Nr. 16.1

ENCYKLOPEDJA
POPULARNA ILUSTROWANA.

Treść wszystkich gałęzi wiedzy ludzkiej,

podana przystępnie.

Tom I.

WARSZAWA.
Nakładem „Wiadomości Codziennych“
ul. Chmielna № 23.

1909.

Biblioteka Pedagogiczna w Radomiu
nr inw.: K - 58533
BGZs 58533

Druk Piotra Ambroziewicza, Warszawa, Warecka 5.

A.

A, a — pierwsza litera w abecadle nietylko polskiem, ale niemal wszystkich języków; samogłoska A na monetach oznacza, że wybite zostały w głównej mennicy (ob.); w handlu à znaczy to samo co „*po*“, np.: funt herbaty à 2 rb.; w muzyce a jest jedną z siedmiu nut, nazywaną inaczej *la*. Zwrot często używany w mowie: mówić o czemś od A do Z, oznacza to samo, co od początku do końca. A po grecku *alfa* stawiane razem z inną głoską grecką—(Ω) *omegą* i spotykane często na obrazach Chrystusa Pana, oznacza, że Chrystus Pan, jako Bóg, jest początkiem i końcem wszystkiego. **A. D.** znaczy *anno Domini,* to jest roku Pańskiego.

Aachen, obacz Akwizgran.

Aar, jedna z największych rzek w Szwajcarji; tworzy wiele pięknych wodospadów; wpada do rzeki Renu.

Aaron, imię biblijne, starszy brat Mojżesza, dodany mu według słów Pisma Świętego przez Boga na tłumacza przed Faraonem egipskim, gdy szło o wypuszczenie Izraelitów z niewoli. Podczas podróży do Ziemi Obiecanej postanowiony został przez Boga arcykapłanem, a całe pokolenie Lewi, do którego należał, przeznaczone zostało do służby kapłańskiej. Laska Aarona otrzymała cudowne własności i złożona została w Arce przymierza. Za karę, iż zwątpił o dobroci Boga, Aaron nie wszedł do Ziemi Obiecanej, lecz u samej jej granicy umarł.

Aaron, zakonnik, rodem Francuz, powołany w roku 1046 przez króla Kazimierza Odnowiciela do Polski na pierwszego opata (przełożonego) klasztoru o.o benedyktynów w Tyńcu pod Krakowem. Niebawem został biskupem krakowskim, a nawet wyrobił sobie prawo arcypasterskie na całą Polskę. Zmarł około r. 1059.

Aaron, herb kapituły krakowskiej, przedstawiający na polu srebrnem trzy złote korony—dwie u góry, jedna u dołu. Przyniósł go do Polski wyżej wspomniany opat Aaron. Na pamiątkę cnót Aarona i zasług jego dla Kościoła, kapituła krakowska herb jego przyjęła za swój własny i pieczętuje się nim po dzień dzisiejszy.

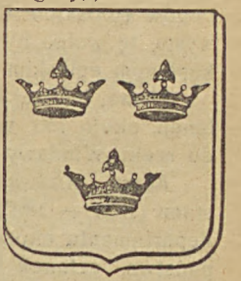

Fig. 1. Herb Aaron.

Abakanowicz *Bruno,* uczony polski, matematyk i elektrotechnik. Urodził się w roku 1852 w mieście Wilkomierzu; kształcił się w szkole politechnicznej w Rydze. Od roku 1881 osiadł w Paryżu, gdzie zmarł w r. 1900. Poczynił kilka nowych wynalazków w dziedzinie elektrotechniki i mechaniki. Prace swoje naukowe ogłaszał w czasopismach polskich i oddzielnie.

Abakus, od wyrazu greckiego *abax,* oznacza tablicę, pokrytą piaskiem, na której starożytni prowadzili rachunki, lub kreślili. *Abakusem* nazywa się

również płyta wierzchnia, pokrywająca głowicę (kapitel) filaru (kolumny).

Abancourt *Franciszek*, pisarz i polityk polski. Urodził się w Galicji r. 1815, zmarł tamże r. 1892. W latach 60-ych ubiegłego stulecia był współredaktorem „Dziennika Polskiego", wychodzącego we Lwowie. Napisał wiele artykułów treści politycznej i ekonomicznej, oraz wydał większe dzieło p. t. „Era konstytucyjna austro-węgierskiej monarchji od 1848—1881". Podpisywał się pod artykułami: „Bodzimir Socha" i „Strażnik narodowy".

Abaton, wyraz grecki, oznacza miejsce, nie dla każdego dostępne w kościołach grecko-katolickich; to samo określają wyrazy łacińskie *sancto sanctorum*—miejsce najświętsze (dosłownie: święte świętych).

Abatos, wyraz grecki, dosłownie znaczy miejsce niedostępne. Tak się zwie wyspa na rzece Nilu z grobem bogów egipskich: Ozyrysa i Izydy. Na wyspę tę wolno było wstępować tylko kapłanom egipskim.

Abawa, inaczej **Abau**, rzeka w Kurlandji, około 130 wiorst długa; wpada do rzeki Windawy.

Abaza *Aleksander*, rosyjski mąż stanu (1821 — 1893); od r. 1874 prezes departamentu ekonomicznego w Radzie państwa, członek Komitetu ministrów, a w roku 1880 i 1881 minister skarbu.

Abażur, pochodzi od wyr. francuskiego *abat-jour*, co znaczy dosłownie przyciemniacz. Abażurem nazywają u nas najczęściej papierową, lub z jakiejkolwiek cienkiej materji zrobioną zasłonę na lampę; abażurami zwą również kosze u okien więziennych, zasłaniające widok na zewnątrz.

Abbas-basza, obecnie panujący kedyw, czyli wicekról Egiptu. Wychowaniec szkół wiedeńskich. Ur. w 1874 r., objął władzę w 1892 r. Właściwie nazywa się on jako panujący Abbas II Hami.

Abbasi, moneta perska=15 groszom.

Abbasydzi, druga dynastja kalifów (królów) arabskich, wydała 37 kalifów, panujących w Bagdadzie od roku 749 do r. 1258 po N. Chr.

Abbazja (Opatja), wieś w Istrji nad morzem Adrjatyckiem, na zachód od miasta Fiume (Rjeka). Kąpiele morskie i leczenie klimatyczne.

Abbé, wyraz francuski, pierwotnie znaczył opat, — od wieku XVI zaczęto tak nazywać młodych księży, a za czasów króla francuskiego Ludwika XIV (w wieku XVII) każdego, kto nosił suknię duchowną. Był czas, że bogaci panowie polscy sprowadzali z Francji młodych księży na nauczycieli swych synów i takich księży nazywano u nas *łabusiami*.

Abchazja, wąski pas ziemi w gub. Kutaiskiej, położony nad morzem Czarnem; od roku 1808 należy do Rosji. Mieszkańcy Abchazji są mahometanami, trudnią się rolnictwem i pasterstwem. Znajdują się tam dosyć obfite kopalnie ołowiu; stal abchaska słynie z dobroci. Główne porty morskie: Suchum-Kale i Redut-Kale.

Abd-ul-Hamid II, obecnie panujący sułtan turecki. Ur. w Konstantynopolu w r. 1842, syn sułtana Abd-ul-Medżyda, wstąpił na tron po bracie swoim Muradzie V, w dniu 31 sierpnia 1876 r. W tymże roku 1876 nadał Turcji konstytucję, lecz w r. 1878 parlament został rozwiązany i od tego czasu już go nie zwoływano, dopiero wskutek rewolucji wewnętrznej, dokonanej przez partję młodoturecką przy udziale wojska w lipcu 1908 r., sułtan przywrócił konstytucję z roku 1876, udzielił amnestji więźniom politycznym, zniósł cenzurę i policję tajną, zamieniając w ten sposób państwo absolutne na konstytucyjne.

Abdykacja, zrzeczenie się; używa się tego wyrazu najczęściej mówiąc o monarchach, którzy zrzekają się tronu. Z królów polskich abdykował, czyli zrzekł się tronu Jan Kazimierz Waza, w r. 1668 (ob. Jan Kazimierz).

Abdank, lub **Habdank**, starożytny herb polski. W polu czerwonem ma znak srebrny, do litery **W** podobny, wyobrażający jakoby połamaną szablę; nad hełmem korona szlachecka o pięciu pałkach, a nad nią drugi podobny znak, jak na tarczy. Niektórzy twierdzą, że herb ten pochodzi jeszcze z czasów pogańskich. Według podania jednak sięga on tylko czasów wojny Bolesława III Krzywoustego z cesarzem niemieckim, Henrykiem V. Wtedy to Jan z Góry, poseł Bolesława Krzywoustego, stanął przed cesarzem niemieckim z żądaniem pokoju i otrzymał od cesarza odpowiedź, że pokój może być wówczas dopiero zawarty, gdy Bolesław zapłaci cesarzowi należną mu z Polski daninę. Na dowód zaś, że ma czem wojnę dalszą prowadzić, kazał Henryk otworzyć skrzynie swoje, pełne skarbów. Ale posła polskiego nie olśnił widok pieniędzy i klejnotów drogocennych; chcąc dać poznać cesarzowi, że zasoby pieniężne nie rozstrzygają jeszcze o zwycięstwie, Jan z Góry zdjął z palca własny pierścień drogocenny i rzucając go do skrzyni rzekł: „idź złoto do złota". „*Hab dank*" (dziękuję), rzekł chciwy cesarz. Układy zostały zerwane, a bój na „Psiem Polu" wykazał, że złoto nie zawsze zapewnia wygraną. Odtąd Jan z Góry nazwany został Skarbkiem, a herb jego Abdankiem, czyli Habdankiem się zowie. Herbu Abdank używa obecnie około 120 szlacheckich rodzin polskich.

Abecadło, jest to zbiór znaków pisanych, czyli liter, ułożonych w pewnym, zwyczajem ustalonym porządku, a oznaczających dźwięki mowy. Sama nazwa *abecadło* utworzyła się z połączenia nazw trzech pierwszych liter, t. j. **a, b, c**. Często zamiast wyrazu *abecadło* używają—*alfabet*. Nazwa ta, wzięta z greckiego, powstała tak samo, jak nazwa polska, tj. utworzyła się z nazwy dwu pierwszych liter języka greckiego: *alfa* (a) oraz *beta* (b). Najdawniejszem pismem wielu ludów było pismo obrazowe, t. j. takie, którego znaki nie osobne dźwięki, lecz całe pojęcia oznaczały. Pisma takiego używały narody starożytne: Assyryjczycy, Egipcjanie i inne. Później obrazkowe pismo w Egipcie zamienione zostało na dźwiękowe; sposób ten od Egipcjan przyjęły inne narody. Abecadło polskie powstało z łacińskiego przez dodanie niektórych liter dla oznaczenia tych dźwięków mowy naszej, które w języku łacińskim nie istnieją, np. **ą, ę, ó, cz, sz, ż, ź**, i t. p. Zauważyć należy, że *abecadło* polskie nie odrazu powstało w takiej formie, w jakiej znamy je obecnie, lecz stopniowo kształtowało się przez tworzenie nowych liter, czy też łączenie dwuch liter dla wyrażenia jednego dźwięku. Obecnie *abecadło* nasze składa się z 32 pojedyńczych znaków, nie licząc podwójnych.

Abel, syn Adama i Ewy, zabity przez brata swego Kaina.

Abele, wieś i jezioro w gub. Kowieńskiej, nad granicą kurlandzką, w bardzo pięknem położeniu.

Aberacja, wyraz łaciński, oznaczający zboczenie. Wyrazu tego używa się w astronomji, fizyce i medycynie. W astronomji wyrazy *aberacja gwiazd* oznaczają złudzenie wzrokowe, powodujące, że widzimy gwiazdy w nieco innem miejscu, niż są one w rzeczywistości, i że zdaje nam się, jakoby gwiazda zakreślała w ciągu roku podłużne koło (elipsę). Pochodzi to stąd, że ziemia znajduje się w ruchu, lecz ruch ziemi jest stosunkowo mały w porównaniu z szybkością, z jaką promień światła, od gwiazdy pochodzący, przebiega. Gdyby światło posiadało prędkość nieskończenie wielką, lub gdyby ziemia stała nieruchomo, nie byłoby *aberacji gwiazd*. *Aberacja chromatyczna*, jest to załamanie promieni światła w szkłach wypukłych, lub wklęsłych (soczewkach), wskutek czego przedmiot, przez nie widziany, zdaje się, jakoby barwną obwódką był otoczony. W medycynie *aberacja umysłowa* oznacza to samo, co obłęd (ob.).

Abgar Sołtan, pseudonim (nazwisko

przybrane) powieściopisarza polskiego K. Abgarowicza.

Abgarowicz Kajetan, powieściopisarz; gospodaruje na wsi, w Dubienku (Galic a). Pochodzący ze szlachty podolskiej i śród niej pędzący swój żywot, autor ten czerpie tematy z najbliższego i najlepiej znanego mu otoczenia. W powieściach jego przewijają się postacie rozhulanych podolaków i ukraińców, młodych junaków i siwowłosych starców, pełnych jeszcze tężyzny i zapału. Autor kocha swój świat, maluje go barwnie i wiernie. Ważniejsze jego pisma: *Klub nietoperzy, Rusini, Niema metryki, Polubowna ugoda, Z wiejskiego dworu, Panna Siekierczanka, Rywale* i inne.

Abisynja, czyli *Habesz,* górska kraina w północno-wschodniej Afryce położona i wrzynająca się klinem między wybrzeże morza Czerwonego, a dorzecze rzeki Nilu. Abisynja jest królestwem zostającem pod nieograniczoną władzą króla, zwanego *negusem.* Obszar Abisynji wynosi 540.000 kilometrów kw. (506.196 wiorst kwadr.), zaludnienie około 8 miljonów mieszkańców. Abisyńczycy należą do rasy *etjopskiej,* wyznają religję chrześcijańsko-koptycką. W Europie zaczęto szerzej mówić o Abisynji w roku 1895 i 1896, z powodu toczonej tam wojny z Włochami, którzy dążyli do usadowienia się w Abisynji. Wojna ta, prowadzona przez króla abisyńskiego Menelika II, zakończyła się przegraną Włochów.

Abiturjent, (wyr. łac.), składający egzamin z ukończenia gimnazjum.

Ab initio, (wyr. łac.), od początku.

Ab irato, (wyr. łac.), w gniewie.

Ablegat, znaczy to samo, co legat, czyli poseł. Drugorzędni posłowie Stolicy Apostolskiej. *Ablegatami* zwano na Węgrzech posłów sejmowych przed rokiem 1848.

Ablegier, wyraz niemiecki, niewłaściwie używany zamiast polskiego *odkład,* oznacza gałązkę odjętą od jednej rośliny i przeznaczoną do wydania nowej za pomocą korzeni, które wsadzona w ziemię lub wodę, z siebie wypuszcza. Za pomocą *ablegrowania* rozmnażane bywają rośliny pokojowe. W tym celu odejmuję się odpowiednią gałązkę i wsadza do ziemi, bacząc pilnie, aby ziemia zawierała w sobie odpowiednią ilość wilgoci. Gałązki niektórych roślin pokojowych, np. oleandrów, wkładane bywają na jakiś czas w wodę, dopóki nie zaczną puszczać korzeni. Wówczas gałązkę wyjmuje się z wody i zakopuje w wilgotną ziemię. Niektóre rośliny, np. agrest, porzeczki, szczep winny, rozmnażać można również za pomocą ablegrowania, lecz dokonywanego w sposób następujący: gałązkę, przeznaczoną na *ablegier,* nagina się i pokrywa ziemią; gdy gałązka wypuści korzenie, odcina się ją od rośliny i przesadza na inne miejsce (Fig. 2).

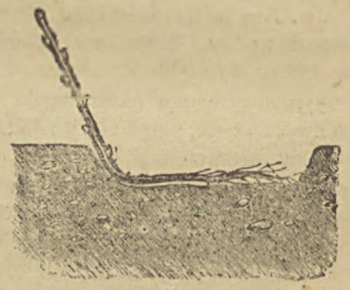

Fig. 2. Odkład z młodymi korzonkami, przygotowany do sadzenia.

Ablucja, wyraz pochodzący od łacińskiego *ablutio,* co znaczy umywanie. Jest to znany jeszcze u pogan Greków i Rzymian, a także i u Żydów obrządek religijny, polegający na umywaniu ciała, lub niektórych jego części przed przystąpieniem do ofiar. Dzisiaj Żydzi, mahometanie i Indusi częstych używają ablucji, utrzymując, że to czynią dla oczyszczenia duszy z grzechów. W Kościele katolickim znane są trojakie ablucje: *ablucja rąk,* t. j. obmycie palców wielkich i wskazujących przez kapłana podczas mszy św., po spożyciu Komunji i potoknięciu kielicha; *ablucja nóg* 12 ubogim, dokonywana w Wielki Piątek przez biskupa na pamiątkę umycia przez Chrystusa nóg apostołom, oraz *ablucja głowy.*

Abnegacja, (wyr. łac.), wyrzeczenie się wygód; dobrowolne niekorzystanie z przyjaznych okoliczności; zaniedbanie się.

Abo, miasto główne guberni Abo-Biörneborskiej w Finlandji. Liczy trzydzieści kilka tysięcy mieszkańców.

Abominacja, (wyr. łac.), obrzydzenie, wstręt, odraza.

Abonament, przedpłata, t. j. opłata z góry za rzecz zamówioną, np. abonament na książkę, która ma dopiero wyjść z druku, lub na dzienniki czyli gazety; odbiorcy gazet zwą się *abonentami* gazety, albo *prenumeratorami,* ponieważ abonament zowie się także *prenumeratą.*

Ab ovo, wyrażenie łacińskie, przez Polaków często używane, znaczy dosłownie: od jajka, t. j. od samego początku; powiadają, że u Rzymian powstało ono przez skrócenie ich przysłowia *ab ovo ad mala* (od jajka do jabłek), czyli od początku do końca, gdyż Rzymianie wieczerze swoje rozpoczynali od jaj, a kończyli na jabłkach.

Abraham, patrjarcha narodu wybranego. Odznaczał się silną, niezachwianą wiarą w obietnice, których mu Pan Bóg udzielał. Na rozkaz Boży opuścił rodzinne Ur chaldejskie i udał się najpierw do Haran, a następnie pociągnął ku Palestynie. Tu ponowił Bóg, daną mu pierwotnie obietnicę, że będzie ojcem wielkiego narodu. Abraham uwierzył, chociaż nie miał żadnego potomstwa. W podeszłym dopiero wieku dał mu Bóg syna, Izaaka. Jeszcze raz wystawił Bóg na próbę wiarę sługi swego, gdy kazał Izaaka złożyć sobie na ofiarę. Abraham niezachwiany w swej wierze, gotów był poświęcić syna. Pan Bóg jednak przyjął chęć za ofiarę, ponawiając obietnicę szczególniejszej opieki i błogosławieństwa Bożego dla jego potomków.

Abrahamowicz Dawid, ur. w r. 1843, poseł na sejm krajowy galicyjski i do austrjackiej Rady państwa, był przez czas pewien prezesem Koła Polskiego w Wiedniu, a ostatnio ministrem dla Galicji. Wymowny i pracowity, odznaczył się w wielu sprawach. Należy do stronnictwa konserwatywnego. Jest autorem kilku broszur treści finansowej. Napisał też kilka pożytecznych książeczek o gospodarstwie i hodowli.

2) *Adolf,* brat Dawida, autor kilku komedji, um. 1899 r.

3) *Eugienjusz,* poseł do austrjackiej Rady państwa.

Abrenuncjacja, z łac. *renuntio*—zrzec się; w dawnem prawodawstwie polskiem zrzeczenie się przez córkę prawa do spadku, po otrzymaniu wiana. Nazywano to także po polsku *wyrokiem,* od wyrzeczenia się.

Abrewjacja, czyli *abrewjatura,* jest to skrócenie, używane w piśmie dla oszczędności czasu i miejsca. Przed wynalezieniem druku, w czasach gdy materjały piśmienne, t. j. pergamin, a później papier były bardzo drogie, przepisywacze ksiąg używali skróceń, aby prędzej książkę napisać i mniej pergaminu, lub papieru zużytkować. Np. wyrazy *Anno Domini* (w roku Pańskim) zastępowano dwiema literami A. D. i t. p.

Abruzzy, najwyższa część środkowych Apeninów, między rzekami Fronto i Sangro.

Abrys, wyrazem tym, wziętym wprost z języka niemieckiego (der Abriss), nazywano powszechnie w Polsce plan architektoniczny projektowanego budynku.

Absces ob. Ropień.

Absencja, (wyr. łac.), nieobecność.

Absolucja, uwolnienie, rozgrzeszenie. Jest to akt, którym kapłan grzesznikowi, pokutującemu i grzechy wyznającemu, odpuszcza na mocy władzy udzielonej sobie od Boga. *Absolucja generalna* jest to udzielenie odpustu zupełnego umierającym. Absolucji tej udziela się po przyjęciu Sakramentów Pokuty, Eucharystji i Ostatniego Namaszczenia.

Absolut, wyraz filozoficzny, oznacza to, co jest niczem nieograniczone, nie-

zalezne, niczem nieuwarunkowane, bezwzględne.

Absolutorjum, 1) świadectwo z ukończenia nauk w najwyższych szkołach, np. w uniwersytecie; 2) zgoda władzy wyższej na zarządzenie niższej, np. walne zgromadzenie jakiegoś towarzystwa udziela wydziałowi towarzystwa absolutorjum za jego czynności roczne, komisja kontrolująca kasjerowi i t. p.

Absolutyzm, absolutna monarchja, forma rządu, podług której cała władza spoczywa niepodzielnie w rękach panującego. W tak urządzonych państwach monarcha jest panem absolutnym, to jest nieograniczonym, nie dzielącym swej władzy z przedstawicielami ludu, jak w monarchjach konstytucyjnych.

Absorbcja, wyraz wzięty z łaciny, oznacza dosłownie *wchłanianie, wssanie.* Absorbcją nazywa się własność niektórych ciał stałych i ciekłych, polegająca na zatrzymywaniu w sobie lub rozpuszczaniu znaczniejszej ilości gazów, lub płynów; woda np. absorbuje (wchław siebie) amonjak, rośliny absorbują kwas węglany i wilgoć z powietrza, gleba absorbuje wodę, niektóre gazy i t. p. *Absorbcja gruntowa* polega na tem, że ziemia, zwłaszcza uprawna, jako złożona z cząstek mało z sobą spojonych, w wysokim stopniu posiada własność wchłaniania w siebie powietrza, amonjaku, potasu, kwasu fosforowego, wody, oraz części stałych, w wodzie rozpuszczalnych. Własność ta, czyli *absorbcja gruntowa,* ma wielkie znaczenie dla życia roślin, gdyż główne ich pokarmy, z ziemi czerpane, stanowią materje zaabsorbowane przez ziemię z powietrza. Gdy mowa o trawieniu pokarmów przez organizm ludzki, lub zwierzęcy, *absorbcją* nazywa się ta chwila w przebiegu całego zjawiska, gdy po całkowitem przetrawieniu w żołądku i wyciągnięciu z pokarmu czystych już materji odżywczych, materje te już jako zupełnie gotowe przechodzą do krwi.

Absorbować, (wyr. łac.), wchłaniać, użyte w przenośni znaczy: całkowicie zaprzątać czyją myśl.

Abstrakcja, jest to pojęcie oderwane, to jest utworzone z przymiotów, czy też własności przedmiotów, lub zjawisk. Np. człowieka dobrego, uczciwego nazywamy człowiekiem cnotliwym; człowiek cnotliwy będzie więc pojęciem rzeczywistem. Tworząc dalej z przymiotu tego człowieka nowe pojęcie — c n o t a, tworzymy pojęcie oderwane, abstrakcyjne, gdyż przedmiotu, któryby nazywał się cnotą, w rzeczywistości niema. Nauki oderwane, jak: filozofja, czysta matematyka, w przeciwstawieniu do nauk stosowanych i doświadczalnych, nazywają naukami abstrakcyjnemi.

Abstynencja, znaczy wstrzemięźliwość, powściągliwość, wstrzymanie się od udziału w czemś. Przeważnie *abstynentami* zwą ludzi powstrzymujących się od picia napojów wyskokowych: wódki, piwa, wina i t. p. *Abstynencją polityczną* jest usuwanie się całkowite od życia politycznego, publicznego, nie branie udziału w wyborach i t. p.

Absurd, absurdum, niedorzeczność, głupstwo; *ad absurdum* — sposób dowodzenia, przyjęty w djalektyce przez sprowadzenie zdania przeciwnika do niedorzeczności.

Absyda lub **apsyda** (od łac. *apsis,*

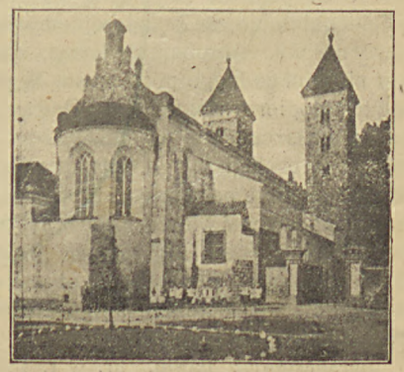

Fig. 3. Kościół w Czerwińsku z absydą zaołtarzową.

absis) część budowli kościelnej, przeważnie spotykana w kościołach, zbudowanych w stylu romańskim. Stanowi półkole sklepione, mieszczące się za wielkim ołtarzem. Na załączonym rysunku, przedstawiającym kościół w Czerwińsku, w XII wieku zbudowany, w stylu romańskim, dokładnie rozróżnić można półkolistą *absydę* zaołtarzową.

Absynt, mocna wódka, barwy zielonej, wyrabiana z olejku piołunowego, z dodatkiem innych olejków, zwłaszcza anyżowego, używana głównie we Francji, najczęściej z dodaniem wody. Nadmierny użytek *A*—u działa szkodliwie na zdrowie i sprowadza zakłócenia nerwowe (*absyntyzm*) Ob. Piołun.

Abszyt, z niem. *Abschied* — uwolnienie od służby, zwłaszcza wojskowej, dane na piśmie, odprawa, dymisja. Wyraz niemiecki, upowszechniony w Polsce za czasów saskich. Lud śląski nazywa *abszytem* wyrok sądowy.

Ab usu, termin handlowy, znaczący według zwyczaju.

Acanthus, Akant, niekiedy *rożdżeńcem* zwany, jest to roślina z rodziny *Acanthaceae,* o wielkich, pięknych, wycinanych i na brzegu ciernistych li-

Fig. 4. Acanthus, akant.

ściach. Z powodu swych pięknych liści, długich kłosów, blado-różowych kwiatów akant poszukiwany jest i hodowany u nas, jako roślina ozdobna. Rośnie dziko w Afryce północnej i Europie południowej. Piękny liść akantu, symetrycznie wycinany posłużył starożytnym ar-

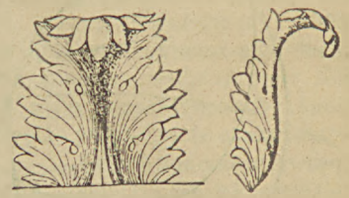

Fig. 5. Stylizowany liść akantu.

chitektom za wzór do głównej ozdoby głowic (kapitelów) u kolumn korynckich.

A capella, alla capella, śpiew chóralny, bez akompanjamentu instrumentów muzycznych.

A capite (z łac. od głowy, od początku), oznacza miejsce w rękopisie, lub druku, gdzie zaczyna się pierwszy wiersz nowego ustępu, który bywa zwykle od brzegu nieco ku środkowi cofnięty. Drukarze wiersz ten zowią z dawnych czasów *akapitem,* a *akapite* to samo co: od ustępu.

Acapulco, (czyt. Acapulko) najważniejszy port Meksyku, zwany Los Roges.

Acernus, od łacińskiego *acer,* tj. klon; tak podpisywał się poeta polski, Klonowicz.

Accusativus (wyr. łac.), biernik, 4-ty przypadek w deklinacji.

Acetylen, połączenie chemiczne wodoru z węglem, gaz trujący przy wdychaniu, o silnej woni, płonie jasnym, białym płomieniem. Otrzymuje się go, skrapiając wodą t. zw. karbid, t. j. fabrycznie wytwarzane połączenie chemiczne węgla z wapniem. Używają go do oświetlania latarni powozowych, lub bicyklowych a także całych budynków.

Achaja, prowincja grecka w północnej części Peloponezu.

Achilles, wielki bohater, wojownik, o którym starożytni Grecy opowiadali wiele prześlicznych legend. Poeta Homer (ob.) śpiewał o jego czynach, dokonanych na wojnie trojańskiej. Według podania ludowego matka Achillesa

zaraz po urodzeniu dziecka, trzymając je za piętę, zanurzyła chłopca w cudownej wodzie, zabezpieczającej ciało od pocisków śmiertelnych; prócz pięty, która nie była zanurzona w wodzie cudownej, ciało Achillesa zostało zabezpieczone. Stąd wyrażenie: *pięta Achillesowa,* oznacza słabą stronę człowieka, lub sprawy, bronionej dobrze.

Achillesa ścięgno, (tendo Achillis) krańcowe zakończenie mięśnia łydki, za pomocą którego muskuł przyczepia się do kości piętowej. Jest to ścięgno najgrubsze i najsilniejsze w budowie ciała ludzkiego. *Ścięgno Achillesa* czynne jest przy chodzeniu, skakaniu, bieganiu, to jest wtedy, gdy cały ciężar ciała spoczywa na palcach stopy.

Achromatopsja, (*daltonizm*), wada wzroku, opisana po raz pierwszy przez Daltona, a polegająca na nieodróżnianiu, nie widzeniu pewnych barw. Niektóre osoby nie odróżniają barwy czerwonej od zielonéj, inne nie widzą różnicy pomiędzy niebieską a zieloną.

Achromatyzm, wyraz ten powstał z dwuch wyrazów greckich: *a,* co znaczy bez i *chroma* — barwa. Otóż, jak sama budowa wyrazu wskazuje, oznacza on bezbarwność. Jeżeli patrzymy na jakiś przedmiot przez szklany pryzmat albo soczewkę, to widzimy ten przedmiot otoczony niejako tęczą różnobarwną, wskutek tego przedmiot wychodzi nie zupełnie czysto. Pochodzi to wskutek załamania promieni w pryzmacie lub soczewce. *Achromatyzm* polega na tem, aby złożyć odpowiednio soczewki i tym sposobem otrzymać oglądany przez nie przedmiot zupełnie czysty, bez zabarwienia. Soczewki takie nazywają się achromatycznemi.

A conto (czytaj: a konto), „na rachunek", czyli „na poczet". Jeżeli ktoś płaci np. na rachunek swego długu, albo pobiera na poczet swej należytości jakąś kwotę, to mówi się, że płaci lub pobiera à c o n t o.

Achtel, nazwa wzięta z niemieckiego, oznaczała w Polsce ósmą część beczki piwa, a także okseftu angielskiego. Z biegiem czasu miano spolszczyć *achtelek* na *antałek,* mierząc piwo beczkami i ich ósemkami, czyli antałkami. W Prusiech achtel służy jako miara objętości do mierzenia drzewa opałowego, a stąd w wielu stronach naszego kraju sążnie kubiczne szczapowe lud nazywa także *achtlami.*

Achtuba, Aktuba, odnoga Wołgi, wpadająca z nią razem do morza Kaspijskiego, 650 wiorst długa.

Acosta (Gabrjel) ur. 1591 r. w Oporto z żydowskiej rodziny, która przyjęła katolicyzm; w Holandji przybrał imię Urjela i powrócił do religji swych przodków. Za zasady swoje wyklęty przez rabinów, w r. 1647 odebrał sobie życie.

Acta, zwano u Rzymian wszelkie rozprawy publiczne, oraz raporty urzędowe.

Acta Apostolorum - Dzieje apostolskie.

Ad a c t a (czytaj ad akta),—„do aktów" innych, już załatwionych, czyli, że się tej sprawy już więcej nie będzie rozpatrywało. *Ad calendas graecas* (czytaj ad kalendas grekas), — odkładanie ciągłe np. spełnienia przyrzeczeń z dnia na dzień, częstokroć — na zawsze. *Ad feliciora tempora* — do lepszych czasów (np. coś odkładać); *ad hoc* — do tego, np. umyślnie, „ad hoc" wybrana komisja; *ad hominem* — do człowieka (np. do usposobienia, do pojęcia jakiegoś człowieka coś przystosowywać); *ad impossibilia nemo obligator,* t. j. nikt nie może być zmuszony do wykonania rzeczy niemożliwej; *ad libitum* — do woli, według uznania; *ad limina Apostolorum,* t. j. do progów apostolskich, a więc do Rzymu, do papieża; *ad majorem Dei gloriam,* t. j. ku większej chwale Boga; *ad patres* — do ojców, do przodków (udać się t. j. umrzeć); *ad rem* — do rzeczy (przystąpić do omówienia samej sprawy, pomijając uboczne okoliczności); *ad usum*

Delphini oznacza przystosowanie jakiejś sprawy do potrzeb pewnego stronnictwa, lub pewnych osób, właściwie jednak oznaczało osobne wydania dzieł starożytnych pisarzy, umyślnie sporządzane dla Delfina t. j. królewicza francuskiego, z pominięciem ustępów, niestosownych dla młodego chłopca; *ad multos annos* — do wielu lat; *ad referendum* — do zdania sprawy.

Adagio—zwolna, wyraz włoski, używany w nutach dla wskazania powolnego tempa.

Adalberg Samuel, (ur. 1868 r. w Warszawie), najpoważniejszy znawca przysłów, podań, pieśni, przypowieści i zwyczajów ludu polskiego, autor *Księgi przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych,* gdzie zgromadził około 23.000 przysłów. *Księga przysłów* jest owocem sześcioletniej pracy i studjów poważnych; Adalberg zgromadził całe w tym zakresie bogactwo mowy i piśmiennictwa polskiego.

Adalbert, imię męskie, po polsku Wojciech (ob.).

Adam, (po hebr. człowiek), imię pierwszego człowieka, stworzonego z prochu ziemi. Przestąpiwszy zakaz boży pożywania owocu z *drzewa wiadomości dobrego i złego* wygnany został z Raju wraz z towarzyszką swoją, pierwszą niewiastą, Ewą.

Adamaszek, tkanina, na której tle atłasowem wyrabiane są rozmaite wzory, jako to arabeski, liście, kwiaty, owoce, i t. p. Nazwa ta pochodzi od m. Damaszku, gdzie tkanina ta najpierw była wyrabiana i stamtąd sprowadzona do Europy. Pierwiastkowo adamaszek robiono tylko z jedwabiu, obecnie fabryki dostarczają adamaszków jedwabnych, lnianych, konopnych, wełnianych i bawełnianych.

Adamici, sekta religijna, powstała w II-im wieku po Nar. Chrystusa Pana. Sekciarze ci, podobno, odbywali swoje nabożeństwa bez odzieży i dopuszczali się bezwstydnej rozpusty. Sekta trwała niedługo, lecz znów odżyła w XIV i XV w. i od założyciela swego Pikarda nazwę *pikardów* przybrała. Głównie rozgałęziła się w Holandji, Francji i Niemczech, choć w czasie wojen husyckich (r. 1421) przedostała się i do Czech. Obecnie podobna sekta znajduje nielicznych zwolenników w Austrji i południowej Rosji.

Adamowski T y m o t e u s z (ur. 1857) i **Adamowski J ó z e f** (ur. 1861), współcześni muzycy polscy.

Adamowicz Piliński Jan, pisarz polski, z obozu ludowców, działacz na gruncie Kr. Pl. Dał się poznać społeczeństwu polskiemu jako wysoce utalentowany pisarz ludowy i uczciwy pracownik. Zmarł w 44 roku życia, w lipcu 1908 roku w Tłuszczu, gub. Warszawskiej.

Adamowe jabłko, tak zowią chrząstkę na środku szyi u mężczyzn.

Adamowy szczyt, góra na wyspie Ceylon, wysokości 2290 stóp (698 metrów). Według podania mahometańskiego Adam tędy zstępował z Raju i dotychczas pozostał na skale odcisk jego stopy.

Adamów, osada w pow. Łukowskim, gub. Siedleckiej, około tysiąca mieszkańców.

Adampol, kolonja polska pod Konstantynopolem, założona przez księcia Adama Czartoryskiego 1834 r.

Adda, Addua, rzeka włoska, przepływa jezioro Komo i wpada do Po w pobliżu Kremony, 208 kilometrów (279 wiorst) długa.

Adelajda św., córka króla Rudolfa II burgundz. ur. 931†999 w Alzacji; 947 wyszła za Lotarjusza kr. włos.; 951 za cesarza Ottona I. Wywierała zbawienny wpływ podczas rządów Ottona I i III. Uroczystość jej obchodzi się 16 grudnia.

Adelajda, córka Ziemomysła, siostra Mieczysława I-go, ks. polskiego, była drugą żoną Gejzy, króla węgierskiego. Umarła bezdzietnie. Kronikarze zwali ją *„białokniegínią" (alba domina).* Miała być gwałtowną, lubiła męskie rozrywki: polowanie, jazdę konną.

Adelajda (właściwie Adeleid), miasto,

stolica kolonji angielskiej w południowej Australji, na wschód od zatoki św. Wincentego. Miasto to, założone w roku 1817, wzrasta bardzo prędko i obecnie liczy już przeszło 150.000 mieszkańców. Prowadzi znaczny handel.

Aden, półwysep na południowym krańcu wybrzeża Arabji; od r. 1839 posiadłość angielska, 15 kil. kw. powierzchni. Miasto portowe A d e n liczy około 50.000 m.

Adept, przejmujący czyjąś wiedzę naukę, myśli, lub czyny, zatem zwolennik, lub stronnik; np. pierwszymi adeptami nauki Chrystusa byli Apostołowie.

Adherent, zwolennik, stronnik, poplecznik.

Adieu (czytaj adje), do widzenia, żegnam, dosłownie zaś: z Bogiem.

Adjunkt, nazwa urzędnika młodszego, dodanego do pomocy starszemu.

Adjutant, oficer przyboczny przeznaczony do pomocy dowódcy korpusu, dywizji, brygady, bataljonu i t. p., skąd też adjutanci bywają korpusowi, dywizyjni, brygadni, bataljonowi i t. p. Na wojnie adjutant rozwozi rozkazy dowódcy, odbywa wywiady, objazdy i towarzyszy wszędzie swemu dowódcy. Oprócz adjutantów służbowych są jeszcze adjutanci „osobiści", których spotyka się w orszakach osób panujących, i ci osobiści adjutanci noszą tytuły generał-adjutantów i fligel-adjutantów.

Administracja (od wyrazu łacińskiego *administrare*, zarządzać), znaczy zawiadywanie sprawami osoby prywatnej, lub ciała zbiorowego. W ściśle szem, a najbardziej upowszechnionem znaczeniu, wyraz administracja oznacza działalność państwa, mającą na celu urzeczywistnienie zadań państwowych, oraz władze, spełniające to zadanie. Działalność państwowa, mająca na celu stanowienie praw, nie należy do administracji; władza prawodawcza tem się rożni od władzy administracyjnej, że prawodawca sam nie wykonywa praw; w pewnych wypadkach jednak administracja posiada również prawo stanowienia przepisów obowiązujących. Podobnież z administracji należy wyłączyć wymiar sprawiedliwości, aczkolwiek i administracji przysługuje niekiedy prawo sądzenia, czy wydane przez nią przepisy nie zostały pogwałcone. Zbiór przepisów, określających prawa i obowiązki władz administracyjnych i wskazujących sposób ich postępowania oraz środki, zapewniające wykonanie tych przepisów, zwykle nazywamy prawem administracyjnem. Administracja (łącznie z wymiarem sprawiedliwości) wogóle da się podzielić na 1) *zarząd sprawiedliwości*, 2) *zarząd skarbowości*, 3) *zarząd siły zbrojnej* (wojska i marynarki), 4) *zarząd spraw zagranicznych* oraz 5) *zarząd spraw wewnętrznych*. Stosownie do tego podziału władze administracyjne państw współczesnych dzielą się na szereg ministerjów. Należy jednak dodać, że t. zw. *sprawy wewnętrzne* zwykle obejmują, oprócz samorządu gminy wiejskiej, miejskiej i okręgowego, tyle zadań, iż zachodzi potrzeba rozdzielenia ich na poszczególne ministerja. Naprz. we Francji jest 12 ministerjów: sprawiedliwości, skarbu, wojny, spraw zagranicznych, spraw wewnętrznych, marynarki i kolonji (posiadłości zamorskich), oświaty i wyznań, robót publicznych, rolnictwa, przemysłu i handlu, poczt i telegrafów, oraz pracy. Co do zakresu pracy władz administracyjnych, to w wielu krajach, jak naprz. w Anglji, znaczna część miejscowych spraw administracyjnych powierzona jest władzom samorządu miejscowego (t. zw. decentralizacja); gdzieindziej, jak np. we Francji, wszystkie niemal zadania administracji są w rękach rządu (t. zw. centralizacja).

Administracja poręczająca, czyli zarząd dóbr ziemskich, bez zdawania rachunków, lecz z obowiązkiem płacenia corocznie pewnej sumy, jako dochodu, za który administrator poręcza właścicielowi.

Administracja sądowa, czyli wyznaczenie przez sąd zarządcy majątku nieruchomego, naprz. w czasie postępowania działowego.

Administrator djecezji, czyli kapłan, który zarządza djecezją w zastępstwie, z powodu śmierci biskupa, lub jego dłuższej nieobecności.

Admiralicja, naczelna władza marynarki, dawniej najwyższe sądy, rozstrzygające wszelkie sprawy, dotyczące marynarki i handlu morskiego.

Admiralicji wyspy, gromada wysp na północo-wschód od Nowej Gwinei, należą do archipelagu Bismarcka, od roku 1885 zostają pod protektoratem Niemiec.

Admirał, tytuł wszędzie udzielany najwyższym dowódcom marynarki wojennej. Dziś wszędzie w Europie odróżniają trzy stopnie w najwyższem dowództwie morskiem: 1) *admirał*, 2) *wiceadmirał* i 3) *kontr-admirał*.

Admirał (motyl), pospolity motyl dzienny; skrzydła ma aksamitno-czarne, z rdzawo-czerwoną przepaską; na końcach przedniej pary skrzydeł białe i niebieskie plamy (fig.).

Fig. 6. Motyl admirał.

Admonicja, znaczy napomnienie, nagana. Udzielić komuś admonicji—znaczy zwrócić mu uwagę, że źle postąpił, udzielić mu napomnienia.

Adnotacja, dopisek, uboczna uwaga.

Adonai, nazwa Boga, używana przez Żydów w Starym Zakonie, oznacza tyle co pan, Żydzi, bowiem, tak czcili Boga, że nie wymawiali nigdy tego wyrazu, ale mówiąc o Bogu, posługiwali się wyrazem Pan, t. j. Adonai. Imię „Bóg" wymawiał sam Arcykapłan z najgłębszem uszanowaniem raz na rok, w dzień przejednania.

Adonis, według pogańskich podań greckich młodzieniec tak niezwykłej urody, że się w nim zakochała sama bogini miłości, Afrodyta, czyli Wenus. Dlatego zowiemy dziś adonisem każdego pięknego i zalotnego młodzieńca.

Adoptacja, przybranie dziecka z obcej rodziny za własne, z nadaniem mu nazwiska i praw do spadku. W kodeksie cywilnym art. 308 i 325.

Adoracja, wyraz łaciński, znaczy uwielbienie. W nauce chrześcijańskiej wyraz adoracja oznacza najwyższą cześć należną Bogu i tylko Jemu jednemu, i dlatego katolicy adorują Najświętszy Sakrament skutkiem wiary w rzeczywistą w Nim obecność Syna Bożego, Chrystusa Pana. Zewnętrznie adoracja uwidocznia się przez ukłon głęboki, przyklękanie, padanie na twarz. Adoracją również zowie się obrzęd, odprawiany przez kardynałów zaraz po wyborze nowego papieża, a polegający na przechodzeniu kolejno obok nowoobranego zwierzchnika i klękaniu przed nim.

Adres, napis na kopercie listu, wyrażający dla kogo list jest przeznaczony, t. j. imię i nazwisko adresata; *adresatem* zwie się odbiorca listu, *adresantem* — wysyłający list. Adresem nazywamy także pismo, zwrócone do jakiejś poważnej osoby, dziękujące jej za działalność pożyteczną, składające publiczne życzenia, lub wyrażające pewne uczucia i prośby. Sejmy wystosowują takie adresy do monarchów w chwilach ważnych.

Adrjan, (76—138 r.) piętnasty cesarz rzymski, nastąpił po Trojanie w 117 roku. Pozostawił po sobie dobrą pamięć, gdyż dbał o dobro państwa i wszystkich jego mieszkańców, cenił wysoko pokój, chociaż musiał wieść liczne wojny. Pokonawszy powstanie Żydów, wywiódł ich z Palestyny (głównie do Hiszpanji). Nie prześladował chrześcijan, odjął pa-

nom prawo karania śmiercią niewolników.

Adrjan, imię sześciu papieży. A. I (772—795) przyjaciel Karola Wielkiego. A. II (867—872) zwołał w roku 869 sobór przeciwko Focjuszowi. A. III (884—885). A. IV (1154—1159) rządził Kościołem w czasach burzliwych, musiał przenosić stolicę z Rzymu do miast innych. Adrjan V (1276) zmarł w 38 dni po obiorze. Adrjan VI (1522—1523).

Adrjanopol (Drynopol u Słowian, a po turecku Edirne), druga stolica Turcji nad rzeką Marycą, liczy 70,886 mieszkańców. Posiada dwa pałace sułtańskie, 40 meczetów, a okolice jej słyną mnóstwem kwitnących róż, z których wyrabiają znany olejek różany; pod względem handlu i przemysłu, jedno z ważniejszych miast w Turcji.

Adrjatyk, czyli morze Adrjatyckie, wielka zatoka morza Śródziemnego, wciskająca się między półwysep Bałkański a Apeniński. Morze Adrjatyckie obejmuje 132.000 klm. kw., (123.737 wiorst), ma długości 850.960 klm., szerokości 120-180 klm. Nad Adrjatykiem znajduje się najważniejszy port handlowy Austrji Trjest i wojenny Pola, po włoskiej zaś stronie na palach i maleńkich wysepkach zbudowana Wenecja.

Adular ob. feldspat.

Adwent, z łac. *adventus*, przyjście, czyli Narodzenie Chrystusa, nazywany był niegdyś po polsku czterdziestnicą, ponieważ dawniej trwał tak, jak post wielki, dni 40, a zaczynał się po św. Marcinie. Stąd powstał zwyczaj ucztowań na gęsi pieczonej, jako w dniu ostatnim przed czterdziestnicą. A że w polskim klimacie jest to początek zimy, więc i wróżby co do ciężkiej, lub mniej śnieżnej i mroźnej zimy czyniono z barwy gęsich kości. Z pierwszą niedzielą adwentu zaczyna się nowy rok kościelny, że zaś polskim obyczajem w ostatnim dniu roku starego czyniono zawsze wróżby na rok nowy, stąd owe wróżby zamążpójścia w przeddzień św. Andrzeja (równie jak w dniu 31 grudnia). W Krakowie podczas adwentu kapela na instrumentach dętych grywała hejnały z wieży marjackiej. (ob. Hejnał), na pamiątkę słów pisma św.: „Śpiewaj trąbą Sjonie“ (c a n i t e t u b a S i o n), czyli zapowiedzianego wezwania Archanioła na Sąd ostateczny, gdy Chrystus przyjdzie powtórnie. Na Mazowszu i Podlasiu przez cały adwent, rano i wieczorem, wyszedłszy przed dom na miejsce otwarte, grają na ligawkach (ob. Ligawka), tony proste, melodyjne, które w cichy, a mroźny wieczór słychać z wiosek dalekich. Lud polski, podczas adwentu, jak na Wielkanoc, idzie do spowiedzi; wesoła muzyka i śpiewki milkną wszędzie, bo jak mówi stare przysłowie o patronach, rozpoczynających adwent:

Święta Katarzyna klucze pogubiła.
Święty Jędrzej znalazł — zamknął [skrzypki zaraz.

Do pory adwentowej mają Polacy przepowiednie rolnicze i przysłowia: 1) Gdy w adwencie sadź na drzewie się pokazuje, to rok urodzajny nam zwiastuje. 2) Co zamorzysz w adwencie, tego nie dobędziesz po święcie. 3) Kto się zaleca w adwenta, ten będzie miał żonę na święta. 4) Kto ziemię w adwent pruje, ta mu trzy lata choruje. 5) W adwenta same posty i święta (roraty codziennie odprawiane).

Adwersarz (adwersarius), przeciwnik w sporze, w procesie.

Adwokat, upoważniony do bronienia spraw. W ordynacji Trybunału z r. 1726 zwany *Patronem*. W r. 1768 nazwano obrońców przy Trybunale *Mecenasami*.

Adwokat Boży i Adwokat Djabli (Advocatus Dei et Advocatus Diaboli), dwaj obrońcy, konieczni przy procesie kanonizacyjnym w Kościele rzym.-katolickim. Jeden z nich przemawia na korzyść mającego być kanonizowanym, a drugi stara się zniweczyć przytaczane przez pierwszego dowody; (ob. Kanonizacja.)

Adyga (po niem. *Etsch*), rzeka we Włoszech, wypływa z Alp w Tyrolu, wpada do m. Adrjatyckiego, 569 klm. długości.

Adżałyk wielki *(Bujuk-Adżałyk)* czyli liman Dolimowski, słone jezioro u brzegu Morza Czarnego, oddzielone od niego pasem ziemi, stanowiącym trakt z Odesy do Mikołajewa.

Adżałyk mały *(Kuczuk-Adżałyk)*, czyli liman Grigorjewski, mniejsze jeziorko słone na tem samem wybrzeżu.

Aecius, sławny wódz rzymski (395—455), odniósł wielkie zwycięstwo nad Hunnami Atylli w „bitwie narodów“ na polach Katalaunickich (w dzisiejszej Francji).

Aër, tak się podpisywał pisarz Adam Rzązewski.

Aerodynamika, nauka o ruchach gazów, szczególniej powietrza.

Aerofon, przyrząd, wynaleziony przez Edisona, służący do przesyłania głosu na większą odległość bez pomocy drutów telefonicznych. Przyrząd ten dotychczas nieudoskonalony jeszcze nie ma szerszego zastosowania w życiu praktycznem.

Aerofor, przyrząd, doprowadzający nurkom powietrze do oddychania.

Aeroklinoskop, przyrząd do dawania umówionych znaków o zbliżającej się burzy na morzu, używany na wybrzeżach morskich w Holandji. Podobny jest całkiem do naszych słupów sygnałowych na kolejach żelaznych. Ramię na biało i czerwono malowane, przytwierdzone do bardzo wysokiego słupa, podnoszone bywa, lub opuszczane wedle wskazówek stacji meteorologicznych. Po ustawieniu ramienia żeglarze poznają, czy będzie burza, lub nie.

Aerolity, zwane także *meteorami, meteotyrami, uranolitami,* są to drobne ciała niebieskie, często widywane w przestrzeni jako szybko przebiegające kule ogniste, do gwiazd podobne. Szczególniej w okresie od 10 sierpnia do 12 listopada w nocy pogodne obserwować możemy roje przebiegających aerolitów, zwane deszczem gwiaździstym. O ile aerolity w drodze swej wejdą w sferę przyciągania ziemi, z hukiem spadają na nią. Spadający meteoryt wskutek niesłychanie szybkiego biegu i powstającego stąd tarcia o powietrze, rozżarza się do białości i wydaje jasne światło. Padając na ziemię, rozpryskuje się często na drobne cząstki. W nocy 30 stycznia 1868 r. w okolicy Pułtuska spadła bardzo znaczna ilość kamieni atmosferycznych czyli *aerolitów*. Pomiędzy spadłymi na ziemię *aerolitami* rozróżniamy: *syderyty*, złożone głównie z żelaza z domieszką innych metali złożone z krzemionki, przypominające swym składem niektóre skały ziemskie.

Aeromechanika, nauka o warunkach równowagi, oraz o prawach ruchu gazów, a w szczególności powietrza dzieli się na aerostatykę i aerodynamikę.

Aeronauta, żeglarz powietrzny.

Aeronautyka, czyli *żegluga powietrzna*, jest to sztuka wznoszenia się w powietrze za pomocą przyrządów odpowiednich i dowolnego kierowania tymi przyrządami. W ostatnich czasach *aeronautyka* poczyniła znaczne postępy i paru wynalazcom udało się zbudować przyrządy do latania w powietrzu ze sterami, dającymi możność kierowania statkiem powietrznym (ob. *Aeroplan, Balon, Helikopter, Ortopter, Latawiec, Spadochron).*

Aeroplan, przyrząd do latania po powietrzu, zbudowany po raz pierwszy w r. 1842 przez Hensona. Zbudowany na tej samej zasadzie, co i latawiec, z tą tylko różnicą, że gdy do nadawania ruchu latawcowi służy zwyczajny sznurek, *aeroplan* bywa poruszany przez motor ze śrubami, które wkręcając się w powietrze, jak świdry w drzewo, pociągają aeroplan naprzód. Dzięki temu ruchowi naprzód, aeroplan utrzy-

muje się w powietrzu. Pierwsze aeroplany Hensona i wielu jego następców były nieudatne, gdyż ludzie nie mogli wznosić się na nich w powietrze. Pierwszym człowiekiem, który wzniósł się na podobnej maszynie, był Santos

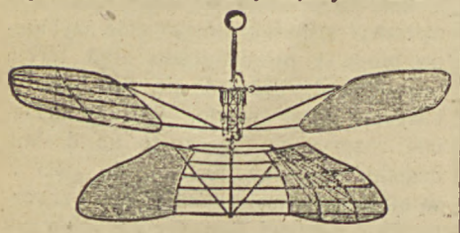

Fig. 7. Aeroplan dawniejszy.

Dumont, w październiku 1906 r. Prawie równocześnie próbował wzlotów na aeroplanie Blériot. Nad ulepszeniem aeroplanu pracowali usilnie od roku 1902 bracia Orwille i Wilbur Wright (wym. Wrajt). Wyniki swej pracy trzymali wynalazcy w wielkim sekrecie, dopiero w lipcu i sierpniu 1908 r. odbyli w Paryżu parę próbnych wzlotów, które im

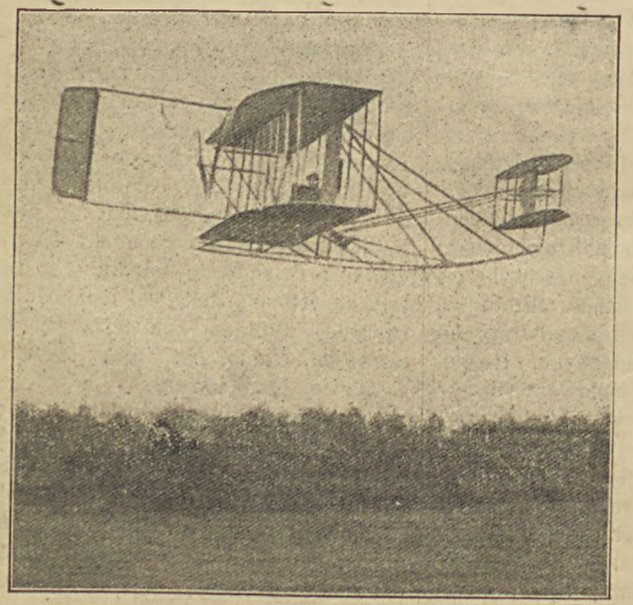

Fig. 8. Aeroplan brac Wright.

się udały. Maszyna zbudowana przez braci Wright jest bardzo prosta: przedstawia dwie duże płaszczyzny, umieszczone jedna nad drugą; na dolnej znajduje się motor o sile 25 koni, poruszający przy pomocy łańcuchów dwie śruby drewniane; z tyłu ma umieszczony krótki ster pionowy, z przodu zaś nieco dłuższy poziomy. Waży około 800 ft. i oprócz własnego ciężaru i motoru unieść może dwuch ludzi i materjał opałowy, potrzebny na przebycie 300 mil angielskich (480 kilom., 450 wiorst). Przypuszczać należy, że dalsza praca w kierunku ulepszania aeroplanu da z czasem pożądane wyniki.

Aerostat, to samo, co balon.

Aerostatyka, nauka o równowadze gazów.

Aetyt, odmiana rudy żelaznej, zwanej żeleziakiem brunatnym, występująca w postaci mas nerkowatych, lub eliptycznych, częstokroć zawierających wewnątrz jądro ruchome. Zowie się też kamieniem orlim, sądzono bowiem, że pochodzi z gniazd orlich i przypisywano mu cudowne własności lekarskie. U nas znajdowano go w guberni Radomskiej w okolicach Tychowa i Wąchocka.

Afazja, chorobliwe zaburzenie w mowie. Chory, zupełnie świadomy swych myśli, nie może ich wypowiedzieć, wymawia dziwne zgłoski, lub wyrazy bez sensu. Objaw ten powstaje skutkiem cierpienia mózgowego; po wyleczeniu trzeba nanowo uczyć się mówienia.

Afekt, z łacińskiego *affectus,* oznacza jakieś silniejsze uczucie. Polacy dosyć często w piśmie i mowie

używali tego wyrazu w znaczeniu silnego uczucia miłości, przyjaźni, sympatji, namiętności. Dziś wyraz ten, jako przestarzały (archaizm), używany jest rzadko i to w znaczeniu ironicznem.

Afganistan, kraj w Azji, wśród niebotycznych gór w wyżynie Iranu (ob). Położony jest między pustyni stepami Turańskimi, a bogatym niżem Hindostanu. Dzielni mieszkańcy tego górskiego zakątka zachowali swą starą wiarę pogańską i niepodległość. W starożytności zwał się kraj ten Baktrją. Afganistan dzieli posiadłości rosyjskie i angielskie w środkowej Azji. Na czele kraju stoi władca, zwany emirem, który mieszka w stolicy swej Kabulu. Afganistan liczy 550,000 klm. kw. (około 516,000 wiorst kw.) i 5 miljonów mieszk. Znaczniejsze miasta są: Kabul, Gasnah, Kandahar i Herat.

Afisz (fr. affiche). Pomieszczane w miejscach publicznych ogłoszenie o widowiskach, przedstawieniach teatralnych, koncertach, zabawach i t. p. *Afisz* zawiera szczegóły co do miejsca i dnia wykonania oraz osób biorących w niem udział, ceny miejsc i t. p. Rozlepiany bywa na ścianach domów, lub wznoszonych umyślnie w tym celu kolumnach, szafkach i kioskach. Afisze znane już były w starożytności; dziś jeszcze na domach w Pompei widzieć można ogłoszenia o widowiskach cyrkowych.

Afonja, objaw chorobliwy zupełnej utraty głosu. Zdarza się przy chorobach krtani, niekiedy następuje po mocnem nadwerężeniu przyrządu głosowego. Leczenie bywa dosyć trudne i zależy od przyczyn, które chorobę wywołały.

Aforyzm, jest to krótkie a dosadne zdanie, wyrażające pewną myśl ważną, pewną zasadę życiową, lub naukową.

Afri Mikołaj, biskup chełmiński, um. 1325 r., należał do zakonu kaznodziejskiego, odebrał Krzyżakom przywłaszczone przez nich dobra kościoła chełmińskiego.

Afrodyta (po łac. *Venus*) zwana także *Afrogeneja,* co znaczy z piany morskiej zrodzona; bogini miłości i piękności u starożytnych, pogańskich Greków. W podaniach greckich przedstawiana była jako piękna, zimna i nieczuła, lecz wciąż zajęta rozniecaniem uczucia miłości w bogach, ludziach, a nawet zwierzętach. Pomagał jej w tym kierunku syn jej *Eros* (ob.). Cześć Afrodyty rozpowszechniona była w całej Grecji i Azji mniejszej; uroczystości jej zwały się Afrodisiaca; odbywały się głównie w Pafos na Cyprze i ztąd Afrodytę w Grecji nazywano niekiedy Cyprydą. Jako bogini piękności stanowiła ona wdzięczny przedmiot dla rzeźbiarzy greckich, którzy wiele jej pięknych posągów wykonali. W starożytnym Rzymie tę samą postać mityczną czczono pod nazwą *Wenery, Venus* (ob).

Afryka, jedna z pięciu części świata, zajmuje południowo-zachodnią część stałego lądu, zwanego zwykle „starym światem". Nazwę nadali jej Rzymianie od pierwszego ze spotkanych na jej lądzie plemion. Afryka sięga prawie na równą odległość po obie strony równika, mianowicie do 37-go stopnia szerokości północnej i do 35-go stopnia szerokości południowej. Afryka oblana jest wodą i stanowiłaby wielką, odosobnioną wyspę, gdyby nie wąskie międzymorze Suez (szer. 125 kilometrów, około 117 wiorst) obecnie przecięte kanałem, które łączy ją z Azją. Od Europy oddziela Afr. morze Śródziemne. W cieśninie Gibraltarskiej dwie te części świata stykają się niemal ze sobą. Zachodnie wybrzeża Afryki oblewa ocean Atlantycki, południowe i wschodnie—ocean Indyjski, z którego przez cieśninę *Babel Mandeb* prowadzi droga do morza *Czerwonego,* zwanego także zatoką Arabską. Wybrzeża tej części świata nie obfitują w zatoki, morze nie wciska się tam w ląd drobnymi wrzynkami, brak też wysp przybrzeżnych, a brzegi same, albo płaskie i piaszczyste, jak na północy, albo jak na północnym zachodzie, skaliste, na

południu i wschodzie — strome, niedostępne, na morzu Czerwonem okolone nadto koralowemi rafami. Wszystko to utrudnia dostęp do tej części świata i zawieranie z nią jakichkolwiek stosunków. To też jest ona dotychczas ze wszystkich najmniej dokładnie zbadaną, a do niedawna jeszcze na mapach jej widniały białe miejsca, oznaczające krainy, których nie dotknęła nigdy stopa człowieka cywilizowanego, i o których uczeni nasi nic nam powiedzieć nie mogli. Stopniowo jednak, dzięki wytrwałości i odwadze podróżników, tajemnicze wnętrze Afryki odsłaniać zaczęło swoje głębie. Afryka jest płaskowzgórzem, pochylonem przeważnie w kierunku od południowego wschodu ku północnemu zachodowi, to jest w stronę oceanu Atlantyckiego. Wyżyny przeważają tam nad nizinami. Góry nie wznoszą się jednak prawie nigdzie do wielkiej wysokości, a szczyty ich przybierają często formę upłazistą, poziomą, co zjednało im nazwę gór stołowych. Geografowie dzielą zazwyczaj Afrykę na północną i południową, mającą kształt przytępionego trójkątu. Tę ostatnią przyrównywają także do niecki o zaklęsłem, ale wielce urozmaiconem dnie. Przyrównanie to zawdzięcza ona znacznie wzniesionym krawędziom i zagłębionemu wnętrzu. Największe wyniesienie tej zewnętrznej krawędzi spotykamy w stronie wschodniej, w pobliżu równika, gdzie szczyty gór Księżycowych: Kenia (5.400 metrów) i Kilimandżaro (5.700 metrów) wiecznym śniegiem są pokryte. Dalej ku południowi krawędź ta się zniża, za rzeką Limpopo przybiera nazwę gór Smoczych i łączy się z górami Kaplandji, gdzie jest słynna góra Stołowa pod miastem Kapetown. Od zachodu towarzyszy wybrzeżom stroma ściana, nazywana górami Dolnogwinejskiemi. Schodząc od południa ku wnętrzu Afryki, napotykamy gładką równinę piaszczystą, zabarwioną na czerwono żelazem. W porze suchej spalona i zeschła, podobna do ceglanego klepiska, w porze deszczowej okrywa się cudną roślinnością, kwiatami tulipanów i innych roślin cebulkowych. Jest to tak zwana pustynia Karro. Poza nią, ku północy ciągnie się porzecze rzeki Pomarańczowej (Oranje), w niektórych miejscach pustynne — w innych pokryte bujną roślinnością. Stąd kraj coraz bardziej traci na żyzności, aż przechodzi w pustynię Kalahari. Właściwie jest to wzniesiona na 2000 metr. (około 7000 stóp) stepowa płaszczyzna, porosła drobnym krzewem. Dalej poza jeziorem Ngami rozciąga się państwo Kongo—puszczami porosłe najmniej zbadane okolice Afryki. Afryka północna jest mniej wyniesiona nad poziom morza, niż południowa i ma bardziej urozmaiconą powierzchnię. Część jej południową stanowi żyzny, bogaty Sudan, północną — pustynia Sahara. Są też tam, niby cztery strażnice, cztery górskie krainy: Kongo, inaczej Górny Sudan i Abisynja, a nad brzegiem morza Śródziemnego Barka i góry Berberyjskie, czyli góry Atlas. Szczyty gór abisyńskich dochodzą wysokości 5.000 metrów (około 17.500 st.). Sahara zajmuje 166.500 mil kwadratowych. Z tego część ósma przypada na piaski ruchome, resztę zajmują skaliste wzgórza, parowy, twarde, ubite płaszczyzny i t. p. Zamarłą tę krainę urozmaicają gdzie niegdzie płatki gleby użyznionej wilgocią, t. zw. oazy. Najdłuższą nietylko w Afryce, lecz i na świecie całym rzeką jest *Nil*, wypływający z błotnistych jezior, u podnóża gór Księżycowych. Długość całego biegu Nilu wynosi 56.000 kilometrów. (800 mil) Wybrzeża tej rzeki były kolebką najstarszej w świecie cywilizacji. Nil uchodzi do morza Śródziemnego. Drugą z rzędu rzeką Afryki jest *Kongo*, wpadająca do oceanu Atlantyckiego. Krótsza od Nilu, przewyższa go obfitością niesionej wody. Trzecie miejsce zajmuje *Niger*, wpadający do zatoki Gwinejskiej. Do oceanu Atlantyckiego

spływa także rzeka *Pomarańczowa*, oraz *Senegal* i *Gambia*. Do oceanu Indyjskiego wpada *Zambezi*, tworząca olbrzymie i niezwykłe wodospady, *Limpopo* i inne. W Afryce południowej spotykamy nagromadzenia olbrzymich jezior. Największe z tych zbiorowisk skupiło się u wschodniej krawędzi. Największe w tej grupie jezioro *Wiktorja Nyanza*, czyli *Ukerewe*. Z jezior tych wypływa *Nil*. Są też w Afryce stepowe wodozbiory, pozbawione łączności z morzem. Do takich należy słone jezioro *Ngami*. W Sudanie leży wielkie jezioro *Cad*. Afryka jest najgorętszą ze wszystkich części świata, jako leżąca całym niemal obszarem swoim w strefie międzyzwrotnikowej. Na Saharze, która dzięki brakowi wilgoci jest miejscem największego natężenia ciepła, ciepłomierz w cieniu dosięga 52,4° Celsjusza (42° R.). Niezmierna suchość powietrza powoduje tam nadto gwałtowne przeskoki temperatury. Podczas gdy w dzień w rozpalonym piasku jajko upiec można, na schyłku nocy rosa w szron się ścina. Na Saharze, nie znającej zgoła deszczu powstają gwałtowne, palące wiatry, zwane Chamsin, i trąby piaszczyste, zasypujące karawany. Inne okolice Afryki mają przeciwnie nadmiar wilgoci w powietrzu, co oddziaływa źle na zdrowie Europejczyków. Do takich należą niziny Gwinei, ujścia Nigru i Zambezi, a nawet i środkowe wyżyny. Najrówniejszy i najłagodniejszy klimat ma Kaplandja. Wysoka temperatura przy nadmiarze wilgoci sprzyja potężnemu rozwojowi roślinności podzwrotnikowej. To też piętrzą się, od Sudanu zacząwszy aż do Portu Natal, wysokopienne lasy, splątane lianami; rozciągają się stepy, bujną zielenią okryte, moczary, obfitujące w roślinność wodną, a wszystko to nadzwyczajne kształtem i barwą. Osobliwością flory afrykańskiej jest olbrzym *baobab* dochodzący często do 40 metrów (140 stóp) w obwodzie, przy 22 metrach (około 80 stóp) wysokości. Drzewo bawełniane, krzew kawowy, palma olejowa stanowią największe bogactwo tych krain. Za to na Saharze roślinność skupia się prawie wyłącznie w drobnych oazach, gdzie przeważnie rosną palmy różnych gatunków. Okolice śródziemnomorskie posiadają roślinność podobną do roślinności Europy południowej, a więc: mirty, wawrzyny, dęby, figi, migdały, palmy daktylowe, zboża. Świat zwierzęcy Afryki bogaty jest i urozmaicony. Od Sudanu zaczynając całemi stadami snują się słonie, nosorożce, hipopotamy, na stepach liczne gatunki antylop, różne gatunki małp, od pawiana do olbrzymiego goryla; z drapieżnych na całym prawie lądzie: lew, lampart, hjena, szakal i t. d; z ptaków: olbrzymi struś barwny flamingo, marabut i wielka ilość ptaków drapieżnych; z płazów: krokodyl, żółw szyldkretowy; z owadów: szarańcza, termity i zabójcza dla domowego bydła mucha: cece. Do najpożyteczniejszych zwierząt należy „okręt pustyni“ wielbłąd jednogarbny. Rozpowszechnione także są konie, owce, kozy. Na Madagaskarze, wielkiej wyspie oceanu Indyjskiego, niema wielkich gruboskórców i drapieżników. Ludność Afryki należy właściwie do dwu ras: śródziemnomorskiej i murzyńskiej, czyli afrykańskiej. Rasa śródziemnomorska zajmuje wybrzeża północne: Egipt, Abisynję i Saharę. Rasa murzyńska zajmuje resztę lądu, od stoków Abisynji i Sudanu począwszy. Znaczną część wyspy Madagaskar zaludnia rasa malajska. Murzynów dzielą na: *Murzynów właściwych*, rasę *Bantu*, czyli *Kafrów*, i na *Hotentotów*. Murzyn jest silnej budowy ciała, o grubych mięsistych wargach, spłaszczonym nosie, twarzy bez zarostu i kędzierzawych włosach. Skóra jego czarna, gruba, wydająca nieprzyjemną woń. Mózg posiada nieco mniejszy, niż ludzie rasy białej, ale nerwy grubsze, stąd zmysły, zwłasz-

cza słuch, ma bardzo rozwinięte. Wyróżnia ich naogół niezdolność do samodzielnego myślenia, łatwowierność i lekkomyślność. Rasa Bantu przewyższa Hotentotów pod względem zdolności umysłowych i rozwoju pojęć moralnych. Życie rodzinne Murzynów oparte na wielożeństwie i kobiety uważane za niewolnice spełniają wszystkie prace domowe. Murzyni ulegają nieograniczonej władzy naczelników plemion. Religją większości ludów afrykańskich jest fetyszyzm, czyli bałwochwalstwo najniższego gatunku, połączone z ofiarami ludzkiemi i ludożerstwem. Niski stopień cywilizacji ludów afrykańskich wydawał je od wieków na pastwę handlarzy ludzkiem mięsem, a dziś przeznacza je na ofiary kolonizacji europejskiej. W Afryce mają kolonje swoje Anglicy, Francuzi, Niemcy, Włosi, Portugalczycy, Hiszpanie, Turcy. Niezależnemi dotąd, choć zostającemi pod silnym wpływem potęg europejskich są, utworzone przez rasę śródziemnomorską, państwa: Abisynja i Marokko.

Fig. 9.

Afty, czyli *Pleśniawki,* cierpienie występujące u niemowląt i polegające na tworzeniu się drobnych, biało-szarawych krostek na języku, podniebieniu i wargach niemowlęcia. Zapobiega się przez czyste utrzymywanie jamy ustnej, częste przemywanie watą, umaczaną w roztworze kwasu bornego.

Aga, u Turków i Tatarów znaczy w ogólności to samo, co po polsku *pan*; w stosunkach wojskowych, jest tytułem naczelnego dowódcy janczarów.

Agamemnon, jeden z królów greckich; pięknie śpiewał o nim stary poeta grecki, Homer, (ob.) w opisie wyprawy trojańskiej, której Agamemnon był wodzem.

Agami, ptak brodzący, pokrewny naszym żórawiom; upierzenie ma czarne, z połyskiem fjoletowo-zielonym, dziób zielonawy; żyje w Ameryce południowej; łatwo się oswaja i przywiązuje do człowieka, jak pies.

Agapant, Agapantus (Zielipan, lilja afrykańska) roślina z rodziny liljowatych.

Agapit, imię dwu papieżów: A. I święty (535—536). A. II (946—956) uporządkował stosunki kościelne we Francji i w krajach północnych.

Agassiz *Ludwik*, znakomity przyrodnik, ur. w Szwajcarji 1807 r. umarł 1873 roku. Zasłynął jako jeden z najpoważniejszych przeciwników Darwina (ob.).

Agat, minerał, utworzony z osadów krzemionki, która układając się warstwami, przybiera rozmaitą barwę i gęstość; są to przeważnie różne odmiany *chalcedonu* (ob.) Różne zabarwienie warstw *agatu* pochodzi najczęściej od różnych związków żelaza i manganu. *Agat* w przyrodzie znajduje się przeważnie w postaci brył, w formie jaja, rozmaitej wielkości. *Agat* bywa *wstęgowy, forteczny, obłoczkowy, koralowy, meszkowaty, tęczowy* i t. d. Jest minerałem dość pospolitym i używany bywa na ozdoby do pierścieni, broszek, naszyjników, kolczyków, na spinki, kamee, puhary i t. p. U nas *agaty* znajdują się na Śląsku, w Rosji w górach Uralskich i innych, są też w Niemczech, w Ks. Oldenburskiem, w Chinach, w Japonji, Urugwaju.

Agata św., dziewica, umęczona za czasów cesarza rzymskiego, Decjusza, czczona powszechnie, jako patronka od ognia. W dniu jej święta, t. j. 5 lutego, kapłan podczas mszy św. poświęca chleb i wodę. W modlitwie, towarzyszącej temu poświęceniu, prosi Boga, aby, gdy chleb ten, lub woda będą w gorejący pożar wrzucone, ogień natychmiast zagasł.

Agawa, niewłaściwie „aloesem" zwana, należy do roślin, pokrewnych liljowatym. Pochodzi z Meksyku, gdzie rośnie na suchej, nieurodzajnej glebie. Kłącze, czyli podziemną łodygę ma grubą; z niej wychodzi różyczka liści olbrzymich, do 2 metrów długich, a do 2 decymetrów grubych, sinych, mięsistych, na brzegu mocno ciernistych. Agawa w ojczyźnie swojej kwitnie w 5—7 roku, u nas dopiero po kilkunastu latach i w ciągu dni kilku wypuszcza pęd kwiatowy, wysoki do 10 metrów zakończony wiecha, okrytą tysiącami kwiatów żółtawych. Roślina ta wielorakie daje użytki. Sok jej służy do wyrabiania napoju, zwanego „pulque", podobnego do piwa. Nadto z liści agawy otrzymuje się włókna doskonałe na przędzę, zwaną w Meksyku „pita" i na papier, używany jeszcze przez dawnych Meksykanów.

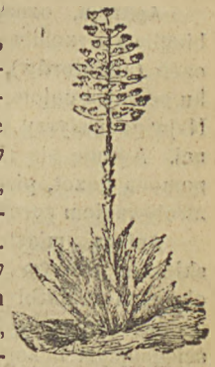
Fig. 10 Agawa.

Agencja, Agent. Agentami nazywają się rozmaitego rodzaju pośrednicy przy zawieraniu interesów. Różne przedsiębiorstwa, jak handlowe, asekuracyjne, emigracyjne, utrzymują albo osiadłych pewnych miejscach, albo wędrownych agentów, aby dla nich zawierali interesy. Ale bywają też agenci, którzy, nie pozostając w służbie jakiegoś przedsiębiorstwa, trudnią się na własną rękę pośredniczeniem w pewnym dziale interesów, przyjmując za wynagrodzeniem zlecenia od rozmaitych firm, lub osób; tu należą np. biura stręczeń sług, biura ogłoszeń i t. p. *Agentem dyplomatycznym* nazywa się urzędnik, sprawujący interesy państwa, lub monarchy w obcem państwie; jestto najniższy stopień wśród dyplomatów (ob.) Agencją nazywa się biuro agenta.

Agenda, od wyr. łac. *agere* (działać), jest to księga kościelna, najczęściej „Rytuałem" zwana, w której mieszczą się formy obrzędów, modlitwy przy udzielaniu Sakramentów, wogóle wszelkich czynności, dopełnianych przez kapłana. U nas w Polsce o tym, co wolał zostać księdzem, niż gospodarzem, mówiono: woli czytać agendę, niż orać grzędę.

A giorno, (z języka włoskiego, mów: adżiorno) jak we dnie; tak mówimy o oświetleniu sztucznem, gdy jasność jego porównywamy ze światłem dziennem.

Agio (mów adżio), ob. Kurs.

Agitacja, oznacza działalność zapobiegliwą i ruchliwą jednej, lub więcej osób (agitatorów), dla zjednania ludzi ku pewnym celom, zadaniom, interesom. Najwięcej słyszy się o agitacji politycznej. Agituje się słowem, drukiem (za pomocą gazet, pisemek ulotnych i t. p.) zwoływaniem zgromadzeń, wieców i t. p.

Agłona, miasteczko w gub. Witebskiej, na prawym brzegu Dźwiny. Słynie obrazem Matki Boskiej Agłońskiej, umieszczonym w katolickim kościele i ściągającym licznych pielgrzymów.

Agnostycyzm, pogląd filozoficzny, rozwinięty głównie przez Anglików: Huxleya i Spencera, według których umysł nasz zajmować się powinien badaniem tego jedynie, co poznawalne jest za pomocą zmysłów.

Agnieszka św., młoda dziewica z Salerno, nie chcąc zaślubić syna prefekta rzymskiego, została oddana do domu publicznego, gdzie pozostawała nietkniętą, i za to, jako czarownica, umęczona 303 r. za cesarza Djoklecjana. Kościół rz. katolicki obchodzi jej pamiątkę 21 stycznia.

Agnus Dei, Baranek Boży. Tak św. Jan Chrzciciel nazwał Chrystusa Pana, dla Boskiej Jego słodyczy i łagodności. Kościół używa często tego wezwania, tak podczas mszy św. jak i przy innych nabożeństwach, szczególnie przy końcu litanji. Agnuskiem nazywa się kawałek białego wosku, kształtu okrągłego, z wyobrażeniem z jednej strony baranka, z drugiej postaci jednego ze świętych. Agnuski poświęca sam papież osobnym ceremonjałem, a wierni przechowują je z wielką czcią po domach i używają, podobnie jak gromnic, przeciw ogniom, nawałnicom, piorunom i innym klęskom.

Agonia – konanie, czyli umieranie.

Agorafobia—*obawa przestrzeni,* choroba nerwów, objawiająca się zawrotem głowy na widok większej, otwartej przestrzeni, wysokich i szerokich schodów, rozległego placu i t. p.

Agrafa, w budownictwie, połączenie istotne, lub też pozorne, służące tylko do ozdoby, dwuch oddzielnych części budynku. W chirurgji cążki do zestawiania brzegów rany. W życiu pospolitem, to samo, co spinka.

Agrafja, przypadłość idąca prawie zawsze w parze z afazją (ob.) i wyrażająca się niezdolnością wypisania swych myśli, a nawet słów dyktowanych, pomimo zupełnej przytomności umysłu i nienaruszonej władzy w ręce.

Agrafit, ob. Turkus.

Agram, ob. Zagrzeb.

Agrarjusze, tak nazywają stronnictwo polityczne rolników, domagających się uwzględnienia przedewszystkiem interesów właścicieli ziemskich.

Agrarny, „rolniczy", używa się w wyrażeniach: „prawo agrarne", t. j. prawo, które ma za przedmiot jakąś sprawę rolniczą; „polityka agrarna", t. j. te działania rządu, które mają na celu opiekę nad rolnictwem; „stronnictwo agrarne", t. j. takie które ma za cel główny obronę interesów rolnictwa.

Agregat, zbiór, skupienie różnych rzeczy; mówi się o ciałach i pojęciach skupionych raczej mechanicznie, niż organicznie. *Agregacja*—sam proces łączenia.

Agrest, krzew ciernisty z rodziny porzeczkowatych, ma kwiaty brudno czerwonawe. Owocem jego jest jagoda kwaskowato słodka, okryta w dzikim stanie szorstkimi włoskami. Rośnie z rzadka w naszych lasach, kwitnie już z początkiem kwietnia, a dojrzewa dopiero w drugiej połowie lipca. U nas hodują rozmaite odmiany szlachetne, różniące się wielkością, kształtem, barwą i smakiem jagód. Niedojrzałe jagody służą na konfitury, a sok dojrzałych wydaje dobry napój, zwany *agrestniakiem.* Zwykle jednak jagody bywają jadane na surowo.

Agrypina, imiona dwu Rzymianek, matki i córki; pierwsza, żona Germanika, słynęła męstwem i cnotami; zamorzyła się głodem na wygnaniu w r. 33 po Nar. Chr. Córka jej—żona cesarza Klaudjusza zostawiła po sobie pamięć najrozpustniejszej i najprzewrotniejszej kobiety; wyniosła na tron syna swego, Nerona, który kazał ją zamordować w r. 59 po Nar. Chr.

Agronomja, nauka o własnościach roli, jej częściach składowych i jej uprawie; ogólna znajomość rolnictwa i gospodarstwa wiejskiego. *Agronomem,* nazywamy człowieka który ukończył odpowiednie studja rolnicze.

Aguti, zwierzę ssące, z rzędu gryzoniów, wielkości zająca, żyje w Ameryce podzwrotnikowej. Pazury ma podobne do małych kopyt, pyszczek ostro zakończony, ogon krótki. Łatwo się oswaja. Mięso jadalne.

Ahasverus, imię, albo raczej tytuł wielu królów medyjskich i perskich, wspominanych w Biblji. Najbardziej znanym jest mąż Estery, przez którego prawdopodobnie rozumieć należy pers. kr. Kserksesa. *A.* jest także nazwą *Żyda wiecznego tułacza* (ob).

Ai, ob. leniwiec.

Aicha metal, (Aichmetall) stop, składający się z 60 części miedzi 38,2 cynku i 1,8 żelaza; podobny do mosiądzu, lecz twardszy. Używa się na panwie do osi.

Aimard *Gustaw,* ur. r. 1818, zm. 1883, powieściopisarz francuski. W młodości dużo podróżował, przez lat 10 był w Ameryce między Indjanami. W r. 1848 brał udział w rewolucji lutowej; w r. 1870 podczas wojny francusko-niemieckiej zorganizował oddział dziennikarzy i walczył przeciwko Niemcom. Umarł w szpitalu dla obłąkanych. Kilka powieści Aimarda przetłumaczono na język polski, np. „Mściciele" i inne.

Ajaccio miasto, liczące 20 tys. mieszkańców, stolica wyspy Korsyki. W A. urodził się Napoleon I-szy.

Ajaks, Ajas, imię dwu wodzów z wojny trojańskiej, opisanych przez Homera w Iliadzie, jeden nosił przezwisko „mniejszy", drugi — „wielki", ostatni jest bohaterem tragedji Sofoklesa „Ajaks szalony".

Ajdukiewicz *Tadeusz,* współczesny artysta-malarz polski, ur. w r. 1858 w Witkowicach, pod Bochnią w Galicji; kształcił się w Akademji sztuk pięknych w Krakowie i Monachjum. Maluje przeważnie portrety i obrazy batalijne (wyobrażające bitwy, manewry, konie). *Zygmunt,* brat poprzedniego również artysta-malarz, ur. w r. 1861; maluje przeważnie obrazy rodzajowe.

Ajer ob. tatarak,

Ajmarowie, Ajmara, Indjanie południowo-amerykańscy, zamieszkujący wyżynę między jeziorem Titikaka, a Oruro

Liczba ich wynosi około 500.000. Barwę skóry mają brunatną, z różnymi jednak odcieniami. Nienawidzą białych, gdyż w swoim czasie znosili liczne krzywdy i prześladowania ze strony Hiszpanów. Przed przyjściem Europejczyków należeli do najbardziej cywilizowanych narodów Południowej Ameryki.

Ajnowie, Ajnosi, (ainu = człowiek) naród wschodnio azjatycki, zamieszkujący niegdyś ląd nad Amurem, obecnie zaś wyspy Kurylskie, Sachalin, południowy kraniec Kamczatki i wybrzeża wyspy Jesso. Jest to plemię, pozostające na najniższym stopniu cywilizacji i wskutek tego wymierające.

Ajour, czytaj **Ażur,** wyraz francuski, używany w dwojakiem znaczeniu: w księgach rachunkowych *à jour* znaczy być w porządku aż po dzień bieżący i *ażur,* tkanina rzadka, mająca drobne dziurki, a stąd przezroczysta.

Ajudah, albo *Góra Niedźwiedzia,* przylądek i góra na półwyspie Krymskim, wysoka na 1.900 stóp. Opisał je Mickiewicz w jednym z prześlicznych sonetów Krymskich.

Ajwazowski *Jan,* z pochodzenia ormianin, znakomity malarz rosyjski, zasłynął głównie widokami morskimi.

Akacja, roślina z rodziny strąkowych. Drzewo u nas *akucją* zwane, nie jest nią właściwie, lecz należy do rodzaju *Robinii (Robinia Pseudacacia). Akacja* właściwa jest rośliną stref gorących. Ma drobne listki, owoc—strąk do strąka fasoli podobny. *Acacia arabika* (Fig. 11) tworzy lasy w Abisynji, Egipcie i Azji południowej i dostarcza gumy arabskiej. Drewno jej twarde, mocne, ładnie zabarwione używane bywa na artystyczne wyroby stolarskie. *Akacja* hodowaną bywa niekiedy jako roślina ozdobna, dająca kwiaty o silnym zapachu.

Akant, ob. Acanthus.

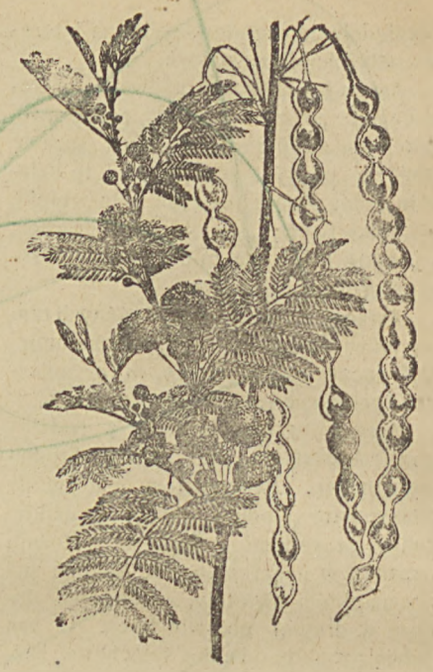

Fig. 11. Akacja arabska.

Akademja. Wyraz ten posiada obecnie znaczenie podwójne: oznacza bowiem zarówno, wyższy zakład naukowy, poświęcony pewnej grupie nauk, lub sztuk, uorganizowany na prawach uniwersytetu, (np. Akademja rolnicza, Akademja sztuk pięknych) jak i stowarzyszenia ludzi uczonych, mające za cel popieranie nauk, sztuk, piśmiennictwa danego kraju (np. Akademja Umiejętności w Krakowie). W pierwszym wypadku, to jest, jako wyższy zakład naukowy, posiada akademja wiele podobieństwa z uniwersytetem, czyli wszechnicą i często nazwę jej nadawano uniwersytetom, np. akademja krakowska, zamojska, wileńska były właściwie uniwersytetami. Wyraz „akademja" dawnych sięga czasów. Tak nazywała się w starożytnej Grecji cienista miejscowość w pobliżu Aten, zarośnięta gajem platanów i drzew oliwnych, poświęcona bajecznemu bohaterowi, Akademosowi. Miejscowość tę upodobał sobie myśliciel grecki, Plato, i tu zwykł był z uczniami swymi prowadzić dysputy, tu nauczał i dumał (r. 388 przed Nar. Chr.). Po śmierci Platona w cienistym gaju miewali wykłady uczniowie jego. Dla ułatwienia wykładów wzniesiono odpowiedni budynek i odtąd zarówno miejscowości, w której wykładano filozofję platońską, jak i całej grupie uczniów i zwolenników tego myśliciela przysługiwało miano *akademji.* W czasach nowożytnych, dopiero w epoce Odrodzenia nauk i sztuk zjawił się znów wyraz ten i odpowiadające mu instytucje. Pierwsze ich zawiązki ukazują się na ziemi włoskiej: Akademja neapolitańska (około r. 1453), Akademja florencka i inne. Są to stowarzyszenia uczonych — zadaniem ich praca nad poznaniem starożytnej filozofji, nauki i sztuki. We Włoszech także powstały pierwsze Akademje sztuk pięknych. Miały one najpierw charakter prywatnych stowarzyszeń, później rozwinęły się z nich wyższe szkoły. Taką była np. w końcu w. XV akademja w Medjolanie, znana pod nazwą „Akademji Leonarda da Vinci". Później przybyły akademje umiejętności i akademje literackie. Ten typ akademji, to jest stowarzyszeń ludzi uczonych, zawiązywanych w celu podniesienia poziomu nauk i umiejętności, rozpowszechnił się w całej Europie. *We Francji* powstała w początku XVII wieku, *Akademja paryska,* przezwana później *Akademją francuską,* zostawała pod protektoratem króla. Akademja Francuska wydała dzisiejszy *Instytut Francuski,* będący właściwie związkiem pięciu oddzielnych akademji, zorganizowany silnie, bogato uposażony i skupiający wszystkich wybitnych przedstawicieli nauki, literatury i sztuki francuskiej. Zostaje pod opieką rządu i przyczynia się silnie do rozwoju oświaty w swoim kraju i do postępu nauk w ogólności. *Angielskie Towarzystwo Królewskie w Londynie* nie nosi wprawdzie miana akademji, ma jednak wszystkie cechy takiej instytucji i olbrzymie usługi oddało nauce. W Dublinie jest *Irlandzka akademja nauk,* w Edynburgu *Królewskie towarzystwo edynburskie. We Włoszech* akademje znajdują się prawie we wszystkich miastach znaczniejszych. Ak. *florencka, padewska, bonońska, rzymska* należą do czynniejszych. Z akademji *niemieckich* wyróżniają się: założona w r. 1700 *Królewska pruska akademja nauk w Berlinie, Akademja nauk w Erfurcie, Ak. nauk w Monachium* i *Ak. badaczów przyrody,* powstała w r. 1652. Niemiecką także jest *Cesarska ak. nauk w Wiedniu* założona w r. 1864. W *Rosji* istnieje założona w r. 1726 *Akademja nauk w Petersburgu.* Kraje *Skandynawskie* posiadają w *Danji: Akademję nauk w Kopenhadze, w Norwegji: Towarzystwa Naukowe, w Chrystjanji i w Drontheimie, w Szwecji* w *Stokholmie: Akademję nauk, Akademję historyczno-archeologiczną* i *Akademję szwedzką.* Z narodów słowiańskich posiadają: *Czesi: Czeską akademję nauk w Pradze. Chorwaci: Akademję południowo-słowiańską* w *Zagrzebiu,* zorganizowaną w r. 1867 dzięki ofiarności biskupa Strossmayera, *Serbowie: Akademję nauk i sztuk w Belgradzie,* zorganizowaną w r. 1867. *W Węgrzech:* dzięki zabiegom Andrassego, Karolego i Szechenego który ofiarował na ten cel 60 tysięcy zł. r. powstała w r. 1830 *Węgierska akademja nauk* w Peszcie. Biblioteka jej liczy 100 tysięcy tomów, gmach Akademji kosztował 1 miljon zł. r. *Hiszpanja* posiada w Madrycie 4 akademje: 1) *Królewską akademję hiszpańską,* 2) *Królewską akademję historji,* 3) *Królewską akademję nauk,* 4) *Królewską akademję nauk moralnych i politycznych. W Holandji* od r. 1852 istnieje *Królewska akademja umiejętności w Amsterdamie.* W *Rumunji Akademja nauk* w Bukareszcie powstała w r. 1879. W *Turcji Akademja nauk,* założona w r. 1851, w Konstantynopolu nie rozwinęła dotąd powa-

żniejszej działalności. Poza Europą niewiele istnieje akademji. Najstarsza na świecie znajduje się w *Chinach*, w Pekinie. Nazwa jej: Han-lin-yuen. Członkami jej mogą być tylko ci, którzy po odbyciu wszystkich egzaminów państwowych złożą jeszcze pomyślnie egzamin z literatury, w obecności cesarza. Z pomiędzy członków akademji cesarz wybiera swoich ministrów. W Meksyku *Akademja meksykańska* założona została w r. 1824. W *Stanach Zjednoczonych* spotykamy bardzo dużo stowarzyszeń naukowych pod nazwą akademji. Najczynniejsze są: *Amerykańska akademja sztuk i nauk w Bostonie, Kalifornijska akademja nauk przyrodniczych w San Francisko, Akademja nauk przyrodniczych w Filadelfji* i *Akademja nauk w Nowym Jorku*. Polacy posiadają:

Akademję Umiejętności w Krakowie. Utworzona z *Towarzystwa naukowego krakowskiego* w r. 1873 składa się z trzech wydziałów: 1) *filologicznego*, 2) *filozoficzno-historycznego*, 3) *matematyczno-przyrodniczego*, przy których istnieje 7 komisji. Członkowie dzielą się na zwyczajnych i nadzwyczajnych, zwyczajni — na czynnych i korespondentów. Akademja dla rozwoju nauki polskiej położyła niemałe zasługi, zwłaszcza przez cały szereg wydawnictw naukowych stałych i dzieł osobnych, z których wymieniamy Kolberga „Lud", Korzona „Wewnętrzne Dzieje Polski za Stanisława Augusta". *Akademja* otrzymuje wiele zapisów na stypendja dla pracujących na polu naukowem, na nagrody konkursowe i t. p. *Akademja* posiada bogatą bibliotekę i bardzo cenne zbiory muzealne. W Królestwie Polskiem Akademji żadnej niema dotychczas. Stowarzyszenia naukowe, zwane akademjami odegrały bardzo wybitną rolę w dziejach duchowego rozwoju ludzkości i wpływały prawie zawsze dodatnio na postęp nauk i rozpowszechnianie się wiedzy w danym kraju, nadto przez komunikowanie sobie wzajemnie prac swoich, urządzanie zjazdów przedstawicieli tych uczonych zgromadzeń, zawiązują nici stałych stosunków między narodami, ułatwiają wymianę poglądów i zdobyczy naukowych, przyczyniając się do gromadzenia i rozpowszechniania skarbów wiedzy. *Akademje* jako szkoły wyższe ogólne, lub specjalne istniały i istnieją w całej Europie. Wyższą szkołą ogólną była:

Akademja Krakowska. Idąc za przykładem cesarza Karola IV, założyciela akademji w Pradze Czeskiej, a doświadczywszy w zatargach z Krzyżakami potrzeby posiadania biegłych prawników krajowych, postanowił król Kazimierz Wielki założyć *Akademję* w Krakowie. Nietylko jednak ten wzgląd praktyczny powodował ostatnim z Piastów. Słowa przywileju fundacyjnego Akademji krakowskiej wyjaśniają myśl króla. *„Niech będzie*—czytamy tam—*perłą wiedzy przemożnej, aby wydawała ludzi, dojrzałością rady znamienitych, cnót ozdobą jaśniejących, różnej wiedzy kierunków pełnych; niech będzie tam nauki źródło dobroczynne, z którego czerpać będą mogli wszyscy, pragnący się oświecać naukowo"*. Chciał więc wielki monarcha stworzyć w Krakowie ognisko oświaty, promieniujące na całą Polskę i kraje sąsiednie. W r. 1364 wydany został przywilej fundacyjny. Jest więc *Akademja krakowska* jedną z najstarszych instytucji tego rodzaju w Europie środkowej, a w Europie wschodniej — najstarszą. Wzorując się na urządzeniach republikańskich uniwersytetów włoskich, otworzył król wstęp do Akademji wszystkim, zarówno poddanym swoim, jak i obcym i licznymi przywilejami ich obdarzył. Na czele studentów stać miał rektor, przez studentów z ich grona, wybierany. Miał on władzę sądowniczą nad studentami i w sprawach cywilnych, oraz kryminalnych lżejszych sam wydawał wyroki. W cięższych—odsyłał winowajcę do sądu biskupiego, lub do króla. W każdym razie bez wiedzy rektora żaden członek szkoły nie mógł być aresztowanym. Przywilej ułatwiał uczącej się młodzieży znalezienie tanich kwater, uzyskanie pożyczek na niski procent i t. p., zwalniał ją od wszystkich opłat, ceł, podatków. Ponieważ papież nie pozwolił na wykład teologji w Akademji, czyli Szkole Głównej Krakowskiej, postanowiono utworzyć na początek tylko trzy wydziały:

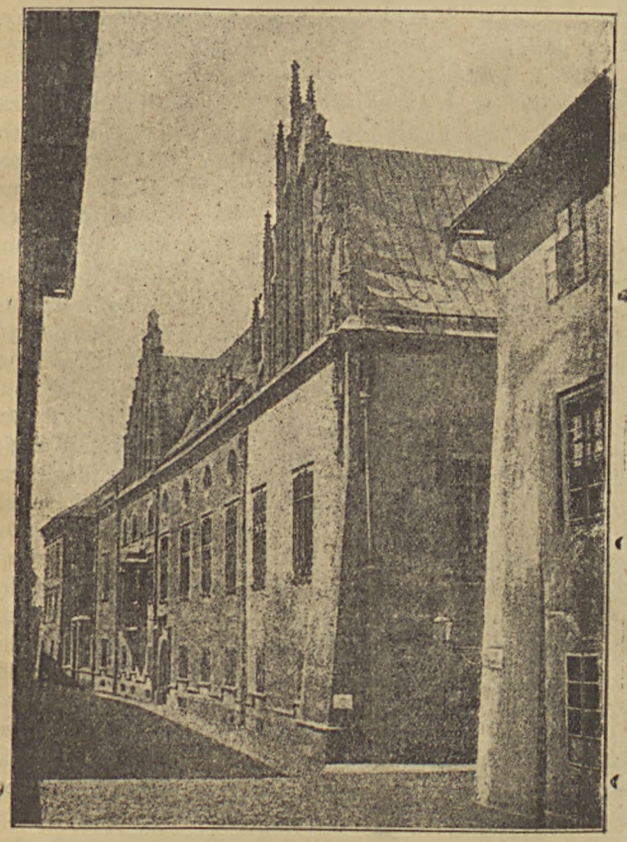

Fig. 12. Kolegjum Jagiellońskie.

prawny, fizyczny (medyczny) i *sztuk wyzwolonych*. Najwięcej katedr było na wydziale prawnym, ponieważ królowi o naukę prawa najbardziej chodziło. Wydział medyczny miał dwuch profesorów,—sztuk wyzwolonych—jednego. Na uposażenie nauczycieli przeznaczono dochody z żup solnych w Wieliczce. Szkoła weszła w życie i przetrwała do r. 1400, to jest do chwili zupełnej jej przemiany, dokonanej przez Jadwigę i Władysława Jagiełłę. W pierwszym tym okresie istnienia Szkoły Głównej wykłady odbywały się zapewne w mieszkaniach profesorów, nic nie wiadomo bowiem o jakimś na jej użytek wzniesionym, czy wyznaczonym gmachu. Następca Kazimierza, Ludwik nie troszczył się o rozwój akademji; ze stanu upadku w jakim się znalazła ostatecznie, dźwignęła ją pracą swoją, zabiegami i hojnym zapisem pieniężnym córka Ludwikowa, Jadwiga, a mąż jej rozpoczęte przez nią dzieło dokończył. W dn. 22 lipca r. 1400 otwarty został przy ul. Ś-tej Anny, w tak zw. dodziś Kolegjum Jagiellońskiem uniwersytet zupełny, bo już i z wydziałem teologicznym. Zapisało się nań na razie 205 słuchaczy, a dn. 26 lipca Piotr Wysz, biskup krakowski miał w nowem Kolegjum pierwszy wykład z dziedziny prawa. Organizację Uniwersytetu oparł Jagiełło na przywileju Kazimierzowym, niewielkie wprowadzając doń zmiany. Na biskupa krakowskiego włożył obowiązek czuwania nad zachowaniem praw i swobód uniwersytetu. Profesorowie mieszkali razem w Kolegjum i stołowali się wspólnie. Studenci obowiązani byli chodzić

w sukni kleryckiej. Lekcje czytano od 6-ej rano do 10-tej, a potem od 1-ej do 6-ej wieczorem. Na wszystkich wydziałach wykład polegał na czytaniu i objaśnianiu ksiąg świętych i dzieł znakomitych uczonych (Pismo Święte—Ojcowie Kościoła, Tomasz z Akwinu, Arystoteles). W akademji krakowskiej otrzymywano stopnie: bakałarza, magistra, licencjata, i doktora. Ten ostatni, najwyższy stopień udzielano z wielką uroczystością. Akademja miała z początku nadzór nad wszystkiemi szkołami i prawo zakładania nowych, których w ciągu kilkowiekowego istnienia swego założyła ogółem 45. W ciągu w. XV zasłynęły nazwiska profesorów krakowskich—na wydziale teologicznym: Św. Jana Kantego, Pawła Włodkowica, Mikołaja z Błonia i innych—na wydziale filozoficznym, czyli nauk wyzwolonych: Szymona z Leśniewa, Jana z Głogowy, oraz matematyków: Wojciecha z Brudzewa, Marcina z Olkusza i innych. Ze słuchaczów akademji najbardziej wsławionem jest imię Mikołaja Kopernika. W ówczesnym ruchu umysłowym Europy brała akademja żywy udział. Podczas sporu o wyższość soboru nad papieżem trzymali teologowie krakowscy stronę soboru. Gdy, tak zwany, prąd *Odrodzenia* z pod pyłu wieków zapomniane piękności sztuki i literatury starożytnej odsłaniał, mogła Akademja krakowska poszczycić się wykładem Grzegorza z Sanoka, który zapoznawał słuchaczy swoich z dźwięcznym wierszem Wergiliusza i komedjami Plauta. Prąd *Odrodzenia* przeniknął tu wprost z Włoch i wcześniej, niż do innych uniwersytetów europejskich, zawitał, bo już w pierwszej połowie XV stulecia. Rozkwitający uniwersytet krakowski pociągać począł licznych słuchaczy nietylko z Polski całej, lecz i z państw sąsiednich. I nietylko młodzież garnęła się na wykłady, lecz i mężowie dojrzali, poszukujący wszędzie skarbów wiedzy. W początku XVI wieku pojawia się w Akademji krakowskiej wykład języka greckiego, a w kilkanaście lat potem i hebrajskiego. Są to jednak już czasy, w których poczynają się narzekania na upadek Akademji i żądania zupełnej jej reformy. Narzekania te potęgują się w okresie reformacji, gdy Akademia nie stanęła silnie ani po jednej, ani po drugiej stronie. Pozostała katolicką, ale w gorliwości, w czynnej obronie wiary dała się ubiedz zakonowi jezuitów, który powoli poczyna całe szkolnictwo w swoje ręce zagarniać. (patrz Jezuit.) Akademja wciąż z nim współzawodniczy, upomina się o swoje prawa, ale nie góruje nad nim swoją wartością wewnętrzną. W wieku XVII miała jeszcze niektórych znakomitych profesorów, jak np. Jana Brożka, matematyka; zyskała nową katedrę wymowy, miała jeszcze znaczną ilość słuchaczy i uczniów podwładnych sobie szkół, ale nie szła już z postępem nauki, nie stała na poziomie ówczesnej wiedzy europejskiej. To samo, w wyższym jeszcze stopniu, zauważyć można w pierwszej połowie XVIII w. Akademia nie korzysta z wielkich odkryć i wynalazków, dokonanych w tym czasie na polu nauk przyrodniczych, nie interesuje się nowym ruchem filozoficznym. Wykłada po staremu filozofię średniowieczną i stara się ćwiczyć uczniów w łacinie. Spory z jezuitami trwają wciąż. Daremnie biskupi krakowscy: Jędrzej Załuski i Kajetan Sołtyk usiłują wlać nowego ducha w skostniałą tę instytucję—udało im się to w drobnej zaledwo części. Dopiero *Komisja Edukacyjna*, owo pierwsze nasze ministerjum oświaty, wysłało w r. 1777 ks. Hugona Kołłątaja z rozległem pełnomocnictwem zreformowania Akademji. Reformy tej dokonał Kołłątaj w sposób stanowczy, czyniąc z niej uczelnię, przystosowaną do poziomu wiedzy współczesnej. Akademja zaczęła odtąd nazywać się Szkołą Główną. Niedługo jednak trwał spokojny rozwój tej instytucyi. Wojny i rozbiór kraju położyły właściwie koniec jej istnieniu (r. 1796). Odtąd zaczyna ona

funkcjonować, jako *Uniwersytet krakowski*.

Akademja Lwowska. W. r. 1661, otrzymali jezuici od Jana Kazimierza przywilej na utworzenie akademji we Lwowie. Sejmy jednak przywileju tego zatwierdzić nie chciały pomimo usilnych zabiegów, jakie czynili jezuici. Udało im się nareszcie od Augusta III uzyskać potwierdzenie przywileju, lecz Akademja krakowska wytoczyła im proces, który trwał aż do chwili rozwiązania Zakonu. Po zajęciu Lwowa przez Austrjaków jezuici urządzili uroczystość wydawania dyplomów słuchaczom swojej Akademji.

Akademja Połocka. Po rozwiązaniu przez papieża Zakonu jezuitów w r. 1773 rozbitki tego zgromadzenia, korzystając z opieki cesarzowej Katarzyny II-j, zgromadziły się w Połocku. Wkrótce jezuici potrafili pozyskać zaufanie rządu rosyjskiego i w roku 1812 cesarz Aleksander I wydał ukaz, pozwalający im na wyniesienie jezuickiego kolegjum w Połocku na stopień akademji. Akademja ta istniała do roku 1820, w którym nowy ukaz cesarski wydalił jezuitów z Rosji. Posiadała ona opinię istnego gniazda ciemnoty, przezywano ją „Akademją smorgońską."

Akademja Wileńska. W r. 1579 Stefan Batory wyniósł kolegjum jezuickie w Wilnie na stopień akademji. Pierwszym jej rektorem był ks. Piotr Skarga. Akademja wileńska posiadała dwa wydziały: *teologiczny* i *filozoficzny*. Wydział *prawny* powstał w r. 1644. Po rozwiązaniu Zakonu Akademja wileńska, przezwana *Szkołą Główną W. Ks. Litewskiego*, przeszła pod zarząd Komisji Edukacyjnej. Została wówczas podzielona na 3 wydziały: *moralny, fizyczny* i *medyczny*. W okresie tym Akademja rozwija się, zyskuje ogród botaniczny, obserwatorjum astronomiczne. Posiada też dobre siły nauczycielskie; chemię wykłada Jędrzej Śniadecki, botanikę—Jundziłł; obserwatorjum astronomicznem kieruje Poczobut. Po rozbiorze Akademja wileńska przejść miała znów w r. 1800 pod zarząd jezuitów; nie doszły jednak zamiary te do skutku. - W r. 1803 kuratorem Okręgu Naukowego wileń-

Fig. 13. Akademja Wileńska z kościołem akademickim Ś-go Jana.

skiego został *ks. Adam Czartoryski,* a Akademja wileńska, nazwana teraz *Imperatorskim Uniwersytetem* stała się przedmiotem największej troskliwości znakomitego krzewiciela oświaty.

Akademja Zamojska. W roku 1693 założył Jan Zamoyski Akademję w Zamościu, jako filję Akademji krakowskiej. Wyższa ta uczelnia, jakkolwiek przez papieża zrównana w prawach ze wszystkiemi innymi zakładami tego rodzaju, nie rozwinęła się należycie i nie miała powo-

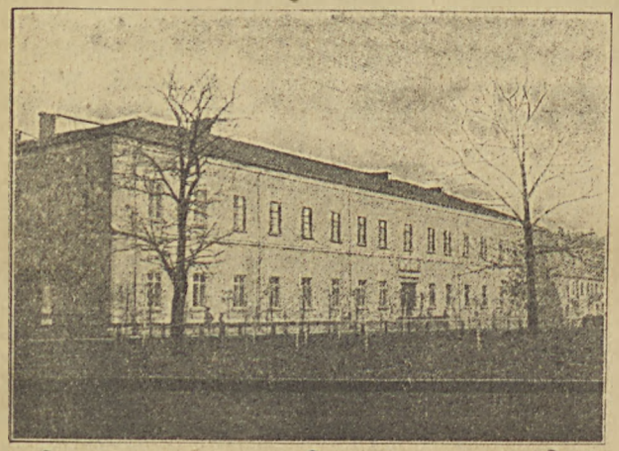

Fig. 14. Akademja Zamojska.

dzenia. Zbyt trudne było w owe czasy współzawodnictwo ze szkołami jezuickiemi, a przysyłani przez Akademję krakowską nauczyciele nie przyczyniali jej blasku. Przetrwała jednak do r. 1772. Zniósł ją rząd austryjacki.

Akafist *(Akathistos* grec.) nabożeństwo, odbywane w kościele grecko-katolic., na cześć Boga Rodzicy stojąco. Są także nabożeństwa pod nazwą *Akafistów,* ułożone na cześć im. Jezusa i świętych.

Akatolik. Tym wyrazem w Polsce do czasów Księstwa Warszawskiego, katolicy rzymscy, mówiąc, lub pisząc, nazywali wszystkich chrześcijan nie należących do kościoła rz.-kat., a następnie tylko ewangelików.

Akcent, czyli przycisk językowy jest mocniejszem, dobitniejszem wymówieniem pewnej zgłoski przy wygłaszaniu wyrazu. W wyrazie *ubogi* wzmocnionym głosem wymawiamy zgłoskę *bo,* w wyrazie *ojciec* zgłoskę *oj.* Zgłoskę wyrazu, na którą pada wzmocnienie głosu czyli przycisk, zowiemy akcentowaną. Niema języka, któryby nie miał akcentu, ale nie wszystkie języki akcentują jednakowo. Język polski akcentuje z reguły i zawsze prawie zgłoskę przedostatnią t. j. drugą od końca np. $^{2\ 1}$ *cho*-dzę, $^{2\ 1}$ cho-*dzi*-my, $^{2\ 1}$ *ko*-cham, $^{2\ 1}$ ko-cha-*ją*-cy,—bardzo rzadko trzecią od końca np. $^{3\ 2\ 1}$ *by*-le-by, $^{3\ 2\ 1}$ *o*-gó-le. Akcent języka polskiego nazywa się wskutek tego stałym, albo nieruchomym— akcent zaś języków które akcentują rozmaite zgłoski wyrazów, a więc pierwszą, drugą, trzecią, czwartą, a nawet piątą od końca, nazywa się ruchomym. Z języków obcych, więcej znanych w Polsce, język niemiecki i rosyjski ma akcent ruchomy, język czeski i francuski— stały.

Akcept, tak w języku handlowym nazywa się weksel przyjęty (zaakceptowany). Podług francuskiego Kodeksu handlowego, obowiązującego u nas akceptacja wekslu ciągnionego (ob.) wyraża się słowem *przyjmuję.* Wyraz ten, powinien się koniecznie znajdować na samym wekslu i powinien być podpisany, aby akceptacja miała skutki wekslowe. *Akceptant* jest to ten, który przyjął, zaakceptował weksel.

Akces (łac. *accedere,* przystępować), wyraz często używany w historji polskiej;

oznacza przystąpienie do czego, np. do konfederacji, do aktu jakiego.

Akcesorja, przybory, rzeczy dodatkowe. W teatrze np. *akcesorjami,* czyli rekwizytami, zowią kulisy, kurtynę i t. p. W prawie polskiem i litewskiem *akcesorjami* zwano wszelkie formalności wstępne w procesie, np. upoważnienie do prowadzenia sprawy, sprawdzenie czy pozwy wręczone i t. p.

Akcja, wyr. łac. oznacza: czynność, działalność.

Akcja, *sądowa* jest to działanie prawne np. wniesienie sprawy przed sąd.

Akcja *w sztuce scenicznej* i deklamatorskiej oznacza poparcie słowa odpowiednią postawą, ruchem ciała i twarzy, czyli mimiką, gestem.

Akcja, *w handlu i przedsiębiorstwach* jest dokumentem poświadczającym albo osobie, na której imię jest wystawionym, albo okazicielowi, że wniósł pewną sumę do jakiegoś przedsiębiorstwa i tym sposobem uzyskał w niem stosunkowe prawo własności i udział w korzyściach i stratach. Właściciele takich dokumentów zowią się *akcjonarjuszami.* Akcje, będąc zamiennemi, są przedmiotem handlu na giełdach. Można je uważać za udział w kapitale zakładowym stowarzyszeń udziałowych i *w spółkach bezimiennych* czyli *stowarzyszeniach akcyjnych* (ob. Spółka). Wartość A. jest dwojaka: nominalna, oznaczona na akcji i rzeczywista (kursowa), notowana na giełdach. Ta ostatnia zależy od stopnia pewności danego przedsiębiorstwa i wysokości spodziewanego z niego zysku, od specjalnego położenia, zarządu i stosunków, w jakich przedsiębiorstwo się znajduje, wreszcie od położenia kraju i ogólnego stanu politycznego. Cząstka zysku z przedsiębiorstwa, przypadająca na każdą A., nazywa się *dywidendą.* Wysokość dywidendy bywa rozmaitą. Akcjonarjusze w spółce bezimiennej, w razie niepowodzenia, ulegają tylko stracie swojego wkładu do spółki.

Akcyza, w Prusiech Królewskich dawnej Polski zwana była *cyzą* jako podatek od piwa, pobierany od karczmarzy i od wyrabiających trunek na swe potrzeby (ob. Czopowe.) **A.** dziś oznacza opłatę, podatek skarbowy, pobierany od niektórych towarów wewnętrznej produkcji (cukru, wódki, piwa, tytuniu i t. d.), w przeciwstawieniu do *cła,* które obciąża artykuły przywozu zagranicznego. Akcyzą nazywano dawniej także opłaty od bydła na rzeź i innych przedmiotów, na spożycie ze wsi do miasta sprowadzanych, inaczej *podatkiem konsumcyjnym.*

Akerman, po polsku *Białogród,* miasto powiatowe w Besarabji, nad limanem Dniestru, na prawym jego brzegu położone; handlowe i przemysłowe, liczy około 35.000 mieszkańców, w tem do 200 Polaków. Miasto przechodziło różne koleje: było w rękach Genueńczyków, Greków, Wołochów, Polaków, Tatarów budziackich, Turków, a od r. 1806 znajduje się w posiadaniu Rosjan. W XV wieku Polacy mieli tu znaczny port handlowy, z którego polska pszenica szła do Cypru. Obecnie pomnikiem minionej przeszłości Białogrodu są ruiny twierdzy, która wznosiła się dumnie nad Dniestrem, szeroko tutaj rozlanym. Mieszkańcy Akermanu trudnią się obecnie handlem solą, wełną, tłuszczem i winem. Wyrabiają łój i świece, gdyż w okolicy rozpowszechniona jest szeroko hodowla owiec i bydła.

Akiba *Ben Józef* (Ben-Akiba), sławny rabin Żydowski, ur. w pierwszym wieku po Nar. Chr. P., um. r. 120. Żydzi uważają go za twórcę Miszny (prawa niepisanego) i twierdzą o nim: „Co nie było objawione Mojżeszowi, to zostało objawione Akibie". Podróżował po rozmaitych krajach i nauczał żydów. Pomimo swej wielkiej mądrości, dał się uwieść niejakiemu Bar-Kochebie, którego za Mesjasza uznał i razem z nim podniósł rokosz przeciw cesarzowi rzymskiemu Hadrjanowi. Buntownicy zostali pokonani przez Rzymian i Akiba, wzięty do niewoli, zmarł w okropnych katuszach

Akielewicz *Mikołaj,* ur. r. 1830 pod Marjampolem, um. r. 1887 w Paryżu, pisarz i działacz na gruncie litewsko-polskim, znany pod pseudonimami „Agricola“ i „Chłop z pow. Marjampolskiego“. Pozostawił po sobie trochę pism, z oświatą ludu związanych.

Akka, miasto starożytne w Syrji, niegdyś port sławny, a dziś miasto główne sandżaku, liczy około 8.000 mieszk., odległe o 120 wiorst na półn.-zach. od Jerozolimy.

Aklamacja, w pewnych liczniejszych zgromadzeniach głośne i jeżeli nie jednomyślne przychylenie się do przedstawionego wniosku, to przynajmniej przyjęcie go tak widoczną większością, iż głosowanie byłoby zbyteczne.

Aklimatyzacja, jest to przystosowanie się, przyzwyczajenie organizmu ludzkiego, zwierzęcego, lub roślinnego do odmiennych warunków klimatycznych, z zachowaniem życia i zdrowia. Odnosi się to przeważnie do przesiedlania z klimatu gorącego do zimnego, lub odwrotnie. Nie wszyscy ludzie, nie wszystkie zwierzęta i rośliny przyzwyczajają się łatwo do odmiennego klimatu i po przeniesieniu, np. z klimatu umiarkowanego do gorącego chorują, a nawet umierają. Dużą stosunkowo łatwość *aklimatyzowania* się posiada człowiek; pomaga mu w tem odzież, ogień, budynki. Sztuka *aklimatyzowania* nie posiada ogólnych reguł: z każdym gatunkiem zwierzęcia, czy rośliny trzeba postępować odmiennie, zależnie od ich budowy i natury. Niektóre gatunki nie dają *aklimatyzować* się wcale. Wogóle *aklimatyzacja* odbywa się powoli, często w ciągu kilku pokoleń. Stosunkowo dość łatwo *aklimatyzować* się dają rośliny, które wymagają pewnego przyzwyczajenia się do gruntu; zboża nasze np. pochodzą z Azji, z klimatu łagodniejszego, tymczasem u nas doskonale się przyjęły; tak samo tytuń i kartofle — z Ameryki, drzewa owocowe — z Armenji i t. p. Istnieją specjalne *towarzystwa aklimatyzacyjne,* mające na celu wprowadzanie do Europy nowych roślin i zwierząt. Wyniki prac tych towarzystw są dotychczas nieznaczne.

Akmoliński, miasto powiatowe obwodu Akmolińskiego, który jest jednymz trzech obwodów generał-gubernatostwa Stepowego. Wielkością obwód ten dorównywa Francji, a posiada tylko pół miljona mieszkańców, głównie Kirgizów i Kozaków.

Akolita, z greckiego *acolutheo,* co znaczy posługuję, towarzyszę. W Kościele nazwę tę dawano z początku klerykom, którzy wszędzie towarzyszyli biskupom, posługiwali im, nosili ich listy. Obecnie *akolitą* jest kleryk czwartego (niższego) święcenia: 1) *ostjarjusz,* 2) *lektor,* 3) *egzorcysta,* 4) *akolita.*

Akomodacja, jest to własność oka przystosowywania się do wyraźnego widzenia przedmiotów, znajdujących się w różnych odległościach. Dzieje się to bez naszej woli, dzięki tylko specjalnemu urządzeniu nerwowo-mięśniowemu oka. Gdy patrzymy na przedmioty bliższe, soczewka oka staje się bardziej wypukłą, gdy zaś mamy przed sobą przedmioty dalsze, soczewka staje się więcej płaską. (Ob. Oko).

Akompanjament, towarzyszenie, lub wtórowanie. Wyrazu tego używa się w muzyce, mówiąc np.: lud w kościele śpiewa z towarzyszeniem (akompanjamentem) organów. Można także śpiewać, lub grać z akompanjamentem fortepianu lub orkiestry. Celem akompanjamentu jest uzupełnienie i lepsze uwydatnienie melodji (ob.) granej, lub śpiewanej.

Akonityna, ciało silnie trujące z grupy alkaloidów, otrzymane z korzenia *tojadu (jaskółka*—po łac. *Aconitum),* używane w lecznictwie.

Akord, kilka tonów, czyli głosów, brzmiących razem. Akordy są dwugłosowe, jeżeli składają się z dwuch tonów, czyli głosów, mogą też być trzygłosowe. czterogłosowe i t. d.

Akordowa robota. Przez robotę akordową, zwaną także *na akord, „na wydział“,* albo „od sztuki“, rozumiemy taką robotę, przy której wynagrodzenie ugodzone jest nie od określonej jednostki czasu, spędzonej przy robocie, jak przy *dniówce* np., ale od ilości wykonanej roboty. Rodzajem akordu jest *akord zbiorowy,* kiedy cała partja robotników akorduje wykonanie jakiejś roboty, a jej członkowie według umowy dzielą między siebie wynagrodzenie.

Akr, miara rolna angielska, zawierająca 4.840 *yardów* kwadratowych, co wynosi około ¾ morga polskiego.

Akredytować, wyr. łac., uwierzytelnić, upełnomocnić.

Akropolis, górne miasto; tak się powszechnie nazywało w Grecji miejsce obronne, twierdza, służąca także w czasie wojny za schronienie dla starców, dzieci i kobiet. Akropolis w Atenach było ze wszystkich najsławniejsze. Sławę swą zawdzięczało nietylko obronnemu położeniu, lecz i wspaniałym gmachom, arcydziełom architektury greckiej, które na wzgórzu tem wzniesiono.

Akrostych, utwór poetycki, w którym litery, zaczynające wiersz każdy, albo też go kończące, składają jakieś imię własne, lub zdanie.

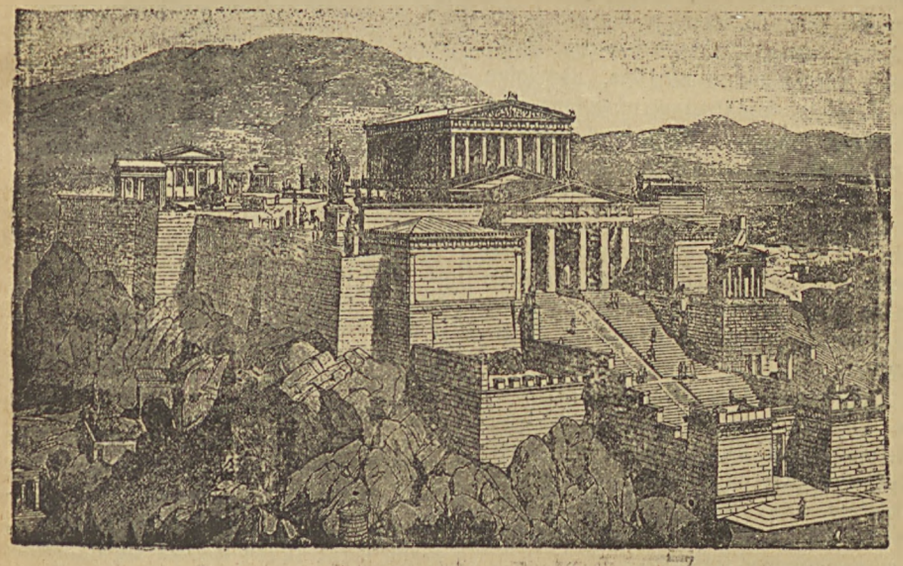

Fig. 15. Akropolis w Atenach.

Akredytywa, wyr. łac., pismo uwierzytelniające, pełnomocnictwo.

Akrobata, z grec. „pnący się wysoko“, pierwotnie tancerz na linie, obecnie w ogólności gimnastyk cyrkowy.

Akrolity, tak nazywają w historji sztuki zabytki plastyki, stanowiące przejście od snycerstwa do rzeźbiarstwa: tułów i odzież tych posągów bywa zwykle z pozłacanego drzewa lub bronzu, głowa zaś, nogi i ręce z marmuru.

Aksai-Tizyn, jezioro w Tybecie, na wysokości 5.100 metrów, (około 18.000 stóp) ze wszystkich jezior na kuli ziemskiej najwyżej położone.

Aksakow *Sergjusz Timofiejewicz,* ur. 1791 w Ufie, um. 1859, zajmuje zaszczytne miejsce w literaturze rosyjskiej, jako utalentowany badacz przyrody, której opisy pełne uroku zamieścił w „Zapiskach myśliwego z gub. Orenburskiej“

(1852) i „Opowiadaniach i wspomnieniach myśliwego“ (1855). Wydanie zbiorowe 1886.

Aksakow *Jan Sergiejewicz*, dziennikarz i agitator, syn poprzedniego, ur. 1823, um. 1886.

Aksamit, tkanina jedwabna, wełniana, bawełniana, lub utkana z dwuch mieszanych gatunków przędzy, miękka w dotknięciu, z jednej, a czasem i z obydwuch stron kosmata. Początkowo wyrabiano go tylko w Indjach (w Azji), później fabrykację rozpoczęto w Europie: we Włoszech, Francji, Niemczech, Holandji, a wreszcie lichsze gatunki wyrabiają i u nas. Aksamit różni się od innych tkanin tem, że przy pojedyńczej osnowie posiada wątek podwójny: jedna nitka wchodzi do składu osnowy, druga zaś, z paru włókien złożona, nawijając się na druty, daje tkaninie pożądaną włosistość. Stosownie do tego, czy oczka na drutach są przycięte, lub nie, *aksamit* jest strzyżony, lub nie. Za najlepszy uważany jest *aksamit lioński*. Jest kilka odmian *aksamitu: manszester* (z bawełny), *welwet, plusz, utrecht* (osnowa ze lnu lub konopi, włoski z wełny; służy do obijania mebli), *wytłaczany, wzorzysty*.

Aksamitka, Aksamitek, *Tagetes*, roślina z rodziny *złożonych*, pochodząca z Ameryki. U nas spotyka się często hodowana w ogrodach, jako roślina ozdobna, o pierzastych liściach, brunatnych, lub żółtych kwiatach, o silnym i nieprzyjemnym zapachu.

Aksamitowski Wincenty, wyższy oficer legjonów polskich. Zwątpiwszy o sprawie, dla której walczył, przyczynił się do wyprawienia legjonistów na San-Domingo. Później został generałem.

Akselbanty, są to sznurki plecione, wełniane, jewabne, pozłacane, lub posrebrzane, należące do munduru wojskowego; spadają z ramienia na piersi.

Aksentowicz, ob. Axentowicz.

Aksjomat, *pewnik*, niewątpliwa zasada, służąca za podstawę dalszym dowodzeniom. W szczególności *aksjomatami* nazywają się w matematyce te prawdy niezbite, na których opiera się cała matematyka. *Aksjomatem* np. będzie: jeżeli do ilości równych sobie dodamy równe, sumy także będą równe; dwie wielkości równe trzeciej, są sobie równe i t. p.

Akt, z łacińskiego *actus*, co znaczy ruch, czyn, giest, uczynek. Wyraz ten używany jest w kilku znaczeniach: *Aktem w sztuce scenicznej* zowie się część sztuki, stanowiąca pewną skończoną w sobie całość, oddzielaną zazwyczaj spuszczeniem i podniesieniem kurtyny (zasłony) od dalszych części dzieła, stąd sztuki bywają jednoaktowe, dwuaktowe i t. d. *Aktem* nazywa się pismo, stwierdzające pewną czynność urzędową lub prywatną, stąd *akt* może być *urzędowy, administracyjny, sądowy, rejentalny* oraz *prywatny*. Ze względu na przedmiot omawiany, bywają: *akta stanu cywilnego*, to jest księgi, w których spisywane są protokuły, czyli *metryki* urodzenia, ślubów małżeńskich, oraz śmierci; *akta st. cyw.* prowadzone są u nas przez proboszczów parafji, stąd proboszcz jest urzędnikiem stanu cywilnego; żydowskie *akta stan. cyw.* prowadzą burmistrze po miastach i wójci po wsiach. Dalej bywają *akta handlowe, spółki, kupna i sprzedaży, najmu, przysposobienia* i t. p. *Aktem oskarżenia* nazywa się pismo, wręczone obwinionemu, wyłuszczające kto i o co został oskarżony, przed jakim sądem sprawa się odbędzie i t. p. *Aktem uroczystym* nazywają uroczystości związane z zakończeniem roku szkolnego, połączone z rozdaniem świadectw z ukończenia szkoły, nagród i t. d.

Akte, piękna Greczynka, z początku niewolnica, później wyzwolona, kochanka cesarza rzymskiego, okrutnika Nerona. Porzucona przez niego, pozostała mu wierną do śmierci.

Akteon, legendarna postać grecka, syn Arysteosa i Antonoi, znakomity myśliwy, czem wzbudził zazdrość w samej bogini lasów Artemidzie (ob), która chełpiącego się młodzieńca przemieniła w jelenia, tak iż niepoznany, przez własne psy rozszarpany został.

Aktor, ob. artysta.

Aktualny, na dobie będący, z życia współczesnego wzięty.

Aktuarjusz, wyr. franc., urzędnik utrzymujący akta w porządku, wydający kopje akt.

Aktywa, wyr. łac., stan czynny majątku: własne pieniądze, towary, ruchomości, nieruchomości, wierzytelności i t. p.

Akumulator, jest to przyrząd do nagromadzania elektryczności i oddawania jej następnie pod postacią prądu stałego. Stąd akumulatory zowią się także ogniwami wtórnemi. (Ob. Elektryczność).

Akustyczność, *akustyczny*, wyraz ten odnosi się przeważnie do sal teatralnych, koncertowych i wogóle przeznaczonych na większe zebrania, urządzonych w ten sposób, aby głos mówcy, śpiew, lub dźwięki muzyki rozchodziły się należycie i dochodziły zupełnie wyraźnie do uszu słuchaczów, umieszczonych w różnych punktach sali. Uzyskanie *akustyczności* sal przedstawia znaczne trudności dla budowniczych i dotychczas zagadnienie to całkowicie rozwiązanem nie zostało.

Akustyka, część fizyki, obejmująca naukę o głosie. Tłumaczy najpierw przyczynę powstawania głosu, jego cechy, t. j. wysokość, dźwięczność i natężenie, podaje prawa rozchodzenia się głosu, odbijanie, załamywanie. Wykłada prawa wydawania tonów przez struny, fujarki, i wogóle obejmuje teorję narzędzi muzycznych. Nakoniec mówi o powstawaniu głosu ludzkiego i o fizycznem znaczeniu części ucha.

Akuszer, lekarz zajmujący się udzielaniem pomocy położnicom (rodzącym kobietom). *Akuszerka*, kobieta, której na zasadzie odbytej praktyki w zakładzie położniczym, przysługuje prawo obsługiwania samodzielnie położnic podczas porodów, odbywających się prawidłowo. W razie wydarzenia się w porodzie jakiej nieprawidłowości, akuszerka obowiązana jest wezwać natychmiast pomocy lekarza.

Akuszerja, wyraz ten pochodzenia francuskiego używany jest często zamiast polskiego *położnictwo*. *Akuszerją* nazywa się ta część nauki lekarskiej *(medycyny)*, która ma za przedmiot zjawiska prawidłowe i chorobliwe w organizmie kobiety od chwili zapłodnienia (poczęcia), aż do przyjścia na świat noworodka i leczenie zjawisk chorobliwych w tym okresie życia kobiety.

Akwadukty, ob. wodociągi.

Akwaforta, sposób rytowania na miedzi i stali działaniem kwasu azotnego. W tym celu na płycie miedzianej, lub stalowej, powleczonej cieniutką warstewką wosku, wycina się rysunek tępą igłą (rylcem); na tak wykonany rysunek nalewa się rozcieńczonego kwasu azotnego, który nadgryza miedź, lub stal w tem miejscu, gdzie wosk został zdrapany przy rysowaniu; miejsca nieporysowane pozostają nietknięte, gdyż warstwa wosku chroni płytę od gryzącego działania kwasu. Po zmyciu wosku i kwasu otrzymuje się kliszę z rysunkiem, który następnie za pomocą maszyny odbija się na odpowiednim papierze. Rysunki w ten sposób otrzymane nazywają się *akwafortami* od łacińskiej nazwy kwasu azotnego *aqua fortis*.

Akwamaryn, ob. szmaragd.

Akwarela, jest to obraz malowany na odpowiednim papierze farbami wodnemi Do takich obrazów używa się zwykle farb roślinnych, zarobionych niewielką ilością gumy arabskiej, miodu, cukru lub kleju, w tym celu, aby farba po wyschnięciu malowania trzymała się papieru i na sucho zetrzeć się nie dała. Do najpierwszych artystów-malarzy polskich, którzy malowali, lub malują akwarele, należą: Juljusz Kossak, Juljan Fałat S. Tondos, Fr. Tepa.

Akwarjum (z łacińskiego, *zbiornik wody),* jest to naczynie, o ścianach przeważnie szklanych, napełnione wodą, w której utrzymywane bywają przy życiu zwierzęta i rośliny wodne. *Akwarja pokojowe,* czyli słodko-wodne, są to zwykle skrzynie szklane o dnie posypanem piaskiem i żwirem, niekiedy z ułożonemi sztucznie skałami, wśród których posadzone są rośliny wodne i błotne. Do hodowli w takich akwarjach nadają się rybki złote, czyli karasie złote, różanki, cierniki, piskorze, uklejki, traszki, żaby, a zwłaszcza ich kijanki, owady wodne i t. p. Dla celów naukowych urządzają w ogrodach zoologicznych wielkie *akwarja morskie,* w których hodują zwierzęta, żyjące w morzach.

Akwilea, czyli *Aglar,* miasto we Włoszech, nad Adrjatykiem. Za czasów rzymskich bardzo handlowe, było twierdzą i przedmurzem Rzymu z nazwą *Roma secunda* (Rzym drugi); roku 452 zdobyte zostało i zburzone przez Attylę, a mieszkańcy przenieśli się na niedalekie wyspy, na których zbudowali Wenecję.

Akwilon (wyr. łac.), grecki *Boreas,* burzliwy wiatr północno-wschodni.

Akwitanja (po łac. Aquitania), część Galji pomiędzy Garonną, Pirenejami, Sewennami i oceanem. Zawojowana przez Karola Wielkiego i oddana Ludwikowi Pobożnemu, w XII wieku dostaje się w ręce Anglików; po długich wojnach Karol VII w roku 1451 łączy ją z Francją, pod nazwą Gujenny (Guienne).

Akwizgran, po niemiecku *Aachen,* główne miasto obwodu tejże nazwy, w Prusiech, w prowincji Nadreńskiej, nad rzeką Wurm. Liczy około 150.000 mieszk. Mieści w sobie znaczną ilość fabryk igieł i szpilek, chustek i kortów, dorównywających dobrocią angielskim. Katedra tutejsza, której budowę rozpoczął Karol Wielki, król Franków i cesarz rzymski (koniec wieku VIII, początek IX), jest jednym z najpiękniejszych pomników średniowiecznego budownictwa i mieści wewnątrz zwłoki swego założyciela, cesarza Karola Wielkiego (zm. 814 r.). Drugą pomnikową budowlą jest ratusz, z olbrzymią salą koronacyjną, w której koronowało się 37 królów niemieckich (zwanych cesarzami rzymskimi) i 11 cesarzowych. *Akw.* ma bardzo bogatą i ciekawą historję. Był ulubionem miejscem pobytu Karola Wielk., miejscem koronacyjnem cesarzów rzymskich aż do r. 1558; zawarte w nim były dwa pamiętne traktaty: w r. 1668, mocą którego Flandrja dostała się Francji po wojnie z Hiszpanją i w r. 1748, którym ukończona została wojna o sukcesję austrjacką. Od r. 1815 *Akw.* należy do Prus.

Akwizycja, nabytek.

Al—znak używany w chemji dla krótkiego oznaczenia pierwiastka *glinu* (po łacinie *aluminium*).

A la (wyr. franc.), na sposób, jak.

Alabama, jeden ze Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej i rzeka tamże.

Alabaster, minerał barwy białej; czysta, biała i drobnoziarnista odmiana gipsu, używana do rzeźby i wyrobu przedmiotów ozdobnych. Alabaster jest znacznie miększy, niż biały marmur: daje się zrysować nawet paznokciem, podczas gdy dla zrysowania marmuru trzeba użyć noża, lub gwoździa.

Aladyn, jeden z bohaterów powieści arabskich „Tysiąca i jednej nocy", syn ubogiego krawca; wskutek nadzwyczajnych okoliczności stał się posiadaczem lampy czarodziejskiej, której podwładny był duch, spełniający wszelkie życzenia posiadacza.

A-la-grek, ozdoby architektoniczne i malarskie, mające postać linji łamanej pod kątami prostymi, używane na obrzeża ścian, szlaki w obrazach.

Alamanowie, czyli *Allemani,* nazwa kilku sprzymierzonych z sobą narodów germańskich: Kwadów, Hermundurów, Markomanów, Jazygów, Taifalów, zamieszkałych nad północną granicą państwa rzymskiego (w części teraźniejszej Szwajcarji i południowych Niemiec). Od III wieku po Nar. Chr. P. wiedli Alamanowie zacięte walki z cesarzami rzymskimi, następnie z królami Franków; w końcu zostali zwyciężeni przez sąsiadów, a ziemie ich dostały się Frankom i Ostrogotom.

Alandzkie wyspy, na morzu Bałtyckiem, u wnijścia do zatoki Botnickiej. Archipelag ten składa się z wyspy *Aland* i 200 innych większych i mniejszych wysepek; z tych jednak 80 tylko jest zamieszkanych. Wszystkie te wyspy należą do Rosji i są ważnem stanowiskiem wojennem. Na wyspie Aland znajduje się twierdza Bomarsund.

Alanowie, naród barbarzyński, pochodzenia scytyjskiego, znany w historji wędrówek narodów. Szczątki tego ludu istnieją dotąd na Kaukazie pod nazwą Osetyńców.

Alarm, znak dany w razie niebezpieczeństwa mieszkańcom przez odgłos bębna, trąby, dzwonu, lub wystrzału z działa, celem śpiesznego zgromadzenia się w umówionym punkcie.

Alaryk I, król Wizygotów, ur. około 375 r. po Chryst. W młodości służył w wojsku rzymskiem; po śmierci cesarza rzymskiego Teodozjusza w r. 396 wtargnął do cesarstwa wschodnio-rzymskiego i spustoszył kilka prowincji. Został wielkorządcą Ilirji; w r. 406 napadł na Italję, ale został odparty; dwukrotnie oblegał Rzym i za odstąpienie od miasta otrzymał wykup w złocie; za trzecim razem (r. 410) zdobył Rzym i oddał go na łup barbarzyńcom. Umarł w pochodzie wojennym na Sycylję (r. 412). Gotowie uczcili swego wodza niezwykłym pogrzebem: koryto rzeki Busento odwrócili w stronę przeciwną jej biegowi i na osuszonem dnie złożyli ciało *Alaryka,* poczem zwrócili rzekę w dawne łożysko.

Alaska, wielki półwysep na północno-zachodniem wybrzeżu Ameryki, stanowi terytorjum, zwane dawniej Ameryką Rosyjską i sprzedane 1867 r. przez Rosję Stanom Zjednoczonym. Na Alasce w miejscowości Klondyke odkryto przed kilku laty bogate pokłady złota.

Alasz, likier kminkowy, tak nazwany od wioski Alasz w pobliżu Rygi.

Alba, biała (symbol czystości), płócienna, długa szata, okrywająca całego kapłana, służąca w kościele rzym.-katol. do ubioru liturgicznego pod ornat. Dawniej kładli na się albę jedwabną cesarze niemieccy podczas aktu koronacji.

Albalonga, starożytne miasto w Italji, w Lacjum, na południe od Rzymu, zburzone przez kr. rzymskiego Tullusa Hostyliusa; dzisiejsze Albano.

Alban ś-ty, pierwszy męczennik Anglji; ścięty około r. 303. Miasto angielskie S-t Albans wzięło swą nazwę od klasztoru, wybudowanego tu na cześć męczennika. Pamiątkę jego obchodzi Kościół d. 22 czerwca.

Albanja, kraj na półwyspie Bałkańskim, położony na zachód od Macedonji, na północ od Grecji, na południe od Czarnogórza i Serbji; z zachodu przytyka do Adrjatyku. Portów nad morzem nie ma, bo górzysty kraj ten pod panowaniem tureckiem zaniedbany, nie prowadzi żadnego prawie handlu wywozowego. Ludność stanowią Albańczycy (2 i pół miljona ludzi), potomkowie starażytnego rodu Illirów; na południu mieszają się z Grekami, na północy mówią językiem serbskim. Albańczycy skutkiem nieustających walk z Turkami zachowali długo niezwykłą dzikość obyczajów, a gdy wstępowali na służbę wojenną turecką, stawali się strasznymi dla swych chrześcijańskich współwyznawców. Zwano ich wtenczas Arnautami. Głównem miastem Albanji jest *Skutari* (Skodra, Skader).

Albany, jedno z największych miast handlowych w Ameryce północnej, stolica stanu Nowy-York, nad rzeką Hudson, przeszło 100 tys. mieszkańców.

Albany, dawna nazwa Szkocji.

Albatros, duży ptak pletwonogi, o grubym, dłuższym od głowy dziobie, długich i wąskich skrzydłach, krótkim, zaokrąglonym ogonie. Żyje na morzach południowej półkuli; fruwa doskonale, nawet podczas wichrów. Jest żarłoczny, żywi się przeważnie rybami.

Albedyński *Piotr Iwanowicz,* generał rosyjski, od 1880 — 1883 r. generał-gubernator warszawski.

Albert, wójt krakowski, przywódca buntu niemieckich mieszczan krakowskich przeciwko władzy Władysława Łokietka. Gdy król polski w r. 1311 zdobył zamek, Albert zbiegł, stronnicy zaś jego ulegli surowym karom. Od tej pory żywioł niemiecki w Polsce nigdy już nie przeciwstawiał się interesom narodu.

Albert (Olbracht), kanclerz księstwa Dobrzyńskiego, proboszcz bocheński, dyplomata z czasów Kazimierza W-go. Należał w r. 1339 do liczby sędziów, rozstrzygających spór między królem polskim a Krzyżakami. W r. 1352 wyprawiony był w poselstwie do Awinjonu, do papieża Klemensa VI z prośbą o rozgrzeszenie za śmierć Baryczki i w innych sprawach Kościoła polskiego.

Albertrandy *Jan Chryzostom,* urodził się w Warszawie roku 1731. Nauki początkowe pobierał u Jezuitów, a następnie mając lat 16, wstąpił do ich zakonu i w 19 roku życia został nauczycielem. W r. 1760 wezwał go biskup Józef Załuski, aby wraz z Janockim uporządkował i skatalogował znakomity księgozbiór jego. Po czterech latach tej zmudnej pracy dostał się *Alb.* na dwór prymasa Łubieńskiego, który mu powierzył wychowanie wnuka swego, Feliksa. W roku 1773 wezwany przez króla Stanisława Augusta na kustosza gabinetu starożytności, a następnie wysłany za granicę dla gromadzenia materjałów, dotyczących historji polskiej, przywiózł z tej podróży sto dziesięć tomów in folio, własną przepisanych ręką. Za tę ogromną pracę otrzymał wielki złoty medal zasługi i szlachectwo, a w r. 1796 biskupstwo zenopolitańskie. W r. 1800 został prezesem Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Umarł roku 1808. Z dzieł jego na uwagę zasługują:

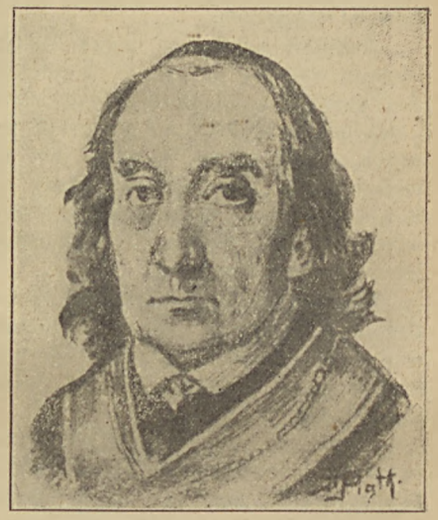

Fig. 16. Jan Chr. Albertrandy.

1) *Panowanie Henryka Walezjusza i Stefana Batorego,* 2) *Panowanie Kazimierza Jagiellończyka,* 3) *Dwadzieścia sześć lat panowania Władysława Jagiełły* i 4) Przerobione z francuskiego: *Dzieje królestwa Polskiego.*

Albertyn, wieś w pow. Słonimskim, gub. Grodzieńskiej. Znajdują się tu fabryki sukna, kortów, dywanów i wiele innych zakładów przemysłowych. Jako motoru użyto tu wody wielkiego stawu, utworzonego przez rzekę Issę, a zwanego jeziorem Albertyńskiem.

Albigensowie, sekta religijna, wroga papiestwu, rozpowszechniona w XI wieku we Francji południowej. Alb. uznawali dwa pierwiastki boskie: zły i dobry. Stworzenie świata przypisywali duchowi złemu, z którym walczy Jezus Chrystus. Dusze ludzi uważali za dusze upadłych aniołów, zamknięte w ciałach ludzkich. Wiedli żywot skromny i przykładny. Prześladowani przez Kościół zniknęli w XIII w.

Albinizm, albinosi. *Albinosami,* inaczej *białymi murzynami,* nazywają ludzi o mleczno-białej skórze, białych włosach, blado-różowej tęczówce oka i czerwonej źrenicy (jak u białego królika). *Albinizm* powstaje wskutek braku w organizmie ludzkim barwnika (pigmentu). Dotknięci *albinizmem* słabiej widzą są wogóle wątlejsi. Ziawisko to spotyka się wśród murzynów, rzadziej wśród ludzi rasy białej. Zwierzęta dotknięte *albinizmem* spotyka się często, np. białe o czerwonych oczach króliki, białe myszy, szczury, świnki morskie i t. p.

Albion, starożytna nazwa Wielkiej Brytanji, przed przybyciem Brytów. Pochodzi ona od celtyckiego *alb*—wyżyna, oraz *inni*—wyspa.

Alboin, król Longobardów. W w. VI po N. Chr. zdobył Włochy północne i założył na półwyspie Apenińskim królestwo Longobardów ze stolicą Pawją

Albrecht starszy, syn margrabiego brandenburskiego Fryderyka i Zofji Jagiellonki, córki króla Kazimierza Jagiellończyka (ur. 1490 zm. 1568). W r. 1510 obrany Wielkim Mistrzem krzyżackim dążył usilnie do uwolnienia Zakonu od zależności względem Polski. Odmawiając hołdu królowi polskiemu, sprowadził na Zakon niepomyślną wojnę, podczas której Krzyżacy ciągle ponosząc klęski, doprowadzeni zostali do ostatecznego upadku. Wojska polskie wszystkie ich posiadłości zajęły i od decyzji króla Zygmunta I-go zależało tylko włączenie Prus Krzyżackich do Polski, lub pozostawienie ich na pewnych warunkach Albrechtowi. W tej stanowczej chwili wzięły górę względy rodzinne nad wskazówkami rozumnej polityki narodowej. Zamiast od wrót Polski odegnać wieczystego jej wroga, Zygmunt I w r. 1521 zawarł z siostrzeńcem rozejm czteroletni, podczas którego dojrzało w umyśle Albrechta postanowienie zrzucenia sukni zakonnej, rozwiązania Zakonu i uczynienia z jego posiadłości państwa świeckiego. Albrecht powziął ten zamiar pod wpływem kaznodziejów luterańskich, którzy go nakłonili do porzucenia wiary katolickiej. I znów od zgody króla polskiego zawisło spełnienie tych planów. Zygmunt I-szy przychylił się do projektu Albrechta, który w r. 1525 pokojem zawartym w Krakowie zrzekł się urzędu Wielkiego Mistrza i jako lennik królewski objął władzę książęcą nad Prusami. W dwa dni potem książę pruski na rynku krakowskim złożył królowi polskiemu hołdowniczą przysięgę, zaś po powrocie do Królewca rozwiązał Zakon Krzyżacki. Tak powstało księstwo Pruskie, pierwszy zawiązek dzisiejszego królestwa Pruskiego.

Albrecht *Niedźwiedź,* lub *Piękny,* pierwszy margrabia brandenburski (1100 do 1170). Marchię tę (kraj ukrainny) otrzymał jako księstwo dziedziczne od cesarza niemieckiego Konrada III za stłumienie buntu Hawolan, za zwycięskie walki z Lutykami i Obotrytami, które oddały we władanie Niemców znaczne obszary ziemi słowiańskiej.

Album. Dawniej u Rzymian nazywano *albumem* tablicę, pociągniętą gipsem, na której zapisywano obwieszczenia publiczne. Obecnie zwą tak książkę oprawną, służącą do zapisywania wierszy na pamiątkę, lub tekę do zamieszczania rysunków, wreszcie książkę do przechowywania fotografji osób znajomych, kart pocztowych i t. p.

Albumin, ob. białko.

Albuminoza, produkt otrzymywany z mleka i zawierający przeważną część białka. Używany bywa jako pokarm dla dzieci i wogóle osób o słabym żołądku.

Albuminurja, choroba nerek, polegająca na tem, że chory wraz z moczem wydziela białko.

Alcantara, miasto w Hiszpanji, stolica bogatego rycerskiego *Zakonu Alcantara,* założonego według reguły św. Benedykta w r. 1156 do walki z Maurami (ob.), a zniesionego w r. 1835.

Alchemilla, *Gwiazdosz,* roślina z rodziny różowatych, w gwarze ludowej zwana *gęsie łapki, nawrotek;* ziele trwałe, rośnie w całej Europie, używane bywa do farbowania tkanin na kolor żółty; posiada nieznaczne własności trujące. Dawniej przypisywano jej własności cudowne, np. przywracanie dziewictwa i t. p.

Alchemja, nazwa oznaczająca dawną *chemję,* nie opartą na zasadach naukowych i prawach podstawowych, na jakich *chemja* opiera się obecnie. Była

Fig. 17 Alchemik przy pracy.

to mieszanina rzeczywistych, dobrze zaobserwowanych zjawisk chemicznych, oraz przesądnych praktyk czarodziejskich opartych na łatwowierności, ciemnocie i niczem nieuzasadnionych przypuszczeniach. Szczególniej w wiekach średnich naszej ery rozwijała się *alchemja.* Głównym dążeniem *alchemików* było *wyrabianie złota* z innych metali nieszlachetnych, *wynalezienie eliksiru życia,* t. j. płynu, przedłużającego życie i odmładzającego ludzi i wynalezienie *kamienia filozoficznego.* Smażyli, gotowali alchemicy różne płyny, topili i mieszali metale, ale do pożądanych i niemożliwych do urzeczywistnienia wyników nie doszli, choć tym sposobem zasłużyli się ludzkości mnóstwem odkryć z dziedziny chemji. Do słynnych *alchemików* zaliczyć należy *alchemika* polskiego z XVI w. Michała Sędziwoja.

Alchimowicz *Kazimierz,* współczesny artysta-malarz polski, ur. 1840 r. w gub. Wileńskiej, kształcił się z początku pod kierunkiem Wojciecha Gersona (ob.) w Warszawie, następnie w akademji sztuk pięknych w Monachjum; na kilku wystawach odznaczony został medalami; maluje piękne i cenne obrazy rodzajowe, na tematy zaczerpnięte przeważnie z życia i historji Litwy.

Alcis, półbożek mitologji ktewskiej, olbrzym wędrowny, który czynił ludziom dobrze, lub źle, stosownie do ich zasług.

Alcybiades, polityk i wódz ateński w starożytnej Grecji, człowiek zdolny, ale przewrotny; zdradził własną ojczyznę i zginął z rąk Persów, u których szukał schronienia.

Aldebaran, gwiazda pierwszej wielkości w konstelacji Byka, świeci czerwonawym blaskiem; zowią ją także *Okiem Byka.*

Aldona, córka Gedymina W. Ks. Litwy, zaślubiona w r. 1325 Kazimierzowi, synowi króla polskiego Władysława Łokietka. Małżeństwo to miało znaczenie polityczne: było podstawą przymierza Litwy z Polską przeciw niemieckiemu Zakonowi Krzyżaków i pierwszem ogniwem nawiązującego się między Litwą a Polską porozumienia. Aldona,

na chrzcie nazwana Anną, wniosła Polsce, jako wiano, zwrot 24 tysięcy jeńców wojennych, uprowadzonych różnymi czasy przez Litwinów. Koronowana na królowę polską w r. 1333. Gedyminówna dobrą pamięć zostawiła po sobie: lubiła knieje, łowy, tańce i muzykę, ale przytem potajemnie wspierała ubogich, obdarowywała klasztory; z mężem żyła zgodnie i cnotliwie. Umarła w roku 1339.

Alea jacta est, znaczy: *kości są rzucone.* — Słynne zdanie, wypowiedziane przez Juljusza Cezara, podczas przejścia z armią przez rzekę Rubikon, dokonanego wbrew prawu i rozkazowi senatu rzymskiego. Zdanie to używane dziś bywa, gdy decydujemy się na jakiś ważny krok po długiem wahaniu i namyśle.

Alegorja, od greckiego *allegoria,* co znaczy *co innego mówić.* Zdarza się często, że nie chcemy wprost, bez ogródki myśli naszej wypowiedzieć, uciekamy się więc do przenośni, pozwalając jednak myślącemu czytelnikowi dorozumiewać się właściwej istoty rzeczy. Najwyraźniej uwydatnia się to w bajkach, gdzie występują zwierzęta lub przedmioty nieżyjące; rozmawiają one i postępują, jak ludzie, bo też ludzi przedstawiać mają. Takie wyrażenie myśli nazywa się *alegorją.* Bywają i obrazy *alegoryczne.*

Aleja, droga na wsi, lub w mieście, wysadzona drzewami.

Aleksander Wielki. W dziejach świata jeden z najsławniejszych zdobywców, syn i następca Filipa, króla macedońskiego, ur. w r. 356, um. r. 323 przed N. Chr. Dzieciństwo jego pełne było marzeń o wielkości. Iliadę, poemat bohaterski starodawnej Grecji, umiał na pamięć i wyobrażał sobie, że wstąpiła weń dusza Achillesa, bohatera poematu. Umysł jego kształcił najuczeńszy Grek swego czasu, filozof Arystoteles. Wstąpiwszy na tron w 20 roku życia, Aleksander pokonał dwukrotnie powstanie ujarzmionych ludów greckich i przedsięwziął wyprawę przeciw, największej wówczas na świecie potędze perskiej. Nad rzeką Granikiem i pod miastem Issus stoczył Aleksander zwycięskie bitwy z przemożnemi siłami nieprzyjaciela, wziął w niewolę rodzinę królewską. Potem zburzył bogaty Tyr fenicki, zdobył Sydon, Cypr, Palestynę i zagarnąwszy pod władanie swoje całą Azję Mniejszą, pociągnął do Egiptu. Bez trudności opanował kraj nad Nilem, kolebkę cywilizacji naszej i na pustyni, w świątyni Amona uznany przez kapłanów synem Boga, wrócił do Azji, by dokonać podboju państwa perskiego. Niedaleko zwalisk dawnej Niniwy odbyła się straszna walka konnicy, jedna z najkrwawszych w dziejach świata. Potęgę perską złamano i zdobywca wszedł do starodawnych stolic: Babilonu i Persepolisu, gdzie wyzwolił kilkanaście tysięcy jeńców, Greków przeważnie. W tym czasie, urokiem rzeczy nieznanej pociągnęły go ku sobie Indje. W ciągu dwuch lat podbił liczne plemiona, zamieszkujące Pendżab (Pięciorzecze) i dotarł do ujścia Indu. Nalegania żołnierzy zmusiły go do powrotu. W Babilonie urządzał olbrzymie państwo i układał plany nowej wyprawy do Italji i Kartaginy, gdy przyszedł nieoczekiwany zgon i w rozkwicie młodości, sławy i potęgi przerwał to dziwne istnienie. We wszystkich podbitych krajach zakładał Al. kolonje greckie, z których wiele rozkwitło potem w ogniska nauk i sztuk. Tym sposobem wojny i podboje Al. przyczyniły się do rozpowszechnienia po świecie cywilizacyjnych zdobyczy ducha greckiego.

Aleksander Ś-ty, biskup Kapadocji. Wybrany biskupem jerozolimskim, prześladowany był za wiarę pod rządami cezarów: Sewera, Karakali i Decjusza, więziony w Cezarei około r. 251.

Aleksander Sewerus, cezar rzymski 222—235 po Chr., ur. 208, kuzyn, syn przybrany i następca Heliogabala, jeden

z najlepszych monarchów swego czasu; walczył niezbyt szczęśliwie z Artakserksem kr. perskim (231) i z Germanami. Zamordowany został przez własne żołdactwo, niezadowolone z surowej karności, zaprowadzonej przezeń w armji.

Aleksander, imię 8-u papieżów. *Aleksander I,* (święty) biskup rzymski (od r. 109 do 119). Zakończył życie męczeństwem. Przypisują mu wprowadzenie do obrzędów kościelnych wody święconej i do komunji—opłatków i wina z wodą. *Aleksander II,* Anzelm de Baggio (od 1061—1073) prowadził wojny z cesarstwem Niemieckiem — bronił żydów od prześladowań—rozpoczął reformę kościelną, polegającą na zaprowadzeniu bezżeństwa księży. *Aleksander III,* Rolando Bandinelli (od 1159—1181). Całe jego panowanie wypełniły wojny z cesarzem niemieckim, Fryderykiem Barbarossą—przytem zajmował się żywo wewnętrznemi sprawami Kościoła. *Aleksander IV,* Rinaldi hr. Segni (od 1254—1261). Podtrzymywał w dalszym ciągu walkę papieży z cesarstwem Niemieckiem. *Aleksander V,* Pietro Filargo (od 1409—1410) *Aleksander VI,* Rodrigo Borgia (czyt. Bordżia) (od 1492—1503). Prowadził wojnę z Karolem VIII, królem francuskim, który obległ Rzym—przyszło jednak do zgody, a w latach następnych, w przymierzu z królem francuskim Ludwikiem XII walczył papież z nieprzychylnymi sobie rodami rzymskimi, kładąc podwaliny pod świecką potęgę państwa Kościelnego. *Aleksander VII,* Fabio Chigi (wym. Kidzi) (od 1655—1667). Zagrożony wojną z potężnym królem francuskim, Ludwikiem XIV, którego wojska maszerowały już na Rzym, zmuszony był do zawarcia upokarzającego traktatu. Na placu Ś-go Piotra w Rzymie wystawił wspaniałą kolumnadę. *Aleksander VIII,* Piotr Ottoboni (od 1689—1691) zakupił dla Watykanu bibliotekę królowej szwedzkiej, Krystyny. Biblioteka ta dotąd istnieje.

Aleksander Newski święty, drugi syn Jarosława Wsiewołodowicza, wielkiego księcia włodzimierskiego, ur. 1219 zm. 1263. Od r. 1228 książę nowogrodzki. W r. 1240 pobił Szwedów przy ujściu Iżory do Newy, za co otrzymał przydomek *Newskiego.* Zwłoki jego przewiezione zostały w r. 1724 z Nowogrodu do Petersburga przez Piotra Wielkiego.

Aleksandra Newskiego order, założony przez Piotra I r. 1712, posiada jedną tylko klasę i udzielany bywa urzędnikom cywilnym i wojskowym, mającym rangę generała.

Aleksander Jagiellończyk, król polski (1501 — 1506). Ur. r. 1461, czwarty syn króla polskiego Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Habsburskiej, uczeń Jana Długosza i Filipa Buonacorsi, po śmierci ojca w r. 1492 osadzony został przez Litwinów na tronie wielkoksiążęcym wpierw, nim w Polsce do obioru króla przystąpiono. Trudne było położenie Aleksandra. Zagrożony zaborczymi zamiarami cara moskiewskiego, Iwana Wasiljewicza, podniecanego przeciw Jagiellonom przez cesarza niemieckiego Maksymiljana I, *Al.* w małżeństwie z Heleną, księżniczką moskiewską szukał sposobu rozwiązania trudności. Małżeństwo to nie ustaliło jednak zgody między dwoma państwami i nie zabezpieczyło Litwy ani przed napadami Tatarów perekopskich, sprzymierzeńców Iwana, ani przed wojną z Moskwą. Nad Wiedroszą przyszło w r. 1500 do starcia z wojskami Iwana. Dowodzący tam Litwinami ks. Konstanty Ostrogski poniósł ciężką klęskę. Gdy w r. następnym zmarł nagle król polski Jan Olbracht, względy polityczne, nakazujące w chwilach niebezpieczeństwa najściślejsze zbliżenie Polski z Litwą, skłoniły „Polaków do ofiarowania korony Aleksandrowi. Pięcioletnie panowanie tego króla, najmniej uzdolnionego z synów Kazimierza Jagiellończyka, wypełniły smutne najazdy tatarskie. Podniecani przez Iwana Wasiljewicza Tatarzy cztery razy w tym krótkim przeciągu czasu spustoszyli Polskę aż po Opatów, Litwę—aż po Nieśwież i Klecko. W ostatnim napadzie w r. 1506 rozgromieni zostali przez kniazia Michała Glińskiego. Król nie posiadał dość energji do odparcia tych najazdów, ani dość zręczności do przeciwdziałania na drodze dyplomatycznej intrygom cesarza niemieckiego i zaborczym dążeniom Iwana Wasiljewicza. Nadto rozrzutnością swoją i nieumiejętną gospodarką skarbowość państwa doprowadził do upadku. Za panowania Aleksandra władza królewska uległa nowym ograniczeniom: Akt mielnicki z r. 1501 opiewał: *urząd kraju należy do Rady Senatu* (patrz Senat) król zaś jest tylko przewodniczącym tej Rady, bo bez jej zgody żadnego rozporządzenia wydać nie może. Sejm radomski z r. 1505 wydał ustawę zwaną *Nihil novi,* która ustanawiała, że królowi nie wolno nic nowego (po łac. nihil novi) w zarządzie państwa wprowadzać bez wspólnej zgody Senatu i posłów szlacheckich.

Fig. 18. Aleksander Jagiellończyk.

Aleksander I, Cesarz Wszech Rosji, Król Polski, W. ks. Finlandzki, wstąpił na tron w r. 1801, po ojcu Pawle, (ob.) a umarł w r. 1825; prowadził wielkie wojny z cesarzem francuskim Napoleonem I, który w r. 1812 poszedł na Moskwę. Po zupełnem pokonaniu przeciwnika miał Aleksander wielkie znaczenie w świecie. Wtedy też utworzono na Kongresie Wiedeńskim w r. 1815 Królestwo Polskie kongresowe i oddano je Cesarzowi Rosyjskiemu. W r. 1823 W. Ks. Konstanty Konstantynowicz zrzekł się praw następstwa do tronu, wskutek czego mianowany został następcą W. ks. Mikołaj. Aleksander I zmarł w Taganrogu 1 grudnia 1825 r.

Aleksander II, Cesarz Wszech Rosji, Król Polski, W. ks. Finlandzki, syn ces. Mikołaja i małżonki jego Aleksandry Teodorówny, ur. 17 (29) kwietnia 1818 r., wstąpił na tron 19 lutego (2 marca) 1855 r. podczas wojny Sebastopolskiej. Wojna zakończona została 30 marca 1856 pokojem paryskim, podpisanym przez 7 mocarstw. W r. 1857 Aleksander II ustanowił komisję dla rozpatrywania sprawy włościańskiej. D. 19 lutego (1 marca) 1861 r. wyszedł Najwyższy Manifest, znoszący poddaństwo. W r. 1863 ustanowiono jawność sądów i złagodzono cenzurę, w r. 1864 ogłoszono prawo o t. z. ziemstwach, w r. 1870 wydana została ustawa miejska. Monarchja powiększyła się przez przyłączenie w r. 1858 kraju Amurskiego, w r. 1860 Usyryjskiego i zdobycie Turkiestanu (1865). W r. 1864 zostało uspokojone Królestwo Polskie i Kaukaz. W wojnie tureckiej (1877—1878) Rosja zyskała część Besarabji, a w Azji — Kars i Batum. W d. 1 (13) marca 1881 Aleksander II padł ofiarą zamachu.

Aleksander III, Cesarz Wszech Rosji, Król Polski, W. ks. Finlandji, drugi syn Aleksandra II, ur. 26 lutego (10 marca) 1845 r., wstąpił na tron 2 (14) marca 1881 r. Za jego panowania wydana została ustawa uniwersytecka, zreformowano

sądy przysięgłych i ogłoszono nowe przepisy dla zarządu ziemskiego, rozpoczęto budowę kolei Syberyjskiej. Um. 2 listopada 1894 r.

Aleksander Battenberg, z rodziny książąt Heskich, pierwszy książę panujący w nowo-utworzonem po wojnie rosyjsko-tureckiej (1877—1878) księstwie Bułgarskiem; osadzony na tronie 1879 r.; w r. 1886, prowadził zwycięską wojnę z Serbją; w tymże roku zmuszony był zrzec się tronu; umarł w r. 1893 jako pułkownik austrjacki.

Aleksander, król serbski, syn króla Milana, ur. 14 sierpnia 1876 r., wstąpił na tron d. 6 marca 1889 r. pod opieką regencji (ob.); wraz z żoną Dragą zamordowany 2 czerwca 1903 r.

Aleksandra Teodorówna, Najjaśniejsza Cesarzowa Wszech Rosji, Alicja Wiktorja Helena Ludwika Beatrix, W. Księżniczka Heska, siostra panującego obecnie Ernesta Ludwika, W. Ks. Heskiego. Ur. w Darmsztacie 6 czerwca 1872, od 26 listopada 1894 r. małżonka Najjaśniejszego Cesarza Wszech Rosyi Mikołaja II.

Aleksandra, królowa angielska. Córka króla duńskiego Chrystjana II, ur. 1 grudnia 1844 r., w 1863 zaślubiła Alberta Edwarda księcia Walji, dzisiejszego króla angielskiego Edwarda VII (ob.).

Aleksandrja, wielkie miasto handlowe w Egipcie, na wybrzeżu morza Śródziemnego, założone przez Aleksandra Wielkiego (ob.) w r. 331 przed Chr.; Al. była niegdyś środkowym punktem handlu wszechświatowego, słynęła ze swej szkoły filozoficznej i olbrzymiej bibljoteki; liczyła przeszło 600.000 miesz. (obecnie około 325.000). Posiada dotąd wiele wspaniałych gmachów i pomników kultury starożytnej. Słynie z handlu, prowadzonego głównie przez Anglików, którzy w ostatnich czasach usadowili się w Egipcie.

Aleksandrja Nowa, ob. Puławy.

Aleksandrowicz Jerzy (ur. 1819 r., um. 1894 r.), *botanik polski,* wykładał botanikę w Warszawie w Gimnazjum realnem, w Szkole Głównej i w uniwersytecie Warszawskim. Jako dyrektor Ogrodu Botanicznego w Warszawie położył wielkie zasługi przez odnowienie go. Za czasów Szkoły Głównej brał udział w prowadzeniu „Kursów pedagogicznych", które wykształciły fachowo wielu nauczycieli szkół średnich. W nauce położył zasługi przez zbadanie budowy i sposobu rozmnażania się *śluzowców* (ob.). Otworzył i prowadził w ciągu 7-miu lat prywatną szkołę ogrodniczą. Spowodował przeniesienie ogrodu pomologicznego na miejsce, które obecnie zajmuje. Wieloletni prezes T-wa Ogrodniczego.

Aleksandrów *pograniczny,* w pow. Nieszawskim, osada, stacja drogi żel. War. Wied., komora celna.

Aleksandrów *łęczycki,* osada w pow. Łódzkim, założona w 1818 r., liczy 6000 mieszkańców, trudniących się wyrobem sukna; wartość produkcji tej nie przenosi 300.000 rb.

Aleksandryn, tak się nazywa w nauce poezji wiersz jambiczny (ob.) sześciostopowy, z pauzą po środku; obecnie używany rzadko, choć w swoim czasie poeci polscy posługiwali się nim często.

Aleksota, w mitologji litewskiej bogini miłości, prawie to samo, co Milda (ob.). W osadzie Aleksota, w gub. Suwalskiej, nad Niemnem, naprzeciw Kowna, znajduje się góra, na której stać miała świątynia, poświęcona tej bogini.

Aleksy *Michajłowicz,* drugi car moskiewski, z domu Romanowych, ur. 1629, panował od r. 1645 — 1676. Przyjął w poddaństwo Ukrainę zadnieprską od Bogdana Chmielnickiego.

Aleksy *Mikołajewicz,* Wielki Książę, Następca Tronu rosyjskiego, Syn obecnie panującego Monarchy i Małżonki Jego Cesarzowej Aleksandry Teodorówny. Urodzony d. 30 lipca (12 sierpnia) 1904 r.

Alemanowie, ob. Alamanowie.

Alembert (wym. d'Alanber) *Jan* znakomity matematyk i pisarz francuski XVIII w. należał do wydawców wielkiej encyklopedji francuskiej, czyli do tak zwanych encyklopedystów (ob.). Brał żywy i czynny udział w ruchu umysłowym, który poprzedził i przygotował wybuch wielkiej rewolucji.

Alembik, przyrząd do oczyszczania gorzałki, spirytusu. Składa się z *kotła* z częścią górną baniastą, podobną do czapki *(hełmu),* od której *rura* pozioma prowadzi do drugiego mniejszego kociołka, zaopatrzonego u dołu w otwór. Zwykle kocioł większy wmurowywany bywa w piec, a mniejszy pogrążany w zimną wodę. Spirytus wlany do większego kotła zamkniętego szczelnie, przez podgrzewanie zamienia się w parę, która unosi się do górnej, baniastej części, a stamtąd przez rurę dostaje się do mniejszego kociołka, gdzie pod wpływem chłodu skrapla się i spływa do podstawionego pod otwór naczynia. Przepędzanie przez *alembik* gorzałki nazywa się oczyszczaniem, czyli *dystylowaniem.*

Alep, Aleppo czyli **Haleb,** stolica Syrji. Fabryki tkanin jedwabnych, bawełnianych, wełnianych. Handel z Europą.

Aleuckie wyspy (około 150), w północno-zachodniej części Ameryki, ciągną się od Kamczatki, aż do półwyspu Alaski. Odkryte w r. 1741.

Aleuskie słone jezioro, w gub. Tomskiej, dostarczające około 300.000 pudów soli.

Alf, sławny w podaniach litewskich ułatwieniem Kiejstutowi ucieczki z więzienia krzyżackiego w r. 1360. Był to Litwin rodem, za młodu wzięty w niewolę przez Krzyżaków; przez nich ochrzczony, otrzymał imię Adolf.

Alfa, pierwsza litera w abecadle greckiem. (ob. Abecadło).

Alfabet, ob. Abecadło.

Alfenid, ob. Nowe srebro.

Alfieri *Wiktor,* znakomity poeta włoski. (ur. 1749 um. 1803). W tragedjach jego i dramatach drga nuta wielkiego smutku patrjotycznego i czci dla wielkich dusz. Ważniejsze z jego utworów: *Wirginia, Agamemnon, Antygona.*

Alfons XIII, obecnie panujący król hiszpański, z domu Bourbon-Anjou, ur. w Madrycie 1886 r. i zaraz w dniu swych urodzin ogłoszony królem Hiszpanji; rządy objął r. 1902.

Alfons, pogardliwe miano, nadawane w Paryżu i Warszawie mężczyznom, utrzymywanym przez upadłe kobiety (prostytutki).

Alfred Wielki, król angielski, ur. 849 r.; wódz waleczny, po długich walkach uwolnił Anglję od łupieżczych Normandów (ob.); odznaczał się mądrością i uczynił wiele w celu poprawy praw i urządzeń państwowych; gorliwie popierał nauki i sam je wzbogacał tłumaczeniami z łaciny; wysyłał wyprawy w okolice północne, celem odkrycia nowych lądów; był pobożny, sprawiedliwy, wspaniałomyślny. Um. 901 r.

Al fresco (wym. *alfresko),* sposób malowania kolorowemi farbami na świeżym tynku, w celu przyozdobienia ścian, lub sufitu. Farba położona na świeże wapno zostaje przez nie wessana i tym sposobem obraz utrwala się na długo. Do takiego malowania użyte być mogą farby trwałe, nie zmieniające się pod wpływem gryzącego działania wapna i powietrza. Malowanie *al fresco* znane było już w odległej starożytności; obecnie stosowane bywa przeważnie w świątyniach. *Freskiem* nazywa się obraz malowany *al fresco.*

Algebra, nauka matematyczna o ilościach i działaniach z ilościami w formie najogólniejszej. *Arytmetyka* jest tylko pewnym określonym działem *algebry.* Ilości w arytmetyce oznaczają się w liczbach pisanych cyframi, w algebrze zaś używa się na oznaczenie ilości znaków dowolnych, najczęściej liter z abecadła łacińskiego i greckiego. Arytmetyka rozwiązuje zagadnienie każde z osobna w każdym poszczególnym wypadku, al-

gebra rozwiązuje swe zagadnienia we wzorach, które są ogólną odpowiedzią na każdy wypadek tego zagadnienia. Dla obliczenia procentów z kapitału w arytmetyce należy każdorazowo je obliczać zosobna, algebra daje gotowy wzór:

$$P=\frac{K.\ p.\ t.}{100}$$

który znaczy, że suma procentowa *P* równa się zawsze kapitałowi *K*, podzielonemu przez 100, a pomnożonemu przez stopę procentową *p* i czas *t*, w ciągu którego kapitał dochód przynosił. Wystarczy wstawić do tego wzoru liczby dane do obrachunku i wykonać działania, a zagadnienie rozwiązane. Wyraz *algebra* jest pochodzenia arabskiego, gdyż uczeni arabscy przyczynili się znacznie do rozwoju tej nauki.

Algeciras, Algesiras, Algeziras, stare miasto w południowej Hiszpanji, nad cieśniną Gibraltarską, liczy około 15.000 ludności i prowadzi znaczny handel. W początku r. 1906 (od 17 stycznia do 31 marca) odbywała się tu konferencja międzynarodowa w sprawie afrykańskiego państwa Marokko (ob.).

Algierja. Kolonia francuska na północy Afryki, pomiędzy Marokiem a Tunetanią. Od północy oblewają morze Śródziemne, południową jej granicę stanowi Sahara. Powierzchnia jej wynosi 890.000 kilometrów kwadratow. (780000 mil. kw.). Ludność około 5 miljonów. Kraj to o bardzo urozmaiconej powierzchni. Spotykamy tam wysokie góry (ponad 2 tysiące metrów), żyzne bardzo równiny, słone obszerne bagniska, lasy i wreszcie obszerne przestrzenie bezwodne, o gruncie stwardniałym, stanowiące już początek wielkiej pustyni. Z minerałów w największej ilości znajduje się w *Alg.* sól, obfite dosyć pokłady ołowiu, miedzi, żelaza, rtęci i marmuru. Klimat w ogólności gorący. Roślinność zbliżona do południowo-europejskiej. Uprawa: pszenicy, jęczmienia, bawełny, tytuniu, wina. Mieszkańcy hodują dużo bydła rogatego. Z dzikich zwierząt w górach Atlasu zachowały się dotąd lwy i pantery; na stepach żyją stada gazeli. Ludność składa się z Kabylów i Arabów. Zarówno jedni, jak i drudzy są mieszaniną różnych pierwiastków rasowych. Dzielą się na pokolenia, czyli rody. Niektóre plemiona arabskie prowadzą życie koczownicze. Wszyscy wyznają religję mahometańską. Algierja od r. 1831 stanowi posiadłość francuską. Na czele rządu stoi generał-gubernator, uposażony we władzę cywilną i wojskową, a podlega francuskiemu ministerjum wojny. Główne miasto *Algier*—położone nad brzegiem morza Śródziemnego, posiada piękne zabytki budownictwa maurytańskiego. Liczy około 100 tysięcy mieszkańców.

Alhambra, piękny pałac królewski na płaskowzgórzu wznoszącem się ponad miastem hiszpańskiem Granadą; zbudowany w stylu maurytańskim przez Arabów (Maurów), którzy jakiś czas panowali w Hiszpanji. *Alhambra* jest najpiękniejszym pomnikiem budownictwa maurytańskiego. Dokoła dwuch dziedzińców, z których jeden zowie się dziedzińcem myrtów, drugi—dziedzińcem lwów, grupują się zabudowania Alhambry. Są tam wspaniałe sale i galerje. Sklepienia spoczywają na wysmukłych cienkich kolumnach. Łuki mają prawie kształt podkowy. Sklepienia i ściany wzorzysto malowane, lub całe złocone. Część pięknego tego pałacu uległa zniszczeniu.

Ali (po arabsku wspaniały, wyniosły), jedno z najczęściej używanych imion mahometańskich, oznaczające zarazem pewną cześć, lub godność.

Alias, (w. łaciński): inaczej, czyli.

Alibi, dosłownie: *gdzieindziej*. Tak nazywa się sposób obrony w procesie karnym, polegający na tem, iż obwiniony wykazuje, że w chwili, gdy czyn karygodny został spełniony, znajdował się na innem miejscu, a więc czynu tego nie mógł dokonać. Jeżeli obwiniony zdoła swego *alibi* dowieść w sposób niewątpliwy, oskarżenie przeciw niemu samo przez się upada.

Alidada, przyrząd, używany w miernictwie przy zdejmowaniu planów; składa się z linjału, osadzonego na osi; do końców linjału przymocowane są *celowniki*, przez które patrzy się na przedmioty przy zdejmowaniu planów. (Ob. Dioptra).

Aligator — zwierzę *kręgowe*, należy do gromady *gadów*, rodziny *krokodylów*; — rodzaj *aligator* liczy siedm gatunków, wszystkie w Ameryce, w której innych krokodylów już niema. Mieszka w wodach słodkich, — drapieżny pożera zwierzęta większe, rzuca się nawet na ludzi. Wielkość różna, zależnie od gatunku: od 1 i pół do 6 metrów (od 2 i pół do 10 łokci). Skóry używa się do wyrobów galanteryjnych.

Alimenta, środki utrzymania. W prawie przez *alimenta* rozumie się utrzymanie, które ktoś drugiej osobie, lub osobom jest obowiązany dawać wskutek przepisu ustaw, lub wyroku sądu. Tak obowiązani są do *alimentacji*, czyli dawania alimentów: 1) rodzice wobec dzieci, a to aż do czasu, kiedy dzieci mogą same zarobić na swe utrzymanie; 2) dzieci wobec rodziców; 3) mąż wobec żony. Wysokość alimentów, czyli utrzymania zależy z reguły od stanu i majątku tego, który je ma płacić.

A linea (z łacińskiego), w druku i w piśmie ustęp, rozpoczynający się od nowego wiersza.

Alizaryna, — *barwnik* ciemno-zielony, otrzymywany z korzenia *marzanny barwierskiej (Rubia tinctoria)* oraz sztucznie z *anthraceum* (ciała otrzymywanego z węgla kamiennego). Służy do wyrobu farb i atramentu *alizarynowego*.

Aljans, związek, przymierze, sojusz; *aljanse* bywają *prywatne* i *międzynarodowe*, które zwą się inaczej *przymierzami* (ob.).

Aljaż, po polsku *stop*, mieszanina dwu, lub więcej metali. Własności stopu różnią się zwykle od własności stopionych metali,—najczęściej *aljaż* jest bardziej topliwy. Przykłady stopów: mosiądz, spiż, bronz, najzylber i t. p.

Alka,—ptak z rzędu *pływających*, zamieszkuje wybrzeża morskie na dalekiej północy, postawa stojąca (podobnie jak u nas dzięcioł). Dwa gatunki: mniejszy skrzydlaty, większy bezlotny wyginął już.

Alkalja, zbiorowa nazwa *pierwiastków* chemicznych i kilku ich połączeń; są to: sód (znak chemiczny Na), potas (K) amnon (NH_4), soda żrąca (Na HO), potas żrący (KHO) i inne rzadsze. Są to ciała silnie żrące, o działaniu alkalicznem (patrz niżej), rozpuszczające się w wodzie, czemu towarzyszy silne wydzielanie ciepła. Po polsku ciała te nazywamy ogólnie *ługami*.

Alkaliczne działanie w chemji przeciwstawia się działaniu kwasowemu; w kwasach działanie pole ga na zastąpieniu atomu wodoru *(H)*, w alkaljach zaś drobiny hydroksylu— wodorotlenu *(HO)*.

Alkaliczne ziemie, zbiorowa nazwa metali: wapnia *(Ca)*, baru *(Ba)* i strontu *(Sr)*. Tlenki (ob.) tych metali w połączeniu z wodą krystalizacyjną (ob.) znajdują się w glebie. Działanie tych ciał alkaliczne.

Alkaloidy, są to ciała organiczne o działaniu alkalicznem, zawierające azot, posiadające budowę chemiczną bardzo złożoną. Otrzymuje się je przeważnie z roślin—nazwę nadają im zwykle od tej właśnie rośliny, z której pochodzą. Do tej grupy ciał należą najsilniejsze trucizny i wiele ciał leczniczych. Używa się ich nie w postaci czystej, lecz najczęściej w postaci rozmaitych soli, gdyż *alkaloidy* łatwo się łączą z *kwasami*, tworząc *sole*. Silnemi truciznami są: *nikotyna* (z tytuniu), *atropina* (z wilczej jagody), *musharyna* (z muchomora), *strychnina* (z rośliny zwanej: wronie oko), *morfina* (z maku) i t. d. — są to alkaloidy czyste. Sole ich noszą nazwy rozmaite. Lecznicze

alkaloidy: *kofeina* to samo, co *teina* (z ziarn kawy i liści herbacianych), *chinina* (z kory drzewa chinowego) i t. d. Trucizny te i leki nabywa się w aptekach,—otrzymać je można tylko z polecenia lekarskiego i w niewielkich, prawem ograniczonych ilościach.

Alkazar, (z arabskiego), miejsce obwarowane, twierdza, najczęściej na wzgórzu,—odpowiada polskiemu *gród*, greckiemu *akropolis*. Nazwą tą oznaczają się także dawne pałace królów maurytańskich; najsławniejsze alkazary znajdują się w kilku miastach hiszpańskich, a z tych najwspanialszy w Sewilli.

Alkiermes, Kiermes. 1) *barwnik czerwony*, otrzymuje się z owadów żyjących w Europie południowej na liściach dębu. Owad ten, zebrany na wiosnę, skropiony octem i wysuszony, stanowi kiermes handlowy. Alk. posiadając tylko ¹/₁₀ część siły barwnej koszenilli (ob.), ma ograniczone zastosowanie w farbiarstwie wełny i jedwabiu; zmieszany z różnymi sokami i wonnościami, był dawniej uważany za lekarstwo; u nas słynął zwłaszcza *alkiermes lubelski*. 2) *Roślina* zwana inaczej *szkarłatką*. Pochodzi z Ameryki, u nas bywa czasem hodowana w ogrodach. Sok z jej jagód dostarcza farby, zwanej również arkiermesem i używanej do farbowania ciast.

Alkierz, alkierzyk, izdebka, pokoik mały, ustronny, boczny, gabinecik. Zwano pierwotnie *alkierzykami* izdebki na wieżycach, *wykusze*, czyli balkony i ganki, osłonięte wypustki, narożniki. W kościele wiskim, nad Narwią znajdowała się z czasów Anny Jagiellonki loża balkonowa w podobnym rodzaju. W późniejszych czasach, gdy potrzeba wygodniejszego pomieszczenia wzrastała, alkierzem nazywano pokój mniejszy, zajmowany przeważnie przez kobiety. Dziś po dworkach szlacheckich i mieszczańskich alkierz jest to izdebka sypialna za pierwszą większą izbą położona.

Alkohol, płyn bezbarwny, lotny, łatwo zapalny, o słabym zapachu, będący połączeniem chemicznem węgla i wodoru; powstaje głównie przez fermentację materji, zawierających krochmal i cukier. *Alkohol zwyczajny*, zwany inaczej *spirytusem, wyskokiem*, jest to płyn, znany już w odległej przeszłości; w chemji nosi nazwę *alkoholu etylowego*. Użyty do wewnątrz — jest odurzający, w większej ilości — trujący. Lżejszy jest od wody, zagotowywa się przy 78°, zamarza przy 130°; łatwo się zapala, przyczem płonie bardzo gorącym bezbarwnym płomieniem. Czysty spirytus otrzymujemy przez dystylację (ob.); *alkohol* dystylowany dwa razy nazywa się rektyfikowanym; nieoczyszczony zawiera w sobie pewną ilość fuzli, nadających mu nieprzyjemny zapach i smak. *Alkohol* używany bywa do wyrobu wódek, likierów, koniaków, araków; wchodzi w skład wielu lekarstw, używany bywa do wyrobu perfum, wody kolońskiej, eteru, kolodjum i t. p. *Alkohol metylowy drzewny*, otrzymuje się przy dystylacji drzewa; do picia jest niezdatny, używany bywa do palenia. Czysty *alkohol* bez domieszki wody spotykamy rzadko; sposób oznaczania za pomocą odpowiednich przyrządów ilości zawartego w płynie czystego alkoholu nazywa się *alkoholometrją*.

Alkoholometr, zwany też *wagą do wódki*, ob. Arcometr.

Alkoran, ob. Koran.

Alkowa, alkówka, alkoba. Pierwotnie z wyrazu arabskiego *alkob-bat*, namiot sypialny, lub *al-kubba*, sklepienie t. j. izdebka sklepiona, powstał hiszpański wyraz *alcoba*, a z hiszpańskiego francuski *alcove*. Tą drogą dostała się do Polski, prawdopodobnie w wieku XVI, nazwa, oznaczająca odgrodzenie w izbie, lub w alkierzu za izbą, na łoże małżeńskie, lub dwa łoża obojga gospodarstwa. We dworach polskich była to jakby framuga, nisza sypialnia, przegroda zawsze bez okna, osłoniona oponą, firankami, lub drewnianem przepierzeniem po bokach.

Allah, nazwa jedynego Boga u muzułmanów. Na wszystkich ziemiach, gdzie istnieje Islam, Allah jest Bogiem nad bogami, a modły do niego mają się odmawiać tylko w języku arabskim. Allach w wierze muzułmańskiej jest wieczny, istnieje sam przez się, sobie samemu wystarcza, nie ma sobie równego, nie był spłodzony i sam nie płodzi nikogo, zapełnia świat cały, jest panem wszechwładnym ciała i ducha, jest niewidzialny i obecny na każdem miejscu. Przymioty jego uzewnętrznione są w różańcu przez 99 ziarnek, a ziarnko setne, przy którego dotknięciu Arab wymawia imię Allaha, jednoczy w sobie te wszystkie przymioty.

Allegany, lub Apalachy, góry w Ameryce Północnej, ciągnące się wzdłuż oceanu Atlantyckiego; długość tych gór wynosi 2,500 kilometrów (335 mil), szerokość 200 do 300 kilom. (27 do 41 mil), przeciętna wysokość około 1 klm., choć są szczyty mające przeszło 2 klm. wysokości, np. Black Dome. Góry te obfitują w złoto, żelazo, sól i węgiel kamienny. Tej samej nazwy *(Allegany)* jest rzeka w Ameryce Północnej, która w połączeniu z rz. Monongahelą tworzy rzekę Ohio.

Allegro, wyraz włoski, używany w muzyce dla oznaczenia, że dany utwór muzyczny ma być wykonany w prędkiem i wesołem tempie. *Allegretto*—nieco wolniej od *Allegro*.

Alleluja, wyraz wzięty z języka hebrajskiego *(Hallelu-Jah)*, znaczy „chwalcie Pana“ Kościół używa go w nabożeństwie w okresie wielkanocnym dla wyrażenia radości z powodu zmartwychwstania Chrystusa Pana. Dawniej w Polsce, gdy na Wielkanoc ksiądz pierwszy raz *Alleluja* zaśpiewał, wszyscy obecni uściskiem ręki, skinieniem głowy i cichym szeptem winszowali sobie *wesołego Alleluja*. Piśmiennictwo polskie posiada piękną pieśń *Alleluja*, napisaną przez Mikołaja Reja, z nutami utworu Wacł. Szamotulskiego.

Alliance Israélite (mów Aljans Izraelit), stowarzyszenie, założone w r. 1860 w Paryżu, mające za zadanie opiekę nad Żydami na całym świecie; liczy kilkadziesiąt tysięcy członków i posiada wielkie kapitały.

Allodjum, *allodjalna swoboda, allodjalna własność*. Wyraz allodjum pochodzi od staroniemieckiego *od* (dobro, majątek), i *all* (wszystek) i znaczył pierwiastkowo: majątek wspólny, majątek obywateli, albo majątek ludu, t. j. majątek, który z ogólnej wspólnoty przekazany pojedyńczemu obywatelowi, dzierżonym był przez niego wedle ustawy narodowej, na podstawie określonych praw i obowiązków.

Allokucja, przemówienie, mowa. Wyraz używany szczególnie o przemówieniach papieża do kardynałów lub do jakiegoś poważnego zgromadzenia.

Allopatja. Od najdawniejszych czasów trzymali się lekarze wskazanej przez Hipokrata (ob.) zasady, że wszelką chorobę leczyć należy środkami naturze jej przeciwnymi, a więc choroby połączone z podwyższeniem temperatury — lekarstwami chłodzącemi, chorobę ze zbytku krwi pochodzącą—pokonywać środkami zapobiegającymi temu nadmiarowi i t. p. Postępowanie to uznano za racjonalne i w skutkach doświadczeniem po wszystkie czasy stwierdzone. Przeciwko tej odwiecznej zasadzie leczniczej powstał Hahnemann (ob.), twierdząc, że chorobę wszelką trzeba leczyć takimi lekami, które zadane człowiekowi zdrowemu, wywołują zjawiska *podobne*, spotykanym u chorych, a przeto: gorączkę – środkami rozgrzewającymi, zapalenie—takimi, które sprowadzają zapalenie. Od czasu więc Hahnemanna nazywają medycynę dawną, zwyczajną: *Allopatją*.

Allotropja, wyraz wzięty z greckiego; w nauce o przyrodzie oznacza zdolność niektórych pierwiastków chemicznych objawiania przy pewnych okolicznościach

zupełnie odmiennych własności; w ten sposób naprzykład pierwiastek węgiel ma kilka *allotropowych form:* widzimy go w postaci djamentu, antracytu, węgla drzewnego, sadzy,—ciała te, na pozór różniące się od siebie, są jednym pierwiastkiem—węglem. Siarkę i fosfór również spotkać można w paru *formach allotropowych*. Przyczyny tego zjawiska nauce nie są znane.

Alluwjum, czyli *pokłady napływowe*. Każda z rzek, wpadając do morza, lub jeziora, przynosi znaczną ilość piasku, żwiru i mułu, które tam osiadając, zmniejszają coraz bardziej głębokość dna. W ciągu wieków w tem miejscu tworzy się mielizna, a z czasem równina *alluwjalna*, czyli *napływowa*. W podobny sposób rzeki, zalewając niziny podczas wylewów, osadzają na nich pewną ilość mułu, która co rok wzrasta. Namuły takie są bardzo żyzne, znane u nas nad Wisłą pod nazwą *mady*. Egipt zawdzięcza swoją odwieczną żyzność corocznym wylewem Nilu.

Alma mater, dosłownie znaczy po łacinie: orzeźwiająca, czyli żywiąca matka, t. j. karmicielka; stąd u Rzymian *Alma mater* była przydomkiem Cerery, jako bogini zbóż, karmicielki ludów. W wiekach średnich wychowańcy uniwersytetów i akademji tytuł ten zaczęli nadawać tym najpoważniejszym zakładom naukowym, które były dla nich źródłami pokarmu duchowego. W Polsce podobny tytuł należał się najstarszej Akademji krakowskiej.

Alma-Tadema *Wawrzyniec*, znakomity malarz obrazów historycznych, ur. w Hollandji roku 1836.

Almanach, wyraz arabski, składa się z przedimka *al* i rzeczownika: *manach*—dar (u narodów wschodnich było we zwyczaju dawać przyjaciołom na nowy rok kalendarze); oznaczał w wiekach średnich praktyczną część astronomji, w której uczono, jak określać pory roku, godziny wschodu i zachodu słońca i księżyca, ruchu gwiazd, jak obliczać święta ruchome i t. p., wogóle, jak układać kalendarze (ob.). W tem to znaczeniu mówiono i pisano, że taki a taki profesor wykłada *Almanach*; w uniwersytecie jagiellońskim jeszcze w wieku XVI używano często tej terminologji.

Almanach *de Gotha*, kalendarz gotajski, rocznik dyplomatyczny i statystyczny, najstarszy z roczników europejskich, bo wychodzący bez przerwy od lat 145; niezmiernie rozpowszechniony nietylko w Europie, ale w całym, po europejsku cywilizowanym, świecie; istotnie, jako podręcznik, potrzebny dla wszystkich dyplomatów, statystów, dziennikarzy i wogóle dla ludzi, zajmujących się poważniej bieżącemi międzynarodowemi sprawami, ma wielkie znaczenie.

Aloes, roślina, należąca do rodziny *liliowatych*. Aloesy odznaczają się liściem grubym, mięsistym rozmaitego kształtu, często na brzegu i grzbiecie

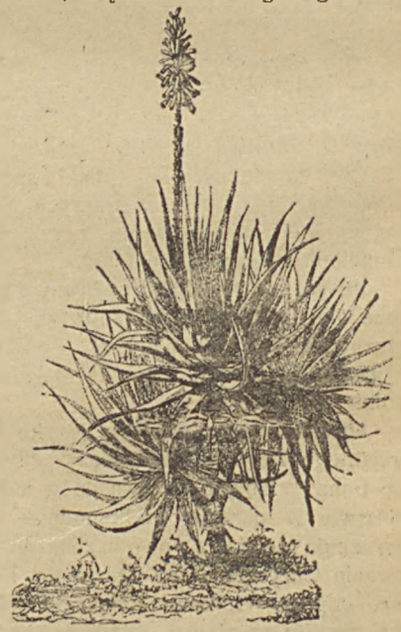

Fig. 19. Aloes.

ostrymi cierniami uzbrojonym. Wszystkie rosną w strefie gorącej. Są między nimi gatunki krzewowe, wydające sok

gumo-żywiczny, ostry, przeczyszczający, używany w medycynie pod nazwą *aloesu*. Takim jest mianowicie: *A. sokotryński (A. socotrina)*, rosnący na wyspie Sokotorze, na oceanie Indyjskim i *Aloes kłosowaty (A. spicata)*. W handlu rozróżniają, stosownie do przygotowania, trzy gatunki: 1) *najlepszy*, wypływa dobrowolnie z nacięć zrobionych na liściach; 2) *średni* otrzymuje się przez wyprasowanie świeżych liści; 3) *najniższy* przez wygotowanie liści i wyparowanie odwaru. Najwięcej jest cenionym *A. sokotryński*.

Aloizy Gonzaga, święty katolicki, ob. Gonzaga.

Aloza, rodzaj ryb z rodziny *śledziowatych*, żyjący w morzach na brzegach Europy i Ameryki Północnej. Mięso ma delikatne, jadalne; bywa do 60 centymetrów (25 cali) długa.

Alpaka, ob. *Lama*.

Alpaka, ob. *Nowe srebro*.

Al pari, pari, wyrażenie handlowe, przyjęte z włoskiego, a oznaczające równię kursu giełdowego z imienną wartością danego papieru (listu zastawnego, akcji), lub znaku pieniężnego. Gdy kurs pewnej monety, lub papieru pieniężnego jest wyższy od ceny imiennej, mówi się wówczas, że stoi on *wyżej pari;* w przeciwnym zaś razie, gdy wartość papieru pieniężnego jest niższa od ceny imiennej, mówimy, że stoi *niżej pari*.

Alpejska róża, ob. *Rododendron*.

Alpejski fjołek, ob. *Cyklamen*.

Alpejskie gospodarstwo, typ gospodarstwa górskiego; polega na użytkowaniu pastwisk, a więc obliczone jest przeważnie na chów bydła i wyrób produktów nabiałowych. Uprawa zbóż ogranicza się tam tylko do miejsc niżej położonych i niezbyt stromych. Miejscowości zbyt strome, jako dla bydła niedostępne, spasają się owcami, lub kozami; z miejsc niedostępnych dla zwierząt gospodarskich zbierają siano, które w koszach, lub płachtach znoszą na głowie, albo też wiążą w snopy i zrzucają ze skał. Podobne gospodarstwo prowadzi się i w Karpatach.

Al pesso, wyraz handlowy, oznacza *na wagę*.

Al pezzo, wyraz handlowy, oznacza *na sztukę*.

Alpuhara, południowy stok najwyższego w Hiszpanji pasma gór, zwanego Sierra Nevada. Są tu gęsto zaludnione doliny, ze wszech stron otoczone łańcuchami podgórzy, na których wznoszą się liczne ruiny obronnych zameczków arabskich. Kraina żyzna, bogata; roślinność południowa.

Alpy, najdłuższe (200 mil), najszersze (30 mil) i najwyższe pasmo górskie Europy. Góry te, zataczając olbrzymi łuk, oddzielają Europę Środkową, w której zboże dojrzewa, od Europy Południowej (Włochy), w której rosną drzewa oliwne, cytryny i pomarańcze. Alpy dzielą się na trzy części: wschodnie, środkowe i zachodnie, a te na liczne pasma, rozmaicie nazwane. Kilkadziesiąt szczytów sięga pół mili w górę, a najwyższe jak Mont-Blanc (mów: Mą-Blan, co znaczy biała góra), Jungfrau, Mont Rose (czyt. Mą Roz, co znaczy góra różowa) i inne wznoszą się ¾ mili. Wieczny lód i śnieg pokrywa ich wierzchołki, a w górnych dolinach rozpostarte morza śniegu wysyłają, sunące się zwolna w dół, rzeki lodowe, zwane lodowcami. Mimo tych mas lodu i śniegu kraj to bogaty, bo w dolinach wyhodowano na soczystych łąkach najpiękniejsze krowy szwajcarskie, zakwitło gospodarstwo mleczne (ser szwajcarski). Lud, wolność miłujący, uprawia przemysł domowy, który się wnet na fabryczny wielki przemysł zamienia (zegarki genewskie). Dzięki głębokim a licznym dolinom, prowadzą od wieków przez Alpy wielkie drogi handlowe, a teraz przecinają je wpoprzek liczne koleje. Z Alp wypływa największa rzeka niemiecka (Ren) i największa rzeka francuska (Rodan). Część zachodnia i południowa krajów Alpej-

skich należy do Francji i Włoch, wschodnia do Austrji, w środku zakwitła Rzeczpospolita Szwajcarska.

Alsen, wyspa na morzu Bałtyckiem (Małym Bełcie), do r. 1864 należąca do Danji, obecnie do Prus; ludność (około 30.000) stanowią Duńczycy z małą domieszką Niemców; grunt na wyspie bardzo urodzajny i starannie uprawny; przestrzeń wynosi 312 kilometrów kw. (około 6 mil kwadr.). Wyspę *Alsen* oddziela od stałego lądu wąska, w niektórych miejscach ¼ wiorsty wynosząca cieśnina; przez nią to właśnie w r. 1658 przeprawił się z wojskiem polskiem Stefan Czarniecki.

Alt, wyr. włoski, w muzyce oznacza niski głos kobiecy, lub dziecinny, drugi z czterech głównych rodzajów głosu ludzkiego (sopran, alt, tenor, bas).

Altana (z włoskiego języka), schronienie w ogrodzie przed skwarem letnim; zazwyczaj dach na słupkach, lub z roślin, rozpiętych na tyczkach; wewnątrz zwykle stolik i ławki. Dawniej w Polsce nazywano ją chłodnikiem.

Altarja, od łac. *altare,* ołtarz, znaczy fundusz, albo zapis na utrzymanie ołtarza, lub kaplicy w kościele. Stąd *altarzysta,* kapłan przy pewnym ołtarzu, opłacany z funduszu, przeznaczonego na tenże ołtarz. Tak nazywano także kapłana, dodanego do pomocy plebanowi; niektórzy zwali go *attarzystą* lub *ołtarzystą.*

Altembas, nazwa materji jedwabnej tureckiej, grubo przetykanej złotem, używanej w Polsce na ubiory uroczyste męskie, żeńskie i kościelne. Między altembasem i złotogłowiem ta była różnica, że w altembasie osnowa jedwabna a wątek złoty, w złotogłowiu zaś wątek jedwabny a osnowa złota.

Altera pars, druga strona.

Alteracja, z łacińskiego, niepokój, pomieszanie, wzruszenie.

Alter-ego, z łacińskiego, *drugi ja,* tak nazywano w niektórych krajach osobę, umocowaną przez władcę, do pełnomocnego działania w jego imieniu.

Alternatywa, rzecz do wyboru, albo jedno, albo drugie.

Alth *Aloizy,* znakomity mineralog i geolog polski (ur. 1819, um. 1886), napisał wiele dzieł i przyczynił się do rozwoju górnictwa i nafciarstwa w Galicji.

Altona, miasto w pruskiej prowincji Holsztyńskiej, nad rzeką Elbą, połączone z Hamburgiem (ob.), liczy przeszło 150 tysięcy mieszkańców i prowadzi wielki handel mąką, cukrem, skórą, mydłem, piwem, śledziami i t. d.

Altówka, narzędzie muzyczne smyczkowe, budowy takiej, jak skrzypce, ale od nich większe.

Altruizm, (łaciński *alter*—drugi, inny), uczucie wprost przeciwne egoizmowi (*ego*—ja), oznaczające miłość innych, a właściwie stawianie interesów ludzkości ponad interesy osobiste, gotowość do zaparcia się i poświęceń.

Aluminium, po polsku **glin** (znak chemiczny *Al*) — pierwiastek, metaloid. W stanie czystym, wolnym w naturze nie spotyka się, natomiast w połączeniu z innymi pierwiastkami należy do najpospolitszych. Otrzymują go bądź przez ogrzewanie *chlorku glinu* z *sodem metalicznym* (sposób dawniejszy), bądź przez rozpalanie silnym prądem elektrycznym *tlennika glinu* i *proszku węglowego* — wówczas węgiel łączy się z tlenem, uwalniając *glin.* Czysty *glin* przedstawia się jako bardzo lekki metal, koloru biało-srebrzystego, topiący się przy 700°, nie rdzewiejący zupełnie i rozpuszczający się tylko w kwasie solnym. Używany bywa na naczynia kuchenne, przyrządy naukowe, lekarskie, na wyroby galanteryjne. Stopiony z miedzią daje piękny, twardy, koloru złota, bronz glinowy.

Alumn, wychowaniec alumnatu, seminarjum duchownego; inaczej kleryk, kandydat do stanu duchownego.

Alumnat, zakład wychowawczy, w którym mieszkają kandydaci do stanu duchownego i gdzie dostają utrzymanie. *Alumnaty* znajdują się obecnie przy seminarjach duchownych. Dawniej w Polsce *alumnatami* nazywano zakłady wychowawcze, w których uboga młodzież, przygotowująca się do stanu duchownego dostawała bezpłatnie naukę, mieszkanie i utrzymanie.

Aluzja, z łacińskiego napomknienie, przymówka, przytyk, zmierzanie do czego.

Alwar, tak nazywano powszechnie w Polsce gramatykę łacińską, napisaną przez uczonego Portugalczyka, doskonałego jak na swój czas językoznawcę, jezuitę Emanuela Alvareza (ur. 1526 r., zm. 1585 r.). *Alwar* przez paręset lat używany był w Polsce w szkołach zakonnych, jako podręcznik do nauki gramatyki łacińskiej.

Alzacja, kraina nad górnym Renem, między tą rzeką a górami Wogezami położona, stanowiąca do r. 1870 prowincję francuską, a w r. 1871 po wojnie francusko-niemieckiej przyłączona do Niemiec. Obszar Alzacji 8289 kil. kwadr. (158 mil kwadr.) przy zaludnieniu wynoszącem niespełna 1½ miljona. Przemysł, zwłaszcza fabryczny, rozwinięty wysoko. Głównem miastem w Alzacji jest Strasburg.

Ałdan, rzeka spławna w Syberji, długości przeszło 300 mil, wpada do Leny.

Ałdańskie góry, odnoga gór Stanowych w Syberji wschodniej, z najwyższym szczytem na 4.200 m. (około 14600 stóp). Obfitują w złoto, rudę srebrną, żelazną i ołowianą.

Ałkas, u pogańskich Litwinów gaj święty, gdzie znajdowały się wyrocznie i niekiedy chowano umarłych.

Ałtaj, czyli *góry Ałtajskie,* olbrzymie pasmo gór w Azji środkowej, na 1447 kilometrów (194 mile) długie, niezbyt wysokie, z najwyższymi szczytami Munki i Sardik (około pół mili wysokości) obfitujące w bogate kopalnie złota, srebra, ołowiu, cyny, żelaza i marmuru.

Ałtajskie narody, nazwa trzech odłamów rasy żółtej: tunguskiego, mongolskiego i tureckiego, zamieszkujących Azję i Europę. *Ałtajskie języki*—znaczna liczba języków, którymi mówią ludy należące do wyżej wymienionych trzech odłamów.

Ałtyn, dawna moneta rosyjska, wartości sześciu groszy.

Ałun *zwyczajny,* jest związkiem dwuch soli: *siarczanu glinu* z *siarczanem potasu* z niewielką domieszką wody. Jest to sól bezbarwna, smaku ściągającego, łatwo rozpuszczalna w wodzie, topiąca się przy 70°; w wyższej temperaturze zamienia się w biały proszek — *ałun palony.* W handlu znajduje się w postaci wielkich kryształów, otrzymywanych sztucznie z różnych minerałów: z *ziemi ałunowej, szyfru ałunowego, kryolitu, gliny* i t. p. *Ałun* ma duże zastosowanie w przemyśle, szczególnie: w farbiarstwie, białoskórnictwie, przy fabrykacji papieru, w medycynie i t. p. *Ałun* jest także nazwą zbiorową, obejmującą szereg soli podwójnych, w ten sam sposób co ałun zwyczajny utworzonych, np. *ałun chromowy* z siarczanu chromu, siarczanu potasu i wody.

Ałuszta, miasteczko na południowym brzegu Krymu w pow. Jałckim, 1000 m. Posiada szczątki fortyfikacji z VI w., wzniesionych przez Justyniana. Prześliczne położenie jego opiewa Mickiewicz w jednym z Sonetów Krymskich.

Amalecyci, plemię, koczujące w południowo-zachodniej stronie Palestyny, pomiędzy Egiptem, Filistynją i na pustyni Synajskiej, waleczny nieprzyjaciel Izraela. Zwyciężany przez Saula i Dawida, wytępiony do szczętu przez Ezechjasza króla judzkiego, nie zjawia się już odtąd w historji.

Amalgam, *amalgamat,* jest to połączenie niektórych metali, np. złota, srebra, cyny i t. p. z rtęcią (merkurjuszem, żywem srebrem). *Amalgam złota* używa się do złocenia, *amalgam srebra,* lub *platyny* do plombowania zębów, *amal-*

gam cyny przy fabrykacji luster, do podlewania spodniej części zwierciadła.

Aman, lub Haman, sławny w Piśmie św. ze swej bezbożności i dumy minister i ulubieniec króla perskiego Aswerusa. Powziąwszy gwałtowną nienawiść przeciw Żydowi Mardocheuszowi za to, iż ten wzbraniał się klękać przed nim, *Aman* wyjednał u króla rozkaz wytracenia wszystkich Żydów, lecz Estera, siostrzenica Mardocheusza, zwróciła gniew króla przeciw samemu ministrowi, który został powieszony na szubienicy, przygotowanej dla Mardocheusza.

Amant, amantka, aktor, lub aktorka, odgrywający w sztuce scenicznej role miłosne. Obecnie rzadko, ale przed stu laty dość często i poza sceną nazywano kochanków *amantami*.

Amarant, *Amarantus*. Nadaje nazwę rodzinie roślin amarantowatych. Z tej rodziny, której kilka gatunków, jako chwasty, rośnie na polach i w ogrodach, hodują u nas jako roślinę ozdobną *amarant długo-kłosowy*, piękny gatunek pochodzący z Indji. Roślina ta ma długie kłosy, zwisłe, walcowate, często rozgałęzione, barwy amarantowej, czasem białawej, kłos wierzchołkowy najdłuższy, dorasta niekiedy 2 stóp.

Amarantowa barwa, ciemno czerwona barwa, z odcieniem fjoletowym.

Amarylka nadaje nazwę rodzinie amarylkowatych *(Amaryllideae)*. Roślina trwała, cebulkowa, hodowana w ogrodach dla pięknych i wonnych kwiatów. Wszystkie jej odmiany pochodzą z Ameryki Południowej.

Amator, z francuskiego, lubownik, miłośnik jakich czynności, lub rzeczy.

Amazonka, olbrzymia rzeka w Ameryce Południowej, ze wszystkich na kuli ziemskiej najobfitsza w wodę, a co do długości ustępująca tylko Nilowi i Missisipi, branej razem z Missuri (Ameryka Północna). *Amaz.* ma źródło w Andach, przepływa przez nizinę brazylijską i peruwiańską wśród lasów dziewiczych i stepów zwanych silwasami, i wpada do Atlantyku, zasilana po drodze wodą z kilkudziesięciu potężnych dopływów, długością swoją przewyższających naszą Wisłę. Długość jej biegu wynosi 5.500 kilometrów (około 740 mil). Przy ujściu tworzy tak zwaną *deltę*, to jest dzieli się na dużo rozbiegających się odnóg. W wodach *Amazonki* prócz wszelkiego rodzaju ryb, żyją krokodyle, dochodzące do 10 metrów (17 łokci) długości, i żółwie, słynne z wykwintnego smaku.

Amazonki. Dawne podania greckie (mity) opowiadają, że gdzieś na wybrzeżach morza Czarnego istniały kobiety, które założyły własne państwo; doskonale jeździły konno, strzelały z łuku i walecznie broniły się od najazdu nieprzyjaciół. *Amazonki* te zostawały pod rządem własnej królowej, w państwie swojem nie cierpiały mężczyzn i tylko dla podtrzymania rodu wchodziły czasem w stosunki z sąsiadami, zabijając męskie potomstwo. Dziś *amazonkami* nazywają kobiety, jeżdżące konno, a także suknie dłuższe, używane do jazdy konnej.

Ambasada. Wyraz ten oznacza: 1) urząd ambasadora, 2) jego orszak, 3) dom, w którym mieści się mieszkanie i biuro ambasadora.

Ambasador, wyraz hiszpański, oznacza posła najwyższej rangi, przebywającego stale, lub czasowo przy dworach obcych państw. *Amb.* jest przedstawicielem swego monarchy. Wskutek tego ambasadorowie otrzymują na dworach najwyższe oznaki szacunku, mają prawo bezpośredniego porozumiewania się z panującym i w każdej chwili mają przystęp do niego. Obraza ambasadora jest obrazą monarchy, którego przedstawia i państwa, którego interesami się zajmuje. Istnieje obecnie zwyczaj, że ambasadorów wysyłają i przyjmują u siebie tylko państwa pierwszorzędnego znaczenia, oraz posiadające tytuły królestwa, lub cesarstwa. Mogą jednak i państwa drugorzędne (księstwa np.) wysyłać ambasadorów, lecz ci musieliby

ustępować pierwszeństwa przedstawicielom królów i cesarzy.

Ambicja, wyraz ten pochodzi od łacińskiego *ambire—obchodzić*, a oznacza żądzę wyniesienia się, albowiem w starożytnym Rzymie, kandydaci, ubiegający się o urzędy publiczne, zwykle *obchodzili* obywateli miasta, zbierając od nich głosy za sobą.

Ambit (z łac. *ambitus*, co znaczy okrążenie, obwód), używana dawniej nazwa krużganka, czyli przykrytego dachem korytarza, który przylegając do ścian budynku głównego, okalał tenże. *Ambity* takie urządzane bywały przeważnie przy klasztorach i służyły zakonnikom jako miejsce przechadzki i rozmyślań, oraz jako schronisko dla pielgrzymów.

Ambo, (wyr. łaciński) w rachunku kombinacyjnym—związek dwuch wielkości; w grze w loteryjkę—związek dwuch numerów.

Ambona, miejsce wywyższone, pagórek, po polsku dobrze zowie się *kazalnicą*, od kazań, prawionych na niej do zebranego ludu. Umieszczana zwykle przy ścianie głównej nawy kościoła, z wejściem po stopniach, ozdobiona rzeźbą, złoceniami i malowaniem. Do cie-

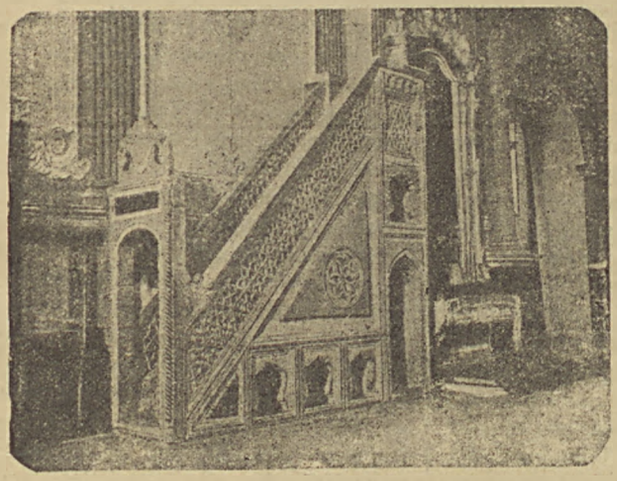

Fig. 20. Ambona w kościele dominikańskim w Kamieńcu Podolskim.

kawszych ambon w kościołach dawnej Polski należy t. zw. ambona turecka w kościele dominikańskim w Kamieńcu Podolskim (fig. 20), zbudowana przez Turków, gdy ci, władając przez lat 27 (od r. 1672 do 1699) twierdzą podolską, kościół ten na meczet mahometański zamienili. W Warszawie kościół Panien Wizytek przyozdobiony został amboną niezwykłej budowy, bo przedstawiającą front łodzi Piotrowej, z kotwicą u dołu i żaglem u góry, nad głową kaznodziei. Już w wiekach średnich znane były kazalnice przenośne, najczęściej urządzane zewnątrz kościołów, dla większej liczby słuchaczów. *Spaść z ambony*—znaczy: mieć ogłoszoną przez księdza, w niedzielę po kazaniu, zapowiedź. Jest także stare przysłowie: *ni do ambony, ni do żony*, t. j. do niczego.

Ambra. Wydzieliny wieloryba (potfisza), stanowiące masę podobną nieco do wosku, szarą i wonną. Używana w perfumerji, ambra w ciepłych strefach pływa po morzu; najlepsza pochodzi z Madagaskaru i Jawy.

Ambroszkiewicz, pseudonim znanego pisarza Józefa Korzeniowskiego.

Ambrozja, (z greckiego *ambrosia*, co znaczy nieśmiertelność). Starożytni Grecy, wyobrażając sobie bogów na podobieństwo ludzkie, sądzili, że żywią się oni pokarmem, dającym im wieczną młodość i nieśmiertelność. Pokarm ten nazywano *ambrozją*. Napój, posiadający te same własności zwał się *nektarem*. Stąd też dzisiaj nazywają bardzo dobre napoje i lakocie *ambrozją* i *nektarem*.

Ambroży (święty), jeden z wielkich

doktorów kościoła katolickiego, ur. 340, um. 397 r. Był synem prefekta rzymskiego w Galji i wcześnie rozpoczął zawód urzędniczy; wkrótce też został konsulem w Medjolanie. Jeszcze przed przyjęciem wiary chrześcijańskiej kierował się zawsze w rządzeniu poczuciem sprawiedliwości. Po śmierci arcybiskupa Auxencjusza (r. 374) obrany został przez ludność Medjolanu arcybiskupem. Był bardzo łagodny, szlachetny i delikatny, lecz charakter posiadał nieugięty i wielką moc ducha. Lud darzył go nieograniczoną miłością i zaufaniem. Cnotami swemi przyświecał *Amb.* całemu chrześcijaństwu. Był przytem znakomitym kaznodzieją i obfitym pisarzem. Przypisywane mu jest autorstwo hymnu dziękczynnego: *Te Deum laudamus* (Ciebie Boga chwalimy).

Ambulans, szpital ruchomy, towarzyszący wojsku na pola bitew. Część lekarzy z odpowiednio uzdolnionymi żołnierzami udaje się między walczących, aby zbierać rannych i na odpowiednich noszach odsyłać do ambulansu. *Amb.* stały w postaci namiotu, z powiewającą nad nim chorągwią międzynarodową, rozkłada się opodal; zaopatrzony on jest w bandaże, narzędzia operacyjne i t. d. W *A*-e robi się łatwe, albo konieczne operacje, nakłada się opatrunki, potrzebne do drogi, a następnie odsyła się stamtąd rannych do stałych lazaretów. Znaczne ulepszenia zaprowadzono w *A*-ch podczas ostatnich wojen; większa liczba lekarzy, pomoc międzynarodowego towarzystwa, uorganizowanego na olbrzymią skalę, i znacznie udoskonalone przyrządy sprawiły, iż otrzymywano wyniki daleko lepsze, niż podczas wojen poprzednich. Wzory do nowych *A*-ów wzięły wszystkie państwa od Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Na wzór *A*-ów urządzono w Warszawie w r. 1897, dzięki inicjatywie hr. Przezdzieckiego, t. zw. *Pogotowie ratunkowe*, w celu niesienia pomocy w nieszczęśliwych wypadkach, lub w razie nagłej choroby; po udzieleniu doraźnej pomocy chory odwożony zostaje przez lekarza *Pogotowia* do szpitala, w specjalnej, bardzo wygodnej karecie.

Ambulatorjum, miejsce, do którego chorzy niemiejscowi przychodzą zasięgnąć rady u lekarza. We wszystkich szpitalach urządzane bywają takie *ambulatorja,* gdzie lekarze różnych specjalności bezpłatnie udzielają porady ubogim.

A. M. D. G. Dewiza Towarzystwa Jezusowego, wyrażana zwykle przez powyższe inicjały, oznaczające: *Ad majorem Dei gloriam* (na większą chwałę Boga), zawiera w sobie myśl, iż wszelkie czyny tego zakonu pochodzą z pobudek zbawiennych i mają na celu nie korzyści ziemskie, lecz chwałę Boga. Słowa te, lub ich skrócenie, można często widzieć na książkach, wydawanych przez Jezuitów, lub na frontonach ich kościołów.

Ameba. Zwierzę najniższego typu *pierwotniaków.* Jest istotą jedno-komórkową, mikroskopowych rozmiarów. Przedstawia się, jako bryłka bezkształtna protoplazmy; zmienia ciągle swój kształt, wysyła bowiem wypustki (niby-nóżki) różnej formy i wielkości. Wypustkami temi oblewa ona drobniuchne cząsteczki organiczne, stanowiące jej pokarm. Ameby poruszają się, przelewając z miejsca na miejsce, czyli pełzając; mieszkają w wodach słodkich i morskich, oraz wilgotnej ziemi. Rozmnażają się w ten sposób, że ciało *am.* dzieli się na dwie części, które następnie samoistnie żyją.

Amen, wyraz hebrajski, znaczy: niech się tak stanie. Wyrazem tym kończą się wszystkie modlitwy, pieśni i kazania w kościołach chrześcijańskich.

Amerigo Vespucci, podróżnik włoski, ur. 1451, um. 1512, zwiedzał i opisywał krainy odkryte w tym czasie właśnie przez Kolumba. Od jego imienia nowy swiat ten nazwano *Ameryką.*

Ameryka, jest to czwarta część świata, leżąca na półkuli zachodniej; od zachodu oblewa ją ocean Wielki, od

wschodu ocean Atlantycki, od północy ocean Lodowaty Północny i od południa ocean Lodowaty Południowy. Składa się z dwuch części: *Ameryki Północnej* i *Ameryki Południowej.* Obie te części kształtem nieco podobne do siebie, oddzielone są od siebie wrzynającą się głęboko w ląd odnogą Atlantyku *(morzem Karaibskiem* i *zatoką Meksykańską);* łączy je zaś wąski pas lądu, zwany *Ameryką Środkową,* którego część największa zwie się *przesmykiem Panamskim.* Wybrzeża Ameryki, zwłaszcza Południowej, są dość jednostajne; Ameryka Północna posiada na północy

Fig. 21. Ameryka Północna.

liczne wyspy, z których *Grenlandja* jest największą wyspą na ziemi. Między Ameryką Północną i Południową ciągnie się łańcuchem archipelag *Zachodnio-Indyjski* (głównie wyspy *Antylskie*). *Kształt powierzchni* Ameryki przedstawia *trzy pasy,* ciągnące się z północy na południe. Na zachodzie ciągnie się najdłuższy na ziemi łańcuch górski, *Kordyljery,* obfitujący w wulkany i podlegający dość częstym trzęsieniom ziemi; łańcuch ten przez obniżenie przesmyka Panamskiego podzielony jest na dwie części: *Kordyljery Północne* i *Południowe (Andy);* część południowa jest wyższa, najwyższy szczyt *Akonkagua* ma 7.000 metrów (przeszło 24.000 stóp) wysokości. Kordyljery spadają na zachód stromo, na wschód zaś przechodzą łagodnie ku obszernej *nizinie Amerykańskiej,* stanowiącej pas drugi. Nizina amerykańska przerwana pośrodku morzem, dzieli się na dwie wielkie niziny: *Północno-amerykańską* i *Południowo-amerykańską.* Obie te niziny są odgraniczone od Atlantyku trzecim porozrywanym pasem niewysokich gór i wyżyn; z tego pasa na Amerykę Północną przypadają góry *Alleganys,* na Południo-

wą — wyżyny *Gujany* i *Brazylji*. Na nizinach Ameryki płyną najdłuższe, najobfitsze w wodę i najdogodniejsze do żeglugi rzeki na ziemi. Nizinę Ameryki Północnej przerzyna rzeka *Missisipi*, biorąca początek na zachód od *Wielkich jezior Kanadyjskich;* przyjmuje ona z prawej strony dłuższą od siebie *Missuri*, wypływającą z Kordyljerów, i uchodzi do zatoki *Meksykańskiej*. Licząc od źródeł Missuri do ujścia Missisipi, jest to najdłuższa ze wszystkich rzek na ziemi, a blisko siedm razy dłuższa od Wisły. Na nizinie Ameryki Południowej płynie w pobliżu równika do Atlantyku olbrzymia rzeka *Amazonka*, która bierze początek w Andach niedaleko oceanu Wielkiego i zbiera wody z wyżyny Brazylji. Na północ i południe Amazonki płyną jeszcze dwie duże rzeki: ku północy *Orinoko*, okrążająca wyżynę Gujany, a ku południowi *La-Plata*, okrążająca wyżynę Brazylji. Ameryka leży prawie we wszystkich pasach klimatycznych. Obszar w pobliżu równika obfituje w deszcze, przynoszone głównie przez wiatry, wiejące od Atlantyku. To też spotykamy nad Amazonką bujne lasy, zwane *silwasami*, gdzie po drzewach czepiają się małpy ogoniaste, a w rzekach żyją ogromne jaszczury, zwane kajmanami. Na północ i południe od tego pasa deszcze padają tylko w pewnych porach roku; rozciągają się też tu obszary stepowe, nadające się doskonale do hodowli bydła. Na południu, nad rzeką La-Platą stepy te noszą nazwę *pampasów;* dalej jeszcze na południe przechodzą one w skalistą *pustynię Patagonji;* na północy nad rzeką Orinoko obszary stepowe noszą nazwę *ljanosów*. Podobne stepy, zwane *prerjami*, rozciągają się też w Ameryce Północnej na zachód rzeki Missisipi. Na północnym krańcu Ameryki Północnej, wkraczającym w pas zimny, rozciągają się *tundry*, gdzie żyją renifery; na wyspach i lodem pokrytych morzach białe niedźwiedzie, liczne gatunki fok i zwierzęta morskie, wieloryby. Z Ameryki sprowadzono do Europy rozmaite rośliny, jak: kartofle, tytuń, kukurydzę; z Europy znów przewieźli tutaj koloniści różne gatunki zbóż i zwierząt domowych. Cały obszar Ameryki dochodzi do 42.860.000 kilometrów kwadr. (760 200 mil kwadr.), zaludnienie zaś wynosi około 130 miljonów dusz. Pierwotna ludność Ameryki zwana *Indjanami*, należy do rasy miedzianej. Indjanie w obszernych lasach, na nizinach zajmowali się głównie łowiectwem, a na wyżynach Kordyljerów, z powodu braku lasów, zwierzyny i bydła — rolnictwem. Tutejsze ludy rolnicze były już względnie oświecone, gdy Europejczycy przybyli do Ameryki, którą pierwszy odkrył *Krzysztof Kolumb*, rodem Genueńczyk, w r. 1492. Europejczyków sprowadzała do Ameryki głównie chęć zdobycia złota, znajdującego się obficie w Kordyljerach. Europejczycy (najprzód Hiszpanie) zdobywając kraj za krajem, niszczyli i mordowali rolniczą i spokojną ludność miejscową. W taki sposób zajęli Hiszpanie zachodnie części Ameryki, głównie, obfitujące w złoto Kordyljery. Wschodnią część Ameryki Południowej opanowali Portugalczycy; Ameryka Północna, zdatna do uprawy zbóż, dostała się potem Anglikom. Obecnie przeszło połowę ludności Ameryki stanowią Europejczycy, resztę Indjanie, oraz Murzyni, sprowadzani tu z Afryki, jako niewolnicy zdatni do robót polnych w gorącym i niezdrowym klimacie. Obecnie Murzyni są wolni, a na ich miejsce sprowadzają do robót wytrwałych i pracowitych Chińczyków. Od lat kilkudziesięciu do Ameryki wyjeżdża sporo Polaków, którzy pracują tu w fabrykach, kopalniach, zakładach przemysłowych, a często nawet osiedlają się na roli, kolonizując w ten sposób nieuprawne dotąd przestrzenie (szczególniej w Brazylji). Zajęte przez kolonistów europejskich ziemie należały dawniej do państw Europy, obecnie jednak wszystkie prawie stanowią samodzielne republiki. *Ameryka Brytańska* zajmuje północną część Ameryki wraz z wyspami i ciągnie się ku południowi aż do Wielkich jezior Kanadyjskich. Mroźne i tundrowe wybrzeża jej zamieszkane są przez *Eskimów*, którzy zajmują się polowaniem na renifery, foki i ryboło-

Fig. 22. Ameryka Południowa.

stwem. Reszta Ameryki Brytańskiej, lesista i obfitująca w zwierzynę, zamie-

szkana jest głównie przez Anglików i Francuzów, którzy handlują futrami. Kraina ta należy jeszcze do Anglików, z wyjątkiem, lodami pokrytej, wyspy Grenlandji. Na południe od Ameryki Brytańskiej aż do zatoki Meksykańskiej i od oceanu Wielkiego do Atlantyku rozciągają się *Stany Zjednoczone*. Republika ta zamieszkana jest głównie przez Anglików, w mniejszości zaś przez Murzynów, Niemców i Polaków, którzy w ciągu ostatnich lat 40 osiedlają się tu w celach zarobkowych. Stany Zjednoczone są rzeczpospolitą (republiką) demokratyczną, złożoną z licznych, mających autonomję części, zwanych *stanami*. Na czele rządu stoi obieralny prezydent. Kraina ta jest bardzo bogata. Na wschodzie góry Allegany dostarczają węgla, żelaza i nafty, to też rozwinął się tu wielki przemysł. Portem wywozowym jest tu New-York czyli *Nowy Jork*, leżący nad ujściem rzeki Hudson; po Londynie największe to miasto na ziemi. W środku państwa leży żyzna nizina Missisipi. Część tej niziny na wschód od rzeki Missisipi, dawniej leśna, zamieniona została w krainę rolną; tutaj ciągną się nieskończone łany pszenicy na północy, kukurydzy w środku, a bawełny, trzciny cukrowej i ryżu na południu. Tutaj w części północnej, w pobliżu Missisipi, leży nad jednym z Wielkich jezior Kanadyjskich miasto *Czikago*, zamieszkane przez znaczną ilość Polaków, ważny punkt handlu zbożowego, skąd za pomocą jezior i rzeki Św. Wawrzyńca wywożą pszenicę do Anglji; część tej drogi odbywają statki po kanale, omijającym słynny wodospad *Niagary* (między jeziorami *Erie i Ontario*). Na południu, nad rozległą deltą Missisipi leży miasto *Nowy Orlean*, ważny port, z którego wywożą do Europy bawełnę. W części zachodniej dorzecza Missisipi koczowali dawniej na prerjach łowieccy Indjanie; obecnie koloniści zamieniają stepy tutejsze w obszary rolne. Na zachodzie Stany Zjednoczone posiadają góry i wyżyny, obfitujące w złoto. Tutaj w północno-wschodniej stronie Kordyljerów, na źródłowiskach rzeki Missuri, leży jedna z najpiękniejszych krain na ziemi, zwana *Parkiem Narodowym*. Znajdują się tu źródła wody gorącej, tryskające chwilami wysoko w górę, lasy skamieniałe i wiele innych ciekawych rzeczy. Wyżyny otoczone górami mają klimat suchy, a nieliczne rzeki tutejsze ubogie w wodę, płyną w głębokich wąwozach, zwanych *kanionami*. Na żyznem wybrzeżu oceanu Wielkiego leży największy port tego wybrzeża *San Francisko*, połączony koleją żelazną z Nowym Jorkiem; jestto miasto bardzo ważne, gdyż prowadzi handel z Australją i Azją. Na południe od Stanów Zjednoczonych leży wyżyna *Meksykańska*, otoczona górami. Z powodu suchości klimatu rosną tu rośliny o bardzo grubych, soczystych liściach, wytrwałe na suszę. W żyzniejszych okolicach wyżyny sieją zboże; na dżdżystem wybrzeżu wschodniem spotykamy bardzo bujną, wiecznie zieloną roślinność. *Meksyk* stanowi republikę z miastem stołecznem tejże nazwy (Meksyk), leżącem na wyżynie. Reszta wąskiego pasa Ameryki, *Ameryka Środkowa* posiada liczne wulkany i często podlega trzęsieniom ziemi, przyrodą zaś podobna jest do Meksyku. W najwęższem miejscu przekopują tu *kanał Panamski*, który połączy oba oceany. Największem państwem Ameryki Południowej jest republika *Brazylijska*; zajmuje ona prawie całą lesistą nizinę rzeki Amazonki, oraz stepową wyżynę Brazylji. Przez nizinę płynie Amazonka, najobfitsza w wodę rzeka na ziemi; śród lasów żyją tu jeszcze nieliczni Indjanie, trudniący się łowiectwem i rybołówstwem. Stepowa wyżyna Brazylji spada stromo ku wilgotnemu i żyznemu wybrzeżu, gdzie uprawiają głównie kawę, której portem wywozowym jest miasto *Rio-de-Janejro* (czyt. Żanejro), stolica Brazylji. Wogóle Brazylja zaludniona jest dotychczas rzadko. W południowych, o łagodniejszym klimacie stanach (Parana, Santa Katharina, Rio Grande do Sul, San Paolo) zamieszkało sporo Polaków, którzy nabywają od rządu brazylijskiego rosnące tu lasy dziewicze, wycinają je, karczują i zamieniają w pola uprawne, tworząc w ten sposób całe kolonje czysto polskie. Oprócz roślin, przewiezionych z Europy, uprawiają tu czarną fasolę—*fiżon, bataty*, drzewka *herwowe*, których liście wysuszone używane są zamiast herbaty. Najwięcej jednakże Polaków osiedliło się w stanie Parana. Na północ Brazylji, na dorzeczu Orinoko leży rzeczpospolita *Wenezuelska*; wnętrze kraju jest stepowe (ljanosy) z rozwiniętą hodowlą bydła; wybrzeże wilgotne, żyzne, ale bardzo niezdrowe; kwitnie tu uprawa trzciny cukrowej. Na południe Brazylji, na dorzeczu La-Platy, leży stepowa (pampasy) *Argentyna* i tu rozwija się hodowla bydła. Głównem miastem tej krainy jest *Buenos Aires*, port przy ujściu La-Platy z którego wywożą skóry, buljony mięsne, a nawet mięso zamrożone. Kraina Kordyljerów (Andów) posiada liczne wulkany, jest dzika i nieurodzajna. Góry rozwidlają się tu na kilka łańcuchów, obejmujących wysokie, chłodne wyżyny. Tu żyje największy z ptaków drapieżnych, kondor, oraz jedyne amerykańskie pożyteczne zwierzę domowe, lama, która dostarcza bardzo cienkiej, delikatnej wełny i przenosi towary przez niedostępne góry. W Andach leżą liczne państwa, z których ważniejsze są *Chili* (czyt. Czili) i *Peru*. *Chili* zajmuje południową część wybrzeży oceanu Wielkiego. Kraj ten jest w południowej swej części wilgotny, lesisty, w północnej zaś suchy i pustynny, obfitujący w saletrę (używaną u nas jako nawóz sztuczny pod nazwą *saletry chilijskiej*), w środku zaś posiada grunt żyzny, na którym uprawiają pszenicę. Tu leży największe miasto zachodniego wybrzeża Ameryki Południowej—*Santjago*. Na północ od Chili leży *Peru*, kraina przeważnie wyżynowa, chłodna i sucha.

Amerykański pojedynek polega na dobrowolnem samobójstwie osoby, wskazanej przez los, za pomocą ciągnienia węzełków, lub t. p. Nazwa ta jest niewłaściwą, gdyż sposób ten rozstrzygania sporu nie pochodzi z Ameryki.

Ametyst, odmiana fjoletowa *kwarcu szklistego*, krystaliczna, rzadko występuje pojedynczo, a tworzy tak zwane szczotki krystaliczne. Należy do kamieni drogich II-go rzędu. Nazwa jego pochodzi z greckiego i oznacza amulet przeciwko pijaństwu. Jest dość pospolitym.

Amfibje, *ziemnowodne, skrzeki, płazy*. Jest to gromada typu *kręgowców*, do której zaliczają zwierzęta, mieszkające za młodu w wodzie, w dojrzałym zaś stanie żyjące w części w wodzie, w części zaś na lądzie, lecz w miejscowościach wilgotnych. Ciało tych zwierząt pokrywa skóra zwykle naga (bez łusk), miękka, z licznymi gruczołami, wydzielającymi ciecz, niekiedy ostrą, a nawet trującą. U niektórych gruczoły skórne gromadzą się po bokach głowy, za uchem i tworzą wyraźne zgrubienia. U jednych ciało jest wydłużone, ogoniaste, z dwiema parami nóg (salamandra); u innych ciało wydłużone, wałeczkowate, bez nóg (cecilia), u innych wreszcie ciało jest krótkie, również opatrzone czterema nogami, lecz bez ogona (żaba). Krew mają zimną; serce o dwu przedsionkach i jednej komorze, z której wychodzi pień głównej tętnicy (aorta), dzielący się na parzyste łuki. Wszystkie za młodu oddychają skrzelami, w dorosłym zaś stanie płucami, a niekiedy płucami i skrzelami. Głowa łączy się u tych zwierząt z pierwszym kręgiem za pomocą dwu guzów potylicowych. Wszystkie amfibje ulegają przeobrażeniom; po opuszczeniu jajka (skrzek) podobne są do małych rybek, posiadają stosunkowo długi ogon, oddychają skrzelami zewnętrznemi, wyrastającemi po bokach głowy w kształ-

cie gałązek, lub piórek, nie posiadają nóg i w tym stanie nazywają się kijan-

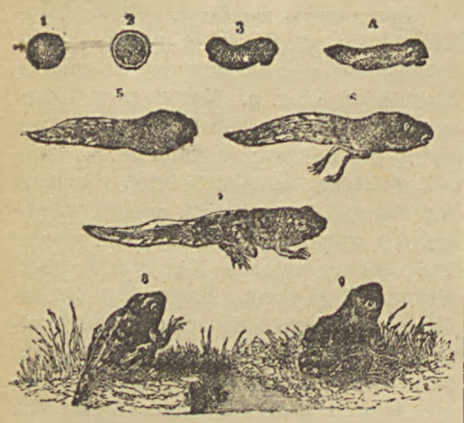

Fig. 23. Przeobrażenia amfibjów.
1) Jajko żaby. 2) Jajko zapłodnione. 3) Kijanka żaby w pierwszym okresie rozwoju. 4) i 5) Rozwój skrzeli zewnętrznych. 6) i 7) Wyrastanie nóg tylnych i przednich. 8) Rozwój płuc i zanikanie ogona. 9) Żaba po zupełnem przeobrażeniu.

kami (larwa). Następnie kijanki ulegają znacznym zmianom, a mianowicie: skrzele zewnętrzne powolnie znikają, a natomiast powstają płuca; dalej wyrasta naprzód jedna para nóg, a później druga para, i jeżeli zwierzę dorosłe nie ma ogona, organ ten u kijanek stopniowo znika. U ogoniastych zachowuje się ogon przez całe życie, a u niektórych skrzele zewnętrzne pozostają na długi czas, lub do końca życia. Do amfibji, czyli ziemnowodnych zaliczają: *a)* rzęd *bezogonowych*, czyli *żabowatych*, np. żaba, *b)* rzęd *ogoniastych*, np. salamandra, *c)* rzęd *wężowatych*, np. cecilia. Ziemnowodne mieszkają na całej kuli ziemskiej.

Amfibrach. W nauce poezji tak się nazywa miara, czyli stopa wiersza, składająca się z trzech zgłosek, z których pierwsza i trzecia są nieakcentowane, a druga akcentowana.

Amfiteatr, budowla murowana, lub drewniana z ławkami do siedzenia, piętrowo wzniesionemi, otaczająca widownię (arenę), a przeznaczona dla widzów. Grecy nie znali amfiteatrów, dopiero Rzymianie poczęli je budować najpierw z drzewa, a potem murowane, zwykle w kształcie koła, lub elipsy (ob.). Największym amfiteatrem na świecie było tak zwane *Colosseum* w Rzymie, które mogło pomieścić 80 tysięcy widzów. W Warszawie wybudował król Stanisław August w ogrodzie Łazienkowskim niewielki amfiteatr, ze sceną na wyspie, dla przedstawień teatralnych i baletowych.

Amfitrjon, legendarna postać grecka, król Tyryntu, wnuk Perseusza i mąż Alkmeny, matki Herkulesa (ob.). Brał udział w wojnie przeciw Tebom i poległ w bitwie z Minijczykami. Legendarne wypadki z życia *Amfitrjona* dały temat poetom do opisów. U nas poeta F. Zabłocki wystawił na scenie wypadki z życia *Amf.* i stąd, prawdopodobnie, bierze początek używanie wyrazu *Amfitrjon* na oznaczenie człowieka zamożnego, gościnnego, sprawiającego częste uczty.

Amfora, w starożytności naczynie gliniane o dwuch uszach, kształtu dzbana, używane do rozmaitych płynów, a przeważnie — wina.

Amicis Edmund (ur. 1846, zm. 1907) pisarz włoski. Służył krajowi swemu jako żołnierz, brał udział w bitwie z Austrjakami pod Custozzą. Gdy dokonanem zostało zjednoczenie Włoch, porzucił służbę wojskową i oddał się pracy literackiej. Znane są jego obrazki p. t. *Życie żołnierskie*, oraz wrażenia z podróży po Hiszpanji, Holandji i Anglji, do Marokko, Konstantynopola. Z prac, poświęconych wychowaniu, wyróżnia się *Pamiętnik chłopca* (inaczej *Serce*). Miłość ojczyzny, prawdy, bohaterstwa, z entuzjazmem wypowiadana, cechuje wszystkie utwory tego pisarza.

Amicus Plato, sed magis amica veritas, przysłowie łacińskie, znaczy: *przyjaciel Plato, lecz większą przyjaciółką — prawda*, czyli: kocham Platona, lecz bardziej prawdę. Są to słowa Arystotelesa, któremi ten najznakomitszy filozof sta-

rożytności wyraził stosunek swój do swego nauczyciela, Platona. Zdanie to, oznaczające cześć dla prawdy i stawiające ją wyżej ponad wszelkie inne względy i uczucia, weszło następnie w przysłowie i stosowane jest dzisiaj w razach, gdy chcemy powiedzieć, iż powaga jakiegoś uczonego, jakiegoś sławnego nazwiska, jest niedostateczna dla przekonania nas o niesłuszności naszego twierdzenia.

Amiens, jedno z bardzo przemysłowych miast francuskich, położone nad rzeką Somme; liczy około 80.000 mieszkańców; posiada piękną katedrę gotycką, akademję, kilka towarzystw naukowych, bibljotekę publiczną, galerję obrazów, fabryki aksamitu zwanego utrechckim, fabryki dywanów i różnych tkanin. W starożytności miasto to nazywało się Samarobriva. Urodził się tu św. Piotr Pustelnik i kilku innych znakomitych ludzi.

Ammonici, plemię, wspominane w Piśmie świętem; prowadziło uparte walki z Izraelitami. Amm. zamieszkiwali góry Galaad, na wschód od morza Martwego i Jordanu. Praojcem ich miał być Ammon, syn Lota.

Amnestja. Akt państwowy, na mocy którego następuje darowanie, lub złagodzenie kar, wyrzeczonych przez sąd, lub takich, które mogłyby być wyrzeczone za przestępstwa pewnego rodzaju. Amnestja stosuje się zwykle tylko do tych przewinień, które spełnione zostały przed jej ogłoszeniem.

Amon, ob. *Amonjak*.

Amonity, grupa mięczaków dziś już zupełnie zaginionych, których muszle znajdujemy często w *skałach osadowych*, t. j. takich, które osadziła woda (np. kredowe, wapienne). Skamieniałe te muszle są rozmaitej wielkości i formy. Podobne są do skorup dzisiejszych ślimaków. *Am.* mogły pływać po wodzie, co wskazuje, że pokłady, w których się znajdują, są pokładami morskimi. Uczeni znają kilka tysięcy gatunków *amonitów*, ujętych w 100 rodzajów i 15 rodzin. Nazwa pochodzi prawdopodobnie z greckiego: *ammos* — piasek. Dużo *amonitów* napotyka się w okolicach Wielunia, Chełma i innych, w kopalniach kamienia wapiennego i kredy.

Amonjak, jest to gaz, składający się z azotu i wodoru (jedna część azotu na 3 części wodoru, — formuła chemiczna NH_3) bezbarwny, zapachu ostrego, pobudzającego do łez i kichania, smaku alkalicznego; łatwo rozpuszczalny w wodzie. W czystym tlenie pali się płomieniem żółtawym. Łatwo daje się skroplić w płyn bezbarwny, który ulatniając się, ochładza temperaturę do 80° zimna, dlatego też *amonjak* używany bywa do sztucznej fabrykacji lodu. Tworzy się w dużej ilości przy gniciu materji organicznych, szczególniej moczu, dając ostry, gryzący odór. *Amonjak* spotykany w handlu jest wytworem fabryk gazowych, gdzie otrzymuje się go jako produkt uboczny pod nazwą *wody amonjakalnej*. *Amonjak* jest trucizną; używa się w lecznictwie, jako środek trzeźwiący w omdleniach, pozornej śmierci, do smarowania przeciw opuchliźnie, od ukąszeń komarów, pszczół, wężów jadowitych; roztwór 10 kropel *amonjaku* w szklance wody trzeźwi odurzonych nadmiernem użyciem alkoholu. W połączeniu z kwasem węglanym daje sole trzeźwiące (*salmjak*). *Amonjak* połączony z wodą daje *wodan amonu*, zwany powszechnie *amonjakiem gryzącym*. *Amon* różni się od *amonjaku* tem, że składa się z jednego atomu azotu i czterech atomów wodoru (formuła chemiczna NH_4); sam w stanie wolnym nie istnieje; połączony z rtęcią daje amalgamat.

Amor, Eros, Kupido, w mitologji Greków i Rzymian bożek miłości, syn Afrodyty (Wenery). Przedstawiano go najczęściej w postaci swawolnego chłopca ze skrzydełkami u ramion, z łukiem w ręku i kołczanem strzał na plecach.

Amorficzny (z greckiego), czyli *bezkształtny stan* oznacza budowę ciał

których cząstki nie zdołały się ułożyć w formy prawidłowe, krystaliczne, jak siarka prędko studzona, szkło, krzemień; stąd *amorfizm*—bezkształtność.

Amortyzacja, *umarzanie*, stopniowe spłacanie zaciągniętych pożyczek, przyczem jednocześnie płaci się ratami procent i cząstka kapitału. W ten sposób dług swój, w postaci listów zastawnych (ob.) u publiczności zaciągnięty, spłacają Towarzystwa kredytowe ziemskie i miejskie. Amortyzacja listów zastawnych odbywa się przez coroczne wylosowywanie ich części i spłatę tej części gotówką, a funduszu w tym celu dostarczają dochody bieżące, które z góry tak są obliczane, aby nietylko wystarczyły na opłatę procentu od niezamortyzowanej jeszcze części wierzytelności, lecz i na stopniową spłatę onych. W Królestwie Polskiem stopniową amortyzację swych długów, lub kapitału zakładowego (ob.) systematycznie przeprowadzają wszystkie miejscowe Towarzystwa kredytowe, Tow. drogi żel. Warsz. Wied., wreszcie miasto Warszawa, zaciągniętą znaczną pożyczkę na zaprowadzenie kanalizacji i wodociągów.

Ampère *Andrzej Marja*, znakomity fizyk i matematyk francuski, ur. 1775, um. 1836. Najważniejsze prace jego tyczą się elektryczności i magnetyzmu.

Amper, jednostka natężenia prądu elektrycznego, tak nazwana na cześć Ampère'a. *(Ob. Elektryczność).*

Amperometr, przyrząd do mierzenia prądu elektrycznego. (Ob. *Elektryczność*).

Ampułka (z łac. *ampulla*, flaszka pękata z dwoma uszkami, bańka). Małe naczyńko szklane, lub metalowe, używane w kościołach do Olejów świętych. Dwa takie naczyńka, zwykle jednakowego kształtu służą przy mszy św. do wody i wina.

Amputacja — czyli odjęcie członka ciała, narządu, lub jego części. *Amputacja* bywa wykonywana, gdy choroba jakiejś części ciała nie daje się wyleczyć i może pociągnąć za sobą śmierć chorego (gangrena, gnicie kości, skomplikowane złamania kości i t. d.).

Amsterdam, stolica Niderlandów (choć nie jest siedzibą króla), leży nad odnogą zatoki Zuidersee, zwaną Ej i nad rzeczułką Amstel. Liczy około 564,000 mieszkańców. Port Amsterdamu, będący niegdyś najważniejszym punktem handlu t. zw. kolonjalnego i dziś posiada jeszcze pod tym względem znaczenie pierwszorzędne. Amsterdam wyróżnia się także w wielu gałęziach przemysłu: znakomite fabryki tkackie, dystylarnie, papiernie współzawodniczą z wyrobami przemysłu francuskiego i angielskiego. Szlifowanie djamentów jest specjalnością Amsterdamu.

Amu, lub **Amu-Darja**, rzeka w Turanie, bierze początek u zachodniej granicy państwa chińskiego na płaskowzgórzu Pamirskiem, z jeziora Sari-Kul, przepływa przez Balk, Bucharję i Chiwę, gdzie rozdziela się na kilka ramion, i ubiegłszy 2,200 klm. (295 mil), wpada do jeziora Aralskiego. Spławna jest na długości około 150 mil; obfituje w ryby.

Amulet, przedmiot, napis, lub znak, któremu wiara zabobonna przypisuje tajemnicze własności. Wiarę w amulety spotykamy u wszystkich ludów kuli ziemskiej. W Egipcie starożytnym używano jako *A-ty* liści papyrusowych, pokrytych odpowiednimi napisami, figurek najrozmaitszych, wizerunków świętego chrząszcza, scarabeusa i t. p. W Grecji znane były t. zw. *pierścienie samotrackie*, przynoszące jakoby szczęście, oraz tajemnicze napisy, chroniące od chorób, czarów i złych duchów (np. wyraz *Abrakadabra* skuteczny jakoby przeciw krwotokom) i t. p. Rzymianie zawieszali dzieciom na szyi kawałki bursztynu, wierząc, że tym sposobem ochronią je od chorób. Wśród ludów wschodu: Arabów, Persów, Hindusów, Chińczyków wiara w amulety jest bardzo rozpowszechniona. W Persji zowią je *talizmanami*. W Polsce noszono także różne amulety, zawieszone na szyi w torebkach, które zwano *amelkami*. Lud białoruski dotychczas nazywa tak torbę pocztarską i prochownicę. Wyraz *amulet* jest, jak się zdaje, pochodzenia arabskiego, od słowa *hamulet*, które oznacza: rzecz zawieszoną. Z łaciny średniowiecznej (amuletum) dostał się do języka polskiego. Kościół katolicki od najdawniejszych czasów potępiał wiarę w amulety i używania ich zabraniał, mimo to zabobon ten dotychczas żyje śród nas i mocy swej nad umysłami ludzkimi w zupełności nie utracił.

Amunicja. Proch, kule, lonty czyli zapały, ładunki karabinowe i działowe, kartacze, granaty, torpedy, miny podwodne i t. d., jednem słowem wszystkie materjały, niezbędne do funkcjonowania broni palnej.

Amur, właściwie *Tamur*, wielka rzeka w Azji, we Wschodniej Syberji, około 4.700 kil. (630 mil) długa. Powstaje z połączenia Arguni z Szylką, z których pierwsza bierze początek w Mongolji, a druga w Syberji Zabajkalskiej. Przepływa wielkim łukiem przez Mandżurję, przyjmuje kilka sporych rzek, z których znaczniejsze są Sungari i Usuri, i wpada do morza Ochockiego naprzeciwko wyspy Sachalinu. Amur jest spławny i przystępny nawet dla większych statków parowych, dlatego też ma duże znaczenie dla Syberji Wschodniej, jako droga, którą dostać się można do oceanu Wielkiego. Z większych miast nad Amurem wymienić należy handlowy Błagowieszczeńsk.

Amurski obwód utworzony został w r. 1858 we Wschodniej Syberji z kraju przyłączonego do Rosji na zasadzie traktatu ajgúńskiego. Przestrzeń tego obwodu wynosi 446,500 kilm. kw. (8600 mil kw.) z 65.000 mieszkańców. Klimat jest tu ostry, komunikacja ze światem utrudniona, wskutek tego zaludnienie jest słabe. Część mieszkańców trudni się rolnictwem, chowem bydła, polowaniem i rybołóstwem, część zaś górnictwem, przeważnie dobywaniem złota w górach tutejszych.

Anabaptyści (od wyr. greckich: *ana* i *baptein*). Sekta, unieważniająca chrzest, otrzymany w wieku niemowlęcym. Inaczej zwano ich *nowochrzeńcami*. Założona przez Tomasza Münzera w Zwickau (Saksonja) w 1521, szerzyła się gwałtownie w Niemczech południowych, potem w Niderlandach, w Anglji; wreszcie przenieśli się *anab.* i do Ameryki, gdzie istnieją pod nazwą *Baptystów*. W Polsce sekta ta miała także swoich zwolenników przy końcu XVI i na początku XVII w.

Anachoreta, (z grec. *anochoreo*—oddalam się, usuwam się na stronę), człowiek, który wyrzekając się radości i rozkoszy życia, przebywa w odosobnieniu, aby mógł bez przeszkody oddawać się modlitwie i rozmyślaniom pobożnym.

Anachronizm (greckie *ana*—wzwyż i *chronos*—czas) oznacza błąd co do czasu, popełniony w wykładzie naukowym, lub w dziele sztuki, np. w dramatach Szekspira bije zegar, grzmią armaty na kilka stuleci przed wynalezieniem tych przedmiotów. Najczęściej spotyka się anachronizmy w poezji ludowej.

Anafrodyt albo **Afrodyt**, człowiek, a w ogólności każde zwierzę, którego narządy płciowe są w stanie silnego zaniku. Zupełna bezpłciowość *(afrodytyzm)* zachodzi nader rzadko.

Anagram, czytanie na odwrót jakiegoś wyrazu, przez co tworzy się wyraz nowy, albo przestawianie w tym samym celu liter niektórych. Tak np. nieprzyjaźnie usposobieni dla ostatniego króla polskiego, Stanisława Augusta, przez przestawianie liter utworzyli z jego nazwiska rodowego *Poniatowski* wyrazy: *on okpi świat*. Są też wyrazy, których anagram nie zmienia ich znaczenia, np. potop, Anna.

Anakreon, poeta grecki, urodzony około połowy VI wieku przed Chrystusem, umarł, dożywszy, jak niesie podanie, późnej starości. Pisał pieśni, cenione wysoko, w których opiewał przedewszystkiem: miłość i życie wesołe;

z pieśni tych jednak do naszych czasów doszły tylko ułamki drobne. Od nazwiska tego poety nazywano *anakreontykami* wiersze miłosne lub biesiadne piosenki lekkie, żartobliwe, pełne zalotności i wdzięku. W literaturze polskiej pierwsze naśladownictwo anakreontyków spotykamy w w. XVI. Pisał je znakomity poeta, Jan Kochanowski.

Anaksagoras, filozof grecki, ur. około 500 r. przed Chryst. Zwiedziwszy Egipt i inne kraje, osiadł po wojnach perskich w Atenach, gdzie, żyjąc w przyjaźni z Peryklesem, Eurypidesem i innymi wielkimi mężami swojej epoki, wywierał silny wpływ na współczesnych. Um. 428 roku. W historji rozwoju filozofji greckiej (ob.) Anaksagoras kończy szereg filozofów jońskich i toruje drogę uczniom Sokratesa. System *A-a* znany jest tylko z dzieł innych filozofów, prace jego bowiem zaginęły.

Analfabeta. Alfa jest nazwą pierwszej litery greckiej, beta—drugiej, razem *alfabet* znaczy abecadło (ob.). Przedimek *a* w greckim języku miał znaczenie przeczenia, przeto analfabetą nazywamy nie znającego abecadła, człowieka niepiśmiennego, nie umiejącego czytać.

Analiza, z greckiego *analysis*, co znaczy *rozbiór*, *rozkładanie*, a więc, jak samo pochodzenie wyrazu wskazuje, jest to rozbiór jakiegoś ciała lub pojęcia na jego części składowe, w celu bliższego ich zbadania.

Analiza bakterjologiczna jest to rozpoznawanie ile i jakich bakterji (ob.) zawiera w sobie, dajmy na to, powietrze, woda, pokarmy, krew, wydzieliny, tkanki ciała i t. p. Analiza taka ma wielkie znaczenie w lecznictwie i hygjenie. Aby zbadać np. ile i jakich bakterji (drobnoustrojów) zawiera w sobie tkanka mięśniowa, bierze się skrawek tej tkanki z bakterjami i zanurza w mocnym alkoholu, w którym tkanka ta nabiera twardości. Następnie z tego skrawka urzyna się cieniutkie przezroczyste plasterki, które można poddać badaniu pod mikroskopem (silnie powiększające szkła). Dla zbadania ilości bakterji w powietrzu, używa się rury szklanej z żelatyną sterylizowaną (ob.), przez którą przepuszcza się powietrze, podczas czego bakterje i ich zarodniki opadają na żelatynę, rozwijają się zwolna i każda rozradza się, czyli wytwarza oddzielną kolonję Zliczywszy te kolonje, dowiemy się, ile bakterji było w danej ilości powietrza. Szczegóły techniczne tych wszystkich robót wymagają dużej wprawy. Do *analizy bakterjologicznej* bywają urządzane specjalne laboratorja.

Analiza chemiczna, czyli *rozbiór chemiczny*—jest to czynność, mająca na celu określenie jakiegoś ciała przez wykazanie jego *składu chemicznego*, t. j. związków, lub pierwiastków, z których ciało to jest utworzone. Część chemji, traktująca o *analizie*, zowie się *chemją analityczną*. Analiza może być dwojaka: *jakościowa*—jeśli nam idzie o jakość ciał, wchodzących w skład ciała badanego, nie pytając wcale o ilość jego części składowych, i *ilościowa*—gdy nam idzie o wykazanie stosunkowej ilości wszystkich części składowych danego ciała, mających dla badającego specjalne znaczenie. Analiza, która orzeka tylko, z jakich *pierwiastków* składa się dany związek, nazywa się *elementarną* (element—znaczy pierwiastek). Analizę ilościową poprzedza zawsze analiza jakościowa, trzeba bowiem poznać wpierw skład ciała badanego, by módz potem użyć środków właściwych, do oznaczenia ilości jego części składowych. Analiza chemiczna oddaje ogromne usługi nietylko chemji teoretycznej, ale i praktyce życiowej, określając skład powietrza, wody do picia, wódek, artykułów spożywczych i t. p., wykazując w nich obecność szkodliwych, lub pożytecznych pierwiastków i związków, bada lekarstwa, określa stan organizmu ludzkiego przez rozbiór moczu, krwi i t. d., służy przytem w nauce, jako środek poznawania przyrody pod względem chemicznym.

Analiza gruntów ma na celu zbadanie składu ziemi i określenie o ile dana ziemia odpowiada warunkom wzrostu roślin. A że grunt spełnia względem roślin podwójne zadanie, gdyż służy im jako śpiżarnia pokarmów i jako fizyczny punkt oparcia, więc też i analiza bywa dwojaka: *chemiczna* i *fizyczna* czyli *mechaniczna*. *Analiza chemiczna gruntów* ma na celu zbadanie jakościowe i ilościowe części składowych ziemi i oznaczenie jej związków chemicznych. Ponieważ ostatecznym celem analizy jest wyjaśnienie, o ile rozmaite związki chemiczne wpływają na podniesienie wydajności ziemi, ponieważ tych związków chemicznych jest znaczna ilość, więc przy analizie ziemi posługują się zwykle taką metodą, że pojedyńcze części składowe, zbliżone do siebie znaczeniem, łączą w odpowiednie grupy. W części analiza chemiczna łączy się z analizą mechaniczną. Ponieważ grunt utrzymuje i żywi rośliny, przeto rozróżnić należy dwie grupy związków chemicznych ziemi, z których każda w odpowiedni sposób oddziaływa: pierwsza, jako pomieszczenie dla roślin, i tu należy piasek, glina, wapno i humus, druga zaś jako zbiór pokarmów, żywiących rośliny, do których należą: potas, soda, magnezja, wapno, amonjak, które połączone z różnymi kwasami tworzą sole mniej, lub więcej w wodzie rozpuszczalne. Analiza gruntów musi oznaczać nietylko ogólną ilość związków, lecz i stan ich rozpuszczalności i rozkładania się w ziemi. Do analizy chemicznej używa się najdrobniejszych części ziemi. *Analiza mechaniczna gruntów* ma na celu zbadanie własności fizycznych gruntu.

Analiza spektralna, ob. *Widmo*.

Analogja, (greckie *ana*—na i *logos*—słowo) oznacza podobieństwo danej rzeczy z drugą pod pewnymi względami. Należy jednak odróżniać je od zwykłego podobieństwa, np.: skrzydła ptaków są do siebie podobne, ale między skrzydłami ptaków a płetwami ryb istnieje tylko pewna analogja. (Jedne i drugie ułatwiają ruch tym zwierzętom). Dostrzeganie takich analogji i wyjaśnianie za ich pomocą pewnych zjawisk nazywa się *wnioskowaniem przez analogję*. Takie wnioskowanie prowadziło często do poważnych odkryć naukowych. I tak np. Kepler, wychodząc z założenia, że planety naszego systemu słonecznego zdradzają pod wielu względami pewną wspólność między sobą, wnioskował przez analogję, że ponieważ *Mars* w biegu swoim dokoła słońca zakreśla elipsę (ob.), to i inne planety systemu słonecznego po elipsach krążyć muszą, co następnie stwierdzonem zostało.

Anam lub **Annam**, państwo w Azji, położone na wschodnim brzegu Indji Zagangesowych, graniczące na północ z Chinami i złożone z dwuch części: Tonkinu i Kochinchiny; obejmuje 440.000 kil. kwadr. (8500 mil kw.) i liczy około 9 miljonów mieszkańców. Kraina ta ma klimat umiarkowany, ciepły, grunt żyzny, oraz kopalnie złota, srebra, miedzi, żelaza, cyny; z pośród zwierząt są tu słonie, nosorożce, bawoły, piżmowce, tygrysy i inne; roślinność bogata i różnorodna. Mieszkańcy należą do rasy mongolskiej, wyznają religję Konfucjusza i buddyjską; chrześcijan jest tu około pół miljona. Stolicą kraju jest miasto Hue.

Ananas, rodzaj roślin z rodziny zapylcowatych, oddawna uprawiany w Azji i Ameryce, u nas hodowany tylko w szklarniach bardzo ciepłych. *An.* korzeń ma główkowaty, szarawy, z którego wyrastają liście grube, długie, zaostrzone. W trzecim roku życia rośliny z pośrodka liści wyrasta łodyga, 6 cali wysoka, pokryta u góry kwiatami fijoletowymi, tworzącymi gęsty kłos, nad którym wyrasta wieniec krótkich liści. Owoc *an.* podobny jest do szyszki sosnowej, koloru złoto-żółtego; dochodzi niekiedy wielkości dwuch pięści, smak

ma słodko-kwaskowaty, i bardzo miły zapach; należy do najsmaczniejszych owoców. Ananasy rozmnażają się albo z wieńca liści, sterczącego po nad owocem, albo też z bocznych wypustków. Sztuczna hodowla wydała liczne odmiany. Liście dostarczają włókna, zwanego *konopiem* albo *jedwabiem ananasowym*, używanego w Ameryce i Indjach Wschodnich na tkaniny.

Ananke. W religji Greków konieczność, fatum (ob.), bogini konieczności, żona Chronosa (Czasu), albo Heraklesa (Siły), matka Pepromeny, albo Heimarmeny (Przeznaczenia).

Anarchja (z grec. *bezrząd)* jest nazwą takiego stanu społeczeństwa, lub państwa, kiedy skutkiem przewrotów społecznych, wojen lub klęsk żywiołowych, władze uznane dotychczas za legalne, zawieszone zostają w swem działaniu a nowej władzy jeszcze nie ustanowiono. Niektórzy pisarze francuscy, i inni upatrują szczęście ludzkości w zupełnem oswobodzeniu się jej z pod wszelkiej władzy, kierującej społeczeństwem. *Anarchistą* nazywamy zwolennika tej teorji.

Anatema (greckie *ana* i *titemi*—odłączam). Ma potrójne znaczenie: 1) Rodzaj ślubu uroczystego i nieodwołalnego, przez który ofiaruje się Bogu jakiś przedmiot. 2) Klątwa na występnych. Taką klątwę rzucali zwierzchnicy ludu izraelskiego. 3) U dawnych pisarzy kościelnych—to samo, co *ex voto*, czyli *votum*, jak mówią pospolicie, zawieszane na pamiątkę przy grobach męczenników, przed cudownymi obrazami i t. p.

Anatolja (po turecku *Anadoli)* toż samo co Lewant, t. j. Wschód, kraj wschodni; w szczególności nazwa ta oznacza część zachodnią Azji Mniejszej (ob.).

Anatoljusz z Aleksandrji, Ojciec Kościoła, jeden z najuczeńszych ludzi swego czasu, otworzył w Aleksandrji pierwszą chrześcijańską szkołę filozofji Arystotelesa i jako biegły matematyk wprowadził dla ułatwienia obrachunku dni wielkanocnych cykl dziewiętnastoletni, oświadczając się przeciw wschodniej rachubie dnia Zmartwychwstania Pańskiego. Od r. 270 biskup Laodycei, um. r. 282.

Anatomja — nauka o budowie istot organicznych zajmująca się więc badaniem i opisem poszczególnych części (organów) tych istot, co do ich kształtu, wielkości i wzajemnego względem siebie położenia. Stosownie do tego, jakie organizmy poddawane bywają badaniu i opisowi, *anatomja* dzieli się na: *anatomję roślin (phytotomia), anatomję zwierząt (zootomia)* i *anatomję człowieka* (*anatomja lekarska* czyli *anthropotomia).* Anatomja prócz tego dzieli się na: *anatomję makroskopową,* opisującą części tkanek, widzialnych gołem okiem i na *anatomję mikroskopową*, która zajmuje się badaniem i opisem części tkanek, dostrzegalnych jedynie za pomocą silnie powiększającego szkła. Anatomja ciała ludzkiego, czyli anatomja lekarska dzieli się na kilka gałęzi, z których każda opisuje pewien rodzaj tkanek i narządów ciała i tak np. *osteologia* jest nauką o kościach, *myologia*—o mięśniach, *angiologia*—o naczyniach krwionośnych, *neurologia* — o tkance nerwowej, *splanchnologia*—o narządach wewnętrznych i t. p. Anatomja, zajmująca się opisem prawidłowych tkanek i narządów, zowie się *anatomją normalną opisową;* prócz tego jest *anatomja patologiczna,* której treścią są rozmaite zmiany chorobowe, zachodzące w tkankach i narządach ciała ludzkiego i zwierzęcego, i *anatomja chirurgiczna* (inaczej *topograficzna),* badająca i opisująca organy ciała ludzkiego, wyłącznie w zależności od ich względem siebie położenia. — Sama nauka anatomji jest bardzo dawna i już w wiekach starożytnych, na wiele set lat przed Chrystusem napotykamy jej zaczątki. W wieku XV i zwłaszcza XVI po Chr. anatomja, jak i inne nauki przyrodnicze, zyskuje podstawy trwałego rozwoju, mianowicie dzięki zastosowaniu we Włoszech sekcji na trupach. Od tej sławnej epoki Odrodzenia anatomja doskonali się bez przerwy. W wieku XVII wchodzi w użycie mikroskop; w wieku XVIII znakomity Cuvier (Kiwie) wprowadza płodną zasadę badania narządów u zwierząt porównawczo, np. stopy małpy w zestawieniu z łapą psa, kopytem u konia, przez co dochodzi do zrozumienia rozwoju i wewnętrznego sensu istnienia poszczególnych organów ciała. W wieku XIX anatomja dosięga stopnia niemal doskonałości i obecnie jest niezachwianą podwaliną innych nauk, traktujących o człowieku, jak np. fizjologji, hygjeny, medycyny.

Anczyc *Władysław Ludwik,* syn znakomitego aktora i pisarza dramatycznego, Zygmunta, urodzony w Wilnie dn.

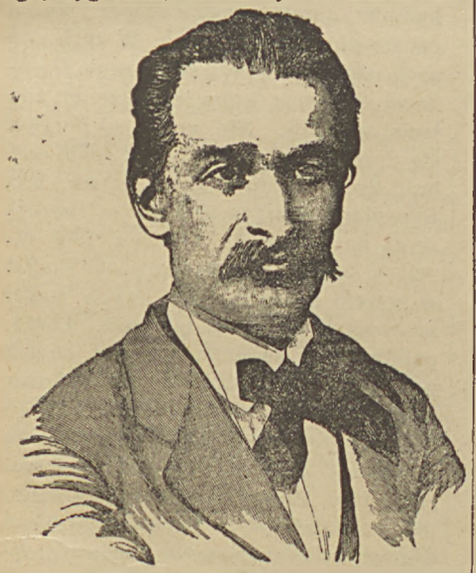

Fig. 24. Anczyc Władysław Ludwik.

12 grudnia 1823 roku; wychowywał się w Krakowie; po ukończeniu nauk w zakresie zawodu aptekarskiego, został asystentem przy katedrze chemji na Wszechnicy Jagiellońskiej. Uczestniczył czynnie w wydarzeniach 1846 i 1848 r. Odsiedziawszy trzynastomiesięczne więzienie, porzuca *An.* swój zawód i poświęca się całkowicie działalności pisarskiej. Zmarł w Krakowie 28 lipca 1883 roku.—Działalność Anczyca—obfita: jest on i poetą niepośledniej miary (*Tyrtensz* i in.), i dramaturgiem, i publicystą, i pisarzem dla ludu i dzieci. W zakresie piśmiennictwa dla ludu Anczyca uważać należy za ojca teatru ludowego; on pierwszy wprowadził na scenę żywego, prawdziwego, z krwi i kości chłopa z czasów pouwłaszczeniowych. Te sztuki ludowe, które Anczyc nazywał „obrazkami", są pierwowzorem i zaczątkiem repertuaru teatrów wiejskich i nie schodzą z desek młodej sceny ludowej, ciesząc się wciąż zasłużonem powodzeniem. „Obrazki" Anczycowe posiadają zawsze tendencję moralizatorską i wychowawczą *(Chłopi arystokraci, Łobzowianie, Flisacy, Błażek opętany, Gorzałka, Emigracja chłopska).* — Anczyc pisywał także z dużem powodzeniem sztuki sceniczne na tematy dziejowe. — Przemawiał też do ludu za pomocą broszur i pism ulotnych, popularyzując wiedzę, zwalczając nałogi zaniedbanej pod względem oświatowym braci siermiężnej.—Od r. 1861—1866 wydawał w Warszawie tygodnik ludowy *Kmiotek,* stwarzając godny naśladownictwa wzór, pisma ludowego.— Anczyc podpisywał często utwory swoje przybranem imieniem *Kazimierza Góralczyka.*

Andaluzja, najbardziej południowa prowincja Hiszpanji, zawiera w sobie 5 dzisiejszych departamentów: Kadyks, Hulva, Sewilla, Korduba, Jaen, składających razem całe prawie dorzecze Gwadalkwiwiru. Klimat And. odznacza się wybitnemi różnicami: gdy na wysokich górskich płaszczyznach Sierra Moreny króluje zima z mrozami i śniegiem, w dolinach Gwadalkwiwiru—wiosna roztacza cały swój urok. Mieszkańcy Andaluzji odznaczają się wesołością, swobodą, odwagą i gościnnością. Dzięki swemu położeniu geograficznemu, oraz warunkom klimatycznym i bogactwom przyro-

dzonym Andaluzja była przynętą zdobywców i następnie ogniskiem ich cywilizacji. Fenicjanie, Rzymianie, Maurowie kolejno ją zdobywali i zakładali w niej swoje siedziby.

Andante (z włosk.), spokojnie; jest to jeden ze stopni tempa muzycznego.

Andersen *Jan Krystjan*, znakomity poeta duński (ur. 1805, zm. 1875). Wsławił się głównie jako autor powieści fantastycznych i baśni, pełnych naiwności, humoru, a zarazem myśli głębokich i ironicznego często poglądu na sprawy i czynności ludzkie. Baśni Andersena tłumaczono na wszystkie prawie języki europejskie.

Andorra, maleńka republika, na południowej pochyłości gór Pirenejskich. Mieszkańcy, w liczbie około 6000 na 452 km. kw. (9 milach kw.) wyznają katolicyzm i odznaczają się wielką pracowitością i moralnością. Rada jeneralna, złożona z 24 członków wybieranych na lat 4, rządzi krajem przy współudziale Francji i hiszpańskiego biskupa z Seo de Urgel. Stolicą kraju jest Andorra, około 600 mieszkańców.

Andrassy *Juljusz*, hrabia (ur. 1823, zm. 1890 r.). Andrassowie wywodzą ród swój od bajecznego Andorasa, księcia Bośni, który znalazł schronienie na dworze Szczepana węgierskiego i przy koronacji tego księcia na pierwszego króla apostolskiego Węgier, został mianowany namiestnikiem królewskim w Siedmiogrodzie. *Juljusz* brał czynny udział w powstaniu węgierskiem w 1848 roku i zaocznie skazany został na śmierć. Po ogłoszeniu amnestji w roku 1857 powrócił do kraju i stanął na czele stronnictwa, gotowego zawrzeć ugodę z Austrją. W roku 1866 został pierwszym ministrem węgierskim, a w r. 1871 ministrem spraw zagranicznych Austro-Węgier. W roku 1866 Andrassy w jednej ze swoich mów sejmowych dowodził, że Austrja winna, zrzekłszy się raz na zawsze wszelkiej pretensji do dawnego stanowiska w Rzeszy niemieckiej, zwrócić politykę swoją na wschód, i odtąd w tym kierunku pracował.

Andrée *Salomon August*, słynny żeglarz powietrzny (aeronauta), ur. w Szwecji r. 1854, kształcił się w zawodzie inżynierskim. W celach naukowych postanowił dotrzeć do bieguna północnego balonem i w r. 1896 przedsięwziął pierwszą, nieudaną podróż. Niezrażony niepowodzeniem, w maju r. 1897 z dwoma współtowarzyszami wyruszył na północ. Dotarł do Szpicbergu, skąd 11 lipca tegoż roku na balonie Oernem wzbił się w górę. Losy Andrée'go nie są dotąd dokładnie zbadane.

Andrejew *Leonidas Mikołajewicz*, współczesny głośny i modny pisarz rosyjski; ur. w Orle 1871 r., gdzie ukończył gimnazjum, poczem wstąpił na wydział prawny w uniwersytecie petersburskim, a potem moskiewskim, znosząc często głód i niedostatek. W tych czasach napisał pierwszą swą nowelę *O głodnym studencie*, która jednakże nie znalazła nakładcy. Nie mając sił borykać się z nędzą, w r. 1894 chciał sobie odebrać życie, uratowano go jednak, lecz wypadek ten przyprawił go o chorobę serca na całe życie. Około r. 1897 dostał się na współpracownika pisma *Kurjer*, w którem umieścił parę swych nowel, napisanych z dużym talentem. Uwagę publiczności zwrócila większa nowela p. t. *Żyli - byli* i zdecydowała o powodzeniu literackiem Andrejewa. Dziś pisarz ten cieszy się wielką poczytnością, a większe jego nowele jak: *Otchłań (Biezdna)*, *Życie Wasyla Fiwiejskiego*, *Widma (Prizraki)*, *Czerwony śmiech*, dramat *Życie człowieka* i inne o kolorycie ponurym i nastroju niezmiernie pesymistycznym, tłumaczone są niemal na wszystkie języki europejskie.

Andriolli *Michał Elwiro*, znakomity rysownik, urodził się w Wilnie 1837 r., umarł 1893 r. Z pod jego ręki wyszło mnóstwo prześlicznych rysunków, którymi ozdabiał już to obrazkowe pisma polskie, jak *Kłosy* i *Tygodnik Ilustrowany*, już to arcydzieła naszych poetów, Mickiewicza *(Pan Tadeusz)*, Malczewskiego *(Marja)*, Słowackiego *(Lilla Weneda)* i t. d. Nieporównane pod względem artystycznego wykonania są jego *Sceny z życia dworu wiejskiego*, pełne wdzięku i prawdy. Robił częste wycieczki po kraju ojczystym i zebrał mnóstwo widoków z okolic Ojcowa, Sandomierza i Powiśla. Pod koniec życia osiadł na stały pobyt w Warszawie, gdzie talent jego w pełni się ujawnił i zyskał ogólny podziw i uznanie.

Andromacha, córka Ejetiona, króla Teb, żona Hektora, jedna z najszlachetniejszych postaci niewieścich u Homera. Po zdobyciu Troi dostała się synowi Achillesa, a w końcu była żoną Helenosa, brata Hektora.

Andromeda, gwiazdozbiór na półkuli północnej nieba, między Pegazem a Perseuszem. Zawiera on 139 gwiazd, widzialnych gołem okiem, między któremi są trzy drugiej wielkości.

Andronicus *Livius*, pierwszy dramatyczny poeta rzymski, rodem Grek z Tarentu, z początku niewolnik konsula M. Liwjusza Salinatora, który obdarzył go wolnością. Obeznany z utworami dramatycznymi Greków, przeszczepił je na ziemię łacińską. Tłumaczył *Odyseję* i zaprowadził w Rzymie teatr.

Androny, brednie, głupstwa, niedorzeczności, banialuki. Wyraz, pojawiający się u pisarzy polskich w wieku XVII, ale jaki jego początek—napewno niewiadomo.

Andruszów albo **Andruszowa**, wieś w dawnem województwie Mścisławskiem, dziś guberni Smoleńskiej, pamiętna zawieszeniem broni zawartem 30 stycznia 1667 r. pomiędzy Polską a Rosją, na lat 13½. Mocą rozejmu andruszowskiego Smoleńsk, Siewierz, Starodub, Czernihów i inne miasta za Dnieprem pozostały przy Rosji, Sicz Zaporoska obu państwom podlegać miała, a Kijów zostawać miał pod władzą Rosji do r. 1669. Rozejm ten 17 sierpnia 1678 r. przedłużono na następne lat 13.

Andrychiewicz *Zygmunt*, współczesny artysta-malarz polski, ur. 1861 r. w gub. Płockiej, malarstwo studjował w Krakowie i Paryżu. Maluje portrety i obrazy rodzajowe.

Andrychów (*Jędrzechów*), miasteczko w Galicji, w pow. Wadowickim, w pięknem położeniu, nad rzeką Wieprzówką; około 4.000 mieszk., niegdyś słynęło wyrobami drelicharskimi, którymi prowadziło obszerny handel z zagranicą.

Andrut, *androt*, znany już powszechnie u nas w wieku XVIII gatunek ciasta opłatkowego, które piecze się w formach żelaznych, umyślnie do tego zrobionych, i podaje jako leguminę. Andruty bywały zawsze koliste, cienkie, wypiekane z najdelikatniejszej mąki pszennej, z dodatkiem małej ilości jaj.

Andrzej, apostoł i święty, brat św. Piotra, uczeń św. Jana Chrzciciela, od którego przeszedł potem do grona uczniów Chrystusa. Opowiadał Ewangelję w Scytji, Azji Mniejszej, Tracji i Grecji. Poniósł śmierć męczeńską w Patras, 62 czy też 70 r. po Nar. Chr., ukrzyżowany na poprzecznym krzyżu w kształcie X; stąd krzyż tego kształtu zowią powszechnie krzyżem św. Andrzeja.

Andrzej, imię kilku królów węgierskich z rodu Arpadów. Z tych Andrzej II w r. 1222 nadał wielkie przywileje szlachcie i duchowieństwu węgierskiemu, w tak zw. *Złotej Bulli*.

Andrzeja św. order, order rosyjski, ustanowiony przez Piotra I w r. 1699, dawany bywa wogóle za nadzwyczajne zasługi, oraz wielkim książętom przy chrzcie.

Andrzejowski *Antoni*, botanik polski ur. 1785, um. 1868. Uczył zoologji i botaniki w Krzemieńcu i Kijowie; badał rośliny Podola, Ukrainy i Wołynia i napisał wiele dzieł naukowych w tym przedmiocie. Pisał też zajmujące opowiadania p. t. *Ramoty starego Detinka*.

Andrzejów, dawniej miasto, dziś osada nad rzeką Broczkiem w gub. Łomżyńskiej, pow. Ostrowskim. Szlachta, osiedlona w tutejszej okolicy przez dawnych książąt mazowieckich, obowiązana była bronić kraju od napadów Jadźwingów.

Andy, góry w południowej Ameryce, ciągnące się wzdłuż zachodnich wybrzeży. Ob. Ameryka.

Anegdota, wyraz pochodzenia greckiego znaczy: *niewydany*. Tak nazywano pierwotnie pisma starożytnych autorów, które nie były jeszcze nigdy wydane i między publicznością rozpowszechnione. Już w w. VI po N. Chr. zaczęto nazywać anegdotami nieogłoszone drobne opowiadania i opisy, przeważnie dotyczące życia prywatnego osób głośnych w historji. Anegdoty historyczne malują nieraz wyraziście postaci dziejowe, wydarzenia i obyczaje narodów. W ciągu wieków nagromadziło się jednak wiele anegdot zmyślonych, które fałszują obraz przeszłości. *Anegdotą* nazywają także opowiadanie humorystyczne, zaczerpnięte z życia współczesnego i nie dotyczące żadnej wybitnej osobistości.

Anemja, ob. *Niedokrwistość*.

Anemometr (z greckiego: *anemos* —wiatr, *metron*—miara) *wiatromierz*, przyrząd do mierzenia siły wiatru. Wiatromierze podzielić można na dwie kategorje. Jedne służą do oceny ciśnienia, wywieranego przez wiatr, drugie oznaczają prędkość wiatru. Do mierzenia ciśnienia wiatru służyć może płyta, zwracająca się za pomocą chorągiewki zawsze poprzecznie do kierunku wiatru, a opatrzona prostopadłą do niej sprężyną; wiatr, naciskając płytę, ugniata sprężynę mniej, lub więcej, stosownie do swego natężenia. Do mierzenia prędkości wiatru służą anemometry obrotowe; są to w ogólności młynki, obracające się pod działaniem wiatru tak, że z szybkości ich obrotu wnieść można o energji, z jaką wiatr uderza.

Anemone albo *zawilec*, roślina, rodzaj *jaskrowatych*, odznacza się pięciopłatkowym kwiatem, białym, lub barwnym. Do rodzaju tego, właściwego krajom o klimacie umiarkowanym, należą liczne gatunki, rosnące dziko po łąkach i lasach, jak np. zawilec gajowy, jaskrowaty, sasanka. Niektóre gatunki, jak zawilec ogrodowy, który przez hodowlę wydał około 300 odmian, należą do kwiatów ozdobnych.

Anemoskop, t. j. *wiatrowskaz*, wszelkie narzędzie służące do oznaczenia kierunku wiatru, zatem chorągiewka na dachu, którą można połączyć ze wskazówką, umieszczoną w pokoju na suficie.

Aneroid, ob. *Barometr*.

Anestezja, wyraz używany w medycynie na oznaczenie zupełnej lub częściowej utraty czucia w danem miejscu ciała ludzkiego,—da się doskonale zastąpić wyrazem polskim—*znieczulenie*. Przyczyny *anestezji* mogą być następujące: 1) zniszczenie odpowiednich nerwów przez jakąś chorobę, 2) choroby rdzenia kręgowego, przez który włókna nerwowe przechodzą do mózgu, 3) wreszcie—choroby samego mózgu. Z *anestezją* łączy się czasem bezwład, czyli utrata ruchu w odpowiedniej części ciała. Przy operacjach chirurgicznych stosowane bywa sztuczne *znieczulenie* albo całego ciała przez zastosowanie chloroformu, eteru, tlenku azotu, albo znieczulenie miejscowe, które można wywołać za pomocą np. chlorku etylu. Sztuczne znieczulenie czyni chorego niewrażliwym na ból i umożliwia lekarzom dokonywanie długotrwałych, zbawiennych dla życia operacji.

Anewryzm, wyraz ten oznacza w nauce lekarskiej nieprawidłowe rozszerzenie tętnicy w pewnem miejscu, zwane po polsku *tętniakiem*. Przyczyną *aneurvzmu* jest rozszerzenie lub częściowe pęknięcie ściany większego naczynia krwionośnego (tętnicy). Powstaje samodzielnie, lub skutkiem zranienia tętnicy, przyczem w pewnem jej miejscu tworzy się guz napełniony krwią. Rozwijać się może wszędzie, gdzie są tętnice, najczęściej na tętnicy głównej czyli aorcie. Pęknięcie tętniaka sprowadza śmierć natychmiastową. Wyleczyć daje się bardzo rzadko.

Angara, duża i obfita w wodę rzeka w Syberji; bierze początek w jeziorze Bajkał, płynie po znacznej pochyłości, tworząc porohy i prądowiny, wskutek czego nie bardzo nadaje się do żeglugi; po drodze przyjmuje w siebie kilka znaczniejszych dopływów i przebywszy 2080 kilom. (285 mil), wpada do rzeki Jeniseja. Gwałtowny prąd wody w Angarze utrudnia jej zamarzanie i dużych potrzeba mrozów, aby rzeka ta pokryła się lodem.

Angielska choroba, *rachityzm*, inaczej *krzywicą* zwana, — choroba spotykana u dzieci, a polegająca na zmianach w kościach: przy chorobie tej kości dziecka zawierają w sobie mało soli mineralnych, wskutek czego są miękkie i wyginają się. Dziecko chore na *krzywicę* jest blade, rozdrażnione, obojętne na wszystko, często gorączkuje, poci się, źle trawi; piersi ma wąskie, oddech utrudniony, brzuch duży, nogi pałąkowate, głowę dużą. *Choroba angielska* bywa często dziedziczna (po chorych rodzicach), ale może też być wynikiem złego odżywiania dzieci i niehygjenicznych warunków wychowania (braku światła, powietrza i t. p.). Staranne leczenie, polegające na trzymaniu chorych w czystem powietrzu, gdzie jest dużo światła, przy dobrem odżywianiu, słonych kąpielach, dawaniu w zimie tranu a w lecie żelaza—sprowadza pożądane skutki. Zadawniona *krzywica* leczy się za pomocą kąpieli w wodach mineralnych, (Ciechocinek, Rabka, Iwonicz, Truskieniki) lub kąpieli morskich.

Angielska sól albo *sól gorzka*, siarczan magnezji (ob. Magnezja). *Solą angielską* zowią także mieszaninę 1 części salmjaku i 2 cz. wapna gryzącego, zwilżoną małą ilością wody; *amonja*, wywiązująca się z tej mieszaniny, służy do cucenia osób omdlałych.

Angielska czerwień, jest to rodzaj farby, otrzymywanej w Anglji przez prażenie pozostałości z fabrykacji ałunu, w połączeniu z ochrą żelazną, zawierającą glinkę.

Angielski plaster, czarna, lub cielista kitajka jedwabna, powleczona roztworem karuku (ob.) z jednej strony, a z drugiej skropiona tynkturą benzoesową. Plaster taki używany jest do pokrywania lekkich ran i skaleczeń.

Angielskie ziele, *pieprz jawajski*, czyli *piment*— jest owocem *angienki pieprzowej*, drzewa rosnącego na wyspach Antylskich. Podobne jest do pieprzu, używa się jako przyprawa kuchenna niekiedy pod nazwą *angielskiego pieprzu*.

Angina, oznacza w lecznictwie wszelką chorobę, połączoną z obrzmieniem i zaczerwienieniem gardła, zatem z bolesnem utrudnieniem przełykania, żucia i mówienia, zwaną u nas dawniej *ślinogorzem*, a obecnie zapaleniem gardła w wyższym stopniu. Choroba ta polega na zapaleniu błony śluzowej. Bywa kilka stopni anginy: *Angina zwyczajna*, czyli *kataralna*, odznacza się zaczerwienieniem migdałków, bez żadnych plamek; bywa następstwem przeziębienia; leczy się ciepłymi okładami na szyję i płukaniem odwarem ślazu, lub rozczynem kwasu bornego. Daleko cięższą jest *angina ropna*, przy której na migdałkach zjawiają się białe punkty, towarzyszy jej silna gorączka (40°); zwalcza się chininą (po 5 gran co 4 godz.) i płukaniami gardła. Niebezpieczną i zaraźliwą jest *angina dyfterytyczna*, przy której tworzą się błony na migdałkach, języczku, łukach podniebieniowych, a nawet na podniebieniu i na wargach. Leczy się chininą, płukaniem roztworem chinozolu, a w ostatnich czasach środki te zostały niemal zupełnie wyparte przez stosowanie *surowicy przeciwbłonicznej* Behringa, Roux, Bujwida, Palmirskiego,

której wczesne zastrzyknięcie ratuje w 88 wypadkach na 100 życie chorego.

Anglizowanie jest to z Anglji przyjęty i upowszechniony zwyczaj ucinania koniom wierzchowym i powozowym ostatnich kręgów ogonowych, przez co ogon staje się krótszym.

Anglja — bardzo często używana niewłaściwie nazwa na oznaczenie królestwa *Wielkiej Brytanji*, położonego na północo-zachodzie Europy na dwuch dużych wyspach: *Wielkiej Brytanji* i *Irlandji*, oraz posiadającego liczne bardzo kolonje we wszystkich częściach świata. Wyspy Wielka Brytanja i Irlandja oddzielone są od lądu stałego na południu cieśniną La Manche (czyt. La Mansz), na wschodzie zaś morzem Północnem. Północno-zachodnia część Wielkiej Brytanji jest górzysta i posiada wybrzeża bardziej rozgałęzione, niż część południowo-wschodnia, nizinna. Góry tutejsze obfitują w bogate kopalnie węgla i żelaza, nizina zaś posiada żyzne grunta pod uprawę zbóż. Irlandja jest wyspą nizinną, torfiastą, tylko gdzieniegdzie na wybrzeżach posiada wysokie góry. Klimat obu tych wysp jest morski; mają one zimy łagodne i lata niezbyt gorące. Niebo jest tu wciąż prawie zachmurzone, a mgły gęste często zalegają widnokręg. Z powodu wielkiej wilgoci i łagodnej zimy trawa rośnie tu prawie przez cały rok, szczególniej w Irlandji, którą też nazywają *wyspą zieloną*. Ponieważ wyspy Wielkiej Brytanji leżą na oceanie i mają dużo bardzo wygodnych portów, mieszkańcy jej zajmują się żeglarstwem; prócz tego rozwinięty tu jest w wysokim stopniu przemysł żelazny, tkacki i inne, a i rolnictwo kwitnie i rozwija się doskonale. Ludność tu jest bardzo gęsta i składa się przeważnie z Anglików, należących do grupy germańskiej. Królestwo *Wielkiej Brytanji* składa się z właściwej *Anglji* z księstwem *Walji*, *Szkocji* i *Irlandji*. Całe królestwo Wielkiej Brytanji wraz z kolonjami we wszystkich częściach świata stanowi największe co do obszaru i zaludnienia państwo na kuli ziemskiej, obejmuje bowiem przestrzeń 470.000 mil kwadr. i liczy około 400 miljonów mieszkańców. Jego posiadłości europejskie obejmują 6.000 mil kwadratowych z 45 miljonami mieszkańców i pod względem gęstości zaludnienia zajmują pierwsze miejsce na kuli ziemskiej (7.000 mieszk. na 1 milę kw.). W południowo-wschodniej nizinnej, rolniczej części Anglji, nad rzeką *Tamizą* leży stolica królestwa Wielkiej Brytanji — *Londyn*, największe miasto na ziemi z 5 blisko miljonami mieszkańców. Londyn jest najważniejszym na ziemi portem handlowym. W północnej górniczej i przemysłowej części Anglji leżą miasta: *Manchester* (czyt. Menczester) z bardzo rozwiniętym przemysłem tkackim i *Birmingham* (czyt. Bermingem), gdzie kwitnie przemysł żelazny; Menczesterowi dostarcza bawełny ważny port *Liverpool* (czyt. Liwerpul), do którego przywożą ją głównie z Ameryki. *Szkocja* z silnie poszarpanem wybrzeżem zachodniem jest krainą górzystą, dziką i ponurą. W południowej niższej części, posiadającej węgiel i żelazo, leżą nad dogodnemi zatokami dwa wielkie miasta: przemysłowy i portowy *Glasgow* i stolica kraju *Edynburg*. *Irlandja* jest krainą błotnistą, nieurodzajną, dostarczającą przeważnie tylko kartofli; zamieszkują ją ubodzy *Irlandczycy*; długo byli oni gnębieni przez Anglików, w końcu uzyskali autonomję. Stolicą kraju jest *Dublin*. *Kolonje angielskie*, czyli posiadłości w innych częściach świata, obejmują olbrzymie przestrzenie w Ameryce, Azji, Afryce i Australji. *Angielska konstytucja* składa się z wielu oddzielnych aktów; podstawy jej stanowią akty: *Magna Charta libertatum* (wielka karta swobód) z 1215 r., w której już poręczono wolność osobistą obywateli, oraz t. zw. *Habeas corpus act* z 1679 r., wzbraniający zatrzymywania kogokolwiek w więzieniu dłużej

nad 24 godziny bez decyzji sądowej. Władza prawodawcza należy do króla i parlamentu, składającego się z Izby wyższej (lordów) i Izby niższej (gmin). Głową władzy wykonawczej jest król,

Fig. 25. Anglja.

pełniący jednak te obowiązki za pośrednictwem gabinetu, t. j. rady odpowiedzialnych ministrów. Korona jest dziedziczna w dynastji hanowerskiej. *Angielski*, właściwie *anglikański kościół*, zwany także Wysokim kościołem, jest instytucją państwową Anglji, z wyjątkiem Szkocji, która posiada kościół presbyterjański. Kościół anglikański powstanie swe zawdzięcza prądom reformatorskim XVI w., oraz osobistej inicjatywie kr. Henryka VIII. Ostateczne urządzenie Kościoła miało miejsce w drugiej połowie XVI w. za król. Elżbiety. Całe wyznanie wiary ujęto w 39 arty-

kułów i streszczono w nich główne prawdy religijne, bez uznania których nie jest się członkiem Kościoła. Kościół angielski ma jako zwierzchników arcybiskupa Canterbury, prymasa królestwa i arcybiskupa Yorku; składa się z 26 djecezji z biskupami na czele, którzy mają swe krzesła w Izbie lordów; kandydatów na biskupów mianuje rząd, zatwierdza kapituła. Reformy zasadnicze podlegają sankcji parlamentu. Materjalne stanowisko kościoła anglikańskiego jest świetne; prócz stałej płacy duchowieństwo pobiera dochody z dziesięciny i z podatku kościeln.; biskupstwa posiadają wielkie majątki. Wogóle anglik. kościół zajmuje stanowisko wyjątkowo uprzywilejowane. Pomimo, a może nawet wskutek tego, nie stał się on kościołem narodowym; powstało mnóstwo sekt, a próby pojednania odszczepieńców z Kościołem za pomocą stworzenia t. zw. Broad Church, szerokiego Kościoła warstw niższych, nie osiągnęły celu; stosunek jeszcze bardziej się zaostrzył, dzięki powstaniu wśród duchowieństwa t. zw. „Wyższego kościoła", zbliżonego do katolicyzmu i jednającego sobie coraz więcej zwolenników z pomiędzy wyższych, zachowawczych warstw społeczeństwa angielskiego. Ojcem *angielskiej literatury* jest Chaucer, poeta drugiej połowy XV w., którym zakończony został okres piśmiennictwa plemiennego (anglo-saskiego, a potem francusko-normandzkiego). Epoka odrodzenia (spóźniona w porównaniu z zachodem) zajaśniała w Anglji takiemi imionami jak Bakon Werulamski — ojciec nowożytnej filozofji, genjalny dramaturg Wiljam Szekspir (um. 1616 r.), autor „Romea i Julji", „Hamleta", „Otella", „Króla Lira" i „Makbeta", wreszcie republikański poeta — Milton. Następuje okres filozofji, którego przedstawicielami są Hobbes, Locke — twórca materjalizmu, matematyk Newton i inni. Do okresu romantyzmu odnieść należy Waltera Skotta, twórcę romansu historycznego, lorda Byrona (1788—1824) jednego z największych poetów nowożytnych, oraz przyjaciela jego Schelley'a. Wreszcie historycy Macauley i Buckle, powieściopisarz Dickens, dramaturg Swinburne, t. zw. prerafaelici z Ruskinem na czele, twórca teorji ewolucji Karol Darwin, oraz filozofowie John Stuart Mill i Herbert Spencer należą do doby ostatniej.

Anglomanja, upodobanie w naśladowaniu zwyczajów i obyczajów angielskich.

Anglosasowie – ogólna nazwa ludów germańskich, głównie Anglów i Saksonów, którzy w połowie V-go wieku przybyli do Brytanji i stopniowo wyparli tubylców Brytów i Szkotów. Zakładali oni liczne gminy, z połączenia których powstało 7 królestw, znanych pod nazwą anglosaskiej heptarchji; wszystkie te królestwa utworzyły w IX wieku jedno państwo—Anglję. *Język anglosaski* jest jedną z gałęzi grupy zachodniej języków germańskich; dzielił się na 2 djalekty: saski (połud. Anglja) i anglijski (północno-angielski). Po najściu Normanów ustępuje pierszeństwa językowi normańsko-francuskiemu, ale pozostaje językiem ludu, w następstwie jednak, zmieszawszy się z normańskim, wykształcił się na dzisiejszy język angielski.

Angora, miasto w Małej Azji, około 60.000 mieszkańców, przeważnie chrześcijan Armeńczyków; ważny punkt handlowy, fabryki kamlotu. Wełna z kóz, hodowanych w okolicach Angory, posiada jedwabisty połysk i śnieżną białość, a niektóre jej włosy dochodzą do 30 cmtr. (przeszło 12 cali) długości. Z wełny tej wyrabiają drogocenne tkaniny.

Angorskie koty, kozy i króliki. W Azji Mniejszej, w okolicach miasta Angory, żyją cokolwiek większe od zwyczajnych koty, kozy i króliki, hodowane dla swej wełny długiej, miękkiej, jedwabistej, połyskującej, przeważnie białej (króliki mają włos najczęściej szaro niebieski z połyskiem srebrzystym). Wełna *kóz angorskich* używana bywa na wyrób kamlotów, pluszu i na osnowę do materji półjedwabnych, skóra — na dywany. Sierść królików idzie na wyrób delikatnego filcu. *Kozy angorskie* hodowane są także we Francji i wogóle w Europie południowej.

Anhalt, księstwo, należące do państwa niemieckiego, powstałe w roku 1863 z połączenia dwu księstw: Anhalt—Dessau—Köthen i Anhalt—Bernburg.

Anielskie pozdrowienie, ob. *Zdrowaś Marja.*

Anilina, jest produktem otrzymywanym z *nitrobenzolu* (ob.) w pomięszaniu z kwasem solnym i opiłkami żelaznemi; nazwa jej pochodzi od portugalskiej nazwy indyga *(anil),* ponieważ z indyga po raz pierwszy ją otrzymano. Anilina jest płynem oleistym o barwie brunatnej, trudno rozpuszczalnym w wodzie, natomiast łatwo w alkoholu, eterze i benzolu; pali się i posiada własności trujące. Spotykana w sprzedaży, t. zw. *anilina handlowa,* nie jest czystą aniliną, lecz mieszaniną dwuch części aniliny i jednej tululoidyny. Ta mieszanina używaną bywa do wyrobu różnorodnych *barwników anilinowych.*

Anilinowe barwniki, techniczna nazwa wielu barwników, otrzymywanych drogą sztuczną ze smoły, jako produktu suchej destylacji węgla kamiennego. Nazwę *anilinowych* barwniki te otrzymały dlatego, że pierwsze sztuczne barwniki istotnie otrzymano z aniliny. Do barwników ściśle anilinowych, otrzymywanych z aniliny handlowej, należą: *fuksyna* — piękna, czerwona farba, rozpuszczalna w wodzie; *fiolet Hoffmana, zieleń metylowa, błękit spirytusowy, błękit Wiktorja, żółty barwnik auramina, zieleń malachitowa* i inne. Wszystkie te barwniki rozpuszczają się łatwo w alkoholu, chcąc zatem przygotować mocniejszą farbę, należy do wody dolać nieco spirytusu.

Animusz w starej polszczyźnie oznaczał: śmiałość ducha, odwagę i dzielność, jak również temperament szczodry i pański. Polacy mawiali: 1) Nie masz bardziej nie do pary, jako wielki animusz, a mała intrata. 2) Zła tam rada, gdzie animusz pański, a błazeńska intrata.

Anioł, (z greck. *angelos* — posłaniec, zwiastun), posłaniec Boży. Według nauki Kościoła, przedtem aniżeli świat i człowieka, stworzył Bóg niezliczoną ilość duchów czystych, nieśmiertelnych, doskonalych, obdarzonych rozumem i wolą, nazwanych *aniołami.* Część tych duchów, uniesiona pychą, zbuntowała się wkrótce przeciw Stwórcy, za co, wraz z przywódcą swym Lucyferem, strącona została w otchłań. Pismo święte dzieli aniołów na dziewięć *chórów anielskich:* Cherubiny, Serafiny, Trony, Państwa, Mocarstwa, Władze, Księstwa, Aniołowie i Archaniołowie. Aniołowie stworzeni zostali na chwałę Bożą i na posługę około zbawienia ludzkiego. Czem są *aniołowie* i co czynią w ogólności dla rodu ludzkiego, tem jest i to czyni dla każdego pojedyńczego człowieka *Anioł Stróż:* chroni i odwraca człowieka od złego i kieruje jego duszą. „Aniołom swoim rozkazał Bóg o tobie, aby cię strzegli na wszystkich drogach twoich"—mówi psalmista.

Anioł Pański, modlitwa do N. Panny, zaczynająca się od słów: *Anioł Pański zwiastował Pannie Marji* i t. d., ustanowiona r. 1327 przez papieża Jana XXII. Odmawiana bywa trzy razy dziennie: z rana, w południe i wieczorem, na trzykrotny odgłos dzwonu kościelnego.

Anjou (wym. Anżu) *Andegawja*— prowincja starożytnej Galji, podbita przez Rzymian. W wiekach średnich stanowiła odrębną prowincję, rządzoną przez biskupów, lub grafów, których mianował król francuski. Główne miasto: Angers (czyt. Anże). W r. 1246 Ludwik św. nadał Andegawję bratu swemu Karo-

lowi, który został założycielem domu Andegaweńskiego, panującego w Królestwie Obojga Sycylji (we Włoszech), w Węgrzech i w Polsce. W tej ostatniej—król Ludwik i córka jego Jadwiga.

Ankier, z niem. *anker*—kotwica; jest to pręt żelazny, albo sztaba, zakończona na obu końcach poprzecznymi krzyżami, wąsami, lub poprzecznemi sztabkami, przeznaczona do wzmocnienia ścian murowanych, drewnianych, spajania pękającego muru—wogóle do wzmacniania słabszych części budynku. *Ankier* w zegarkach—ob. *Zegar*.

Ankieta, zebranie ludzi gruntownie z jakąś sprawą obeznanych, dla dania o niej opinji, wypracowania projektu jej załatwiania. Do ankiety powołuje się tylko ludzi fachowych. Różnica między ankietą a komisją jest ta, iż do komisji powołuje jakieś ciało (naprz. sejm, rada gminna) ludzi, wchodzących do składu tegoż ciała (więc sejm posłów, rada gminna swych członków)—do ankiety zaś powołuje się ludzi, stojących po za ciałem, które ankietę zwołuje.

Ankona, miasto portowe we Włoszech, nad morzem Adrjatyckiem, przeszło 50.000 mieszkańców, założone około roku 400 przed Chr. Posiada wiele zabytków starożytnego budownictwa, kwitnący handel i przemysł.

Ankwiczówna *Henryka Ewa*, znana z życia Mickiewicza pod nazwą *Ewuni*, córka Stanisława, ur. 1810, um. 1879. Podczas pobytu w Rzymie r. 1829 poznała Mickiewicza i prawdopodobnie chętnie oddałaby mu swą rękę, lecz stosunek ten został zerwany przez pychę ojca. Wyszła za hr. Soltyka.

Anna św., matka N. Panny, małżonka św. Joachima. Zwłoki jej przeniesione były r. 710 z Palestyny do Konstantynopola. Kościół obchodzi jej pamiątkę 26 lipca; jest patronką stolarzy.

Anna *Danuta*, córka Kiejstuta, księcia trockiego, była żoną Jana, księcia mazowieckiego, panującego na Warszawie około r. 1360. Jej staraniem kościół Panny Marji w Warszawie ozdobiony został (r. 1411) czworoboczną wieżą; um. 1429, pochowana w Warce. Syn jej, Bolesław, kandydował do tronu polskiego po śmierci Władysława Jagiełły.

Anna, księżna mazowiecka, córka Mikołaja II Radziwiłła, trzecia żona Konrada II Rudego, panującego w Warszawie do r. 1505; troskliwa opiekunka dwu osieroconych zgonem ojca synów: Janusza i Stanisława; podczas regencji okazała wiele energji i zabiegliwości; wbrew prawom Korony, potrafiła na sejmie piotrkowskim r. 1504 wyrobić sobie u króla Aleksandra przywilej, którego mocą otrzymali książęta Mazowsze prawem lennem w dożywocie. Różnemi wymaganiami, dążącemi do zupełnej niezawisłości Mazowsza, naprzykrzała się i Zygmuntowi Staremu, który postanowieniem z d. 12 maja r. 1518 usunął ją od opieki nad synami. Um. roku 1522, pochowana w Warszawie, w kościele Bernardynów. Za jej rządów Warszawa bardzo się wzniosła, zwłaszcza kościoły, na które nie szczędziła wydatków.

Anna, młodsza córka Konrada II, księcia mazowieckiego i Anny Radziwiłłówny, ostatnia po kądzieli z rodu książąt mazowieckich. Po śmierci dwuch braci Janusza i Stanisława, gdy księstwo Mazowieckie wcielono do Korony, wydana została za senatora Stanisława Odrowąża. Portret *Anny* znajduje się w magistracie warszawskim.

Anna Austrjacka, ur. 1573, um. 1598, pierwsza żona Zygmunta III Wazy, córka arcyksięcia Karola Ferdynanda, matka Władysława IV.

Anna Jagiellonka, (ur. 1523, zm. 1596) przedostatnia z pięciorga dzieci Zygmunta Starego i drugiej jego żony Bony Sforcji, po śmierci całego rodzeństwa ostatnia przedstawicielka rodu Jagiellonów. Jako taka, po ucieczce Henryka Walezego, obrana została królową polską

dn. 14 grudnia 1575 r., z przydaniem jej Stefana Batorego, wojewody Siedmiogrodu na małżonka. Po nagłej śmierci Stefana popierała Anna gorąco kandydaturę siostrzeńca swego Zygmunta Wazy. Stanowczem swem wystąpieniem za królewiczem szwedzkim skłoniła Zamoyskiego, prymasa i biskupów do

Fig. 26. Anna Jagiellonka.

oświadczenia się za tym kandydatem. Duma rodowa, poczucie dostojeństwa własnego i gorąca miłość rodziny stanowiły główne cechy jej charakteru. Nie posiadając wybitnych zdolności umysłowych, poddawała się łatwo cudzym wpływom. Była Anna gorliwą katoliczką.

Anna Boleyn (ur. 1507, zm. 1536). Córka Tomasza Boleyn, wicehrabiego Rochefort wychowana na dworze francuskim, w 18 r. życia powróciła do Anglji i przyjętą została do dworu królowej Katarzyny Aragońskiej. W pięknej i pełnej wdzięku damie dworu zakochał się król Henryk VIII. Kochanką jego zostać Anna nie chciała, a dla zawarcia ślubów małżeńskich trzeba było uzyskać rozwód z Katarzyną, córką potężnego cesarza Niemiec i króla Hiszpanji, Karola V. Gdy papież stawiał przeszkody do rozwodu, kazał Henryk arcybiskupowi Cranmerowi uznać małżeństwo swoje z Katarzyną za nieważne. Następstwem tego kroku było wyklęcie Henryka przez papieża, oraz założenie w Anglji kościoła narodowego anglikańskiego, którego głową uznany został król angielski r. 1534. Anna Boleyn poślubiona tajemnie przez Henryka, jeszcze w r. 1533 wydała na świat córkę Elżbietę; niedługo jednak cieszyła się upragnioną koroną. Henryk VIII, upodobawszy sobie inną damę dworu, kazał Annę oskarżyć o cudzołóstwo. Sąd posłuszny okrutnemu królowi, wydał na nią wyrok śmierci. Anna zginęła pod toporem kata.

Anna *Joannówna*, ur. 1693 r., córka Iwana Aleksiejewicza, brata Piotra Wielkiego, a od r. 1730 do 1740 imperatorowa rosyjska. Podczas sporów o tron polski, toczących się między Stanisławem Leszczyńskim a Augustem II Sasem, popierała zbrojnie Augusta II. Głównym powiernikiem ces. Anny był Jan Biron, człowiek chciwy i samowolny, który przez nią wyniesiony został do godności księcia kurlandzkiego.

Anna Stuart (ur. 1664, zm. 1714). Córka Jakóba II, króla angielskiego i Anny Hyde; wychowana przez matkę w zasadach kościoła anglikańskiego; po śmierci siostry swojej Marji i męża jej Wilhelma Orańskiego wstąpiła na tron Anglji w r. 1702. Panowanie jej uświetnione zostało zwycięstwami Marlborough'a nad niepokonaną dotąd armją Ludwika XIV i odkryciami naukowemi Newtona.

Annalista, Annały, ob. *Rocznikarz, Roczniki*.

Annasz, syn Setha, najwyższy kapłan żydowski, przed którym stawiono Chrystusa Pana, pojmawszy Go w ogrodzie

Oliwnym. Annasz kazał Go odprowadzić do Kaifasza. Stąd przysłowie *odsyłać kogoś od Annasza do Kaifasza.*

Annaty, inaczej *annalia,* tak się nazywało prawo, jakie miał zwierzchnik, pan lenny większych posiadłości duchownych, jak biskupstw, opactw i t. p., do pobierania jednorocznych dochodów z tych posiadłości (beneficjów), przy obejmowaniu ich przez nowego dostojnika Kościoła. Prawo to powstało prawdopodobnie w wieku IX, bo istnienie jego w dziesiątym jest rzeczą dowiedzioną. W wieku XIV papieże zdołali prawo to przyswoić sobie, co następnie było powodem wielu sporów z władzą świecką. U nas, wskutek postanowień Zygmunta I, Zygmunta II, Stefana Batorego i konstytucji sejmowej z r. 1607 za Zygmunta III, pierwszoroczne intraty z beneficjów używane były na obronę kraju.

Anneks (z łac.), dodatek do pisma jakiego, dowód, świadectwo i t. d., gruntowniej objaśniający sam przedmiot, lub dowodzący jego prawdziwości.

Aneksja, lub **aneksja** (z łac. *przyłączenie),* oznacza przyłączenie do państwa pewnego kraju, okolicy, miasta.

Annibal, ob. *Hannibal.*

Annopol, nazwa wielu miasteczek i wsi, założonych, albo z istniejących już—przemianowanych w XVIII w. Z kilkunastu osad, noszących nazwę *Annopol,* trzy następujące zasługują na uwagę: 1) *Annopol* lubelski, założony w pow. Janowskim, na gruntach wsi *Rachowa* i pod tą nazwą dziś jeszcze znany. 2) *Annopol* wołyński, w pow. Ostrogskim,— była to pierwotnie wieś *Glinniki.* 3) *Annopol* litewski, w pow. i gub. Mińskiej. I tu nazwa została zmieniona (pierwotnie *Kropica).*

Anniwersarz lub **aniwersarz,** rocznica, (z łac. *anniversarius* — coroczny) obchód pewnej rocznicy, nabożeństwo w rocznicę np. śmierci czyjej. Takie anniwersarze często na wieczyste czasy przy kościołach, zwłaszcza klasztornych fundowane były. *Anniwersarz koronacyjny* znaczył rocznicę koronacji króla.

Annuity, spłaty równe, wnoszone w jednakich odstępach czasu (rocznie, półrocznie), przez co kapitał dany się umarza (umarzanie długu publicznego, pożyczki), albo też wytwarza się oznaczony kapitał (ubezpieczenie na życie i t. p.). Obliczenia tego rodzaju odbywają się na podstawie formuł algebraicznych.

Annunzio Gabrjel d', ur. w r. 1860, współczesny romansopisarz włoski. Utwory jego przeniknięte są gorącą zmysłowością, a przytem jest w nich silne odczucie bolesnych stron życia; koloryt posępny, z niepospolitą mocą narzucany czytelnikowi, zostawia go zwykle pod silnem wrażeniem.

Anny świętej bractwo. Na pamiątkę Anny Jagiellonki, żony Stefana Batorego, arcybiskup lwowski, Jan Dymitr Solikowski, ustanowił w Polsce bractwo św. Anny (1578), które papież Sykstus V zatwierdził. Pierwszym jego członkiem i opiekunem był hetman Jan Zamoyski. Bractwo to, kwitnące w w. XVII, dzisiaj istnieje tylko przy kościele św. Anny w Krakowie.

Anny św. order, ustanowiony w r. 1735 przez Karola Fryderyka ks. Szlezwicko-Holsztyńskiego, na pamiątkę żony Anny, córki Piotra W., włączony następnie do orderów cesarsko-rosyjskich.

Anod, *elektrod dodatni,* biegun dodatni stosu galwanicznego. Ob. *Elektryczność.*

Anodyna, nazwa medyczna wszelkich środków kojących, uśmierzających ból, kurcze, wszelakie podrażnienie, a zarazem trzeźwiących, ocucających. Zaliczają do nich lekarstwa wonne, eteryczne, wyskokowe. W pospolitej mowie pod nazwą *anodyny* rozumieją krople Hoffmana, to jest mieszaninę eteru siarczanego ze spirytusem.

Anomalja, w ogólności wszelkie zboczenie od pewnego prawidła, od pewnej normy, zatem *anomalny* oznacza toż samo, co nieprawidłowy. Wszelkie więc odstępstwa w naturze, w rozwoju istot stanowią *anomalję,* jak np. tworzenie się potworów (ob.). Nie należy wszakże zboczeń takich uważać za objawy nadprzyrodzone, wyłamujące się z pod ogólnych praw przyrody; świadczą one tylko, że zachodziły tam pewne niezwykłe okoliczności, które stały się przyczyną naturalną tych zboczeń.

Anonim (z greckiego *bezimienny),* wyraz często używany, stosuje się głównie do autorów, wydających swoje pisma bezimiennie. Znajomość takich pism należy do najtrudniejszych zadań bibljografji. Anonimami zowią też pisma prywatne, bezimienne, zawierające zwykle doniesienia skandaliczne, lub szkodliwe.

Anons, ogłoszenie, obwieszczenie, zawiadomienie, płatne lub bezpłatne, najczęściej w gazetach. *Anonsować*—znaczy: oznajmiać, ogłaszać się.

Anormalność (z łac.), nieprawidłowość, zboczenie od prawa, porządku istniejącego w naturze.

Ansa, *niechęć, uraza.*

Anszlag (niem.), kosztorys, obrachowanie kosztów budowy, lub robót.

Antaba (z niem. *Handhabe),* rękojeść, rączka, ucho, każde urządzenie, ułatwiające podnoszenie danego przedmiotu; klamka u drzwi lub bramy.

Antagonizm, znaczy to samo, co przeciwieństwo, wzajemna niechęć; *antagonista,* znaczy przeciwnik.

Antałek, beczułka, zwykle dębowa, służąca za jednostkę sprzedażną, a zarazem za naczynie przewozowe do piwa. Dawniej antałek, nazywany także *achtlem* (ob.) lub ósemką, zawierał w sobie 7½—8 garncy polskich. Od czasu zaprowadzenia w naszym handlu piwnym miary rosyjskiej, pod nazwą *antałek* rozumiemy beczułkę dwuwiadrową.

Antarktyczny, leżący w pobliżu bieguna południowego (kraj, ocean).

Antecedencje, wypadki dawniejsze, wyprzedzające i wyjaśniające te, o których właśnie mowa.

Antedatować, błędnie *antydatować,* wpisać na liście, lub na dokumencie datę wcześniejszą, niż jest w istocie, t. j. oznaczyć dzień, który już minął. Antedatowanie jest wzbronione prawem pod karą za fałsz. Wyraz *antedata* ma toż samo znaczenie.

Antenat, znaczy to samo, co przodek.

Antepedjum, pokrycie i przyozdobienie dolnej części ołtarza, t. j. pionowej jego ściany, przed którą stoi kapłan, odprawiający Mszę św.

Anti, przyimek grecki, znaczy *przeciw.* Znajduje się tylko w wyrazach złożonych.

Antiliban, ob. *Liban.*

Antjoch, nazwa kilku królów syryjskich w Azji. Z tych *Antjoch Wielki* żył na 200 lat przed Chrystusem i prowadził wojny z Rzymianami. O *Antjochu IV Epifanesie,* królu Syrji, pisze Stary Testament.

Antjochja, stolica dawna Syrji, dziś miasto tureckie w Azji.

Antokol, przedmieście Wilna nad brzegiem Wilji. Na Antokolu znajduje się piękny kościół św. Piotra z r. 1668, z cudownym wizerunkiem Chrystusa Pana.

Antologja (z greck. *anthos*—kwiat i *legô* — zbieram) dosłownie znaczy: zbiór kwiatów. Wyrazem tym nazywamy wybór wierszy, lub ustępów pisanych prozą, pomieszczonych w jednej książce.

Antoni św., zwany Wielkim, patrjarcha zakonników. Od dzieciństwa niemal umiłował życie pustelnicze, do jego czasów prawie w Kościele nieznane. Po śmierci rodziców rozdał majątek między ubogich, a sam udał się na pustynię, gdzie czas przepędzał na modlitwie i pracy ręcznej. Umarł 17 stycznia r. 356.

Antoni Padewski św., ur. w Lizbonie r. 1195, um. w Padwie r. 1231. Przyjąwszy r. 1220 sukienkę św. Franciszka z Asyżu, popłynął do Afryki,

celem nawracania niewiernych, lecz burza wyrzuciła go na brzegi włoskie; tu poświęcił się gruntowniejszej nauce teologji, potem kaznodziejstwu. Słynął jako znakomity krasomówca. Kościół rz. kat. obchodzi jego pamiątkę dnia 13 czerwca; ś-ty Antoni Padewski jest patronem zwierząt.

Antoniewicz Bołoz *Karol* ks., urodzony we Lwowie w r. 1807, zmarły r. 1852, niepośledni poeta, znakomity obywatel i patrjota, jeden z największych kaznodziejów polskich. Po stracie żony i pięciorga dzieci, wstąpił w r. 1839 do zakonu Jezuitów i zasłynął wkrótce jako jeden z pierwszorzędnych kaznodziejów współczesnych. On pierwszy wypowiedział w Galicji wojnę pijaństwu i założył pierwsze towarzystwo wstrzemięźliwości r. 1845. W czasie strasznych wypadków galicyjskich w r. 1846 wymową swoją przyczynił się wielce do uśmierzenia namiętności tłumów. Działał następnie jako kaznodzieja, bądź we Lwowie, bądź Krakowie, a wreszcie na Śląsku i w Poznańskiem podczas strasznej cholery r. 1852. W tym roku też osiadł w klasztorze oberskim i tam umarł na cholerę dn. 14 listopada. Ks. Antoniewicz pozostawił po sobie wiele dzieł drukowanych. Na równi z poezjami jego stoją kazania, szczególnie zaś nauki religijne i moralne dla ludu.

Antopol, miasteczko w pow. Kobryńskim, gub. Grodzieńskiej, 3.000 mieszk.

Antoszka, pseudonim polskiej pisarki ludowej, Antoniny Smiszkowej.

Antracen, węglowodor stały, wydobywany ze smoły gazowej, otrzymywanej z węgla kamiennego. Czysty *antracen* tworzy blaszki krystaliczne bez smaku i zapachu, o pięknej fjoletowej grze barw; w wodzie nie rozpuszcza się, trudno w alkoholu, łatwiej zaś w eterze i benzolu. Używany bywa do wyrobu sztucznej alizaryny.

Antracyt, najstarszy i najtwardszy węgiel kamienny, barwy czarnej z połyskiem żywiczno-metalicznym, zawierający przeszło 90% czystego węgla; znajdowany jest w ziemi w pobliżu kopalń nafty, w Europie rzadko, częściej w Ameryce Północnej. Pali się trudno, płomieniem słabym, bez dymu i zapachu, daje bardzo dużą ilość ciepła; do palenia wymaga specjalnych pieców o bardzo silnym ciągu.

Antraks, inaczej *karbunkuł*, a po polsku *wąglik*, choroba zaraźliwa u zwierząt. *Antraksem* również nazywa się u ludzi duży i twardy wrzód na skórze, najczęściej na karku, podobny do wrzodzianki, lecz znacznie większy i boleśniejszy. Towarzyszy mu zwykle gorączka, dreszcze, silne obrzmienie skóry i tkanki podskórnej, wielka bolesność i twardość tkanek zapalnych. Leczy się, jak wszelkie obrzmienia zakaźne, a więc: należy tkankę przeciąć na krzyż skalpelem, ranę oczyścić, części zmartwiałe usunąć i potem nakładać opatrunki aseptyczne. Choroba ta napastuje osoby starsze, wycieńczone, a zwłaszcza chore na cukromocz. Antraks, nie zoperowany w porę, może być przyczyną śmierci chorego.

Antrakt, wyraz przyswojony z języka francuskiego *entre* i *acte*, oznaczający przerwę pomiędzy jednym aktem widowiska teatralnego a drugim.

Antresola, niskie piętro pomiędzy parterem a pierwszem piętrem.

Antropologja, od greckiego wyrazu *anthropos* (człowiek), nauka o człowieku, a mianowicie o składzie ciała ludzkiego i o czynnościach, czyli funkcjach rozmaitych jego organów. Antropologję dzielimy na anatomję, t. j. naukę o budowie, czyli składzie ciała i na fizjologję, czyli naukę o funkcjach organizmu ludzkiego. Oprócz tego do zakresu antropologji wchodzi nauka o rozmaitych rasach ludzi, o właściwościach fizycznych tych ras i rozmaitych ich rozgałęzień, o rozsiedleniu ludzi w rozmaitych strefach klimatycznych, o obyczajach ludów, zwłaszcza — dzikich.

Antropometrja jest częścią *antropologji* (ob.) i ma za zadanie oznaczanie

wymiarów ciała ludzkiego, oraz jego poszczególnych części, jak: kości, klatki piersiowej, czaszki i t. p., w celu ustalenia znamion rasowych. W ostatnich czasach znajduje duże zastosowanie w sądownictwie, jako pewny sposób sprawdzenia tożsamości przestępców.

Antropomorfizm, wyobrażanie sobie istot wyższych od człowieka pod postacią ludzką. Antropomorfizmem jest naprzykład wyobrażanie sobie Boga, jako starca.

Antwerpja, duże, handlowe miasto w Belgji, nad rzeką Skaldą, doskonały port, główny skład broni i silna cytadela; liczy przeszło 300.000 mieszk., posiada wspaniałą katedrę N. Marji Panny, znakomite i różnorodne fabryki i zakłady przemysłowe, tudzież warsztaty okrętów.

Antychlor, nazwa związków chemicznych, mających tę własność, że łączą się z wolnym chlorem. Używane są do usuwania resztek chloru, pozostających w ciałach nim bielonych. Jako *antychloru* używają kwaśnego siarkonu sodu, gazu oświetlającego i innych.

Antychryst, z grec. *Antichristos*, t. j. przeciw - Chrystus, czyli przeciwnik nauki Chrystusowej, mający ukazać się na ziemi przed powtórnem przyjściem Chrystusa.

Antydot, czyli odtrutka. Tak nazywają środki zalecane dla przeciwdziałania truciznie.

Antyfona, forma śpiewu w kościele katolickim, intonowanego przez kapłana, któremu odpowiada chór, lub też wykonywanego przez dwa chóry, odpowiadające sobie. Najpospolitszą u nas *Antyfoną* jest śpiew *Pod Twoją obronę*.

Antyfonarz, była to księga zawierająca w sobie śpiewy chóralne podczas Mszy świętej. Od wielu już wieków księga śpiewów mszalnych nazywa się *Graduałem*, a śpiewy należące do innych nabożeństw zawarto w *Antyfonarzu*.

Antygona, według podań greckich córka Edypa, króla Teb, i własnej jego matki Jokasty. Wierna towarzyszka swego ojca na wygnaniu w Kolonie. W Tebach wyprawiła pogrzeb bratu Polinikowi, poległemu w wojnie przeciw Tebom, wbrew zakazowi panującego tu Kreona, za co skazaną została na zakopanie żywcem w ziemi. Sofokles w dwu tragedjach: *Edyp w Kolonie* i *Antygona* przedstawił ją jako ideał poświęcenia niewieściego i miłości rodzinnej.

Antyk (z łac.), stary, starożytny, w ogólności to wszystko, co należy do rozwoju kultury ludów starożytnych, szczególniej zaś to, co pozostało ze sztuki Greków i Rzymian.

Antykwarjusz, starożytnik, badacz i miłośnik zabytków starożytności. W księgarstwie *Antykwarjuszem* nazywamy sprzedającego i kupującego stare dzieła, rękopisy, autografy, ryciny.

Antylle, czyli *wyspy Antylskie*, jest to gromada wysp na oceanie Atlantyckim, w okolicach Ameryki środkowej. Odkryte częściowo przez Kolumba w r. 1492, częściowo zaś przez innych podróżników niezadługo potem. Dzielą się na *Wielkie i Małe Antylle*. Do *Wielkich* należą cztery duże wyspy: Kuba, Jamajka, Haiti i Portoriko, oraz mnóstwo pomniejszych; wśród *Małych* zasługują na wyróżnienie: Trynidad, Gwadelupa, Martynika i inne. Wyspy te są górzyste, klimat mają gorący, wilgotny, niezdrowy, a dla obcokrajowców zabójczy. Obszar wysp Antylskich wynosi 229.713 kil. kw. (przeszło 4.500 mil kw), z ludnością dochodzącą do 5.100.000 głów. Antylle prowadzą ożywiony handel z Ameryką i Europą produktami naturalnymi, wśród których bardzo poważne miejsce zajmują: trzcina cukrowa, tytuń, kakao, indygo, bawełna i inne. Wyspy te, oprócz Haiti, na której znajdują się dwa niezawisłe państwa, należą do mocarstw europejskich: Anglji, Francji Hiszpanji, Holandji, Danji i Szwecji.

Antylopy, zwierzęta ssące, należą do rzędu przeżuwających, do rodziny pochworogich. *Antylopy* odznaczają się budową ciała zgrabną, wysmukłą; nogi

mają wysokie i cienkie, sierść krótką i gęstą. Znanych jest przeszło 100 gatunków tych zwierząt; jedne są z kształtów ciała podobne do jelenia lub kozy, inne do konia lub wołu, ale wszystkie są zgrabne, biegają i skaczą nadzwyczaj zręcznie i szybko. Żyją parami, lub stadami, przeważnie na równinach, niektóre jednak gatunki przekładają wysokie góry. Pokarm ich stanowią różne trawy, oraz liście i pąki drzew. *A. kozojeleń, sassi* (Fig. 27), 4 stopy długa,

Fig. 27. Antylopa kozojeleń, sassi.

Fig. 28. A. gazela.

ciemno brunatna, podobna do jelenia, żyje w Azji. *A. gazela* (Fig. 28), 3½

Fig. 29. A. kozica, giemza.

stopy długa, wysmukła, zgrabna, żyje w Afryce. *A. kozica, giemza* (Fig. 29),

Fig. 30. A. gnu

jedyny gatunek europejski, przebywa w górach: w Alpach, Pirenejach i w naszych Tatrach; 3 stopy długa, wysoka, latem cisawa, zimą czarna. *A. gnu* (Fig. 30), z postaci podobna do konia, 6 stóp długa, z długimi włosami na nosie i grzywie. *A. łosiowata,* czyli *kanna,* największa, 9 stóp długa, kształtem przypomina byka. Oba ostatnie gatunki żyją stadami w Afryce południowej.

Antymon, pierwiastek, metaloid, oznaczany w chemji literami *Sb.* W stanie czystym jest srebrzysto-biały, ma piękny połysk metaliczny, jest kruchy i daje się ucierać na proszek. Używany bywa do aljażów (stopów) dla nadania im twardości; z cyną daje metal podobny do srebra, zwany *brytannia.* W połączeniu z kwasem winnym daje emetyk, środek wzbudzający wymioty; utarty antymon daje farbę ciemno-brunatną, zaś w połączeniu z siarką daje farbę żółtą lub pomarańczową.

Antypatja, odraza, wstręt, niechęć do czegoś, lub do kogoś, uczucie nie wyrozumowane, lecz instynktowne. Bywają antypatje dziedziczne, właściwe wielu gatunkom zwierząt; u ludzi odpowiadają im antypatje rasowe, narodowe, lub rodowe.

Antypiryna, ciało krystaliczne, białe, gorzkawego smaku, rozpuszczalne w wodzie, należy do związków węgla; ma dosyć złożoną budowę chemiczną. Używa się, jako lekarstwo, przeciw bólom głowy i przeciw gorączce; lecz organizm ludzki prędko przyzwyczaja się do *A-y* i wtedy działanie jej słabnie. Dawka—5 gran na raz, w opłatku, lub z winem na łyżeczce.

Antypka, cybuch z czereśni tureckiej, do osadzania stambułek, czyli fajek glinianych.

Antypody, nazwa dwu punktów ziemi, przypadających na końcach jednej jej średnicy, oraz mieszkańców tychże okolic. Nazywamy ich antypodami, czyli przeciwnożnymi, ponieważ istotnie ludzie ci są ku sobie stopami zwróceni.

Posiadają oni wprost przeciwne pory roku i pory dnia: lato u jednych odpowiada zimie u drugich, a południe u jednych—północy u drugich. Dla nas antypodami są mieszkańcy wysp Oceanji.

Antysemityzm, ruch nieprzyjazny względem żydów. Istniał i istnieje we wszystkich krajach, do których zawitali żydzi po opuszczeniu swej ojczyzny; objawia się najsilniej tam, gdzie zamieszkuje większa ilość żydów, i gdzie ciemnota i niezaradność krajowców nie pozwala tym ostatnim na skuteczne współzawodnictwo z nimi, zwłaszcza w zakresie handlu. Antysemityzm objawia się niekiedy okrutnymi pogromami (Rosja, Rumunja). U nas pogromów żydowskich nie było nigdy.

Antyseptyczne środki, inaczej środki *przeciwgnilne,* mają własność zabijania bakterji, a przez to zabezpieczają tkanki organiczne od gnicia. Do środków antyseptycznych należą: sublimat (sól rtęciowa), sole miedzi, cynku, ołowiu, srebra, arszeniku, eter, chloroform, karbol, kreozot, alkohol, chlor, niektóre olejki lotne i inne. Środki antyseptyczne mają szerokie zastosowanie w medycynie i w życiu codziennem. Już starożytni Egipcjanie znali je i używali do balsamowania ciał. Obecnie używane są przy opatrywaniu ran, w wielu rzemiosłach, przemyśle, np. garbarstwie, do konserwowania mięsa i innych produktow spożywczych, przyczem do konserw używane bywają środki nietrujące, jak: alkohol, sól, saletra, ocet, i inne.

Antyspazmatyczne środki, lekarstwa używane przeciw kurczom, uspokajające podrażnione nerwy; tu należą przeważnie środki narkotyczne, aromatyczne, *asa feotida,* oraz środki wymiotne w niewielkich dawkach.

Antyteza *(przeciwstawienie),* w krasomówstwie podnoszenie jednej myśli przez przeciwstawienie jej drugiego pojęcia, wprost z nią sprzecznego, np. u Skargi: „Pan Bóg dopuścił pomieszanie rad i rozumów waszych, *iż widząc, nie widzicie; chcąc co czynić, nie czynicie*".

Anubis, bóstwo egipskie, syn Ozyrysa, odpowiada greckiemu Hermesowi i dlatego też zwany czasami *Hermanubis;* umarłych prowadzi do świata podziemnego i wraz z Horusem waży ich czyny wobec Ozyrysa.

Anyż, *biedrzeniec,* roślina z rodzaju *baldaszkowatych,* rosnąca dziko na wyspach greckich i w Egipcie, a u nas hodowana na Podolu i w Krakowskiem (w okolicach Nowego Korczyna). Jest to roślina jednoroczna; owoc ma czarny wielkości główki od szpilki, słodkawy, aromatyczny. Używa się w medycynie, jako środek podniecający działalność żołądka; również jako przyprawa do chleba i bułek, oraz do wódek (anyżówka). Z anyżu dobywany bywa olejek anyżowy.

Anzelm św. (ur. r. 1033, zm. r. 1109) był synem zacnej, katolickiej rodziny. Od najmłodszych lat garnął się do nauki i dążył do coraz większego udoskonalenia. W 16 roku życia opuścił dom rodzicielski i udał się do miasta Bec (w Normandji), gdzie wstąpił do zakonu św. Benedykta. Świętobliwe życie i głęboka nauka zjednały mu ogólny szacunek, to też wkrótce wyniesiono go na godność opata. Po śmierci arcybiskupa kantuaryjskiego, św. Anzelm został tamże arcybiskupem. Bronił z największą stanowczością praw Kościoła. W pismach tego świętego mędrca przebija się silna wiara, gorąca miłość Boga i niepospolite wykształcenie umysłowe.

Aorta, *tętnica główna,* tj. główny pień tętnicy, wychodzący z serca i rozprowadzający krew po całem ciele. Wychodzi ona z lewej komórki serca, od której oddzielają ją *zastawki półksiężycowe aorty,* wznosi się ku górze na prawo, jako *aorta wstępująca,* zagina się następnie łukowato na lewo i ku tyłowi, tworząc *łuk aorty,* wreszcie spuszcza się na dół, jako *aorta zstępująca.* Ostatnia jej część przebiega przed

kręgosłupem, zrazu przez jamę piersiową, *aorta piersiowa,* a przebiwszy *przeponę,* wchodzi do jamy brzusznej, jako *aorta brzuszna,* gdzie przy czwartym kręgu lędźwiowym kończy się, rozdzielając na dwie tętnice *biodrowe wspólne* i *małą tętnicę krzyżową średnią.* Po drodze wydaje bardzo wiele pobocznych gałęzi, zaopatrujących w krew głowę, tułów i górne kończyny. Ze spraw chorobowych, którym ulega aorta, należy zanotować rozszerzenie aorty, tj. tętniak, który, w razie pęknięcia, wywołuje śmierć natychmiastową.

Apanaż, wyposażenie młodszych książąt w domach panujących, jako wynagrodzenie za wyłączenie od następstwa do tronu po ustanowieniu praw pierworodztwa. Apanaże są: albo zwrotne, to jest, takie, które każdy książe rodziny panującej pobiera od dojścia do pełnoletności aż do śmierci, poczem wracają do skarbu państwa, albo dziedziczne w linji tego, komu zostały ustąpione, i dopiero po jej wygaśnięciu znów stają się własnością państwa.

Aparat, zbiór środków i narzędzi potrzebnych do dokonania pewnej pracy; w tem znaczeniu *Aparat kościelny* obejmuje wszelkie sprzęty i ubiory kapłańskie, używane podczas nabożeństwa. W naukach przyrodniczych i w technice *aparat* — to samo, co *przyrząd.*

Apartament (fr. *apartement),* nazwa używana do określenia obszernego mieszkania prywatnego, urządzonego z przepychem, podług wzorów i wymagań obowiązującej mody.

Apatja, zupełna nieczułość duszy, obojętność na wrażenia wszelkiego rodzaju, stan umysłu, w którym człowiek nie doznaje ani radości, ani cierpienia, ani pożądania, ani obawy. *Apatja* w najwyższym stopniu występuje, jako wrodzona, u idjotów, lub też, jako nabyta, w różnych chorobach umysłowych, które się kończą zupełnem przytępieniem władz duchowych.

Apatyt, minerał, krystalizujący się w sześciokątne graniastosłupy, lecz znajduje się i w bezkształtnych bryłach. Barwa biała, szparagowo-zielona lub fjoletowo-niebieska. Składa się z fosforanu i chlorku wapnia. Używa się za nawóz fosforowy. Zbita, ziemista odmiana apatytu nazywa się *fosforytem.*

Apel, z francuskiego *appel,* co znaczy wołanie, wezwanie; w języku wojskowym znaczy: przedewszystkiem sygnał do zbierania się wojska, potem podczas manewrów—hasło do zbierania się w jedną całość rozluźnionych oddziałów, a wreszcie—codzienne zwoływanie kompanji, szwadronów i t. d., dla wydania im rozkazów służbowych. Nadto jeszcze apelem nazywa się wywoływanie imienne żołnierzy dla sprawdzenia ich obecności.

Apelacja jest to środek prawny, mocą którego strona, uważająca wyrok sądowy za uciążliwy dla siebie, odwołuje się do sądu wyższego z żądaniem, aby wyrok zaskarżony niższego sądu skasował, albo poprawił. W prawie polskiem apelacja zwała się: *naganą wyroku, odezwem, ruszeniem, odwołaniem się mocją.*

Apeniny, czyli *góry Apenińskie,* łańcuch gór skalistych na 1190 kilom. (około 170 mil) długi, ciągnący się wzdłuż półwyspu włoskiego, zwanego także *Apenińskim.* W północnej swej części Apeniny stykają się z Alpami, na południu dochodzą do zatoki Messyńskiej. Dzielą się na *Apeniny północne, środkowe i południowe.* Wyższe wierzchołki znajdują się w północnej części, w sąsiedztwie Alp; nie przenoszą one jednakże 2167 metrów wysokości (Monte Cimone); w środkowej części tak zwane *Abruzzy* dochodzą znacznej wysokości, a jeden wierzchołek, Gran Sasso d'Italia, na 2990 metrów wysoki, sięga swym szczytem w krainę wiecznego śniegu; w południowej części Apeninów, w tak zwanych *górach Neapolitańskich,* zajduje się słynny wulkan, Wezuwjusz. Góry

Apenińskie składają się przeważnie z wapienia formacji jurajskiej i dostarczają doskonałego marmuru, który jest używany na rzeźby, pomniki, kolumny i t. p.; wysyłany bywa (szczególnie biały, z okolic miasta Karrary — marmur *karraryjski)* kolejami i morzem, w znacznej ilości, za granicę.

Apeniński półwysep, długi, stosukowo wąski półwysep na południu Europy, otoczony ze strony wschodniej morzem Adrjatyckiem, z południowej — morzem Jońskiem, z zachodniej — morzem Tyreńskiem i Liguryjskiem. Południowe zakończenie półwyspu Apenińskiego stanowią półwyspy: Kalabrja i Apulja. Cały półwysep *Ap.* zajmują Włochy (ob.).

Apetyt (łac. *apetere* — pożądać czegoś), pożądanie (łaknienie) żywności, wynikające z poczucia głodu. Łaknienie u każdego człowieka jest inne i ilościowo i jakościowo; odpowiada bowiem zużyciu pierwiastków organicznych w ciele.

Apis (egip. *Hapi),* byk czczony przez starożytnych Egipcjan, głównie w Memfisie, od r. 3600 prz. Chr.; dla kapłanów i wtajemniczonych był on żywym symbolem Ozyrysa, któremu był poświęcony; według wierzeń ludu, sam był bogiem i jako taki równy Ozyrysowi; byk ten musiał być koniecznie czarny całkowicie, z pewnemi tylko białemi plamkami i mieć pod językiem gruczołek w kształcie chrabąszcza (cantharus); po 25 latach życia, w przeznaczonem ku temu, a nikomu, prócz kapłanów nieznanem miejscu, strącany był do studni, poczem następowała żałoba powszechna aż do znalezienia nowego apisa, co gdy nastąpiło, odbywały się uroczyste gody w całym kraju. Doroczna *uroczystość apisowa* przypadała jednocześnie z wylewem Nilu.

Aplauz (z franc.), oklask, brawo; pochwała głośna, poklask.

Aplikacja (z łac.), pilność, staranne przykładanie się do czego. W znaczeniu urzędowem pod aplikacją rozumiemy pracę przygotowawczą dla przysposobienia się na urzędnika w administracji, lub sądownictwie.

Aplikacyjne szkoły, wyższe szkoły wojskowe dla broni specjalnych. W Królestwie Polskiem istniała w Warszawie od r. 1820 do 1831 *Apl. szkoła,* przeznaczona dla artylerji i inżynierji.

Apodyktyczny (z gec.), stanowczy, nieprzeparty, pewny.

Apokalipsa, po łac. *apocalipsis,* ze słowa greckiego, znaczącego *objawienie.* Taką nazwę nosi ostatnia z ksiąg świętych Nowego Testamentu, napisana przez św. Jana Apostola i Ewangelistę na wyspie Patmos, dokąd wygnany był za panowania ces. Domicjana. *Apokaliptycznemi postaciami* nazywają się w średniowiecznej sztuce chrześcijańskiej postaci symboliczne, malowane lub rzeźbione, mniej czy więcej zagadkowe, stosownie do tego, jak artysta pojmował tekst Apokalipsy.

Apokryf (z grec.), znaczy pismo podrobione, fałszywe. Wyrazu tego używamy na oznaczenie niektórych Ewangelji, lub innych ksiąg, które podawane za prawdziwe, uznane zostały później za błędne i podrobione.

Apollo, *motyl alpejski,* z rodziny dziennych. Ma skrzydła zaokrąglone, białe; przednie z plamami czarnemi, na tylnych po dwa oczka czerwone, z obwódkami czarnemi. Żyje w okolicach górzystych, pospolity u nas w Tatrach. Motyle te ukazują się w końcu lipca i w sierpniu; gąsienice ich czarne, z plamami czerwonemi, żyją głównie na rozchodniku i rojniku.

Apollo, piękny, wiecznie młody, o świetlanym obliczu, słoneczny bóg starożytnych Greków. Jako bóg słońca zowie się on także *Febus.* Apollo był w wyobrażeniu Greków rozdawcą daru jasnowidzenia, bogiem wyroczni, opiekunem sztuk pięknych, źródłem natchnienia dziewięciu muz, z których każda wyobrażała jedną ze sztuk. Artyści starożytni stworzyli bardzo wiele posągów

tego boga; jednym z najpiękniejszych jest t. zw. *Apollo Sauroktoński* (fig. 31), dłuta Praksytelesa, znajdujący się w zbiorach watykańskich.

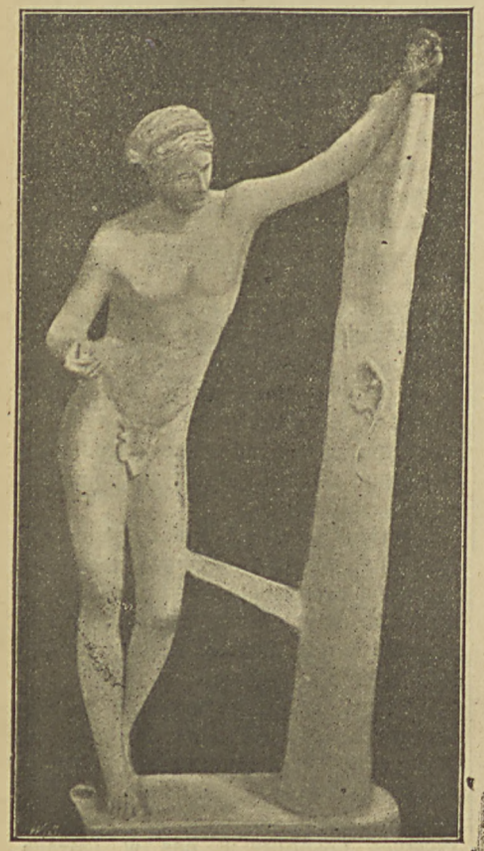

Fig. 31. Apollo Sauroktoński, ze zbiorów watykańskich.

Apologja (z grec.) oznaczała pierwotnie mowę wypowiedzianą przed sądem w obronie oskarżonego, później nazywano wyrazem tym każdą mowę, lub pismo, mające charakter obrony, lub usprawiedliwienia. W pierwszych wiekach ery chrześcijańskiej powstały liczne apologje greckie i łacińskie, odpierające zarzuty pisarzy pogańskich, lub walczące w obronie prawd nowej wiary. *Apologeci* — pisarze kościelni, zwłaszcza z trzech pierwszych wieków chrześcijaństwa; najsławniejsi: Justyn męczennik, Orygenes, ś-ty Augustyn. *Apologetyka*, zbiór pism autorów chrześcijańskich, których celem jest udowodnienie prawd nowej wiary.

Apolonja św., męczennica za czasów Decjusza (249), której przed spaleniem na stosie wybito zęby, wskutek czego wzywaną bywa w modlitwach przez cierpiących na zęby. Kościół obchodzi jej pamięć 9 lutego.

Apomorfina, środek lekarski, otrzymuje się w postaci proszku białego, przez ogrzanie morfiny ze stężonym kwasem solnym do 150° C. Działanie jej polega na łatwem wywoływaniu wymiotów po zastrzyknięciu podskórnem. Przy objadaniu wełny u owiec i lizaniu u bydła zaleca się także apomorfina do zastrzykiwania podskórnie.

Apopleksja, wyraz lekarski, wzięty z języka greckiego, a używany na oznaczenie przerwania działalności jakiegoś ważnego organu w organizmie ludzkim. Obecnie wyrazu *apopleksja* używa się na oznaczenie wylania krwi w jamie czaszkowej, a w szczególności w mózgu. Najczęstszą przyczyną tej choroby jest pęknięcie naczynia krwionośnego, a wskutek tego wylew krwi do mózgu. *Ap.* zdarza się zwykle u osób starszych, cierpiących na zwapnienie naczyń. Jeżeli człowiek starszy nagle pada i traci przytomność, a przy tem widzimy, że serce bije mocno, oddech jest głośny, a twarz silnie przekrwiona, to napewno możemy twierdzić, że to jest apopleksja. Rażonego apopleksją należy natychmiast rozebrać i ułożyć na łóżku z głową wysoko podniesioną na poduszkach, w pokoju z czystem powietrzem; na głowę kłaść zimne okłady, za uszami postawić pijawki, zastosować lewatywę ze słonej wody. Apopleksję, kończącą się po kilku minutach lub paru godzinach śmiercią, nazywamy *apopleksją piorunującą;* w innych wypadkach świadomość powoli powraca, lecz niemal zawsze pozostają paraliże (porażenia) jednej połowy ciała, przeciwnej tej części mózgu, która była zaatakowaną; paraliże takie niekiedy ustępują powoli, lecz częściej pozostają do końca życia. Ataki apoplektyczne powtarzają się zwykle w mniejszych, lub większych odstępach czasu.

Apostata, *odstępca*. Tak nazywają każdego, porzucającego jedno wyznanie, a przyjmującego inne. Głównie jednak wyraz ten oznacza chrześcijanina, który przyjmuje inną religję, np. mahometanizm lub judaizm. Takie odstępstwo, czyli *Apostazja*, karane bywało śmiercią, zwykle na stosie (u nas w roku 1539 Katarzyna Zaleszowska). Pierwszym znakomitszym apostatą był cesarz rzymski Juljan (Juljan Apostata), który, będąc chrześcijaninem, po wstąpieniu na tron wyrzekł się Chrystusa i pracował nad podźwignięciem wierzeń świata starożytnego. *Apostatą* nazywają także człowieka, który zmienia przekonania, zasady polityczne, porzuca stronnictwo, i t. p.

Apostolska Mość, jest to tytuł, który około r. 1000 był przez papieża Sylwestra II-go nadany królowi węgierskiemu Stefanowi, a r. 1758 przez papieża Klemensa XIII przeniesiony na Marję Teresę, jako królowę węgierską i jej następców, obecnych cesarzów austrjackich.

Apostolska stolica. Tak się nazywa stolica biskupa rzymskiego, czyli papieża, ustanowiona w Rzymie przez św. Piotra Apostoła, jako stolica świata chrześcijańskiego.

Apostolski Kościół, tak się mianuje Kościół rzymsko-katolicki, jako uznający skład nauki apostołów i biorący początek od św. Piotra Apostoła.

Apostolskie błogosławieństwo, jest to błogosławieństwo, udzielane wiernym przez papieży, jako następców św. Piotra Apostoła.

Apostolskie dzieje czyli **Akta Apostołów**, spisane przez św. Łukasza Ewangelistę i stanowiące część Nowego Zakonu, zawierają najważniejsze zdarzenia z epoki rozkrzewiania się chrześcijaństwa aż do r. 62 po nar. Chr.

Apostolstwo (grec. *apostolos*, posel, posłaniec), znaczy posłannictwo, toż samo, co po łacinie *missio*. Wyraz ten używa się głównie, gdy mowa o kapłanach, wysłanych celem rozszerzania nauki chrześcijańskiej między poganami.

Apostoł (z greckiego *apostello*, co znaczy posyłam). W Nowym Testamencie *Apostołami* nazywają głównie dwunastu uczniów Chrystusa Pana, którzy po Jego Wniebowstąpieniu rozeszli się po świecie, aby opowiadać Ewangelję. Pierwszymi apostołami byli: Piotr, Andrzej, Jan, Filip, Jakób Starszy, Bartłomiej, Tomasz, Mateusz, Jakób Młodszy, Tadeusz albo Juda, Szymon zwany Zelotem albo Gorliwym i Judasz Iskarjota; po śmierci Chrystusa na miejsce Judasza wszedł Maciej; następnie do liczby apostołów zaliczony został nawrócony cudownie Szaweł czyli Paweł. Natchnieni Duchem Św., Apostołowie Chrystusowi opowiadali naukę swego Mistrza wśród pogan i wszyscy, z wyjątkiem Jana Apostoła, ponieśli śmierć męczeńską. Prócz tego *apostołami* nazywają jeszcze tych gorliwych głosicieli nauki Chrystusowej, którzy przyczyniali się do nawracania większej ilości niewiernych; na tej zasadzie święci Cyryl i Metody nazywani są apostołami Słowian, św. Wojciech—Prusów.

Apostrof, znak podobny do naszego przecinka (’), stawiany w języku francuskim i niemieckim po spółgłosce, dla przypomnienia, że musiała tam być samogłoska, którą wyrzucono.

Apostrofa, w retoryce (krasomówstwie) znaczy przemówienie, zwrócenie się z mową do osoby nieobecnej, lub zmarłej, rzeczy nieżyjącej, lub pojęcia oderwanego, a to w celu większego urozmaicenia mowy.

Apoteoza (z grec. *ubóstwienie*). W Grecji starożytnej i w Rzymie istniał zwyczaj ubóstwiania ludzi wielkich, bo-

haterów. Po śmierci, lub nawet jeszcze za życia, przypisywano im pochodzenie boskie i urządzano na ich cześć uroczystość zwaną *apotheosis*. Zabytki sztuki starożytnej przechowały nam wspomnienia takich uroczystości, i wyraz ten przeszedł do sztuki nowożytnej; tu jednak znaczy już tylko oddanie hołdu, czci zasłużonej jednostce, lub nawet oderwanemu pojęciu: cnoty, prawdy, państwa (Apoteoza Wenecji) i t. p.

Appia via *(droga Apjusza)*, najstarożytniejszy i najsławniejszy trakt bity dawnych Rzymian od Porta Kapena do Kapui, założony r. 313 przez cenzora Apjusza Klaudjusza, a następnie przedłużony aż do Brundusium. Szczątki jego do dzisiaj istnieją, szczególnie widoczne pod Terraciną.

Apretura, w przemyśle tkackim szereg czynności, mających na celu nadanie zewnętrznej piękności wyrobionym, wyblichowanym i farbowanym już tkaninom; należy tu więc: pranie, suszenie, folowanie, gremplowanie, postrzyganie, czyszczenie, gładzenie w maglach i prasach, kalendrowanie, przeprowadzanie między walcami grawirowanymi, na skutek czego tkanina nabiera wzorzystości, krochmalenie, dekatyzowanie i t. p. Wszystkich tych czynności dokonywa się przy pomocy specjalnie w tym celu zbudowanych maszyn. Tkaniny kosztowne robione są tak starannie, że apreturze nie podlegają, natomiast najsilniej apreturowane być muszą tkaniny liche, rzadkie, bawełniane. Apretura często działa szkodliwie na tkaniny, szczególniej napajanie tkanin roztworami soli glauberskiej w celu zwiększenia ich wagi. W papiernictwie *apreturą* nazywa się satynowanie papieru.

A priori, A posteriori. Wiadomości, do których dochodzimy bez pomocy doświadczenia, jedynie na podstawie rozumowania, nazywamy wiadomościami *a priori*, czyli apriorycznemi. Matematyka polega na takich wiadomościach.— Przeciwnie—wiadomości, które oparte są na doświadczeniu, nazywamy aposterjorycznemi (od *a posteriori*).

Aprobata (z łac. potwierdzenie, uznanie za dobre). Tak nazywa się zezwolenie władzy duchownej na wydanie dzieła treści religijnej. Zwyczaj wydawania aprobaty datuje się od soboru trydenckiego, który zabronił drukowania książek treści religijnej bez poprzedniego przejrzenia i zaaprobowania ich przez władzę duchowną.

A propos *(apropo)*—w sam czas, w samą porę, właściwie, stosownie, ale-ale, co się tyczy.

Aprosze—*przykopy*, rowy oblężnicze, prowadzone skrycie, linją łamaną w kierunku umocnionej pozycji nieprzyjacielskiej (np. fortecy); służą za drogę dla pionierów, prowadzących roboty oblężnicze, i dla wojsk, idących do szturmu.

Apszeroński półwysep, na zachodnim brzegu morza Kaspijskiego, długi 50 w., stanowi część powiatu Bakińskiego. Przez półwysep ten pasmo gór Kaukaskich wrzyna się w morze Kaspijskie, kończąc się przylądkiem *Szachowska kosa*. Na wybrzeżu południowem tego półwyspu znajdują się płonące źródła oleju skalnego i wulkany błotne.

Apteczka domowa. W każdym dawnym dworze polskim znajdowała się osobna izdebka, służąca na schowanie lekarstw domowych, korzeni kuchennych, przysmaków, konfitur, soków, wódek i likierów, zwana *apteczką domową*. Obecnie na wsiach oddalonych od miast, po dworach, u proboszczów, u nauczycieli i t. p. znajdować się winny apteczki podręczne, zawierające najniezbędniejsze środki lekarskie i opatrunkowe. Pragnący urządzić apteczkę domową powinien porozumieć się z lekarzem i poinformować się, jakie środki ma sprowadzić, oraz w jakich wypadkach i w jaki sposób środków tych używać należy. Istnieją specjalne podręczniki o leczeniu domowem i postępowaniu w nagłych wypadkach. W podręcznikach tych są wskazane środki, które powinny się znajdować w apteczkach domowych. Oprócz lekarstw, w apteczkach takich znajdować się powinny zawsze przyrządy, jak: szprycka, bańki, bandaże, szarpie, kroplomierz, opłatki do proszków, wata hygroskopijna i t. p. Apteczki domowe powinny być trzymane pod kluczem, aby nie dopuścić lekkomyślnego używania niebezpiecznych środków, a posiadający apteczkę jest odpowiedzialny przed prawem za wypadki nieoględnego obchodzenia się z lekarstwami.

Apteka, zakład, gdzie przygotowują i wydają lekarstwa. Każda apteka składa się z kilku części: *materjalni*, czyli składu surowych produktów, przeznaczonych do wyrobu lekarstw; *pracowni* czyli *laboratorjum*, gdzie lekarstwa bywają przygotowywane, i właściwej *apteki (officina)*, tj. sklepu otwartego, w którym ustawione są gotowe już lekarstwa i surowe produkty i gdzie dokonywane bywa wydawanie lekarstw. Na założenie apteki trzeba mieć specjalne pozwolenie władzy policyjno-lekarskiej, która następnie kontroluje, czy właściciel apteki wykonywa przepisy obowiązujące. Przygotowywaniem i wydawaniem lekarstw w aptece zajmować się może tylko osoba odpowiednio wykwalifikowana *(farmaceuta)*, a zarządzać apteką może ten, kto posiada stopień magistra farmacji lub prowizora.

Aptekarskie wagi. Wagi używane w aptekach we wszystkich prawie krajach, różnią się od wag handlowych, i zwykle funt aptekarski wynosi ¾ funta handlowego. Funt aptekarski dzieli się na 12 uncji, uncja na 8 drachm, drachma na 3 skrupuły, skrupuł na 20 granów.

Apuchtin *Aleksander Lwowicz*, kurator Warszawskiego okręgu naukowego od r. 1879—1897.

Apulja, południowo-wschodnia część półwyspu Apenińskiego (Włoch), dawniej udzielne księstwo.

Ar (franc. *are)*, miara powierzchni w układzie miar metrycznych (ob.).

Ara—jest to jedna z większych papug, odznacza się dużym grubym dziobem, zakrzywionym zaraz od nasady, nagimi policzkami, długim ogonem i jaskrawem ubarwieniem (Ara czerwona, błękitna, zielona, czarna). Ara zamieszkuje Amerykę zwrotnikową, u nas często hodowana w klatkach.

Araba, wóz dwu lub czterokołowy, używany w zachodnich okolicach Azji; jest on zwykle zaprzężony w jedną lub dwie pary wołów, a pokrycie ma z czerwonego sukna, ozdobionego często złotemi frendzlami. Używany jest przez kobiety do przejażdżek. Podobny wóz, pod nazwą *arba*, służy na Kaukazie jako wóz pocztowy.

Arabat, *Arabacka kosa*, czyli *strzałka*, wąskie pasmo piasków, oddzielające morze Azowskie od wschodnich wybrzeży Krymu; tworzy lagunę błotnistą, noszącą nazwę *morza Zgniłego* (Siwasz).

Arabesk, ornament geometryczny, lub roślinny, złożony z poplątanych fantastycznie linji, liści, gałązek i t. p.

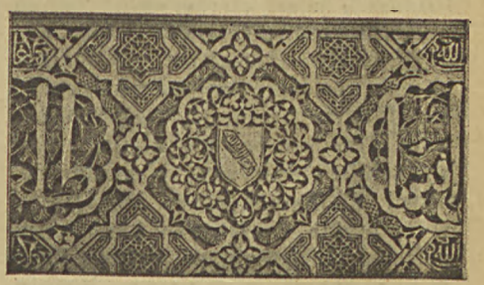

Fig. 32. Arabesk.

Ulubiony przez Arabów, w budownictwie ich stale uprawiany i doprowadzony do wysokiego stopnia doskonałości; od nich otrzymał swą nazwę. Nazwa ta jednak stosowana jest obecnie do ornamentów linijnych i roślinnych wszelkich stylów, nietylko arabskiego, lub wiodącego odeń swój ród maurytańskiego sposobu budowania i zdobienia budowli.

Arabja, zwana przez krajowców *Dzezyret-el-Arab*, a przez Turków i Persów *Arabistan*, jest wielkim półwyspem

na południowo-zachodnich brzegach Azji. Granice Arabji stanowia: morze Czerwone, ocean Indyjski, odnoga Perska i pustynia Syryjsko-Arabska. Kraj ten zajmuje przestrzeń 3.094.719 kil. kw. (około 61.600 mil kw.), na których mieszka zaledwie 4 miljony mieszk.; jest górzysty, ubogi w wodę, o klimacie gorącym, suchym, lecz zdrowym. Roślinność w Arabji wogóle nędzna, lasów wielkich niema tu wcale. Urodzajną jest południowa część kraju, gdzie rosną: palmy, tytuń, indygo, kawa w najlepszym gatunku (mokka), durra, aloes i t. d. Z królestwa zwierząt wielbląd i koń zajmują tu pierwsze stanowisko; słynna rasa koni arabskich zaleca się rączością, wytrwałością, piękną budową ciała, pojętnością. Oprócz tego Arabowie hodują kozy, bydło, osły i muły. Z dzikich zwierząt są tu: lwy, hjeny, pantery, małpy i inne; klęską kraju jest szarańcza. Mieszkańcy Arabji, częścią plemiona koczujące *(Beduini)*, częścią osiadłe, trudniące się handlem i uprawą roli *(Fellachowie* i *Hadesi)*, należą do rasy kaukaskiej, są waleczni, gościnni i wierni. Arabja, niegdyś państwo niezależne, kwitnące— obecnie znajduje się pod panowaniem Turcji. Szczególniej od czasów Mahometa, Arabowie poczuli w sobie siłę, wystąpili z granic swej ojczyzny i dokonali szeregu wypraw zwycięskich, w tej liczbie na Hiszpanję, gdzie na południu założyli własne państwo i znani są w historji pod nazwą *Maurów*. Panującą religją w Arabji jest mahometanizm, który tu, jako w swej kolebce, rozwinął się i rozszerzył następnie na sąsiednie narody. Z miast arabskich zasługują na wyróżnienie: *Medyna*—miejsce urodzenia Mahometa, oraz *Mekka*, gdzie prorok ten został pochowany; miasta te uważane są przez mahometan za święte.

Arabska guma, ob. *Akacja*.

Arabskie cyfry, ob. *Cyfry*.

Arabskie morze (niewłaściwie *Perskiem* zwane), w starożytności *Erytrejskie*, półn.-zach. część oceanu Indyjskiego, zawarta między wybrzeżami wschodniemi Afryki, Arabją, Beludżystanem i Indjami Przedgangesowemi.

Arago *Dominik Franciszek*, rodem Francuz, znakomity fizyk i matematyk. Ważną też rolę odegrał na polu politycznem. Odznaczał się świetną wymową; republikanin, występował przeciw Ludwikowi Napoleonowi, um. 1853 r. *Arago Jakób*, brat poprzed.—podróżnik naokoło świata. Jego opisy podróży tłumaczono na język polski.

Aragonit, minerał, rodzimy węglan wapnia, różniący się od wapienia budową włóknistą, lub łykowatą. Krystalizuje się w nieforemne sześciokątne słupy. Znajdowany bywa przeważnie w prowincji hiszpańskiej—Aragonji, i stąd otrzymał swą nazwę. Z odmian *aragonitu* najważniejsze są: *żelazne korale*, mające postać krzaczków o bardzo powikłanych gałązkach białego koloru; *źródleniec*, tworzący się jako osad w źródłach mineralnych, bogatych w sole wapienne, jak Sprudel w Karlsbadzie i inne; *groszkowiec* ma budowę ikrowatą. Oszlifowany *aragonit* używany bywa do wyrobów galanteryjnych, jako naturalna mozajka.

Aragonja, prowincja w półn. Hiszpanji, odgraniczona Pirenejami od Francji, obejmuje 47391 klm. kw. (861 mil kw.) i liczy 930000 mieszkańców. Część jej środkowa jest bezwodnym i prawie pustym stepem, a przeciwnie urodzajne grunta nad rzeką Ebro obfitują w plantacje ryżu, drzewa pomarańczowe, wszelkiego rodzaju zboża. Z rzeczy kopalnych jest ołów, żelazo, miedź, węgiel kamienny, sól. Rolnictwo, handel i przemysł mało rozwinięte. Mieszkańcy są budowy silnej, odważni i dumni. Pod względem administracyjnym *Aragonja* dzieli się na trzy departamenty: Saragosa, Terruel i Huesca, ze wspólnem miastem stołecznem Saragosa.

Arak, napój wyskokowy, otrzymywany na wschodzie przez fermentację soku palmy kokosowej lub daktylowej, ryżu, rodzenek, daktyli i t. p. Przywożony jest z Goa i Colombo na wyspie Ceylonie, z Batawji i innych. Zapach i smak nadają mu olejki eteryczne, tworzące się naturalnym sposobem przy fermentacji. Dobry *arak* powinien być klarowny, bezbarwny lub blado-żółty i zawierać 50 — 56% alkoholu. U nas w handlu spotyka się przeważnie zafałszowany ze spirytusu i eteru.

Aralskie jezioro, po morzu Kaspijskiem największe jezioro w Azji, leży na płaskowzgórzu Turańskiem; około 375 kil. (przeszło 50 mil) długie i 310 kil. (około 44 mil) szerokie, mające 67.769 kil. kwadr. (około 1350 mil kwadr.) powierzchni. Z trzech stron otoczone jest stepami Mniejszej hordy Kirgizów, a z czwartej hańskiem Chiwy. Zasilane jest wodami Amu-Darji i Syr-Darji, lecz powoli wysycha. Wodę ma nieco słoną, co dowodzi, że jest pozostałością wielkiego morza, które znajdowało się niegdyś w tych stronach. Dla wody słonej i stosunkowo dużego obszaru nazywane jest *morzem Aralskiem*. Głębokość tego jeziora dosięga miejscami 160 metrów.

Aranjuez, miasto i sławny pałac królewski w Hiszpanji w pobliżu Madrytu, letnia rezydencja dworu hiszpańskiego.

Aranżować, dosłownie urządzać; w muzyce wyraz ten oznacza — przełożyć utwór muzyczny z orkiestry lub śpiewu na jakikolwiek instrument muzyczny, lub odwrotnie. *Aranżerem* nazywa się dyrygujący tańcami.

Ararat, najwyższe góry na północnym stoku wyżyny armeńskiej, u zbiegu granic: rosyjskiej, tureckiej i perskiej. Właściwie jest ich dwie: *Wielki Ararat*, wznosi się na 5,156 m. nad poziom morza i *Mały Ararat*, 4,180 m., połączone przełęczą, wzniesioną na 2,705 m. nad p. m., i oddalone od siebie o 13 klm. Góry te są sławne z Pisma świętego: tu się zatrzymała arka Noego po potopie. W jednej z ich dolin leży wioska Aguri, gdzie, jak mówi Pismo święte, Noe zasadził pierwszą latorośl winną.

Araukarja, rodzaj drzew iglastych w Brazylji i Australji. Są to okazałe i wysokie drzewa kształtu piramidalnego; drzewo ich białe, bardzo twarde, liście łuskowate, grube, dachówkowato ułożone. Araukarja brazylijska tworzy obszerne lasy, a dochodzi 50 metrów wysokości. Nasiona niektórych gatunków są jadalne.

Arba, ob. *Araba*.

Arbiter (z łac.), zwany inaczej w dawnej polszczyźnie: *rozjemca, rozeznawca, rozprawca, jednacz, sędzia polubowny, pośrednik*. W praktyce sejmowej polskiej *arbitrami* nazywano widzów i słuchaczy, obecnych przy rozprawach a nie należących do sejmującego grona.

Arbitralność (z grec.), dowolność, samowola, działanie wbrew prawom, lub obowiązkom. *Arbitralny*, kierujący się w postępowaniu swem samowolą.

Arbitraż, *przebierstwo* jest rachunkiem, mającym za zadanie porównanie cen jednego i tego samego towaru, papieru wartościowego i t. p. na różnych rynkach, w celu przekonania się, gdzie te przedmioty najlepiej zakupić i gdzie najkorzystniej sprzedać. Dochodzenie, na jakim rynku dany weksel może być najtaniej kupionym, lub najdrożej sprzedanym, zowie się *arbitrażem dyskontowym;* dochodzenie zaś, jakiego rodzaju monet użyć można najkorzystniej do danego celu, zowie się *arbitrażem pieniężnym*. Arbitraż stanowi główny żywioł międzynarodowego handlu bankierskiego.

Arbuz, *kawon* (z perskiego *Cherbuzej*, roślina z rodziny ogórkowatych; jest to roślina zielna, o łodydze gałęzistej, czołgającej się; liście ma 5—klapowe, włosiste, owoc — gładki, zielony, marmurowy, biały, lub siwy, wewnątrz zaś mięso czerwone, żółte, lub pomarańczowe. Hoduje się głównie dwie odmiany: *Arbuz o ziarnkach czarnych* i *Arbuz o ziarnkach czerwonych:* owo-

ce pierwszego są podługowate, drugiego kuliste, mniejszej wartości. Ojczyzną *Arbuzów* są Włochy południowe; na Podolu i Ukrainie rosną w wielkiej obfitości na polach, w innych okolicach naszego kraju, podobnie jak melony, wymagają troskliwego pielęgnowania.— Dawniej było w Polsce zwyczajem, że gdy zalotnikowi, starającemu się o rękę panny chciano dać grzeczną odprawę, stawiano na stole *arbuza* i stąd przysłowie *dostać arbuza.*

Arc Joanna d', ob. *Jonanna d' Arc.*

Archaiczne pokłady. Ponieważ kula ziemska kształtowała się w ciągu wielu tysięcy lat, przeto obecnie składa się ona niejako z warstw, zwanych pokładami, które tworzyły się w rozmaitych, odległych od siebie czasach. Najstarszymi pokładami są tak zwane w geologji (ob.) *pokłady archaiczne,* zwane inaczej *bezzwierzęcymi,* dlatego, że nie zawierają prawie wcale szczątków zwierząt kopalnych.

Archaizm (z greck.), oznacza zwykle formy gramatyczne, wyrażenia, lub zwroty mowy już przestarzałe i z powszechnego wyszłe użycia, np.: *wrzekomo,* zam. niby to, jakoby; *żenąć,* zam. gnać, pędzić.

Archangielsk, główne miasto gub. na prawym brzegu Dźwiny półn., o 40 wiorst od jej ujścia, liczy 18.000 mieszk. Jest ogniskiem handlu białomorskiego. Port *A.* szczególnie ważnym był dla Rosji przed zdobyciem Pomorza baltyckiego, gdyż tu od Iwana Groźnego koncentrował się cały dowóz i wywóz morski.

Archangielska gubernja, zajmuje północną krawędź Rosji europejskiej i jest największą z gubernji; powierzchnia jej wynosi 860,000 klm. kw., (15600 mil kw.), tj. przestrzeń równą prawie Francji i Anglji w połączeniu. Mieszkańców posiada tylko 330.000, co daje 22 osoby na milę kw. Północna część jej powierzchni jest ponurym, bezludnym, do kultury niezdatnym stepem, tundrą zamarzłą, pozbawioną drzew i krzaków. Jedyne przyrodzone bogactwo gub. stanowią lasy i łąki nadrzeczne, które umożebniły zaprowadzenie tu t. zw. chołmogorskiej rasy bydła. Pierwotną ludność kraju stanowili Finnowie, Lapończycy i Samojedzi, którzy dziś wyparci, lub pochłonięci są przez posuwające się wciąż ku północy osadnictwo rosyjskie.

Archanioł, tj. anioł wyższego stopnia; siedmiu archaniołów wymieniają księgi duchowne. W rzeźbach i malowidłach przedstawiani bywają archaniołowie: 1) św. Michał z włócznią, czasem w hełmie i z tarczą, przebijający szatana; 2) św. Gabrjel z lilją w ręku, niekiedy różami uwieńczony, zwiastujący N. P. Marji; 3) św. Rafał z laską pielgrzyma i tykwą.

Archeografja (z greckiego *archajos*— starożytny i *grafo—piszę*), znaczy opisanie starożytności, badanie pomników starożytnych, zwłaszcza przechowanych na piśmie.

Archeologja (z greck.), nauka o starożytnościach, bada wszelkie zabytki przeszłości, a więc sztukę, przemysł, życie domowe, obyczaje, podania, prawa i urządzenia ludzkie w wiekach minionych. Archeologja, jako nauka, nie była znana Grekom i Rzymianom. Powstała właściwie dopiero w XVIII stuleciu ery chrześcijańskiej, choć zapał do zbierania pamiątek przeszłości objawił się był znacznie wcześniej. Twórcą tej nauki jest Jan Winkelman, który nagromadzone w ciągu całych stuleci bogactwa sztuki starożytnej właściwie określił, podzielił, oznaczając różnice narodowe, dochowanych zabytków. *Archeologja polska.* Hugo Kołłątaj pierwszy zwrócił uwagę Towarzystwu Przyjaciół Nauk na konieczność badania pamiątek przeszłości, obyczajów ludu, jego obrzędów i pieśni, a także tych zabytków, które ziemia nasza kryje w swojem łonie. Bez tych poszukiwań nauka dziejów ojczystych, zdaniem jego, nie mogła być dokładną. W początkach

XIX w. zaczęto badania archeologiczne w Polsce. Jednym z pierwszych archeologów był Adam Czarnocki, który zwiedzając wioski i miasteczka, rozkopując stare mogiły, opisując ruiny zamków, zbierając podania ludowe, zgromadził bogaty materjał i przykładem swoim zachęcił innych do dalszej pracy na tem polu. Prowadzili ją dalej: Wawrzyniec Surowiecki, Joachim Lelewel, Golębiowscy (ojciec i syn), Aleksander Przeździecki, Józef Łebkowski, Edward Rastawiecki i wielu innych. Owocem tych prac było między innymi odkrycie w rzece Zbruczu posągu Swantewita (boga starożytnych Słowian) w r. 1848, bardzo ciekawych wykopalisk w Ryżanówce (na Ukrainie), w pieczarach Ojcowa i t. d. W r. 1863 ustanowiono wykład archeologji na uniwersytecie krakowskim, a w r. 1873, zamienione na Akademję Umiejętności, Towarzystwo Naukowe krakowskie rozpoczęło w tym kierunku bardzo gorliwą i wszechstronną działalność. Obecnie pracuje nad archeologją polską liczny zastęp uczonych, istnieje kilka bogatych muzeów, w których gromadzone są zbiory archeologiczne; wreszcie wychodzą stale pisma, poświęcone tej gałęzi nauk.

Archi,—Arche,—Arcy (z grec.) na początku wyrazów złożonych oznacza wyższość i doskonałość, pierwszeństwo, np.: *archi*djakon, *archi*djecezja, *arche*typ, *arcy*książe, *arcy*biskup.

Archidjakon (z grec.), pierwotnie najstarszy djakon przy biskupie. Czuwał nad wychowaniem i nauką młodych księży, miał dozór nad djakonami i niższą służbą kościelną, pomagał biskupowi w administracji i jurysdykcji, często zastępował go w tych czynnościach i na synodach, nikt nie mógł być wyświęconym bez jego świadectwa. W wieku XVIII w kościele rzymsko-katol. ograniczono władzę archidjakonów, i nazwa ta obecnie bywa tylko prostym tytułem.

Archidjecezja, ob. *Djecezja.*

Archijerej, w kościele prawosławnym biskup.

Archikonfraternia, bractwo duchowne wyższego rzędu.

Archikonfraternia literacka. Historycy Kościoła powiadają, że gdy św. Paweł Apostoł w podróży do Rzymu nawrócił w Messynie wielu pogan, nowi ci chrześcijanie dowiedziawszy się, że Matka Boska żyje na Wschodzie, wysłali do do niej z hołdem kilku mężów zaufanych, których Najśw. Panna obdarzyła listem, zawierającym jej błogosławieństwo. Na pamiątkę tego messyńczyczy zawiązali potem bractwo nazwane *Maria Litterarum.* Pod tą nazwą rozpowszechniły się obrazy Matki Boskiej, a przy nich konfraternie w Rzymie i innych miastach włoskich. Bractwo listu Madonny, wymagając od członków swoich znajomości sztuki pisania, przyłożyło się do szerzerzenia oświaty. Taki sam wpływ wywarło w Polsce, do której zostało przeniesione podobno za czasów Bony i zawiązało się prawie przy wszystkich znaczniejszych kościołach polskich. W Warszawie, podług badań Wajnerta, założone zostało w r. 1547 przy najstarszym (od r. 1819 już nieistniejącym), a należącym niegdyś do Kanoników regularnych kościele św. Augustyna i klasztorze św. Jerzego przy ulicy Świętojerskiej, z którego r. 1579 przeniesione zostało do kościoła św. Ducha (paulińskiego) a gdy ten zrabowali Szwedzi, przeniosło się r. 1659 do kolegjaty św. Jana, gdzie r. 1669 otrzymało kaplicę niegdyś Wolskich i Kazanowskich pod wezwaniem św. Krzyża, którą posiada dotąd. Członkowie tego bractwa płci obojga, znanego pod nazwą *Archikonfraterni literackiej,* obowiązani są wspierać swoich stowarzyszonych, dotkniętych kalectwem, chorobą i wiekiem, dopomagać ludziom moralnym i użytecznym, umieć czytać i pisać po polsku, opiekować się ubogiemi wdowami po zmarłych członkach i wychowaniem pozostałych sierot

Archimandryta, w kościele prawo-

sławnym przełożony klasztoru jednego, lub kilku. Z Archimadrytów wybierani są biskupi.

Archimedes, najznakomitszy matematyk i fizyk w starożytnej Grecji; ur. się około 287 r., zmarł 212 r. przed nar. Chr. Budował machiny wojenne, które służyły przy obronie Syrakuz, chwytając okręty rzymskie i rozbijając je o skały; jak głosi podanie, *Archimedes* miał nawet palić okręty nieprzyjacielskie za pomocą wielkich zwierciadeł wklęsłych, skupiających promienie słoneczne. Zginął podczas upadku Syrakuz, zabity przez żołdaka rzymskiego. Archimedes poczynił wiele odkryć w dziedzinie fizyki i matematyki, z których kilka doszło do naszych czasów i któremi do dziś posiłkują się pracujący w tych dziedzinach wiedzy. Najważniejszem jednakże jest tak zwane *prawo Archimedesa,* które brzmi: *ciało zanurzone w cieczy traci na swej wadze tyle, ile waży ciecz przezeń wypchnięta.* Jeżeli ciało jest lżejsze od wody, natenczas wypłynie ono na powierzchnię i wynurzy się o tyle, ażeby waga wody wypchniętej przez zanurzoną część tego ciała była równą wadze ciała; jeżeli ciało zanurzone w wodzie waży tyle, ile waży woda wypchnięta, natenczas możemy je pogrążyć do głębokości dowolnej i ono ani na powierzchnię nie wypłynie, ani na dno nie opadnie; jeżeli wreszcie jest cięższe od wody, natenczas pogrąży się na dno, ale i wtedy będzie lżejsze, niż było na powierzchni.

Archipelag wogóle oznacza w geografji pewną liczbę wysp, leżących obok siebie i rozpościerających się na znaczniejszej przestrzeni morza. W szczególności *Archipelagiem* nazywa się część morza Śródziemnego, leżąca między Grecją a Azją Mniejszą i Turcją, obfitująca w wyspy.

Architekt, ob. *Budowniczy.*

Architektonika jest sztuką składania, spajania, wiązania etc. z sobą materjałów budowlanych, celem wzniesienia z nich trwałej budowy. Architektoniki rzeczą jest badać te materjały ze względu na ich trwałość i obmyślać konstrukcję budynku z punktu widzenia mocy i trwałości; jest to więc technika budowania, stanowiąca gałęź rozleglejszej nauki budownictwa (ob.), która prócz powyższych zadań ma jeszcze na względzie zastosowanie budowli do jej celów, nadanie jej kształtów estetycznych i t. d.

Architektura, ob. *Budownictwo.*

Architraw, inaczej *tram*, w budownictwie starożytnem oznacza belkę pokrywającą i łączącą z sobą w rząd ustawione kolumny. Architraw spoczywa zwykle na kapitelach filarów (kolumn) i dźwiga na sobie dalsze części gmachu, jak belki poprzeczne i dach.

Archiwolta, ozdoba architektoniczna, łukowata, umieszczana nad otworem krzywolinijnie zakończonym, zwłaszcza nad oknami lub drzwiami.

Archiwum, skład aktów i dokumentów, zarówno prywatnych osób i rodzin, jak i publicznych instytucji lub urzędów państwowych. Archiwum, w którem w dawnej Polsce chowano papiery królewskie, senatu i sejmu, nazywano metryką (koronną i litewską). Sprawy dyplomatyczne, traktaty, korespondencje polityczne i t. p. przechowywane bywają w państwowych archiwach tajnych, do których dostęp jest możliwy tylko za osobnem pozwoleniem. Urzędnik archiwum nazywa się *archiwistą.*

Archont (z greck.), najwyższy urzędnik w Atenach po upadku władzy królewskiej, a mianowicie po śmierci króla Kodrusa (około r. 1068 przed Chryst.). Z początku Eupatrydzi (arystokracja ateńska) wybierali jednego tylko archonta dożywotniego, potem od roku 714, czy też 752, wybierano go na lat dziesięć, zaś od r. 683 zamiast jednego archonta, wybierano dziewięciu i tylko na jeden rok

Arciszewski *Krzysztof,* sławny wojownik polski w XVII wieku, który naprzód przyjął służbę w Holandji i walczył w jej wojskach w Brazylji, a potem, wróciwszy do Polski, był generałem artylerji i kierował dzielnie w roku 1648 obroną Lwowa, oblężonego przez Kozaków pod Chmielnickim, dając dowody zarówno męstwa, jak i niepospolitych zdolności.

Arco, stacja klimatyczna w południowym Tyrolu, w pobliżu jeziora Garda.

Arcybiskup *metropolita,* dostojnik kościelny, będący nietylko biskupem swojej djecezji, ale mający nadto pewne zwierzchnictwo nad biskupami djecezjalnymi całej prowincji kościelnej, którzy w stosunku do swego arcybiskupa nazywają się w prawie kanonicznem jego *sufraganami.* W języku greckim każde miasto stołeczne jakiegoś kraju, lub narodu, zwane było *metropolis.* Stąd biskup takiego miasta, przewodniczący biskupom całej prowincji, zwany jest *metropolitą* i ma pierwsze krzesło na soborach, czyli zjazdach biskupich. Nazwa arcybiskupów ukazuje się poraz pierwszy w wieku IV po Chrystusie. Odkąd zaczęto i drugorzędnym kościołom dawać nazwę *metropolji,* ze względu na założone przez nie kościoły, należało pierwotnych metropolitów wyróżnić od nowych i stąd weszło w użycie nazywanie pierwszych *prymasami, egzarchami* i *arcybiskupami.* Gdy w wieku XVII zwyczaj odbywania synodów zaczął upadać, wówczas i prawa jurysdykcyjne arcybiskupów, od synodów prowincjonalnych zależne, zostały w zawieszeniu, a te, które dawniej sami arcybiskupowie wykonywać mogli, stopniowo stawały się udziałem papieża. Oznaką godności metropolitalnej, łączącej arcybiskupa ze Stolicą Apostolską, jest *paljusz,* którego żaden biskup używać nie ma prawa, oraz *krzyż podwójny,* który podczas uroczystości może arcybiskup kazać nosić przed sobą.

Arcybractwo. Stowarzyszenie osób, łączących się dla celów religijnych, lub miłosiernych zowie się po polsku *bractwem,* a po łacinie *confraternitas.* Jeżeli kilka takich bractw złączy się w jedno, przybierają wtedy nazwę *arcybractwa,* czyli *archikonfraterni.*

Arcydzięgiel, rodzaj rośliny z rodziny baldaszkowatych. Ogonki jej liści, przyprawione oliwą, octem, solą i korzeniami, stanowią we Francji przysmak. Rośnie dziko nad strumieniami w miejscach górzystych Europy środkowej.

Arcykapłan. U Żydów i pogan, zwłaszcza u Rzymian, zwał się tak kapłan najwyższy, mający dozór nad świątyniami i obrzędami religijnymi.

Arcyksiąże, dawniej tytuł księcia, mającego władzę i pierwszeństwo nad innymi książętami. Na mocy Bulli Złotej (1356), wszyscy książęta cesarstwa niemieckiego byli *Arcyksiążętami;* obecnie tytuł ten nadawany bywa wszystkim książętom i księżnom cesarskiego domu austrjackiego.

Areka (Żuwna) — *palma,* rosnąca w Azji południowej (w Indjach, na Cejlonie); dosięga 19 m. wysokości; liście ma do 4 m. długie; wydaje co rok 400—800 owoców, których nasiona, zamknięte w twardej łupinie, zwane *orzechami,* są przedmiotem rozległego handlu w Azji. Dostarcza też gumy, znanej pod nazwą *katechu,* używanej do garbowania, farbowania tkanin, a także jako lekarstwo ściągające.

Arena (od wyr. łac. *piasek),* tak się nazywała część środkowa amfiteatrów (ob.) zasypana piaskiem i stanowiąca miejsce walki, zapasów.

Arenda, *arendarz,* nazwa ze średniowiecznej łaciny, oznaczająca dzierżawę i dzierżawcę. Ten, co brał majątek w dzierżawę, zwał się *arendarzem* lub *arendatorem.* Później, gdy nazwa arendarza zeszła już tylko do dzierżawiących karczmy i młyny (zwykle Żydów), dzierżawcę dóbr ziemskich zwano *posesorem.*

Areometr, przyrząd do mierzenia gęstości, czyli ciężaru rozmaitych płynów; zbudowany jest na zasadzie prawa Archimedesa (ob.), że każde ciało zanurzone

w płynie tyle traci na wadze, ile ważył płyn przez ciało zanurzone wypchnięty. Areometry bywają różnej budowy. Najprostsze z nich składają się z podługowatego naczyńka szklanego, lub metalowego, o długiej cienkiej szyjce z podziałką, opatrzoną cyframi. Dolna część areometru obciążona bywa rtęcią, lub śrutem, aby, gdy areometr pogrąży się w cieczy, mógł pozostawać w położeniu pionowem. Im gęstszy jest płyn, tem areometr mniej się w nim zanurzy. Podziałka i cyfry na szyjce wskażą gęstość, czyli ciężar płynu. Odróżniamy dwa rodzaje areometrów: *o skali dowolnej,* i tu zalicza się areometry: Nicholsona (fig. 33), Baume'go, Cartiera, Longa i t. p., oraz *areometry procentowe (o skali racjonalnej),* jak: wolumetr Gay Lussaca, alkoholometr Trallesa (fig. 34), sacharometr Ballinga i t. p., które wskazują bądź stosunek (w procentach) dwu cieczy zmieszanych, bądź zawartość procentową ciała stałego w roztworze. Do każdego roztworu służy osobny areometr. Do oznaczania mocy spirytusu służą *alkoholometry* (najużywańszy Trallesa — fig. 34); jeżeli alkoholometr zanurza się w wódce np. do miejsca oznaczonego na podziałce liczbą 40, to znaczy, że w 100 częściach wódki jest 40 części (objętości) spirytusu czystego, bezwodnego, a 60—wody. Areometr do mleka nazywa się *laktometrem;* do cukru—*sacharometrem* i t. p.

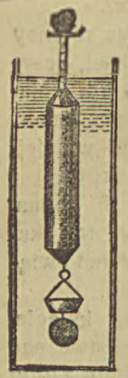

Fig. 33. Areometr Nicholsona.

Fig. 34. Alkoholometr Trallesa.

Areopag (z grec.), pagórek w bliskości Akropolis w Atenach, poświęcony bogu wojny Aresowi (Marsowi); na pagórku tym zbierał się trybunał najwyższy, szanowany w Grecji całej, zwany *Areopagiem.* Sąd ten starożytny wydawał wyroki w rzeczach dotyczących zabójstwa, podpalenia, zdrady ojczyzny, herezji i t. p., z początku raczej według własnego sumienia, niż według praw; w chwilach ważnych *Areopag* wtrącał się samowolnie do wszystkich spraw państwa. Członkami jego byli *(Areopagici)* zasłużeni archontowie; godność swoją piastowali dożywotnie. Posiedzenia Areopagu odbywały się w końcu każdego miesiąca pod odkrytem niebem i trwały przez trzy noce. Areopag istniał jeszcze za czasów cesarzów rzymskich; zdaje się, że był zniesiony przez Wespazjana.

Ares, bóg wojny u Greków starożytnych, syn Zeusa i Hery.

Areszt (z łac.), zatrzymanie osoby, lub funduszu; miejsce uwięzienia (ob. *Więzienie).* Areszt funduszów dłużnika, znajdujących się u osób trzecich, dopełnia się przez komornika, na żądanie wierzyciela, z polecenia sądu. W terminie prawnym areszt poparty musi być pozwem, inaczej traci znaczenie.

Aresztanckie roty, w Rosji zakłady karne; kara prawna, postanowiona kodeksem kar głównych i poprawczych z r. 1847, utrzymana w wydaniu kodeksu z r. 1885, dla osób, nie wyłączonych z powodu stanu swojego od kar cielesnych, szczególnie za przestępstwa przeciwko własności, jako to: ważniejsze kradzieże, oszustwa i t. p. Polega ona na robotach przymusowych w twierdzy, gdzie aresztanci podlegają karności wojskowej.

Aresztant, zatrzymany przez właściwą władzę i pozbawiony wolności; osadzony w areszcie za karę z mocy wyroku.

Arfa, instrument muzyczny, ob. *Harfa.*

Arfa albo *rafa*, proste narzędzie, złożone z siatki drucianej, naciągniętej na ramy, służy do oddzielania ziarn grubszych od drobniejszych; ma zastosowanie przy czyszczeniu rud i zboża; w rolnictwie *arfowanie* jest czynnością pośrednią między wianiem a młynkowaniem.

Argali, dzika owca, należąca, jak i domowa, do zwierząt przeżuwających. Argali zamieszkiwała dawniej wysokie góry Syberji od Irtyszu do Kamczatki, trzymając się w stadach; w miarę zaludniania się tych obszarów, przeniosła się na stepy Kamczatki. Jest to zwierzę 4 stopy wysokie a 4½ długie, o silnych rogach, dochodzących do 2 stóp długości. Latem ma sierść krótką, przylegającą; na zimę sierść jej urasta, nabiera koloru czerwono-szarego; pod dłuższym włosem kryje się miękki puch.

Argentan. Tak nazywa się wogóle każdy stop, złożony z niklu, miedzi i cynku, więcej lub mniej biały, stosownie do wzajemnego stosunku metalów, używany do odlewów, lub wyrobów blaszanych, pokrywanych następnie srebrem przez galwanizowanie.

Argentyna, *Argentyńska rzeczpospolita*, państwo w Ameryce Południowej, graniczące na wschód z oceanem Atlantyckim, Urugwajem i Brazylją, na północ z Paragwajem i Boliwią, na zachód z republiką Chili (wym. Czili). Obejmuje przestrzeń 2.877.772 klm. kw. (około 51.500 mil kwadr.) i liczy około 4 i pół miljona ludności. Składa się z 15 prowincji i 8 tak zwan. terytorjów. Zachodnia i północna część Argentyny jest górzysta (Andy i ich rozgałęzienia), południowa i południowo-wschodnia stanowi step, nieprzejrzaną okiem równinę; stepy te zowią *pampasami.* Z rzek tutejszych wymienić należy olbrzymią La-Platę z jej licznymi dopływami, Colorado, Rio-Negro i Chubut. Argentyna obfituje w sól, złoto, srebro, miedź, żelazo, nikiel, ale bogactwa te nie są dostatecznie wyzyskane, gdyż ludność tutejsza, stosunkowo nieliczna, oddaje się przeważnie pasterstwu i rolnictwu. Nadto z bogactw mineralnych znajdują się tu: ametysty, agaty, sól glauberska, ałun, marmur, olej skalny, węgiel kamienny, siarka i inne. Roślinność Argentyny również jest bardzo bogata. Ludność składa się z Indjan, Metysów, Kreolów, Negrów i Mulatów, wreszcie z przybyszów europejskich (przeważnie Hiszpanów); językiem urzędowym jest hiszpański. Rolnictwo, dzięki znakomitym warunkom przyrodzonym, znajduje się tu w stanie kwitnącym; jak również i hodowla bydła na olbrzymich stepach. W ostatnich czasach rozwijać się zaczyna pomyślnie przemysł i handel.

Argentyt, czyli *Błyszcz srebrny,* siarek srebra. Bardzo bogata ruda srebrna, zawierająca 84—86% tego metalu; znajduje się na Węgrzech, w Saksonji, Czechach i w górach Koływańskich na Syberji.

Argon—pierwiastek chemiczny, niedawno odkryty przez Ramsay'a i Rayleigh'a — znajduje się w powietrzu atmosferycznem, z którego po raz pierwszy został otrzymany, jak również i w niektórych rzadko spotykanych minerałach. Dawniej uważano go za azot, do którego pod pewnymi względami jest zbliżony. Argon jest to gaz bez barwy, zapachu i smaku; rozpuszcza się w wodzie; wstępuje bardzo trudno w połączenia z innymi pierwiastkami, z powodu czego otrzymał nazwę *argon (leniwy).* Własności jego są jeszcze mało poznane. Prof. Olszowskiemu w Krakowie udało się go skroplić.

Argonauci, nazwa bohaterów bajecznej wyprawy greckiej do Kolchidy po złote runo mówiącego barana. Wyprawa odbywać sią miała na okręcie, zwanym *Argo.* Podanie to pełne nadzwyczajnych i cudownych wydarzeń urodziło się z rzeczywistego faktu: z historji trudów podróżniczych przedsiębiorczego narodu.

Argument (z łac.), wyraz, oznaczający pewien sposób dowodzenia czegoś, zasadę, na której, zdaniem mówiącego, opiera się prawda i słuszność. Wiele takich zasad, czyli argumentów, powiązanych z sobą w jeden logiczny łań-

cuch rozumowania, stanowi *argumentację*.

Arguń, Argunia, rzeka, odgraniczająca na pewnej przestrzeni Syberję od Chin, długa około 120 mil; w połączeniu z Szylką tworzy rzekę Amur (ob.).

Argus—ptak kurowaty, spokrewniony z pawiem, zamieszkuje lasy wysp Zundzkich i Malakki; samiec posiada przepyszne upierzenie, widoczne szczególnie przy rozwiniętych skrzydłach i rozpostartym ogonie; przeważa tło bronzowe z oczkami o atlasowym połysku.

Argus, właściwie *Argos*, legendarna postać grecka, według jednych z jednem, wszystko widzącem okiem, według innych — z wieloma oczami, którymi zawsze i wszystko widzi. Stąd *Argus* uważany jest za symbol baczności na wszystko, a wyrażenie *oczy Argusowe* oznacza oczy, dające baczność na wszystko.

Ariosto *Ludwik*, jeden z najznakomitszych poetów włoskich, urodzony r. 1474, umarł r. 1533. Pisał wiele i w różnym rodzaju; dziełem jednak, które mu zapewniło nieśmiertelne imię, jest poemat *Roland Szalony* (Orlando furioso), wydany po raz pierwszy r. 1516 a opisujący dziwne przygody rycerskie, zaczerpnięte z podań o walkach cesarza Karola Wielkiego z niewiernymi. Na język polski przekładał *Rolanda* Piotr Kochanowski w w. XVI; przekład ten wyszedł z druku r. 1799, ale nie w całości.

Arja, utwór muzyczny, przeznaczony do śpiewu dla jednej osoby i wykonywany z towarzyszeniem narzędzi muzycznych, lub bez. Arją np. jest śpiew „Szumią jodły na gór szczycie“ z opery „Halka“ St. Moniuszki.

Arjadna, w podaniach greckich córka Minosa, króla Krety i Pazifai, dopomogła Tezeuszowi za pomocą kłębka nici wydostać się z labiryntu, po zabiciu Minotaura; uciekła z nim później, lecz opuszczona na wyspie Naksos, wzięta za małżonkę przez Bachusa, powracającego z wyprawy do Indji, i w grono bogów zaliczona. — *Nić Arjadny* w przysłowiu znaczy rozwiązanie powikłanego zagadnienia, lub splątanych okoliczności życiowych.

Arjanie, sekta religijna, zwolennicy prezbytera *Arjusza*, który w wieku IV po Chrystusie nauczał w Aleksandrji że Jezus Chrystus nie był synem Boga Ojca, a co za tem idzie — odmawiał Mu bóstwa i nie uznawał dogmatu Trójcy Świętej. Herezja Arjusza znalazła licznych zwolenników we wschodniem i zachodniem państwie rzymskiem, lecz potępiona dwukrotnie przez Kościół (na soborze w Nicei r. 325 i na koncyljum w Konstantynopolu r. 381), poczęła się rozpadać na drobne sekty i już w wieku V przestała być groźna dla katolicyzmu. Najdłużej byli jej wierni Longobardowie (do r. 662). Naukę Arjusza w XVI wieku wskrzesił Socyn i wprowadził do Polski, gdzie często nazywaną była *socjanizmem*. Pierwsze ślady propagandy arjańskiej w Polsce przypadają na r. 1546, a do głównych i pierwszych krzewicieli tej sekty należeli: Piotr Giezka z Goniądza, Podlasianin, tudzież Stankar. Że nie uznawali Trójcy Św., więc nazywano ich pospolicie *antitrynitarzami*. Pod wpływem Jerzego Blandraty, Leljusa Socyna i Piotra Statorjusa, arjanizm zagnieździł się około r. 1560 w Małopolsce. Wyznawali go, lub sprzyjali mu: Moskorzewscy, Arciszewscy, Wiszowatowie, Niemiryczowie, Przypkowscy, Gosławscy, Niemojewscy, Lubienieccy, Morszkowscy, Oleśniccy, Stadniccy, Tarłowie, Taszyccy, Czaplicowie, Sienińscy i inni. Najświetniejsze czasy dla arjanizmu w Polsce przypadają na ostatnie 25-lecie wieku XVI. Staraniem Jana Sienińskiego, wojewody podolskiego, który wprzód był kalwinem, a potem chwycił się arjanizmu, powstały w sandomierskiem miasteczku Rakowie szkoły arjańskie, zbór i drukarnia. Sieniński ogłosił Raków jako przytułek wszelkich reformatorów, ręcząc każdemu za bezpieczeństwo jego osoby. Zachowywali arjanie największą równość w pożyciu, okazywali sobie pomoc wzajemną i braterstwo, skutkiem czego członków sekty arjańskiej nazywano *braćmi polskimi*. Mała mieścina zawrzała niepospolitym ruchem; roiła się od apostołów i wyznawców sekty, zbiegających tutaj z całej Polski i z zagranicy. Szkoła rakowska, obsadzona uczonymi profesorami, liczyła po 1000 uczniów, drukarnia Sternackiego tłoczyła mnóstwo dzieł i broszur treści polemicznej. Arjanie nazywali Raków *Atenami polskiemi*, a panowała tam zupełna wolność myślenia, wierzenia i pisania. W r. 1605 wyszedł w Rakowie katechizm socyniański, przetłumaczony niebawem z polskiego na język niemiecki i łaciński, a ustalający zasady wyznania. Na Litwie Mikołaj Radziwiłł (Czarny), wojewoda wileński, stryj królowej Barbary, z początku podobno luteranin, potem kalwin, został przed śmiercią arjaninem. Ale inni różnowiercy na zborze pinczowskim r. 1558 uznali sektę antitrynitarzy za bezbożną i heretycką. Dysydenci litewscy, zjechawszy się na swój synod w Brześciu Litewskim, potępili także Piotra z Goniądza, który przybył tam apostołować arjanizm. Ze swej strony arjanie na zborze w Mordach na Podlasiu r. 1563 potępili wszystkich różnowierców, wierzących w Trójcę Świętą. Sejm zebrany w Parczewie r. 1564 uchwalił wypędzenie z Polski cudzoziemców, wyznających arjanizm, ale prawo to pozostało na papierze. W r. 1627 pospólstwo zburzyło zbór arjański w Lublinie. Sejm w r. 1637 uznał za rzecz słuszną i konieczną wywołać wyznawców sekty arjańskiej z kraju. Nie wykonano wprawdzie tego postanowienia, jednakże zbór, szkoła i drukarnia rakowska w roku 1638 upadły. Zmarniała wkrótce i szkoła w Kisielinie, w której, po upadku rakowskiej, ogniskował się ruch umysłowy arjanów. Gdy za Jana Kazimierza nastąpił najazd szwedzki, a Karol Gustaw, król szwedzki, był jednym z głównych orędowników protestantyzmu w Europie, arjanie polscy popełnili ciężki błąd polityczny, stanąwszy po stronie najazdu i Karola, który, jak wszystkim było wiadomo, pracował nad planem rozbioru Rzplitej. Generał szwedzki Wirc, stojący załogą w Krakowie, miał głównych doradców z pośród arjanów, którzy spełniali wszelkie jego tajemne zlecenia, wysyłani do Prus, Śląska i Węgier. Lubieniecki, Stegmon i Szlichtyng w pismach swoich dotykali Jana Kazimierza, który też, przystępując do odebrania Szwedom Warszawy, w czerwcu r. 1656 *ślub solenny uczynił wypędzenia arjanów z Polski*. Jakoż, po wyparciu Szwedów z granic Rzplitej, sejm warszawski w r. 1658 wypędzenie arjanów uchwalił, pozostawiając tym, którzy nie zechcą wyrzec się swojej wiary, tylko trzy lata czasu na wyprzedanie dóbr i załatwienie interesów. Konstytucja z r. 1659 termin wydalenia arjanów z kraju skróciła do lat dwuch, licząc od 10 lipca r. 1658. Pod naciskiem konstytucji z r. 1658, niektórzy arjanie przeszli pozornie na protestantyzm, lub katolicyzm. Znaczna jednak liczba wyznawców sekty udała się na Śląsk, gdzie nawet w latach 1661 i 1663 odbywała synody. Niektórzy wyemigrowali do Niderlandów, Palatynatu i Prus. W Palatynacie wyznaczył im elektor na mieszkanie miasteczko Mannheim, skąd jednak, z powodu żarliwej propagandy swej nauki, już nie przez katolików, jak w Polsce, ale przez władze protestanckie w roku 1666 zostali wydaleni. Wielu, przyjąwszy katolicyzm i pozostawszy w kraju ojczystym, wyznawało skrycie zasady swojej sekty przez kilka pokoleń, czego dowodem jest ponawianie prawa względem arjanów w latach 1668, 1733, 1764.

Arjergarda, ob. *Awangarda*.

Arjowie, ob. *Aryjczykowie*.

Biblioteka Pedagogiczna Radom Wojewódzka

Arjusz, ob. *Arjanie.*

Arka Noego, ob. *Noe.*

Arka przymierza, była to u Izraelitów skrzynia z drzewa setim (akacji), pozłocona wewnątrz i zewnątrz, w której chowano tablice Dziesięciorga Przykazań, będące świadectwem przymierza zawartego między Bogiem a ludem wybranym, naczynie z manną, zebraną na puszczy, a później i laskę Aarona. Nad arką była ubłagalnia, albo wieko z czystego złota, po którego obu stronach stało dwuch złotych cherubinów. W pochodzie do Ziemi Obiecanej niesiono ją przed ludem, a w Jerozolimie stała w świątyni, miejscu zwanem *Święte Świętych,* i była dla Izraelitów największą świętością.

Arkabuza, lub *Arkebuza,* dawna strzelba, z ciężką lufą, używana w XVI i XVII wieku.

Arkada (z łac.), łukowe sklepienie, szereg łuków spoczywających na kolumnach i sklepieniach, używane i w dolnych częściach budynku dość często, a również przy budowie mostów, tunelów i t. d.

Arkadja, prowincja Grecji, środkowa część starożytnego Peloponezu (Pelasgji), okolica obfita w lasy, źródła, łąki, i wzgórza, zamieszkana przez pasterzy i myśliwych, wsławiona przez poetów jako kraj prostoty, skromności, patrjarchalnego bytu.

Arkadja, ogród pod Nieborowem nieopodal Łowicza, założony po r. 1776 przez Helenę ks. Radziwiłłową, ozdobiony pałacykiem, świątynią Djany, i innemi budowlami, naśladującemi starożytne gmachy i ich ruiny.

Arkan (z tatarskiego), postronek z włosia końskiego, służący do chwytania dzikich koni z tabunu. Używali go zarówno tatarzy, jak i kozacy. Arkan służył tatarom do chwytania nietylko koni, ale także i jeńców.

Arkan, taniec ludowy na Pokuciu. Uczestnicy zabawy, trzymając się jeden drugiego za pas, tworzą długi łańcuch taneczny. Przez szybkie zwijanie i rozwijanie owego łańcucha, tworzą się figury arkana, stanowiące główną jego charakterystykę.

Arkana (z łac. *arcanum*—tajemnica), u Rzymian środki tajemnicze, służące do celów zabobonnych, do zaklinania bogów; następnie zaś wyraz ten oznaczał nauki tajemne pewnych szkół filozoficznych, albo też tajemnice kapłanów, przed profanami strzeżone. Dotychczas wyraz ten oznacza leki tajemne.

Arkanzas (czyt. Arkenzes), rzeka w Ameryce Północnej, dopływ Missisipi, oraz stan północno-amerykański nad rzeką Missisipi.

Arkona, miejsce na wyspie Rugji, na morzu Baltyckiem, gdzie za czasów pogańskich stała wspaniała świątynia słowiańskiego boga Swantewita.

Arktyczny, położony w pobliżu bieguna północnego ziemi. Mówi się ocean *arktyczny*, ziemie *arktyczne,* w przeciwieństwie do *antarktycznych,* tj. do ziem lub mórz, położonych w sąsiedztwie bieguna południowego.

Arkusz, nazwa pewnej formy, którą nadaje się ciału przez klepanie lub walcowanie. Forma ta wyróżnia się znacznymi wymiarami długości i szerokości w stosunku do grubości. Jeżeli długość arkusza bardzo jest znaczna, przybiera on wtedy nazwę zwoju, lub rulonu (ob.). Formę arkusza nadaje się takim materjałom, jak: papier wszelkiego rodzaju, blachy różnych metalów, wata i t. p.

Arlekin (z włoskiego) śmieszek, błazen teatralny, osoba konieczna w dawnej komedji włoskiej. W wieku XVIII z komedją włoską przeniesiono go do Francji. Panowie polscy w tymże wieku, naśladując w zabawach swoich wzory cudzoziemskie, wprowadzili arlekinadę do polskiego kuligu. Więc u możniejszych, z pierwszych sani wyskakiwał do dworu arlekin kuligowy z trzepaczką i śpiewał, skacząc: Hej, kulig! kulig! kulig! Stąd Polacy zaczęli w XVIII

stuleciu nazywać *arlekinadą* niestosowny do wieku i powagi ubiór, teatralne giesta i zachowanie się.

Armada, po hiszpańsku tyle, co siła zbrojna. *Niezwyciężoną armadą* nazywała się flota złożona z 160 okrętów (30000 ludzi i 2.630 armat), którą król hiszpański Filip II wysłał w r. 1588 przeciw Anglji. Flotę tę zniszczyła burza morska, a resztki jej rozgromili Anglicy.

Armata, *harmata* (z łac.). Karłowicz powiada, że w żadnym języku, prócz polskiego, nie znalazł wyrazu tego w znaczeniu działa. Ale i w polskim *armata* oznaczała dawniej wogóle: amunicję, wojsko, artylerję, armię, flotę morską. Knapski objaśnia armatę jako *wojsko wodne.* Kromer pisze: *Król do Litwy, według potrzeby, żywności i armaty posłał. Starszy nad armatą* zwał się także *armatnym koronnym* lub *armatnym litewskim,* a później generałem artylerji koronnej, lub litewskiej. Armata oznaczała najpierw wszelką broń w znaczeniu zbiorowem, a dopiero za panowania Sasów utarło się nazywanie dział pojedyńczych armatami. (Ob. *Działo).*

Armatura, w dawniejszej wojskowości wszelkie *uzbrojenie* żołnierza, lub okrętu. — W technice armaturą nazywa się ogół części dodatkowych, niezbędnych do uzupełnienia machiny; tak np. armaturę machiny parowej stanowią: jej umontowanie, manometry, krany, klapy i t. p. W heraldyce zbroje i rysunki około herbu.

Armenja, kraina w Azji, położona między Kurdystanem, Mezopotamją, Azją Mniejszą i Aderbidżanem. W starożytności rządzona była przez własnych monarchów, później zaś straciła swą niezależność i obecnie podzielona jest między Rosję, Turcję i Persję. Armenja przedstawia wysokie płaskowzgórze z kilkoma stożkowatemi górami, sięgającemi ponad 5000 metrów wysokości, ak: Ararat Wielki i Mały, Perli-Dag, Ala-Dag i inne. Z rzek armeńskich główniejsze są: Eufrat, Kur, Arakses, Tyger. Z jezior: Wan, Urmia i Gokcza. Klimat Armenja ma nierówny: upały w lecie i dość silne mrozy w zimie, ale zalecający się zdrowotnością. W dolinach rośnie tu bawełna i szczep winny, wyżej nieco są żyzne pastwiska, na których ludność tutejsza hoduje liczne stada owiec, koni i bydła. Pierwotną ludność Armenji stanowili *Armeńczycy (Ormianie),* którzy obecnie w ojczyźnie swej są mniejszością, gdyż wskutek wypadków dziejowych rozproszyli się po innych krajach. Pracowici, zdolni, zamiłowani w spokoju, wykazują wielkie zdolności do handlu, co było jedną z przyczyn rozproszenia Ormian po świecie. Wielu z nich przybyło niegdyś do Polski w celach handlowych, tu się osiedlili, zżyli, a nawet zupełnie zjednoczyli z narodem polskim. Takich rodzin niegdyś ormiańskich spotkać można dużo w Galicji. Ogólną liczbę Ormian podają na 3 do 4 miljonów, z których miljon zaledwie mieszka w Armenji. Armeńczycy jeszcze w wieku III przyjęli religję chrześcijańską; tworzą oni osobny kościół ormiański, którego głową jest tak zwany Katolikos, zamieszkujący w Eczmiadzinie. Oprócz Ormian Armenję zamieszkują Kurdowie, Gruzini, Turcy, Turkomani i inni. Z miast armeńskich znaczniejsze są: Tyflis, Kars, Erywań, Nachiczewań, Eczmiadzin, Erzerum, Diarberkir, Wan, Bajezyd, Taurus.

Armiński *Franciszek,* astronom polski, ur. 1789, zm. 1848; r. był profesorem na katedrze astronomji w uniwersytecie Warszawskim do r. 1831. Obserwatorjum warszawskie powstanie swe zawdzięcza głównie jego staraniom; pod jego też kierunkiem urządzone zostało ostatecznie w r. 1829; obowiązki dyrektora sprawował aż do śmierci.

Armja (z łac.), ogół wojsk jakiegoś mocarstwa, albo też zastęp wojsk w jedną całość uorganizowany dla działania

na pewnym oznaczonym teatrze wojny. Taka armja składa się zwykle z kilku korpusów, stosownie do organizacji wojsk danego kraju. W Polsce dopiero za Stanisława Augusta, około r. 1775, armja podzielona została na cztery grupy pod wodzą regimentarzy, a mianowicie: wielkopolska w Poznaniu, małopolska w Warszawie i Krakowie, podolska w Kamieńcu i ukraińska. Ob. *Wojsko*.

Armja Zbawienia, sekta, a raczej stowarzyszenie założone w Anglji przez Wiljama Bootha w r. 1865. Posiadało organizację wojskową; misjonarze i misjonarki podlegały wojskowej karności. Zaprowadzono w armji stopnie i mundury wojskowe. Działalność *Armji Zbawienia* polega na walce ze złem, zakorzenionem w duszy ludzkiej, przez odpowiednie kazania i przemowy, oraz zakładanie instytucji filantropijnych: przytułków z taniemi kuchniami, biur udzielania pracy, ferm wzorowych, kolonji zamorskich i t. p.

Armstrong *Wiljam Jerzy*, inżynier, ur. 1810, wynalazca znanego pod jego nazwiskiem, nowego działa, w którem obok rury gwintowej zastosował nabój od tyłu. Wynalazek ten wywołał duże zmiany w artylerji.

Arnauci, ob. *Albanja*.

Arnika, *Pomornik lekarski (Arnica montana)*, roślina z rodziny złożonych, spotykana w całej Europie środkowej i w części północnej. Jest to ziele trwałe, liście ma jajowato podłużne, żylaste, niekiedy lepkie, korzeń ciemno-brunatny, mięsisty, kwiaty ciemno-żółte; kwitnie w czerwcu i lipcu. W medycynie używane bywają jej kwiaty, korzeń, a niekiedy i liście, zawierające niewielką ilość olejku eterycznego i kwas garbnikowy, stosowane jako środek pobudzający, głównie przy silnych gorączkach, w chorobach płuc i przewodu pokarmowego, przy silnych stłuczeniach, wstrząśnieniach mózgu, skaleczeniach i t. d.

Arno, rzeka we Włoszech, wypływa z gór Apenińskich, wpada do morza Śródziemnego. Nad rzeką Arno leży miasto Florencja.

Arogancja, to samo, co zarozumiałość, tj. nadmierna pewność siebie, a wyzywające, przykre traktowanie innych. Człowieka, grzeszącego arogancją, nazywamy *arogantem*. Aroganci bywają zazwyczaj potulnymi i nadskakującymi wobec wyższych stanowiskiem, lub możniejszych.

Aromat, miła woń, której źródłem jest olejek eteryczny, wydzielany przez rośliny (również i zwierzęta), z osobnych gruczołków. *Aromatyczny*, mile pachnący, wonny.

Aromatyczne środki lekarskie, *leki wonne (Aromatica)*, odznaczają się silną zwykle wonią, która pochodzi od zawartego w nich olejku lotnego. Działają pobudzająco; przyłożone na skórę, powodują jej zaczerwienienie; wprowadzone do żołądka, przyśpieszają sprawę trawienia, dzięki wzmożonemu wydzielaniu się śliny i soku żołądkowego, a skoro przejdą do krwi, podniecają wszystkie czynności nerwowe.

Arpad, syn Almusa, wódz Madziarów, z którymi przybył w końcu w. IX z nad Wołgi do Panonji i osiadł na brzegach Cisy, podbiwszy Siedmiogrodzian, Chorwatów, Chazarów, Rumunów i inne narody. Około r. 895 walczył z Morawianami. Następnie ogłosił się księciem i panował od r. 889 do 907. Arpad stał się tym sposobem protoplastą dynastji Arpadów, wygasłej w linji męskiej na Andrzeju III, zm. 1301.

Arsen, metaloid (ob.), symbol chemiczny *As*. Należy do pierwiastków grupy azotowej. W przyrodzie rzadko znaleść go można w stanie czystym; najczęściej występuje w postaci związków z siarką, żelazem i kobaltem. W małych bardzo ilościach arsen znajduje się prawie wszędzie; znajdowano go prawie we wszystkich źródłach mineralnych. Posiada wygląd metaliczny połysk niezardzewiałego żelaza; jest tak kruchy, że daje się utrzeć na proszek, którego używa się jako trucizny na muchy. Otrzymać go można bądź przez sublimowanie (ob.) rodzimego arsenu, bądź przez ogrzewanie jakiej rudy, zawierającej ten pierwiastek, przyczem arsen ulatnia się i osiada następnie w postaci czarnej, metalicznej warstwy. Czysty arsen nie jest trujący i bardzo małe ma zastosowanie. Natomiast jego związki, szczególnie z tlenem, są nadzwyczaj silnemi truciznami. Jednym z nich jest trójtlenek arsenu, pospolicie *arszenikiem* zwany; przedstawia się on w postaci białego, krystalicznego proszku, lub też szklistego ciała, które w wodzie rozpuszcza się z trudnością. Otrzymuje się go przez prażenie arsenu, lub jego rud przy dostępie tlenu powietrza. Arszenik znajduje się w wielu źródłach mineralnych; ludność niektórych okolic Tyrolu, obfitującego w wody arszenikowe, tak się do tej trucizny przyzwyczaja, jak inni do opjum, lub tytuniu: może ona pić bez żadnej dla siebie szkody wodę, która nieprzyzwyczajonych przyprawia o śmierć, lub ciężką chorobę. W przemyśle arszenik ma dość obszerne zastosowanie: rozpuszczony w glicerynie, używa się przy drukowaniu tkanin; klaruje szkło, używają go przeto przy fabrykacji szkła kryształowego, dodając do stopu trochę arszeniku; daje barwne połączenia z siarką, tworząc dwie piękne, lecz trujące farby: żółtą i pomarańczową; zaś z miedzią i kwasem octowym daje piękną, lecz trującą farbę zieloną, znaną w handlu pod nazwą *zieleni szwajnfurckiej*. Jako środek trujący, a więc antyseptyczny, używa się przy wypychaniu zwierząt. Z innych związków arsenu należy wymienić zabójczy *arsenowodór* lub *arseniak* — gaz, będący połączeniem arsenu z wodorem.

Arsenał — zbrojownia, skład broni, amunicji i materjałów wojennych na potrzeby różnych rodzajów wojsk. Przy arsenałach znajdują się zwykle fabryki i warsztaty broni, oraz lawet, wozów, pontonów i t. p. Arsenały często bywają muzeami broni.

Arszenik, ob. *Arsen*.

Arszyn, miara długości używana w Rosji i Persji. Arszyn rosyjski znaczy tyle, co 71 centymetrów, czyli 1¼ łokcia polskiego; arszyn perski tyle, co jeden metr i półtora centymetra.

Artakserkses, imię kilku królów perskich w starożytności.

Artel (z tatarskiego *arta* — gmina i *orton* — towarzysz). Tak nazywa się w Rosji stowarzyszenie, które, zebrawszy między członkami swymi pewien kapitał, w charakterze przedsiębiorcy wykonywa różne roboty własnoręcznie pod odpowiedzialnością wzajemną wszystkich członków za jednego, lub przez najemników.

Artemis, *Artemida*, jedna z sześciu głównych bogiń greckich, bogini księżyca, w mitologji rzymskiej zwana *Djaną*. Wyobrażana bywa z łukiem i strzałami, lub pochodnią.

Arterja, ob. *Tętnica*.

Artezyjskie studnie, są to źródła wody, którym ujście na powierzchni ziemi otwiera się sztucznie, przez świdrowanie głębokiego otworu. Woda, znajdująca się pod powierzchnią ziemi, a utrzymywana na pewnej głębokości przez warstwy nieprzepuszczalne, tworzy strumienie i rzeczki podziemne o różnym spadku, względnie do układu tych warstw i nachylenia ich do poziomu danej miejscowości. O ile miejscowość tworzy pochyłą z dwuch stron kotlinę, to jest ma postać ogromnej miednicy o wyniesionych brzegach, wówczas woda, która ścieka od brzegów do dna takiej miednicy, tryśnie w górę, jeśli wywiercić do tego dna otwór. Studnie takie znane już były w starożytnym Egipcie i Chinach, najwięcej jednakże upowszechniły się w Artezji (Artois), prowincji północnej Francji, i stąd otrzymały swą nazwę. Otwory studzien artezyjskich

wiercą specjalnymi świdrami, a w otwory zaraz za świdrem zapuszczają rury, chroniące je od zasypania; przez te

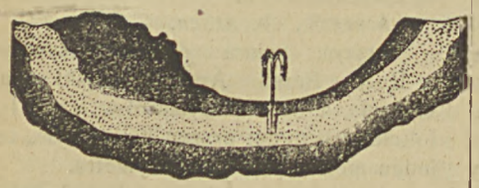

Fig. 35. Artezyjska studnia.

rury tryska następnie woda. W miarę zagłębiania się, rury i świdry sztukują za pomocą specjalnych muf i muter.

Artrytyzm, inaczej *podagra*, *dna* — choroba będąca skutkiem nieprawidłowej przemiany materji; objawy jej ból, obrzęk, zaczerwienienie — występują zwykle w stawach palców nóg i rąk; stąd nazwa jej — *arthritis* (po łacinie zapalenie stawu). W organizmie odbywa się cały szereg procesów chemicznych, mających za zadanie część soków, jako odżywczych, przyswoić w stanie rozpuszczalnym tkankom, a resztę wydalić, jako niepotrzebnych. Przy artrytyzmie procesy chemiczne nie idą w kierunku właściwym, wskutek czego niektóre sole, zamiast rozpuścić się, osadzają się w stawach i powodują bóle i stopniowe zniekształcenie stawów. Choroba ta długotrwała, trafia się przeważnie u ludzi starszych, dobrze odżywiających się, nadużywających wina. Przy właściwem leczeniu ustępuje; zwykła się jednak powtarzać, zwłaszcza gdy chory nie zachowywuje wskazanej djety. Leczenie polega na stosowaniu określonej, dość ścisłej djety i kuracji w takich miejscowościach jak Solec, Busk, Ciechocinek, Trenczyn, Piszczany i t. p.

Artykuł, używa się w rozmaitem znaczeniu, zawsze jednak rozumie się pod nim część składowa całości. *Artykułem wiary* zowie się prawda religijna, przez Kościół uznana, czyli dogmat, należący do ogółu jego nauki. *Artykułem prawa* nazywa się każdy w nim pojedyńczy paragraf. *W piśmiennictwie*, artykuł jest to opracowanie jakiejś kwestji naukowej, literackiej, politycznej i t. p., zamieszczone w dzienniku, lub innem czasopiśmie, a zatem stanowiące jedną z jego części składowych. W *handlu*, artykułami nazywają się rozmaite rodzaje towarów, ugrupowane w pewne gałęzie (artykuły spożywcze, kolonjalne, galanteryjne i t. p.).

Artylerja. Pod tym wyrazem należy rozumieć działa, wraz z przynależytościami (taborem, amunicją), obsługą i zarządem. Zależnie od przeznaczenia, artylerja dzieli się na *forteczną*, czyli *wałową*, służącą do obrony fortec, *brzegową* — składającą się z wielkich dział do odpierania ataków floty wojennej na brzegi umocnione; *morską*—stanowiącą uzbrojenie statków wojennych; *oblężniczą*—do burzenia stałych fortyfikacji i *polową*, która rozstrzyga losy bitew, a składa się z dział przenośnych. Artylerja dopiero w bieżącem stuleciu została należycie wyzyskaną w działaniach wojennych; w polu używa się jej do osłabienia i zdemoralizowania nieprzyjaciela w punkcie, na który ma być zwrócony stanowczy atak. Na dalekie odległości strzela się z dział polowych granatami, na bliższe szrapnelami, które wyrzucają na nieprzyjaciela z góry grad kulek; zaś przeciw wojskom, biegnącym do ataku, na odległość około 50 sążni używa się kartaczy. Artylerja wspiera w bitwie działania piechoty, lecz sama potrzebuje od niej obrony, ażeby się nie dostała w ręce nieprzyjaciela. Dla zapobieżenia temu dodaje się do każdej baterji oddział piechoty. Artylerja polowa dzieli się na: *konną*, która ma całą swą obsługę na koniach, *pieszą* z obsługą, jeżdżącą na samych działach, lub wozach z amunicją i *górską* lekką, przenoszoną na grzbietach mułów, lub koni.

Artysta. Twórca, lub wykonawca dzieł sztuki wzruszających i zachwycających czytelników, widzów, lub słuchaczy. By wywołać wzruszenie w duszach innych ludzi, trzeba mieć w swojej własnej nadmiar wzruszenia, płynący z mocy uczucia, głębi i przenikliwości myśli, oraz zdolność przelewania wzruszeń swoich w dzieła sztuki. Zdolność tę nazywamy *talentem*. Artysta dla rozwoju talentu swego winien zasilać go nieustannie wrażeniami życia zewnętrznego, a pogłębiać pracą ducha, wyrabianiem zarówno umysłu swego, jak uczucia. To też wykształcenie artysty musi być głębokie i wszechstronne, musi opierać się na poznaniu przyrody, na zrozumieniu życia i jego praw, na wnikaniu w głębiny dusz ludzkich, do czego pomaga artyście zazwyczaj wrodzona jego wrażliwość i przeczuciowość, to jest zdolność przenikania nawet tego, z czego myślowo nie zdaje sobie sprawy. Zaletą artysty jest rozwinięcie w nim wysokich cech indywidualnych, to jest tych cech, które go od innych artystów wyróżniają.

Aryjczycy *(Arjowie)*, jeden z najdawniejszych ludów, o których doszły wiadomości piśmienne. Jak dowodzą uczeni, lud ten zamieszkiwał pierwotnie płaskowzgórze Iranu (Persja). Z tej kolebki swojej rozeszli się byli Arjowie na zachód, po ziemiach Europy i na południo-wschód na półwysep Indyjski. Od nich zatem pochodzą wszystkie ludy, zwane dawniej przez uczonych indo-europejskimi. Język starożytnych Arjów, zwany *sanskrytem*, uważany też jest za źródło pierwotne, z którego wyszły wszystkie języki europejskie. Język to dziś zamarły (nie mówi nim żaden z żyjących narodów), ale dochowały się pisane nim księgi, z których najstarsza, zwana *Rig-weda*, jest dla uczonych źródłem wiadomości o życiu starożytnych Arjów, o ich wierzeniach religijnych, stopniu cywilizacji, urządzeniach społecznych i t. d. Ze wszystkich języków europejskich najpodobniejszą do sanskrytu jest mowa litewska i języki słowiańskie.

Aryman, u starożytnych Persów bóg zły, niszczący, początek złego i ciemności, spłodzony przez czas bez granic, i dlatego końca mieć nie będzie. Przeciwnik boga dobrego, Ormuzda (Ahura-Mazdy).

Arystarch z Samos, jeden z najznakomitszych astronomów starożytności, żyjący około r. 260 przed Chr. O szczegółach jego życia nie posiadamy żadnych wiadomości, z pism zaś jego pozostało jedno tylko dzieło: *O wielkościach i odległościach słońca i księżyca*. Uważać go można za poprzednika Kopernika, twierdził bowiem, że słońce i gwiazdy są nieruchome, ziemia zaś dokoła słońca się obraca.

Arystofanes, największy komedjopisarz grecki, ur. r. 444 przed Chr., um. r. 375 w Atenach. Przeciwnik filozofów, wyszydzał Sokratesa; wielki wróg ówczesnego społeczeństwa ateńskiego, bronił zawzięcie starych obyczajów.

Arystokracja (z greckiego, od *aristos*—najlepszy i *kratia*—władza). W społeczeństwach starożytnych wyraz ten oznaczał *rządy najlepszych;* panowanie najgodniejszych, najszlachetniejszych żywiołów. W istocie było to panowanie dawnych, zasłużonych i najmożniejszych rodów. W Sparcie utrwaliły się rządy arystokratyczne, w Rzymie również, za czasów rzeczypospolitej, władza spoczywała w rękach arystokracji. W Atenach demokracja i arystokracja często walczyły z sobą o rządy kraju — walki te kończyły się prawie zawsze zwycięstwem żywiołów demokratycznych. Obecnie wyrazem arystokracja oznaczamy wyższe, uprzywilejowane pod niektórymi względami, warstwy społeczne. Rządów arystokracji w tem znaczeniu, co u starożytnych, nie spotykamy w żadnem z państw współczesnych.

Aryston, automatyczny przyrząd muzyczny, ob. *Muzyczne narzędzia*.

Arystoteles (ur. w 384 r. przed Chr. w Stagirze w Macedonji, zm. r. 322 na wyspie Eubei). Pochodząc z rodu

Asklepjadów (ob.), bardzo młodo zapoznał się z anatomją i sztuką lekarską, oraz nabrał zamiłowania do nauk przyrodniczych. Przez lat 17 słuchał nauk Platona, pracując nadto usilnie na własną rękę, gromadząc księgi, badając przyrodę. Wezwany przez króla macedońskiego Filipa na stanowisko nauczyciela, przez lat 8 pracował nad rozwinięciem umysłu królewicza Aleksandra. W późniejszych latach Aleksander hojnie wspierał badania naukowe swego mistrza, dostarczając mu z dalekich wypraw wojennych osobliwych okazów, zwłaszcza zwierzęcych i wogóle bogatych materjałów naukowych. Dzieła Arystotelesa, z których tylko część do naszych czasów się dochowała, obejmują prawie cały obszar współczesnej mu wiedzy. Wszechstronny ten umysł zajmował się z równym zapałem filozofją, jak przyrodą; pracował nad fizyką, biologją, psychologją, polityką, etyką, logiką; zastanawiał się nad pierwszą przyczyną bytu, badał sposoby rozmnażania się istot żywych, gromadząc wciąż bogate zapasy spostrzeżeń własnych i cudzych i rzucając podwaliny pod wiele późniejszych odkryć i poglądów naukowych. Arystoteles wywarł olbrzymi wpływ na umysłowość współczesnych sobie i potomnych. Uznanie go w wiekach średnich za bezwzględną powagę zatamowało rozwój myśli naukowej. Nawet oczywistym błędom Arystotelesa nie śmiano zaprzeczać i bezkrytycznie powtarzano je za nim.

Arystydes, polityk i wódz ateński, żył i działał w epoce bohaterskich walk Greków z Persami. Brał udział w sławnych bitwach pod Maratonem, Salaminą i Platejami; kierował wielu najważniejszemi sprawami Grecji całej. Ale sławę swoją zawdzięcza nietyle męstwu i talentom wojskowym i politycznym, co nieposzlakowanej prawości i czystości charakteru, które wyniosły go ponad wszystkie stronnictwa. Nie istniały dlań żadne względy, ani racje polityczne wobec prawdy, prawa i sprawiedliwości. Człowiek, przez którego ręce przechodziły miljony związkowych państw całej Grecji, był tak ubogim, że umierając nie zostawił nawet na pogrzeb. Naród ateński uczcił wielkiego obywatela pogrzebem na koszt państwa.

Arytmetyka (z greckiego *arithmos*— liczba), w ścisłem i najpospolitszem znaczeniu jest to część matematyki, obejmująca naukę liczb; zajmuje się badaniem ich własności, podaje prawa i sposoby łączenia ich z sobą. Jeżeli się dzieli arytmetykę na *niższą* i *wyższą*, pod tą ostatnią rozumieć należy *teorję liczb* (ob.). Arytmetyka w pospolitem znaczeniu obejmuje zasady liczenia, naukę czterech głównych działań na liczbach całkowitych i ułamkach, działania dalsze, jak potęgowanie, wyciąganie pierwiastków, logarytmowanie; naukę o stosunkach, proporcjach, postępach; nakoniec zastosowanie proporcji, czyli reguły. Zastosowanie arytmetyki do potrzeb handlu stanowi *rachunkowość handlową*, do statystyki — *społeczną* czyli *polityczną*.

Arytmomancja (z greckiego), u starożytnych sztuka przepowiadania przyszłości z kombinacji liczbowych.

As, u starożytnych Rzymian jednostka zasadnicza miar i monet. Najstarszą monetą rzymską tej nazwy była moneta miedziana, wybita po raz pierwszy za Serwjusza Tulljusza.

As, karta oznaczona jednem tylko okiem, zwana inaczej *tuzem*, jest zwykle najwyższą (najstarszą) w grze karcianej.

Asafetyda *(asa foetida), żywica śluzowa*, w gwarze ludowej zwana *czarciem łajnem*, częściowo w wodzie rozpuszczalna, smaku bardzo gorzkiego. Przedstawia się w postaci kruchych czerwono-brunatnych kawałków. Jest to wysuszony sok rośliny *ferula asa foetida*, rosnącej w Persji. Zapach ma wstrętny, przypominający jednocześnie wanilję i czosnek. Dawniej bardzo w medycynie używana. Dziś stosowana

w niektórych chorobach nerwowych, jako *środek antyspazmatyczny* (ob.), a także przeciw robakom (wnętrzakom). Zewnętrznie bywa używana jako kataplazm rozmiękczający stwardnienia. Niektóre ludy azjatyckie używają jej jako przyprawy mocno pobudzającej narządy trawienia, a więc podniecającej apetyt.

Asauła, urząd w Siczy zaporoskiej. Do tego urzędu dołączano tytuł: *wojskowy* albo *pułkowy*. Asauła *pułkowy* była to osobistość podrzędna, zaś *wojskowy* należał do *starszyzny*. *Wojskowy* spełniał czynności szefa policji i adjutanta przy atamanie. Jako znak zewnętrzny swej władzy posiadał laskę; podczas uroczystych przyjęć nosił *pieczęć* siczową, na której wyobrażany był zaporożec z rusznicą w dłoni, w sutym polskim stroju. Dziś jeszcze w wojsku nieregularnem kozackiem spotyka się tytuł asauły, odpowiadający randze porucznika. W guberniach południowych do ostatnich czasów nazywano dozorcę robót w polu asaułą, albo asawułą.

Asceta, człowiek, który dąży do najwyższej doskonałości i cnoty przez umartwienie ciała, powstrzymanie się zupełne od wszelkich przyjemności i rozkoszy, a oddanie modlitwie i ćwiczeniom religijnym.

Aschabad, miasto w kraju Zakaspijskim, rezydencja gubernatora (12,000 mieszk.).

Asekuracja, ob. *Ubezpieczenie*.

Asemityzm, Asemici, stronnictwo, które bez nienawiści do Żydów pragnie uorganizować i wzmocnić społeczeństwo chrześcijańskie, tak, aby nie poddawało się wyzyskowi ze strony Żydów.

Asenizacja (z franc.), uzdrowotnienie, wprowadzenie środków hygjenicznych, w szczególności zaś usuwanie zarazków chorobotwórczych, *dezynfekcja* (ob.).

Aseptyka, w chirurgji ochranianie ran od dostępu zarazków. Leczenie ran winno być *antyseptyczne*, t. j. skierowane przeciw dopuszczeniu gnicia *(sepsis)*; jeżeli cel ten osiąga się bez użycia środków chemicznych, jak sublimat, lub kwas karbolowy, postępowanie jest *aseptyczne*. Podobnież rozróżniać można opaski antyseptyczne i aseptyczne. Te ostatnie nie są napojone środkami chemicznymi, lecz jedynie wyjałowione, czyli sterylizowane, tj. oswobodzone od zarazków, przez ogrzanie ich w strumieniu pary wodnej o temperaturze 100°, lub też w suchem powietrzu w temperaturze 150°.

Asesor, *assesor*, dosłownie znaczy *współzasiadający*. W dawnej Polsce *asesorami* nazywano członków różnych sądów, t. j. współsędziów, ławników; później tytuł ten przysługiwał urzędnikom współzasiadającym z członkami wyższych władz sądowych; obecnie jeszcze asesorami mianują osoby, powołane na zebraniach do współzasiadania obok przewodniczącego przy stole prezydjalnym. Na sejmikach w dawnej Rzplitej Polskiej marszałek i wybieralni *asesorowie* zapisywali kreski dane kandydatom na posłów sejmowych, oraz notowali projekty do laudum. *Asesorem skrzynkowym* nazywał się w dawnych sądach polskich niższy urzędnik, którego obowiązkiem było ściąganie kar przez Trybunał nakładanych.

Asfalt, inaczej *smoła ziemna*, jest minerałem o barwie smolisto-czarnej, z blaskiem tłustym, o silnej woni. Minerał ten miękki i nieprzezroczysty występuje wśród piaskowców i wapieni, a także jako samoistne żyły i pokłady; przypuszczają, że jest on pozostałością po dawnych pokładach oleju skalnego, czyli ropy nafcianej (ob.). Znajduje się głównie: w Albanji, na wyspie Trynidad, w morzu Martwem (zwanem inaczej *jeziorem Asfaltowem)*, na Kaukazie i w innych miejscowościach. Nie rozpuszcza się w wodzie, natomiast łatwo w terpentynie, benzynie i nafcie; jest palny. Używają go do wyrobu lakieru i farby, a rozpuszczony i zmieszany ze żwirem i wapnem służy na chodniki i bruki uliczne. Masa papierowa, prze-

sycona asfaltem, zwana powszechnie *papą*, lub *tekturą smołowcową*, używana bywa do pokrywania dachów. Podobnej masy w ostatnich czasach zaczęto używać na wyrób rur gazowych, wodociągowych i t. p.

Askenazy *Szymon*, ur. r. 1867 w Zawichoście koło Sandomierza, profesor historji powszechnej w uniwersytecie lwowskim, pracuje nad dziejami Polski, zwłaszcza w XVIII i XIX stuleciu. Z dzieł Askenazego na szczególną uwagę zasługują: *Przymierze polsko-pruskie, Dwa stulecia — XVIII i XIX*, oraz wydana w r. 1909 dwutomowa monografja o *Łukasińskim*.

Asklepjos, *Eskulap*, w mitologji greckiej bóg lecznictwa, syn Apollina. Wychowany przez centaura Chejrona, który go leczenia wyuczył. Asklepjos, dzięki Atenie, posiadł możność nawet wskrzeszania zmarłych. Za wskrzeszanie zmarłych miał go Zeus zgładzić ze świata piorunem. Świątynie jego nosiły zarazem charakter zakładów leczniczych; rolę kapłanów i lekarzy pełnili tam *Asklepjadowie*, jakoby potomkowie synów Asklepjosa. Uroczystości na cześć Asklepjosa, co 5 lat odbywane w Epidaurze, zwały się *Asklepjeja*. Symbolami tego bóstwa były: wąż i laska.

Asnyk *Adam*, ur. 24 października 1838 r. w Kaliszu. Studja odbywał w akademji medyko chirurgicznej w Warszawie. Następnie udał się do Wrocławia, potem do Heidelberga dla ukończenia studjów. W r. 1863 powrócił do kraju i brał udział w wypadkach ówczesnych. Wypadki te wywarły na wrażliwą naturę poety wpływ bardzo silny i głęboki. Wyrazem tego wpływu jest dłuższy poemat Asnyka. Ze smutkiem mówi tam poeta o tych gołębiach, co dobrowolnie leciały w płomienie pożarów, obłąkane miłością, a na przyszłość wskazuje narodowi drogę wielkiej i ciężkiej pracy twórczej. „Chodź ze mną w znojów nieprzebranych kraje!“ woła. Żyjąc w najsmutniejszym dla społeczeństwa naszego okresie, wpatrzony nieustannie w duszę narodu, śledził wszystkie jej drgnienia sercem bardzo wrażliwem i umysłem bardzo rozważnym. W chwili, gdy ze wszystkich stron podnosiły się napaści na przeszłość narodową, mówi do młodych: „Szukajcie prawdy jasnego promienia, szukajcie no-

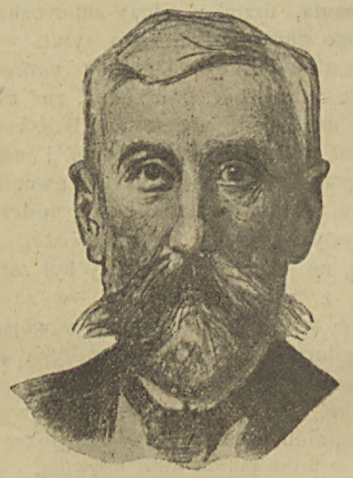

Fig. 35. Adam Asnyk.

wych, nieodkrytych dróg... ale nie niszczcie przeszłości ołtarzy...“ Z pod pióra jego wyszło bardzo wiele drobnych, lirycznych utworów, cudnych formą, a w treści przeniknięty ukochaniem ojczyzny i troską o jej przyszłość. Poza pracą poetycką brał udział czynny w życiu społeczeństwa: przez długi czas stał na czele demokratycznego dziennika krakowskiego *Nowa Reforma*, był posłem na sejm; z jego inicjatywy powstało w Galicji „Towarzystwo Szkoły Ludowej“, organizacja oświatowa, znakomicie rozwijająca się po dziś dzień. Pisał także utwory dramatyczne (komedje: *Walka stronnictw, Gałązka heljotropu, Przyjaciele Hioba, Bracia Lerche* i t. d.; dramaty: *Cola Rienzi, Kiejstut*). W utworach tych wykazał jednak mniej talentu, niż w lirykach, które były najwłaściwszem polem dla jego twórczości poetyckiej. Zmarł w Krakowie 2 sierpnia 1897 r. Pisywał pod pseudonimem *(El...y)*.

Asocjacja, stowarzyszenie, związek wielu osób, mających wspólne cele i interesy.

Aspazja, słynna z piękności i rozumu Greczynka, ur. około r. 470 przed Chr. Żyła w Atenach za czasów Peryklesa; była bardzo wymowna i zajmowała się polityką. Perykles, oczarowany jej urodą i rozumem, rozwiódł się ze swą żoną i żył w związku nielegalnym z Aspazją. Koniec jej życia niewiadomy.

Aspekt (z łac.), położenie na niebie i stosunek słońca, planet, księżyca i gwiazd; odmiany księżyca. — Stąd wyraz ten oznacza także przepowiednię, lub przewidywanie.

Aspiracja (z łac. *aspirare* — wdychać), wymawianie samogłoski z przydechem. W innem znaczeniu *aspiracją* nazywają dążenie do celu upragnionego, dalekiego, pożądanie, np. sławy, stanowiska, zaszczytów, a stąd *aspirantem* zowie się człowiek, starający się o coś, np. o urząd.

Aspiryna, eter octowy kwasu salicylowego, tworzy drobne, białe igły krystaliczne, ma smak słabo kwaśny, rozpuszcza się w wodzie i alkoholu, topi się przy 135°. Używa się jako środek leka.ski.

Aspis *Bogumił*, ur. r. 1842, um. r. 1898, poeta polski, pisywał pod pseudonimem *Teofila Tarczy*. Z utworów jego najbardziej znany jest poemat dramatyczny, p. t. *Sulamita*.

Assur, bóg asyryjski, od którego całe państwo otrzymało nazwę *Mat—Assur*. Wyobrażano go w postaci męskiej, z łukiem napiętym w ręku.

Astarte, główna bogini starożytnych Syryjczyków, Fenicjan i Żydów, której świątynie główne znajdowały się w Tyrze i Sydonie; przedstawiają ją z dwoma rogami, symbolem siły. Salomon zaprowadził na nowo cześć jej u Żydów.

Astenja — bezsilność, wyczerpanie, niemoc bądź to pojedyńczego narządu (np. astenja żołądka — osłabienie żołądkowe), bądź całego systemu, np. astenja nerwów, czyli *neurastenja* (ob.).

Aster, roślina z rodziny złożonych, do których nasza zwykła stokrotka należy. Astry mają wspólną okrywę kwiatową, półkulistą, złożoną z kilku rzędów listków, dachówkowato ułożonych. Okrywa ta tworzy rodzaj koszyczka, w którym na wspólnym osadniku tarczowatym mieszczą się liczne kwiatki. Z nich jedne, środkowe, są *rurkowate*, drugie, brzegowe, *języczkowate*. Rodzaj ten liczy około 180 gatunków, najwięcej w Ameryce. U nas rośnie po lasach gdzieniegdzie jeden tylko gatunek z kwiatami jasno fjoletowymi. W ogródkach kwiatowych bywa hodowany aster chiński, jako roślina ozdobna, w przeróżnych odmianach, główna ozdoba flory jesiennej.

Asteroidy, ob. *Planety*.

Astma, inaczej *rozedma płuc*, jest chorobą tkanki płucnej; polega na stopniowem zmniejszaniu się jej elastyczności. Tkanka płucna składa się z mnóstwa mikroskopijnych pęcherzyków, które mają za zadanie wciągać powietrze, pochłaniać zawarty w niem tlen i wydalać obeztlenione powietrze. Do wciągania i wydalania powietrza potrzebne są dwa czynniki: 1) siła mięśni klatki piersiowej i brzucha i 2) elastyczność samych pęcherzyków płucnych. Jeżeli pęcherzyki płucne tracą swoją elastyczność, t. j. nie kurczą się i nie rozszerzają w stopniu należytym, to oddychanie staje się utrudnionem — zjawia się duszność. W miarę rozwoju choroby występuje kaszel, katar oskrzeli, obrzęki nóg i t. d. Choroba ta trafia się przeważnie u ludzi starszych, jest długotrwała. Najważniejszym czynnikiem w leczeniu astmy jest ciepły klimat i czyste powietrze.

Astrachań, miasto gub. w Rosji, położone na wyspie, utworzonej przez Wołgę, niedaleko ujścia tej rzeki do morza Kaspijskiego; liczy około 120.000 mieszk. rozmaitych narodowości; pro-

wadzi handel rybami, kawiorem, naftą, solą, mydłem. Astrachań był przez jakiś czas stolicą tatarskiego *carstwa Astrachańskiego,* utworzonego po rozpadnięciu się t. zw. Złotej Ordy; w r. 1557 podbity został przez Rosję i do niej przyłączony. *Gubernja Astrachańska* obejmuje 207.200 kil. kwadr. (3.760 mil kw.) z ludnością 860.000 dusz, której mniejszą część stanowią Rosjanie, większą zaś koczujący w stepach Tatarzy, Kałmucy, Kirgizi i inne plemiona mongolskie.

Astralne światło — jest to słabe światło między gwiazdami *drogi mlecznej,* które w gwiazdzistą noc można i na całem prawie niebie zauważyć, choć w mniejszym znacznie stopniu. Pochodzi ono zapewne od gwiazd stałych, zbyt odległych, abyśmy je jako gwiazdy pojedyńcze widzieć mogli.

Astrofizyka — nauka o naturze fizycznej ciał niebieskich, mianowicie o naturze ich powierzchni, ich atmosfery i t. d. Obecnie istnieją specjalne obserwatorja poświęcone badaniom astrofizycznym.

Astrognozja — umiejętność odszukiwania na niebie gwiazd i gwiazdozbiorów, a więc znajomość ich nazw i rozmieszczenia na niebie.

Astrologja. Zanim rozpowszechniła się znajomość odkrytych przez Kopernika praw, wedle których poruszają się ciała niebieskie, sądzono, że istnieje jakaś zależność losów ludzkich od położenia gwiazd na niebie w chwili urodzenia człowieka. Sztuka wróżenia z gwiazd nazywała się *astrologją,* a ludzi, zajmujących się takiem wróżeniem, nazywano *astrologami.* Dziś wiemy, że takie wróżby nie mogą mieć żadnego znaczenia, a wiara w astrologję przechowuje się tylko wśród ludów, stojących na bardzo niskim stopniu oświaty.

Astronomja jest nauką o ciałach niebieskich, o ich pozornych i istotnych ruchach, o ich budowie fizycznej. Wykazuje niezmierną ilość brył niebieskich, śledzi drogi, po których, według praw niezmiennych, biegną; mierzy ich odległości wzajemne, ocenia ich wielkość i masę, wykrywa wzajemne ich na siebie oddziaływanie, bada naturę i właściwości fizyczne. Określić ją można krótko, jako naukę o budowie i prawach wszechświata. Zastosowania praktyczne astronomji na tem polegają, że jest ona podstawą żeglarstwa, daje bowiem możność oznaczania miejsca, w którem się okręt w danej chwili znajduje; przy jej pomocy jedynie możliwe jest kreślenie kart geograficznych i badanie postaci ziemi naszej; ona wreszcie w prawidłowych ruchach brył niebieskich nastręcza jedyny sposób ścisłego mierzenia czasu; według jej zasad układa się kalendarz.— Pobieżna obserwacja nieba uczy, że gwiazdy nie zmieniają wzajemnej względem siebie odległości, a blask ich nie ulega zmianom natężenia: są to gwiazdy stałe, albo poprostu gwiazdy w znaczeniu ściślejszem. Niektóre jednak ciała niebieskie, pozornie nie różniące się od poprzednich, miejsca swe na firmamencie nieustannie zmieniają, przesuwają się między gwiazdami stałemi, a w różnych porach roku objawiają zmiany w natężeniu swego blasku; są to planety, świecące jedynie światłem słonecznem, odbitem od nich, gdy natomiast gwiazdy stałe, podobnie jak słońce, własne wysyłają światło. Planety znajdują się względem ziemi w mniejszej bez porównania odległości, aniżeli gwiazdy stałe; pozostają one w ścisłej od słońca zależności i wszystkie krążą dokoła niego po drogach zamkniętych, eliptycznych. Gwiazdy zaś stałe są to słońca, odpowiadające słońcu naszemu, ale w niesłychanych odległościach od nas rozrzucone, tak że nam ledwie jaśniejącymi wydają się punktami; dokoła tych słońc dalekich krążą niewątpliwie również planety, my wszakże możemy tylko widzieć planety naszego układu słonecznego, do którego i ziemia należy. Podczas nocy pogodnej dostrzegamy

na niebie długą, jasną smugę, zwaną *drogą mleczną*; blask ten, rozpatrywany przez lunetę (ob.), przedstawia się oku, jako niezmierne zbiorowisko gwiazd. Gołem okiem widzialnych jest z całej ziemi około 6000 gwiazd, ogólną zaś ilość gwiazd, widzialnych przez najpotężniejsze teleskopy (ob.), obliczyć można na sto i więcej miljonów. Wspomnieć jeszcze należy o kometach, które, jak planety, odznaczają się zmiennością swego położenia na firmamencie, oraz o spokrewnionych z niemi gwiazdach spadających. Te ostatnie są to roje drobnych bryłek, krążących dokoła słońca. Słońce oddalone jest od ziemi na 20 miljonów mil; światło, które na sekundę przebiega 42500 mil geograficznych, przebywa drogę tę w 8 minutach. Aby jednak dobiegło do nas z najbliższej gwiazdy, potrzebuje około 3½ lat. Jeżeli zaś zważymy, że światło potrzebowałoby na przebieżenie oddzielających nas od przeważnej liczby gwiazd przestrzeni całych setek, a zapewne i tysięcy lat, mieć będziemy wyobrażenie o kolosalnych wymiarach, jakie istnieją we wszechświecie.—Najważniejszem zadaniem astronomji było zbadanie systemu słonecznego, jako układu obejmującego i naszą ziemię. Słońce masą swoją góruje nad masą wszystkich razem wziętych swoich planet, obiegających około niego po zamkniętych drogach. Ziemia jest jedną z tych planet; obrót jej wirowy dokoła osi powoduje pozorny ruch dzienny nieba, zatem zmianę dnia i nocy, obieg zaś roczny dokoła słońca ujawnia się w pozornem przesuwaniu się słońca w ciągu roku między gwiazdozbiorami; zmienność pór roku wypływa z pochylenia osi ziemskiej względem płaszczyzny jej drogi, czyli ekliptyki. W około planet krążą nadto satelity, czyli księżyce; droga ich tedy jest podwójna: dokoła własnej planety i wraz z nią dokoła słońca. Opowiedziany tu system planetarny poznany został w głównych zarysach przez rodaka naszego, Mikołaja Kopernika, który przez to stał się ojcem astronomji nowej. Trudność ujęcia systemu tego stąd wynikała, że i ziemia, która jest naszem stanowiskiem obserwacyjnem, sama zmienia swe położenie w przestrzeni, a stąd ruchy planetarne bardzo zawikłany pozór przybierają. Początek astronomji w głębokiej ginie starożytności. Chińczycy pozostawili spisy zaćmień słońca i księżyca od roku 2500 przed Chryst.; Chaldejczycy, Egipcjanie i Hindusi umieli przepowiadać zaćmienia, prawdopodobnie nie znając dokładnie ich przyczyny. Grecy sporządzili katalog gwiazd, starali się oznaczyć odległość słońca i księżyca od ziemi, zbadali wielkość ziemi i oznaczyli pochyłość ekliptyki. Hipparch i Ptolomeusz świetnie kończą rozwój astronomji greckiej. Ale astronomowie starożytni uważali ziemię za bryłę nieruchomą, za punkt środkowy wszechświata, a na tej zasadzie oparty układ słoneczny Hipparcha i Ptolomeusza wprowadzał uczonych w niepodobne do rozwikłania trudności. Z zamętu tego wyrwał astronomję genjusz Kopernika, a następnie badania Keplera i Newtona określiły dokładnie prawa biegu planet. W miarę jak znajomość układu słonecznego stawała się coraz pełniejsza, astronomja rozszerzała zakres swych badań, sięgając do dalszych słońc, do gwiazd stałych. Poznała, że gwiazdy te pozornie tylko stałemi nam się wydają, w rzeczywistości zaś położenie swe zmieniają i one; i słońce nasze zatem nie pozostaje w spoczynku, ale porusza się w przestrzeni, unosząc wraz z sobą orszak swych planet.—W Polsce kwitła astronomja w akademji krakowskiej, której profesorami byli: Jan z Głogowy, Michał z Wrocławia, Wojciech Brudzewski, Marcin z Olkusza, a największą chwałą tej akademji jest uczeń jej M. Kopernik, twórca astronomji nowożytnej. W wieku XVII Gdańszczanin Heweljusz wygotował pierwsze karty księżyca; w r. 1753 powstało obserwatorjum w Wilnie,

w którem postrzeżenia prowadził Michał Poczobut. Nad podniesieniem nauki astronomji pracował gorliwie Jan Śniadecki, najpierw w Krakowie, a od r. 1807 w Wilnie, gdzie po zamknięciu uniwersytetu obserwatorjum przetrwało do r. 1877. W Warszawie obserwatorjum założone zostało dopiero w r. 1825. Z obserwatorjów prywatnych najważniejszem było założone przez Jędrzejewicza w Płońsku.—Nauka astronomji wymaga odpowiedniego przygotowania; kto chce się na astronoma wykształcić, nie zdoła obejść się bez szkoły, bez przewodników, bez obserwatorjum, ale znajomość głównych zasad astronomji i jej dotychczasowych zdobyczy może posiąść każdy, bo ta gałęź wiedzy, podobnie jak i inne, opracowaną być może w sposób odpowiedni dla każdego wieku i dla wszelkiego poziomu wykształcenia umysłowego. *Dzieła najdostępniejsze*: H. W. i M. B. *Pogadanki o niebie i ziemi.* M. Heilpern. *Wykład popularny zasad kosmografji i kosmogonji.* S. K. *Czego nas Kopernik o obrotach ziemi nauczył. Wykłady systematyczne.* Jan Śniadecki. *Geografja czyli opisanie matematyczne i fizyczne ziemi.* Steczkowski Jan. *Astronomja sposobem dla każdego dostępnym wyłożona.* Kramsztyk Stanisław. *Ziemia i niebo.* K. Flammarion. *Niebo.*

Asturja, księstwo na północy Hiszpanji, obecnie stanowiące prowincję Oviedo. Jest to kraj górzysty, w którym chów bydła, górnictwo, wywóz kasztanów i orzechów włoskich są głównemi źródłami przemysłu. *Asturyjczykowie* są najdawniejszymi chrześcijanami Hiszpanji i najczystszymi potomkami Gotów. Od r. 1388 każdy następca tronu hiszpańskiego nosi tytuł księcia *Asturji,* ponieważ tu właśnie rozpoczęła się zwycięska walka Hiszpanji przeciwko jej mahometańskim najezdnikom.

Asumpt (z łac.), pobudka, pochop, powód do czego.

Asygnacja, utarta w języku naszym nazwa przekazu, mocą którego wystawiający *asygnację* poleca, już to jakiej kasie wypłatę pewnej sumy, już też jakiemu składowi wydanie pewnej ilości towaru, na swój, albo wiadomy rachunek.

Asygnaty, ob. *Pieniądze papierowe.*

Asymilacja — jest czynnością organizmu, przetwarzającą żywność na cząstki składowe ciała. W organizmie ludzkim i zwierzęcym czynność ta rozpoczyna się już w okresie trawienia pokarmu przysposobieniem tak zwanego *mleczka*, które, wessane przez ścianki kiszek, dostarcza materjału na wyrób krwi i limfy; te płyny zaś, obiegając organizm, niosą komórkom, składającym tkanki organiczne, wszystkie substancje niezbędne do ich odnowy. Tak więc ostatecznym celem i kresem *asymilacji* jest ciągła odnowa cząstek, ulegających zużyciu. Podobne znaczenie ma *asymilacja* w życiu roślinnem. Roślina czerpie żywność zarówno z gruntu, na którym żyje, jak i z powietrza, którem oddycha i które dostarcza liściom węgla, niezbędnego dla tkanek. Otóż pospolicie wyrazem *asymilacja roślin* określamy przemianę węgla, czerpanego z kwasu węglanego (znajdującego się w powietrzu) na krochmal i inne ciała, z których następnie powstają tkanki roślinne. Tej czynności dokonywają w roślinach zielonych *ciałka zieleni,* czyli *chlorofil* (ob.). W naukach społecznych *asymilacją* nazywa się wchłonięcie jednego narodu przez drugi w ten sposób, że wszystkie odrębności wchłoniętego narodu zostają zatarte.

Asyrja, nazwa nadana przez Greków obszernej krainie, położonej w Azji Mniejszej, w środku porzecza Tygrysu, a obejmującej około 1.600 mil kwadr. Mieszkańcy tego kraju, należący do plemienia semickiego, kraj swój nazywali *Mat il Assur*, t. j. Ziemia boga Assura. Początkowe dzieje tej krainy ściśle związane są z historją Babilonji (ob.). Dzięki sprzyjającym warunkom Asyryjczykowie szybko rozwinęli się politycznie i stali się zdobywcami sąsiednich

narodów i krain. Początek państwa asyryjskiego sięga połowy XVIII wieku przed Chr. Pomiędzy rokiem 1700—1600 przed nar. Chr. Bel-Kap-kapi przybrał tytuł króla; właściwym atoli założycielem potęgi asyryjskiej był Salmanasar (w r. 1300 przed Chr.). Następcy jego mieszkali w *El-Assur* i prowadzili wiele zaborczych i zwycięskich wojen. W VIII wieku przed Chr. Asyryjczycy zwyciężyli Żydów i część ich państwa przyłączyli do Asyrji; następnie podbili Babilonję, Medję, Egipt i inne, a stolicę państwa przenieśli do Niniwy. Ostatnim wielkim monarchą asyryjskim był panujący w VII w. przed Chr. Assur-bani-pal. Za następców jego państwo zaczęło chylić się do upadku i upadło ostatecznie w r. 606 przed Chr. Na ruinach jego wzniosły się monarchje: nowo-babilońska i medyjska.

Asysta (z łac. *adsisto),* oznacza orszak, znajdujący się przy osobie biskupa, lub wogóle kapłana, odprawiającego jakąś ceremonję religijną.

Asystent, w nabożeństwach kościoła katolickiego kapłan, albo kleryk, towarzyszący, lub usługujący innemu kapłanowi, np. biskupowi. *Asystentem* nazywa się również student, lub młody lekarz przy profesorze lekarzu, obecny podczas doświadczeń, lub operacji, dokonywanych w celach naukowych.

Asyż, po włosku *Assisi,* miasto w środkowych Włoszech, w prow. Perugia, liczące około 5.000 mieszk. Jest miejscem urodzenia św. Franciszka (św. Franciszek z Asyżu), który tu został pochowany w krypcie, wykutej w skale; nad kryptą tą wznoszą się dwa kościoły, jeden nad drugim.

Aszanti, państwo w Afryce zachodniej, dawniej obszerne i stosunkowo ludne, obecnie zaś obejmujące 27.500 kil. kwadr. (około 500 mil kw.) z dwoma miljonami mieszk. Należy do wojowniczego plemienia murzyńskiego *Aszantów*. Klimat tu gorący, lecz naogół zdrowy; rzek jest niewiele i do żeglugi nieprzydatne. Grunt gliniasty, bardzo urodzajny, wydaje trzcinę cukrową, durrę, tytuń, kukurydzę, proso, ryż, różne gatunki palm, drzewa gumowe i farbierskie. Ze zwierząt żyją tu: słonie, nosorożce, żyrafy, lwy, tygrysy, lamparty i wiele innych. Mieszkańcy tutejsi są dobrze zbudowani, silni, odważni, i w porównaniu z sąsiadami znajdują się na dość wysokim stopniu cywilizacji. Są poganami; zwyczaj składania bogom ofiar z ludzi utrzymuje się tu jeszcze; wielożeństwo jest stałą formą stosunku małżeńskiego; sam król mieć musi 3333 żony. Aszanti jest monarchją absolutną. Stolica państwa, miasto Kumassi, liczy około 75.000 mieszkańców.

Atak, cz. *natarcie,* w sztuce wojennej, jest to chwila, w której dowódca jednego z wojsk walczących, przygotowawszy sobie widoki powodzenia uprzedniemi działaniami, wysyła część swego wojska z poleceniem uderzenia gwałtownego na pozycję nieprzyjacielską. Wielka skuteczność teraźniejszej broni palnej sprawia, że oddziały, wysyłane do ataku, idą zwykle w szyku rozproszonym (tyraljerzy), który bardziej zabezpiecza je od strzałów nieprzyjacielskich i pozwala żołnierzom z większą swobodą korzystać z zasłony, jaką nastręczają nierówności gruntu, drzewa i t. p.

Ataman, hetman, wódz naczelny kozaków zaporoskich, przebywający stale w Siczy, czyli *Koszu* zaporoskim i zwany wskutek tego atamanem *koszowym.* Wogóle atamana wybierano na rok tylko. Wyborcami byli wszyscy członkowie wojska niżowego. Władza atamana była nieograniczona; kontrolowała ją tylko rada wojskowa, złożona ze starszyzny wojskowej. Oznakami godności atamańskiej były: chorągiew, buława, czapka z kitą, oraz trąby srebrne. W epoce zależności od Rzeczypospolitej, ataman zwał się *Starszym wojsk Jego królewskiej mości Zaporoskich;* najwyższa władza atoli spoczywała w rę-

ku hetmana *wielkiego koronnego*. Prócz *koszowego* był ataman *kurenny*, dowodzący kureniem, czyli ogniskiem (z kureni składało się całe Towarzystwo Siczowe). Istniał także ataman *nakaźny*, który gospodarował w Koszu podczas wypraw wojennych, i ataman *pochodny*, dowodzący oddziałem.

Atanazy św., zwany Wielkim, pierwszy z tak zw. ojców Kościoła na Wschodzie, ostatnio biskup aleksandryjski (od r. 326), przeciwnik Arjusza i zwycięski obrońca bóstwa Chrystusa Pana; ur. w Aleksandrji około r. 296, um. r. 373.

Atawizm (z łac. *atavus—przodek*), objaw dziedziczności, polegający na tem, że u pewnych osobników zjawiają się takie cechy, lub właściwości odległych przodków, które w ostatnich pokoleniach już zaginęły. U ludzi np. pewne cechy zewnętrzne, lub właściwości charakteru i umysłu przeskakują nieraz przez kilka pokoleń tak, że pra-prawnuk bywa podobny do pra-pradziada, a nie do rodziców. U koni zjawiają się nieraz pręgi podłużne, lub poprzeczne takie, jakie mają zebry i kwaggi, od których prawdopodobnie konie pochodzą. Rośliny uprawne okazują niekiedy cechy swych dzikich przodków i t. p.

Ateizm (z grec.—*bezbożność*). Pogląd filozoficzny, który zaprzecza istnienia Boga. Pogląd ten powszechnie uważany bywał za szkodliwy dla społeczeństwa. Za ateizm wymierzano surowe kary. W Polsce pod zarzutem ateizmu ścięty został na rynku starej Warszawy Kazimierz Łyszczyński, podsędek Brzeski, r. 1689.

Atena-Pallas (w mitologji rzymskiej *Minerwa*), córka boga Zeusa. Była to bogini wojny, mądrości, sztuki i przemysłu u starożytnych Greków i Rzymian. Czczoną była szczególnie w Atenach, gdzie miała swoją świątynię.

Ateneum w starożytności oznaczało początkowo świątynię poświęconą bogini mądrości Atenie, czyli Minerwie, w którym to przybytku uczeni i poeci odczytywali swe utwory; następnie wyrazem tym nazywano wyższe zakłady naukowe, a na początku wieku XIX zaczęto nazwę tę nadawać czasopismom naukowym.

Ateny, stolica współczesnej Grecji, jedno z najstarszych miast świata cywilizowanego, liczy około 130,000 mieszkańców. W starożytności Ateny były stolicą dawnego królestwa Attyki, a później rzeczypospolitej Ateńskiej; najświetniejsze niegdyś ognisko cywilizacji europejskiej, w czasie rozkwitu swego liczyło do 200,000 mieszk. Jak niesie podanie, Ateny zbudowane zostały na 1.500 lat przed nar. Chr. przez Kekropsa i dlatego zwały się z początku Kekropją. Część górna miasta—*Akropolis* (Fig. 15) zawierała w sobie najpiękniejsze arcydzieła sztuki, jak *Partenon*, czyli świątynię bogini Pallas-Ateny i inne. Dokoła Akropolisu rozciągało się niższe miasto—*Katapolis* ze wspaniałymi gmachami. Przez wiele set lat były Ateny siedliskiem sztuki i nauki, ale przyszły wojny i najazdy barbarzyńców, które zmogły to miasto, zamieniły je w gruzy i zwaliska; jednakże i dziś jeszcze ruiny jego budzą w ludziach podziw i uwielbienie dla genjuszu ludu greckiego. Obecnie mieszka w Atenach król; jest tam uniwersytet, port morski, a wielu cudzoziemców przybywa, aby oglądać ślady wielkości miasta, zachwycać się dziełami sztuki, przeważnie rzeźbami, których szczątki z dawnych czasów ocalały.

Atestat, poświadczenie urzędowe pewnego faktu, udzielone przez właściwą władzę, na żądanie osoby prywatnej, lub urzędnika. Atestat *służbowy* jest to dosłowny wypis z listy *stanu służby* (ob.), wydany przez władzę przełożoną urzędnikowi, porzucającemu swe stanowisko.

Athos, dawniej *Akte*, półwysep górzysty w Macedonji, siedlisko klasztorów prawosławnych, których tu jest 21 z 6.000 zakonników. Oprócz tego znajduje się tu jeszcze wiele (około 200) pustelni, w których zamieszkują ludzie pobożni, uciekający od świata, aby oddać się wyłącznie modlitwie i rozmyślaniom duchowym. *Athos* jest miejscem pielgrzymki wielu pobożnych pątników wyznania greckiego.

Atlantycki ocean, inaczej *Atlantyk*, jeden z pięciu oceanów, a właściwie część olbrzymiego oceanu powszechnego, zawarta między brzegami Europy i Afryki na wschodzie a Ameryki na zachodzie; na północy zlewa się Atlantyk z oceanem Lodowatym Północnym, a na południu z Indyjskim i Wielkim. Obszar oceanu Atlantyckiego obliczają na 79.721.274 kil. kw. (około 1.450.000 mil kwadr.). Szerokość *Atlantyku* nie wszędzie jest jednakowa: najmniejsza przypada w pobliżu równika i wynosi 943 kil. (przeszło 130 mil). Głębokość również jest rozmaita—są miejsca, gdzie wynosi zaledwie 55 metrów, lecz są, jak np. u wybrzeży wysp Kurylskich, na 8.513 metrów (około 8 wiorst) głębokie; średnią głębokość Atlantyku obliczono na 3.680 metrów. Od czasu odkrycia Ameryki i wynalezienia drogi wodnej naokoło południowych wybrzeży Afryki—ocean ten stał się doskonałym i bardzo ożywionym środkiem komunikacyjnym dla narodów Europy, i obecnie niezliczone mnóstwo okrętów parowych przesuwa się po jego powierzchni we wszystkich kierunkach. W Atlantyku założonych jest 9 trans-atlantyckich linji telegraficznych, za których pomocą porozumiewać się mogą mieszkańcy Europy z mieszkańcami Ameryki i odwrotnie.

Atlas w podaniach greckich tytan, olbrzym, syn tytana Japetosa i Klimeny. Po bezskutecznym szturmie, przypuszczonym do Olimpu, na którym mieszkali bogowie, skazany został na dźwiganie na swych barkach sklepienia niebios. Według późniejszych podań, Atlas miał być potężnym jakimś królem, biegłym w astronomji. *Atlasem* zowie się także zbiór map geograficznych i astronomicznych. Pierwszy użył tej nazwy dla oznaczenia takiego zbioru Merkator w XVI w., a to dlatego, że winieta jego wydania wyobrażała Atlasa, dźwigającego świat na swych barkach. Późniejsi geografowie nazwę tę utrzymali.

Atlas, góry w Afryce północno-zachodniej, stanowiące wyżynę Berberyjską; przeszło 2.300 kilom. długie. Dzielą się na *Wielki* i *Mały Atlas*. Najwyższe szczyty tych gór wynoszą przeszło 4 kilom.

Atlas, motyl pokrewny jedwabnikowi, największy z motyli; żyje w Chinach i Indjach wschodnich.

Atleta (z grec. *atletes*). Dziś atletami nazywają wyłącznie siłaczy, a nawet ludzi powierzchownie tylko, z budowy samej, zapowiadających siłę, stąd—budowa atletyczna. W pierwotnem znaczeniu greckiem, przeniesionem następnie do Rzymu, była to ogólna nazwa wszystkich szermierzy współzawodniczących w grach gimnastycznych o nagrodę (athlon), a więc popisujących się, czy siłą, czy zręcznością, czy obiema razem, w zapasach wszelkiego rodzaju.

Atłas, *hattas*. Po arabsku *atlas* znaczy gładki, połyskujący, stąd przez Turcję przeszła do Polski nazwa sprowadzanej z Persji tkaniny jedwabnej, połyskującej, używanej do ubiorów kościelnych, do strojów niewieścich i męskich, na żupany, czapki i hajdawery, a w domach możniejszych na kołdry i obicia komnat. Połysk tej materji pochodzi z tego, że nitki osnowy i wątku nie przeplatają się nawzajem, jak w zwykłych tkaninach, lecz nitka wątku przeskakuje kilka nitek osnowy, skutkiem czego na jednej stronie znajduje się przeważna ilość osnowy, a na drugiej—wątku. Obecnie z wyrobu atłasu słynie miasto Lyon we Francji.

Atmosfera. Gruba warstwa powietrza, otaczająca ziemię, nazywa się *atmosferą*. Ponieważ ziemia przedstawia kulę z dwuch przeciwległych końców spła-

szczoną, przeto i otaczająca ją atmosfera ma taki sam kształt. Grubość atmosfery obliczano na 8—10 mil geograficznych, co jednakże nie jest ścisłem i są wszelkie dane, że powłoka atmosferyczna wynosi przeszło 20 mil geograficznych (w takiej wysokości zaczynają świecić, t. j. płonąć gwiazdy spadające, a jak wiadomo, gorzenie niemożliwe jest bez powietrza). Atmosfera jest ciężka, czyli ulega sile przyciągania ziemi, bo gdyby nie to—rozpierzchłaby się po wszechświecie skutkiem właściwej gazom prężności. Ciśnienie atmosfery na cal kwadr. wynosi przeszło 15 funtów. Atmosfera, podobnie jak płyn przezroczysty, część promieni słonecznych przepuszcza, część zaś pochłania; przepuszcza promienie czerwone, pochłania niebieskie; stąd pochodzi niebieski kolor nieboskłonu, czyli atmosfery. Powietrze atmosferyczne, jako ciało lotne, łatwo może być wprawione w ruch i znajduje się też w ustawicznym ruchu wtedy nawet, kiedy napozór zdaje się być zupełnie spokojne. Ruch atmosfery nazywa się *wiatrem* (ob.). Powietrze, stanowiące atmosferę, składa się głównie z dwuch gazów: w przeważnej ilości z *azotu* i w mniejszej — z *tlenu*. Prócz tego w powietrzu znajdują się jeszcze i inne gazy, jak: *para wodna, kwas węglany, argon*. Inne planety i ciała niebieskie mają również swoje atmosfery.

Atom (z greckiego — *atomos*, niedający się dzielić, to jest *niedziałek*). Niedziałki, czyli atomy w pojęciu naukowem oznaczają ostateczną cząsteczkę, dalej dzielić się nie dającą. Zastanawiając się nad podzielnością ciał, przyjdziemy do wniosku, że podzielność, jakkolwiek wydaje nam się bez granic, musi mieć jednak granicę. w przeciwnym bowiem razie otrzymalibyśmy ostatecznie cząsteczki nie mające żadnych wymiarów, z których nic złożyć nie można. Otóż te ostateczne cząstki, dalej dzielić się nie dające, zowią się *atomami (niedziałkami)*. Tych atomów tyle jest rodzajów, ile pierwiastków.

Atrakcja, przyciąganie, powab, pociąg.

Atrament, zwany dawniej *inkaustem*, płyn barwny, używany do pisania. Istnieją różne gatunki atramentów, odmienne zarówno co do składu, jak i co do barwy i przeznaczenia. Zwykły *atrament czarny* jest barwnikiem, otrzymywanym najczęściej przez mieszanie wyciągu z dębianek (galasówek) z roztworem koperwasu, oraz gumą arabską. *Atrament alizarynowy* otrzymuje się przez mieszanie z sobą wyciągu z dębianek, oraz korzenia marzanny, z dodaniem roztworu indyga, nasyconego w dymiącym kwasie siarczanym, oraz pewnych ilości koperwasu i octanu żelaza. Prócz tych bywają jeszcze atramenty: *do kopjowania, kolorowy, wieczny*—do znaczenia bielizny, *sympatyczny*, atramenty do pisania na szkle, blasze i t. p.

Atrium, w domu starorzymskim galerja kryta, główna komnata, w której zawieszali Rzymianie obrazy swoich przodków; tu stała naprzeciw drzwi łożnica małżeńska i krosna służebnic; tu zbierała się cała rodzina gospodarza.

Atrofja, ob. *Zanik*.

Atropina — alkaloid, znajdujący się w roślinie zwanej *belladona (Wilcza jagoda)*—silna trucizna, w kilka minut zabijająca człowieka. Niektóre zwierzęta nie są wrażliwe na jej działanie, lecz mięso ich staje się trującem dla człowieka. W medycynie atropina stosuje się wyłącznie tylko przy chorobach oczu, głównie w celu badania wnętrza oka; wkroplona do oka rozszerza silnie źrenicę.

Atrybucja, prawo służące pojedyńczemu człowiekowi, urzędowi, lub korporacji; przymiot, lub zakres władzy, wypływający z obowiązków ustawami wskazanych.

Atrybut, w zdaniu gramatycznem—*przydawka*, oznacza przymiot, lub własność rzeczy, wyrażone bądź jednem, bądź kilku pojęciami.

Attaché (z franc., czytaj *attasze*). Oznacza: 1) młodych kandydatów do zawodu dyplomatycznego, którzy przy poselstwach odbywają swą praktykę, 2) urzędników ministerjum spraw zagranicznych, wojskowych, lub techników, powołanych do pewnych specjalnych zajęć przy poselstwie.

Attyka, jedna z ośmiu prowincji starożytnej Hellady (Grecji), składała się z górzystego, nieurodzajnego półwyspu; zaludniała ją pracowita, wysoce ucywilizowana ludność grecka. Głównem miastem Attyki były słynne Ateny. Dziś Attyka wraz z Beocją jest prowincją (nomarchją) królestwa Greckiego, ma 6.306 kil. kwadr. (około 115 mil kw.) powierzchni i 260.000 mieszk.

Attyla, król Hunnów (ob.), panował niespełna lat 20, od 434—453 r. po nar. Chr. W krótkim tym okresie czasu przeraził Europę i wsławił się jako *Bicz Boży* i *Młot świata*. „Tam trawa nie porośnie, gdzie koń mój przeleci"—mawiał Attyla i z mongolską żądzą niszczenia rzucał się na cywilizowane kraje Europy. Podbiwszy plemiona germańskie, pokonawszy Chazarów, wkroczył w granice Wschodniego państwa Rzymskiego. Zburzył 70 miast, pobił armje nieprzyjacielskie i zagarnąwszy kraje, leżące nad Dunajem, oraz wziąwszy znaczny okup, cofnął się do swej siedziby w Panonji (Węgry). W r. 451 przeszedł Ren. Na polach Katalaunickich (Francja) odbyła się „bitwa narodów". Wódz rzymski Aecjusz zadał Attyli dotkliwą klęskę, jakkolwiek nie rozgromił go zupełnie. R. 452 wkroczył A. do Italji, burząc wspaniałe miasta, pamiątki starożytnej cywilizacji. Rzym ocalał dzięki wystąpieniu papieża Leona Wielkiego, który bezbronny udał się do obozu zdobywcy. Attyla pod wrażeniem słów papieża cofnął się, wrócił do swej pustynnej stolicy i w roku następnym zakończył życie. Po jego śmierci wielkie państwo Hunnów uległo zupełnemu rozbiorowi.

Audiatur et altera pars — *należy wysłuchać i strony drugiej*. Formuła prawa rzymskiego i zasada wyrokowania w jakiejkolwiek sprawie.

Audjencja, posłuchanie, które monarchowie, lub naczelnicy władz dają osobom interesowanym w dniach i godzinach, na to przeznaczonych.

Audytor (z łac. *audire*). We Francji nosili tę nazwę niżsi członkowie sądów, obowiązani wyprowadzać indagacje, niekiedy odbierać rachunki. W Niemczech są to członkowie sądu bez prawa głosu. W Rosji audytorowie przy sądach wojskowych pełnią obowiązki sekretarzy, przestrzegając zachowania wszelkich formalności prawnych.

Audytorjum, miejsce do słuchania (np. sala widzów w teatrze), a w przenośni także ci wszyscy, którzy w sali się znajdują, czyli ogół słuchaczy.

Auer *Alojzy*, ur. 1813 r. w Wels, um. 1869. Wynalazca rodzaju druku zw. *autoplastyką*.

Auera światło. Niektóre ciała, a zwłaszcza tlenki wielu metali posiadają tę własność, że rozżarzone w gorącym płomieniu gazów palnych, nafty, lub alkoholu, wydają nader jasne światło. Własność tę spożytkował chemik wiedeński *Auer* w ten sposób, że sporządził wydłużone koszyczki z lekkiej tkaniny, które nasycał odpowiednimi roztworami, a następnie rozżarzał. Koszyczki te wstawione w stosownie urządzone lampy naftowe, lub t. p. świecą bardzo jasno.

Auerbach *Berthold*, powieściopisarz i filozof niemiecki. Niektóre z utworów jego przetłumaczone zostały na język polski: *W pałacu i chatce*, *Powieści wiejskie*, *Macocha* i inne.

Augjasz, w podaniach greckich król Elidy, sławny posiadacz wielkiej ilości bydła. Nagromadzony przez wiele lat w stajniach jego nawóz, w jednym dniu usunął Herkules, zwróciwszy bieg dwu rzek do pomienionych stajni. Jest to jedna

ze sławnych prac tego bohatera. Wyrazy *stajnia Augjasza* weszły w przysłowie; używamy ich w przenośni na oznaczenie jakichś zadawnionych nieporządków i brudów moralnych.

Augsburg, stolica bawarskiego okręgu Szwabji, liczy 95.000 m., posiada kilka godnych uwagi kościołów i innych budowli, a mianowicie: dawny książęcy pałac biskupi, w którym ewangelicy 25 czerwca 1530 r. złożyli cesarzowi Karolowi V wyznanie swej wiary (ob. *Augsburskie wyznanie);* wspaniały ratusz, wystawiony 1616—18, najpiękniejszy w Niemczech i inne.

Augsburskie wyznanie. Zbiór 28 artykułów wiary, ułożony przez Melanchtona, zatwierdzony przez Lutra i odczytany r. 1530 w Augsburgu na sejmie cesarstwa Rzymsko-Niemieckiego. Cesarz Karol V, dążąc do uspokojenia waśni religijnej, toczącej naród niemiecki, wezwał wyznawców nauki Lutra do przedstawienia swego wyznania wiary, sądząc, iż możliwem będzie porozumienie między luteranami a kościołem katolickim. Do porozumienia jednak nie doszło. Papież i biskupi odrzucili stanowczo pojednawcze propozycje cesarza; ale pozostała odtąd dla nauki Lutra urzędowa nazwa wyznania Augsburskiego, a zbiór owych 28 artykułów jest jakoby katechizmem luterańskim. Wyznanie augsburskie rozpowszechniło się najsilniej w Niemczech, gdzie dotychczas większość mieszkańców do wyznania tego się zalicza. W Polsce przez pewien czas liczne były zastępy zwolenników nauki Lutra; na początku XVII wieku nastąpił jednak zwrot ku katolicyzmowi. Wyznawców nauki luterańskiej nazywają także ewangelikami.

Augurowie, kapłani — wieszczbiarze w staroż. Rzymie. Wypowiadali wróżby na podstawie znaków przyrodzonych: grzmotów, błyskawic, lotu, krzyku i żeru ptaków i t. p.

August *Cajus Julius Octavianus,* ur. w 62 r. przed Chr., wnuk po siostrze Juljusza Cezara, po śmierci tegoż został jednym z tryumwirów (ob.) Rzymu. Wkrótce jednak pokonawszy w bitwie pod Akcjum (r. 31 przed Chr.) współzawodnika swego Antonjusza, stał się jedynym władcą olbrzymiego państwa Rzymskiego. Rządy jego były rozumne i łagodne. Objeżdżał wszystkie prowincje, czuwając nad ich zarządem, zorganizował poczty, kazał budować drogi, na granicach wznosił silne fortyfikacje. Spokój zapanował w olbrzymiem i różnolitem państwie. Umarł w 14 r. po n. Chr. Rzymianie uczcili go za życia imieniem *Augustus*, które jako przymiotnik dodawane bogom, oznaczało: najgodniejszego czci.

August I., król polski, ob. *Zygmunt August.*

August II *(Mocny)*, ur. 12 maja 1670 r., syn Elektora Saskiego, w r. 1697 obrany królem polskim. Wkrótce po wstąpieniu na tron rozpoczyna wojnę z Turkami, ale w Rawie Ruskiej spotyka się z Piotrem Wielkim, który narzuca mu projekt wspólnej wyprawy przeciwko Szwecji. Odtąd polityka zagraniczna Augusta opiera się na przymierzu z Rosją; w wewnętrznej zaś dąży on do zaprowadzenia w Polsce rządów despotycznych. Do ważniejszych wydarzeń jego panowania należą: pokój z Turkami w Karłowicach (r. 1699), przywracający Polsce Kamieniec, Podole i część Ukrainy; wojna ze Szwecją, rozpoczęta tegoż roku, a mająca za następstwo długoletnią wojnę domową; koronacja (r. 1701) Elektora Brandeburskiego (dotychczas hołdownik Polski) na króla pruskiego za przyzwoleniem Augusta; ugoda między Konfederacją Tarnogrodzką a Piotrem Wielkim, zawarta na *sejmie niemym* warszawskim (r. 1717), ograniczająca armję Rzeczypospolitej do 24 tysięcy. Wojna ze Szwecją, prowadzona wbrew woli sejmu, po klęsce Augusta pod Kliszowem wywołała w kraju rozłam. Konfederacja Wielkopolska wypowiedziała posłuszeństwo Augustowi II (r. 1704). Dn. 12 lipca tegoż roku okrzyknięto królem Stanisława Leszczyńskiego, którego popierał król szwedzki. Po nowych zwycięstwach Szwedów nad wojskami Augusta i Piotra, August II zrzekł się korony polskiej r. 1706. Klęska Karola XII pod Połtawą (r. 1709) ośmieliła go do powrotu do Polski. Zamiarom Augusta II, dotyczącym przekształcenia ustroju Rzeczypospolitej, nie sprzyjał Piotr Wielki i popierał zawiązaną w r. 1715 Konfederację Tarnogrodzką, która domagała się usunięcia z kraju wojsk saskich, jako mogących posłużyć do ograniczenia swobód narodowych. Dalsze w tym kierunku dążenia Augusta udaremniały stale państwa sąsiednie: Rosja i Prusy. Druga część panowania Augusta II upłynęła dla Rzeczypospolitej w letargicznym spokoju, podczas którego przebywały w jej granicach wojska rosyjskie, przedstawiciele tego państwa mieszali się w wewnętrzne sprawy Polski, a król August wchodził z sąsiedniemi mocarstwami w tajemne układy o rozbiór powierzonego mu kraju. Bez żadnych zasad moralnych, rozpustny, przewrotny, pozbawiony wyższych zdolności—August II przyłożył się w znacznym stopniu do upadku Polski i moralnego rozkładu ówczesnego społeczeństwa polskiego. Um. w r. 1733.

Fig. 37. August II.

August III. Syn Augusta II i Krystyny Brandeburskiej, ur. 1696 r. w Dreźnie. W r. 1736 obrany królem polskim, okazał się bezmyślnym leniwcem, którego jedyną namiętnością były łowy, strzelanie do psów, lub strzyżenie papieru. W sprawach politycznych wyręczał się ministrami saskimi najpierw Sułkowskim, potem Brühlem, od których żądał tylko pieniędzy na wydatki dworu. Poza tem obojętnym był na wszystko. Za jego panowania doszła Polska do ostatecznego rozstroju i bezrządu. Wszystkie sejmy, z wyjątkiem jednego (r. 1736), zostały zerwane. Pierwszym w historji przykładem r. 1749 zerwano trybunał piotrkowski, skutkiem czego Korona pozbawiona została wymiaru sprawiedli-

Fig. 38. August III.

wości. W tym czasie także utraciła Polska faktycznie zwierzchnictwo nad Kurlandją. Przez kraje Rzeczypospolitej przechodziły bezkarnie wojska obce; król pruski trapił je najazdami, porywaniem chłopów, i zalewał fałszywą monetą. Wszystko to w połączeniu z walką dwu stronnictw Czartoryskich i Potockich składa się na haniebny obraz t. zw. czasów saskich. August III um. 1763 r.

Augusta, przydomek nadawany zarówno małżonkom cesarzów rzymskich, jak i innym kobietom, należącym do rodziny cesarskiej. Nazwę tę nadawano także różnym krajom i miastom, zostającym pod panowaniem rzymskiem.

Augustowska gubernja, z czasów podziału Królestwa Polskiego na 5 gubernji w 1837 r., obejmowała powiaty: Łomżyński, Augustowski, Sejneński, Kalwaryjski i Marjampolski. W roku 1867 część jej weszła w skład gub. Suwalskiej, część zaś w skład gub. Łomżyńskiej.

Augustowski kanał, zaczęty 1824 r., łączy Niemen z Wisłą. Poczyna się od punktu Niemnowo nad Niemnem i idzie do Czarnej Hańczy, przerzynając małe jeziora i łącząc je z rzeką Nettą; dalej ciągnie się rz. Biebrzą do Narwi. Jest systemu śluzowego.

Augustowski powiat, w gub. Suwalskiej, rozległy 36½ mil kw., ludność wynosi około 87.000; ma 1 miasto, 3 osady miejskie—Lipsko, Sopoćkinie i Roszki; obejmuje 12 gmin.

Augustów, od 1817 r. miasto powiatowe w gub. Suwalskiej, nad rz. Nettą, założone 1561 r. przez króla Zygmunta Augusta i od jego imienia nazwane; ma 12,000 m., kościół oraz kaplicę z cudownym obrazem P. Jezusa.

Augustjanie, nazwa wielu zakonów religijnych, wywodzących swój początek i regułę albo wprost od św. Augustyna, albo też zorganizowanych na podstawie jego poglądów na życie zakonne. Tak w wieku XI na zasadzie reguły św. Augustyna powstał zakon *Kanoników regularnych św. Augustyna;* w r. 1244 papież Innocenty IV nadał tę regułę *Eremitom toskańskim*, a w r. 1249 *Jan-bonitom;* w r. 1256 Augustjanie zostali wyjęci z pod władzy biskupiej i otrzymali swego własnego generała. Z początku ściśle przestrzegano dosyć surowej reguły, z czasem jednak odstąpiono od pierwotnej karności, a wskutek tego potworzyły się w łonie zakonu oddzielne zgromadzenia, dążące do utrzymania czystości reguły dawniejszej; w ten sposób powstali *Obserwanci regularni*. Ze zgromadzeń obserwantów najzasłużeńsze były trzy: 1) Augustjanie bosi hiszpańscy, albo rekolekci, 2) Augustjanie bosi włoscy i 3) Augustjanie bosi francuscy. Od czasów Lutra zakon począł chylić się do upadku i obecnie niewiele już liczy klasztorów.

Augustyn św., jeden z najsławniejszych doktorów Kościoła katolickiego. Ojciec jego był poganinem, a matka św. Monika silnie wierzącą chrześcijanką. Dla wielkich swych zdolności nadzwyczaj szybkie w naukach czynił postępy. W Kartaginie poznał sektę manichejską i chwycił się jej zasad; nie znalazł jednak wewnętrznego zadowolenia i spokoju. Udał się do Rzymu, spodziewając się, że wśród zgiełku wielkiego miasta uspokoi wzburzone sumienie. W pół roku później był już w Medjolanie, gdzie poznał biskupa tamtejszego św. Ambrożego. Kazania tego świętego męża tak pomyślnie wpłynęły na Augustyna, że wyrzekłszy się błędów manichejskich, przyjął chrzest św. Powróciwszy do Afryki, został kapłanem, a następnie biskupem w Hiponie. Liczne pisma, odznaczające się głęboką nauką, zjednały mu słusznie tytuł mędrca, czyli doktora Kościoła. Um. r. 430.

Aukcja, ob. *Licytacja. Aukcja* znaczy także powiększenie, pomnożenie czegoś, stąd np. mówimy o rozprawach Sejmu czteroletniego w sprawie *aukcji wojska*, to jest w sprawie powiększenia liczby wojsk polskich, które Sejm czteroletni uchwalił.

Aula, rodzaj zabudowanego dokoła dziedzińca w domach starożytnych Greków i Rzymian; obecnie duża sala w zabudowaniach uniwersyteckich, przeznaczona na rozprawy, mowy i t. p.

Aul, u Tatarów i innych plemion azjatyckich w Rosji—wszelka osada, wieś; u plemion koczujących—osada niestała, składająca się z jurt, lub kibitek przenośnych.

Aura, stan powietrza, powiew. W chorobach nerwowych — uczucie chłodu w jednej z części ciała, poprzedzające bezpośrednio napad niektórych nerwic.

Aureola, świetlany krąg, jakim malarze i rzeźbiarze zwykli otaczać głowy świętych. Aureola ma przedstawiać ową światłość wiekuistą, którą wybrańcom swoim daje Pan.

Aurora (grecka *Eos*), bogini jutrzenki, podnosi się rankiem z łoża i przejeżdżając po niebie na złotym rydwanie, ciągnionym przez rumaki, ludziom i bogom światło rodzi. Pospolicie przedstawiają ją uskrzydloną, w czerwono-żółtem odzieniu, z gwiazdą na głowie i pochodnią w prawicy.

Auskultacja, czyli wysłuchiwanie, jest bardzo ważnym sposobem badania chorych. Lekarz, przyłożywszy ucho w odpowiedniem miejscu, słyszy tony, szmery, drgania, powstające w organach ciała ludzkiego, a przedewszystkiem w klatce piersiowej. W stanie choroby tych organów dźwięki te bywają odmienne, niż u człowieka, lub zwierzęcia zdrowego; nawet dają się słyszeć takie szmery, których w stanie zdrowia zauważyć nie można. Aby przez auskultację rozpoznawać choroby, trzeba mieć wielką wprawę i doświadczenie, które lekarze i weterynarze muszą mozolnie zdobywać. Dla ułatwienia auskultacji używane są słuchawki i t. p. instrumenty.

Austen *Antoni Jan*, współczesny artysta-malarz, ur. 1865 r. Maluje obrazy rodzajowe.

Austerlitz. Tak nazwali Niemcy miasteczko w Morawji, które właściwie nazywa się *Slawków*. W pobliżu tego miasta odniósł Napoleon I d. 2 grudnia 1805 r. świetne zwycięstwo nad armją austrjacką i rosyjską (bitwa trzech cesarzy).

Austerja, karczma, zajazd dla podróżnych i gości, dawniej zwany też *gospodą*, lub z francuska *oberżą*.

Australja, najmniejsza z części świata, składa się ze stałego lądu i mnóstwa wysp, rozrzuconych na oceanie Wielkim. Ląd stały Australji oblany jest zewsząd wodami oceanu: ze wschodu wodami oceanu Wielkiego, a z pozostałych stron—Indyjskiego. Brzegi Australji są jednostajne, mało rozwinięte i stąd mało dostępne; na północy tylko woda wrzyna się w ląd głębiej i tworzy *zatokę Karpentarję;* na południu wrzyna się łagodnie łukowata *zatoka Australijska*. Kształt powierzchni Australji przedstawia wyżynę gdzie-niegdzie ograniczoną górami, zwłaszcza na południowschodzie, gdzie wznoszą się *Alpy Australijskie* z grupą gór *Kościuszki* oraz góry *Błękitne*. Alpy Australijskie spadają stromo ku wybrzeżom, posiadającym liczne drobne, dogodne dla żeglugi zatoki. Wnętrze Australji posiada klimat suchy, to też znajdują się tu piasczyste pustynie, albo obszary pokryte twardą, ciernistą roślinnością *(skrub)*, która tamuje drogę i niełatwo daje się wypalić. W południowej, najniższej części leżą jeziora słone. Rzeki tutejsze posiadają wodę tylko czasowo, w okresie deszczowym; w czasie zaś długotrwałej suszy albo wysychają zupełnie, albo rozpadają się na szereg drobnych jeziorek; wyjątek stanowi tylko największa tu rzeka *Murray* (wym. Merre), wypływająca z gór Kościuszki i wpadająca do oceanu Wielkiego. Rośliny i zwierzęta Australji są bardzo dziwaczne. Spotykamy tu np. drzewa z liśćmi, podobnymi do trawy, albo z pniem nabrzmiałym, jak bania; zwisające do dołu zupełnie pionowo liście drzew australijskich nie dają ani cienia,

ani chłodu. Ze zwierząt ciekawy jest kangur, który nosi swe młode w worku, umieszczonym na brzuchu; dziobak, zwierzę ssące czworonożne z szerokim dziobem kaczym, pokryte futrem i znoszące jaja. Z ptaków zasługuje na uwagę kazuar, struś australijski, pokryty włosem, zamiast pierzem. Pierwotna ludność Australji—*Murzyni australijscy*—z powodu ubóstwa kraju prowadzą

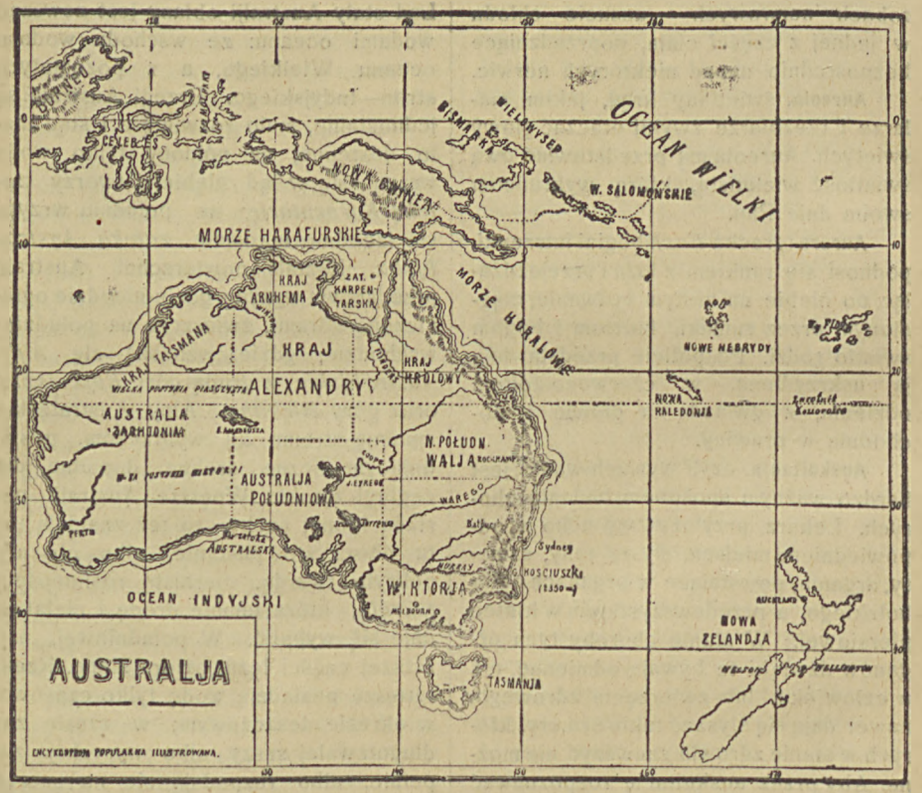

Fig. 39. Australja.

nędzny żywot. Obecnie jest ich już niewielu; żyją tylko w pustynnem wnętrzu. W południowo-wschodniej części Australji, stosunkowo żyznej i bogatej w złoto, osiedlili się Anglicy i zajmują się uprawą pszenicy, hodowlą owiec, sprowadzonych z Europy oraz wydobywaniem złota. Dwa największe miasta Australji: *Sydney* i *Melburn* leżą na południo-wschodzie, nad najdogodniejszemi zatokami i prowadzą znaczny handel—głównie wełną. Australja tworzy państwo zależne od Anglji. Jak to było zaznaczone na początku, do Australji zaliczają się liczne wyspy, znajdujące się na północo-wschód i na wschód od niej. Wyspy najbliższe, otaczające Australję z północy i wschodu, począwszy od największej *Nowej Gwinei* na północy aż do *Nowej Zelandji* i *Tasmanji* na południu, są wyspami oderwanemi przez wody oceanu od stałego lądu Australji. Prócz tych na oceanie Wielkim spotykamy liczne grupy wysp drobnych, leżących dalej od Australji, zwane *Polinezją*. Wyspy te mają klimat gorący, ale zdrowy i przyjemny, roślinność bujną i bogatą. Mieszkańcy ich *Polinezyjczycy* (Malajowie) są piękni, zdolni i zręczni. Jeszcze przed przybyciem Europejczyków posiadali pewną kulturę, zajmowali się uprawą roli i żeglugą; mimo to oddawali się ludożerstwu. Wskutek zetknięcia się z Europejczykami, którzy przywieźli z sobą choroby zaraźliwe, oraz napoje wyskokowe, liczba Polinezyjczyków szybko się zmniejsza. Do znaczniejszych archipelagów australijskich, które nigdy nie stanowiły lądu stałego i nazywają się wyspami pierwotnemi albo wulkanicznemi, należą: *Fidżi, Samoa, Tonga, Towarzyskie, Hawai* czyli *Sandwicz* z wulkanem *Mauna Loa* o największym kraterze wulkanicznym na ziemi, i wiele innych. Wyspy te należą w części do Anglików, w części do Francuzów. Australję odkryli Europejczycy w wieku XVI, ale dopiero od końca wieku XVIII zaczęli ją częściej odwiedzać i osiedlać się w niej.

Austro-Węgry, wielka monarchja w Europie środkowej, złożona z cesarstwa Austrjackiego i królestwa Węgierskiego, połączonych z sobą unją nierozerwalną pod berłem domu habsbursko-lotaryńskiego. Reprezentację wspólną obu połów monarchji stanowią delegacje wybierane corocznie przez austrjacką Radę państwa i Sejm węgierski, w liczbie 60 członków każda. Obszar monarchji austro-węgierskiej wynosi 625.518 kil. kw. (11,373 mile kw.), z czego przypada na Austrję 300.193 kil. kw., na Węgry z Chorwacją i Sławonją 325.325 kil. kw. Zaludnienie państwa, złożone z Niemców, Węgrów, Polaków, Czechów, Rusinów, Serbów, Rumunów, Słoweńców, Włochów i innych — wynosiło w 1900 r. 47.140.000 mieszkańców. Pod względem wyznania ludność dzieli się na katolików, których jest 35¾ miljona (w tem 5 miljonów obrządku grecko-katolickiego), ewangelików wyznania augsburskiego i helweckiego, prawosławnych i żydów (przeszło 2 miljony). Pod względem narodowości w monarchji habsburskiej liczą 21 miljonów Słowian, 11 miljonów Niemców, około 9 miljonów Węgrów, 3 miljony Rumunów, 750.000 Włochów, około 300.000 innych narodowości i przeszło pół miljona cudzoziemców. Prowincja *Austrja*, leżąca pomiędzy Czechami, Morawami, Węgrami, Styrją i Bawarją była zawiązkiem i do dziś pozostała jądrem monarchji. Jako marchja wschodnia (marchją nazywano okręgi nadgraniczne) była od r. 967 do 1246 rządzona przez margrabiów z rodu Babenbergów. W r. 1156 cesarz niemiecki Fryderyk I wyniósł marchję do godności księstwa, a w r. 1192 otrzymali książęta austrjaccy księstwo Styryjskie, i znaczne posiadłości w Krainie. Po wygaśnięciu Babenbergów i sporach o dziedzictwo, Habsburgowie (ob.) dostali kraje austrjackie r. 1282, przyłączyli do nich w r. 1335 Karyntję, 1382 Tryjest oddał się dobrowolnie pod opiekę Habsburgom; r. 1526 zostali królami Czech i Węgier i odtąd utworzyli potęgę, którą nazwano *krajami arcyksiążęcego domu*, lub *posiadłościami domu Habsburgów*. Jako królowie Węgierscy musieli w w. XVI i XVII staczać długie i krwawe wojny z Turkami, którzy zajęli znaczną część kraju. Dopiero zwycięstwo pod Wiedniem 1683 r., odniesione dzięki odsieczy danej przez Jana III, króla polskiego, pozwoliło odzyskać całe Węgry. W w. XVIII, po wygaśnięciu męskiej linji Habsburgów, za panowania Marji Teresy, córki Karola VI a żony Franciszka ks. Lotaryńskiego, straciła Austrja po 3-ch wojnach z królem pruskim Fryderykiem II Śląsk Górny. Wskutek pierwszego podziału Polski r. 1772 otrzymała część państwa polskiego, dzisiejszą Galicję, a w r. 1775 Bukowinę. W czasie wojen napoleońskich państwo austrjackie poniosło wiele klęsk i straciło liczne kraje, które w części powróciły pod panowanie Habsburgów dopiero wskutek kongresu Wiedeńskiego w r. 1815. Z odzyskanych

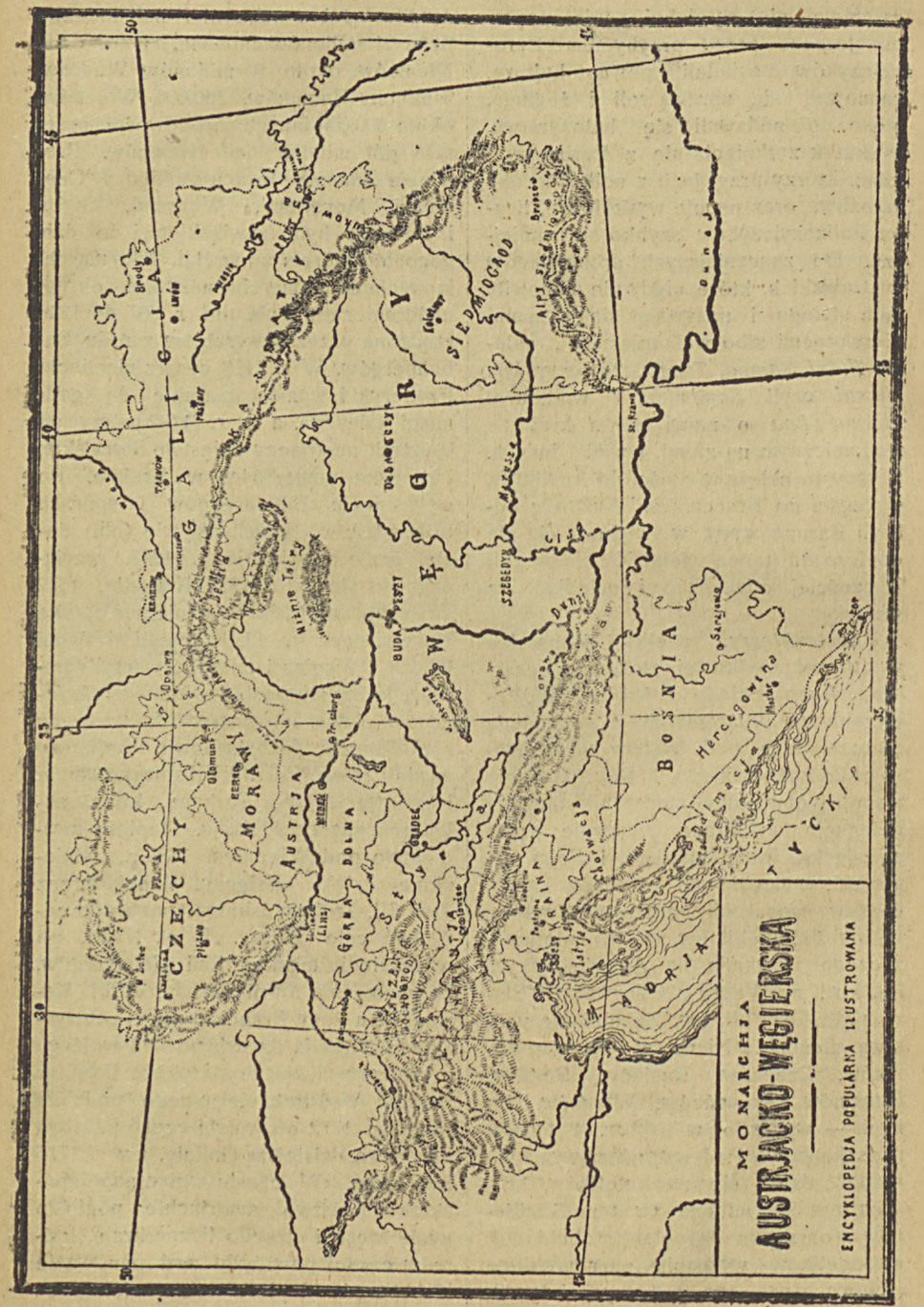

Fig. 40. Austro-Węgry.

krajów musiała Austrja w r. 1859 oddać Lombardję, a w r. 1866 Wenecję królestwu Włoskiemu. W r. 1804 Franciszek I ogłosił się cesarzem Austrjackim. Węgrzy nie chcieli zlać się w zupełności z państwem Habsburgów, ale pragnęli zachować swoje odrębne królestwo, i o to w r. 1848 i 1849 prowadzili wojnę. Stosownie do umowy zawartej w r. 1867 monarchja nazywa się dziś Austrjacko-Węgierska. Królestwo Węgierskie istnieje niezależnie i tylko w osobie cesarza austrjackiego i króla węgierskiego połączone jest z innymi krajami, położonymi za rzeką Litawą, czyli z t. zw. *Cislitawją* (ob.). W r. 1878 na kongresie Berlińskim oddano Austrji w zarząd (okupację) kraje Bośnię i Hercegowinę (ob.), które w r. 1908 zostały przez Austrję zaanektowane, t. j. całkowicie włączone do państwa.

Austrja Dolna jest najstarszym krajem koronnym monarchji Austrjackiej; leży na pograniczu Węgier, po obu brzegach Dunaju. *Wiedeń*, stolica kraju i państwa całego, położony jest nad Dunajem na szerokiej płaskiej równinie, przerżniętej rzekami, płynącemi od Karpat i Alp do Dunaju, a zwanej także Polem Morawskiem, gdzie krzyżowały się drogi z Włoch do Niemiec i z Niemiec do Węgier, gdzie stykają się trzy narodowości: Niemcy, Czesi i Węgrzy, gdzie jest historyczne odwieczne pobojowisko ludów. Kwitnie tam rolnictwo; na wzgórzach dojrzewają doskonale winogrona, a miasto Wiedeń stworzyło wielki przemysł fabryczny; liczne koleje i spławna rzeka umożliwiły ożywiony handel.

Austrja Górna, mała, ale odwieczna prowincja monarchji Austrjackiej. Położona po obu brzegach Dunaju, dopływem alpejskim Innu oddzielona od Bawarji, należącej do Niemiec. Prawy brzeg Dunaju wysoki, alpejski, urozmaicony ślicznemi jeziorami, bogaty w sól kuchenną i solankę, tak że kraj ten nawet *Solną Kamerą* się zowie. Kopalnie soli istnieją tam od tysiąca lat, i oddawna zaopatrywały w sól całe Czechy. Stolicą kraju jest małe, stare miasto *Linz*. Północna strona prowincji tej jest górzysta, bo przylega do niej *Las Czeski*.

Auszus (z niem.), brak; w handlu—towar uszkodzony, lub przedstawiający pewne niedokładności w wykończeniu.

Autentyk. Tak nazywamy rzeczy i przedmioty, a przedewszystkiem pisma i dokumenty, które posiadają wszystkie cechy prawdziwości, których pochodzenie i moc są dokładnie stwierdzone. *Autentyczność* znaczy prawdziwość, niewątpliwość.

Auto da fe (po łacinie *actus fidei*—akt wiary). Tak nazywano w Hiszpanji i Portugalji zawyrokowane przez Inkwizycję św. uroczyste palenie kacerzy, wykonywane zwykle w niedzielę pomiędzy Zielonemi Świątkami a Adwentem, lub w dzień Wszystkich Świętych. Okrutny obrzęd ten odbywał się zwykle wśród ścisku tłumów; uświetniali go obecnością swą król i najznakomitsi dostojnicy; ostatnie Auto da fe zdarzyło się w połowie XVIII w., a po r. 1781 zwyczaj ten ustał zupełnie, sam zaś trybunał Inkwizycji zniesiony został przez Napoleona I. Wznowiony następnie przez Burbonów, istniał do r. 1826.

Autobiografja (z greck.), opisanie własnego życia. Niezbędnymi przymiotami autobiografów są: dokładna znajomość samego siebie, wielka sumienność i miłość prawdy. Do najznakomitszych autobiografji należy—św. Augustyna; do najcharakterystyczniejszych polskich — *Pamiętniki* Jana Chr. Paska i Franciszka Karpińskiego.

Autochtonowie (z łac.), pierwotni mieszkańcy kraju, tuziemcy.

Autodydakt, *samouk*, człowiek, który bez obcej pomocy, sam przez się zdobył wiedzę, lub nabrał pewnej biegłości w kunszcie jakim. Niekiedy autodydakci zdobywają nawet wysokie znaczenie w nauce, jak np. Franklin.

Autograf, znaczy pismo własnoręcz-

ne. Specjalną nazwę autografów nadaje się rękopisom sławnych ludzi.

Autografy.

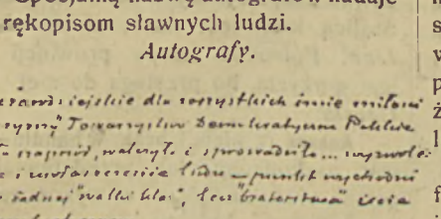

Fig. 41. Podobizna autografu Zygmunta Milkowskiego (T. T. Jeża).

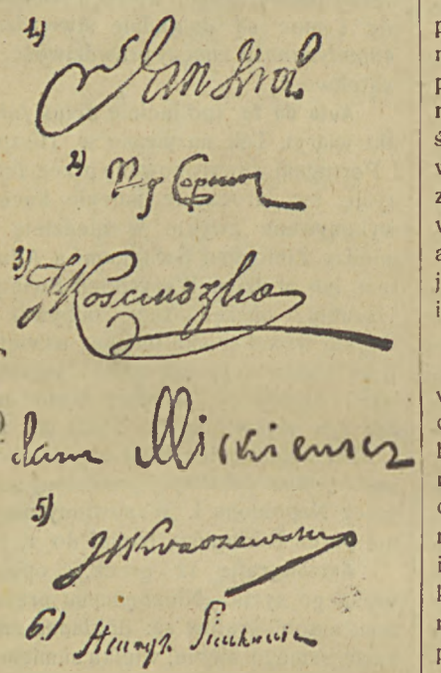

Fig. 42. Podobizny podpisów znakomitych ludzi: 1) Jan III Sobieski, 2) Mikołaj Kopernik, 3) Tadeusz Kościuszko, 4) Adam Mickiewicz, 5) J. I. Kraszewski, 6) Henryk Sienkiewicz.

Autografja, metoda łatwego uwielokratniania rysunku i pisma. W tym celu oryginał wypisuje się tuszem litograficznym na papierze *autograficznym*, t. j. zaprawionym mieszaniną gumiguty i mączki; następnie odwrotną stronę papieru zwilża się gąbką, umieszcza stroną zapisaną na kamieniu litograficznym i przesuwa kilkakrotnie przez prasę, skąd tusz przechodzi na kamień, który służyć może do odbić zwykłym sposobem litograficznym. Sposób ten wymaga wszakże wprawy technicznej; potrzebom zatem biur, lub banków służą inne metody, a najdogodniejsza polega na użyciu *hektografu* (ob.).

Autokracja, samowładztwo, czyli forma rządu, w której naczelnik państwa jednoczy w swych rękach władzę prawodawczą i wykonawczą. Taki naczelnik państwa zowie się *autokratą*.

Automat (z gr. działający z własnego popędu), w ogólności wszelki przyrząd mechaniczny, który być może na czas pewien wprawiony w ruch bez widocznego wpływu zewnętrznego, lecz za pośrednictwem mechanizmu ukrytego wewnątrz; w tem pojęciu zaliczyć tu można zegarki, maszynki grające, i t. p.; w ściślejszem jednak znaczeniu przez automat rozumie się przyrząd, naśladujący postać istot żywych i odtwarzający ich ruchy i czynności.

Automobil, ob. *Samochód*.

Autonomja (pochodzi od greckich wyrazów: *autos*—sam i *nomos*—ustawa), czyli prawo rozporządzania samym sobą, prawo rządzenia się według własnych ustaw. Wyraz ten wszedł w użycie już za czasów starożytnego państwa rzymskiego, które nadawało podbitym i przyłączonym do posiadłości rzymskich krajom przywilej autonomji; polegał on na tem, że krajom tym pozostawiano poprzednie ich ustawodawstwo, sądownictwo i zarząd sprawami wewnętrznemi, żądano zaś od nich jedynie podatków i zaciągu wojskowego. I obecnie otrzymują autonomję poszczególne kraje i prowincje, stanowiące część danego państwa. Autonomja bywa nadawana w szerszym, lub w szczuplejszym zakresie, zawsze jednak państwo wyłącza z zakresu praw autonomicznych poszczególnych dzielnic szereg spraw, dotyczących całości państwa, jego bezpieczeństwa i polityki zagranicznej (np. sprawy wojska i marynarki, stosunki z obcemi mocarstwami, urządzenia celne i t. d.). Należy przytem pamiętać, że gdy prawa, ustanowione przez państwo, obowiązują na całym jego obszarze, to ustawy, wynikające z autonomji, mają moc tylko w tej części państwa, która uzyskała możność stanowienia własnych praw i rządzenia się niemi. Zatem, gdy mówiąc o sprawach politycznych, używamy wyrazu autonomja, należy przez to rozumieć: udział mieszkańców danego kraju (za pośrednictwem przedstawicieli) w ustawodawstwie miejscowem, oraz udział w sądownictwie i w zarządzie wewnętrznym. Od autonomji należy odróżniać samorząd, czyli udział mieszkańców w czysto miejscowym zarządzie gminy i miasta, oraz w okręgu (naprz. gubernji). Samorząd zawiaduje szpitalami, przytułkami, oświatą początkową, drogami i t. d. (ob. *Samorząd*). Zarówno doświadczenie dziejowe, jak i nauka wykazują, że urządzenia autonomiczne niezbędne są w państwach rozległych, niejednolitych pod względem narodowościowym, państwach, które powstały z kilku pomniejszych państewek, lub podbiły kraje sąsiednie. Podobne państwa mogą rozwijać się pomyślnie tylko wtedy, gdy poszczególnym krajom będzie nadana autonomja, uwzględniająca ich odrębności narodowościowe i gospodarcze. Przytem zarządzać sprawami danego kraju potrafią najlepiej ludzie, wybrani przez jego mieszkańców i dokładnie obeznani z warunkami i ustrojem życia miejscowego. Podobnież w sądownictwie winny urzędować osoby, dobrze znające język i obyczaje ludności, wśród której sprawować mają obowiązki sędziowskie. Na ostatku dodać należy, że wyraz autonomja bywa używany również wtedy, gdy mówimy np. o kościele katolickim; znaczy to, że kościół, w sprawach dotyczących wiary, obrzędów religijnych i karności kościelnej, jest niezależny od władz państwowych. Jako przykład autonomji służyć mogą urządzenia w Chorwacji (w królestwie Węgierskiem); posiada ona własny sejm w Zagrzebiu i rządzi się samodzielnie w dziedzinie t. zw. spraw wewnętrznych: sądownictwa, oświaty i wyznań. Z dochodów Chorwacji 44 proc. idzie na pokrycie potrzeb wewnętrznych kraju, do rozporządzenia sejmu w Zagrzebiu; reszta zaś—do rozporządzenia wspólnego rządu węgierskiego, który również zawiaduje sprawami skarbowości, wojskiem, pocztą i telegrafem, kolejami i in. Król węgierski (zarazem cesarz austrjacki) mianuje bana, czyli naczelnika władzy wykonawczej w Chorwacji, odpowiedzialnego przed sejmem chorwackim. Do sejmu węgierskiego wybiera Chorwacja 40 członków, jako przedstawicieli jej własnego sejmu. Wśród ministrów węgierskich jest minister chorwacki, odpowiedzialny wraz z innymi swymi kolegami przed sejmem węgierskim. Tak więc, władza autonomiczna w Chorwacji należy do sejmu w Zagrzebiu, do miejscowego rządu i do bana. Galicja, będąca również częścią państwa austro-węgierskiego, ma znacznie szczuplejszy zakres autonomji, niż Chorwacja. Posiada wprawdzie własny sejm we Lwowie, lecz ma on stosunkowo niewielką władzę; powierzono mu bowiem tylko sprawy kultury krajowej (rolnictwo, szpitalnictwo, drogi), niektóre administracyjne i podatkowe, zwłaszcza gminne i dotyczące propinacji, dalej sprawy szkół ludowych i gimnazjalnych w zakresie ustaw państwowych i t. d. Sejm ma prawo nakładania i pobierania własnych podatków aż do wysokości 10 proc. podatków państwowych bezpośrednich. Uchwały sejmu, ustanawiające wyższe podatki, wymagają zatwierdzenia cesarskiego. Z łona sejmu wybierana jest komisja, pod nazwą Wydziału Krajowego, na którego czele stoi marszałek krajowy, mianowany przez cesarza. Wobec podobnego stanu rzeczy, rozwój Galicji ogromnie jest uzależniony od wiedeńskiej izby posłów. Królestwo Polskie, w la-

tach 1815—1830, posiadało więcej, niż autonomję, nietylko bowiem miało własny sejm, własnych ministrów, polskie sądy i polskie szkoły, ale utrzymywało nawet własne polskie wojsko i było odgrodzone od Rosji granicą celną. W latach późniejszych odrębności ustroju Królestwa Polskiego stopniowo zostały zniesione. Pomimo to społeczeństwo polskie zawsze rozumiało, że kraj nieodzownie potrzebuje warunków samodzielnego rozwoju, dlatego też poczynając od r. 1905, wobec zmian w państwie Rosyjskiem, hasło autonomji Królestwa Polskiego stało się powszechnem. Wreszcie, w r. 1907 Koło posłów polskich w drugiej Izbie państwowej złożyło wniosek, dotyczący nadania Królestwu Polskiemu autonomji. Wniosek ten nie był uchwalony, ani nawet szczegółowo rozważany, z powodu rozwiązania drugiej Dumy.

Autoplastyka, *fizjotypja*, *druk autoplastyczny*, sztuka otrzymywania form drukarskich bezpośrednio z samych przedmiotów. Przedmiot, przeznaczony do odbicia (liście, rośliny suszone, tkaniny, owady), umieszcza się na płycie stalowej lub miedzianej, dobrze wygładzonej, pokrywa blachą ołowianą i przez przepuszczanie między dwoma walcami poddaje się go odpowiedniemu ciśnieniu. Wtedy kształt przedmiotu odciska się jak najdokładniej na ołowiu, tak że możnaby płyty tej użyć bezpośrednio do druku, gdyby nie zbytnia jej miękkość. Dlatego zdejmuje się z niej odcisk galwaniczny, a z tego drugi odcisk miedziany, który dopiero stanowi płytę drukarską.

Autopsja, właściwie *obejrzenie własnemi oczami*. W naukowem znaczeniu, mianem tem określamy oględziny pośmiertne w celu zarówno stwierdzenia samej śmierci, jakoteż wyśledzenia jej przyczyn. Czynność ta dokonywaną bywa nieraz w celach czysto naukowych; częściej wszakże, w celu orzeczenia, czy dany osobnik zmarł śmiercią naturalną, uległ wypadkowi, zakończył samobójstwem, lub wreszcie stał się ofiarą zbrodni.

Autor. W czasach dawniejszych *autorem* nazywano każdego sprawcę czegoś wogóle, zarówno w dodatnim, jak i ujemnym sensie. Później jednakże wyraz ten otrzymał znaczenie o wiele szczuplejsze, i dziś używany jest na oznaczenie twórcy jakiegoś dzieła naukowego, poematu, powieści, noweli, artykułu, wogóle oryginalnej pracy pisanej, utworu muzycznego, dzieła sztuki i t. p.

Autorament—urządzenie, organizacja, uzbrojenie, wyćwiczenie i cały byt wojska, według pewnego wzoru — stąd autorament cudzoziemski i narodowy wojska polskiego. Do pierwszego zaliczano w dawnej Rzplitej piechotę niemiecką, dragonów, rajtarów ubranych i uzbrojonych na sposób szwedzki i artylerję; do drugiego zaś: usarzy, kozaków, zwanych później petyhorcami, i jazdę polską.

Autorskie prawa są to środki, zabezpieczające artystom i literatom korzyści materjalne z ich pracy twórczej. Głównym z tych środków jest prawo wyłączne autora do ogłaszania swego dzieła. Nowsze prawodawstwa zabezpieczają prawa autorskie podczas całego życia autorów i na pewną (25—50) liczbę lat po ich śmierci.

Autorytet, powaga, znaczenie przyznane pewnej księdze, osobie, lub opinji; naprz. człowiek wysokiej nauki poczytywany bywa w nauce tej jako *autorytet*, t. j. jako najpoważniejszy jej znawca.

Autotypja, metoda podana przez Mejsenbacha w Monachjum do przenoszenia zdjęć fotograficznych na kamień litograficzny, lub na płytę metalową; w tym ostatnim razie przez nagryzanie kwasami otrzymać można obraz wypukły, nadający się do odbić na prasie drukarskiej.

Ave Maria (łac.), *Zdrowaś Marja*, pierwsze słowa modlitwy, zwanej *Pozdrowieniem Anielskiem*.

Awangarda. W czasie wojny każdy większy oddział wojska podczas pochodu wysuwa naprzód pewną część swych sił, która nazywa się *awangardą*, czyli strażą przednią; awangarda ma za zadanie powstrzymywać pierwsze natarcie w razie spotkania z nieprzyjacielem, aby dać czas głównym siłom do rozwinięcia szyku bojowego. Oddział w tym samym celu pozostawiony w tyle sił głównych nazywa się *arjergardą*, czyli strażą tylną.

Awans: 1) posunięcie na wyższy stopień w urzędzie, lub do wyższego stopnia w wojsku; 2) zaliczka otrzymana na pensję, pobieraną w urzędzie.

Awantura, oznacza gwałtowne zajście, nadzwyczajną przygodę, szczególne zdarzenie. Awanturnikiem (awanturnicą) nazywamy też człowieka namiętnego, burzliwego, szukającego kłótni i bójki.

Awarowie, plemię, należące do szczepu uralo-czudzkiego, pierwotnie mieszkało za Wołgą. Około r. 557 przeszli Awarowie Wołgę, długo koczowali na wschodzie Europy między Wołgą a Dnieprem, poczem puścili się dalej na zachód i wkroczyli do dzisiejszej Galicji, gdzie podbiwszy plemię słowiańskie Dulebów, upamiętnili się dziką srogością. Stąd pod dowództwem Bajana przekroczyli Tatry, pokonali plemiona słowiańskie w górnych Węgrzech, Czechach i na Morawach, ale po przegranej nad Łabą w r. 563 musieli się cofnąć, choć nie na długo, gdyż w parę lat potem zagarnęli ziemię Gepidów w dzisiejszych Węgrzech wschodnich; w r. 568 od króla Longobardów Alboina otrzymali Panonję. Tym sposobem utworzyło się w Europie środkowej nowe państwo azjatyckie, któremu sąsiedni Słowianie musieli płacić daninę. Następcy Bajana czynili wyprawy, często nawet zwycięskie, na cesarstwo Bizantyńskie i sąsiednich Słowian. Później atoli kilkakrotnie pobici przez cesarza Karola Wielkiego, ustępują z widowni świata. Pozostałe resztki tego ludu połączyły się ze Słowianami i nowymi przybyszami ze wschodu—Węgrami.

Awel. Tak nazywają rzepak holenderski, zajmujący pośrednie miejsce między rzepakiem zwyczajnym ozimym a rzepikiem. Ziarno ma nieco mniejsze od rzepaku.

Awinion *(Avignon)*, miasto we Francji, dokąd papież Klemens V przeniósł z Rzymu stolicę swoją r. 1309. Przez lat siedemdziesiąt papieże z Awinionu rządzili Kościołem. Przeniesienie Stolicy Apostolskiej do Francji spowodowały zamieszki włoskie i wojny z Niemcami. Wogóle pobyt papieży w Awinionie wpłynął niepomyślnie na sprawy Kościoła powszechnego.

Awizacja, pismo w formie urzędowej, pochodzące od władzy, a zawierające wezwanie, lub zawiadomienie o czemś osoby prywatnej.

Awratyńskie góry, dawna nazwa wzgórz w południowej części gub. Wołyńskiej.

Axentowicz *Teodor*, urodz. 1859 r., malarz polski; oprócz portretów cenione są jego obrazy z życia ludu wiejskiego.

Azalja, *(Azalea)*, krzewinka z rodziny wrzosowatych, dla pięknych kwiatów hodowana w wazonach. Rośnie dziko w Alpach, Japonji, Indjach i Ameryce.

Azbest—minerał, składający się z cieniutkich i giętkich długich włókien, równoległych, lub splątanych bezładnie. Barwę ma szarą i białą; jest niepalny i trudnotopliwy; dlatego używają go do wyrobu ogniotrwałych tkanin, tektury, knotów i t. p. rzeczy. Na kwasy—nieczuły. Istnieje kilka odmian azbestu, z pomiędzy których najbardziej znanym jest *amiant*, albo *len górny*, złożony z włókienek delikatnych, jedwabistosrebrzystych, dających się łatwo oddzielać.

Azja, największa część świata, obejmuje bowiem obszar około 45.000.000

kil. kw. (przeszło 800.000 mil kw.) i liczy 885.814.000 mieszkańców (prawie 2/3 zaludnienia całej kuli ziemskiej). Azja na zachodzie łączy się z Europą szerokim pasem lądu wzdłuż gór *Uralskich* i *Kaukaskich*. Na południo-zachodzie łączy się z Afryką wąskim przesmykiem *Suez*, który zresztą został przekopany (*kanał Suezki*). Na południo-wschodzie wiąże się z Australją za pomocą *archipelagu Malajskiego*. Z południa oblewa Azję ocean Indyjski, który wciska się w ląd wielkiemi, otwartemi zatokami, jak *Bengalska* i morzami, jak *Arabskie*; zatoki te i morza oddzielają trzy półwyspy: na wschodzie—rozgałęziony i otoczony wyspami półwysep *Indochiński*, zakończony wydłużonym półwyspem Malakka; w środku—półwysep *Indostan*, przedłużony żyzną i w drogie kamienie obfitującą wyspą *Cejlon*; na zachodzie—oddzielony od Afryki morzem *Czerwonem*—znajduje się półwysep *Arabski* o jednostajnem wybrzeżu. Z zachodu oblewają Azję morza *Śródziemne* i *Czarne*, okalając najbardziej na zachód wysunięty półwysep *Azji Mniejszej*. Na północy jednostajne wybrzeże Azji oblewa ocean *Lodowaty Północny*, który na wschodzie łączy się z oceanem Wielkim za pomocą wąskiej cieśniny *Beryngа*. We wschodnie wybrzeże Azji wrzyna się *ocean Wielki*, tworząc liczne morza, jak: *Beryngа*, *Ochockie*, *Japońskie*, *Żółte*, *Wschodnio Chińskie* i *Południowo Chińskie*, oraz półwyspy *Kamczatkę* i *Koreę*, a oddzielając od stałego lądu liczne, łukowate łańcuchy wysp. Przez środek Azji ciągnie się z zachodu na wschód *główna wyżyna Azjatycka*, rozszerzająca się ku wschodowi. Wyżyna ta, w środku ściśnięta nizinami, zwęża się tu najbardziej i dzieli na dwie części: wyżynę *Wschodnio-Azjatycką*—większą i *Zachodnio-Azjatycką*—mniejszą. Obie te wyżyny są na krawędziach otoczone górami. Zachodnią część wyżyny Wschodnio-Azjatyckiej otaczają od południa *Himalaje*, najwyższe góry na kuli ziemskiej, ze szczytem *Everest*, wysokim przeszło na milę (8.800 metrów); Himalaje spadają stromo na południe, ku *nizinie Indostanu*. We wschodniej części południowa, górzysta krawędź wyżyny rozgałęzia się promieniście ku południowi i wypełnia górami półwysep Indochiński. Na wschodzie krawędź wyżyny w części środkowej spada jakby olbrzymimi schodami, czyli tarasami ku *nizinie Chińskiej*. Góry, otaczające wyżynę z północy, rozgałęziają się ku północo-wschodowi i dochodzą do cieśniny Beryngа. Zachodnia krawędź w północnej części znacznie się obniża, tworząc *Bramę Dżungarską*; w południowej zaś znacznie się wznosi, tworząc górzystą wyżynę *Pamiru*. Po północnej i zachodniej stronie wyżyny wschodnio-Azjatyckiej leży *Nizina Azjatycka*, która dzieli się na nizinę *Syberyjską*—na północy i *Turańską*—na południu. Wyżyna *Zachodnio-Azjatycka* przechodzi ku południowi na półwysep Arabski. Na północy przytykają do tej wyżyny góry Kaukaskie. Z gór, ograniczających wyżynę Wschodnio-Azjatycką, spływają na zewnątrz wielkie i obfite w wodę rzeki, dążąc na wszystkie strony do mórz, oblewających Azję. Rzeki zaś, płynące ku wnętrzu wyżyny, są ubogie w wodę i giną w piaskach pustyń, lub uchodzą do jezior wewnętrznych. Na południe płyną z wyżyny do oceanu Indyjskiego rzeki: *Indus*, *Ganges* i *Brahmaputra*; z tych dwie ostatnie przy ujściu łączą się i tworzą wspólną deltę. Do odnogi morza *Arabskiego*, mianowicie do zatoki *Perskiej*, wpadają połączone rzeki—*Eufrat* i *Tygr*, wypływające z wyżyny Azji Zachodniej. Ku wschodowi, do oceanu Wielkiego płyną: *Jangtsekiang*, *Hoangho* i *Amur*. Ku północy, do oceanu Lodowatego, na wschodzie płynie w krainie wyżynowej *Lena*; na zachodzie płyną po nizinie *Jenisej* i *Ob*. Jenisej przyjmuje z prawej strony *Angarę*, która przepływa bardzo głębokie i burzliwe jezioro górskie, *Bajkał*; do Obi z lewej strony

wpada *Irtysz*, zasilający się wodami granicznych gór Uralskich. Ku zachodowi do zamkniętego jeziora *Aralskiego*, zwanego niekiedy morzem, płyną Syr-Darja i Amu-Darja. Azja na północy sięga znacznym obszarem w pas zimny; panują tu największe mrozy na ziemi, dochodzące do 50° Cels.; grunt jest tu

Fig. 48. Azja.

wiecznie zmarzły i tworzy *tundry*, na których pasą się jelenie północne—*renifery*. Ku południowi tego pasa klimatycznego tundry przechodzą w rozległe i obfitujące w zwierzynę lasy, zwane *tajgami*. Na południu Azja sięga w pas gorący; panują tu wielkie upały, dochodzące do 55° Cels., a wilgotne wiatry, wiejące od morza ku silnie rozgrzanemu lądowi, oziębiają się na wysokich górach i przynoszą dużo deszczów. To też krainy, leżące na południo-wschodzie Azji, posiadają klimat gorący i wilgotny, a roślinność ich odznacza się wielką bujnością; rosną tu palmy, paprocie drzewiaste, trawy drzewiaste, zwane *bambusami*, które służą do budowy mostów i domów, bawełna, trzcina cukrowa, kawa i herbata. W tych wilgotnych i lesistych krainach żyją liczne zwierzęta, jak: małpy, słonie, nosorożce, tygrysy, krokodyle i wiele innych. Wyżynowy środek Azji, otoczony górami, powstrzymującemi wiatry morskie, po-

siada klimat suchy, lądowy. To też rzeki są tu ubogie w wodę i giną w piaskach pustyń. Podobnie lądowym i suchym klimatem odznacza się nizina Turanu. Roślinność jest tu bardzo uboga; gdzie-niegdzie tylko, u stóp krawędzi górskiej, spotykamy wzdłuż krótkich rzek oazy z bujniejszą roślinnością. Jedynem prawie zwierzęciem, znoszącem ten suchy klimat, jest wielbłąd dwugarbny, którego używają do przenoszenia różnych towarów przez pustynię. Drugiem zwierzęciem, znoszącem wytrwale suszę, upał i brak dobrej paszy, jest żyjący na wyżynie *Tybetańskiej* wół, zwany *jak*, który spotyka się tu także i w stanie dzikim. Na stepach azjatyckich żyją konie, owce i inne zwierzęta stepowe.—Azja uważaną bywa za kolebkę rodzaju ludzkiego, który stąd, posuwając się na zachód, zaludnił Europę. Pierwotna ludność Azji należy głównie do dwuch ras: Żółtej i Białej; pierwsza zajmuje północo-wschód i wschód Azji, druga—południo-zachód. Południo-wschód Azji, wilgotny i żyzny, zaludniony jest bardzo gęsto; obszary zaś środkowe—pustynne, oraz północne—tundrowe—bardzo rzadko. Ludy, mieszkające na południo-zachodzie Azji, wyznają religję mahometańską; ludy, mieszkające na południo-wschodzie—religję buddyjską i bramińską, a wiele jeszcze ludów na północy pozostaje w pierwotnem bałwochwalstwie; chrześcijanami są tylko nieliczni Europejczycy, którzy przybyli tu później i założyli osady, czyli *kolonje*, głównie na północo-zachodzie (Rosjanie) i na południo-wschodzie (Anglicy, Holendrzy, Francuzi). Pierwotni mieszkańcy Azji tworzą liczne narodowości i państwa. Pomiędzy ludnością, zamieszkującą Azję, najliczniejsze są narody mongolskie, a wśród nich *Chińczycy*, mieszkający w *Chinach właściwych* (wschodnia część państwa Chińskiego), kraju starannie uprawnym. Żyzność gruntu spowodowała w Chinach zgęszczenie ludności, a nawet przeludnienie; z tego powodu Chińczycy zakładają mieszkania i ogrody pływające na tratwach, udają się za zarobkiem w dalekie kraje i t. p. Głównem miastem, a zarazem rezydencją cesarza chińskiego, jest *Pekin* w pobliżu morza Żółtego; w południowych Chinach leży *Kanton*, największe miasto Azji. Od północy sąsiadują z Chińczykami Rosjanie, którzy zajęli całą północ Azji, bogatą w złoto i futra—*Syberję*, oraz *Turan*, kraj leżący dokoła jeziora Aralskiego, i przeprowadzili kolej żelazną syberyjską, łączącą Europę z Chinami i z oceanem Wielkim. W sąsiedztwie Chin na wyspach leży *państwo Japońskie*, zamieszkane przez naród pokrewny Chińczykom, ale bardzo zdolny i mężny. Główne miasto Japonji, *Tokio*, leży na największej wyspie *Nipon*, u stóp jednego z najpiękniejszych wulkanów. Wschodnią część półwyspu Indo-Chińskiego zajęli Francuzi, zachodnią—Anglicy, którzy posunęli się tu z Indostanu. Część środkowa tworzy jeszcze samodzielne państwo *Siamskie*. Wyspy *archipelagu Wschodnio-Indyjskiego* zajęte zostały przez Holendrów. Najżyzniejszą, najludniejszą i najbardziej obfitującą w wulkany jest wyspa *Jawa*. Największa z wysp — *Borneo* posiada nieprzebyte lasy, w których żyją jeszcze dzicy ludożercy. Ludność miejscowa—*Malajowie*—jest pokrewna rasie żółtej. Indostan jest krainą bardzo bogatą, zamieszkaną na północy przez *Indusów*, należących do rasy białej i wyznających religję bramińską, lub buddyjską. Krainę tę zajęli Anglicy, rozszerzając coraz bardziej swe granice na północo-wschód i północo-zachód. W północnej części półwyspu przy ujściu Gangesu i Brahmaputry leży największe miasto Indostanu *Kalkuta*. Nieco powyżej, nad Gangesem leży *Benares*, miasto święte dla wyznawców religji bramińskiej. Na półwyspie Arabskim mieszkają *Arabowie*, należący do rasy białej. Zamieszkują oni głównie żyzne wybrzeża, szczególniej zachodnie,

gdzie uprawiają kawę. Arabja wraz z Mezopotamją należy, podobnie, jak i Azja Mniejsza, do Turcji. *Mezopotamja* była niegdyś krainą bardzo żyzną, obecnie zmieniła się w stepy i pustynie. Na zachód Mezopotamji leży ku północy *Syrja*, ku południowi—*Palestyna*. W Palestynie znajduje się jezioro zamknięte, zwane *morzem Martwem*, do którego z północy wpada rzeka *Jordan*. W pobliżu, u stóp góry *Oliwnej*, leży miasto *Jerozolima*, z grobem Chrystusa Pana, dokąd chrześcijanie odbywają pielgrzymki, a niedaleko stąd—*Betleem*, miejsce urodzenia Zbawiciela. Na wyżynie Iranu, w zachodniej części mieszkają *Persowie*; stolicą ich państwa jest *Teheran*. Wschodnia część Iranu składa się na północy z górzystej krainy, zwanej *Afganistanem*, i na południu z wyżynowej, pustynnej, zwanej *Beludżystanem*. *Wyżyna Armenji* jest krainą górzystą; najwyższy szczyt gór tutejszych, *Ararat*, wspominany jest w Biblji.

Azorskie wyspy, grupa, leżąca na oceanie Atlantyckim pomiędzy Afryką i Ameryką, składa się z 9 wysp, obejmujących 2388 kilom. kwadr. (54 mil kw.) i około 300,000 ludności, po większej części pochodzenia portugalskiego. Głównymi produktami są tutaj: wino, zboże i owoce południowe. Wyspy Azorskie zostały odkryte r. 1431 przez Portugalczyków i dotąd są w ich posiadaniu; stołeczne miasto *Angra* leży na wyspie Terceira. Wyspy te są natury wulkanicznej; zdarzają się częste trzęsienia ziemi; klimat zdrowy i łagodny; roślinność bogata, portów mało.

Azot (znak chemiczny *N*) jest to gaz bez barwy, smaku i zapachu; jest on cokolwiek lżejszy od powietrza. W bardzo niskiej temperaturze i w wielkiem ciśnieniu azot skrapla się w płyn bezbarwny. Ostudzony do znacznie niższej temperatury, azot przechodzi w ciało stałe, mające postać kryształów podobnych do śniegu. Azot nie łączy się z innemi ciałami; nie podtrzymuje ani palenia, ani życia zwierzęcego, nie pali się sam. Nie posiada jednak własności trujących, i zwierzę zanurzone w strumieniu tego gazu umiera z uduszenia dla braku tlenu. Azot istnieje w stanie wolnym w powietrzu i stanowi $^4/_5$ jego objętości; znajduje się on w ciele zwierząt i roślin i najrozmaitszych związkach, np. w saletrze. Najłatwiej otrzymać można azot z powietrza przez usunięcie zeń tlenu. W tym celu spalamy kawałek fosforu pod kloszem szklanym, napełnionym powietrzem i umieszczonym w naczyniu z wodą. Biały dym związku fosforu z tlenem napełnia najpierw klosz, lecz osiada stopniowo i rozpuszcza się w wodzie, pozostawiając azot w stanie prawie czystym. Piąta część pierwotnej objętości powietrza, stanowiąca tlen, zniknęła.

Azotany są to sole kwasu azotnego. *Azotan potasu* jest to saletra, *azotan sodu*—saletra chilijska, *azotan srebra*—kamień piekielny (lapis).

Azotny kwas tworzy się bezpośrednio z tlenu i azotu pod działaniem iskier elektrycznych, a zwykle otrzymuje się go przez ogrzewanie azotanu sodu z kwasem siarczanym. Kwas azotny jest to płyn bezbarwny, na świetle żółkniejący, o silnym, ostrym zapachu; pali i niszczy tkanki organiczne. Rozpuszcza w sobie wszystkie metale, z wyjątkiem platyny i złota, dlatego używa się go pod nazwą *serwaseru* do oceniania w złocie domieszki innych metali. Z kwasem solnym daje *wodę królewską*, rozpuszczającą złoto; z gliceryną tworzy *nitroglicerynę*, z bawełną—*bawełnę strzelniczą*.

Azotowe nawozy, ob. *Nawozy*.

Azotu tlenek, czyli *gaz rozweselający*, wciągnięty bowiem do płuc sprawia odurzenie, i dlatego używa się niekiedy, jako środek znieczulający, przy krótkotrwałych operacjach. *Tlenek azotu* jest to gaz bezbarwny, bezwonny, o słodkawym smaku. Otrzymują go przez ogrzewanie azotanu amonu. Nie jest trujący, lecz oddychania nie podtrzymuje.

Azowskie morze, północna część morza Czarnego, z którem łączy się przez cieśninę Kercz. Brzegi płaskie, zatokowate, błotniste i słonemi jeziorami usiane. Woda niezbyt słona, głębokości 47 stóp. Wpadają do niego rzeki: Don, Mius, Berdjanka. Rynki handlowe: Taganrog, Marjupol, Berdjańsk. Nadbrzeżna ludność (kozacy dońscy) żyje z handlu i rybołówstwa.

Azowskie stepy rozciągają się między rzeką Maniczem, Donem i morzem Azowskiem.

Azów, miasto w ziemi kozaków dońskich, nad ujściem Donu do morza Azowskiego; 20,000 mieszk.

Azteki, plemię indyjskie, które na początku XIII w. nadciągnęło z północy w okolice Meksyku i zapanowało nad całym krajem do zatoki Meksykańskiej. Forma państwa: władztwo arystokracji z królem wybieralnym. Kult religijny—krwawy; rolnictwo, przemysł, handel—w stanie kwitnącym. Przybycie Hiszpanów spowodowało upadek państwa Azteków.

Azyl *(asilum)*—miejsce schronienia dla ludzi ściganych przez prawo; schronisko.

Ażjo, ob. *Kurs.*

Ażur, ob. *Ajour.*

B.

B—druga litera, pierwsza spółgłoska w alfabecie; ze względu na organ mowy jest to spółgłoska *wargowa*, twarda, chwilowa, a ze względu na wymawianie—spółgłoska dźwięczna, słaba. Jako znak skrócenia—*B* oznacza na monetach drugie miasto menniczne w państwie, np. na dawnych pieniądzach koronnych polskich—Bydgoszcz. Oprócz tego *B* używa się jako skrócenie wielu wyrazów, np. *błogosławiony, były.* W chemji *B*—symbol *boru*; w muzyce *B*—zamiast *basso*, a nadto w skali muzycznej *b* wyraża zniżony o pół stopnia ton.

Ba—znak chemiczny barytu *(barjum)*, ob. *Baryt.*

Baal (t. j. *pan*), główne bóstwo męskie starożytnych ludów semickich, mianowicie Babilończyków *(Bel)*, Fenicjan i Hebrajczyków; bóg słońca, czczony wspaniałymi i hałaśliwymi a nawet krwawymi obrzędami. Jako bóstwo żeńskie odpowiada mu *Baallis*, bogini poczynająca i rodząca w wodzie i na ziemi. —*Służba Baalowa*, znaczy: — fałszywa służba boża. — *Kapłan Baala* —obłudny ksiądz.

Baba, *babka.* Żaden wyraz w języku polskim nie ma tylu znaczeń różnorodnych, ile *baba* i *babka. Babą* zowie się każda kobieta zamężna, zwłaszcza niemłoda; *babą* lub *babką*—matka matki lub ojca; *babą* lub *babką*—kobieta babiąca, akuszerka.—*Babą* nazywają mężczyznę tchórzliwego, zniewieściałego, lub plotkarza; *krupną babą* — skąpego dla domowników. *Babami* zwą niekształtne posągi kamienne z czasów pogańskich, rzadziej wyobrażające mężczyzn, częściej niewiasty, w postawie stojącej. *Babą chęcińską* nazywał lud w Chęcinach posąg kamienny, zapewne

także czasów pogańskich sięgający, przywieziony około r. 1828 z Chęcin do Warszawy i umieszczony w przedsionku Towarzystwa Przyjaciół Nauk.—*Baba-jędza, baba-jaga*—w baśniach ludowych rodzaj czarownicy, kobiety starej i w najwyższym stopniu złej, swarliwej i mściwej. *Babką* nazywano pewien rodzaj grubych armatek do strzelania. Nadawano także imię *baby* pojedyńczym wielkim moździerzom. *Baba* (do wbijania palów)—kilko-centnarowy kawał pnia dębowego, okuty żelazem, z uchem u wierzchu, pociągany liną do góry i szybko spuszczany na wierzchołek pala, wbijanego w dno rzeki lub jeziora. Mechanizm, służący do tego, zowie się *kafarem.—Baba*, inaczej *babi kołacz*—znane ciasto z pszennej mąki, wypiekane zwykle do *święconego* na Wielkanoc, a dawniej także i na Zielone Świątki. *Baba*—gatunek gruszek wrześniowych, dużych, niekształtnych, rozpowszechniony niegdyś i ceniony w sadach polskich. *Baba,* wiązka grochowin, owinięta w stary worek, lub płachtę, służąca do zatykania czeluści w kominie, aby zimno do chaty nie szło, w czasach, gdy nie znano szybrów żelaznych. *Babka* — małe kowadełko żelazne, na którem kosarze, zwykle rano przed pójściem do roboty, młotkiem klepią kosy.—*Ślepa babka*—gra dziecięca, zwana inaczej *ciuciu babką, mrużkiem, mżykiem.—Baba*—rzeczka w Krakowskiem, pod Olkuszem, zatapiająca olkuskie kopalnie srebra i ołowiu. Stąd powstało przysłowie, że *dwie baby Polskę okradły*, t. j. królowa Bona, która wywiozła tyle pieniędzy i skarbów z Polski do Włoch, oraz rzeka *Baba* — przez zalanie kopalni.—*Baba* — ptak błotny, pelikan. *Babka (Plantago)*—jest naczelnym rodzajem rodziny babkowatych *(plantagineae)*, które należą u nas do roślin najpospolitszych. Znane są więc w botanice: *Babki większe* albo gładkie, *średnie* albo kosmate, *lancetowate, piaskowe, wodne* i t. d. Liści, nasion i korzeni *babki gładkiej* lud używa na leki w licznych chorobach i liśćmi jej okłada rany. *Baba*—góra w Karpatach zachodnich, czyli Beskidzie, zwana częściej *Babią-górą.—Baby*—staropolska nazwa grupy gwiazd, zwanych plejadami. — Od wyrazu *baba* pochodzi mnóstwo nazw wsi, miasteczek i ludzi w Polsce.

Babel. Według słów Pisma św., po potopie potomkowie Noego rozmnażali się coraz bardziej. Nie mogli więc dłużej mieszkać obok siebie i postanowili rozejść się w różne strony świata. Zanim jednak zamiar swój uskutecznili, chcieli, uniesieni pychą, wybudować wieżę tak wysoką, by sięgała nieba. Nie podobała się ta pycha Panu Bogu, więc przy budowie pomieszał ich języki tak, że porozumieć się z sobą nie mogli. Musieli tedy zaprzestać dalszej budowy wieży, którą nazwano *Babel*, t. j. pomieszanie.

Bab-el-Mandeb, cieśnina między Arabją a Afryką, łącząca morze Czerwone z oceanem Indyjskim.

Babia góra, najwyższa w Karpatach zachodnich, zwanych Beskidami; leży w poblizu Śląska, na granicy Węgier, spuszczając się od północy w obwód Wadowicki w Galicji. Wysokość jej wynosi 1725 metr. (5440 stóp). Kształt jej jest lekko spadzisty i kopcowaty, dlatego też wejście na nią jest łatwe.

Babie lato, liczne długie włókna pajęcze, unoszące się w powietrzu, lub pokrywające pola w pogodne dni jesienne. Snują je niektóre gatunki pająków; wiatr porywa nitkę wraz z pająkiem, który w ten sposób odbywa żeglugę napowietrzną.

Babilon, jedno z najstarożytniejszych i najsłynniejszych miast w świecie, niegdyś stolica państwa Babilońskiego, zwanego niekiedy *Chaldejskiem*; położone nad brzegami Eufratu, w Mezopotamji. Według podań, Babilon założony został na półtrzecia tysiąca lat przed nar. Chr.; w czasie swego rozkwitu zajmował 520 kil. kw. i otoczony

był sześciorakimi murami, z których najdłuższy zewnętrzny był wysoki na 48 metrów (90 łokci) a na 27 metrów (50 łokci) gruby. Babilon posiadał wspaniałe budowle, wiszące ogrody i t. p. Po zdobyciu przez Persów r. 538 przed nar. Chr., Babilon upadł i już nie odzyskał nigdy dawnej świetności. Dziś leży w ruinach.

Babilonja—państwo starożytne w urodzajnej dolinie między Tygrem a Eufratem; założone około 3800 r. przed nar. Chr. przez Sargona. Początkowo stolicą Babilonji było miasto Ur. Około r. 2500 przed nar. Chr. krainą tą zawładnęli elamici, którzy wkrótce (r. 2.250) zostali wypędzeni przez króla Hammurabi, który przeniósł stolicę państwa do Babilonu, oraz wydał prawa, zbliżone bardzo do Zakonu Mojżeszowego. Za następców jego wynikły nieporozumienia polityczne i wojny domowe, które doprowadziły do zmiany dynastji. Nowa dynastja prowadziła wojny z Asyryjczykami, zakończone zupełnem podbiciem Babilonji przez Asyrję. Z zależności od Asyryjczyków uwolnił Babilonję król Nabopalassar, który założył państwo *Nowo-babilońskie*. Syn jego i następca Nabuchodonozor Wielki (604 — 561 r. przed nar. Chr.) utrwalił potęgę państwa i podbił Judeę, Egipt i Fenicję. Wkrótce po śmierci Nabuchodonozora Babilonja upadła, stawszy się w r. 538 przed nar. Chr. łupem wojowniczych Persów. Przemysł, rolnictwo, handel i kultura stały w Babilonji na bardzo wysokim stopniu; już w czasach zamierzchłej starożytności znane było *pismo klinowe* Babilończyków; z nauk kwitła tam astronomja.

Babilońska niewola, wyprowadzenie znakomitej części ludności z królestwa Judzkiego do Babilonji, przez Nebokadnazara (Nabuchodonozora) po zburzeniu Jerozolimy (586 r. przed Chr.), i pobyt tamże przez 56 lat (przez Jeremjasza obrachowany na 70). Żydzi doznawali w Babilonji łagodnego obchodzenia się i doszli do dobrobytu i bogactwa. Po zdobyciu Babilonji przez Cyrusa (538 r. przed Chr.), tenże pozwolił im wrócić do Palestyny. Ale skorzystały z tego tylko pokolenia Lewi i Benjamina; inne *(10 zatraconych pokoleń)* pozostały w Babilonji; potomków ich chciano widzieć w niektórych ludach azjatyckich. W historji Kościoła *Niewolą babilońską* nazywa się także pobyt papieżów w Awinionie (1309—1377 r.).

Babilońska wieża, ob. *Babel.*

Babiniec—1) przedsionek w kościele, przybudowany do przedniej ściany kościoła przy drzwiach głównych, lub urządzony pod chórem wewnątrz kościoła; 2) w dawnych dworach wiejskich izba dla służby żeńskiej.

Babińska rzeczpospolita. O dwie mile od Lublina, na trakcie krakowskim leżała obszerna wieś Babin (w w. XVI i XVII dziedzictwo Pszonków), od której wzięła nazwę *rzeczpospolita Babińska*, założona żartobliwie przez towarzystwo wesoło dowcipkującej szlachty. Pierwszymi założycielami tego kółka byli: właściciel Babina Stanisław Pszonka, sędzia lubelski, i Piotr Kaszowski, także sędzia lubelski, dziedzic Wysokiego w Krasnostawskiem, obaj uznawani przez współczesnych w życiu towarzyskiem za *rajskie delicje i marcypan*. W roku 1587 wydał Stanisław Sarnicki swoje *Annales*, w których na str. 395 ku *rozweseleniu czytelnika*, podał opis *rzeczypospolitej Babińskiej*. Babińczycy—powiada Sarnicki—wzorowali się na porządku i urządzeniach Rzplitej polskiej. Wybierali dla siebie: senat, biskupów, wojewodów, hetmanów, sekretarzy i t. d. Jeżeli ktoś mówił o rzeczach podniosłych, nie mających związku z jego stanowiskiem, zostawał arcybiskupem babińskim; kto się jąkał, rzucał paradoksami, lub prawił rzeczy niewiarogodne, tego mianowano mówcą, lub kanclerzem. Chełpiącemu się z męstwa i odwagi przyznawano godność hetmana, albo rycerza pasowanego. Kto

celował w kłamstwach myśliwskich, zostawał łowczym. Nominacje wydawano albo zaraz na miejscu podczas wesołej zabawy, albo wysyłano później na piśmie, opatrzywszy pieczęcią woskową. Sarnicki zapewnia, że te żarty towarzyskie przyczyniały się wielce do poprawy obyczajów wśród młodszych, wyrabiały dowcip, uczyły skromności. Miejsce zebrań nazywano giełdą, zapożyczywszy tej nazwy od Gdańszczan. Babińczycy przechwalali się, że posiadają przywileje królów, cesarza, a nawet papieża, zatwierdzające ich rzeczpospolitą. Sarnicki przytacza, że pewnego razu zapytał się Pszonki król Zygmunt August, czy babińczycy mają także swego króla, na co Pszonka miał odpowiedzieć: — *Uchowaj Boże, najjaśniejszy panie, ażebyśmy za twego życia mieli myśleć o wyborze innego króla; panuj nam i w Babinie.* Król miał się roześmiać i całe otoczenie jego śmiechem wybuchnęło. Rzeczpospolita Babińska upadła, zdaje się, za panowania Jana III.

Babirussa. Nazwa Babirussa jest pochodzenia malajskiego i oznacza: *babi* — świnia i *russa*—jeleń. Jest to gatunek świni, odznaczającej się bardzo długimi kłami, sterczącymi nad ryjem na podobieństwo rożków, zagiętych w tył. Ciało ma wysmukłe, nogi wysokie, skórę pofałdowaną, pokrytą rzadkimi włosami czerwonego koloru. Jest to zwierzę bardzo pospolite na wyspach Borneo, Jawie, Celebes i t. d. Pływa doskonale i łatwo się oswaja. Mięso jej bardzo smaczne, ma smak pośredni między sarniną a wieprzowiną.

Babka wodna, ob. *Żabieniec.*

Babkowate *(Plantagineae)*, rodzina roślin dwuliściennych, obejmująca po większej części zioła, właściwe strefie umiarkowanej, o liściach zwykle tylko przykorzeniowych, kwiatach pojedyńczych, lub zebranych w kłos; owoc ich—torebka, lub orzeszek; rodzajem typowym jest *babka* (ob.).

Baca lub *Bacza*, u górali oznacza przełożonego nad juhasami, czyli młodszymi pasterzami owiec w halach tatrzańskich i połoninach podgórskich. Baca wydaje rozporządzenia pasterzom, odpowiada za całość trzód i za produkty wyrabiane z podojów.

Bacciarelli Marceli, ur. w Rzymie w 1731 r., pracował w Dreźnie i Wiedniu; w 1765 r. król Stan. Poniatowski wezwał go do Warszawy i mianował dyrektorem budowli królewskich. Początkowo malował Bacciarelli tylko portrety, lecz na żądanie króla zaczął tworzyć obrazy historyczne; sala rycerska zamku i pałac Łazienkowski są przyozdobione dziełami jego pędzla. Z obrazów hist. ważniejsze: *Kazimierz W., przyjmujący prośby włościan, Ustanowienie Akademji Krakow., Połączenie Litwy z Polską na sejmie Lubelskim 1569 r.*, i inne. Umarł 1818 r. w Warszawie.

Bach. Rodzina niemiecka, pochodząca z Turyngji, która w ciągu sześciu pokoleń wydała 50, mniej lub więcej, sławnych muzyków. Najsławniejszym był *Jan Sebastjan*, ur. w Eisenach 1685 r., zm. w Lipsku 1750 r.; jeden z największych genjuszów muzycznych świata; ojciec nowoczesnej gry fortepianowej i wogóle muzyki instrumentalnej. Należał do najpłodniejszych pisarzy muzycznych. Dzieła jego (kantaty, fugi, oratorja, msze, chorały) stanowią całą bibljotekę. Bach jest pierwowzorem, na którym kształciły się i kształcą dotąd całe pokolenia muzyków.

Bachanalja. W epoce największego zepsucia obyczajów w państwie Rzymskiem, uroczystości religijne na cześć Bachusa zamieniły się, zwłaszcza w południowej Italji, w wyuzdane orgje, urządzane pod osłoną nocy, przez wtajemniczonych mężczyzn i kobiety. Przeciw wyuzdaniu temu, ogarniającemu coraz więcej jednostek, musiało wystąpić państwo. Wytoczono olbrzymi proces uczestnikom bachanalji. Z 7 tysięcy

oskarżonych wielu skazano na śmierć, i tajemnicze te obrzędy zostały surowo wzbronione.

Bachantka. U starożytnych Greków i Rzymian kobieta oddająca się czci Bachusa i podlegająca szałowi, którym bóg ten nadwereża rozum. Przedstawiano *Bachantki* w wieńcu winnym na głowie, z włosem rozwianym, pędzące w orszaku boga.

Bachmat, rasa koni tatarskiego pochodzenia; są to konie wytrzymałe, do boju zdatne, o niskich nogach i długiej grzywie.

Bachmistrz, albo *górmistrz*, oznaczał w Polsce przełożonego nad robotnikami w kopalniach. W niektórych rodzinach, np. Morsztynów, urząd ten był dziedziczny.

Bachmut, miasto powiatowe w gub. Ekaterynosławskiej, 16,000 m., słynie jarmarkami.

Bachorza, wielka łąka błotnista, poczynająca się w W. Ks. Poznańskiem u północnego krańca Gopła i sięgająca rzeki Zgłowiączki na północ od Brześcia Kujawskiego. Stanowiła niegdyś dno jeziora lub rzeki, prawdopodobnie łączącej Gopło z Wisłą. W r. 1836 i 1858 starano się za pomocą kanałów osuszyć pozostałe bagna i uzyskano tym sposobem 4000 morgów gruntu.

Bachtjarowie *(Bachtiari),* naród w Persji, zamieszkujący wyżyny Luristanu wschodniego. Liczy około 250,000 ludzi religji mahometańskiej. Latem mieszkają oni w namiotach, zimą w wioskach; są gościnni, przytem okrutni i mściwi. Płacą podatek szachowi i dostarczają 400 jeźdźców do jego gwardji, poza tem są niezależni.

Bachus, inaczej *Dyonizos,* u starożytnych Greków — bóg, dawca wina, który „szczepi winną macicę", „przysposabia winobranie", „przewodniczy wyciskom". Przedstawiano go w wieńcu z liści winnych na głowie.

Bacon, ob. *Bakon.*

Badanie, dochodzenie czyli przesłuchanie, inaczej *inkwizycja* i *indagacja,* jest czynnością sądową, mającą na celu zdobycie wiadomości potrzebnych do sprawy od świadków, biegłych, obwinionego, oskarżonego, lub podsądnego, albo też od strony w procesie cywilnym.

Baden, czyli *Wielkie księstwo Badeńskie,* monarchja konstytucyjna, rządzona przez książąt z domu Badeńskiego, wchodzi w skład cesarstwa Niemieckiego. Baden położony jest po prawej stronie średniego Renu i graniczy z Hesją, Bawarją, Wirtembergiem, Szwajcarją i Alzacją. Obejmuje obszar 15.068 kil. kw. (około 275 mil kw.) i 2.110.000 mieszk. niemal wyłącznie narodowości niemieckiej, $^2/_3$ w częściach katolików i w $^1/_3$ ewangelików. Większa część kraju jest górzysta, lub pagórkowata. Ludność zajmuje się przeważnie rolnictwem i sadownictwem, przyczem duże korzyści osiąga z plantacji tytuniu i z winnic. Obszerne lasy stanowią bogactwo kraju. Wielkie księstwo Badeńskie słynie z obfitości źródeł mineralnych leczniczych, które ściągają corocznie bardzo wielu kuracjuszów z różnych stron. Najbardziej odwiedzane i najobfitsze w wodę są źródła w okolicy miasta *Baden-Baden;* źródła te są alkaliczno-słone, o bardzo wysokiej ciepłocie, gdyż dochodzi ona od 37° do 54° R. Stolicą W. ks. Badeńskiego jest miasto Karlsruhe, liczące 111.200 mieszk.; prócz tego zasługują na wyróżnienie miasta: Mannheim Freiburg, Heidelberg.

Baden, miasto okręgowe w Austrji Niższej, na południe od Wiednia, w malowniczej okolicy, ulubione miejsce pobytu letniego Wiedeńczyków. Liczy około 14.000 mieszk. Wszechświatową sławę zyskał sobie Baden ciepłemi źródłami siarczanemi, które znane już były starożytnym Rzymianom.

Baden, miejscowość kuracyjna w Szwajcarji, nad rzeką Limmatem; posiada najstarszy, znany już Rzymianom, szwajcarski zakład zdrojowo-kąpielowy. Baden szwajcarski posiada dwadzieścia kilka zdrojów siarczanych, o ciepłocie od 32° do 40° R. Okolice bardzo malownicze.

Badeni, można rodzina polska, pochodzenia pierwotnie włoskiego, ale od wieków w Polsce osiadła. *Marcin* Badeni w początku XIX wieku, za Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego, piastował wysokie urzędy; od r. 1820 do 1824 był ministrem sprawiedliwości. *Władysław* hrabia Badeni (zmarły 1888 r.) był w Galicji posłem na Sejm i członkiem Wydziału krajowego, w którym stał na czele departamentu drogowego. Urządzenie dobrych dróg krajowych w Galicji w znacznej mierze jest jego zasługą; nadto słynął jako wyborny mówca sejmowy i mąż stanu troskliwy o dobro kraju. Synami Władysława są: *Kazimierz* hrabia Badeni (ur. r. 1846), od r. 1888 do 1895 namiestnik Galicji, od października 1895 do listopada 1897 prezydent ministrów i minister spraw wewnętrznych w Austrji, i *Stanisław* hrabia Badeni (ur. r. 1849) już po raz drugi marszałek krajowy galicyjski.

Badjan — rodzaj roślin dwuliścieniowych z rodziny *magnoljowych.* Są to drzewa, lub krzewy, rosnące w Chinach, Japonji, w Indjach i Ameryce południowej. Gwiazdkowate owoce *badjanu anyżowego* znajdują zastosowanie w medycynie; używają się także przy fabrykacji likierów, lub jako przyprawa korzenna. Wyciąg z liści jest środkiem podniecającym.

Badowski *Adam,* artysta-malarz polski, ur. 1857 r.

Baedecker *Karol,* księgarz niemiecki, ur. 1801, um. 1859. W r. 1827 założył księgarnię w Koblencji i zaczął wydawać przewodniki do podróży. *Przewodniki* Baedeckera wydawane po niemiecku, francusku i angielsku, obejmują wszystkie prawie kraje Europy, oraz część Ameryki półn. i Wschodu.

Baffińska zatoka, część oceanu Północnego pomiędzy Grenlandją na wschodzie a ziemią Baffina na zachodzie; łączy się z oceanem Atlantyckim, za pośrednictwem cieśniny Davisa. Wybrzeża jej są skaliste i strome. Odkryta została 1562 r. przez Bearsa, lecz zbadana przez marynarza angielskiego Baffina 1616 r.

Bagatela, z włos. *Bagatino,* mała miedziana moneta wenecka, stąd—bagatela – fraszka, rzecz drobna.

Bagaż (z franc.), pakunek podróżny, w szczególności zbiór pakunków, towarzyszących wojsku w pochodzie. Pakunki podróżnych na drogach żelaznych nazywają się także *bagażami.*

Bagdad — miasto starożytne w Azji, nad rzeką Tygrem, liczy obecnie około 100.000 mieszk. i jest stolicą wilajetu tureckiego tejże nazwy. Założony podobno w r. 1100 przed nar. Chr., pewne jednakże wiadomości o Bagdadzie pochodzą dopiero z r. 762 naszej ery. Był niegdyś stolicą kalifów (ob.); r. 1245 zniszczony został przez Mongołów; w r. 1404 Tamerlan, wódz Mongołów, kazał wymordować wszystkich mieszkańców i z głów 90.000 ludzi zbudować olbrzymią piramidę. Po upadku państwa mongolskiego, Bagdad przyłączony został do monarchji Nowo-perskiej. W r. 1638 znów go zdobyli Turcy i dotąd pozostaje w ich rękach. Obecnie Bagdad stanowi centrum handlu europejsko-azjatyckiego i skład główny towarów. Posiada duże fabryki tkanin jedwabnych i bawełnianych.

Bagnet, dwusieczna, lub trójgraniasta, ostro zakończona broń, rodzaj krótkiej szabli, która zasadzona na końcu lufy karabina, zamienia broń palną w broń kolną. Atak *na bagnety* bywał w rozwoju bitwy chwilą rozstrzygającą, dzisiaj jednak, wobec udoskonalonej broni palnej, rzadko bywa używany.

Bagno, *trzęsawisko, moczary,* oznacza miejsce źródliste, po wierzchu roślinami porosłe, a pod spodem mające wodę pomięszaną z mułem. Od bagien

odróżniają *błota* i *torfowiska*, t. j. miejscowości przesiąkłe wodą, ale do samego gruntu mające tę samą gęstość i spoistość, co i powierzchnia. Po błotach i torfowiskach można chodzić, zaś po bagnach i moczarach—niebezpiecznie. Stosownie do gatunku roślin i warunków ich rozkładu, bagna dzielone bywają na dwie grupy: na bagna nadwodne i podwodne, wysokie i niskie.

Bagno, nazwa roślin, obejmujących krzewiny zawsze zielone, z rodziny *wrzosowatych*. Liście ma skórkowate, od spodu pilśniowate, kwiaty drobne żółtawo-białe, a jako owoc — torebkę pięciokomórkową. Gatunek pospolity u nas rośnie po torfowiskach i moczarach śródleśnych w lasach szpilkowych. Posiada silną woń aromatyczną, podobną do żywicy; w składach futer używany jest przeciw molom.

Bagration *Piotr Iwanowicz*, książe, generał rosyjski, ur. r. 1765, zm. r. 1812; walczył pod dowództwem Suworowa przeciwko Turcji, Polsce i Francji. W r. 1812 dowodził lewem skrzydłem armji rosyjskiej w bitwie pod Możajskiem (Borodinem), gdzie otrzymał ranę śmiertelną, od której zmarł.

Bahama, *Bahamskie* albo *Lukajskie wyspy*, grupa wysp, złożona z 20 większych i około 650 mniejszych wysepek na oceanie Atlantyckim w Indjach Zachodnich, między wyspą Haiti i Florydą, od r. 1632 należąca do Anglików. Obejmuje ona obszar 13.360 kil. kw. (około 240 mil kw.) i zaludniona jest przez 52.000 mieszk., przeważnie Negrów. Główniejsze z wysp są: *Nev-Providence*, z miastem Nassau, będącem rezydencją gubernatora, *Wielka Bahama, Abako, Adros* i *San-Salwador*. Wyspy te dostarczają: kawy, trzciny cukrowej, bawełny, ryżu, indygo, soli, gąbek, drzewa mahoniowego i t. d. Bahamy odkryte zostały przez Kolumba w r. 1492.

Bahia, miasto w Brazylji nad zatoką Wszystkich Świętych; liczy do 180.000 mieszkańców; posiada dogodny port handlowy; do r. 1763 stolica Brazylji, a obecnie główne miasto prowincji tegoż nazwiska.

Bain *Aleksander* (mów: *Ben*), filozof angielski, ur. 1818, um. 1903. Z dzieł jego mamy w polskiem tłumaczeniu: *Logikę, Naukę wychowania* i *Umysł i ciało*. Wszystkie przełożył Fr. Krupiński.

Baja — gruba tkanina wełniana, lub bawełniana włochata, z włosem jakby czesanym. Używa się na ciepłe okrycia, na kołdry, derki, chustki i t. p. Spotyka się zwykle w kolorach ciemnych, choć bawełniana bywa w rozmaitych kolorach i deseniach.

Bajadery—tancerki i śpiewaczki publiczne w Indjach. Dzielą się na dwie klasy: poświęconych służbie w świątyniach i wędrujących po kraju. Poświęcone służbie w świątyniach w języku miejscowym zowią się *Devadasi*, t. j. niewolnice bogów; wędrowne zaś tancerki — *Bajadery* — służą tylko zabawie ludzi prywatnych.

Bajan, ob. *Awarowie*.

Bajdak, gatunek łodzi, na której kozacy przepływali porohy dnieprowe i czynili wojenne wyprawy; dziś bajdakami na Dnieprze i Dniestrze nazywają duże łodzie, służące do przewożenia towarów.

Bajka. W teorji poezji *bajką* nazywa się obrazek alegoryczny, który pod postaciami zwierząt, a czasem rzeczy nieżyjących, przedstawia ludzi z ich ułomnościami, wyprowadzając stąd jakąś prawdę życiową, lub moralną. Owa prawda, zwana *sensem moralnym*, może stać na czele bajki, być jej zakończeniem, może być włożona w usta jednego z rozmówców; czasem sens moralny nie jest wcale wyrażony, lecz pozostawia się domyślności czytelnika. Do wybitniejszych *bajkopisarzy* polskich zaliczyć należy: Ignacego Krasickiego, Niemcewicza, A. Góreckiego, Fr. Morawskiego, Jachowicza. — W potocznej mowie *bajką* nazywa się historja zmyślona, plotka, dlatego też ten, kto zmyślone

wieści rozsiewa, nazywany bywa *bajczarzem*.

Bajkał — ogromne jezioro górskie w Azji, w posiadłościach rosyjskich, dla wielkiej obfitości ryb, stanowiących główne bogactwo okolicznych mieszkańców, w narzeczu miejscowem zwane *Świętem morzem*; otoczone jest *górami Bajkalskiemi* i leży na wysokości 474 metr. nad powierzchnią morza. Obejmuje obszar 34.180 kil. kw. (około 620 mil kw.); największa głębokość jeziora wynosi 1.372 metry. Woda zimna, słodka i przezroczysta. Bajkał przyjmuje w siebie znaczną liczbę bystrych rzek górskich i potoków. — Jezioro to nawiedzane bywa często przez straszliwe burze; na brzegach jego bywają silne trzęsienia ziemi.

Bajońskie sumy. Dn. 10 maja 1808 r. zawarto w mieście francuskiem Bajonnie układ między Napoleonem, cesarzem francuzów, a rządem Księstwa Warszwskiego. Na mocy tego układu odstąpił Napoleon księciu warszawskiemu należne sobie, prawem zdobywcy, dochody niektóre z Księstwa, oraz tak zwane sumy popruskie, to jest kapitały, wypożyczone przez rząd pruski obywatelom t. zw. Prus południowych. Suma ogólna odstąpionych w Bajonnie należności wynosiła przeszło 43 miljony franków. Odstąpiono je Księstwu za 20 miljonów franków, płatnych w ciągu lat 3-ch. Pozornie korzystny dla Księstwa układ przyniósł mu wielkie straty, ponieważ przekazanych sum nie można było wyegzekwować. Odtąd *bajońskie sumy* weszły w przysłowie na oznaczenie należności, których odebrać niepodobna.

Bajorek, nitki, lub druciki złote, albo srebrne, kręcone zwykle w sznureczki, używane do haftów, frendzli i różnych ozdób szmuklerskich. Dotąd lud krakowski używa bajorku do ozdoby kapeluszy męskich i wieńców weselnych dla dziewcząt.

Bajram, *Bajran*, co znaczy po turecku święto. Tak nazywają się dwa uroczyste święta muzułmańskie, pierwsze po miesiącu postu *Ramazan—mały Bajram*, drugie w 70 dni później—*Bajram wielki*, czyli święto ofiary, ponieważ wtedy zarzynają barany i rozdają je ubogim. Są to hulaszcze święta muzułmanów, niby nasz mięsopust.

Baka *Józef*, ks. jezuita, ur. na Litwie 1707 r., zm. 1780 r. w Warszawie. Długi czas mieszkał w Wilnie i był dobrodziejem zakonu jezuitów. Był to człowiek dobry i uczynny. Nazwisko jego stało się znanem, a poniekąd przysłowiowem i legendowem, jako autora rzeczy p. n. *Uwagi o śmierci niechybnej, wszystkim pospolitej, wierszem wyrażone*, a przynoszącej nietyle pożytku duchowego, ile wzniecającej wesołość swoją rubaszną jowialnością. Pobudkę do swego dziwacznego poematu, w którym nawoływał do poważnego rozmyślania o śmierci, zaczerpnął ks. Baka z t. zw. tańca śmierci, malowanego po kościołach polskich i klasztorach. Wbrew zamiarom autora, liche i płaskie wiersze jego nie budzą wcale myśli poważnych.

Bakalje. W Polsce nazywano bakaljami suszone owoce, jak: rodzynki, migdały, daktyle, które z Południa i Wschodu przywozili do nas Ormianie, Grecy i Żydzi. Bakaljami częstowano się zawsze po domach polskich przy śpiewaniu kolęd, w wieczory świąteczne Bożego Narodzenia.

Bakałarz (z łac.). W starych dokumentach naszych *baccalarius* oznacza: 1) giermka, t. j. młodego szlachcica, który służąc przy rycerzu, sam się do godności rycerskiej sposobił, i 2) w duchowieństwie—kanonika niższego. W wiekach XIII i XIV uniwersytety zaczęły stosować tę nazwę do słuchaczów, którzy przestudjowawszy pewnych autorów i odbywszy przepisane egzamina i dysputy, uznani zostali za zdolnych do prowadzenia niektórych łatwiejszych wykładów pod kierunkiem magistrów, lubo sami jeszcze na trudniejsze wykłady uczęszczali. Gdy się uniwersytety roz-

winęły, stopień bakałarza udzielano na wszystkich wydziałach, ale najważniejszym bywał na wydziale filozoficznym, gdyż kto go nie posiadł, nie mógł się ubiegać o wyższe stopnie naukowe. Oznaką stopnia bakałarza był sygnet i okrągły kołnierz przy todze. Obowiązkiem bakałarza było prowadzić wykłady podczas ferji letnich w ciągu dwuch lat i bywać na rozmaitych dysputach i egzaminach. Akademja krakowska rozsyłała bakałarzy na nauczycieli po szkołach farnych, które zostawały pod jej zwierzchnictwem w różnych stronach kraju. Stąd dzisiaj wyraz bakałarz oznacza nauczyciela elementarnego, lub lichego wogóle.

Bakałarzew, osada, dawniej miasteczko w pow. Suwalskim, założone w wieku XVII; obecnie liczy około 1000 mieszk.

Bakarat, hazardowna gra w karty, pochodząca z Francji południowej i rozpowszechniona obecnie po całej Europie.

Bakczyseraj *(Bachczyseraj*—co znaczy *pałac w ogrodach),* miasto nad morzem Czarnem na zachodnim brzegu Krymu, od końca XV w. do r. 1783 rezydencja chanów krymskich. Liczy obecnie 13.000 mieszk., przeważnie Tatarów. Uwiecznił je A. Mickiewicz w „Sonetach Krymskich".

Baki, zwane inaczej bakembardy, bokobrody, faworyty — zarost po obu stronach policzków, ulegający rozmaitym modom, zapuszczany raz szerzej, to węższej, dłużej, lub krócej.

Baki świecić — znaczy pochlebiać komuś, nadskakiwać z uniżonością, zasługiwać się dla pozyskania względów. Wyrażenie to tłumaczono sobie rozmaicie. Gruntowne objaśnienie podał Karłowicz, który wykazał, że w mowie ludu ukraińskiego wyraz *baki, baky* — znaczy oczy, od *baczyć,* tak jak po polsku *patry,* od patrzeć, *słuchy,* od słuchać. *Bakoswit* w mowie tego ludu znaczy pochlebca, a *baki swityty,* albo *woczy swityty* — pochlebiać, t. j. wpatrywać się usłużnie w oczy, czekając skinienia.

Bakon *Franciszek*, zwany *Bakonem Werulamskim*, ur. 1561 r. w Londynie, zm. 1626 r. Sławny ten uczony uważany jest za twórcę t. zw. metody doświadczalnej. Zalecał mianowicie wysnuwać twierdzenia z doświadczeń zmysłowych i ze szczegółów wznosić się zwolna i stopniowo w górę i dochodzić wreszcie do zasady ogólnej. Uważał, że należycie prowadzone doświadczenie jest jedyną rzetelną drogą do poznania prawdy. Bakon brał udział w życiu politycznem; ta część działalności jego przedstawia w ujemnem świetle jego charakter.

Bakszysz (z persk.—*podarek),* oznacza na Wschodzie napiwek, łapówkę, datek.

Bakterje (od wyr. greck. *bakterion*— pręcik). Jest to nazwa najniższych tworów żywych, co do których toczyły się uporczywe spory, czy należy je zaliczać do kategorji roślin, czy też do tworów zwierzęcych. Bakterje są tak małe, że dostrzedz je można tylko przy bardzo dużem powiększeniu, jakie osiągamy za pomocą mikroskopów. Co do kształtów, to spotykamy bakterje w formie pałeczek (bakcyle), mniej lub więcej okrągłych kulek (kokki, mikrokokki), w formie jakby odcinków szruby (wibrjony), lub w formie dosyć sztywnych szrubek (spirylle). Rozmaitość kształtów bakterji jest wielka, przytoczyliśmy tylko typy najgłówniejsze. Rozmnażanie bakterji odbywa się za pomocą rozszczepiania, t. j. jedna bakterja dzieli się na dwie części; za pomocą tworzenia zarodników (spory), coś w rodzaju jajeczek, z których następnie rozwija się odpowiednia bakterja, lub też tworzenia narośli (arthrospora) na bakterjach, które to narośle następnie oddzielają się od bakterji macierzystej i przekształcają się we właściwą bakterję. Rozmnażanie bakterji odbywa się niezmiernie szybko. Jak obliczono, z jednej bakterji w ciągu 24 godzin może powstać 16 i pół miljona potomstwa. Niepodobna wprost wyobrazić sobie, jakie olbrzymie liczby otrzymalibyśmy, gdybyśmy zechcieli obliczyć, ile potomstwa mogłaby dać jedna bakterja po upływie kilku dni. Bakterje, żyjąc i rozmnażając się, potrzebują pewnych środków odżywczych, dają również wydzieliny swoje. To też pod wpływem bakterji następują zmiany w tych substancjach, w których bakterje zagnieździły się. Wszelkie objawy gnicia są wynikiem rozkładu gnijących rzeczy pod wpływem bakterji. Ponieważ mamy jednak gatunków bakterji bardzo dużo, więc i zmiany wywoływane przez bakterje są rozmaite, zależnie zarówno od gatunku bakterji, jak i od tych substancji, wśród których zagnieździły się dane bakterje. A więc oprócz wszelkiego rodzaju gnicia od działalności bakterji zależą również i zjawiska fermentacyjne. Dzięki więc bakterjom ze słodkiego mleka otrzymujemy mleko kwaśne. Dzięki bakterjom z krochmalu lub cukru otrzymujemy alkohol lub ocet. Aby bakterje mogły żyć i rozmnażać się, potrzebują odpowiednich warunków, a więc przedewszystkiem odpowiedniej temperatury. Najodpowiedniejszą temperaturą dla bakterji jest 30—40 stopni ciepła podług termometru Celsjusza. Poniżej 5 stopni i powyżej 50 stopni ciepła bakterje przestają się rozmnażać, albo nawet i giną zupełnie. Dalej bakterje dla swego rozwoju wymagają odpowiedniego podłoża, t. j. odpowiednich substancji, któremi mogłyby się odżywiać, wreszcie odpowiedniego stopnia wilgoci (niektóre bakterje giną zupełnie w suchem miejscu), wreszcie niektóre bakterje potrzebują dla swego istnienia obfitego dopływu powietrza, inne natomiast rozwijają się bez dostępu powietrza, a przestają się rozwijać na świeżem powietrzu. Olbrzymia większość bakterji może się rozwijać tylko wśród substancji martwych, w tkankach żywych bakterje takie giną. Do tej kategorji należą wszelkie bakterje wywołujące gnicie, natomiast te same bakterje doskonale rozwijają się w tkankach obumarłych. Względnie nieliczne bakterje mogą rozwijać się w tkankach żywych; są to t. zw. pasorzyty. Te właśnie bakterje, dostając się do tkanek czy to ciała ludzkiego, czy zwierzęcego rozwijają się tam, mnożą i wywołują zaburzenia w czynnościach organizmu, inaczej mówiąc stają się przyczyną chorób, zwanych zakaźnemi.

Bakterjologja jest to nauka o bakterjach. Jakkolwiek już i w dawnych czasach ludzie uczeni przypuszczali, że niektóre choroby powstają wskutek przedostawania się do organizmu ludzkiego małych żyjątek z bagnisk, ziemi i t. d., to jednak właściwa nauka o bakterjach jest stosunkowo bardzo młoda, gdyż powstała dopiero w zaprzeszłem stuleciu, gdy ludzie wynaleźli mikroskop, przyrząd, pozwalający oglądać drobniutkie przedmioty. Wiedząc jednak o istnieniu bakterji, nie łatwo było określić, jaki jest związek pomiędzy daną bakterją a jakąś chorobą. Stopniowo tylko uczeni odkryli bakterje, które wywołują u człowieka czarną krostę, tyfus, gruźlicę (suchoty), nosaciznę i t. d. Badania nad bakterjami wogóle napotykają na duże trudności, gdyż gatunków bakterji jest bardzo dużo, a najrozmaitsze bakterje znajdują się wszędzie: w wodzie, w ziemi, w powietrzu i t. d., przy badaniu więc łatwo mogą się dostać bakterje inne i wprowadzić w błąd badającego. Chcąc zbadać bakterje, bierzemy bezpośrednio kroplę płynu, naprz. z wydzielin chorego, z krwi lub wogóle z tego, co badaniu podlega, i pod mikroskopem rozpatrujemy. Aby módz lepiej orjentować się, odpowiednio przygotowujemy sobie materjał badany przez dodanie płynów, czyniących dany materjał bardziej przezroczystym, lub płynów barwiących, które pozwalają odróżniać składowe części badanego materjału. Następnie dla zbadania danych

bakterji posiłkujemy się sztuczną hodowlą bakterji. W tym celu przygotowujemy sobie t. zw. podłoże, t. j. takie substancje, na których bakterje doskonale się rozmnażają (najczęściej żelatynę) i na tem podłożu rozlewamy kropelkę płynu, lub rozsypujemy badany przedmiot. Na podłożu otrzymujemy następnie kolonje bakterji, które możemy brać pod mikroskop i obserwować. Posiłkujemy się też szczepieniami doświadczalnemi, t. j. gdyśmy z chorego zwierzęcia kroplę wydzielin, czy też kroplę krwi rozleli na żelatynie i otrzymaliśmy sztuczną hodowlę danych bakterji, wstrzykujemy te bakterje innemu zwierzęciu, aby przekonać się, czy bakterje wywołują u drugiego zwierzęcia tę samą chorobę, którą widzimy u zwierzęcia badanego. Szybkie postępy zaczęła bakterjologja robić dopiero w drugiej połowie zeszłego stulecia, dzięki pracom uczonego francuskiego Pasteur'a. Obecnie umiemy już odróżniać rozmaite gatunki bakterji, wiemy w jakich warunkach te bakterje najlepiej się rozwijają, wiemy też, co powstrzymuje rozwój ich i co je zabija. Dzięki bakterjologji wiemy obecnie, w jaki sposób szerzą się choroby zakaźne i co robić należy, aby zarażenia się uniknąć. Dzięki bakterjologji posiadamy też pewne środki przeciw niektórym chorobom zakaźnym, jak naprz. przeciw dyfterytowi, wściekliźnie, cholerze i innym. Naturalnie, bakterjologja, jako nauka młoda, ma przed sobą jeszcze obszerne pole do badań. Liczyć też możemy, że z czasem nauka ta da nam środki do zwalczania wszystkich chorób zakaźnych.

Baktrja, ob. *Afganistan.*

Baku, miasto gubernjalne w rosyjskich posiadłościach na Kaukazie, położone na zachodniem wybrzeżu morza Kaspijskiego, na półwyspie Apszerońskim; liczy 210.000 mieszk., przeważnie Tatarów i Ormian; stanowi ośrodek rosyjskiego przemysłu naftowego i ogniskuje handel wybrzeży morza Kaspijskiego. *Gubernja Bakińska,* położona na południowym stoku gór Kaukaskich, obejmuje 39.306 kil. kw. (około 714 mil kw.) i liczy 790.000 mieszk., głównie Tatarów. Część północna tej gubernji jest górzysta, południowa zaś przedstawia równinę. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, hodowlą bydła i owiec, sadownictwem, rybołówstwem oraz pracą w licznych, w pow. Bakińskim, kopalniach nafty.

Bakun (bakuń), gatunek pośledni tytuniu, oddawna u nas uprawiany, zwłaszcza na Ukrainie.

Bakunin *Michał Aleksandrowicz,* ur. r. 1814, um. r. 1876; głośny rewolucjonista i anarchista rosyjski; w r. 1840 opuścił Rosję i przebywał z początku w Szwajcarji, później we Francji. W r. 1848 brał udział w rewolucji saskiej i w ruchu słowiańskim; w r. 1850 wydany został przez rząd saski władzom austrjackim, a następnie rosyjskim; do r. 1856 więziony był w fortecy św. Piotra i Pawła w Petersburgu, poczem zesłano go na Syberję. W roku 1860 przez Japonję i Amerykę uciekł do Londynu, gdzie znów oddał się działalności rewolucyjnej. Uważany jest za założyciela partji anarchistów.

Bakwark *Walenty,* słynny lutnista króla Zygmunta Augusta. Ur. w Siedmiogrodzie r. 1515; zwał się właściwie *Greff,* ale w Polsce podpisywał się *Walenty Greff Bakffark;* nazywany zaś był powszechnie *Bekwarkiem* i wspominany często przez pisarzy doby Zygmuntowskiej; zmarł w Padwie r. 1576. Na dworze królewskim przebywał lat 16 i był ulubieńcem króla, który cenił wysoko jego talent i hojnie wynagradzał.

Bal. Wyraz ten używany bywa w dwojakiem znaczeniu: 1) Zabawa wystawna, połączona z tańcami, i 2) gruba deska, mająca przeszło 2 cale grubości, używana w budownictwie do różnych celów, a przedewszystkiem na ściany budowli drewnianych.

Bal *Piotr,* za Zygmunta III podkomorzy sanocki, przyłożył się do oświecenia i uobyczajenia na pół dzikich górali; oczyścił Beskidy (ob.) z opryszków, wystawił w Sanockiem miasto Baligród z zamkiem warownym i opatrzył go silną załogą. Po wsiach zakładał szkółki i kościoły.

Balaam. Według ksiąg Mojżeszowych, gdy Izraelici w podróży swej do Ziemi Obiecanej zbliżyli się do kraju Moabitów, król Moabitów obawiając się, by nie zagarnęli jego ziemi, wezwał Balaama, najsłynniejszego z proroków Mezopotamji i obiecał mu hojną zapłatę, aby złorzeczył ludowi izraelskiemu i przez to ściągnął nań karę Bożą. Balaam wybrał się w drogę na oślicy. Lecz w drodze przestrzegł go Bóg cudownym sposobem przez oślicę, która przemówiła doń, a następnie przez anioła, aby od bezbożnego zamiaru odstąpił. Wtedy to Balaam opamiętał się i zamiast złorzeczyć, błogosławił ludowi Izraela.

Balans (z franc. *balance),* waga, równowaga. *Balansować* — wykonywać balanse, t. j. wahać się, lecz jednocześnie utrzymywać równowagę; w przenośnem znaczeniu — chylić się naprzemian ku stronnictwom, nie decydując się stanowczo na korzyść żadnego z nich. *Balansjer*—drąg dwu lub jednoramienny, obracający się dookoła osi poziomej; służy do przesuwania ciężarów w jednym jego końcu przyczepionych, za pomocą siły, działającej na koniec drugi.

Balast, czyli *obciążenie.*—Statki wodne, dla utrzymania równowagi, powinny się zanurzać w wodę do pewnej głębokości. Statki próżne głębokości takiej nie dosięgają; jeżeli nie dosięgają jej jeszcze i wtenczas, gdy, udając się w podróż, są obciążone załogą, pasażerami i towarami, natenczas muszą uzupełnić swój ciężar ładunkiem niepotrzebnym. Ten właśnie ładunek nazywa się balastem. Wrazie, gdy statek przedziurawiony napełnia się wodą, marynarze wyrzucają balast.—Żeglarze powietrzni obciążają balastem łódkę swego statku napowietrznego i wyrzucają go w razie potrzeby, żeby wzlatywać wyżej lub zwolnić opadanie balonu. Za balast służą im zwykle worki z piaskiem.

Balbina św., panna, Rzymianka, nawrócona na wiarę Chrystusową przez papieża Aleksandra I. Kościół katolicki obchodzi jej pamiątkę 31 marca.

Balcis, jezioro w Królestwie Polskiem, w pow. Sejneńskim, mające przeszło 50 morgów powierzchni.

Baldachin, *Baldachim,* rodzaj osłony, lub przykrycia stałego, albo przenośnego, zrobionego z kosztownej materji, drzewa, kamienia, a nawet z żelaza. Dawniej w kościołach nad wielkim ołtarzem rozpinano baldachiny, tworzące osłonę puszki z Najśw. Sakramentem. Obecnie baldachiny przenośne, osadzone na słupkach, noszone bywają w czasie uroczystych procesji nad kapłanem, niosącym Najśw. Sakrament i są oznaką najwyższego poszanowania i czci dla Chrystusa. Baldachiny urządzane bywają nad tronami panujących, biskupów, nad ambonami, wreszcie nad sarkofagami.

Baldaszkowe — rodzina roślin dwuliścieniowych, zawiera zioła o liściach rozmaicie wcinanych. Kwiaty drobne, wogóle prawidłowe, zebrane w baldachy złożone, co stanowi główną ich cechę; owocem jest dwuziarnczak, rozszczepiający się po dojrzeniu na dwa pojedyńcze ziarnczaki. Znanych jest przeszło tysiąc gatunków, należących do tej rodziny, z których około 700 przypada na półkulę północną. Rodzaje tu należące różnią się własnościami. Znajdujemy wśród nich jadalne, jak marchew, pasternak, selery; niektóre są aromatyczne, np.: pietruszka, koper, dzięgiel; inne znów zawierają materje ostre i narkotyczne, które z nich czynią rośliny lekarskie, np.: anyż, asafetyda; są też niektóre, zawierające trucizny: cykuta, pietrasznik i inne.

Fig. 49. Baldaszkowe. Biekot: a—baldaszek, b i c—kwiatki, d - owoc, e—poprzeczne przecięcie owocu.

Baldwin I, jeden ze sławnych uczestników pierwszej wyprawy krzyżowej (r. 1096), syn ks. de Bouillon, brat Gotfryda, pierwszego króla Jerozolimy, odziedziczył po bracie tron zdobytego przez krzyżowców miasta, którem rządził do r. 1117, czyniąc coraz nowe podboje i rozszerzając wciąż granice państwa. Królowie jerozolimscy *Baldwin II* (od r. 1119—1132), *Baldwin III* (od 1144—1162), *Baldwin IV* (od r. 1173—1185) i *Baldwin V* (1185—1186)—toczyli nieustające boje z muzułmanami z rozmaitem powodzeniem. Ostatni, otruty podobno przez współzawodników do korony, zmarł młodo.

Balearskie wyspy, grupa wysp na morzu Śródziemnem, koło wschodnich wybrzeży Hiszpanji, składająca się z Malorki, Menorki i innych, które wraz z wyspami Pituzyjskiemi stanowią hiszpańską prowincję Balearską (dawniej królestwo Malorka). Wyspy te obejmują przestrzeń 4.209 kil. kwadr. (około 77 mil kw.) z 300.000 mieszk.

Balet (z włos.), rodzaj widowiska teatralnego, złożonego z samych tańców i mimiki. Tańcem, gestami, mimiką (ruchy twarzy) wyrażają artyści treść odgrywanej przez siebie sztuki. Balet warszawski słynie oddawna z doskonałych tancerek *(baletnic)* i tancerzy.

Balicki *Zygmunt*—jeden z najwybitniejszych współczesnych pisarzy politycznych i znawców nauk społecznych w Polsce. Urodzony 30 grudnia 1858 roku w Lublinie, kształcił się w gimnazjum lubelskiem, następnie zaś ukończył wydział prawny w uniwersytecie w Petersburgu. W r. 1881 zmuszony był wyjechać za granicę. Pragnąc pogłębić swoje wykształcenie naukowe, studjował przez dłuższy czas w uniwersytecie w Genewie, gdzie uzyskał stopień naukowy doktora prawa na zasadzie obszernej i gruntownej rozprawy p. t. *L'état comme organisation coërcitive de la société politique.* Praca ta oraz artykuły zamieszczane w *Revue internationale de sociologie* zjednały Balickiemu uznanie w świecie naukowym; został on członkiem stowarzyszonym towarzystwa naukowego *Institut international de sociologie.* W r. 1898 zamieszkiwał w Krakowie, gdzie wraz z Romanem Dmowskim i ś. p. J. L. Popławskim brał udział w redagowaniu miesięcznika politycznego p. t. *Przegląd Wszechpolski.* Równocześnie był stałym współpracownikiem *Przeglądu Filozoficznego,* wydawanego w Warszawie. W latach następnych wydaje Balicki szereg prac naukowych: dwutomowe dzieło o *Parlamentaryzmie,* oraz rozprawy o *Hedonizmie,* o *Metodach nauk społecznych w XIX stuleciu,* o *Egoizmie narodowym;* ta ostatnia rozprawa wywołała głębokie wrażenie wśród inteligencji polskiej i dała powód do licznych polemik. Od r. 1907 Balicki zamieszkał w Warszawie, gdzie pracuje na

polu nauki i publicystyki; jest on kierownikiem pisma miesięcznego p. t. *Przegląd Narodowy.*

Baliński *Michał*, ur. w Terespolu na Litwie r. 1794, zm. 1864. Uczony, historyk i publicysta. Nauki średnie i wyższe pobierał w Wilnie; od r. 1815 redagował wraz z Lelewelem *Tygodnik Wileński* i brał wogóle czynny udział w ożywionym w tym czasie ruchu umysłowym na Litwie. Około r. 1835, przeniósłszy się do Warszawy, rozpoczął bardzo płodną pracę dziejopisarską. Szkice jego i monografje, zebrane razem, stanowią 4 tomy „Pism historycznych". Później wyszły jeszcze „Studja historyczne", „Pamiętniki o Janie Śniadeckim" i inne. Baliński nie posiadał wybitnych zdolności, lecz był pracownikiem sumiennym i pożytecznym.

Baliński *Karol*, ur. w Uchaniach 1817 r., zm. 1864 r. we Lwowie. Gorący patrjota, poeta-romantyk, w 21 roku życia wysłany na Syberję, wrócił do Warszawy, po 6-ciu latach, oszpecony przebytą chorobą. Widok okaleczałej twarzy wygnańca zraził doń narzeczoną, oczekującą z utęsknieniem jego powrotu. Tragiczne przejścia osobiste nie ochłodziły jego zapału. Pisał, działał, jak dawniej. Należał do kółka entuzjastów i entuzjastek, którego duszą była Narcyza Żmichowska, a które silny wpływ wywarło, zwłaszcza na młodzież. W r. 1846 wyjechał do Galicji, potem w Poznańskie i do Paryża, gdzie przyłączył się do t. zw. Towiańczyków. W r. 1849 wydał zbiór poezji swoich p. t. *Pisma.* Najwięcej znanym z jego utworów jest poemacik p. t. *Farys wieszcz.* Jako poeta odznaczał się Baliński niemałym polotem i szlachetną podniosłością nastroju; jako człowiek—był jedną z najczystszych postaci swego czasu.

Balista, czyli *kusza*, machina wojenna w czasach starożytnych i średniowiecznych, służąca do miotania pocisków na szeregi nieprzyjacielskie. Jako pociski używane były kamienie, kloce, kule rozpalone, a nawet gnijące ciała zwierzęce. Do podobnych celów, tylko nieco inaczej zbudowana, służyła *katapulta.*

Ballistyka—nauka, stanowiąca gałęź mechaniki, traktująca o biegu pocisków, wyrzucanych z armat, lub z broni ręcznej. Ma duże znaczenie i zastosowanie szczególniej w artylerji, w celu oznaczenia drogi biegu pocisków w powietrzu, które stawia im pewien opór. Przy tych obliczeniach muszą być brane pod uwagę: ruch powietrza, siła przyciągania ziemi, początkowa szybkość pocisku rodzaj pocisku, oraz sposób jego biegu.

Balja, naczynie drewniane okrągłe i stosunkowo płytkie, najczęściej bez uch, używane do prania bielizny.

Balkon jest to rodzaj przystawki do ściany domu, wspartej na słupkach, lub krokształynach (ob.) i komunikującej się bezpośrednio z wnętrzem domu. Ze względu na rodzaj urządzenia balkony bywają odkryte i zakryte. Te drugie przedstawiają rodzaj występującego na zewnątrz pokoiku z trzech stron oszklonego, a z czwartej łączącego się z mieszkaniem. Balkony ułatwiają korzystanie ze świeżego powietrza i otwierają szerszy widok przed oczyma mieszkańców domu. Kryte balkony w budowlach polskich XVIII w. zwano *wykuszami*; przeznaczone były one jednak dla celów wojennych. *Balkonem* w teatrach nazywają miejsca amfiteatralne, znajdujące się wprost sceny.

Ballada jest to krótka opowieść wierszowana, w formie zwrotkowej, o przedmiocie lub wydarzeniu niezwykłem i tajemniczem, najczęściej zrodzonem w wyobraźni autora, lub zaczerpniętem z podań ludowych. Do najpiękniejszych ballad w języku polskim zaliczają liczne ballady Mickiewicza, np: „To lubię", „Kurhanek Maryli", „Lilje" i inne; Al. Chodźki „Maliny" i t. d.

Balleryna, czyli *baletnica*—tancerka w balecie; *prima-ballerina* — pierwsza tancerka baletu.

Balneologja — nauka o źródłach leczniczych, miejscowościach klimatycznych, zakładach wodoleczniczych i kąpielowych; jest obecnie ważną częścią nauki lekarskiej. Dzieli się na *balneografję*, czyli opisanie wód leczniczych, *balneoterapję*, czyli stosowanie wód, klimatu i t. d. w lecznictwie i *balneotechnikę*, t. j. sztukę urządzania zakładów kąpielowych i wykonywania manipulacji, wskazanych przez naukę lekarską.

Balon, kuliste naczynie szklane z krótką szyją, służące do przechowywania kwasów i t. p. cieczy. Balony takie służą także do zbierania gazów i w tym wypadku opatrzone są kranem.

Balon, czyli *aerostat*. W powietrzu mogą pozostawać w równowadze, czyli w zawieszeniu tylko takie ciała, które mają jednakowy z niem ciężar gatun-

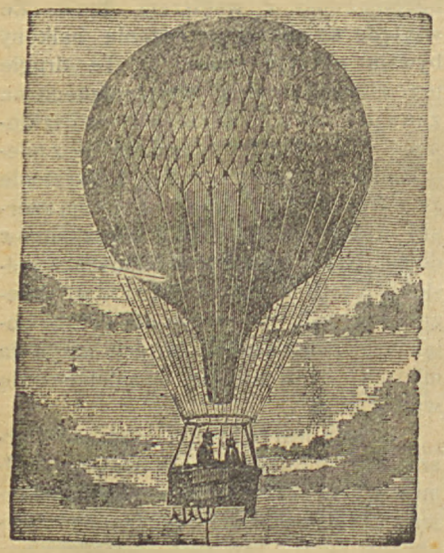

Fig. 50. Balon w powietrzu.

kowy, jak np. para wodna w postaci mgły, albo obłoków; ciała zaś lżejsze od powietrza wznoszą się do góry, jak np. bańki mydlane, napełnione ogrzanem powietrzem. Na tej zasadzie budowane są balony. Powłokę balonów robią zwykle z kitajki jedwabnej, napojonej wernikseem. Po wypełnieniu gazem powłoka ta przyjmuje formę gruszki (fig. 50), a niekiedy cygara. Do wypełniania balonów używane bywa ogrzane powietrze, wodor, lub gaz oświetlający. Pierwsze balony urządzili we Francji w r. 1783 bracia Montgolfierowie, napełniając je ogrzanem powietrzem, stąd balony z ogrzanem

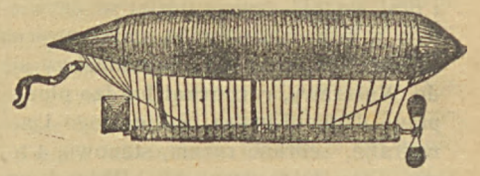

Fig. 51. Balon ze sterem.

powietrzem nazywają *montgolfierami*. Wodorem po raz pierwszy napełnił balon Charles (wym. Szarl), profesor fizyki w Paryżu. Zastosowanie wodoru przedstawia rozmaite trudności: gaz ten, jako bardzo lekki, posiada wielką łatwość przenikania przez powłokę; nadto wodor silnie się rozszerza w wyższych warstwach atmosfery, gdzie ciśnienie powietrza znacznie się zmniejsza, wskutek czego wynika niebezpieczeństwo pęknięcia balonu. U spodu balonu zwykle zawiesza się lekka łódka, czyli koszyk. Podróżny, siadając do tej łódki, zabiera z sobą przyrządy potrzebne do obserwowania zmian temperatury, oraz ciśnienia i wilgotności powietrza, a także *balast*, składający się najczęściej z worków z piaskiem, który wysypuje się w miarę potrzeby ulżenia balonowi. U góry balonu znajduje się klapa, otwierana za pociągnięciem sznurka w razie potrzeby wypuszczenia gazu. Na wypadek pęknięcia balonu, podróżny przenosi się do zawieszonego przy nim *spadochronu*, mającego kształt dużego parasola, pod którym spuszcza się powoli. Balony, jako lżejsze od powietrza, zależne są od jego kaprysów i płyną w kierunku wiatru. Różni wynalazcy pracują nad tem, aby balonami można dowolnie sterować. Ażeby dopiąć tego, trzebaby balon zaopatrzyć w motor zarazem bardzo silny i bardzo lekki, a takiego motoru dotąd nie wynaleziono, dlatego też wysilki ludzkie nie odniosły pożądanego skutku. Pewne ulepszenia w sterowaniu balonami wprowadzili w r. 1885 Renard i Krebs, którzy zbudowali we Francji balon w kształcie cygara (fig. 51), poruszany mechanizmem elektrycznym i zaopatrzony w śrubę oraz ster. Najdalej jednakże w kierunku sterowania balonami posunął się Niemiec hr. Zeppelin, który w r. 1908 odbył próbny wzlot na balonie swego pomysłu. Wzlot ten, narazie pomyślny, zakończył się katastrofą, w której omal nie zginął sam wynalazca; balon jego bowiem spalił się wskutek wybuchu gazów. Hr. Zeppelin jednakże pracuje w dalszym ciągu i obecnie ze składek narodu niemieckiego zbudował nowy balon ze sterem, na którym odbywa bardzo udatne próby.

Balotowanie — głosowanie podczas wyborów, lub przy uchwalaniu jakiego wniosku, dokonywane za pomocą rzucania galek do urny, przyczem galka biała oznacza głos za, a czarna—przeciw. *Balotowanie* podczas wyborów może być dokonywane i za pomocą kartek, wpuszczanych do urny, na których wyborca pisze nazwisko kandydata. Takie balotowanie nazywa się *tajnem*. *Balotowaniem jawnem* nazywają niekiedy głosowanie, uskuteczniane za pomocą wstawania, podnoszenia rąk i t. p.

Balsam. W ścisłem znaczeniu balsamami nazywamy roztwory wonnych żywic w olejkach eterycznych, lub mieszaniny żywic i olejków, wyciekające z drzew balsamotwórczych. Balsamy odznaczają się silną, aromatyczną wonią, na powietrzu tracą większą część eterycznego olejku i wysychają. W wodzie są nierozpuszczalne, natomiast łatwo rozpuszczają się w alkoholu. Poddane destylacji, z wodą wydzielają olejek eteryczny z pozostawieniem żywicy. Pierwotnie nazwę balsamu nosiła jedynie wydzielina *drzewa balsamowego*, znana w handlu pod nazwą *balsamu z Mekki*, później nazwę tę rozciągnięto i na inne olejo-żywice, cechami zewnętrznemi zbliżone do tamtej, a nawet na sztuczne mieszaniny aptekarskie.

Balsamina, roślina dla strojnego kwiatu hodowana w naszych ogrodach; ma kielich złożony z pięciu działek, z których tylna, przedłużona w ostrogę, obejmuje koronę pięciopłatkową. Owocem jest torebka pięciokomórkowa, roztwierająca się sprężyście i rozrzucająca przytem nasiona.

Balsamka, dawniej zwana banieczką, małe naczyńko, puszka, jabłuszko ze złota, srebra, lub kryształu na balsamy i rozmaite wonie, zawieszane przez białogłowy na szyi, lub noszone za gorsem, było w dawnych czasach koniecznym sprzętem w gotowalni zamożniejszych niewiast. Zniewieściały Stanisław August miał zawsze przy sobie balsamkę z pachnidłem. Balsamkami nazywano także w Polsce pewien gatunek jabłek.

Balsamowanie jest czynnością, mającą na celu zabezpieczenie sztucznymi środkami ciał osób zmarłych od zepsucia. Zwyczaj balsamowania zwłok znany już był i stosowany w starożytności, głównie przez Egipcjan. Polegał przedewszystkiem na usunięciu z trupa wnętrzności, wypełnieniu powstałych tym sposobem jam węglem drzewnym, asfaltem, lub wonnemi żywicami, wysuszeniu części miękkich przez trzymanie ciała w ciągu 70 dni w suchej sodzie, wreszcie na owinięciu szczelnem zwłok w paski z tkaniny, lub papyrusu, które następnie powlekano nieprzepuszczalnym dla wody lakierem. W ten sposób przyrządzone *mumje* przetrwały tysiące lat i w dobrym jeszcze stanie przechowały się do dni dzisiejszych. Obecnie bywa niekiedy praktykowane balsamowanie zwłok ludzi znakomitych, a także w celach naukowych. Sposoby balsamowania są jednak nieco odmienne i polegają na wypełnieniu naczyń krwionośnych roztworami przeciwgnilnymi

(antiseptycznymi), które ścinają białko, zawarte w krwi i mięsie. Środkami takimi są: kreozot, ocet drzewny, sublimat, arszenik, chlorek cynku, chlornik rtęci, niektóre olejki eteryczne i t. p.

Baltazar. Podług księgi Daniela, król Babilonu, syn Nabuchodonozora, który o upadku państwa swego ostrzeżony został tajemniczym znakiem podczas uczty ukazała się ręka, kreśląca nieznane litery na ścianie komnaty. Daniel, jeniec żydowski, odczytał napis i wytłumaczył: „policzone, zważone, rozdarte". Tejże samej nocy Baltazar, napadnięty przez Medów, zginął, a Darjusz zajął jego tron. Całe to podanie nie ma cech prawdy historycznej i nawet imię króla tego i data jego panowania nie zostały stwierdzone i wyjaśnione przez nowe badania.

Baltimora *(Baltimore)*, główne miasto północno-amerykańskiego stanu Maryland, liczy około 510 tysięcy mieszkańców; założone w r. 1729, dzięki swemu doskonałemu położeniu geograficznemu wzrastało bardzo szybko, tak iż obecnie posiada przeszło 6.000 fabryk, zatrudniających z górą 90.000 robotników, i prowadzi bardzo ożywiony handel (wywóz dosięga wartości 50 miljonów dolarów rocznie, przywóz—13 miljonów dolarów). Pod względem handlowym zajmuje trzecie miejsce w Stanach Zjednoczonych.

Bałtyckie morze — część oceanu Atlantyckiego między brzegami Rosji, Niemiec, Danji i Szwecji; cieśninami *Zundem, Wielkim i Małym Bełtem* łączy się z morzem Północnem i Kategatem. Obejmuje obszar 415.480 kil. kw. (7.546 mil kwadr.), jest stosunkowo płytkie (największa głębokość 395 metrów) i ma wodę o niewielkiej zawartości soli, dlatego w znacznej części zamarza. Tworzy zatoki: *Ryską, Fińską i Botnicką,* oraz przy ujściu Odry i Wisły zatokę *Fryską (Frisch-Haff)* i przy ujściu Niemna—*Kurońską (Kurisch-Haff).* Do najważniejszych portów tego morza należą: Kopenhaga, Szlezwig i Kiel w Danji; Wismar, Rostok, Szczecin, Gdańsk, Elbląg, Królewiec Klajpeda—w cesarstwie Niemieckiem Ryga, Rewel, Narwa i Kronsztadt w Rosji, nareszcie Sztokholm i Karlskrona—w Szwecji. Na morzu Bałtyckiem znajduje się znaczna ilość wysp, należących do państw sąsiednich. Do morza tego wpada 250 rzek. Morze Bałtyckie stanowiło niegdyś północną granicę państwa Polskiego.

Balustrada—poręcz ozdobna u schodów, balkonów, tarasów, złożona z małych kolumienek, czyli słupków, zwanych *balasami*, związanych u góry. Jako materjał na balustrady używane bywa drzewo, metale, kamień, marmury.

Balwierz, *barbierz* lub *barwierz* — golibroda, golarz, cyrulik, chirurg niższego rzędu, felczer.

Balwierzyszki, dawniej miasto, obecnie osada w pow. Marjampolskim gub. Suwalskiej.

Balzac *Honorjusz.* Znakomity powieściopisarz francuski, jeden z twórców kierunku realistycznego w powieści. Olbrzymie dzieło jego, *Komedja Ludzka*, składa się ze stu blisko oddzielnych romansów, stanowiących powiązaną ze sobą całość. Ur. w r. 1799 w Tours, zm. 1850 r.

Balzer *Oswald,* ur. r. 1858, profesor prawa polskiego w uniwersytecie lwowskim. Napisał wiele cennych dzieł, z których najznakomitsze są: *Geneza trybunału koronnego* (1886) i *Genealogja Piastów* (1895). W sporze Galicji z Węgrami o *Morskie Oko* świetnie bronił sprawy naszego kraju. W r. 1900 założył we Lwowie *Towarzystwo dla popierania nauki polskiej.*

Bałabajka, ob. *Bałałajka.*

Bałabanówka, miasteczko w pow. Lipowieckim gub. Kijowskiej. W w. XVIII istniała tam słynna fabryka strzelb wspominana w *Panu Tadeuszu.*

Bałaguła. Żydzi zowią tak furmanów, najmujących się do przewożenia podróżnych lub towarów. Na Wołyniu, Podolu i Ukrainie nazwy tej używał w połowie ubiegłego wieku odłam zamożnej młodzieży szlacheckiej, rodzaj stowarzyszenia czy bractwa bez pisanych ustaw, którego celem pierwotnym miało być zachowanie pewnej tężyzny fizycznej i duchowej, prostoty w stroju i obyczajach; odrazu jednak zamiary te utonęły w dziwactwie, hulankach, a nawet rozpuście. Szlachecki bałagula taki jeździł zwyczajną bryczką, zaprzężoną w kosztowne konie, ubierał się w gunkę kozacką, kożuch przepasany rzemieniem, czapkę baranią z nieodstępną nahajką i krótką fajeczką. Towarzystwa salonowego unikał, a głównem zajęciem jego było polowanie, wyścigi, gra w karty i pijatyka. Wiele sił młodych zmarnowało się w ten sposób.

Bałakława, miasto na południowym brzegu Krymu. Ruiny starożytnego zamku tutejszego opiewał Mickiewicz w jednym z sonetów.

Bałałajka lub **Bałabajka,** przyrząd muzyczny, podobny do gitary, używany przez lud ukraiński i przez cyganów, składa się z 2—4 strun, rozpiętych nad trójkątnem odbrzmiewającem pudłem.

Bałamut. Tak nazywano dawniej w Polsce ludzi, szafujących lekkomyślnie, lub podstępnie miłosnemi oświadczeniami i obietnicami. Dziś wyrazu tego używa się mniej więcej w tem samem znaczeniu.

Bałchasz, jezioro w stepach kirgiskich Azji, zwane w języku miejscowym *Ak-Dengiz*, t. j. *morze Białe,* od osiadającej na brzegach białej soli. Obejmuje 21805 klm. kw. (396 mil kw.) powierzchni.

Bałkany, ob. *Bałkański półwysep.*

Bałkański półwysep — południowowschodni półwysep europejski, obejmujący Grecję, Turcję Europejską, Bułgarję, Serbję, Czarnogórze, poniekąd Rumunję, oraz część posiadłości austro-węgierskich, mianowicie: Dalmację, Bośnię i Hercegowinę. Za linję graniczną, oddzielającą ten półwysep od reszty Europy, uważają rzekę Dunaj i jej dopływ Sawę. Na północy półwyspu od równin dalmackich z zachodu na wschód aż do morza Czarnego ciągnie się na 440 kil. długie pasmo niezbyt wysokich gór, zwanych *Bałkanami.* Całe pasmo dzieli się na *Bałkan Wysoki* (Kodja) i *Mały Bałkan* (Kudżuk Bałkan). Na północ oddziela się od głównego łańcucha pasmo *Wodny Bałkan,* a część głównego łańcucha, najbardziej na wschód wysuniętą, stanowi *Wielki Bałkan* (Emineh Dagh). Najwyższe szczyty tych gór rzadko dochodzą 2.000 metr. wysokości (najwyższy Jumrukczal — 2380 metr.). W Bałkanach biorą początek liczne, niezbyt wielkie rzeki, spływające do Dunaju, morza Czarnego i Egiejskiego. Z powodu swej dostępności Bałkany nigdy nie zabezpieczały krajów niżej położonych od najścia obcych ludów; stanowiły jedynie granicę klimatyczną.

Bałta, miasto powiatowe w gub. Podolskiej, nad rz. *Kodymą,* około 30000 mieszk., liczne fabryki i sławne jarmarki. Niegdyś połowa tego miasta, położona na lewym brzegu rzeki, należała do Polski, druga zaś połowa—do chana krymskiego. *Bałcki powiat* 7.718 klm. kw. i około 350000 mieszk.; winnice, hodowla bydła.

Bałucki *Michał,* ur. w Krakowie 1837 r., tam odbywał nauki średnie i uniwersyteckie, tam um. r. 1901. Utalentowany powieścio i komedjopisarz, rozpoczął działalność pisarską od poezji, nie pozbawionych wdzięku i polotu. Wkrótce jednak porzucił tę drogę. Z licznych powieści jego najwięcej znane są: „Biały Murzyn", „Z obozu do obozu", „Pan burmistrz z Pipidówki", „Pańskie dziady"; z komedji: „Radcy pana radcy", „Grube ryby", „Dom Otwarty", „Gęsi i gąski", „Klub kawalerów". Utwory Bałuckiego odznaczały się trafną obserwacją ludzi i stosunków, humorem dość pospolitym, często nawet trywialnym. Miały w swoim czasie duże powodzenie.

Bałwan, w ogólności bryła znacznych rozmiarów: soli, kruszczu, kamienia, lodu; także większy wał wody, silna fala morska; *bałwanem* nazywa się też posąg pogańskiego bożyszcza; modniarki zowią *bałwanem* słupek, na którym zawieszają kapelusze, a kuśnierze formę, na której rozpinają czapki.

Bałwochwalstwo, oddawanie czci religijnej posągom wyrobionym z drzewa, kamieni, lub metalów.

Bamberg—stare miasto w prowincji bawarskiej Wyższej Frankonji, nad rzeką Regnicą (Regnitz); liczy 41.000 mieszkańców i jest rezydencją arcybiskupa bamberskiego. Pierwszą wzmiankę

Fig. 52. Półwysep Bałkański.

o Bambergu spotykamy pod datą 902 r.; było to niegdyś miasto słowiańskie i zwało się *Babigród*; zdobyte przez Niemców, przezwane zostało pierwotnie *Babenberg*, a później *Bamberg*. Mieszkańcy okoliczni, pomimo iż są zupełnie zniemczeni, zwyczajami i obyczajami, ubiorem i innemi zewnętrznemi cechami po dziś dzień widocznie odróżniają się od rdzennych Niemców, zbliżając się natomiast do Słowian.

Bambry, w formie żeńskiej *Bamberki*. Tak lud polski okolic Poznania nazywa zamieszkałą tam ludność, przybyłą z Niemiec, obecnie spolszczoną, wyróżniającą się od rdzennych mieszkańców ubiorem. Nazwa ta pochodzi od miasta Bamberg, skąd przybywali osadnicy na nowe siedziby od połowy XVII do połowy XVIII wieku; nazywają ich też *Durlakami*; a dawniej zwano *Szwabami*. Strój ich ma cechy słowiańskie, co pochodzi stąd, iż okolice Bamberga były niegdyś zamieszkane przez Słowian (ob. *Bamberg*), a więc teraźniejsi Bambrowie mogą być ich potomkami, wróconymi znów swojskiemu otoczeniu. Zajmują teraz podmiejskie wsie Poznania: Winiary, Wilda (dawniej Wierzbica), Dębiec, Rataje, Żegrze, Jerzyce i Górczyn; w dni targowe przybywają z wiktuałami do Poznania.

Bambus—należy do rodziny trawiastych; jest rośliną zwrotnikową Azji, Ameryki i Afryki; dosięga 50 stóp wysokości. Znane są liczne gatunki bambusu, uprawiane na wielką skalę. *Bambus pospolity*, czyli *trzcina indyjska* ma grubość ramienia ludzkiego i używa się na budowle i rozmaite wyroby: meble, wózki i t. d. Młode pędy są jadalne; wyciśnięty z nich sok słodkawy daje po sfermentowaniu napój alkoholiczny, ochładzający.

Ban (*Banus*, ze słowiańskiego pan), dawniej tytuł naczelników wschodniej marchji (ob.) granicznej państwa Węgierskiego, którzy, podobnie jak niemieccy margrafowie, mieli najwyższą władzę

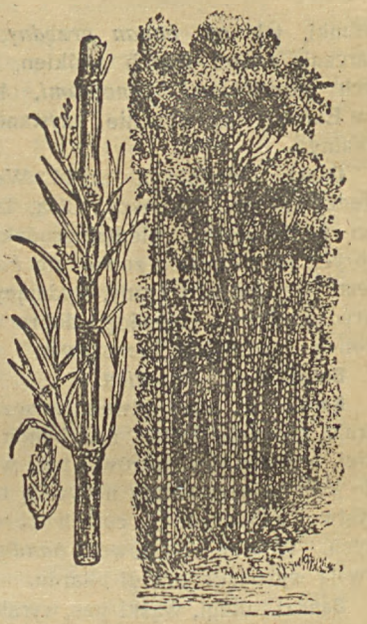

Fig. 53. Bambus.

tak w czasie pokoju, jak i wojny; teraz —tytuł namiestnika Kroacji, Sławonji i Dalmacji.

Banalny, zwyczajny, oklepany, pospolity.

Banan. Do rodzaju bananów należą olbrzymie zioła, pozornie podobne do palm. Mają one smukłą łodygę, utworzoną z pochew i zeschłych szczątków liści, która jest nieraz przeszło 2 metry długa, a półtora metra szeroka. Kwiaty są zebrane w wielkie grona, które po okwitnieniu okrywają się licznymi owocami, lekko trójgraniastymi, gładkimi, długimi do 3 centymetrów a podobnymi z kształtu do ogórków. Owoc ten jest mączysty, nie zawiera wcale nasion i używa się zwykle dopiero po ugotowaniu, jako jarzyna. W krajach zwrotnikowych należą banany do najważniejszych roślin pokarmowych; są one tak plenne, że ze 100 metrów kwadratowych powierzchni, wydają 300 kilogramów plonu, gdy na tej samej przestrzeni zasadzony ziemniak daje średnio 50, a pszenica tylko 15 kil. Niektóre

gatunki, jak np. *banan przędny*, dostarczają z liści tęgich włókien, zwanych *manilskiemi konopiami*, które i w Europie są obecnie używane na tkaniny.

Banat, południowa część Węgier między rzekami: Maroszą, Cisą, Dunajem i Karpatami siedmiogrodzkiemi, których jedno pasmo zowie się *banackiem*. Kraj płaski i żyzny, wydający kukurydzę, tytuń, pszenicę, dobre wina. Stolicą Banatu jest Temeszwar.

Banatka, ob. *Pszenica*.

Banda, w pogardliwem znaczeniu, zgraja, gromada ludzi, np. banda złodziei, rozbójników, łotrów i t. p.; w prawie kriminalnem *bandą* nazywają towarzystwo zawiązane z celach zbrodniczych. W grze bilardowej, *bandą* nazywają wystające brzegi bilardu.

Bandaż—długi, wąski pas, wyrabiany z gazy, płótna, flaneli, służący do opatrywania członków, lub unieruchomiania ich. Często bandaże napawa się masą łatwo krzepnącą, np. krochmalem, dekstryną, gipsem, szkłem wodnem i t. p., skutkiem czego otrzymuje się jakby trwały pancerz dokoła zranionej, lub uszkodzonej części ciała. *Bandażami* zwiemy także rozmaite paski i przewiązki, używane przy przepuklinach i chorobach kobiecych. *Bandażami* nazywają również obręcze stalowe, naciągane na koła wagonów i lokomotyw.

Bandażysta, trudniący się z zawodu przygotowywaniem aparatów chirurgicznych, przewiązek i t. p.

Bandera czyli *flaga*, jest to największa chorągiew okrętowa z herbem, lub godłem narodu, monarchy lub miasta, do których okręt należy. Banderę okręt admiralski wywiesza na szczycie najwyższego masztu; wiceadmirał ma ją na przednim, kontr-admirał — na tylnym maszcie, a zwykłe okręty na tylnym pokładzie. Bandery rozmaitych narodów mają każda odrębny kształt, kolor i godła; *parlamentarskie* u wszystkich narodów są białe.

Bandera polska. Okręty i statki polskie, żeglujące nietylko po Bałtyku, ale i innych morzach, należały do trzech głównych kategorji, miały więc i bandery trojakie. A mianowicie: okręty królewskie, czyli Rzplitej, miały banderę, przedstawiającą herb piastowski, tj. Orła białego w polu czerwonem. Bandera okrętowa miast pruskich, czyli pomorskich, jak Gdańska, Elbląga i Torunia, przedstawiała w polu czerwonem białą rękę po ramię, trzymającą miecz zamierzony. Trzecią była bandera handlowa kupców polskich; ta przedstawiała flagę białą z krzyżem błękitnym ukośnym, t. j. łączącym rogi jej ramionami swojemi, z wyjątkiem rogu lewego od góry, na którym znajdował się kwadrat, przedstawiający pole czerwone z Orłem białym.

Banderja—tak nazywała się w wiekach średnich świta rycerska magnatów węgierskich i prałatów; obecnie—szlachta komitatów węgierskich, która konno, w ubiorze narodowym czyni honory wojenne na sejmach, a szczególniej podczas koronacji. W ostatnich czasach wyrazu *banderja* zaczęto używać u nas na określenie orszaków konnych, złożonych przeważnie z włościan, przybranych w stroje narodowe, a towarzyszących biskupom podczas wizytowania przez nich parafji.—Pod tytułem *Banderia* Długosz opisał 56 chorągwi krzyżackich, zdobytych w r. 1410 pod Grunwaldem, Koronowem i Nakłem, a zawieszonych w katedrze na Wawelu.

Banderola, mała chorągiewka na maszcie okrętowym i na lancy ułańskiej. Na dawnych malowidłach i miedziorytach wstęga, na której napis objaśniał czynności przedstawianych osób. Obecnie *banderolą* zowie się przepaska papierowa, przyłożona na kartach do gry, tytuniu, cygarach, zapałkach, lub butelkach z wódką, jako dowód uiszczenia od tych towarów przepisanej opłaty skarbowej.

Bandolet, pas rzemienny, nosz

przez prawe ramię, służący wojskowym do podtrzymywania pałasza. Jazda zawieszała na haczyku, przymocowanym do bandoleta, swoje krótkie karabinki i dlatego nazywano je niekiedy bandoletami. Piechota na bandolecie zawieszała ładunki, t. j. drewniane miarki, mieszczące w sobie po naboju prochu. Było to ważne udoskonalenie w procesie strzelania, gdyż nasypywanie prochu z dłoni do lufy więcej wymagało czasu i w mróz, deszcz, lub gdy dłoń spotniała, było niedogodnem.

Bandos lub *Bandoch*, w rodzaju żeńskim *bandocha* lub *bandoska*, nazwa robotników, przybywających większemi, lub mniejszemi partjami (bandami), z mniej lub więcej oddalonych okolic, podczas sianokosu lub żniw, gdy rąk miejscowch na prędkie odbycie sprzętu nie wystarcza.

Bandrowski *Ernest*, ur. r. 1853 w Rawie Ruskiej, profesor chemji w szkole przemysłowej i docent uniwersytetu w Krakowie, jest przewodniczącym *Towarzystwa Szkoły ludowej*.

Bandtkie *Jerzy Samuel*, ur. w Lublinie 1768 r., zm. 1835 r. Historyk, bibliograf i filolog, kształcił się we Wrocławiu a potem na uniwersytetach w Halli i Jenie. Pierwsze prace swoje pisał po niemiecku, później wydał w r. 1810 pierwszy podręcznik do wykładu historji Polski p. t. „Krótkie wyobrażenie dziejów królestwa Polskiego". W r. 1811 powołany do Krakowa na stanowisko bibljotekarza, oddał się gruntownym badaniom historycznym, ogłaszając mnóstwo rozpraw, gromadząc materjały. Niezmiernie pracowity, trzeźwy badacz, sumiennie i bezstronnie poszukując prawdy, poważne ma wobec nauki polskiej zasługi.

Bandtkie-Stężyński *Jan Wincenty*, brat poprzedniego, ur. w 1783 r. w Lublinie, zm. w Warszawie 1846 r. Kształcił się w Lublinie i Wrocławiu; w Halli studjował prawo. W r. 1806 przybył do Warszawy i wziął udział w pracach zarządu Księstwa Warszawskiego. Powołany w 1808 r. na profesora w szkole prawa i administracji, po założeniu uniwersytetu warszawskiego wykładał w nim prawo rzymskie i dawne prawo polskie, odznaczając się jasnością wykładu. W r. 1811 mianowany członkiem Tow. Przyjaciół Nauk, a następnie w uznaniu zasług naukowych otrzymał szlachectwo i przybrał nazwisko Stężyński. Wśród licznych i cennych dzieł jego najważniejsze miejsce zajmuje „Historja prawa polskiego". Bandtkie był niezmordowanym i głęboko uczonym badaczem przeszłości i gorącym patrjotą polskim, mimo niemieckiego pochodzenia.

Bandura, *bandurka*, starodawny instrument muzyczny w rodzaju lutni z krótką szyją, niegdyś powszechnie w Polsce i na Rusi używany. Dawni bandurzyści, zwłaszcza ukraińscy, deklamowali przy towarzyszeniu bandury rapsody i śpiewali dumy narodowe. Później służyła ona przy śpiewaniu zwykłych piosenek. *Bandurzyć* (bajdurzyć) znaczy dzisiaj gwarzyć o rzeczach małej wagi i niemądrych; dawniej znaczyło brząkać na bandurze to i owo, przyśpiewując sobie, nucąc, komponując.

Bandyta oznacza rozbójnika, napadającego na publicznej drodze na podróżnych.

Bania, kula czyli gała miedziana, wewnątrz pusta, osadzana na dachach wież i szczytach gmachów. Największa z takich bań w Warszawie znajduje się na szczycie kościoła karmelickiego na Krakowskiem Przedmieściu i stała się przysłowiową u ludu warszawskiego, u którego słyszeliśmy np. porównanie: *łeb wielki, jak bania karmelicka*. W takich baniach, niekiedy grubo złoconych, pomieszczano dokumenty fundacyjne, wiadomości o fundatorze i budowniczym budynku, tudzież pieniądze krajowe współczesne.

Bania, ob. *Dynia*.

Banialuka, handlowe miasto w Bośni,

liczy 16.000 mieszkańców i jest końcową stacją linji kolejowej Zagrzeb-Banialuka.

Banialuka. Pleść banialuki, banaluki — znaczy bredzić, bajać, mówić niedorzeczności, pleść koszałki-opałki. Wyraz ten wzięty z tytułu wierszowanej powiastki Hieronima Morsztyna, który w książce, wydanej po raz pierwszy r. 1650, p. n.: *Antypasty małżeńskie, trzema uciesznemi historjami, jako wdzięcznego smaku cukrem prawdziwej a szczerej miłości małżeńskiej zaprawione*—pomieścił trzy liche utwory, a jeden z nich zatytułował: *Historja ucieszna o zacnej królewnie Banaluce ze wschodniej krainy, cudownej urody.*

Banicja, kara wygnania z ojczyzny, uważana w Polsce za największą. Każdy, kto się dopuścił czynu, pociągającego utratę czci, był *bezecnym* (bez czci), tj. infamisem i mógł być osądzonym na wygnanie z kraju. Prawo polskie rozróżniało kilka rodzajów tej kary. *Banicja wieczna* była wygnaniem ze wszystkich państw koronnych, *doczesna* zaś —wygnaniem z pewnej części królestwa; *banicja z miasta* była t. zw. *wyświeceniem* za bramy miejskie.

Bank (z włoskiego *banco*). Pierwotnie banki miały na celu tylko zmianę pieniędzy, i stąd nawet pochodzi ich nazwa; wekslarze bowiem siadywali na ławkach (banco), podczas dopełniania wymiennych czynności. Przy istnieniu w dawnych czasach różnowartościowych monet, byli oni nader potrzebni, zyski mieli wielkie i dlatego we Włoszech coraz więcej ludzi oddawało się temu zajęciu. Ponieważ zamieniając monety, musieli mieć zawsze znaczną ich ilość, powstało dążenie wypożyczania pieniędzy na krótkie terminy na zastaw i pobieranie za to procentu. Ta czynność nazywała się lombardowaniem, a stąd później powstałe specjalne instytucje zastawów i pożyczek nazwano także lombardami. Do wymiany monet i lombardowania przyłączył się później handel wekslami, a następnie wypożyczanie pieniędzy i ułatwianie kredytu. Ale banki nie zajmowały się tylko wypożyczaniem pieniędzy, lecz przyjmowały je także, pierwotnie tylko do przechowania, a następnie i do obracania nimi, czyli: *czyste depozyty* zamieniły się z czasem na pożyczki, pociągające za sobą wydawanie dowodów, t. j. *banknotów*.— Według rodzaju czynności banki dzieliły się na *banki żyrowe*, które przyjmowały na skład bitą monetę, złoto, srebro i inne drogocenne przedmioty. Wywołane one były potrzebą zabezpieczenia się przeciwko fałszowaniu monety, a tacy wierzyciele banków wzamian za monetę tamże złożoną mieli w księdze bankowej konta do sum odpowiedniej wysokości i mogli znowu swoim wierzycielom zamiast gotówki dawać przekazy do kasy banku. W ten sposób członkowie banku wyrównywali między sobą rachunki przelewaniem, t. j. przekazywaniem z jednego konta na drugie, dzięki czemu nie byli narażeni na branie złej monety i oszczędzali sobie kosztów utrzymania własnej kasy. — *Banki dyskontowe*, czyli wekslowe nabywają weksle, płatne po pewnym czasie, za co od daty nabycia aż do terminu płatności odliczają pewien procent. Dla handlu są one niezbędne; ułatwiając obieg pieniędzy, przyczyniają się do rozwoju przemysłu, handlu i dobrobytu krajowego. *Banki depozytowe* są poniekąd rozwinięciem żyrowych; przyjmują wkłady z prawem użytkowania ich, same płacąc za nie procenta depozytarjuszom. *Banki pożyczkowe*, czyli *lombardy* mają na celu udzielanie pożyczek, bądź to na zastaw rzeczy ruchomych i nieruchomych, bądź na poręczenie osób znanych bankowi z odpowiedzialności.— *Banki emisyjne*, albo *obiegowe* mają prawo wydawania *banknotów*, t. j. dowodów długu, wystawionych na okaziciela. Banknoty winny być wypuszczone w ilości, odpowiadającej kapitałowi, jakim bank w każdym czasie rozporządzać może. Wysokość tego kapitału trudno oznaczyć stanowczo, jednak mniej więcej wyrównywać powinna 1/3 wartości wszystkich biletów bankowych. Nie trzeba sądzić, aby banki zajmowały się jednym tylko rodzajem interesów, t. j. aby były tylko żyrowymi, lub dyskontowymi; przeciwnie — najczęściej operacje banku są pomieszane i jeden bank może załatwiać wszystkie rodzaje czynności. Według stanowiska prawnego rozdzielają się banki na *państwowe*, *publiczne* i *prywatne*.—Najpoważniejsze banki w Europie są: *Bank angielski*, założony w roku 1694; *Bank francuski* powstał w r. 1800; *Bank austrjacki*, założony w r. 1816, a w r. 1878 zamieniony na Bank austro-węgierski; *Bank państwowy niemiecki* z siedzibą w Berlinie, powstał z dawnego Banku pruskiego.—*Bank Państwa* w Rosji, utworzony w r. 1860 przez ukaz cesarski, jest instytucją rządową, mającą na celu emisję banknotów i kredyt handlowy.

Bank Polski, założony głównie staraniem księcia Druckiego-Lubeckiego, dekretem królewskim z d. 29 stycznia 1828 r., miał wedle ustawy swojej na celu: zaspokojenie długu publicznego, tudzież rozszerzenie handlu i przemysłu narodowego, i z zadań tych w ciągu 58-lat swego istnienia jaknajlepiej się wywiązał. Pierwszem tedy zadaniem Banku Polskiego było zaspokojenie długu publicznego, który wskutek wojen, poprzedzających powstanie kongresowego Królestwa Polskiego, wzrósł do znacznych rozmiarów. Bank Polski zajmował się nietylko umarzaniem dawnych długów krajowych, ale był także pomocny skarbowi Królestwa przy zaciąganiu i umarzaniu nowych pożyczek. Przy pomocy Banku skarb Królestwa zaciągnął trzy wielkie pożyczki: w r. 1829 na sumę złp. 42.000.000, w r. 1834 na złp. 10.000.000 i w r. 1835 na złp. 150.000.000. Oprócz tego Bank Polski w różnych czasach przychodził z pomocą magistratowi m. Warszawy, Towarzystwu Kredytowemu Ziemskiemu i rozmaitym innym władzom i instytucjom.—Jakkolwiek Bank Polski rozciągał działalność swoją na cały kraj i do wszystkich gałęzi pracy narodowej, jednakże do r. 1865 siedlisko swoje miał wyłącznie w Warszawie, dopiero w tym roku założył piewszą filję w Łodzi, a w krótkim czasie potem w Włocławku, Lublinie, Kaliszu, Płocku, Radomiu, Częstochowie, Kielcach, Łomży i Piotrkowie. — Bank Polski, jako instytucja wyłącznie rządowa, otrzymał całe swoje uposażenie ze skarbu Królestwa Polskiego. Kapitał zakładowy Banku wynosił pierwotnie 30.000.000 złp., ostatecznie w roku 1841 ustanowiony został na 8.000.000 rubli. Zakładowemu kapitałowi Banku przychodziło z pomocą prawo emisji biletów bankowych, w sumie ogólnej, równej uposażeniu Banku, z czego do r. 1870 korzystał. W tym roku, po wprowadzeniu do Królestwa urzędowo obiegu banknotów Banku Państwa i oddaniu Banku Polskiego pod bezpośrednie zwierzchnictwo ministerjum skarbu w Petersburgu, prawo emisji Banku Polskiego zawieszone zostało i wypuszczone przezeń banknoty do r. 1875 z obiegu zostały wycofane. Po wycofaniu z obiegu biletów bankowych na sumę 8.000.000 rubli, Bank Polski czuł się bardzo ścieśnionym w swych operacjach. Dla zaradzenia temu nadano mu przywilej, według którego wszelkie instytucje publiczne obowiązane były składać do depozytu Banku Polskiego wszystkie swoje swobodne fundusze, od których Bank płacił procenty. Bank przyjmował także depozyty od osób prywatnych. Główną operacją banku, utworzonego jak Bank Polski, dla potrzeb handlu i przemysłu, jest dyskontowanie, czyli skup weksli. W czasie powstania Banku handel i przemysł Królestwa znajdował się jeszcze w kolebce. Wspieranie tych gałęzi życia ekonomicznego środkami kredytu było niewystarczające, trzeba je było poniekąd tworzyć. Bank stał się sam na wielką skalę przedsiębiorcą

i w interesach na własny prowadzonych rachunek, unieruchomił ogromne kapitały. Dopiero po oddaniu rozlicznych swoich zakładów bądź w ręce rządu, bądź w ręce osób prywatnych i wycofaniu funduszów, Bank rozwinął energiczną działalność w kierunku właściwym dla instytucji bankowej.—Właściwością Banku Polskiego było przyjmowanie do skupu weksli nietylko kupców i przemysłowców, ale i rolników. Interes lombardowy miał w Banku Polskim bardzo szerokie i różnorodne zastosowanie. Bank udzielał pożyczki na zastaw papierów publicznych, kosztowności, płodów rolniczych, wyrobów przemysłowych i t. p. Dla ułatwienia z jednej strony rolnikom możności nabywania machin, a z drugiej dla wspierania przemysłu krajowego, Bank polski udzielał pożyczki na kupno maszyn rolniczych w fabrykach krajowych. Pożyczek, opartych na bezpieczeństwie rzeczowem, Bank Polski nie zamykał w granicach zastawu ruchomego, ale rozciągał je i do hypotek, a mianowicie: dla przyjścia z pomocą przemysłowi, Bank udzielał zakładom przemysłowym długoletnich pożyczek z zabezpieczeniem na hypotekach nieruchomości z 12-letnim terminem amortyzacyjnym, a obok tego udzielał pożyczek krótkoterminowych, z zabezpieczeniem na machinach fabrycznych. Wzrost naszego cukrownictwa ma wiele kredytom tym do zawdzięczenia. Rolnikom udzielał Bank pożyczek hypotecznych do wysokości 2/3 szacunku dóbr. —Pierwszym koniecznym warunkiem do rozwoju handlu i przemysłu jest dobra komunikacja lądowa i wodna; Bank Polski dobrze to zrozumiał i wiele pracy i kapitału poświęcił ulepszeniu komunikacji krajowej. Niezależnie od pożyczek, udzielanych skarbowi na budowę dróg, Bank sam wybudował 8 bitych traktów, przejął od rządu budowę *kanału augustowskiego*, którą ukończył i do r. 1841 sam kanałem tym administrował. Bank Polski puścił też na wody Wisły pierwszy statek parowy w r. 1840; jego też działalności zawdzięcza swoje powstanie pierwsza w kraju droga żelazna Warszawsko-Wiedeńska. Ułatwiwszy transportowanie zboża, pomyślał z kolei Bank o dogodnem dla niego pomieszczeniu i w tym celu wybudował wielkie magazyny w Warszawie, Włocławku, Nowym Dworze i Łodzi. Obok rolnictwa drugiem z rzędu źródłem bogactwa Królestwa Polskiego są skarby kruszcowe, ku górnictwu tedy krajowemu Bank Polski zwrócił baczne swoje oko i na tem polu nader energiczną działalność rozwinął. W 1833 r. górnictwo krajowe przeszło pod administrację Banku Polskiego, który w krótkim czasie pobudował sześć wielkich pieców w Hucie Bankowej, trzy w Starachowicach, po dwa w Niwce i Blachowni, po jednym w Pradłach i Rejowie, urządził walcownie i pudlingarnie, założył fabrykę stali w Berezowie , huty cynkowe w Niemcach, Dąbrowie i Niwce, kopalnię węgla kamiennego w Dąbrowie, udoskonalił warzelnie soli w Ciechocinku, osuszył kopalnie Olkuskie i t. d. Po dziesięcioletniej tak płodnej administracji bankowej, górnictwo przeszło w r. 1843 pod zarząd świeżo utworzonego Wydziału górniczego.—Pierwsza w kraju fabryka machin, należąca obecnie do towarzystwa akcyjnego pod firmą Lilpop, Rau i Loewenstein, rozwój swój zawdzięcza Bankowi Polskiemu. I na polu handlu Bank Polski pozostawił ślady swej działalności. Kiedy po r. 1851 skutkiem zarazy na bydło mięso ogromnie podrożało, Bank zakupił za granicą 30.000 sztuk bydła i rozprzedawał na kredyt. Pomimo tak hazardownych interesów, Bank Polski pod względem finansowym kapitałami swymu korzystnie operował: w ciągu lat 50, tj. od r. 1828 do 1878 czyste zyski Banku wyrażają się pokaźną cyfrą 28 miljonów rubli.—Żywot Banku Polskiego przecięty został Najwyżej zatwierdzoną uchwałą Rady Państwa, na

mocy której w r. 1886 Bank Polski zamieniony został na Warszawski Kantor, a filje jego na Oddziały Banku Państwa.

Bankier. Wszystkie prawie operacje, uskuteczniane przez banki (ob.), są również przedmiotem działalności pojedyńczych osób, albo firm spółkowych. Różnica polega tylko na rozmiarach interesów, które oczywiście w przedsiębiorstwach jednostek, lub paru wspólników nie mogą być tak rozległe, jak w bankach, fundowanych przez państwa, lub całe grupy finansowe. Z działalności bankierów wyłączona jest tylko emisja banknotów, jako czynność wymagająca nadzwyczajnej rękojmi, której nie przedstawia prywatny przedsiębiorca, operujący bez kontroli.

Banklet — uczta, biesiada. Wyrazu tego początkowo używano na oznaczenie uczt, wyprawianych przez masonów w ich lożach (ob.), obecnie ma on znaczenie ogólne.

Banknot, papier, za którego okazaniem zobowiązuje się bank wypłacić pewną, na banknocie wyrażoną, okrągłą sumę. Ażeby bank temu zobowiązaniu swemu mógł każdej chwili zadośćuczynić, musi mieć w zapasie pewną sumę pieniędzy, czyli musi mieć dla wypuszczonych przez siebie banknotów *pokrycie*. Ponieważ jednak nie zdarza się, ażeby wszyscy posiadacze banknotów zwracali się jednocześnie do banku po wypłatę, przeto wypuszczone banknoty mogą nie mieć pokrycia *zupełnego* w gotówce. I dlatego właśnie emisja (ob.) banknotów przedstawia dla banku interes, bo suma, którą ponad pokrycie w banknotach wypuścił, jest dla niego pożyczką i to bezprocentową. Puszczanie w obieg, czyli emisja banknotów odbywa się w ten sposób, że bank płaci banknotami zamiast gotówką, robiąc zakupy, dyskontując weksle i t. p. Jeśli kredyt banku nie jest zachwiany, wtedy każdy przyjmuje chętnie banknoty, bo są w obiegu wygodniejsze od pieniędzy kruszcowych. Krążą one też tak, jak pieniądz, z ręki do ręki, chociaż nie są pieniądzem, ale przekazem do banku na pieniądze. Emisja banknotów pozostaje pod nadzorem państwa. Trudnić się nią mogą tylko banki, które na to mają przywilej; państwo oznacza też pospolicie, na jaką ogólną sumę wolno bankowi emitować i jaka część banknotów ma mieć pieniężne pokrycie. Zdarza się, że państwo przyznaje banknotom *kurs przymusowy*, to znaczy, że każdy musi je przyjmować w wypłacie tak, jak pieniądz, nadto zaś zwalnia państwo bank od wypłacania banknotów gotówką. Wtedy banknot staje się rzeczywiście pieniądzem (ob. Pieniądz papierowy). Przywilej taki może bank otrzymać wzamian za udzieloną państwu pożyczkę.

Bankok lub **Bangkok** (miasto ogrodów), stolica królestwa Sjam, ma około 400.000 mieszk.; wspaniałe świątynie Buddy. Wszystkie inne domy tego miasta są zwyczajnemi chatkami drewnianemi. Część ludności mieszka na tratwach. Mieszkańcy prowadzą znaczny handel i starają się naśladować Europejczyków. Zaprowadzili gaz, młyny parowe, dbają o ulepszenie komunikacji i t. p.

Bankructwo— wyraz używany na oznaczenie takiego stanu dłużnika, kiedy ten nie może spłacić wszystkich swoich wierzycieli, co bywa, gdy majątek dłużnika posiada znacznie mniejszą wartość, aniżeli zaciągnięte przezeń zobowiązania. Sam wyraz pochodzi z włoskiego *banco rotto*, co znaczy *połamana ławka*, ponieważ dawniej publicznie łamano stoły wekslarskie i ławy kupieckie niewypłacalnym kupcom. Gdy bankrutujący dłużnik nie może ugodzić się ze swymi wierzycielami, sąd ogłasza konkurs do masy upadłego, pieczętuje cały jego majątek, który następnie sprzedaje z licytacji publicznej na rzecz wierzycieli. Bankructwo bywa *uniewinnione*, gdy było wynikiem nieszczęśliwych wy-

padków, bez winy upadłego; *nierozważnem* bywa wtedy, gdy kupiec, lub przemysłowiec wskutek nadmiernych wydatków, niedbałego prowadzenia interesu, lub ryzykownych obrotów doszedł do takiego stanu, że się stał niewypłacalnym; wreszcie bankructwo bywa *podstępnem*, gdy dłużnik postępował nieuczciwie i ze szkodą swych wierzycieli ukrył posiadany majątek i t. p. Nierozważne bankructwo karane bywa więzieniem, podstępne—rotami aresztanckiemi.

Banzemer *(Bansemer) Jan*, ur. w r. 1841 w Warszawie, um. r. 1896, ekonomista polski, kształcił się w Warszawie i Berlinie. W r. 1868 udał się za granicę, gdzie zbadawszy urządzenia hypotecznych instytucji kredytowych, opisał je w pracy p. t. *Ogólne uwagi nad urządzeniem kredytu dla nieruchomości miejskich*. Za przekład niemiecki tej rozprawy uzyskał stopień doktora filozofji w Jenie. Powróciwszy w r. 1872, pracował w *Ekonomiście*, *Niwie* i innych pismach. Wydał: *Instytucje przezorności w Królestwie Polskiem*, *Obraz przemysłu w kraju naszym*. Przełożył Roschera *Nauka ekonomji, handlu i przemysłu*. Od r. 1890 był prezesem Towarzystwa jedwabniczego w Warszawie.

Bańka, piec smolarski, murowany, okrągły, kształtu jajowatego, z wierzchu otwarty, służący do pędzenia smoły; mieści się w nim zwykle sążeń karpiny, która rozpala się od góry, a smoła topiąc się opada na dół i spływa do podstawionego naczynia.

Bańki, małe, najczęściej szklane naczyńka o postaci dzwonków, lub gruszek, służące do wywołania miejscowego przekrwienia skóry. Bańki znane były już bardzo dawno, a i obecnie stosowane są często. Działanie ich polega na tem, że wywołując przekrwienie skóry, tem samem odciągają krew od organów wewnętrznych; najczęściej używane bywają przy cierpieniach dróg oddechowych, lub organów brzusznych. Przez rozgrzanie rozrzedza się w bańce powietrze i wówczas szybko przystawia się ją do skóry; z powodu zmniejszonego nacisku powietrza naczynia skóry rozszerzają się, skóra pod bańką czerwieni się i nabrzmiewa. Takie bańki zwą *suchemi*. Jeżeli nie przekrwienie, lecz upust krwi wywołać chcemy, używamy tak zwanych baniek *ciętych;* po odjęciu baniek miejsca przekrwione nacina się baniecznikiem i po raz wtóry przystawia się bańkę, która, wskutek zmniejszonego ciśnienia, napełnia się krwią.

Baobab, czyli **Adansonja palczasta**—olbrzymie drzewo dwuliścieniowe, rosnące w Azji i Afryce zwrotnikowej, należy do rodziny *orzeszników watych*, zbliżonych do *ślazowatych*. Są baobaby mające po kilka tysięcy lat wieku. Wy-

Fig. 54. Baobab.

sokością dochodzą do 36 metrów, a w obwodzie korona miewa do 180 metr.; średnica pnia wynosi 12—16 metrów. Liście suszone tego drzewa wypiekają ludzie i jedzą; z miąszu owocu pieką chleb.

Baptisterium (z grec.—chrzcielnica), budynek przeznaczony do spełniania obrządku chrztu, początkowo budowany w pobliżu kościołów katedralnych, w kształcie kolistym, lub ośmiokątnym, z szeroką i głęboką miednicą w środku, w którą zanurzano dziecko, mające dostąpić Sakramentu chrztu.

Baptyści, ob. *Anabaptyści*.

Bar, miasto w gub. Podolskiej, powiecie Latyczowskim, nad rzeką Rowem; zwane poprzednio *Rów*, otrzymało nazwę Bar od królowej Bony, na pamiątkę dziedzicznego jej księstwa Bari we Włoszech. Dn. 29 lutego r. 1768 zawiązała się tu słynna w dziejach Polski *konfederacja barska* (ob.); podczas działań wojennych miasto ucierpiało wtedy wiele od miecza, ognia i powietrza. Obecnie liczy około 10.000 mieszk.

Bar lub **Baryt**—pierwiastek, metal, należący do grupy ziem alkalicznych. Symbol chemiczny *Ba*. W stanie czystym nie występuje w naturze, gdyż łatwo łączy się z tlenem. Sztucznie otrzymany, przedstawia się w postaci metalu, podobnego barwą do mosiądzu; jest ciągliwy; twardość ma nieco większą od ołowiu. W przyrodzie występuje jako *siarczan baru*—minerał zwany *spatem ciężkim*, lub *węglan baru*, minerał zwany *witerytem*. Tlenek baru, nagrzewany, pochłania tlen z powietrza i następnie oddaje go przy jeszcze silniejszem ogrzaniu, stąd też używa się do otrzymywania czystego tlenu. Sztucznie otrzymany siarczan baru daje bardzo trwałą, ciężką, białą farbę pod nazwą *blanc fixe*. Związki baru (np. saletrzan), zabarwiające płomień na zielono, znajdują zastosowanie przy wyrabianiu ogni sztucznych. Rozpuszczalne sole baru należą do trucizn.

Bar (dosłownie szynk), zakład bufetowy z przekąskami, wykwintnie urządzony, ale bez stolików i krzeseł, w którym naprędce przekąsić coś można.

Barabasz, imię rozbójnika, trzymanego w więzieniu wówczas, gdy Chrystus był sądzony. Piłatowi zdawało się, że uwolni niewinnego, gdy zostawi ludowi do wyboru: wypuszczenie na wolność Chrystusa Pana lub Barabasza. Zawiódł się, gdyż lud żydowski domagał się wyroku śmierci na Chrystusa, a prosił o uwolnienie srogiego zbójcy.

Barak—jest to lekki budynek parterowy, drewniany, zazwyczaj kryty tekturą smołowcową, czyli papą i służący do natychmiastowego użytku praktycznego. Systemem barakowym bywają budowane koszary letnie dla wojska i rekrutów, domy dla robotników, zwłaszcza zajętych czasowo przy jakiejś robocie budowlanej, szpitale. Zaletą baraku jest łatwość jego zbudowania i przeniesienia, w razie potrzeby, na inne miejsce, łatwość urządzenia w nim wentylacji, szybkość, z jaką barak wznieść można, wreszcie taniość. Baraki budowane bywają zwykle po za obrębem miast. W dobrze zbudowanym szpitalu barakowym wszystkie urządzenia gospodarskie mieszczą się w budynkach oddzielnych, nie łączących się z salami dla chorych. Obecnie barakami nazywają nawet murowane obszerniejsze budynki parterowe, w powyższych praktycznych celach wznoszone za miastem.

Baran, ob. *Owca*.

Baran, jeden z dwunastu znaków zodjakalnych, znajdujący się blisko konstelacji tegoż imienia; należy do znaków północnych równonocy wiosennej. Słońce wstępuje w znak Barana dnia 21 marca, który to dzień jest początkiem wiosny. Konstelacja ta liczy 66 gwiazd różnej wielkości.

Baran hydrauliczny, machina służąca do podnoszenia wody, działaniem samego prądu. Za pomocą barana można zaopatrywać w wodę miejsca wyżej położone, bez użycia maszyn, lub pracy ręcznej.

Baranek Boży, ob. *Agnus Dei*.

Barania góra w Karpatach, na granicy Galicji i Śląska austrjackiego, 1.214 metr. wysoka. Tu, pod Czarnym Wirchem, z ośmiu źródeł bierze początek Wisła i płynie ku północy środkiem wsi Wisły do miasteczka Skoczawy.

Baraniecki *Adrjan*, lekarz, założyciel muzeum przemysłowo-technicznego, oraz wyższych kursów żeńskich w Krakowie, inicjator zjazdów lekarskich pol

skich i tworzących się na nich wystaw lekarskich; gorący poplecznik oświaty kobiecej. Ur. r. 1828, um. r. 1891.

Baraniecki *Marjan*, matematyk, ur. 1848 r. w Warszawie, um. 1895 r. w Krakowie, jako profesor wydziału matematycznego na uniwersytecie Jagiellońskim. Był autorem kilku prac matematycznych, oraz kierownikiem wydawnictwa p. t. *Bibljoteka matematyczno-fizyczna.*

Baranów, dawniej miasto, dziś osada w gub. Lubelskiej, w pow. Puławskim, na lewym brzegu Wieprza, odległa o mil 6 od Lublina. Liczy 1,800 mieszkańców. Niegdyś był tu zbór kalwiński i drukarnia.

Baranów, miasteczko w Galicji, w obwodzie Tarnobrzeskim, nad Wisłą, ma 2.000 mieszk. Okazały starożytny zamek tutejszy mieści kosztowny zbiór obrazów i piękną bibljotekę, w której znajdują się rękopisy Ignacego Krasickiego.

Baranowski: 1) *Jan*, astronom, ur. r. 1800 w Sławkowie, zm. r. 1879 w Lublinie. Dyrektor obserwatorjum astronomicznego w Warszawie, profesor astronomji w b. Szkole Głównej, autor i tłumacz wielu dzieł z dziedziny astronomji i meteorologji. 2) *Jan Józef*, finansista, ur. r. 1805, zm. r. 1888. Wyemigrowawszy w r. 1831 do Francji, pracował tam w rozmaitych instytucjach finansowych. On to w r. 1871 przedstawił rządowi francuskiemu projekt doraźnego spłacenia 5-miljardowej kontrybucji wojennej Niemcom. 3) *Walenty ks.*, ur. r. 1806, zm. r. 1879, biskup lubelski, znany z wymowy kaznodziejskiej. 4) *Antoni ks.* biskup sejneński, ur. r. 1834, um. r. 1902, gruntowny znawca języka i literatury litewskiej. 5) *Ignacy*, współczesny lekarz w Warszawie (ur. 1833), b. profesor uniwersytetu, gorliwy obywatel, czynny na wszystkich niemal polach pracy społecznej.

Barącz *Sadok*, ks. dominikanin, ur. r. 1814 w Stanisławowie na Pokuciu. Wydał: *Pamiętniki miasta Żółkwi, Pamiątki dziejów Polski, Żywoty sławnych Ormian w Polsce, Wiadomość o klasztorze księży dominikanów w Podkamieniu, Pamiątki miasta Stanisławowa, Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce, Wolne miasto handlowe Brody, Pamiętniki Jazłowieckie.* Umieszczał także rozprawy w czasopismach lwowskich.

Barącz *Tadeusz*, artysta-rzeźbiarz polski, ur. 1849 r. we Lwowie. Studja rzeźbiarskie odbywał w Rzymie. Jest autorem wielu prac, a w r. 1884 na konkursie krakowskim na pomnik Mickiewicza otrzymał za przedstawiony projekt drugą nagrodę.

Barbados, największa, najludniejsza i najważniejsza wyspa z archipelagu Małych Antylów w Indjach zachodnich. Odkryta przez Portugalczyków w r. 1513, od r. 1624 należy do Anglji.

Barbara św., panna, umęczona za Maksymina około r. 236 w Nikomedji; podług legendy, ścięta przez własnego ojca Djoskorusa, który potem rażony został piorunem, stąd bywa wzywaną podczas burzy i jest patronką artylerzystów i górników. Kościół katolicki dzień jej obchodzi 4 grudnia.

Barbara Zapolska, ur. 1494, zm. 1515 r., córka Stefana Zapolji, węgierskiego pana na Trenczynie, wojewody Siedmiogrodzkiego, pierwsza żona Zygmunta Starego, króla polskiego. Umarła po trzyletniem pożyciu z mężem, pozostawiając córkę Jadwigę. Historycy oddają jej wielkie pochwały.

Barbara Radziwiłłówna, ur. 1520, zm. 1551 r., druga żona Zygmunta Augusta, królowa polska. Małżeństwo Zygmunta, dokonane potajemnie, z osobą nie pochodzącą z krwi królewskiej, źle widziane było przez większość magnatów polskich i szlachty. Zygmunt Stary nie dowiedział się o niem do śmierci; królowa Bona największą nienawiść okazywała Barbarze i usiłowała przy pomocy Piotra Kmity małżeństwo to rozerwać. Zorganizowana przez Kmitę opozycja

na sejmie w Piotrkowie 1548 r. (pierwszym po objęciu rządów przez Zygmunta Augusta), domagała się od króla, aby „małżeństwo to precz puścić raczył". Król, oparłszy się bardzo stanowczo tym naleganiom, potrafił wolę swoją przeprowadzić i nawet uroczystą koronacją Barbary w r. 1550 utwierdził jej stanowisko na tronie polskim. Był to ostatni tryumf Radziwiłłówny. Dotknięta nieuleczalną chorobą, zgasła w kilka miesięcy po koronacji. Piękna, wychowana starannie, o umyśle subtelnym, łączyła miłość do Zygmunta z ambitnem pragnieniem korony. Zygmunt żal po niej zachował do końca życia.

Barbarorum leges, starodawne zbiory ustaw germańskich, w przeciwieństwie do *Leges romanae* — ustaw rzymskich.

Barbarossa, znaczy rudobrody. Był to przydomek cesarza niemieckiego Fryderyka I.

Barbaryzm, wyraz lub zwrot przeszczepiony niepotrzebnie z obcego języka; dzikość.

Barbarzyńcy (z grec.). Tak nazywali Grecy cudzoziemców, nie mówiących po grecku; później atoli wyraz ten otrzymał u nich znaczenie wzgardliwe, przywiązane do głupoty, dzikości, tyrańskiwa, wszelkich wad i zdrożności, Grekom nienawistnych. Po przyjęciu przez Rzymian kultury greckiej, wyraz *barbarzyńca* oznaczał każdego, kto nie wychowywał się w atmosferze cywilizacji greckiej i rzymskiej; specjalnie jednak nazywano tak dzikich Germanów. U nas barbarzyństwo oznacza dzikość głupią, okrucieństwo bezrozumne, brak wyższych poczuć moralnych.

Barbier *Henryk August*, poeta francuski, ur. r. 1805, zm. r. 1882; jego satyry polityczne miały ogromne znaczenie.

Barcelona — prowincja hiszpańska w Katalonji. Obejmuje 7.690 kilom. kw. (około 140 mil kw.) i liczy do 1 miljona mieszk. Kraj górzysty, poprzeżynany odnogami Pirenejów (ob.). Główne miasto tej prowincji—*Barcelona*—leży nad ujściem rzeki Llobregat do morza Śródziemnego i wraz z przedmieściami liczy 530 tys. mieszkańców. Posiada liczne fabryki i pod względem handlowym i przemysłowym jest najważniejszem miastem w Hiszpanji. Barcelona założona została przez Kartagińczyków i znana już była starożytnym Rzymianom pod nazwą *Barcinum.*

Barcewicz *Stanisław*, ur. r. 1858 w Warszawie, sławny artysta-skrzypek, dyrektor orkiestry teatru warszawskiego.

Barchan, inaczej *barkan, barakan*, tkanina ścisła, w 3 lub 4 nitki wiązana, bawełniana, lub z małą domieszką lnu, z prawej strony gładka, z lewej kosmata. Barchan znany był już w Polsce za Zygmunta III, używany na spódnice zimowe przez kobiety, na podszycie płaszczów dla ludzi dworskich i uboższej szlachty.

Barclay de Tolly *Michał*, książe, wódz rosyjski z rodziny szkockiej, ur. r. 1761, um. r. 1818. Walczył w latach 1784—90 przeciwko Szwedom i 1792—1794 przeciw Polakom. W r. 1810 był ministrem wojny, w kampanji r. 1812 naczelnym dowódcą.

Barczatka, *sosnówka*—motyl z grupy *prządek*, gruby, niezgrabny, barwy brunatnej; skrzydła przednie szare z 2-ma rdzawemi przepaskami, tylne—brunatne. Żyje w lasach sosnowych i w lipcu składa jajka na igłach sosen. Długie na 3 cale, kosmate gąsienice jego, barwy brunatnej, biało kropkowane po bokach, wykluwają się w lecie i żyją na sosnach do późnej jesieni, objadając igły. Zrządzają one nieraz wielkie szkody w borach; jedynym środkiem przeciw nim jest tępienie gąsienic. Kukułki pożerają je w ogromnych ilościach, przynosząc tym sposobem wielką korzyść lasom iglastym.

Barć. Nazwę tę nosi drzewo, wskutek starości i rozlicznych chorób wypróchniałe w pewnej wysokości od ziemi, a w którego pustym pniu pszczoły obrały sobie mieszkanie.

Bard—nazwa, nadawana przez ludy celtyckie pieśniarzom różnego uzdolnienia i stanowiska. Największe znaczenie mieli bardowie u Bryttów i Walijczyków. W pieśniach, które sami tworzyli, lub przechowywali z dawnych lat, opiewali bardowie zasługi bohaterów, opłakiwali klęski narodowe i zgon walecznych, podniecali męstwo wojowników. Bardowie przetrwali w Anglji do w. XV.

Barents *Wilhelm*, żeglarz holenderski, żyjący w drugiej połowie XVI wieku. Od r. 1594 czynił kilkakrotne próby przedostania się przez ocean Lodowaty Północny do Chin. Docierał do 78° szer. półn. i odkrył wyspę nazwaną Nową Ziemią, na której umarł r. 1597. Na jego cześć nazwano *morzem Barentsa* część oceanu Północnego między Szpicbergiem a lądem norweskim.

Bargieł, ob. *Kowalik*.

Bari, miasto główne prowincji włoskiej Bari i znaczny port morski. W Bari, w katedrze spoczywają zwłoki Bony Sforzy (ob.), królowej polskiej.

Bari, plemię murzyńskie, mieszkające po obu brzegach Białego Nilu.

Barjatyńscy, książęcy ród rosyjski, wywodzący się od potomków Ruryka. *Barjatyński Aleksander*, generał feldmarszałek rosyjski, ur. 1815, zm. 1879 r.; walczył zwycięsko na Kaukazie, gdzie wziął do niewoli Szamila.

Barjera, poręcz na słupkach, ustawionych w znacznem od siebie oddaleniu, służąca jako zabezpieczenie na mostach, wzniesionych i urwistych drogach i t. p., albo jako przeszkoda, nie dozwalająca wstępu na dane terytorjum ludziom i zwierzętom.

Barka—kraina górska (płaskowzgórze) na północy Afryki, u wybrzeży morza Śródziemnego, między Egiptem, Wielką Syrtą i pustynią Libijską. Od r. 1879 stanowi wilajet turecki. Obejmuje około 159 tys. kil. kwadr. i liczy 303 tysiące mieszk., przeważnie Beduinów. Głównem miastem Barki jest Benghazi.

Barka, ogólna nazwa statków, przeznaczonych do transportowania towarów na rzekach, nie posiadających głębokiego koryta.

Barkarola, pieśń weneckich wioślarzy (gondoljerów); czółno ozdobne, bez masztów.

Barki są to części tułowia, z któremi łączą się ramiona. Rozróżniamy bark *prawy* i bark *lewy*. W barku mamy dwie kości: z przodu, na granicy szyi i piersi—*obojczyk*, z tyłu—*łopatka*.

Barki wozowe, drążek, umocowany na dyszlu, połączony po bokach z przednią osią wozu prętami żelaznymi, a zaopatrzony najczęściej w dwa orczyki, do których zaprzęgają się konie.

Bar-Kochba (syn gwiazdy), żył około r. 132 po Chr., przywódca powstania w Palestynie, popieranego przez sławnego rabina Akibę. Wojował szczęśliwie z Rzymianami, zdobył Jerozolimę i uwolnił Żydów z pod jarzma rzymskiego; w jednej jednak z walk następnych poległ wraz z Akibą w r. 135. Powstanie Bar-Kochby było ostatnią próbą Żydów odzyskania niezależności politycznej.

Barmen, słynne fabryczne miasto pruskie w regencji Düsseldorfskiej, zwane *niemieckim Manchesterem;* słynie z t. zw. *artykułów barmeńskich*, taśm, wstążek, nici, guzików i t. p. Liczy około 135.000 mieszkańców.

Barnaba św. (właśc. *Jozes*), lewita z Cypru, z początku towarzysz Pawła, przeszedł potem na stronę Piotra, będąc zwolennikiem mojżeszowych ustaw ceremonjalnych; założył gminę chrześcijańską w Antjochji; poniósł śmierć męczeńską na Cyprze.

Barnabici, zakon katolicki, towarzystwo kanoników, założone r. 1533 w Medjolanie i mające ustawę od św. Pawła (Paulini); poświęcają się pielęgnowaniu chorych, opiece nad duszami, nauczaniu i t. d., nie ubiegają się o wyższe godności kościelne.

Barnauł—miasto okręgowe w gub. Tomskiej na Syberji, nad rzeką Obią położone; stanowi centrum Altajskiego okręgu górniczego; liczy do 30.000 mieszk.; posiada szkołę górniczą oraz rządowe laboratorjum do topienia złota. *Barnaulski okręg* obejmuje 123.730 kil. kw. (około 2.250 mil kw.) i liczy 585.000 mieszk.; posiada dużo słonych jezior; mieszkańcy trudnią się dobywaniem soli warzelnej i glauberskiej.

Barnave *Antoni*, ur. r. 1761, brał gorliwy udział w rewolucji francuskiej; jeden z najznakomitszych mówców, występujący przeciw szlachcie, duchowieństwu, niewoli Murzynów, uciskowi Żydów. Zginął na gilotynie r. 1793.

Baroda — państewko w Indjach wschodnich, podległe Anglji; obejmuje obszar 21.303 kil. kw. (około 400 mil kw.) i liczy do 2.500.000 mieszk. Głównem miastem państewka jest *Baroda*, licząca 117.000 mieszk. i słynna ze świątyń bramińskich.

Barok, wyraz włoski (*barocco*), oznaczający odrębny rodzaj form i ozdób w dziełach sztuki, w budownictwie, w rzeźbie, malarstwie. Stąd też mówimy, że ten lub ów kościół, lub pałac zbudowany jest w stylu barokowym (ob. styl). Barokowy sposób budowania i ozdabiania gmachów, rzeźbienia posągów i t. p. powstał we Włoszech w drugiej połowie wieku XVI; wyróżnia go pewna przesada form, lubowanie się w linjach zwijanych i pokręconych, niezdrowa wybujałość, wyrażająca się w przepychu i bogactwie ozdób zewnętrznych, zbytecznych dodatków i różnorodności materjału.

Barometr jest przyrządem, przeznaczonym do mierzenia ciśnienia atmosfery (ob.), a zarazem do oznaczania wysokości gór i określania przypuszczalnych zmian pogody. Barometry bywają *rtęciowe* czyli *naczyńkowe* i *metalowe (aneroidy)*. Barometr rtęciowy (fig. 55) wynaleziony został przez Torricellego r. 1644. Składa się on zazwyczaj z rurki szklanej, w jednym końcu szczelnie zamkniętej, a w drugim otwartej. Rurkę taką napełnia się całkowicie rtęcią, poczem końcem otwartym zanurza się w naczynie z rtęcią. Po pewnym czasie daje się zauważyć, że tylko część rtęci z rurki wypłynęła do naczynia, reszta zaś pozostała w rurce i to na znacznie wyższym poziomie, aniżeli w naczyniu. Zjawisko to objaśnić łatwo: Nad rtęcią w rurce znajduje się próżnia nie zajęta nawet przez powietrze (tak zwana *próżnia Torricellego)*, a więc rtęci zawartej w rurce nic z góry nie ciśnie i nie wypycha do naczynia, a tymczasem nad otwartem naczyniem znajduje się warstwa atmosfery, która ciśnie rtęć i nie pozwala jej podnosić się kosztem zawartej w rurce. Im atmosfera jest cięższa, a więc suchsza, chłodniejsza, spokojniejsza, tem silniej ciśnie na rtęć w naczyniu otwartem i tem wyżej wznosi się słup rtęci w naczyniu z wierzchu zamkniętem. Powietrze ciepłe, wilgotne, wietrzne wywiera słabsze ciśnienie, wskutek czego rtęć w rurce opada. Chociaż na zmianę pogody działa jednocześnie wiele przyczyn, wogóle jednak można przyjąć, że podnoszenie się rtęci w rurce barometru zapowiada pogodę, opadanie zaś — deszcz, lub śnieg. Rurkę z naczyńkiem przytwierdzają zwykle do deszczułki, na której oznaczają skalę. W miejscu, odpowiadającem największemu podniesieniu się rtęci, piszą *susza;* w miejscu, odpowiadającem największemu opadnięciu rtęci, piszą *burza;* pomiędzy tymi dwoma napisami zwykle umieszczają kolejno: *stała pogoda, pogoda, odmiana, deszcz lub wiatr, wielki deszcz*.—Barometr używany do mierzenia wysokości gór zbudowany jest na następującej zasadzie: warstwa powietrza na wysokości, do której sięgają szczyty górskie, jest cieńsza, a zatem lżejsza,

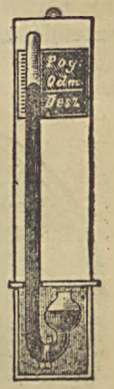

Fig. 55. Barometr rtęciowy.

niż na poziomie morza, skutkiem tego na rtęć barometru wywiera mniejsze ciśnienie.—*Barometr metalowy*, czyli *aneroid* (fig 56), składa się ze spłaszczonego naczynia metalowego, zamkniętego szczelnie, z którego wypompowano po-

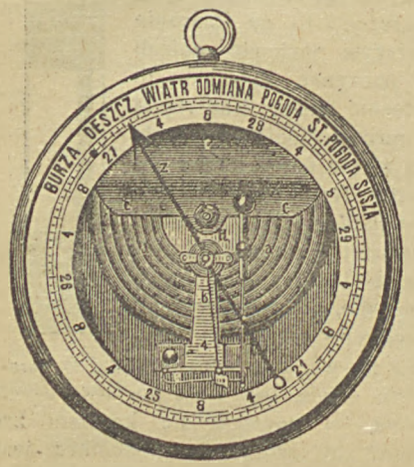

Fig. 56. Barometr metalowy czyli aneroid.

wietrze. W naczyniu tem znajduje się zwinięta blaszka, która pod wpływem ciśnienia atmosfery to silniej to słabiej się rozkręca i działa na wskazówkę, która na tarczy pokazuje zmiany ciśnienia atmosfery.

Baron, tytuł uważany powszechnie za niższy od tytułu hrabiego, a wyższy od tytułu szlachcica. Herby baronów różnią się od innych tem, że korona ich przyozdobiona jest zazwyczaj siedmioma pałkami (korona szlachecka jest o pięciu, hrabiowska o dziewięciu pałkach; herby książęce przyozdabiane są mitrą). W Polsce tytuł ten zgoła nie był znany; *baronami* nazywano zaś pierwotnie wyższych urzędników.

Baronet oznacza najwyższy stopień niższej szlachty angielskiej, już dziedziczny, dający prawo do posiadania herbu i dodawania tytułu *sir* przed imieniem (nie nazwiskiem) mężczyzny, a *lady* (mów: ledi) przed imieniem żony baroneta. Ustanowił tytuł ten Jakób I, król angielski, w roku 1611.

Baroskop, przestarzała nazwa barometru; także barometr chemiczny, składający się z rozczynu kamfory, salmjaku i saletry w spirytusie, mający wskazywać zmiany w krystalizacji, względnie do zmiany temperatury.

Barotermometr *(termobarometr, hypsotermometr)*, termometr zastosowany do mierzenia wysokości gór, zbudowany na zasadzie, że punkt wrzenia wody zależy od ciśnienia, pod jakiem woda zostaje.

Barska Konfederacja. Związek szlachecki, zawarty w Barze 29 lutego 1768 r., w celu przywrócenia Polsce jej dawnego politycznego stanu; wiązał się przy wierze, wolności i starożytnych prawach. Powstał z inicjatywy biskupa kamienieckiego, Adama Krasińskiego i starosty wareckiego, Józefa Pułaskiego. Duszą związku był w pierwszych miesiącach jego istnienia ks. Marek Jandołowicz, gorący patrjota, według mniemania współczesnych, prorok i cudotwórca. Konfederacja Barska była protestem przeciw narzuconej Polsce gwarancji rosyjskiej. Okoliczności polityczne, śród których działała, mogły zapewnić jej powodzenie. Wojna wypowiedziana Rosji przez Turcję, poparcie Francji, życzliwe zachowanie się dworu austrjackiego, który z obawą patrzył na wzrost potęgi rosyjskiej, zbliżenie się do niej w pewnej chwili króla i Czartoryskich — ułatwiały osiągnięcie celu, do którego dążyli konfederaci. Jednakże brak odpowiedniej organizacji, niezgody wewnętrzne, niedostatek przezorności politycznej u kierowników związku, udaremniały najbardziej bohaterskie wysiłki poszczególnych dowódców i kopały przepaść, w którą wpaść miała i konfederacja i kraj. W chwili, gdy zanosiło się na zjednoczenie wszystkich sił narodowych w związku Barskim, podskarbi Wessel, będący narzędziem w ręku Wołkońskiego, posła rosyjskiego, intrygował przeciw porozumieniu z królem i parł do detronizacji Stanisława Augusta. Za

jego podszeptem w r. 1770 ogłosiła Konfederacja bezkrólewie. Zrażony tem Stanisław August, przesunął się na stronę Rosji. Jednocześnie wojska austrjackie i pruskie wkraczały w granice Rzeczypospolitej. Nieudane porwanie króla, dokonane bez wiedzy władz konfederackich, uznały mocarstwa sąsiednie za dogodny pretekst do wmieszania się stanowczego w interesy Polski. Podczas, gdy ruch konfederacki, ostatnie czyniąc wysiłki, zamierał, w Petersburgu r. 1772 podpisywano traktaty podziałowe między Rosją, Prusami i Austrją. Po czteroletnich, często pomyślnych działaniach partyzanckich w różnych stronach Rzeczypospolitej, konfederaci ustąpić musieli przed wkraczającemi armjami mocarstw. Z poszczególnych wodzów oddziałów konfederackich wyróżnili się zdolnościami i bohaterstwem: Kazimierz Pułaski, Zaremba, Dzierżanowski i inni. Ruch Barski pociągnął ku sobie i żywioły nieszlacheckie. Obok poprzednich widnieją nazwiska: rzeźnika Morawskiego, szewca Szczygła i kozaka Sawy Calińskiego, jako wsławionych dowódców oddziałów i bohaterów sprawy narodowej.

Barss *Franciszek*, mieszczanin i adwokat warszawski w wieku XVIII. W okresie sejmu 4-letniego walczył gorliwie piórem i wymową o równouprawnienie stanu miejskiego ze szlachtą. Potem należał do tych, co przygotowywali powstanie Kościuszki, a po ostatnim rozbiorze Polski, znalazłszy się w Paryżu, dopomagał energicznie Dąbrowskiemu i Wybickiemu do utworzenia legjonów polskich. Umarł około r. 1806.

Barszcz—roślina z rodziny *baldaszkowatych* (ob.). *Barszcz pospolity* rośnie u nas na łąkach wilgotnych, w gajach i zaroślach. Łodygę ma grubą, walcowatą, wewnątrz wydrążoną; liście wielkie, pierzasto-sieczne. Korzeń jego ma smak ostry; w niektórych krajach otrzymują zeń przez fermentację napój spirytusowy. Barszcz robimy dziś z buraków, lub chleba, ale dawniej, prawie aż do wieku XVII, przyrządzano go właśnie z tej rośliny, której łodyga ma smak słodkawy, a po zakiszeniu — daje smaczny kwaskowaty płyn.

Bartels *Artur* (ur. r. 1818, umarł r. 1885), tworzył dowcipne wiersze, do których sam podkładał muzykę, a nadto wydał kilka zeszytów śmiesznych obrazków, z objaśnieniami treści każdego rysunku. Piosnki jego obiegały całą Polskę, a niektóre z nich dotąd z upodobaniem są śpiewane.

Bartłomiej św., jeden z dwunastu Apostołów, opowiadał Ewangielję św. różnym narodom Wschodu, między innymi także Armeńczykom. U tych ostatnich spotkała go śmierć męczeńska. Wedle podania, św. Bartłomiej został żywcem odarty ze skóry. Relikwie jego przechowują się w Rzymie, w kościele na wyspie Tybru; święto jego obchodzi Kościół 24 sierpnia.

Bartłomieja św. noc, ob. *Noc św. Bartłomieja.*

Bartne prawo, tak zwano prawo, rozstrzygające spory pomiędzy bartnikami (hodowcami pszczół) w dawnej Polsce, zwłaszcza na Mazowszu.

Bartnictwo, nauka o pszczelnictwie leśnem i hodowanie w lasach pszczół dzikich. Trudniący się tego rodzaju przemysłem zowią się *bartnikami* (ob. *Pszczelnictwo).*

Bartolommeo *(Fra) di San Marco*, zwany *Baccio della Porta,* słynny malarz włoski z końca XV i początku XVI wieku (ur. 1475, um. 1517 r.). Był zakonnikiem i malował przeważnie obrazy treści religijnej, dziś jeszcze bardzo wysoko cenione dla swej wartości artystycznej.

Bartoszewicz: 1) *Juljan*, ur. w Białej Radziwiłłowskiej r. 1821, umarł w Warszawie r. 1870, znakomity dziejopisarz, a pod względem ogromu wiedzy i olbrzymiej pracowitości, jaką odznaczał się od lat młodzieńczych, jeden z najwybitniejszych ludzi w Polsce. Zostawił

po sobie wiele dzieł historycznych, poświęconych żywotom znakomitych mężów i rodzin, jak: „Królewicze biskupi“, „Znakomici mężowie polscy w XVIII wieku“, „Historyczne pamiątki znakomitych rodzin“; — historji dostojników świeckich i duchownych, jak: „Arcybiskupi gnieźnieńscy“, „Hetmani“;—dziejom, jak: „Historja pierwotna Polski“, „Dzieje Kościoła ruskiego w Polsce“, „Anna Jagiellonka“; dziejom piśmiennictwa polskiego, jak: „Historja literatury polskiej“, wreszcie wydawnictwu wielkiej ilości źródeł historycznych, pamiętników i t. d. Zbiorowe wydanie dzieł Bartoszewicza wyszło w Krakowie w 12 wielkich tomach. 2) *Kazimierz*, syn Juljana, ur. r. 1852 w Warszawie, dziennikarz, publicysta i autor wielu rozpraw literackich, znany z dowcipu i trafnie stosowanej ironji.

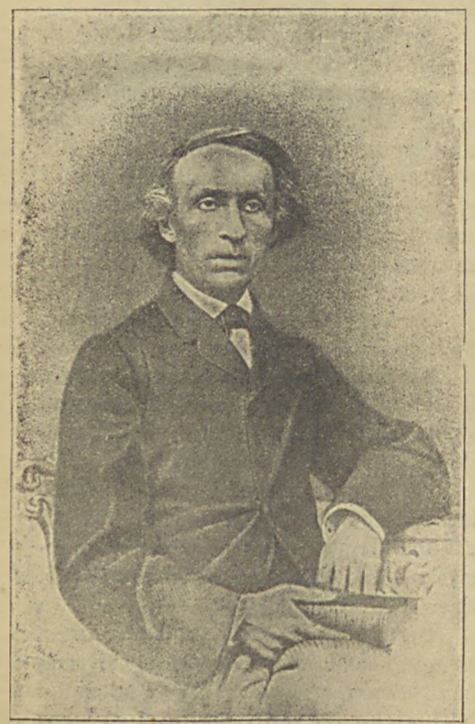

Fig. 57. Juljan Bartoszewicz.

Bartusówna *Marja*, ur. r. 1856, nauczycielka wiejska, poetka bardzo uzdolniona, zmarła w młodym wieku w r. 1885 we Lwowie.

Barwa (czyli *kolor)* — w znaczeniu fizycznem jest to pewien rodzaj światła, tak jak każdy ton jest pewnym, oznaczonym rodzajem dźwięku. Światło powstaje wskutek nadzwyczaj prędkich drgań świecących się ciał. Drgania te udzielają się zajmującemu wszystkie przestrzenie świata eterowi, który przenosi je do naszego oka. Tu drgania sprawiają podrażnienie siatkówki ocznej, następnie przez nerwy wzrokowe dochodzą do mózgu, wywołując wrażenie światła. Różnica barw zależy od różnicy prędkości drgań eteru. Barwa czerwona powstaje przy 400 biljonach drgań na sekundę, barwa fjoletowa przy 800 biljonach. Barwy zatem i światło są to zjawiska identyczne. Zwykłe białe światło jest mieszaniną barw wszystkich. Rozłożyć je można na barwy poszczególne, przepuszczając takie światło przez pryzmat; otrzymujemy wtedy szereg barw *jednorodnych*, stanowiących tak zwane *widmo* (ob.). Barwy ciał tłumaczą się pochłanianiem przez nie pewnych promieni świetlnych, a odbijaniem innych, przyczem barwa ciał zależy przedewszystkiem od natury, padającego na nie światła, gdyż bez światła niema barwy. Biały promień światła słonecznego, przełamany przez pryzmat, daje siedem barw, zawartych w tym promieniu: czerwoną, pomarańczową, żółtą, zieloną, niebieską, błękitną (mocno niebieską) i fjoletową. Oprócz tych barw zasadniczych jest wiele innych, powstających z połączenia dwu lub więcej barw zasadniczych.

Barwy narodowe. Poszczególne narody mają swoje umiłowane barwy, których używają na tarczach i sztandarach. Barwą umiłowaną wogóle przez Słowian, a zwłaszcza przez Polaków, był szkarłat, czyli czerwień. Orzeł Biały przedstawiany był od wieków w polu czerwonem i stąd kolory czerwony z białym uważane są

za narodowe polskie. Litwini umiłowali kolor błękitny, ale herb W. Ks. Litewskiego—Pogoń—tak samo jak i Orzeł Biały była w polu czerwonem.

Barwena, *ryba ciernioptetwa*, odznaczająca się wydłużonem, wąskiem ciałem. Dorasta od 30 do 40 cm. długości. Jest pięknego koloru karminowego, spód jej ciała ma odcień srebrzysty, płetwy żółtawo-czerwonawe. Ryba ta była przepłacana przez Rzymian, z powodu swej pięknej barwy. Zamieszkuje morze Śródziemne i daje smaczne mięso.

Barwinek. Rodzaj roślin *dwuliścieniowych*, z rodziny *toinowatych*. Roślina trwała o długich łodyżkach, listkach drobnych, podobnych do mirtu, o niebieskich, różowych, a niekiedy białych kwiateczkach, kwitnących w maju; rozmnaża się za pomocą pędów korzeniowych lub z ziarna. Używa się na trawniki w miejscach wzgórzystych, na których udanie się traw jest wątpliwe. Hodują także *barwinek większy*, którego odmiana *pstrolistna* pod przykryciem wytrzymuje zimę.

Barwica, *barwiczka* — tak nazywano rumienidło, czernidło, róż, wogóle farbę, którą kobiety, zwłaszcza dawne mieszczki, lice piększyły i rumieńca sobie przydawały.

Barwniki są to ciała, mające własność nadawania barwy przedmiotom. Rozróżniamy dwa ich gatunki: *barwniki właściwe*, czyli ciała, które wsiąkają w zabarwiane przedmioty, a niekiedy łączą się z nimi chemicznie, i t. zw. *farby*, zwykle w wodzie nierozpuszczalne; pokrywają one tylko powierzchnię, na której je rozprowadzimy i nadają jej swą barwę i własności (farby olejne, gwasze, lakiery, ołówki, kredy, pastele i t. p.). Barwniki właściwe w stanie sproszkowanym posiadają zwykle inny kolor, aniżeli w roztworze, np. fuksyna przedstawia się w postaci zielono błyszczącego proszku, barwi zaś na czerwono. Do tej kategorji barwników należą wszystkie t. zw. barwniki anilinowe (ob.), a także kwas saletrzany, który aczkolwiek w roztworze jest bezbarwny, jednakże skórę i jedwab zabarwia na żółto. Odróżniamy *barwniki naturalne*, wydobywane z ciał zwierząt, lub z roślin (purpura, karmin, alizaryna, brazylina i t. p.), oraz *sztuczne*, otrzymywane drogą fabryczną, których jest przeszło dwa tysiące. Niektóre barwniki szybko bledną na słońcu, lub pod wpływem kwasów; niektóre posiadają własności trujące. Materja barwiąca, zawarta w skórze, włosach, tęczówce oczu — zwie się *pigmentem;* zawarta w liściach i zielonych łodygach roślin— *chlorofilem*.

Baryczka *Marcin*, wikary i kaznodzieja katedralny krakowski. Bodzanta, biskup krakowski, nie chciał ponosić i opłacać należnych do skarbu ciężarów i podatków. Król Kazimierz Wielki rozkazał przeto użyć przeciw niemu właściwych środków egzekucyjnych, za co biskup rzucił nań klątwę, którą królowi doręczył Baryczka. Sługa królewski za czyn ten pochwycił Baryczkę i utopił w Wiśle r. 1349. Skoro papież Klemens VI wdał się w tę sprawę, król nie chcąc dopuścić rzucenia interdyktu na kraj, załagodził spór pozwoleniem duchowieństwu katolickiemu pobierania na swą korzyść dziesięciny z całego kraju, która dopiero ostatnimi czasy zupełnie zniesiona została.

Baryka *Piotr*, sieradzanin, wydał w Krakowie r. 1637 bardzo dobrą, jak na czasy owe, komedję w 3-ch aktach p. t. *Z chłopa król*.

Barykady są to zapory na ulicach miast, budowane naprędce z beczek, kamieni brukowych, wozów, mebli i tym podobnych rzeczy dla obrony przed wojskiem, zwłaszcza podczas ulicznych zaburzeń ludowych.

Baryła, *bareła*, dawna polska miara płynów, która podług konstytucji r. 1565 obejmowała *garnców dwadzieścia i cztery*. W znaczeniu przenośnem

barylą nazywany jest człowiek brzuchaty.

Baryłka, naczynie dowolnej miary, nakształt beczułki, służące do przechowywania płynów.

Baryt, ob. *Bar.*

Baryton, głos męski, środkujący pomiędzy tenorem i basem. *Barytonem* nazywało się także zbudowane około r. 1660 narzędzie smyczkowe, o 7 strunach zwierzęcych, na których grano smyczkiem, i 16 metalowych, pod szyjką do szarpania wielkim palcem; oraz narzędzie muzyczne dęte, blaszane z klapami, używane w orkiestrze wojskowej w Niemczech.

Barzykowski *Stanisław*, ur. r. 1792, um. r. 1872 w Paryżu, poseł ostrołęcki na Sejm Królestwa Polskiego i minister w Rządzie narodowym podczas wojny z Rosją w r. 1831, opisał w dziele 5-tomowem „Historję powstania listopadowego", wydaną dopiero po jego śmierci w Poznaniu r. 1883.

Bas: 1) najniższy z gatunków głosu męskiego; 2) w muzyce instrumentalnej tę nazwę noszą kontrabas i wiolonczela (bassi).

Basałyk, po turecku dosłownie oznacza coś gniotącego, mianowicie maczugę, drąg nieostrugany, kiścień, — stąd w przenośni w mowie polskiej nazywano tak człowieka głupowatego, niezgrabjasza, próżniaka.

Basarunek, *basarynek*. W starem prawie niemieckiem wyraz *Besserung*, znaczący dosłownie polepszenie, był nazwą odszkodowania, kary sądowej. Stąd w języku staropolskim *bassarunek* oznaczał *nawiązkę*, t. j. nagrodę dla pokrzywdzonego na ciele, a karę pieniężną na krzywdziciela.

Basedow *Jan Bernard*, głośny pedagog i filantrop niemiecki, ur. r. 1723, um. r. 1790, zrazu zajmował się teologją i filozofją, później zwrócił się do studjów nad wychowaniem młodzieży. Wydał wiele prac w tym przedmiocie i zreformował naukę pedagogji, wprowadzając jako podstawę nauczania szkolnego stopniowe zaznajamianie dziecka ze światem otaczającym i uwzględniając w wychowaniu stronę fizyczną.

Basedowa choroba jest to pewien bardzo charakterystyczny zbiór objawów, jednocześnie występujących, mianowicie: bicie serca, tętnienie w tętnicach głowy i szyi, obrzmienie gruczołu tarczowego i wysadzenie gałek ocznych. Objawy te występują u chorych na serce, u histeryczek i trwają dość długo, ale kończą się częściej wyzdrowieniem, niż śmiercią.

Basen.—Tak zowią różnego rodzaju zbiorniki płynów—przeważnie wody, ale także i nafty. Istnieją baseny naturalne, jak np. jeziora, stawy, zlewiska rzek, czyli dorzecza; inne są dziełem ręki ludzkiej. Jedne wykopane są wprost w ziemi, bez żadnych specjalnych urządzeń; inne zaopatrzone są w śluzy, zamknięcia wpustowe i wypustowe; niektóre mają brzegi obmurowane, inne są wymurowane całkowicie, wylane asfaltem, wybrukowane, lub wyłożone betonem, a niekiedy i blachą. Wszystkie służą do gromadzenia wody (lub też ropy naftowej) i przechowywania jej przez czas pewien. Baseny w urządzeniu wodociągów grają wielką rolę, ponieważ zebrana w nich woda, stojąc spokojnie, pozbywa się mułu i zanieczyszczeń, które osiadają na dnie. Istnieją baseny, położone na wyniosłościach i przeznaczone do zasilania wodotrysków. Baseny, zamknięte ze wszech stron i przeznaczone do tymczasowego przechowywania wody i płynów, które się ciągle zużywają, zowią *rezerwoarami*. Baseny, w których się zbiera woda deszczowa, noszą specjalną nazwę *cystern*. *Basen rzeki*, toż samo co zlewisko, kotlina, obszar obejmujący ogół wód do niej spływających.

Basetla, dawna nazwa wiolonczeli; u ludu toż samo co *basy*, *maryna*, kontrabas mniejszych wymiarów, używany do towarzyszenia skrzypcom.

Basiur, łowiecka nazwa wilka.

Baskak, dosłownie po tatarsku znaczy: *wyciskacz, ugniatacz*. U Tatarów baskakowie byli to poborcy podatków i urzędnicy, czuwający nad wypełnianiem rozkazów chana; mieli więc znaczenie starostów i namiestników chańskich. Naruszewicz powiada, iż *Tatarzy, opanowawszy Podole, stanowili tam swoje baskaki czyli starosty*, którzy upamiętnili się ciemiężtwem, dopóki Kazimierz W. nie pogromił Tatarów i nie przyłączył Rusi naddniestrzańskiej do swego państwa.

Basklarnet, instrument muzyczny dęty, tonem o oktawę niższy od klarnetu.

Baskowie, dawny i na szczególną uwagę zasługujący naród; mieszka po obu stronach zachodnich Pirenejów. Jedna część Basków należy do Francji (w Niższych Pirenejach) około 240.000; w Hiszpanji zaś (650.000) stanowią oni jądro ludności prowincji: Nawarry, Alawy, Gwipuzkoi i Biskai, dlaczego też prowincje te nazywają się prowincjami Basków. Są oni niewątpliwie szczątkami dawnych Iberów hiszpańskich; jest to lud odważny i przywiązany do wolności, ale zarazem namiętny i mściwy.

Basra *(Bassora)*, miasto w Mezopotamji, nad rzeką Szat-el-Arab, liczące 207.000 mieszk., do dzisiaj jeszcze główne miejsce składowe między Indjami i Konstantynopolem; założone 636 r.

Bassa, cieśnina pomiędzy wyspą Tasmanją a stałym lądem Australji, szeroka na mil 28—30, zwiedzona po raz pierwszy i nazwana r. 1797 przez Jerzego Bassa.

Basta (z włoskiego), dosyć, wystarcza.

Bastjon—część fortu, wysunięta nieco naprzód, utworzona z kilkakrotnie załamanego muru fortecznego, wału, lub szańca.

Bastylja (franc. *Bastille)*, ogólna nazwa we Francji zamków warownych, opatrzonych wieżami. Głównie jednak nazwę tę nosił zamek paryski, zbudowany 1370—83 jako twierdza obronna przeciwko Anglikom; później służył za więzienie polityczne. Bastylja zburzona została przez lud paryski 14 lipca r. 1789. Na miejscu dawnego zamku stoi teraz kolosalny pomnik bronzowy, zwany *Kolumną Lipcową*, wzniesiony r. 1830 na cześć rewolucji.

Basza, w mowie polskiej oznacza to samo, co *pasza*, ale w języku tureckim dwa te wyrazy mają zupełnie różne znaczenia. *Basza* od wyrazu *basz*— głowa, znaczy to samo, co naczelnik lub pan, i dodaje się nawet do najniższych tytułów wojskowych w znaczeniu: Imci Pan. *Pasza* zaś jest tytułem gubernatora prowincji, złożonym z wyrazów perskich: *pa* — stopa, podstawa i *szach* - król, niby podstawa króla, filar królewski.

Baszkiry, plemię pochodzenia tatarsko-tureckiego, zamieszkujące gubernje: Orenburską, Samarską, Permską i Wiacką. Do niedawna prowadziło życie koczownicze. Zachowuje dawne swe zwyczaje i obyczaje. Jako dobrzy i odważni jeźdźcy, stanowią Baszkiry część nieregularnej lekkiej jazdy na pograniczu azjatyckiem.

Baszłyk (z tur. nakrycie głowy), kaptur, od czasu wojny krymskiej rozpowszechniony w Europie.

Baszta, wieża warowna w dawnych zamkach i murach miejskich. Baszty średniowieczne były dwojakie: 1) drewniane — ruchome, w rodzaju wieżyc, z machinami oblężniczemi, które zataczano pod oblegane mury i pod palisady grodów i 2) murowane — okrągłe, lub czworoboczne, sześcio i ośmiokątne, wreszcie z jednym bokiem półokrągłym, lub eliptyczne. Stały niekiedy oddzielnie przy zamkach, najczęściej wszakże należały do całości ich murów, w których stanowiły zakończenia pospolite czterech węgłów. Baszty miały ważne znaczenie fortyfikacyjne, nietylko przed wynalezieniem prochu, ale przez długi czas jeszcze i po wprowadzeniu broni

palnej: przez okna bowiem i strzelnice w basztach rażono nieprzyjaciela, podstępującego pod mury obronne, lub spuszczającego się do rowów fortecznych. Wszystkie prawie bogatsze miasta średniowieczne w Europie obwiedzione były murem, wzdłuż którego pobudowane były baszty. Średniowieczna organizacja miast i prawo magdeburskie poruczały staranie około tych baszt i ich obronę w razie wojny i oblężenia — miejscowym cechom rzemieślniczym i mieszczanom. W Polsce, do wieku XVIII, baszty miejskie posiadały ten pierwotny charakter obronny i zostawały pod opieką cechów, stąd ich nazwy: szewcka, rzeźnicka, ciesielska i t. p.

Basztan (z turec.), na Ukrainie ogród, w którym uprawiają się głównie melony i arbuzy.

Baszy-buzuki (po turecku: *głowy szalone)*, tureckie wojsko nieregularne, zbierane z ochotników, lub za pomocą werbunku, głównie w Albanji i Azji Mniejszej.

Bat, łódź wiosłowa, wąska i wydłużona, używana na rzekach i w portach morskich.

Bataljon, oddział piechoty, wynoszący od 800 do 1,600 ludzi. Dzieli się na kompanje, a te na plutony. Pułk piechoty obejmuje zazwyczaj 2 do 6 bataljonów, z wyjątkiem Anglji, gdzie każdy bataljon stanowi pułk. Obecnie prawie we wszystkich armjach europejskich, po doświadczeniach ostatnich wielkich wojen, pułk składa się z 4 bataljonów.

Batat albo *patat*, rodzaj roślin z rodziny powojowatych. *Batat jadalny*, zwany też *kartoflem słodkim*, jest zielem trwałem, pochodzącem z Ameryki, obecnie wszakże uprawiany jest wszędzie w okolicach zwrotnikowych, nawet w Europie do 40° szerokości północnej. Z powodu główek przykorzeniowych jest jedną z najużyteczniejszych roślin krajów gorących. Główki te czyli bulwy dochodzą od 1 do 6 klg. (od 2½ do 14 ft.) wagi, są wewnątrz białe, miękkie, mączyste i dość obfite w sok mleczny; jest ich wiele odmian, bardzo pożywnych, a w smaku przewyższających kartofle. Spożywa się je rozmaicie, najczęściej pieczone; młode liście batatów używa się na jarzynę. Z główek wyrabia się też napój alkoholowy, zwany w Indjach zachodnich *mobby, marmoda*.

Baterja — oddział artylerji, złożony z pewnej liczby dział. Baterja piesza polowa w czasie pokoju liczy 6 dział, podczas wojny—8, pod dowództwem pułkownika. *Baterją* nazywa się także w inżynierji wojskowej duży okop, który osłania stojące za nim działa polowe lub oblężnicze od pocisków nieprzyjacielskich.

Baterja dyfuzyjna ma na celu wydobycie soku cukrowego z buraków i używana jest w fabrykach cukru. Działa ona w ten sposób, że buraki pokrajane na tak zwanej szatkownicy w długie lecz cienkie i wąskie kawałki, idą do dyfuzora, gdzie są poddane prądowi wody dopóty, dopóki sok w nich zawarty wytrawiony nie zostanie wskutek dyfuzji (ob.). Aby przytem z jednej strony ułatwić o ile możności zupełne odcukrowanie plasterków buraczanych, a z drugiej uniknąć zbytecznego rozrzedzenia soków, zwykle łączą z sobą kilka lub więcej (zwykle 8—20) dyfuzorów, tworząc t. zw. *baterję dyfuzyjną*. Dyfuzory w ten sposób są z sobą połączone, że sok z poprzedniego, rurą z dołu, dostaje się do górnej części następnego i t. d.

Baterja elektryczna, ob. *Butelka lejdejska*.

Baterja galwaniczna, ob. *Stos galwaniczny*.

Bath, w uroczem położeniu i pięknie zbudowane miasto w Anglji, w hrabstwie Somerset. Jedyne w Anglji źródła gorące, znane jeszcze Rzymianom. Zakład kąpielowy z komfortem urządzony. Temperatura źródeł dochodzi 45° C.;

używane są w cierpieniach nerek, pęcherza moczowego i systemu nerwowego.

Batometr *(batymetr)*, przyrząd do mierzenia głębokości wód, w najprostszej zatem formie zwykła *ołowianka*, czyli ciężar, uwiązany na linie.

Batory, ród węgierski, z którego pochodził Stefan Batory, wojewoda siedmiogrodzki i król polski (ob. *Stefan Batory)*.

Batowski *Aleksander*, ur. r. 1799, um. r. 1862, znakomity miłośnik i badacz dziejów polskich, zasłużył sobie na wdzięczność wydaniem wielu rzeczy, objaśniających historję narodu naszego, np.: *Niektóre rękopisma księgozbioru zakładu naukowego imienia Ossolińskich; Sprawa z poselstwa Marcina Kromera do Ferdynanda cesarza* w latach 1558—1563.

Batów albo *Batog*, wieś na Podolu, pamiętna klęską Polaków w bitwie z Bohdanem Chmielnickim r. 1652. Napadnięty przez Chmielnickiego hetman polski, Marcin Kalinowski, legł na pobojowisku wraz z Markiem Sobieskim, starszym bratem Jana III, i całem prawie rycerstwem. Tatarzy, sprzymierzeńcy Chmielnickiego, dokonali okropnych mordów w całej okolicy.

Batu-han, przez kronikarzy polskich zwany *Baty*, wnuk Czyngis-hana, wódz mongolski; w r. 1235 wyruszył na podbicie krain na zachód Wołgi i w r. 1236 spustoszył południową Ruś, a w r. 1240 dotarł do granic Polski i Węgier. Tu część tłumów pociągnęła przez Siedmiogród na Węgry, druga również do Węgier zmierzając, szła przez Małopolskę, trzecia udała się drogą na Wielkopolskę i Śląsk. Batu-han pobił Bolesława Wstydliwego, zdobył Zawichost, Sandomierz (r. 1241), a rozgromiwszy stawiających opór Polaków pod Chmielnikiem, wszedł do Krakowa, skąd podążył na Śląsk i stoczył z Henrykiem Pobożnym krwawą bitwę pod Lignicą. Poległ Henryk i całe prawie rycerstwo chrześcijańskie. Nie zdobywszy ani Brna, ani Ołomuńca na Morawach, przeszli Tatarzy do Węgier, pobili króla węgierskiego w bitwie nad Sajo i plądrowali bezkarnie przez cały rok, niszcząc Kroację, Serbję, Bułgarję, Mołdawję i Wołoszczyznę. Wróciwszy nad Wołgę, założył Baty Kipczak, czyli Złotą Ordę; w r. 1252 wtargnął powtórnie na Ruś i rozgromił W. ks. Andrzeja Jarosławowicza. Um. w r. 1255, pozostawiwszy tron bratu Berka-hanowi.

Batum lub *Batumi*, miasto portowe i handlowe w kraju Zakaukaskim, w gub. Kutaiskiej, na wschodnim brzegu morza Czarnego. Batum, będący poprzednio pod panowaniem Turcji, dostał się Rosji r. 1878.

Baturyn, miasto w gub. Czernihowskiej, pow. Konotopskim, nad rz. Sejmą; założone w r. 1576 przez Stefana Batorego; następnie, po przyłączeniu do Rosji, przeznaczone na mieszkanie hetmanów zaporoskich; obecnie liczy 3.800 mieszk.

Batuta, pałeczka kapelmistrza do znaczenia taktu, podczas śpiewu chóralnego lub gry orkiestrowej.

Batyst—płótno bardzo ścisłe, utkane z wyborowej przędzy długowłóknistej z nitek cienkich i równych lnianych lub konopnych. Używa się na wyrób cienkiej, wykwintnej bielizny, szczególniej damskiej. Batysty bywają zupełnie gładkie, lub też prążkowane ozdobnie. Najlepsze gatunki pochodzą z Indji. Dobre są batysty francuskie i belgijskie. Wyrabiają także batysty półlniane, lub półbawełniane i batysty z samej bawełny, naturalnie gorsze, ale poszukiwane dla taniości; najcieńsze z tych ostatnich zowią batystami szkockimi, lub batyst-muślinami.

Baublis, tak pogańscy Żmudzi. i nazywali olbrzymie dęby, które w pewnych dniach same, jakoby, wróżyły zebranym rzeszom. Jeden z takich dębów, liczący około 1000 lat, został ścięty w marcu r. 1812 w majętności Bordzie w pow. Rossieńskim; pień jego miał obwodu łokci

litewskich 19 cali 6, średnicy u spodu łokci 7.

Baudouin *Piotr Gabrjel*, ur. 5 kwietnia r. 1689 w Avesnes we Francji; w r. 1710 przywdział sukienkę misjonarza i był nauczycielem seminarjum w Auxerre. Około r. 1717 jako misjonarz przybył do Polski i tu miał obowiązek spowiednika sióstr francuskich. Wyuczywszy się wkrótce po polsku, objął stanowisko rektora w seminarjum Zgromadzenia. Powziąwszy zamiar założenia domu podrzutków, ze składek dobroczynnych zebranych przez siebie, kupił w r. 1732 kamienicę i urządził w niej zakład dla porzuconych dzieci. W r. 1736 otworzył księgę zapisów na szpital Dzieciątka Jezus, i usilnym jego zabiegom zawdzięcza Warszawa powstanie tej instytucji. Dn. 24 czerwca r. 1754 położono kamień węgielny pod gmach szpitala. Szpital ten następnie uznany został za generalny warszawski. Um. 10 lutego r. 1768; pochowany u św. Krzyża w Warszawie.

Baudouin de Courtenay (wym. Boduę de Kurtnej) *Jan Ignacy Niecisław*, ur. 1845 r. w Radzyminie gub. Warszawskiej, ukończył b. Szkołę Główną ze stopniem magistra nauk filologiczno-historycznych. Dalsze studja odbywał w Pradze czeskiej, Jenie i Berlinie; w r. 1870 uzyskał w Lipsku stopień doktora filozofji i w Petersburgu stopień magistra językoznawstwa porównawczego. Był pewien czas profesorem gramatyki porównawczej języków indo-europejskich w uniwersytecie kazańskim, następnie profesorem języków słowiańskich w uniwersytecie dorpackim, a obecnie na takiemże stanowisku pozostaje w Petersburgu. Uważany jest na najznakomitszego językoznawcę polskiego. Ogłosił drukiem wiele wybitnych prac w zakresie językoznawstwa. Pisze w językach: polskim, rosyjskim, czeskim, słoweńskim, włoskim, francuskim i niemieckim. Jest członkiem Akademji Umiejętności w Krakowie i w Petersburgu.

Bawarja — królestwo konstytucyjne, wchodzące w skład Rzeszy Niemieckiej; położone w Europie środkowej i co do wielkości i znaczenia—drugie państwo w Niemczech. Obejmuje obszar 75.870 kil. kw. (około 1.400 mil kwadr.) i liczy 6.524.370 mieszk. narodowości niemieckiej, wyznania katolickiego, ewangielickiego i żydowskiego. Część wschodnia Bawarji jest górzysta; ciągną się tu Alpy Bawarskie i Algawskie, góry Frankońskie, Steigerwald, Spessart i inne; zachodnia jej część stanowi równinę. Z rzek bawarskich wymienić należy: Dunaj z kilkoma dopływami i dopływ Renu—Men z Regnicą. Klimat ma Bawarja umiarkowany i zdrowy. Mieszkańcy trudnią się głównie rolnictwem, połączonem z hodowlą bydła i sadownictwem. Z bogactw naturalnych kraju ważnym jest węgiel kamienny, dobywany w znacznej ilości, węgiel brunatny, ruda żelazna oraz w znacznie mniejszych ilościach: miedź, ołów, kobalt i inne. Przemysł fabryczny polega głównie na piwowarstwie (słynne piwo bawarskie), cukrownictwie, fabrykach metalurgicznych, bawełnianych i t. d. Oświata w Bawarji stoi wysoko: są tu 3 uniwersytety, politechnika, przeszło 100 zakł. naukowych średnich i 7212 szkół początkowych, a prócz tego wiele szkół specjalnych niższych i średnich. Stolicą państwa i zarazem rezydencją króla bawarskiego jest miasto Monachjum, liczące przeszło ½ miljona mieszk.; znaczniejsze miasta: Norymberga, Augsburg, Würzburg i inne.

Bawełna — rodzaj rośliny z rodziny *ślazowatych*. Są to krzewy od 80 cm. do 2 metrów wysokie, uprawiane w krajach gorących starego i nowego świata. Owoc bawełny składa się z torebki, w której mieszczą się nasiona, otoczone gęstym, miękkim, długim włosem. Po dojrzeniu torebki owocowe pękają, i cały krzak wygląda, jakby był pokryty wełną. Stąd też pochodzi nazwa bawełny, spolszczona z niemieckiego wyrazu *Baumwolle*, co znaczy wełna drzewna. Bawełnę obrabiają w następujący sposób: skoro torebki nasienne bawełny dojrzeją

Fig. 58. Gałązka bawełny.

i roztworzą się, trzeba każdą torebkę opróżnić i oddzielić od bawełny nasiona, których część zostawia się na zasiew;

Fig. 59. Torebka bawełny (wielkość naturalna).

z pozostałej wyciskają mało u nas używany olej bawełniany, lub kotonowy, prędko wysychający i podobny pod tym względem do oleju lnianego. Oczyszczona w ten sposób bawełna może być użyta bądź jako wata, bądź jako materjał na przędzę. Przędza bawełniana zostaje następnie przerabiana na różnego rodzaju tkaniny, jak: perkale, nankiny, batyst szkocki, kaliko, muślin, kanwy, tiule, gazy, kroazy, satynki, bawełniane adamaszki, aksamity, welwety i t. p. Bawełna należy do przędziw najtańszych i najłatwiej dających się obrabiać, lecz zarazem i do najmniej trwałych. Najlepsze gatunki daje *bawełna zielna*, pochodząca z Indji Wschodnich i Egiptu. *Bawełna chińska* daje włókno żółtawe, z którego wyrabiają się nankiny. Przemysł bawełniany w Polsce datuje się od 100 lat. Środowiskiem jego jest Łódź i miasta okoliczne gub. Piotrkowskiej i Kaliskiej.

Bawełna strzelnicza, *pyroksylina* — otrzymuje się, zanurzając oczyszczoną z tłuszczu bawełnę, lub drzewnik, w mieszaninie kwasu siarczanego z dymiącym kwasem azotnym (3 cz. pierwszego na 1-ą drugiego). Po kilku minutach płucze się ją w wodzie i suszy; otrzymany produkt nie zmienia pierwotnej swej postaci. Bawełna strzelnicza, nazywana także pyroksyliną, pali się spokojnie na powietrzu; w zamkniętej zaś przestrzeni, zapalona uderzeniem, lub przez eksplozję kapiszonu, wybucha z siłą 5 razy większą, aniżeli proch strzelniczy. Dla wywołania eksplozji bawełny trzeba ją podpalić eksplozją kapsla, zawierającego 0,4 grm. *rtęci piorunującej*. Bawełny strzelniczej prasowanej używają jako materjału wybuchowego w armji rosyjskiej. Rozpuszcza się w eterze i alkoholu bezwodnym; roztwór ten ma zastosowanie w medycynie i fotografji pod nazwą *kolodjum*.

Bawół—zwierzę przeżuwające, spokrewnione z wołem i podobne do niego z postaci, tylko nieco większe. Głowę ma mniejszą, sierść rzadszą i sztywniejszą, na podgardlu i szyi dłuższe włosy; rogi duże, zwrócone ku tyłowi, a końcami do góry. *Bawół dziki* zamieszkuje Indje Wschodnie i jest niebezpieczny z powodu swojej dzikości i odwagi.— *Bawół domowy* znajduje się w Azji, od

Indostanu do Anatolji, w Europie południowej, oraz Egipcie; jest bardzo łagodny. Żywi się roślinami, których inne domowe zwierzęta nigdy nie jadają. Lubi tarzać się w bagnie. Posiada wielką siłę; używają go do pociągu, do dźwigania ciężarów i uprawy pól, szczególniej w miejscowościach błotnistych. Mięso jego twarde i niezbyt smaczne; tłuszcz dorównywa w dobroci wieprzowemu. Bawolice dają mniej mleka, niż krowy, ale jest ono tłuściejsze.—Pokrewny mu *bawół afrykański* z Przylądka Dobrej Nadziei odznacza się wielką dzikością i dotychczas nie udało się go oswoić. Dostarcza mięsa i skóry. Polowania nań są bardzo niebezpieczne.

Bawół, niegdyś wieś pod Krakowem, tam, gdzie dziś znajduje się przedmieście Kazimierz. Tu miała być założona przez Kazimierza W. akademja, przeniesiona następnie do Krakowa.

Bawół, rzeczka, poczynająca się w powiecie Kaliskim, pod wsią Morawinem; wpada do Warty.

Bayard *Piotr*, zwany *rycerzem bez trwogi i zmazy*, ur. około r. 1475 we Francji, w dzisiejszym departamencie Isère (Izer). Brał udział w wyprawach wojennych królów Karola VIII, Ludwika XII i Franciszka I-go. Pod Garigliano we Włoszech sam jeden, oparłszy się o barjerę mostu, przez pół godziny odpierał ataki nieprzyjaciół, ocalając tym sposobem wojsko francuskie od zguby. Równie ubogi, jak wspaniałomyślny i mężny, nie dopuszczał nigdy do rabunku, płacił za wszystkie swoje potrzeby, szanował cześć niewieścią. Zginął w potyczce z Hiszpanami r. 1524. Jest jedym z bohaterów narodowych Francji i stanowi wzór honoru i cnót rycerskich.

Bayreuth *(Bairait)* — miasto w Bawarji nad rzeką Menem, liczące około 29.000 mieszk. Posiada słynny „Teatr narodowy", zbudowany w r. 1876 przez znakomitego kompozytora niemieckiego, Ryszarda Wagnera. W teatrze tym wystawiane są obecnie opery tego wielkiego muzyka i poety.

Baza—spód, podstawa, dolne zakończenie kolumny, spoczywające bezpośrednio na podłodze, lub postumencie.

Bazaine *Franciszek Achilles*, ur. 1811 r., um. 1888 r., marszałek francuski, podczas wojny francusko-niemieckiej w r. 1870 główno-dowodzący armją reńską. Oblegany przez wojska nieprzyjacielskie w Metzu, poddał Prusakom twierdzę i armję 170-tysięczną. Po zawarciu pokoju, Bazaine oddany pod sąd wojenny za zdradę, skazany został na karę śmierci, którą zamieniono mu na 20 lat więzienia. Niedługo jednakże uciekł Bazaine z więzienia i przedostawszy się do Hiszpanji, knował bez powodzenia nową zdradę przeciw swej ojczyznie.

Bazalt—skała czarna, bardzo ścisła, mocna i ciężka, często zawierająca wewnątrz drobne kryształy. Jest ona pochodzenia ogniowego i powstała z zastygłej lawy dawnych wulkanów. Bazalt łatwo ulega zmianom na powietrzu i nie stanowi dobrego materjału budowlanego. Używa się do brukowania, na flizy, do robót kamieniarskich. Wietrzejąc, tworzy grunt bardzo urodzajny. Wypalony, sproszkowany i pomieszany z wapnem, daje rodzaj cementu.

Bazar—w języku perskim, tureckim i wogóle na Wschodzie *(bazar, pazar)* oznacza rynek, plac targowy, targowisko, jak również i dzień targowy. Polacy, dzięki stosunkom handlowym ze Wschodem, przejęli ten wyraz, oznaczając nim pierwotnie miejsce targu na żywność dla wojska w obozach, a następnie każde targowisko, skład towarów, wytworne zabudowania do sprzedaży rozmaitych towarów i t. p.

Bazie czyli *kotki*, ob. *Kwiatostan*.

Bazylea, stolica Kantonu szwajcarskiego tegoż nazwiska, miasto przemysłowe, położone nad Renem tam, gdzie rzeka, skręcając na północ, wpływa na górno-reńską kotlinę niemiecką. Bazylea liczy 130 tysięcy mieszkańców. Miasto starożytne, sławne Soborem powszechnym, który w latach od 1431 do 1449 obradował tu nad herezją Hussa i usunięciem istniejącego wówczas w Kościele zamętu.

Bazyli św. zwany **Wielkim**, należy do najznakomitszych postaci Kościoła; ur. r. 329 w mieście Cezarei, um. r. 379. Obrany biskupem Cezarei, na stanowisku tem bronił bohatersko wiary św. przeciw heretykom Arjanom. Z licznych dzieł św. Bazylego zasługują na wzmiankę: *Reguła zakonna*, jedna dłuższa, druga krótsza — ta ostatnia stała się się podstawą życia zakonnego na Wschodzie — *Liturgja*, przyjęta powszechnie w Kościele Wschodnim, *Homilje* i *Listy*.

Bazylijka—roślina jednoroczna z rodziny *wargowych*, pochodzi z krajów gorących. Ma łodygę wysoką do 2 stóp. Liczne jej gatunki i odmiany hodują się w ogrodach dla miłej woni.

Bazylika. — Tak zwali Grecy wspaniałe gmachy publiczne. U Rzymian bazyliką zwał się budynek publiczny, w którym odbywały się targi, oraz narady i sądy. Była to wielka, prostokątna sala, opatrzona z jednego końca wąskim przedsionkiem, drugi koniec, oddzielony od głównej sali rzędem kolumn lub balustradą, wzniesiony nieco ponad posadzkę sali głównej, zwał się *absydą*. W niej stało krzesło sędziego. Pułap bazyliki wspierał się na rzędach kolumn,

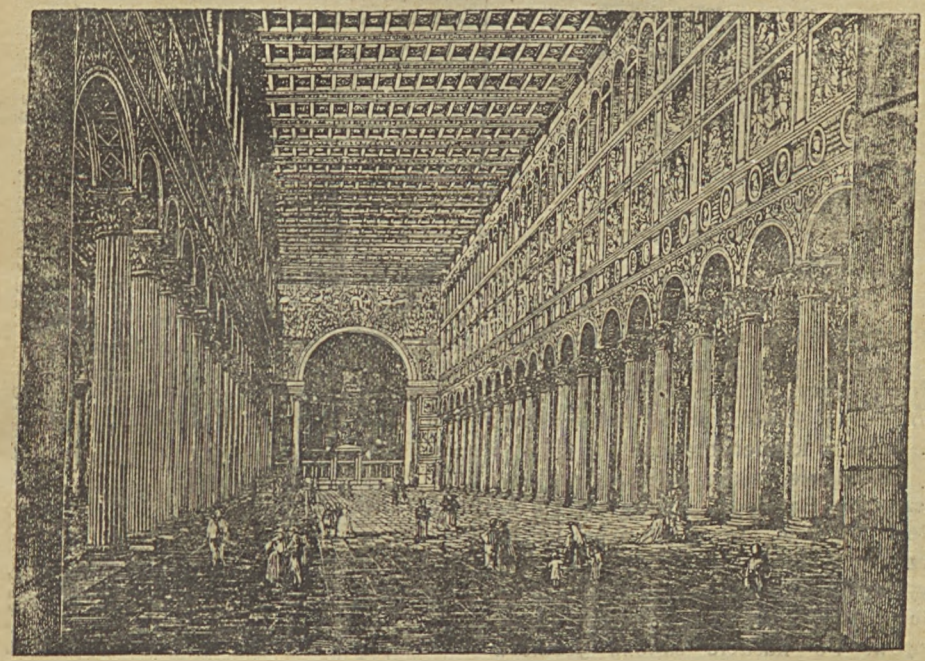

Fig. 60. Wnętrze bazyliki.

obiegających w pewnej odległości od ścian, dzielących bazylikę na trzy części: nawę środkową i dwie węższe nawy boczne. Z wprowadzeniem wiary chrześcijańskiej poczęto zamieniać bazyliki na kościoły, stawiając ołtarz wielki w absydzie. Najstarszym stylem kościelnym jest zatem *styl bazylikowy* (rzymski). I w późniejszych czasach wznoszono niekiedy kościoły w powyższym stylu, dodając tylko *prezbiterjum*

i zmniejszając rozmiary absydy. Z pomiędzy bazylik najsłynniejsze są rzymskie, a mianowicie: św. Jana Laterańskiego, św. Piotra, św. Pawła, Matki Boskiej, św. Wawrzyńca, św. Sebastjana i św. Krzyża.

Bazyliszek, gad, rodzaj jaszczurki, odznaczającej się narośla skórną na głowie, podobną do kaptura, i piłkowatym grzebieniem, ciągnącym się przez grzbiet i ogon. Ojczyzną jego jest Po-

Fig. 61. Bazyliszek.

łudniowa Ameryka, przebywa na drzewach, żywi się owadami, dla człowieka nieszkodliwy. W baśniach ludowych ma koronę na głowie i wzrok tak straszny, że ludzi w kamień obraca.

Bazyljanie, zakon, założony w IV w. przez św. Bazylego, rozszerzył się na Rusi już w w. XI. Zreformowany na trzecim synodzie w Brześciu r. 1596, występuje jako zakon unicki. W Polsce liczyli Bazyljanie 14 opactw i 80 klasztorów. Po kasacie zakonu Jezuitów utrzymywali szkoły publiczne w znaczniejszych swych klasztorach, jako to: w Barze, Owruczu, Kaniowie, Lubarze i Wilnie. Dużo też wydawali ksiąg w swych drukarniach w Poczajowie, Supraślu i Wilnie. Z upadkiem Unji w prowincjach litewsko-ruskich zniesiony został i zakon Bazyljanów r. 1839. Klasztory ich zamknięto lub zamieniono na monastyry prawosławne. W Warszawie klasztor Bazyljanów został zwinięty r. 1872.

Bazyljanki, zgromadzenie zakonnic reguły św. Bazylego, założone przez św. Makrynę około r. 372. Miały klasztory w Wilnie, Mińsku, Nowogródku, Witebsku, pod Połockiem i w wielu innych miejscowościach. Zwinięte r. 1839.

Bażant — ptak kurowaty, z głową czubatą, lub gładką i klinowatym ogonem. Samce należą do ptaków najświetniej upierzonych; samice mają ubarwienie mniej wspaniałe. Pochodzi z Azji; do Europy został wprowadzony jeszcze przez Greków. Obecnie hodowany w oddzielnych parkach i budynkach (bażantarniach) dla ozdoby i smacznego mięsa.

Fig. 62. Bażant pospolity.

Bażant pospolity (fig. 62) rodem z Kaukazu, barwy połyskująco ceglastej, z ciemno szafirową, lub zieloną głową i szyją; samica bronzowa, czarno nakrapiana; *bażant srebrny* nieco większy, z czarną kitką na głowie; upierzenie białe z czarnymi paskami i prążkami; brzuch stalowo-czarny. *Bażant złoty* – najwspanialszy, z kitką złoto-żółtą; kark zielonawo-złoty, brzuch szafranowy, szyja pomarańczowa.

Bąbel, *pęcherz*, wypuklenie naskórka,

zawierające płyn surowiczy, bezbarwny, lub żółtawy. Zagojenie następuje drogą zasychania zawartości, a następnie tworzenia się strupa. *Bąble* powstają na skórze wskutek oparzenia (ukropem, pokrzywą i t. p.), lub też samoistnie, przy chorobie zwanej *bąblicą* (ob.).

Bąblica (*Pemphigus*), cierpienie przeważnie skóry, jakkolwiek niekiedy spotykać się daje i na błonach śluzowych warg, nosa, gardzieli i t. p.; polega na tworzeniu się pęcherzy różnej wielkości (jabłka, dłoni) wskutek zbierania się pod naskórkiem płynu; płyn ten pierwotnie przezroczysty, surowiczy, blado-żółtawy, stopniowo mętnieje, przechodząc ostatecznie w ropę. Pęcherze pękają same, obnażając właściwą skórę, która powoli porasta młodym naskórkiem. Leczenie polega na przestrzeganiu czystości, pożywnej djecie, stosowaniu przeciwgnilnych opatrunków i różnych środków wewnętrznych.

Bączek, ob. *Bąk*.

Bądzkiewicz *Antoni*, znany pedagog i pisarz polski, ur. 1831 r., um. 1893 r.; był kolejno nauczycielem języka polskiego w Wilnie, Piotrkowie i Warszawie. Z wydanych przezeń prac wyróżnić należy: „Teorję poezji w związku z jej historją“, oraz „Wypisy polskie“ w 3-ch częściach.

Bąk — owad dwuskrzydły, spokrewniony z muchą, barwy ciemno-brunatnej, o dużych zielonych oczach. Samce żywią się sokami kwiatów, samice zaś przeważnie krwią koni i bydła, które w porze gorącej napastują niemiłosiernie. Gąsienice bąka żyją w ziemi.

Bąk, rodzaj ptaków brodzących z rodziny czaplowatych; ptak ten ma nogi grube, krótsze niż czapla, długie pióra na przodzie i po bokach szyi, oraz na tylniej części głowy, które nastawiać może w kształcie kołnierza; upierzenie rude, ciemno-pręgowane. *Bąk pospolity* czyli *większy*, dosyć częsty u nas w miejscach bagnistych, wydaje, zanurzywszy dziób w wodzie, głos potężny, podobny do ryczenia wołu; w Europie południowej chciwie nań polują dla mięsa. *Bąk mniejszy* czyli *bączek*, różni się od poprzedniego mniejszymi wymiarami ciała i upierzeniem blado-rudawem; jest najdrobniejszym u nas ptakiem czaplowatym.

Beaconsfield (czytaj: *Bikonsfeild*) *Benjamin Disraeli*, wielki mąż stanu angielski i niepospolity pisarz, umarł roku 1881.

Béarn, niegdyś wicehrabstwo w południowo zachodniej Francji, obecnie główna część departamentu Niższych Pirenejów, obejmuje przestrzeń 4.400 kil. kw. (około 80 mil kw.). Posiada piękne doliny, łąki i winnice. Główne miasto Pau.

Beatryce (*Beatryx*). Słynny poeta włoski Dante (ob.) unieśmiertelnił w poezjach swoich *Beatryce* z rodu Portinarich, którą pokochał, mając podobno lat 9, jako ośmioletnią dziewczynkę. W poemacie p. t. „Boska Komedja“ służy Beatryce poecie za przewodniczkę po raju. Imieniem tem i inni poeci nazywali później kobiety, których miłość była im natchnieniem twórczem.

Beatyfikacja (z łac.). Tak nazywa się akt, którym papież, na mocy wydanego przez siebie dekretu, ogłasza osoby zmarłe za policzone w poczet *błogosławionych*. Błogosławiony może być przedmiotem czci ze strony wiernych. *Beatyfikacja* poprzedza zawsze *kanonizację* (ob.).

Beaumarchais (mów: *Bomarsze*) *Piotr* pisarz francuski, żyjący w wieku XVIII, ur. r. 1732, um. r. 1799, początkowo zegarmistrz, potem nauczyciel muzyki. Pisał sztuki teatralne, jak *Cyrulik Sewilski* i *Wesele Figara*, w których chłostał rozliczne nadużycia i występował w obronie uciśnionych.

Beauplan (mów: *Boplan*) *Wilhelm*, inżynier francuski, służący w Polsce za królów Zygmunta III i Władysława IV. Opisał Ukrainę polską bardzo dokładnie,

Bebel *Ferdynand August,* jeden z przywódców stronnictwa socjalistyczno-demokratycznego w Niemczech, ur. r. 1840 w Kolonji; z zawodu tokarz. Po wojnie 1870 r. przemawiał przeciw zaborowi Alzacji i Lotaryngji. Pisał w kwestjach włościańskich i w kwestji kobiecej. W r. 1872 oskarżony o zdradę stanu, skazany został przez sąd przysięgłych w Lipsku na dwuletnie więzienie. Od r. 1867 niemal bez przerwy wybierany jest jako poseł do parlamentu niemieckiego. Z licznych dzieł jego w kwestjach socjalnych wyróżnić należy: „Kobieta i socjalizm" i „Nasze cele".

Bécu *August,* ur. r. 1771 w Grodnie, um. r. 1824 w Wilnie. Pochodził z rodziny francuskiej, osiadłej i nobilitowanej w Polsce. Z zawodu lekarz, był przez pewien czas profesorem na uniwersytecie wileńskim. Poślubiwszy matkę Juljusza Słowackiego, stał się opiekunem dziecka, które wyrosło potem na słynnego poetę. Wydał kilka prac z dziedziny nauk lekarskich.

Beczka. Ogólna nazwa naczynia, złożonego z dwuch den drewnianych i z takichże klepek (ob.) sztucznie wygiętych w kształt wypukły i spojonych obręczami. Beczki służą przeważnie jako naczynia do przechowywania i przewożenia płynów, np. wina, wódki, piwa, oleju, smoły i t. p.; dla napełniania zaś i opróżniania zaopatrzone są właściwymi otworami. Do napełniania beczki służy otwór, zwany *szpuntowym,* który mieści się w pęku klepki i zatyka się szpuntem; do opróżniania służy tak zw. otwór *czopowy,* pomieszczany w przedniem dnie beczki u dołu przy *wątorach* (ob.).

Beczka, dawna miara cieczy. Beczka *nowopolska,* czyli *warszawska* obejmuje 25 garncy, zatem 100 litrów.

Bedel, *pedel,* woźny uniwersytecki, lub szkolny.

Bedłka, rodzaj grzybów z trzonkiem i kapeluszem. Dolna powierzchnia kapelusza ułożona jest blaszkami, rozbiegającemi się promienisto od trzonu. Blaszki te są pokryte zarodnikami w postaci drobniuchnego pyłku, służącego do rozsiewania grzyba. Brzegi kapelusza w młodości połączone są z trzonkiem osłoną, która później pęka, tworząc często na trzonku tak zwany kołnierz. Niektóre bedłki są nieszkodliwe i jadalne, inne zaś jadowite. Z jadalnych najlepiej znane są: *pieczarki* i *rydze.*

Bednarstwo dzieli się na białe i beczkowe. Bednarstwo *białe* zajmuje się wyrobem konewek, cebrzyków, balji, skopków, wanien i t. p. naczyń z drzewa białego, przeważnie szpilkowego. Bednarstwo *beczkowe* obejmuje wyrób kadzi gorzelnianych i beczek browarniczych. Rzemieślnika, trudniącego się bednarstwem, nazywają *bednarzem.*

Beduini (z arab. *Bedani,* t. j. *dzieci pustyni),* koczujący mieszkańcy pustyń Arabji, Syrji i Afryki północnej, wyznawcy Islamu, żyją z hodowli bydła, handlu i rozboju; lubią swobodę, są waleczni, gościnni, lecz zarazem mściwi, chciwi i wiarołomni. Ubiór ich: haik (biały kaftan) i burnus (duży płaszcz). Żyją patrjarchalnie, podzieleni na pokolenia, pod władzą wybieralnych naczelników (emirów) i duchownych (marabutów).

Beecher Stove *Henryka Elżbieta,* ur. 1812 r., powieściopisarka amerykańska. Zdobyła sobie nadzwyczajną sławę powieścią p. t. „Chata wuja Toma", w której odmalowała żywo i dramatycznie położenie Murzynów niewolników w Stanach Zjednoczonych.

Beethowen *Ludwik,* ur. w Bonn 1770 r., zm. w Wiedniu 1827 r. Jeden z największych genjuszów muzycznych świata. Twórczość jego wszechstronna (komponował symfonje, msze, oratorja, fugi, koncerty, sonety, fantazje, pieśni, tańce, marsze, operę (Fidelio), uwertury, balety i t. d.); posiada charakter wybitnie niemiecki. Muzyka jego wyraża [illegible] głębokie i tęsknotę za nieskończ[illegible]

Begonja. Nazwą tą obejmujemy [illegible]

zielne, niekiedy krzewy o kwiatach jednopiennych. Kwiaty pręcikowe mają kielich dwudziałkowy, koronę dwupłatkową, a pręciki liczne, zebrane w wiązkę. Kwiaty słupkowe mają okrywę sześciodziałkową. Owocem jest torebka trójkomorowa, opatrzona trzema skrzydełkami. Do tego rodzaju należy około 300 gatunków, rosnących głównie w południowej Ameryce. W Europie hodują je w wazonach, głównie dla ozdobnych liści.

Behring *Emil,* profesor hygjeny na uniwersytecie w Marburgu (w Hesji, w Niemczech); na podstawie długoletnich doświadczeń, robionych na zwierzętach, przekonał się, że płyny ciała, zwłaszcza krew zwierząt wyleczonych z choroby zakaźnej, wprowadzona następnie do ustroju zwierzęcia zdrowego, działa tak, że zwierzę nie ulega zakażeniu tą samą chorobą; jeżeli zaś zwierzęciu, krótko przedtem zakażonemu wstrzyknie się surowicę krwi zwierzęcia, które przebyło już daną chorobę, wtedy surowica działa leczące i chorobę usuwa. Behringowi powiodło się mianowicie przez odpowiednie szczepienie zwierząt (owiec, koni) sztucznemi hodowlami prątków błonicy (dyfterji) otrzymać z nich surowicę, która okazała się najdzielniejszym i najpewniejszym lekiem w tejże chorobie. Wyniki prac swoich ogłosił prof. E. Behring w r. 1893 w osobnem dziele. W ciągu najbliższych lat przekonano się o niezawodnej skuteczności t. zw. *surowicy Behringa,* która już dziesiątkom i setkom tysięcy chorych uratowała życie. Odkrycie to jest jednym z największych tryumfów, jakie odniosły nauki lekarskie w wieku XIX.

Bej lub *Beg*—tak tytułują w Turcji książąt, panów i wogóle ludzi znakomitych. Pierwotnie wyraz ten miał daleko poważniejsze znaczenie i wyrównywał niemal tytułowi sułtana, później używali go rządcy prowincji, a obecnie służy Europejczykom uczonym i wojskowym, jako tytuł czysto honorowy, za położone przez nich zasługi dla Turcji.

Bejca — nazwa rozmaitych płynów, roztworów, używanych w tym celu, aby tkanki roślinne lub zwierzęce, albo też powierzchnie metalów oczyścić i uzdolnić do przyjmowania zabarwienia. Za bejcę dla tkanek roślinnych i zwierzęcych służą: olej, białko, kazeina, garbnik, roztwór koperwasu żelaznego, soli cynowej (chlorku cyny), ałunu i t. d. Istnieją także bejce odbarwiające, które niszcząc bejcę dawniejszą, danemu ciału odbierają zarazem i zabarwienie. Do takich należą: kwas fosforowy, winny, arszenik i t. d. Bejcowanie bywa stosowane przy drukowaniu tkanin, w stolarstwie, garbarstwie, białoskórnictwie. Drzewu przez bejcowanie nadać można pozór surowego dębu, orzecha, mahoniu, hebanu i t. p. Metale bejcuje się za pomocą rozcieńczonych kwasów: solnego, siarczanego.

Bejrut *(Berut),* główne miasto tureckiego wilajetu tejże nazwy, w Syrji, nad morzem Śródziemnem, u stóp Libanu. Ludność wynosi 130.000 mięszk., z czego 1/3 część stanowią mahometanie, resztę chrześcijanie, głównie Grecy. Jest to najważniejsze miasto handlowe Syrji; najgłówniejszy przedmiot jego wywozu stanowi jedwab surowy. Miasto posiada 36 kościołów, 23 meczety, 6 szpitali, liczne szkoły początkowe. Bejrut znajduje się na miejscu bogatego niegdyś miasta fenickiego *Berytos.*

Bekas — ptak brodzący, z długim, cienkim, miękkim dziobem, tępo zakończonym, którym w błocie lub pulchnym gruncie robi głębokie otwory, wyszukując owadów i robaków. Oczy ma wielkie, osadzone bliżej tyłu głowy; barwa jego przeważnie żółto-brunatna. Mięso bekasa uważane jest za przysmak. Bekasy żerują i ciągną nocami. Gniazda zakładają na ziemi. Największą z bekasów jest *słonka* (cz. *słomka),* dorównywająca wielkością kuropatwie; szczególnie

liczna w gub. Kijowskiej i Podolskiej; w Królestwie Polskiem gnieździ się najobficiej w błotnistych lasach gub. Suwalskiej. *Dubelt*, trochę mniejszy, pospolitszy—na błotach. *Kszyk* jeszcze mniejszy, ale pospolitszy i liczniejszy.

Bekiesza, strój kapotowy, skrojony z sukienka, będący w Polsce w użyciu od czasu Kaspra Bekiesza, Węgra, towarzysza króla Stefana Batorego, z którym też przyszło do nas z Węgier wiele zwyczajów.

Bekowisko czyli *rykowisko*, miejsce schadzki jeleni i łań w czasie *bekania*, t. j. objawiania się popędu płciowego, które przypada w końcu sierpnia, lub na początku września i trwa 5 do 6 tygodni.

Bela, paka kupiecka towarów. Bela nankinu zawierała 10 sztuk tkaniny. Bela sukna miała 20 postawów. Bela papieru 10 ryz, a ryza 20 liber. Przysłowie: *pijany jak bela, spił się jak bela*, prawdopodobnie powstało z porównania nieprzytomnego pijaka, leżącego na ziemi bez duszy, do paki towaru.

Bela—imię czterech królów węgierskich z rodu Arpada, panujących w okresie XI—XIII w. Najsławniejszym z nich jest *Bela IV*, który mądrze rządził Węgrami od r. 1235 do 1270; wojował z Austrją, a w r. 1241, napadnięty przez Mongołów pod wodzą Batu-hana, uciekł z kraju; w następnym roku powrócił jednakże i stoczył z łupieżcami tymi zwycięską bitwę.

Beletrystyka, czyli *literatura piękna*, obejmująca wszystkie rodzaje poezji, dramat, epopeję, lirykę, dydaktykę, romans czyli powieść, tudzież obrazki i szkice obyczajowe, krytykę estetyczną i literacką i t. p., oraz dziennikarstwo niepolityczne i nie ściśle naukowe.—*Beletrysta*, literat pracujący w wymienionych wyżej dziedzinach.

Belfast, miasto w irlandzkiem hrabstwie Antrim, jedno z najważniejszych miast handlowych i fabrycznych Irlandji; słynie mianowicie z wyrobów lnianych, szklanych i bawełnianych. Liczy około 350.000 mieszkańców.

Belfort, pierwszorzędna twierdza francuska u wschodnich granic, dawniej główne miasto okręgu w departamencie Wyższego Renu, od r. 1871 stolica terytorjum tejże nazwy. Liczy przeszło 30.000 mieszkańców.

Belgja jest jednem z najmłodszych państw Europy, utworzonem w r. 1830 z południowej części królestwa Holenderskiego. Graniczy z morzem Niemieckiem (Północnem), z Holandją, Niemcami i Francją. Obejmuje obszar 29.456 kil. kw. (około 535 mil kw.) i liczy około 7.300.000 mieszk. Składa się z 9-ciu prowincji. Pod względem gęstości zaludnienia zajmuje pierwsze miejsce wśród państw europejskich, wypada w niej bowiem około 250 mieszk. na kilometr kwadr. powierzchni. Ludność Belgji, wyznająca przeważnie religję katolicką, nie jest jednolita: składa się z Flamandczyków, zamieszkujących w północnej części kraju i Wallonów, mieszkańców części południowej. Językiem urzędowym i literackim Belgji jest język francuski. Wody Belgji składają się głównie z dwu rzek: Skaldy i Maasu; prócz tego kraj pocięty jest kanałami. Klimat morski, przeważnie łagodny, tylko na wyżynach południowo-wschodnich (Ardeńskich)—nieco ostrzejszy. Belgja jest krajem przemysłowo-rolniczym. Dzięki oświacie i niezmiernej pracowitości Belgijczyków rolnictwo tutejsze, mimo niesprzyjających warunków, znajduje się w stanie kwitnącym; hodowla bydła i koni również nie pozostawia nic do życzenia. Największem bogactwem naturalnem kraju są duże pokłady węgla kamiennego. Przemysł tutejszy jest różnorodny i bardzo rozwinięty; spotykamy fabryki tkanin lnianych, bawełnianych i wełnianych, koronek, dywanów, broni, wyrobów złotych i srebrnych i t. p. Belgja posiada 4 uniwersytety, około 200 średnich zakładów naukowych i 6½ tysiąca szkół początkowych jedno i dwuklasowych. Państwo ma rządy konstytucyjne od r. 1831. Powszechne prawo wyborcze wprowadzone zostało w r. 1893. Stolicą Belgji jest Bruksella, licząca przeszło pół miljona mieszk. Ze znaczniejszych miast zasługują na wyróżnienie: Antwerpja, Leodjum, Gandawa.

Belgrad, ob. *Białogród*.

Belial (z hebr.), wszystko co jest złe, szkodliwe, stąd w języku hebr. wyraz ten oznacza szatana.

Belizarjusz — znakomity wódz i wojownik w cesarstwie Bizantyńskiem za panowania cesarza Justynjana Wielk.; ur. 490 r., um. 565 r. Prowadził wiele zwycięskich wojen z Persami, Wandalami, Ostrogotami i innymi. Pod koniec życia obwiniony o zdradę, pozbawiony został wszystkich godności i wtrącony do więzienia, w następnym roku jednakże odzyskał swobodę i przywrócony został do łask cesarskich.

Belka — sztuka drzewa obrobiona, prostokątna, zazwyczaj kwadratowa, używana do budowli drewnianych i do niektórych części budynków murowanych —dachów, ścian, sufitów, podłóg, schodów, do budowy mostów, okrętów i t. p. Drzewo używane na belki bywa rozmaite, najczęściej sosnowe. Dawniej na budowle poszukiwano belek modrzewiowych, gdyż nie tak łatwo butwieją i robak ich nie toczy. W ostatnich czasach, w wielkich budowlach belkę drewnianą zastępuje belka żelazna. Najprostszą taką belką jest zwykła szyna, której używają do budowy podłóg, sufitów, podtrzymywania sklepień. Ułożenie wszystkich belek zwie się *belkowaniem*.

Bell *Aleksander Graham*, uczony angielski, ur. r. 1844 w Edymburgu; w r. 1872 wynalazł telefon. Oprócz tego dokonał innych wynalazków.

Belladona, ob. *Wilcza jagoda*.

Bellamy *Edward*, literat amerykański, ur. r. 1850; był adwokatem i dziennikarzem. Nowelami zyskał sobie rozgłos, ale dopiero *Looking backward*, znany u nas p. t. *Rok 2000*, zrobił Bellamy'ego wszechświatową znakomitością. Romans ten przełożono na wszystkie prawie języki.

Bellevue, ob. *Belweder*.

Bellini *Jan*, malarz włoski, ur. w Wenecji 1426 r., zm. 1516 r. Malował krajobrazy o pięknej perspektywie powietrznej i obrazy religijne. Jednem ze znakomitszych jego dzieł malarskich jest „Najświętsza Panna na tronie wśród Świętych".

Bellini *Wincenty*, jeden z najsławniejszych włoskich kompozytorów oper, ur. 1802 r. w Katanji, um. 1835 r. Do najsławniejszych, wszędzie wystawianych oper tego muzyka, należą: „Romeo i Julja", „Lunatyczka", „Norma", „Purytanie".

Bellona *(Duellona)*, bogini wojny u Rzymian, przez poetów nazywana raz siostrą, to znów małżonką Marsa. Jej kapłani *Bellonarii*, przy spełnianiu ofiary kaleczyli sobie ramiona, ręce i plecy, a krwią swą skrapiali ołtarz, szczególniej dn. 24 marca.

Belloto *Józef*, rodem z Medjolanu; nadworny budowniczy króla Jana Sobieskiego. Z budowli, wzniesionych przez niego w Warszawie, celniejsze są: *kościół św. Krzyża i pałac Krasińskich*.

Belmont *Leo*, ob. *Blumental Leopold*.

Belnianka, rzeczka w pow. Opatowskim i Kieleckim; wpada do Czarnej Nidy.

Beludżystan—państwo w Azji południowej, na płaskowzgórzu Irańskiem, graniczące na północ z Afganistanem, na wschód z Indjami, na zachód z Persją i na południe z morzem Arabskiem; obejmuje 315.000 kil. kw. (około 5.725 mil kw.) i liczy do 1½ miljona mieszk., należących do narodowości Beludżów i Brahisów, religji mahometańskiej. Kraj biedny, o nędznej glebie i surowym klimacie. Stolicą państwa i rezydencją chana jest miasto Kelat, liczące 12.000 mieszk. Zachodnia część Beludżystanu od r. 1872 należy do Persji, wschodnia

—coraz bardziej ulega wpływom angielskim.

Belweder (z włoskiego *belvedere,* po francusku *bellevue*—znaczy: piękny widok)—nazwa, nadawana często zamkom i pałacom, zwłaszcza położonym za miastem, śród malowniczych okolic. *Belwederem* nazywają również części budynków, tarasy, balkony, a niekiedy altanki, budowle w kształcie świątyń, z pięknymi widokami na okolicę. Jedno ze skrzydeł pałacu Watykańskiego w Rzymie nosi nazwę *belwederu.* W Wiedniu, w Warszawie, Weimarze istnieją pałace, noszące nazwę powyższą.

Belzebub—nazwa jednego z bożków, czczonych przez Filistynów. Ponieważ bóstwa pogańskie uważane były przez Izraelitów za złe duchy, przeto nazwy *Belzebub* używali oni na oznaczenie czarta. Znaczenie takie wyraz ten zachował dotąd.

Bełchatów, dawniej miasto prywatne, dziś osada w pow. i gub. Piotrkowskiej. Ma fabryki tkackie; 2.000 mieszk., kościół franciszkański z w. XVII.

Bełcikowski *Adam,* ur. 1839 r., um. 1909 r., dramaturg i badacz dziejów piśmiennictwa polskiego. W r. 1866–7 wykładał w warszawskiej Szkole Głównej dzieje literatury polskiej, potem tenże sam przedmiot na uniwersytecie krakowskim. Z historycznych sztuk jego zasługują na wyróżnienie: „Władysław Warneńczyk", „Mieczysław II", „Bolesław Śmiały", „Dwaj Radziwiłłowie". Utworom tym brak polotu, brak siły tragicznej i dlatego do arcydzieł literatury polskiej zaliczone być nie mogą.

Bełskie księstwo. Pierwotnie udzielne księstwo ruskie, zawojowane przez Bolesława Chrobrego, w wieku XI dostało się książętom Włodzimierskim. Po śmierci ostatniego Romanowicza odziedziczył je wraz z innymi krajami Rusi Czerwonej Bolesław Trojdenowicz, ks. Mazowiecki, a po śmierci tegoż Kazimierz Wielki w r. 1340 wraz z całą Rusią Czerwoną włączył je do Polski. Od r. 1388 władali niem ks. Mazowieccy, ale już w r. 1462 wróciło do Korony jako województwo Bełskie. W r. 1793 wcielone zostało do województwa Chełmskiego i Włodzimierskiego.

Bełskie starostwo grodowe leżało w województwie i pow. Bełskim. W r. 1600 był starostą bełskim Jan Zamoyski, kanclerz i hetman wielki koronny.

Bełt *Wielki* i *Mały*, dwie cieśniny, łączące Kategat z morzem Bałtyckiem. *Bełt Wielki* rozciąga się pomiędzy wyspami duńskiemi Zelandją a Fionją. *Bełt Mały* oddziela Jutlandję od Fionji.

Bełt, strzała do łuków i kusz ręcznych, długości do 3 łokci, używana w wieku XV.

Bełz, miasto w pow. Sokalskim w Galicji, liczy około 5.000 ludności. Teraz bardzo podupadłe, było w pierwszych wiekach historji polskiej mocno obwarowanym grodem i stolicą samodzielnego księstwa bełskiego. Gród bełski, położony wśród błot, uchodził za niezdobyty.

Bełza *Józef*, ur. w 1805 r., um. w 1888 r., profesor chemji w Instytucie gospodarstwa wiejskiego w Marymoncie, autor kilku rozpraw i broszur z zakresu chemji i technologji.

Bełza *Stanisław*, ur. 1849 r., autor wielu rozpraw z zakresu nauki prawa, oraz prac literackich, opisów podróży i t. p. Między innymi wymienić należy: „Dziesięć lat pracy na kresach", „Wizyta u Strosmajera", „Odgłosy Szkocji", „Holandja", „W Danji i z Danji"; z dziedziny prawa: „W obronie opuszczonych" „O upadłościach i bankructwach".

Bełżyce, dawniej miasto prywatne, obecnie osada w pow. i gub. Lubelskiej, liczy około 2.500 mieszk. W r. 1446 odbył się tu zjazd szlachty, która wyprawiła posła do Kazimierza Jagiellończyka, w. ks. litewskiego, aby przyjął koronę polską.

Bem *Józef*, generał polski, ur. r. 1795 w Tarnowie; w wojnie rosyjsko-polskiej r. 1831 dowodził korpusem; w r. 1848 kierował obroną Wiednia przeciw wojskom rządowym. W wojnie węgierskiej odznaczył się niezwykłemi zdolnościami i budzącem podziw męstwem. Szczególną sławą okrył się w kampanji Siedmiogrodzkiej. Rozbił wojska austrjackie i rosyjskie, pozdobywał warowne grody, uśmierzył powstanie Sasów i Rumunów. Po poddaniu się Görgey'a, zapóźno mianowany naczelnym wodzem, nie mógł już ocalić sprawy, za którą walczył; wyszedł do Turcji i tam wstąpił do armji sułtańskiej pod imieniem *Amurata-Paszy;* w r. 1850 stłumił powstanie Arabów przeciw chrześcijanom; um. r. 1850 w Aleppo. Wydał kilka prac matematycznych i wojskowych.

Bem *Antoni Gustaw*, ur. 1848 r., zm. 1902 r.; długoletni nauczyciel języka polskiego i dziejów literatury polskiej w szkołach średnich, autor wielu artykułów, szkiców i rozpraw krytycznych i pedagogicznych z zakresu wymienionych powyżej przedmiotów. Między innymi: „Jak mówić po polsku, czyli gramatyka polska", „Zarys wykładu mowy polskiej", „Echa mesjaniczne w literaturze polskiej", „Andrzej Towiański", „Stanisław Trębecki" i inne.

Bemol, znak muzyczny w kształcie litery *b*, służy do zniżenia o pół tonu nuty, przed którą jest położony.

Benares, główne miasto prowincji tejże nazwy w północno-zachodniej części Indostanu, nad rzeką Gangesem; liczy około 220.000 mieszk.; miasto święte Hindusów, wyznających braminizm; posiada do 1000 pagód i 333 meczety. Przemysł i handel znajdują się tu w stanie kwitnącym.

Bendery lub *Bender*, miasto powiatowe w Besarabji, nad rzeką Dniestrem, od r. 1812 należące do Rosji, silna forteca; liczy 32.000 mieszk.

Bendoński *Szymon,* ob. *Szymonowicz Szymon.*

Benedykcja, to samo co błogosławieństwo, poświęcenie.

Benedykt na Zachodzie, żył od r. 480 do 543. Jest założycielem reguły Benedyktynów. Kościół katolicki obchodzi jego pamiątkę 13 marca.

Benedykt św., Polak, uczeń Jędrzeja Żórawka, opuściwszy ojczyznę, udał się do Węgier, gdzie na puszczy wiódł życie ascetyczne; w r. 999 zamordowany przez zbójców. Benedyktyni i Cystersi uznają go za męczennika i obchodzą jego pamiątkę d. 16 lipca.

Benedykt, imię 14 papieży rzymskich.

Benedyktyni, zakonnicy reguły św. Benedykta (ob.), którzy znakomite położyli zasługi na polu krzewienia oświaty i wychowania młodzieży. Badali zwłaszcza źródła historyczne, spisywali kroniki, gromadzili księgozbiory, zakładali szkoły, zajmowali się uprawą roli, ogrodnictwem, budownictwem, malarstwem, przepisywaniem starożytnych rękopisów i t. p. *Benedyktyńska praca* stała się synonimem pracy sumiennej i zmudnej. Z pierwszego klasztoru na górze Cassino Benedyktyni rozszerzyli się po wszystkich krajach Europy Zachodniej. Za czasów reformacji zgromadzenie to posiadało do 16.000 klasztorów, z których jednakże przeszło 10.000 utraciło w owym czasie. Pierwszy klasztor benedyktyński w Polsce założony był r. 1006 przez Bolesława Chrobrego w Sieciechowie. Z postępem czasu liczba ich pomnożyła się znacznie, i tak znajdowali się Benedyktyni: na Łysej Górze w Sandomierskiem, w Tyńcu, w Mogilnie w Gnieźnieńskiem, w Płocku (przeniesieni r. 1781 do Pułtuska), w Lubieniu, w Krakowie na Kleparzu, gdzie odprawiali nabożeństwo po słowiańsku; na Litwie: w Starych Trokach, skąd przeniesieni zostali roku 1842 do Horodyszcza i Nieświeża. Z klasztorów benedyktyńskich w Polsce pozostał do ostatnich czasów jeden tylko w Pułtusku, zniesiony r. 1864.

Benedyktynki, zakon żeński reguły św. Benedykta, który uważa siostrę jego św. Scholastykę, za swoją zało-

życielkę i patronkę. Pierwszy klasztor Benedyktynek w Polsce powstał r. 1240 w Staniątkach w Krakowskiem. Później założone jeszcze zostały inne klasztory tej reguły: w Krakowie, Toruniu, Żarnowie, Poznaniu, Sandomierzu, Jarosławiu, Przemyślu, Lwowie, Sierpcu, Przasnyszu, Łomży i Radomiu; w Wilnie, Kownie, Mińsku, Nieświeżu, Orszy, Krożach i Smoleńsku. Benedyktynki zajmowały się wszędzie nauczaniem dziewcząt.

Beneficium, w prawie kanonicznem oznacza majątek, lub dochód, stanowiący uposażenie osoby, sprawującej godność duchowną; przez przenośnię oznacza się tak niekiedy samą tę godność. W dawnym języku prawniczym zwano tak również księgę, zawierającą spis gruntów, nadanych osadnikom przez książąt.

Benefis (z łac. *beneficium*, czyli nagroda), nazwa widowiska teatralnego, urządzonego na dochód jednego z członków trupy teatralnej; bywa zastrzegane w kontrakcie, lub jest nagrodą za zasługi artysty.

Benevento — miasto starożytne we Włoszech, liczące 24.000 mieszk. Każda ściana niemal, każdy mur w tem mieście składa się z resztek ołtarzy, grobowców, kolumn i pomników starożytnych. Z pośród pomników zachował się niezle łuk tryumfalny Trajana, zbudowany w r. 114 przed nar. Chrystusa. W wiekach średnich w Benevento odbyło się kilka soborów kościelnych.

Bengalja—prowincja w Indjach angielskich, obejmująca 392.480 kil. kw. (około 7.130 mil kw.) z 77 miljonami mieszk. Głównem miastem Bengalji jest Kalkuta.

Bengalska zatoka, jest to część oceanu Indyjskiego, leżąca między dwoma półwyspami Indji. Tu wpadają rzeki: Ganges, Brahmaputra, Irrawadi oraz wiele innych.

Bengalskie ognie. Nazwa ta pierwotnie oznaczała silne białe światło, używane w Indjach na sygnały a otrzymywanie przez spalenie w rurkach bambusowych mieszaniny 16 cz. saletry palonej, 6 cz. siarki i 4 cz. siarku antymonu drobno sproszkowanych. Obecnie pod tą nazwą rozumiemy silne światła, białe lub różnobarwne, używane w ogniomistrzostwie, otrzymywane przez spalanie mieszanin soli utlenionych, jak azotanów, lub chloranów z węglem i siarką i dodatkiem soli mineralnych, barwiących płomień.

Beniowski *Maurycy August*, szlachcic węgierski, ur. r. 1741. W 14 roku życia wszedł do służby wojskowej i brał udział w bitwach przeciw Rosjanom pod Pragą i Świdnicą. Za czasów Konfederacji Barskiej (ob.), jako pułkownik wojsk polskich, odznaczył się męstwem i zdolnościami. R. 1769 ranny, pojmany w niewolę, zesłany został na Kamczatkę, skąd uciekł i dostał się r. 1772 do Francji. Powierzono mu dowództwo wyprawy na Madagaskarze; tamtejsi mieszkańcy polubili go i r. 1776 obrali królem swoim. Obrażony rząd francuski wysłał wojska przeciw Beniowskiemu, który r. 1786 poległ w starciu, ugodzony w pierś kulą karabinową. Jest bohaterem poematu J. Słowackiego p. t. *Beniowski*.

Bentkowski *Feliks*, ur. 1781 r. w Lubartowie, zm. 1852 r. Od r. 1804 przez lat 14 nauczyciel Liceum warszawskiego, potem do r. 1830 profesor historji powszechnej na uniwersytecie warszawskim, członek Tow. Przyjaciół Nauk, naczelnik głównego archiwum krajowego. Z prac jego cenne są: „Wiadomości o najdawniejszych książkach drukowanych w Polsce", „Wstęp do historji", „Spis medalów polskich" i inne.

Benvenuto Cellini, ob. *Cellini*.

Benzoes — żywica nieprzezroczysta, krucha, czerwonawo-brunatna, rozpuszczalna w alkoholu, pachnąca wanilją, wypływa z nacięć *styrakowca benzoesowego*, rosnącego w Indjach Wschodnich. Ma zastosowanie w perfumerstwie, jako pachnidło, kadzidło, oraz w medycynie, w chronicznych zapaleniach organów oddechowych.

Benzol—*węglowodór*, składający się z sześciu atomów węgla i takiejże ilości atomów wodoru. Tworzy się przy suchej destylacji węgla kamiennego, znajduje się więc w smole gazowej. Jest to płyn łatwo ruchliwy, zapalny, o eterycznym zapachu; nierozpuszczalny w wodzie; rozpuszcza w sobie siarkę, fosfór, tłuszcze, żywice, kauczuk. Pali się świecącym i mocno kopcącym płomieniem. Benzol handlowy, niekiedy nazywany *benzyną*, jest benzolem zanieczyszczonym aromatycznymi węglowodorami, blisko pokrewnymi z benzolem; otrzymujemy go przez destylowanie smoły gazowej. Benzol handlowy używa się do fabrykacji aniliny handlowej, a także olejku mirbanowego. Otrzymuje się przez traktowanie benzolu kwasem azotowym. Benzolu handlowego używają również do czyszczenia tłustych plam na tkaninach, do odtłuszczania wełny i t. p.

Benzyna—część ropy naftowej, otrzymywana przez destylację ropy naftowej. Jest to mieszanina różnych węglowodorów, płyn bezbarwny, łatwo zapalny, łatwo lotny, rozpuszczający w sobie wszelkie tłuszcze, stąd też używany w praktyce do wywabiania plam tłustych do wyciągania oleju z nasion, do odtłuszczania kości, surowej wełny i t. p.; używa się także do palenia w lampkach benzynowych różnej konstrukcji.

Beocja—dawna prowincja w Grecji środkowej, otoczona wysokiemi górami (Helikonem, Cyteronem, Parnasem). Miasta jej tworzyły *związek beocki*, pozostający pod zarządem archonta *(Beotarcha)*. Związkowi przodowało zawsze miasto Teby. Na szczycie sławy stanęła Beocja za Epaminondasa w IV wieku przed nar. Chr. Obecnie stanowi część królestwa Greckiego.

Bera — gatunek gruszki jesiennej, soczystej i bardzo smacznej, u nas dosyć pospolitej.

Béranger *Piotr Jan de*, świetny pieśniarz narodowy francuski, ur. r. 1780 w Paryżu, um. r. 1857. Pieśni Beranger'a tłumaczono na wszystkie języki europejskie; u nas przekładał je Władysław Syrokomla i inni.

Berberja, część północno-zachodniej Afryki, zawarta między oceanem Atlantyckim, morzem Śródziemnem i Saharą; obejmuje cesarstwo Marokańskie, Algierję, Tunis i Tripolis. Powierzchnię obliczają na 2.629.000 klm. kw. (47.800 mil kw.). Nazwa Berberji pochodzi od zamieszkujących ją *Berberów* (ob.).

Berberowie, pierwotni mieszkańcy północnych krajów Afryki, pochodzenia chamickiego, pomimo napływu zdobywców arabskich i europejskich zachowali swoją odrębność rasową w pełnej czystości. Ważniejsze plemiona berberyjskie: Amazyrgowie, mieszkańcy okolic zachodnich i gór marokańskich; Szelluk albo Szloch, i Kabylowie, mieszkańcy gór Algieru, Tripolisu i Tunisu; nadto mniej liczne plemiona, koczujące na obszarach Sahary. Berberowie mają skórę brunatną i prawdopodobnie są potomkami starożytnych Numidów, Maurytanów i Getulów.

Berberys czyli *kwaśnica* jest krzewem ciernistym, do trzech metrów wysokim, rosnącym u nas dziko. Kwiaty ma żółte, z koroną sześciopłatkową, zebraną w gronka, a owocem jego jest jagoda podłużnie owalna, smaku mocno kwaśnego. Jagody służą do robienia konfitur. Z korzeni można wyciągnąć barwnik żółty. Na liściach często osiada grzybek drobniutki, tworzący na nich rdzawe plamki, zwane *ognikiem*. Zarodniki dojrzałe tego grzybka, uniesione wiatrem, padają na pszenicę i tu na jej liściach rozwijają się dalej w *rdzę zbożową*, niszczącą w latach słotnych nieraz całe łany.

Berejter (z niem. *ujeżdżacz*), człowiek zajmujący się ujeżdżaniem koni i udzielający lekcji konnej jazdy.

Berdiańsk, m. portowe i pow. w gub.

fauryckiej, przy ujściu rzeki Berdianki do morza Azowskiego.

Berdyczów, miasto powiatowe w gub. Kijowskiej. Około r. 1626 dziedzic tej osady Janusz Tyszkiewicz fundował tu kościół i klasztor Karmelitów Bosych, którzy w klasztorze zamienionym na warownię trzymali silną załogę. Obraz cudowny N. P. Marji ukoronowano tu uroczyście 16 lipca r. 1756. Karmelici od roku 1760 mieli w Berdyczowie drukarnię, z której między innemi wychodziły do r. 1864 rozgłośne kalendarze. Sekta żydowska chasydów ma tutaj główne ognisko; handel ksiąg hebrajskich do najrozleglejszych się liczy. Przemysł miasta bardzo niewielki, lecz handel bardzo rozległy; obroty handlowe wynoszą rocznie około 40 miljonów rubli; odbywają się tu w ciągu roku 4 jarmarki. Miasto liczy około 55.000 mieszkańców.

Berdysz *(bardysz)*, dawna broń osobliwie przeciw konnicy; był to żelazny toporek o dwuch brodach na długim drzewcu, czyli trzonku. Piechota polska za Stefana Batorego nosiła berdysze na ramieniu.

Berek Joselowicz, pułkownik kościuszkowski i szef szwadronu ułanów za Księstwa Warszawskiego. Pochodził z miasteczka Kretyngi (pod Połągą), z rodziny żydowskiej. Jego zapał patrjotyczny i niepospolite zdolności umiał ocenić Kościuszko i wydał mu w r. 1794 pozwolenie na uformowanie osobnego pułku lekkiej kawalerji. Pułk jego zniesiony został przez Suworowa. Berek z niedobitkami uszedł za granicę i zaciągnął się do legjonów Dąbrowskiego. Jako dowódca szwadronu ułanów przybył w r. 1809 do Księstwa Warszawskiego i tegoż roku poległ w potyczce z Austrjakami pod Kockiem.

Berent *Wacław*, współczesny powieściopisarz polski, ur. w r. 1873; nauki pobierał w Warszawie, później wyjechał do Monachjum, gdzie się doktoryzował. Jest autorem powieści p. t.: „Nauczyciel", „Fachowiec", „Próchno" i innych.

Beresteczko, miasteczko w gub. Wołyńskiej, pow. Dubieńskim, nad rz. Styrem; niegdyś siedlisko arjan; słynne zwycięstwem króla Jana Kazimierza nad kozakami pod Bohdanem Chmielnickim, oraz Tatarami w r. 1651. Następstwem wygranej bitwy było zawarcie traktatu w Białejcerkwi.

Bereza Kartuska, osada w gub. Grodzieńskiej, pow. Prużańskim, niegdyś wspaniały, jedyny na Litwie, klasztor Kartuzów, założony przez Kazimierza Leona Sapiehę r. 1648. W r. 1831 klasztor zamknięto, a kościół zamieniony został na parafjalny.

Berezyna, rzeka, bierze początek w pow. Borysowskim i wpada do Dniepru. Żegluga na niej, poczynając od ujścia rz. Serguta, dosyć znaczna; głównie spławiają nią drzewo do Rygi. Pamiętna jest dwiema przeprawami, a mianowicie: Karola XII w r. 1708 pod Niższym Berezynowem, i Napoleona I w r. 1812 od 25 do 29 listopada.

Berezyński kanał, łączący Dniepr z Dźwiną zachodnią, długości przeszło mili, zbudowany między rzekami Berezyną a Ułą; wchodzi w skład systematu spławnego między morzami Czarnem a Baltyckiem.

Berg *Teodor Fryderyk Rembert* von, hrabia, generał rosyjski, ur. 1790 r., a w r. 1863 mianowany namiestnikiem Królestwa Polskiego, na którem to stanowisku przetrwał do śmierci, t. j. do r. 1874. Po śmierci Berga namiestnictwo warszawskie zostało zniesione i zamienione na generał-gubernatorstwo.

Bergamota. Tak nazywają dwie różne od siebie rośliny, a mianowicie: odmianę *gruszki* i *cytrynę bergamotę*, rosnącą w Sycylji i Neapolu, z której kory wyciskają olejek bergamotowy.

Beri-beri — choroba panująca w Japonji, Australji, Indjach Wschodnich i innych miejscowościach podzwrotnikowych; polega na paraliżu kończyn dolnych, zwolna posuwającym się wyżej, utrudnieniu oddychania, obrzęku ciała; kończy się śmiercią w 70 wypadkach na 100; śmierć następuje czasami bardzo prędko. Powstaje, jakoby, wskutek zapalenia nerwów i zakażenia.

Bering lub **Behring** *Vitus*, ur. 1680 r. Za panowania Piotra W. wstąpił do rosyjskiej służby morskiej i przedsięwziął r. 1728 podróż naukową na morze Kamczackie, podczas której odkrył, a raczej stwierdził odkrycie kozaka Desznewa z r. 1648, że w tamecznych stronach jest nieznany przesmyk morski pomiędzy Azją i Ameryką. Przesmyk ten w najwęższej części nazwany został od jego imienia *cieśniną Beryngа*.

Berkowiec, waga rosyjska, zawierająca 10 pudów, zatem 400 funtów, co czyni funtów polskich 403, albo klg. 163,8.

Berlin, stolica cesarstwa Niemieckiego i królestwa Pruskiego, nad rzeką Sprewą, liczy przeszło 2 miljony mieszkańców. Berlin stanowi węzeł komunikacji całych, a zwłaszcza północnych Niemiec: 11 głównych linji kolejowych zbiega się w stolicy; kanały spławne łączą Sprewę z Łabą, Odrą, a pośrednio z Wisłą. Miasto samo stanęło na bagnach i moczarach, w krainie niegdyś słowiańskiej; słowiańską też jest nazwa Berlina i wielu sąsiednich miejscowości. Olbrzymie to miasto ma bardzo długie, proste i regularne ulice, ale nie jest piękne; odznacza się natomiast licznymi i doskonałymi środkami komunikacji, łączącymi miasto z przedmieściami. Berlin jest ogniskiem nietylko handlu, lecz i umysłowej działalności narodu niemieckiego. W szkołach i wyższych zakładach naukowych berlińskich nauczają najznakomitsi profesorowie; zbiory naukowe bogate są w cenne dzieła sztuki i w ciekawe okazy przyrody. Najważniejsze gałęzie przemysłu Berlina są: budowa maszyn, tkactwo, wytwory chemiczne i przyrządy do nauki fizyki.

Berlinka, statek handlowy, żaglowy, płaskodenny, używany u nas na rzekach większych, zwłaszcza na Wiśle, mieszczący w sobie 200 beczek ładunku zboża. Berlinka pokryta jest dachem lekko pochylonym, posiada kajutę dla *szypra*, prowadzącego statek. Piękne berlinki budują pod Włocławkiem.

Berliński Kongres. Po pomyślnej dla Rosji wojnie z Turcją, zakończonej 1878 r., uprzedzając pretensje i wymagania mocarstw europejskich, Rosja wyraziła życzenie zwołania kongresu, złożonego z przedstawicieli państw zainteresowanych, celem uregulowania wielu spornych kwestji, będących następstwem ukończonej kampanji. Kongres obradował w Berlinie pod przewodnictwem Bismarcka i skłonił Rosję do bardzo poważnych ustępstw, wytrącając jej z rąk najbardziej pożądane owoce zwycięstw orężnych. Między innemi przyznano wówczas Austrji prawo okupacji Bośni i Hercegowiny.

Berlioz *Hektor*, dr. medycyny, znaznakomity kompozytor francuski, ur. r. 1803, napisał kantatę „Sardanapal", wiele symfonji, oper, oratorjów, „Te-Deum", „Requiem"; wydał także opisy podróży do Niemiec, Austrji, Rosji; od r. 1839 był bibljotekarzem w konserwatorjum paryskiem i tam umarł r. 1869.

Berło, krótka laska, będąca w ręku panującego widomym znakiem jego władzy. W wiekach średnich berło było konieczną i nieodłączną oznaką władzy monarszej, a samo jego pocałowanie, lub nawet dotknięcie się, było dowodem podległości i hołdu. *Berło polskie*, włócznia żelazna, którą był umęczony św. Maurycy, darowana przez Ottona III Bolesławowi Chrobremu, służyła królom polskim za berło i przechowuje się dotąd w skarbcu krakowskim na Wawelu. Inne berła, podobno za Przemysława i następców sprawione, w liczbie czterech, zaginęły w r. 1794. Berła akademickie rektorskie posiadała akademja Krakowska i Zamojska.

Bermyca (z niem.), kołpak wojskowy z futra niedźwiedziego; w wojsku polskiem nosili je strzelcy konni i konna artylerja.

Bern. — 1) Kanton w Szwajcarji, obejmujący 6.884 kil. kw. (około 125 mil kw.) z 589.000 mieszk. Kraj górzysty, mało urodzajny; mieszkańcy trudnią się przeważnie hodowlą bydła, wyrobem serów oraz fabrykacją zegarów i zegarków; ustrój państwowy oparty jest na konstytucji demokratycznej z r. 1893.— 2) Miasto główne kantonu berneńskiego i jednocześnie siedlisko władz związku helweckiego (t. j. stolica Szwajcarji) nad rzeką Aar; liczy 73.000 mieszk.; posiada uniwersytet i biuro wszechświatowego związku pocztowego.

Bernard. Kościół czci trzech świętych tego imienia: 1) *z Mentonu*, ur. r. 923, um. r. 1008, wybudował dwa klasztory i szpitale dla pielgrzymów w miejscu, gdzie stały przedtem świątynie bogów pogańskich. Jeden z klasztorów, zwany *Wielkim Bernardem*, stoi na górze tejże nazwy, a właściwie na przełęczy, którędy prowadzi droga ze Szwajcarji do Włoch, na wysokości 2472 metr. nad poziomem morza. Zakonnicy tamtejsi przy pomocy psów ogromnej wielkości wyszukują zbłąkanych podróżnych i udzielają im u siebie przytułku. Drugi taki przytułek, *Mały Bernard*, jest w Alpach grajskich, w Piemoncie. Kościół obchodzi pamięć św. Bernarda z Mentonu dnia 15 czerwca; 2) *Opat z Clairvaux* (mów: Klerwo), ur. r. 1091, um. r. 1153, sławny nietylko życiem cnotliwem, ale i wymową znakomitą; walczył z heretykami, zachęcał do wypraw krzyżowych i zostawił kilka uczonych dzieł. Pamiątka tego świętego przypada d. 20 sierpnia; 3) *Bernard* lub *Bernardyn* t. zw. *Seneński*, ur. 1380 r., um. 1444 r., ulepszył regułę zakonu św. Franciszka i od niego nazwano w Polsce tę gałęź zakonu Bernardynami (ob.).

Bernardyni, zakon braci mniejszych obserwantów reguły św. Franciszka Seraf ickiego; jedno z najliczniejszych zgromadzeń, które w r. 1788 liczyło 179 prowincji, męskich 5,580 i żeńskich 848 klasztorów, oraz 69.000 zakonników i zakonnic. Noszą habit ciemno-brunatny, przepasany paskiem z białej wełny z trzema węzłami. *Bernardyni w Polsce.* Dał im początek św. Jan Kapistran, przybywszy w 1453 r. do Krakowa, gdzie zjednał tylu zwolenników, że kardynał Zbigniew Oleśnicki ufundował dla nich tamże pierwszy klasztor. Na Litwę wprowadzeni zostali 1468 r. W r. 1768 było klasztorów Bernardyńskich w Małopolsce 20, w Wielkopolsce 37, na Litwie 30, na Rusi 25.

Bernardynki, zgromadzenie klasztorne żeńskie, zwane tak w Polsce i na Litwie, było właściwie zgromadzeniem *Klarysek*, *Elżbietanek* lub *Koletanek*, stosownie do reformy przez nie przyjętej. Wprowadzone zostało do Polski 1489 r. Stanowiło gałęź zakonu św. Franciszka Serafickiego

Bernatowicz *Feliks*, ur. na Litwie w r. 1786, um. w Łomży w r. 1836, pisarz głośnego w swoim czasie imienia, autor sławnej powieści historycznej „Pojata", która od chwili pojawienia się w 1826 r. aż do dzisiejszych czasów bywa czytaną z zajęciem i pożytkiem.

Bernhard *Sara*, słynna artystka dramatyczna francuska, ur. 1844 r. w Paryżu, robiła wycieczki artystyczne po Europie i Ameryce, w Warszawie występowała w 1882 i 1909 r.

Bernini *Jan Wawrzyniec*, ur. 1598 r., um. 1680 r., malarz, rzeźbiarz i budowniczy, najwybitniejszy przedstawiciel stylu, zwanego *barokiem* (ob.). Jego dziełem jest wspaniała kolumnada przed kościołem św. Piotra w Rzymie.

Berno *(Brno)*, stolica Moraw, liczy 110.000 ludności i jest jednem z najbardziej przemysłowych miast w państwie Austrjackiem. Znajdują się tam fabryki cukru, a przedewszystkiem słynie miejscowy przemysł tkacki (sukna i płótno), jakoteż fabryki

Berszada, miasto nad rz. Berszadą, w gub. Podolskiej.

Bert *Paweł*, fizjolog i polityk francuski, ur. 1830 r., um. 1886 r. Był profesorem uniwersytetu. Przeprowadził wiele bardzo ważnych badań fizjologicznych. Napisał kilka dzieł, z których „Pierwsze zasady zoologji" i „Pierwsze zasady fizyki" przetłumaczone zostały na język polski.

Berthelot *Marcelin*, uczony francuski i mąż stanu; ur. 1827 r., um. 1907 r.; odznaczył się jako znakomity chemik, który w tej dziedzinie nauki poczynił znaczne zdobycze; przez rok (1886—1887) był ministrem oświaty i krótko ministrem spraw wewnętrznych. Wydał dużo dzieł naukowych, przeważnie z dziedziny chemji.

Berthold Schwartz, ob. *Schwartz Berthold.*

Berthollet *Klaudjusz Ludwik* hrabia, znakomity chemik francuski, ur. 1748 r., um. 1822 r.; poczynił wielkie zdobycze w dziedzinie technologji chemicznej i chemji analitycznej; poznał skład amonjaku, zbadał własności chloru i zastosował go do bielenia tkanin *(bertoletowanie)*, odkrył mieszaninę wybuchającą, zwaną *prochem Bertholleta*, zbadał sole kwasu chlornego i *chloran potasu* (ob.), który od jego imienia otrzymał nazwę *soli Bertholleta;* podał prawa rozkładu soli, zwane *prawami Bertholleta.*

Bertholleta sól, ob. *Chloran potasu.*

Berwiński *Ryszard Wincenty*, ur. r. 1819 w Poznańskiem, um. w Konstantynopolu 1879 r., poeta wielkich zdolności, szczerego uczucia i bardzo radykalnych poglądów społecznych. Wydał w r. 1844 „Poezje", w których przemawiał gorąco za wolnością ludu wiejskiego. Lud kochał i znał dobrze, jak widać z opowieści jego „Kępa Zaniemyska", z książki „O gusłach, czarach, zabobonach i przesądach ludowych".

Beryl — minerał krystalizujący się podług układu sześciokątnego, rzadko bezbarwny, zwykle zielonawy, żółty, lub niebieski. Głównemi jego odmianami są: *szmaragd zielony* i *beryl.* Beryle dzielą na szlachetne i pospolite, prawie nieprzezroczyste. Niebieskawe i zielonawe odmiany tego minerału noszą także nazwę *akwarynu.* Używa się na kolczyki, pierścionki, szpilki; szlifowany w kształt brylantu jest dość ceniony.

Beryl albo inaczej *glucyn* (znak chemiczny *Be)* — rzadki pierwiastek chemiczny; wchodzi w skład szmaragdu, berylu (minerału). Własnościami fizycznemi zbliżony do glinu (aluminjum).

Berynga cieśnina łączy morze Berynga z oceanem Północnym Lodowatym, szeroka od 22 do 75 kilom., przeszło $^3/_4$ roku pokryta lodem, a wskutek tego mało uczęszczana; odkryta przez Beringa r. 1728.

Berynga morze—część oceanu Spokojnego u północno-wschodniego brzegu Azji, łącząca się z oceanem Lodowatym za pośrednictwem cieśniny Berynga. Do żeglugi nieprzydatne, gdyż od 7—9 miesięcy w roku pokryte jest lodem.

Berzelius *Jan Jakób*, u nas Berzeljuszem zwany, ur. 1779 r. w Szwecji, um. 1848 r.; jeden z najznakomitszych chemików; odkrył wiele metalów, napisał dużo dzieł z dziedziny chemji i mineralogji.

Berznik, jezioro w Król. Pols., w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim.

Besarabja—gubernja w Rosji południowo-zachodniej, między Prutem, Dniestrem, morzem Czarnem i ujściem Dunaju; obejmuje przestrzeń 45.632 kil. kw. (około 830 mil kw.) z 1.933.000 mieszk. Ludność Besarabji składa się przeważnie z Rumunów; mniejszość stanowią: Małorusini, Polacy, Grecy, Bułgarzy, Ormianie, Żydzi, Tatarzy, Serbowie oraz osadnicy niemieccy. — Rozległe stepy, porosłe bujną trawą, sprzyjają hodowli bydła; gleba urodzajna, nadaje się pod uprawę wszystkich zbóż, począwszy od kukurydzy i pszenicy; warzywnictwo i ogrodnictwo daje również doskonałe rezultaty; uprawa latorośli winnej udaje

się znakomicie i zapewnia mieszkańcom poważne dochody. Przemysł rozwinięty słabo; polega głównie na garbarstwie.— Besarabja przyłączona została do Rosji w r. 1812 i 1878. Miastem gubernjalnem jest *Kiszyniów*.

Beskidy, ob. *Karpaty*.

Bessel *Fryderyk Wilhelm*, ur. 1784 r. w Minden, um. w Królewcu 1846 r.; jeden z najznakomitszych astronomów nowszych czasów. W 1819 r. prof. i dyrektor obserwatorjum w Królewcu. Wydał wiele dzieł z zakresu astronomji.

Bessemer *Henryk*, technik angielski, ur. 1813 r., um. 1898 r.; wsławił się wynalazkami na polu mechaniki i metalurgji, a szczególniej nową metodą wyrobu stali (t. zw. *metoda Bessemera*— ob. *Stal*), która dokonała przewrotu w tej gałęzi przemysłu. W uznaniu zasług, Bessemer powołany został na członka królewskiego Towarzystwa nauk w Londynie, a następnie otrzymał szlachectwo.

Bessemerowanie. Sposób inżyniera Bessemera przeróbki żelaza na stal, polegający na odwęglaniu surowca, przez spalanie węgla w roztopionym metalu strumieniem powietrza (ob. *Stal*).

Bestja (z łac.)—dzikie zwierzę; człowiek ze zwierzęcymi instynktami.

Betanja: 1) W starożytności miasteczko pod Jerozolimą, na stoku góry Oliwnej, gdzie Zbawiciel w domu Marty i Marji przebywał, gdzie wskrzesił brata ich Łazarza; obecnie zwane El-Azarigeh, ma 500 mieszkańców. 2) Miejsce nad Jordanem, gdzie św. Jąn chrzcił i nawoływał do pokuty.

Betleem, miasto starożytne na południe od Jerozolimy, oddalone od niej o 7 kilometrów. Król Dawid pochodził z tego miasta, dlatego nazywa się miastem Dawidowem. Przepowiednia proroka Micheasza, że z Betleem wyjdzie Mesjasz, spełniła się za czasów cesarza rzymskiego Augusta, gdy Najśw. Marja Panna udała się wraz z Józefem z Nazaretu do Betleem, aby spełnić rozkaz cesarski i zapisać się w swojem mieście rodzinnem. W grocie pod Betleem, służącej za schronienie dla trzód, przyszedł na świat Zbawiciel ludzkości. Grota ta istnieje do dzisiaj i jest niewątpliwie tą samą, gdyż cesarz rzymski Adrjan kazał w tem miejscu postawić świątynię pogańską. Około r. 326 cesarzowa Helena, matka Konstantyna Wielkiego, usunęła pamiątki pogańskie i zbudowała tam wspaniały kościół pod wezwaniem Najśw. Marji Panny. Miejsce to sławne z pielgrzymek chrześcijan, czczone jest także przez mahometan.

Beton, mieszanina grubego żwiru lub drobnych kamieni z cementem, piaskiem i stosowną ilością wody. Beton, świeżo sporządzony, jest sypki, ale po pewnym czasie staje się masą jednolitą, niezmiernie twardą. Używają go na fundamenty pod budowle na gruntach mokrych. Z odpowiednich mieszanin betonowych odlewają rury kanałowe, stopnie do schodów, zbiorniki studzienne i t. d.

Betulina, materja krystaliczna, wydobywana z kory brzozowej za pomocą alkoholu, po uprzedniem wygotowaniu tej kory w wodzie i wysuszeniu. Składem chemicznym zbliża się do żywic.

Beuthen, ob. *Bytom*.

Bez, rodzaj roślin z rodziny *przewiertniowatych*, odznacza się kielichem zrosłodziałkowym, rurkowatym, koroną zrosłopłatkową, kółkowatą, pięciowrębną. Kwiaty są zebrane w baldaszkogrony lub bukiety. Owocem jest jagoda prawie kulista, soczysta. *Bez czarny* jest krzewem, lub drzewkiem rozłożystem, wysokiem na kilka metrów. Rośnie u nas wszędzie po przedlesiach i ogrodach. Jagody ma czarne, wielkości pieprzu. Kwitnie w czerwcu i lipcu. Kwiaty ma baldaszkogronowe białe lub różowawe, mocnej i przenikliwej woni. Wysuszone kwiaty, przybierające barwę żółtawą, używane są jako ziółka na wzbudzanie potów, a zewnętrznie w materacykach na okłady. Z jagód przyrządzają powidłą bzowe. *Bez korałowy* o kwiatach żółtych, zebranych w bukiety, ma jagody czerwone; rośnie głównie w górach. *Bez hebd* czyli *baźnik* jest uprzykrzonym chwastem, pospolitym na nieuprawnych miejscach; kwiaty ma białe, jagody czerwone.

Bez lilak, właściwie *lilak*, krzew należący do rodziny *oliwowatych*, pochodzący z Azji; hoduje się w Europie jako roślina ozdobna dla wonnych kwiatów. *Lilak pospolity*, kwitnący w maju, znany jest w licznych odmianach, z których jedna, o kwiatach białych, utrzymuje się w kwiecie przy sztucznej hodowli przez cały rok. Lilak łatwo rozmnaża się za pomocą sadzonek. Z kwiatów jego otrzymują *esencję*, która ma obszerne zastosowanie w perfumerji.

Bezbożność, ob. *Ateizm*.

Bezbraim, *Bezprem*, *Besper*, syn króla polskiego Bolesława Wielkiego, ur. w 988 r. Otrzymał w udziale 1025 r. prowincję zakarpacką nad Wagiem. Wygnany z kraju przez brata Mieczysława II, długi czas przebywał w Węgrzech, Czechach i Niemczech. Zabity przez dworzanina 1032 r.

Bezecny, bez czci *(infamis)*, w dawnem prawie polskiem—pozbawiony wyrokiem czci; bezecność złączona była z wywołaniem z kraju.

Bezelea, w mitologji litewskiej bogini wieczoru, posługująca słońcu.

Bezik, gra w karty, pochodząca z Francji. Grają w nią dwie osoby.

Bezkrólewie *(interregnum)*, oznacza w państwach elekcyjnych czas od chwili śmierci, lub ustąpienia z tronu ostatniego monarchy, aż do wstąpienia jego następcy.

Bezkrólewie w Polsce. Forma rządu w Polsce była od najdawniejszych czasów zupełnie inna, niż w państwach sąsiednich, więc też i bezkrólewie miało u nas odmienny niż gdzieindziej charakter. Bezkrólewie nastąpić mogło w trzech wypadkach, t. j. albo po śmierci króla, albo po odjęciu mu godności królewskiej przez naród (jak się stało z Henrykiem Walezjuszem), albo po dobrowolnem złożeniu korony przez władcę, jak to uczynił Jan Kazimierz. Zastępujący króla w tym czasie prymas, arcybiskup gnieźnieński, zwał się po łacinie *interrex*, a po polsku *międzykról*. Pierwsze bezkrólewie, które w dziejach naszych spotykamy, zdarzyło się po śmierci Mieczysława Gnuśnego. Aż do śmierci Zygmunta Augusta bywały bezkrólewia okresem przejściowym i miały charakter tymczasowości. Po śmierci ostatniego z Jagiellonów ułożono na czas bezkrólewia oddzielne prawa i ustawy, jakby to był jakiś stan normalny, w życiu politycznem Rzplitej zasadniczo oddzielający jedno panowanie od drugiego. Bezkrólewie zostało uregulowane prawami. Następują w tym okresie trzy sejmy: pierwszy konwokacyjny, na którym stany Rzplitej oznaczają czas i formę elekcji, drugi elekcyjny, trzeci koronacyjny. Sejmy te poprzedza konwokacyjna Rada senatu, zwołana przez prymasa wnet po zgonie króla, na której ustanawia się terminy najbliższych sejmików wyborczych i przyszłego sejmu konwokacyjnego. Równocześnie z uniwersałem na sejmiki wydaje prymas „denuncjację“ o śmierci królewskiej i otwarciu bezkrólewia. Z kolei, na sejmie konwokacyjnym ustanowiony zostaje termin sejmu elekcyjnego, oraz cały szereg rozmaitych nowych uchwał, dotyczących zarówno bezpieczeństwa Rzplitej podczas bezkrólewia, jako też przebiegu i warunków przyszłego sejmu elekcyjnego. Ponieważ zwykle sądy odbywały się w Polsce w imieniu króla, zatem podczas bezkrólewia działalność ich zawieszano, a poczynały funkcjonować tak zwane *sądy kapturowe* (ob.), których ustawy były znacznie surowsze od normalnych. Dla utrzymania porządku wewnątrz kraju i wykonywania uchwał sejmowych, stany zawiązywały na czas bezkrólewia *konfederację*.

Bezkwiatowe lub *skrytopłciowe*—dział roślin, które nigdy nie kwitną i nie dają

nasion, rozmnażają się za pomocą *zarodników*. Całe królestwo roślinne dzieli się na te dwa działy: *bezkwiatowych i jawnokwiatowych*, czyli *nasiennych*. Do bezkwiatowych należą następujące ważniejsze gromady roślin: 1. *Wodorosty*, 2. *Grzyby*, 3. *Porosty*, 4. *Mchy*, 5. *Skrzypy*, 6. *Widłaki*, 7. *Paprocie*. Pierwsze trzy gromady należą do *plechowych*, t. j. nie mają ani liści, ani pędów, ani korzeni, tworząc tylko nieokreślonego kształtu *plechę*. Trzy wyższe nazywają się *skrytokwiatowe naczyniowe*, mają bowiem *cewki* czyli naczynia w drewnie. Mchy zajmują stanowisko pośrednie.

Bezlotek—*pingwin*, ptak płetwonogi, wielkości gęsi, okryty łuskowatemi piórami; grzbiet ma czarny, brzuch biały, skrzydła nielotne, podobne do płetw; nogi tak dalece odsunięte ku tyłowi, że ptak przybrać może postawę pionową. Nie lata, ale pływa doskonale i nurkuje. Spotykamy go w zimniejszych krajach południowej półkuli: w Patagonji i południowej Afryce. Dostarcza tłuszczu (tranu) i skórek na futra.

Bezmian, przyrząd do ważenia, oparty na prawach drąga; z jednej jego strony jest haczyk, lub szalka do kładzenia ważonego przedmiotu, z drugiej ciężar ruchomy, który się przesuwa, aż drąg przyjmie położenie poziome w równowadze. Ciężar ciała ważonego odczytuje się z podziałki.

Bezpieczeństwo, spokojność, pewność. *Bezpieczeństwo publiczne* oznacza warunki państwowe, przy których obywatele z zupełnym spokojem i pewnością mogą wykonywać swe prawa i obowiązki. *Bezpieczeństwo wolności* jest to rękojmia, zapewniona ustawą, której mocą nikt bez postanowienia sądowego swobody pozbawionym nie będzie.

Bezpieczeństwo wolności szlacheckiej, przywilej, nadany przez Władysława Jagiellę szlachcie polskiej na sejmie w Brześciu Kujawskim 1425 r. a potwierdzony w Jedlni 1430 r. i stąd zwany często przywilejem *jedlneńskim*. Wstawiano go w *Pacta Conventa*, zaprzysięgane później przez królów polskich w wyrazach: *„Neminem captivare permittemus nisi jure victum“* (nikogo nie dozwolimy więzić, dopóki prawnie osądzonym nie zostanie). Przywilej ten jednak nie służył szlachcicowi, złapanemu na gorącym uczynku zabójstwa kradzieży, rozboju, gwałtu i t. p.

Bezprawie, postępek przeciwny prawu, albo moralności i przeto wywołujący zgorszenie publiczne.

Bezrząd, ob. *Anarchja*.

Bezsenność, chorobliwa niemożność spania, zachodząca często u chorych nerwowo i obłąkanych.

Bezstronność. Jeżeli kto w działaniu i zapatrywaniach swoich nie kieruje się żadnymi ubocznymi, a zwłaszcza osobistymi względami, lecz wyłącznie poczuciem prawdy i sprawiedliwości, wtedy mówimy, że odznacza się bezstronnością i nazywamy go bezstronnym.

Bezwład, ob. *Paraliż*.

Bezwładność czyli *inercja ciał*. Każde ciało (przedmiot) dąży do zachowania swego stanu spoczynku, lub ruchu. Ciało wprawione w ruch poruszałoby się wiecznie, gdyby na swej drodze nie napotykało żadnych przeszkód, tamujących ruch (tarcie, opór powietrza, siła ciężkości); ciało zaś w spoczynku trwałoby w nim ciągle, gdyby nie działały nań żadne *siły*. Dążność ta nazywa się w fizyce *bezwładnością* czyli *inercją ciał*. Ogólną tę własność ciał, nader doniosłą pod względem naukowym, zarówno jak i praktycznym, wykrył Galileusz (r. 1610), a sformułował ostatecznie Newton (r. 1687).

Bezwłasnowolność. Pewnego rodzaju choroby niweczą tak dalece zdolności umysłowe człowieka, że go stawiają narówni z dzieckiem, a niekiedy czynią go niebezpiecznym dla innych i szkodliwym dla siebie samego. Społeczeństwo ma obowiązek rozciągnąć najtroskliwszą pieczę nad osobami tak upo-

śledzonemi i ich majątkiem. W tym celu wszystkie prawodawstwa narodów ucywilizowanych ogłaszają osoby takie za pozbawione własnej woli, a czynności cywilne, dokonane przez nie, za nieważne, poddając jednostki ubezwłasnowolnione, narówni z małoletniemi, pod prawnie ustanowioną opiekę.

Bezwodnik cz. *anhydryt*.—Jeżeli jakikolwiek kwas pozbawimy zupełnie wody (przez nagrzanie lub odciągnięcie jej w inny sposób), wówczas otrzymamy bezwodnik tegoż kwasu. Bezwodniki kwasów działają energiczniej, aniżeli kwasy; z wodą łączą się zazwyczaj bardzo chciwie, stąd też niektórych, jak bezwodnika kwasu fosforowego, używają jako środka odciągającego wodę.

Bezwyznaniowość, nienależenie do żadnego z wyznań, objętych ustawami państwowemi i religijnemi.

Bezwzględny. Wyraz ten ma dwojakie znaczenie: 1) *Człowiekiem bezwzględnym* nazywają tego, kto w postępowaniu swem nie kieruje się żadnymi względami, nie ma żadnych względów na kogoś, nikogo nie oszczędza. 2) *Bezwzględną* czyli *absolutną* własnością w naukach ścisłych nazywa się własność ciał istotna, samoistna, niezależna od okoliczności zewnętrznych.

Bezzębne *(Szczerbate)*, rząd ssących; cechą ich główną jest brak zębów przednich, u niektórych nawet kłów i trzonowych; są to zwierzęta powolne i ociężałe; pazury silnie rozwinięte osłaniają słabo wykształcone palce. Należą tu rodzaje: leniwiec, łuskowiec, mrówkojad, mrównik i pancernik; żyją wogóle w krajach gorących. Tu należą też olbrzymie zwierzęta, które żyły w dawniejszych epokach geologicznych.

Bezżeństwo, ob. *Celibat*.

Bez—tania, gładka tkanina wełniana, lub pół-bawełniana, używana na ubiory kobiece i męskie.

Bęben, jedno z pierwotnych narzędzi muzycznych. Istniało w licznych nawet odmianach w głębokiej starożytności, i do dziś znane jest wszystkim ludom, zarówno cywilizowanym, jak i dzikim. Zasadniczą formę bębna stanowi cylinder metalowy, lub drewniany, wewnątrz pusty, z obu otwartych stron obciągnięty skórą — zwykle cielęcą, w którą grajek uderza jedną, lub dwoma drewnianemi pałeczkami.

Bębenkowa błona, ob. *Ucho*.

Będzin, miasto powiatowe w gub. Piotrkowskiej (w Zagłębiu Dąbrowskiem), nad Czarną Przemszą, liczy około 35.000 mieszk. Posiada rządową hutę cynkową, fabrykę cegły ogniotrwałej i kopalnie węgla kamiennego pod miastem. Wartość produkcji przemysłowej wynosi 1¼ miljona rubli rocznie. Zamek na wzgórzu nad Czarną Przemszą założył w XIII w. Bolesław Wstydliwy; Kazimierz Wielki przebudował go i umocnił a osadzie nadał przywilej miejski, dozwalając mieszkańcom rządzić się prawem magdeburskiem (1358 r.). Książęta śląscy często najeżdżali okolice pograniczne, dlatego też Będzin był ważnym punktem strategicznym. *Powiat Będziński* obejmuje przestrzeń 1431 kil. kw. (około 25 mil kwadr.) i liczy do 300.000 mieszk.; dzieli się na 18 gmin; jest bardzo przemysłowy z powodu licznych kopalń węgla kamiennego. Wartość produkcji przemysłowej pow. Będz. wynosi przeszło 47 miljonów rubli rocznie.

Bękart, w języku staropolskim *bastard*, dziecko nieprawego łoża, nie w małżeństwie zrodzone, dziecko naturalne. Położenie prawne dzieci naturalnych w kraju naszym określają przepisy Kodeksu cywilnego Król. Polsk. i Kodeksu Napoleona.

Biała—nazwa kilku miast, z których ważniejsze: 1) *Biała Radziwiłłowska* na Podlasiu, miasto pow. w gub. Siedleckiej, nad rzeką Krzną, założone w XV wieku przez Piotra Białego, wojewodę trockiego; posiada wieżę murowaną, pozostałą po zamku obronnym, zbudowanym w XVI w. przez Radzi-

willa Sierotkę, i kilka kościołów; liczy do 12.500 mieszk. 2) *Biała*—osada nad rzeką Białką, w pow. Rawskim, gub. Piotrkowskiej, do 2.500 mieszk. 3) *Biała*—miasto fabryczne w Galicji, w obwodzie Wadowickim, nad rzeką Białą na pograniczu Śląska, liczy do 10.000 mieszk.

Biała—nazwa kilku niewielkich rzek polskich: 1) Rzeczka w Król. Polskiem, poczynająca się około Godziszewa w gub. Lubelskiej i wpadająca do rzeczki Zajemna. 2) Rzeczka, biorąca początek w okolicy Olkusza i wpadająca do Białej Przemszy. 3) *Biała*—dopływ Wisły, oddzielający Galicję od Śląska. 4) *Biała* — dopływ Raby w Galicji. 5) *Biała*—dopływ Seretu w Galicji. 6) *Biała*—dopływ Narwi w gub. Grodzieńskiej i inne.

Biała broń. Tak nazywa się broń sieczna i kolna, jak pałasz, bagnet, lub dzida, w przeciwstawieniu do broni palnej.

Białacerkiew, miasto w gubernji Kijowskiej, położone nad rzeką Rosią, pamiętne zwycięstwem Stefana Chmielnickiego nad Tatarami w r. 1626. Liczy około 23.000 mieszkańców, w połowie Żydów; ma kilka fabryk. Należy od pierwszego podziału Polski do rodziny hrabiów Branickich.

Białaczka *(Leucaemia)*, choroba, polegająca na nienormalnym stosunku białych ciałek krwi do czerwonych. Podczas, gdy w stanie normalnym na 350 czerwonych przypada 1 ciałko białe, przy białaczce stosunek ten zmienia się do tego stopnia, że na 2 ciałka czerwone przypadają 3 białe, a nawet w wysokim stopniu choroby na 1 czerwone znajdowano 8—20 białych. Przyczyną tej choroby są cierpienia gruczołów limfatycznych i śledziony, będącej narządem do wytwarzania białych ciałek krwi.

Białaczów — dawniej miasteczko, obecnie osada w gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim; liczy przeszło 1.600 mieszkańców. Był siedzibą Odrowążów, Białaczewskich i Malachowskich.

Biała dama, postać legendarna, ukazująca się jakoby w niektórych zamkach książąt niemieckich, naprzykład w Berlinie, Ansbachu, Darmstadzie i t. d.; zjawieniem swojem przepowiada ważne wypadki, mające dotknąć rodziny książęce.

Biała Hańcza, ob. *Hańcza.*

Biała Przemsza, ob. *Przemsza.*

Białe—nazwa kilku jezior polskich, z których ważniejsze: 1) W gub. Suwalskiej, pod Augustowem, należące do systematu Augustowskiego. 2) W pow. Gostyńskim, gub. Warszawskiej (inaczej *Białłe).* 3) W pow. Grodzieńskim, mające około 10 kil. kw. powierzchni. 4) W pow. Słonimskim, gub. Grodzieńskiej. 5) W pow. Kowelskim, gub. Wołyńskiej.

Białe morze—część oceanu Północnego Lodowatego, oblewająca północne wybrzeża Rosji Europejskiej, o trzech znaczniejszych odnogach: Oneskiej, Kandałackiej i Dźwińskiej. Większą część roku pokryte lodem i dla żeglugi dostępne tylko od maja do końca września. Głównym portem tego morza jest miasto Archangielsk, położone przy ujściu rzeki Dźwiny Północnej.

Białe wiersze. Tak zowiemy wiersze miarowe, nierymowane, tworzone na wzór starożytnych łacińskich i greckich, w których cała harmonja zasadza się na rytmie, nie zaś na rymie.

Białecki *Antoni*, urodzony w Warszawie w 1836 r., nauki skończył w Krakowie i rozpoczął pracę pisarską na niwie archeologji i paleografji. W r. 1858 zamieszkał w Petersburgu, gdzie pracował jako dziennikarz. Powołany na profesora b. Szkoły Głównej, wykładał prawo międzynarodowe; — po 25-ciu latach służby profesorskiej usunął się i oddał pracom literackim.

Białego orła order ustanowiony został w Polsce 1705 r. przez króla Augusta II, a zmieniony w ozdobach 1713 r.

Order ten 1821 r. wcielony został do orderów cesarsko-rosyjskich i zajmuje miejsce po orderze św. Aleksandra Newskiego.

Białka. 1) B. rzeka, poczyna się pod Żabikowem w pow. Radzyńskim, gub. Siedleckiej i wpada do Tyśmienicy. 2) B. rzeka, bierze początek pod wsią Grzymkowice w pow. Skierniewickim, gub. Warszawskiej, wpada do Rawki. 3) B. rzeka, poczyna się w lasach leśnictwa Janów, w pow. Konstantynowskim, gub. Siedleckiej i wpada do Krzny.

Białka rudnica—motyl z grupy *prządek*, kosmaty, brudno-biały, z odwłokiem, zakończonym pęczkiem rudych włosów. Liszki ciemno-brunatne, z pęczkami rudych włosów; objadają liście. Na zimę łączą się w gromady, otaczają jedwabistym oprzędem gęsto ulistnioną gałąź i zimują w tem wspólnem gnieździe. Bardzo szkodliwe; gniazda ich należy w zimie zbierać i palić.

Białko—jest to związek, a właściwie grupa niedokładnie jeszcze poznanych związków chemicznych, składających się z węgla, wodoru, azotu, tlenu i siarki i występujących jako składowe części wszystkich bez wyjątku stworzeń żyjących: ludzi, zwierząt, roślin. Białko znajduje się w pokarmach ludzi i zwierząt, jako składnik konieczny. Pokarmy zawierające większe ilości białka nazywają się *białkowymi*, a także *azotowymi* (ze względu, iż azot wchodzi w skład białka). Do takich należą: jaja, mięso, mleko, krew. Do główniejszych gatunków białek, oprócz wyżej wymienionych, należy jeszcze: ze zwierzęcych—hemoglobina, zaś z roślinnych—włóknik roślinny, legumin (zawarty w owocach strączkowych), konglutyn (zawarty w łubinie, migdałach, rzodkwi), a zwłaszcza białko roślinne (albumin roślinny), podobne co do własności do białka zwierzęcego. Białko roślinne rozpuszcza się w wodzie, a zagotowane ścina się; posiada własności pożywne tak samo, jak białko zwierzęce. Znajduje się w nasionach rozmaitych roślin, a szczególniej roślin motylkowatych.

Białkomocz, ob. *Albuminarja.*

Białkówka, białko oczne, ob. *Oko.*

Białobrzegi, dawniej miasto, dziś osada, niegdyś w województwie Sandomierskiem, dziś w powiecie i gubernji Radomskiej, na prawym brzegu Pilicy, przy trakcie bitym z Warszawy do Radomia.

Białodrzew. Gatunek topoli o liściach okrągło-jajowatych, pod spodem szaro kutnerowanych, co nadaje drzewu wygląd białawy. Dosięga 80—100 stóp wysokości. Rośnie w Europie północnej i środkowej. Jest to mieszaniec topoli srebrzystej i osiny. Drzewo białodrzewu miękkie, używa się na rozmaite wyroby.

Białogłowa, biała-głowa, białka—pospolita dawniej u nas nazwa niewiasty, kobiety, od białego zawicia głowy (podwiki), które było od czasów lechickich powszechnym zwyczajem narodowym. Wyraz kobieta, lubo również dawny, a może dawniejszy niż białogłowa, był niegdyś obelżywym, bo znaczył tyle, co samica.

Białogród, ob. *Akerman.*

Białogród — nazwa kilku miast słowiańskich, z których ważniejsze: 1) *Białogród*, a z niemiecka *Belgrad*—stolica Serbji, leżąca między Dunajem a Sawą i posiadająca silną fortecę, uniwersytet, akademję wojskową i inne; liczy 78.000 mieszk. 2) *Białogród czeski*—po czesku *Bielohrad.* 3) *Białogród Arnaucki* czyli *Albański (Berat)* — miasto handlowe w Albanji, liczące przeszło 12.000 mieszk. i inne.

Białołęka, wieś w pow. i gub. Warszawskiej, w gm. Brudno, odległa od Warszawy o wiorst 7, pamiętna bitwą d. 24-go lutego 1831 roku pomiędzy wojskiem polskiem a rosyjskiem.

Białoruś—nazwa kraju o nieokreślonych ściśle granicach, stanowiącego niegdyś część W. Księstwa Litewskiego. Dziś *Białorusini* pomieszani z Po-

łakami i Litwinami zamieszkują całą gubernię Mińską i Mohylowską, większą część Grodzieńskiej, Wileńskiej, Witebskiej i Czernihowskiej, oraz cząstkę Kowieńskiej i Smoleńskiej. Ogółem Białorusinów liczą do 6 miljonów. Lud to mało oświecony, nie posiadający literatury we właściwem znaczeniu tego wyrazu, ani klas inteligentnych, ani historji, ani uświadomienia o swej odrębności narodowej. Język *białoruski* należy do gromady wschodnio-słowiańskiej, najbliżej spokrewniony z mową małoruską. Wielką ilość wyrazów i zwrotów zapożyczył z polszczyzny.

Białoryb, rodzaj ryb, należących do rodziny karpiowatych, bardzo pospolity, dla mniej smacznego mięsa mniej ceniony. Należy do niego kilkanaście gatunków, dosyć do siebie podobnych; między innymi: płoć, jaź, uklej i inne.

Białoskórnictwo — jest to gałąź garbarstwa, zajmująca się wyrobem cieńszych, delikatniejszych, galanteryjnych gatunków skór, jak: skórek na rękawiczki, skór na siodła ozdobne, na oprawy i t. p. Za materjał służą skórki młodych cieląt, owiec, kóz, psów, wogóle zwierząt obdarzonych cieńszą skórą.

Białowieska puszcza —olbrzymi, niemal pierwotny las w gub. Grodzieńskiej, pow. Prużańskim i Wołkowyskim; obejmuje obszar 22 mil kwadr. (115.000 dziesięcin). Ale nietylko rozmiarami imponuje ten las odwieczny: rosną tu drzewa olbrzymy zarówno liściaste, jak i iglaste, a gęstwa leśna, niezbadana dokładnie przez ludzi, kryje w sobie mnóstwo zwierza i ptactwa dzikiego, jakiego gdzieindziej się nie spotyka: żyje tu jeszcze około 500 żubrów, łosie, sarny, jelenie, borsuki, dziki, niedźwiedzie, rysie, bobry, wydry, gronostaje i inne. Do r. 1888 puszcza Białowieska była własnością rządu; obecnie stanowi własność osobistą Cesarza rosyjskiego.

Białozór cz. *sokół norweski* — ptak drapieżny, gnieździ się w północnych krajach Europy i Azji; na Litwie często spotykany, u nas wyjątkowo. Używany dawniej do polowania; silny i zręczny.

Biały bóg, czyli jasny—nazwa istoty boskiej, czczonej przez Słowian nadbałtyckich, uosobienie dobra i światłości. Bóstwu temu składano ofiary na górze Biały-boh w Łużycach.

Biały Dunajec, ob. *Dunajec*.

Białystok, miasto na granicy Litwy i Polski, leżące teraz w gubernji Grodzieńskiej, liczy około 70.000 mieszkańców. Było dawniej stolicą Podlasia i z tych czasów posiada wspaniały pałac, wybudowany przez hetmana Klemensa Branickiego. Miasto przemysłowe i handlowe, ma duże fabryki sukna i jedwabiu, pilśni i tytuniu. Krzyżują się tu linje kolejowe, wiodące z Prus i z Warszawy do stolic Rosji: Petersburga i Moskwy.

Biarritz, wieś we francuskim departamencie Niższych Pirenejów, w okolicy malowniczej, nad odnogą Biskajską.

Biblja, zbiór ksiąg, z natchnienia Ducha Św. napisanych a przez Kościół uznanych za słowo Boże. Składa się z ksiąg Starego i Nowego Zakonu. Stary Zakon obejmuje objawienie Boże, dane przed Chrystusem. W skład Starego Zakonu wchodzą księgi treści historycznej, obyczajowej i prorockiej; księgi Nowego Zakonu zawierają cztery Ewangelje, Dzieje apostolskie, Listy niektórych Apostołów i Objawienie św. Jana. Sobór trydencki określił dokładnie księgi święte obu Zakonów, t. j. Starego i Nowego, a Sobór watykański wyraźnie zaznaczył, że w księgach tych, jako też w podaniu kościelnem mieści się całe Objawienie Boże. Pismo św. czyli biblja nie jest jedynem źródłem wiary naszej, ale jest niem wspólnie z podaniem i nauką Kościoła.

Bibljofil, oznacza człowieka zamiłowanego w książkach, szczególnie rzadkich, kompletującego dzieła, dotyczące pewnego zakresu wiedzy lub literatury, w celach naukowych.

Bibljografja, nauka, zajmująca się opisaniem książek, t. j. oznaczeniem autora, czasu i miejsca napisania i wydrukowania książki, jej formatu, liczby stronic i t. d. Pierwszy zbiór bibljograficzny wyszedł we Frankfurcie w r. 1602, ułożony przez Jana Clessa; obejmował wykaz książek drukowanych w Niemczech w ciągu ubiegłego stulecia. W Polsce pierwszem dziełem bibljograficznem, dotyczącem wydawnictw i autorów polskich, była książka Szymona Starowolskiego, wydana w 1625 r. w Wenecji. Pierwszą całkowitą bibljografję polską opracował K. Estreicher.

Bibljoteka, zbiór książek, lub miejsce, w którem przechowuje się książki zebrane. W pierwszem znaczeniu bibljoteki są księgozbiorami, w drugiem—książnicami. Jeżeli bibljoteka jest zbiorem książek różnego rodzaju, zowie się powszechną; jeżeli zaś gromadzi książki,

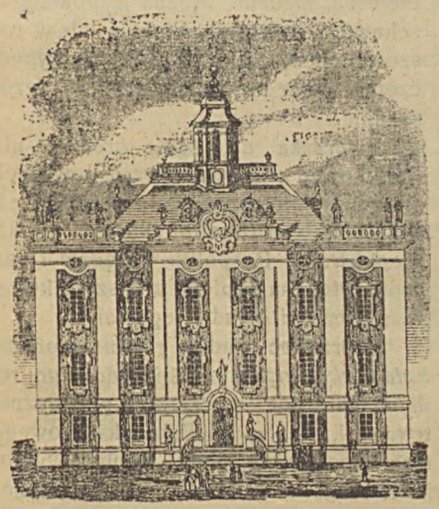

Fig. 63. Bibljoteka Załuskich przy ulicy Daniłowiczowskiej w Warszawie.

należące tylko do pewnej gałęzi piśmiennictwa, np. same przyrodnicze i t. p., zowie się fachową. Bibljoteki, z których korzystać mogą wszyscy bez wyjątku, są bibljotekami publicznemi, inne—prywatnemi. Bibljoteki zakładano już w odległej starożytności: na Wschodzie,

Fig. 64. Wnętrze bibljoteki Jagiellońskiej w Krakowie.

w Egipcie, w Rzymie i Grecji. Bibljoteki zaczęły powstawać w Europie dopiero w XV wieku. O bibljotekach polskich przed XV wiekiem wiemy tyle tylko, że wskutek drożyzny książek były nieliczne i znajdowały się jedynie przy klasztorach. Większe bibljoteki zaczęto w Polsce zakładać w wieku XV i XVI, t. j. w tym czasie, kiedy wzrosły nauki i szkoły, a potrzeba kształcenia się i zamiłowanie do nauk stały się powszechniejszemi. Odtąd nietylko klasztory, ale i dwory królów, za nimi dwory wielkich panów, a przedewszystkiem szkoły zaczęły się szczycić wspaniałymi księgozbiorami. Niepodobna wyliczyć wszystkich bibljotek, które powstały w Polsce, dosyć tylko zaznaczyć z żalem, że największa ich część poszła w rozsypkę. Jedną z największych i najcenniejszych bibljotek w Europie była bibljoteka biskupa Jędrzeja Załuskiego, założona w Warszawie 1747 roku, a licząca wówczas około 300.000 tomów, którą 1795 r. zabrano do Petersburga. Dzisiaj do największych bibljotek publicznych w Pol-

sce należą: bibljoteka Jagiellońska przy Uniwersytecie krakowskim, założona jeszcze w XIV wieku,—bibljoteka Ossolińskich we Lwowie, założona przez Maksymiljana hrabiego Ossolińskiego,—bibljoteka Uniwersytetu lwowskiego, założona 1748 r.,—bibljoteka Uniwersytetu warszawskiego, założona 1817 r.,—bibljoteka publiczna wileńska i t. d. Obok tych bibljotek publicznych istnieje jeszcze wiele księgozbiorów prywatnych, jak: hr. Zamoyskich i Krasińskich w Warszawie, Działyńskich w Kurniku, Czartoryskich w Krakowie, Tarnowskich w Dzikowie, Baworowskiego i Pawlikowskiego we Lwowie i t. d.

Bibuła, papier nieprasowany i nieklejony, który wskutek tego chciwie wciąga w siebie wilgoć i używa się do wysuszania pisma. Bibuła biała, tak zwana szwedzka, służy do cedzenia różnych płynów. *Bibułka* jest to papier przezroczysty, bardzo cienki, wyrabiany z lnianych szmat. Bibułki białej używa się na papierosy; kolorowych bibułek używają do wyrobu sztucznych kwiatów.

Bicykl, t. j. *dwukołowiec*, ob. *Velocyped.*

Biczowanie—kara cielesna, stosowana u Żydów po niewoli babilońskiej; polegała na chłostaniu biczem, splecionym z rzemienia; stosowano ją względem przestępców różnego rodzaju.

Biczownicy — stowarzyszenie religijne, powstałe we Włoszech w wieku XIII; zwolennicy tego stowarzyszenia w celu umartwiania swego ciała, i na pamiątkę, iż Chrystus Pan przed ukrzyżowaniem był biczowany, smagali swe plecy aż do krwi, mniemając, iż tym sposobem dostąpią odpuszczenia grzechów. W wieku XIV uznani zostali przez Kościół za kacerzy i ulegli prześladowaniu. Przestali istnieć pod koniec wieku XVII. W Polsce pojawiali się dwukrotnie, ale liczniejszych zwolenników nie znaleźli.

Biczuanie lub *Beczuanie*, wielce rozgałęzione plemię rasy murzyńskiej, mieszkające w południowych i południowo-zachod. okolicach wnętrza Afryki południowej.

Biebrza lub *Bobrza*, rzeka w Królestwie Polskiem, stanowiąca część systemu wodnego, łączącego Niemen z Wisłą, 19 mil długa; początek bierze z bagien Jotlica w gub. Suwalskiej; wpada do Narwi.

Biecz, starożytne miasto w pow. Gorlickim w Galicji. Obecnie podupadłe i bez znaczenia, niegdyś, w w. XV do XVIII, było bardzo bogate, gdyż ciągnęło wielkie korzyści z handlu z Węgrami.

Bieda w *znaczeniu ekonom.* — stan majątkowy pewnej osoby, nie mogącej zaspokoić własnych potrzeb bez pomocy obcej. *Bieda w podaniach ludowych*— uosobienie nędzy i niedoli. Postać jej rozmaicie bywa opisywana: pani czerwono ubrana; cienka, blada panna; bezcielesna, mglista. Można ją podstępnie schwytać, w kości uwięzić, lub w rozszczepionem drzewie przyskrzypnąć; czepia się tego, kto ją z tych więzów uwalnia.

Biedronka cz. *boża krówka*—niewielki owad z *tęgopokrywych*, powszechnie znany; ciało prawie półkuliste, silnie wypukłe, rozmaitej barwy, zwykle kropkowane. Pospolita wszędzie i bardzo użyteczna tępieniem mszyc, któremi się żywi i owad i jego larwa.

Biedrzeniec—rodzaj roślin z rodziny *baldaszkowatych*. Rośliny do tego rodzaju należące są ziołami przeważnie trwałemi, brzeg kielicha kwiatowego mają niewyraźny, płatki owalno wykrojone, owoc z boków ścieśniony, jajowaty; liczą do 70 gatunków, żyjących na całej ziemi. Korzenie *biedrzeńca wielkiego* i *czarnego* zawierają olejek lotny, działający pobudzająco i używany w medycynie. *Biedrzeniec anyż*, ob. *Anyż.*

Biegające—nazwa rzędu ptaków. Są to ptaki przeważnie wielkie, o skrzydłach niezdatnych do lotu; ale zato nogi mają grube, mocne i wysokie, palców zazwyczaj 2 albo 3; wybornie biegają. Biegające zamieszkują prawie wyłącznie pustynie i stepy w cieplejszej strefie; w Europie niema ich wcale. Żywią się roślinami i drobnemi zwierzątkami. Jaja znoszą na ziemi; wysiadują je przeważnie samce. Tu należą: struś, rea, kazuar, nielot.

Biegański *Władysław*, lekarz, ur. 1857 r. w Poznańskiem, uniwersytet skończył w Warszawie ze stopniem doktora medycyny. Pracuje, jako lekarz, w Częstochowie; zyskał sobie sławę znakomitego djagnosty. Napisał i ogłosił drukiem kilka dzieł z zakresu nauk lekarskich.

Biegeleisen *Henryk*, krytyk i badacz historyczno-literacki, urodził się w Galicji w 1855 r. Uniwersytet skończył we Lwowie, doktoryzywał się w Monachjum w 1882 r. Zajmował się ogłaszaniem i komentowaniem nieznanych dzieł Słowackiego, Woronicza i t. p. Wydał rozprawę „O Panu Tadeuszu" Mickiewicza. Zajmował się, oprócz badań historyczno-literackich z dziedziny literatury polskiej — bieżącą literaturą powszechną, głównie niemiecką. Opracowania jego są suche i bezbarwne.

Biegły, inaczej *znawca, ekspert*, w Galicji *świadomca* — człowiek doświadczony, lub fachowy, przedstawiony przez strony w procesie lub wyznaczony przez sąd dla rozpoznania wątpliwości, których niespecjalista rozstrzygnąć nie może, np. dla ocenienia wartości przedmiotu, lub dowodu.

Biegun elektryczny, ob. *Ogniwo elektryczne.*

Biegun magnetyczny, ob. *Magnes.*

Biegun ziemski, ob. *Ziemia.*

Biegunka (*dyarja*). — Obfite, częste i wodniste wypróżnienia, spowodowane podrażnieniem, katarem, lub zapaleniem kiszek; niekiedy powstaje z przyczyny nerwowej (strach, gniew). Błędy w djecie, złe odżywianie, zepsute pokarmy i napoje, przeziębienia—oto najczęstsze przyczyny tej choroby. Leczenie: djeta, kleiki, wino czerwone, herbata, opium i bizmut. U małych dzieci biegunka bywa niebezpieczną. Biegunka jest także objawem różnych innych chorób: tyfusu, cholery, wysypek gorączkowych i t. d.

Biegunowa gwiazda, nazwa gwiazdy drugiej wielkości, w konstelacji Małej Niedźwiedzicy, pochodzi stąd, że gwiazda ta jest położona najbliżej bieguna północnego. Opisuje więc wskutek obrotu dziennego okrąg koła tak mały, że wydaje się nieruchomą, gdy wszystkie gwiazdy dokoła niej drogi kołowe obiegają.

Biel w *drzewie* tworzy ogół warstw, zawartych między twardzielem (rdzeniem) a korą. W niektórych gatunkach mianowicie miękkich, jak w topoli, osinie, wierzbie i t. p., granica między twardzielem a bielem mało wydatna, lecz w drzewach twardych występuje wydatnie; w hebanie np. twardziel jest czarny, biel biały.

Biel — ogólna nazwa białych farb mineralnych. Najbardziej teraz używana jest *biel cynkowa*, czyli *cynkwejs*, otrzymywana fabrycznie przez spalanie cynku w specjalnych piecach, oraz *biel ołowiana*, t. j. połączenie kwasu węglanego z tlenkiem ołowiu. Lepszy gatunek bieli ołowianej, dający piękną farbę, nosi w handlu nazwę *kremzerwajsu*, a gorszy—*blejwasu.*

Bielak, gatunek zająca, ob. *Zając.*

Bielany: 1) miejscowość oddalona od Warszawy o milę na północ; posiada las nieduży nad Wisłą, kościół i klasztor pokamedulski, założony w 1660 r. i grób Staszica. 2) Bielany—miejscowość oddalona od Krakowa o milę na zachód; wysoka i skalista, nosiła początkowo nazwę *Bielnisza*; posiada klasztor kamedułów założony w 1604 r.

Bielawy, os. w pow. Łowickim nad rzeką Mrogą, dopływem Bzury, oddalona od Łowicza 19 wiorst, posiada kościół murowany z XV w. Dawniej Bie-

lawy słynęły z wyrobu piwa. Mieszkańców 1500.

Bielenie, albo *blichowanie*, t. j. nadawanie białości tkaninom lnianym, konopnym, lub bawełnianym, przeznaczonym na bieliznę. Powszechnie znanem jest bielenie łąkowe, to jest rozścielanie płótna na słońcu i skrapianie go od czasu do czasu wodą. Fabrycznie bielą tkaniny, maczając je przez kilka godzin w roztworze chloru, a następnie (nie wyciskając) przez kilka dni w kwaśnej wodzie, poczem dopiero je wygniatają i płuczą. Do bielenia ścian używa się wapna gaszonego, t. j. zalanego zimną wodą.

Bielica, u Krzyżaków *Pelic*, starożytna osada, niegdyś zamek na prawym brzegu Niemna, obecnie miasteczko w pow. Lidzkim, gub. Wileńskiej.

Bielinek *kapustnik*, albo *białek*—motyl dzienny, jeden z najpospolitszych u nas; ma skrzydła białe, z czarnemi plamami na środku i w kątach przedniej pary. Na wiosnę zjawia się nielicznie, gromadami zaś w lecie. Samice składają żółte jajka na spodniej stronie liści różnych warzyw (szczególniej kapusty, kalarepy, jarmużu), któremi następnie żywią się ich gąsienice. Inny *bielinek*, zwany *głogowcem*, składa jajka na liściach drzew owocowych. Jeszcze inne gatunki niszczą rzepę, brukiew i t. p.

Bieliński *Franciszek*, ur. 1740 r., um. 1809 r., autor broszury o wychowaniu p. t. „Sposób Edukacji w XV listach opisany, które do Komisji Edukacji Narodowej od bezimiennego autora były nadsyłane".

Bieliński *Piotr*, ur. 1754 r., um. 1829 r., poseł na sejm czteroletni; za czasów Księstwa Warszawskiego, mianowany senatorem wojewodą, brał czynny udział w ówczesnych pracach politycznych. W r. 1828 jako prezes sądu sejmowego w procesie wytoczonym członkom tajnego Towarzystwa Patrjotycznego przyczynił się w znacznym stopniu do łagodnego osądzenia oskarżonych. Uczczony za to przez naród uroczystym pogrzebem.

Bielitz, ob. *Bielsk*.

Bielmo, czyli *plamy rogówki ocznej*, choroba oka, polegająca na tworzeniu się na rogówce mleczno-białych plam różnej wielkości, utrudniających widzenie, lub czyniących je niemożliwem; jeżeli plamy owe pokrywają źrenice obydwuch oczu, w takich razach dotknięty niemi ślepnie. Bielmo bywa skutkiem chorób zapalnych oka. Leczenie tej choroby jest bardzo ciężkie i wymaga operacji. Czasami ludzie rodzą się z plamkami bielma na oku, które pozostają na całe życie.

Bielowski *August*—historyk i poeta polski, ur. 1806 r. w Krychowie na Pokuciu, um. 1876 r. Znany jest jako wyborny tłumacz najstarszego zabytku poetyki słowiańskiej—*Pieśni o pułku Igora*, jakoteż dumek i pieśni ludowych i autor dużej wartości *Pieśni o Henryku Pobożnym*; redagował *Bibljotekę Nar. imienia Ossolińskich, Ziewonję* i *Dziennik Kulczyckiego;* napisał i ogłosił drukiem dużo rozpraw i prac, dotyczących dziejów Polski; był dyrektorem zakładu naukowego imienia Ossolińskich we Lwowie.

Bielsk, dawniej miasto, dziś osada w pow. Płockim, około 1500 mieszk. Przywileje miasta otrzymał w r. 1424 od księcia płockiego Ziemowita.

Bielsk, miasto powiatowe w gub. Grodzieńskiej, nad rz. Białą (Bielanką), liczy około 18.000 mieszk., zajmujących się rolnictwem i ogrodnictwem. Miasto wspominane jest przez kronikarzy od r. 1253, jako siedziba książąt halicko-wołyńskich. Następnie Bielsk należał do głównych miast ziemi Lubelskiej, która stanowiła część województwa Podlaskiego; w r. 1795 dostał się Prusom, a r. 1807, jako część obwodu Białostockiego, przeszedł pod panowanie Rosji. — *Bielski powiat* obejmuje 3.562 klm. kw. (około 65 mil kw.) ze 165.392 mieszk.

Bielsk lub **Bilsko** (po niem. *Bielitz*), niegdyś stolica udzielnego księstwa Bielskiego, a obecnie miasto pow. na Śląsku austrjackim, na samej granicy Galicji, nad rz. Białą; 15.000 mieszk.; ma zamek z pięknym parkiem, liczne farbiarnie, fabryki wyrobów wełnianych i perkalików, rozchodzących się po Węgrzech i Turcji, fabrykę machin i skład soli galicyjskiej dla Morawji i Śląska. Tuż pod miastem leży wieś *Stary Bielsk*, licząca 2,600 mieszk., również osada przemysłowa, i miejscowość kuracyjna *Jaworze* (Ernsdorf).

Bielski *Marcin*, jeden z pierwszych kronikarzy polskich, piszących dzieje w języku ojczystym; urodził się roku 1495 w Woli, na Mazowszu i dlatego też początkowo, według zwyczaju ówczesnego, podpisywał się Wolski. Wyższe wykształcenie odebrał za granicą, a następnie wstąpiwszy do wojska, bił się pod Obertynem w r. 1531 i pod Wiśniowcem w r. 1554. Potem był na dworze Piotra Kmity, wojewody krakowskiego, a lata starości przebył w Białej pod Pajęcznem. Umarł w r. 1575. Napisał: 1) *Kronikę świata*, t. j. *historję świata na sześć wieków, a cztery monarchje rozdzieloną.* 2) *Sprawę rycerską według postępku i zachowania starego obyczaju rzymskiego, greckiego, macedońskiego i innych narodów pierwszego i niniejszego wieku, tak pogańską jako i chrześcijańską*, i przetłumaczył *Żywoty filozofów*—dzieło Anglika Burleya.

Fig. 65. Marcin Bielski.

Bielski *Joachim*, syn Mącina, ur. w 1540 r. w Białej, um. w 1599 r. w Krakowie, poeta i historyk, pobierał wyższe nauki w akademji krakowskiej. Oprócz licznych poezji łacińskich i polskich, najważniejszem dziełem Joachima Bielskiego jest: „Kronika polska Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego wydana".

Bieluń—roślina z rodzaju *psiankowatych*, odznacza się kielichem rurkowatym, koroną lejkowatą, pięciozębkową, a słupkiem górnym, z którego powstaje torebka z licznemi nasionami. Do tego rodzaju należy u nas *bieluń dzięcierzawa*, chwast pospolity, pochodzący z Azji, który zawlec mieli do Europy cyganie w XVI stuleciu. Jest to ziele roczne, z wielkimi, białymi kwiatami; owocem jego jest torebka jajowata, czworograniasta i ciernista. Liście jego wielkości dłoni, smaku nieprzyjemnego, gorzkiego, woni nieco odurzającej, zawierają dwa trujące składniki (alkaloidy): *atropinę* i *hyosyaminę;* działają zatem jak *wilcza jagoda*. Z liści suszonych wyrabiają małe cygara, używane przez ludzi dotkniętych astmą i kaszlem kurczowym.

Biełaja, nazwa wielu rzek w Cesarstwie Rosyjskiem; najważniejsza z nich w gub. Orenburskiej, przepływa około 1000 w., przyjmuje Ufę i inne; wpada do Kamy.

Biełoj lub **Bielsk**, m. pow. w gub. Smoleńskiej, nad rz. Obszą.

Bieługa *(Biełucha)*. Ryba należąca do rodziny *jesiotrowych*, dochodząca 8 metrów długości, żyje w morzu Czarnem i Kaspijskiem, wpływa w czasie tarcia do rzek i wtedy bywa poławiana. Ikra jej dostarcza *kawioru*, a biała wewnętrzna powłoka pęcherza pławnego stanowi *klej rybi* czyli *karuk*.

Bieniszewo *(Biniszewo)*, wieś w pow. Słupeckim, gub. Kaliskiej, pamiętna śmiercią męczeńską (1004 r.) pięciu braci Polaków (Benedyktynów polskich), towarzyszów św. Wojciecha.

Biernacki *Mikołaj* (Rodoć), ur. 1836 r., um. 1901 r., satyryk, humorysta, pisał piosnki, gawędy, fraszki, utwory drobne, piętnujące obłudę, fałsz, karjerowiczowstwo polityczne. Demokrata gorący walczył zapalczywie ze stronnictwem *stańczyków* w Galicji. Utwory jego miały duże śród publiczności powodzenie.

Bierwiono, albo krąglak—na Litwie drzewo ścięte i obnażone z gałęzi, przeznaczone na budulec.

Bierzmowanie, drugi z Sakramentów kościoła katolickiego, przez który człowiek ochrzczony otrzymuje pomnożenie łaski poświęcającej i dary Ducha Św., a w szczególności łaskę wyznawania statecznie i mężnie wiary Chrystusowej. Udzielają go biskupi.

Bies, w językach słowiańskich oznaczał pierwotnie bóstwo pogańskie, a następnie, wskutek oddziaływania chrześcijaństwa, przybrał znaczenie: złego ducha, czarta, szatana, djabła—i wyrazy te wyrugowały go z użycia w dawnym języku polskim; pozostał tylko w gwarach i wyrażeniach przysłowiowych.

Biesiada — posiedzenie wesołe przy napitku i potrawach, uczta, bankiet, gody, zabawa. Lud wiejski nazywa biesiadą każdą uroczystość rodzinną, a mianowicie wesela i chrzciny, w których starym zwyczajem niemal cała wieś bierze udział.

Biesiadecki *Alfred*, ur. 1839 r., doktór medycyny, radca namiestnictwa galicyjskiego, członek Akademji umiejętności, znakomity profesor anatomji, pisał po polsku i po niemiecku w zakresie anatomji fizjologicznej i patologicznej; umarł r. 1889 we Lwowie.

Bieżuń, dawniej miasto, dziś osada w gub. Płockiej, pow. Sierpskim, nad rz. Wkrą, ma do 4,000 mieszkańców. Pamiętne urodzeniem 1716 r. Andrzeja Zamoyskiego, wielkiego kanclerza koronnego. Okolica Bieżunia słynęła niegdyś z ryb i raków.

Bigamja (grec. *dwużeństwo*), wstąpienie w powtórny związek małżeński w chwili, gdy jednego z małżonków obowiązuje inny ślub, jeszcze nierozwiązany. Nowsze ustawy prawa karzą to przestępstwo domem pracy, lub poprawy, dawniej zaś karano za bigamję śmiercią lub dożywotniem więzieniem Prawa polskie orzekały utratę czci i życia, kodeks obecnie obowiązujący — pozbawienie praw i zesłanie na Syberję.

Bigos, potrawa z kwaśnej kapusty przegotowanej gęsto z mięsiwem wszelkiego rodzaju, krajanem w kostki.

Bigot, Bigoterja (z ang. *by* i *god*, t. j. u Boga, lub przez Boga), *przesadna nabożność*, to jest zbyt gorliwe wypełnianie pewnych form tak zwanego *nabożeństwa*, z pominięciem rzeczywistych zasad prawdziwej *pobożności*, mianowicie miłości bliźniego i wypływającej z niej sprawiedliwości.

Bill, oznacza w języku prawnym angielskim najczęściej wniosek, uczyniony do parlamentu. W tym ostatnim razie wypada naprzód uzyskać pozwolenie na wniesienie bilu, potem trzeba go wręczyć piśmiennie, następnie w pewnym przeciągu czasu odczytać trzy razy, po drugiem odczytaniu poddać pod rozpoznanie komitetu, czasem zmienić odpowiedniemi poprawkami, jeżeli został przyjęty, i wnieść nareszcie do izby wyższej. *Bill*, w obu izbach przyjęty i zatwierdzony przez króla, staje się dopiero prawem.

Bila, kula bilardowa, ob. *Bilard*.

Bilans jest to dokument, wykazujący stan majątkowy, czyli aktywa (stan czynny) i pasywa (stan bierny) majątku, podzielony na szczegółowe rubryki, odpowiadające obszarowi i rodzajowi dokonanych obrotów. *Bilans brutto*—wykaz obejmujący obroty księgi głównej w celu przekonania się o równowadze pozycji; bilans taki sporządza się co miesiąc. *Bilans otwarcia*—dokument stwierdzający pierwotny stan majątku, na początku roku, lub okresu rachunkowego, *Bilans zamknięcia*—rachunek, stwierdzający stan majątku w końcu roku, lub okresu sprawozdawczego.

Bilard, jest to stół prostokątny na sześciu nogach, zupełnie poziomo ustawiony, wyklejony suknem i zaopatrzony po brzegach w niewysokie miękkie galeryjki, zwane *bandami;* posiada zwykle sześć otworów, czyli *łóz*, z których 4 w rogach a 2 w połowie dłuższych band. Łózy zaopatrzone są w woreczki skórzane lub plecione. Do *gry bilardowej* używają się *bile* czyli kule z kości słoniowej, które uderzane *kijem*, biegną w kierunku pożądanym przez gracza.

Bilet — pewnego rodzaju dokument papierowy, wydawany zwykle jako dowód, iż posiadacz wniósł należną opłatę za korzystanie z czegoś, np.: za udział w grze loteryjnej, słuchanie sztuki teatralnej, jazdę koleją i t. p., stosownie do tego bilety bywają *loteryjne, kolejowe, teatralne* i t. p.

Bilety bankowe, *banknoty*, ob. *Bank*.

Biliński *Leon*, ekonomista polski, ur. 1846 r. w Galicji, był profesorem ekonomji politycznej w uniwersytecie lwowskim, przez pewien czas rektorem tegoż uniwersytetu, później posłem do austrjackiej Rady państwa i na Sejm krajowy, prezydentem kolei państwowych w Austrji, od r. 1895 do 1897 ministrem skarbu, później dyrektorem banku austro-węgierskiego, a obecnie (od końca 1908 r.) powtórnie jest ministrem skarbu. Ogłosił drukiem kilka prac naukowych z dziedziny ekonomji politycznej i skarbowości.

Biljard, inaczej *tryljon* — liczba; w arytmetyce oznacza 1.000 miljardów, czyli 1.000 biljonów. Pisze się: 1.000.000.000.000.

Biljon, czyli *miljard*—liczba; w sposobie liczenia francuskim, przyjętym i u nas, oznacza 1.000 miljonów (1.000.000.000); w sposobie angielskim i niemieckim—miljon miljonów.

Bilon, drobna moneta zdawkowa, zawierająca w sobie więcej miedzi, niż srebra, jak np. u nas dawne 10 i 5 groszówki. W niektórych krajach, jak np. we Francji, drobną monetę miedzianą nazywają także *bilonem*.

Biłgoraj, miasto powiatowe w gub. Lubelskiej, na prawym brzegu Łady. Od XVII wieku ludność tutejsza zajmuje się przeważnie wyrobem sit i przetaków, które dawniej miejscowi sitarze rozwozili i roznosili po całym kraju. Obecnie żydzi dostarczają włosienia mieszkańcom Biłgoraja i zajmują się sprzedażą towaru. Ludność tutejsza mówi poprawnie po polsku i odznacza się pięknością rysów i kształtną budową ciała.

Bimetalizm, ob. *Waluta*.

Binduga czyli **Winduga**, miejsce nad brzegiem wód spławnych, służące na skład drzewa i wyrobów drzewnych, przeznaczonych na transport wodą.

Binokle są to szkła podwójne, oprawne w dwie rurki, ułatwiające widzenie na większą odległość. Binokle bywają teatralne (ob. *Lornetki*), morskie i polowe. Niektórzy zowią binoklami zwykłą parę szkieł okularowych w przeciwieństwie do monokla, to jest jednego szkła, przykładanego do jednego tylko oka.

Biodro, *okolica biodrowa*, część ciała ludzkiego, zajmująca część przedniej ściany brzusznej; mieści się z obu stron pod okolicą żebrową, ponad pachwiną. Szkielet tej okolicy stanowią wydatne, wystające kości biodrowe, okryte mięśniami, tłuszczem i skórą; *kości biodrowe* stanowią część kości bezimiennych.

Biografja czyli *życiorys* jest historją życia danej jednostki. Piszący biografję nazywa się *biografem*.

Biologja—dział nauk przyrodniczych, zajmujący się zjawiskami życia roślin, zwierząt, człowieka. Botanika, zoologja, antropologja, oraz psychologja i socjologja, są gałęziami biologji. Ogarnia ona i bada wszystkie nieskończenie różne objawy i postaci życia w przeszłości zamierzchłej i teraźniejszości.

Bioskop—miejsce, gdzie urządzane bywają przedstawienia żywych obrazów, rzucanych za pomocą *kinematografu* (ob.) na ekran, w połączeniu z muzyką lub śpiewem *gramofonu* (ob.). Zwykle bywa to tak zręcznie urządzone, że robi wrażenie, iż osoby, przesuwające się na ekranie, śpiewają, grają, mówią i t. p.

Biret, staroświecka *czapka* rogata, noszona później przez biskupów, księży i doktorów akademji; w dzisiejszej formie istniejąca od XVII wieku. Kobiety nosiły także birety, rozmaicie ozdabiane.

Birkowski *Fabjan*, dominikanin, ur. około r. 1566, umarł 1636 r., jeden z największych kaznodziejów polskich, wydał dwa wielkie zbiory kazań i mów kościelnych, jeden po łacinie, drugi po polsku pod tytułem: „Kazania na niedziele i święta".

Birma *(Barma, Burma)* — niegdyś obszerne państwo niepodległe w zachodnich Indochinach w Azji, a obecnie jedna z kolonji angielskich, obejmująca obszar 736.251 kil. kw. (około 13.385 mil kw.) z 10 miljonami mieszkańców. Ludność tutejsza—*Birmanie*—należy do szczepu mongolskiego, wyznaje przeważnie religię buddyjską. Znaczniejsze miasta: *Mandalai* i *Rangun*.

Birmingham, miasto w Anglji, około pół miljona mieszkańców, posiada słynne fabryki wyrobów metalowych: piór stalowych, igieł, broni, maszyn i t. d., przytem wiele zakładów naukowych i wiele pięknych budowli.

Biron *Jan Ernest*, ur. 1690 r., um. 1772 r., ulubieniec imperatorowej rosyjskiej Anny Joannówny; otrzymał najpierw tytuł hrabiego, a potem księcia i mianowany został księciem Kurlandji; po śmierci imperatorowej (w r. 1740) został opiekunem nieletniego imperatora Jana Antonowicza i despotycznie rządził Rosją. W tym czasie przez partję dworską z Münichem na czele wykonany został zamach stanu, przyczem Biron, pozbawiony władzy, zesłany został na Syberję. W r. 1762 Piotr III pozwolił mu wrócić z wygnania i dopomógł do zdobycia księstwa Kurlandzkiego, którem rządził Biron do r. 1769. Umarł w Mitawie, przekazując tron książęcy swemu synowi *Piotrowi*.

Birsztany, miasteczko w pow. Trockim, gub. Wileńskiej w pobliżu Kowna, nad Niemnem, miało niegdyś dwór myśliwski wielkich książąt litewskich. Obecnie miejscowość lecznicza, posiada wodę mineralną słoną, wypływającą z 4 źródeł. Woda zawiera siarczany, chlorany i dwuwęglany potasu, sodu i wapnia; zalecana jest w anemji, katarach dróg oddechowych i pokarmowych, w zołzach i pedogrze.

Biruta, córka Widymunda ze Żmudzi, poświęcona służbie bogów litewskich, została wajdelotką i weszła w grono dziewic, strzegących świętego ognia na ołtarzu Praurymy pod Połągą. Kiejstut, książe żmudzki i trocki, zachwycony jej pięknością, porwał ją i uwiózł do Trok, gdzie pojął za żonę. Powiła mu ona czterech synów: Patryka, Witolda, Towciwiłła i Sygajłę, czyli Zygmunta. Słynęła z wielkich cnót i dobroczynności; umarła 1416 r., a lud poczytał ją za boginię. Dotychczas góra w Połądze, zwana *grobem boskiej Biruty*, jest celem pielgrzymek ludu.

Birże, miasto w pow. Poniewieskim, gub. Kowieńskiej, nad jeziorem i rz. Muszą. Niegdyś obronne; pamiętne jest przymierzem, zawartem osobiście 26 lutego 1701 r. pomiędzy Augustem II a Piotrem Wielkim przeciw królowi szwedzkiemu Karolowi XII.

Bis (wyraz łaciński), znaczy: dwa razy, powtórnie; żądanie powtórzenia.

Bisior. — Niektóre mięczaki z gromady małżów posiadają gruczoł koło nogi, który wydziela ciecz, tężejącą w wodzie w bardzo mocne nitki, zwane *bisiorem*. Za pomocą pęczka tych nitek, wystającego z pomiędzy skorup, mięczak przytwierdza się do podwodnych kamieni lub skał. Nitki te są połyskujące i trwałe; we Włoszech i połud. Francji używają ich pod nazwą „jedwabiu morskiego" na wyrób rękawiczek, woreczków do pieniędzy i t. p. Nazwę *bisioru* nosiły w starożytności niektóre gatunki przędziwa, mające z natury piękne i niezwykłe zabarwienie (żółte, czerwonawe). Z *bisioru* tkano kosztowną odzież, siatki na głowy dla kobiet i t. p.

Biskaja — departament hiszpański, położony na stokach gór Kantabryjskich, o ciepłym klimacie, w którym dojrzewają owoce południowe: wino, kasztany i t. p. Przemysł górniczy dostarcza żelaza, miedzi, cynku, ołowiu. Obejmuje 2.165 kilom. kw. (około 40 mil kw.) z 311.000 mieszk. Głównem miastem jest *Bilbao*.

Biskajska zatoka, przez Francuzów nazywana *Gaskońską*, część oceanu Atlantyckiego między północnymi brzegami Hiszpanji a zachodnimi Francji, niebezpieczna dla okrętów z powodu dość częstych w tej stronie burz.

Biskup (z greck. *Episcopos*, co znaczy *nadzorca*).—W pierwotnym kościele chrześcijańskim każdy starszy kapłan nazywał się biskupem; obecnie w kościele rzymsko-katolickim, grecko-katolick. i w niektórych innych tytuł biskupa otrzymuje pasterz duchowny, mający zwierzchni dozór nad księżmi i nad wiernymi w pewnym obrębie kraju, zwanym *djecezją*. Do obowiązków i władzy biskupiej w kościele katolickim należy: wyświęcanie księży, udzielanie bierzmowania, poświęcanie olejów św., używanych do Sakramentów, konsekracja kościołów i t. p. Oznakami godności biskupiej są: infuła, pastorał, pierścień, rękawiczki, sandały, paljusz, krzyż na piersi i tron biskupi. Oprócz *biskupów djecezjalnych* są *biskupi sufragani*, dodawani do pomocy biskupom starszym już, albo mającym rozległe djecezje, i *tytularni*, czyli *in partibus infidelium*, t. j. nie mający własnych djecezji, lecz pokonsekrowani na biskupstwa, pozostające w rękach niewiernych i faktycznie nieistniejące.

Biskupice, nazwa wielu wsi i osad w Król. Polskiem i prowincjach sąsiednich; osada w gub. i pow. Lubelskim, nad rz. Gielczewem.

Bismarck (mów Bismark) *Otto*, książe, ur. 1815 r. w Schönhausen, od r. 1859 minister spraw zagranicznych i prezes ministrów pruskich, od r. 1871 kanclerz cesarstwa niemieckiego. W r. 1890 usunięty z zajmowanych urzędów, zamieszkał w Friedrichsruhe. Znakomity, ale bezwzględny polityk, postawił Prusy na czele Niemiec północnych (1867 r.), potem na czele całych Niemiec, złączonych w cesarstwo niemieckie (r. 1871). Jemu to głównie zawdzięczają Prusacy zwycięstwo w wojnie z Austrją w r. 1866, a w r. 1870 i 1871 zwycięstwo nad Francją. Jego dziełem jest zjednoczenie Niemiec. Naród niemiecki w uznaniu niezłomnej woli Bismarcka zwie go *„żelaznym księciem"*, bo nie przebierając w środkach, *„krwią i żelazem"*—jak sam mawiał — osiągał zamierzone cele, jako wyznawca zasady: siła przed prawem. Względem Polaków był zawsze usposobiony nienawistnie a nawet okrutnie. W r. 1863 przez zawarcie konwencji z Rosją przyczynił się do pokonania powstania polskiego; za jego sprawą wypędzono z granic państwa wielu Polaków, zdawna osiadłych w Poznańskiem, a nie mających obywatelstwa pruskiego; jego dziełem było zniesienie nauki języka polskiego w szkołach poznańskich i nakaz nauczania nawet religji po niemiecku. Prowadząc konsekwentnie politykę tępienia żywiołu polskiego, w r. 1886 przyprowadził do skutku uchwałę sejmu, zezwalającą, aby rząd wykupił obszary ziemi polskiej w Poznańskiem za sto miljonów marek i oddał je kolonistom niemieckim. Chociaż od r. 1890 przeszedł w stan spoczynku, nie przestał jednak agitować i występować przeciw Polakom. Umarł 31 lipca 1898 r.

Bissena, miasteczko w gub. Kowieńskiej, przy ujściu Dubisy do Niemna.

Na pobliskiej wysepce, oblanej Niemnem i Dubisą, znajdowało się miejsce święte dla pogan litewskich, zwane Romnowe; przy świątyni tutejszej przemieszkiwał arcykapłan Krywe-Krywejte.

Bisurman, *Bisurmanin*, wyraz przekształcony z *musulman*, oznacza u nas mahometanina, lub używa się w znaczeniu pogardliwem na określenie człowieka złych obyczajów.

Bitwa, walna rozprawa oddziałów wojska, albo całych armji.

Biuro, oznacza dosłownie stół do pisania, nakryty grubem suknem. Ponieważ stołów takich używają w urzędach, przeto biurem nazywa się także pokój, w którym załatwiane są urzędowe czynności.

Biurokracja, znaczy dosłownie: władza urzędów, lub urzędników. Słowa tego używa się zazwyczaj, mówiąc o całym stanie urzędniczym, albo też o stanowisku, które zajmują urzędnicy w rządach jakiegoś państwa. Rząd, polegający wyłącznie na urzędnikach, nazywa się *biurokratycznym*, a sposób czyli system takiego rządu—*biurokratyzmem*.

Biust—popiersie; po polsku także kadłub, tułów; część ciała ludzkiego od głowy po piersi. Posągi, wyobrażające postać ludzką tylko do ramion, do piersi, lub do pasa, nazywamy biustami.

Biwak, obóz wojskowy pod gołem niebem, bez namiotów, w którym żołnierze, gotowi na każde wezwanie, spoczywają ubrani, z bronią przy boku, już to około rozłożonych ognisk, już też pod szałasami, zbudowanymi własnym przemysłem.

Bizancjum — starożytna nazwa dzisiejszego *Konstantynopola*. Miasto Bizancjum założone zostało w VII wieku przed Chrystusem nad Bosforem trackim i było początkowo kolonją grecką. Dzięki swemu położeniu, wzrastało szybko i wkrótce stało się bardzo ważnym punktem handlowym w starożytnej Grecji. Przechodziło różne koleje, kilka razy podlegało zniszczeniu przez nieprzyjaciół, lecz zawsze powracało niedługo do pierwotnej świetności. W r. 330 po nar. Chryst. cesarz Konstantyn uczynił Bizancjum stolicą państwa rzymskiego i nazwał je *Konstantynopolem* (ob.). — W r. 395 po Chr. cesarz rzymski, Teodozjusz Wielki, państwo rzymskie podzielił między dwu synów i młodszemu z nich, Arkadjuszowi, przeznaczył Syrję, Egipt, Azję Mniejszą, Pont, Trację, Macedonję i inne prowincje wschodnie z miastem stołecznem Bizancjum (Konstantynopolem). Od nazwy stolicy nowe państwo nazwane zostało *Cesarstwem Bizantyńskiem*, czyli *Wschodniem cesarstwem rzymskiem*, lub *Cesarstwem greckiem*. Pierwsze stulecie istnienia cesarstwa Bizantyńskiego nie należało do pomyślnych, gdyż dzięki nieudolności panujących wciągnięte zostało w wir wojen, które sprowadziły uszczuplenie granic i kontrybucje wojenne. Dopiero panowanie Justyniana Wielk. (527—565 r.) ugruntowało wielkość i powagę państwa. Trwało to jednak niedługo, gdyż po śmierci tego monarchy rozpoczęły się niesnaski wewnętrzne i niepomyślne wojny, połączone z utratą prowincji, co ostatecznie doprowadziło do zmiany dynastji. Nowa dynastja, rozpoczęta przez Leona III Izaurjusza (717 r.), nie była szczęśliwszą od poprzedniej i panowanie jej zaznaczyło się rozterkami wewnętrznemi (*obrazoburstwo*). W r. 867 występuje na widownię dynastja *macedońska*, której pierwszym przedstawicielem jest Bazyli I (867—886 r.), ale i ta dynastja nie sprowadza na państwo pożądanego spokoju. Oprócz niesnasek wewnętrznych, niepokoją cesarstwo Arabowie i niedawni przybysze azjatyccy—Bułgarzy. W r. 1057 rozpoczyna się dynastja *Komnenów*. Za jej panowania, w r. 1204, Wenecjanie i Francuzi zdobyli Konstantynopol i osadziwszy na tronie Baldwina, hrabiego Flandrji, założyli tak zwane *cesarstwo łacińskie*, które przetrwało do r. 1261. W r. 1261 na tronie bizantyńskim zasiadł Michał VIII *Paleolog*, kładąc kres cesarstwu łacińskiemu. Za panowania tego cesarza nastąpiło połączenie kościołów rzymskiego z greckim, czemu jednakże sprzeciwiło się następnie duchowieństwo greckie. W wieku XIV rozpoczyna się zacięta walka z nowymi przybyszami z Azji - Turkami. Za panowania Jana Paleologa Turcy zagarnęli Adrjanopol, Filippopol i inne miasta greckie, oraz zwyciężyli Serbów i Bułgarów, utwierdzając tym sposobem panowanie swoje na półwyspie Bałkańskim. Konstantyn XI Paleolog był ostatnim cesarzem bizantyńskim. Za jego panowania (1453 r.) sułtan turecki Mahomet II zdobył Konstantynopol, przyczem cesarz zginął w bitwie z Turkami. Z wzięciem Konstantynopola upadło cesarstwo Bizantyńskie. — Odegrało ono ważną rolę w rozwoju cywilizacji, czego dowodem jest między innemi kodeks Justynjana, oraz wytworzenie w wieku V, VI i następnych własnej sztuki, znanej pod nazwą *sztuki bizantyńskiej*. Wydała ona odrębne budownictwo kościelne, malarstwo i rzeźbę. W budownictwie bizantyńskiem spotyka się najczęściej budowle kwadratowe, uwieńczone kopułami. Główną kopułę otaczają często 4 mniejsze. W malarstwie, szczególniej mozajkowem, objawia się dążność do przepychu zewnętrznego. Dla większego blasku dawano obrazom tła złote, a szaty malowanych osób były różnokolorowe i przeciążone ozdobami. Wogóle styl ten wyróżnia się jaskrawością, przepychem, przewagą formy nad duchową stroną dzieł.

Bizmut, pierwiastek, chemiczny, metal biały, połyskujący, kruchy, podobny do antymonu. Używa się go w połączeniu z innymi metalami do łatwo topliwych aliażów, czyli spiżów. W stanie rodzimym znajduje się w górach Kruszcowych w Czechach, w Anglji, w Ameryce południowej i w Australji. Bronz bizmutowy służy do wyrobu luster.

Bizon, ob. *Wół* i *Żubr*.

Bizun, *Bizon*, nazwa derwiszów wschodnich, utrzymujących się z jałmużny. Są oni najczęściej nadzy i dla wzbudzenia litości biją się jeszcze rzemieniem. Stąd powstało nasze przysłowie: „Goły, jak bizun, goły, jak święty turecki“, tudzież nazwanie kańczuga, czyli batoga *bizunem* lub *bizonem*.

Biżuterja, drobne wyroby złotnicze, sadzone drogimi kamieniami, służące do ozdoby stroju, niegdyś męskiego i niewieściego, dziś przeważnie tylko niewieściego, a więc: naramienniki, naszyjniki, pierścienie, szpilki i t. p.

Björnson Björnstjerne, znakomity poeta norweski, ur. 1832 r. Napisał dużo dzieł, tłumaczonych na różne języki europejskie. Z prac *Björnsona* przełożono na język polski: „Bankructwo“, „Nowożeńcy“, „Na bożej drodze“ i wiele innych.

Blacha — jest to kawał metalu tak rozpłaszczony przez kucie, lub walcowanie, aby miał grubość wszędzie równą i nieznaczną w stosunku do powierzchni (szerokości i długości). Grubość blachy bywa rozmaita. Nie wszystkie metale nadają się do wyrobu blachy, lecz tylko te, które można kuć i walcować na zimno, lub gorąco. Blachy wyrabiają z czystych metali, jako to: miedzi, żelaza, cyny oraz z ich mieszanin: mosiądzu, tombaku, bronzu. Największe znaczenie w przemyśle ma blacha żelazna.

Blacharstwo jest to przemysł, polegający na wyrabianiu przedmiotów z blachy. W zakres blacharstwa budowlanego wchodzi krycie dachów blachą, zakładanie rynien i sporządzanie ozdób do budynków. Blacharstwo galanteryjne obejmuje wyrób figur, kwiatów, klatek, skrzynek na listy, maszynek do gotowania za pomocą nafty i spirytusu, samowarów, lamp, latarń, naczyń kuchennych i t. p.

Bladaczka, ob. *Blednica*.

Blaga (z franc.) — udawanie, przechwalanie się, pyszałkowatość; *blagowanie*—przechwalanie się, oklamywanie; *blagier*—lubiący blagować, oklamywać, przechwalać się.

Blanco (mów blanko), znaczy właściwie: białe, niezapisane miejsce. Jeżeli w jakimś akcie pozostawione są niezapisane miejsca na to, ażeby później wpisać w nie słowa lub cyfry, to wpis taki nazywa się wpisem *in blanco*. Podpis, położony pod aktem, którego osnowa, lub najważniejsze jej części dopiero później mają być wpisane, nazywa się podpisem *in blanco*. Jeżeli przy żyrowaniu wekslu (ob.) nie wymieniono nazwiska tego, na kogo się żyruje, to żyro takie nazywa się żyrem *in blanco*.

Blandrata *Jerzy*, rodem Włoch, reformator religijny XVI w. Praktykował jako lekarz w Pawji, skąd chroniąc się przed inkwizycją, udał się do Genewy. W r. 1558 przybył do Polski i pozyskał względy ks. Mikołaja Radziwiłła. Roku 1563 udał się do Siedmiogrodu; był powiernikiem Stefana Batorego. Zamordowany 1590 r. przez własnego synowca.

Blanki — zębate wycięcia murów i wież dawnych fortec; służyły one do wyrzucania z poza osłony pocisków na oblegających.

Blankiet (Blanquet, Carte blanche), papier czysty, opatrzony tylko podpisem tego, kto go osobie zaufanej wydaje. W znaczeniu biurowem blankietem nazywa się papier, przygotowany do korespondencji, na którym wydrukowany jest tytuł władzy, firmy kupieckiej, lub fabrycznej.

Blansz—bielidło w proszku, do nadawania ciału sztucznej białości. Proszek ten wciera się w twarz miękką skórką. Po dłuższem użyciu psuje cerę.

Blednica — choroba krwi, zdarza się często w okresie dojrzewania, szczególniej u dziewcząt. Przy tej chorobie znajdujemy w krwi zmniejszoną ilość barwnika krwi (hemoglobiny). U chorych na blednicę spostrzegamy bladość skóry i błony śluzowej na wargach, dziąsłach i powiekach. Chorzy na blednicę są bardzo osłabieni, prędko się męczą, często też cierpią na zaburzenia żołądkowe. Blednica wymaga starannej kuracji, polegającej na odpowiednim trybie życia, odpowiedniem pożywieniu i przyjmowaniu lekarstw, zawierających żelazo.

Blejwas, ob. *Biel*.

Blekot, roślina z rodziny *baldaszkowatych*, wyrasta w ogrodach pod płotami wśród warzywa, na miejscach uprawnych; przez nieświadomych poczytanym być może za pietruszkę. Różni się jednak od niej budową liści i za potarciem wydaje zapach ckliwy, odrażający. Blekot jest rośliną jednoroczną, trującą, mianowicie korzeń jego, użyty wewnątrz, sprawia odurzenie, nudności, ból w żołądku, a niekiedy—śmierć.

Blenda, ogólna nazwa rozmaitych siarków metalicznych; głównie zaś nazwa ta oznacza siarek cynku.

Blichowanie, ob. *Bielenie*.

Blichtr—szych, pozór, uluda.

Bliziński *Józef*, ur. 1827 r. w Warszawie, um. 1895 r. Jeden z najzdolniejszych komedjopisarzy polskich, z prawdą i życiem malujący w utworach swoich postacie współczesne, przeważnie ze sfery szlacheckiej. Najcenniejsze z prac jego są: *Pan Damazy*, *Rozbitki*, *Szach i mat*, *Moskowe swaty*, *Dzika różyczka*. Dużo swojskiego tonu i właściwej humorystom polskim jowialności jednają mu widzów i czytelników.

Blizna—tkanka powstała z młodocianych komórek ziarninowych; tworzy się po zagojeniu rany na ciele ludzkiem, lub zwierzęcem.

Bliźnięta—dwoje lub więcej dzieci, rozwijających się jednocześnie w żywocie matki i przychodzących na świat w krótkich odstępach czasu. Jednoczesne zapłodnienie dwuch jaj, lub też rozwoju dwuch zarodków w jednym jajku jest przyczyną rozwijania się bliźniąt; w ostatnim przypadku płody bywają jednej płci.

Bliźnięta—nazwa jednej z konstelacji czyli zbioru gwiazd, wśród których największe są: Kastor i Poluks.

Bloch *Jan*, ur. 1836 r. w Radomiu, um. 1902 r.; finansista i ekonomista, budował wiele kolei żelaznych w Królestwie Polskiem; napisał kilka dzieł, z których najważniejsze: „O finansach Rosji w XIX w.“, oraz głośne dzieło „O wojnie przyszłości“.

Blok — jest krążkiem drewnianym, lub metalowym z wyżłobieniem na obwodzie. Krążek obraca się naokoło osi, osadzonej w ramie widełkowatej. Przez wyżłobienie biegnie sznur. Jeżeli rama bloku jest przyczepiona stale (fig. 66), przyczem na jednym końcu sznura wisi ciężar, a za drugi koniec sznura ciągniemy, natenczas blok przynosi tę korzyść tylko, że zmienia kierunek, w jakim działamy. Zamiast np. dźwigać ciężar z dołu do góry, ciągniemy sznurek na dół, a przedmiot na drugim końcu sznura uczepiony podąża do góry. Jeżeli jednak rama bloku jest ruchoma, przyczem jeden koniec sznura jest przyczepiony *stale*, a za drugi koniec ciągniemy, ciężar zaś jest przyczepiony do ramy, natenczas dwa razy prawie mniejszej siły używamy na podniesienie ciężaru; tak np. siłą 5-ciu funtów podniesiemy ciężar prawie 10 funtowy. Taki blok zowie się *blokiem ruchomym*. Do podnoszenia wielkich ciężarów są używane *bloki złożone*, czyli *wielokrążki (polispasty)*, którym nadają rozmaitą postać (fig. 67).

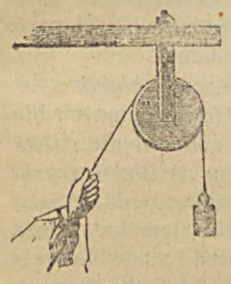

Fig. 66. Blok stały.

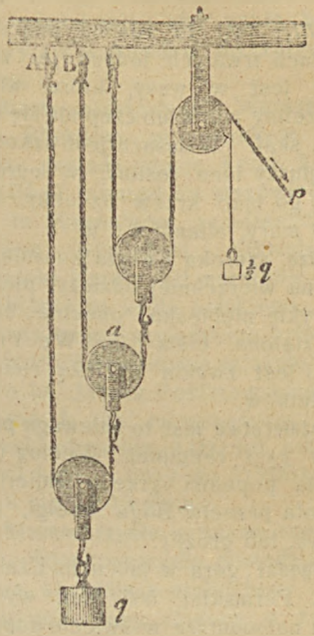

Fig. 67. Blok złożony (polispast)

Blokada, oznacza odcięcie od świata miasta, twierdzy, portu, wyspy, lub całego nawet kraju przez otoczenie go siłą wojskową. Środek ten używany bywa, gdy chodzi o zmuszenie państwa, miasta, lub kraju do posłuszeństwa woli przeciwnika. Porty blokowane bywają przez okręty wojenne; twierdze i miasta — przez oddziały wojsk lądowych.

Blokhaus (z niem.), budynek z belek, wystawiony dla zabezpieczenia oddziału wojska od ognia nieprzyjacielskiego; w fortyfikacjach stałych—obwarowane schronienia w odosobnionych szańcach.

Blond (z franc.), barwa jasna, złotawo-żółta, zwłaszcza w zastosowaniu do włosów.

Blumental *Leopold* (pseud. *Leo Belmont*), literat polski, ur. 1865 r. w Warszawie; ukończył wydział prawny uniwersytetu warszawskiego. Napisał powieść „W wieku nerwowym“ i fantazję „Tamten człowiek“. Drukuje poezje ulotne, oraz artykuły publicystyczne w pismach warszawskich. Wydawał tygodnik p. t. *Wolne Słowo*.

Bluszcz — rodzaj roślin z rodziny *dzięgielowatych*. U nas rośnie *bluszcz*

pospolity; jest to roślina pnąca się, o liściach trwałych; łodyga jej zaopatrzona jest w wąsy, które wnikają w szczeliny muru, lub czepiają się ścian, drzew, skał. W lasach jest szkodliwy, gdyż głuszy inne rośliny; w ogrodach hodują go jako krzew ozdobny, okrywający mury, altanki i t. d.

Bluza, szeroka i długa koszula, noszona na wierzchniej odzieży; pierwotnie zwykle niebieska, obecnie często szara, zielona, biała i in. We Francji i Belgji jest zwykłą odzieżą rolników i robotników.

Bluźnierstwo jest to zniewaga przedmiotów czci religijnej. Według nauki Kościoła popełnia grzech śmiertelny, kto miota przeciw Bogu obelgi, przekleństwa, lub groźby.

Błagodat', góra w łańcuchu Uralskim w gub. Permskiej, 585 met. wysoka; posiada najbogatsze w świecie kopalnie rudy żelaznej magnetycznej.

Błagowieszczeńsk, miasto główne obwodu Nadamurskiego w Syberji wschod., nad Amurem, przy ujściu Zei; liczy 37.000 mieszkańców.

Błam, tyle co kawał, płat, sztuka. Futra mierzą na błamy.

Błaszki, miasto w pow. Kaliskim, nad Cienią, ma kościół murowany, kilka fabryk grubego sukna, flaneli i wyrobów bawełnianych; liczy przeszło 4.000 mieszkańców.

Bławatek, ob. *Chaber*.

Bławatne materje—tak nazywano dawniej barwne materje jedwabne.

Błazen, niekiedy *trefnisiem* zwany, dowcipniś, który na dworach dawnych monarchów i możnych panów służył ku ich rozrywce i zabawie. Ubiór błaznów był zawsze pstry, zwracający uwagę. Często w formie żartobliwej i śmiesznej mówili oni prawdę w oczy i wytykali błędy. Do takich mądrych błaznów, mających duże znaczenie na dworze, należał *Stańczyk*, słynny trefniś królów polskich Aleksandra i Zygmunta I.—Dzisiaj *błazny cyrkowe* stanowią specjalną klasę artystów cyrkowych i łączą ćwiczenia gimnastyczne z komicznymi grymasami i wyskokami.

Błąd — każde mniemanie fałszywe, które nam się prawdą wydaje. Przyczyna błędu tkwi zwykle w niedokładnie lub fałszywie znanych szczegółach, które służą za podstawę naszemu mniemaniu (sądowi).

Błędne ogniki, ob. *Błotny gaz*.

Błędów, os. fabryczna w gub. Warszawskiej, pow. Grójeckim, filja fabryki Żyrardowskiej.

Błękit, *barwa błękitna*, pod względem fizycznym jedna z barw prostych, na które się światło białe rozszczepia przy przejściu przez pryzmat.

Błękitna księga (*Blue book*), zowie się w Anglji zwykle niebiesko oprawny zbiór dokumentów, dotyczących spraw zagranicznych, a przedstawianych przez gabinet izbom parlamentu.

Błękitne barwniki, czyli *błękitne farby*—jest to grupa farb, dających błękitne, lub niebieskie zabarwienie. Główniejsze z tych farb są: 1) *Błękit pruski*, który tworzy się z połączenia żelazocjanku potasu z solą tlenniku żelaza. Jest to mocno błękitna i silnie barwiąca farba, często używana; farbę tę nazywają również *błękitem paryskim*. 2) *Błękit Turnbulla*, mniej używany od pruskiego; jest połączeniem koperwasu żelaza z nadżelazocjankiem potasu. 3) *Błękit kobaltowy*, czyli *ultramaryna kobaltowa*, ma za podstawę wodan tlenku kobaltu. 4) *Ultramaryna*, czyli *błękit lazurowy* i inne. Barwników błękitnych dostarcza ponadto wiele ciał roślinnych, jak: indygo, drzewo kampeszowe, czyli brezylja, lakmus i wiele innych. Obecnie piękne barwniki błękitne otrzymują się z aniliny i te coraz więcej wchodzą w użycie.

Błogosławieństwo, modlitwa połączona z pewnym obrzędem, przez którą wzywa się łaski Boga dla osoby lub przedsięwzięcia jakiegoś. W tem znaczeniu udzielają błogosławieństwa rodzice dzieciom, starcy młodym, lub też kapłani w imieniu Kościoła wszystkim wiernym, którzy o błogosławieństwo proszą.

Błona w organizmach ludzi i zwierząt pokrywa wewnętrzne części ciała. Błony są *śluzowe* i *surowicze*. Do pierwszych zalicza się błona wyścielająca cały przewód pokarmowy i oddechowy. Do surowiczych zaliczają się: opony mózgowe, opłucna, osierdzie, otrzewna ze wszystkiemi zagięciami, błony jaja płodowego i inne. W nosie błona śluzowa powleczona strzępkami mieści znaczną ilość gruczołów i zowie się błoną węchową. Oko ma 4 błony: twardówkę, rogówkę, naczyniówkę i siatkówkę.

Błonica (*dyfteryt*)—choroba zakaźna, powstaje przez zarażenie się specjalnemi bakterjami. Przy błonicy tworzą się w gardle, szczególniej na migdałach, dosyć grube błonki szarego koloru. Błonki te trzymają się dosyć mocno, a w razie zdarcia pozostawiają po sobie powierzchnię dosyć silnie krwawiącą. Błonica najczęściej spotyka się u dzieci, rzadziej u dorosłych, jest chorobą bardzo poważną i dającą dużą odsetkę śmiertelności. Śmierć od błonicy następuje albo wskutek zatrucia organizmu wydzielinami bakterji błonicy, albo też wskutek uduszenia, jeżeli błony tworzące się w krtani zatkają drogi oddechowe. W tych razach dla uratowania życia należy wykonać operację rozcięcia tchawicy (*tracheotomia*), aby chory mógł oddychać przez rurkę, wprowadzoną do tchawicy. Błonica do niedawnych czasów szerzyła straszne spustoszenia wśród dzieci, jednak od czasu wynalezienia surowicy zabiera znacznie mniej ofiar, gdyż zastrzyknięta w porę surowica przerywa chorobę. W razie zjawienia się błonicy, trzeba usunąć zdrowe dzieci od styczności z choremi, do chorego jaknajprędzej wezwać lekarza, a po wyzdrowieniu lub po śmierci chorego dokonać starannej dezynfekcji rzeczy, z któremi stykał się chory, i mieszkania, aby zabić bakterje błonicy i nie dopuścić do szerzenia się zarazy.

Błonie, miasto w gub. Warszawskiej, pow. Błońskim, przy trakcie warsz.-kalisk., posiada stację kolei kaliskiej. W XIII w. Konrad ks. mazowiecki osadził tu Kanoników regularnych. Pod Błoniem odwiedzał Stanisław Leszczyński Karola XII nazajutrz po swoim obiorze na króla polskiego. Miasto podczas wojen szwedzkich było spalone. *Starostwo błońskie* należało w XVIII w. do ks. Józefa Poniatowskiego. Błonie ma 3 tys. mieszkańców. *Powiat Błoński* obejmuje 1.080 kil. kw. (około 20 mil kw.) i liczy do 115.000 mieszk.; dzieli się na 12 gmin.

Błonkoskrzydłe — nazwa rzędu owadów. Błonkoskrzydłe posiadają 4 błoniaste skrzydła z nielicznemi żyłkami, uzbrojenie gęby złożone z żuwaczek do żucia, oraz długiego języczka do zlizywania soków, odwłok szypułkowaty, albo przyrośnięty, zakończony pokładełkiem, t. j. rurką do składania jaj, albo żądłem, połączonem z gruczołem jadowym. Dzielimy je na: 1) *Żądłówki* —z żądłem i gruczołem jadowym, albo samym tylko gruczołem: pszczoły, osy, trzmiele, mrówki i inne. 2) *Owadziarki* – z pokładełkiem i odwłokiem szypułkowatym, składają one jajka przeważnie w ciało owadów: gąsieniczki, gąsówki. 3) *Roślinniarki*—z pokładełkiem i odwłokiem przyrośniętym: pilarze, trzpieniki.

Błotniarka cz. *Dzieruch* — ślimak wodny; zamieszkuje miękkie wody o dnie mulistem. Żywi się roślinami, oraz różnymi szczątkami organicznymi, zanieczyszczającymi wodę. Przyczynia się więc do jej oczyszczenia. U nas bardzo pospolity.

Błotny gaz—połączenie węgla z wodorem (węglowodór)—gaz bez zapachu i smaku, trudno rozpuszczalny w wodzie; nie trujący, lecz nie podtrzymują-

cy oddychania; płonie; pomieszany z powietrzem daje mięszaninę, wybuchającą przy zetknięciu z płomieniem. Wytwarza się wszędzie, gdzie gniją zwilżone wodą szczątki roślin. Bulki, wydobywające się z mułu sadzawek, błot, są gazem błotnym. Gaz ten, zapalając się w powietrzu, powoduje zjawisko t. zw. *ogników błędnych*, unoszących się nad bagnami. Błotny gaz przy suchej destylacji drzewa, cukru, węgla—znajduje się w gazie oświetlającym. W niektórych kopalniach jest głównym składnikiem *gazu kopalnianego*, który, zmięszawszy się z powietrzem i zetknąwszy się z ogniem, eksploduje, powodując straszne zniszczenia w kopalniach.

Błoto, ob. *Bagno.*

Błyskawica, ob. *Piorun.*

Błyszcz—minerał; nazwa dawna górnicza, która następnie przeszła do nauki, nadawana pewnym rudom dla świetnego ich blasku metalicznego. Błyszcze te, zwykle szarej, lub czarnej barwy, są najczęściej związkiem jednego z metalów z siarką, j. np. błyszcz antymonu, miedzi, ołowiu, srebra; niekiedy z siarką i arsenem, jak błyszcz kobaltu, lub z tlenem, jak błyszcz żelaza.

Błyszczki, rodzina motyli, należąca do nocnicówek. Mają skrzydła mało ubarwione, przednie ciemniejsze od tylnych. Niektóre latają w dzień, jak np. jarzynówka, której gąsienice żyją na konopiach, burakach i t. p. Lud nazywa ją głodówką, bo sądzi, że gdy ją krowa pożre, to nigdy się już potem nie nasyci.

Bnin, miasteczko, położone w W. Ks. Poznańskiem, w pow. Śremskim, między jeziorami Bnińskiem i Kurnickiem.

Boa dusiciel—olbrzymi wąż do 10 m. długi, gruby jak udo dorosłego człowieka; barwy czerwonawo-szarej z ciemniejszymi zygzakami i plamami owalnemi barwy szaro-żółtej; na tyle ciała para maleńkich nóg, ułatwia mu wspinanie się na drzewa; nie jadowity. Zamieszkuje Amerykę podzwrotnikową, trzymając się zarośli i lasów; wody unika. Żywi się drobniejszemi ssącemi (nie większemi od sarny) i płazami; na ludzi nie napada nigdy. Na zdobycz czatuje, owinięty dokoła drzewa: rzuca się na nią nadzwyczaj szybko, owija splotami swego ciała, dusi, oblewa śliną, a później połyka w całości. Trawi wolno i jest przez ten czas w stanie silnego odrętwienia, w którym bardzo łatwo go zabić. Skóry jego używa się na rozmaite wyroby.

Bobak, ob. *Świstak.*

Bobik, ob. *Bób.*

Bobki, wysuszone jagody drzewa wawrzynowego (ob. *Wawrzyn*), brunatno-czarne, woni mocnej, smaku gorzkiego. Używane bywają jako przyprawa do potraw, a także w medycynie. *Bobkowe liście* pochodzą także z drzewa wawrzynowego i używane są jako przyprawa do rozmaitych potraw, szczególnie do mięsiw.

Bobola *Andrzej* błog., Jezuita, ur. 1591 r., wstąpił do zakonu w Wilnie, następnie mieszkał w Bobrujsku i Pińsku, gdzie 17 maja 1657 r. zabity został.

Bobownik, ob. *Przetacznik.*

Bobrek trójlistny, zwany także *trójliściem* i *koniczyną wodną*. Należy do rodziny *goryczkowatych*, wyrasta na błotach i bagnach. W maju wypuszcza ścielącą się łodygę, a z jej kątów liściowych szypułkę kwiatową, wysoką na 4—6 cali. Liście jego są nader zdrową i pożywną paszą, posiadającą własności toniczne. Nasienie ma okrągławe wielkości rzepaku; dojrzewa w czerwcu.

Bobrowniki: 1) *Bobrowniki nad Wisłą*, dawniej miasto, dziś osada w gub. Płockiej, pow. Lipnowskim; sprzedane w 1396 r. Krzyżakom, powróciły 1408 r. razem z ziemią Dobrzyńską do Korony. Niegdyś istniał tu zamek zbudowany przez Krzyżaków, z którego pozostało tylko kilka ułamków i piwnice.—2) *Bobrowniki nad Wieprzem*, dawniej miasto, dziś osada w gub. Lubelskiej, pow. Puławskim.

Bobrujsk, m. pow. w gub. Mińskiej przy ujściu Bobrujki do Berezyny, twierdza; pamiętny uporczywą obroną kozaków 1648 r. w czasie powstania Bohdana Chmielnickiego, oraz oblężeniem przez dywizję gen. Dąbrowskiego podczas wojny Napoleona I-go z Rosją w 1812 r.

Bobrzyński *Michał*, ur. 1849 r. w Krakowie, wybitny historyk i polityk. Z licznych jego prac naukowych wymieniamy: *O dawnem prawie polskiem, jego nauce i umiejętnem badaniu, Sejmy polskie za Olbrachta i Aleksandra, Kazania sejmowe Skargi* i *Dzieje Polski w zarysie*. Ta ostatnia, w której wyłożył całokształt zapatrywań swoich na przeszłość narodu, wywołała wiele namiętnych sporów. Jako polityk należy Bobrzyński do stronnictwa konserwatystów galicyjskich, zwanych *stańczykami*. Był posłem na sejm krajowy i do Rady państwa, przez długie lata wiceprezesem Rady Szkolnej krajowej. Zarzucano mu, iż na tem ważnem stanowisku nie czynił zadość dążeniom i potrzebom oświatowym ludności galicyjskiej i szkole polskiej w Galicji nie nadał narodowego charakteru. Obecnie jest namiestnikiem Galicji.

Boccacio (wymawiaj Bokaczio) *Jan*, ur. 1313 r., um. 1375 r., znakomity pisarz i poeta włoski, jest autorem wielu pism uczonych i poezji a nadto sławnego zbioru 100 krótkich powieści, czyli tak zwanych nowel, pod tytułem „Dekameron".

Bochnia, miasto górnicze w Galicji, przy kolei żelaznej krakowsko-lwowskiej, niedaleko rz. Raby; 9500 mieszk., wielka kopalnia soli. Kopalnie znane od XII wieku; odkrycie ich przypisuje podanie św. Kindze (Kunegundzie), żonie Bolesława Wstydliwego, jakkolwiek są dowody historyczne, że wydobywano tam sól znacznie dawniej.

Bochotnica, wieś w pięknem górzystem położeniu, o pół mili od Kazimierza, w powiecie Puławskim, gub. Lubelskiej. Na górze, porosłej lasami, znajdują się zwaliska starożytnego zamku, założonego podobno w XIV w. przez słynnego z rozbojów Macieja Borkowicza, wojewodę poznańskiego. Tu przebywać miała Esterka, gdy Kazimierz W. do sąsiedniego zjeżdżał zamku.

Bocian — znany powszechnie ptak brodzący, biały z dolną częścią skrzydeł czarną, czerwonym dziobem i czerwonemi nogami. Osiedla się parami około mieszkań ludzkich; u nas i w całej Europie przelotny. Przylatuje w drugiej połowie marca, a odlatuje około 24 sierpnia; przed odlotem bociany zbierają się wielkiemi gromadami na t. zw. sejmy bocianie. Na zebraniach tych zabijają ptaki słabe, które nie mogłyby odbyć dalekiej podróży za morze. Zimują w Afryce i Azji południowej. Z wiosną bocian powraca zawsze do tej samej okolicy i tego samego gniazda. Najchętniej przebywa w miejscowościach, obfitujących w łąki i bagna. Jest nadzwyczaj żarłoczny i zjada mnóstwo żab, węży, żmij jadowitych, jaszczurek, ślimaków, szczurów, myszy, ryb, owadów, kretów, ale porywa także pisklęta rozmaitych ptaków, nawet domowych, i młode zajączki. Oprócz zwykłego *bociana białego* żyje u nas parami w lasach *bocian czarny*, czarnobrunatny, pod spodem biały, bardzo rzadki.

Böcklin *Arnold*, malarz szwajcarski, ur. 1827 r. w Bazylei, um. 1901 r.; wykonał wiele oryginalnych i fantastycznych obrazów, z których najbardziej cenione są: „Walka centaurów", „Idylla podmorska", „Wyspa szczęśliwych", „Tryton", „Wyspa umarłych", „Pustelnik", „Zdjęcie z krzyża", „Prometeusz", i wiele innych. Böcklin należy do najznakomitszych przedstawicieli t. zw. modernizmu w malarstwie.

Boćki, miasto nad rzeką Nurcem, w gub. Grodzieńskiej. Tutejsze wyroby rymarskie, a zwłaszcza dyscypliny, nahajki i harapy szczególną miały wzię-

tość. Pierwsze znane były młodzieży szkolnej pod nazwą *monitorów boćkowskich.*

Boćwina, także burakiem portugalskim zwana, jest to odmiana buraka, uprawianego w ogrodach w dwojakim celu: dla ozdoby, lub dla liści, używanych na jarzynę, lub salatę. Na Litwie robią z boćwiny ulubioną zupę letnią, zwaną chołodźcem.

Bodeńskie jezioro (po niem. *Bodensee*)—duże jezioro górskie, utworzone przez Ren, w Alpach półn., między Szwajcarją, Austrją a Niemcami, obejmuje około 540 kil. kwadr. (około 10 mil kw.). Brzegi ma malownicze i gęsto zaludnione; ożywione jest ruchem handlowym i żeglugą parową. Nad jeziorem Bodeńskiem leży miasto szwajcarskie Konstancja, wskutek czego i samo jezioro nazywane bywa niekiedy *Konstancjeńskiem.*

Bodlak, ob. *Osęt.*

Bodłak, czyli bodzieniec, jest rodzajem roślin oliwnikowatych o kwiatach dwupiennych; owoc ma jagodowaty. U nas bywa sadzony bodlak pospolity, czyli oliwa leśna, krzew do 5 metrów wysoki, ciernisty, z żółtymi kwiatami. Jagody ma pomarańczowe, wielkości grochu, o smaku cierpko-kwaskowatym.

Bodryci, ob. *Obotryci.*

Bodzanów, osada w pow. Płockim, nad Mułtawą, posiada starożytny kościół murowany.

Bodzanta, ur. w r. 1320, był za króla Kazimierza Wielkiego wielkorządcą ziemi krakowskiej, a od r. 1382 arcybiskupem gnieźnieńskim; koronował królowę Jadwigę, chrzcił króla Władysława Jagiellę. Mąż ten, zasłużony około wprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie, zmarł 1389 r.

Bodzechów, wieś fabryczna w gub. Radomskiej, pow. Opatowskim, nad rzeką Kamienną, której wody są motorem licznych tu zakładów fabrycznych i górniczych.

Bodzentyn *(Borzęcin)*, dawniej miasto, dziś osada w pow. Kieleckim, nad Psarką; pierwotnie wieś, zamieniona została w XIV w. przez biskupa krakowskiego Bodzantę Jankowskiego na miasto, które otrzymało nazwę od jego imienia; do 1797 r. było własnością biskupów krakowskich. Piękny kościół parafjalny mieści w sobie ciekawe zabytki dawniejszej sztuki, a ruiny wielkiego zamku biskupiego, opuszczonego dopiero w końcu XVII wieku, świadczą o bogactwach i znaczeniu biskupów krakowskich.

Bodziszek (*Geranium*) — rodzaj roślin z rodziny *bodziszkowatych.* W naszym kraju znajdują się liczne jego gatunki o kwiatach różowych, lub fjoletowo białych. Niektóre gatunki hoduje się w ogrodach pod nazwą *geranji.*

Bodźce, *podniety*—w ogólnem rozumieniu są to czynniki, które wpływem swoim mogą obudzić objawy żywotne, działając głównie na system nerwowy istot żyjących. Do bodźców należą: eter, kamfora, piżmo, wino, amonjak, ciepło, elektryczność i t. p. — Oprócz tych bodźców fizycznych są bodźce, czyli podniety moralne, działające na człowieka i pobudzające go do czynu.

Boerowie (mów *Burowie*), *Boers* (holend.—wym. *burs*, t. j. chłopi), koloniści pochodzenia holenderskiego, którzy zamieszkawszy w Afryce płd., w Ziemi Przylądkowej, założyli tu rzeczpospolitą Południowo-Afrykańską i Orańską; połączyli się z nimi i hugonoci, przybyli 1687 r. Boerowie zachowali język i charakter przodków. Wzrostu wysokiego i silnej budowy, są wybornymi jeźdźcami i myśliwcami, a zalety te ujawnili w bohaterskiej wojnie z Anglikami w r. 1901 i 1902, która doprowadziła jednak do zajęcia kraju ich przez Anglików. Ogólna liczba ich wynosi około 300.000. Odkrycie kopalń złota sprowadziło do ich krajów w ostatnich czasach znaczny napływ Anglików i Niemców, co wpływa coraz bardziej

na zacieranie się ich odrębności narodowej.

Bogactwo, to wszystko co służy do zaspokojenia potrzeb ludzkich; *bogactwo wspólne*, woda, powietrze, słońce, siły natury i t. d., ponieważ wszyscy z niego korzystać mogą; *bogactwo osobiste*, to jest takie przedmioty, których nabycie kosztuje i stanowi własność jednostki; *bogactwo narodowe* — to wszystko, co narodowi zapewnia dostatek, spokój i bezpieczeństwo.

Bogarodzica (pieśń), jeden z najdawniejszych zabytków literatury polskiej, mylnie przypisywany św. Wojciechowi; pochodzi prawdopodobnie z w. XIII. Hymn ten, ułożony na cześć Najświętszej Panny, śpiewany bywał przez rycerstwo polskie przy rozpoczęciu bitwy z nieprzyjacielem. Najstarszy rękopis *Bogarodzicy* pochodzi z XV w. i za-

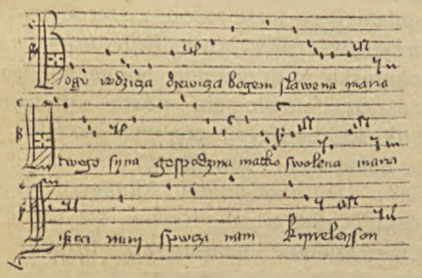

Fig. 69. Podobizna najstarszego rękopisu muzycznego „Bogarodzicy", znajdującego się w Kodeksie Macieja de Grochowo, z 1407 r., w bibljotece Jagiellońskiej.

wiera 15 strofek; drukiem pierwszy raz ogłoszony był w roku 1506 w „Statucie" Łaskiego. Melodję na nuty dzisiejsze przełożył Fr. Lessel z rękopisu i dołączył do „Śpiewów historycznych" Niemcewicza, wyd. 1816 r.

Bogdanka, właściwie jest to imię, znaczące to samo co Teodora; lecz w naszym języku ma też znaczenie ukochanej dziewicy lub narzeczonej.

Bogdanowicz *Edmund*, publicysta i poeta współczesny, ur. 1859 r. W r. 1884 został współpracownikiem *Kurjera Warszawskiego*, w którym pod pseudonimem *Bożydar* pomieszcza poezje, a z podpisem *Deodat* artykuły treści naukowej.

Boginki, według podań ludowych istoty nadprzyrodzone, potworne, o rozmaitych postaciach ludzkich, lub zwierzęcych, zamieszkujące głębie wód, pola i lasy. Napastują przechodniów, szczególnie kobiety, które nie odbyły jeszcze wywodu, zamieniają dzieci nowonarodzone na własne, potworne; stąd do niezdarnych dzieci lud mówi: „Musiały cię boginki odmienić".

Bogorja, rzeczka w Królestwie Polskiem, poczyna się pod wsią Trzebyczką w pow. Olkuskim, a wpada do Czarnej Przemszy powyżej Będzina.

Bogorja, osada w pow. Sandomierskim, na trakcie z Opatowa do Staszowa.

Bogucki *Józef Symeon*, ur. 1816 r., um. 1855 r. Pisał powieści i szkice na wzór autorów francuskich Paul de Kocka i Edwarda Sue. Powieści jego „Zalotna", „Wizerunki społeczeństwa warszawskiego", „Klementyna, czyli życie sieroty", „Rodin, czyli duch na drodze pokuty", „Kapitaliści" i inne są mieszaniną trafnych niekiedy obserwacji i nadzwyczajności, rażących brakiem wszelkiego prawdopodobieństwa.

Bogumin (po niem. *Oderberg*), miasto na Śląsku austrjackim, w okręgu Frysztackim, nad Odrą, która tu stanowi granicę od Śląska pruskiego; węzeł dróg żelaznych, prowadzących do Wiednia, Krakowa, Wrocławia i Węgier.

Boguska *Helena Janina*, ob. *Hajota.*

Boguski *Józef Jerzy*—chemik współczesny, ur. 1853 r. w Warszawie, gdzie ukończył gimnazjum i uniwersytet, był czas pewien docentem uniwersytetu petersburskiego, poczem osiadł na stałe w Warszawie, zajmując się pracą nauczycielską w szkołach prywatnych i poświęcając się pracy naukowej. Wynalazł metodę elektrotechniczną otrzymywania bronzu galwanicznego; napisał

i przetłumaczył kilkanaście dzieł z dziedziny chemji i fizyki.

Bogusławski *Wojciech*, ur. 1757 r. w Glinnie pod Poznaniem, um. w Warszawie 1829 r. Twórca teatru polskiego; walczył przez całe życie z trudnościami najrozmaitszego rodzaju, przedewszystkiem zaś z uprzedzeniem wykwintnej publiczności polskiej, której się zdawało, że tylko teatr francuski, lub włoski zadowolić może jej wymagania artystyczne. Bogusławski uprzedzenia te przezwyciężył, grywając z trupą swoją, z którą wędrował po całym kraju, nietylko polskie utwory dramatyczne, lecz i opery po polsku. Zaznajamiał nadto publiczność polską z nieznanemi u nas arcydziełami literatur

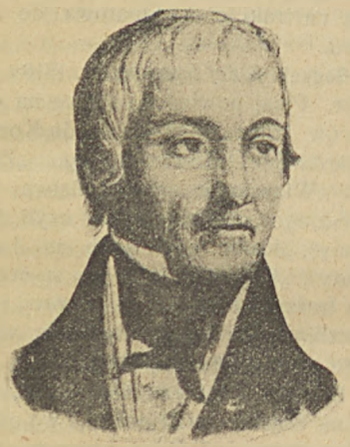

Fig. 69. Wojciech Bogusławski.

angielskiej i niemieckiej. W 1794 r. ujrzano po raz pierwszy na scenie warszawskiej lud polski w doskonałej sztuce Bogusławskiego *Krakowiacy i Górale*. Działalnością swoją przyczynił się Bogusławski w znacznym stopniu do rozwoju polskiej sztuki dramatycznej i polskiej kultury w ogólniejszem znaczeniu tego wyrazu.

Bogusławski *Stanisław*, ur. 1805 r. w Warszawie, um. 1870 r. Syn Wojciecha, aktor i komedjopisarz, w młodości służył w wojsku polskiem, a po r. 1831 wstąpił do teatru. Z dramatycznych utworów jego największem powodzeniem cieszyły się: *Stara romantyczka, Lwy i lwice, Złoty młodzieniec, Blagier*. Napisał też wiele innych.

Bogusławski *Władysław*, ur. 1838 r., syn Stanisława, krytyk i belletrysta, pracował w wielu pismach, pisywał recenzje, feljetony, krytyki teatralne, przekładał arcydzieła obcych poetów na język polski. Przez krótki czas był reżyserem dramatu i komedji w teatrach warszawskich.

Boh, *Bug zachodni* (w starož. *Hypanis*), rzeka wypływająca z pod góry Zborna Mogila na Podolu, łączy się z Dnieprem niedaleko Oczakowa i razem z nim wpada do morza Czarnego; długość jej wynosi około 100 mil.

Bohater (z pers. bohadur—mężny), mąż wsławiony czynami wojennymi lub innymi dowodami wielkiej siły ducha i odwagi, za co u narodów starożytnych otrzymywał cześć boską. Bohaterem, lub bohaterką w dramatach, epopejach, powieściach zowie się postać główna, około której skupia się cała akcja.

Bohomolec *Franciszek*, jezuita, ur. 1720 r. Po skończeniu Akademji Wileńskiej udał się do Rzymu dla dopełnienia studjów naukowych. Powróciwszy do kraju, był nauczycielem w Wilnie, potem w „Collegium nobilium“ w Warszawie, gdzie zamieszkał na stałe po zniesieniu zakonu Jezuitów, oddawszy się pracy literackiej. Pisywał przeważnie komedje, wydane później w Warszawie p. t. *Komedje na teatrum J. Kr. Mości*. Mieszczą się tu: „Monitor“, „Wdowa“, „Pijacy“, “Pan dobry“. W. r. 1778 grana była na scenie warszawskiej jego „Nędza uszczęśliwiona“, pierwsza opera polska z muzyką Macieja Kamieńskiego. Um. 1784 r.

Bohusz *Marjan*, pseudonim, ob. *Potocki Józef*.

Boileau (mów: Boalo) *Mikołaj*, poeta i uczony francuski w XVII wieku, wydał reguły poetyki.

Bojan, legendowy starożytny pieśniarz na Rusi, wspomniany w starym poemacie „Słowo o pułku Igora“. Jest to wszakże, jak się zdaje, postać zmyślona.

Bojar, w dawnej Rusi wojownik, bohater, następnie tytuł, przysługujący wszystkim ludziom szlacheckiego pochodzenia, którzy jako tacy sprawowali przy wielkim księciu moskiewskim najwyższe urzędy cywilne i wojskowe. Piotr Wielki zniósł godność bojarów, a na jej miejsce ustanowił dostojeństwo zasługi (czyn).

Bojaźń, uczucie obawy, strachu wobec niebezpieczeństwa, bądź rzeczywistego, bądź urojonego, wrodzone wszystkim istotom żyjącym, cechujące niemoc podległej mu istoty. Skłonność do bojaźni zowie się *bojaźliwością* i *tchórzostwem*.

Bojki, nazwa ludu ruskiego, mieszkającego w górach Karpackich w powiecie Kałuskim, Dolińskim, Stryjskim i Turczyńskim. Na wschód sąsiadują z Hucułami, na zachód z Łemkami, sami nazywają siebie Wierzchowieńcami, ponieważ siedziby ich zajmują wierzchołki gór.

Bojko *Jakób*, włościanin galicyjski, poseł na sejm krajowy i do Rady państwa, gorliwy obywatel i patrjota, dzięki własnej wytrwałej pracy bardziej od innych wykształcony, posiada zdolności pisarskie. Urodził się w Gręboszowie w r. 1857.

Bojkot, bojkotowanie, zmowa, której uczestnicy zobowiązują się nie wchodzić w interesy z osobą, przedsiębiorstwem, grupą osób i t. p., przeciw którym zmowa jest wymierzona. W ten sposób bojkotują np. konsumenci kupca, kupcy fabrykanta i t. p. Bojkot może też być wymierzony przeciw towarowi pewnego wytwórcy. Celem bojkotu jest albo zmuszenie bojkotowanego do ustępstw, albo ukaranie go, albo pozbawienie możności konkurowania z przedsiębiorstwami, które w ten sposób chcemy poprzeć.

Bojownik czyli *bataljon*—ptak z rzędu brodzących, spokrewniony z bekasem, ale znacznie mniejszy. Żyje w Europie i Azji; u nas przelotny; gnieździ się w większych ilościach w błotnistych nadbrzeżach Wisły. Samce słynne są z bójek, odbywanych na wiosnę, nietylko we dwójkę, ale nawet gromadkami. W tym czasie wyrastają im ozdoby z piór, tworzące rodzaj kaptura nad głową, oraz tarczę z przodu. Upierzenie bardzo zmienne. Mięso nieszczególne.

Bokser. — Tak nazywają narzędzie zrobione z żelaza, lub innego twardego metalu i przeznaczone do obrony w walce ręcznej. Składa się niejako z czterech pierścieni, połączonych razem i opatrzonych tępymi kolcami. W otwory pierścieni wkłada się cztery palce ręki, przyczem kolce wychodzą nazewnątrz. Noszenie i używanie bokserów jest wzbronione przez prawo.

Bokserzy—związek tajemny chiński, rodzaj sekty mistycznej, niesłusznie nazwany tak przez Anglików, gdyż bokserzy chińscy nie mają nic wspólnego z boksowaniem, czyli walką na pięści. Głównem zadaniem bokserów jest wypędzenie Europejczyków z Chin. Powstanie bokserów z r. 1900, połączone z rzezią misjonarzy, doprowadziło do wojny mocarstw europejskich z Chinami, zakończonej klęską Chin.

Boksowanie, walka na pięści, bardzo rozpowszechniona w Anglji i uznana za pojedynek, a zarazem za sport. Zadaniem boksera jest, zasłaniając zręcznie samego siebie, uderzyć przeciwnika pięścią w głowę, piersi lub brzuch.

Boleń—ryba, spokrewniona z karpiem, ale nieco mniejsza (60—70 cm. długości). Zamieszkuje wszystkie większe rzeki i jeziora Europy środkowej; żywi się roślinami i zwierzętami (mniejszemi rybami). Mięso białe, smaczne.

Bolesław Chrobry czyli *Wielki*, ur. 967 r., um. 1025 r., syn Mieszka I-go i Dąbrówki ks. czeskiej. Związek państwa

polskiego, stworzony przez poprzedników, zorganizować, umocnić, rozszerzyć i od cesarstwa rzymsko-niemieckiego uniezależnić stało się zadaniem młodego i genjalnego władcy, gdy w r. 992 po ojcu tron odziedziczył. Pracą całego życia Chrobry cel ten osiągnął. Wypędziwszy macochę i braci przyrodnich, zjednoczył w ręku swojem całą dziedzinę Piastową. Niezadługo przyłączył do Polski Pomorze, Chrobację z Krakowem, Śląsk z Wrocławiem i kraj Słowaków

Fig. 70. Bolesław Chrobry czyli Wielki.

zakarpackich. W r. 1000 cesarz Otton III odwiedził w Gnieznie Bolesława, djademem zdjętym z własnej skroni, pasując go na patrycjusza cesarstwa rzymskiego. Przez założenie w tym czasie za zgodą cesarza arcybiskupstwa w Gnieźnie uwolnił Bolesław Kościół polski z pod zwierzchnictwa arcybiskupów niemieckich. Archidjecezji Gnieźnieńskiej podlegało biskupstwo Poznańskie i świeżo założone: Krakowskie, Wrocławskie i Kołobrzeskie na Pomorzu. W r. 1002 po śmierci Ottona III zajął Bolesław Łużyce, kraj Mileczan i Miśnię (Myszną). Ten ostatni zabór stał się pierwszym powodem zatargów, które wkrótce rozgorzały w wielką wojnę polsko-niemiecką o Czechy. Rezultatem 14-letniej wojny był pokój w Budziszynie r. 1018. Polska uzyskała Łużyce, kraj Mileczan i Morawę. Granica zachodnia państwa polskiego oparła się teraz o rzekę Salę. Tegoż roku ruszył Bolesław na Ruś Kijowską. W bitwie nad Bugiem rozgromił książąt ruskich i wszedłszy do Kijowa, zięcia swego Świętopełka osadził na tronie. Ciągnąc z powrotem, odzyskał wydarte ojcu jego przez Włodzimierza grody Czerwieńskie, czyli późniejszą Ruś Czerwoną. R. 1025, wieńcząc pracę całego życia, odbył Chrobry w Gnieźnie uroczystą koronację na króla polskiego, zaznaczając tym aktem zupełną niezależność Polski od cesarstwa. Silnej organizacji wewnętrznej, zwłaszcza organizacji wojskowej, zawdzięczało państwo Chrobrego w znacznym stopniu ówczesny rozrost swój i powodzenie. Pogotowie rycerskie, liczące 20 tysięcy uzbrojonych i wyćwiczonych mężów, osadzonych przez Chrobrego w dawnych i świeżo wznoszonych grodach, stanowiło siłę, którą mógł mierzyć się z cesarzem. Pracom kulturalnym Bolesława: misjom, wysyłanym w pogańskie, lub świeżo nawrócone kraje, zakonom przezeń sprowadzonym, fundowanym klasztorom, poparciu, jakie udzielał duchowieństwu w tworzeniu szkół katedralnych—zawdzięcza Polska w znacznej mierze szybki swój rozwój cywilizacyjny.

Bolesław II Szczodry, Śmiały, ur. 1043 r., um. ok. 1081 r. Syn Kazimierza Odnowiciela i Dobrogniewy ks. kijowskiej, objął rządy Polski 1058 r. Prowadząc antyniemiecką politykę wielkiego pradziada swego, stale udzielał Bolesław pomocy wszystkim wrogom cesarstwa. W Węgrzech popierał Belę i jego synów przeciw Andrzejowi, stronnikowi cesarza, w Czechach wystąpował przeciw Wratysławowi, który z Henrykiem IV trzymał uparcie. Cesarz Henryk IV, uznający te walki za zwykły zatarg między wasalami swoimi, wezwał 1071 r. obydwie poważnione strony przed swój sąd do Myszny i przykazał obu królom, aby poprzestali każdy na swoich granicach, ale w odpowiedzi przestał Bolesław płacić cesarzowi daninę i znów r. 1072 „poniszczył kraje czeskie ogniem i mieczem". Niezadługo, korzystając z zachęty i pozwolenia papieża Grzegorza VII, który był zdecydowanym przeciwnikiem cesarstwa i głosił, że *„królestwa istnieć powinny o własnej swobodzie, a nie podlegać królom innych królestw, lecz tylko Kościołowi*

Fig. 71. Bolesław II Szczodry czyli Śmiały.

Rzymskiemu"—odnowił w r. 1075 arcybiskupstwo Gnieźnieńskie, a w r. 1076 koronował się na króla polskiego w obecności legata papieskiego i przysłaną z Rzymu koroną. W r. 1077 przykładem Chrobrego podążył Bolesław do Kijowa już po raz drugi (pierwszy raz w r. 1069), by osadzeniem na tronie ciotecznego brata swego Izasława ugruntować tam wpływy polskie. Od tej chwili zaciemniają się dzieje tego króla. Z niejasnych, tłumionych obawą i różnymi względami wzmianek kronikarskich, wywnioskowali nowsi dziejopisarze, że przeciw Bolesławowi uknuty został w tym czasie spisek, kierowany prawdopodobnie przez cesarza i króla czeskiego. Do spisku należał biskup krakowski, Stanisław Szczepanowski, i wojewoda Sieciech. Spiskowcy wiązali się przy osobie brata królewskiego, Władysława Hermana. Wykrywszy spisek, skazał Bolesław biskupa na śmierć przez ćwiartowanie r. 1079. Lecz surowe to postąpienie nie uratowało państwa. Do Polski wkroczył Wratysław czeski. Bolesław pokonany, opuszczony przez poddanych, uchodzić musiał z granic królestwa swego. O dalszych jego losach historja nie wie. Z upadkiem jego upadło na czas pewien i królestwo polskie. Dzielnicę krakow-

Fig. 72. Bolesław III Krzywousty.

ską opanował Wratysław. Mazowsze i Wielkopolskę odziedziczył po bracie Władysław Herman.

Bolesław III Krzywousty, ur. 1085 r., zm. 1139 r., syn Władysława Hermana i Judyty ks. czeskiej. Podług kronikarza współczesnego, Gallusa, już w 9-tym roku życia brał udział w wyprawach wojennych. Nieustraszony w boju i niezwykle posiadający szczęście, stoczył podobno 47 bitew, w tem trzydzieści kilka wygranych. W polityce szedł drogą stryja swego i wielkiego prapradziada: stał bohatersko na straży niezależności Polski od cesarstwa Niemieckiego i dążył do zjednoczenia pod władzą swoją jaknajwiększej ilości narodów słowiańskich. Objął rządy kraju r. 1102. Największymi czynami jego są: wojna z cesarzem niemieckim Henrykiem V, rozpoczęta r. 1109, a zakończona klęską Niemców na Psiem Polu, oraz zdobycie i nawrócenie Pomorza. Podboje Krzywoustego w powtarzanych przez lat kilkanaście wyprawach sięgały wówczas poza Odrę, w kraj Lutyków, aż po wyspę Ranę (Rugję), siedlisko pogaństwa. Wysyłane przez e misje i założone w Julinie biskupstwo utrwaliły istnienie chrześcijaństwa w tych krajach. Testamentem, ułożonym przed śmiercią, dzieląc Polskę między 4-ch dorosłych synów, ustanowił Bolesław zasadę zwierzchnictwa, związaną z posiadaniem dzielnicy krakowskiej.

Fig. 73. Bolesław IV Kędzierzawy.

Bolesław IV Kędzierzawy, ur. 1122 r., um. 1173, syn Bolesława Krzywoustego i Salomei hr. Bergu. Na mocy testamentu ojca otrzymał na własność dziedziczną Mazowsze, Kujawy, ziemię Dobrzyńską i Chełmińską. W r. 1146 objął dzielnicę krakowską i wraz z nią zwierzchnictwo nad pozostałemi dzielnicami. Prowadził niepomyślne wojny z cesarzem niemieckim, popierającym pretensje starszego jego brata Władysława. Zmarł bezpotomnie.

Bolesław V Wstydliwy, ur. 1226 r., zm.

Fig. 74. Bolesław V Wstydliwy.

1279 r.; syn Leszka Białego i Grzymisławy ks. ruskiej. Jakkolwiek odziedziczył

po ojcu dzielnicę krakowską, nie mógł objąć jej w posiadanie z powodu pretensji do tej dzielnicy kilku naraz książąt polskich. W r. 1241 podczas napadu Tatarów Bolesław, władający wówczas ks. sandomierskiem, poświęca sumy posagowe żony swojej Kingi, ks. węgierskiej, na wystawienie armji przeciw Tatarom. Po klęskach rycerstwa polskiego uchodzi do Węgier. W r. 1247 obejmuje dzielnicę krakowską. Prowadzi gorliwie pracę kolonizacyjną, osadzając Niemców na spustoszonych przez Tatarów ziemiach.

Bolesław—imię kilku książąt mazowieckich: *Bolesław I*, syn Konrada ks. mazowieckiego, ks. sieradzki, od r. 1235 ks. mazowiecki. Zm. bezpotomnie r. 1248. —*Bolesław II*, syn Ziemowita I, ks. mazowieckiego, od r. 1294 panował na całem Mazowszu; ubiegał się o tron krakowski bezskutecznie; zm. 1313 r.—*Bolesław III*, syn Wacława i Gedyminówny, od r. 1330 ks. płocki. Wraz z braćmi stryjecznymi podpisał akt przekazujący Kazimierzowi Wielkiemu cały spadek po tych książętach. Zmarł bezpotomnie r. 1313.—*Bolesław IV*, objął rządy na Mazowszu w r. 1429 po śmierci dziada, Janusza I-go. Złożywszy hołd Wład. Jagielle, brał żywy udział we wszystkich sprawach Polski. Po śmierci Warneńczyka ogłoszony królem polskim, ustąpił Kazimierzowi Jagiellończykowi przez wzgląd na konieczność utrzymania unji polsko-litewskiej; zm. 1454 r. — *Bolesław V*, ks. warszawski i zakroczymski, syn poprzedniego, zm. bezpotomnie 1488 r. — *Bolesław*, syn Trojdena ks. czerskiego i Marji ks. ruskiej. Po wygaśnięciu linji Rurykowiczów, objął ks. ruskie, jako dziedzictwo po matce. Przyjął wiarę wschodnią i imię Jerzego II. Otruty przez bojarów r. 1340.

Bolesław Pobożny, syn Władysława Odonicza. Z początku ks. kaliski, a po śmierci starszego brata swego Przemysława, od r. 1257, rządził całą Wielkopolską, jako opiekun Przemysława II. W r. 1273 dzielnicę poznańską ustąpić musiał synowcowi. Pozostawał w ciągłych zatargach z margrabiami brandeburskimi; utrzymywał stosunki przyjazne z Mestwinem ks. Pomorza. Zm. 1279 r.

Bolesław — imię kilkunastu książąt śląskich: *Bolesław Wysoki*, syn Władysława II ks. krakowskiego i śląskiego, w r. 1163 otrzymał od stryja przypadający mu dział Śląska z Głogowem, Lignicą, Wrocławiem i Opolem, um. 1201 r.—*Bolesław*, syn Henryka Brodatego i Jadwigi, sprzedał część kraju lubuskiego margrabiemu brandeburskiemu, um. r. 1213. — *Bolesław Łysy Rogatka*, syn Henryka Pobożnego, ks. wrocławskiego, krakowskiego i wielkopolskiego. Wyparty z Krakowa i Wielkopolski, znienawidzony za chciwość i okrucieństwo, po całym szeregu walk z rodzonymi braćmi, popadłszy w nędzę, tułał się po kraju o żebranym chlebie, dla rozrywki ścinając ludzi po drogach. Zm. 1278 r.—Nadto w rozrodzonej licznie gałęzi Piastów śląskich spotykamy książąt na Świdnicy i Jaworzu—*Bolesława I i II-go*; książąt na Fürstenbergu i Münsterbergu—*Bolesława II i III-go*; ks. lignicko-brzeskiego — *Bolesława III-go*; ks. oleśnickiego—*Bolesława* przez krótki czas panującego także na Kaliszu i Gnieźnie; ks. opolskich—*Bolesława I, II, III, IV i V*; ks. na Falkenbergu—*Bolesława I-go*; ks. cieszyńskich—*Bolesława I i II-go*.

Bolesław — imię kilku książąt czeskich: *Bolesław I Okrutny*, ks. czeski, zabójstwem brata, ś-go Wacława, utorował sobie drogę do tronu r. 935. Przyłączył do Czech Morawy, Śląsk i Chrobację z Krakowem. Z córką jego Dąbrówką ożenił się ks. polski Mieszko. Um. 967 r.—*Bolesław II Pobożny*, syn poprzedniego, utrzymywał dobre stosunki z Polakami, wojował pomyślnie z cesarzem niemieckim. Panował od r. 967—999.—*Bolesław III Rudy* panował od r. 999 do 1002. Bolesław Chrobry

odebrał mu Kraków. Podczas zamieszek czeskich Chrobry popierał z początku Bolesława, ale potem, gdy Czesi zbuntowani przeciw okrutnikowi ofiarowali koronę królowi polskiemu, Chrobry pojmał Bolesława Rudego i kazawszy go oślepić, uwięził w jakimś gródku pogranicznym.

Bolesławiec, dawniej miasto, dziś osada w gub. Kaliskiej, powiecie Wieluńskim, nad rz. Prosną.

Bolesławita, pseudonim J. I. Kraszewskiego.

Bolesty, jezioro w powiecie Suwalskim, położone w dobrach Wólka, zajmuje przestrzeni 90 morgów. Obfituje w sielawy, sumy i inne ryby.

Boleyn *Anna*, ob. *Anna Boleyn.*

Bolidy, ob. *Meteory.*

Bolimów, miasto w pow. Łowickim nad Rawką, sławne niegdyś z sąsiednich lasów, zwanych *puszczą Bolimowską*, w której książęta mazowieccy i królowie polscy odbywali wielkie łowy na tury i inną grubą zwierzynę.

Bolimuszka—mucha z wyglądu i wielkości zupełnie prawie podobna do zwyczajnej domowej. Ukazuje się w jesieni i kłuje boleśnie, wysysając swym długim czarnym *smoczkiem* krew ludzi i zwierząt.

Bolivar *Szymon* (ur. 1783, um. 1830 r.), oswobodziciel Ameryki połud. z pod panowania Hiszpanów. W r. 1810 wziął udział w powstaniu Karakasy i wkrótce stanął na czele ruchu; w 1814 r. obwołano go dyktatorem, 1819 został prezydentem Kolumbji, 1823—4 oswobodził Peru; oskarżony o dążenia despotyczne, Bolivar usunął się od dalszej działalności.

Boliwja—rzeczpospolita w Ameryce Połud., nazwana tak na cześć Bolivara (ob.); obejmuje obszar 1,334.200 kil. kw. (około 24.300 mil kw.) i liczy 1,740.000 mieszk., głównie Hiszpanów, ale w znacznej mierze zmieszanych z Indjanami. Kraj na południo-zachodzie górzysty (Andy), zaś równiny na północy i wschodzie (Ljanosy). Z rzek tutejszych znaczniejsze: Rio-Grande, Madeira (dopływ Amazonki), Pilcomayo (dopływ Paragwaju); klimat na wyniosłościach ostry, w nizinach gorący, podzwrotnikowy; roślinność, zależnie od budowy geologicznej kraju, przechodzi od najwspanialszej do najnędzniejszej; bogactwa kopalne stanowią: złoto, srebro, miedź. Do r. 1825 kraj ten był prowincją hiszpańską; w r. 1825 uzyskał niezależność, a w r. 1826 konstytucję. Stolica—miasto *Sucre.*

Bolkowiec (*Bolków*, niem. *Bolkenhain*), miasto powiatowe na Śląsku pruskim, w regencji Lignickiej, nad Szaloną Nissą, założone 1275 r. przez księcia Bolesława Łysego.

Bolonja (po włosku *Bologna* a po łac. *Bononia*)—główne miasto prowincji włoskiej tejże nazwy, jedno z najdawniejszych, największych i najbogatszych miast włoskich; posiada słynny w wiekach średnich uniwersytet, założony w 1119 r., wiele wspaniałych budowli, 70 kościołów, dwie pochyłe wieże (Asinelli i Garisenda), obie z XII w., akademję sztuk pięknych, założoną przez papieża Klemensa XIII i wiele innych cennych zabytków. Liczy 152.000 mieszk. Do r. 1860 Bolonja należała do Państwa Kościelnego, potem weszła w skład królestwa Włoskiego.

Bomba — pocisk działowy, waży 40 i więcej funtów, z lanego żelaza lub stali, wewnątrz wydrążony i wypełniony prochem, albo innym materjałem wybuchowym, zaopatrzony w kapiszon, w którym znajduje się masa eksplodująca przy uderzeniu i powodująca wybuch oraz rozerwanie ścian bomby, które rozlatując się na wszystkie strony, rażą nieprzyjaciela. Do wyrzucania bomb służą zwykłe działa polowe, albo moździerze i haubice. — W ostatnich czasach w zamachach terorystycznych używano *bomb ręcznych*, napełnianych nitrogliceryną i innymi materjałami, łatwo wybuchającymi przy uderzeniu.

Bombardjer, niższy stopień w artylerji polskiej, następujący zaraz po prostym żołnierzu, czyli kanonjerze. W kompanji artyleryjskiej było kilku oberbombardjerów i kilkunastu bombardjerów.

Bombardowanie — wytrwałe ostrzeliwanie twierdzy lub miasta, połączone ze zwyczajnem oblężeniem, celem zdobycia go przez zniszczenie, lub zmuszenia załogi do prędszego poddania się. Do bombardowania używane bywają działa wielkiego kalibru, głównie moździerze i haubice.

Bombay (wym. Bombe) — prezydentura w Indjach angielskich, na zachodniem wybrzeżu półwyspu Indostańskiego; obejmuje 504.928 kil. kw. (około 9.100 mil kw.) z 27 miljonami mieszk. Ludność składa się głównie z Maratów, obok których żyją Persowie, Arabowie, Parsowie, Beludżowie i inni. Przemysł kraju polega głównie na tkactwie bawełnianem; handel bardzo ożywiony. Stolicą jest miasto *Bombay*, zbudowane na wyspie Bombay i połączone ze stałym lądem groblą i mostem; liczy przeszło 800.000 mieszk., posiada fortecę, port handlowy, uniwersytet, prowadzi handel z Europą i Ameryką.

Bona, dozorczyni dzieci, najczęściej cudzoziemka.

Bona *Sforza*, ur. 1494 r., zm. 1557 r., druga żona Zygmunta I Starego, królowa polska. W krótkim czasie zdobyć potrafiła silny wpływ na rządy kraju, a pod koniec życia znacznie starszego od niej króla była wszechwładną. Historycy nasi stwierdzają na jej niekorzyść, że wprowadziła na dwór polski handel urzędami, rządy ulubieńców, intrygi, a nawet posługiwanie się trucizną dla usunięcia przeciwników. Chciwa, gospodarna zarządzała doskonale dobrami swemi i, zgromadziwszy wielkie skarby, po śmierci męża wywiozła je z Polski. Była troskliwą żoną i matką. Wpływ kultury włoskiej na Polskę w tym czasie w znacznym stopniu jej przypisać należy.

Bonaparte, starożytny ród włoski, z którego wyszedł Napoleon I-szy cesarz Francuzów. *Bonaparte Karol Marjan*, ojciec cesarza, ur. 1746 r., zm. 1785 r., studja prawne odbywał w Rzymie i Pizie, potem wrócił na Korsykę i ożeniwszy się z Letycją Ramolino, pełnił zawód adwokata. W r. 1766, podczas wojny o niepodległość Korsyki, walczył w szeregach powstańczych przeciw Francji. Po upadku powstania pojednał się z rządem francuskim, za co nagrodzony został różnymi urzędami. Przebiegły, praktyczny, drobnych ambicji, nie miał żadnych wspólnych rysów duchowych ze swoim synem.—*Bonaparte Marja Letycja*, ur. 1750 r., zm. 1836 r., matka cesarza. Piękna, dumna, energiczna, podczas walk powstańczych tułała się po górach z najstarszym synem, okazując wielką odwagę i zawziętość względem przeciwników. Po śmierci męża zajęła się energicznie wychowaniem dzieci, przez kilka lat jednak żyła we Francji w zupełnej nędzy. Po wyniesieniu Napoleona, otoczona honorami, tytułami i dostatkiem, zachowywała się na nowem stanowisku z wielką godnością, nie dowierzając chwilowemu powodzeniu. Klęski późniejsze przyjmowała spokojnie. Umarła w Rzymie w podeszłym wieku.—*Bonaparte Józef*, starszy brat Napoleona I-go, ur. 1768 r., zm. 1844 r. Wyniesiony przez cesarza w 1806 r. na tron królewski Obojga Sycylji, w r. 1808 na tron Hiszpanji, starał się w powierzonych mu krajach wprowadzać pożyteczne reformy. Ostrożny, niezdecydowany, słabego charakteru, ale usposobienia ludzkiego, przeciwny okrucieństwom i rozlewowi krwi, nie nadawał się do ryzykownych przedsięwzięć, które despotyczną wolą swoją narzucał mu cesarz. Po upadku Napoleona zamieszkał w Ameryce. Zmarł we Florencji.—*Bonaparte Lucjan* ks. Canino, ur. 1775 r., zm. 1840 r. Z uzdolnienia i ambicji najpodobniejszy do Napoleona, był w 25 roku życia prezy-

dującym Rady pięciuset, po zamachu stanu (18 brumaire), ministrem spraw wewnętrznych, potem ambasadorem w Madrycie. Około r. 1802 poróżnił się stanowczo z bratem, który nie zadawalniał w dostatecznej mierze jego wielkich ambicji. Odtąd Lucjan manifestacyjnie wypowiadał swoje przekonania republikańskie, a lękając się gniewu Napoleona, wyjechał do Rzymu, potem do Ameryki. Podczas wygnania cesarza na wyspę Elbę pojednał się z nim i w wyprawie studniowej pomagał mu czynnie. W następnych latach wycofał się zupełnie z polityki, oddając się pracom matematycznym i literaturze. Zm. w Viterbo pod Rzymem. — *Bonaparte Bacciochi Marja Anna Eliza*, najstarsza siostra Napoleona I-szego, ur. 1777 r., um. 1820 r.; w r. 1805 otrzymała od cesarza księstwa Lukkę i Piombino, w r. 1809 wielkie księstwo Toskańskie. Piękna, bystra, wykształcona i ambitna, lekkich obyczajów, prowadziła w Paryżu salon literacki, przyjmując u siebie wszystkie współczesne znakomitości.—*Bonaparte Ludwik*, trzeci brat Napoleona I, ur. 1778 r., zm. 1846 r. Brał udział w kampanji włoskiej pod dowództwem brata, był potem wraz z nim w Egipcie; w r. 1802 ożenił się na rozkaz Napoleona z Hortensją Beauharnais, pasierbicą cesarza. Podobnie zmuszony został w r. 1806 do przyjęcia korony holenderskiej. W r. 1810 kazano mu podpisać abdykację, a Holandja wcielona została do Francji. Wtedy zerwały się stosunki między braćmi i nigdy już nie zostały nawiązane. Ludwik był człowiekiem słabego charakteru; podejrzliwy, fantastyczny, zgryźliwy, obowiązki króla brał jednak poważnie i starał się być użytecznym krajowi, którego koronę nosił. Um. w Livorno.—*Bonaparte Marja Paulina*, druga siostra Napoleona I, słynna z piękności i lekkich obyczajów. W r. 1801 wyszła za generała Leclerc'a (czyt. Leklerk), a po śmierci tegoż w r. 1803 za ks. Borghese. Bardzo przywiązana do Napoleona, pomagała mu w przygotowaniach do wyprawy studniowej. Um. w Rzymie.—*Bonaparte Marja Anuncjata Karolina*, trzecia siostra Napoleona I, ur. 1782 r., um. 1839 r., królowa neapolitańska, małżonka Joachima Murata, marszałka Francji i króla neapolitańskiego.—*Bonaparte Hieronim*, najmłodszy z braci Napoleona I, ur. 1784 r., zm. 1860 r. Służył w gwardji, potem w marynarce, mianowany kontradmirałem, potem generałem dywizji, a w r. 1809 został królem Westfalji. W kampanji 1812 r., jako dowódca korpusu, popełnił fatalne błędy i popadł ostatecznie w niełaskę Napoleona. Po upadku cesarstwa otrzymał pozwolenie powrotu do Francji, a za wstąpieniem na tron bratanka swego Napoleona III nowych doczekał się zaszczytów (był prezesem senatu, marszałkiem Francji). Najmniej zdolny i najmniej ze wszystkich braci Napoleona godny wysokich stanowisk, które mu los nasunął. Marnotrawny, rozpustny, zdobył sobie nienawiść i pogardę westfalskich swoich poddanych.

Bonaparte Napoleon, ob. *Napoleon I.*

Bonaparte Józefina, małżonka Napoleona I, ob. *Napoleon I.*

Bonaparte Marja Ludwika, druga małżonka Napoleona I, ob. *Napoleon I.*

Bonaparte Franciszek Karol Józef, syn Napoleona I, ob. *Napoleon II.*

Bonarowie, właściwie *Bonerowie*, znakomita rodzina mieszczan krakowskich, z których Jan i Seweryn w w. XVI byli wielkorządcami krakowskimi, dzierżawili żupy wielickie i bocheńskie.

Bonawentura św., właściwie *Jan Fidanza*, ur. 1221 r., um. 1274 r. Dla swej nauki zwany doktorem serafickim.

Bonifacy św. *Winfryd*, ur. około r. 680 w Anglji, wstąpił do zak. benedyktynów, poczem wyruszył opowiadać Ewangelję Niemcom; w r. 732 został arcybiskupem Niemiec; w r. 754 lub 755 razem z 52 towarzyszami poniósł śmierć męczeńską we Fryzji z rąk pogan. Pochowany w Fuldzie. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamiątkę 15 stycznia.

Bonifacy św. z Tarsu, poniósł śmierć męczeńską za Djoklecjana. Pamiątkę jego kościół rzymsko-kat. obchodzi d. 14 maja. Stan. Herakl. Lubomirski, marszałek wielki kor., otrzymał od papieża Innocentego III kości św. Bonifacego i w r. 1691 złożył je w fundowanym przez siebie kościele w Czerniakowie pod Warszawą.

Bonifacy — imię 9 papieżów, z których znakomitsi: *Bonifacy I*, święty (418—422).—*Bonifacy VIII*, rządził stol. Apost. od r. 1294 do 1305; usiłował wzmocnić władzę papieską, co spowodowało zatargi z królami Aragonji i Francji, a nawet porwanie i uwięzienie papieża. Wykształcony i nieugięty; rządy jego nie były pomyślne dla Kościoła.—*Bonifacy IX*, rządził Kościołem od r. 1380 do 1404 w czasach bardzo niepomyślnych dla papiestwa, gdy w Awinjonie przebywał anty-papież pod imieniem Klemensa VII. Bonifacy IX był dwa razy wypędzany z Rzymu. Historycy wyrażają się o nim niepochlebnie.

Bonifikacja, wynagrodzenie, odszkodowanie za stratę, jaką jedna ze stron umawiających się poniosła.

Bonifratrzy, zakon szpitalny, założony przez św. Jana Bożego w XVI wieku w Hiszpanji, rozszerzył się wkrótce niemal po całej Europie; był także w Polsce, gdzie Bonifratrów nazywano również „Braćmi Miłosierdzia".

Bonn, miasto w pruskiej regencji Kolońskiej, na lewym brzegu Renu; niegdyś rezydencja elektora kolońskiego, obecnie jest siedliskiem uniwersytetu, który posiada bibljotekę złożoną z 230.000 tomów, bogate zbiory i gabinety, wspaniałe laboratorjum chemiczne, obserwatorjum, 134 profesorów i 1.500 studentów.

Bononja, ob. *Bolonja.*

Bony skarbowe. Dla pokrycia chwilowych niedoborów kasowych zaciąga skarb państwa niekiedy pożyczkę na krótki termin, przez puszczenie w obieg papierów, zwanych bonami. Bony są to papiery, brzmiące zwyczajnie na okaziciela, opiewające na okrągłe sumy, wystawione na termin krótki (kilkomiesięczny najczęściej) i oprocentowane.

Booth *Wiljam*, założyciel *Armji Zbawienia* (ob.).

Bopp *Franciszek* (ur. 1791 r., um. 1867 r.), filolog, z pochodzenia Niemiec. Swemi pracami: „O systemie deklinacji sanskrytu w porównaniu z językami greckim, łacińskim, perskim i niemieckim", oraz „Gramatyką porównawczą języków: sanskryckiego, zendzkiego, armeńskiego, greckiego, łacińskiego, litewskiego, staro-słowiańskiego, gockiego i niemieckiego"—dał podstawę nauce językoznawstwa porównawczego.

Bor — pierwiastek, metaloid, symbol jego *B.* Śród pierwiastków stoi oddzielnie, nie mając blisko sobie pokrewnych, nie tworząc z nimi grupy. W naturze nie występuje w stanie wolnym, lecz w postaci kwasu bornego i boraksu. Czysty bor ma postać proszku zielonawego lub też kryształów, które co do twardości ustępują tylko djamentowi.

Bora—silny i zimny wiatr północno-wschodni, wiejący na pomorzu Dalmackiem, zwany przez miejscowych słowian *Burja.*

Boraks — jest to połączenie kwasu bornego z tlenkiem sodu oraz wodą; sól biała krystaliczna, bez zapachu, smak ma alkaliczny, słodkawo-słony, rozpuszczalna w wodzie. Boraks zanieczyszczony występuje w naturze pod nazwą *tynkalu;* otrzymują go także z kwasu bornego. Używany jest przy fabrykacji niektórych gatunków szkła, polewy, do lutowania części naczyń metalowych; ma zastosowanie w apreturze tkanin. Zmieszany z cukrem służy jako trucizna przeciw robactwu.

Bordeaux (mów Bordo), miasto we Francji przy ujściu rzeki Garonny do Atlantyku. Liczy 250.000 mieszkańców, posiada wielki port morski, w którym ogniskuje się cały handel francusko-hiszpański. Szczególnie znane jest to miasto z wina „Bordeaux".

Boreasz, silny, chłodny i orzeźwiający wiatr północny, wiejący od gór Trackich ku Helladzie; uosobiony w mitologji greckiej, jako syn Astreusza i Eos, czyli Aurory.

Borecka *Marta*, żona Izaaka Boreckiego, posadnika (namiestnika ks. litewskich) rzplitej Nowogrodzkiej, znana pod nazwiskiem *Marty-Posadnicy;* ambitna, bogata, gorąca republikanka, skłoniła mieszkańców Nowogrodu, aby przeciw Iwanowi III, księciu moskiewskiemu, który dążył do zapanowania nad miastem i zniszczenia jego swobód, uciekli się pod opiekę Kazimierza Jagiellończyka. Król polski, zajęty innemi sprawami, nie udzielił pomocy Nowogrodzianom. Iwan III opanował miasto i zniszczył niepodległość rzplitej. Martę z synami, wnukiem i wielu bojarami wzięto do niewoli i wywieziono do Moskwy, a następnie do Niższego Nowogrodu, gdzie umarła więziona w klasztorze.

Borelowski *Marcin*, ur. 1829 r. w Krakowie, zm. 1863 r.; syn mularza; z zawodu blacharz; w r. 1846 należał do tajnego stowarzyszenia, za co przesiedział kilka miesięcy w więzieniu pruskim. W r. 1863—dowódca oddziału; stoczył pomyślną utarczkę pod Panasówką (gub. Lubelska). Zginął w bitwie pod Batorzem.

Borghese—znakomita rodzina rzymska w wieku XVII, XVIII i XIX, która wydała kilku mężów znanych w historji rzeczypospolitej rzymskiej. Dotychczas istnieje w Rzymie piękna *willa Borghese* i *pałac Borghese*, należące do najwspanialszych w mieście wiecznem budowli. Znajduje się w nich dużo arcydzieł sztuki.

Borgia *Cezar*, ur. 1475 r., syn papieża Aleksandra VI, był człowiekiem zdolnym, ambitnym, przebiegłym, pozbawionym całkowicie zmysłu moralnego. Sztyletem i trucizną usuwał z drogi przeciwników swoich, między innymi brata i szwagra. Piastował mimo to wysokie godności świeckie i duchowne. Zginął przy oblężeniu Pampeluny 1507 r. *Borgia Lukrecja*, siostra Cezara, jak on pozbawiona zmysłu moralnego, ale nie posiadająca jego krwiożerczych instynktów. Wydana najpierw za Jana Sforzę, potem za Alfonsa de Biscaglia, wreszcie za Alfonsa d'Este ks. Ferrary. Piękna, inteligentna, wysoko wykształcona, sławiona była przez poetów. Ur. 1480 r., zm. 1519 r.

Borkowicz *Maćko*, wojewoda poznański, za związki z wrogami i rozboje skazany przez Kazimierza Wielkiego na śmierć głodową w zamku Olsztyńskim.

Borneo — największa z pośród wysp Azji; zalicza się do archipelagu wysp Zundzkich; obejmuje do 750 tys. kil. kw. (około 13.625 mil kw.); górzysta, posiada wielkie bogactwa naturalne: złoto, djamenty, żelazo, miedź, siarkę i t. p., w morzu perły; bujna roślinność tutejsza dostarcza t. zw. towarów kolonjalnych. Ludność wynosi około 2 miljonów mieszk. i składa się głównie z Malajów, Dajaków, Chińczyków i Europejczyków. Klimat zwrotnikowy, szkodliwy dla zdrowia. Część południowa wyspy Borneo należy do Holandji, północna do Anglji.

Bornu — państwo afrykańskie w Sudanie na południo-zachód od jeziora Cad, podległe Francji; obejmuje 134.000 kil. kw. (około 2.435 mil kw.) z 5 milj. mieszk., przeważnie Negrów, wyznania mahometańskiego. Stolicą do niedawna było miasto *Kuka*, obecnie *Dikoa*.

Borny kwas — jest to połączenie boru z tlenem. Z niektórych źródeł gorących w Toskanji ulatnia się wraz z parą wodną. Wydobywa się także z niektórych wulkanów. Czysty kwas borny ma postać kryształków łuskowatych, tłustych w dotknięciu. W wodzie rozpuszcza się słabo. Używa się do fabrykacji boraksu, do przyrządzania polewy na porcelanę, do wyrobu sztucznych kamieni szlachetnych, do wyrobu szkła t. zw. flingtlasu; w połączeniu z chromem daje piękną nietrującą farbę (zieleń szmaragdową). W medycynie używają go do płukania gardła, nosa, w zadawnionych katarach błon śluzowych.

Borodino, ob. Możajsk.

Borowik *(grzyb prawdziwy)*.—Gatunek, należący do rodzaju *grzybów*. Wysoki do 30 cm., z kapeluszem niekiedy na stopę szerokim, barwy kasztanowo-cisawej; mięso ma białe, nie zmieniające się po przełamaniu. Bardzo smaczny i poszukiwany, rośnie w lasach suchych szpilkowych i liściastych, od wiosny do późnej jesieni.

Borowina, nazwa gatunku ziemi, spotykanej często w Lubelskiem; posiada kolor czarny; w stanie wilgotnym lepiąca się, w suchym — twarda, jak kamień. W Krakowskiem taką ziemię zowią *czarną rędziną*. W Galicji *borowiną* zowią *torf*. Borowiny zawierają w sobie znaczną domieszkę wapna już to w postaci marglu, już to gipsu, stąd ich przymioty.

Borówka — rodzaj roślin z rodziny *borówkowatych*. U nas rosną następujące gatunki: *Borówka brzusznica*, cz. *kamionka*. Krzew bardzo drobny o liściach z wierzchu lśniących, ciemno-zielonych, od spodu blado-zielonych, brunatno-kropkowanych; jagody kuliste, szkarłatne, używają się świeże i na konfitury; rośnie po lasach szpilkowych w całej Europie, Azji i Ameryce. *Borówka czernica*, krzew do 30 cm. wysoki, pospolity w lasach i zaroślach Europy środkowej, północnej i Azji północnej. Jagody ma granatowo-czarne, wielkości dużego grochu, jadalne. *Borówka łochynia, włochynia*, większa od czernicy; ma podobne do niej jagody z sokiem bezbarwnym; rośnie na torfiskach; ma własności upajające i używana bywa do pędzenia wódki. *Borówka żurawina*, pospolita po mokrowinach leśnych w Europie, Azji i Ameryce północnej; liście ma pod spodem szaro-zielonawe, niekropkowane, jagody ciemno-czerwone.

Borsuk — zwierzę ssące drapieżne, pośrednie między niedźwiedziem a kuną. Ciało niezgrabne, na krótkich nogach, z golemi podeszwami. Na grzbiecie jasno-siwy; brzuch czarny; pysk biały z dwiema podłużnemi pręgami. Żyje samotnie w lasach Europy i Azji w norach, które sam kopie. Ze stanowiska czysto-myśliwskiego jest szkodliwy, ale lasom wogóle więcej przynosi korzyści, niż szkody. W jesieni tyje i chowa się do nory, ale zimy nie spędza w zupełnem odrętwieniu i od czasu do czasu wychodzi, gdy nie jest zbyt mroźno. U nas znajduje się wszędzie, ale nie zbyt liczny. Z włosów borsuczego ogona robi się szczotki i pędzle.

Boruta, bohater wielu legend szlacheckich, znany szczególnie jako duch, pilnujący skarbów zaklętych w zamku łęczyckim. Podania ludowe określają Borutę jako „borowca, błotnika, złego ducha", którego starano się ułagodzić, stawiając dlań naczynia z potrawami. Zwą go także *Borownikiem*, a Białorusini *Borowikiem*. Wynika stąd, że *Boruta* był duchem błot i lasów, a nazwa jego pochodzi od *bór*.

Borys Godunow, car moskiewski, ur. około 1552 r., um. 1605 r. Znajdując się od młodości na dworze cara Iwana Groźnego, spokrewnił się z nim, oddawszy swą siostrę Irenę w małżeństwo carewiczowi Teodorowi. Po śmierci Iwana zarządzał państwem przez lat 14 w imieniu cara Teodora Iwanowicza, który, oddany nabożeństwu, uchylał się od spraw świeckich. W r. 1598 po zgonie Teodora, zaproszony na tron przez duchowieństwo i bojarów, przyjął

koronę. Nieurodzaje, klęski głodowe, bunty chłopskie zamącały panowanie Borysa. W okresie największego zamieszania w r. 1604 zjawił się w granicach carstwa pretendent do tronu, mieniący się Dymitrem, synem Iwana Groźnego. Szedł na czele zwerbowanych w Polsce chorągwi. W tym czasie car Borys Godunow zmarł nagle.

Borysław, miasto w Galicji, w pow. Drohobyckim nad Tyśmienicą, ma 2,000 mieszk., znane z obfitych źródeł nafty i pokładów wosku ziemnego (ozokerytu), występujących na płn. stoku Karpat. Nafta dobywa się tu z tysięcy szybów, wywierconych przeważnie tylko do 40 m. głębokości; roczna produkcja wynosi około 5 miljonów klg. oleju i 2½ mil. klg. wosku ziemnego, który się tu w części przerabia na cerezynę i parafinę.

Borysów, m. pow. w gub. Mińskiej nad Berezyną, pamiętne pobytem króla polskiego Zygmunta I w r. 1514 i dwukrotnem jego zwycięstwem nad wojskami moskiewskiemi. W odwrocie 1812 r. armja francuska próbowała tu sforsować przejście przez Berezynę. Borysów liczy 15.000 mieszkańców.

Borzywoj, imię kilku książąt czeskich z rodu Przemyślidów. *Borzywoj I* przyjął z żoną Ludmiłą chrzest z rąk św. Metodego w r. 874.

Bosak, narzędzie złożone z długiego drąga i osadzonego na nim haka żelaznego, często opatrzonego widełkami; służy do przyciągania i odpychania ciężarów, do chwytania na wodzie uchodzącego drzewa, przy gaszeniu ognia i t. p.

Bosak, ob. *Hauke Józef*.

Bosfor, wąziutka cieśnina morska, oddzielająca Azję od Europy, łączy morze Marmora z morzem Czarnem; nazywa się także cieśniną Konstantynopolitańską.

Bossuet *Jakób*, znakomity kaznodzieja francuski w XVII w., autor historji powszechnej. Ur. 1627 r., um. 1704 r.

Boston—miasto w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, stolica stanu Massachusetts, przy zatoce Bostońskiej; zajmuje w państwie drugie miejsce co do bogactwa i ruchu handlowego; z przedmieściami liczy przeszło 800 tys. mieszk. Posiada liczne zakłady naukowe, kościoły, słynną bibljotekę i t. p. Fabryki tutejsze zatrudniają do 100.000 robotników; założone zostało w r. 1630; tu się urodził Benjamin Franklin.—*Bostonem* nazywają grę w karty, podobną do winta, rozpowszechnioną w końcu XVIII i początku XIX wieku.

Bośnia—kraj słowiański w północno-zachodniej części półwyspu Bałkańskiego; do r. 1878 stanowił prowincję turecką, w r. 1878 wraz z Hercegowiną oddany w okupację wojskową Austrji, a w r. 1908 przez tę ostatnią anektowany, t. j. przyłączony do posiadłości austrjackich; obecnie otrzymał ustrój konstytucyjny i jest rządzony przez c.-k. namiestnika austrjackiego. Obejmuje 51.027 kil. kw. (około 925 mil kwadr.) z półtora miljonową ludnością, złożoną przeważnie z *Bośniaków*, którzy właściwie są Serbami i mówią po serbsku; religję wyznają grecką, rzymsko-katolicką i mahometańską. Głównem zajęciem mieszkańców jest rolnictwo i hodowla owiec, kóz i świń; przemysł i handel—niewielki. Głównem miastem jest *Serajewo*.

Botanika — nauka o roślinach, obejmująca cały szereg nauk poszczególnych. Dzieli się na *botanikę ogólną* i *szczegółową*. Botanika ogólna zajmuje się opisaniem części rośliny, jej organów, budowy wewnętrznej tych organów *(anatomja roślin)*, ich czynności *(fizjologja roślin)*, i t. p. Botanika szczegółowa zajmuje się przedewszystkiem opisaniem świata roślinnego, jako *botanika opisowa*. Tu botanik usiłuje odgadnąć prawo zestawienia roślin wedle ich podobieństwa i pokrewieństwa i utworzyć tak zwany *system naturalny*. Obok botaniki opisowej konieczne jest bada-

nie roślin względnie do tego, jak rozsiedlone są one po kuli ziemskiej. Grupa roślinności danego miejsca nazywa się jego *florą;* każda miejscowość, różniąca się geograficznie, ma swoją odrębną florę. — Oprócz powyżej przytoczonych gałęzi botaniki, stanowiących t.-zw. *botanikę czystą*, istnieją liczne gałęzie *botaniki stosowanej*, mające na celu użytek praktyczny, jak: *botanika lekarska, przemysłowa, ogrodowa, leśna* i t. p. — Z pośród wielu uczonych botaników na wyróżnienie zasługują: Plinjusz (w I w. po nar. Chr. P.), Caesalpinus, Linneusz i wielu innych, a z polskich: Marcin z Urzędowa (1595 r.), Szymon Syreński (1613 r.). J. Aleksandrowicz, Rostafiński i inni.

Botha *Ludwik*, ur. 1864 r., generał Boerów; odznaczył się w wojnie z Anglikami w latach 1899—1902 o niepodległość rzeczypospolitej Transwalskiej; od r. 1907 prezydent Transwalu z ramienia Anglji.

Botnicka odnoga, najbardziej północna część morza Bałtyckiego, między wybrzeżami Finlandji i Szwecji.

Botokudy, plemię Indjan, w dziewiczych lasach wschodniej Brazylji; jest ich około 5000.

Botticelli (mów Boticzeli), sławny malarz włoski z drugiej połowy XV wieku.

Boulanger (mów Bulanże), generał francuski, który w latach 1886 — 1889, utworzywszy sobie stronnictwo tak zwanych bulanżystów, dążył do zmiany formy rządu rzeczypospolitej francuskiej. Oddany pod sąd, uciekł do Belgji, gdzie skończył samobójstwem w r. 1891.

Boule de neige (mów Buldeneż), odmiana *kaliny pospolitej* (ob.), której cały kwiatostan przybiera na skutek odpowiedniej uprawy postać kulistą.

Bourbaki *Karol* (ur. 1816 r., um. 1897 r.), generał francuski, brał udział w kampanji Krymskiej i bitwie pod Solferino; w r. 1870—71 dowodził w początkach gwardją, następnie armją północną, a pod koniec wschodnią, z którą starał się usilnie o oswobodzenie twierdzy Belfortu, lecz musiał cofnąć się na terytorjum szwajcarskie.

Bourbon (czyt. Burbą)—starożytna rodzina francuska, używająca tytułu książęcego od czasów Roberta syna Ludwika IX, który poślubiwszy córkę tego rodu otrzymał tytuł księcia Bourbon. W r. 1589 Bourbonowie objęli tron francuski, w r. 1713 hiszpański, 1734—obojga Sycylji, a r. 1749 — parmeński. Wskutek rewolucji w r. 1793 Bourbonowie utracili tron francuski, na który powrócili znowu po detronizacji Napoleona, lecz 1830 r. utracili go bezpowrotnie. Linja królewska Bourbonów francuskich wygasła ze śmiercią hr. Chambord w 1883 r. Tron Parmy odebrany został Bourbonom r. 1859, obojga Sycylji—1860, Hiszpanji—1868, lecz w r. 1874 znów odzyskali tron hiszpański i dotychczas władają w Hiszpanji.

Bourges (wym. *Burż)* — miasto we Francji, stolica departamentu Cher, liczy 47.000 mieszk.; posiada dużo pomników sztuki średniowiecznej, arsenał i inne zakłady wojenne.

Bourget *Paweł* (czyt. Burże), współczesny powieściopisarz i krytyk francuski, ur. 1852 r. W utworach swoich usiłuje on wniknąć jaknajgłębiej w dusze ludzi, przeniknąć ukryte pobudki ich postępowania. Jest przeciwnikiem teorji, burzących wszelkie zasady moralne; niszczycielski i szkodliwy wpływ tych teorji ukazuje w swoich dziełach. Najsławniejsza z jego powieści nosi tytuł „Le disciple“ (Uczeń).

Boża krówka, ob. *Biedronka*.

Boża męka w mowie potocznej oznacza krzyż, czyli figurę z wyobrażeniem ukrzyżowanego Chrystusa Pana.

Boże Ciało, święto katolickie, ustanowione przez papieża Urbana VI dnia 8 września 1263 r., zwane „Solemnitas Corporis Christi“, przypadające w pierwszy czwartek po oktawie Zesłania Ducha Św., potwierdzone na powszech-

nym soborze w Viennes 1311 r. przez Klemensa V. W Polsce wprowadzono je po synodzie prowincjonalnym w Piotrkowie 1559 r. Świętem tem obchodzimy pamiątkę ustanowienia Sakramentu Eucharystji.

Boże drzewko—roślina z rodziny *złożonych*, należy do rodzaju *bylicy*. Krzew, dochodzący do 1 m. wysokości, hoduje się w ogrodach dla przyjemnej woni, służy także dla ochrony odzienia od moli.

Boże Narodzenie, święto obchodzone w Kościele katolickim 25 grudnia na pamiątkę narodzenia Pana Jezusa; sięga czasów apostolskich, lub przynajmniej pierwszych wieków chrześcijaństwa. Dawniej obchodzono to święto przez cztery dni, dzisiaj ograniczono je do dwuch dni. Papież Innocenty III pozwolił kapłanom w pierwszy dzień tego święta odprawiać trzy msze.

Bożnica, stara, ogólna nazwa miejsca poświęconego Bogu, świątyni bożej, miejsca modlitwy. Później stosowano tę nazwę do świątyń pogańskich, a teraz prawie wyłącznie ozr acza ona świątynie żydowskie. Żydzi w Polsce nie potrzebowali ukrywać swoich domów modlitwy, jak to bywało w niektórych innych krajach Europy; to też zdarzało się u nas niekiedy, że okazały gmach bożniczny górował nad kościołem panującego w kraju wyznania.

Bożogrobcy, ob. *Miechowici*.

Bób (*wyka bób*)—roślina z rodziny *strąkowych*, od najdawniejszych czasów uprawiana dla ziarn jadalnych. Uprawa jej łatwa i u nas dość rozpowszechniona. Hodują ją w licznych odmianach, które dają się zestawić w dwie grupy: *Bób mniejszy* czyli *bobik* o strąkach 3—4 nasiennych, hoduje się na paszę dla bydła, głównie dla koni, świeżo skoszony dla krów mlecznych. *Bób większy*, jadalny, zwykle *bobrem* zwany, ma strączki 2—5 ziarnowe, o dużych płaskich ziarnach; sadzą go na polach, między kartoflami, częściej w ogrodach; ziarna, zwłaszcza młode, jadane są jak groch, ulubione zwłaszcza w Anglji.

Bóbr—zwierzę, należące do rzędu gryzoni; jest gruby, niski, o sierści barwy żółtawo-brunatnej; odznacza się ogonem grubym przy nasadzie i obrosłym włosem, a dalej płaskim i pokrytym łuską; palce nóg tylnych spięte są u niego błoną. Dawniej pospolity w Europie, częsty także u nas, dziś znajduje się tylko tu i owdzie w Niemczech i Rosji; liczniejszym jest na Syberji i w Ameryce Północnej. Żywi się korą, korzonkami roślin wodnych i t. p. Tam, gdzie czuje się bezpiecznym i żyje w większej gromadzie, buduje sobie na wodzie domki piętrowe, wysokie 1 do 2 metrów, z gałązek, chrustu i ilu, z dwoma wejściami, a często, by otwór dolny był w wodzie, zakłada w poprzek rzeki tamy z poobgryzanych cienkich pni i gałązek. Polują nań zawzięcie dla drogocennego futra i tak zwanego *stroju bobrowego*, t. j. gęstej, o przenikliwej woni, wydzieliny gruczołu brzusznego, używanej jako lekarstwo.

Bóg—Istota Najwyższa, obdarzona nadludzkimi przymiotami, czczona we wszystkich religjach, których treść zasadniczą stanowi właśnie pogląd na naturę Bóstwa. Podług religji chrześcijańskiej, opartej na zasadzie *objawienia*, Bóg jest jeden we trzech osobach, przedwieczny i wieczny; istnienie Jego nie ma początku i końca mieć nie będzie. Trzy osoby: Bóg Ojciec, Bóg Syn i Bóg Duch Święty, składają Trójcę Świętą, która mimo to jest jednym tylko Bogiem. Bóg stworzył świat z niczego, rządzi nim i opiekuje się całem stworzeniem, jako Ojciec najlepszy. Bóg jest wszechmocny i sprawiedliwy.

Ból, nieprzyjemne uczucie, wywołane podrażnieniem niektórych nerwów. Siedlisko bólu, świadomość jego, jak zresztą każdego czucia, znajduje się w korze mózgowej; powstaje on zaś na zakończeniach nerwowych, gęsto rozgałęzionych we wszystkich organach

naszego ciała. Wrażenie nieprzyjemne, powstałe pod wpływem jakiegokolwiekbądź bodźca, po pniu nerwowym przechodzi do rdzenia, a stąd przez szlaki rdzeniowe zmierza do odpowiedniej części kory mózgowej, gdzie dopiero świadomość bólu powstaje. Jeżeli jakakolwiekbądź część powyższej drogi mniej lub więcej uszkodzoną zostanie, zdolność odczuwania bólu w odpowiednim stopniu słabnie, albo nawet zupełnie zanika.

Bór—las, złożony z drzew iglastych.

Brabancja (inaczej *Brabant*)—środkowa część niziny belgijsko-holenderskiej, stanowiąca niegdyś księstwo samoistne, a obecnie w połowie podległa Holandji, w połowie — Belgji. W *Brabancie południowym* (belgijskim), którego stolicą jest Bruksela, wyrabiają słynne *koronki brabanckie*. Następca tronu belgijskiego nosi tytuł *księcia Brabantu*.

Braci siedmiu śpiących, świętych (10 lipca), umęczonych za Decjusza. Mieli oni, jakoby, ukryć się przed prześladowaniem w jaskini, a gdy poganie zamurowali do niej wejście, zasnęli i obudzili się we 200 lat później. Wprowadzono ich z wielką uroczystością do Efezu, gdzie zaraz pomarli. Imiona ich: Maksymiljan, Malchus, Martynjan, Djonizy, Jan, Serapjon i Konstantyn.

Braci pięciu Polaków, męczenników: Benedykt, Jan, Mateusz, Izaak i Chrystjan. Razem ze św. Wojciechem nawracali pogan. Po śmierci św. Wojciecha osiedli na puszczy w okolicach Poznania. Obdarowani przez króla Bolesława, napadnięci zostali i pomordowani przez żołnierzy, którzy chcieli im dar królewski odebrać; pamiątkę ich obchodzimy 12 listopada.

Bracia Dobrzyńscy, zakon rycerski, za radą biskupa Chrystjana założony na Mazowszu w r. 1228, przez Konrada ks. mazowieckiego. Otrzymali od Konrada ziemię Dobrzyńską — stąd ich nazwa. Ubierali się w płaszcz biały z purpurową gwiazdą na piersiach; regułę mieli taką jak Cystersi, organizację jak Kawalerowie Mieczowi. Wyginęli w bojach bohaterskich z Prusakami.

Bracia miłosierdzia, ob. *Bonifratrzy*.

Bracia ślubni, ob. *Pobratymstwo*.

Bracław, miasto powiatowe w gub. Podolskiej, nad Bohem, założone w XIV wieku, niegdyś stolica województwa Bracławskiego; liczy obecnie około 8,000 mieszk.; pamiętne bitwą Stefana Czarnieckiego z Tatarami 1654 r.

Bractwa religijne są to stowarzyszenia, zawiązane w dobroczynnym, lub religijnym celu, odprawiające pewne przepisane ćwiczenia i praktyki pobożne, ale nie skrępowane zakonnymi ślubami. Powstały w wiekach średnich.

Bractwa strzeleckie, czyli *Towarzystwa kurkowe* powstały po miastach w wiekach średnich dla kształcenia się w celnem strzelaniu z łuku i broni palnej, aby w razie napadu baronów, lub książąt mogli mieszczanie dawać skuteczny odpór. U nas w r. 1286 Bolesław I Waleczny, książe śląski, potwierdził podobne bractwo w Świdnicy; powstawały potem bractwa strzeleckie w Krakowie, Warszawie, Toruniu, Lwowie, Poznaniu, Kaliszu i t. d. Obchodziły one corocznie około Bożego Ciała uroczystość strzelania do tarczy, a raczej do zawieszonego na żerdzi *kurka*, czyli *koguta* wyrobionego z metalu; trafiający w same piersi ptaka otrzymywał nazwę *króla kurkowego* i związane z tą nazwą przywileje, lub jednorazowe nagrody pieniężne. Zwyczaj ten do dziś zachował się w Krakowie.

Braddon *Marja Elżbieta*, ur. 1837 r., spółczesna powieściopisarka angielska; głośne ma imię w tak zwanej literaturze sensacyjnej.

Bradford (wym. Bredford), miasto fabryczne w hrabstwie York, w Anglji, liczy do 300.000 mieszkańców; główne ognisko przemysłu wełnianego; w okolicy kwitnie przemysł żelazny.

Braganza, nazwisko dynastji, panującej w Portugalji od r. 1641; wywodzi się od miasta Bragança i jej założyciela, Alfonsa I-go, pierwszego księcia Braganzy (um. 1461 r.), naturalnego syna króla portugalskiego Jana I.

Braha, czyli *wywar*, pozostałość po odpędzeniu wódki, używana na karm głównie dla bydła i trzody chlewnej.

Brahe *Tycho*, znakomity astronom duński; żył od r. 1546—1601; jego uczniem był Kepler.

Brahma, ob. *Brama*.

Brahms *Jan*, znakomity kompozytor i fortepjanista niemiecki, ur. 1834 r., um. 1897 r.

Braille *Ludwik*, Francuz, nauczyciel ociemniałych, ur. 1809 r., um. 1852 r.; utracił wzrok w trzecim roku życia; po ukończeniu instytutu ociemniałych w Paryżu, został tamże nauczycielem i obmyślił system nauki czytania dla ociemniałych, polegający na kombinacjach punktów, wprowadzony w wykonanie w r. 1854; następnie system drugi, wyrażający formy liter kropkami wypukłemi. Drugi system Braille'a zastosowany został do języka polskiego przez Wł. Nowickiego i w r. 1890 wprowadzony do warszawskiego Instytutu głuchoniemych i ociemniałych.

Brama *(Brahma)*, w języku sanskryckim imię Istoty Najwyższej; bóstwo indyjskie, jedna z osób tworzących trójcę *(Trimurti)* indyjską *(Brahma, Wisznu i Siwa)*; stworzyciel świata i rodu ludzkiego, któremu udzielił święte księgi Wedy i prawa Manu; nie miał żadnego kultu publicznego, a nawet żadnych świątyń; późniejsze szkoły filozoficzne indyjskie oznaczały tem mianem wogóle Istotę Boską nieuosobioną.

Brama, jest to kryty sklepiony wjazd, lub przejazd prowadzący do przestrzeni, obwiedzionej murami, budynkami, np. do wnętrza miasta, na dziedziniec zamkowy, lub klasztorny, do twierdzy, podwórza i t. p. opatrzony drzwiami, lub też pozostawiony otworem. Bramy miast i zamków dawniejszych bywały prawie zawsze obronne, posiadały nad sobą

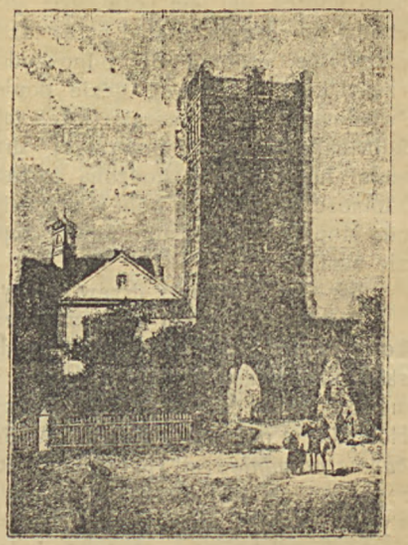

Fig. 75. Brama Opatowska w Sandomierzu.

baszty, blanki, z boku strzelnice (fig. 75). Bramą nazywają również drzwi, zamykające bramę, ale niesłusznie.

Bramani, bramini, t. j. synowie Brahmy. *Brahmini*, kapłani indyjscy, stanowiący pierwszą z czterech kast indyjskich; mają za zadanie strzedz czystości religji Brahmy, badać księgi święte *Weda*, spełniać ofiary i odprawiać modły w świątyniach; są także doradcami panujących, sędziami, lekarzami i dziś jeszcze ludźmi wielkiej powagi i znaczenia.

Bramaputra (*Brahmaputra*, t. j. syn Brahmy), jedna z głównych rzek Azji, wypływa ze źródeł na wyżynie Tybetu, przechodzi przez Assam, dzieli się w Bengalu na kilka ramion i łącznie z Gangesem wpada do zatoki Bengalskiej. Cała jej długość dochodzi do 2.900 klm. Bramaputra, równie jak Ganges, uważana jest przez Hindusów za rzekę świętą.

Brandenburgja *(Brandenburg, Brandeburgja)* — niegdyś kraj słowiański

obecnie prowincja państwa Pruskiego; obejmuje 39.836 kil. kw. (około 725 mil kwadr.). Prowincja ta utworzona została z dawnego margrabstwa Brandenburskiego (bez Starej Marchji), części Śląska i paru powiatów saskich. Ludność tutejszą, wynoszącą przeszło 4½ miljona, stanowią przeważnie Niemcy-ewangielicy. Płyną tu Elba ze Sprewą i Odra z Wartą. Pomimo niezbyt urodzajnej gleby, dzięki tylko wysokiej kulturze, kraj to bogaty, mający rolnictwo, przemysł i handel w stanie kwitnącym. Głównem miastem jest stolica państwa—*Berlin*. Szmat ziemi, zajęty przez Brandenburgję, zaludniały niegdyś narody słowiańskie, podbijane stopniowo przez Niemców, tępione i wynaradawiane. Miasto *Brandenburg*, od którego marchja Brandenburska otrzymała swą nazwę, zwało się pierwotnie *Braniborz* i należało do plemienia słowiańskiego—Wendów; czas pewien było stolicą słowiańskich Stoderanów. Niemcy zagarnęli je ostatecznie w wieku XI i XII. Obecnie miasto Brandenburg znajduje się w regencji Poczdamskiej i liczy do 45.000 mieszk.

Brandes *Jerzy*, współczesny krytyk duński i historyk literatury, ur. 1842 r., z pochodzenia żyd. Wykłady jego na uniwersytecie w Kopenhadze zwalczały przestarzały romantyzm, torując drogę nowym kierunkom literackim. Brandes napisał wiele, między innemi: „O poezji polskiej XIX w." i dzieło p. t. „Polska".

Brandt *Józef*, jeden z najznakomitszych malarzy polskich, europejskiej sławy. Urodzony w roku 1841 w Szczebrzeszynie, w gub. Lubelskiej, kształcił się w Paryżu, a następnie w Monachjum (w Bawarji). Brandt maluje stepy, konie, sceny rycerskie i obozowe z historycznej przeszłości Polski i t. p. Do większych, a bardzo cenionych obrazów jego należą: „Przejście Czarnieckiego przez cieśninę morską pod Koldyngą", „Odsiecz Wiednia przez Jana III w r. 1683", „Powitanie stepów" i t. p.

Braniccy, dwie możne rodziny polskie. Jedna z nich wygasła na *Klemensie Branickim*, wielkim hetmanie, który ubiegał się w r. 1764 o tron polski przeciw Stanisławowi Poniatowskiemu. Pieczętowała się ona herbem Gryf. Druga (zwała się podobno właściwie Braneccy) używa herbu Korczak. Z niej *Franciszek Ksawery* walczył przeciw konfederacji barskiej (ob.) i otrzymał po pierwszym podziale Polski za wpływem Rosji hetmaństwo wielkie koronne i bogate starostwo Białocerkiewskie. Był generałem w służbie rosyjskiej; należał do twórców konfederacji targowickiej (ob.).

Brańsk, miasteczko w pow. Bielskim, gub. Grodzieńskiej, nad Nurcem. Do r. 1768 miejsce sejmików i sądów ziemskich, które stąd przeniesione zostały do Bielska.

Brasław lub *Bratysław*, miasteczko w pow. Jezioroskim, gub. Kowieńskiej, nad jeziorem Drywiaty.

Bransoleta, właściwie *brasleta*, ozdoba złota, srebrna, lub z innego tańszego materjału, noszona przez kobiety na rękach.

Branża, właściwie *branszа*, wyraz, używany w zepsutym języku polskim, oznacza pewien rodzaj zajęcia, dział, fach, interes i t. p.

Brat, tak się nazywa syn pochodzący od tych samych rodziców, co i reszta dzieci. Jeśli pochodzi od tej samej matki i tego samego ojca, zowie się *bratem rodzonym;* jeżeli od jednego tylko wspólnego pochodzi rodzica, zowie się *bratem przyrodnim*. Dalej są bracia *wujeczni, cioteczni, stryjeczni*, czyli synowie wujów, ciotek, stryjów, *bracia mleczni*—karmieni piersią jednej kobiety (chociażby między sobą zgoła nie krewni). *Braćmi* lub *braciszkami* w zakonach nazywają się mnisi, nie wyświęceni na księży.

Bratki — jeden z gatunków *fijołka*. *Bratek trójbarwny*, rosnący między zbożami, po polach i gajach, jest dzikim

gatunkiem, z którego hodowla od niepamiętnych czasów wytworzyła piękne bratki ogrodowe o świetnych i rozmaitych barwach. Rozmnażają się z nasion; łatwo udają się we wszystkich ogrodach.

Bravo, włoski wyraz muzyczny, znaczy: *doskonale*! używany przez publiczność w teatrze i na koncertach dla okazania swego zadowolenia.

Brawura, czyli junactwo, niewywołane koniecznością popisywanie się odwagą, siłą, lub zręcznością.

Brazylja—federacyjna rzeczpospolita w Ameryce Południowej; obejmuje 8.468.000 kil. kw. (około 154.000 mil kwadr.) z 16 miljonami mieszk. Kraj ten składa się z dwuch części: lesistej niziny Amazonki i stepowej wyżyny Brazylji. Ludność jest rzadka i gromadzi się głównie na wybrzeżu; składa się z Murzynów, którzy zostali tu sprowadzeni przez Europejczyków z Afryki, jako niewolnicy do pracy na plantacjach (obecnie są zupełnie wolni), z wychodźców europejskich (głównie Portugalczyków), mieszańców (Mulatów), oraz nielicznych tuziemczych plemion łowieckich Indjan (np. Botokudów). Przewagę nad innymi ma język portugalski. Przez Brazylję przepływa Amazonka, rzeka najwspanialsza i najobfitsza w wodę na ziemi: wpływają do niej Madeira, Rio Negro i inne. Obszar, leżący nad Amazonką, w pobliżu równika, o gorącym i wilgotnym klimacie, porośnięty jest niezmiernymi lasami dziewiczymi, które nazywają się *selwasami*. Część Brazylji wyżynna ma charakter stepowy: prowadzi się tam hodowlę bydła; są kopalnie drogich kamieni, djamentów, ametystów i t. p.; wybrzeża tylko są uprawne (kawa, herva-mate, mandjoka) i gęściej zaludnione. Tu też leżą główne miasta Brazylji: stolica *Rio de Janeiro* (wym. Żanejro), *Bahia* i *Pernambuko*. — Do r. 1822 Brazylja stanowiła kolonję portugalską; w r. 1822 uzyskała niezależność i zamieniła się na cesarstwo, a w r. 1889, po wypędzeniu cesarza dom Pedra II, zdobyła ustrój republikański. Dzieli się na 20 stanów. Do jednego z nich, do *Parany*, napływa wielu Polaków, osiedlających się tu w charakterze kolonistów.

Brda, rzeka spławna w Prusach Zachodnich i Poznańskiem, wypływa z jeziora Krańsko, w obwodzie regencji Kwidzyńskiej, przechodzi przez kilka jezior i pod Bydgoszczą łączy się z tamecznym kanałem, idącym od Nakła do Noteci, następnie, zmieniwszy swój kierunek na wschodni, pod wsią Fordon Niemiecki wpada do Wisły; długość jej wynosi 195 klm.

Brdów, osada w gub. Kaliskiej, pow. Kolskim, położona nad brzegiem jeziora tejże nazwy.

Brehm *Alfred Edmund* — znakomity przyrodnik niemiecki, ur. 1829 r., um. 1884 r.; dużo podróżował w celach naukowych i był doskonałym popularyzatorem nauki przyrodniczej. Z licznych prac jego na język polski kilka przetłumaczono. Na wyróżnienie zasługuje *Życie zwierząt* w przekładzie Niewiadomskiego.

Brejski *Jan*, poseł polski do sejmu rzeszy niemieckiej, redaktor *Gazety Toruńskiej*. Pochodzi z rodziny wieśniaczej, ur. 1863 r. w Prusiech Zachodnich, kształcił się w Krakowie; oddany dziennikarstwu i agitacji wśród ludu. Wybrano go posłem do sejmu rzeszy z okręgu Toruńskiego.

Brema — jedno z trzech wolnych miast niemieckich, jest składową częścią cesarstwa niemieckiego; pod względem handlowym zajmuje pierwszorzędne miejsce. Położone nad rzeką Wezerą, liczy 224.697 mieszk.; oddalone od morza na 75 klm. Port. Pierwszorzędny rynek światowy tytuniu i ryżu. Od 1276 r. Brema należała już do związku Hanzeatyckiego, ale uważana była za miasto biskupie; w r. 1646 uzyskała urzędową nazwę wolnego miasta. Napoleon w 1810 r. przyłączył ją do Francji, ale w r. 1815 została znów ogłoszona wolnem miastem państwa niemieckiego. Rządy spoczywają w ręku Senatu i pospólstwa.

Brener, palnik u lampy: przyrządzik z kranikiem, w którym wkręcony jest koniec knota, lub przez który przechodzi z rury gaz oświetlający.

Brentano *Klemens*, powieściopisarz i dramaturg niemiecki, ur. w Frankfurcie n. Menem 1788 r., um. 1842 r.

Brescia (mów Bresczia), miasto we Włoszech, położone na nizinie lombardzkiej u stóp Alp, na linji kolejowej Medjolan-Wenecja. Liczy 70.000 mieszk.; posiada zabytki z czasów rzymskich; wyrabia broń i materje jedwabne.

Breslau, niem. nazwa *Wrocławia* (ob.)

Brest, pierwszorzędny port wojenny Francji, drugi co do znaczenia po Cherbourg'u, na północno-zachodnim wybrzeżu Atlantyckiem.

Bretanja, północno-zachodni półwysep francuski, obejmujący 33.888 klm. kw., tworzył niegdyś oddzielną prowincję, a teraz podzielony jest na pięć departamentów. Klimat tu surowy, mgły panują częste. Bretończyk *(Breton)*, pochodzenia celtyckiego i mówiący językiem celtyckim, znanym pod nazwą narzecza *bretońskiego*, jest odważny, namiętny, dumny ze swego pochodzenia, przechowuje starannie dawne tradycje; stoi na dość niskim poziomie kultury.

Breve (z łac. *brevis* — krótki), tak zowie się urzędowe pismo papieskie, ogłoszone bez poprzedniej narady z kardynałami, w przedmiotach mniejszej wagi. Pisma te wydawane są na cienkim pergaminie i opatrzone pieczęcią, zwaną Rybitwą, wyciśniętą na wosku czerwonym, lub zielonym, wyobrażającą św. Piotra, zapuszczającego sieci. *Bulle* (ob.) posiadają formę bardziej uroczystą.

Brew, porost włosów powyżej oka, na granicy oczodołu i czoła.

Brewjarz, księga w języku łacińskim do użytku duchownych katolickich, zawierająca modlitwy i psalmy, szczegóły o świętych Pańskich, ułożone porządkiem dni roku.

Brezylja, *Brazylja, Brazylyjskie drzewo* — rodzaj roślin, od których pochodzi nazwa *brezylkowatych*, podrodziny *strąkowych*. Są to przeważnie drzewa lub krzewy właściwe strefie gorącej, dostarczające balsamów, żywic wonnych i barwników. *Brezylja najeżona*, wyniosłe drzewo brazylijskie, dostarcza t. zw. *fernambuku*, używanego do barwienia na czerwono. Barwniki wyciągane z wiórków brezylji służą do farbowania tkanin, drzewa i t. p.

Briggs *Henryk*, matematyk angielski, ur. 1556 r., um. 1630 r.; był profesorem matematyki w Oksfordzie; wsławił się opracowaniem systemu logarytmów (ob.), o podstawie równej liczbie 10.

Bristol (mów Bristl), handlowe miasto w Anglji, posiada wielki port morski i fabryki cukru, tytuniu, wyrobów metalowych, skór i szkła. Liczy 343.000 mieszkańców.

Brockhaus (mów Brokhaus), wielka firma księgarska w Lipsku, wydająca już od 100 lat encyklopedje i wiele innych dzieł we wszystkich językach.

Broda, najniższa część twarzy, oddzielona rowkiem od wargi dolnej, ku dołowi dochodzi do podbródka, a po bokach rozciąga się do kątów ust.

Brodawiec, ob. *Heljotrop*.

Brodawka, wyniosłość na skórze, lub błonie śluzowej. Na skórze mamy mnóstwo drobniutkich brodaweczek, pokrytych wszakże naskórkiem tak, że ich nie widać. U niektórych osób brodaweczki te rozrastają się i tworzą gdzieniegdzie wyniosłości czyli brodawki. Są także nieprawidłowe, już wrodzone pewnym osobom brodawki, porośnięte większymi włosami (stąd właśnie nazwa *brodawka)*.

Brodawnik mleczowy, *mlecz dmuchawiec, mniszek pospolity, podróżnik pospolity*—gatunek roślin z rodziny *złożonych*, ziele pospolite w polach i na łąkach. Kwitnie przez całe lato; kwiat

ma żółty, a nasiona jego po dojrzeniu tworzą kulę z puszków, które wiatr rozwiewa, roznosząc daleko nasiona. Brodawnik zawiera sok mleczny, działający na żołądek rozwalniająco i wzmacniająco. We Francji, a niekiedy i u nas jadają liście jego na surowo, jako sałatę; w tym celu hodują go w ogrodach. Korzeni po upaleniu używają zamiast cykorji.

Brodnica (niem. *Strasburg*), miasto powiatowe w Prusiech Zachodnich, nad Drwęcą; powstało ono 1285 r. obok zamku krzyżackiego, założonego w 1268 r.

Brodowski—nazwisko kilku artystów-malarzy polskich: 1) *Józef Brodowski*, ur. około 1780 r., um. 1853 r., był profesorem akademji sztuk pięknych w Krakowie; malował obrazy rodzajowe i historyczne. 2) *Antoni Brodowski*, ur. 1784 r., um. 1832 r.; malował sceny historyczne. 3) *Tadeusz Brodowski*, ur. 1821 r., um. 1848 r.; malarz obrazów historycznych. 4) *Józef Brodowski*, ur. 1828 r., um. 1900 r., pozostawił sporo obrazów treści religijnej i rodzajowych; w tych ostatnich konie bywają najczęściej głównym przedmiotem.

Brody — miasto w Galicji wschodniej, na pograniczu gub. Wołyńskiej; liczy do 20.000 mieszk., przeważnie żydów. Stanowi ważny punkt handlowy między krajami Rosji i Austrji.

Brodzące—nazwa rzędu ptaków. Cechami tego rzędu są nogi przedłużone, z częścią goleni obnażoną; palce spięte błoną przy nasadzie, a niektóre całkowicie płetwowate. Ciało ich najczęściej jest szczupłe, wysmukłe; dziób różnokształtny, zwykle prawie przedłużony. Żyją na błotach i nad wodami. Należą tu następujące rodziny: chróściele, kurodzioby, czaple, bociany, ibisy, żórawie, dropie, siewki i bekasy, oraz czerwonaki.

Brodziński *Kazimierz*, ur. 1791 r., zm. 1835 r., poeta polski i historyk literatury. Ur. w Królówce w Galicji, kształcił się najpierw w szkółce wiejskiej, potem w gimnazjum w Tarnowie. W r. 1809 wstąpił do wojsk Ks. Warszawskiego. W bitwie pod Lipskiem ranny dostał się do niewoli pruskiej. W r. 1814 wrócił do Warszawy. W r. 1822 został profesorem estetyki i historji literatury polskiej w uniwersytecie warszawskim. Stanowisko to zajmował do r. 1831. Brodziński nie jest poetą wielkiej miary. W utworach jego znać umysł rozważny, uczucie miękkie i tkliwe, idące zwłu-

Fig. 76. Kazimierz Brodziński.

szcza w kierunku spraw i rzeczy ojczystych. Najgłośniejszym utworem jego jest *Wieśław*, poemacik z życia ludu krakowskiego. Poza tem tworzył dużo drobnych wierszy lirycznych, tłumaczył pieśni ludowe różnych narodów. Jako historyk literatury i krytyk stał na stanowisku pośredniem między kierunkami klasycznym i romantycznym, które wówczas zacięcie walczyły z sobą. Poglądy swoje na tę sprawę wypowiedział w rozprawie p. t. „O klasyczności i romantyczności, tudzież o duchu poezji polskiej".

Brodzki *Wiktor*, rzeźbiarz polski, ur. 1825 r., od roku 1855 stale zamieszkał w Rzymie, gdzie zmarł w r. 1904.

Brok, Broczek, Broczysko —rzeka w gub. Łomżyńskiej; wpada do Bugu.

Brok—osada w gub. Łomżyńskiej, pow. Ostrowskim, nad Bugiem.

Brokaty (brokatele)—ciężkie tkaniny jedwabne, przetykane wzorami z nici złotych, lub srebrnych, skąd dzielono je na brokaty złote i srebrne. Dawniej brokaty powyżej opisane stanowiły niezbędny materjał na wszelkie szaty wspaniałe, obecnie pod nazwą tą rozumieją się w ogólności ciężkie, wzorzyste tkaniny jedwabne.

Brolls—pseudonim zdolnego nowelisty *M. Szołkowskiego* (um. 1897 r. w Petersburgu), stałego współpracownika *Prawdy*. W r. 1902 ukazał się zbiorek jego nowel pod tyt. „Marzenia". Napisał też powiastkę ludową p. t. *Jurgis Durnialis*.

Brom—pierwiastek, metaloid, oznaczony symbolem *Br*, należy do grupy chlorowców. Jest to ciecz ciemnobrunatna, krzepnąca przy 8 stopniach zimna, w zwykłej temperaturze wydzielająca brunatne dymy o ostrym, gryzącym zapachu od którego brom nazwę swą otrzymał (bromos po grecku znaczy: smród). W wodzie rozpuszcza się trudno, dając wodę bromową. Otrzymuje się tak, jak chlor przez ogrzewanie bromku potasu z braunsztajnem. Brom w postaci soli znajduje się w wielu wodach mineralnych, w wodzie morskiej, w morszczynach, oraz niekiedy jako przymieszka w pokładach soli kuchennej, pozostałych po wyschnięciu mórz przedpotopowych. Czysty brom posiada także własności jak chlor: bieli barwniki, dezynfekuje; ponieważ jest droższy od chloru, więc go rzadziej w tych celach używają. Z wodorem daje kwas (bromowodór), podobny do kwasu solnego (chlorowodór). Bromowodór z zasadami daje sole: bromek srebra, używany do fabrykacji klisz fotograficznych; bromek sodu, bromek potasu amonu, używane w chorobach nerwowych jako środki kojące, a w większych lub częstszych dawkach — odurzające, znieczulające.

Bromberg, ob. *Bydgoszcz*.

Brona—najpotrzebniejsze po pługu narzędzie rolnicze, służy do spulchniania ziemi, do rozbijania większych grud, przykrywania ziemią zasiewów, rozkruszania zaskorupiałej o wiośnie powierzchni, a także do oczyszczania roli z chwastów. Główną częścią brony jest rama opatrzona u dołu zębami. Brony bywają drewniane z drewnianymi zębami, drewniane z żelaznymi zębami, wreszcie całe żelazne. Mogą też mieć rozmaitą budowę, stosownie do gruntu i do celu, jaki przez bronowanie zamierzamy osiągnąć.

Bronchitis, zapalenie, albo nieżyt (katar) oskrzeli. Choroba ta objawia się kaszlem. Zapalenie oskrzeli towarzyszy innym poważniejszym chorobom, np. zapaleniu płuc, gruźlicy, czyli suchotom płucnym, odrze, czyli kurowi, influenzy i t. p.

Bronikowski *Aleksander*, ur. 1783 r., um. 1834 r. w Dreźnie, syn generała adjutanta w wojsku saskiem. Służył w armji pruskiej, francuskiej i polskiej, poczem zamieszkał w Dreźnie. Tu wystąpił jako autor niemiecki, osnutych na tle polskiem romansów i powieści: „Kazimierz Wielki i Esterka", „Hipolit Boratyński" i wielu innych.

Bronisława św., córka Stanisława Prandoty, herbu Odrowąż, ur. 1219 r., um. 1259 r., mniszka klasztoru Zwierzynieckiego pod Krakowem reguły św. Norberta. Kościół rz. kat. obchodzi jej pamiątkę 3 września.

Bronisławy św. góra pod Krakowem, na której szczycie mogiła T. Kościuszki.

Bronz cz. *spiż* — stop, o rozmaitym bardzo składzie, z przewagą miedzi. Bronz przewyższa czystą miedź pod względem gęstości, twardości, łatwości polerowania, dźwięczności, topliwości i podatności na odlewy. Przybiera rozmaite zabarwienia, stosownie do swego składu. Używają go na dzwony, armaty, części machin, na posągi, medale, ozdoby. Utworzony w ten sposób, że na 100

jego części idzie miedzi 88,6, cynku 1,5, cyny 9,1, ołowiu 0,8 części jest materjałem na pomniki, bardzo cenionym ze względu, iż z czasem pokrywa się cienką warstewką zielonego węglanu miedzi *(patyną)*, którą też niekiedy nadają mu sztucznie, środkami chemicznymi. Bronz używany na dzwony, dający przy uderzeniu dźwięk piękny, składa się z 78 części miedzi i 22 cyny.

Bronzowanie — jest to *powlekanie* przedmiotów z drzewa i gipsu bronzami malarskimi, w celu nadania im pozoru wyrobów metalowych.

Bronzownictwo, rękodzieło artystyczne, które zajmuje się wyrobem przedmiotów z bronzu.

Broń, w ogólnem znaczeniu każda rzecz, służąca do obrony własnej, lub rażenia nieprzyjaciela; w znaczeniu zaś wojskowem bronią zowią się wszelkie narzędzia używane w boju, tak zaczepne, jak i odporne. *Broń zaczepna* w szczególności nazywa się *orężem*, odporna zaś *zbroją*. Pierwsza dzieli się zwykle na broń *białą*, czyli *zimną* i na broń *palną*. Do białej należy broń *sieczna*, to jest pałasz i szabla, tasak, kosa, oraz broń *kolna*, t. j. lanca, pika, bagnet. W broni palnej rozróżniają działa i broń ręczną, jak karabin, sztucer i pistolet.

Brooklyn (czyt. Bruklin), miasto położone w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, oddzielone od New Yorku zatoką morską, przez którą rzucono olbrzymi most, jeden z cudów nowszego budownictwa. Liczy 1.200.000 mieszk.; w tej liczbie około 20 tysięcy Polaków.

Brosza, Broszka—ozdoba fantazyjna ze złota, lub srebra i drogich kamieni (albo ich imitacji), opatrzona pod spodem szpilką ruchomą i haczykiem, przypinana przez kobiety pod szyją, lub na iersiach.

Broszura, książka małych rozmiarów, najczęściej poświęcona roztrząsaniu jakiejś ważnej sprawy bieżącej. *Broszurować* znaczy zszywać arkusze książki.

Browar, ob. *Piwo*.

Browning, ob. *Rewolwer*.

Brożik *Wacław*, sławny malarz czeski, ur. 1851 r., um. 1901, tworzył obrazy historyczne wielkich rozmiarów.

Bród, mielizna idąca w poprzek rzeki, służąca do przebycia jej bez przewozu.

Bróg, dach lekki słomiany, na czterech prostych, dość wysokich słupach umieszczony w ten sposób, iż daje się podnosić i opuszczać, stosownie do potrzeby.

Brózda, płytki rowek, przeorany pługiem pomiędzy zagonami, lub poprzez zagony w celu ułatwienia odpływu wody.

Brückner *Aleksander*, ur. 1866 r. w Tarnopolu, profesor języków słowiańskich i ich literatury w uniwersytecie w Berlinie, autor wielu znakomitych prac z zakresu językoznawstwa i historji literatury. W r. 1901 napisał „Historję literatury polskiej“ po niemiecku, a później obszerniej po polsku. W różnych bibljotekach odnalazł wiele dzieł dawnych pisarzy polskich.

Brudno (właściwie Bródno), wieś odległa od Warszawy o milę, od strony Pragi, pamiętna stoczoną tu 1656 r. bitwą, w której walczyli osobiście z jednej strony Jan Kazimierz, z drugiej król szwedzki Karol Gustaw i elektor brandeburski Fryderyk Wilhelm; bitwa skończyła się klęską Jana Kazimierza. Dziś na Brudnie znajduje się cmentarz grzebalny katolicki.

Brudzewski *Wojciech* z Brudzewa, ur. 1445 r., um. 1497 r., znakomity astronom polski i profesor Akademji krakowskiej. Uczone jego dzieła zjednały mu sławę za granicami Polski, a wykłady jego ściągały do Krakowa wielką liczbę słuchaczów, między którymi byli nieraz i znakomici cudzoziemcy. Pisał po łacinie.

Brühl, rodzina niemiecka, z której *Henryk* był ministrem Augusta II, króla polskiego i elektora saskiego. Gmach istniejący dotąd w Warszawie pod nazwą „pałacu Brühlowskiego“, wystawiony został przez niego i był jego mieszkaniem. *Fryderyk*, syn Henryka, był generałem artylerji koronnej w Polsce za Augusta III.

Bruk, umocnienie gruntu przez wyłożenie go kamieniem naturalnym, lub sztucznym, kostkami drzewnemi, płytami żelaznemi, lub asfaltem, dla nadania powierzchni większej wytrzymałości, dla ułatwienia odpływu wód deszczowych, oraz dla utrzymania czystości.

Brukiew—roślina dwuletnia, z rodziny *krzyżowych*, uprawiana w ogrodach, jako jarzyna i na polach, jako roślina pastewna. Ma korzeń gruby, nabrzmiały, mięsisty, najczęściej kształtu kuli spłaszczonej z dwuch stron, barwy i wielkości rozmaitej, mięso białe, albo żółte, smak słodkawy, niekiedy ostry i cierpki, liście przykorzeniowe lirowate, szorstko kosmate, wyższe — gładkie; kwiaty—żółte.

Bruksella, stolica Belgji (ob.), liczy z górą 200.000 (z przedmieściami 650.000) mieszkańców; należy do najpiękniejszych miast. Stare budowle, jak katedra z XIII wieku i ratusz gotycki z XV wieku, pałace, gmach uniwersytetu i inne zdobią Bruksellę, w której kwitnie handel i przemysł, zwłaszcza wyrób koronek, tkanin, igieł i t. d.

Bruljon, zeszyt do pisania na brudno; pierwszy układ utworu, mający uledz jeszcze poprawkom; notatnik czynności handlowych; szkic.

Brumaire (czyt. briumer), tak się nazywał w republikańskim kalendarzu francuskim drugi miesiąc roku, od 23 października do 21 listopada. Szczególnie sławnym jest dzień 18 Brumaire roku VIII, czyli 9 listopada 1799 r., w którym Napoleon obalił dyrektorjat, zaprowadził rząd konsularny i tym sposobem położył koniec rewolucji francuskiej.

Brunatna barwa, barwa ciemno-czerwona, rozmaitych odcieni, zależnie od barw pojedyńczych, z jakich się składa.

Brunet, człowiek o czarnych włosach.

Bruno św., zwany apostołem Prusaków, ur. w połowie X w. Po śmierci św. Wojciecha udał się do Polski, a następnie do ziem pogańskich, gdzie w pobliżu granicy litewskiej został zabity 1009 r. wraz z 18 swymi towarzyszami. Święto jego obchodzimy 15 września.

Bruno św., założyciel zakonu Kartuzów (ob.), ur. w Kolonji, żył w w. XI; był niepospolitym poetą i mędrcem. Święto jego obchodzi się 6 października.

Brunświk, stolica księstwa niemieckiego tejże nazwy, liczy 130.000 mieszkańców. Miasto to wyrabia w wielkiej ilości tkaniny jutowe, płótna, sukna, wyroby skórzane i farby. Akademja techniczna w Brunświku należy do pierwszorzędnych. *Księstwo brunświckie* nad rzeką Wezerą, należy do związku cesarstwa niemieckiego.

Brusznica, ob. *Borówka*.

Brutal, człowiek szorstki, gbur, źle wychowany.

Brutto, wyraz włoski, znaczy surowy, nieczysty. Używa się w takich zwrotach: waga brutto—znaczy waga towaru wraz z opakowaniem; dochód brutto—znaczy surowy dochód, to jest bez potrącenia kosztów i t. p.

Brutus—1) *Lucius Junius*, założyciel rzeczypospolitej Rzymskiej, wygnał z Rzymu Tarkwinjusza Pysznego i został pierwszym konsulem rzeczypospolitej, um. 509 r. przed Chrystusem. 2) *Marcus Junius*, ur. 85 r. przed Chr., niezłomny republikanin, w 44 r. przed Nar. Chr., stanąwszy na czele spisku przeciwko Cezarowi, wziął czynny udział w morderstwie tego wroga rzeczypospolitej; pobity w 42 r. przez Oktawjana pod Philippi, odebrał sobie życie. 3) *Decimus Junius*, także spiskowiec na życie Cezara, którego stronnikiem był poprzednio.

Bryftreger — wyraz niemiecki, używany u nas często na oznaczenie fun-

kcjonarjusza pocztowego, roznoszącego listy; zastąpić go można wyrazem polskim *listowy*.

Bryg, albo *brig*, okręt żaglowy o dwuch masztach.

Brygada, w wojskowości oznaczała dawniej mały oddział wojska, np. rotę, lub bataljon. Dziś posiada ona znacznie większy, ściśle określony stan liczebny. Brygadę piechoty zarówno jak i kawalerji stanowią dwa pułki. W Rosji brygada artylerji liczy 6 baterji dział, w Niemczech składa się z dwuch pułków artyleryjskich.—*Brygadą* w przemyśle fabrycznym nazywa się oddział robotników, pracujący zwykle pod kierunkiem osobnego technika. W tem znaczeniu mówi się np. brygada kolejowa i t. p.

Brygida, księżniczka szwedzka, ur. około 1302 r., um. 1373 r. Po śmierci męża założyła dwa klasztory. Po dwuletnim pobycie w klasztorze udała się w pielgrzymkę do Jerozolimy. Kanonizowana 1391 r. Kościół rz. kat. obchodzi jej pamiątkę 8 października. — *Zakon św. Brygidy* od niej wziął nazwę.

Brykiety, cegiełki z miału węgli kamiennych, lub torfu, zarobionego smołą, lub ziepem, uformowane przy pomocy maszyn do prasowania. Brykiety służą jako materjał opałowy.

Brykczyński *Antoni*, ksiądz, ur. 1843 r., po ukończeniu seminarjum duchownego w Kielcach i akademji duchownej w Petersburgu był do r. 1880 profesorem seminarjum w Płocku, później proboszczem w Pałukach, a obecnie w Gowarowie. Pod własnem nazwiskiem i pod pseudonimem *Gwiaździc* napisał kilkanaście mniejszych prac, przeważnie przeznaczonych dla ludu.

Brylant, kamień drogi, oszlifowany w kształt dwu ostrosłupów ściętych, złączonych z sobą podstawami. W ten sposób szlifuje się najczęściej *djamenty* (ob.).

Brylantyna—1) proszek do czyszczenia i polerowania metalów; 2) płyn (roztwór gliceryny, lub oleju rycinowego w spirytusie), służący do zmiękczania i nadawania połysku włosom; 3) gatunek błyszczącej tkaniny bawełnianej.

Bryła, w ogólności toż samo, co ciało, t. j. pewna, ograniczona część materji; w tem znaczeniu mówimy — bryła lodu, bryła żelaza i t. p. W geometrji *bryła* jest to odgraniczona ze wszech stron część przestrzeni. Bryła zatem posiada trzy wymiary: długość, szerokość i wysokość.

Bryndza, ser owczy, wytłoczony i nieco przegniły. Dobrą bryndzę wyrabiają u nas górale tatrzańscy.

Brytanja, starożytna nazwa Anglji i Szkocji.

Brytanja Wielka, ob. *Anglja*.

Brytanja-metal—jest to stop, złożony z 90 części cyny, 8 części antymonu i 2 części miedzi. Podobny jest bardzo do srebra, daje się dobrze polerować, łatwo topi się, nie jest trujący i dobrze się opiera wpływom atmosferycznym Dlatego też bywa chętnie używany do wyrobu przedmiotów użytku stołowego i tańszej galanterji.

Brytfanna, naczynie blaszane, szerokie i płaskie do pieczenia ciast i mięsiwa.

Brzana—ryba, spokrewniona z karpiem, posiada tak samo 4 wąsiki, ale znacznie krótszą płetwę grzbietową. Znajduje się we wszystkich prawie wodach bieżących Europy środkowej i południowej. Żywi się drobnemi rybkami, robakami, ślimakami, resztkami roślinnemi i zwierzęcemi. Mięso jej ościste, jadalne, ale niezbyt smaczne; ikra ma własności trujące.

Brzanka — rodzaj roślin z rodziny *traw*; rozmaite jej gatunki rosną na łąkach suchych i na wydmach; z tych *brzanka tymotka*, bardzo u nas pospolita, stanowi dobrą paszę.

Brzask, *świt*—czas przed wschodem słońca, chwila gdy zaczyna się rozwidniać; początek dnia i koniec nocy.

Brzechwa. Strzała do łuku lub kuszy składała się z drewnianego jesionowego pręta, zwanego *brzechwą*, na którym osadzone było żeleźce, zwane *bełtem*.

Brzeg, *wybrzeże*, jest to część lądu, bezpośrednio stykająca się z wodą.

Brzeg (po niem. *Brieg*), nad Odrą; miasto powiatowe na Śląsku w regencji Wrocławskiej, liczy 20.000 mieszkańców, posiada dawny zamek piastowski (niegdyś rezydencja książąt lignickich).

Brzega *Wojciech*, artysta rzeźbiarz, ur. 1872 r. w chacie góralskiej w Zakopanem. Po ukończeniu szkoły przemysłu drzewnego w 1895 r., wstąpił do szkoły sztuk pięknych w Krakowie, potem studjował rzeźbę w Monachjum i Paryżu. Niezależnie od prac czysto artystycznych, którym oddaje się z zamiłowaniem, prowadzi w Zakopanem zakład artystyczno-stolarski, z którego wychodzą piękne wyroby w stylu zakopiańskim.

Brzemienność, ob. *Ciąża*.

Brzemię—w przenośni oznacza każdy ciężar, który dolega, dokucza bądź fizycznie, bądź moralnie. W znaczeniu literalnem—rosę miodową *(miodunkę)*, występującą w niektórych latach na liściach roślin.

Brzesko Nowe czyli *Słomiane*, osada w gub. Kieleckiej, pow. Miechowskim, nad Wisłą.

Brzesko, miasto powiatowe w Galicji, siedziba starostwa i rady powiatowej.

Brzeszczot, to samo co *ostrze*, *żelazo*, to jest przedniejsza część miecza, korda, szabli, lub noża, bez żadnych okładzin, czyli oprawy; to, co dzisiaj nazywają klingą.

Brześć Kujawski—miasto w gub. Warszawskiej, pow. Włocławskim, nad rzeką Zgłowiączką. Niegdyś miało zamek warowny i było niemal stolicą Kujaw; pamiętne jest w historji z kilku ważnych wydarzeń. Obecnie posiada dwa starożytne kościoły (farny i podominikański) i liczy przeszło 2.800 mieszk.

Brześć Litewski—miasto powiatowe w gub. Grodzieńskiej, przy ujściu rzeki Muchawca do Bugu; pierwszorzędna forteca; prowadzi znaczny handel i posiada kilka większych zakładów przemysłowych. Brześć istniał już w XI wieku i pamiętny jest w historji naszej z wielu ważnych wydarzeń. Liczy do 47.000 mieszk.

Brzeziny, miasto powiatowe w gub. Piotrkowskiej, nad rz. Mrożycą; liczy 13.000 mieszk. *Powiat Brzeziński* obejmuje 20 mil kw. i liczy przeszło 120.000 mieszk.; odznacza się rozwojem przemysłu fabrycznego, którego głównem ogniskiem jest Tomaszów.

Brzeziński *Mieczysław*, ur. w 1858 r., ukończył wydział przyrodniczy uniwersytetu warszawskiego. Znakomity popularyzator wiedzy przyrodniczej, jest autorem wielu książeczek z tej dziedziny, które, łącząc ścisłość naukową z ogromną prostotą układu, zdobyły sobie liczne rzesze czytelników, przyczyniając się w wysokim stopniu do podniesienia poziomu oświaty mas ludowych. Przez lat kilka był współredaktorem ulubionego przez włościan tygodnika *Zorza*. Po paroletniej przerwie pismo zostało wskrzeszone, i Brzeziński objął jego kierunek. Jako członek zarządu głównego P. M. S. i kierownik Wydziału oświaty ludowej tego towarzystwa, Brzeziński zasłużył się krajowi licznemi pracami, a zwłaszcza ułożeniem programu szkoły ludowej wiejskiej i miejskiej, który stać się może w przyszłości podstawą rozwiniętego szeroko polskiego szkolnictwa ludowego.

Brzeźnica, osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Radomskoskim, pamiętna urodzeniem 1415 r. kronikarza, Jana Długosza.

Brzeżany, miasto powiatowe w Galicji wschodniej, liczy 12.000 mieszkańców, posiada stary zamek Sieniawskich, klasztor Bernardynów i gimnazjum; znane są też wyroby płótna, sukna i koców brzeżańskich.

Brzoskwinia—należy do rodzaju śliwy, z rodziny *różowatych*. Pochodzi z Persji, czy Chin. Hodują ją w Europie południowej dla jej smacznych owoców. Niektóre odmiany znoszą i klimat chłodniejszy, jeśli od wiatrów północnych są zabezpieczone murami. Rozróżniamy odmiany gładkie i z puszkiem. Owoce mają zawsze z jednej strony brózdkę. Nasiona zawierają kwas pruski.

Brzost, ob. *Wiąz*.

Brzoza—rodzaj roślin z rodziny *brzozowatych*. Są to drzewa, lub krzewy o kwiatach w baziach, właściwe przeważnie krajom północnym, gdzie wraz z drzewami szpilkowemi tworzą rozległe lasy. Najpospolitszy u nas gatunek *brzoza biała* jest drzewem dorastającem 18—25 m. wysokości, o korze białej, łuszczącej się; kwitnie przed rozwinięciem liści. Nasiona dojrzewają w końcu lipca. Rośnie w Europie środkowej i północnej oraz w Azji. W krajach północnych, o surowym klimacie, karłowacieje. Drewno jej twarde i ścisłe, używane jest na opał i na wyroby stolarskie. Z kory dobywa się przez suchą destylację *dziegieć*; używają jej także do garbowania skór, oraz na rozmaite wyroby. W pobliżu Ojcowa rośnie odmiana *brzoza ojcowska*, krzewiasta. *Brzoza płacząca* ma gałązki długie, cienkie, zwisające ku ziemi. *Brzoza krzewiasta*, krzew od 2—5 stóp wysoki, rośnie na mokrych łąkach torfiastych.

Brzozowski *Karol*, ur. 1821 r. w Warszawie, um. 1904 r., poeta i publicysta. Opuściwszy kraj w r. 1842, przebywał długi czas w Turcji, zostając tam na służbie państwowej. Poezje jego pod wpływem otoczenia nabrały nieco wschodniego kolorytu: cechuje je bujna fantazja i ognistość. Najwięcej znany jest Brzozowski jako liryk, pisał jednak i poematy („Ognisty lew", „Sen w Bałkanach"), powieści prozą („Deli Petko"), dramaty („Malek", „Oblężenie Lwowa" i t. d.).

Brzozów, miasteczko powiatowe galicyjskie, w obwodzie Sanockim, nad rz. Stobnicą; posiada fabryki płótna.

Brzuch—jest największą jamą w ciele człowieka i zwierząt kręgowych. W jamie brzusznej, oddzielonej przeponą (djafragmą) od jamy piersiowej, mieszczą się główne narządy trawienia (żołądek i kiszki), wątroba, śledziona, organy moczopłciowe wewnętrzne, gruczoły kiszkowe, nerwy i naczynia krwionośne.

Brzuchomówca, człowiek zdolny tak wymawiać wyrazy, że słuchającym zdaje się, jakby inna osoba mówiła. Zwykle *brzuchomówca* wdycha powietrze jaknajgłębiej, krtań jego mocno się zniża, ściana brzuszna rozszerza, a wydech następuje raczej przy pomocy mięśni brzusznych, niż piersiowych, przyczem zwolna tylko i małym prądem powietrza wprawiają się w drganie struny głosowe.

Brzytwa, nóż składany do golenia, o ostrzu bardzo cienko wyklepanem i bardzo ostrem.

Buazerja, wykładanie drzewne, rzeźbienie w drzewie, służące do wykładania ścian dla ozdoby.

Buhon, *dymienica*, niewłaściwie *bąbon*, nabrzmienie gruczołów limfatycznych, wywołane przez ciśnienie, zaziębienie, wskutek zapaleń sąsiednich organów, lub działania jadów wenerycznych. Chorobie tej podlegają najczęściej gruczoły pachwinowe, lub podpachwinowe.

Bucefał — nazwa ulubionego konia Aleksandra Wielk.

Buchalterja, nauka o prowadzeniu ksiąg kupieckich, bankowych i t. p., w celu dokładnego obliczenia stanu majątku, oznaczenia zysków, lub strat.

Buchara — państwo mahometańskie (emirat) w Azji środkowej, niegdyś bardzo rozległe, a obecnie obejmujące 205.000 kil. kw. (około 3.725 mil kw.); od r. 1868 pozostaje pod protektoratem Rosji. Ludność, której liczbę podają obecnie na 3 miljony, stanowią Turkmeni, Uzbecy, Kirgizi, Arabowie, Persowie, wreszcie Żydzi. Wszyscy oni wyznają islam sunicki. Władza absolutna znajduje się w ręku emira. Kraj mało nawodniony z powodu rzadkich deszczów i niedostatecznej ilości rzek (Amu-Darja z dopływami i Serawszan)—da się podzielić na dwie części: wschodnią—równinę stepową, i zachodnią—górzystą. Gleba miejscami bardzo urodzajna, wydaje zboża, tytuń, bawełnę, wino, owoce południowe i t. p.; na czele przemysłu tutejszego stoi jedwabnictwo; handel wzmaga się od kilkunastu lat.—Stolicą państwa jest miasto *Buchara*, liczące 70 tys. mieszkańców.

Buchbinder *Józef*—malarz polski, ur. 1838 r., um. 1909 r. Malował przeważnie obrazy treści religijnej.

Buchner *Władysław*, humorysta i satyryk, piszący pod pseudonimem *Ner Buch*, ur. 1860 r. W r. 1887 objął redakcję pisma humorystycznego p. t. *Mucha*, które dotąd z powodzeniem prowadzi. Napisał farsę p. t. „Wesoła Warszawa".

Buckle *Henryk Tomasz* (czyt. Bekl), ur. 1821 r., um. 1862 r. Genjalny samouk postanowił zbadać prawa, rządzące ludzkością, jej rozwojem cywilizacyjnym. Pomysły swoje zawarł w niedokończonem dziele, noszącem tytuł „Historja cywilizacji w Anglji". Oryginalnością poglądów, bystrością niektórych spostrzeżeń, świetnością stylu zdobył sobie liczne rzesze czytelników i zwolenników. Ale historyków zawodowych uznania nie zyskał, praw rozwoju cywilizacji nie wykrył.

Buczacz, powiatowe miasto w Galicji wschodniej, nad Strypą, liczy 11.000 ludności, słynie wyrobem makat jedwabnych, tkanych podług wzorów dawnej fabryki słuckiej.

Budapeszt—główne miasto królestwa Węgierskiego i jedna ze stolic Austro-Węgier, powstało z połączenia dwuch miast: Budy na prawym brzegu Dunaju i Pesztu na lewym; liczy 810 tysięcy mieszk., posiada uniwersytet, politechnikę i kilka akademji, jest siedzibą parlamentu węgierskiego, słynie ze swego przemysłu (znane powszechnie młyny parowe); w okolicach znajdują się gorące źródła siarczane.

Budda, *Buddha*—imię święte *Gautama* lub *Sakijamuni*, założyciela religji indyjskiej *buddyzmu*. Był on synem Sudhodany, króla Kapilavastu; urodził się w VI wieku przed Chrystusem, umarł prawdopodobnie w r. 480 przed nar. Chr. P. Z początku wiódł żywot hulaszczy, lecz widok cierpień ludzkich, starości i śmierci skłonił go do zmiany trybu życia; udał się przeto na puszczę i po długich praktykach religijnych (poście i modlitwie) zaczął opowiadać swoją naukę, zmierzającą do zreformowania religji bramińskiej.

Buddaizm (*Buddyzm*) — religja wyznawana w południowo-wschodniej Azji, założona w wieku VI przed Chryst. przez Gautamę (ob. *Budda*), czyli Sakjamuni'ego. Opiera się na następujących zasadach: Istota najwyższa (t. j. Bóg) jest niewidzialna, mądra, sprawiedliwa, łaskawa, miłosierna i wszechmocna; rządzi światem; człowiek przez cnoty dostępuje błogosławieństwa i łaski połączenia się z Istotą najwyższą *(Nirwana)*, gdy tymczasem dusze złych wstąpić muszą w ciała zwierząt. Buddyzm zniósł podział społeczeństwa na kasty i zaleca współczucie dla wszystkiego, co żyje i miłosierdzie we wszelkich postaciach. Religja ta liczy obecnie do 150 miljonów wyznawców.

Budownictwo (po grecku *Architektonike*, po łacinie *Architectura)* — jest umiejętnością wznoszenia trwałych, użytecznych i pięknych budowli. Umiejętność ta oparta na naukach matematycznych wkracza także w dziedzinę sztuk pięknych. Dzielimy też budownictwo na praktyczne (domy mieszkalne, drogi, mosty, kanały, wodociągi, fortyfikacje i t. d.) i piękne (świątynie, pałace, pomniki, grobowce, teatry, cyrki, muzea i t. d.). Sposoby budowania są różne,

zależnie od materjału, stopnia cywilizacji ludzi i wielu innych warunków. Najdawniejsze i najpierwotniejsze budowle były to jaskinie, wykute w skale, lepianki ziemne i namioty. Na wiele tysięcy lat przed erą chrześcijańską, spotykamy już wspaniały rozwój budownictwa. Świadczą o nim do dziś piramidy egipskie, ruiny Niniwy i Babylonu. Szczególnem pięknem, harmonją linji i wymiarów odznaczało się budownictwo starożytnych Greków. Wyróżniano w Grecji trzy style, czyli sposoby budowania: *dorycki*— surowy, pełen prostoty i powagi, o kolumnach żłobkowanych bez podstawy, a mających jako zakończenie kapitel złożony z krążka, czyli toku i płyty kwadratowej (Partenon w Atenach). Styl *joński* odznaczał się swobodą, smukłością i wdziękiem. Kolumny w tym stylu spoczywały na podstawach, kapitel ozdobiony był wężownicami, czyli wolutami (Erechtejon w Atenach). Kapitel w stylu *korynckim* był jeszcze ozdobniejszy, uwity z liści, kolumna jeszcze smuklejsza. Architektura rzymska wzorowana była na greckiej. Rzymianie połączyli kolumny ze sklepieniami, a wprowadzili kopułę (Panteon w Rzymie). W pierwszych wiekach ery chrześcijańskiej na zachodzie Europy rozwinął się styl *romański*, wyróżniający się łukiem półkolistym, na wschodzie zaś powstał styl *bizantyński*, łączący kopułę starorzymską z formą kwadratu. Od wieku XIII-go w Europie zachodniej i środkowej rozwija się styl *gotycki*, zwany także *ostrołukowym*, od wyróżniających go ostrych łuków. Styl ten poważny, wyniosły, smukłemi wieżycami dążący ku górze, odpowiadał szczególnie usposobieniu ludów chrześcijańskich Europy północnej i środkowej (katedra w Yorku, katedra w Reims, ratusz w Brunświku, zamek w Malborgu, kościół Panny Marji w Krakowie). Jednocześnie w krajach zawojowanych przez Arabów rozkwitał styl *mauretańsko-arabski*, oparty także, jak i poprzednie, na wzorach starożytnych, ale odznaczający się fantastycznością i bogactwem ozdób (Alhambra w Hiszpanji). Czasy nowożytne wydały styl *odrodzenia*, czyli *renesans*. Zrodził on się we Włoszech z naśladownictwa i dalszego rozwijania najpiękniejszych pierwiastków architektury starożytnej i rozpowszechnił po całej Europie (kościół Ś-go Piotra w Rzymie, kaplica Zygmuntowska w katedrze na Wawelu). Z końcem XVI w. przeszedł w tak zwany *barok*, który jest zepsutym renesansem. Czasy najnowsze, wiek XIX i XX, wprowadziły do budowy nowe materjały: żelazo i szkło (wieża Eiffel w Paryżu, kursaal w Ostendzie), lecz styl nowy nie powstał w tym czasie.— Z licznych dzieł, traktujących o budownictwie, przytaczamy ważniejsze, wyszłe w języku polskim: Najstarsze dzieło „Architekt polski“ ks. Solskiego (Kraków 1690 r.). „Elementarz architektury domowej“ (Lwów 1749 r.). „O sztuce budowniczej we swoje porządki podzielonej“ (Poznań 1764 r.). Sierakowskiego „Architektura, obejmująca wszelkie gatunki murowania i budowania“ (Kraków 1812 r.). Podczaszyńskiego „Początki architektury dla użytku młodzi akademickiej“ (Wilno 1828 r.). Marconi'ego „O porządkach architektonicznych“ (Warszawa 1837 r.); tegoż „Zbiór projektów architektonicznych“ (Warszawa 1836 do 1843 z 296 tab.). Mitterera „Zasady budownictwa cywilnego“ (tłum. Wagnera, Warszawa 1846 r.). Zabierzowskiego „Praktyczne budownictwo wiejskie“ (Warszawa 1858—60 r.); tegoż „Przewodnik praktyczny dla budujących“ (Warszawa 1857 r.).

Budowniczy, z grec. *architekt*, technik uzdolniony do nakreślenia planu budowli i kierowania jej wystawieniem, tak, ażeby będąc w zgodzie z obowiązującymi przepisami, czyniła jednocześnie zadość warunkom piękna i odpowiadała celowi, któremu ma służyć.

Budulec, drzewo zdatne do budowli, ścinane zwykle w grudniu i styczniu.

Budziszyn (po niemiecku *Bautzen*), miasto w Górnych Łużycach w Saksonji, liczy z górą 20.000 mieszkańców, ma piękną katedrę, słynie z wyrobów wełnianych i płóciennych. Jest to główne ognisko życia słowiańskich Serbo-Łużyczan, którzy założyli tu w r. 1847 towarzystwo „Maticę serbską“. Tu w r. 1018 Bolesław Chrobry zawarł pokój z Niemcami.

Budżet. W każdem gospodarstwie pożądanem jest sporządzenie wykazu spodziewanych dochodów i wydatków na najbliższy okres gospodarczy, w tym celu, aby sobie należycie wydatki rozłożyć, nie być nimi zaskoczonym niespodziewanie i przystosować je do dochodów, względnie, aby postarać się zawczasu o dochody na ich pokrycie. Taki to wykaz nazywa się *budżetem*. Bez porównania jednak większe jeszcze znaczenie, niż w gospodarstwie prywatnem, ma budżet w *gospodarstwie publicznem*, a więc w gospodarstwie państwa, kraju lub gminy, dlatego, że im większe jest gospodarstwo, tem trudniejszym staje się bez szczegółowego wykazu przegląd wydatków i dochodów. Budżet publiczny jest więc naprzód planem gospodarowania na najbliższy okres. Prócz tego jednak ma budżet w państwach konstytucyjnych jeszcze znaczenie polityczne. Musi on być bowiem uchwalony przez ciało reprezentacyjne (ob. *Parlament*, *Sejm*). Jeśli zaś zważymy, że rząd to tylko czynić może, na co ma fundusze, to zrozumimy łatwo, że uchwalenie budżetu jest zarazem wskazaniem rządowi zakresu i kierunku jego działania. Rozprawa budżetowa, czyli obrady nad budżetem, należą więc do najważniejszych obrad parlamentarnych, bo dają sposobność czynienia uwag o wszystkich czynnościach rządu i wyrażania życzeń na przyszłość. Odmówienie uchwalenia budżetu przez parlament znaczy, że przedstawiciele ludu odmawiają rządowi prawa pobierania dochodów i wydatkowania pieniędzy, czynią więc rządzenie niemożliwem. Przez odmówienie budżetu daje zatem parlament wotum nieufności rządowi. Co do formy budżetu, to dzieli się on wogóle na „wydatki“ i „dochody“. Jedne i drugie dzielą się znów na zwyczajne i nadzwyczajne. Zwyczajnymi są te, które powtarzają się choćby nie w tej samej wysokości co roku, nadzwyczajnymi te, które przychodzą wyjątkowo. Okres budżetowy, t. j. okres, na jaki układa się plan gospodarowania, zwany budżetem, zależy od postanowień ustawy, zazwyczaj jest to okres jednego roku. *Preliminarz budżetu* jest to projekt budżetu, przedstawiony ciału reprezentacyjnemu; budżetem staje się on dopiero po uchwaleniu go.

Buenos Aires, miasto w południowej Ameryce, nad rzeką La-Plata, blisko jej ujścia; stolica rzeczypospolitej Argentyńskiej, liczy około 900.000 mieszkańców. Jedna z prowincji argentyńskich nazywa się także Buenos Aires.

Bufet, stół zastawiony przekąskami i trunkami; pokój, gdzie rozdają albo sprzedają jadło i napoje (na balach, stacjach kolei, w teatrze, restauracji, cukierni).

Buffalo (czyt. Boflo), miasto w Stanach Zjednoczonych Północnej Ameryki, w stanie New-York. Położone na zachodnim jego krańcu, nad wielkiem jeziorem Erie, niedaleko wspaniałego wodospadu Niagara, ma około 400.000 mieszkańców, w tej liczbie Polaków do 70.000. Ci ostatni mieszkają we własnej dzielnicy, gęstą masą i mają kilka parafji polsko-katolickich.

Buffon *Jerzy Ludwik*, ur. r. 1707 um. r. 1788, sławny przyrodnik francuski, długoletni dyrektor ogrodu botanicznego w Paryżu. Pisał wiele dzieł treści przyrodniczej, między innemi: „Historję naturalną“ w 36 tomach.

Bufor, przyrząd sprężysty w kształ-

cie krążka, łagodzący uderzenie wagonu o wagon.

Bug, zwany Bugiem Zachodnim, największa z rzek wpadających do Wisły, źródła ma w Galicji wschodniej w powiecie Złoczowskim; płynie wśród bagien rozległą równiną, na której często dzieli się na kilka ramion. Na przestrzeni od Ulwówka do Litowicz stanowi granicę między Galicją i Wołyniem potem od Litowicz do ujścia Nurca płynie granicą Królestwa Polskiego i gub. Wołyńskiej i Grodzieńskiej. Wpadają doń liczne dopływy mniejsze; niedaleko od ujścia do Wisły, pod Serockiem, łączy się z bogatą w wodę rzeką Narwią. Między Nowym Dworem a Modlinem wpada do Wisły. Spławny jest od Sokala. Bug połączony jest sztucznym kanałem z Prypecią, a przez nią z Dnieprem, czyli służy za połączenie morza Czarnego z Bałtykiem. Przez kanał Augustowski łączy się z Niemnem.

Bujwid *Odo*, ur. 1857 r. w Wilnie, lekarz i profesor uniwersytetu w Krakowie, leczy chorych na wściekliznę sposobem sławnego uczonego francuskiego Pasteur'a.

Buk — rodzaj drzew należących do rodziny *miseczkowatych*. *Buk pospolity* jest jednem z najpiękniejszych drzew europejskich, dorasta 17 do 28 m. wysokości, ma liście eliptyczne, brzegiem lekko faliste, stanowi główną składową część lasów Europy południowej i środkowej, sięgając Danji i Norwegji. Rośnie w południowej części naszego kraju. Dostarcza drzewa doskonałego na opał, tudzież na wyroby kołodziejskie, tokarskie i stolarskie. Daje dobry węgiel drzewny. Buk kwitnie u nas w maju, a w październiku dojrzewają jego orzeszki trójkanciaste—buczyna *(bukiew)*; zawierają one około 17% oleju bardzo smacznego. Olej wyciska się z jąder orzeszkowych, zamienionych na mąkę i oczyszczonych z łupin. Wytłoczyny służą na karm drobiu, lub nierogacizny. Liczne odmiany buku są hodowane w ogrodach; do takich należy *buk krwisty* o liściach ciemno-purpurowych, *dębolistny*, *paprociolistny* i t. d.

Bukareszt, stolica królestwa Rumunji, liczy 300.000 mieszkańców. Przemysłu w mieście niema prawie żadnego, zato bardzo ożywiony handel wyrobami tureckimi, rosyjskimi i austrjackimi.

Bukiet, wiązanka kwiatów, lub roślin, ułożonych w jeden pęk. Po polsku nazywa się także równianką.

Bukowiecka *Zofja*, ur. 1837 r., utalentowana autorka licznych prac dla dzieci, młodzieży i ludu. Prace jej przeważnie z zakresu historji Polski odznaczają się doskonałą znajomością przedmiotu, a zarazem przenika je uczuciowość gorąca, żywa, udzielająca się czytelnikowi. Do celniejszych jej opracowań popularno historycznych należy szkic p. t. „Jak Piastowie budowali Polskę". Wyróżnić nadto należy powiastki: „Bohater Tebański", „Historja o Janku górniku", „Rok życia", „Dzień Warszawy", „Młotem i kielnią", „Bohater z pod Majuby" i inne.

Bukowiecki *Stanisław* — urodził się w r. 1867 w Opatowie; w r. 1888 skończył wydział prawny uniwersytetu warszawskiego; następnie studjował nauki społeczne w uniwersytecie w Heidelbergu, gdzie uzyskał stopień doktora filozofji, oraz w Paryżu. Po powrocie do kraju poświęcił się adwokaturze; jako gruntowny znawca prawa górniczego, pracował przez kilka lat w Dąbrowie Górniczej. Koło r. 1897 wskutek znacznego osłabienia wzroku zmuszony był wyjechać z Dąbrowy i poddać się kuracji, która jednak nie dała pomyślnego wyniku. Niebawem B. osiadł w Warszawie, pracując w dalszym ciągu jako obrońca i nie przerywając pracy naukowej; ułatwia mu ją niezwykła pamięć i pomoc lektorów. Obok systematycznych wykładów ekonomji politycznej, które prowadzi B. na kursach handlowych, w Tow. kursów naukowych i t. d., drukował on szereg rozpraw z dziedziny nauk społecznych w *Przeglądzie Filozoficznym*, *Ekonomiście* i in. pismach. Obdarzony umysłem głębokim i krytycznym, niemało przyczynił się do spopularyzowania istotnie naukowego poglądu na zjawiska życia gospodarczego.

Bukowina, księstwo, prowincja Austrji, położona na południo-wschód od Galicji, liczy 10.000 kil. kw. (około 180 mil kw.) przestrzeni, oraz 750.000 mieszkańców. Ziemia między rzekami Prutem i Dniestrem żyzna, reszta kraju górzysta. Na połoninach hodowla bydła i owiec stanowi ważne zajęcie mieszkańców. Płody górnicze, a zwłaszcza miedź, żelazo i sól kamienna, znajdują się w obfitości. Ludność bardzo mieszana: ruska, rumuńska, żydowska i niemiecka. Polaków znajduje się także wielu, zwłaszcza po miastach. Stolicą Bukowiny są *Czerniowce*.

Bukowiński *Władysław*, ur. 1871 r. we wsi Święcica, gub. Radomskiej, pisuje pod pseudonimem „Selim". Poeta liryk, odznacza się uczuciowością łagodną, lecz skupioną. Nie należy do poetów wielkiej miary; wśród utworów jego jednak znajdują się urywki, świadczące o dużym talencie autora. Od paru lat jest kierownikiem pisma literackiego p.t. *Sfinks*.

Buks—tulej żelazna, lub mosiężna, która dla zmniejszenia tarcia wprawia się w otwór przeznaczony do przyjęcia osi w piaście u koła.

Bukszpan — rodzaj roślin z rodziny *ostromleczowatych*. Gatunek: *bukszpan wiecznie zielony* jest drzewkiem lub krzewem, które w stanie dzikim rośnie na południu Europy; u nas sadzą go dla ozdoby w ogrodach; ma liście małe, podłużnie jajowate, zawsze zielone. Drewno jego żółte, bardzo zwięzłe i ciężkie, poszukiwane jest na instrumenty muzyczne dęte, a także na rozmaite drobne wyroby tokarskie i snycerskie.

Buletyn, krótkie urzędowe sprawozdanie o pewnem zdarzeniu, mianowicie o stanie zdrowia wysokiej osobistości, o bitwie i t. p.; również nazwa regularnych sprawozdań z posiedzeń akademji, uczonych towarzystw i wykonanych przez nie prac naukowych; nakoniec nazwa czasopism treści naukowej.

Bulgarja — królestwo konstytucyjne w północnej części półwyspu Bałkańskiego, obejmujące wraz z Rumelją Wschodnią 96.345 kil. kw. (około 1.750 mil kw.) z 4 miljonami mieszk. wyznania wschodniego. Kraj na południu górzysty (Bałkany) a na północy nizinny, urodzajny; przepływa tu Dunaj z dopływami, Maryca i inne. Głównem zajęciem ludności jest rolnictwo; przemysł i handel zaczynają się rozwijać w ostatnich czasach. Stolicą królestwa jest miasto *Sofja*, liczące do 85.000 mieszk.— Ludność Bulgarji, aczkolwiek zaliczana obecnie do Słowian, wytworzyła się z pomieszania zamieszkałych tu oddawna plemion słowiańskich z wojowniczymi Bulgarami, narodem mongolskim, który w celach zaborczych przybył tu w wieku VII z nad Wołgi, podbił Słowian i założył swoje państwo. Niebawem Bulgarowie przyjęli język, zwyczaje i obyczaje narodu podbitego i zlali się z nim ostatecznie; w r. 864 przyjęli religję chrześcijańską; przy carze Symeonie (888—927 r.) Bulgarja wzrosła w potęgę, ale wkrótce rozpadła się i podbita została przez monarchję Bizantyńską. W r. 1186 Bulgarowie powstali i odzyskali niepodległość; w r. 1593 podbici zostali przez Turków i pod ich władzą pozostawali do r. 1878. Traktatem berlińskim w r. 1878 Bulgarję uznano za księstwo konstytucyjne, pozostające w stosunku lennym do Turcji. Stan taki trwał do r. 1908. Korzystając z osłabienia Turcji i zamieszek wewnętrznych, w jesieni 1908 r. książe Bulgarji, Ferdynand Koburski, ogłosił Bulgarję za niezależne zupełnie królestwo, a siebie za króla konstytucyjnego. Niebawem mocarstwa europejskie potwierdziły ten akt.

Buljon—jest to masa galare wata, otrzymywana z mięsa przez wygotowanie. Sam przez się nie jest pożywny, gdyż zbierając szumowiny, pozbawiono go części białkowych; natomiast zawiera sole rozmaite i mało dotąd poznane materje, tak zwane wyciągowe. Te sole i materje działają podniecająco na narząd trawienia. Buljon stanowi odpowiedni i smaczny dodatek do rosołów, zup jarzynowych, sosów; pożywnym uczynić go można przez dodanie żółtka. Buljon z przyczyny wymienionych wyżej właściwości należy nie do pokarmów, ale do pożywek.

Bulla. Nazwa urzędowego pisma papieskiego, wydawanego w rzeczach większej wagi, a napisanego jaknajpoważniejszym stylem i w najuroczystszej formie, na grubym pergaminie. Głównym znakiem tej formy jest wielka pieczęć ołowiana, wisząca na białym lub żółtym sznurku, zwana dawniej *bulla*, mająca na jednej stronie wizerunek apostołów Piotra i Pawła, na drugiej zaś papieża, lub jego imię i herb.

Bülow *Bernard*, ur. 1848 r. w Szlezwigu, od r. 1900 do 1909 kanclerz niemiecki i prezes ministrów pruskich, zaznaczył się jako zacięty wróg narodu polskiego.

Bulwa—roślina z rodziny *złożonych;* należy do jednego rodzaju ze słonecznikiem i przypomina go z wyglądu. Ma kłącze podobne do kartofli, ale słodsze i bardziej wodniste; jada się bulwy gotowane, albo pieczone. Kłącze na równi z liśćmi służą na pokarm dla bydła. Bulwa pochodzi z Ameryki południowej; w Europie znana od XII wieku.

Bulwar — szeroka ulica, mająca po dwu stronach piękne gmachy i wysadzana drzewami. Nazwę bulwarów zapożyczono od słynnych b. paryskich, które pierwotnie były wałami miasta, lecz po rozszerzeniu Paryża znalazły się w jego obrębie; wyrównano je zatem, zadrzewiono, zabudowano i obecnie wały miejskie Paryża stały się pięknemi i ruchliwemi ulicami, służącemi za wzór innym miastom.

Bulwark, ściana drewniana, żelazna, lub ułożona z płyt kamiennych, zwłaszcza granitowych, służąca do zabezpieczenia brzegów rzeki od osypania, lub podmycia wodą.

Bułany. Po tatarsku łoś zowie się *bułan*, stąd i konia maści płowej czyli łosiej zwali Polacy bułanym.

Bułat, szeroka szabla turecka z wybornej polerowanej stali. Miecze takie i szable były rozszerzone ku końcowi. Pisarze dawni polscy, przyjąwszy z perskiego ten wyraz, używali go i w znaczeniu stali. Mówiono więc: bułatowa tarcza, bułatowe zwierciadło, czyli z wybornej polerowanej stali.

Buława, wyraz pochodzenia tatarskiego, oznacza w języku polskim maczugę, laskę niedługą z gałką na końcu — symbol godności i władzy hetmańskiej. Jak buław mogli używać tylko hetmani, tak wyłącznie regimentarze, pułkownicy, rotmistrze, porucznicy i chorążowie używali *buzdyganów*. Pomiędzy buławą a buzdyganem ta zachodziła różnica, że gałka u buławy bywała zwykle okrągła niekiedy misternie ozdabiana i drogimi kamieniami wysadzana; zaś buzdygany, także często srebrne lub pozłociste, kończyły się gałką kształtu gruszki, podłużnie pokarbowanej. Podobnie, jak urząd kanclerski nazywali Polacy „pieczęcią", marszałkowski „laską", tak hetmański „buławą". Buławić — znaczyło hetmanić, przywodzić wojsku. „Buława wielka" oznaczała urząd wielkiego hetmana, „buława mniejsza" czyli „polna"—urząd hetmana polnego.

Bunsen *Robert Wilhelm*, znakomity chemik niemiecki, ur. 1811 r., um. 1896 r. Do najważniejszych prac Bunsena należą badania nad cjankami podwójnymi, powinowactwem chemicznem i prochem strzelniczym. W r. 1846 zwiedził Islandję, gdzie badania jego chemiczno-geologiczne przyczyniły się wiele do rozjaśnienia zjawisk wulkanicznych. Najwięcej jednak wsławił się Bunsen odkryciem wespół z Kirchhoffem analizy spektralnej.—*Bunsena palnik* ma na celu stałe doprowadzanie do płomienia gazowego pełnej ilości powietrza, w celu otrzymania wyższej temperatury przez dokładniejsze spalanie gazu oświetlającego. Płomień w palniku Bunsena daje słabe światło. W płomieniu zwykłych lamp jasne światło pochodzi od niespalonych cząsteczek węgla, żarzących się i dających blask silny. Palniki Bunsena używają się jako ogrzewacze do kuchenek gazowych.

Bunt, rokosz, powstanie przeciwko władzy *prawej*.

Bunt — pęk, np. skórek; równa się 15 sztukom.

Buńczuk, sztandar turecki z ogona końskiego, na wysokiej lasce zawieszonego, służący za chorągiew. Przed sułtanem noszono buńczuk o siedmiu ogonach, przed baszą o trzech ogonach. Niejeden buńczuk zdobyli Polacy, gromiąc Turków. Wskutek tego wyrobił się zwyczaj noszenia także przed naszymi hetmanami buńczuków dwuogonowych. Od nazwy „buńczuk" pochodzi słowo *buńczuczyć się*, buńczuczny.

Buonacorsi *Filip*, ob. *Kallimach.*

Buonarotti, ob. *Michał Anioł.*

Burak, roślina bezpłatkowa z rodziny *komosowatych*, jest zielem dwurocznem, pochodzącem z wybrzeży morza Śródziemnego w Azji zachodniej. W pierwszym roku wyrasta w gruby i mięsisty korzeń z różyczką jajowatych liści, a dopiero w drugim roku wypuszcza pęd kwiatowy, okryty drobnymi, niklymi kwiatami. Dawniej uprawiano buraki tylko na jarzynę zwykle w odmianie zwanej ćwiklą. Obecnie oprócz tego jest to powszechnie uprawiana roślina, jużto na paszę, jużto w celu wyrobu cukru.

Burany *(burjany)*, zimne i suche zawieje śnieżne w bezleśnych okolicach Azji płn. i płn.-wschodniej, wieją zwykle tylko przez jeden dzień, ale dla wielkich mas unoszonego śniegu sprowadzają często znaczne spustoszenia, niszcząc całe trzody.

Burda—oznacza hałaśliwe zajście, zamieszanie, bójkę.

Burg, nazwa zamków warownych szlacheckich w Niemczech w wiekach średnich.

Burgrabia (z niemieckiego *Burggraf*) — namiestnik czyli zastępca starosty grodowego. Burgrabia grodowy należał do urzędników grodzkich i był mianowany przez kasztelana lub starostę, których zastępował i w nieobecności ich czuwał nad zamkiem.

Burgundja — prowincja francuska, obejmująca 5 departamentów, położona na pograniczu Szwajcarji i Niemiec. Jest to równina dobrze nawodniona i bardzo urodzajna, o klimacie umiarkowanym, łagodnym. Główne jej płody stanowią: żelazo, węgiel kamienny, zboże, bydło, owce i t. p.; szczególniej winnice burgundzkie, dostarczające doskonałego wina białego i czerwonego zyskały sobie rozgłos wszechświatowy. Burgundja stanowiła niegdyś samodzielne księstwo, założone w r. 884, a w r. 1482 przyłączone ostatecznie do Francji. Z miast Burgundji znaczniejsze są: Auxerre, Autun, Châlons-sur-Saône, Dijon i inne.

Burjaci, koczownicze plemię mongolskie, w południowej części gub. Irkuckiej, między granicą chińską, grzbietem gór Jabłonnych i rzekami: Leną, Agą i Oką, oraz nad brzegiem Bajkału.

Burka. Po turecku *burk* oznacza opończę, uszytą z sukna z pilśni wielbłądziej. Tatarzy krymscy i astrachańscy używali podobnych opończ na deszcz i w czasie najazdów na Ruś i Polskę. Prawdopodobnie więc pierwsze burki używane w Polsce były zdobyte na Tatarach, lub od kupców krymskich i astrachańskich kupowane, bo stamtąd pochodzące zasłynęły u nas w wieku XVII

Burłak, na Rusi, Podolu i Pokuciu parobek bezżenny, trudniący się czasową służbą u osiadłych gospodarzy. Są także śpiewki *(dumki burłackie)* i taniec tego nazwiska. Na pobrzeżu Wołgi pracujący przy spławie nazywają się również burłakami.

Burmeister *Herman* (ur. 1807 r., um. 1892 r.), naturalista niemiecki, podróżował wiele po Ameryce południowej; pozostawił po sobie olbrzymie prace z dziedziny zoologji, paleontologji i geologji.

Burmistrz (z niemiec. *Bürgermeister*), nazwa pierwszego urzędnika w miastach, w Królestwie Polskiem przodującego we wszystkich czynnościach z urzędu przedsiębranych. Obecnie nazwa ta służy tylko urzędnikowi w miastach mniejszych, w większych bowiem urzędnik ten zowie się prezydentem.

Burns *Robert* (ur. 1759 r., um. 1796 r.), znakomity poeta ludowy szkocki, syn fermera, pomimo nader uciążliwych warunków życia zdobył sobie powszechną sławę; żył w ciągłej nędzy. Utwory jego, w których odtwarza przyrodę, pracę i życie biednego ludu, stały się w Anglji i Szkocji popularnemi pieśniami.

Burnus (wyr. arabski), rodzaj płaszcza bez rękawów z kapturem.

Bursa, z łac. kieszeń, woreczek; w wiekach średnich budynek, w którym biedni studenci otrzymywali bezpłatnie mieszkanie i utrzymanie. Stąd niem. wyraz *Bursche*. Dawniej w Polsce znajdowały się przy akademjach.

Bursz, oznacza w Niemczech słuchacza uniwersytetu, który należy do jednego z licznych związków, zwanych „burszenszaftami". Członkowie noszą czapki i na piersiach przepaski o właściwej barwie, dla odróżnienia się od innych związków.

Bursztyn—jest żywicą, wyciekłą kiedyś, w czasach przedpotopowych, z zaginionego już gatunku drzewa iglastego; przedstawia się w postaci masy półprzezroczystej, szklistej, żółtawej, pomarańczowej, z żyłami białemi; niekiedy znajdują się w nim drobne owady i szczątki roślin, uwięzione w epoce, kiedy jeszcze był płynny; taki B. jest bardzo ceniony; częściej spotykamy w nim bańki powietrza. Bursztyn nie ma smaku, przy nagrzewaniu wydziela zapach aromatyczny; przy potarciu elektryzuje się silnie. Bursztyn składa się z olejku lotnego, dwuch żywic, kwasu bursztynowego i żółtego barwnika. Używają go do wyrabiania cygarniczek, papierośniczek, mundsztuków do fajek, tudzież drobnych ozdób, jak: broszki, naszyjniki, kolczyki i t. p. Duże okazy bursztynu są bardzo kosztowne. Kawał ważący 13½ funtów, zdobiący muzeum berlińskie, był oceniony na 10.000 talarów. Bursztyn znajduje się w różnych miejscowościach starego i nowego świata, największych wszakże ilości dostarcza dno morza Bałtyckiego; dużo też znajdują go na wybrzeżach tego morza i na okolicznych gruntach; dosięga powiatów Ostrołęckiego w gub. Łomżyńskiej i Przasnyskiego w gub. Płockiej, czyli okolicy zamieszkanej przez Kurpiów, którzy też zajmują się jego wyszukiwaniem.

Burta, bok łodzi, okrętu, czółna, kanału; pobocze nasypu kolei żelaznej, bankieta; krawędź statku.

Burza — zjawisko meteorologiczne, polegające na bardzo silnym wietrze, z którym łączy się często deszcz, grad, śnieżyca, a w lecie błyskawice, grzmoty i pioruny. Niekiedy jednakże bywają *burze elektryczne* (błyskawice, grzmoty i pioruny) bez udziału wichru. Burze są łagodniejsze na lądzie niż na morzu gdzie wiatr nie znajduje zapory, jaką mu na lądzie stawiają góry, lasy i budynki, oraz gdzie jako siła niszcząca zjawiają się potężne bałwany morskie. Burze, zwane u nas niekiedy *trąbami powietrznemi*, są pospolicie cząstką *cyklonów* i *tornadów*, mniej lub więcej odległą od środka tych strasznych wirów powietrznych.

Burzany—tak nazywają w gub. Wołyńskiej, Kijowskiej i w Besarabji wielkie chwasty, zwłaszcza zaś gatunki łopianów i ostów (zwanych tam również bodjakami), z których gęsto wystrzelają bodjaki, wysokie nieraz do trzech metrów.

Burzenin, osada w gub. Kaliskiej, pow. Sieradzkim, nad rz. Wartą, pamiętna synodem, odbytym tutaj przez Braci Czeskich 16 czerwca r. 1651.

Burżuazja, mieszczaństwo; we Francji przezwisko dawane ludziom zamożniejszym, żyjącym z kapitału, z przemysłu i handlu, w przeciwstawieniu do robotników.

Busk, miasto w Galicji, w pow. Kamioneckim, przy ujściu Pełtwi do Bugu. Do miasta należy 6 przedmieść, które połączone są z niem 30 mostami, co było powodem, że Busk nazywano galicyjską Wenecją.

Busko (niewłaściwie *Busk)*—dawniej miasteczko a obecnie osada w gub. Kieleckiej, pow. Stopnickim; liczy około 2.300 mieszk.; posiada źródła mineralne siarczano-słono-wapienne, zawierające sól glauberską i jod. Zakład kąpielowo-kuracyjny w Busku stanowi własność rządu. Leczą się w nim chorzy na reumatyzm, podagrę, długotrwałe wysypki skórne, skrofuły i t. p.

Busola — przyrząd, którego główną częścią jest igła magnesowa, osadzona ruchomo na sztyfcie tak, że się swobodnie może obracać. Pod sztyftem znajduje się koło z podziałką na stopnie, albo też tak zwana *róża wiatrów*, t. j. wyrysowane strzałki, wskazujące główne strony świata (kierunki: północny, południowy, wschodni, północno-wschodni i t. d.). Cały ten przyrząd bywa najczęściej zamknięty w puszce, opatrzonej z wierzchu szybką szklaną. Igła magnesowa, osadzona swobodnie, ma tę własność, że jeden jej koniec zwraca się zawsze ku północy, drugi ku południowi. (Zwykle końcowi, zwracającemu się na północ, dają zabarwienie ciemniejsze). Ta własność pozwala rozpoznawać strony świata wtenczas nawet, kiedy pochmurne niebo nie pozwala orjentować się według gwiazd lub słońca. Stąd też busola jest nader ważnym przyrządem dla żeglarzy, a także dla podróżujących po stepach i dla górników. Używaną też bywa w miernictwie.

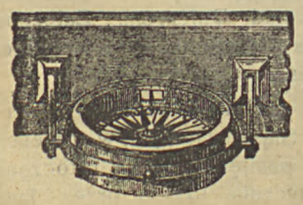

Fig. 77. Busola okrętowa.

Buszel, miara angielska do ciał sypkich, wynosząca 36,35 litrów (kwart). W handlu zbożem przyjmuje się buszel pszenicy za 60, żyta i kukurydzy za 56, jęczmienia za 48, owsa za 32 funty.

Buszmani należą do plemienia Hotentotów, zamieszkują wyższe brzegi rzeki Oranje i okolice gór Śnieżnych, pomiędzy osadą przylądka *Dobrej Nadziei* a krainą Kafrów. Łupiescy, brzydoty odrażającej, dzikości zwierzęcej i leniwi, dopóki ich głód z kryjówek, jam, lub krzaków na szukani zdobyczy nie wyprowadzi. Żyją z polowania, a w braku zwierzyny żywią się jajami mrówczemi, szarańczą, miodem pszczół dzikich i drobnemi cebulami kosaćca. Przy napadach używają łuków i strzał zatrutych.

Butelka lejdejska jest to słoik szklany, wyłożony wewnątrz i oklejony zewnątrz cynfolją, t. zw. *zbroją*. Przez korek, zatykający szyjkę, przechodzi drut zagięty u góry i zakończony kulką, u dołu z igiełką, dotykającą końcem wewnętrznej cynfolji.

Fig. 78. Butelka lejdejska.

Chcąc *naładować* butelkę lejdejską (fig. 78) dotykamy

kulką A konduktora maszyny elektrycznej (ob.); zewnątrz cynfolję zaś łączymy z ziemią za pośrednictwem drutu, albo trzymając butelkę w ręku. W ten spo-

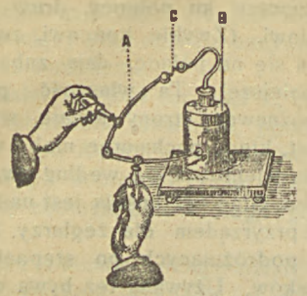

Fig. 79. Wyładowanie butelki lejdejskiej.

sób nagromadzona na cynfolji wewnętrznej elektryczność działa przez szkło indukcyjnie (ob.) na cynfolję zewnętrzną, gdzie powstają dwa rodzaje elektryczności; z tych ujemna zostaje zatrzymana przez zbroję wewnętrzną (naelektryzowaną dodatnio), a dodatnia odpływa do ziemi przez naszą rękę lub łańcuszek. Niebawem butelka zo-

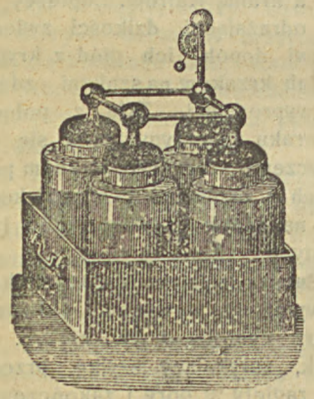

Fig. 80. Baterja butelek lejdejskich.

staje naładowana (nabita) w ten sposób, że wewnątrz jej mamy elektryczność dodatnią, a zewnątrz ujemną. Zniósłszy połączenie z ziemią, możemy nabitą butelkę *wyładować*. Do tego celu używamy *rozbrajacza* (*ekscytatora*), który składa się ze zginających się dwuch drutów metalowych z gałkami na końcach i z izolującej rękojeści szklanej. Jedną gałką należy dotknąć zewnętrznej cynfolji B, drugą zaś zbliżyć do gałki C (fig. 79) tak, iżby przeskoczyła iskra. — Butelki lejdejskie można łączyć *w baterje lejdejskie* (fig. 80) po kilka i kilkanaście razem; należy przytem dobrymi przewodnikami połączyć pomiędzy sobą osobno zbroje zewnętrzne, a osobno wewnętrzne. Wtedy baterja będzie działała, jak jedna wielka butelka. Z baterji takiej można otrzymać bardzo duże i silne iskry, które przebijają grube szyby szklane, topią druty cienkie i t. d.

Butwienie — jest to gnicie materji ubogich w wodę i białko, a więc rozkład chemiczny, któremu nie towarzyszą tak przykre dla oka i nosa objawy, jak przy gniciu ciał w białko i wodę bogatych, np. mięso, jaja. Butwieją zatem: drzewo, liście zeschłe, papier, skóra wyprawiona, tkaniny i t. p. Butwienie, jak i gnicie, wywoływane jest procesami życiowymi różnych drobnoustrojów (bakterje, pleśń), które, korzystając z wilgoci, rozkładają butwiejącą materję, zamieniając ją na łatwo rozłażącą się w palcach masę.

Buzdygan, ob. *Buława*.

Bychawa, przedtem miasteczko, dziś osada w gub. Lubelskiej, pow. Lubelskim, nad rzeką Bychawką; odległa od Lublina o mil 4.

Bychów stary, m. pow. w gub. Mohylowskiej nad Dnieprem. Założone przez króla Zygmunta III 1590 r.; niegdyś forteca.

Byczyna (po niem. *Pitschen*), miasteczko na Śląsku Górnym, w regencji Opolskiej, pamiętne bitwą stoczoną tutaj 24 stycznia 1588 r. przez Jana Zamoyskiego z ubiegającym się o koronę polską po śmierci króla Stefana, arcyksięciem austrjackim Maksymiljanem, który, na głowę pobity, wzięty został do niewoli.

Bydgoski kanał, w W. Ks. Poznańskiem, łączy rzekę Noteć z Brdą.

Bydgoszcz (po niem. Bromberg), miasto niegdyś w województwie Inowrocławskiem, obecnie stolica okręgu regencyjnego i powiatu Bydgoskiego; liczy 46.500 m., w tem czwarta część Polaków.

Bydło—zwierzęta domowe, przeżuwające, pochworogie. Dostarczają nam nawozu, mięsa, łoju, mleka; służą jako zwierzęta pociągowe, a nawet skóry ich nie łatwo zastąpić innemi. Wielkość i kształty tych zwierząt są rozmaite, zależnie od rasy, wieku i rodzaju. Podobnie rozmaitą jest maść: może ona być siwa, brunatna, czarna, czerwona, żółta w różnych odcieniach, czarno lub czerwono-srokata, biała i t. p. Młode zwierzę po urodzeniu nazywa się *cielęciem*; starszą, lecz nieocieloną jeszcze samicę nazywamy *jałówką*, zaś samicę po ocieleniu—*krową*. Wyrośnięty samiec nosi nazwę *byka*, *buhaja*, lub *stadnika*, a kastrowany zowie się *wołem*. Bydło zaliczamy do gromady parzystokopytnych, podgromady przeżuwaczów, a do gatunku wołu domowego. O pochodzeniu naszego bydła domowego nie mamy pewnych wiadomości. Prawdopodobnie pochodzi ono od dawnego tura, który wyginął zupełnie w XVI wieku, a był rozsiedlony w strefie umiarkowanej na obszarze dawnych ziem polskich. Bydło należy do zwierząt, które łatwo zmieniają nietylko kształty ciała, ale i inne własności w rozmaitych warunkach życia. Tem też tłumaczy się owa mnogość istniejących dziś odmian, ras. Te ostatnie dadzą się ugrupować w następujący sposób: 1) *Bydło stepowe* maści przeważnie jednolitej siwej, z nadzwyczaj długimi rogami. Bardzo wytrzymałe, znakomite do pociągu, dobrze się opasa; wydajność mleka stosunkowo mała, skóry wysoko cenione. Tu należą rasy: *podolska*, *węgierska* i *romańska* — we Włoszech. 2) *Bydło z nizin* (nad Bałtykiem i m. Niemieckiem) wyróżnia się wąską głową, niewielkimi rogami, szyją bez podgardla; tułów długi, wielkie wymię, skóra cienka, miękka; maść zwykle pstra, srokata. Wydajność mleka niezrównana, ale stosunkowo chude, skłonność do opasania średnia, siła pociągowa mała. Ważniejsze rasy: *holenderska*, maści czarno-pstrej, z nogami, powyżej racic, białemi; *fryzyjska*, silniejszej budowy, maść czerwono lub czarno-pstra; *oldenburska*, *szlezwicko-holsztyńska*, *żuławska*, w żyznych okolicach nad Wisłą i Notecią, przypominająca budową holenderskie bydło, ale słabsza; maść najrozmaitsza (nawet biała). 3) *Bydło górskie* (alpejskie)—2 grupy: a) *bydło bure* (typ krótkorożny), najważniejsza rasa *Szwyc* (szwajcarska bura), maści ciemnej lub popielatej, z mordą czarną, pręgą jaśniejszą przez krzyż; rogi białe z czarnymi końcami; najmleczniejsza z ras górskich, mleko tłuste; woły są ciężkie, dobre do pociągu; do nas często sprowadzana. Rasa *tyrolska* (mleczna), *tatrzańska*, *karpacka* i in. b) *bydło pstre szwajcarskie* (typ wielkoczołowy); najsłynniejsza rasa *berneńska*, zwłaszcza tak zwane *Simmenthalery* z małą głową i delikatnymi rogami; maści białej z łatami czerwonemi lub żółtawo-czerwonemi; dość mleczne krowy; woły dobre do pociągu i opasania; *Fryburska*. Obie sprowadzane do nas. 4) *Bydło z równin środk. Europy*, bez stałego typu rasowego (z powodu krzyżowań bez określonego celu), dla nas nie przedstawia żadnego interesu. Z krajowych zasługują na uwagę: *bydło świętokrzyskie*, dobre do roboty i opasu, ale mało mleczne, oraz *galicyjskie*, nieźle opasające się i dość mleczne. Oprócz tego istnieje jeszcze u nas bydło *czerwono-polskie*, maści czerwonej. Bydło to niewielkie, mało wymagające, przywykłe do gorszych warunków, zahartowane, a mleczne, mogłoby przy odpowiednim doborze i pielęgnowaniu być bardzo użytecznem, zwłaszcza w okolicach podgórskich.

Byk, ob. *Bydło*.

Byk, gwiazdozbiór zwierzyńcowy na półkuli północnej nieba, leży na południe od Perseusza i Woźnicy, na północ Erydanu i Orjona; zawiera 121 gwiazd widzialnych okiem nieuzbrojonem.

Bykowe, kara, czyli wina, opłacana dworowi za uwiedzenie dziewki poddańczej. Tak wymagało stare prawo zwyczajowe, że w którym domu nastąpiło uwiedzenie dziewczyny, tam gospodarz, u którego służyła i pod czyją opieką zostawała, albo ojciec (jeżeli była u rodziców), wreszcie sam winowajca opłacał do dworu za ten występek karę, zwaną „bykowem".

Bykowski *Jaksa Piotr*, powieściopisarz polski, ur. 1823 r., um. 1889 r.; w r. 1856 zarządzał sceną w Kamieńcu Podolskim; od r. 1866 zamieszkał na stałe w Warszawie. Ogłosił drukiem wiele powieści, osnutych na tle naszej przeszłości, np.: „Pamiętniki włóczęgi", „Skarby prababki", „Sejmikowicze", „Córka hetmańska", „Święcone w Łabuniu", „Sloboda", „Mulik" i inne.

Byków walka, ulubione widowisko Hiszpanów, znane już w odległej starożytności; polega na walce byków z 3-ma rodzajami szermierzy, z których *picadores*, jeźdźcy w stroju dawnym hiszpańskim, z dzidą, zadają bykowi silne razy, *chulos'owie*, odziani w różnobarwne wstęgi, drażnią zwierza i doprowadzają do wściekłości, a *espadas* zwykle go zabijają.

Bylica—roślina z rodziny *złożonych*. Liczne gatunki jej zawierają w liściach pierwiastek gorzki i olejek lotny, dla których używają jej w lecznictwie. U nas rosną: *bylica pospolita*, którą znajduje się wszędzie jako chwast, koło płotów, w ogrodach zaniedbanych, dorasta czasami do 5-ciu stóp wysokości, odznacza się liśćmi płaskimi, z wierzchu gładkimi, pod spodem okrytymi jakby białym kutnerem; *bylica piołun*, rosnąca u nas również w pobliżu chat przy drogach, szczególniej w miejscach suchych, twardych i gliniastych; dorasta do 3-ch stóp wysokości. Odznacza się mocnym, aromatycznym zapachem i wielką goryczą. Oprócz wyżej wzmiankowanych gatunków znane są jeszcze: *bylica draganek*, *bylica boże drzewko*, *bylica polna* i inne.

Byron *Jerzy* (czyt. *Bajron)* lord, największy po Szekspirze poeta angielski, ur. 1788 r. w Londynie, um. 1824 r. w Grecji, dokąd pospieszył na pomoc Grekom, wybijającym się z zależności od Turcji. Będąc młodzieńcem, nie lubił bardzo zagłębiać się w nauce; jako chłopiec 16-letni zakochał się, lecz bez wzajemności, co wywarło duży wpływ na dalsze jego życie. Tworzyć zaczął w r. 1806—1807, ale pierwsze jego poezje spotkały się z ostrą krytyką. Dopiero następne jego utwory, które ukazały się w latach 1812—1815 znalazły zasłużony rozgłos, a twórcy przyniosły hołdy i powodzenie. Zabrzmiała w nich nowa nuta: nuta energji, potężnego indywidualizmu, krusząca z niesłychaną siłą podstawy istniejącego porządku, wyszydzająca owoczesne stosunki, wyrywająca zgnuśniałe i obojętne na wszystko społeczeństwo z bezmyślnego spokoju. W życiu prywatnem Byron nie był wzorem cnót, dlatego też nie cieszył się miłością u współrodaków. Napisał wiele przepięknych poematów, z których kilka przetłumaczono na język polski: „Wędrówki Childe Harolda", „Don-Juan", „Giaur", „Mazepa" i inne.

Bystrzyca, miano bardzo wielu górskich rzek we wszystkich krajach słowiańskich. Najważniejsze rzeki tej nazwy są: Złota i Czarna Bystrzyca w Stanisławowskiem, Złota Bystrzyca w Mołdawji i Bystrzyca, będąca dopływem Wieprza.

Bytom (po niem. Beuthen), miasto na Górnym Śląsku, nieopodal granicy galicyjskiej, liczy z górą 50.000 mieszkańców. Położone jest w środku obszaru górniczego; w pobliżu są kopalnie węgla kamiennego i cynku. Bogaty wskutek przemysłu, jest Bytom zarazem głównem ogniskiem narodowego ruchu polskiego na Śląsku pruskim.

Bzin, osada w g. Radomskiej, pow. Koneckim, liczy przeszło 3000 mieszk.; posiada kopalnię rudy, hutę żelazną, wielki piec, dwie kuźnie.

Bzura, lewy dopływ Wisły w Król. Polskiem, bierze początek w pow. Łódzkim, na wyżynie Zgierskiej, płynie od wschodu ku północy, potem zwraca się ku wschodowi i w powiecie Sochaczewskim, pod wsią Kamionem, ubiegłszy 25 mil, wpada do Wisły.

C.

C—trzecia z kolei głoska alfabetu łacińskiego i większej części języków żyjących; w łacinie i w językach nowszych, powstałych z łacińskiego, *c* przed *a*, *o*, *u*—wymawia się jak *k*. W języku polskim *c* jest spółgłoską miękką, syczącą mocną. Oprócz *c* mamy jeszcze dwie miękkie spółgłoski pokrewne: *cz* i *ć*. W muzyce *C* uważa się za podstawę czyli ton zasadniczy systemu tonowego, pierwszy ton gamy czyli skali; oznacza ono także klucz basowy; nadto na początku utworu muzycznego postawione po kluczu oznacza takt czterćwierciowy, czyli cały.—*C* jako liczba rzymska oznacza sto, *CC* — 200, *CCC*—300 i t. d.; $\overline{C}$ z linijką nad niem poziomą oznacza 100.000.—Przy podawaniu temperatury *C* oznacza podziałkę termometru stustopniową, czyli Celsjusza.—W chemji *C* jest symbolem węgla, *Ca*—wapnia, *Cl*—chloru, *Cu*—miedzi.—Przy użyciu miar metrycznych *cg* znaczy centygram, *cl*—centylitr, *cm*—centymetr.

Caban, owca wołoska, z wełną długą, szorstką, ogonem trójgraniastym, szerokim, ważącym około 10 funtów.

Cadyk w języku hebrajskim znaczy dosłownie bogobojny; rabin sekty chasydów.

Café (mów kafe), znaczy po francusku kawa; na szyldach gospód: kawiarnia.

Cagliostro *Aleksander* hr., przybrane nazwisko słynnego awanturnika *Józefa Balsamo*, ur. 1743 r. Od aptekarza klasztornego nabył on nieco wiadomości medycznych; wygnany z klasztoru, udał się do Palermo, skąd, obwiniony o rozmaite oszustwa, ratował się ucieczką. We Włoszech, później w Niemczech, Polsce, Francji, Anglji i t. d. występował jako lekarz, alchemik, mason i wywoływacz duchów; sprzedawał eliksir życia i wodę piękności. W Paryżu, gdzie przestawał z najznakomitszemi osobami dworu, uwikłany 1785 r. w słynną sprawę naszyjnika królowej, więziony był w Bastylji. Uniewinniony, udał się do Anglji, a później do Rzymu, gdzie jako wolnomularz skazany został na dożywotnie więzienie; um. 1795 r.

Cal—miara długości. Cal warszawski jest 24 częścią łokcia i 12-tą częścią stopy, zawiera w sobie 12 linji i równy jest 24 milimetrom.

Calais (czytaj Kale), miasto portowe i twierdza we Francji, naprzeciw miasta Dover w Anglji. Oddzielająca je cieśnina zowie się Kaletańską, a łączy kanał La Manche (czyt. La Mansz) z morzem Niemieckiem.

Calamus (czyt. Kalamus)– tak nazywa się po łacinie trzcina. Ponieważ starożytni używali piór trzcinowych, więc też mimowolną pomyłkę pisarską, to jest nie pochodzącą z niewiadomości, zwali *lapsus calami* (błędem pióra).

Calderon *don Pedro* (Piotr) *de la Barca*—genjalny poeta i dramaturg hiszpański, ur. 1600 r., um. 1681 r. Pierwszy swój dramat p. t. „Wóz niebieski“ napisał Calderon mając lat 13; w siedm lat później zdobył pierwszą nagrodę na turnieju poetyckim w Madrycie; w r. 1625 pióro zamienia na szpadę; w r. 1635 król Filip IV wezwał poetę na swój dwór i mianował go kierownikiem teatru królewskiego. W r. 1651 Calderon przywdziewa suknie kapłańskie i wkrótce zostaje kapelanem w Toledo; w r. 1663 Filip IV powołuje swego ulubieńca do Madrytu i mianuje honorowym kapelanem królewskim. Wszystko to jednakże nie przeszkadza wielkiemu poecie tworzyć; do końca życia pozostaje on ulubieńcem swego narodu.—Calderon był poetą nawskroś katolickim: głęboko wierzący, tworzył on przeważnie na podkładzie religijnym swe przepiękne dramaty i poezje (ogólna ilość dramatów Calderona przekracza cyfrę 100). Utwory tego poety doczekały się tłumaczenia na wszystkie języki. W języku polskim ukazały się: „Książe niezłomny“ w tłum. J. Słowackiego, „Lekarz swojego honoru“, „Kochankowie nieba“, „Miłość za grobem“, „Uwielbienie krzyża“ i inne.

Calendae (czyt. Kalende), zwano u Rzymian pierwszy dzień każdego miesiąca. Ponieważ w dniu tym trzeba było płacić podatki, długi i procenta, stąd zwano go także *calendae tristes*, t. j. kalendy smutne; o odkładaniu zaś czy to wypłaty, czy to spełnienia jakiegokolwiek zobowiązania do terminu, który nigdy dotrzymanym być nie miał, mówiono ironicznie *ad calendas graecas*; Grecy bowiem kalend nie znali.

Calla (czyt. Kalla), ob. *Czermień*.

Całopalenie. Ofiary przepisane dla Żydów przez Zakon Mojżeszowy dzieliły się na *krwawe*, składane ze zwierząt domowych, połączone z wylaniem krwi, i *niekrwawe*, składające się z mąki, zboża, chleba, wina, oleju i t. p. Do ofiar krwawych należały *całopalne*, które dlatego tak się nazywały, że cała ofiara, prócz skóry, była palona. Z większego bydła rogatego składano na ofiarę wołu, albo cielca; z mniejszego—owce i kozy, z ptaków—synogarlice lub gołębie. Na całopalenie tylko samiec mógł być używany.

Całość zowie się to, co obejmuje wszystkie części. W arytmetyce całość, albo liczba całkowita, jest to liczba, która ani części nie wyraża, ani nie ma obok siebie należącego do niej ułamka.

Całowanie, używane w ceremonjach wszelkich religji, służyło za najogólniejszy symbol uczczenia, jako znak uszanowania i miłości. I tak: kapłan całuje ołtarz na znak uszanowania dla miejsca, na którem Niepokalany Baranek spełnia cudowną ofiarę, oraz dla uczczenia relikwji świętych, tam złożonych. Pierścień na ręce biskupa całuje kler i wierni przed przyjęciem od niego komunji św.—na znak jedności wiary i posłuszeństwa duchownego. Całuje się wreszcie trzewik papieski, na którym jest krzyż, a to także celem okazania głębokiego uszanowania dla namiestnictwa Chrystusowego na ziemi.

Całun, wielka opona, pokrowiec, tkanina wełniana, lub jedwabna, zwłaszcza żałobna, służąca do przykrycia trumny, mar, lub zwłok nieboszczyka.

Cambrigde (czyt. Kembridż), miasto stołeczne hrabstwa tejże nazwy w Anglji, posiada słynny uniwersytet. Instytucja ta składa się z 17 kolegjów i czterech wydziałów. Ogólna liczba słuchaczów

wynosi około 8000. Uniwersytet posiada autonomję zupełną, zarządza swym majątkiem samodzielnie, wysyła dwuch przedstawicieli do parlamentu, sam mianuje swych profesorów i urzędników, układa programy i t. p.

Camera clara (czyt. kamera klara), inaczej *camera lucida*, a po polsku *widnia optyczna*—jest niewielkim przyrządem, ułatwiającym rysowanie przedmiotów z natury. Zbudowana jest na zasadzie załamywania się promieni światła w pryzmatach i składa się z pryzmatu szklanego, osadzonego na ruchomej podstawie. Pryzmat ten w przecięciu poprzecznem ma postać czworo-

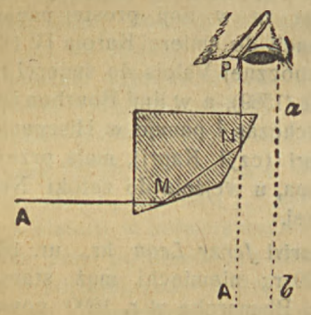

Fig. 81. Camera clara. Przecięcie poprzeczne pryzmatu szklanego.

boku, o jednym kącie prostym, dwuch ostrych (po 67½°) i jednym rozwartym (135°). Od przedmiotu, który chcemy odrysować, padają promienie światła w kierunku A (fig. 81); odbijają się one i załamują wewnątrz pryzmatu i dochodzą do oka naszego, przebywszy drogę wskazaną na rys. literami M N P. Oko zatem widzi obraz przedmiotu w kierunku P N A. Jeżeli w miejscu A leży kartka białego papieru, rysownik za pomocą ołówka nakreślić może odbity obraz przedmiotu.

Camera obscura (czyt. kamera obskura), a po polsku *ciemnia optyczna*—przyrząd używany do zdjęć fotograficznych *(ciemnia fotograficzna)*, albo do rysowania przedmiotów z natury—*ciemnia optyczna rysowników* (fig. 82). Opis przyrządu pierwszego znajduje się przy wyrazie *fotografja* (ob.); ciemnia optyczna rysowników składa się zwykle ze skrzynki szczelnie zamkniętej dla światła, z wyjątkiem jednej strony, w której zrobiono mały otworek i osadzono w nim ruchomą rurkę z soczewką, wysuwaną stosownie do potrzeby.

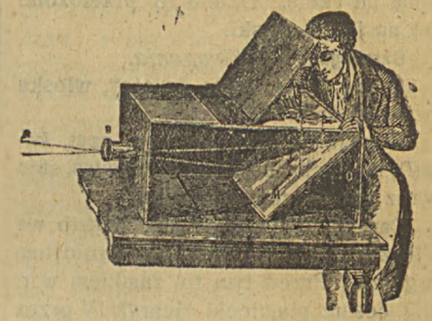

Fig. 82. Camera obskura (Ciemnia optyczna).

Obraz, który mógłby się wytwarzać na przeciwległej ścianie, odbija się za pomocą zwierciadła *M*, ustawionego pod kątem 45° i pada na matowe szkło *N* w barwach naturalnych. Ruchoma przykrywa *A* służy do zasłaniania otrzymanego obrazu od zbytecznego światła, przez co staje się on wyraźniejszy i można dokładnie widzieć go na cienkim papierze, położonym na szkle matowym; łatwo go zatem skopjować. Oprócz opisanej—są jeszcze i inne ciemnie optyczne.

Camorra—stowarzyszenie tajne, które wyzyskiwało Neapol i sąsiednie prowincje, nakładając haracz, tak na lud, jak i na osobistości wyżej postawione; mieszało się ono nietylko do spraw prywatnych i domowych, ale i do spraw publicznych, a nieposłusznych jego postanowieniom karało śmiercią, na mocy tajnych wyroków. Camorra tak się była zakorzeniła w królestwie Neapolitańskiem, że po wcieleniu Neapolu do królestwa Włoskiego jeszcze była groźną dla rządu; władze dopiero po długich walkach zdołały rozbić potężną jej orga-

nizację; zdaje się jednak, że dotąd zupełnie zniszczoną nie została.

Camões (czyt. Kamąnes) *Ludwik*, najznakomitszy poeta portugalski, ur. r. 1524, um. r. 1580; napisał epopeję narodową (ob.) pod tytułem: „Luzjadowie". Treścią jej są dalekie wyprawy morskie Portugalczyków z podróżnikiem Vasco de Gamą na czele. Dzieło to przełożone jest na język polski.

Campagna, ob. *Kampanja.*

Campo Santo, „pole święte", włoska nazwa cmentarza.

Canaille (z francuskiego, czyt. *kanajl*), motłoch, pospólstwo, hałastra, stąd wyraz spolszczony *kanalja.*

Canosa (czyt. Kanosa), miasto we Włoszech z zamkiem na wyniosłem wzgórzu. Przed tym to zamkiem w r. 1077 cesarz niemiecki Henryk IV przez trzy dni Bożego Narodzenia stał boso, w odzieży pokutniczej, błagając papieża Grzegorza VII o przebaczenie i zdjęcie klątwy kościelnej. Stąd przysłowie: „Pójść do Canosy", co znaczy tyle, co ukorzyć się, nawrócić, okazać skruchę.

Canova *Antoni*—znakomity rzeźbiarz włoski o sławie wszechświatowej, ur. 1757 r. w Possagno, um. 1822 r. w Wenecji. Wykonał wiele świetnych dzieł sztuki, przeważnie czerpiąc tematy z mitologji greckiej i rzymskiej. Grupy jego odznaczają się wdziękiem postaci i prostotą układu, połączoną z doskonałem wykończeniem szczegółów. Oddawał się także malarstwu.

Canterbury (czyt. Kenterberri), główne miasto angielskiego hrabstwa Kent, 25.000 mieszk.; rezydencja metropolity prymasa Anglji; sławna katedra gotycka, źródła mineralne, znaczny handel chmielem.

Cantu *Cezar* (czyt. Kantu), ur. r. 1807 w Brivio, um. r. 1895; historyk włoski i jeden z najuczeńszych ludzi we Włoszech. Głównem jego dziełem jest *Historja powszechna* w 35 tomach, tłumaczona na wszystkie języki europejskie.

Cantus (czyt. kantus), znaczy po łacinie: śpiew. Stąd pochodzi *cantor* (czyt. kantor)—śpiewak, i kantyczki (ob.) —książeczki do śpiewu.

Canzona (czyt. kancona), pieśń, melodja liryczna w duchu pieśni ludowej *Canzonetta*—piosenka.

Cap (czyt. kap), czyli przylądek jest to kończyna lądu, głęboko w morze wysunięta, zwykle skalista i niedostępna.

Cap, ob. *Koza.*

Capet (Kapetowie), trzecia dynastja królów francuskich. Panowanie jej nad Francją rozpoczęło się r. 987 koronacją Hugona Capeta, pana na Ile-de-France. Dynastja ta w linji prostej panowała we Francji do śmierci Karola IV (1328), w linji bocznej Valois do śmierci Henryka III (1589), a w linji Bourbon istnieje dotychczas i panuje w Hiszpanji.

Capri (czyt. Kapri), mała, prześliczna wyspa, u wejścia do zatoki Neapolitańskiej.

Caprivi *Jerzy Leon* hr., ur. 1831 r. um. 1899 r.; niemiecki mąż stanu, po śmierci Bismarcka w r. 1890 powołany na kanclerza państwa; na stanowisku tem pozostawał tylko dwa lata; odznaczył się polityką łagodną i sprawiedliwą.

Capstrzyk (z niem. *Zapfenstreich*), znak do wieczornego spoczynku, dawany żołnierzom przez uderzenie w bęben, lub przez odgłos trąby.

Capua, ob. *Kapua.*

Car—wyraz ten powstał ze skrócenia starosłowiańskiego „cisar", które pochodziło znów z łacińskiego *caesar*, tytułu imperatorów rzymskich. Carami nazywali Słowianie władców byzantyńskich, bułgarskich, serbskich, a potem i ruskich od czasów Włodzimierza Monomacha. Uroczyście podczas koronacji w r. 1547 przyjął tytuł „cara", książe moskiewski Iwan IV Groźny. Następcy jego używali tego tytułu do czasów Piotra Wielkiego, który zamienił go na nazwę imperatora. Obecnie monarchowie rosyjscy używają tytułu „car" w znaczeniu „król".

Caracas—stolica Wenezueli, rzeczypospolitej południowo-amerykańskiej i prowincji tejże nazwy; ma 73.000 miesz.; jest siedzibą rządu i arcybiskupa.

Carlos, ob. *Karlos.*

Carmen Sylva, królowa rumuńska Elżbieta, która pod tym pseudonimem wydaje swoje utwory literackie.

Carnot (czyt. Karno), rodzina francuska, która wydała kilku znakomitych ludzi. *Łazarz Carnot*, ur. r. 1753, um. r. 1823, był ministrem francuskim za czasów wielkiej rewolucji. Syn jego *Mikołaj* odznaczył się jako znakomity fizyk. Synowiec Mikołaja, *Marja Franciszek Sadi*, doszedł do najwyższej godności we Francji współczesnej, został bowiem wybrany w roku 1887 prezydentem rzeczypospolitej. Na tym urzędzie—zamordowany 1894 r.

Caro *Jakób*, syn rabina z Włocławka, ur. 1836 r., um. 1904 r.; był profesorem historji w uniwersytece we Wrocławiu; pisał po niemiecku dalszy ciąg historji polskiej, rozpoczętej przez Roepella, p. t. „Geschichte von Polen"; doprowadził ją do r. 1506.

Carogród, ob. *Konstantynopol.*

Carrara (czyt. Karrara), miasto warowne w Toskanji we Włoszech, otoczone dokoła kopalniami marmuru. Całe prawie zbudowane jest ze zwyczajnego marmuru białego. Sławny biały i delikatny *marmur kararyjski*, używany głównie na statuy, wydobywany jest z sześciu kopalń, leżących w pobliżu wioski Avenza.

Carré (czyt. Karre), kwadrat, czworobok. Najczęściej używane w znaczeniu: czworobok piechoty, która w ten sposób ustawiona dać może najskuteczniejszy odpór konnicy, usiłującej rozbić ją i rozproszyć.

Carskie sioło, miasto pow. w gub. Petersburskiej. Wspaniała rezydencja letnia cesarzów rosyjskich; składa się z właściwego miasta i dzielnicy cesarskiej.

Carskie wrota, zowią się główne drzwi ikonostasu w świątyniach greckokatolickich i prawosławnych. Drzwiami temi tylko biskupi, kapłani i djakonowie przechodzić mogą.

Carte-blanche (czyt. Kart blansz), z francuskiego, dosłownie: karta biała, na której można pisać, co się komu podoba. Przenośnie znaczy: pełnomocnictwo całkowite bez zastrzeżeń, dane komuś w jednej, lub we wszystkich sprawach.

Casus belli (czyt. Kazus belli), fakt, zdarzenie, mogące być przyczyną wojny, powód do wojny.

Cattaro, po chorwacku *Kotor*, port wojenny i miasto warowne w Dalmacji nad morzem Adrjatyckiem; jest rezydencją biskupów wschodniego i zachodniego obrządku.

Caveant consules (dosłownie „niech konsulowie czuwają")—wezwanie dawane przez senat rzymski konsulom w chwilach najgroźniejszych dla państwa, w czasie wojny, lub rozruchów wewnętrznych. Dlatego i dziś wyrażenie to oznacza żądanie, by władze energicznie zajęły się jakąś sprawą.

Cavour (czyt. Kawur) *Kamil* hr., ur. r. 1810, um. r. 1861, znakomity minister królestwa Sardynji, który przygotował rozumną polityką swoją zwycięstwo Włochów nad Austrją, odniesione w r. 1859 przy pomocy Francji. W r. 1861 zwołał on do Turynu pierwszy sejm włoski, który ogłosił *zjednoczone królestwo włoskie*, pod panującym domem Sardyńsko-Sabaudzkim.

Cebula—w ogólnem znaczeniu botanicznem jest to gatunek podziemnej łodygi, właściwy niektórym roślinom jednoliściennym (np. liljowate, amarylkowe). Łuski cebuli są rodzajem liści osadzonych bardzo gęsto; wewnętrzne łuski są mięsiste i zawierają obfite materjały zapasowe dla żywienia *pączka*, z którego rozwija się młoda roślina

Zewnętrzne łuski bywają suche. — *Cebula* — roślina z rodzaju *czosnek*, rodziny *liljowatych*. Podziemna cebula tej rośliny jest jadalna; była uprawiana od najdawniejszych czasów przez Żydów i Egipcjan. Dziś jest powszechnie hodowana; istnieje do 40 jej odmian, różniących się kształtem i wielkością. Ostry smak i wyciskającą łzy woń zawdzięcza cebula obecności w niej związku organicznego, zawierającego siarkę. Działanie jej na żołądek jest pobudzające.

Cecha, pewien przymiot, znak charakterystyczny jakiej rzeczy, po którym się ją poznaje; cechy służą zwykle za podstawę klasyfikacji; *cecha* na bydlęciu—piętno przy brakowaniu; *cecha* na monecie—stempel; *cecha* w leśnictwie —młot opatrzony znakiem, który przez uderzenie wybija się na drzewie, przeznaczonem do ścięcia, lub zachowania i t. d.

Cechy. W dawnych wiekach, gdy umiejętność czytania należała do rzeczy rzadkich, rzemiosło każde musiało mieć swój znak wywieszony przed mieszkaniem rzemieślnika. Znaki wogóle nazywano w Polsce, od niemieckiego wyrazu *zeichen*—cechami, więc też i każde stowarzyszenie rękodzielników, zajmujących się tym samym procederem w danej miejscowości, zwało się również *cechem*. Początek stowarzyszeń zawodowych widzimy już w dawnem państwie Rzymskiem. W wiekach średnich cała prawie społeczność miast europejskich składała się ze stowarzyszeń cechowych. Źródłem tego była konieczność zdobywania sobie wspólnemi siłami praw politycznych, przywilejów ekonomicznych i bezpieczeństwa podczas wojny. Miasta, opasując się murami, powierzały obronę baszt i bram poszczególnym cechom rzemieślniczym. W Polsce początek cechów przypada na drugą połowę XIII w., gdy książęta piastowscy, dla podniesienia dochodu ze swoich miast, zaczęli sprowadzać rzemieślników niemieckich; wtedy to powstały pierwsze bractwa i ustawy cechowe na podstawie zwyczajów, które do nas z sobą przybysze ci przynieśli. W wieku XIV widzimy już rozwój cechów polskich w całej pełni. Gdy król Ludwik węgierski wjeżdżał do Krakowa, spotykał go urząd miejski i cechy z chorągwiami, na których były okazałe godła. Przeważnie cechy przyjęły za swe godła chorągwiane obrazy świętych patronów i wyobrażenia głównych

Fig. 83. Inicjał z przywileju cechu ślusarskiego w Warszawie, nadanego przez Augusta II.

narzędzi swojej pracy. We wszystkich miastach, które z przywileju panujących książąt otrzymały prawo magdeburskie albo chełmińskie, szybko rozwijały się cechy rzemieślnicze. W w. XVI doszły do najwyższego stopnia rozwoju, a krakowskie rościły sobie nawet prawo do zwierzchnictwa nad innymi.— Każdy cech składał się ze stowarzyszonych trzech stopni: *mistrzów* czyli *braci, czeladzi* wyzwolonej czyli *towarzyszów* i *uczniów*. Na czele każdego cechu stali zwykle dwaj *cechmistrze* czyli *panowie starsi*, tym dopomagali w ich czynnościach *stołowy* i *pisarz*. Starsi sądzili sprawy cechowe, zatargi między towarzyszami i braćmi, skargi na złą robotę i t. d. Do obowiązków organizacji cechowej należało: opiekowanie się wdowami i sierotami po zmarłych braciach, grzebanie ubogich braci kosztem cechu, czuwanie nad obyczajami uczniów. Rzemieślnicy jednego cechu starali skupiać się na jednej ulicy, stąd powstały takie nazwy ulic, jak Rymarska, Bednarska i t. d. Miały cechy i obowiązki wojskowe: w niektórych

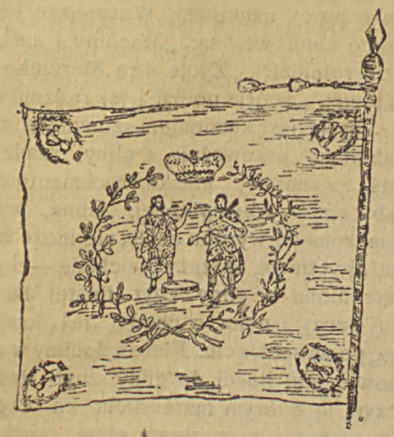

Fig. 84. Chorągiew cechu szewców w Warszawie.

towarzysz, zostający mistrzem, musiał do arsenału brackiego podarować muszkiet. Gdy bowiem szlachcic stawał do boju w polu, to rzemieślnik na murze, u strzelnicy, stąd ćwiczenie się w strzelaniu do kurka i bractwa kurkowe, miały takie znaczenie w całej Europie. W Warszawie najdawniejszy ślad istnienia cechów mamy z r. 1282. Po wcieleniu Mazowsza do Korony, Zygmunt I w r. 1527 prawa cechów warszawskich potwierdził i z pod zwierzchnictwa krakowskiego je uwolnił. Cech krawiecki w Warszawie zawiązał się jeszcze za Bolesława mazowieckiego w r. 1315. Cechowi szewców warszawskich książe Bolesław II w r. 1318 pozwolił sprzedawać obuwie w okręgu 10-cio milowym bez żadnej opłaty. Cech złotników

Fig. 85. Pieczęć cechu złotników w Warszawie z r. 14[illegible]8.

posiadał już w roku 1438 piękne wyrzeźbioną srebrną pieczęć cechową. W r. 1817 Tadeusz Mostowski, minister spraw wewnętrznych w Królestwie kongresowem, przeprowadził znaczne ulepszenia i zmiany w urządzeniu cechów, uzupełnione w r. 1821 przez komisję spraw wewnętrznych i policji. Cechów liczyła odtąd Warszawa 56, a w ich szeregu najliczniejszy i cieszący się powszechnem uznaniem cech szewcki.

Cecora, *Czeczora*, wieś i rozległa równina w dzisiejszem królestwie Rumuńskiem, na prawym brzegu Prutu, o 2 mile od Jass, pamiętna klęską Polaków w bitwie stoczonej 19 września r. 1620 z przemagającemi siłami Turków i Tatarów (8400 Polaków przeciw 100.000 nieprzyjaciół). Po klęsce tej hetman wielki koronny, Stanisław Żółkiewski, nakazał odwrót taborem ku granicom Polski. W nocy 7 października o kilka wiorst od Mohylowa nad Dniestrem wszczął się popłoch wśród resztek rycerstwa polskiego. Następstwem było ostateczne rozbicie uszczuplonej armji polskiej i zgon sędziwego wodza na polu bitwy.

Cecylja św., piękna i bogata Rzymianka, zaprzysiągłszy ślub czystości, skłoniła doń męża swego Walerjana, czyniąc zeń gorliwego wyznawcę Chrystusa. Poniosła śmierć męczeńską w III wieku.

Cecylja Renata, córka cesarza niemieckiego Ferdynanda II, pierwsza żona króla polskiego Władysława IV.

Cedować, ustępować (weksel, prawo do czegoś), przelewać swoje prawa na kogoś.

Cedr—rodzaj drzew, należących do rodziny *jodłowatych*, klasy *szyszkowych*. Są to piękne drzewa szpilkowe, dosięgające 60 metrów wysokości. *Cedr libański* rośnie w górach Azji Mniejszej, tworząc tam lasy na znacznej wysokości. Dosięga kilku tysięcy lat wieku, jak np. w świętym gaju Salomona, gdzie niektóre drzewa mają po

26 metrów grubości. *Cedr himalajski* rośnie w Himalajach i uważany jest przez Hindusów za drzewo święte; sa-

Fig. 86. Cedr libański: gałązka z szyszkami.

dzą je w pobliżu świątyń. Używany jest na budowle jako bardzo wytrzymały na wilgoć, dzięki dużej zawartości żywicy.

Cedron, strumień płynący ciasnym i głębokim wąwozem między Jerozolimą a górą Oliwną; wpada do morza Martwego. Dolina, przez którą płynie, nazwana została *doliną Jozafata*.

Ceduła, wykaz kursu papierów i monet na giełdzie; spis podróżnych, jadących pocztą; dowód na przyjęty towar.

Cedzenie *(filtrowanie, przesączanie)*, tak nazywamy czynność, za której pomocą przepuszczając płyny mętne przez bibułę, papier, płótno, lub warstwy ciał silnie dziurkowatych (tak zwane *filtry*), pozbawiamy je cząstek zanieczyszczających.

Cefalonja (w starożytności Samos), po Korfu największa i najważniejsza z wysp Jońskich, leżąca przy wejściu do zatoki Patras; obejmuje 12 mil kw.

Cegielnia, ob. *Cegła*.

Cegielski *Hipolit*, znakomity filolog i zasłużony obywatel, ur. r. 1815 w Wielkiem Księstwie Poznańskiem, um. r. 1868. Ukończył uniwersytet w Berlinie i był nauczycielem języków starożytnych i literatury polskiej w gimnazjum poznańskiem; w r. 1846 porzucił zawód nauczycielski i został kupcem; potem założył w Poznaniu fabrykę maszyn i narzędzi rolniczych. Obok zatrudnień kupieckich i przemysłowych oddawał się gorliwie pracy naukowej. Ważniejsze jego prace naukowe są: „Machiny i narzędzia rolnicze", „Życie d-ra Marcinkowskiego", „Teorja poezji i jej rodzajów".

Cegła jest kamieniem sztucznym, wyrabianym przeważnie z gliny, rzadziej zaś z zaprawy piaskowo-cementowej, lub piaskowo-wapiennej. Glina, przeznaczona do wyrobu cegły, nie może być ani zbyt tłusta, ani też zbyt chuda:—cegła wyrobiona z gliny zbyt tłustej łatwo się paczy i pęka, z chudej zaś kruszy się po wyschnięciu. Piasek dodany w odpowiedniej ilości do gliny zbyt tłustej czyni ją dobrym materjałem na cegłę. Po wydobyciu z ziemi glina powinna dłuższy czas poleżeć, aby pod wpływem powietrza, słońca i deszczu stała się bardziej jednorodną, czyli *przegnoiła się*. Następnie, po oczyszczeniu gliny z grubszych domieszek, zarabia się ją wodą, dodaje według potrzeby piasku i wygniata—w większych *cegielniach* przy pomocy maszyn, w małych—nogami. Po wygnieceniu gliny, robotnik zwany *strycharzem*, przystępuje do *formowania*, czyli *strychowania* cegły. W tym celu albo się wciska glinę w formy drewniane lub żelazne, albo prasuje się cegłę z gliny nawpół suchej za pomocą sztancy, lub wreszcie odpowiedniemi maszynami nadaje się glinie grubość i szerokość cegły, w kierunku zaś długości rozcina się ją drutami, lub nożem. Uformowana i wysuszona w przewiewnem miejscu cegła nazywa się *surówką*; jest ona krucha i łatwo ulega wpływom atmosferycznym. Aby uczynić cegłę trwalszą, poddają ją wypalaniu w specjalnie zbudowanych piecach. Ze względu na wypalenie, cegły bywają: *niedopalone*, czyli *niedopałki*; dobrze wypalone, czyli *wiśniówki*; przepalone, czyli *zendrówki*, i przepalone, powleczone miejscami szklistą polewą—*klinkry*. Wymiary cegły, u nas pospolicie używane, są: długość 12 cali, szerokość 6 cali i grubość 3 cale. Cegła używana do ozdób posiada inną formę i wymiary. Cegła jest doskonałym materjałem budowlanym, zastępującym drogi i nie wszędzie znajdujący się kamień naturalny. Cegła piaskowo-cementowa i wapienno-cementowa nie podlega wypalaniu.

Cegłów, dawniej miasto, obecnie osada i przystanek kolei Nadwiślańskiej (gub. Warszawska, pow. Mińsko-Mazowiecki), odległy $6^1/_2$ mil od Warszawy.

Cejlon, wyspa położona w Azji, nieopodal półwyspu Indji Przedgangesowych, u południowo-wschodniego ich wybrzeża; liczy $3^1/_2$ miljona mieszkańców; stolica *Colombo*—port na wybrzeżu zachodniem. Góry Cejlonu mieszczą w sobie kopalnie djamentów; na morzach pobliskich odbywa się bardzo popłatny połów pereł. Głównym produktem Cejlonu jest jednak herbata.

Cekauz (z niem. *Zeughaus*), staropolska nazwa arsenału, budynek przeznaczony na skład wszelkich rynsztunków wojennych.

Cekin, blaszka okrągła, część stroju kobiecego, świecidło; dawna włoska moneta złota.

Cel, prążek wypukły metalowy, osadzony na końcu lufy u strzelby; z *blizną*, t. j. rowkiem znajdującym się przy zamku, stanowi jedną linję, wskazującą kierunek strzału. W tarczy strzelniczej nazywają *celem* jej punkt środkowy.

Cela, izdebka w klasztorze, więzieniu, zakładzie dla obłąkanych; ma zwykle okno zakratowane i jedno wyjście na korytarz.

Celebes—jedna z większych we wschodnio-indyjskim archipelagu wysp Sundzkich; rozległość jej wynosi około 200.000 kil. kw. (do 3.630 mil kw.); należy do Holandji; posiada bardzo bogate życie zwierzęce i roślinne.

Celebrować, wyraz łaciński, który oznacza tyle, co sławić. W liturgice kościelnej rozumie się przez *celebrowanie* odprawianie jakiegoś obrzędu, zwłaszcza Mszy św., w sposób okazały. Ten zaś biskup, lub kapłan, który odprawia Mszę św., lub inny obrzęd kościelny z wielką okazałością, nazywa się *celebransem*.

Celestyni, zakon założony przez papieża Celestyna V r. 1254 na podstawie reguły św. Benedykta. Członkowie jego nosili habit biały, szkaplerz i kaptur czarny. Wstawali o północy, mięsa nie jadali nigdy.

Celibat, czyli *bezżeństwo*. Już w końcu I wieku ustalił się w kościele katolickim zwyczaj, iż nie żeniono się na wyższych stopniach święceń, ci zaś, którzy jako żonaci już przyjmowali wyższe święcenia, musieli po ich przyjęciu prowadzić życie wstrzemięźliwe. Gdy zwyczaj ten wszędzie prawie się rozszerzył, sobór nicejski roku 325 zamienił go w prawo, obowiązujące cały kościół wschodni i zachodni. Tak stały rzeczy do wieku VII, gdy w roku 692 zebrał się sobór trulański w Konstantynopolu i pozwolił kapłanom (za wyjątkiem biskupów) żenić się przed przyjęciem święceń i po wyświęceniu pozostawać nadal w związkach małżeńskich. Zachodni kościół nie poszedł jednak za tym przykładem, stojąc wytrwale przy zasadzie celibatu. Gdy jednak z biegiem czasu karność w duchowieństwie upadła i zaczęły wkradać się nadużycia, papież Grzegorz VII w wieku XI, idąc śladem swoich poprzedników, nakazał przystępującym do święceń ślubować bezżeństwo, zabronił wyświęconym kapłanom żenić się, lub zatrzymywać przy sobie żony, pojęte przed święceniem. Następnie zwołał w roku 1075 sobór w Rzymie, który polecił wszystkim kapłanom stosować się ściśle do tych rozporządzeń papieskich.

Celiński *Sławomir*, współczesny artysta rzeźbiarz, ur. r. 1852; wypracował

projekt pomnika Mickiewicza; autor wielu grup i portretów.

Cellini *Benvenuto*, sławny rzeźbiarz, sztycharz, złotnik i medaljer, ur. r. 1500 w Florencji, um. r. 1571. Za papieża Klemensa VII był w mennicy rzymskiej medaljerem, następnie, po rozmaitych awanturniczych przygodach, udał się do Florencji, gdzie wykonał największe swe arcydzieło z marmuru i spiżu, mianowicie znanego powszechnie „Perseusza". Z licznych jego robót ozdobnych na szczególną uwagę zasługują: „Solniczka", znajdująca się w wiedeńskim cesarskim gabinecie sztuk pięknych, i „Tarcza", przechowywana w zamku windsorskim w Anglji. Cellini napisał własną biografję, którą tłumaczono na rozmaite języki, a między innymi na polski przełożył ją Feldmanowski p. t. „Życie Benvenuta Cellini".

Celnik, urzędnik, pobierający cło. Dziś wyraz ten mało jest używany; dawniej oznaczał także tego, który ściągał podatek.

Celny związek. Jeśli kilka państw na podstawie porozumienia otacza się wspólną granicą celną, znosząc przytem cła między sobą nawzajem, wówczas zawierają one związek celny. Najsłynniejszym przykładem takiego związku jest związek celny państw niemieckich, zawiązany w roku 1834. Przyczynił się on do późniejszego politycznego zjednoczenia Niemiec.

Celowiec (niem. *Klagenfurt*), stolica Korutan (Karyntji) w ces. Austrjackiem; liczy przeszło 20.000 mieszk.; siedlisko władz rządowych oraz wyższego sądu krajowego dla Karyntji i Krainy, rezydencja biskupa, zarządu górniczego i t. d.; leży w malowniczej dolinie.

Celownik, jest to przyrząd w kierownicy mierniczej i innych podobnych narzędziach, za pomocą którego nadaje się promieniowi ocznemu żądany kierunek. W broni palnej—to samo co—cel.

Celsius *Andrzej*, znakomity astronom szwedzki, ur. r. 1701, um. r. 1744, pierwszy zalecił podział skali termometrycznej na 100 stopni, i stąd termometry z taką podziałką zowią się termometrami Celsjusza.

Celtowie—naród szczepu indo-europejskiego, niegdyś bardzo liczny, obecnie istniejący już tylko w Irlandji, Szkocji, Walji, na wyspie Man i w prowincji francuskiej, Bretanji. Niegdyś zamieszkiwali oni Galję (dzisiejszą Francję), wyspy Brytańskie, północną Italję, półwysep Iberyjski, a w części i kraje Naddunajskie. Dzielili się na liczne plemiona, różnie nazywane przez historyków starożytnych. Z biegiem czasu ulegli w większej części podbojowi Rzymian, a potem pomieszali się z innemi plemionami, zwłaszcza germańskiem, i wytworzyli nowe narody, np. francuski. Kapłani Celtów, zwani *Druidami*, znali pismo runiczne i stanowili organizację bardzo wpływową. Zachowały sięliczne i ciekawe zabytki zdobnictwa celtyckiego. *Języki celtyckie* należą do szczepu indo-europejskiego czyli aryjskiego. Żyjące dotąd ich szczątki dzielą uczeni na dwie grupy: *gelijską* i *brytyjską*. Gelijska obejmuje język Irlandczyków, Szkotów i mieszkańców wyspy Man; brytyjska zaś język Walijczyków, Kornwalijczyków i Bretonów (armorycki).

Celuloid, *celuloida*, masa twarda i sprężysta, otrzymywana fabrycznie przez silne prasowanie bawełny strzelniczej z kamforą, i dlatego bardzo łatwo zapalna. Daje się wybornie rzeźbić, toczyć, zabarwiać i t. p.; służy do wyrobu najrozmaitszych przedmiotów, jak grzebienie, rękojeści i t. p.; do naśladowania wyrobów z koralu, kości słoniowej, malachitu, szyldkretu.

Celuloza, a po polsku *drzewnik* lub *błonnik* — należy do grupy węglowodanów i składa się z węgla, wodoru i tlenu. Jest nierozpuszczalna w wodzie, a ogrzewana z kwasami, zamienia się powoli na cukier gronowy. Stanowi

główną składową część włókien roślinnych. Traktowana mieszaniną kwasu siarczanego z azotnym daje nitrogliceryną, czyli bawełnę strzelniczą, środek silnie wybuchający, 5 razy silniejszy od prochu. Pod specjalną nazwą *celulozy* znane są w handlu miałkie trociny drzew iglastych, z których wyrabiają ordynarny papier, tekturę i t. p. Celuloza zmieszana z gipsem, kredą i klejem daje po wyschnięciu bardzo mocną masę, używaną do fabrykacji sztucznych wyciskanych rzeźb, naśladujących rzeźby ręczne.

Cembrowina, *cembrzyna*—ściany wewnętrzne studni; robią się albo z drzewa (bali sosnowych 3—4 cali grubych), albo murują z cegły, lub kamienia polnego na cement, wreszcie z rur cementowych. Forma bywa czworokątna, sześciokątna, lub kolista.

Cement. Niektóre gatunki wapna, mające więcej niż 10% krzemionki, po wypaleniu wydają chudą breję, która w zetknięciu z wodą po pewnym czasie krzepnie. Tego rodzaju wapno nazwano hydraulicznem. Naprowadziło ono na myśl wyrabiania sztucznych cementów przez przygotowanie odpowiednich mieszanin. Cement więc, ze względu na swe pochodzenie, jest albo *naturalny*, t. j. taki, który bez poprzedniego wypalenia użyty być może, albo *sztuczny*, t. j. powstały z wypalenia odpowiednich mieszanin. Do naturalnych cementów należą skały wulkanicznego pochodzenia, a mianowicie: *tras*, *puzzolana i santoryn*. Cementy sztuczne są to połączenia chemiczne kwasu krzemnego, wapna, glinki, tlenku żelaza i alkaljów. Szybkie krzepnięcie cementu nie jest dowodem jego dobroci; gatunki, tężejące wolno, dochodzą do wysokiego stopnia mocy i spójności. Najpraktyczniejsze są cementy średnie, gdyż przy robieniu z nich zaprawy nic się nie traci, gdy przeciwnie szybko tężejące, często przed wyrobieniem kamienieją i stają się bezużyteczne. Obecnie mamy cement krajowy w niczem nie ustępujący zagranicznemu. W Grodźcu w pow. Będzińskim i w Kielcach wyrabiają cement portlandzki (blaszkowaty), w Koźle pod Sławkowem w pow. Olkuskim—rzymski (kulisty).

Cena oznacza wartość zamienną pewnego towaru, wyrażoną odpowiednią ilością innego towaru, który wzamian otrzymujemy. Ponieważ w każdem społeczeństwie jakaś grupa towarów służy do pewnego stopnia jako środek zamienny, więc cenę stanowi ilość środka zamiennego, jaką trzeba oddać za towar, który chcemy nabyć. U narodów cywilizowanych środkami zamiennymi są pewne metale: złoto, srebro i miedź, które podzielone na sztuki o jednostajnej wadze nazwano *pieniędzmi*; dziś więc wyraz cena oznacza sumę pieniędzy, jaką za oznaczony towar zapłacić trzeba.

Cenci (czyt. Czenczi) *Beatrice*, córka szlachcica rzymskiego; jakoby zhańbiona przez własnego ojca, po śmierci tegoż zaszłej w okolicznościach nadzwyczajnych, na zasadzie zeznania dwuch bandytów, obwiniona została o ojcobójstwo i r. 1599 wraz z bratem i macochą stracona w Rzymie.

Cenowa (Cejnowa) *Florjan Stanisław*, pisarz kaszubski. Urodził się w r. 1817, um. r. 1881 w pow. Puckim (około Gdańska). Pisał dla Kaszubów elementarze i pożyteczne książki, jak „Rozmowa Polocha z Kaszubą". Założył też towarzystwo rzemieślniczo-przemysłowe, badał zwyczaje, dzieje i język kaszubski.

Census oznaczał u starożytnych Rzymian przedsiębrane co pięć lat oszacowanie majątku obywateli w celu nałożenia na nich podatków i innych ciężarów, oraz przyznania im odpowiednich praw. Ci, którzy dokonywali tego oszacowania, nazywali się *cenzorami*. Oszacowanie majątku obywateli bywa także i w państwach obecnie istniejących podstawą wymiaru praw publicznych. Tak prawo głosowania bywa często zależne od *cenzusu*, to zn., że do wyko-

nywania go trzeba wykazać posiadanie pewnego oznaczonego majątku, dochodu, lub opłacanie pewnego podatku. Mówi się także: *census inteligencji*, t. j. pewien stopień wykształcenia, dający się wykazać złożeniem przepisanych egzaminów.

Cent—drobna moneta używana w niektórych krajach, a stanowiąca setną część monety większej, np. cent w Stanach Zjednoczonych jest setną częścią dolara, w Holandji—guldena i t. d.

Centaur — gwiazdozbiór na półkuli nieba południowej, u nas niewidzialny. *Centaurowie* — w podaniach greckich pół ludzie pół konie. Artyści greccy dawali im postać ludzką od głowy do kłęba, reszta zaś ciała była końska na 4-ch końskich nogach. Bajeczne te istoty mają w podaniach inteligencję ludzką z domieszką dzikości pierwotnej i zmysłowości wyuzdanej.

Centigram, ob. *Metryczne miary*.

Centim, setna część franka.

Centimetr, ob. *Metryczne miary*.

Centnar, *cetnar* (z łacińskiego *centum*—sto), waga zawierająca 4 kamienie, albo 100 funtów. Niektóre jednak towary sprzedają się po 120—130 funt. za centnar, jak np. świece, mydło, wełna. W Niemczech centnar=50 kilogramom, czyli 123,3 funt. polskim.

Centralizacja, oznacza takie urządzenie państwa, przy którem cała władza skupia się w jednym punkcie i w jednych osobach, w tak zwanym rządzie centralnym. Wszystkie sprawy, nawet miejscowe, podlegają wtedy rozstrzygnięciu tej władzy naczelnej. Daje to wprawdzie wielką siłę i sprężystość rządowi, wpływa wszakże ujemnie na zaspokajanie potrzeb ludności, bo sprawy jej nie są załatwiane we właściwym czasie i w sposób, odpowiadający najlepiej warunkom miejscowym i nie przez ludzi, znających dobrze potrzeby swoich współobywateli. Dlatego musiano w wielu państwach dawniej centralistycznych poczynić pewne ustępstwa na rzecz wprost odmiennego sposobu rządzenia, tak zwanej *decentralizacji;* udzielono więc krajom, powiatom, nawet miastom i gminom więcej, lub mniej rozległych uprawnień w sprawach miejscowego znaczenia. Przeciwieństwem centralizacji w szerszem znaczeniu jest tak zwana *federacja* (ob.).

Centrum, oznacza dosłownie w języku łacińskim: *środek*. Wyrazu tego używa się jednak często przenośnie. W szyku bojowym oznacza *centrum* część wojska, ustawioną pośrodku między dwoma skrzydłami. W polityce nazywamy *centrum* to stronnictwo sejmu, rady państwa, czy parlamentu, które dążąc do pogodzenia przeciwieństw partji skrajnych, zajmuje między nimi stanowisko pośrednie.

Centryfuga (*odśrodkowiec*), zwana po polsku *wirówką* — przyrząd mechaniczny, składający się z stałego metalicznego płaszcza, wewnątrz którego obracać się może z wielką szybkością metaliczny bęben o ścianach gęsto dziurkowanych, lub złożonych z gęstej metalicznej siatki; służy on do oddzielania płynów od ciał stałych przy pomocy siły rzutu odśrodkowego, spowodowanego szybkim obrotem ruchomego bębna. Centryfugi znalazły liczne zastosowanie w przemyśle: w fabrykach chemicznych i cukrowniach służą do oddzielania wytworzonych kryształków od ługów pokrystalicznych; w blechownictwie do odwadniania tkanin, w fabrykacji farb do odwadniania i suszenia barwnych osadów i t. p. Specjalnej budowy centryfugi służą w gospodarstwie nabiałowem do szybkiego oddzielania śmietanki od mleka.

Centumwirowie, t. j. stu mężów, w starożytnym Rzymie kolegjum sędziów, składające się ze 105, później ze 180 członków; rozpoznawało sprawy cywilne; ustanowione przez króla Serwjusza Tulijusza; zostało zniesione r. 395 po Chr

Centurja czyli *tysiącznik*—niewielka roślina z rodziny *goryczkowatych*, pospolita u nas na łąkach i pastwiskach. Ma łodygę kańciastą, liście podłużne bezogonkowe, oraz drobne, różowe kwiaty, zebrane w baldaszkogron. Kwiaty jej zawierają gorzką substancję *(centaurynę)* i używają się w postaci ziółek dla wzmocnienia trawienia i dla wzbudzenia apetytu. Bydło nie jada tej rośliny z powodu jej goryczy.

Centurja, nazywała się właściwie u Rzymian każda grupa, składająca się ze 100 przedmiotów, lub osób, a w wojsku oddział liczący 100 żołnierzy, pod dowództwem tak zwanego *centurjona* (ob.). Nadto za czasów króla Serwjusza Tuljusza cała ludność rzymska podzielona została na 5 klas i 193 centurje. Każda centurja miała jeden głos na zgromadzeniach, które odbywały się za miastem, na Polu Marsowem i decydowały o losach państwa.

Centurjon, właściwie *setnik*. był to stopień oficerski w legjach rzymskich, odpowiadający mniej więcej dzisiejszemu stopniowi kapitana.

Centyfolja, ob. *Róża*.

Cenzor, tak nazywali się w Rzymie starożytnym dwaj wyżsi urzędnicy państwowi, wybierani na lat 5 z pośród b. konsulów. Obowiązkiem cenzorów było układanie list obywateli, wybór senatorów i rycerzy, oznaczanie wysokości podatków, wydzierżawianie dochodów państwowych, prócz tego czuwanie nad obyczajami ludu i karanie wykraczających w tym względzie obywateli.—*Cenzorami* nazywają dzisiaj w niektórych krajach urzędników, których zadaniem jest rozpatrywanie płodów umysłowych pisarzy i artystów, pozwalanie na ich rozpowszechnianie lub wzbronienie tegoż, a to stosownie do przepisów postanowionych przez rząd.

Cenzura (od łacińskiego *censere*, oceniać, szacować), czyli urządzenia, mające na celu zapobieganie zgubnym skutkom szkodliwych utworów literackich 1) przez zakaz wydania utworu, uznanego za szkodliwy (t. zw. cenzura prewencyjna) i 2) przez pociąganie autorów do odpowiedzialności, jeżeli ogłoszone przez nich utwory zawierają coś karygodnego (t. zw. cenzura represyjna). Już w starożytności znajdujemy przykłady palenia dzieł, uznanych przez władze państwowe za zgubne. Później władze kościelne skazywały nieraz na spalenie pisma, sprzeciwiające się nauce Kościoła. Po wynalezieniu druku i władza państwowa zaczęła zaprowadzać cenzurę prewencyjną. Z biegiem czasu ograniczenia w tej dziedzinie stawały się coraz łagodniejszemi, i obecnie w krajach cywilizowanych władza państwowa poprzestaje już na cenzurze represyjnej. W Polsce właściwa cenzura prewencyjna została zaprowadzona dopiero w końcu XVIII w., w prowincjach, zabranych przez Prusy. Za czasów Królestwa Kongresowego, w r. 1819, ustanowione zostały urzędy cenzury, mające czuwać nad wolnością druku. Później, w r. 1843, wprowadzone zostały niezwykle surowe przepisy o cenzurze, obowiązujące w Rosji; istnienie cenzury znacznie krępowało rozwój piśmiennictwa polskiego i prasy. Dopiero przepisy z grudnia 1905 r. oraz z marca i maja 1906 r. uczyniły wyłom w dotychczasowych urządzeniach. Obecnie cenzura prewencyjna (uprzednia) jest zniesiona, z wyjątkiem cenzury rycin; broszury wolno wypuszczać z drukarni dopiero po upływie 2 lub 7 dni od daty złożenia urzędowi do spraw prasowych egzemplarzy wydawnictwa. Nowe przepisy ustanawiają również zasadę konfiskat administracyjnych, które zatwierdzać musi sąd, oraz zawieszanie dzienników z wyroków i t. d.—*Cenzura* dzieł treści religijnej jest urzędowem zaświadczeniem władzy duchownej, że treść danego dzieła nie sprzeciwia się zasadom wiary i moralności katolickiej. Bez takiego zaświadczenia nie wolno katolikom używać książek treści religijnej.

Cenzus, ob. *Census*.

Cepy—przyrząd do ręcznego młóce-

nia zboża. Jest to długi kij, tak zwany *dzierżak*, połączony za pomocą rzemienia z krótkim, ciężkim, t. zw. *bijakiem*, którym robotnik uderza po kłosach zboża, rozesłanego na klepisku, czyli glinianej ubitej, lub drewnianej, równej podłodze; tym sposobem wydobywa on ziarno z kłosów.

Cera—barwa twarzy, skóry.

Ceramika—gałąź przemysłu, zajmująca się przeróbką różnych gatunków gliny na rozmaite przedmioty, sprzęty, naczynia ozdobne, które następnie wypala się w specjalnych piecach dla nadania im większej trwałości i mocy. Wyroby ceramiczne bywają rozmaite, tak co do gatunku gliny, sposobu wypalania, jak i co do kształtu, dodatków i upiększeń. Rozróżniamy naprzód wyroby ceramiczne *porowate* i *szkliste*. Pierwsze, wypalane przy niższej temperaturze, są nieprzezroczyste, mają przełom ziemisty, dźwięk przytłumiony, przepuszczają wodę i dają się rysować nożem. Tu należą cegły, dachówki, terakota, wszystkie pospolite wyroby garncarskie, majoliki. Wyroby ceramiczne szkliste wypala się w wyższej temperaturze, aż do częściowego stopienia gliny; mają one przełom szklisty, dźwięk jasny, nie przepuszczają wody, nożem nie dają się rysować; niektóre w cieńszych warstwach są przezroczyste. Zaliczamy do nich t. zw. wyroby kamienne i porcelanowe. Stosownie do przeznaczenia swego, wyroby ceramiczne posiadają różny kształt, począwszy od zwykłej cegły lub dachówki, a kończąc na rzeźbach, ornamentacjach malowanych i złoconych, a przeznaczonych tylko do ozdoby.

Cerata, rzadka tkanina lniana, bawełniana lub konopna, pokryta z jednej strony werniksem, następnie wygładzona między walcami i polakierowana. Ceraty są albo jednokolorowe, albo drukowane we wzory różnobarwne.

Cerber (po grecku *Kerberos*)—w legendach starożytnych Greków pies o trzech głowach i ogonie węża, potwór straszny, strzegący wejścia do piekła *(Hadesu, Erebu)*. Przybywających puszczał on spokojnie, lecz wyjść nikomu nie pozwalał. — Czujnego stróża nazywają dziś *cerberem*.

Ceremonja. W znaczeniu ogólnem używamy tego wyrazu na oznaczenie pewnych form i zwyczajów przyjętych w stosunkach towarzyskich. *Ceremonja kościelna*, inaczej *obrzęd kościelny*.

Ceremonjał — księga zawierająca szczegółowe przepisy odprawiania Mszy świętej, sprawowania Sakramentów, błogosławienia różnych przedmiotów i t. d. *Ceremonjał dyplomatyczny*, *dworski*, *wojskowy*, *morski* oznacza ogół przepisów ustanowionych w stosunkach między państwami, dworami monarszymi, armjami i flotami obcych narodów. Naruszenie takiego ceremonjału pociąga niekiedy ważne następstwa.

Ceres (Cerera), nazwa łacińska greckiej bogini *Demeter*, będącej uosobieniem płodności, wytwórczości ziemi.

Cerezyna, ob. *Wosk ziemny*.

Cerkiew, świątynia greckiego, lub wschodnio-katolickiego obrządku; w najdawniejszych zabytkach piśmiennych mowy polskiej—nazwa każdego kościoła.

Cerkiewno-słowiański język. Tak nazywają zwykle narzecze słowiańskie, na które w drugiej połowie IX wieku po Chr. przełożone zostało Pismo święte i księgi kościelne przez braci św. św. Cyryla i Metodego. Trudno rozstrzygnąć obecnie, czy był to dawny język bułgarski, czy też słowieński.

Cerograf, *cyrograf*, z greckiego, własnoręczny zapis, skrypt, karta. Wedle przesądu ludowego, człowiek sprzedający swą duszę djabłu wystawia mu cyrograf, wypisany krwią dobytą ze swego serdecznego palca. W dawnym języku prawniczym nazywano cerografem oblig, wystawiony na otrzymanie pożyczki pieniężnej, z oznaczeniem terminu jej zwrotu.

Certyfikat, pismo poświadczające tożsamość pewnej osoby, lub rzeczy. W Królestwie Polskiem zwano tak poświadczenie b. komisji likwidacyjnej Księstwa Warszawskiego, wydane na dostawy, poczynione dla rządu Księstwa, i świadectwa, wydawane przez Bank polski na składane w depozycie listy zastawne.

Cervantes Saavedra *Michał de*, ur. 1547 r., zm. 1616 r. w Madrycie, sławny romansopisarz i poeta hiszpański. Służył wojskowo, miał życie pełne przygód. Ranny w bitwie z Turkami pod Lepanto, więziony przez 5 lat przez korsarzów, kilkakrotnie stał wobec śmierci. Najgłośniejszem dziełem jego jest romans satyryczny „El ingenioso hidalgo don Quixote de la Mancha". Don Quixote (czyt. Don Kiszot) jest człowiekiem gorącej wyobraźni, który naczytawszy się romansów rycerskich, zapłonął żądzą poświęceń, przygód bohaterskich i sławy. Marzycielstwo jego jednak w zetknięciu z życiem rzeczywistem nie wytrzymuje żadnej próby. Zamiast sławy Don Quixote okrywa się śmiesznością tylko. *Donkiszoterją* zwykliśmy nazywać odtąd czcze marzycielstwo, porywy bezcelowe i bezpłodne.

Cesarz *(Imperator, Augustus)*, z łac. imienia *Caesar*, wymawianego przez Greków *Kajsar*, skąd niemiecki *Kaiser*. Tytuł ten w ostatnich czasach monarchji rzymskiej nosili tylko następcy tronu za życia panującego imperatora, czyli Augusta. Po upadku zaś tego państwa pierwszy Karol W. wznowił tytuł cesarza w zachodniej Europie. Godność ta, uważana za najwyższą, nadawała noszącym ją nietylko zupełną niezależność od innych panujących, lecz nadto zwierzchnictwo nad nimi. W Rosji Piotr W. zaprowadził godność cesarską.

Cesja albo *przelew*, jest to ustąpienie komuś trzeciemu swych praw, pretensji prawnych, lub wierzytelności. Osoba ustępująca swych praw zwie się *cedentem*, osoba nabywająca je—*cesjonarjuszem*.

Cetynja lub *Cetinje*, stolica księstwa Czarnogórskiego. Środkową część miasta, liczącego zaledwie 2.000 mieszk., zajmuje klasztor z niewielkim kościołem; obok klasztoru mieści się pałac książęcy i około stu domów, zamieszkiwanych przez osoby wybitniejsze.

Cewie. Tak nazywają w mechanice rodzaj koła zębatego, złożonego z nasadzonych na osi 2 krążków jeden do drugiego równoległych i połączonych z sobą w bliskości obwodów kołkami okrągłymi. Cewia używa się najczęściej w maneżach młocarnianych, młynach, wiatrakach.

Cewka — wogóle rurka; w botanice *cewkami* nazywają się naczyńka włoskowate, stykające się z jednej strony z rdzeniem, z drugiej zaś z włóknami drzewnemi; ścianki ich są zdrewniałe i rozmaicie rzeźbione. — W tkactwie *cewką* nazywa się przyrząd do nawijania przędzy, zrobiony przeważnie z drzewa brzozowego. — W anatomji *cewką moczową* nazywa się wąski kanał, wychodzący z pęcherza moczowego i otwierający się nazewnątrz; służy do przeprowadzania moczu.—W fizyce *cewką* nazywa się szpula drewniana, szklana lub ebonitowa, otoczona zwojami drutu izolowanego, t. j. pokrytego jedwabiem, lub bawełną. Taka cewka jest częścią składową wielu przyrządów elektrycznych, jak elektromagnesu, galwanometru, dynamomaszyny i t. p.

Ceysinger *Helena*—utalentowana literatka polska, urodzona 1868 r. w Krakowie; poświęca się pracy piśmienniczej na polu beletrystyki i publicystyki. Napisała dramat p. t. „Zwalczeni", za który w r. 1892 otrzymała nagrodę na konkursie krakowskim imienia Wołodkowicza; nadto z pod pióra jej wyszły szkice: „Ze znalezionych kartek", „Manjak", powieść „Szymon Lipnicki" i inne. Jest współpracowniczką kilku pism, a między innemi *Wiadomości Co-*

dziennych i niniejszej *Encyklopedji*. Oprócz działalności literackiej, *H. C.* od szeregu lat pracuje z zapałem i wytrwale na niwie kulturalno-oświatowej; w zamkniętej Macierzy była członkiem zarządu głównego. Szlachetny polot myśli, gorące uczucie patrjotyczne, talent literacki — wszystko to zap wnia utworom *H. C.* trwałą wartość; należy ona do liczby najlepszych przedstawicielek kultury polskiej.

Cezar *Cajus Julius* — jeden z najznakomitszych ludzi w starożytności, a z pośród Rzymian bezsprzecznie najznakomitszy. Ur. 12 lipca w roku 100-ym przed Chr. z zasłużonego prastarego rodu Juljuszów. W 16-ym roku życia Cezar utracił ojca, ale dzięki matce (z rodu Aureljów) otrzymał staranne i gruntowne wykształcenie. Ożenił się bardzo młodo z Kornelją, córką Korneljusza Cynny, krewnego i sprzymierzeńca Marjusza, przywódcy wówczas stronnictwa ludowego w Rzymie. Dzięki temu małżeństwu Cezar popadł w niełaskę u zwycięskiego wówczas Sulli, który chciał go nawet zgładzić ze świata, ale na skutek próśb rozmaitych ułaskawił. Cezar udał się do Azji Mniejszej i tam zaczął służbę wojskową. Po śmierci Sulli wrócił do Rzymu i popierał usilnie Pompejusza na stanowisko pierwszego konsula. Odtąd zaczyna się właściwie karjera polityczna Cezara. Gromi Mitrydatesa w Azji Mniejszej, poczem zostaje trybunem wojskowym z wyboru, kwestorem (68 r.), edylem kurulnym (65 r.), najwyższym kapłanem (63 r.) i pretorem miejskim (62 r.). Na stanowiskach tych zyskuje licznych zwolenników, szczególniej wśród ludu, za swe poglądy demokratyczne i szczodrobliwość dochodzącą do rozrzutności. Po upływie terminu swego urzędowania udał się do Hiszpanji na stanowisko propretora. Tam zdobył sławę wojenną, a ludzkością i sprawiedliwością zaskarbił sobie życzliwość mieszkańców. W r. 59-ym uzyskał najwyższą w rzeczypospolitej godność konsula. Wkrótce potem zawiązał *pierwszy tryumwirat* (rząd trzech mężów), do którego weszli: Cezar, Pompejusz i Krassus; ci trzej mężowie zaręczyli sobie tajemnie wzajemną pomoc, stwierdzając przysięgą, że bez wiedzy i woli jednego z tych trzech nic ważniejszego w rzeczypospolitej rzymskiej przedsięwziętem nie będzie. Rządy Cezara jako konsula były mądre i dla państwa pożyteczne. Po upływie terminu godności konsularnej Cezar wyjechał do Galji, jako jej wielkorządca i w ciągu dziewięcioletniego tam pobytu wsławił jeszcze więcej swoje imię, gromiąc plemiona celtyckie i podbijając pod panowanie Rzymu całą Galję, a nawet sięgając wysp wielkobrytańskich. Zaniepokoiło to senat, i w obawie, aby Cezar nie ogłosił się dyktatorem i nie zagarnął najwyższej w państwie władzy, polecono mu rozpuścić wojska i wrócić do Rzymu. Ale Cezar rozkazu nie posłuchał i przekroczywszy graniczną rzekę Rubikon, rozpoczął wojnę domową (49 r.). Stojący na czele wojska rzymskiego Pompejusz poniósł klęskę i musiał uchodzić z kraju, Cezar zaś wrócił do Rzymu zwycięzcą i ogłosił się pierwszym konsulem i dyktatorem, t. j. samowładcą. Po kilku jeszcze wielkich zwycięstwach (między innemi nad Pompejuszem pod Pharsalos) Cezara, senat dał mu tytuł dyktatora dożywotniego (r. 44). Było to już samowładztwo. Nowe rządy nie podobały się starym republikanom, uknuli oni przeto spisek pod przewodnictwem Gajusza Kassjusza i Marka Brutusa. Cezar został zamordowany przez spiskowców w dniu 15 marca 44 roku przed Chryst.—Genjalny wojownik, znakomity mąż stanu, świetny mówca i pisarz—Cezar jest jedną z najbardziej imponujących postaci świata starożytnego. Opis jego walk z Celtami p. t. „De bello Gallico“ należy do najcenniejszych dzieł historycznych.

Cęgi składają się z dwuch drążków żelaznych, skrzyżowanych w ten sposób,

że obracają się na wspólnej osi. Ramiona krótsze cęg otwierają się, gdy się oddala ramiona dłuższe od siebie, a zamykają za naciśnięciem ramion dłuższych, i wtedy wywierają one ciśnienie na przedmiot mogący się znajdować między ramionami krótszemi; ciśnienie to o tyle jest silniejsze, o ile większa jest różnica długości między ramionami dłuższemi a krótszemi. Cęgi używane są do trzymania przedmiotów i wyciągania, np. gwoździ. Małe cęgi nazywają się *cążkami*. Używają ich dentyści do wyrywania zębów, druciarze przy wyrobie przedmiotów z drutu i t. p.

Chabarowsk (dawniej *Chabarówka*), miasto główne obwodu Nadmorskiego w Syberji Wschodniej i rezydencja generał-gubernatora kraju Nadamurskiego, leży na prawym brzegu Amuru, przy ujściu dopływu jego Usuri. Jest ważnym punktem handlowym, szczególnie dla handlu futrami. Z chwilą otwarcia tu drogi żelaznej syberyjskiej, łączącej Chabarowsk z Władywostokiem, miasto to zyskało jeszcze większe znaczenie dla handlu tranzytowego.

Chaber—rodzaj roślin zielnych z rodziny *złożonych*, bogaty w gatunki, których w kraju naszym liczą do 24. Najpospolitszy jest *chaber bławatek*, czyli *modrak*, o kwiatach niebieskich; rośnie w zbożach; *chaber łąkowy (przestrzelon)* ma kwiaty liljowe. Niektóre gatunki chabru hodowane są w ogrodach jako roślina ozdobna.

Chalcedon—gatunek krzemienia, napół przezroczysty, lub przeświecający; spotyka się go w kawałach kulistych, albo gronkowatych; powstał przez nasiąknięcie krzemionką skorup dawno zaginionych ślimaków i muszli. Barwy posiada najrozmaitsze; czerwona odmiana nosi nazwę *krwawnika* (karniol); jasnozielona—*chryzoprazu*; prążkowana biało i czarno—*oniksu*, biało i czerwono zaś—*sardoniksu*.

Chaldea — kraina w Azji zachodniej nad dolnym Eufratem i Tygrem: na 4-y tysiące lat przed N. Chr. zamieszkiwana przez plemiona Sumirów i Akkadów, pochodzenia turańskiego. Ludy te osiągnęły już wtedy wysoki stopień cywilizacji: mieszkańcy tej krainy umieli obrabiać metale, budować kanały ku użyznieniu gruntów, wznosili wielkie miasta, prowadzili handel rozległy, gromadzili spostrzeżenia astronomiczne, wynaleźli pismo klinowe. Około 4 tysięcy lat przed N. Chr. kraj ten opanowany został przez Chaldejczyków, plemię semickie, od którego otrzymał nazwę. Chaldejczycy przejęli istniejącą już cywilizację i rozwijali ją dalej. Około 2300 r. przed N. Chr. państwo chaldejskie upadło—opanowali kraj Elamici, a potem Asyryjczycy, ludy semickie.

Chałubiński *Tytus*—znakomity lekarz polski, ur. 1820 r., um. 1889 r. w Zakopanem. W r. 1844, po otrzymaniu stopnia doktora medycyny, osiadł w Warszawie, gdzie zasłynął wkrótce jako znakomity lekarz. W r. 1859 został profesorem medycyny w akademji lekarskiej, a później w uniwersytecie warszawskim. Był wielkim wielbicielem Zakopanego, i jemu głównie ta piękna miejscowość klimatyczna zawdzięcza swój rozwój.

Cham, drugi syn Noego, przeklęty przez ojca za naigrawanie się z odurzonego winem. Potomkowie jego, podług Genezy, zaludnili ziemię Chanaan, Egipt i całą Afrykę; stąd nowsi badacze języków rozumieją pod nazwą języków chamitycких języki starożytnych i nowszych mieszkańców krain, leżących nad Dolnym Nilem. — U nas *cham* jest wzgardliwą nazwą człowieka niskiego urodzenia.

Chamberlain *Józef*, ur. r. 1836, współczesny angielski mąż stanu.

Chamsin, duszący wiatr południowo-zachodni, wiejący w Afryce północnej, od końca kwietnia aż do wezbrania Nilu. Nazwa oznacza w języku koptyjskim 50, stąd, że trwanie jego wyno-

się ma 50 dni. Przebywa on m. Śródziemne i przybiera w Europie nazwę *sirocco* we Włoszech, *solano* w Hiszpanji, *fen* (föhn) w Alpach. Rozpoczyna się o wschodzie słońca i ustaje przed zachodem; jest suchy, gorący i bardzo gwałtowny, towarzyszą mu trąby powietrzne i inne zaburzenia atmosferyczne; gdy wieje, temperatura podnosi się o kilkanaście stopni.

Chan, książe, wódz i władca Tatarów, a także zarządca okręgu, tak zwanego *chanatu*, w Turcji.

Chanaan *(Chananejska ziemia*, albo *Kanaan)*, nazwa starożytna Palestyny (ob.).

Chaniewski *Stanisław*, uczony rolnik, były profesor hodowli w akademji rolniczej w Dublanach (w Galicji); obecnie wice-prezes Centralnego Tow. Rolniczego.

Chaos — według pojęć religijnych Grecji starożytnej — głucha, bezmierna przestrzeń, pierwobyt, życiodajne źródło wszechistnienia. Z niego wyłoniła się i ziemia, i piekło, i bogowie.

Charakter (z grec.), właściwie znaczy to, co *wybitne, wydatne,* a w ogólniejszem znaczeniu suma oznak i właściwości, odróżniających jednę osobę lub rzecz od drugiej.—*Charakterystyka* jest szczegółowem wykazaniem tych właściwości. W ściślejszem zaś znaczeniu *charakterem* zowiemy właściwy, pewny, wybitny, z całą świadomością utrzymany kierunek woli człowieka, stąd więc *brakiem charakteru* jest sprzeczność czynów jego z wolą i postanowieniem, wahanie się, słabość moralna, nie umiejąca utrzymać się w pierwotnym zamiarze.

Charakterystyka, ob. *Charakter.*

Charcot (czyt. Szarko) *Jan Marcin*, ur. r. 1825, um. r. 1893, znakomity lekarz klinicysta francuski, europejskiej sławy, twórca neuropatologji (ob.) nowoczesnej.

Charków—miasto gubernjalne w Małorosji; liczy do 200.000 mieszk., posiada uniwersytet, instytut technologiczny i weterynaryjny, trzy gimnazja, szkołę realną i t. p. zakłady naukowe; 2 klasztory prawosławne, 18 cerkwi; kilkadziesiąt fabryk i zakładów przemysłowych, a pod względem handlowym zajmuje wybitne miejsce. — *Gubernja Charkowska* stanowi część małorosyjskiego pasa czarnoziemnego; obejmuje 54.495 kil. kw. (około 990 mil kw.) z ludnością przenoszącą półtrzecia miljona. Główne zajęcie mieszkańców tej gubernji stanowi rolnictwo, oraz hodowla bydła i owiec; *gub. Ch.* obfituje w cukrownie.

Charlottenburg (czyt. Szarlottenburg), miasto, liczące 250.000 mieszkańców, w bezpośredniem sąsiedztwie stolicy Niemiec, Berlina. W Charlottenburgu jest pałac królewski i słynna akademja techniczna.

Charłactwo *(Kacheksja)*, schorzałość ogólna, będąca następstwem przewlekłych wyniszczających chorób; zdradza ją, nawet dla oka nielekarskiego, zapadłość bladożółtej twarzy, spojrzenie przyćmione, ociężałość w ruchach, chód niepewny i t. p. objawy upadku sił żywotnych.

Charon, w mitologji greckiej miał sobie poruczone przewożenie cieniów zmarłych przez rzeki państwa podziemnego, za co pobierał opłatę drobnej monety (obola), którą nieboszczykom w usta kładziono. Zwykle wyobrażano go jako ponurego starca, z rozczochraną brodą i postacią odrażającą.

Chart, odmiana psa domowego, odznaczająca się szybkością biegu; używany w myśliwstwie do łowów gonitwowych; odznacza się wysmukłością, zwinnością i siłą.

Charta *(Chartula)*, karta; u Rzymian arkusz papirusa, rośliny egipskiej; potem wszystko to, na czem pisano lub rysowano; w wiekach średnich każdy akt, szczególnie takie, w których były zastrzeżone ważne prawa, lub swobody narodowe, np. *Magna charta libertatum* (ob. Anglja).

Chartreuse (czyt. Szartrez), wieś we francuskim departamencie Isère, u stóp góry Mont-Granson (czyt. Mą Granson); tu wśród niebotycznych skał i szumiących strumieni leży wielki klasztor Kartuzów, *La grande Chartreuse,* założony r. 1084 przez św. Brunona, a zniesiony 1908 r. Zakonnicy wyrabiali tu z ziół alpejskich słynny likier *Chartreuse.*

Charybda, wir w cieśninie Messyńskiej, między Sycylją a Italją, groźny w starożytności, dziś niezbyt niebezpieczny; powstaje przy wybrzeżu sycylijskiem, skutkiem przypływu i odpływu fal, oraz prądów, które w zwężonem miejscu cieśniny ulegają zakłóceniom. Wiatr południowo-wschodni potęguje działalność fal i mniejsze statki narazić może na niebezpieczeństwo. Na przeciwległym brzegu Italji wznosi się pionowa ściana skalista—*Scylla*—którą narówni z Charybdą starannie omijali żeglarze starożytni; stąd przysłowie: „wpada na Scyllę, kto chce ominąć Charybdę", odpowiadające naszemu: „z deszczu pod rynnę".

Chassydzi (z hebr.), w potocznej mowie skażone na *chusyci*, u Żydów oznacza człowieka przesądnie gorliwego w wierze, zrzekającego się wszelkich uciech światowych, który ślęczy nad talmudem i kabałą, odprawia surowe posty i t. p. Około r. 1740 jeden z zapamiętałych ascetów żydowskich, imieniem Izrael, żyjący w Galicji, doszedł do krańców tego rodzaju fanatyzmu religijnego i uważany był za *Baal-Szema*, t. j. wyższego cudotwórcę, czarodzieja. On to dał początek całej sekcie, którą nazwał *chassydami.* Naczelnicy kółek chassydzkich zowią się *cadykami*; sekta ta pod względem dogmatów, ubiorów, obrzędów i przepisów religijno-moralnych różni się w wielu punktach od rabinistów; niektóre ich kółka stanowią reformatorsko-postępową partję w judaizmie.

Chata, *chałupa*—nazwa słowiańska domu mieszkalnego. Z pojęciem *chałupa, chata* łączy się ubóstwo domowe i znaczenie najprostszego i starego typu domów mieszkalnych ludu polskiego. Dziś lud polski pospolicie używa wyrazu *chałupa* i *izba, chata* zaś jest wyrazem książkowym, a ludowym tylko na Rusi. O chacie mamy przysłowia: Czem chata bogata, tem rada; jedna jaskółka nie czyni lata, ani miasta jedna chata; swoja chatka—jak rodzona matka—i inne.

Chateaubriand *Franciszek* (czyt. Szatobrian), ur. 1768 r., zm. 1848 r., poeta i polityk francuski. Ważniejsze jego dzieła są: „Atala", „Genjusz chrześcijaństwa", „Męczennicy" i „Pamiętniki pośmiertne". W tych ostatnich znajdujemy wiele bardzo zajmujących wspomnień z czasów wielkiej rewolucji, okresu wojen napoleońskich i t. zw. restauracji burbońskiej. Autor jest bogatym w wyobraźnię poety romantykiem, zarówno w romansach i poematach swoich, jak i w polityce. Porywa go genjusz Napoleona, a jednocześnie ciągną ku Burbonom wspomnienia królewskości, tradycje stare, urok cierpień rodziny królewskiej. Jest w nim skutkiem tego silna rozterka wewnętrzna.

Chazarowie, *Kozarowie*—plemię uralsko-czudzkie, mieszkało pierwotnie przy ujściu Wołgi; w ciągu VII wieku Chazarowie opanowali wybrzeża morza Azowskiego, później posunęli się dalej na zachód, zawładnęli Krymem i całym obszarem ziem pomiędzy Uralem, Oką, Dnieprem i Bohem. W VIII w. władca ich, tak zw. *chakan*, i przedniejsi panowie przyjęli wiarę mojżeszową, a później mahometańską. Stolicą ich początkowo było miasto *Balangjar*, dzisiejszy Astrachań, później *Sarkal* nad Donem. Wielki ks. kijowski Światosław rozgromił Chazarów w 965 r. W 1016 r. w. ks. Mścisław Władymirowicz zadał im cios ostateczny. Państwo Chazarów upadło a niebawem zaginęły i szczątki tego ludu.

Cheb, po niemiecku *Eger*, miasto

w Czechach, liczy 20.000 mieszkańców. Przemysł i handel kwitną w niem oddawna, ponieważ leży na głównej drodze, wiodącej z Czech do Bawarji i Saksonji.

Cheder (po hebr. *cheder* znaczy *izba*)—szkółka żydowska początkowa, zostająca pod kierunkiem *melameda*.

Chedyw, *kedyw*, urzędowy tytuł wicekrólów egipskich, nadany r. 1845 przez sułtana Mehmedowi-Alemu, na miejsce dawnego tytułu *Wali*; oznacza: *potężny pan, władca*.

Chełchowski *Stanisław*, urodził się w Chojnowie w pow. Przasnyskim w r. 1866; ukończył w r. 1888 wydział przyrodniczy w uniwersytecie warszawskim, poczem osiadł na roli w rodzinnem Chojnowie, gdzie gospodarował wzorowo. W r. 1898 wybrany został na prezesa Sekcji rolnej w Warszawie, która była jedynem podówczas zrzeszeniem rolników z całego kraju. Gruntowna znajomość spraw rolniczych i ekonomicznych oraz wybitne zdolności organizatorskie sprawiły, że Ch. niemało się przyczynił do rozwoju naszego rolnictwa; w uznaniu jego zasług powołano go w r. 1906 na prezesa Centralnego Towarzystwa Rolniczego. Przedwczesna śmierć, 23 marca 1907 r., oderwała go od tej pożytecznej pracy. Stan. Chełchowski wydał szereg prac naukowych z dziedziny botaniki i nauki o rolnictwie oraz kilka pożytecznych książek dla ludu („Nasze wzorowe gospodarstwa włościańskie", „O uprawie owsa" i in.). W r. 1906 był wybrany na posła do pierwszej Dumy jako kandydat stronnictwa demokratyczno-narodowego.

Chełchowski *Kazimierz*, ur. 1858 r., brat Stanisława, lekarz, znawca chorób wewnętrznych i zasłużony pracownik na polu higjeny ludowej. Mieszka w Warszawie; prace swoje pomieszcza w *Gazecie Lekarskiej* i *Zdrowiu*.

Chełm—pagórek, wzgórze, po starosłowiańsku *chołm;* również nazwa kilku wzgórz polskich, z których znaczniejsze: pod miastem Chełmem w gub. Lubelskiej i w pow. Radomskowskim przy wsi Chełmno.

Chełm—miasto pow. w gub. Lubelskiej nad rzeczką Uherką, nazwę swą wzięło od góry, na której stoi. Początek osady ginie w pomroce wieków; wiadomem jest tylko, że założyły ją plemiona lechickie; pod koniec wieku IX Chełm i ziemia Chełmska podbite zostały przez książąt ruskich; w w. XIII Daniel książe halicki przeniósł tu swoją stolicę ze Lwowa, wzniósł wspaniałe świątynie i ozdobił miasto; w w. XIV Chełm wraz z Rusią Czerwoną odebrany został przez Polaków i przyłączony ostatecznie do Polski. Był później stolicą ziemi Chełmskiej (ob.). Obecnie Chełm liczy około 20.000 mieszk., posiada kościół katolicki, katedrę prawosławną (dawna katedra unicka) i kilka cerkwi; jest siedliskiem prawosławne eparchji (djecezji) Chełmskiej.

Chełmicki *Zygmunt*, ksiądz kanonik, literat, ur. 1851 r., ukończył seminarjum duchowne w Płocku, był w uniwersytecie w Monasterze na wydziale teologicznym; święcenia kapłańskie otrzymał w r. 1870; był z początku wikarjuszem w Płocku, a od r. 1877 zajmuje stanowisko rektora w kościele po-paulińskim w Warszawie. Jest współpracownikiem *Słowa*. W r. 1891 odbył podróż do Brazylji, którą opisał i wydał w dwutomowej książce p. t. „Brazylja"; nadto ogłosił: „Nad zwłokami ś. p. A. E. Odyńca", „Nasi nowi biskupi", „Wspomnienie"—i inne.

Chełmiński *Jan*, malarz polski, ur. r. 1851, kształcił się w Warszawie i Monachjum. Maluje konie, sceny z polowania i wyścigów.

Chełmińskie województwo, niegdyś ziemia Chełmińska, przez Konrada, księcia mazowieckiego, nadana Krzyżakom r. 1228; po poddaniu się Polsce krzyżackich Prus zamieniona została r. 1466 na województwo Chełmińskie. Dzieliło się ono na ziemie: Chełmińską i Michałowską i składało się z 7 powiatów: Chełmińskiego, Toruńskiego, Grudziądzkiego, Radzyńskiego, Kowalewskiego, Brodnickiego i Nowomiejskiego. Przy pierwszym podziale Polski r. 1772 województwo Chełmińskie przeszło pod panowanie króla pruskiego.

Chełmno (po niem. *Kulm*), niegdyś stolica województwa Chełmińskiego, dzisiaj miasto powiatowe pruskiej regencji Kwidzyńskiej, na prawym brzegu Wisły, bardzo starożytne, podzielając losy ziemi i województwa Chełmińskiego, wielokrotnie zmieniało panów, aż nareszcie w r. 1772 przeszło pod panowanie pruskie. Liczy do 15.000 mieszk. Przemysł i handel dość ożywione. Chełmno było dawnymi czasy ogniskiem udzielnego prawa chełmińskiego *(Jus Culmense)*, które powstało na podstawie prawa magdeburskiego. Prawo to, rozciągnięte na całe Prusy, w r. 1456 wprowadzone także było do niektórych miast sąsiednich Mazowsza i Podlasia.

Chełmoński *Józef*, znakomity malarz polski, ur. r. 1849 we wsi Boczki, w ks. Łowickiem, kształcił się w Warszawie, Monachjum i Paryżu. Wykonał wiele niezrównanych dzieł. Chełmoński jest najznakomitszym dziś pejzażystą polskim, malarzem nawskroś oryginalnym, samoistnym, a czerpiącym najchętniej motywy do swych obrazów z przyrody polskiej i z polskiej wsi, z jej typami ludowymi. Doskonała technika rysunkowa i malarska pozwala mu z jasnością i prostotą oddać na płótnie najsubtelniejsze wrażenia, które artystyczna dusza jego z przyrody polskiej bierze.

Chełmska ziemia, w b. województwie Ruskiem, ustanowiona około r. 1470. Pierwszym jej kasztelanem był Mikołaj Chrząstowski, herbu Zadora, ostatnim Wojciech Poletyło, mianowany 27 września 1786 r.

Chełmża lub Chełmżyca, po niem. *Kulmsee*, miasto w pruskiej regencji Kwidzyńskiej, nad jeziorem tegoż imienia. Była to pierwotnie wieś Łozia, zamieniona r. 1235 przez Krzyżaków na miasto. Katedrę tutejszą zaliczano w XVII w. do najpiękniejszych świątyń w Prusiech polskich. W r. 1824 stolica biskupia przeniesiona stąd została do Pelplina.

Chemja. Świat nas otaczający w potocznem pojmowaniu składa się z przedmiotów. Wszystkie przedmioty złożone są z kilkudziesięciu tylko ciał prostych czyli niezłożonych, które nazwano *pierwiastkami*. Takimi pierwiastkami są np.: żelazo, węgiel, srebro i inne. Pierwiastki te albo istnieją samoistnie, albo łączą się z sobą w rozmaitych stosunkach, tworząc *ciała złożone*, różniące się pod względem własności od składających je pierwiastków. Istnieją sposoby, za pomocą których ciała złożone można rozłożyć na części składowe i wówczas możemy się przekonać, że tak niepodobne do siebie ciała, jak cukier i drzewo składają się z tych samych pierwiastków, w różnych tylko ilościowych stosunkach połączonych z sobą. Badając rozmaite ciała, łatwo możemy zauważyć, jak one pod wpływem ciał innych ulegają zmianom. Żelazo, po dłuższem zetknięciu się z powietrzem, rdzewieje, zewnętrzna jego warstwa przeistacza się w brunatny proszek rdzy. Takie przeobrażenia ciał stanowią przedmiot nauki chemji. Dla zrozumienia wszelkich zmian, jakim ulegają ciała, przy wzajemnem na siebie oddziaływaniu, chemja bada nasamprzód własności owych ciał i składających je pierwiastków. Chemja ze względu na przedmiot, którym się zajmuje, dzieli się na: *nieorganiczną* czyli *mineralną* i *organiczną*. Ze względu na sposoby, jakich używa przy badaniu, chemja dzieli się na: *analityczną*, która bada i podaje sposoby rozkładania związków na pierwiastki lub połączenia prostsze, i *syntetyczną*, która bada i podaje sposoby tworzenia nowych połączeń z pierwiastków. Ze względu na cel chemja dzieli

się na: *teoretyczną* i *stosowaną (praktyczną)*, która używa gotowych już, przez chemję teoretyczną znalezionych prawd, do badania poszczególnych zjawisk natury i życia. W ten sposób mamy: 1) Chemję *technologiczną*, zastosowaną do przemysłu; 2) ch. *fizjologiczną*, która zajmuje się badaniem procesów, zachodzących w ciałach zwierząt i roślin; 3) ch. *geologiczną*, zajmującą się procesami chemicznymi, zachodzącymi w głębi ziemi; 4) ch. *rolna* bada chemicznie gatunki roli.

Chemiczny symbol—jest to znak umówiony, złożony z początkowych liter łacińskich nazw pierwiastków chemicznych i do oznaczenia tych pierwiastków służący. W ten sposób symbolem chemicznym żelaza jest *Fe*, ponieważ żelazo po łacinie zowie się ferrum.

Chemnitz (czyt. Kemnic), wielkie ognisko handlu i przemysłu fabrycznego w królestwie Saskiem. Rozwinęło się tam osobliwie tkactwo bawełniane i budowa maszyn. Liczy z górą 245.000 mieszkańców, Niemców. Niegdyś była to osada słowiańska i zwała się *Kamienicą*.

Cheops, król egipski około r. 2700 prz. Chr., wybudował wielką piramidę, noszącą jego nazwisko.

Cherbourg, najpierwszy port wojenny Francji i po Breście największy jej arsenał morski; leży w depar. Manche, nad kanałem La Manche i zalicza się do najsilniejszych twierdz w świecie.

Cheronea, niegdyś Arne, miasto warowne w Beocji nad Kefisem, w pobliżu Focydy, pamiętne zwycięstwem, odniesionem przez Filipa Macedońskiego 338 r. prz. Chr. na Grekami, którymi dowodził Chares. W bitwie tej poległ święty oddział Tebańczyków, którzy, bohatersko walcząc, zginęli wszyscy i pochowani zostali w jednym wspólnym grobie, na którym postawiono później kolosalny posąg lwa.

Cherson—miasto gubernjalne w Rosji południowej nad Dnieprem, niedaleko od jego ujścia, założone w r. 1778; prowadzi znaczny handel, posiada fabryki świec, mydła, tytuniu i inne. Liczy do 70.000 mieszk. — *Gub. Chersońska*, dawniej *Mikołajewska*, leży nad morzem Czarnem, obejmuje 71.284 kil. kw. (około 1.300 mil kw.) z 3 miljonami mieszk., trudniących się przeważnie rolnictwem i hodowlą bydła i owiec.

Cherubini *Marja Ludwik* — słynny kompozytor, ur. 1760 r. we Włoszech, um. 1842 r. w Paryżu, jako dyrektor konserwatorjum. Napisał kilka oper; tworzył także muzykę kościelną (4 msze, „Requiem" i inne).

Cherubiny, ob. *Aniol*.

Cheruskowie, dawne plemię germańskie na północno-wschodnim skraju lasu hercyńskiego. Od IV wieku znani są pod imieniem Sasów.

Chęciny—miasto w pow. Kieleckim, jedna z dawniejszych siedzib ludzkich. Na wyniosłem wzgórzu posiada ruiny zamku starożytnego, stanowiącego niegdyś niezdobytą twierdzę. W zamku tym w r. 1331 Władysław Łokietek urządził duży sejm, odprawiony przy udziale deputatów i kasztelanów Wielkiej i Małej Polski; zjazd ten zatwierdził pierwsze zasady prawodawstwa polskiego i zjednoczenie rozpierzchłych dzielnic kraju. Później najazdy nieprzyjacielskie i częste pożary niszczyły miasto, które królowie polscy licznymi przywilejami dźwigali z upadku. Ostateczną klęskę zadały mu wojny szwedzkie, wojska Rakoczego i morowa zaraza, trwająca 4 lata. Żydzi też przyczynili się do upadku miasta przez uśpienie przemysłu i wyrugowanie snycerstwa i kamieniarstwa dawniej tu kwitnących. Zamek tutejszy, leżący w ruinach, był od niepamiętnych czasów mieszkaniem książąt i królów polskich.—Ubogie dziś *Chęciny* leżą wśród dziewięciu wzgórz, kryjących w swem łonie wielkie skarby, o których wspominają kroniki z XIV wieku. Wydobywano tu malachit, błękit miedzi, srebro, miedź, ołów. Później kopalnie zostały zaniedbane, chociaż królowie polscy brali je od czasu do czasu w opiekę. Stanisław August chciał podźwignąć kopalnie chęcińskie i w tym celu sprowadził biegłych majstrów z Włoch, ale z upadkiem Polski, znów upadły kopalnie.—Chęciny liczą obecnie do 5.000 mieszk. i wraz z kilkunastoma okolicznemi wsiami stanowią dobra donacyjne.

Chęciński *Jan*, autor i artysta dramatyczny, ur. r. 1824 w Warszawie, um. r. 1874. Głównie odznaczył się pracami dla sceny polskiej, z których najcelniejsze są: „Porządni ludzie", komedja pięcioaktowa, „Szlachectwo duszy", komedja trzyaktowa wierszem, oraz „Przysłowia dramatyczne".

Chicago (czyt. Czikago), drugie pod względem ludności miasto w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, leży nad jeziorem Michigan. Nadzwyczaj ożywione i ruchliwe; przemysł i handel rozwinięte w niem na olbrzymią skalę. Zbiega się tu kilkadziesiąt linji kolejowych i sieć kanałów. Chicago jest największym śpichlerzem zbożowym świata. Liczy przeszło 2.000.000 mieszkańców, a w tem około 250.000 Polaków.

Chili, Chile (czyt. Czili), rzeczpospolita w Ameryce Południowej, ciągnie się wąskim, ale długim pasem nad brzegiem oceanu Spokojnego wzdłuż gór Kordyljerów i obejmuje 759.000 kil. kw. (około 13.500 mil kw.). Chili ma 3.400.000 ludności, gromadzącej się na wybrzeżach i to tylko w części środkowej. Część bowiem północna pozbawiona deszczu, jest skwarną pustynią (Atakama), pełną jezior słonych, wydających ogromną ilość saletry, która stanowi główne źródło dobrobytu mieszkańców Chili. Część południowa wilgotna, skalista, rozdarta zatokami i cieśninami morza, jest również mało zaludniona; koczuje tam tylko garstka niepodległych Indjan, zwanych Araukańczykami. Za to część środkowa, mająca uroczy klimat, zachęca do uprawy roli; udaje się tam doskonale pszenica, a płody mineralne (miedź, srebro) przyczyniają bogactw hiszpańskiej osadniczej ludności. Stolicą Chili jest *Santjago*, głównym portem—*Valparaiso*.

Chimborazo (czyt. Czimborazo), jeden z najwyższych wierzchołków Kordyljerów, w południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Ekwador; przez długi przeciąg czasu uważany był za najwyższą górę na świecie; jest to potężny ostrosłup, sięgający do 6.310 metr. nad powierzchnią morza.

Chimera, w podaniach greckich potwór boski, przedstawiany rozmaicie przez artystów: najczęściej głowa lwa, środek ciała kozy, ogon węża. W naszych czasach wyraz ten oznacza często chorobliwe urojenia fantazji; stąd *chimeryczny* i *chimeryczność* oznaczają rządzenie się dziwacznymi, niewytłumaczonymi kaprysami.

Chinina—alkaloid, otrzymywany z kory drzewa chinowego. Jest to biały, bezwonny proszek, bardzo gorzki, dość trudno rozpuszczający się w wodzie zimnej. Chinina jest najlepszym środkiem przeciwgorączkowym; w celach leczniczych używane bywają sole chininy, t. j. połączenia z kwasami; najważniejszem z nich jest—*siarczan chininy*, stosowany przy zimnicy (febrze), newralgjach, tyfusie, zapaleniu płuc i t. d.

Chinowiec czyli *chinowe drzewo*—roślina z rodziny *marzanowatych*, której liczne gatunki zawierają w korze alkaloid *chininę*, dlatego też kora ich stanowi ważny artykuł handlu w Ameryce zwrotnikowej. Drzewa te rosną tam pojedyńczo w lasach dziewiczych. Na wyspach Jawie, Cejlonie, Jamajce hodują je sztucznie. Są trzy gatunki kory chinowej: szary, czerwony i żółty; ostatni jest najlepszy, gdyż zawiera najwięcej chininy.

Chiny—cesarstwo absolutne w Azji środkowej i wschodniej; granice Chin

stanowią: na północy Syberja, na zachodzie Turkiestan, na południu Indje, Tonkin, Nepal, Butan i Sjam, na wschodzie Korea i morza Wschodnio Chińskie, Południowo Chińskie i Żółte. Kraj ten obejmuje olbrzymi obszar, wynoszący 11.138.880 kil. kw. (około 202.525 mil kw.); przypuszczalna liczba ludności Chin waha się między 360 a 420 miljonami. Kraj dzieli się na właściwe Chiny, Mandżurję, Mongolję i Tybet. Całe *Chiny właściwe* są krajem bardzo bogatym w dary przyrody, i dary te zostały starannie zużytkowane przez pracowitych i wytrwałych Chińczyków. W Chinach północnych uprawiają pszenicę, w południowych zaś ryż i herbatę; jedwabnictwo kwitnie tu od niepamiętnych czasów i stąd przeszło do Europy. Chiny są również bogate w pokłady węgla kamiennego, mają więc przed sobą wielką przyszłość, mianowicie gdy rozwinie się tutaj wielki przemysł europejski. W kraju tym nad wielkiemi rzekami powstało odwieczne ognisko kultury; Chińczycy wykonali tak olbrzymie dzieła, jak *kanał Cesarski*, łączący północ kraju z południem, oraz *mur Chiński*, wzniesiony niegdyś na północy kraju dla ochrony od barbarzyńskich koczowników z wnętrza Mongolji. Chińczycy już w starożytności uprawiali nauki, sztuki, rozwinęli przemysł (np. wyrób słynnej porcelany), jednakże kultura chińska odosobniona, odcięta od stosunków z innymi narodami z jednej strony przez pustynie, z drugiej zaś przez bardzo burzliwe morze, doszedłszy do pewnego stopnia rozwoju, dalej rozwijać się nie mogła. Chińczycy trzymają się uparcie starych zwyczajów i poglądów, opierając się wpływom Europejczyków. Pod względem politycznym Chińczycy rozciągnęli swoje panowanie na całą wyżynę wschodnio-azjatycką.—*Mandżurja* leży na północ od Chin właściwych i stanowi część państwa Chińskiego; kraj ten jest żyzny i ściągnął licznych kolonistów chińskich. Z rzek płynących w państwie Chińskiem wymienić należy: Jang-tse-kiang, Hoang-ho, Si-kiang, a poniekąd pograniczny z Syberją Amur. — Stolicą państwa jest *Pekin*, liczący przeszło 1.000.000 ludności; z innych miast zasługują na wyróżnienie: Nankin, Szang-hai, Kanton (największe miasto w Chinach), Mukden (główne miasto Mandżurji) i t. d.—Religji państwowej w Chinach niema i panuje tam zupełna tolerancja; najbardziej rozpowszechniona jest religja Konfucjusza, buddaizm i mahometanizm; chrześcijaństwo przenika do Chin bardzo trudno, chociaż misjonarze, szczególniej katoliccy, pracują wytrwale w kierunku nawracania na religję Chrystusową; kościół katolicki liczy w Chinach przeszło 1 miljon wyznawców.—Historja Chin niknie w pomroce starożytności; kroniki chińskie notują już rok 2.600 przed nar. Chr.; stosunki z Europą rozpoczynają Chiny w wieku XVI; pierwszymi Europejczykami, którzy osiedlili się w Chinach, byli Portugalczycy w wieku XVI; w wieku XVIII Anglicy starali się rozszerzyć swe wpływy i stosunki handlowe; w r. 1840 Anglja wypowiedziała Chinom wojnę z powodu zabronienia wwozu opjum; wojna skończyła się w r. 1842 niepomyślnie dla Chin, wskutek czego pięć portów otwarte zostały dla wszystkich narodowości. W r. 1895 w wojnie z Japonją o Koreę Chiny utraciły wyspę Formozę, południowozachodnią część Mandżurji i wyspy Peskadores; w r. 1896 Niemcy zawładnęli portem Kiau-Czau, a przedtem już Anglicy zajęli Wei-ha-Wei, a Rosjanie południową część półwyspu Laoduńskiego z Portem Artura. W r. 1900 zbrojne powstanie bokserów doprowadziło do wmieszania w sprawy chińskie zjednoczonych mocarstw europejskich i Japonji; w r. 1901 zawarty został pokój na bardzo ciężkich warunkach dla Chińczyków.—Ale armaty europejskie zbudziły już Chiny; kraj zaczyna się ruszać, a od czasu do czasu zapalają się już płomyki

poczucia narodowego; zbrojenie i ćwiczenie armji chińskiej posuwa się naprzód pod kierownictwem instruktorów z Europy. Niebawem—a lew się zbudzi i zaryczy głosem, budzącym postrach w całej Europie.

Chiromancja (także *chirognomika* i *chirologja*, z greckiego—wróżenie z ręki), tak się nazywa wrzekoma umiejętność odgadywania charakteru i losów człowieka z kształtu ręki i palców oraz linji i znaków na dłoni. Chiromancja już od czasów prastarych była jednym z najpospolitszych sposobów wieszczby.

Chirurgja jest to dział medycyny, zajmujący się takiemi chorobami, przy leczeniu których potrzebne są zabiegi ręki lekarza, uzbrojonej często w odpowiednie narzędzia. A więc do chirurgji należy leczenie najrozmaitszych guzów, które usuwa się za pomocą operacji, wszelkie zapalne sprawy, przy których trzeba przecinać ognisko zapalne, aby dać ujście zebranej materji. Do chirurgji należy również leczenie zwichnięć, złamań i t. d. Przeprowadzić jednak ścisłej granicy pomiędzy t. zw. medycyną wewnętrzną a chirurgją niepodobna. Wiele chorób wymaga specjalnej kuracji wewnętrznej, zanim wypadnie wykonać operację; w trakcie leczenia ran mogą zajść również komplikacje, wymagające kuracji lekarstwami. To też chirurgiem może być tylko lekarz, który zna się na medycynie wogóle, a specjalnie zajmuje się leczeniem chorób chirurgicznych. Zresztą to samo można powiedzieć o wszelkich specjalnościach lekarskich. Lekarz, który naprz. będzie się zajmował wyłącznie leczeniem oka, czy ucha, musi również znać się na całości nauk lekarskich, gdyż inaczej nie mógłby być dobrym specjalistą.

Chiwa, chanat w Turkiestanie, od r. 1873 hołdujący Rosji, obejmuje około 60.000 klm. kw. (1.090 mil kw.). Chiwa składa się przeważnie z pustyń piaszczystych, jedynie w delcie Amu-Darji znajduje się dość szeroki pas ziemi urodzajnej; wogóle najwyżej trzecia część kraju zdatna jest do uprawy. Mieszkańcy sieją pszenicę, jęczmień, proso, ryż, kukurydzę, len, hodują owoce (słynne melony), bawełnę, wino. Ludność wynosi około 500.000 głów i składa się z plemion koczujących i osiadłych. Stolicą tego kraju jest miasto *Chiwa*.

Chleb — wyrabiany z mąki, znajdującej się w ziarnach roślin zbożowych, jest od czasów przedhistorycznych powszednim pokarmem ludzkim. Chleb czarny, żytni, razowy, a także sitny (z mąki razowej, przesianej przez sito), zawiera dużo białka roślinnego (glutenu), jest przeto bardzo pożywny, ale trudno strawny. Najwięcej pożywnych części daje ziarno pszenicy, wszelako przy starannem mieleniu i odsiewaniu odchodzi dużo białka, które głównie złożone jest tuż pod plewką i wraz z otrębami odpada. Z tej samej przyczyny chleb pytlowy, jako pozbawiony otrąb, mniej jest pożywny od razowego, zawierającego dużą ilość otrąb Dolewając wodę do mąki, a następnie urabiając tę mieszaninę na ciasto, sprawiamy, że drobniuchne cząsteczki mąki pęczniejąc i stają się strawniejszemi. Dodatek soli kuchennej zabezpiecza chleb od rychłego zepsucia i czyni go smaczniejszym. Zaczyniając ciasto zakwaską lub drożdżami, wywołujemy w nim fermentację alkoholiczną, przyczem wywiązuje się gaz *kwas węglany*, który rozprężając się, tworzy w miękiszu chleba dziurki. Ciasto powiększa wtedy swą objętość, czyli rośnie. Bardziej jeszcze urośnie, gdy pod wpływem gorąca w piecu powiększą się banieczki kwasu węglanego, a także ulotni się alkohol i para wodna. Taki chleb dobrze wyrośnięty łatwiejszy jest do pożucia i strawienia. Im ciasto jest lepiej wyrobione, tem więcej chleb ma dziurek i tem one są równiejsze. Po wyrośnięciu ciasta, formuje się bochenki i wkłada do gorącego pieca, gdzie pod wpływem

ciepła chleb traci nadmiar wilgoci, czyli piecze się. Chleb z mąki zarobionej wodą, bez dodania drożdży, lub zakwaski, niesolony zupełnie i zaraz po zarobieniu upieczony, nazywa się *przaśnym;* takim chlebem są opłatki i mace żydowskie.

Chleb świętojański czyli *rożki* — tak nazywają drzewo i owoce *szarańczyn.* W stanie dzikim rośnie ono na skałach południowej Francji, we Włoszech, w Hiszpanji, w Algierze. Owoce jego mają kształt dużych strąków, bardzo mięsistych. Używane są na miejscu na karm bydła; suszone zaś sprzedają u nas na rynkach jako tani przysmak, ulubiony przez dzieci.

Chlebowiec czyli *drzewo chlebowe*— wielkie drzewo z rodziny *pokrzywowatych,* rosnące na wyspach oceanu Spokojnego. Wszystkie części jego są użyteczne: z kory wyrabiają tkaniny, kwiaty pręcikowe używają się jako hubka, drewno służy na budowle, liśćmi kryją dachy, z soku mlecznego, zawartego we wszystkich częściach rośliny, przyrządzają rodzaj kleju. Mączyste owoce wielkości głowy ludzkiej, pieczone lub gotowane dają pokarm podobny do chleba; stanowią one główne pożywienie krajowców.

Chlebowski *Bronisław*, historyk literatury i badacz geografji ojczystej, ur. 1846 r. w Warszawie; współpracownik, a od r. 1885 główny redaktor *Słownika geograficznego;* pomieszczał wiele studjów i rozpraw historyczno-literackich w pismach warszawskich. Wśród wielu innych wymienić należy: „Jan Kochanowski w świetle własnych utworów", „Jan Chryzostom Pasek i jego pamiętniki", „Wacław Potocki jako autor Wojny Chocimskiej". Chlebowski jest pisarzem nadzwyczaj pracowitym i sumiennym.

Chlor — pierwiastek, metaloid, symbol chemiczny *Cl.* Jest to gaz, w przyrodzie nie znajdujący się w stanie wolnym, zato bardzo rozpowszechniony w różnych związkach, jak: chlorek sodu (sól kuchenna), chlorek magnezu, rozpuszczonych w wodzie morskiej, lub występujących jako pokłady mineralne. Bardzo łatwo łączy się z wielu ciałami, dając mnóstwo związków nieorganicznych i organicznych. Barwę ma żółtozieloną (od czego wziął nazwę, bowiem *chloros* znaczy po grecku żółto-zielony), zapach ostry, gryzący, pobudzający do łez i kaszlu. Woda chlorowa (chlor rozpuszczony w wodzie) i wilgotny chlor posiadają własności silnie utleniające. Stąd też działają mocno na barwniki organiczne, czemu zawdzięcza chlor główne swe zastosowanie w przemyśle tkackim. Ze względu na gryzące działanie, używa się także chloru do dezynfekcji szczególnie w postaci chlorku bielącego. Otrzymują go przez ogrzewanie drobno tłuczonego braunsztajnu z kwasem solnym.

Chloral—płyn bezbarwny, lotny, 1½ raza cięższy od wody, o ostrym smaku, przenikliwej duszącej woni eterycznej, pobudzającej do łez. Jest połączeniem chloru z alkoholem. Ogrzany z niewielką ilością wody, tworzy wodan chloralu *(chloral-hydrat)*, ciało bezbarwne, krystaliczne. Oba te ciała przyjęte do wewnątrz, w zetknięciu z krwią zamieniają się na *chloroform.* Dlatego też używa się ich w medycynie jako środki uśmierzające bóle i sprowadzające sen łagodny, bez przykrych następstw po obudzeniu. Użyte w większej ilości działają śmiertelnie.

Chloran potasu, czyli *kali chloricum*, albo *sól Bertholleta*—jest połączeniem potasu z kwasem chlornym. Jest to sól biała, przezroczysta, łatwo rozpuszczalna w wodzie. Używa się jej do wyrobu zapałek, prochu strzelniczego, cztery razy silniejszego niż zwykły; wreszcie stosowana bywa jako środek utleniający. Roztwór wodny tej soli zalecają lekarze do płukań w niektórych cierpieniach jamy ustnej i gardła.

Chlorek, nazwa wszystkich wogóle związków chloru z innymi pierwiastkami, w których to związkach chlor jest ciałem bardziej elektro ujemnem. Gdy chlor z danym pierwiastkiem wydaje kilka związków, związek bogatszy w chlor nazywa się *chlornikiem.*

Chlorek wapna — niekiedy zwany chlorkiem bielącym, lub wprost chlorkiem—jest to związek chloru z wapnem, otrzymywany przez połączenie chloru z wapnem gaszonem. Ma postać białego proszku. Z wodą daje płyn mleczny. Jest on środkiem zabójczym dla drobnoustrojów, dlatego posypują nim pokoje po chorych, miejsca ustępowe, ścieki i t. p. Jako środka bielącego używają go obficie w papierniach, fabrykach tkanin, pralniach i t. p.

Chlorofil czyli *zieleń roślinna,* barwnik, nadający kolor zielony roślinom. Znajduje się w postaci małych ziarnek (ciała chlorofilowe) we wnętrzu komórek roślinnych. Ziarnka te atoli nie są czystym barwnikiem, lecz składają się prócz tego z mączki, wosku i materji wyciągowych. Chlorofil wytwarzają rośliny tylko pod wpływem promieni słonecznych, a czasem i światła elektrycznego. Czysty chlorofil otrzymywany bywa fabrycznie przez wytrawianie liści szpinaku słabym ługiem alkalicznym i następnie strącenie barwnika słabymi kwasami. Używa go się jako nieszkodliwą zupełnie zdrowiu farbę zieloną do barwienia cukierków i wyrobów cukierniczych.

Chloroform — ciecz bezbarwna, niepalna, prawie nierozpuszczalna w wodzie; posiada przejmujący zapach i smak jednocześnie ostry słodkawy. Otrzymują go fabrycznie w dużych ilościach, destylując mieszaninę chlorku wapna (chlorku bielącego), gorącej wody i alkoholu: alkohol łącząc się z chlorem, daje chloroform; ma on własności usypiające; używa się go do znieczulania i usypiania chorych przy operacjach chirurgicznych; użyty w większych ilościach sprowadza śmierć.

Chlorowodór, ob. *Kwas solny.*

Chłapowski *Dezydery*, generał wojsk. polskich, ur. r. 1788 w W. Ks. Poznańskiem, r. 1807 wstąpił do armji Księstwa Warszawskiego; r. 1812 odbył wyprawę do Moskwy; r. 1813, wziąwszy dymisję, osiadł w Poznańskiem, w majątku dziedzicznym Turwi, który znakomicie ulepszył wzorowemi urządzeniami. W r. 1821 ożenił się z Antoniną Grudzińską, siostrą Joanny, księżny łowickiej. W powstanie r. 1831 dowodził brygadą pod Grochowem, następnie dywizją. W maju podjął się wyprawy na Litwę i wyruszył tam z korpusem ulanów. Zebrawszy na miejscu 5.600 ludzi, zajął Lidę i zagroził Kownu; po przybyciu generała Gielguda przeszedł pod jego komendę; po nieudanym napadzie na Wilno, nie podejmując już dalej walki, przeszedł do Prus, gdzie wojska jego złożyły broń. Chłapowski odsiedzieć musiał w Prusach długoletnie więzienie; po wyjściu zeń, wrócił do Turwi; um. 1879 r.

Chłop — pierwotna nazwa każdego dorosłego mężczyzny; z biegiem czasu, gdy zaczęły się tworzyć kasty, wyrazu tego używano w znaczeniu: kmieć, poddany, włościanin,— wogóle nieszlachcic.

Chłopicki *Grzegorz Józef*, ur. r. 1771, um. 1854 r. Rodem z Wołynia, walczył w powstaniu Kościuszkowskiem, po upadku Rzeczypospolitej wszedł do legjonów i odbył wszystkie kampanje pod Dąbrowskim i Kniaziewiczem. Podczas wojny Francuzów z Hiszpanami dowodził pułkiem legji nadwiślańskiej i dosłużył się stopnia generalskiego. Zasłynął z odwagi, zimnej krwi i przytomności umysłu. Po upadku Napoleona przybył do Królestwa i wstąpił do wojska polskiego w stopniu generała dywizji. Poróżniwszy się z W. Ks. Konstantym, podał się do dymisji. Po wybuchu 29 listopada 1830 r. na żądanie Rady Administracyjnej przyjął komendę nad wojskiem. Dnia 5-go grudnia objął dyktaturę wśród radosnych okrzyków ludu i wojska. W powodzenie powstania nie wierzył; jedyne wyjście

upatrywał w porozumieniu i układach z cesarzem Mikołajem. Gdy sejm uchwałą 18 grudnia uznał powstanie za narodowe, Chłopicki złożył dyktaturę. Przyjął ją jednak powtórnie pod naciskiem opinji publicznej, która widziała w nim zbawcę ojczyzny. Lecz zgodnie z poglądem swoim tamował rozwój sprawy powstańczej, oczekując wyniku rozpoczętych z cesarzem układów. W przeddzień nowego zebrania sejmu 18 stycznia 1831 r. zrzekł się Chłopicki dyktatury, a po dn. 25 stycznia, gdy sejm przysłane z Petersburga warunki odrzucił, nie chciał przyjąć naczelnego dowództwa nad armją. Uproszony, zgodził się dowodzić faktycznie pod warunkiem, że tytularnym wodzem będzie ks. Radziwiłł. Dn. 25 lutego pod Grochowem w surducie cywilnym, bez żadnego charakteru rządowego kierował ruchami armji polskiej. Przytomny wszędzie, samem zjawieniem się swojem pobudzał męstwo żołnierzy, przechylając już szalę zwycięstwa na stronę polską, gdy odłamem granatu powalony został wraz z koniem na ziemię. Ranny w obie nogi, nie mógł brać dalszego udziału w bitwie. Niezadługo wyjechał do Krakowa, gdzie do końca życia stale przebywał.

Chmiel — roślina z rodziny *pokrzywowatych*. Jest to ziele wieloletnie, wijące się; rośnie dziko w całej Europie, Azji i Ameryce Północnej nad rzekami i po brzegach lasów, pnąc się po zaroślach i płotach. Hodują go na wielką skalę dla kwiatów słupkowych, zgromadzonych w szyszki i pokrytych żółtą wydzieliną żywicowatą, tak zw. *mączką chmielową*, używaną do fabrykacji piwa. W ogrodach specjalnych, t. zw. *chmielnikach*, wiją się dokoła wsadzonych umyślnie grubych tyk. Hodowcy wyrywają rośliny z kwiatami pręcikowymi, słupkowe zaś rozmnażają przez odkłady. Gdy szyszki poczynają żółknieć, ścinają rośliny przy ziemi, zrywają szyszki i suszą je. Chmiel zaczyna dawać owoce w drugim roku życia; chmielnik dobrze utrzymany daje plony przez lat 15 do 20. Chmiel uprawiają w wielu krajach Europy, nie wszędzie jednak ma równą wartość; czeski i bawarski należą do najlepszych.

Chmielecki *Stefan*, słynny pogromca Tatarów i obrońca Ukrainy w wieku XVII; brał udział w wyprawie przeciw Moskwie za Zygmunta III; w r. 1621 wszedł w służbę Tomasza Zamoyskiego, aby bronić dóbr jego ukraińskich od napadów tatarskich; r. 1623 rozgromił kosz tatarski pod wodzą Isztemira-Murzy; r. 1626 z wojskiem kwarcianem i kozakami pobił na głowę pod Białocerkwią Tatarów, będących pod dowództwem sułtana Nureddyna i Kantemira. Niezadługo taką zdobył sławę, że u Tatarów jego imieniem straszono dzieci; na wstawiennictwo Zamoyskiego mianowany za wielkie zasługi wojewodą kijowskim; um. r. 1630.

Chmielnicki *Bohdan*, syn podstarościego czehryńskiego, należał do klasy wolnych rycerskich kozaków; wychowany w szkole jezuickiej w Jarosławiu. W bitwie cecorskiej wzięty w niewolę; po powrocie, mszcząc się za odebranie mu przez starostę włoski i wydarcie przez podstarościego Czaplińskiego jakiejś „Laszki", wywołuje bunt przeciw Rzeczypospolitej w r. 1648. W przymierzu z Tatarami, na czele „mołojców" siczowych i czerni odnosi zwycięstwo nad armją polską nad Żółtemi Wodami, pod Korsuniem i Pilawcami, oblega Lwów i Zamość. Po nieudanej próbie układów, rozpoczyna wojnę na nowo; przez 6 tygodni oblega Zbaraż; odstępstwo Tatarów zmusza go do ugody Zborowskiej z królem Janem Kazimierzem. Chmielnicki zostaje z ramienia Rzeczypospolitej hetmanem wojska zaporoskiego. Gdy ugoda Zborowska ani jednej ani drugiej strony zadowolnić nie może, wybucha w 1651 r. nowa wojna. Chmielnicki pobity przez Jana Kazimierza pod Beresteczkiem, przystępuje do ugody Białocerkiewskiej. Nie zadawalnia ona jego ambicji, wywołuje więc nowe zatargi i, znalazłszy się w trudnem położeniu, poddaje wojsko zaporoskie i Ukrainę carowi moskiewskiemu Aleksemu „w wieczne chołopstwo" (poddaństwo) r. 1654. Ale zaraz po przyjściu wojsk carskich wynikły niesnaski. Chmielnicki wbrew zobowiązaniom prowadził na własną rękę układy z sułtanem i królem szwedzkim, a carowi samemu wygrażał, gdy ten sprzymierzył się z Polakami przeciw Szwedom. Umarł w r. 1657, nie osiągnąwszy celu swych marzeń: udzielnego panowania na Rusi.

Chmielnik—miasto w gub. Kieleckiej, pow. Stopnickim, liczy do 8.000 mieszk.; pamiętne bitwą, stoczoną z Tatarami 1241 r. W wieku XVI i XVII istniał tu zbór kalwiński i odbyło się kilka synodów tego wyznania.

Chmielnik—miasto w pow. Lityńskim, gub. Podolskiej, nad Bohem, liczy do 12.000 mieszk.; należał niegdyś do ks. Józefa Poniatowskiego; znany był już w XV wieku; posiada ruiny starożytnego zamku.

Chmielowiec, motyl latający o zmierzchu. Samica ma skrzydła białe, samiec żółtawe z brunatnemi plamami. Gąsienica jego jest bardzo szkodliwa, gdyż żyjąc najczęściej na korzeniach chmielu, robi w chmielnikach straszne spustoszenia.

Chmielowski *Piotr*, ur. 1848 r. w Zawadyńcach na Podolu. Kształcił się w Warszawie w gimnazjum realnem, po ukończeniu którego przeszedł do szkoły Głównej na wydział filologiczno-historyczny. Studja swoje uzupełniał w Lipsku. Krytyk literacki i historyk literatury, należał za młodu do obozu t. zw. pozytywistów warszawskich. W pracach swoich wykazał wszędzie głęboką wiedzę i sumienność, bezstronność sądu, metodyczność i trzeźwość, graniczące z suchością i chłodem. Nie odznacza się Chmielowski wrażliwością na piękno, ani formą ponętną, ale zaletą jego jest usilne docieranie do dna prawdy, spokój i doskonałe zbadanie przedmiotu, o którym pisze. Po niezliczonych studjach, szkicach i rozprawach, z których niektóre tylko wymienić tu możemy, jak: „Adam Mickiewicz—zarys biograficzno literacki", „Józef Ignacy

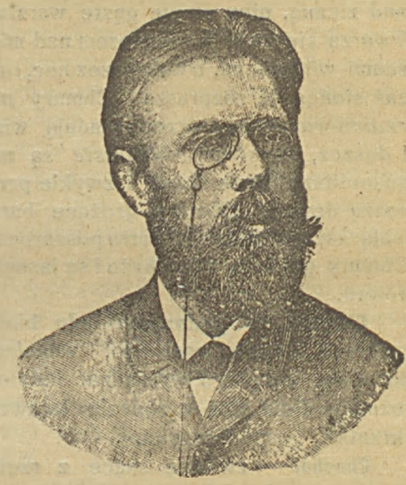

Fig. 87. Piotr Chmielowski.

Kraszewski—zarys biograficzno literacki", „Autorki polskie", „Towiański i Mickiewicz", „Liberalizm a obskurantyzm" i t. d.—zakończył Chmielowski i uwieńczył jakby zawód swój wydaniem w 6-ciu tomach całokształtu dziejów literatury polskiej. Um. r. 1904.

Chmury czyli *obłoki* — zbiorowiska pary skroplonej w postaci drobnych kuleczek wodnych, lub igiełek lodowych. Tworzenie się chmur polega na skropleniu się zawartej w powietrzu pary, co może być jedynie następstwem oziębienia. Zarówno postać chmur, jak i wzniesienie ich nad ziemię, bardzo są rozmaite. Odróżniają zwykle cztery główne postaci chmur: *pierzaste*, *kłębiaste*, *warstwowe* i *kombinowane*, t. j. pierzasto-kłębiasto-warstwowe. Chmury *pierzaste* są lekkie, białawe, niby z pasm bawełny ułożone i wznoszą się bardzo wysoko. Latem—deszcz,

zimą zapowiadają mróz. Chmury *kłębiaste* piętrzą się jedne na drugich w dużych biało-popielatych kłębach, silnie błyszczących w świetle słonecznem. Gdy przed wieczorem nie rozejdą się i barwa ich pociemnieje—przynoszą deszcz, który z rana ustaje. Chmury *warstwowe* unoszą się nisko nad ziemią, niby długie gęste warstwy. Tworzą się zwykle wieczorem nad miejscami wilgotnemi, trwają przez noc, rano zaś słońce je rozprasza. Chmury *pierzasto-warstwowe* przepowiadają wiatr i deszcz, *warstwowo-kłębiaste* są najpospolitszą formą chmur i zwykle przynoszą deszcz. Chmury grożące burzą mają zazwyczaj brzegi ostro poszarpane. Chmury gradowe mkną hyżo i są jasnego koloru.

Chochlik, w podaniach ludu białoruskiego nazwa psotnego, wesołego djabełka, lubiącego wyrządzać ludziom rozmaite figle, coś w rodzaju latawca, skrzatka, gospodarczyka.

Chochół — zwierzę ssące z rzędu owadożernych, wielkości sporego szczura; odznacza się długim ruchomym ryjkiem, którym szuka pokarmu w mule; palce u nóg ma spięte błoną, ogon długi, pokryty łuskami. Chochoły zamieszkują w norach, nad brzegami rzek i jezior Europy południowej; żywią się robakami i owadami. Mięso ich nie nadaje się na pokarm z powodu silnego zapachu piżma, które wydziela z gruczołów, mieszczących się u nasady ogona; futro jest cenione, gdyż bardzo przypomina bobra.

Chocim, miasto w Besarabji nad rzeką Dniestrem, na prawym jego brzegu. Nad rzeką tą wznoszą się jeszcze olbrzymie zwaliska obronnego zamku polskiego. Chocim liczy około 25.000 mieszkańców. Do r. 1812 należał do Turcji. W historji polskiej słynne są pola chocimskie z wielkich zwycięstw, odniesionych tutaj nad Turkami przez Chodkiewicza w r. 1621, a w r. 1673 przez Jana Sobieskiego.

Chociszewski *Józef*, ruchliwy wielce pisarz spółczesny dla ludu i dla młodzieży, urodzony i wykształcony w W. Ks. Poznańskiem, tam działalność swoją rozwijał, począwszy od wydania r. 1862 „Książki dla ludu, w której są zawarte opowiadania, powieści i wiersze". Prócz czasopism, wydawał kalendarze ludowe, nakreślił mnóstwo powiastek, opracował bardzo przystępnie podręczniki historji, piśmiennictwa i geografji ziem polskich.

Chocz, osada w gub. Kaliskiej, pow. Kaliskim, nad rz. Prosną, w punkcie stanowiącym granicę pomiędzy Królestwem Polskiem a W. Księstwem Poznańskiem.

Chodaki, rodzaj prostego obuwia, ze skóry, drzewa lub kory lipowej, sięgający odległej przeszłości. Obuwie to w lasach mazowieckich nazywa się *kurpie*, na Rusi podlaskiej nad Bugiem —*postoły*, u górali podhalan — *kierpce*. Zagonowa szlachta uboga, nosząca częstokroć zamiast butów chodaki z kory lipowej, była od nich nazywana także *szlachtą chodaczkową*.

Chodecz, dziś osada, dawniej miasteczko w gub. Warszawskiej, pow. Włocławskim, nad jeziorem Chodeckiem.

Chodel, osada w gub. i pow. Lubelskim, nad rzeczką Chodel. Jest tu piękny kościół parafjalny w stylu gotyckim, fundowany około r. 1530 przez kasztelana lubelskiego, Bernarda Maciejowskiego.

Chodkiewicz *Jan Karol*, hetman wielki litewski, wojewoda wileński, ur. r. 1560, um. r. 1621. Potomek możnej i zasłużonej rodziny litewskiej; po ukończeniu akademji wileńskiej, zwiedził całą Europę; zaciągnąwszy się w szeregi hiszpańskie, walczył przeciw Holandji. Po powrocie do kraju szybko postępował w urzędach: został starostą żmudzkim, hetmanem polnym i administratorem Inflant. Pod Kirchholmem, w r. 1605, okrył się nieśmiertelną chwałą, rozbiwszy w puch czterykroć liczniejsze wojska szwedzkie. Podczas rokoszu

Zebrzydowskiego stał po stronie króla. Brał udział w wyprawach na Moskwę. Po klęsce cecorskiej, kiedy Osman z 300 tysięczną armją szedł na Rzeczpospolitą, wstrzymał go Chodkiewicz pod Chocimem. Otoczony wojskami tureckiemi, mogąc przeciwstawić im zaledwie 35 tysięcy żołnierzy, wytrzymał

Fig. 88. Jan Karol Chodkiewicz.

trzytygodniowe oblężenie, aż zmożony trudem nad siły zmarł dn. 24 września. Przed wojskiem zatajono śmierć hetmana; dowództwo po nim objął Lubomirski; bój i szturmy trwały do 9 października, aż przystąpili Turcy do układów pokojowych.

Chodnik, część drogi przeznaczona dla ruchu pieszego. W kopalniach każda droga, podziemna nazywa się chodnikiem. Chodnikiem nazywają także dywanik wąski, długi z materji, ceraty lub masy korkowej (linoleum), służący do wyścielania schodów i pokoi.

Chodowiecki *Daniel Mikołaj*, urodzony w Gdańsku r. 1726, umarł w Berlinie r. 1801, jeden z najsławniejszych nietylko w Polsce, ale i na całym świecie malarzy i rytowników. Chodowiecki zasłynął przedewszystkiem rycinami, które wykonywał na miedzi, jako ilustracje do rozmaitych książek, najczęściej do słynnych utworów poetyckich. Takich miedziorytów, czyli sztychów, wykonał przeszło 3.000, a wszystkie z wielkim talentem i mistrzowską doskonałością rysunku. Choć żył i umarł w Niemczech, gdzie go wysoko ceniono i mianowano dyrektorem berlińskiej akademji sztuk pięknych, uważał się zawsze za Polaka.

Chodźko *Jan*, ur. r. 1771 na Litwie, um. r. 1851; powieściopisarz i obywatel z poświęceniem oddany pracy publicznej. Śród utworów jego pierwsze miejsce zajmuje powieść „Pani Kasztelanowa i jej sąsiedztwo", malująca świetnie staroświecczyznę polską — tudzież książka poświęcona umoralnieniu ludu wiejskiego: „Pan Jan ze Świsłoczy, kramarz wędrujący", wydana w Wilnie r. 1824.

Chodźko *Ignacy*, ur. r. 1794 na Litwie, um. r. 1861, bratanek Jana, był jednym z pierwszych pisarzy polskich, którzy

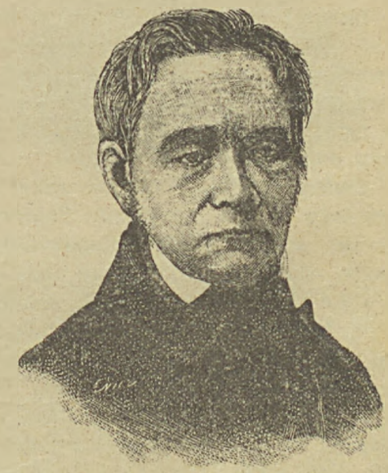

Fig. 89. Ignacy Chodźko.

nietylko pięknie, ale z miłością prawdziwą przedstawiali w swych dziełach ubiegłe czasy i zgasłe pokolenia. Sławne są jego „Obrazy Litewskie", wydane

w pięciu serjach między rokiem 1840 a 1850. „Obrazy Litewskie“ są zbiorem krótszych i dłuższych powiastek; do najpiękniejszych należą: „Dworek mojego dziadka“, „Śmierć mojego dziadka“, „Boruny“, „Brzegi Wilji“, a przedewszystkiem arcydzieło w swoim rodzaju „Pamiętniki Kwestarza“. W późniejszych latach napisał jeszcze Chodźko, jako dalszy ciąg „Obrazów“, „Podania Litewskie“ (najlepsze śród nich „Pustelnik w Proniunach“), „Nowe pamiętniki Kwestarza“, wydane po śmierci autora, i nader wdzięczne wspomnienia z lat młodszych p. t. „Dwie konwersacje z przeszłości“.

Chodźko *Aleksander*, ur. r. 1804, um. r. 1891, poeta, przyjaciel Mickiewicza, który napisał doń piękny wiersz za czasów studenckich. Chodźko zbierał pieśni ludowe i obrabiał je po literacku, jak np. „Maliny“, które nasunęły później Słowackiemu pomysł „Balladyny“. Długi czas przebywał na Wschodzie, w Persji, później od r. 1857 był profesorem literatur słowiańskich w Paryżu, gdzie umarł.

Choiński Jeske *Teodor*, ur. r. 1854 w W. Ks. Poznańskiem, współczesny powieściopisarz, krytyk literacki i publicysta; napisał dużo artykułów i powieści, nie należy jednakże do wybitnych pisarzy polskich.

Cholera jest to choroba zakaźna, wywołana przez specjalne bakterje, odkryte przez lekarza niemieckiego Kocha. Bakterje choleryczne znajdują się stale w błotach indyjskich, stamtąd ludzie, którzy się zarazili temi bakterjami, roznoszą zarazki po całym świecie. Bakterje choleryczne mogą istnieć w wilgotnej ziemi, w wodzie, i wogóle na najrozmaitszych przedmiotach wilgotnych. Zarażenie się następuje przez kanał pokarmowy, gdy człowiek pije zakażone przez bakterje płyny, lub zjada zakażone produkty spożywcze, wreszcie gdy jedząc, ma ręce zabrudzone, a w brudzie tym znajdują się bakterje choleryczne. Bakterje choleryczne, dostawszy się do kiszek, mnożą się tam bardzo szybko i wywołują chorobę, zwaną cholerą. Głównymi objawami tej choroby są bardzo silne wymioty i rozwolnienie, a jednocześnie ogromny upadek sił. Przy cholerze śmiertelność bywa bardzo znaczna. W razie wybuchu epidemji należy zwrócić baczną uwagę na to, aby unikać zarażenia się, gdyż w razie zachorowania, nawet przy najstaranniejszem leczeniu, nie zawsze udaje się uratować chorego.

Cholera kur, choroba drobiu, udzielająca się niekiedy i królikom, występuje epidemicznie i ma przebieg szybki, tak, że niekiedy ptaki padają martwe po upływie kilkunastu minut. Nazwa choroby tej pochodzi stąd, że ukazuje się zazwyczaj równocześnie z cholerą azjatycką. Przyczyną choroby jest bakterja; zarazę cholery kur można przez kulturę osłabiać, a szczepienie tak osłabionego zarazka ptakom zdrowym czyni je odpornymi względem zarazka nieosłabionego.

Choleryk, ob. *Temperament*.

Choleryna, czyli cholera swojska, w przeciwstawieniu do cholery prawdziwej, zwanej cholerą azjatycką, zdarza się w końcu lata po zjedzeniu niestrawnych rzeczy. Objawy choleryny są takie, jak i cholery, a więc rozwolnienie, wymioty i boleści, ale nie dochodzą one nigdy do tak silnego stopnia, jak przy cholerze prawdziwej. Przy odpowiedniem leczeniu chorzy na cholerynę szybko wracają do zdrowia, i odsetek śmiertelności z powodu tej choroby u dorosłych jest bardzo nieznaczny. Leczenie choleryny u dzieci jest trudniejsze, i śmierć dziecka z powodu tej choroby nie jest rzadkością.

Chołopienicze, miasteczko w gub. Mińskiej. Niegdyś odbywały się tu sejmiki, sądy ziemskie i grodzkie.

Chomąto—część uprzęży zakładanej na konie i woły w celu ochronienia

piersi, szyi i karku zwierzęcia od zbytecznego ucisku w chwili, gdy zwierzę wysiłkiem swoim pociąga ciężar. Chomąto składa się z kleszczyn drewnianych, albo żelaznych i poduszki, wysłanej słomą, lub włosiem, pokrytej skórą, albo płótnem.

Chomiakow *Aleksy*, poeta i dramaturg rosyjski, ur. 1804 r., um. 1860 r. Był jednym z gorących zwolenników panslawizmu.

Chomik, skrzeczek, czyli *piesek ziemny* (nazwa ludowa) — zwierzę ssące z rzędu gryzoniów, blisko spokrewnione z myszą, ale znacznie większe (nawet od szczura). Ciało jego grube, okryte płową sierścią, upstrzoną białymi centkami; na wewnętrznej stronie policzków posiada rodzaj torebek, zwanych *policzkowemi*. Żyje w norach podziemnych. Zamieszkuje przeważnie okolice stepowe, lub polne Europy wschodniej; znajduje się i u nas. Żywi się korzonkami, młodem zbożem, a szczególnie ziarnami zbóż, które w jesieni znosi do swojej nory w torebkach policzkowych. W ten sposób gromadzi nieraz zapasy, dochodzące do 25 funtów zboża. Zimę przesypia w swojej norze, żywiąc się nagromadzonymi zapasami. Łowi także myszy, węże, owady, ale korzyść z tego niewielka w porównaniu ze szkodą, jaką wyrządza w zasiewach.

Chopin (czytaj Szopen) *Fryderyk Franciszek*, ur. 1810 r. we wsi Żelazowej Woli pod Sochaczewem, — um. w 1849 r. w Paryżu, najznakomitszy polski pianista, genjalny twórca niezwykle pięknych dzieł muzycznych. Ojciec jego, Mikołaj, pochodził z Nancy, w Lotaryngji, skąd w 17 roku życia przybył do Polski, gdzie zajmował się dawaniem lekcji języka francuskiego (um. 1845 r.). Matką Chopina była Justyna Krzyżanowska. Mały Fryderyk, już w pierwszych latach dziecięctwa bardzo wrażliwy na dźwięki muzyki, gdy matka jego grała na fortepianie lub śpiewała, rozczulony do łez, godzinami w grę jej się wsłuchiwał. Widząc w chłopcu niezwykłe zdolności i zamiłowanie do muzyki, rodzice postanowili nie zwlekać z nauką i w siódmym roku życia oddali go pod kierunek Wojciecha Żywnego, naówczas najlepszego nauczyciela muzyki w Warszawie. Dzięki wrodzonym zdolnościom, a w pewnym stopniu i nauczycielowi, *Chopin* po paru latach pracy poczynił w muzyce olbrzymie postępy; lecz nietylko grą piękną zachwycał (w 9 roku życia wystąpił publicznie z koncertem Gyrowetza), ale, co ważniejsza, cudne jego utwory zdu-

Fig. 90. Fryderyk Chopin.

miewały znawców polotem wyobraźni i subtelnością uczucia. Ojciec jednak, nie mając zamiaru kierowania syna wyłącznie na wirtuoza, pragnął wykształcić go wszechstronnie i umieścił w Liceum Warszawskiem, które Fryderyk ukończył w r. 1827. W tym czasie poznał go ks. Antoni Radziwiłł i pierwszy zaofiarował pomoc materjalną utalentowanemu młodzieńcowi. W dwa lata później, to jest w 1829 r., *Chopin* po raz pierwszy wystąpił publicznie w Wiedniu, gdzie zdobył sobie odrazu rozgłos i sła-

wę. Po tryumfach wiedeńskich wrócił stęskniony do Warszawy, lecz nie na długo, bowiem 1-go listopada 1830 r. opuścił znów ziemię ojczystą. „Smutno mi — mówił do przyjaciół — myślę, że jadę umierać, a jak to przykro być musi umierać między obcymi.“ Niestety! przeczucie nie zawiodło go, bo z podróży tej nie wrócił już do kraju. Przez lat 19 przebywał zdala od swoich, a choć sława jego wciąż rosła i potężniała, było mu źle, jak nigdy... Przygnębiająco wpływała nań myśl o losach nieszczęśliwej ojczyzny. Współczuł z dolą jej gorąco, a rewolucja listopadowa natchnęła go pomysłem do najpiękniejszej z etiud—pieśni w której słychać głuchy pomruk tłumów, zgiełk bitwy, płacz matek, i hymn tryumfalny. Na wyspie Majorce, dokąd dla poratowania zdrowia wyjechał w r. 1839 razem z George Sand (Aurorą Dudevant), napisał cudną balladę, preludja, mazurki i nokturny. *Chopin* uważany jest za kompozytora fortepianowego, lecz, jako romantyk, wywarł wpływ olbrzymi na wszystkie działy muzyki. Sławne są jego walce, polonezy, mazurki, nocturny, preludja, improwizacje, ballady i t. d. Dźwięczy w nich wszystkich nuta tak wybitnie polska, tak charakterem swym przypominająca naszą pieśń ludową, że odrębnością tą i oryginalnym czarem swoim zachwyca i zdumiewa cudzoziemców.

Chorał, księga zawierająca w sobie zbiór melodji chóralnych, używanych w kościele. Chorałem nazywano także wogóle pieśni religijne, śpiewane chórem dla odróżnienia ich od *figuratu* (ob.).

Chorągiew jest znakiem wojskowym, kościelnym, lub państwowym, godłem stowarzyszeń, korporacji i t. d. Składa się ona z kawałka materji jedwabnej, lub płóciennej i z drzewca. Chorągwie różnią się między sobą kształtem, barwami, ozdobami, które są na nich wyhaftowane, wyszyte, lub wymalowane, i zakończeniem drzewca. Tak np. chorągwie kościelne zazwyczaj w ten sposób zwieszają się na drzewcu, że tworzą z niem kształt krzyża. Chorągwie wojskowe zaś, oraz bandery *(flagi)* okrętów wojennych i handlowych, bywają zazwyczaj wydłużone i ostro ścięte. Chorągwie bywają sporządzane albo z jednolitej sztuki materjału, albo zszywane z dwuch, lub trzech kawałków różnej barwy. Państwa, domy panujące, kraje, prowincje, mają swe osobne, stale przyjęte barwy; stąd mówimy o barwach państwowych, krajowych, prowincjonalnych i t. d. Chorągiew polska jest koloru białego z amarantowym, ozdobiona herbem Polski, t. j. Orłem białym i Pogonią—dlatego kolor biały z amarantowym nazywamy narodowemi barwami polskiemi. Chorągiew nazywa się także *sztandarem* (ob.). Chorągiew ma w wojsku wielkie znaczenie: służy oddziałom wojskowym jako znak, gdzie mają gromadzić się w czasie bitwy i po bitwie; jest godłem wierności, męstwa, sławy wojennej. To też żołnierze oddają chorągwiom swym najwyższe honory, wobec chorągwi składają przysięgę wojenną. Złamanie tej przysięgi uważa się za zdradę chorągwi; mówi się więc o opuszczeniu chorągwi, o ucieczce z pod sztandaru i t. p. Utratę chorągwi w czasie wojny poczytuje się za klęskę i niesławę. Nosili ją dawniej chorążowie, lub podchorążowie, dzisiaj podoficerowie, zwani podchorążymi. W Polsce chorągwiami nazywano przenośnie oddzielne hufce, z których składało się stałe, zaciężne, lub ochotnicze wojsko konne, służące pod jedną chorągwią. W wojsku polskiem całe oddziały kawalerji (husarze) były uzbrojone w kopje, które miały na końcu małe chorągiewki, czyli t. zw. *proporce*.

Chorągiewka. O ludziach chwiejnych, nie mających żadnego stałego, ani głębszego zdania, mówią, że są jakoby „chorągiewka na dachu“. Wyrażenie to powstało z porównania ich charakteru do chorągiewek żelaznych, umieszczanych na znaczniejszych budynkach miejskich i wiejskich, a tak urządzonych, aby obracając się za najlżejszym powiewem wiatru, wskazywały jego kierunek.

Chorąży, inaczej *propornik*, w dawnej Polsce urzędnik, niosący chorągiew przed wojskiem. Początek tej godności sięga XI w. W późniejszych czasach były 3 główne rodzaje chorążych: *chorąży wielki koronny* i *chorąży wielki litewski, chorąży nadworny koronny* i *chorąży nadworny litewski*, a oprócz tych, po województwach i ziemiach byli *chorążowie ziemscy*. Podczas koronacji króla i wielkich wystąpień ceremonjalnych, na których był obecny monarcha, chorąży wielki koronny ze sztandarem Korony po prawej stronie króla, przed marszałkiem wielkim koronnym stał, szedł lub jechał—litewski z chorągwią swojej prowincji toż samo czynił z lewej strony panującego. W hierarchji urzędniczej chorążowie stali wyżej od mieczników wielkich. Chorążowie nadworni zastępowali wielkich. Chorążowie ziemscy byli dawniejsi od wielkich i nadwornych. Podczas pospolitego ruszenia obowiązani byli stawać ze sztandarami ziem swoich. Obecnie *chorążym* nazywają w piechocie oficera najniższego stopnia; na tym samym stopniu oficer konnicy nazywa się *kornetem*.

Choreografja — sztuka oznaczania znakami piśmiennymi różnych ruchów tanecznych, układu nóg, rąk; sztuka baletnicza.

Choroba.—Ciało ludzkie składa się z niezliczonego mnóstwa drobniuchnych, pod mikroskopem tylko dostrzegalnych komórek, których zadaniem jest podtrzymywanie egzystencji organizmu. Gdy jakakolwiek przyczyna spowoduje zmianę w komórkach, w ich wielkości, budowie, składzie chemicznym, lub w ich ilości i gdy zmiana ta przeszkadza ich prawidłowemu działaniu, natenczas organizm cierpi, wpada w stan choroby. Nauka odróżnia choroby *chirurgiczne* (traumatyczne), wynikające z obrażeń ciała, t. j. z ran otwartych, stłuczeń, zmiażdżenia, złamania kości, zerwania więzów, oparzeń, oraz wrzodów, ropni, nowotworów — i *wewnętrzne*, bądź dotykające narządów pojedyńczych (oczu, uszu, nosa, ust, płuc, żołądka, mózgu i t. p.), bądź też ogólne, przy których cały organizm cierpi.

Choroba angielska, ob. *Angielska choroba*.

Choroba Basedowa, ob. *Basedowa choroba*.

Choroba cukrowa, ob. *Cukromocz*.

Chorobą morską nazywa się niedyspozycja, występująca podczas przebywania na okręcie u wszystkich prawie ludzi, nieprzywykłych do podróży morskich.—Objawy tej niedyspozycji polegają na zawrotach głowy, mdłościach, wymiotach i są następstwem kołysania się statku po falach.

Choroby weneryczne, ob. *Weneryczne choroby*.

Choroba św. Walentego, ob. *Padaczka*.

Choroby zakaźne czyli **zaraźliwe** — są to choroby udzielające się przez dotknięcie się chorego, jego ubioru, pościeli, przedmiotów, które były w rękach chorego, naczyń z których jadł lub pił, wskutek przebywania z nim razem w mieszkaniu i t. p. Do takich chorób należą: ospa, róża, trąd, suchoty, tyfus, cholera i t. p. Choroby zakaźne powstają także wskutek zetknięcia się ze zwierzętami choremi. Do takich należą: karbunkuł, nosacizna, parchy i t. p. Przyczyną chorób zaraźliwych są zarazki — drobnoustroje, widzialne tylko przez mikroskop; dlatego też środki dezynfekcyjne, jak karbol, sublimat, smoła gazowa i t. p. bardzo skutecznie chronią od zarażenia się. Skłonność do zarażenia się lub odporność osobnika na działanie tegoż zarazka bywa u różnych ludzi rozmaita, dlatego zdarza się, że z dwuch osób, które jednakowo stykały się z chorym, jedna ulega zarazie, druga nie.

Choroszcz, *Choroszcza*, miasteczko w gub. Grodzieńskiej, pow. Białostockim.

Choroszewski *Wincenty*, ur. 1845 r. w Wilnie, um. 1901 r.; inżynier górniczy; był naczelnym zawiadowcą Huty Bankowej w Dąbrowie, brał udział w opracowaniu prawa górniczego z r. 1870, w r. 1883 został naczelnikiem zakładów górniczych rządowych w Królestwie Polskiem, prócz tego zwierzchnikiem szkoły górniczej w Dąbrowie, którą sam założył. Przyczynił się wiele do rozwoju naszego górnictwa.

Chorwacja *(Kroacja)*, królestwo wchodzące w skład monarchji austryjacko-węgierskiej, tworzy ze Slawonją tak zwany kraj koronny węgierski, graniczący na północ i na wschód z królestwem Węgierskiem, na południe z Dalmacją, Bośnią i Serbją, na zachód zaś z morzem Adrjatyckiem, Istrją, Krainą i Styrją; obejmuje 42.533 klm. kw. (około 775 mil kw.). Stolicą Chorwacji jest *Zagrzeb* (*Agram*). Chorwacja jest przerznięta przez niskie, w większej części lesiste odrośle Alp Kraińskich i Styryjskich, oraz bardzo urodzajne doliny, zroszone wodami rzek Sawy i Drawy. Ludność pochodzenia południowo-słowiańskiego wynosi około 2.300.000 i składa się przeważnie w Chorwacji z Chorwatów (Serbów), w Slawonji ze Słowieńców. Na czele zarządu krajowego, odpowiedzialnego przed sejmem chorwackim, stoi ban, mianowany przez króla na przedstawienie ministerjum węgierskiego. Banowi podlegają bezpośrednio władze komitatowe i magistraty 9 miast wolnych. Na czele władzy komitatowej stoi wielki żupan, obok tego znajdują się rady żupanowe (skupsztiny).

Chorzele, osada w gub. Płockiej, pow. Przasnyskim, liczy do 3.000 mieszk.

Chór — tak nazywała się pierwotnie u starożytnych Greków grupa śpiewaków i tancerzy, którzy występowali podczas uroczystych obchodów religijnych, a następnie i przedstawień teatralnych. Przywódca, czyli przełożony chóru, nazywał się *koryfeusz;* on to zwykle w imieniu chóru przemawiał.— W nowoczesnej muzyce pod nazwą chóru rozumieją pewien zespół śpiewaków, lub instrumentów, który harmonijnie wykonywa dany utwór muzyczny. *Chórem mieszanym* (zupełnym) zowie się taki, w którym występują cztery główne głosy męskie i żeńskie: sopran, tenor, alt i bas. Pod *chórem muzycznym* w ściślejszem znaczeniu rozumieją zespół instrumentów dętych.— W kościołach *chórem* zowie się miejsce po obu stronach wielkiego ołtarza, często wzniesione o kilka stopni ponad poziom nawy głównej, albo też galerja biegnąca ponad głównem wejściem, na której mieszczą się zazwyczaj organy i gromadzi chór śpiewaków kościelnych.

Chrabąszcz — owad z rzędu tęgopokrywych, barwy kasztanowatej z białemi trójkątnemi plamami po bokach odwłoka; różki ma na końcu w kształcie wachlarzyków. Zjawia się w kwietniu, lub maju, żyje kilka tygodni, objadając po całych dniach liście drzew. Samica składa jajka w ziemi; po 4—5 tygodniach wylęgają się z nich t. zw. *pędraki* żółtawo-białe z 3-ma parami nóg. Pędraki te przebywają w ziemi 3 lata, żywiąc się korzeniami i podziemnemi łodygami roślin, a jako nadzwyczaj żarłoczne, czynią wielkie szkody. W 4-ym roku życia pędraki przeobrażają się w *poczwarki*, które po kilku tygodniach przemieniają się w dorosłe chrabąszcze. Te na wiosnę wydobywają się z ziemi, skutkiem tego chrabąszcze w większej obfitości widzimy co 4 lata. Należą one do najszkodliwszych owadów.

Chrapanie, ob. *Oddychanie.*

Chrapy, w języku leśników miejsce niskie, wśród lasu, o gruncie sapowatym, zarosłym drobnymi krzewami i po większej części zalanym wodą. *Chrapy*— także nozdrza u łosia lub konia.

Chreptowicz *Joachim*, ur. r. 1729, um. r. 1812, zacny obywatel, gorliwy opiekun ludu i krzewiciel oświaty. Litwin z rodu, piastował liczne urzędy w powiecie Nowogrodzkim, skąd wybrany został w r. 1764 posłem na Sejm elekcyjny. W r. 1775 mianowany podkanclerzym litewskim. Na jego wniosek ustanowiono w r. 1773 Komisję Edukacyjną (ob.), której został członkiem. W dobrach swych, w Szczorsach, uwolnił włościan od poddaństwa i zakładał fabryki, aby podnieść dobrobyt ludu. Podczas konfederacji Targowickiej (ob.) okazał słabość charakteru i przyjął w roku 1793 kanclerstwo litewskie. Po upadku Rzeczypospolitej gospodarował wzorowo, a nadto należał do założycieli „Towarzystwa przyjaciół nauk" w Warszawie.

Chrestomatja (z greck.), zbiór najcelniejszych wyjątków z dzieł dawnych pisarzów, zwłaszcza prozaików; służy do użytku szkolnego.

Chrobacja — starożytna nazwa krainy leżącej z północnej strony Karpat. Dzieliła się na *Chrobację Białą* na zachodzie i *Chrobację Czerwoną*, późniejszą Ruś Halicką. Nestor w kronice swojej wspomina o Białych Chorwatach, a *grody Czerwieńskie:* Przemyśl i Czerwień nazywa grodami Lachów, zdobytymi w r. 981 przez ks. Włodzimierza kijowskiego. Biała Chrobacja w r. 1000 wcielona została do państwa Polskiego przez Bolesława Wielkiego; Chrobacja Czerwona, zagarnięta przez książąt ruskich, dopiero w r. 1340 powróciła pod berło polskie.—Co się tyczy mieszkańców Chrobacji—wiemy, iż mieszkały tam od wieków plemiona słowiańskie, które z pierwotnych swoich siedzib na podkarpaciu rozlewały się na zachód, północ, wschód i południe. Tak np. na początku VII wieku, uchodząc przed srogością Awarów, Chrobaci przywędrowali nad Dunaj i tworzyć poczęli późniejszą Chorwację, czyli Kroację. Pewnych jednakże i dokładnych wiadomości o Chrobacji i Chrobatach historja nam nie dostarcza.

Chroberz, *Chrobrza*, wieś w gub. Kieleckiej, pow. Pińczowskim, nad Nidą, tak zw. od istniejącego tu niegdyś grodu Chrobrza, wystawionego r. 1019 przez Bolesława Chrobrego. Kościół tutejszy, kilkakrotnie odnawiany, winien podobno założenie swoje temuż królowi.

Chrobotek *(Cladonia)*, rodzaj porostu (ob.), obejmujący liczne gatunki, rozpowszechnione w całej Europie. *Chrobotek renożerny*, jeden z najpospolitszych, rośnie po górach w całej Europie, a na równinach po suchych lasach szpilkowych środkowej i północnej Laponji, gdzie jest jedynym pokarmem zimowym renów, a u nas jeleni i sarn, gdy na innych im zbywa.

Chrom — pierwiastek, metal, symbol chemiczny *Cr*, w stanie wolnym nie występuje w naturze; sztucznie otrzymany przedstawia się jako metal nadzwyczaj twardy, bardzo trudno topliwy, nie utleniający się nawet po ogrzaniu, podobny barwą do cyny. Sam nie posiada żadnego zastosowania. W związkach nie często się pojawia. Użyteczność jego polega głównie na tworzeniu pięknie zabarwionych połączeń. Chrom z tlenem i wodą dają kwaśną, silnie gryzącą ciecz czerwoną: *kwas chromny*, który z zasadami tworzy barwne sole. Z tych najważniejsza jest *dwuchromian potasu*, sól pomarańczowej barwy, łatwo rozpuszczalna w wodzie, posiadająca tę własność, że napojona nią żelatyna, po wystawieniu na światło, staje się nierozpuszczalna. Dzięki tej własności dwuchromian potasu używany jest do fotografji oraz do przygotowywania klisz światłodrukowych.

Chromolitografja, ob. *Litografja.*

Chromotypja albo *chromodruk*—sposób sporządzania litograficznych lub drukarskich kopji kolorowych z rysunków i obrazów, wykonanych farbami. Odpowiednio mieszając trzy farby: żółtą, czerwoną i niebieską, można otrzymać wszystkie inne kolory, nie wyłączając

czarnego. Można tedy każdy obraz kolorowy skopjować, rozkładając go na trzy obrazy o wymienionych wyżej barwach. Obraz, który ma być skopjowany, fotografuje się kolejno przez trzy płyny, zabarwione na czerwono, żółto i niebiesko; otrzymujemy w ten sposób trzy osobne obrazy, z których później przygotowujemy klisze drukarskie sposobem światłodrukowym, lub drzeworytniczym. Jeżeli każdą z tych klisz powlec odpowiednim kolorem i kolejno je na tym samym papierze odciskać, to utworzy się żądana kopja, posiadająca wielkie bogactwo barw i odcieni.

Chroniczny, długotrwały, przewlekły, zastarzały, powtarzający się od czasu do czasu.

Chronologja, nauka o mierzeniu i dzieleniu czasu, czasoznawstwo. Dzieli się na dwie części: *matematyczną* albo *astronomiczną* i *techniczną* albo *historyczną*. Pierwsza zajmuje się zbadaniem perjodyczności zjawisk niebieskich, jak wschód i zachód słońca, różne zmiany księżyca i t. d., druga zaś bada naturalne lub sztuczne podziały czasu, jakie u różnych narodów w różnych epokach były zaprowadzane i wyjaśnia, jak daty wypadków historycznych winny być ustalone. Chronologja jest zatem jedną z nauk pomocniczych przy badaniu dziejów.

Chronometr, z grec. *czasomierz*, w ogólności wszelki przyrząd do mierzenia czasu; zwykle wszakże nazwa ta stosuje się jedynie do zegarów przenośnych, nader starannie wyrobionych, które nadają się do obserwacji astronomicznych, zwłaszcza zaś niezbędne są na okrętach do oznaczania długości geograficznej.

Chróst, cienkie gałęzie i odpadki leśne, używane na opał, lub faszynę do naprawy dróg. *Chróstem*, czyli *faworkami*, nazywają pewien rodzaj ciasta smażonego na szmalcu, w czasie zapust.

Chróściel albo *derkacz* — ptak brodzący, popielatawo-brunatny, z barwy przypomina przepiórkę, ale nieco większy; dziób i ogon ma bardzo krótki. Nazwę wziął od głosu, jaki wydaje: *der-der*. Pospolity wszędzie na starym lądzie; u nas—przelotny. Przebywa gromadnie na łąkach i w zbożach. Żywi się owadami, robactwem, nasionami; gnieździ się na ziemi. Mięso jego jest tłuste i smaczne. Pokrewny mu *wodnik*, nieco większy i z dłuższym stosunkowo dziobem, gnieździ się nad brzegami wód.

Chróścik — niewielki owad żylkoskrzydły, pospolity w lecie. W nocy chróściki latają gromadnie nad wodami. Larwy ich żyją w wodzie i budują sobie pochewki na odwłok z drobnych patyczków, mchu, piasku, skorupek mięczaków i t. p., które zlepiają wydzieliną gruczołów przędnych.

Chryja (z greckiego), znaczy właściwie: ćwiczenie szkolne na zadany temat. Ponieważ przepisy dla takich ćwiczeń były niezwykle zawile, przeto przyzwyczajono się nazywać chryją mowę długą, bałamutną, zawierającą dużo słów a mało myśli.

Chrypka—przytłumienie głosu, spowodowane obrzmieniem strun głosowych, znajdujących się w krtani. Przyczyną obrzmienia bywa najczęściej przeziębienie, powodujące nieżyt (katar) gardzieli i krtani; nadto spotykamy przy niektórych chorobach chrypkę nerwową, paralityczną — spowodowaną polipem, rakiem krtani.

Chrystjan — imię kilku królów duńskich, z których znakomitsi: *Chrystjan I*, król połączonych królestw Danji, Norwegji i Szwecji (ur. 1426 r., um. 1481 r.); *Chrystjan IV*, najbardziej zasłużony wobec narodu i najpopularniejszy król Danji, ur. 1577 r., um. 1648 r.; *Chrystjan IX*, ur. 1818 r., um. 1906 r., zaprowadził nową liberalną konstytucję.

Chrystjanja, miasto główne Norwegji, liczy 230.000 mieszk., ma katedrę biskupią, zamek, teatr, uniwersytet i prowadzi znaczny handel morski.

Chrystus, ob. *Jezus Chrystus*.

Chrystusa Zakon Rycerski i Order, ustanowiony przez króla portugalskiego Djonizjusza r. 1317, uposażony dobrami po zniesionym zakonie Templarjuszów, odznaczył się zwycięstwami w Afryce i Indjach. Znakiem zakonu jest podłużny krzyż biały, różowo obwiedziony, na różowej wstążce. — Papieski *Order Chrystusa*, ustanowiony przez papieża Jana XXII r. 1319.

Chryzantema, ob. *Jastrun*.

Chryzmo, *Krzyżmo*, Olej św., służący do namaszczenia; Olej św., poświęcony przez biskupa, służący do bierzmowania.

Chryzografja, sztuka pisania i malowania złotem. Znana już była starożytnym; w IV i V wieku po Chr. użycie głosek złotych było bardzo upowszechnione.

Chryzostom Jan św., ob. *Jan Złotousty św.*

Chrzan, roślina z rzędu *krzyżowych*. Kwiaty ma białe, drobne, łuszczynki jajowato kuliste, uwieńczone króciutką szyjką; korzeń mięsisty, biały, bardzo głęboko tkwiący w ziemi, zawiera olejek lotny, ostry, przenikającej woni, któremu zawdzięcza chrzan swe drażniące działanie. Służy zwykle za przyprawę do mięsiw, ale ma także zastosowanie lecznicze. Świeżo uskrobany korzeń chrzanu działa na skórę drażniąco, podobnie jak proszek z nasion gorczycy.

Chrzanowska *Anna Dorota* (według niektórych *Zofja*), z domu Frezenówna, żona Jana Samuela Chrzanowskiego, była, według tradycji, bohaterką, występującą w obronie Trębowli, oblęganej przez Turków w r. 1675. Gdy mąż jej, dowódca załogi, wobec wyczerpania żywności i poczynionych wyłomów w murach, przewidywał konieczność kapitulacji, Anna stanęła przed nim z bronią w ręku i groźbą, że jemu i sobie odbierze życie raczej, niżby doczekać miała hańby poddania. Wystąpieniem tem obudziła w wodzu i w załodze gasnący zapał; uczyniono śmiałą wycieczkę na Turków, która tak przedłużyła obronę, że nim bisurmani przystąpili do nowego szturmu, nadciągnął Sobieski z odsieczą.

Chrzanowski *Wojciech*, ur. r. 1788, um. 1861 r., brał udział w bitwie pod Lipskiem, w r. 1828 odbywał kampanję rosyjsko-turecką i odznaczył się w bitwie pod Warną; w r. 1831 mianowany szefem sztabu armji polskiej. W r. 1848 brał udział w wojnie włoskiej. Opracował wielką mapę całej Polski i wydał ją drukiem w r. 1859.

Chrzanowski *Ignacy*, ur. 1866 r., utalentowany profesor i historyk literatury polskiej; studjował na uniwersytecie warszawskim, wrocławskim i berlińskim; obecnie mianowany profesorem uniwersytetu krakowskiego. Oddał się głównie badaniom t. zw. złotego wieku literatury polskiej. Studja jego o Reju, Bielskim, Skardze odznaczają się obok pięknej formy literackiej gruntownem naukowem ujęciem przedmiotu. Wydaje także „Historję literatury polskiej“, książkę dla młodzieży, z wypisami. Dotąd ukazała się dopiero część I-sza.

Chrzanów, miasto powiatowe w Galicji zachodniej, liczy 8.000 mieszkańców.

Chrząstka — giętka, elastyczna, ale twarda tkanka, stanowiąca wraz z kośćmi szkielet ciała ludzkiego lub jego części, np. muszli usznej, przegrody nosowej, stawów i t. d. Naczynia krwionośne i nerwy nie przechodzą przez chrząstkę, jest ona przeto nieczuła i nie krwawi. Cały szkielet dziecka po urodzeniu jest chrząstkowaty; kostnienie następuje stopniowo, dzięki osadzaniu się soli mineralnych (ze krwi) w tkankach chrząstkowych.

Chrząstkowate ryby — podgromada ryb, obejmująca ryby morskie; mają one szkielet chrząstkowaty, nieskostniały, skórę z drobnemi, ostremi łuskami, chropawą, jakby groszkowaną. Niektóre tylko są bez łuski. Zamiast ruchomej pokrywy skrzelowej—spotykamy

u nich przyrośniętą, z jednym lub kilku otworami, tuż za głową. Pęcherza pławnego najczęściej nie mają. Niektóre ryby chrząstkowate składają jaja, inne wydają żywe potomstwo. Wszystkie są drapieżne i zamieszkują morza. Należą tu: przeraza, rekin, drętwa, płaszczka i inne.

Chrząszcze czyli *tęgopokrywe* — nazwa jednego rzędu owadów. Chrząszcze mają szczęki do żucia, oraz 2 pary skrzydeł, z których pierwsza rogowa, albo skórkowata służy za pokrywę dla drugiej—błoniastej. Do lotu zdatne są tylko skrzydła drugiej pary. Niektóre chrząszcze (np. szczypawki) pozbawione są skrzydeł błoniastych i nie mogą wcale latać. Chrząszcze ulegają zupełnym przeobrażeniom; larwy ich mają zwykle po 3 pary nóg tułowiowych; czasami tylko bywają beznogie (czerwie); poczwarki mają kończyny odstające. Istnieje przeszło 80.000 gatunków chrząszczów, w części drapieżnych, w części roślinożernych. Jest między nimi dużo szkodników, jak chrabąszcze, słoniki, korniki, cieśle, jelonki i inne. Z użytecznych zasługują na uwagę: krówki, żuki gnojowe, grabarze, biedronki, kantarydy, majki, szczypawki i inne.

Chrząszczewska *Jadwiga*, współczesna autorka licznych książeczek treści beletrystycznej dla dzieci i młodzieży, oraz podręczników szkolnych. Używanym powszechnie w szkołach jest jej „Rok czytania", wypisy złożone z 4-ch części.

Chrzcielnica, *Baptisterium*. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa chrzest odbywał się przez zanurzenie, i wtedy chrzcielnicami nazywano osobne w tym celu wznoszone budynki przy kościołach, lub też przeznaczone na tenże cel kaplice w samym kościele. Gdy zaczęto udzielać Sakramentu chrztu przez polanie, osobne budynki lub kaplice zastąpiono odpowiedniem naczyniem kościelnem, które ustawiano zrazu zewnątrz kościoła, a następnie w samym kościele, w przedsionku, lub niedaleko od wejścia.

Chrzest *(Baptismus)*, jest to Sakrament przyjęty we wszystkich wyznaniach chrześcijańskich; zmywa on z duszy człowieka grzech pierworodny i czyni go członkiem chrześcijańskiego kościoła; w obrządku rzymsko-katolickim udziela się chrztu przez polanie wodą święconą (albo też zwykłą, gdy święconej niema) głowy osoby chrzczonej, i wypowiedzeniu przytem słów: *Ja ciebie chrzczę w imię Ojca i Syna i Ducha Św.* Uroczyście z innemi ceremonjami udzielają go biskupi i kapłani, ale w nagłej potrzebie ochrzcić może każdy bez różnicy płci i wiary, byleby czynił to z taką intencją, z jaką czyni kościół katolicki.

Chrześcijaństwo oznacza całe dzieło Chrystusa, a w szczególności religję chrześcijańską w stosunku do dziejów całej ludzkości. Chrześcijaństwo obejmuje całą ludzkość, jest religją powszechną, ma własną podstawę, własny cel, własne środki i stwarza społeczeństwo religijne, zwane *Kościołem* (ob.).

Chrześcijański Kościół jest to społeczność wszystkich chrześcijan, którzy uważając Chrystusa za głowę tego Kościoła, a siebie za członków, postanawiają jako jedna duchowa rodzina żyć w *wierze, miłości* i *nadziei*. Widomym znakiem tej społeczności jest *Chrzest* (ob.), a podstawą nauki Pismo św. i skład wiary, zwany *Symbolem Apostolskim*. W roku 1053 nastąpił rozdział kościoła chrześcijańskiego na dwie połowy: *wschodnią*, czyli *grecką* (ob. Grecko-katolicki kościół) i *zachodnią*, czyli *łacińską* (ob. Rzymsko-katolicki kościół); w XVI zaś wieku nie mniej ważny nastąpił rozdział, który dał początek *Kościołowi ewangielickiemu* (ob.).

Chrześcijański socjalizm jest to dążenie do rozwiązania kwestji robotniczej na gruncie religijno-chrześcijańskim, przez umoralnienie kapitalistów i robotników i zachęcenie ich do wzajemnych ustępstw w imię miłości Boga i bliźniego. Dążeniom tym dawał niejednokrotnie wyraz papież Leon XIII w swoich encyklikach.

Chwasty — są to właściwie rośliny wszelkiego gatunku, wyrosłe niepotrzebnie między roślinami pożytecznemi.

Chyrów, miasteczko w Galicji, nad Strwiążem, posiada kolegjum, utrzymywane przez Jezuitów; liczy do 2.000 mieszk.

Ciała niebieskie — nazwa zbiorowa gwiazd, słońc, planet, księżyców, komet, mgławic, meteorytów (ob. te wyrazy).

Ciała organiczne i nieorganiczne. Do niedawna sądzono, że inne zmiany chemiczne zachodzą w świecie nieżywotnym (mineralnym, nieorganicznym), a inne w żywotnym (roślinnym i zwierzęcym, organicznym), i w ślad za tem dzielono te wszystkie ciała i ich własności na dwa odrębne działy. Dziś wiemy, że prawa chemiczne są wszędzie zupełnie jednakowe, a różnice polegają tylko na mniejszej, lub większej prostocie lub zawiłości zachodzących przemian. Nadto w świecie organicznym mamy tylko nader liczne związki węgla, gdy w nieorganicznym biorą udział wszystkie pierwiastki. Podział więc taki ze stanowiska chemicznego nie jest ścisły, zachowuje się jednak nadal dla uproszczenia i łatwiejszego uporządkowania olbrzymiego materjału, jakim dziś rozporządza chemja.

Ciała proste i złożone, ob. *Pierwiastek i Związek chemiczny*.

Ciała stałe, ciekłe, lotne, ob. *Fizyczne własności ciał*.

Ciało. Ciałem nazywamy wszystko, co nam pod zmysły podpada. Ciała są stałe, płynne i lotne; proste i złożone; organiczne i nieorganiczne. Składają się z atomów utrzymywanych w związku siłą przyciągającą i odpychającą; gdy pierwsza przeważa, stan ciał jest stały, gdy się równoważą—płynny, gdy siła odpychająca bierze górę — lotny. Ciała złożone są nadto utrzymywane w związku siłą chemiczną. Ciała posiadają własności *ogólne*, jak rozciągłość, nieprzenikliwość, dziurkowatość, podzielność, bezwładność i ciężkość, oraz własności *szczególne*, jak smak, kolor, zapach i t. p.

Ciało dyplomatyczne *(Corps diplomatique)*, znaczy zgromadzenie wszystkich agentów dyplomatycznych, uwierzytelnionych przy tym samym rządzie. Zgromadzenie to nie jest ani osobą prawną, ani moralną; składa się z osób zupełnie od siebie niezależnych; czasem jednak ciało dyplomatyczne występuje jako jednostka zbiorowa w celu wyrażenia pewnych wspólnych uczuć, lub przekonań, jak np. w celu złożenia naczelnikowi państwa powinszowań i t. p.; zwykle występuje wtedy dziekan ciała dyplomatycznego, najczęściej najstarszy wiekiem, lub nominacją.

Ciało ludzkie — składa się z głowy, tułowia i 4 kończyn (2 górnych i 2 dolnych). Podstawę ciała stanowi kościec (szkielet), otoczony rozmaitemi tkankami, z których zbudowane są narządy wewnętrzne, mięśnie, naczynia krwionośne, naczynia limfatyczne, nerwy, ścięgna, rozcięgna, błony i t. d. (ob. te wyrazy).

Ciało prawodawcze, zgromadzenie delegatów, posłów, deputowanych, już to od narodu, już od pojedyńczych stanów, mające prawem państwowem nadaną władzę uchwalania praw, samo przez się lub wespół z innymi czynnikami państwowymi. Ob. *Prawodawstwo*.

Ciasto, nazwa każdej mieszaniny mąki z wodą, do których mogą być dodane nadto różne przyprawy. W farmacji *ciastem* nazywają leki miękkie, posiadające smak słodki i przyjemny, których zasadniczą częścią składową jest guma arabska, np. ciasto ślazowe.

Ciągliwość, własność znacznej ilości ciał, polegająca na tem, że dają się one wyciągać w druty lub nici; własność tę

posiadają: szkło stopione, kauczuk, włókna organiczne, miękka smoła i inne.

Ciąża, czyli *brzemienność (graviditas)*, okres w życiu matki od chwili zapłodnienia do urodzenia dziecięcia; u kobiety okres ten trwa 9 miesięcy i kilka dni.

Ciążenie powszechne (*grawitacja*) czyli *atrakcja*—siła, która sprawia, że ciała przyciągają się wzajemnie w stosunku prostym do ich mas i w stosunku odwrotnym do kwadratów z ich odległości. Znajomość tej siły pozwoliła obliczyć masę słońca, planet, księżyca. Wszystkie ciała niebieskie ciążą ku sobie i niewątpliwie spadłyby na siebie wzajemnie, tworząc jednę wielką bryłę, gdyby każde z nich nie dążyło w przestrzeń z niezmierną siłą ruchu. Obieg ziemi oraz innych planet dokoła słońca jest wynikiem dwuch sił: ciążenie ku słońcu nie pozwala im oddalić się od tego światłodawcy swego, a prędkość ich biegu nie pozwala spaść na słońce. Dla tej samej przyczyny księżyc od wieków obiega ziemię. Ziemia nietylko jest przyciągana przez słońce, ale i przyciąga je do siebie, lecz przyciąganie, wywierane przez ziemię, jest znikomo małe w porównaniu z przyciąganiem słońca, posiadającego masę 320.000 razy większą niż masa ziemi. Gdyby planeta ulegała tylko ciążeniu ku słońcu i sile swego ruchu, natenczas bieg jej byłby regularny, po linji łatwej do wykreślenia, lecz każda z nich ulega nadto przyciąganiu innych planet, które wzrasta tem bardziej, im planety te są bliższe i większe. Powstają stąd zakłócenia w biegu planet. Tej samej sile ciążenia powszechnego ulegają gwiazdy—słowem jest to siła powszechna, w całym zbadanym dotąd świecie panująca. Przyczyny jej nauka dotąd nie wyświetliła. Ciężar ciał na ziemi jest objawem przyciągania tych ciał przez ziemię.

Ciborowate — rodzina roślin jednoliścieniowych, bardzo zbliżona do *traw*. Są to zioła, mające kwiaty w kłoskach, otoczone plewkami, doskonałe, oddzielne, lub rozdzielne, bez okwiatu, trzy pręciki, zawiązek jednokomorowy, owoc—ziarnczak. Liście ich są zwykle trójgraniaste. Należą tu: *turzyca, cibora, wełnianka, sitowie* i inne, w liczbie około 2.000 rodzajów. Ciborowate pospolite są na całej kuli ziemskiej; lubią grunt wilgotny, bagnisty. Większa ich część rośnie w strefie umiarkowanej, na błotnistych łąkach, stanowiąc tak zwaną kwaśną trawę, będącą lichym pokarmem dla bydła.

Cicerone, wyraz włoski, oznacza przewodnika, który za wynagrodzeniem dziennem oprowadza podróżnych po znaczniejszych miastach włoskich, pokazuje im ich osobliwości i pamiątki i udziela objaśnień.

Ciechanowiec — miasto nad rzeką Nurcem; założone w wieku XV przez możną rodzinę Kiszków, przeszło później do Ossolińskich i Jabłonowskich. Nurzec dzieli Ciechanowiec na dwie części: *Stary* i *Nowy*. Część, leżąca na prawym brzegu rzeki, czyli *Nowy Ciechanowiec*, stanowi obecnie osadę miejską i należy do pow. Wysoko-mazowieckiego, gub. Łomżyńskiej, zaś *Stary Ciechanowiec*, na lewym brzegu Nurca, jest miasteczkiem i należy do gub. Grodzieńskiej.

Ciechanów—miasto powiatowe w gub. Płockiej, nad rzekami Łydynią i Soną, niegdyś stolica ziemi Ciechanowskiej, rezydencja udzielnych książąt mazowieckich i najcelniejsze miasto na Mazowszu. Początek Ciechanowa ginie w pomroce dziejów. Kroniki wspominają, że Bolesław Śmiały przeznaczył daniny z Ciechanowa benedyktynom z Mogiły pod Krakowem. W okresie dzielnicowym dostał się Ciechanów Konradowi mazowieckiemu. Litwini dwukrotnie napadali i niszczyli osadę, która od Janusza ks. mazowieckiego w r. 1400 otrzymała przywilej miejski. W wieku XV napadli na Ciechanów Krzyżacy i doszczętnie zniszczyli miasto. W wieku XVI, po wcieleniu ziemi Ciechanowskiej do Korony, w zamku tutejszym mieszkała królowa Bona. Następnie wojny szwedzkie, a potem zaraza morowa tak wyludniły gród prastary, że prawie nie pozostało w nim nikogo z mieszkańców. — Z dawnej świetności posiada Ciechanów obecnie skromne zaledwie szczątki w postaci dwuch starożytnych, nieumiejętnie odnawianych kościołów, oraz dwu baszt zamku książęcego i części zewnętrznych jego murów. Liczy około 8.500 mieszk., jest stacją drogi żel. Nadw.—*Ziemia Ciechanowska*, należąca do Mazowsza, składała się z trzech powiatów: Ciechanowskiego, Sąchockiego i Przasnyskiego. W r. 1313 otrzymał ją jako udzielne księstwo książe Ziemowit; w r. 1488 przyłączona została do księstwa płockiego, a r. 1526, po przyłączeniu Mazowsza do Korony, dostała się jako wiano królowej Bonie, po śmierci której w r. 1556 przeszła na własność Rzeczypospolitej i do końca jej istnienia stanowiła starostwo grodowe.

Ciechocinek—miejscowość kuracyjna w gub. Warszawskiej, pow. Nieszawskim. Posiada warzelnie soli, zakład kąpielowy, stację drogi żelaznej Warsz.-Bydgoskiej. Pomimo niskiego położenia, ma powietrze zdrowe, przesycone solą. Źródła ciechocińskie oddawna były znane. Krzyżacy zagarnęli je i zobowiązali się dostarczać ze źródeł *Słońskich* pewną ilość soli książętom mazowieckim. Zakład kąpielowy powstał tu w r. 1835 i odtąd stale się powiększa i ulepsza. Ciechocinek posiada 12 źródeł wody słonej. Są tu kąpiele: solankowe, błotne, kwaso-węglowe, elektryczne, świetlne, łaźnie, tuszówki, inhalacje; stosuje się także zabiegi hydropatyczne. Kąpiele ciechocińskie są szczególnie pożyteczne w chorobach reumatycznych i skrofulicznych.

Ciecierka — rodzaj roślin z rodziny *strąkowych*, zbliżony do grochu. Uprawia się w Europie południowej (gdzie też rośnie i dziko), jak również w Afryce północnej, w Indjach wschodnich i w Chinach dla ziarn, dających doskonałe pożywienie. Ziarna te po ugotowaniu smaczniejsze są od ziarn fasoli, grochu i soczewicy. Prażonych używa się zamiast kawy.

Ciecz, czyli *płyn*—różni się od ciał stałych większą ruchliwością cząstek. Cząstki ciał stałych przylegają do siebie tak mocno, że trzeba użyć siły, nieraz bardzo znacznej, aby je od siebie oddzielić. W cieczach są one ruchliwe, ślizgają się niejako jedna po drugiej i dlatego z niewielkim wysiłkiem w ruch je wprawić można. Dzięki ruchliwości cząstek, ciecze mogą wypełniać szczelnie naczynia, przyjmując ich formy; swobodna powierzchnia górna cieczy, pod ciśnieniem atmosfery, układa się zawsze do poziomu, bez względu na kształt naczynia. Płyny przez długi czas były uważane za wcale nieściśliwe. Jednakże mogą one łatwo powiększać, lub zmniejszać swą objętość pod wpływem zmian temperatury. Wiele ciał stałych przez ogrzewanie daje się zamieniać na ciecze; wszystkie gazy zdołano zamienić na ciecze przez oziębienie i ściskanie. Ciecze zawsze przez oziębienie i ściskanie dają się zamienić na ciała stałe, a przez rozgrzewanie i zmniejszanie ciśnienia na gazy.

Cielę, ob. *Bydło*.

Cielę morskie, ob. *Foka*.

Ciekanie, tak nazywają czas popędu płciowego u psów i wilków.

Ciemiernik — rodzaj roślin z rodziny *jaskrowatych*; rośnie zwykle na gruntach marglowych, przeważnie w bardziej ku południowi wysuniętych krajach Europy. Liście jej są gorzkie i trujące; korzeni używa się jako lekarstwa przeczyszczającego i przeciw glistom. W Karpatach i Alpach rośnie *ciemiernik czarny* o kwiatach białych, rozwijających się w grudniu; *ciemiernik czerwonawy* rośnie w gub. Podolskiej. Nie-

które gatunki bywają hodowane w ogrodach, jako rośliny ozdobne.

Ciemierzyca *(Veratrum)*, rodzaj roślin jednoliścieniowych z rodziny *czernilcowatych*; rosną w okolicach górskich i stepowych. Mają liście wielkie, eliptyczne, sfałdowane. Kwiaty w wiechach są zielonawe u *ciemierzycy białej*, purpurowo-brunatne u *ciemierzycy czarnej*. Korzeniak bulwiasty zawiera jadowitą *weratrynę*, używaną w medycynie.

Ciemię, ob. *Czaszka*.

Ciemna jutrznia *(officium tenebrarum)*, zowie się w kościele rzymsko-katolickim nabożeństwo śpiewane wieczorem we środę, czwartek i piątek Wielkiego tygodnia. Zapala się wtedy 6 świec na ołtarzu, a 15 lub mniej, stosownie do liczby psalmów, na trójkącie, stojącym w chórze od strony epistoły. Przy końcu każdego psalmu (Treny Jeremjaszowe) gasi się świeca na trójkącie, oprócz najwyższej, a przy końcu ostatnich strof śpiewu *Benedictus* gasną i świece stojące na ołtarzu.

Cień, ob. *Światło*.

Ciepielów, dawniej miasteczko, a teraz osada w gub. Radomskiej, pow. Iłżeckim, nad rzeką Iłżanką.

Cieplarnia, *szklarnia*, budynek o ścianach oszklonych, wystawionych na działanie słońca, służy do hodowania roślin, które naszego klimatu nie wytrzymują. Budowle tego rodzaju, przeznaczone dawniej głównie do przechowywania przez zimę drzew pomarańczowych i cytrynowych, nazywano *oranżerjami*.

Cieplice, nazwa dodawana do nazw różnych miejscowości, w których znajdują się ciepłe źródła mineralne, jak np. *Cieplice Czeskie*, *Cieplice Trenczyńskie* i inne.

Ciepło — jest pewnym rodzajem ruchu. Każde ciało składa się z maleńkich cząsteczek (drobinek, atomów). Te cząsteczki nie pozostają w spokoju, ale znajdują się w ustawicznym ruchu. Kiedy kowal podnosi młot i spuszcza go na kawał żelaza, ruch młota udziela się żelazu, w którem powoduje drganie cząsteczek. To drganie sprawia, że się żelazo nagrzewa. Rozgrzać także można przedmiot za pomocą tarcia. Dwa kawałki lodu pocierane stopnieją. W obu tych wypadkach pracą zamieniła się na ciepło. Odwrotnie znowu, machina parowa daje przykład zamiany ciepła na pracę. Para, wchodząca do tłoka lokomotywy, jest gorętsza daleko, niż para uchodząca z tłoka: jej ciepło zużyło się na poruszanie tłoka. Podobnież można ciepło zużyć na wywołanie zjawisk elektrycznych i odwrotnie — za pomocą siły elektrycznej wywołać zjawiska ciepła. Głos, ciepło, światło, elektryczność, praca mięśni — są to różne rodzaje energji, które się dadzą zamienić jeden na drugi. Kiedy kawałek metalu topimy, natenczas pokonywamy spójność jego cząsteczek kosztem pewnej ilości ciepła. Pozwólmy im skrzepnąć napowrót, a ciepło nabyte zwrócą, czyli oziębną same, lecz ogrzeją ściany naczynia i otaczające powietrze. Jeżeli przeciwnie, będziemy roztopiony metal nagrzewali jeszcze silniej, natenczas jego cząsteczki wprawimy w ruch tak gwałtowny, że nareszcie metal wyparuje, t. j. zamieni się na gaz, który się w powietrzu rozbiegnie, ale przytem zużyjemy bardzo dużo ciepła. Naodwrót, skraplająca się para wydaje mnóstwo ciepła. Ciała rozgrzane zwiększają swoją objętość. Obuwie, rękawiczki, wydają się ciaśniejsze, gdy mamy ciało rozgrzane. Gdy węgiel z tlenem się łączy— inaczej mówiąc, gdy się węgiel pali— wydaje wiele ciepła. Palić węgle, drzewo, łój, naftę i t. p. jest to łączyć węgiel z tlenem. Tu następuje zamiana energji chemicznej na ciepło. Odwrotnie, za pomocą ciepła można rozłożyć związki chemiczne na ciała proste. Tak np. gdy przez rozżarzoną rurę stalową przepuścić nieco wody, natenczas woda rozłoży się na swe części składowe: tlen i wodór. Podobnie rozkładać można mnóstwo innych związków; ten sposób rozkładania zowie się *termolizą* (rozkładaniem przez ciepło). Ciało stygnie rozsyłając ciepło na wszystkie strony i ogrzewając tym sposobem ciała znajdujące się w bliższem lub dalszem sąsiedztwie. Rozchodzące się promienie ciepła idą po linjach prostych. Najpotężniejszem źródłem ciepła, ogrzewającego ziemię, jest słońce. Od słońca przybywa ono do nas razem ze światłem; lecz światło i ciepło są to dwa różne rodzaje ruchów. Od przedmiotów jasnych, lśniących, promienie ciepła odbijają się łatwiej; powierzchnie chropowate, ciemne, chłoną światło i rozgrzewają się; i dlatego w lecie właściwsza jest odzież jasna, która do nas mniej ciepła słonecznego dopuszcza, w zimie zaś bardziej pożądane są ubiory ciemne. Promienie ciepła ulegają załamaniu, podobnie jak i promienie światła. Na tej zasadzie można używać soczewki, jako *szkła palącego*; załamując promienie ciepła, skupia je ona w miejscu, które się zowie jej ogniskiem. Niektóre ciała ogrzewają się z łatwością, ale też i promieniują, czyli stygną z łatwością, oddając innym swe ciepło. Takie ciała zowią się *dobrymi przewodnikami ciepła*. Szpilkę metalową trudno utrzymać za jeden koniec, gdy drugi włożymy w płomień, metale bowiem są dobrymi przewodnikami ciepła. Przeciwnie—patyczek zapałki możemy utrzymać, dopóki się cały prawie nie spali, gdyż drzewo jest złym przewodnikiem ciepła. Do bardzo złych przewodników należy powietrze. Na zimę zakładamy podwójne okna, żeby warstwa powietrza, między niemi zawarta, nie wypuszczała ciepła z pokoju.

Ciepło ciała ludzkiego i zwierzęcego ma źródło swoje w oddychaniu, krążeniu krwi i zmianach chemicznych, jakie zachodzą nieustannie w całym organizmie, zarówno pod wpływem wchłoniętego przez oddychanie powietrza, jak i przyswojonych pokarmów. U człowieka ciepło ciała dosięga przeciętnie 37,3° Celsjusza, bywa jednak różne w różnym wieku, stanie zdrowia, a nawet w różnych porach dnia. Dzieci mają wogóle ciepłotę wyższą, niż dorośli. Przy silnej gorączce ciepłota podnosi się o kilka stopni; przy osłabieniu najczęściej spada. Wytwarzane wciąż ogromne ilości ciepła człowiek traci ustawicznie—głównie przez stygnięcie ciała, parowanie potu i przez oddychanie. Podczas upału krąży krew żywo, napływa rozszerzonemi naczyniami ku powierzchni ciała (stąd czerwoność skóry), które i przez to prędzej stygnie. Ochładzająco działają jednocześnie przyśpieszony oddech i silne poty. W czasie zimna naczynia krwionośne ciała ludzkiego kurczą się (stąd sina bladość skóry) i oddech wolnieje. Do mierzenia ciepłoty ciała służą termometry lekarskie, czulsze od zwyczajnych, gdyż rurka ich jest bardzo cienka. Są to termometry stustopniowe (Celsjusza), na których zazwyczaj wyznacza się od 30 do 45-ciu stopni ciepła.

Ciepłomierz, ob. *Termometr*.

Ciepłostka czyli *kalorja*, jednostka służąca do ilościowej oceny ciepła. Za jednostkę taką przyjęto ilość ciepła, potrzebną do ogrzania 1 kilograma wody o 1° C.

Cierlica, *tarlica*, *międlica*, narzędzie służące do oddzielania paździerzy od włókien lnu i konopi.

Ciernik czyli *kat*—jedna z najmniejszych ryb krajowych; posiada na grzbiecie zamiast płetwy kilka kolców. Pospolita we wszystkich wodach słodkich; nadzwyczaj żarłoczna, żywi się ikrą ryb, maleńkiemi rybami, owadami i t. p. Mięso jej niesmaczne; miejscami karmią niem świnie i kaczki, lub wyciskają z niego tłuszcz. Samiec buduje gniazdo z rozmaitych korzonków i źdźbeł, zlepiając je śluzem; samica składa w nie ikrę, której następnie strzeże samiec przed żarłocznością innych ryb.

Cierniopłetwe, inaczej *cierniopromienne*, rząd ryb z działu kościstych. Ryby tego rzędu odznaczają się ciernistymi, czyli szydłowatymi, promieniami w płetwach, wystającymi ostrym końcem po za brzeg łączącej je błony. Rząd ten obejmuje liczne gatunki, ujęte w kilkanaście rodzin; są to głównie gatunki morskie. W naszych wodach żyją należące do tego rzędu rodziny: *okoniowatych, tarczolicych* i *wrzecionkowatych*.

Cierń oznacza w botanice pęd skrócony, który za młodu pokryty zazwyczaj liśćmi, później drzewieje, przestaje się wydłużać i zaostrza się u wierzchołka. Ciernie są narzędziami obronnemi rośliny; posiadają je tarnina, głóg, dzika grusza i inne. Od kolców różnią się tem, że odłamać ich nie można bez uszkodzenia rośliny, na której wyrastają.

Ciesielstwo, rzemiosło, obejmujące wyroby z drzewa w zastosowaniu do budowli wszelkiego rodzaju, jak wiązania dachowe, mosty, belkowania, rusztowania, młyny. Wszelkie konstrukcje ciesielskie składają się z pewnej ilości połączeń zasadniczych, otrzymywanych przez zazębianie lub wcinanie. Rzemieślnik zajmujący się ciesielstwem nazywa się *cieślą*.

Cieszkowski *August*, znakomity filozof i ekonomista, ur. r. 1814 na Podlasiu. Ukończył nauki w uniwersytecie berlińskim; był prezesem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, założycielem szkoły rolniczej w majątku swym Żabikowie, członkiem zwyczajnym Akademji Umiejętności w Krakowie i wielu innych instytucji. W roku 1847 osiadł w W. Ks. Poznańskiem, skąd wybrany był deputowanym na sejm berliński; um. 12 marca 1894 r. Dzieła swoje pisał po polsku, po niemiecku i po francusku. Najważniejsze z nich: „Ojcze Nasz“ i „O drogach ducha“. Z dzieł treści ekonomicznej „O kredycie i obiegu“ świeżością i oryginalnością pomysłu zwróciło na siebie uwagę wszystkich uczonych europejskich.

Cieszyn (po niem. *Teschen*)—miasto na Śląsku austrjackim, niegdyś stolica książąt Cieszyńskich z rodu Piastów, a obecnie główne miasto obwodu; leży u stóp Beskidów, w malowniczej miejscowości, nad rzeką Olzą; jest siedliskiem życia umysłowego Polaków na Śląsku Cieszyńskim, oraz instytucji takich, jak: „Macierz Szkolna“, „Dom narodowy“, czytelnia ludowa polska, polskie gimnazjum i seminarjum nauczycielskie i inne. Liczba mieszkańców Cieszyna wynosi około 18 tysięcy, w tem przeszło 3/4 Polaków.—Powstało podobno 810 r.

Cieszyńskie księstwo, stanowiące dziś obwód na Śląsku austrjackim, powstało wskutek podziału dzielnicy śląskiej między potomków Władysława, syna Bolesława Krzywoustego. W r. 1291 Kazimierz, książe na Opolu i Cieszynie, poddał się pod zwierzchnictwo królów czeskich; w r. 1625, po wygaśnięciu linji Piastów Śląskich, księstwo Cieszyńskie przyłączone zostało do Czech; w r. 1722 cesarz Karol VI odstąpił je Leopoldowi Józefowi, księciu Lotaryngji; po nim odziedziczył je Franciszek Stefan, ówczesny cesarz rzymski; w r. 1766 dziedzicem księstwa Cieszyńskiego stał się Albert, książe saski, a w r. 1822 przeszło na własność domu austrjackiego. Księstwo Cieszyńskie obejmuje obszar 34½ mil kwadr. z ludnością przeszło 300.000, niemal w 3/4 polską. Poczucie narodowe w ludzie polskim na Śląsku Cieszyńskim rozwija się coraz silniej.

Cieśla — owad tęgopokrywy, barwy szarej, wielkości prusaka; samiec posiada różki pięć razy dłuższe od ciała. Czerwie jego toczą drzewo sosnowe; stąd owady te spotkać można na sosnach, a wraz ze ściętem drzewem dostają się do mieszkań.

Cieśnina — wąski pas wody, łączący dwa morza, a przedzielający dwa lądy, ląd stały od wyspy, lub dwie wyspy. Niekiedy nosi nazwę *kanału* (kanał Brytański, La-Manche, Mozambicki).

Cietrzew — ptak kurowaty, spokrewniony z głuszcem, wielkości mniej więcej zwykłego domowego koguta. Samce są czarne, z lirowatym ogonem, samice—nieco mniejsze, rude, upstrzone biało i czarno. Zamieszkują lasy, zwłaszcza brzozowe, z których jesienią robią wycieczki na sąsiednie pola i żerują w zbożu. Samce w porze zalotów odbywają *tokowanie*, t. j. śpiewem i ruchami, przypominającymi taniec, usiłują przypodobać się samicom. Czynność ta tak je pochłania, że myśliwiec w owej chwili najłatwiej podejść je może. Stąd wyrażenie *zacietrzewić się*... Na zimę nie odlatują. Mięso ich smaczne.

Cięcie, w leśnictwie oznacza albo przestrzeń, na której w danym roku przypada wyręb drzew, albo też samą czynność wycinania lasu.

Cięciwa — 1) struna z kiszek bydlęcych rozpięta na łuku, służąca do wyrzucania strzały. — 2) *Cięciwa* w geometrji—linja prosta, łącząca dwa punkty linji krzywej.

Ciężar.—Wszystkie ciała w przyrodzie mają własność przyciągania się wzajemnego. Kamień upuszczony z góry spada na ziemię skutkiem przyciągania ziemi. Z tej samej przyczyny jabłko wywiera ciśnienie na dłoń, na której je trzymamy. Przyciąganie jest proporcjonalne do *masy*, to znaczy, że 2 razy większa masa jest przyciągana z siłą 2 razy większą i t. d. Żeby zmierzyć masę ciał, przyjęto pewne jednostki stałe, jak np. funt, gram i z temi jednostkami porównywamy ciała, gdy chcemy zmierzyć ich masę. Tak więc *ciężar ciał* jest miarą przyciągania ciała przez ziemię, otrzymaną przez porównanie z przyciąganiem, wywieranem na ciało przyjęte za jednostkę. Wszelako zachodzi różnica między *ciężarem* a *masą*. Gdybyśmy jakieś ciało przenieśli z ziemi na księżyc, byłoby ono tam lżejsze, niż na ziemi, gdyż księżyc, posiadając masę mniejszą od ziemskiej, przyciągałby dane ciało słabiej; na słońcu toż samo ciało byłoby daleko cięższe, z powodu wielkiego przyciągania potężnej masy słońca. Rzecz jasna, że skutkiem takiego przeniesienia nie zmieniłaby się masa ciała, choć zmieniłby się jego ciężar. Ciężar ciał zmniejsza się także w głąb ziemi, a w samym jej środku bezwątpienia znikłby zupełnie. W pobliżu biegunów ciężar ciała jest większy niż na równiku. We wszystkich tych wypadkach masa ważonego ciała pozostaje niezmieniona.

Ciężar właściwy czyli **gatunkowy**, inaczej *gęstość*—jest liczbą oznaczającą, ile razy jakieś ciało jest gęstsze od wody. Wszystkie prawie ciała przy nagrzewaniu rozszerzają się, czyli zmniejszają swoją gęstość, a przy oziębianiu kurczą się, czyli gęstnieją; dlatego też postanowiono oznaczać ciężar właściwy ciał przy ciepłocie 0° (Celsjusza). Woda należy do bardzo małej liczby ciał, które poniżej pewnej temperatury stają się lżejszemi; najgęstsza jest przy temperaturze 4°. Tak więc porównywamy zwykle ciało, mające ciepłotę 0°, z wodą dystylowaną, mającą 4°. Jeżeli mówimy, że ciężar właściwy platyny kutej jest 23, znaczy to, że kawałek platyny w temperaturze 0° jest 23 razy cięższy, niż woda wzięta w takiejże objętości przy temperaturze 4°. Ciężar gatunkowy ciała, mającego wagę taką samą jak woda, jest równy 1. — Ciężar ciała lżejszego niż woda oznacza się ułamkiem.

Ciężkość. Wszystkie bez wyjątku ciała na ziemi, skoro są zupełnie swobodne, spadają ku ziemi, podparte zaś, lub zawieszone wywierają nacisk na punkt podparcia, lub ciągnienie na punkt zawieszenia. Takie zachowanie się ciał jest objawem wzajemnego ciążenia (ob.) pomiędzy ziemią a ciałami. Działanie to nazywamy *ciężkością* lub *siłą ciężkości*.

Cinciała *Andrzej*, gorący miłośnik

ojczyzny, zasłużony w sprawie odrodzenia narodowego Śląska. Ur. r. 1825, um. r. 1898 w Cieszynie. Już w młodzieńczym wieku począł zbierać polskie pieśni śląskie. W r. 1848 zaczął wydawać czasopismo *Tygodnik Cieszyński*, którego kierunek objął później znany krzewiciel polskości na Śląsku austrjackim, Paweł Stalmach. Odbywszy następnie studja na wszechnicy w Krakowie, stanął Cinciała na czele licznych stowarzyszeń narodowych na Śląsku. Wydał kilka cennych prac, jak: „Podręcznik prawniczy dla udu", „Przysłowia i przypowieści" i t. d.

Cincinnati, najznaczniejsze miasto w stanie Ohio i jedno z najbardziej handlowych i fabrycznych w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej; leży na prawym brzegu rzeki Ohio, liczy około 350.000 mieszk., śród których trzecia część Niemców. Jest rezydencją arcybiskupa; posiada 180 kościołów, dużo wspanialych budowli; przemysł miasta jest bardzo znaczny.

Cineraria *(Popielec)*—niewielka zielna roślina z rodziny *złożonych*, o koszyczkach, ułożonych zwykle w baldaszki. U nas rośnie dziko kilka jej gatunków o kwiatach żółtych, lub pomarańczowych; różne gatunki południowe hodujemy w doniczkach dla okazałych kwiatów (o barwach purpurowych, fijołkowych i innych) oraz ładnych liści.

Ciołek, przezwany *Vitellionem*, znakomity optyk polski, urodzony w Krakowie, żył około 1270 r., odbywał studja matematyczne w Rzymie i Padwie. Napisał znakomite, jak na owe czasy, dzieło p. t. „Optica", traktujące głównie o zwierciadłach, załamywaniu się światła, rozkładaniu widma słonecznego i t. d.

Cios, ciosowy kamień, piaskowiec (ob.), daje się łatwo obrabiać, używany jest do budowli, na cokóły, nagrobki i t. p.

Circe (po grecku *Kirke*), czarodziejka, podług Homera córka Heljosa i oceanidy Perseidy, mieszkała na wyspie Aëi; zamieniła przybyłych do niej towarzyszów Ulisesa w prosięta.

Cis — drzewo iglaste z rodziny *cisowatych*. Owoc jego czerwony ma kształt miseczki soczystej, w której pogrążone jest nasienie. Rozmaite gatunki jego rosną w lasach półkuli północnej. W parkach sadzą cisy dla ozdoby, łatwo im bowiem nadać najrozmaitsze kształty. Owoce cisu są jadalne; mają smak mdły, kleisty; liście trujące; drewno czerwonawe bardzo ścisłe, używa się na wyroby tokarskie, rzeźbiarskie i inne. Cis rośnie powoli, lecz żyje przeszło 1000 lat; dosięga 12 — 15 metrów wysokości. U nas spotyka się w Tatrach *cis pospolity*.

Fig. 91. Gałązka cisu z owocami.

Cis, w muzyce nuta C podwyższona o pół tonu (nuta C z krzyżykiem).

Cis (z łaciny)—przed, z tej strony, w przeciwstawieniu do *trans*, co znaczy: za, z tamtej strony, np. Cislitawski: na zachód rzeki Litawy (w Austro-Węgrzech).

Cisa, lewy dopływ Dunaju na Węgrzech, wypływa z Karpat dwoma strumieniami Czarnej i Białej Cisy, długa 1350 klm. Brzegi ma niskie, skutkiem czego okolice tej rzeki są to prawie wszędzie obszerne niezdrowe moczary.

Cislitawja. Cislitawją nazywa się część monarchji austro-węgierskiej, leżąca z zachodniej strony rzeczki Litawy. Obejmuje ona kraje tak zwane austrjackie, w przeciwstawieniu do krajów korony węgierskiej, stanowiących *Translitawję*.

Cisza, nieruchomość powietrza, zupełny brak wiatru; ob. *Wiatry*.

Ciszkiewiczowa *Teresa*, dr. medycyny. Ur. 1847 r. na Żmudzi, kształciła się w Rydze, potem przezwyciężywszy panujące wówczas uprzedzenia, jedna z pierwszych w Polsce sięgnęła po naukę uniwersytecką. Studja medyczne ukończyła w Bernie, w Szwajcarji i po zdaniu egzaminu państwowego, osiadłszy w Warszawie, oddała się pracy lekarskiej. Poza pracą zawodową z entuzjazmem poświęca się sprawom społecznym; w zamkniętej Macierzy była członkiem Zarządu Głównego. Szlachetny charakter, umysł jasny, gorące uczucie patrjotyczne zapewniły jej wpływ niemały, zwłaszcza w kołach kobiet polskich, i cześć powszechną.

Ciśnienie, działanie wywierane przez jedno ciało na inne, przy którem pierwsze usiłuje drugie z miejsca jego poruszyć, lub objętość jego zmienić, bez względu, czy działanie to wpływ ten wywiera, czy tylko usiłowaniem pozostaje. Ciśnienie może być wywierane samym ciężarem ciała, lub jego sprężystością; ciało może też być tylko pośrednikiem przy przenoszeniu ciśnienia. Ciśnienie mierzy się ogólnemi jednostkami, służącemi do mierzenia siły; często też za jednostkę ciśnienia przyjmuje się *atmosferę* (ob.).

Ciura. Szlachta, idąc na wojnę, zwłaszcza *pospolitem ruszeniem*, brała z sobą wozy pod broń, chleby i obroki, a przy nich co najdzielniejszych z czeladzi. Stąd za hufcami rycerstwa ciągnęły liczniejsze od nich tabory, rojne tłumem luzaków wojskowych, czyli tak zw. czeladników, pachołków, posługaczów, których najwięcej obawiała się ludność wiejska, bo zręcznie chwytali co się dało, i przezywała ich złośliwie *ciurami*. Później jednak wyraz ten nabrał wyłącznie pogardliwego znaczenia na określenie niedołęgi i głupca.

Civis, *civitas*. W Rzymie oznaczało: 1) ogół praw cywilnych i politycznych, jakie przysługiwały obywatelowi rzymskiemu (civis romanus); 2) zbiór członków wolnej gminy politycznej, obejmującej dane terytorjum.

Ciwun, *tywoń*. Wyraz ten na właściwej Litwie i Żmudzi oznaczał pierwotnie urzędnika książęcego, którego głównym obowiązkiem było zarządzanie dobrami księcia i wybieranie podatków. Gdy wskutek unji lubelskiej swobody szlachty litewskiej znacznie rozszerzone zostały, ciwuństwo stało się z książęcego urzędem ziemskim i ciwunów nie naznaczał już król, lecz tylko zatwierdzał obieranych na sejmikach przez szlachtę. Konstytucja z r. 1588 przyznała ciwunowi w hierarchji urzędniczej ziemskiej miejsce naczelne. Na wzór ciwunów królewskich zaczęto nazywać na Litwie *ciwunami* oficjalistów prywatnych pańskich, aż w końcu nazwa ta, podobnie jak nazwa namiestnika, oznaczać zaczęła włodarza, czyli karbowego folwarcznego.

Clan (czyt. *klan*, po celtycku znaczy *rodzina*). W Szkocji, na wyspach Orkadzkich i Szkockich, jest to nazwa dobrowolnych, na posłuszeństwie rodzinnem opartych związków lennych, pomiędzy właścicielem dóbr i patrjarchalnym naczelnikiem okręgu a jego poddanymi. Organizacja clanów została zniesiona po uśmierzeniu powstania r. 1745.

Clara pacta *claros faciunt amicos*— przysłowie łacińskie, w polskiem tłumaczeniu znaczy: szczere układy czynią dobrych przyjaciół. Pierwszych dwuch wyrazów, t. j. *clara pacta*, używają u nas w znaczeniu: jasna umowa między stronami.

Clemens *Samuel Langhorne*, ob. *Mark-Twain*.

Cleveland (czyt. Kliwlend) — miasto w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, w stanie Ohio, nad jeziorem Erie; liczy 265.000 mieszk.; jest jednem z piękniejszych miast w Stanach; posiada rozwinięty bardzo przemysł, szczególniej metalurgiczny.

Clou (z francus., czyt. klu), dosłownie znaczy gwóźdź; w przenośni—najciekawsza część widowiska, główny wabik.

Clown (ang., czyt. klaun)—niegdyś ulubiona postać ludowa na scenach angielskich; grubijański, niezgrabny, rozpustny i wesoły błazen; pierwotnie, przed Szekspirem, był koniecznym w każdej sztuce teatralnej; Szekspir ograniczył znacznie jego udział w widowisku; w nowej literaturze angielskiej znika; dziś występuje tylko w pantominach i widowiskach cyrkowych.

Cło jest to opłata, pobierana od przewożonych towarów. Może być pobierana albo od towarów wprowadzanych do kraju, wtedy nazywa się *cłem przywozowem (importowem),* albo od towarów przewożonych przez kraj, *cło przewozowe (tranzyto),* albo od produktów z kraju wyprowadzanych, *cło wywozowe (eksportowe).* Cło znane było już w starożytności. Od Rzymian cła przeszły do ludów nowożytnych, i pobierane były w wiekach średnich przez potężnych magnatów i miasta. Były to więc cła wewnętrzne, i dopiero później, z wytworzeniem się silnej władzy państwowej, zaniechano miejscowych wewnętrznych opłat, wprowadzając natomiast zewnętrzne, tak, że dziś pod wyrazem cło rozumie się opłatę pobieraną na granicach państwa. Najważniejszą dziś rolę grają cła przywozowe. Wprowadzono je, opierając się na teorji tak zw. ochrony (protekcji) przemysłowej, szeroko obecnie stosowanej przez wszystkie prawie rządy. *Cłami opiekuńczemi* nazywają się takie, które mają wyłącznie na celu opiekę nad przemysłem miejscowym. *Cła zakazowe,* których celem jest zupełne niedopuszczanie przywozu obcych towarów, stosują najczęściej jako oręż walki politycznej. Państwo zaczepione w ten sposób odpowiada zaprowadzeniem *ceł represyjnych,* czyli *odwetowych.—Cło w Polsce (myto)* już w pierwotnych czasach, za dynastji Piastów, było jednem z najgłówniejszych źródeł dochodów niestałych; opłacano je częścią przewożonych towarów; r. 1390 traktatem handlowym uregulowano stosunki celne z Rzeszą niemiecką. Cło było *dawne,* stanowiące własność królewską, pobierane od handlujących wewnątrz kraju, i *nowe,* stanowiące dochód Rzeczypospolitej, pobierane od produktów krajowych, wyprowadzanych za granicę; w XVI wieku w samej Wielkopolsce było 27 komór celnych; r. 1596 wydrukowano *taryfę;* r. 1643 ogłoszono cła od towarów wprowadzanych do kraju; za Władysława IV ustanowiono w portach cło morskie, które wkrótce ustało; pozwalano czasem wybierać zaległe cła żołnierstwu w charakterze żołdu wojennego, co się stało przyczyną wielu nadużyć. Wogóle z powodu braku ładu ekonomicznego, przynosiły cła skarbowi państwa polskiego bardzo szczupły zasiłek; zwykle oddawano je w dzierżawę szlachcie.

Cmentarz (z łac. *coemeterium*) — miejsce wiecznego spoczynku, t. j. miejsce grzebania umarłych. U wszystkich niemal narodów istnieje cześć dla zmarłych, stąd też powstało wydzielanie osobnego miejsca, przeznaczonego na grzebanie zwłok. Religja chrześcijańska, wprowadzająca wiarę w zmartwychwstanie ciał, cześć i poszanowanie ziemskich szczątków człowieka podniosła jeszcze wyżej i wprowadziła grzebanie na miejscach poświęconych, zwanych cmentarzami. Dawniej cmentarze bywały przy kościołach, jednak z biegiem czasu, ze względów hygjenicznych, usunięto je poza obręb siedzib ludzkich i wydano stosowne przepisy co do głębokości grobów. W Polsce pierwszym cmentarzem, leżącym poza obrębem kościoła, był cmentarz Świętokrzyski w Warszawie, założony w r. 1781; w r. 1790 powstał cmentarz Powązkowski. Do najpiękniejszych cmentarzów należą Łyczakowski we Lwowie i na Rosi w Wilnie. Stare cmentarzyska pogańskie, znajdowane u nas, lud często *żalami* nazywa.

Cnota, w rozumieniu teologicznem jest to usposobienie duszy, nakłaniające człowieka stale i zawsze do czynienia dobrego, a unikania złego.

Coeur (czyt. kier)—wyr. francuski, dosłownie znaczy—serce, dlatego też serce w kartach (czerwień) nazywa się kier.

Cognac (czyt. Koniak), miasto okręgowe we francuskim departamencie Charente; jest ono głównym składem wyrabianych w tutejszej okolicy wódek francuskich (koniaków).

Cokół albo *cokuł*, jest to najniższa, wznosząca się bezpośrednio na fundamentach, część budynku, filaru, kolumny i t. p., stanowiąca zarówno ozdobę architektoniczną, jak i podporę, musi więc i zewnętrznie uwydatniać trwałość i siłę.

Colbert (czyt. Kolber) *Jan Chrzciciel,* minister francuski w XVII wieku, za panowania Ludwika XIV; wsławił się nałożeniem wysokiego cła na obce towary, przywożone do Francji, a to celem podniesienia miejscowego przemysłu i zatrzymania pieniędzy w kraju.

Cold-cream (czyt. *kold-krim*, niewłaściwie *goldkrem),* maść składająca się z olbrotu, wosku, olejku migdałowego, gliceryny i wody różanej, używana do nacierania skóry, w razie gdy ta jest zbyt sucha.

Colloquia (czyt. kollokwja)—dosłownie: rozmowy. 1) W Polsce w okresie dzielnicowym—zjazdy baronów, comesów i dygnitarzy kościelnych, rozstrzygające wraz z księciem danej dzielnicy ważne sprawy kraju, później—sądy wiecowe, apelacyjne od sądów ziemskich i grodzkich. Przestały istnieć po ustanowieniu trybunałów. 2) Obecnie—egzamin w formie rozmowy z profesorem danego przedmiotu, składany przez słuchacza uniwersytetu.

Colorado (czyt. Kolorado)—1) rzeka w zachodniej części Ameryki Północnej; wypływa z gór Skalistych, wpada do zatoki Kalifornijskiej; 2) rzeka w Ameryce Północnej, wpadająca do zatoki Meksykańskiej; 3) rzeka w Ameryce Południowej; bierze początek w Kordyljerach, przepływa przez Argentynę, wpada do oceanu Atlantyckiego; 4) Stan w unji północno-amerykańskiej, na północ od Nowego Meksyku, bogaty w złoto, srebro, miedź, żelazo i węgiel kamienny.

Colosseum *(Kolizeum)* — nazwa największego cyrku (amfiteatru) starożytnego w Rzymie. Cyrk ten mieścił w sobie 80 do 90 tysięcy widzów. Na arenie jego odbywały się walki gladjatorów (ob.); tam też za Nerona i jego pogańskich następców rzucani byli na pastwę dzikim zwierzętom pierwsi męczennicy, wyznawcy wiary Chrystusowej. Obecnie z olbrzymiego *Colosseum* pozostały tylko ruiny.

Comber, *cąber*—nazwa 1) grzbietu zwierząt ssących; 2) urządzanej niegdyś w Krakowie w tłusty czwartek zabawy ludowej.

Combes *Franciszek* (czyt. Kąb), polityk francuski, ur. r. 1835, miał początkowo poświęcić się stanowi duchownemu; później został lekarzem i osiadł w Paryżu. Po ustąpieniu Waldeck-Rousseau w r. 1902 objął prezydjum gabinetu i zasłynął walką z kościołem katolickim i kongregacjami duchownemi. On to przeprowadził rozdział kościoła od państwa.

Comes (czyt. komes), za czasów zachodniego cesarstwa rzymskiego wyższy urzędnik państwowy, naczelnik biura lub wielkorządca prowincji. W wiekach średnich—pan udzielny, władca krainy, wasal królewski lub książęcy. W Polsce od w. XIII każdy dostojnik ziemski,

lub dworski, biorący udział w rządach kraju, dla odróżnienia się od reszty rycerstwa używał tytułu barona lub comesa. Tytuł stawał się dziedzicznym.

Como (czyt. Komo), jezioro w północnych Włoszech *(Lago di Como)*, którego długość wynosi 37 klm., a szerokość zaledwie 4,6 klm., utworzone z rzek Addy i Mery, sławne z pięknego położenia i malowniczych brzegów.

Comte *August* (czyt. Kąt), uczony francuski, ur. r. 1798, um. r. 1857; twórca poglądu filozoficznego, zwanego pozytywizmem. Zdaniem Comte'a dla umysłu ludzkiego niedostępna jest jakakolwiek inna wiedza, prócz znajomości zjawisk i ich stosunków do siebie. Nie możemy poznać ani istoty zjawisk, ani ich pierwszych przyczyn, ani ostatecznych celów. Należy, zdaniem Comte'a, poprzestać na tem, do czego umysł nasz jest zdolny, nie usiłując nadaremnie sięgnąć wyżej. Poglądy swoje zawarł w wielkiem sześciotomowem dziele p. t. „Kurs filozofji pozytywnej". Comte przyczynił się do ożywienia badań na polu nauk o społeczeństwie, czyli socjologji (ob.).

Concilium (czyt. koncyljum), zgromadzenie dostojników kościelnych, sobór (ob.).

Conclave (łac., czyt. konklawe): 1) nazwa miejsca, w którem kardynałowie zgromadzają się na wybór papieża, pozostając tam aż do dokonania wyboru. 2) Nazwa samego zgromadzenia kardynałów, zebranego w celu wyboru głowy Kościoła.

Condé (czyt. Kąde), gałąź boczna panującego dawniej we Francji rodu Burbonów (ob.). Do rodziny tej należał żyjący w w. XVII Ludwik książe Condé, znakomity wódz francuski, zwany Wielkim Kondeuszem, który bezskutecznie ubiegał się o tron polski.

Condillac (czyt. Kądillak) *Stefan Bennot de,* filozof francuski, ur. r. 1715, um. r. 1780, twórca nowożytnego sensualizmu, t. j. poglądu, że człowiek całą treść swego umysłu, całą wiedzę swoją zawdzięcza zmysłom. Dzieło, w którem Condillac pogląd ten rozwija, wyszło w języku polskim p. t.: „Traktat o wrażeniach zmysłowych". Condillac napisał też z polecenia naszej Komisji edukacyjnej podręcznik logiki, który przełożony na język polski, używany był w szkołach naszych.

Condottieri, ob. *Kondotjer.*

Confetti, wyr. włoski, znaczy cukry, cukierki, migdały osmażane w cukrze, którymi obrzucają się wzajemnie uczestnicy karnawałowej zabawy; zastępują je imitacją z gipsu, lub papierkami.

Confiteor (łac. *wyznaję*), czyli spowiedź powszechna; tak zowie się modlitwa, którą odmawia kapłan przy rozpoczęciu Mszy św., wyznając przed Bogiem, Najświętszą Panną i wszystkimi Świętymi, oraz przed całym ludem obecnym, że jest grzesznikiem i prosząc Boga o miłosierdzie i odpuszczenie grzechów, a lud o modlitwę za sobą.

Consilium, ob. *Konsyljum.*

Constable. Od czasów Edwarda III nazywają w Anglji konstablami niższych agentów policji. Obowiązki ich i przywileje są ściśle określone; mają oni prawo aresztowania obywateli, zakłócających spokój publiczny, lub schwytanych w chwili popełniania przestępstwa.

Conto (z włoskiego, czyt. konto), znaczy rachunek. Conto, czyli rachunek buchalteryjny służy do kontrolowania zmian, zachodzących wskutek różnych operacji handlowych (kupna i sprzedaży) z tą częścią majątku handlującego, której nosi nazwę w jego księgach, np. Conto kasy, towarów i t. d. Każde conto posiada w księgach dwie strony: *winien* (lewa) i *ma* (prawa). Zwiększenie się pewnej części majątku zapisuje się po stronie lewej, zmniejszenie się zaś po prawej, np. na koncie kasy każdy wpływ gotowizny notuje się po stronie lewej, każda zaś wypłata — po prawej. Różnica sum, wpisanych po obu stronach, wykazuje stan gotowizny.

Conto corrente (z włoskiego, czyt. konto-korente), znaczy *rachunek bieżący.* Wykaz, który obejmuje wszystkie interesy, dotyczące jednej i tej samej osoby, lub firmy, za pewien okres rachunkowy, z podziałem na długi i wierzytelności, nazywa się *rachunkiem bieżącym,* albo *kontokorentem.* Nazwa ta przywiązana jest zarówno do samego wykazu, jako też i do odpowiedniego rachunku księgi, z której jest wyciągnięty.

Contra (czyt. Kontra)—przeciw.

Cook (czyt. Kuk) *Jakób,* żeglarz angielski, ur. 27 października r. 1728; odbył 3 sławne podróże; pierwsza trwała od 30 lipca r. 1768 do 11 marca 1771 r.; Cook dotarł wówczas do Australji, odkrył *cieśninę Cooka* i przebył wąską cieśninę pomiędzy Australją i Nową Gwineą. Podczas drugiej podróży (od 13 lipca r. 1772 do 30 lipca r. 1775), zwiedził Nową Zelandję, dotarł śród wielkich niebezpieczeństw do 71° szerokości i przepłynął około przylądka Horn. W trzecią podróż puścił się 12 lipca r. 1776, celem znalezienia przepływu z oceanu Atlantyckiego na ocean Wielki; odkrył wówczas wyspy Sandwich, zbadał zachodni brzeg Ameryki, dokonał wielu odkryć na oceanie Spokojnym; 14 lutego r. 1779 zamordowany został przez krajowców na Hawai.

Cooper (czyt. Kuper) *Jakób Fenimore*, romansopisarz amerykański, ur. r. 1789, um. r. 1851. Naśladowca Walter Scotta, był szczególnie mistrzem w malowaniu amerykańskiej przyrody, tudzież scen z życia Indjan i osadników amerykańskich. Śród licznych jego romansów pierwsze miejsce zajmują: „Szpieg" i „Lionel Lincoln". Na język polski przetłumaczono „Szpiega", „Pionierów", „Ostatniego Mohikanina" i „Stepy".

Coppée *Franciszek*, ur. r. 1842, um. r. 1908, poeta francuski, autor wielu liryk, natchnionych uczuciem patrjotycznem, oraz utworów dramatycznych, jak „Bezrobocie kowali", „Przechodzień", „Klejnoty wyzwolenia", w których porusza kwestje społeczne.

Cordova, ob. *Korduba.*

Corneille *Piotr*, ur. 1606 r. w Rouen, zm. w Paryżu 1684 r., sławny dramaturg francuski, autor przerobionego z dramatu hiszpańskiego „Cyda", „Horacego", „Cynny", „Polieuktesa" i innych. Ton bohaterski jego utworów porywał Francuzów. Mało jest jednak szczerego uczucia w dziełach tego poety, więcej suchej deklamacji, sztuczności i przesady.

Corpus delicti (czyt. Korpus delikti)—dowód rzeczowy zbrodni, np. narzędzie, które było użyte do spełnienia przestępstwa, sfałszowany dokument i t. p.

Corpus juris (czyt. Korpus juris), zbiór praw. *Corpus juris civilis*—zbiór praw cywilnych rzymskich. *Corpus juris canonici*—zbiór prawa kanonicznego czyli kościelnego.

Correct (czyt. korekt)—poprawny, bez błędów, bez zarzutu.

Correggio *Antoni*, ur. r. 1494, zm. r. 1534, jeden z najznakomitszych mistrzów malarstwa włoskiego, nadawał szczególny czar swym obrazom blaskiem, cudnymi rzutami światłości, oraz słodyczą wyrazu twarzy niewieścich. Słynne jest jego „Wniebowstąpienie" i „Wniebowzięcie N. Panny"—obydwa malowane w kopułach kościołów w Parmie, a także „Magdalena czytająca książkę", „Zdjęcie z krzyża", „Chrystus Pan na Górze Oliwnej" i inne.

Corso (czyt. Korso), po włosku—plac wyścigowy; po miastach ulica lub plac, na którym odbywają się przechadzki publiczne i zabawy karnawałowe, lub kwiatowe, przeciągają jedne za drugimi świetne powozy, ozdobione kwiatami, zajęte przez damy wielkiego świata. Znane są tego rodzaju przejażdżki w Rzymie, gdzie jedna ulica zowie się *Corso.*

Cortéz (czyt. Kortez) *Ferdynand* (ur. 1485 r., um. 1546 r.) — awanturniczy zdobywca Meksyku i Kalifornji; w r.

1519, rozporządzając 11 okrętami, 630 ludźmi załogi i 14 działami, udał się z Kuby do Meksyku; w ciągu dwuch lat podbił całkowicie ten bogaty kraj i oddał pod panowanie Hiszpanji; król Karol V mianował go za to namiestnikiem Nowej Hiszpanji. W r. 1530 podbił Kalifornję. Mimo swych zasług, popadał często w niełaskę, gdyż posądzano go o chęć zdrady. W pochodach swych zdobywczych odznaczał się okrucieństwem, chytrością i przebiegłością.

Cosel *Anna* hr., piękna kochanka króla polskiego Augusta II, córka pułkownika duńskiego Burgsdorfa, ur. 1680 r.; wyszła za mąż za ministra saskiego Hoymba, lecz po zawiązaniu bliższych stosunków z królem, porzuciła męża; przez dziewięć lat wywierała wielki wpływ na Augusta II, lecz utraciwszy go w r. 1716, uwięziona została w twierdzy Stolpe, gdzie umarła 1759 r.

Costarica (czyt. Kostarika), rzeczpospolita w Ameryce środkowej, liczy 54.070 kilometrów kwadratowych (około 990 mil kw.) przestrzeni, a 320.000 mieszkańców. Główne miasto jest San José. Nazwa hiszpańska *Costarica* znaczy *bogate wybrzeże.*

Cotopaxi (czyt. Kotopaksi), najwyższy z czynnych obecnie wulkanów, w Kordyljerach w Ameryce Południowej, w rzeczypospolitej Ekwador, wznosi się do 5.060 m. wysokości; bezustannie prawie wybucha ogniem.

Coupé (czyt. kupe) — przedział w wagonie, w wozie pocztowym.

Cousin (czyt. Kuzę) *Wiktor,* znany filozof i pedagog francuski, ur. 1792 r., um. 1867 r. Spełniał rozmaite wyższe urzędy publiczne, wreszcie mianowany został parem Francji. W r. 1840 objął tekę ministra oświecenia, lecz po 8-iu miesiącach zmuszony był ze stanowiska tego ustąpić. Po wypadkach 1848 r. usunął się zupełnie od życia publicznego i oddał się wyłącznie pracy piśmienniczej. Cousin był jednym z gorętszych obrońców przymusu szkolnego. Zajmując w szkolnictwie wysokie urzędy, okazał wielki talent organizacyjny i zaprowadził dużo pożytecznych zmian. W kolegjum francuskiem założył katedrę literatur słowiańskich i zaprosił na nią Adama Mickiewicza.

Credo (wyr. łac., znaczy *wierzę),* tak nazywa się w kościele katolickim Symbol wiary, czyli Skład Apostolski, rozpoczynający się od słów *Wierzę w Boga Ojca,* a zawierający główne zasady religji chrześcijańskiej. We mszy św. — część po Ewangielji, w której kapłan odmawia Skład Apostolski.

Crème (czyt. *krem),* śmietana, rodzaj zimnej leguminy; w przenośni śmietanka, wybór, kwiat towarzystwa; kolor śmietankowy.

Cremona, departament włoski w Lombardji; główne jego miasto tejże nazwy leży nad rzeką Po, posiada wspaniałą katedrę, zbudowaną w r. 1170—1190 i wiele zajmujących budowli kościelnych i świeckich. Przemysł bardzo rozwinięty: zasługuje przedewszystkiem na wzmiankę wyrób instrumentów muzycznych (słynne skrzypce kremońskie). Mieszkańców 40.000.

Cremor tartari, ob. *Winny kwas.*

Crescendo (czyt. *kreszendo*), z włoskiego—rosnąc, wzmacniając; napisane w nutach muzycznych, znaczy: wzmacniając coraz bardziej siłę tonu za pomocą coraz głośniejszego śpiewania, coraz silniejszego dęcia w instrumenty dęte, lub coraz silniejszego uderzania w klawisze fortepianu i t. p.

Crevettes (wyr. franc., czyt. *krewet)*— krewetki, drobne raczki morskie, zjadane nawet żywcem przez smakoszów.

Crimen, wyr. łaciński, znaczy: występek, zbrodnia. *Crimen laesae majestatis* — zbrodnia obrazy majestatu (obraza monarchy).

Crispi *Franciszek*, włoski mąż stanu, ur. 1819 r., um. 1901 r. W r. 1848 dowodził powstaniem w Palermo, w r. 1849 został deputowanym i ministrem wojny rządu rewolucyjnego. Po upadku powstania zbiegł do Francji. W r. 1859 wrócił tajemnie do kraju; ułożywszy plan sławnej wyprawy Garibaldiego na Sycylję, wziął w niej czynny udział, poczem mianowany przez Garibaldiego ministrem spraw wewnętrznych i skarbu, musiał wkrótce opuścić to stanowisko. Po zjednoczeniu Włoch, jako poseł do parlamentu, był przez lat kilka członkiem skrajnej lewicy; po pewnym czasie jednak, zmieniwszy przekonania republikańskie na monarchiczne, został w r. 1876 ministrem spraw wewnętrznych, potem spraw zagranicznych; na tem stanowisku prowadził dalej politykę trójprzymierza (Włochy, Niemcy i Austrja). Parę razy upadał i powracał do władzy; wydaniem prawa przeciwko anarchji naraził się anarchistom; wreszcie porażki armji włoskiej w Abisynji (pod Aduą) zmusiły go do usunięcia się od polityki.

Cromwell *Oliver* (czyt. Kromwel), ur. 1599 r., zm. 1658 r., Lord Protektor Anglji. Posiadając niewielkie wykształcenie i nieco wiedzy prawniczej, obrany posłem do parlamentu r. 1628, rozpoczął swój zawód polityczny od opozycji przeciw królowi. Po wybuchu wojny domowej r. 1640, wziął w niej czynny udział, jako obrońca parlamentu. Jednocześnie porzuciwszy purytanizm, przyłączył się do najfanatyczniejszej sekty protestanckiej *independentów.* Wsławiony w bitwie pod Naseby, niezadługo r. 1648 zasiadł w sądzie nadzwyczajnym, mającym wydać wyrok na króla Karola I-go. Cromwell głosował za karą śmierci. Anglję ogłoszono rzecząpospolitą. Cromwell, wódz siły zbrojnej, posiadał już wówczas pełną władzę w państwie. Uśmierzył ruch rojalistyczny w Irlandji najstraszniejszem okrucieństwem i zniszczeniem kraju; w Szkocji pokonał Karola II-go i jego stronników. W r. 1653 mianowany przez parlament dożywotnim Lordem Protektorem, despotycznie sprawował władzę, prześladując srogo katolików i zwolenników upadłej dynastji. W r. 1657 parlament zaniósł doń „pokorną prośbę" o przyjęcie władzy i tytułu króla Anglji. Ale Cromwell, licząc się z opozycją independentów, tytułu królewskiego nie przyjął, zadawalniając się władzą pełniejszą i silniejszą od władzy monarchów angielskich. Fanatyzm religijny i despotyzm stanowiły zasadnicze tło jego charakteru.

Cronje *P. A.*, ur. około 1840 r., generał transwalski, zasłynął w wojnie Burów z Anglikami w r. 1899 i 1900; wzięty przez Anglików do niewoli, wysłany był na wyspę św. Heleny.

Crown-glas (z angielskiego, czyt. *kraunglas*—szkło koronne), szkło kryształowe, jasne, używane do celów optycznych, a różniące się od flintglasu (ob.) tem, że do składu jego nie wchodzi tlenek ołowiu.

Cud. Wyraz ten, w rozumieniu pospolitem, oznacza każde wydarzenie, każde zjawisko, które widzących je wprawia w zdumienie, jako niedające się wytłumaczyć przez znane im prawa natury. W pojęciu religijnem, teologicznem, jest to fakt, albo czyn, sprawiony nie skutkiem działania sił przyrody, ale wprost i bezpośrednio pochodzący od Boga.

Cuda świata. Pod nazwą *siedmiu cudów świata* rozumiano w starożytności pomniki sztuki budowniczej, które ogromem, trwałością i pięknością kształtów taki podziw wzbudzały, że uważano je za dzieła nadludzkie czyli cuda. Były to: 1) *Piramidy egipskie,* 2) *Faros* czyli latarnia morska w Aleksandrji, 3) *Wiszące ogrody Babilonu,* 4) *Świątynia Djany w Efezie,* 5) *Posąg Jowisza Olimpijskiego,* 6) *Mauzoleum w Halikarnasie,* 7) *Kolos Rodyjski.*

Cudnów (*Czudnów),* miasteczko w gub. Podolskiej, nad rzeką Teterewem, należało dawniej do województwa kijowskiego; tutaj r. 1600 hetmani polscy Jerzy Lubomirski i Stanisław Po-

tocki zmusili Szeremietjewa, wodza moskiewskiego, do złożenia broni.

Cudzołóstwo, nieprawy związek płciowy z osobą pozostającą w związku małżeńskim z kim innym, potępiony jako występek przez wszystkie prawie religje i prawodawstwa; są ślady, że w Polsce karane było śmiercią; statut litewski pozwalał mężowi zabić wiarołomną małżonkę i uwodziciela.

Cudzoziemiec, mieszkaniec obcej ziemi, obywatel obcego państwa, u narodów starożytnych ulegać musiał oddzielnym ustawom, a i obecnie każde państwo oznacza warunki, na jakich cudzoziemcom dozwala wstępu na swoje terytorjum. W dawnej Polsce cudzoziemcy przyjmowani byli gościnnie; prócz niewielkiej opłaty zwanej *gabellą* nie podlegali żadnym specjalnym ciężarom, a nawet często korzystali ze znacznych przywilejów.

Cudzysłów, znak pisarski, dwa przecinki położone na początku i na końcu wyrazu lub zdania, dla uwydatnienia słów obcych, przytoczonych wiernie, ale nie będących własnością samego pisarza.

Cug, z niem., zaprząg w 4, lub 6 koni jednej maści; posunięcie figury (w szachach); prąd powietrza, przeciąg, przewiew; ciągnięcie, przelot ptaków.

Cukier znajduje się w soku bardzo wielu roślin; w małych ilościach — we wszystkich owocach słodkich, w nektarze kwiatowym, a stąd też i w miodzie. W większych ilościach znajduje się w soku trzciny cukrowej, klonu cukrowego, buraków, marchwi, ananasów, daktyli, pomarańcz, niektórych palm. Jako związek chemiczny należy do grupy węglowodanów. Pod wpływem kwasów rozcieńczonych, oraz fermentu, zwanego inwertyną (występującego w drożdżach) rozpada się na *cukier gronowy* i *cukier owocowy*. Ogrzany, z początku żółknie, potem ciemnieje, przechodząc w charakterystycznie pachnący *karmel* o gorzkawym smaku. Dawniej otrzymywano cukier przeważnie z trzciny cukrowej; od początku ubiegłego wieku wydobywają go także z buraków cukrowych. W handlu spotyka się bądź w postaci białej drobnokrystalicznej masy (cukier w głowach), bądź w postaci mączki, bądź wreszcie jako t. zw. cukier lodowaty w postaci wielkich kryształów. Fabrykacja cukru z buraków rozpada się na następujące działy: 1) wydobyte z ziemi buraki płuczą w zimnej wodzie i oczyszczają z zepsutych części; 2) wyciskają z nich sok, roztarłszy je poprzednio na miazgę—jest to sposób dawniejszy; obecnie krają je na plastry i wyciągają sok gorącą wodą; 3) otrzymany sok czyszczą, pozbawiając go włókien i protoplazmy komórek przez filtrowanie, zaś z zawartego w nim białka i innych ciał niekrystalicznych przez dodanie wapna i następnie wydzielenie kwasem węglowym; wreszcie od substancji barwiących, resztek białka i innych związków węglowych uwalniają go drogą filtrowania przez warstwy węgla kostnego; 4) sok ten, przez odparowanie wody w próżni, zamieniają na sok gęsty, czyli syrop, który znów przepuszczają przez węgiel kostny; 5) otrzymany syrop koncentrują jeszcze bardziej i pozostawiają go w spokoju, wtedy cukier krystalizuje, pozostawiając niekrystalizujący już sok, t. zw. ług pokrystaliczny; 6) uwolniony od ługów pokrystalicznych t. zw. cukier surowy podlega jeszcze czyszczeniu, czyli rafinowaniu drogą kilkakrotnych krystalizacji i filtrowań; tak uwolniony od resztek niekrystalizującego ługu, czysty cukier zaprawiają niewielką ilością ultramaryny, aby mu odebrać resztki żółtawej barwy; następnie rozpuszczają go na możliwie gęsty syrop, który po nowem oczyszczeniu wlewają w formy: tam krystalizuje, przyjmując znaną formę głów, w których go w handlu najczęściej spotykamy jako cukier zupełnie czysty, czyli rafinadę. Cukier, skrystalizowany w drobne kryształki, daje t. zw. mączkę, czyli farynę. Wszystkie ługi pokrystaliczne, zlane razem, noszą ogólne miano *melasy*. Jest to gęsty, nieprzyjemnie szuwaksem cuchnący płyn, barwą do smoły podobny, zawiera około 2% cukru. Cukier ten można jeszcze wydobyć, lecz z trudnością; melasy używają do wyrobu gorszych gatunków spirytusu. W podobny sposób otrzymują cukier z trzciny cukrowej i innych cukrodajnych roślin. Melasa z trzciny cukrowej, po przejściu fermentacji alkoholowej, daje rum.

Cugant, *cugowiec*, koń należący do cugu, zaprzęgany do karety.

Cugiel, z niem.—lejc, wodze, pas rzemienny do kierowania końmi; w cuglach dobiedz do mety—znaczy bez wysiłków dobiedz, nie przynaglając konia uderzeniami.

Cukier gronowy *(glukoza, dekstroza)*—bardzo pospolity w państwie roślinnem; znajduje się w większości owoców słodkich, w miodzie. Znajduje się także we krwi, wątrobie; występuje w moczu przy chorobie cukrowej. Jest to ciało podobne do cukru zwyczajnego, tylko mniej od niego słodkie. Chemicznie należy do węglowodanów.

Cukier lodowaty — jest to zwyczajny cukier, otrzymywany w wielkich kryształach przez powolną krystalizację niezbyt gęstego syropu cukrowego. Niekiedy, aby przyśpieszyć krystalizację, przeciągają w naczyniu z syropem nitki bawełniane, które w cukrze lodowatym pozostają.

Cukiernictwo — sztuka wyrabiania wszelkiego rodzaju cukierków, pastylek, owoców smażonych w cukrze i t. p. Obecnie w zakres prac *cukierniczych* wchodzi także przyrządzanie delikatniejszych ciast.

Cukromocz, inaczej *cukrowa choroba, moczówka cukrowa*, a po łacinie *diabetes* — choroba polegająca na wydzielaniu przez organizm ludzki za pośrednictwem moczu znacznej ilości cukru, którego ilość dochodzi niekiedy do 5%, gdy w moczu ludzi zdrowych niema nawet śladu cukru. Objawy tej choroby bywają następujące: silne pragnienie, wydzielanie dużej ilości moczu, swędzenie ciała, osłabienie, a potem wychudnienie. Przyczyn tej choroby szukać należy w dziedziczności, zakłóceniach nerwowych, długotrwałych i silnych wzruszeniach, podagrze i t. p.

Cukrowa trzcina — roślina z rodziny *traw*, pochodząca prawdopodobnie z Indji, dla zawartego w niej soku, z którego wyrabiają cukier, uprawiana obecnie w wielu krajach gorących i na południowych wybrzeżach Europy. Szczególnie pomyślnie udaje się uprawa trzciny cukrowej w Ameryce Południowej, dokąd przeniesiono ją jeszcze w wieku XVI. Rozmnażają ją z odkładów; wysokość jej dosięga $2^1/_2$ — 4 m., przy grubości od $2^1/_2$–5 cm. Rdzeń jej zawiera słodki sok. Trzcina cukrowa dojrzewa do zbioru w ciągu 9—15 miesięcy po zasadzeniu; wymaga gorącego klimatu i żyznej ziemi.

Culm *(Kulm)*, ob. *Chełmno*.

Culmsee *(Kulmsee)*, ob. *Chełmża*.

Cunctator (z łac., czyt. Kunktator), wahający się; przydomek nadany dyktatorowi rzymskiemu Fabjuszowi Maksymowi, który w wojnie z Hannibalem (r. 217 przed Chr.) trzymał się taktyki nużenia nieprzyjaciela ciągłymi pochodami i odwlekania momentu stanowczej walki.

Cupido, *Kupidyn*, rzymska nazwa bożka miłości *Erosa* (ob.).

Curitiba (czyt. *Kurytyba*), główne miasto prowincji Parana w Brazylji, nad rzeką Yoo; posiada liceum, liczy 15.000 mieszk.

Curiosum (czyt. *kuriozum*), znaczy tyle, co rzecz dziwna, ciekawa, rzadka, osobliwa.

Curriculum vitae (czyt. *kurikulum wite*)—dosłownie: przebieg życia, krótki życiorys.

Cuvier (czyt. Kiwie) *Jerzy Leopold Fryderyk*, baron, ur. 1769 r., um. 1832 r.; słynny przyrodnik francuski, który zbo-

gacił naukę pracami o bardzo doniosłem znaczeniu; on to anatomję porównawczą podniósł do znaczenia nauki. Liczne jego dzieła przyrodnicze, szczególniej z zakresu zoologji, mają trwałą wartość naukową.

Cyan—gaz bezbarwny, trujący, złożony z węgla i azotu; sam przez się nie ma żadnego znaczenia, natomiast w związku z innemi ciałami występuje bardzo często (ob. *Cyanowodór).*

Cyanek, ob. *Cyanowodór.*

Cyanowodór, inaczej *kwas pruski* lub kwas *cyanowodorny*—składa się z węgla, azotu i wodoru. Związek bardzo ważny, raz ze względu na to, iż sam on i niektóre jego połączenia należą do najsilniejszych trucizn, jakie znamy, a następnie i z tego powodu, że wchodzi w skład wielu związków, mających duże zastosowanie w technice. — Zawierają go w małej dozie gorzkie migdały, liście lauru, pestki wiśni, śliwki i t. p. Cyanowodór jest to ciecz bezbarwna, łatwo lotna, zapachem przypominająca gorzkie migdały. Zabójcza trucizna. W związku z tlenkami metalów daje wiele bardzo pożytecznych soli, t. zw. *cyanków*. Z potasem daje *cyanek potasu* — sól białą, rozpuszczalną w wodzie; z solami żelaza daje szereg cyanków, a mianowicie: 1) *żelazocyanek potasu,* żółtą sól rozpuszczalną w wodzie, nie trującą, używaną do wyrobu błękitu pruskiego i błękitu Turnbulla; 2) *nadżelazocyanek potasu*—sól czerwono-brunatną, rozpuszczalną w wodzie, służącą również do wyrobu błękitu pruskiego, używaną i w farbierstwie, jako bejca odbarwiająca.

Cybele, albo *Rhea* (z greckiego *Kybele),* pierwotnie bogini frygijska, uosobienie płodozdajnej przyrody; sławiona przez Greków jako *wielka matka bogów;* czczona również i w Rzymie. Przedstawiano ją jako bogato strojną matronę, z koroną na głowie.

Cyborjum—ozdobna szafka, w której przechowuje się puszka z Najśw. Sakramentem, zwana też *tabernaculum.*

Cybulski *Napoleon*, dr. med., ur. r. 1854 na Litwie. Studjował w akademji petersburskiej, w której następnie był prosektorem przy katedrze fizjologji. Obecnie profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Ogłosił cały szereg prac z dziedziny fizjologji.

Cybulski *Wojciech,* uczony polski, ur. r. 1808 w Koninie, um. r. 1867 w Wrocławiu; waleczny oficer z 1831 r. Od r. 1841 profesor języków i literatur słowiańskich w uniwersytecie berlińskim, a od r. 1860—wrocławskim; pozostawił wiele dzieł poważnych w języku polskim i łacińskim.

Cyc, spolszczenie wyrazu holenderskiego *sits*, tkanina bawełniana, biała, lub kolorowa, zwana obecnie *perkalem*, w końcu XVIII wieku pod nazwą *cycu* weszła w powszechne użycie na spódnice i suknie kobiece, firanki i pokrycie mebli.

Cycero *Marcus Tullius*, najsławniejszy krasomówca rzymski, ur. 106 r., um. 43 r. przed Chr. Z przekonań republikanin, piastował godność kwestora, pretora i konsula. Na tem ostatniem stanowisku wykrył i stłumił niebezpieczny dla całości państwa spisek Katyliny, za co uczczony przez lud tytułem: „ojca ojczyzny". Wśród wojen domowych i zabiegów o zdobycie najwyższej władzy nad Rzymem uległ Cycero prześladowaniom i wygnaniu z kraju, a choć następnie przywołany do ojczyzny, nie ustając w zwalczaniu ambitnych dążeń wielkich mężów Rzymu, od Cezara do Antonjusza, przez siepaczy tego ostatniego został zamordowany. Z dzieł jego wiele przechowało się do naszych czasów; z mów, będących wzorem pięknej i poprawnej łaciny, doszło w całości 57.

Cyclamen *(Gdułа)* — roślina trwała z rodziny *pierwiosnkowatych;* hoduje się w ogrodach dla oryginalnych kwiatów; bulwa jej jest jadowita.

Cyd (czyt. *Sid),* sławny wojownik hiszpański, żył w XI wieku, a nazywał się właściwie *Roderyk Diaz de Vivar.* Z powodu wielkich czynów rycerskich rodacy jego dali mu przydomek *Kampeador*, to jest *wojownik.* Arabowie zaś, którzy wówczas zamieszkiwali także Hiszpanję, nazywali go *Sejid*, to jest *Pan*, z czego z biegiem czasu urobiło się *Sid.* Cyd jest główną osobą wielu romansów rycerskich i poematów ludowych, które powstały w Hiszpanji między rokiem 1100 a 1400.

Cyferblat, podzielona na równe części okrągła tarcza, po której przesuwa się wskazówka, oznaczająca punkty podziału; w szczególności *cyferblat* zegarów.

Cyfry, znaki piśmienne, służące do oznaczania liczb. W systemacie liczenia dziesiętnym powszechnie przyjęto dziesięć takich znaków: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0, które zowią się cyframi *arabskiemi,* lub indyjskiemi, gdyż doszły do nas od Hindusów za pośrednictwem Arabów. Rzymianie używali znaków: I, V, X, L, C, D, M, które oznaczały 1, 5, 10, 50, 100, 500 i 1000; cyfra stojąca z lewej strony cyfry większej, zmniejszała tę ostatnią o tyle jedności, ile sama wyrażała, np. IV znaczyło 4, XL znaczyło 40. Cyfr arabskich, choć postaci nieco odmiennej, używać zaczęli kupcy włoscy w wieku XIII; rozpowszechniły się jednak dopiero w w. XVI, ułatwiając działania arytmetyczne, przedtem, przy systemie cyfr rzymskich, bardzo trudne, długie i zawiłe. Wraz ze znakami przybył wyraz arabski *sifr,* t. z. zero; od niego pochodzi wyraz *cyfra.*

Cyfrowane pismo, pismo używane w korespondencji dyplomatycznej i depeszach; składa się z liczb, lub też umówionych znaków; czytać je, czyli *odcyfrowywać,* może ten tylko, kto rozumie znaczenie każdego znaku, t. j. posiada t. zw. *klucz.*

Cygani, plemię koczownicze, pochodzące z Indji Wschodnich; przybyło do Europy w znaczniejszych gromadach na początku XV-go wieku. Z początku przyjęci życzliwie w całej Europie, potem z powodu popełnianych kradzieży i oszustw, prześladowani szczególnie we Francji za Franciszka I-go; r. 1577 wypędzeni z Niemiec przez sejm Rzeszy, w znacznej ilości przywędrowali Cygani do Polski i Litwy, gdzie zastali już współrodaków, którzy przybyli w r. 1417. Wprawdzie i tu konstytucja sejmowa z r. 1557 skazała ich na wygnanie, jednak w praktyce do skutku to nie doszło; najgęściej snuli się Cygani po województwie Podlaskiem; wielu z nich osiadło i zlało się z ludnością miejscową (szczególnie na Litwie), przynosząc istotny pożytek rękodziełom krajowym. Na Litwie miewali Cygani znaczniejszych zwierzchników, zwanych wójtami, lub królami cygańskimi, wybieranych często z pośród szlachty polskiej, potwierdzanych przez królów i możnowładców. W wielu przysłowiach naszych uwydatniono przewrotność cygańską; kilka utworów beletrystycznych osnuto na tle ich życia. Liczba ludności cygańskiej w Europie niepewna, przypuszczalnie około 500.000. Odznaczają się śniadą cerą i ciemnymi włosami, składem ciała muskularnym i silnym; młode kobiety zwykle urodziwe; Cygani prowadzą życie tułacze, trudniąc się rzemiosłami, skłonni do kradzieży i oszustwa, lubią muzykę i śpiew; żyją w bandach pod osobnymi naczelnikami; nie mają własnej religji, ale łatwo przyjmują inne; stare Cyganki trudnią się wróżbiarstwem i leczeniem pokątnem.

Cygara — liście tytuniowe, zwijane w kształt walka mniej lub więcej zwężającego się ku końcom. Wyrabiają je ze wszystkich prawie gatunków tytuniu. Za najlepsze uchodzą cygara hawańskie, wyrabiane bądź na miejscu, bądź też w Europie z liści tytuni hawańskich.

Cykl, z greck. *koło*, okrąg, w znaczeniu przenośnem szereg, stanowiących pewną całość dzieł sztuki, nauki, lub literatury, np. mówi się: cykl obrazów, cykl powieści i t. p. *Cykl* znaczy także

okres, czyli przeciąg czasu, po upływie którego pewne zjawiska powtarzają się. I tak: *cykl księżycowy* jest to okres 19 lat, po upływie których przypadają zmiany księżyca prawie dokładnie w te same dni roku; *cykl słoneczny*—okres 28 lat, po których porządkowe dni miesiąca przypadają na te same dni tygodnia, co przed laty 28-miu.

Cyklady, gromada około 220 wysp na morzu Egejskiem, stanowiących oddzielną prowincję królestwa Greckiego.

Cyklinga, *cyklina* — stal z ostremi krawędziami do gładzenia drzewa.

Cyklista, zwolennik sportu kołowego, jeżdżący na welocypedzie, kolarz.

Cyklodrom—miejsce ogrodzone do jeżdżenia i do wyścigów na bicyklach, rowerach i t. p.

Cyklon. Gdy wiatry tworzące *wir powietrzny* wieją z wielką prędkością (25 metrów na sekundę, lub prędzej), natenczas wir taki zowiemy *cyklonem*, czyli *burzą wirową*, także *orkanem, huraganem*.

Cyklopi. Bajeczna historja Grecji wspomina o olbrzymach z jednem okiem na środku czoła, silnych i dzikich, mieszkających po pieczarach i jaskiniach sycylijskich. Zwali się oni *cyklopami*, a jednego z nich, nazwiskiem Polifema, opisał Homer w Odysei.—Wielkie budowle w Argolidzie, ułożone z dużych, niczem niespojonych kamieni, wzniesione prawdopodobnie przez ludy zamieszkujące starożytną Grecję, przed przybyciem tam plemion aryjskich, nazywali Grecy „murami cyklopów".

Cykorja, czyli *podróżnik*, roślina z rodziny *złożonych*, ma korzeń gruby, długi, mięsisty, zewnątrz brudno-żółty, wewnątrz biały i gorzki. Łodyga od samego dołu rozgałęziona, dorasta 1 metra wysokości. Liście odziomkowe są pierzasto-dzielne, ku górze coraz mniejsze i grubo-ząbkowe. Kwiaty jasno-niebieskie zebrane w koszyczki, wszystkie języczkowate. Jest to ziele pospolite wszędzie przy drogach i miedzach, rośnie w całej Europie. Korzenie jego, zawierające sok mleczny, wysuszone, upalone i zmielone dają *cykorję*, używaną jako przymieszka do kawy.

Cykuta *(Szalej jadowity)* — roślina jadowita z rodziny *baldaszkowatych*, rośnie na mokrych łąkach, bagnach i t. p. Powoduje niekiedy otrucie bydła. Jest to najniebezpieczniejsza z roślin trujących w naszym kraju.

Cylinder, nazwa wielu przedmiotów, mających postać walca (ob.), używanych głównie w przemyśle, jak w walcowniach, prasach drukarskich, fabrykach tkackich, a nawet w budowie katarynek i innych instrumentów.

Cymbałki, narzędzie muzyczne strunowe, składa się ze skrzynki albo szufladki, na której przeciągniętych jest kilkadziesiąt strun. Uderzając pałeczkami w struny, wydobywa się z nich dźwięczne tony. Przyrząd ten dał początek dzisiejszym fortepianom, które też pierwotnie zwano *klawicymbałami*. *Cymbałkami* nazywa się też zabawkę dziecinną, złożoną z płytek metalowych, lub szklanych, wydających przy uderzeniu kolejne tony gamy djatonicznej.

Cymbały, u Rzymian *Cymbalum*, narzędzie muzyczne, znane już starożytnym Asyryjczykom. Składało się z dwu wklęsłych półkuli spiżowych, które przez uderzanie jednej o drugą wydawały silny dźwięk metaliczny.

Cymbrowie, albo *Kimbrowie*, lud pochodzenia celtyckiego—według niektórych uczonych, germańskiego—według innych; odznaczał się wysokim wzrostem, wysmukłą postawą, płowym włosem i niebieskiemi oczami. Lud waleczny, drapieżny, dziki, miał pierwotną siedzibę swoją w Jutlandji, którą zwano Chersonezem Cymbryjskim. Pierwszy raz w r. 113 przed Chr. wtargnęli Cymbrowie do dzisiejszej Styrji, w granice ludów sprzymierzonych z Rzymianami; stąd zwrócili się do Galji i Iberji, zagrażając przez lat 13-cie istnieniu państwa Rzymskiego. Dopiero zwycięstwo konsula Marjusza na polach Raudyjskich w r. 101 położyło kres istnieniu koczowniczych Cymbrów.

Cyna, pierwiastek, symbol chemiczny *Sn*, metal biały, ciągliwy. Rudy, z której wytapiają cynę, dotąd wydobywają najwięcej w Anglji. Cyna daje się klepać w bardzo cienkie blaszki, znane pod nazwą *cynfolji*, lub *staniolu*, używane do zawijania czekolady, mydełek i t. d. Cyna jest składnikiem wielu ważnych spiżów. Nadto używa się cyny do pobielania naczyń miedzianych, t. j. powlekania ich wewnątrz warstewką cyny, przez co zapobiega się łączeniu się z miedzią kwasów w trujące związki.

Cynamon—jest spodnią częścią kory drzewa cynamonowego *(cynamonowca)*. Zbiór kory cynamonowej odbywa się dwa razy do roku. Po wysuszeniu na słońcu, wiążą ją w paczki i puszczają w handel. Odpadki służą do wyrobu olejku cynamonowego. Cynamon ze względu na silny zapach i smak przyjemnie palący, bywa używany jako przyprawa do potraw.

Cyncynnat *(Lucius Quinctius Cincinnatus)*, znany obrońca patrycjuszów w walce ich z plebejuszami, uważany przez późniejszych Rzymian za wzór starorzymskiej cnoty i prostoty obyczajów. W r. 458 pr. Chr. oderwany od pługa i obrany dyktatorem, pokonał Ekwów, oswobodził wojsko rzymskie, oblężone na górze Algidus, i w 16 dni po tych czynach, złożywszy dyktaturę, mimo zdobytych łupów, wrócił do domu, by własną ręką uprawiać rolę. W r. 439 ponownie obrany dyktatorem, pokonał plebejuszów.

Cynfolja, ob. *Cyna*.

Cyngiel — haczyk pod zamkiem u strzelby, za którego poruszeniem spada kurek.

Cynik (z greckiego). Cynikami nazywano w starożytności filozofów (ob.), którzy nauczali, że cnota stanowi dobro jedyne, a wszystko, co nie jest cnotą, jest rzeczą obojętną, albo złą. Złem zatem jest rozkosz, majątek, piękność; zbytecznemi są nauka, sztuka, wytworność życia. Kto posiadł cnotę, nie potrzebuje zajmować się bliźnimi, uznawać praw społecznych. Człowiek powinien mieć jak najmniej potrzeb, prowadzić życie jaknajprostsze. Dziś *cynikami* przywykliśmy nazywać ludzi bezczelnych, nie ukrywających swego braku poczuć moralnych.

Cynk — pierwiastek, metal, symbol chemiczny *Zn*.— Cynk ma barwę srebrnawą, jest miękki, kruchy, nie kowalny, ogrzany daje się walcować; topi się w temperaturze 410°. W stanie wolnym nie występuje w przyrodzie. Najpospolitszemi rudami cynkowemi są: blenda cynkowa, czyli siarek cynku i galman, czyli węglan cynku. Czysty cynk rozpuszcza się łatwo w kwasach, nawet w occie; na powietrzu prawie że nie rdzewieje, dlatego też używany bywa do ochrony blach żelaznych od rdzewienia. Cynk wchodzi w skład wielu aljażów, jak mosiądz, bronz, najzylber; służy często na wyrób blach cynkowych, oraz różnych odlewów; używa się do ogniw galwanicznych. Związki cynku na ogół są trujące, dlatego też naczyń cynkowych nie pobielanych nie należy używać do przechowywania ani przyrządzania pokarmów kwaśnych.

Cynkografja — sztuka otrzymywania rycin przy pomocy płyt cynkowych. Zależnie od sposobu, jakim rysunek na kliszy zostaje wywołany, odróżniamy wielorakie gatunki cynkografji, z których każdy odmienną posiada nazwę. Z najważniejszych wymieniamy: rytowanie na cynku, chemigrafję, fotochemigrafję (fototypję, elektrochemitypję). Chemigraficznie otrzymuje się odbitkę w ten sposób: na wypolerowanej płycie cynkowej wykonywa się rysunek tłustą kredką, następnie polewa się płytę rozcieńczonym kwasem, który wygryza cynk w miejscach niezatłuszczonych przez kredkę, tworząc tam wgłębienia;

rysunek zaś pozostaje nietknięty, jako wypukłość. Tak przygotowaną kliszę pociąga się białkiem z farbą drukarską, która przylega do wyniosłości, nie dotykając wgłębień. Gdy tak zaczernioną kliszę przycisnąć do papieru prasą drukarską, odbije się na nim rysunek. Rycina wykonana w ten sposób zowie się cynkografją.

Cynkwejs, ob. *Biel cynkowa.*

Cynna *Lucius Cornelius*, patrycjusz rzymski, członek stronnictwa demokratycznego, służył jako legat w wojnie związkowej; r. 87 przed Chr., zostawszy konsulem, zażądał powrotu z wygnania Marjusza i wzbudził rozruchy. Wygnany, oblegał wraz z Marjuszem Rzym, który musiał się poddać; zawładnąwszy konsulatem razem z Marjuszem r. 86, po śmierci tego ostatniego utrzymał się na stanowisku do r. 84, sprawując nieograniczoną prawie władzę nad Rzymem. Zamordowany podczas buntu wojskowego przez własnych żołnierzy.

Cynober (siarek rtęci), minerał znajdujący się często w przyrodzie, najczęściej w kawałach ziarnistych, lub ziemistych. Barwę ma pięknie czerwoną, blask djamentowy. Służy jako bardzo trwała i piękna barwa szkarłatna, znana pod nazwą *vermillon*. Używa się także do otrzymywania metalicznej rtęci. Najwięcej obfituje w ten minerał Hiszpanja; znajduje się on także w Kalifornji, Meksyku i Chinach. Można go otrzymać sztucznie przez ogrzewanie rtęci z siarką.

Cypel—koniec śpiczasty; szczyt skały; klin lądu, wchodzący w morze; przylądek.

Cypr, wyspa na wschodnim zakątku Morza Śródziemnego; należy do Turcji, ale zostaje pod zarządem Anglji. Liczy 9.282 klm. kwad. (około 170 mil kwad.) przestrzeni, i 250.000 mieszkańców. Na Cyprze Fenicjanie przed 3.000 laty dobywali miedź z gór tamtejszych. Później były na Cyprze kolonje greckie. Przez kilka wieków wyspa ta należała do Wenecji. Kraj to niegdyś kwitnący, dziś ubogi, choć ma dobrą ziemię i łagodny klimat. Sławne z dobroci jest wino cypryjskie.

Cypryda—nazwa bogini *Venus* (od miasta Amathus na wyspie Cyprze), inaczej *Amathusia.*

Fig. 92. Cyprys.

Cyprys — drzewo iglaste z rodziny *cyprysowatych*, rośnie w krajach o klimacie umiarkowanym i gorącym, zwłaszcza w Azji i Ameryce Północnej. Kształt jego okazały i poważny, oraz ciemna zieleń igieł uczyniły z niego drzewo smutku; ludzie sadzą cyprysyna cmentarzach. Drewno cyprysu twarde, wonne, używane w Azji na budowle, odznacza się trwałością.

Cyranka, pospolita nazwa drobnych gatunków dzikich kaczek; uważana za oddzielny podrodzaj; ob. *Kaczka.*

Cyrano de Bergerac *Savinien* (ur. r. 1619 w Paryżu, um. r. 1655 tamże), pisarz francuski. Zaciągnął się do gwardji królewskiej, ale musiał z niej wystąpić z powodu awanturniczego życia; tysiącem z górą pojedynków pozyskał rozgłos. Pisma Cyrana dobrze odzwierciadlają jego charakter: wiele w nich dziwactwa, wad w kompozycji i stylu, ale obok tego wiele świeżości, fantastyczności i dowcipu.

Cyrceńskie igrzyska w Rzymie, zaprowadzone jakoby przez Romulusa na cześć Neptuna, a następnie za cezarów zmienione w uroczystość religijno-ludową z procesjami, wyścigami, zapasami, walką zwierząt i gladjatorów. Trwały od 4 do 14 września.

Cyrenaika (*Pentapolis*), prowincja na północnem wybrzeżu Afryki (obecnie

Barka zachodnia), około r. 630 przed Chr. skolonizowana przez Greków, od r. 543 kwitnąca republika, w r. 322 przechodzi pod władzę Ptolemeuszów Egipskich, później jest (r. 97 przed Chr.) prowincją rzymską, w w. VII po Chr. zdobyta przez Arabów zamienia się w pustynię.

Cyrk (*circus*), u Rzymian była to budowla przeznaczona na igrzyska konne i wozowe; składała się z galerji, czasami kilkopiętrowych, opasujących okrągłą płaszczyznę, zwaną *areną*, na której odbywało się widowisko; cyrki podobnego kształtu, lecz zawsze pokryte dachem, znajdują się obecnie w wielu miastach Europy.

Cyrkiel, narzędzie, złożone z dwu *nóżek* w jednym końcu zaostrzonych, w drugim połączonych z sobą ruchomo, używane do opisywania kół, mierzenia linji i podobnych czynności geometrycznych. Wynalazek tego narzędzia sięga odległej starożytności.

Cyrknickie jezioro, ob. *Kraina.*

Cyrkularz, okólnik, pismo uwiadamiające ogół, wydawane przez władze, lub osoby prywatne.

Cyrkuł, obwód, część miasta; biuro policyjne.

Cyrulik, ob. *Felczer.*

Cyrus *Wielki*, król Persów, założyciel monarchji staro-perskiej, pochodził z rodu Achemenidów; w r. 553 przed nar. Chr., pokonawszy Medów, oswobodził kraj swój z pod ich przemocy, poczem przy pomocy zjednoczonych plemion irańskich podbił Lidję, której królem był podówczas Krezus; w r. 539 zdobył Babilon, potem Syrję i Palestynę; Żydom zostającym w niewoli Babilońskiej wrócił wolność i pozwolił odbudować świątynię; Fenicja poddała się *Cyrusowi* dobrowolnie; stąd wrócił za Tygrys i podbił plemiona wschodnio aryjskie. Państwo *C.*, pod koniec jego życia (um. 529 r. prz. nar. Chr.), sięgało od Indu aż po Egipt i morze Egejskie. Poległ w bitwie ze Scytami. Cyrus z przymiotami polityka i wodza łączył dobrotliwość rzadko spotykaną u despotów azjatyckich. Umiał być wspaniałomyślnym i okazywał tolerancję w rzeczach religji.—2) *Cyrus Młodszy*—brat króla Artakserksesa II, dwukrotnie powstawał przeciw bratu, przyczem drugim razem wezwał na pomoc 10 tysięcy Greków. Nastąpiła bitwa pod Kunaksą w 400 r. prz. nar. Chr., w której poległ Cyrus. Odwrót 10 tysięcznego wojska greckiego opisał Ksenofont.

Cyryl św., opowiadacz nauki chrześcijańskiej w krajach południowo słowiańskich i w Morawji w w. IX. Wraz ze starszym bratem Metodym znani są pod nazwą *Apostołów Słowiańskich.* Cyryl ur. r. 827 w Salonikach, porzuciwszy dwór cesarski, został mnichem. W 24 roku życia był wysłany z posłem Jerzym do księcia Saraceńskiego, a następnie podążyli obydwaj bracia z poselstwem do Chazarów. Część Chazarów przyjęła chrześcijaństwo. Między r. 862 a 864, na żądanie księcia morawskiego Rościsława, udali się bracia apostołowie do Morawji. Przyjęci serdecznie, przez lat 5 pracowali nad ugruntowaniem wiary chrześcijańskiej, tłumaczyli pismo święte na język słowiański, w słowiańskim języku odprawiali nabożeństwo. Oskarżeni o kacerstwo przez duchowieństwo niemieckie, wezwani byli r. 867 przez papieża Adrjana II do Rzymu, gdzie usprawiedliwili się zupełnie i wyświęceni zostali na biskupów. Ś-ty Cyryl złamany pracą, godności biskupiej nie przyjął i w roku następnym, wstąpiwszy do klasztoru, um. r. 869. Najważniejszą jego zasługą wobec Słowiańszczyzny jest ułożenie abecadła, które posłużyło za podstawę piśmiennictwu słowiańskiemu.

Cyrylica, alfabet, ułożony przez św. Cyryla (ob.) dla Słowian w połowie wieku IX,—ma za podstawę piśmienne znaki greckie, z dołączeniem kilkunastu znaków poczerpniętych z języka łacińskiego, hebrajskiego i armeńskiego

lub nowo-wynalezionych, a przeznaczonych dla wyrażenia niektórych dźwięków mowy słowiańskiej. Abecadło używane obecnie w Rosji jest zmienioną nieco przez Piotra W. cyrylicą i nazywa się *grażdanką,* z powodu zastosowania jej do książek świeckich (grażdańskich).

Cysalpińska rzeczpospolita, nazwa państewka utworzonego r. 1796 przez generała Bonapartego we Włoszech północnych, składała się z rzeczypospolitych Cyspadańskiej i Transpadańskiej.

Cysta *(torbiel)* — guz w kształcie worka, napełnionego płynem surowiczym, lub ropnym, a nawet krwawym. Rozwój cysty bywa bardzo powolny; rośnie ona całemi latami, a dopiero, doszedłszy do wielkich rozmiarów, sprawia chorym mniejsze, lub większe dolegliwości. Rozwija się w mózgu, wątrobie, płucach i innych organach wewnętrznych. Niekiedy dochodzi wielkości głowy ludzkiej, a waży kilkadziesiąt funtów. Leczenie tylko operacyjne.

Cysterna—zbiornik najczęściej podziemny i sklepiony do przechowywania wody deszczowej, w miejscowościach pozbawionych wody źródlanej, przydatnej do picia. Cysterny znane były w najodleglejszej starożytności, szczególnie w pustyniach, a także na szczytach gór, gdzie wody dostarcza jedynie deszcz.

Cystersi. Założycielem tego zakonu był zmarły na początku XII wieku opat benedyktyński Robert, który w miejscowości Citeaux (czyt. Sito), we Francji, po łacinie Cistertium, zbudował pierwszy klasztor. Zakon ten przyjął regułę ś-go Benedykta. Były także klasztory żeńskie tej reguły, a zakonnice zwano *Cysterskami.* Cystersi uprawiali rolę, hodowali bydło, zajmowali się ogrodnictwem, tworzyli misje, walczyli z herezją. Do Polski przybyli z Francji i Niemiec około r. 1140, ale przyjmowali na zakonników aż do wieku XVI tylko Niemców, Francuzów lub Włochów. Osiadali zwykle w puszczach, które zamieniali rychło w kwitnące osady, dając przykład dobrej uprawy ziemi. Słynęły opactwa ich w Wągrowcu, Jędrzejowie, Oliwie (pod Gdańskiem), Sulejowie, Koprzywnicy, Mogile i t. d.

Cytadela (z włoskiego), mała twierdza w mieście, lub poza miastem, przeznaczona ku ochronie załogi miasta przed zbuntowanym ludem. Od domów miejskich oddzielona jest *esplanadą* (ob.). Obecnie, gdy system fortyfikacyjny polega na otaczaniu rozległych placów pasem oddzielnych fortów, cytadele straciły dawne swe znaczenie.

Cytować—przytaczać w całości czyjeś słowa.

Cytowiany (żmudzkie *Tituwienaj),* miasteczko w gub. Kowieńskiej, pow. Szawelskim, na północ od Rosień. Niegdyś znajdował się tu zamek obronny, zniszczony przez Krzyżaków r. 1296.

Cytra, instrument muzyczny płaski, strunowy, z którego wydobywa się ton za pomocą włożonego na palec metalowego pierścionka, zaopatrzonego w odpowiedni haczyk do trącania strun.

Cytryna — drzewo z rodziny *pomarańczowatych.* Pochodzi z Indji wschodnich, dziś rozpowszechnione we wszystkich krajach Europy południowej. U nas hodowane w cieplarniach. Istnieje kilka gatunków cytryn i wiele odmian. Wszystkie mają białe wonne kwiaty i duże żółte owoce. Do rodzaju tego należą: *cytryna pomarańcza, cytryna bergamotka, cytryna cedrat* i inne. *Cytryna lekarska,* czyli *właściwa,* jest niewielkiem drzewkiem (wysokości 3 do 5 m.) ciernistem, którego owoce, powszechnie znane pod nazwą *cytryn,* używają się do przygotowania napojów kwaskowatych, t. zw. lemonjady; przez parowanie soku cytrynowego dobywa się zeń *kwas cytrynowy.* Ze skórki dobyć można *olejek cytrynowy,* używany w perfumerji i medycynie; skórki używa się na wyrób konfitur i przypraw. Uprawiają cytryny we Włoszech, w Sycylji, w Nicei, na wyspach Azorskich i Kanaryjskich, gdzie kwitną prawie przez cały rok i wciąż wydają owoce.

Cytrynek *(Rhodocera),* rodzaj motyli dziennych, należy do najpospolitszych u nas i zjawia się wczesną wiosną. Samce mają skrzydła żółte, samice białawo-żółte z plamą pomarańczową pośrodku. Jajka składają na liściach szakłaku, rzadziej na liściach dębowych. Gąsienice i poczwarki są zielone.

Cytwar — pod nazwą tą znane są pączki niektórych gatunków bylicy, z Afryki i Azji Mniejszej, używane jako jeden ze środków przeciw robakom u dzieci. Mają one silny zapach korzenny i gorzki smak; własności lecznicze zawdzięczają zawartej w nich *santoninie.*

Cywilizacja (z łac. *civis*—obywatel), wyrazem tym oznaczamy sumę zdobyczy materjalnych i duchowych, które człowiek osiągnął na ziemi od początku istnienia swego w stanie społecznym, czyli towarzyskim. Z każdem stuleciem wstępuje ludzkość na coraz wyższe szczeble cywilizacji, odkrywając coraz to nowe prawdy naukowe, dochodząc do coraz wspanialszych odkryć i wynalazków, doskonaląc swój umysł i poczucie moralne. Ludzie współcześni są dziedzicami zdobyczy cywilizacyjnych odległych pokoleń i, powiększywszy je własnym dorobkiem, przekażą je pokoleniom następnym.

Cywilna lista. Listą cywilną nazywają tę część wydatków państwowych, która w państwach monarchicznych przeznaczona jest na utrzymanie monarchy wraz z jego rodziną. W państwach o formie rządu republikańskiej listy cywilnej niema, lecz w budżecie pomieszczona jest odpowiednia suma na pensję prezydenta rzeczypospolitej, jako naczelnika państwa.

Cywilna śmierć, ob. *Śmierć cywilna.*

Cywilne małżeństwo, ob. *Małżeństwo.*

Cywilne prawo, ob. *Prawo.*

Cywilny obywatelski; niewojskowy i nieduchowny; urzędnik stanu cywilnego jest to urzędnik sporządzający akta urodzenia, małżeństwa i śmierci.

Cyzelowanie, w ogólności obrabianie metalów za pomocą narzędzi ostrych a więc np. wygładzanie odlewów metalowych; w ściślejszem zaś znaczeniu —wykonywanie na blachach srebrnych i złotych rysunków wypukłych, które otrzymuje się najpierw za pomocą stempli i młotów, a następnie wykończa rylcem złotniczym.

Czaban *Eaward Paweł,* ur. r. 1819 w Warszawie, um. r. 1897, pracował w kopalniach węgla w Anglji, a w r. 1850 założył handel węglem w Rouen (czyt. Ruan). Pracą i zapobiegliwością doszedł do znacznego majątku, który przeznaczył na zakłady naukowe i dobroczynne w Polsce.

Czachórski *Władysław,* ur. r. 1850 w Lublinie, artysta malarz, mieszka w Monachjum; obrazami swymi zyskał sławę w kraju i zagranicą.

Czacki *Tadeusz,* ur. 1765 r. w Porycku na Wołyniu, uczony historyk

Fig. 93. Tadeusz Czacki.

i prawnik, entuzjastyczny krzewiciel oświaty. Z prac jego piśmienniczych najbardziej cenionem jest dzieło „O litewskich i polskich prawach". Jako obywatel i urzędnik państwowy zabiegał Czacki gorliwie o podniesienie

przemysłu górniczego w Polsce i uporządkowanie skarbowości. Po upadku państwa polskiego zwrócił wszystkie siły swoje ku pracom kulturalnym i oświatowym. Należał do założycieli Tow. przyjaciół nauk w Warszawie, a w r. 1803 powołany na wizytatora szkół w gubernjach Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej oddał się nowemu zadaniu z gorącą wolą służenia jaknajlepiej krajowi. Opracowawszy wespół z Kołłątajem „program gimnazjum dla gubernji Wołyńskiej i innych", z największą gorliwością zbierał ofiary na szkołę, która miała być wzorem dla całego kraju. W r. 1805 nastąpiło otwarcie zakładu, znanego pod nazwą Liceum Krzemienieckiego. Uposażył je Czacki w bogaty księgozbiór, gabinet mineralogiczny, ogród botaniczny i t. p. Pragnieniem jego było, aby szkoła ta praktycznie i teoretycznie przysposabiała młodzież do życia, aby tworzyła użytecznych pracowników w każdym zawodzie. Poza tem układał programy konwiktu dla kandydatów sposobiących się na nauczycieli parafjalnych i szkoły guwernantek, ustawy dla szkół parafjalnych i t. d. Gorączkową, wytężoną pracę wielkiego męża przerwał zgon w r. 1813.

Czad, nazwa gazów, powstających przy niedokładnem spaleniu węgla, a wywołujących skutki znane pod nazwą *zagorzenia*. Najszkodliwszym z tych gazów jest *tlenek węgla* (ob. *Węgiel*), który, gdy ciąg powietrza przez zamknięcie pieca jest przerwany, nie może się zamienić na kwas węglany i rozchodzi się po izbie.

Czad, *Cad, Tsad*, t. j. *Wielka woda*, jezioro w Afryce, w Sudanie środkowym. Obfituje w ryby; spotyka się w niem krokodyle i konie rzeczne. Na brzegach żeruje mnóstwo wodnych ptaków i całe stada bawołów i nosorożców.

Czahary (wyr. małoruski), obszary łąk mokrawych na Rusi, porosłe najczęściej krzakami olszy, a w lecie pokryte bujną zielonością. Jest to ulubione miejsce pobytu sarn, zajęcy, cietrzewi, kuropatw.

Czajewicz *Aleksander*, matematyk, ur. r. 1843 w Warszawie. Po ukończeniu Szkoły Głównej ze stopniem magistra nauk fizyko-matematycznych, napisaniu i obronie rozprawy p. t. *Rozróżnianie największości i najmniejszości całek pojedyńczych*, otrzymał w r. 1869 prawo wykładu rachunku wyższego w tejże Szkole, w charakterze docenta. W roku 1870 został sekretarzem dyrekcji Tow. Kredytowego m. Warszawy, w r. 1891 wybrany został na dyrektora, a w r. 1907 na prezesa dyrekcji tegoż Towarzystwa. W r. 1886 objął redakcję *Bibljoteki matematyczno-fizycznej*, wydawanej z zapomogi Kasy imienia Mianowskiego, w której w r. 1891 ogłosił swą pracę p. t. *Trygonometrja płaska i kulista*, a w wychodzącem w Warszawie czasopiśmie *Prace matematyczno-fizyczne* pomieszczał recenzje o dziełach treści matematycznej. Obecnie wydaje z zapomogi Kasy imienia Mianowskiego dzieła matematyczne pod ogólnym tytułem: *Dzieła i rozprawy matematyczno-fizyczne*.

Czajewski *Wiktor*, współczesny literat polski, ur. 1857 r. w Ostrołęce, kształcił się w uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie; ogłosił drukiem kilkanaście rozpraw (np. „Kurpie"), był współpracownikiem kilku pism, a od r. 1897 wydaje i redaguje w Łodzi dziennik p. t. *Rozwój*.

Czajka — ptak brodzący, wielkości gołębia; wierzch głowy, pierś i koniec ogona czarne, grzbiet ciemno-zielony z metalicznym połyskiem; na głowie kitka z piór. Głos ma wielce krzykliwy, a krzyczy wciąż. Przylatuje do nas o wczesnej wiośnie, odlatuje w ostatnich dniach lipca, przebywa na błotnistych łąkach; gnieździ się na ziemi. Mięso jej jest małej wartości; jajka uchodzą za przysmak.

Czajki, małe łódki kozackie, na których Zaporożcy nietylko puszczali się po Dnieprze, ale nawet i na morze Czarne przedsiębrali wyprawy.

Czajkowski *Michał*, ur. 1808 r. na Ukrainie, natura niespokojna i awanturnicza. Po wypadkach 1831 r. emigrował do Paryża. Z razu występował pod sztandarem demokratycznym, potem, jako wysłannik stronnictwa arystokratycznego, udał się do Turcji, przyjął islamizm w r. 1851, i pozyskawszy zaufanie rządu tureckiego, sformował pułk kozaków otomańskich, z którymi czynny brał udział w wojnie krymskiej, pod nazwiskiem Sadyka Paszy. Był potem gubernatorem Bukaresztu, aż w r. 1872, wystarawszy się o amnestję i przyjąwszy prawosławie, powrócił na Ukrainę. Samobójstwem zakończył burzliwy żywot r. 1886. Czajkowski był autorem powieści o jaskrawym kolorycie kozackim, które w swoim czasie nie małem cieszyły się powodzeniem. Najgłośniejsze z nich: „Wernyhora", „Kirdżali", „Hetman Ukrainy".

Czajkowski *Piotr Iljicz*, znakomity kompozytor rosyjski, ur. 1840 r., um. 1893 r.—Skończył on wydział prawny w uniwersytecie petersburskim, poświęcił się karjerze urzędniczej, niebawem jednak rzucił urzędowanie i wstąpił do konserwatorjum, które chlubnie ukończył. Napisał kilkanaście oper („Eugenjusz Oniegin", „Mazepa", „Dziewica Orleańska" i inne), 3 balety („Jezioro łabędzie"), 6 symfonji, uwerturę, fantazję i t. p. W muzyce jego uczuciowej, lirycznej słychać często echa smętnych dum ukraińskich.

Czamara, *czamarka*, z perskiego *dżame, czame*, suknia perska zwierzchnia z guzikami do zapinania aż pod szyję. Łukasz Gołębiowski mówi, że *czamarka* sukienna, której rękawy nie były długie, wiele miała potrzeb, czyli obszycia sznurkami na piersiach i w stanie, modnym była ubiorem za Stanisława Augusta, zwłaszcza przez ciąg sejmu czteroletniego, bo do narodowego ponieckąd zbliżała się stroju.

Czambuł, *czamboł* (z tatarskiego), znaczy: najazd nagły i gwałtowny. Starzy Polacy nazywali tak napady tatarskie, przy których całą kupą zabierano lud w niewolę pogańską, dlatego to utarło się w mowie wyrażenie *brać w czambuł*. I dziś na oznaczenie, że się coś robi bez wyboru, bez wyjątku, od razu i kupą całą, używa się wyrażenia: brać w czambuł, potępić coś w czambuł.

Czapla—ptak brodzący, nieco mniejszy od żórawia, barwy siwo-popielatej, z czarnym zwisłym czubem na głowie i czarno prążkowanem podgardlem; ogon ma krótki, szyję esowato wygiętą z obwisłemi piórami u dołu. Pospolita w Europie; u nas jest ptakiem przelotnym. Przebywa nad wodami rybnemi;

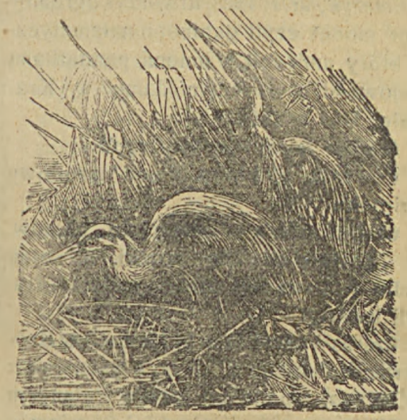

Fig. 94. Czaple.

tępi mnóstwo ryb, na które czatuje, spokojnie stojąc w miejscu. W braku ryb łowi żaby, mięczaki, myszy i małe ptaszki. Gnieździ się gromadnie w lasach, na wierzchołkach drzew, w sąsiedztwie wód. Dawniej czaple były u nas liczniejsze; polowano na nie z sokołami. Mięso młodych i jaja smaczne; długie pióra z czuba były dawniej bardzo cenione.

Czaplicki *Daniel*, zwany także *Czaplińskim*, podstarości czehryński, sławny z awanturniczych zajść z Bohdanem

Chmielnickim. On to nakłonił podobno starostę Koniecpolskiego do odebrania Chmielnickiemu Subotowa, królewszczyzny nadanej niegdyś jego ojcu. On oćwiczył mu syna, a zawiązawszy miłosne stosunki z kochanką Bohdana, porwał ją i zaślubił. Wszystkie te krzywdy miały być jakoby podnietą dla Chmielnickiego do wszczęcia buntu przeciw Rzeczypospolitej.

Czaprak (z tureck.)—przykrycie na konia, używane pod siodło.

Czapski. Rodzina hrabiów Czapskich, pochodząca z Prus i używająca przydomku Hutten, wydała w naszym wieku kilku zasłużonych ludzi: 1) *Marjan*, ur. r. 1816, um. r. 1875, napisał wielkie dzieło pod tytułem: *Historja powszechna konia* i *Nieco o przyrodzie pszczoły*. 2) *Emeryk*, ur. r. 1828, utworzył ogromny zbiór monet czyli gabinet numizmatyczny, który umieścił z innemi pamiątkami dziejowemi w osobnym domu w Krakowie. Um. r. 1896.

Czarcie łajno, ob. *Asafetyda*.

Czardasz, ulubiony taniec narodowy węgierski.

Czarka, miara rosyjska do płynów, jest dziesiątą częścią krużki, a setną wiadra i równa się ósmej części litra, czyli kwarty.

Czarna—nazwisko kilku rzek w Królestwie Polskiem, z których ważniejsze: 1) *Czarna*, wpada za osadą Połańcem do Wisły, w gub. Kieleckiej, 64 wiorsty długa.—2) *Czarna*, prawy dopływ Pilicy, ze wszystkich jej dopływów największy; ma źródło w pow. Koneckim i przepłynąwszy 76 wiorst, poniżej wsi Ostrowa wpada do Pilicy.

Czarna barwa, jest właściwie brakiem barwy, czyli co na jedno wychodzi brakiem światła. *Czarne ciała* są te, które mają własność pochłaniania wszystkich padających na nie promieni światła. *Czarne barwniki*, z małym wyjątkiem, mają za podstawę węgiel, jak sadza, tusz, czarna kreda i t. p.

Czarna góra, *Czarnohora*, góra we wschodnich Tatrach, w tak zw. *Czarnym Lesie*, nad rzeką Czarną, przy ujściu jej do Prutu. Słynna jest w pieśniach Huculów.

Czarna Hańcza, rzeka w Królestwie Polskiem, wypływa z jeziora Hańcza, w gub. Suwalskiej, od wsi Mikaszówska do Czortek stanowi część kanału Augustowskiego i wpada do Niemna.

Czarna krosta, ob. *Karbunkuł*.

Czarna Nida, rzeka w Królestwie Polskiem, wypływa z gór Śto-Krzyskich pod Słupią Nową, a pod Żernikami wpada do Nidy.

Czarna Przemsza, rzeka w Królestwie Polskiem, poczynająca się między Bzowem a Ogrodzieńcem, pod Niwką przyjmuje Białą Przemszę (ob.) i w Galicji wpada do Wisły.

Czarna Ruś, tak nazwano część Rusi litewskiej, mianowicie województwo Nowogrodzkie, część Mińskiego i Trockiego, oraz okolice Grodzieńskie. Nazwa ta nie ma żadnej naukowej racji istnienia.

Czarnca, wieś w gub. Kieleckiej, pow. Włoszczowskim, niegdyś własność Stefana Czarnieckiego, który tu ujrzał światło dzienne i którego zwłoki pochowano w podziemiach tutejszego kościoła.

Czarne, nazwa kilku jezior w Królestwie Polskiem: 1) w gub. Warszawskiej, pow. Gostyńskim, gminie Rataje; 2) w gub. Siedleckiej, pow. Włodawskim, pod wsią Uścimów; 3) w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, obejmujące 40 morgów obszaru.

Czarne jagody, ob. *Borówka*.

Czarne morze, położone między Europą i Azją, łączy się w stronie południowej przez cieśninę Konstantynopolitańską (Bosfor) z morzem Marmora, w stronie zaś północnej przez cieśninę Kerczeńską z morzem Azowskiem. Powierzchnia jego wynosi 7.700 mil kw.; wpadają doń wielkie rzeki, jak: Dunaj, Dniepr, Don i Kubań. Półwysep Krymski zachodzi głęboko w jego wody.

Wysp Morze Czarne prawie nie posiada; jest bardzo burzliwe, szczególnie podczas zimy. Obfituje w ryby; ruch handlowy na niem bardzo ożywiony.

Czarniecki *Stefan*, herbu Łodzia, ur. r. 1599, wojewoda kijowski, hetman polny koronny, jeden z najznakomitszych wodzów polskich, wsławiony w czasach najazdu szwedzkiego i wojen kozackich. Brał udział w bitwach nad Żółtemi Wodami (1648), pod Beresteczkiem (1651), w oblężeniu Monasterzyszcz i Buszy oraz pod Bracławiem. Zwyciężył Szwedów pod Jarosławiem, Kozienicami, Warką, Chorzelami. W r. 1658, po zawarciu

Fig. 95. Stefan Czarniecki.

przez Rzeczpospolitą przymierza z Danją, Czarniecki podążył za Szwedami za morze; przebywszy wpław cieśninę morską, dzielącą ląd od wyspy Alsen, zdobył zajęte przez Szwedów miasta. W r. 1660 rozgromił wojska moskiewskie pod Słonimem, Połonką i Lachowiczami. W nagrodę wielkich zasług, zbyt późno, bo r. 1664, mianowany został wojewodą kijowskim. Rannemu pod Stawiszczami i wziętemu w stronę Lwowa przysłał król buławę polną na parę dni przed śmiercią; um. Czarniecki we wsi Sokołówce w styczniu r. 1665; pochowany we wsi Czarncy.

Czarnków *(Czarnikau)*, miasto w W. Ks. Poznańskiem, regencji Bydgoskiej, pow. Czarnkowskim, nad Notecią, było od w. X pograniczną warownią Pomorza, zdobyte w wieku XII przez Bolesława Krzywoustego.

Czarnobyl, miasteczko w gub. Kijowskiej, przy ujściu Uszy do Prypeci.

Czarnocki *Adam*, znany pod przybranem nazwiskiem *Zorjana Dołęgi Chodakowskiego*, ur. r. 1784 w okolicy Nieświeża na Litwie, um. w Rosji we wsi Petrowskoje r. 1825; był jednym z pierwszych badaczy ludu polskiego. Owocem jego poszukiwań, w których pomagał mu Adam książe Czartoryski, była rozprawa pod tytułem: „O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem", wydana r. 1818.

Czarnogórze *(Montenegro)* — samodzielne księstwo konstytucyjne, z księciem panującym dziedzicznie z domu Petrowiczów Niegoszów. Protoplasta tego domu, Daniło Petrowicz Niegosz, w r. 1711 został władyką (t. j. najwyższym duchownym) dziedzicznym, a potomek jego Daniło I w r. 1852 uznany został przez Rosję jako samodzielny, dziedziczny książe czarnogórski. Konstytucję otrzymało Czarnogórze w r. 1905. Księstwo Czarnogórskie położone jest w zachodniej części półwyspu Bałkańskiego i graniczy z Dalmacją, oddzielającą je od morza Adrjatyckiego, Hercegowiną, Bośnią i Albanją. Kraj górzysty i pełny jaskiń, mało urodzajny; z rzek największą jest Moracza. Mieszkańcy Czarnogórza są Serbami; wyznają religię wschodnią; trudnią się przeważnie hodowlą bydła i owiec, pszczół i jedwabników. Kraj cały obejmuje 9.080 kil. kw. (około 165 mil kw.) i liczy 250.000 mieszk. Stolicą jest miasto *Cetynja* (ob.).

Czarnokozińce, właściwie *Czarnokozienice*, miasteczko nad Zbruczem, w gub. Podolskiej, pow. Kamienieckim. Wznosił się tu obronny zamek na wysokiej górze. W pobliżu znajduje się

źródło siarczane, oraz kopalnie gipsu, alabastru i marmuru.

Czarnoksięstwo, ob. *Czary*.

Czarnolas, wieś w gub. Radomskiej, pow. Kozienickim, parafji Policzna, o 6 mil od Radomia. Niegdyś była własnością dziedziczną wielkiego poety, Jana Kochanowskiego.

Czarnomorska gub.—na Kaukazie, na brzegach morza Czarnego, pomiędzy obwodem Kubańskim a gub. Kutaiską; obszar jej wynosi 7,547 km. kw. (około 133 mil kw.) i liczy 55 tys. mieszk. Pierwszymi jej mieszkańcami byli Czerkiesi, którzy po niejakim czasie przenieśli się do Turcji. Głównem miastem jest *Noworosyjsk*.

Czarnoziem, ziemia czarno zabarwiona wskutek zawartej w niej znacznej ilości próchnicy. Czarnoziem może być *piaszczysty*, lub *gliniasty*. W ścisłem tego słowa znaczeniu nazywamy jednakże zwykle czarnoziemem tylko ziemię glinkowatą, bogatą w próchnicę, spotykaną przeważnie na Podolu i Wołyniu.

Czarnuszka—rodzaj roślin z rodziny *jaskrowatych*. Gatunek *czarnuszka polna* o kwiatach niebieskich spotyka się w Europie środkowej i południowej. *Czarnuszka ogrodowa* ma kwiaty brudno-białawe, blado-niebieskie, lub blado-różowe. *Czarnuszkę* uprawia się dla aromatycznych czarnych nasion, używanych za przyprawę do pieczywa.

Czarny Las, góry w Niemczech, ob. *Schwarzwald*.

Czarny Staw, nazwa kilku jezior górskich w Tatrach, a mianowicie: 1) *Czarny Staw Gąsienicowy*, zwany także *pod Kościelcem*. 2) *Czarny Staw* w dolinie Pięciu Stawów. 3) *Czarny Staw nad Morskiem Okiem*, albo *nad Rybiem*, najposępniejszy i najdzikszy ze wszystkich jezior tatrzańskich.

Czarny szlak był najgłówniejszym z osławionych szlaków tatarskich, którymi ordyńcy wdzierali się w głąb Rzeczypospolitej. Nie był on ani gościńcem kupieckim, ani drogą przewozową i znany był tylko ogólny jego kierunek. Poczynał się od Przekopu, u Tawani przechodził na prawy brzeg Dniepru, przerzynał Czarny Las i, biegnąc wododziałem Dniepru i Bohu, dochodził do Białocerkwi, Machnówki, wkraczał na Ruś Czerwoną aż do Lwowa. Od głównego szlaku biegły różne odnogi.

Czarownica, ob. *Czary*.

Czarownik, ob. *Czary*.

Czart, ob. *Djabeł*.

Czartomelik, *Czertomłyk*, prawy dopływ Dniepru, wpadający poniżej Nikopola i pozostający w zetknięciu z sąsiednim dopływem Dniepru Buzułukiem. Przy ujściu obu tych rzek powstał labirynt wysp; na jednej z nich istniała Czartomelicka Sicz kozaków zaporoskich z zamkiem obronnym i mostem zwodzonym.

Czartoryjsk, *Czartorysk*, *Czertorysk*, starożytne miasteczko w gub. Wołyńskiej, pow. Łuckim, nad Styrem, niegdyś własność książąt Czartoryskich.

Czartoryscy, starożytny książęcy ród litewski, wywodzący się jakoby od Olgierda, wydał cały zastęp ludzi głośnych w dziejach naszego kraju, w tem paru rzetelnie zasłużonych ojczyźnie. *Czartoryski Fryderyk Michał*, ur. 1696 r., zm. 1775 r., podkanclerzy litewski, kierownik długoletni stronnictwa, zwanego „familją". Stronnictwo to, dążąc do reform wewnętrznych, przeprowadziło z pomocą wojsk rosyjskich elekcję jednego ze swych członków, Stanisława Augusta Poniatowskiego.—*Czartoryski August*, ur. 1697 r., um. w 1782 r., wojewoda ruski, brat poprzedniego, dzięki posagowi żony, z domu Sieniawskiej, jeden z najbogatszych panów w Polsce, był filarem *familji* i zamyślał o koronie dla siebie, lub swego syna. Ulegając woli Katarzyny II-ej, poparł elekcję siostrzeńca, lecz był z nim potem zawsze w dość złych stosunkach.—*Czartoryski Adam Kazimierz*, syn poprzedniego, ur. 1734 r., zm. 1823 r., generał ziem podolskich, mąż stanu i pisarz. Ożeniony z Izabelą z Flemingów, powiększył jej posagiem fortunę ojcowską. Korony, którą łatwo mógł zdobyć, zrzekł się na rzecz Poniatowskiego. Znaczne położył zasługi na stanowisku komendanta Korpusu kadetów; należał do Komisji Edukacyjnej, był marszałkiem trybunału litewskiego, potem na sejm czteroletni. Ze wszystkich tych obowiązków wywiązywał się gorliwie i sumiennie. W r. 1812 starzec blisko osiemdziesięcioletni powołany został na marszałka sejmu Księstwa Warszawskiego, który to sejm ogłosił zjednoczenie i niepodległość Polski. Ostatnie lata życia spędził ks. Adam w spokoju, gromadząc dokoła siebie młode talenty literackie i naukowe. Pisywał komedje i rozprawy historyczne.—*Czartoryska Izabela z Flemingów*, ur. 1746 r., zm. 1835 r., małżonka księcia Adama Kazimierza, autorka „Pielgrzyma w Dobromilu" i innych książeczek przeznaczonych dla ludu wiejskiego, serdeczna opiekunka włościan, dla których w okolicy Puław założyła szkółkę i ochronkę i zapewniła im pomoc lekarską; zwolenniczka uwłaszczenia. Po upadku kraju gromadziła w Puławach (w świątyni Sybilli) pamiątki narodowe.—*Czartoryski Adam Jerzy*, syn generała ziem podolskich i Izabeli z Flemingów, ur. 1770 r., zm. 1861 r., przyjaciel młodości cesarza Aleksandra I-go, z którym wespół układał plany uszczęśliwienia narodów poddanych berłu rosyjskiemu. W r. 1803 Czartoryski mianowany został kuratorem okręgu naukowego Wileńskiego, w r. 1804 rosyjskim ministrem spraw zagranicznych. W r. 1807 z odpowiedzialnego tego stanowiska ustąpił, ale jako kierownik prac oświatowych w powierzonym sobie okręgu położył dla polskości zasługi. Wspaniały rozwój uniwersytetu wileńskiego, cała sieć szkół średnich polskich, liceum na Litwie i Wołyniu—to były owoce niezmordowanej działalności jego i zbliżonych z nim ówczesnych pracowników oświatowych. Intrygi Nowosilcowa i rozdmuchany przezeń proces o związki tajne śród młodzieży zniewoliły Czartoryskiego do zażądania dymisji ze stanowiska kuratora. Otrzymał ją w r. 1823. Wypadki r. 1830 i 31 wyniosły go do godności prezesa rządu narodowego. Po upadku rewolucji listopadowej wyjechał do Paryża i tam przebywał przez lat 30, pracując w myśl zasad swoich dla kraju, jako głowa stronnictwa arystokratycznego, śród emigracji polskiej.—*Czartoryska Marja*, księżna Wirtemberska, ur. 1768 r., zm. w 1854 r., siostra poprzedniego, jedna z pierwszych powieściopisarek polskich, wydała w r. 1816 powieść p. t. „Malwina czyli domyślność serca", niepozbawioną zalet i cech talentu.

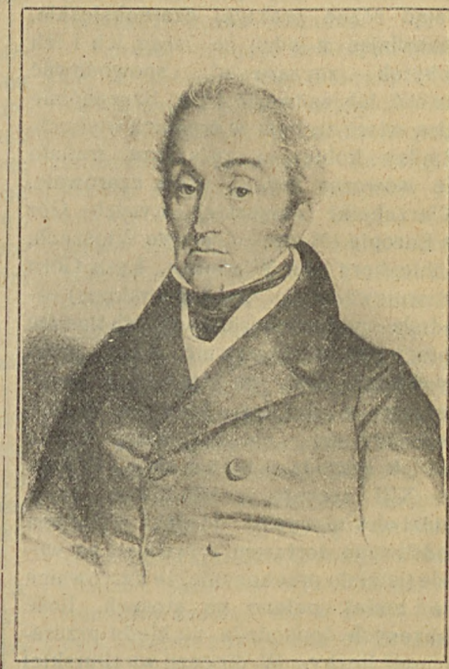

Fig. 96. Adam Jerzy ks. Czartoryski.

Czary i czarownicy. Nieznajomość praw przyrody była przez długi czas powodem wiary w tajemniczą potęgę niektórych ludzi. Potęgę tę nazywano

siłą czarów, a ludzi obdarzonych tą siłą—czarownikami, lub czarownicami. Panowało przekonanie, że siłę tę czerpią oni ze stosunków ze światem nadziemskim, światem duchów, ale duchów złych i wrogich rodzajowi ludzkiemu. Dla własnych korzyści czarownicy utwierdzali wiarę tę w tłumach, odbywając różne praktyki czarnoksięskie, wmawiając w ludzi, że mogą ich i ich dobytek zaczarować, spowodować śmierć, lub uzdrowić i t. p. Szczególnie silną wiara ta była w średnich wiekach. Między kobietami zwłaszcza trafiało się wówczas bardzo wiele czarownic. Wierzchołki wszystkich Łysych Gór w Europie (Monte calvo—we Włoszech, Kahlenberg pod Wiedniem, Łysa Góra w województwie Sandomierskiem) zaludniła wyobraźnia zabobonnych tłumów zbiegowiskami czarownic, które przybywać tam miały na biesiady i bezeceństwa z djabłem. Niektóre z nich posiadały same obłędną wiarę w moc swoich czarodziejskich uroków. W wieku XIII zaczęto prześladować czary. Ludzi obwinionych o stosunki z djabłem poddawano torturom, plawiono na wodzie (istniało przekonanie, że czarownica nie tonie), palono na stosach. Ilość skazanych dochodziła niekiedy przerażającej liczby. W djecezji wirceburskiej (w Niemczech) w ciągu 5-ciu lat spalono 900 czarownic. W Polsce procesy o czary nie były tak częste; od czasu do czasu tracono jednak czarownice; dopiero Konstytucją Sejmową z r. 1776 zabroniono używania tortur i zniesiono karę śmierci za czary. Zabobon ten żyje jednak dotąd śród ludu i w Polsce i w innych bardziej oświeconych krajach Europy.

Czas jest pojęciem, wytwarzającem się w naszym umyśle na skutek wewnętrznych zmian psychicznych, które w duszy naszej następują wciąż jedna po drugiej, oraz zmian zachodzących wciąż w świecie fizycznym, a przenikających do naszej świadomości. Pod wpływem tego wewnętrznego i zewnętrznego ruchu, tego następowania po sobie wrażeń i zjawisk, rodzi się w nas pojęcie tego, co było, co jest i co będzie, czyli pojęcie czasu. Do mierzenia czasu służą miary czasu, zwane tercją, sekundą, minutą, godziną, dniem (dobą), miesiącem, rokiem, wiekiem i t. d.

Czasopismo jest to wydawnictwo ukazujące się stale w pewnych oznaczonych odstępach czasu; zbiór tych wydawnictw stanowi tak zw. literaturę perjodyczną; stosownie do odstępów czasu, w którym ukazują się, są czasopisma rocznikami, kwartalnikami, miesięcznikami, dwutygodnikami, tygodnikami, wreszcie pismami codziennemi, czyli dziennikami. Czasopisma są dzisiaj jedną z najważniejszych dźwigni społecznego i umysłowego ruchu w świecie ucywilizowanym; roznoszą z niesłychaną szybkością po wszystkich jego zakątkach wiadomości o ważnych faktach dziejowych, upowszechniają zdobycze wiedzy i sztuki. Powstały w nowszych czasach po odkryciu druku, ale zaczątki ich odszukać by można i u ludów starożytnych.

Czasownik, ob. *Słowo.*

Czasza, zdrobniale *czaszka*, to samo, co czara, czarka, naczynie do picia, a także miara płynów w dawnej Polsce (12 garncy); używana głównie do miodu.

Czaszka, ta część szkieletu głowy, w której znajduje się mózg, móżdżek i rdzeń przedłużony; dolna jej część zowie się *podstawą*, wierzchnia *sklepieniem*. Kości wchodzących w skład czaszki jest 8, a mianowicie: kość czołowa, dwie ciemieniowe, potyliczna, klinowa, dwie kości skroniowe i sitowa.

Czaty, w najogólniejszem znaczeniu strzeżenie czegokolwiek przez umyślnie do tego wyznaczanych ludzi. Mówiąc o sprawach wojskowych, wyrazem *czaty* zastępujemy niekiedy cudzoziemskie wyrazy: placówka, wideta, szyldwach, które oznaczają straże obozowe.

Czatyrdah, najwyższy szczyt w górach Taurydzkich. Piękny opis tej góry dał Mickiewicz w jednym ze swych sonetów krymskich.

Czausz, urzędnik turecki, wysyłany z firmanami, lub ustnemi zleceniami; obowiązkiem jego jest także dopilnowanie, by rozkazy zostały wykonane; poborca podatków.

Cząber—rodzaj roślin z rodziny *wargowatych. Cząber ogrodowy*, roślina zielna, jednoroczna, mająca kwiat drobny, czerwonawy, lub liljowy, zapach aromatyczny. Młode pędy, zżęte latem, używają się jako przyprawa kuchenna (głównie jako dodatek do fasoli, bobu). Hodowany bywa w ogrodach (lecz spotyka się także zdziczały). Pochodzi z Europy południowej.

Czcionka, ob. *Drukarstwo.*

Czczość, w fizyce dawna nazwa próżni, w mowie zwyczajnej—*głód.*

Czech, legendowy wódz słowiański; według starych kronik czeskich przyszedł z ludem swoim z Białochrobacji i osiadł w dzisiejszych Czechach, prawdopodobnie po upadku Hunnów około r. 451.

Czech *Świętopełk*—znakomity poeta czeski, ur. 1846 r., z zawodu adwokat. Pisywał do kilku pism czeskich, używając wielu pseudonimów. Z poezji jego wymienić należy: „Pisnie otroka", „Jan Żyżka" (przełożył na jęz. polski B. Grabowski), „Slavia", „Pervy vylet pana Brouczka" (tłum. Jan Nitowski) i inne.

Czechow *Antoni* syn Pawła, znany pisarz rosyjski, ur. 1860 r., um. 1904 r., z zawodu lekarz; był współpracownikiem kilku pism, w których umieszczał swoje nowele i opowiadania, napisane z wielkim talentem i dużą obserwacją. Niektóre z utworów Czechowa przetłumaczone zostały na język polski.

Czechowicz *Szymon*, malarz, ur. r. 1689 w Krakowie, zmarł w Warszawie w r. 1775. Uczył się malarstwa w Rzymie. W r. 1750 wraz z Łukaszem Smuglewiczem otworzył w Warszawie pierwszą w Polsce szkołę malarstwa. Był on w swoim czasie najlepszym naszym malarzem, a i dziś jeszcze obrazy jego nie straciły wartości. Poświęcił się głównie malarstwu religijnemu; setki kościołów w kraju ozdobił swemi pracami, których naliczono już 278, ale nie jest to jeszcze liczba dokładna.

Czechy—niegdyś królestwo samoistne, a obecnie kraj koronny Austrji, najbogatszy i prawie najgęściej zaludniony ze wszystkich krajów korony austrjackiej; leży między Bawarją, Saksonją a Śląskiem i obejmuje 51.951 kil. kw. (około 944 mil kwadr.) z 7 miljonami mieszkańców. Stanowi czworobok, otoczony Sudetami, Górami Kruszcowemi, Lasem Czeskim i stokami gór Czesko Morawskich. Rzeki wypływające z tych gór zlewają się do Łaby (Elby); najważniejszą rzeką czeską jest Weltawa. Czechy posiadają głośne na cały świat wody mineralne: Marienbad, Karlsbad, Franzesbad, Cieplice i inne. Góry obfitują w kruszce i drogie kamienie, znane pod nazwą *kamieni czeskich* (najważniejsze granaty). Przemysł i handel stoją na wysokim poziomie; rolnictwo znajduje się w stanie kwitnącym; oświata postawiona na bardzo wysokim stopniu, o czem świadczy duża ilość zakładów naukowych (3 uniwersytety, 2 politechniki, 80 średnich zakł. nauk., 5200 szkół niższych, nie licząc licznych szkół zawodowych). Ludność stanowią Czesi (63%) i na pograniczach Niemcy (37%); panująca religja — katolicka; zarząd kraju znajduje się w ręku namiestnika i sejmu krajowego. Stolicą Czech jest *Praga* (ob.), piękne i starożytne miasto nad Weltawą. — Dzieje Czech są następujące: Kraj ten zamieszkiwali pierwotnie Celtowie, zwani Bojami(od nich pochodzi nazwa łacińska kraju—*Bohemia);* w I-ym wieku przed Chr. zajęty został przez Markomanów (ob.), zaś w drugiej połowie VI wieku po Chr. przez lud słowiański *Czechów;*

na czele ich, według podania, stał pasterz i rolnik Przemysław, którego księżniczka Lubusza wybrała sobie na męża. Ród Przemysława panował w Czechach do r. 1306. Chrzest święty przyjęli Czesi w IX wieku, a książe ich Wacław św. poniósł śmierć męczeńską za wiarę. Następnie książęta czescy otrzymali od cesarza niemieckiego i papieża tytuł królewski (Wratysław II 1086 r.), przyłączyli do Czech Morawy (1029 r.), a następcy Przemyślidów—Luksemburgowie—Śląsk (1335 r.), który odpadł od Polski, okręg chebski i Łużyce. Pod panowaniem Karola Luksemburga (1346—1378 r.) Czechy doszły do prawdziwego rozkwitu na wszystkich polach, jednakże za syna jego Wacława IV (1378—1419 r.), wskutek wynikłych wojen *husyckich* (ob.), popadły w odmęt klęsk. Po wygaśnięciu dynastji Luksemburgów panował w Czechach Albert austrjacki (Habsburg) i syn jego Władysław I, po którego śmierci wybrano na króla Jerzego z Podiebradu. Po nim zasiedli na tronie czeskim Jagiellonowie polscy: Władysław II, syn Kazimierza Jagiellończyka i Ludwik II (poległ w bitwie z Turkami 1526 r.). Po Ludwiku korona czeska przeszła w dom Habsburgów, i od tego czasu Czechy przyłączone zostały do krajów austrjackich. W r. 1618 wybuchło w Czechach powstanie przeciw królowi Ferdynandowi III, uśmierzone jednakże i zakończone straszną porażką Czechów (1620 r.) w bitwie pod Białą Górą (Bilá Hora). Po bitwie tej kraj cały spustoszony został ogniem i mieczem; wszystkie dawne przywileje odebrano Czechom, niszczono zapalczywie starodawną ich kulturę, to też r. 1620 uważać można za datę ostatecznego upadku królestwa czeskiego. Naród czeski pod jarzmem wrogów pogrążył się niejako w sen letargiczny; liczni przybysze Niemcy zaleli kraj i rządzili nim z całą bezwzględnością. Dopiero w ubiegłem stuleciu obudzili się Czesi do życia narodowego i w krótkim stosunkowo czasie zwyciężyli niemal na wszystkich polach Niemców, zakładając pod gmach przyszłości narodowej trwałe podwaliny kultury i dobrobytu.

Czeczelnik, miasteczko w gub. Podolskiej, nad Sawranką, niegdyś główny skład win i miodów wołoskich. Ma kościół katolicki i fabrykę cukru.

Czeczeńcy, plemię kaukaskie, zamieszkują krainę *Czecznię* i część gub. Tyfliskiej.

Czeczot *Jan*, zbieracz i tłumacz pieśni ludowych, serdeczny przyjaciel Mickiewicza, którego był kolegą szkolnym i uniwersyteckim. Wraz z Zanem i Jeżowskim należał do założycieli Towarzystwa filomatów; więziony w klasztorze Bazyljanów, w r. 1824 zesłany do Orenburga, przebywał tam lat kilkanaście. Zmarł w Druskienikach 1847 r.

Czeczotka, niewielki ptak wróblowaty, mniejszy od wróbla; barwy szarobrunatnej w ciemne prążki, z różowem podgardlem, białym brzuszkiem i czerwoną łatką na głowie. Mieszka na dalekiej północy; do nas przylatuje na zimę i bawi do wiosny, po lasach i gajach, razem z czyżykami, makolągwami i innem drobnem ptastwem.

Czehryń, *Czygiryn*, miasto powiatowe w gub. Kijowskiej, nad rzeką Taśminą, wpadającą do Dniepru, założone w w. XVI. Od r. 1658 było w posiadaniu hetmanów kozackich.

Czekan albo *nadziak* (fig. 97), broń wprowadzona do Polski z Węgier, różniąca się od obucha tem, że w obuchu zakończenie młotka jest zakrzywione, gdy w czekanie—proste. — Czekanem zwał się także w dawnych czasach młot, do ręcznego wybijania monety, stąd *czekanić* pieniądze.

Czeki, asygnacje płatne za okazaniem, wystawiane przez kupców, lub osoby prywatne na banki, lub bankierów, u których osoby wystawiające czeki mają rachunek bieżący.

Czelabińsk—miasto powiatowe w gub. Orenburskiej, na pograniczu Syberji; posiada rozwinięty przemysł; jest punktem, od którego rozpoczyna się wielka kolej żel. syberyjska.

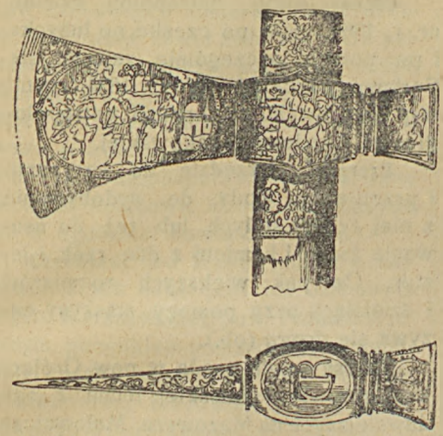

Fig. 97. Czekan króla Jana Kazimierza z boku i z góry.

Czeladź—służba gospodarska u właściciela folwarku, t. j. parobcy, dziewki i wogóle wszyscy pracujący bądź w domu, bądź w polu, jak również pomocnicy w warsztacie rękodzielnika; pierwsi zowią się czeladzią dworską, drudzy cechową, czyli rzemieślniczą.

Czeladź, osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Będzińskim, nad rzeką Brynicą, w pobliżu granicy pruskiej; posiada 3 kopalnie węgla kamiennego: Saturn, Czeladź i Juljan, komorę celną, sąd gminny; liczy około 19 tys. mieszk.

Czelakowski—1) *Franciszek*, ur. r. 1799, um. r. 1852, poeta i pisarz czeski, bardzo przez naród swój ceniony; 2) *Jaromir*, ur. r. 1846, znakomity znawca dziejów prawa czeskiego.

Czeluskin, najwyżej na północ wysunięty przylądek Syberji, w gub. Jenisejskiej, na półwyspie Tajmyrskim.

Czeluście, w piecach ściany otworu prowadzącego do wnętrza; niektórzy nazywają tak w ogólności kanały w piecu. W stosie drzewnym, przeznaczonym na wypalanie węgli, czeluściami nazywają otwory, biegnące od obwodu stosu do jego środka.

Czemierniki, osada w gub. Lubelskiej, pow. Lubartowskim, w bliskości rzeki Tyśmienicy. Są tu ruiny pięknego niegdyś pałacu, wystawionego r. 1622 przez biskupa płockiego, Henryka Firleja.

Czengis-chan, ob. *Dżengis-chan*.

Czeremcha — gatunek, należący do rodzaju *śliwa*; ma kwiaty białe, o mdłej woni; pospolita jest u nas w lasach i sadzona bywa w ogrodach dla ozdoby. Drzewo jej białe, twarde, giętkie i delikatne, używa się na wyroby tokarskie. Jagódki wielkości grochu polnego, czarne, cierpkawe, także o mdłej woni, zjadają ptaki.

Czeremisi, lud szczepu fińskiego, mieszka w gub. Wiackiej, Symbirskiej, Kazańskiej, Orenburskiej i Ufimskiej w ilości około 330.000. Po prawej stronie Wołgi zajmują się Czeremisi rolnictwem, po lewej — polowaniem i hodowlą pszczół. Choć są wyznawcami cerkwi prawosławnej, zachowali obyczaje pogańskie.

Czeremosz, bystra rzeka, wypływająca z pasma Czarnohory, stanowi na pewnej przestrzeni granicę między Galicją i Bukowiną; wpada do Prutu.

Czereśnia, ob. *Wiśnia*.

Czerkasy, miasto powiatowe w gub. Kijowskiej, nad Dnieprem, ma około 30.000 mieszk. Przemysł i handel dosyć ożywiony. Założone w XI w., niegdyś rezydencja hetmanów kozackich.

Czerkawski *Euzebjusz*, ur. r. 1822, um. r. 1896, poseł galicyjski na Sejm krajowy i do Rady państwa, jeden z najwybitniejszych pedagogów i polityków galicyjskich, kilkakrotny rektor uniwersytetu lwowskiego, w którym wykładał filozofję i etykę.

Czerkawski *Włodzimierz*, profesor uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, znany ekonomista, napisał „Teorja czystego dochodu z ziemi“ oraz do współki z Milewskim duże dzieło p. t. „Polityka ekonomiczna“.

Czerkiesi, lud małocywilizowany mieszkający w górach Kaukaskich, na

południe od rzek Kubania i Kumy. Dzieli się na kilkanaście plemion, jak: Natuchajcy, Szapsukowie, Kabardyńcy i t. d. Czerkiesi odznaczają się pięknością fizyczną i walecznością.

Czermak *Jarosław,* ur. r. 1831, um. r. 1878, znakomity malarz czeski, autor wielu obrazów historycznych.

Czermak *Wiktor,* ur. r. 1863 w Janowie koło Lwowa, historyk, profesor uniwersytetu krakowskiego, napisał kilka cennych dzieł z zakresu dziejów Polski w XVII stuleciu.

Czermień — rodzaj roślin z rodziny *obrazkowatych;* do rodzaju tego należy rosnący u nas dziko na błotach leśnych *czermień błotny,* niewielka roślina o liściach sercowatych, którego kolba kwiatowa otoczona jest pochwą, niby tutką z papieru; kłącz jej zawiera mączkę jadalną. Z zamorskich obrazkowców hodują u nas w pokojach *liljan afrykański,* czyli *kallę,* o liściach gładkich, oszczepowatych, wspaniałych kwiatach o kolbie żółtej, otoczonej pochwą śnieżno-białą.

Czerniaków, wieś położona nad Wisłą o 2 wiorsty od Warszawy, ma kościół, w którym spoczywają relikwie św. Bonifacego.

Czernica, ob. *Borówka.*

Czernichów, wieś w Galicji, nad Wisłą, o 21 klm. od Krakowa. Posiada średnią szkołę rolniczą.

Czernihów, lub *Czernigów*, główne miasto gub. Czernigowskiej, niegdyś samodzielnego księstwa ruskiego, leży na Zadnieprzu nad rzeką Desną, liczy 30.000 mieszkańców. Posiada liczne fabryki sukna i płótna, garbarnie i gorzelnie. Czernihów należał w wieku XVII do Polski i był stolicą województwa Czernihowskiego.

Czerniowce, nad Prutem, miasto stołeczne Bukowiny, austrjackiego kraju koronnego, rezydencja naczelnych władz krajowych, arcybiskupa obrządku wschodniego; ma uniwersytet z wykładem niemieckim, gimnazjum t. d. Przemysł nieznaczny, zato handel z Rosją i Rumunją nader ożywiony. Liczba mieszkańców wynosi 70.000.

Czerny *Adolf*, antropolog czeski, ur. r. 1864, pisze po czesku, po łużycku i po polsku; szczególnie zajmuje się Serbami łużyckimi. W r. 1894 został współpracownikiem komisji antropologicznej Akademji Krakowskiej.

Czerpak, narzędzie do czerpania i przelewania wody, do wydobywania z niej części stałych, lub też do usuwania żwiru i kamieni z dna rzek i jezior. Czerpak większych rozmiarów i działający przy pomocy maszyny nazywa się *dragą* (ob.).

Czersk—mała osada w pow. Grójeckim; gub. Warszawskiej, jedna z najdawniejszych na Mazowszu. Malownicze położenie i wyniosły lewy brzeg Wisły nadawał się na założenie tu siedziby książąt i pobudowanie zamku, którego ruiny przechowały się dotąd. Po podziale Mazowsza między synów Ziemowita I, Konrad otrzymał *księstwo Czerskie* i był pierwszym księciem czerskim. Miasto, jako stolica księstwa, obdarzone licznymi przywilejami—zakwitło, dopiero po przeniesieniu stolicy do Warszawy zaczęło się chylić do upadku. Wojny i najazdy szwedzkie, kozackie i Siedmiogrodzian przyczyniły się również do upadku miasta. Do końca istnienia Rzeczypospolitej polskiej Czersk stanowił kasztelanję i był stolicą *starostwa Czerskiego.*

Czersk—fabryka cukru, zbudowana na gruntach wsi Jasieniec w pow. Grójeckim, gub. Warszawskiej.

Czerw—nazwę tę nadaje się larwie owadów bez nóg i wyraźnej głowy, np. u pszczół, gzów.

Czerwiec—owad półpokrywy; samice bezskrzydłe, ze smoczkiem, samce skrzydlate, bez smoczka; żyją na rozmaitych roślinach, żywiąc się ich sokami; niektóre gatunki wysuszone dostarczają rozmaitych barwników.

Czerwiec (po łacinie *Junius*), szósty miesiąc roku. W XV w. nazywał się u nas *czyrwien.*

Czerwień, farba czerwona. Barwników czerwonych dostarcza świat roślinny, mineralny, nawet zwierzęcy. Do najważniejszych należą: *alkanna, bolus, drzewo brazylijskie, marzanna, czerwiec, koszenila, kermes, czerwień chromowa* (chromian ołowiu), *ochra,* i t. d. a obecnie najpospolitsze są czerwone barwniki anilinowe. Czerwienią nazywa się w ogólności barwa czerwona.

Czerwińsk nad Wisłą, jedno z najdawniejszych miast polskich, dziś osada w gub. Warszawskiej, pow. Płońskim; jedynym pomnikiem przeszłości jest wspaniały kościół tutejszy (ob. fig. 3) i mury klasztorne, fundowane r. 1117 przez sławnego Piotra Dunina.

Czerwona Ruś, część dawnej Rzeczypospolitej Polskiej, dziś Galicja Wschodnia, oraz kilka powiatów Królestwa; do pierwszego rozbioru stanowiła województwo Ruskie z ziemią Chełmską. Kraj ten zwany niegdyś krainą grodów Czerwieńskich, około r. 981 zabrany został „Lachom" przez Włodzimierza ks. kijowskiego. Odebrał go Bolesław Chrobry w r. 1018. I znów synowi jego wydarli go książęta ruscy. Za Kazimierza Wielkiego, w r. 1340, Ruś Czerwona powróciła do Polski.

Czerwonak czyli *flamingo* — wielki ptak brodzący, większy od bociana; tułów—stosunkowo mały, biały z różowym odcieniem, na bardzo wysokich purpurowych nogach; dziób długi kolankowato złamany. Zamieszkuje kraje nad morzem Śródziemnem, a także środkową Azję i Afrykę.

Czerwone jagody, ob. *Poziomka.*

Czerwone morze, czyli *zatoka Arabska*, jest zatoką oceanu Indyjskiego, która wrzyna się głęboko w ląd stały i oddziela Arabję od Egiptu, Nubji i Abisynji, a tem samem Azję od Afryki. Powierzchnia morza Czerwonego wynosi 579.416 klm. kwad.

Czerwonka u świń (róża gnilna, tyfus, zaraza świń) jest chorobą zaraźliwą; pojawia się najczęściej w drugiej połowie lata, w czasie silnych upałów i zrządza ogromne straty, zwłaszcza w chlewniach zarodowych, napastując głównie zwierzęta młode. Podług Pasteura przyczyną *czerwonki* jest mikroskopijny bacillus, którego zgubny wpływ znacznie osłabić można przez szczepienie specjalnie do tego przygotowanej limfy. W początkach choroby świnie okazują zmęczenie, smutek, leżą prawie ciągle, apetyt ich słabnie, pragnienie natomiast wzrasta. Oddech jest ciężki; do tego przyłącza się ochryply kaszel. Z postępem choroby apetyt znika zupełnie, często następują wymioty. Przy porażeniu organów trawienia ma miejsce zatwardzenie, częściej jednak wyniszczające krwawe rozwolnienie. Błony śluzowe są zaczerwienione, skóra również albo zaczerwieniona, albo zabarwiona na fjoletowo, albo wreszcie pokryta czarnemi plamami i nabrzękła, a niekiedy pokryta pęcherzykami. Przy lżejszym przebiegu tej choroby może nastąpić uleczenie, cięższe wypadki kończą się zwykle śmiercią.

Czerwony krzyż jest godłem i nazwą towarzystwa międzynarodowego, którego najgłówniejsze zadanie stanowi odszukiwanie rannych na placu boju, pielęgnowanie ich i leczenie bez względu na to, do której ze stron walczących należą. Powstało ono w r. 1864, na mocy tak zwanej Konwencji Genewskiej, przez którą mocarstwa europejskie zapewniły nietykalność osób, pełniących na teatrze wojny pomienioną wyżej posługę, zarówno jak i wszelkich przedmiotów potrzebnych do jej wypełnienia. Osoby należące do Towarzystwa mieć powinny na ramieniu białą przepaskę z krzyżem czerwonym, który widnieje także na budynkach i wozach ambulansowych; chorągiew z godłem tem oznacza stanowisko, zajęte przez Towarzystwo na arenie walki i nietylko zabezpiecza je od napaści nieprzyjacielskiej, ale obo-

wiązuje obie strony walczące do udzielania mu wszelkiego poparcia. W Warszawie pod nazwą *Czerwonego Krzyża* działa otoczona opieką władz rządowych prawosławna instytucja filantropijna, posiadająca szpital, w którym pielęgnują chorych prawosławne siostry miłosierdzia zakonu św. Elżbiety.

Czerwony złoty, ob *Dukat.*

Czesi, ob. *Czechy.*

Czeski Las, ob. *Czechy.*

Czeskie kamienie, zowią się już to szkła zafarbowane i szlifowane na wzór drogich kamieni, już też kamienie pochodzące z Czech, a liczone do kamieni drogich, jak *topaz czeski* albo *zachodni.* Najprzedniejszy z tych kamieni jest *granat czeski.*

Czesław błog., brat św. Jacka, ur. r. 1180 na Śląsku, nauki pobierał we Włoszech, gdzie został Dominikaninem. Po powrocie do Polski, wysłany był przez św. Jacka do Czech, gdzie założył klasztor Dominikanów pod wezwaniem św. Klemensa, a następnie we Wrocławiu pod wezw. św. Wojciecha, oraz wiele innych na Śląsku i Morawach.

Czesne, w dawnej Polsce opłata dla sędziego za sądzenie sprawy, uprawniona przez Statut wiślicki i znana odtąd pod mianem *pamiętnego.*

Cześnik, jeden z najdawniejszych urzędów na dworach piastowskich. Obowiązkiem cześników było podawać królowi podczas biesiady puchary z winem. Z czasem, gdy posługi przy osobie królewskiej płatni dworzanie pełnić zaczęli, obowiązki cześników ustały; tylko tytuł nadawał król dla pamiątki i świetności majestatu. Między cześnikiem a podczaszym ta miała być różnica, iż podczaszy powinien był podawać królowi czaszę, a cześnik nalewać do niej napój. Cześników wielkich było dwuch: koronny i litewski, mianowani zawsze przez króla. Każda ziemia i powiat w Koronie i Litwie miały cześników ziemskich.

Czetwertyńscy książęta. Dziad Aleksandra, protoplasty tego rodu, Michał, przyszedł z dawnego ks. Twerskiego. Od syna czy wnuka Aleksandra, żyjącego około r. 1437, pierwszego księcia na Czetwertni, idą dwie linje Czetwertyńskich: na Starej i Nowej Czetwertni.

Czetwiert', miara rosyjska ciał sypkich; zawiera w sobie 8 czetwieryków czyli 209,9 litrów albo kwart, co wynosi 1 korzec, 20 garncy, 1 kwartę i blisko 2 kwaterki miary nowo-polskiej.

Czetwieryk, ósma część czetwierti (ob.).

Częstochowa, nad rzeką Wartą, miasto pow. w gub. Piotrkowskiej, składające się z dwuch części: Starej i Nowej Częstochowy. Miasto to początkiem swoim odległych sięga czasów. Najdawniejsza o niem wzmianka pochodzi z końca XIV w., kiedy Władysław, książe Opolski, zdobywszy r. 1377 na księciu wołyńskim zamek bełski, zabrał stąd cudowny obraz Najświętszej Panny, według podania malowany przez św.

Fig. 98. Obraz cudowny Matki Boskiej Częstochowskiej.

Łukasza, i złożył go w drewnianym wówczas parafjalnym kościołku na Jasnej Górze, a dla strzeżenia cennego wizerunku sprowadził z Węgier zakon św. Pawła Pustelnika. Zakonnicy mieścili się pierwotnie w skromnych drewnianych zabudowaniach, późniejszymi dopiero czasy, poczynając od Władysława Jagiełły, przez następnych monarchów i pobożnych fundatorów uposażani, wznosili stopniowo te wspaniałe zabudowania kościelne i klasztorne, jakiemi się dzisiaj Jasna Góra odznacza. Klasztor tutejszy, ufortyfikowany przez Władysława IV, utrzymywał się w tym stanie, mimo ciężkich kolei, jakie przechodził, zwłaszcza podczas wojen szwedzkich, aż do r. 1815, odkąd fortyfikacje jego znosić zaczęto. Cudowny obraz Bogarodzicy słynie od wieków w całej Europie. Obecnie miasto Częstochowa liczy do 70.000 mieszk. i jest ogniskiem znacznego przemysłu, wzrastającego z każdym rokiem.

Fig. 99. Kościół i klasztor na Jasnej Górze.

Częstocice, osada w pow. Opatowskim, gub. Radomskiej, posiada najdawniejszą w Królestwie Polskiem cukrownię, zbudowaną r. 1826.

Częstokół, lub *ostrokół*, ogrodzenie z grubych kołów drewnianych, zastępowało dawnymi czasy mury obronne.

Części mowy, w gramatyce nazwa pewnych grup wyrazów, mających ze sobą powinowactwo pod względem zna-

czenia, formy, oraz sposobu użycia ich w zdaniu. W języku polskim jest ich 9: a) *odmienne*: rzeczownik, przymiotnik, zaimek, liczebnik, czasownik (słowo); b) *nieodmienne:* przyimek, przysłówek, spójnik i wykrzyknik.

Części świata, nazwa wielkich obszarów lądu na kuli ziemskiej. Jest ich 5: Europa, Azja, Afryka, Ameryka i Australja.

Czkawka. Czkawkę powoduje nerwowy skurcz przepony, z którym łączy się nagłe zamknięcie szpary głosowej. Często trafia się u ludzi nerwowych, także u dzieci, których żołądek zbytnio jest napełniony. Czkawka towarzyszy niekiedy chorobom narządów trawienia, także chorobom rdzenia pacierzowego i mózgu. Wtedy bywa nader uporczywa, przykra i nawet niebezpieczna, gdyż utrudnia oddychanie i przyjmowanie pokarmów.

Członek. Części ciała widzialne na zewnątrz (ob. *Ręce* i *Nogi)* nazywamy członkami. W znaczeniu przenośnem— osoba wchodząca w skład jakiegoś zgromadzenia, np. członek sejmu, rady państwa.

Członki sztuczne — są to przyrządy, wyrabianie przez bandażystów z drzewa, skóry i stali, zastępujące kalekom utracone członki ciała (rękę, stopę, ramię, nogę). Aparaty te ulegają ciągłym ulepszeniom, i obecnie doskonale naśladują członki naturalne, a nawet wcale nieźle zastępują je w niektórych czynnościach.

Człowiek, pod względem zoologicznym istota należąca do typu *kręgowych*, rzędu *naczelnych*, najwyżej i najdoskonalej rozwinięty ustrój żyjący z pośród wszystkich istot kręgowych, ciepłokrwistych, ssących, człowiek stanowi przedmiot badania osobnego działu nauk *antropologicznych* (ob.).

Czoło—1) część przednia sklepienia czaszki, nie porośnięta włosami, ograniczona z dołu brwiami, pokryta napiętą skórą, na której rysują się zmarszczki pionowe i poziome, przerzynające wzdłuż całe czoło. — 2) *Czoło* w przemyśle— nazwa ogólna najcelniejszych wyrobów; w przenośnem znaczeniu— wybór ludzi odznaczających się wybitnymi przymiotami: *stoi na czele oświaty; czoło postępu* i t. d.

Czop, zatyczka drewniana do zamykania otworów beczki; także część maszyny, służąca do ruchu obrotowego.

Czopowe, podatek konsumcyjny, pobierany dawniej w Polsce od wyrobu i szynkowania napojów. Podatek ten pobierany był przez ustanowionych oddzielnie do tego *czopowników* po miastach i wsiach i przetrwał aż do wprowadzenia ustawy z r. 1848 o wyrobie i sprzedaży wódki.

Czorsztyn, zamek nad Dunajcem w Karpatach, pow. Nowotarskim, we wsi Czorsztynie, na granicy węgierskiej. Dziś—ruiny.

Czortków, dawniej *Czartków*, miasto powiatowe nad Seretem w Galicji wschodniej.

Czosnek — rodzaj roślin z rodziny *liljowatych*, liczący do 200 gatunków, z których wiele uprawia się po ogrodach warzywnych. Do tych należą: *czosnek cebula, czosnek dęty, czosnek por, czosnek szczypiorek, czosnek trybulka* i inne. *Czosnek siewny* ma cebulki odznaczające się silną wonią, używane jako przyprawa.

Czółenko, przyrząd tkacki, za pomocą którego tkacz przeciąga wątek przez osnowę tkaniny. Czółenko używa się również w ręcznych robotach dzierganych; stanowi ono także część maszyn do szycia.

Czółno, najmniejszy statek wodny, bez masztów i żagli, poruszany tylko wiosłami, używany do pływania po małych stawach lub rzekach; zwykle zrobione jest z jednego kloca drzewnego, odpowiednio wyżłobionego wewnątrz.

Czterdziestnica, tak nazywano dawniej adwent, który składał się z 40 dni postnych.

Czterdziestogodzinne nabożeństwo — w kościele katolickim, nabożeństwo uroczyste, obdarowane odpustami, a trwające 40 godzin (3 dni zrzędu) na pamiątkę czterdziestodniowego postu Chrystusa Pana.

Czterdziestu Męczenników, dowódców wojskowych, którzy około r. 320 za cesarza Licynjusza na Wschodzie przyznali się, że są chrześcijanami. Gdy odmówili złożenia ofiary bogom pogańskim, zostali zamordowani. Kościół katolicki obchodzi ich pamiątkę 10 marca.

Czterech kantonów jezioro (po niemiecku *Vierwaldstättersee)*, malownicze jezioro w Szwajcarji, tak nazwane od otaczających je czterech kantonów leśnych (Schwytz, Uri, Unterwalden i Lucerna), które były zawiązkiem rzeczypospolitej Szwajcarskiej.

Czub—1) u człowieka włosy nad czołem, podniesione do góry, albo sam wierzchołek głowy; stąd przysłowie: mieć w czubie (upić się); 2) u ptaków kępka piór przedłużonych na głowie; 3) *czubkami* zowie lud warszawski obłąkanych; *iść do czubków*, znaczy iść do szpitala obłąkanych.

Czuchońcy, *Czuchny*, ob. *Finowie.*

Czucie. Jednym z pięciu naszych zmysłów jest *czucie*, t. j. zdolność odróżniania przedmiotu ciepłego od zimnego, gładkiego od szorstkiego, ostrego od tępego i t. p. Czucie zawdzięczamy istnieniu w naszym układzie nerwowym osobnych włókien i ośrodków, za pomocą których otrzymujemy wrażenia czuciowe i uświadamiamy je sobie. Rozróżniamy zależnie od otrzymywanych podrażnień kilka rodzajów czucia: bólowe, cieplikowe, dotykowe i mięśniowe. *Czuciem* pod względem psychologicznym nazywamy przyjmowanie przez duszę wrażeń świata zewnętrznego.

Czudzkie jezioro (*Pejpus*), jezioro w Rosji, na granicy gub. Estońskiej, Inflanckiej, Petersburskiej i Pskowskiej, zajmuje 3087 w. kw. powierzchni; głębokość nieznaczna i żegluga dosyć ożywiona. Rybołówstwo daje zajęcie 30 tysiącom ludzi. W stronie południowej łączy się Pejpus z jeziorem Pskowskiem.

Czukcze, lud w części koczowniczy *(czaukczu)*, a w części osiadły *(namkuli)*, przypuszczalnie pochodzący z Ameryki, o charakterze łagodnym i szczerym, mieszka na półwyspie Czukockim w Azji; karmi się rybami i zwierzętami morskiemi; wolny od podatków ziemskich, płaci rządowi rosyjskiemu dowolną daninę.

Czułek, czyli *mimoza*—rodzaj roślin z rodziny *strąkowych*, właściwy krajom gorącym, u nas hodowany w cieplarniach i w mieszkaniu. Gatunki: *czułek wstydliwy* i *czułek drażliwy* odznaczają się nadzwyczajną wrażliwością liści, które pod wpływem dotknięcia, zmiany temperatury, lub bodźców chemicznych stulają się na pewien czas, a nawet opuszczają gałązki.

Czułkowate *(mimosoinae)*— gromada roślin z rodziny *strąkowych;* głównym jej rodzajem jest *akacja;* liczne jej gatunki, niewłaściwie niekiedy *mimozami* zwane, dostarczają gumy arabskiej.

Czumak (z tatarskiego), na Wołyniu, Podolu i Ukrainie woźnica, trudniący się przewożeniem soli.

Czuwasze, lud turecko-tatarsko-czudzki, mieszkający w gub. Kazańskiej, Niżegorodzkiej i Orenburskiej w liczbie około 500.000. Czuwasze są dobroduszni i gościnni.

Czwartek, czwarty dzień tygodnia, licząc od poniedziałku.

Czwarty grosz—1) podatek handlowy w dawnej Polsce, dawniejszy od *czopowego*, będący podwyższeniem o czwartą część zwyczajnego cła granicznego; 2) w dawnem prawie cywilnem nazwa sukcesji córek, które dziedziczyły tylko czwartą część majątku ojcowskiego.

Czworobok, czworokąt—w geometrji figura płaska, ograniczona czterema linjami prostemi; linje te nazywamy bokami. Czworobok, nie mający wcale boków równoległych do siebie, nazy-

my *trapezoidem*; czworobok o dwuch bokach równoległych, dwuch nierównoległych—*trapezem*. Czworobok skośnokątny, o dwuch parach boków równoległych, jeżeli boki jego nie są równej długości, nazywa się *romboidem*, a *rombem*, jeżeli ma wszystkie boki równej długości. Czworobok o wszystkich kątach prostych, którego nie wszystkie boki są równej długości, nazywa się *prostokątem*. Czworobok o wszystkich kątach prostych i wszystkich bokach równej długości nazywa się *kwadratem*.

Czworogran albo **czworościan**. Tak nazywa się w geometrji bryła, ograniczona czterema płaszczyznami. Czworogran ma ścian trójkątnych cztery, krawędzi sześć, wierzchołków cztery. Jest to ostrosłup o podstawie czworokątnej.

Czworokąt, znaczy toż samo, co *czworobok* (ob.).

Czworonożne, dawna nazwa pierwszej gromady zwierząt kręgowych, zastąpiona właściwszą nazwą *zwierząt ssących*, czyli *ssawców*.

Czwororęczne, ob. *Małpy*.

Czworościan, bryła, ograniczona czterema płaszczyznami trójkątnemi, czyli ostrosłup o podstawie trójkątnej.

Czyngischan, ob. *Dżengischan*.

Czynnik, w mnożeniu nazwa liczb, które mnożymy; gdy ich jest dwie, pierwsza nazywa się mnożną, druga mnożnikiem; czynników może być więcej, niż dwa. Przenośnie nazywamy także czynnikami siły, działające w społeczeństwie. Mówi się np.: *religja jest ważnym czynnikiem w wychowaniu człowieka*.

Czynsz. Czynszem nazywa się wynagrodzenie za używanie rzeczy cudzej. Wedle rodzaju tej rzeczy rozróżniamy czynsz *dzierżawny*, czynsz *najmu*; czynsz od pożyczki pieniężnej nazywamy *procentem*. *Czynszownikami* nazywali się ci, co przed uwłaszczeniem włościan posiadali ziemię tytułem niezupełnej własności; musieli oni od niej płacić czynsz temu, kto posiadał prawo własności zwierzchniej.

Czystość, w najogólniejszem znaczeniu—cnota powściągająca żądze cielesne; ślub czystości jest to dobrowolne wyrzeczenie się na całe życie nawet dozwolonych wszystkim rozkoszy zmysłowych, czyli zobowiązanie się do niewchodzenia nigdy w związki małżeńskie.

Czyściec, jedynie tylko podług nauki kościoła rzymsko-katolickiego miejsce pokuty, pośrednie pomiędzy niebem a piekłem, gdzie dusze zmarłych w stanie łaski do czasu przebywają. Nauka o czyśćcu stała się dogmatem na soborze trydenckim w XVI w.

Czyta, stolica obwodu Zabajkalskiego w Syberji, nad rzeką Czytą.

Czytanie, umiejętność poznawania znaków piśmiennych, lub drukarskich i wiązania z nich wyrazów.

Czytelnie, zakłady, które wypożyczają książki i pisma do czytania na miejscu, lub do domów. Czytelnie bywają prywatne, pobierające pewną małą opłatę, i publiczne—bezpłatne.

Czyżew, osada w Królestwie Polskiem, gub. Łomżyńskiej, pow. Ostrowskim, nad rzeką Brokiem.

Czyżyk—niewielki ptak wróblowaty, mniejszy od wróbla; barwy żółto-zielonej z ciemnoszaremi pręgami. Gnieździ się w lesistych północnych krajach Europy i Azji; do umiarkowanych przylatuje na zimę. U nas pospolity od końca lata do wiosny; gnieździ się wyjątkowo i w małej liczbie w lasach iglastych. Żywi się nasionami brzóz, klonów, olchy, drzew iglastych; młode karmi pędrakami i owadami. Śpiewa dosyć przyjemnie.

Ćma. W potocznym języku nazwę ćmy nadaje się zwykle wszystkim motylom, latającym po zachodzie słońca.

Ćmielów, osada w gub. Radomskiej, pow. Opatowskim, nad Kamienną. Jest tutaj wielki zakład wyrobów porcelanowych, fajansowych i glinianych, założony r. 1809.

Ćwiek, ob. *Gwóźdź*.

Ćwierć, czwarta część każdej jedności; ćwierć korca=8 garncom=32 kwartom. Ćwierć krakowska w dawnej Polsce zawierała 42 garnce.

Ćwiertowanie. Do liczby okrutnych kar, które w wiekach średnich w powszechnem były użyciu w Europie całej i w Polsce, a miały cel przerażenia tłumów i powstrzymania złych ludzi od zbrodni, należało *ćwiertowanie*. Przestępcę, po pozbawieniu go życia przez powieszenie lub ścięcie, ćwiertowano, t. j. rozcinano zwykle na 4 części, które zawieszano na słupach i szubienicach w okolicy, gdzie zbrodnia była spełniona.

Ćwik, znaczy ćwiczony, wyćwiczony, czyli doświadczony, szczwany, przebieglec, nienowak, niefryc, bywalec, wyjadacz, weteran, jak mówią, kuty na cztery nogi, albo karmiony szpakami. Wyraz *ćwik* ma jeszcze kilka znaczeń, a mianowicie: 1) rodzaj dość hazardownej gry w karty, rozpowszechnionej u nas za Stanisława Augusta i w pierwszej połowie XIX wieku; 2) ptak, którego podejść ani zwabić nie można, lub który sam dobrze wabi. Jest także stare przysłowie: *dostała ćwika za nieboszczyka*, to znaczy męża czerstwiejszego i dzielniejszego, niż był poprzedni. *Ćwikiem* nazywają bowiem także człowieka niemłodego, ale rumianego i krewkiego, używając nieraz porównania: *czerwony jak ćwik*, stąd i buraki czerwone nazywają się *ćwikłowymi*, *ćwikłą*.

Ćwikła, ob. *Burak*.

D.

D — czwarta litera w abecadle łacińskiem i innych europejskich; w abecadle polskiem, złożonem z 45 głosek, zajmuje ósme miejsce. Jest to spółgłoska *twarda, zębowa, słaba;* zmiękcza się na spółgłoski *dź*, *dz* i *dż*. W języku greckim nazywa się *deltą* (Δ). Znak *D* wyobrażał u Rzymian liczbę 500. Jako skrócenie *D* w języku łacińskim oznacza: *Dominus* (pan), Dux (wódz) i t. d.; *D. O. M.* — *Domino Optimo Maximo* (Panu Najlepszemu, Najwyższemu). W muzyce *d* oznacza nutę *Re*; *D. c.*—*da capo*, t. j. od początku, na nowo.

Da capo (czyt. Da kapo), przez skrócenie *D. c.*—znaczy: od początku, na nowo. Używa się w nutach muzycznych.

Dach stanowi wierzch i pokrywę budowli i składa się z wiązania i pokrycia. Wiązanie jest albo z drzewa, albo z żelaza i służy do umocowania pokrycia, którego płaszczyzny nazywamy połaciami, lub okapami. Na pokrycie używana jest: słoma, dranice, gonty, tektura asfaltowa (ob.), dachówka, łupek, blacha żelazna, malowana farbą olejną, lub cynkowana, blacha cynkowa, miedziana i szkło. Dachy są bardzo rozmaite: dwuokapowy, czyli siodłowy, jednookapowy, czyli pulpitowy, czterookapowy, namiotowy i t. p. Kamienice mają nieraz dachy piętrzyste, zwane mansardowymi, przy których każda połać jest załamana tak, że część jej dolna jest bardziej stroma, niż górna.

Dachówka jest specjalną formą cegły,

służącą jako materjał do krycia dachów.

Dacja i Dakowie. Naród mieszkający niegdyś na południu Dunaju, a stanowiący część szczepu Traków, znany był u starożytnych Rzymian pod nazwą *Daków*. Pod koniec wieku III przed Chr. Dakowie pod naciskiem Celtów opuścili swoje siedziby i przenieśli się do krajów leżących między Dunajem a Dnieprem (dzisiejsza Wołoszczyzna, Mołdawja, część Serbji, Siedmiogród i Bukowina). Kraj ten pod nazwą *Dacji* podbity został przez cesarza rzymskiego Trajana (105 — 107 r. po nar. Chr.), a w III wieku po Chr. przez cesarza Aureljana oddany Gotom. Upadek Dacji był jednocześnie upadkiem Daków, których miejsce zajęli Jazygowie a później Słowianie.

Dafne, w podaniach greckich—nimfa, córka Ladona króla tesalskiego, ścigana przez rozkochanego w niej Apollina, za dotknięciem ziemi zamieniona została w krzew wawrzynu.

Dafnis, w podaniach starożytnych—pisarz i poeta sycylijski, urodzony w okolicy Syrakuzy, syn Hermesa (Merkurego) i jednej z nimf, która go porzuciła w gaju, gdzie karmiły go miodem pszczoły. Różnie opowiadają dalsze jego losy, aż ostatecznie w miejscu, gdzie zakończył dni, trysnęło źródło, nazwane Dafnis.

Dagerotypja, ob. *Fotografja.*

Dagestan, czyli *obwód Dagestański*, obejmuje północno-wschodni stok gór Kaukaskich i rozciąga się od tychże do morza Kaspijskiego; ludność Dagestanu składa się z Lezginów, Czeczeńców, Tatarów i innych, trudniących się hodowlą bydła, jedwabnictwem i pszczelnictwem. Od r. 1812 należy do cesarstwa Rosyjskiego.

Dago, wyspa na morzu Bałtyckiem, należąca administracyjnie do gub. Estońskiej.

Dagon (po fenicku *Rybi bóg*), czczony w Niniwie, Fenicji i u Filistynów, pół ryby i pół człowieka, bóg wody i żyzności.

Dahomé lub *Dahomey*, posiadłość francuska, do r. 1893 państwo murzyńskie w Wyższej Gwinei, w Afryce północno-zachodniej; obfituje we wszystkie płody strefy gorącej i liczy 250.000 mieszk. na przestrzeni około 200 mil kw.

Dajakowie, mieszkańcy wyspy Borneo; zaliczani do rasy malajskiej, ale wyżsi, muskularniejsi i mniej ucywilizowani, niż właściwi Malajczykowie.

Dakota, od r. 1861 terytorjum Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, utworzone z zachodniej części Minnesoty. Miasto główne Yankton.

Dakotowie, liczne pokolenie indyjskie w południowo-zachodniej części Stanów Zjednoczonych, należące do wielkiego plemienia Sioux; zamieszkuje terytorjum Dakota, dzieli się na 7 niezależnych, ale sprzymierzonych z sobą rodów.

Dakowie, ob. *Dacja.*

Daktyl—1) owoc palmy daktylowej; 2) stopa wierszowa, składająca się z jednej zgłoski długiej (akcentowanej) i dwuch krótkich (nieakcentowanych).

Daktylowiec, *daktylowa palma* — jedna z najużyteczniejszych *palm*. Rośnie dziko na Wschodzie i w północnej Afryce; owoce jej, by dojrzały, potrzebują klimatu gorącego, jednak nie nadmiernie. Przeniesiona przez Arabów do Hiszpanji, tworzy tam całe gaje. Dosięga 80 stóp wysokości przy 4 stopach średnicy u podstawy; pień jej pokryty jest łuskami, t. j. śladami liści opadłych w miarę wzrostu. Palmę daktylową hodują dla jej owoców, stanowiących ważny artykuł pożywienia u ludów Afryki. Daktylowiec należy do roślin *dwupiennych*, to zn., że jego kwiaty pręcikowe znajdują się na innem drzewie, niż słupkowe; dla ułatwienia zapylania hodowcy wytrząsają pyłek pierwszych na drugie. Owoce świeże są jadalne, jak również i suszone; wyrabiają z nich mąkę, zaś przez fermentację otrzymują napój alkoholiczny; drzewo używa się na budowle, liście—na koszyki.

Fig. 100. Daktylowiec.

Dalai-Lama, najstarszy kapłan tybetański, wyznania buddyjskiego; od XVII wieku jest on zarazem władcą świeckim Tybetu. Według pojęć miejscowych, Dalai-Lama jest wcieleniem Buddy; po śmierci każdego Dalai-Lamy kapłani wybierają jego następcę z pośród dzieci, biorąc przytem pod uwagę pewne wiadome im znamiona i losując z grona tych, które je posiadają. Stolicą jego jest *Potala* pod *Lhassą*.

Dalekowzroczność, ob. *Oko.*

Daleszyce, osada w gub. i pow. Kieleckim nad rzeką Bełnianką.

Dalmacja, kraj koronny austrjacki, leży nad morzem Adrjatyckiem, a liczy 600.000 mieszkańców, przeważnie Słowian, na powierzchni około 13.000 klm. kw. Serbowie, zamieszkujący część północną Dalmacji, nazywają się Morlakami. W miastach żyje ludność włoska. Ziemia to skalista, nieurodzajna i bezleśna. Udaje się tu wino (dalmatyńskie). Ludność trudni się rybołówstwem i dostarcza dzielnych żeglarzy obecnie Austrji, dawniej—Wenecji. Na wybrzeżach morza są starożytne miasta: Zadar, Sebenico, Spljet (Spalato), Dubrownik (Raguza), Kotor (Cattaro), w głębi kraju—Knin.

Dalmatyka, ubranie, które dzisiaj noszą na sobie djakonowie i subdjakonowie przy nabożeństwach uroczystych, gdy towarzyszą celebransowi (ob.). Suknia ta nazywa się dalmatyką, gdyż pochodzi z Dalmacji i była tam niegdyś używana, jako strój narodowy. Różni się tem od ornatu, że jest na bokach z jednej i drugiej strony ostro zakończona i ma rękawy, spądające na ramiona.

Dalton *John,* znakomity fizyk i chemik angielski, ur. r. 1766, um. r. 1844. Zajmował się głównie badaniem rozszerzalności gazów. W chemji jest twórcą teorji atomistycznej.

Daltona prawo, prawo wykryte przez Daltona w r. 1802, według którego ciśnienie mieszaniny gazów, wzajem na siebie chemicznie niedziałających, równa się sumie ciśnień gazów, stanowiących mieszaninę.

Daltonizm, ob. *Achromatopsja.*

Dama (z łac. *domina* — pani), pierwotny tytuł honorowy szlachetnych niewiast z dodatkiem *Ma* (Madame), dla wyrażenia szczególnego szacunku; tytuł córek królewskich we Francji od chwili ich urodzenia; dziś służy do oznaczenia każdej dostojniejszej zamężnej, lub niezamężnej kobiety.

Damasceńska stal, ob. *Stal.*

Damaszek, miasto w Syrji, położone na płaszczyźnie u stóp Antylibanu, liczy 160.000 m.; jego kawiarnie, tkaniny jedwabne, materje złotem i srebrem przetykane, pachnidła i balsamy, wyroby ze skóry słynne są na całym wschodzie, niegdyś także i *klingi damasceńskie*. Znany już pono w epoce Abrahama; r. 633 naszej ery zdobyty przez kalifa Omara, do r. 752 był rezydencją Omajadów. Roku 1516 wcielony do państwa tureckiego.

Damietta, port nad Nilem, przy prawem jego ujściu w rozramieniu rzeki, t. j. w delcie. Miasto liczy 35.000 ludności.

Damokles. Djonizjusz, władca Syrakuzy, słysząc, że dworak Damokles wychwala szczęście jego, zaprosił go na wspaniałą biesiadę, ale u stołu zawiesił nad głową Damoklesa, na włosie końskim ostry miecz. Przestraszony Damokles nie chciał usiąść pod mieczem— a wtedy Djonizjusz rzekł mu, że i nad szczęściem jego wisi ciągle taki miecz. Odtąd wszedł w przysłowie *miecz Damoklesa,* oznaczający niebezpieczeństwa, grożące ludziom wśród pozorów powodzenia.

Damse *Józef,* artysta dramatyczny i kompozytor, ur. r. 1788, um. r. 1852. Kompozycje jego muzyczne wielkiego doznawały powodzenia. Napisał muzykę do opery *Kontrabandzista* i tłumaczył dla sceny wiele sztuk, jak *Gałganduch, Chłop miljonowy, Król duchów alpejskich* i t. p. Pisał także msze i ofertorja.

Danaidy—pięćdziesiąt córek władcy Libji—Danaosa, które, jak głosi legendarna opowieść grecka, w noc poślubną pomordowały podstępnie swoich mężów. Za zbrodnię tę Danaidy zkazane zostały przez bogów na karę, polegającą na wieczystem napełnianiu wodą bezdennych naczyń. Stąd *pracą Danaid* zowie się wszelki mozolny, a bezpożyteczny zupełnie trud.

Dandy, *dandys* (z angielsk.), elegant, człowiek światowy, strojniś, modniś.

Daniel — jeden z czterech wielkich proroków żydowskich; żył w epoce niewoli babilońskiej (586 do 538 r. przed Chr.) i umiał zjednać sobie łaskę monarchów asyryjskich.

Daniel, ob. *Jeleń.*

Daniel *Romanowicz (Daniło),* król Rusi Czerwonej, syn Romana Mścisławicza, księcia włodzimierskiego i halickiego, ur. r. 1201, panował od 1228—1264 r., opierał się stale władzy wielkich książąt Włodzimierskich. Szukał wsparcia przeciw Tatarom w związku z Węgrami, Polską, Czechami i papieżem Innocentym IV. Po wielu wysiłkach skupił swe państwo; umarł 1264—6.

Daniłowicz *Ignacy,* ur. r. 1789 na Podlasiu, nauki pobierał u Pijarów w Łomży i w uniwersytecie wileńskim, następnie był nauczycielem w tymże uniwersytecie; w r. 1841 przeniesiony na posadę profesora dyplomacji do Charkowa a następnie do Kijowa, um. r. 1843. Pozostawił: „Opisanie bibljograficzne statutu litewskiego", „Skarbiec", „Statut litewski Zygmunta I-go" i inne.

Daniłowski *Gustaw*—wybitny poeta i powieściopisarz polski, ur. w Cywilsku, gub. Kazańskiej; po ukończeniu gimnazjum w Warszawie, odbywał studja w instytucie technologicznym w Charkowie. Poezje Daniłowskiego posiadają silne napięcie uczucia, głębię szczerego wzruszenia, duży polot poetycki. Napisał: „Nego", „Na wyspie", „Z minionych dni" (powieść), „Poezje", „Dwa głosy" (nowele), „Fragment pamiętnika", „Jaskółka" (powieść) i inne.

Daniny, ob. *Pańszczyzna i powinności.*

Danja—kraj w Europie, królestwo konstytucyjne, jedno z trzech państw skandynawskich; składa się z półwyspu Jutlandzkiego i kilku przyległych wysp na morzu Baltyckiem; prócz tego Danja posiada obszerne, ale niezbyt cenne kolonje w Europie i Ameryce (wyspy Färöer, Islandję, św. Tomasza, św. Krzyża, św. Jana, Grenlandję). Obszar Danji właściwej wynosi 40.384 kil. kw. (około 734 mil) z 2.605.000 mieszk. Półwysep Jutlandzki stanowi nizinę błotnistą, o klimacie łagodnym, ale wilgotnym. Ludność tutejszą stanowią *Duńczycy,* naród pochodzenia germańskiego, mówiący językiem duńskim, spokrewnionym z niemieckim; Duńczycy wyznają religję protestancką, są pracowici, kulturalni, oświeceni. Pracą i zabiegliwością doprowadzili kraj do kwitnącego stanu: rolnictwo i hodowla postawione są bardzo wysoko; toż samo powiedzieć można o handlu i przemyśle duńskim; duża ilość zakładów naukowych znakomicie szerzy oświatę; analfabetów w Danji niema prawie wcale. Stolicą państwa jest *Kopenhaga.* — Królestwo Duńskie powstało w X wieku za Gorma Starego; za panowania syna jego Haralda Danja przyjęła chrzest św.; za panowania Małgorzaty Wielkiej, na mocy tak zwanej unji Kalmarskiej (1397 r.), Danja połączyła się ze Szwecją i Norwegją; syn Małgorzaty W.—Eryk, wybrany został na króla Szwecji i Norwegji, ale w r. 1448 Szwecja oddzieliła się i utworzyła samoistne królestwo; na mocy pokoju zawartego w Kiel 1814 r. Danja utraciła Norwegję; po wojnie z Prusami w 1864 r. Szlezwig i Holsztyn odjęte jej zostały i przyłączone do Niemiec.— Obecnie na tronie duńskim zasiada król Fryderyk VIII.

Dante Alighieri—(ur. 1265, um. 1321 r.), jeden z najgenjalniejszych poetów wszystkich czasów, najznakomitszy poeta włoski. We Florencji, rodzinnem swem mieście, zajmował *Dante* wybitne stanowisko, a będąc stronnikiem gibelinów (ob.), brał czynny udział w walce z gwelfami (ob.); po zwycięstwie ostatnich, *Dante* zmuszony był opuścić Florencję i już do końca życia tułał się po obczyźnie. Bodźcem twórczości poetyckiej *Dantego* była między innymi idealna jego miłość ku Beatrice, którą zachował nawet po jej śmierci. Miłość ta znalazła wyraz w *Boskiej Komedji,* najpiękniejszym utworze genjalnego poety. *Boska Komedja* składa się z trzech części: *Piekła, Czyśćca* i *Raju,* w których autor opisuje wrażenia z wymyślonej wędrówki swojej po świecie zagrobowym; sam *Dante* ukazuje się w *B—K.* jako symbol ducha ludzkiego, szukającego zbawienia. *B—K.* zamyka w sobie wszystkie religijne, kosmologiczne i fizjologiczne poglądy wieków średnich; księga ta, jedna z najsłynniejszych, w ciągu sześciu stuleci doczekała się kilkuset wydań i została przetłumaczona niemal na wszystkie języki. W polskiej mowie całkowite przekłady *Boskiej Komedji* dali: Korsak i Stanisławski; oprócz tego części niektóre i ustępy tłumaczyli: Mickiewicz, Lenartowicz i wielu innych naszych poetów.

Danton *Jerzy Jakób,* znakomity rewolucjonista francuski i mąż stanu; ur. r. 1749, adwokat paryski, założył wespół z Desmoulins'em i Marat'em klub kordeljerów, zwołał 17 lipca r. 1791 lud na pole Marsowe dla podpisania petycji o detronizację króla; 10 sierpnia r. 1792 powiódł tłumy ludu przeciw Tuilerjom i spowodował upadek monarchji. W rządzie rewolucyjnym, zostawszy ministrem sprawiedliwości, jął się systemu postrachu, spowodował wrześniowe mordy więźniów politycznych, utworzył 10 marca r. 1793 trybunał rewolucyjny, przyczynił się do upadku żyrondystów, lecz w chwili, gdy zapragnął złagodzić surowość rewolucyjną, stawiony 3 kwietnia r. 1794 przed trybunał rewolucyjny, oskarżony przez Robespierre'a o zdradę rewolucji, został zgilotynowany 5 kwietnia tegoż roku.

Dantyszek *Jan,* urodził się w Gdańsku 1485 r. Od lat najmłodszych okazywał zdolności do nauk. Po ukończeniu szkół krakowskich wyjechał do Gdańska, skąd udał się do Włoch, a stamtąd do Ziemi Świętej. Po powrocie z tej podróży został księdzem i osiadł w Krakowie, gdzie zajmował się w Akademji teologją i prawem. Polecony Zygmuntowi I, posłował do Wenecji, Niemiec i Belgji. Po latach 12-tu powrócił Dantyszek do ojczyzny i został biskupem chełmińskim, a następnie warmińskim. Pisał wiersze łacińskie; umarł r. 1548.

Dardanelle, cieśnina, dawniej zwana

Hellespontem (ob.), stanowi wąską drogę wodną między Azją i Europą. Cztery zamki stoją po nad nią, po dwa z każdej strony, broniąc przejazdu z morza Egejskiego (zatem także Śródziemnego) do morza Marmora (zatem także do Konstantynopola).

Darfur, *Dar-for*—niezbyt dawno jeszcze państwo niepodległe w Sudanie (w Afryce), obecnie prowincja egipska (podbita 1874 r.); obejmuje 452.000 kil. kw. (około 8.215 mil kw.) z $1^1/_2$ miljonami mieszk.

Darjusz—imię trzech królów perskich: 1) *Darjusz I*, syn Hystaspesa, objął rządy po Kambizesie i panował od r. 521 do 486 r. prz. Nar. Chr.; zdobył ponownie Babilon i rozszerzył granice państwa perskiego aż do Indu; prowadził wojny nieudane ze Scytami i Grekami; w drugiej wojnie z Grekami został zwyciężony przez Milcjadesa pod Maratonem (490 r.). Wśród przygotowań do nowej wyprawy zaskoczyła go śmierć 486 r. 2) *Darjusz II*, przed objęciem tronu zwany *Ochus*, syn naturalny Artakserksesa I, panował od 423 do 406 r.; rządy jego zaznaczyły się oderwaniem Egiptu od Persji na przeszło 60 lat. 3) *Darjusz III Kodoman*, rządził Persją od 336 do 330 r. Pobity przez Aleksandra Macedońskiego w bitwach nad Granikiem (334), pod Issus (333) i Gaugamelą (331) utracił całe państwo i zginął z ręki jednego ze swych satrapów.

Darmstadt—miasto, stolica wielkiego księstwa Hesko-darmsztadzkiego, stanowiącego część Rzeszy niemieckiej; położone nad rzeką Darm; liczy do 80.000 mieszk.; jest rezydencją wielk. księcia; posiada znaczny przemysł, oraz wiele instytucji oświatowych.

Darń, czyli *darnina*, wierzchnia warstwa ziemi, związana korzonkami traw i murawą pokryta, używana do wykładania wałów, okopów, grządek i t. p.

Darowski *Weryha Aleksander*—utalentowany pisarz polski i znawca przeszłości kraju, ur. 1815 r., um. 1874 r.; mieszkał stale na Podolu i Ukrainie; pisywał pod kilkoma pseudonimami, przeważnie używał pseudonimu *Solecki*. Wydał: „Przysłowia od nazwisk szlacheckich", „Jeden rozdział do przyszłej księgi przysłów", „Samuel Łaszcz" i wiele innych.

Darwin *Karol Robert*, ur. 1809 r., um. 1882 r., znakomity naturalista angielski, twórca teorji ewolucji (ob. *Darwinizm*), jeden z wybitniejszych uczonych świata. Swą działalność naukową rozpoczął Darwin od pięcioletniej podróży naokoło świata; w podróży tej zbadał on gruntownie wyspy koralowe, czego wynikiem było ogłoszenie teorji ich powstania; zebrał nadto dużo danych, które posłużyły mu jako materjał do obszernej pracy naukowej p. t. „O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego" (przekład polski S. Dicksteina i J. Nusbauma); powyższe dzieło Darwina dokonało przewrotu w nauce. Poza tem Darwin zajął się rozwinięciem swej teorji, czego dokonał w całym szeregu dzieł naukowych. Wpływ, który wywarł Darwin nie tylko na rozwój nauk przyrodniczych, lecz wogóle myśli ludzkiej w dobie współczesnej, jest niezmierzony; przyczynił się do tego nietylko genjalny umysł, lecz i niezmiernie czysty, nieskazitelny charakter uczonego.

Darwinizm czyli *nauka o pochodzeniu gatunków* — (teorja ewolucjonizmu, descendencji), usiłuje wykazać, że wszystkie istniejące zwierzęta i rośliny pochodzą od jednej, lub kilku prostych, zasadniczych form. Pogląd ten wypowiadano niejednokrotnie już dawniej, ale ostatecznie rozwinął go i ujął w nowszy system Karol Darwin. Opiera się on na dwuch podstawowych własnościach wszelkich ustrojów: 1) *dziedziczności*, czyli przekazywania potomstwu cech rodzicielskich i 2) *przystosowania się* do różnych warunków życiowych, czyli *zmienności* pod ich wpływem. Każdy gatunek produkuje więcej potomków, aniżeli może się ich utrzymać na ziemi. Następuje więc między wszelkimi organizmami *walka o byt*, o środki do życia: o żywność, powietrze, miejsce. Organizmy lepiej umiejące się przystosować do danych warunków, zmieniając się w sposób bardziej odpowiedni, wychodzą z walki zwycięsko i nabyte dogodne cechy przekazują potomstwu. To zachowywanie się form najlepiej przystosowanych Darwin nazwał *doborem naturalnym* przez analogję *z doborem sztucznym*, jaki dokonywa człowiek, wybierając świadomie do rozmnażania osobniki zwierząt domowych, obdarzone najdogodniejszemi dla niego cechami. Tą drogą udało się ludziom otrzymać liczne nowe rasy zwierząt i roślin. W naturze dobór naturalny odbywa się nadzwyczaj wolno i wymaga ogromnych okresów czasu na wytworzenie nowych form. Darwinizm wywołał gorącą polemikę, dotąd jeszcze nie zamkniętą.

Daszkiewicz *Ostafi*, hetman kozaków na Zaporożu za Zygmunta Starego, pierwotnie wojewoda wojsk królewskich; uciekł do Moskwy, grał rolę w buncie Glińskiego, lecz uzyskawszy przebaczenie, stał się wiernym Rzeczypospolitej. Jemu przypisują założenie Siczy, skąd odbywał wyprawy wojenne do kraju Siewierskiego i Krymu.

Daszyńska-Golińska *Zofja z Poznańskich*, ur. 1866 r., ukończyła uniwersytet w Zurychu, poczem odbywała dalsze studja w Berlinie, gdzie otrzymała doktorat; w r. 1898 osiadła w Krakowie, gdzie zaślubiła d-ra St. Golińskiego, docenta uniwersytetu. Pisze po polsku i po niemiecku. Wydała kilka dzieł naukowych, z których „Zarys ekonomji społecznej" doczekał się paru wydań.

Daszyński *Ignacy*, ur. 1866 r. w Galicji, studjował fizykę, chemję i nauki społeczne w Krakowie, Zurychu i Lwowie; w r. 1891 został w Berlinie redaktorem pisma socjalistycznego. Od r. 1897 Daszyński wybierany jest stale przez socjalistów na posła na sejm galicyjski i do parlamentu wiedeńskiego. Jest znakomitym agitatorem, doskonałym mówcą ludowym i przywódcą socjal-demokratów galicyjskich. Napisał i wydał kilka prac agitacyjno-tendencyjnych; jest współredaktorem krakowskiego socjalistycznego *Naprzodu*.

Data, oznaczenie czasu i miejsca jakiegoś zdarzenia, lub aktu, np. kiedy i gdzie umowa zawarta została i t. p. Słowo to pochodzi z łacińskiego: *datum*, co po polsku dawniej wyrażano przez słowo *dan*, np. „Dan we Lwowie na dniu św. Jana Chrzciciela, czyli 24 czerwca Roku Pańskiego 1569".

Daudet *Alfons* (czyt. Dode), ur. 1840 r., um. 1897 r., znakomity pisarz francuski, jeden z wybitniejszych przedstawicieli t. zw. szkoły realistycznej. W utworach swych Daudet przedstawia przeważnie społeczeństwo francuskie z czasów drugiego cesarstwa i trzeciej republiki. Wiele powieści tego pisarza przetłumaczono na język polski, np. „Ten mały", „Królowie na wygnaniu", „Safo" i t. d.

Daugi, miasteczko nad jeziorem tejże nazwy, w pow. Trockim, gub. Wileńskiej; niegdyś wielcy książęta litewscy mieli tutaj swój dwór myśliwski.

Daugieliszki, miasteczko między Święcianami a Wilnem, niegdyś własność Gasztoldów, którą Barbara Radziwiłłówna umierając, zapisała swemu mężowi, królowi Zygmuntowi Augustowi.

Daurja, kraj górzysty w południowowschodniej Syberji, stanowiący pod względem administracyjnym obwód Zabajkalski, przez który przechodzą góry Dauryjskie.

David—1) *Jakób Ludwik*, znakomity malarz francuski, twórca nowego kierunku (szkoły) w malarstwie, t. zw. klasycznego; ur. 1748 r., um. 1825 r.; pozostawił po sobie wiele bardzo cennych obrazów, odznaczających się potęgą rysunku i nieporównanym kolorytem.

W życiu politycznem odgrywał również poważną rolę.—2) *Jan Piotr*, zwany powszechnie *David d' Angers*, ur. 1788 r., um. 1856 r.; znakomity rzeźbiarz francuski, prof. szkoły artystycznej w Paryżu. Z pośród licznych jego dzieł wymienić należy portret Mickiewicza w płaskorzeźbie, znany z licznych reprodukcji.

Davis *Jefferson* (czyt. Dewis Dżefferson), amerykański działacz polityczny, ur. 1808 r., um. 1889 r.; był ministrem wojny Stanów Zjednoczonych, a po oderwaniu się od Unji stanów południowych, przeciwnych zniesieniu niewolnictwa Murzynów, w r. 1861 wybrany został przez Stany te na prezydenta; po wzięciu Richmondu przez wojska Unji w r. 1865—Davis zbiegł; za schwytanie go rząd Unji wyznaczył 100.000 dolarów nagrody; wkrótce został schwytany i uwięziony; po 2 latach uwolnił się i od życia politycznego usunął.

Davisa cieśnina, część oceanu Atlantyckiego, pomiędzy Grenlandją i ziemią Baffińską, łączy ocean Atlantycki z odnogą Baffińską. Cieśnina ta, odkryta w r. 1585 przez podróżnika Jana Davisa, jego otrzymała nazwę.

Davos, stacja klimatyczna w kantonie Gryzońskim (Graubünden) w Szwajcarji.

Davout (czyt. *Dawu*) *Ludwik Mikołaj*, marszałek cesarstwa francuskiego, um. r. 1823. Towarzyszył we wszystkich wyprawach Napoleonowi, który męstwu jego i talentom zawdzięczał niejeden tryumf wojenny.

Dawid, drugi król żydowski z pokolenia Judy; odznaczył się w boju z Filistynami, zabiwszy ich wodza Goljata. Po śmierci Saula ogłoszony królem. Podania czynią Dawida twórcą świętej poezji i przypisują mu znane pod jego imieniem *Psalmy*.

Dawid *Jan Władysław*, socjolog i pedagog polski, ur. 1859 r.; był redaktorem *Przeglądu Pedagogicznego*, prócz tego liczne swe prace drukował w *Prawdzie*. Wydał znaczną ilość dzieł pedagogicznych, psychologicznych i socjologicznych, np. „Nauka o rzeczach", „Szkice psychologiczne", „O zarazie moralnej" i inne, a z języków obcych przyswoił literaturze polskiej: „Psychologja kobiety" Patrick'a, „Reformatorowie wychowania" Quick'a i inne.

Dawka, ilość środka lekarskiego, przepisana na jeden raz.

Dąb, rodzaj drzew z rodziny *miseczkowatych*, jednopienny. Kwiaty pręcikowe ma zebrane w bazie wiotkie, słupkowe po 2—4 razem, a każdy otoczony miseczką, utworzoną ze zrosłych ze sobą łuszczek. Owoc zwany *żołędzią* jest nielupką, otoczoną zdrzewiałą miseczką. Do tego rodzaju należy około 150 gatunków, najwięcej w Ameryce

Fig. 101. Dąb korkowy.

północnej. Dąb zawiera we wszystkich swych częściach garbnik, głównie zaś w korze i narośla ch, zwanych *dębiankami*, powstałych z nakłucia galasówki (ob.). W naszym kraju rosną dwa gatunki dębu: *dąb szypułkowy*, o liściach prawie bezogonkowych, a żołędziach uszypułkowanych i *dąb bezszypułkowy* o liściach długoogonkowych, a żołędziach bezszypułkowych. Oba te gatunki wchodzą w skład lasów na równinach i podgórzu, a w niektórych częściach kraju tworzą *dąbrowy*, podszyte zwykle leszczyną. Drewno, zwane *dębiną*, jest brunatne zwięzłe i twarde; używa się go głównie na budowle, szczególnie podwodne, sprzęty, a także na opał; kory zaś zwanej *dębnikiem*—do garbowania skór. Żołądź jest dobrem pożywieniem dla świń. Dębianki z dębu galasowego w Azji Mniejszej są używane w barwierstwie i do wyrabiania atramentu. *Dąb korkowy* z Afryki północnej i Europy południowej ma na starych pniach gąbczastą korę, która zdzierana co 8—10 lat stanowi znany powszechnie *korek*. Na dębie *kermesowym* żyje owad *kokcjonella*, dający barwnik czerwony, zwany *kermesem*.

● **Dąbie**, miasto w gub. Kaliskiej, w pow. Kolskim, nad rzeką Nerem. Ożywiony dawniej, tutejszy przemysł sukienniczy dziś znajduje się w zastoju.

Dąbrowa Górnicza, najważniejsza w Kr. Polskiem osada górnicza i fabryczna, leży w gub. Piotrkowskiej, pow. Będzińskim, w dolinie Czarnej Przemszy. Pierwszą kopalnię węgla otworzono tu w r. 1796 za rządów pruskich i od nazwiska ówczesnego jej dyrektora nazwano *Redenem*. Od tego czasu powstało wiele nowych, eksploatowanych przeważnie przez cudzoziemców. W wielu z tych kopalń nad pokładem węgla znajdują się pokłady rudy. Aby zużytkować te pokłady pozakładano huty, fabryki stali, szyn, drutu, cynku i t. d. Ilość wydobywanego tu węgla dochodzi przecięciowo do 300 miljonów pudów rocznie.

Dąbrowa, miasto powiatowe w Galicji, o 3 mile od Tarnowa.

Dąbrowica, miasteczko w gub. Wołyńskiej, pow. Rowieńskim nad rzeką Horyniem.

Dąbrowice, osada w gub. Warszawskiej, pow. Kutnowskim.

Dąbrowno (po niemiecku *Gilgenburg*), miasto w obwodzie pruskiej regencji Królewieckiej, na północ od Działdowa, między dwoma jeziorami, niegdyś warowne, zdobyte przez Polaków 14 lipca 1410 r.

Dąbrowski *Henryk*, umiłowany bohater narodowy, ur. z Niemki r. 1755; służył za młodu w wojsku saskiem i dopiero na wezwanie Sejmu czteroletniego wstąpił do armji Rzeczypospolitej. Odbył kampanję z 1792 r., odznaczył się chlubnie w powstaniu Kościuszkowskiem. Po upadku Rrzeczypospolitej udał się do Paryża i przedstawił rządowi francuskiemu projekt Wybickiego utworzenia legjonów polskich, któreby popierały rewolucję w walce z monar-

Fig. 102. Henryk Dąbrowski.

chami. Zwrócono Dąbrowskiego do rządu Lombardzkiego, z którym w styczniu 1797 r. zawarł układ, na mocy którego powstały *legjony polskie*. Na czele legjonów rozsławił Dąbrowski imię polskie w Europie. W r. 1806, po zwycięstwie pod Jena powołany z Włoch do Berlina przez cesarza francuzów, wydał, zgodnie z jego wolą, odezwę wzywającą rodaków z zaboru pruskiego do powstania i odbudowania ojczyzny. Następnie zajął się organizacją wojsk polskich i w końcu stycznia 1807 r. z nową armją wyruszył na widownię wojny. W Księstwie Warszawskiem zostawał na stanowjsku generała dywizji. W r. 1809 za jego radą wojska polskie wkroczyły do Galicji. W r. 1812 na czele jednej z 3-ch dywizji V korpusu wielkiej armji wziął udział w wyprawie do Rosji. Zasłaniał przejście przez Berezynę; w odwrocie 1813 r. walczył pod Lipskiem i Hanau. Po śmierci ks. Józefa pod Lipskiem objął naczelne dowództwo nad armją polską. Po kongresie wiedeńskim, mianowany senatorem wojewodą i generalem jazdy, usunął się od życia publicznego. Zmarł w Winnogórze 1818 r.

Dąbrówka *(Dobrochna)*, córka księcia czeskiego Bolesława, siostra św. Wacława, żona Mieczysława I-go, pierwsza księżniczka polska, chrześcijanka; um. r. 977.

Deak *Franciszek,* znakomity węgierski mąż stanu, ur. r. 1803, um. r. 1876. W r. 1848 podczas wojny węgiersko-austryjackiej był ministrem sprawiedliwości. Od r. 1860 dążył do pojednania Węgier z Austrją i doprowadził w r. 1867 do skutku ugodę, na której opiera się dzisiejsza monarchja austryjacko-węgierska.

Debet—(winien) pozycja buchalteryjna i rachunkowa, wykazująca długi.

Debit (z łacińskiego) odbyt, przedaż, dozwolenie sprzedaży (np. gazet zagranicznych) w jakimś kraju.

Debiut (z franc.) rozpoczęcie, pierwszy występ w świecie, np. aktora, pisarza, mówcy; *debiutant,* występujący po raz pierwszy publicznie.

Debora, prorokini ludu żydowskiego, ułożyła pieśń tryumfalną na zwycięstwo nad Chananejczykami, zachowaną w rozdziale 5-tym księgi Sędziów.

Debreczyn, miasto w północnych Węgrzech, liczy 80.000 mieszk. Dokoła rozlega się step, na którym pasą się tysiące wołów, koni, owiec i świń, a zowie się on *debreczyńską puszczą* (pusztą). Miasto Debreczyn jest bardzo handlowe.

Decemwirowie, *(Decemviri,* dosłownie--*dziesięciu mężów)* byli w starożytnym Rzymie wybrani do ułożenia praw, co też uskutecznili na dwunastu tablicach (w r. 450 przed Chr.). Tablice te stanowiły podstawę sławnego prawa rzymskiego (ob.), na którem wykształciły się wszystkie prawodawstwa późniejsze.

Decentralizacja, ob. *Centralizacja.*

Deci, *decy* (z łac.), wyraz umieszczony przed jednościami miar francuskich, oznacza dziesiątą część tychże, jak decymetr, decylitr, decyar, dziesiąta część metra, litra, ara.

Decjusz *Kajus Mesjusz Kwintus Trajanus,* rodem Pannończyk, cesarz rzymski od r. 249 do 251 po Chr. Za jego rządów miało miejsce okrutne prześladowanie chrześcijan.

Decorum (z łac.), przyzwoitość, przyzwoite pozory, przykrycie, osłona.

Decurio *(Dekurjon)*, u dawnych Rzymian przełożony oddziału, złożonego z dziesięciu ludzi.

Decymalny system, ob. *Dziesiętny.*

Decyzja — postanowienie, wyrok, rozstrzygnięcie; — *decydować:* postanawiać, rozstrzygać.

Dedukcja (z łac. *deducere,* dosłownie: wyprowadzać, wyciągnąć coś z czegoś), dowodzenie za pomocą wnioskowania; wywód sądowy; wyprowadzenie szczegółów z ogółu; *dedukować*, wnioskować, udowadniać, wywodzić.

Dedykacja *(dedicatio)*, u dawnych Rzymian uroczysty akt poświęcenia gmachu publicznego; dedykacja obecnie znaczy poświęcenie komuś w dowód czci, lub wdzięczności książki, kompozycji muzycznej lub jakiegobądź innego plonu twórczości umysłowej, lub artystycznej.

De facto — „w rzeczywistości", „faktycznie", „siłą samego faktu", choćby nie na mocy prawa i słuszności, to jest nie *de jure.* Mówi się np., że ktoś posiada jakąś rzecz *de facto* ale nie *de jure,* to jest, że posiada ją rzeczywiście, ale ona mu się prawnie nie należy.

Defekt (z łac.) brak, wada; niedostatek, ubytek; niedokładność, niezupełność; w handlu: przedmiot uszkodzony, w wykończeniu niedokładny, z wadami.

Deficyt (z łac. *deficit* — braknie), oznacza brak, lub niedostatek w kasie, przewyżkę wydatków nad dochodami w etacie, czyli budżecie państwa i wogóle wszelki brak, znaleziony w magazynach i składach przy rewizji.

Defilada—uroczysty przemarsz wojska w szyku paradnym wobec jakiegoś dostojnika, dla oddania mu honorów.

Definicja (z łac. finis koru) określenie tak dokładne i ścisłe wyrażanych słowem pojęć, że wyrażenie odpowiada zupełnie pojęciu, wyczerpuje całkowicie wszystkie cechy omawianego przedmiotu.

Definitor (z łac.), w niektórych zakonach oznacza przełożonego mniejszych obwodów klasztornych (t. zw. definicji), a który zarazem jest pomocnikiem i asystentem prowincjała, t. j. przełożonego prowincji.

Defloracja — pozbawienie panieństwa, shańbienie dziewicy, zgwałcenie.

Defoe (czyt. *Difo) Daniel,* pisarz angielski (ur. r. 1661) wydał w r. 1719 słynne dziełko pod tytułem *Przygody Robinsona Kruzoe,* przetłumaczone na wszystkie języki.

Defraudacja. sprzeniewierzenie, oszustwo, a także przemytnicwo, tajemny przywóz z zagranicy i wywóz za granicę towarów, bez opłacenia przepisanego cła.

Degeneracja, ob. *Zwyrodnienie.*

Degradacja — obniżenie w stopniu i godności; przeniesienie kogoś ze stanowiska wyższego na niższe, pozbawienie stopnia, szlachectwa, praw stanu; upodlenie, znikczemnienie.

Dei gratia (po polsku: *z Bożej łaski*) formuła, którą panujący, oraz papieże i dostojnicy kościelni wogóle, kładą przed swymi tytułami, na oznaczenie, że władza ich pochodzi bezpośrednio od Boga.

Deizm, pogląd filozoficzny, który przyznaje istnienie Boga, Stwórcy wszystkich rzeczy, ale oddziela go zupełnie od świata stworzonego i pozostawia świat sobie samemu, t. j. siłom naturalnym, które w nim, podług stałych praw, działają. Deizm angielski i francuski XVII i XVIII wieku przerodził się z biegiem czasu w *materjalizm* (ob.).

Dejanira—legendarna postać grecka, żona bohatera Heraklesa, który wykradł ją narzeczonemu i w obronie jej czci zabił centaura Nessosa. Nessos, umierając, poradził Dejanirze, by krew jego zebrała i namaściła nią szatę Heraklesa, zapewniając, że gdy włoży ją na siebie mąż jej, na zawsze wiernym jej pozostanie. Dejanira, podejrzewając męża o zdradę, posłała mu szatę, namaszczoną krwią Nessosa. Włożywszy ją na siebie, Herakles w strasznych męczarniach zakończył życie. Dejanira powiesiła się z rozpaczy.

De jure, ob. *De facto.*

Deka (z grec. *dziesięć)*, wyraz ten, położony przed nazwami jedności miar francuskich, oznacza 10 takichże jedności, np.: dekagram—10 gramów; dekametr—10 metrów; dekalitr—10 litrów; dekar—10 arów.

Dekabryści (od wyrazu rosyjskiego

dekabr—grudzień), spiskowcy, którzy, korzystając ze zmiany tronu, w d. 25 grudnia r. 1825 podnieśli w Petersburgu nieudany bunt, w celu przeprowadzenia reformy rządu. Przywódcami ich byli oficerowie gwardji. Oddani pod sąd, zostali w liczbie pięciu skazani na śmierć; pozostałych 116 zesłano na Syberję.

Dekada *(decade)*, podczas rewolucji francuskiej nazywano tak przeciąg 10 dni, stanowiących tydzień republikański.

Dekadencja, chylenie się ku upadkowi, upadek (w literaturze, w sztuce).

Dekadentyzm (z francusk.)—kierunek twórczości artystycznej i literackiej, uwydatniający objawy rozkładu cywilizacji współczesnej. Zjawił się na schyłku XIX w., lubował się w dziwactwach, gorączkowo poszukiwał nowych wrażeń. *Dekadent*—poeta, lub artysta, hołdujący dekadentyzmowi.

Dekan, południowa część Indostanu, między odnogą Bengalską a morzem Arabskiem, ograniczona na północy niziną Indostańską. W ściślejszem pojęciu *Dekanem* nazywa się tylko wyżyna półwyspu.

Dekanat—okrąg, złożony z kilku lub kilkunastu parafji, przeważnie w granicach powiatu administracyjnego, podlegający w sprawach kościelnych zwierzchnictwu duchownego, zwanego *dziekanem*.

Dekarstwo jest to umiejętność pokrywania dachów. Względnie do różnorodnych materjałów, którymi się dachy pokrywa, różni rzemieślnicy zajmują się tem rzemiosłem.

Dekarz, nazwa rzemieślnika, posiadającego umiejętność pokrywania dachów. Dekarze nie stanowią u nas oddzielnego cechu (ob), ale rekrutują się z mularzy, blacharzy, papiarzy i zwykłych wiejskich robotników, a to stosownie do materjału, jakim dach ma być pokryty.

Dekatyzowanie — nadawanie materjałom wełnianym trwałego połysku, za pomocą użycia pary, lub wody gorącej; odbywa się zwykle przy apreturze (ob.).

Dekert *Jan*, prezydent m. Warszawy za czasów Sejmu czteroletniego; przy zdolnościach, rozumie, sumienności i szlachetności w wielkie urósł znaczenie tak u mieszczan, jak i u szlachty. Gdy sejm czteroletni różne projektował reformy, Dekert w r. 1789 postanowił domagać się na podstawie prawa historycznego równouprawnienia stanu

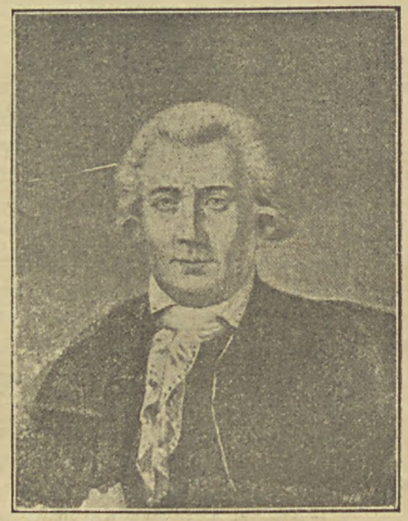

Fig. 103. Jan Dekert.
(Według oryg. z kościoła Ś. Jana w Warszawie).

miejskiego ze szlachtą. Z delegatów miast i miasteczek utworzył t. zw. *koalicję miast*, która na drodze legalnej miała zażądać od sejmu praw jej należnych. Przybyli na jego wezwanie do Warszawy delegaci od 141 miast z Korony i Litwy, podpisali w dniu 24 listopada r. 1789 *akt zjednoczenia*. Na publicznem posłuchaniu Sejm obiecał koalicji wejrzeć w prawa miast i wyznaczył deputację do zbadania sprawy mieszczańskiej. Napisany projekt, po przeczytaniu w Sejmie, poszedł w odwłokę, a śród większości sejmowej okazała się wyraźna niechęć do przeprowadzenia odpowiedniej uchwały. Niepowodzenie to zmartwiło wielce Dekerta i przyczyniło się do śmierci jego 4 października r. 1790. W pół roku po zgonie zacnego obywatela zapadło prawo o miastach, które uczyniło zadość żądaniom stanu miejskiego.

Deklamacja (z łac. *declamare*, wywoływać, mówić głośno), tak zowie się sztuka głośnego, prawidłowego wypowiadania swoich, lub cudzych utworów, żywo uwydatniająca zarówno ich znaczenie, jak i zawarte w nich uczucia, zatem jedna z najważniejszych sztuk pomocniczych dla mówcy, a najważniejsza dla aktora. Głównym warunkiem dobrej deklamacji jest wyraźność, dźwięczność i czystość wymawiania, oraz umiejętne podnoszenie i zniżanie głosu.

Deklaracja—1) publiczne, uroczyste oświadczenie; 2) opis towarów podanych do oclenia i ich wartości; 3) dowód pocztowy, dołączony do pakietów pieniężnych i wartościowych, przesyłanych za granicę; 4) ogłoszenie rządu o zawartej z innem państwem umowie; 5) *deklaracja ministerjalna* — program ministerjum, odczytywany przez prezesa ministrów przy otwarciu sesji parlamentu, lub zmianie ministerjum; w deklaracji takiej wyrażone są poglądy i zamiary polityczne rządu, oraz streszczone projekty praw, które mają być wniesione pod obrady parlamentu.

Deklinacja — *w astronomji* zboczenie, uchylenie igły magnesowej; *w gramatyce* zasady odmiany rzeczowników, przymiotników, zaimków i liczebników przez liczby i przypadki, inaczej *przypadkowanie*.

Dekokt czyli *odwar*—nazwa ogólna lekarstw, powstających przez wygotowanie w wodzie części roślin leczniczych, jako to: korzeni, łodyg, liści, kwiatów, owoców, kory.

Dekoracja (z łac.)—wogóle wszelkie ozdobienie, upiększenie jakiego przedmiotu, w szczególności zaś w teatrze malowane osłony sceny, wywołujące w widzu złudzenie rzeczywistości.

Dekret, ob. *Wyrok*.

Dekrety papieskie, ogólna nazwa rozporządzeń papieskich.

Dekstroza, ob. *Cukier gronowy*.

Dekstryna — węglowodan — jest to żółtawa masa, przypominająca krochmal, lub zeschnięte ciasto, rozpuszczalna w wodzie, z bardzo wielu względów podobna do gumy arabskiej. Znajduje się w piwie, w skórce od chleba i w wielu pieczywach. Otrzymuje się bądź przez gotowanie mączki z rozcieńczonym kwasem siarczanym, bądź też przez ogrzewanie jej parami kwasu azotnego w specjalnych piecach. Dekstryny używają zamiast gumy arabskiej, do apreturowania tkanin, do zagęszczania farby przy ich drukowaniu, do werniksowania obrazów olejnych.

Delata—w staropolszczyźnie miała dwojakie znaczenie: 1) doniesienie do sądu, a zwłaszcza oskarżenie tajemne i 2) wykaz zaległych podatków skarbowych.

Delator — to samo co oskarżyciel, donosiciel, denuncjant.

Delatyn, miasteczko w Galicji, w pow. Nadworniańskim, ma kąpiele solne i bywa odwiedzany przez leczących się żętycą. Położenie miasta nad Prutem nader malownicze.

Delaware — 1) jeden ze stanów w Ameryce Północnej; obejmuje 5.310 kil. kw. (około 100 mil kw.) i liczy 185.000 mieszk. — Stolicą stanu jest Dover, prócz tego jest tu znaczne miasto Wilmington. 2) Rzeka spławna w Stanach Zjedn. Ameryki Północnej; przepływa przez stan New York i wpada do *zatoki Delaware*.

Delbrück *Hans*, współczesny historyk niemiecki, ur. r. 1848, profesor uniwersytetu berlińskiego, poseł na sejm i do parlamentu. Występował niejednokrotnie przeciwko polityce antypolskiej w Prusach.

Delcassé *Teofil* — ur. 1852 r., współczesny działacz polityczny we Francji; od r. 1898 do 1905 był ministrem spraw zagranicznych.

Delegacja (z łac.), poselstwo, deputacja; udzielenie chwilowej władzy jednej, lub kilku osobom do wykonania oznaczonej czynności, z obowiązkiem zdania z niej sprawy.

Delegacje austro-węgierskie, tak się nazywa w Austrji zgromadzenie posłów, wybieranych przez sejmy obu części państwa (Austrji i Węgier), dla obrad nad wspólnemi sprawami całej monarchji.

Delfin *(dauphin)*, tytuł następcy tronu francuskiego, używany od r. 1349 do 1830; pochodzący od nazwy prowincji Delfinatu *(Dauphiné)*.

Delfin—zwierzę ssące, spokrewnione z wielorybem, wielkości suma; ma kształt ryby, paszczę w postaci dzioba z licznymi stożkowatymi zębami, 2 płetwy piersiowe, jedną na grzbiecie i ogon, jak u ryby, ale poziomy. Barwa ciała na grzbiecie czarna, lśniąca, na brzuchu—biała. Delfiny żyją gromadami we wszystkich morzach europejskich; pływają zwinnie i szybko. Bardzo żarłoczne; żywią się rybami, mięczakami i t. p.; towarzyszą okrętom i zjadają resztki potraw, wyrzucanych w morze. Poławiane bywają głównie dla tłuszczu.

Delfy, miasto w Focydzie, w starożytnej Grecji u stóp g ry Parnasu, nad źródłem kastalskiem, ze słynną świątynią Apollina i wyrocznią. Wyrocznia znajdowała się nad rozpadliną skały, z której wychodziły odurzające wyziewy. Siedząca na trójnogu nad tą rozpadliną kapłanka *(Pythia)* w stanie odurzenia czy somnambulizmu wypowiadała słowa, które w całej Grecji we wszystkich kwestjach religijnych, a nawet politycznych za najwyższe uchodziły powa ę.

Delhi, miasto główne w indostańskiej prowincji Pe dżab, niegdyś stolica i rezydencja państwa Wielkich Mogołów, na prawym brzegu rzeki Jumna (Dżamuna).

Delicja—rozkosz; przysmaczki, rzecz wyborna.

Delikwent, *delinkwent* (z łac. *delinquentia* — zbrodnia, kryminał). Tak nazywano w Polsce skazańca, czyli człowieka skazanego na śmierć wyrokiem sądowym.

Delirium *(bredzenie, majaczenie)*—mówienie słów bez związku; objaw występujący najczęściej u ludzi silnie gorączkujących, lub obłąkanych, a także upojonych (wyskokiem, eterem, chloroformem i t. p.).

Delirium tremens *(obłęd opilczy, biała gorączka)*—jest następstwem długiego nadużywania napojów wyskokowych. Objawy: bezsenność, konwulsje, drżenie członków, halucynacje. Delirium tremens kończy się obłąkaniem zupełnem, lub śmiercią.

Delja, obszerna suknia wierzchnia, rodzaj płaszcza podbitego i obszytego futrem. Możni panowie używali u nas delji z aksamitu i szkarłatu, bogato zdobionej.

Delos — niewielka wyspa na morzu Egejskiem, słynęła w starożytnej Grecji jako główne miejsce czci Apollina; posiadała dużo świątyń, poświęconych temu bóstwu.

Delta. Każda rzeka niesie duże ilości mułu, piasku i żwiru, które nie-

Fig. 104. Delta Wisły.

kiedy przy ujściu jej tworzą osad, występujący ponad poziom morza. Te grunty napływowe miewają częstokroć kształt greckiej litery delty (Δ), a choć przybierają i inne formy, jednakże noszą w gieografji miano *delty*. Rzeka przy ujściu rozdziela się zwykle na wiele strumieni, nazywanych odnogami przez co delta ciągle się powiększa koryto zaś rzeki staje się coraz dłuższe. Najgodniejsze uwagi są delty Nilu i Missisipi.

Demagog—z greck. *przywódca ludu;* w starożytnej Grecji nazywano tak człowieka, który wymową swą i zaletami zjednywał sobie lud i stawał się jego przywódcą. Dziś *demagogiem* nazywają tego, kto nie będąc szczerze oddanym ludowi, a mając własne interesy i korzyści na względzie, stara się opanować lud schlebianiem mu, graniem na jego niskich instynktach, kłamstwem i t. p. *Demagogją* nazywa się schlebianie ludowi i podburzanie go przeciw klasom wyższym, możniejszym.

Demarkacyjna linja jest to linja graniczna, ustanawiana za zgodą rządów między dwoma państwami, lub dwiema stronami wojującemi, której żadna z nich nie ma prawa przekroczyć. Dzieje się to najczęściej podczas zawieszenia broni, lub podczas trwania układów pokojowych, a to w tym celu, aby w tym okresie przejściowym zapobiedz zetknięciu się wojsk nieprzyjacielskich. Dla pewniejszego osiągnięcia pomienionego celu, zwykle dla każdej ze stron wojujących zakreśla się osobną linję, a pas kraju leżący między niemi ogłasza się jako neutralny.

Dembiński *Henryk*, generał polski w wojnie narodowej z r. 1831. Urodził się w roku 1791, um. w roku 1864. Po bitwie pod Ostrołęką poszedł w 4.000 wojska na pomoc Gielgudowi na Litwę. Kiedy połączonym oddziałom Gielguda, Chłapowskiego i Dembińskiego nie udało się wziąć Wilna, a dwaj pierwsi przeszli pod naciskiem wojsk rosyjskich granicę pruską, Dembiński postanowił przebić się przez siły nieprzyjacielskie napowrót do Warszawy. Odwrotu tego dokonał po mistrzowsku wśród niebezpieczeństw nadzwyczajnych i dotarł do Warszawy. Mianowany wkrótce gubernatorem stolicy, objął po usunięciu Skrzyneckiego naczelne dowództwo, które jednak w kilka dni musiał złożyć skutkiem zamieszek 15 sierpnia. Po upadku Warszawy z korpusem Rybińskiego przeszedł do Prus, a stąd udał się do Francji. Następnie przyjął służbę w powstańczem wojsku węgierskiem i 5 lutego 1849 r. otrzymał naczelne dowództwo nad główną armją; po źle kierowanym odwrocie za Cisę podał się do dymisji. W czerwcu 1849 r. znowu otrzymał naczelne dowództwo nad armją północną, ale gdy odrzucono plan jego wtargnięcia do Galicji, uwolnił się od tych obowiązków i został szefem sztabu głównego. W tym stopniu kierował odwrotem armji z nad Cisy; po bitwie pod Szoreg zamiast na Arad rzucił się na Temeszwar, gdzie poniósł zupełną klęskę. Z Kossuthem udał się do Turcji, a stąd r. 1850 do Paryża.

Demeter, ob. *Ceres*.

Demobilizacja — postawienie wojska na stopie pokoju, rozbrojenie.

Demografja — statystyka ludów bardziej opisowa, niż matematyczna.

Demokracja — z greckiego *demos*—lud i *krates*—władam, czyli dosłownie *ludowładztwo*—oznacza taką organizację państwa, w której lud bezpośrednio (np. w starożytnych Atenach, lub w niektórych kantonach w Szwajcarji), albo też za pośrednictwem swoich przedstawicieli (w większości teraźniejszych państw demokratycznych) sprawuje władzę. Teoretycznie *demokracja* jest taką formą organizacji społeczeństwa, w której niema stanów rządzonych i rządzących, lecz wszyscy obywatele mają prawa równe, t. j. wszyscy dorośli powołani są do sprawowania rządów bądź bezpośrednio, bądź też za pośrednictwem swoich przedstawicieli. W praktyce zasady demokracji sprowadzają

się głównie do tego, iż celem ostatecznym wszelkich urządzeń państwowych jest swobodny, niczem niekrępowany rozwój jednostki — obywatela kraju.— Nie wszyscy i nie wszędzie mają jednakowe poglądy i zapatrywania na cele demokracji; na tle tych poglądów i różnic zasadniczych powstały *stronnictwa demokratyczne,* stawiające na czele swych programów tak lub inaczej pojętą ideę demokratyczną. W ten sposób utworzyły się: demokracja socjalna, demokracja narodowa, demokracja postępowa, chrześcijańska i t. p.

Demokryt, filozof grecki, żył w V wieku przed nar. Chrystusa; za ostateczną i pierwiastkową podstawę świata przyjął nieskończoną liczbę atomów, z połączenia których miały powstać rozmaite skupienia; wyśmiewał zdrożności i występki; najwyższe szczęście ludzkie pokładał w zupełnym spokoju duszy.

Demon—pierwotnie oznaczał w Grecji bóstwo; w czasach późniejszych, na podstawie pojęć, przenikających ze Wschodu, zaczęto uważać go za istotę pośrednią pomiędzy bóstwem a ludźmi, dobrą i złą; w pojęciach chrześcijańskich *demon* oznacza wyłącznie złego ducha, podmawiającego ludzi do czynów występnych; w języku polskim demon chrześcijański nosi rozmaite nazwy: szatana, djabła, czarta, złego ducha i t. p.

Demonstracja oznacza: 1) w naukach doświadczalnych — pokazanie słuchaczom jakiegoś preparatu (ob.), okazu, przeprowadzenie doświadczenia; 2) w logice (ob.) — najbardziej przekonywujące dowodzenia, z wykazaniem niepodobieństwa i sprzeczności; 3) w życiu politycznem — wystąpienie grupy osób, przedsięwzięte w celu okazania swego stanowiska względem danej sprawy, np. pochód publiczny; 4) w sztuce wojennej—manewr fałszywy, mający na celu wprowadzenie w błąd przeciwnika i odwrócenie jego uwagi od rzeczywistych ruchów armji lub floty.

Demontować (z łac.), znaczy w strategji uczynić działa nieprzyjacielskie niezdolnemi do użytku. W mechanice *demontowaniem* zowie się rozebranie machiny na części.

Demoralizacja — zepsucie moralne, upadek obyczajów, moralności, zgorszenie; stąd *demoralizatorem* zowią gorszyciela, człowieka wpływającego szkodliwie na moralność innych.

Demos — wyr. grecki, w starożytnej Grecji nazwa pojedyńczych gmin lub okręgów, na które kraj był podzielony. W szerszem znaczeniu—lud, pospólstwo.

Demostenes, najznakomitszy mówca w Atenach, ur. r. 383 przed Chr. W go-

Fig. 105. Demostenes, z p[o]sągu, znajdującego się w Muzeum Watykańskiem.

rących mowach, zwanych od imienia króla *filipikami,* występował przeciwko Filipowi Macedońskiemu, a chcąc oswobodzić Grecję od Macedończyków, zebrał wojsko, które pod Cheroneją uległo

rozbiciu. W r. 324 oskarżony został o przekupstwo i wtrącony do więzienia, z którego uciekłszy, ukrywał się na Egini aż do śmierci Aleksandra Wielkiego. Po powrocie do Aten popierał wojnę przeciw Antypatrowi, a po niepomyślnym obrocie wydarzeń zażył truciznę r. 322.

Denar, najdawniejsza moneta starożytnych Rzymian. W późniejszych czasach w różnych krajach, a także i w Polsce, najdrobniejsza moneta zdawkowa nazywała się *denarem.*

Denat, *denatka*—zmarły, zmarła; wyrazy te używane bywają w medycynie sądowe; nie należą one do łaciny poprawnej, lecz do łacińskiej gwary prawniczej.

Denaturyzacja—dodanie do spirytusu, przeznaczonego do celów technicznych (oświetlania i ogrzewania) niektórych związków nieprzyjemnych w smaku, a nawet trujących (spirytus drzewny, barwniki anilinowe i t. p.), które czynią go nieprzydatnym do picia. *Denaturyzowany spirytus* nie podlega opłacie akcyzy i wskutek tego jest tani.

Dendryty—są to drzewiaste, lub do mchu podobne postaci niektórych minerałów (tlennika żelaza, lub manganu), spotykane w pęknięciach, w szczelinach skał; brano je dawniej za odciski roślin, mchów przedpotopowych; tworzą się wskutek powolnego krystalizowania wodnych roztworów związków magnezu i żelaza; składają się z drobniutkich w łańcuszki poszczepianych kryształików.

Denhoff, rodzina polska, niemieckiego pochodzenia, która wydała kilku zasłużonych mężów: 1) *Jan Kazimierz*, kardynał, biskup cezeneteński, ur. 1653 r.; po zwycięstwie wiedeńskiem poseł z chorągwią Mahometa do Rzymu; um. r. 1697 tamże. Napisał dzieło p. t. „Droga do życia pobożnego"; 2) *Stanisław*, wojewoda połocki i hetman polny litewski w początkach w. XVIII, marszałek konfederacji sandomierskiej r. 1704; stronnik Sasów; um. r. 1728.

Denków, osada w gub. Radomskiej pow. Opatowskim, nad rzeką Kamienną.

Dentysta—lekarz chorób zębów, wyrywający je i wyrabiający sztuczne zęby.

Dentystyka—gałąź medycyny, zajmująca się leczeniem chorób zębów, plombowaniem otworów w zębach, wyrywaniem zębów zupełnie zniszczonych, jako też wyrabianiem zębów sztucznych. Wiele chorób zębów zależy od cierpień wewnętrznych (np. cukromoczu, krzywicy, tyfusu i t. d.); odwrotnie—choroby zębów są przyczyną wielu innych chorób wewnętrznych i chirurgicznych (katary żołądka, przetoki dziąsłowe, cierpienia nerwowe i t. d.). W takich razach potrzebna jest opieka lekarza.

Denuncjacja — oskarżenie tajemne przed władzą; donosicielstwo. W znaczeniu pospolitem, za *denuncjanta* uważany jest ten, kto nie w interesie publicznym, ale przez zemstę, lub wogóle w chęci szkodzenia bliźniemu, wreszcie dla korzyści osobistych oskarża kogoś, najczęściej tajemnie, o spełnienie przestępnego czynu.

Deo gratias—zdanie łacińskie, używane w modłach; po polsku znaczy: Bogu dzięki.

Deotyma, pseudonim Jadwigi Łuszczewskiej (ob.).

Departament. Wyrazu tego używa się w dwojakiem znaczeniu: 1) wydział ministerjum, lub senatu i 2) obwód, okręg, jednostka podziału administracyjnego, odpowiadająca naszej gubernji; Francja np. podzielona jest na 86 departamentów i jedno terytorjum; Księstwo Warszawskie dzieliło się na 8 departamentów.

Dependent, pomocnik obrońcy sądowego lub regenta.

Depesza (z francusk.)—list pospieszny, który dawniej wysyłano przez umyślnych kurjerów pocztowych. Po zaprowadzeniu komunikacji telegraficznej

potrzeba takich kurjerów ustała, a depesze przybrały nazwę *telegramów*.

Depo, znaczy w ogólności skład, magazyn, służący do czasowego przechowywania rozmaitych przedmiotów, stanowiących własność rządową lub publiczną. W handlu depo jest to skład towarów; na drogach żelaznych—skład wagonów, lokomotyw i różnych materjałów.

Deponować — składać komu (np. w banku) coś kosztownego do przechowania, stąd—*deponent*. Ob. *Depozyt*.

Deportacja, ob. *Zesłanie*.

Depozyt — z łac., dosłownie znaczy złożenie; układ, mocą którego jedna strona *(depozytarjusz)* obiecuje przechować rzeczy złożone przez stronę drugą *(deponenta)* i oddać je na żądanie.—*Banki depozytowe* przyjmują do zachowania przedmioty drogocenne (pieniądze, papiery i t. d.) za wynagrodzeniem.

Deprawacja, to samo, co *demoralizacja* (ob.).

Depresja—w mowie potocznej—upadek sił, osłabienie, stan przygnębienia, zniechęcenia. *Depresja atmosferyczna*—obszar, w którym ciśnienie atmosferyczne jest mniejsze, niżeli we wszystkich punktach sąsiednich (minimum barometryczne), zatem środek wiru powietrznego, czyli cyklonu.

Deptak — kierat (maneż) dziś już prawie wcale nieużywany; służył do poruszania mniejszych maszyn; składał się z koła obracanego siłą ciężaru depczących ludzi, lub zwierząt; od koła tego przeprowadzony był wał, udzielający ruchu maszynie.

Deputacja — grono osób, wysłanych przez pewne stowarzyszenie, przez ogół przedstawicieli danego zawodu (rolników, robotników, przemysłowców), lub przez ciało reprezentacyjne (sejm, parlament), ażeby wobec monarchy, lub innego przedstawiciela władzy, przedłożyła w imieniu swych mocodawców ich życzenia, prośby i t. p.

Deputat—1) poseł, delegat; 2) w dawnej Polsce członek trybunału; 3) prawny dochód poboczny, oprócz pensji; 4) dodatek w naturze oprócz pensji (węgle, drzewo ordynarja, żywność); 5) dożywocie.

Deputowany, ob. *Poseł*.

Derby, tytuł hrabiowski dwuch rodów, które wydały szereg mężów znanych w dziejach Anglji. *Dzień Derby* jest to drugi dzień wyścigów, wprowadzony w r. 1780 przez lorda Derby.

Dereczyn, miasteczko w pow. Słonimskim, gub. Grodzieńskiej, nad Sipoją. Był tu klasztor Dominikanów, a w pałacu Sapiehów mieścił się bogaty księgozbiór.

Dereń—krzew z rodzaju *dereniowatych* (dwuliścieniowe); pospolity u nas w ogrodach; na wpół zdziczały — w lasach (dereń *świdwa)*. Liście ma eliptyczne, kwiaty drobne, żółte, rozwijające się wcześniej, niż liście, owoce czerwone w kształcie niewielkich śliwek. Owoce te są jadalne na surowo (niezbyt smaczne, kwaskowate, trochę cierpkie) i w konfiturze; używają ich też do wyrobu nalewek (dereniak). Drewno mocne i twarde, barwy białej, jest bardzo poszukiwane na wyroby tokarskie, mocne laski i t. p.

Deresz ma w staropolszczyźnie dwa znaczenia: 1) koń maści mieszanej: czarnej, lub czerwonej z białą, i 2) ławka, na której uczniów w szkołach chłostano.

Derkacz, ob. *Chróściel*.

Dermatologja, nauka o chorobach skórnych.

Derpt, ob. *Dorpat*.

Deroulède (czyt. Deruled) *Pawe.* (ur. 1846 r.)—poeta francuski i działacz polityczny; patrjota gorący, brał czynny udział w wojnie francusko-pruskiej, potem w ruchu bulanżystów; z zapałem głosił ideę odwetu za zabór Alzacji i Lotaryngji; w r. 1900 oskarżony o uczestnictwo w spisku przeciwrepublikańskim, skazany został na wygnanie; w r. 1905 ułaskawiony, wrócił do kraju.

Derwisz (po persku *biedak)*, nazwa mnichów mahometańskich. Podzieleni są na rozmaite zakony i bractwa i mieszkają najczęściej w bogato zaopatrzonych klasztorach.

Descartes *René* (czyt. *Dekart)*, z łacińska *Kartezjuszem* zwany—znakomity filozof i matematyk francuski; ur. 1596 r., um. 1650 r. W dziedzinie matematyki *Descartes* uważany jest za twórcę geometrji analitycznej; on również uprościł formuły algebraiczne, ustalił prawa inercji i t. d.; w filozofji *Descartes* odegrał wybitną rolę i stworzył nowy kierunek filozoficzny—t. zw. racjonalizm; za podstawę swego systematu filozoficznego przyjął orzeczenie: „cogito, ergo sum" (myślę, więc jestem); uznaje on trzy substancje: Boga, duszę i materję; wszystkie zjawiska tłumaczy ruchem mechanicznym; zwierzęta uznaje za maszyny. Zwolennicy jego poglądu filozoficznego zwani byli *Kartezjanami*, a nauka jego *Kartezjanizmem*.

Deser, w staropolszczyźnie *wety*—owoce, ciasta i t. p. słodkie rzeczy, podawane po jedzeniu.

Desiatyna, *diesiatina,* jednostka miar powierzchni, używana w Rosji, obejmuje 2.400 sażeni kwadr., równa się $109\frac{1}{4}$ arom, prawie dwu morgom nowopolskim.

Desiderata— rzeczy pożądane, żądania.

Deska, albo *tarcica,* materjał rznięty z kloca piłą ręczną, lub w tartaku. Deski grube ponad 2 cale czyli 5 centymetrów nazywają się *balami*.

Desmoulins *Benedykt Kamil,* jeden z przywódców rewolucji francuskiej i najcelniejszych pisarzów rewolucyjnych, ur. r. 1760, stracony r. 1794.

Desna, rzeka, poczyna się pod Jelną w gub. Smoleńskiej, wpada do Dniepru powyżej Kijowa; długa przeszło 100 mil.

Despekt (z łacińsk.) — ubliżenie, uchybienie, obraza, ujma czci.

Desperacja (z łacińsk.) — rozpacz, zwątpienie, utrata nadziei.

Despot (z grec. pan i władca), początkowo był to w cesarstwie Bizantyjskiem tytuł cesarza, później cesarze nadawali go najbliższym swym krewnym. W w. XIII i XIV używali tego tytułu carowie bułgarscy i serbscy.

Despotyzm, forma rządu, przy której monarcha piastując prawodawczą i wykonawczą władzę, nie dzieli jej z nikim i nikomu z czynności swych i postanowień nie zdaje rachunku.

Dessau—miasto stołeczne księstwa Anhalt i obwodu *Dessau*, nad rzeką Muldą w Niemczech; liczy około 45.000 mieszk.

Destrukcja (z łacińsk.)—znaczy zniszczenie, zrujnowanie, zburzenie. *Destrukt*—przedmiot zniszczony, albo przeznaczony na zniszczenie. *Działanie destrukcyjne*—działanie szkodliwe, niszczące.

Destylacja, ob. *Dystylacja*.

Deszcz. — Krople wody, spadające z atmosfery na ziemię, a powstające wskutek oziębienia się i skraplania pary wodnej, tworzącej się z wód stojących, lub płynących na powierzchni ziemi, nazywamy deszczem. Im cieplejsze jest powietrze, tem więcej pary wodnej utrzymać w sobie może. Oziębianiu się powietrza towarzyszy skraplanie się pary i opadanie jej na ziemię w postaci deszczu.

Deszcz gwiaździsty, ob. *Meteoryty*.

Deszcz krwawy—zawdzięcza swą nazwę drobnym czerwonym wodorostom, rozwijającym się w kałużach, którym nadają purpurową barwę. Niekiedy ukazują się one obficie po deszczu i tem właśnie dały powód do podań o deszczu krwawym. Inne gatunki wodorostów są przyczyną tak zw. *krwawego śniegu*, znajdowanego w Alpach, a częściej w krajach biegunowych.

Deszcz siarczany — powstaje przy rozsiewaniu się w wielkiej ilości pyłku kwiatowego niektórych roślin, zwłaszcza sosen i świerków. Pyłek porwany przez wiatr, spada z deszczem na ziemię, wskutek czego strugi deszczowe

przybierają kolor żółty, a po wyschnięciu pozostawiają żółty osad, który dał powód do opowiadań, iż siarka z deszczem, spada na ziemię.

Detaliczny—drobny, np. drobny handel, a także szczegółowy, np. wyjaśnienie szczegółowe nazywają z cudzoziemska *detalicznem.*

Detektyw, tak nazywają w Anglji i Ameryce Północnej agentów policji.

Determinacja, określenie; czynność logiczna, za pomocą której ogólnemu pojęciu dodaje się cechy szczegółowe, bliżej je określające; dochodzimy przez to do pojęcia bogatszego jakościowo, ale szczuplejszego ilościowo; w pospolitem znaczeniu—stanowczość, decydowanie się szybkie na krok trudny, lub niebezpieczny.

Determinizm — teorja filozoficzna, według której każdy czyn jest koniecznem następstwem szeregu przyczyn niezależnych od woli człowieka. Determiniści zaprzeczają istnienia wolnej woli, uważając ją za psychologiczne złudzenie.

Detonacja — huk, powstający przy eksplozji materji wybuchowych; w śpiewie—zboczenie od tonu. *Zdetonować się* — zmieszać się, pozwolić się zbić z tropu.

Detroit, najznaczniejsze miasto w północno-amerykańskim stanie Michigan, nad rzeką Detroit, liczy 286.000 mieszk., w czem wielu Polaków, którzy mają tu swoje seminarjum duchowne, parę pism i wiele przedsiębiorstw. W Detroit jest doskonały port i wielkie warsztaty okrętowe; zbiega się tu 7 dróg żelaznych; mieszkańcy prowadzą nader ożywiony handel zbożem, drzewem, wełną, mięsem i miedzią.

Detronizacja, złożenie z tronu panującego i pozbawienie go władzy monarszej przez naród lub przez nieprzyjaciół zewnętrznych.

Deus ex machina (bóg z machiny), wyrażenie łacińskie, często używane w sensie ironicznym, a oznaczające niespodziewane i nienaturalne rozwiązanie akcji w dramacie lub w powieści, niekiedy jednak trafiające się i w życiu. Wyrażenie to pochodzi stąd, że w teatrze starożytnym szczęśliwe takie rozwiązanie sprowadzali bogowie, zjawiający się nagle na scenie, przy pomocy odpowiedniego mechanizmu.

Deuteronomion — po grecku: *drugie prawo*; nazwa piątej księgi Mojżesza.

Dewastacja (z łac.)—niszczenie. Używa się tego wyrazu zwłaszcza mówiąc o niszczeniu majątku ziemskiego przez złe gospodarstwo.

Dewiza (od średniow. łac. *divisa*—cecha), zdanie jakieś używane jako godło w wiekach średnich na tarczach herbowych, chorągwiach, okrętach, także na zabudowaniach. W utworach literackich — zdanie (najczęściej wyjęte ze słynnego pisarza), postawione na czele dzieła, jako jego godło.

Dewocja (z łacińsk.) — pobożność, poświęcenie się, pokora; *dewotka*—przesadnie, ale tylko powierzchownie nabożna; bigotka, obłudna nabożnisia; *dewocjonalja*—przedmioty religijne, będące przedmiotem handlu, np.: medaliki, różańce, szkaplerze, figury świętych i t. p.

Dewońska formacja—pokłady pierwszorzędowe skorupy ziemskiej, młodsze od syluryjskich, warstwowe, składające się z piaskowca i marglu, obfitujące w rudy żelazne i w marmury.

Dezercja, ucieczka z wojska, z pod chorągwi; przenośnie—odstępstwo od pewnej sprawy, porzucenie pewnych przekonań. *Dezerter* oznacza zbiega wojskowego, a przenośnie odstępcę, zmiennika.

Dezyderjusz, ostatni król Longobardów, zwyciężony przez Karola W. r. 774 po nar. Chr.

Dezynfekcja. Przy rozkładaniu się ciał organicznych powstają cuchnące gazy, bardzo szkodliwe dla zdrowia; nadto w powietrzu znajdują się rozmaite drobnoustroje chorobotwórcze; jedne i drugie możemy albo usunąć za pomocą energicznej wentylacji, albo zniszczyć *środkami dezynfekcyjnymi.* Dezynfekcję stosujemy w szpitalach, na ulicach, w mieszkaniach (po chorych), wychodkach, stajniach i t. p., a także dezynfekujemy ręce i ciało, instrumenty chirurgiczne, ubranie, bieliznę, pościel, meble i t. p. rzeczy, o ile te stykały się z chorymi. Do dezynfekcji instrumentów używamy aparatów wyjalawiających *(sterylizatorów),* w których wre woda, a wydobywająca się para działa na instrumenty i materjały opatrunkowe, niszcząc zawarte w nich bakterje i zarodniki. Do zdezynfekowania przedmiotów większych (pościel, ubranie, meble) konieczna jest tak zw. *kamera dezynfekcyjna,* w której także za pomocą pary wodnej odbywa się sterylizacja, czyli niszczenie zarazków chorobotwórczych.

Dębe Wielkie, wieś niedaleko Warszawy, pod którą 31 marca 1831 r. wojsko polskie odniosło wielkie zwycięstwo nad Rosjanami.

Dębianki, ob. *Dąb.*

Dębicki *Władysław Michał,* ksiądz, ur. 1853 r.; kształcił się w uniwersytecie warszawskim, był następnie nauczycielem języków starożytnych, a w r. 1885 wstąpił do seminarjum duchownego, które po dwu latach ukończył, poczem zamianowany został wikarjuszem przy kościele N. M. Panny na Lesznie. Pisuje rozprawy przeważnie treści filozoficzno-religijnej.

Dębicki *Zdzisław,* poeta, ur. r. 1871 w Warszawie, ukończywszy gimnazjum w Dorpacie, rozpoczął w Warszawie studja uniwersyteckie, początkowo na wydziale lekarskim. Po pewnej przerwie wyjechał do Lwowa i tam ukończywszy wydział prawny, rozpoczął praktykę sądową. W r. 1899 powrócił do Warszawy. Ogłosił: „Ekstaza", „Noce bezsenne", „Święto kwiatów". Jest stałym współpracownikiem *Gazety Warszawskiej,* gdzie pisuje feljetony i krytyki, *Bibljoteki Warszawskiej,* oraz redaktorem *Bibljoteki dzieł wyborowych.*

Dęblin, folwark i pałac z parkiem w gub. Lubelskiej, pow. Puławskim, gminie Irena, niedaleko ujścia Wieprza do Wisły; na jego gruntach zbudowana jest twierdza *Iwangród.*

Dhawalagiri—szczyt gór Himalajskich, wysoki 26.750 stóp; pod względem wysokości jest na kuli ziemskiej piątym z rzędu.

Diabetes, ob. *Cukromocz.*

Diafragma, ob. *Przepona.*

Diapozytyw, ob. *Fotografja.*

Diarbekr *(Diarbekir),* warowne miasto stołeczne wilajetu tejże nazwy w Turcji azjatyckiej, nad górnym Tygrem, liczy około 40.000 mieszk., trudniących się jedwabnictwem i rozległym handlem.

Diastaza, ciało śluzowate, powstające w kiełkach niektórych roślin, zwłaszcza jęczmienia (przy wyrobie słodu). Jest to ferment, przemieniający mączkę, czyli skrobię w dekstrynę i cukier gronowy, które następnie pod wpływem drożdży przebywają fermentację alkoholową. Na tym przebiegu chemicznym polega głównie fabrykacja piwa.

Diaz *Bartłomiej* — słynny podróżnik portugalski, ur. 1450 r., zginął na morzu 1500 r.; znany jest powszechnie jako odkrywca przylądka Dobrej Nadziei u zachodnich wybrzeży Afryki.

Dickens (czyt. Dikens) *Karol,* ur. r. 1812, um. 1870 r., znakomity pisarz angielski; pierwsze swe dzieła wydał pod przybranem nazwiskiem *Boz;* utwory jego odznaczają się głębokiem uczuciem oraz niezwykłym a szlachetnym dowcipem. Z dzieł jego, z których wiele przełożono na język polski, największy rozgłos zyskały: *Klub Pikwika, Oliwer Twist, Kram starożytności, Nickleby, Przygody i życie Martina Chuzzlewit, Dombi i syn, Dawid Copperfield* i wiele innych.

Dickstein *Samuel* — matematyk, od r. 1893 członek Akademji umiejętności

w Krakowie; ur. 1851 r. w Warszawie, kształcił się w Szkole Głównej, poczem został nauczycielem matematyki. Prace z dziedziny matematyki zjednały mu zasłużony rozgłos; opracował „Teorję liczb złożonych i ich funkcji", „Początkową naukę geometrji w zadaniach", „Arytmetykę w zadaniach" i inne; od r. 1898 wydaje *Wiadomości matematyczne*.

Diderot (czyt. *Didero) Djonizy*, ur. r. 1713, um. r. 1784, znakomity pisarz i encyklopedysta francuski. Wydawał razem z d'Alembert'em wielką encyklopedję (ob. Alembert).

Dierżawin *Gabrjel*, poeta rosyjski, ur. 1743 r., um. 1816 r.

Dies irae—*dzień gniewu, dzień Sądu ostatecznego* — słowa początkowe pogrzebowego hymnu chrześcijańskiego.

Dietl *Józef*, ur. r. 1804, um. r. 1878, profesor uniwersytetu Jagiellońskiego, prezydent miasta Krakowa, długoletni poseł na sejm galicyjski, mąż znakomity nauką i zasłużony krajowi.

Digitalina — w liściach i kwiatach naparstnicy (Digitalis) znajduje się bardzo gorzka materja wyciągowa, mająca lecznicze i trujące własności. Działanie digitaliny polega głównie na zwolnieniu uderzeń serca. Jest to środek bardzo niebezpieczny i powinien być stosowany z wielką ostrożnością. Użycie go w większej ilości powoduje śmierć.

Digitalis, ob. *Naparstnica*.

Dijon (czyt. *Diżą)*, stolica francuskiego departamentu Côte d'Or.

Diluvium *(dyluwjum)* — w geologji tak nazywają się napływowe pokłady skorupy ziemskiej, utworzone w epoce czwartorzędowej. Powstały one tak samo, jak i *aluwjum* (ob.) pod działaniem wody, ale w epoce wcześniejszej, tak zwanej dyluwjalnej. Składają się przeważnie z glin, piasków, żwirów, a także głazów tak zw. narzutowych. W pokładach tego okresu spotykają uczeni pierwsze ślady istnienia człowieka; na tę epokę przypada w Europie środkowej *okres lodowy*.

Diogenes—filozof grecki, cynik (ob.), ur. 404 r., um. 323 r. przed narodzeniem Chrystusa; całe mienie *D.* stanowiła beczka, w której mieszkał, płaszcz, worek, kij i kubek drewniany. O *D.* opowiadają mnóstwo anegdot i legend.

Dioklecjan *Gajus Aurelius Valerius*, z przydomkiem *Jovius*, ur. 239 r., um. 313 r., od r. 284 do 305 cesarz rzymski. W r. 285 stał się panem całego imperjum rzymskiego, ale już w tym samym roku zaczął dzielić monarchję na mniejsze jednostki administracyjne, oddając je pod zarząd swych przyjaciół; pod koniec panowania opuścił Rzym i zamieszkał w Nikomedji, zarządzając tylko wschodnią częścią państwa. W r. 303 rozpoczął najsroższe prześladowanie chrześcijan.

Dionysos, ob. *Bachus*.

Dioptra czyli *celownica*—nazwa przyrządu, za pomocą którego możemy wytknąć linję prostą z punktu, gdzie stoimy, do przedmiotu będącego nam celem. Najprostsza dioptra składa się z dwuch deseczek; w jednej z tych deseczek znajduje się otwór (okrągły albo prostokątny), w drugiej zaś — pionowa szczelina z włosem. Obie deseczki są przytwierdzone pionowo do linji zwanej *alidadą*. Cały przyrząd ustawiamy na stoliku i kierujemy ku celowi naszemu tak, abyśmy patrząc przez otwór w jednej deseczce i przez szczelinę z włosem w drugiej, widzieli przedmiot, do którego chcemy przeprowadzić linję prostą. Wtedy alidada wskaże nam kierunek żądany.

Diorama (z greck.), tak nazywa się malowidło, które, poddane rozmaitym zmianom światła, przedstawia przedmioty, okolice i t. p., jakgdyby widziane w rozmaitych porach dnia, np. przy oświetleniu porannem, wieczornem, przy świetle słońca, księżyca i t. p.

Divertissement (czyt. diwertismą — z franc.), w ogólności wszelka rozrywka, zabawa, gra; w szczególności zaś—ustępy baletowe, dodawane do poważniejszego widowiska; zwykle towarzyszy im lekka, taneczna muzyka.

Divus, diva (z łac.), boski, boska. Nazwę taką dawali starożytni Rzymianie cesarzom swym i ich małżonkom.

Djabeł, *szatan*; w religji chrześcijańskiej—nazwa złych duchów, które niegdyś były aniołami, ale podniósłszy bunt przeciw Bogu pod dowództwem Lucyfera, szatani zwyciężeni przez Archanioła Michała, strąceni zostali do piekła; pałają ciągłą nienawiścią ku Bogu, ku wszystkiemu, co dobre i szlachetne i podług teorji chrześcijańskiej starają się pobudzać człowieka do grzechów. W podaniach ludu naszego gra djabeł ważną rolę, pokazuje się w różnych postaciach, pod różnemi nazwami: Rokita, Boruta, Iskrzycki, Smołka, Węglarz i t. d.

Djadem—ozdobna przepaska na głowę; korona królewska.

Djagnoza — rozpoznawanie choroby przez lekarza. *Postawienie djagnozy* stanowi najważniejszą część zadania lekarza, gdyż od orzeczenia jego w tym względzie zależy cały dalszy system leczenia. Djagnoza polega na dokładnem zbadaniu chorego, zmierzeniu temperatury, wysłuchaniu pulsu i t. p. czynnościach. Nauka, traktująca o rozpoznawaniu chorób, nazywa się *djagnostyką;* lekarz dobrze rozpoznający choroby — *djagnostą*.

Djakon. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa *djakonem* nazywał się służący kościelny, pielęgnujący biednych i chorych; później—zarazem pomocnik biskupa przy czynnościach kościelnych; obecnie w kościele katolickim nazwę tę nosi duchowny, mający wszystkie święcenia niższe i dwa wyższe, to jest jednym stopniem niższy od kapłana.

Djalekt, ob. *Narzecze*.

Djalektyka (z grec.), właściwie sztuka łączenia z sobą pojęć w sposób ściśle logiczny; później stosowana często przez sofistów (ob.) umiejętność splątania przeciwnika w dyspucie, przez fałszywe zastosowanie prawideł logicznych, ukryte błędne wnioski i t. p.; sofistyczna sztuka dysputowania; czcza szermierka słowna.

Djalog (z grec.), rozmowa między dwoma, lub kilkoma osobami. W dramacie djalog jest główną podstawą akcji, w operach występuje czasem bez muzyki.

Djament, minerał o silnym połysku i silnie łamiący światło, jest czystym, skrystalizowanym węglem. Najcenniejszy jest djament bezbarwny i przezroczysty, są wszakże i odmiany żółte, szare, brunatne, czerwone a nawet czarne. Djament jest najtwardszy ze wszystkich ciał, ale będąc łupliwym i kruchym, łatwo pęka. Spala się w tlenie na dwutlenek węgla. Oszlifowany za pomocą własnego proszku, odznacza się rześlicznym blaskiem i zowie się zależnie od kształtu, albo *brylantem*, albo też *rautem*. Co do przezroczystości dzielą się djamenty na 1, 2 lub 3-iej wody. Najwięcej djamentów znajdują w Indjach Wschodnich, w Afryce południowej i w Brazylji, a także na wyspach Borneo i Sumatrze, w Australji i w górach Uralskich. Wartość djamentów, bardzo wysoka, zależy od kształtu i wagi, oznaczanej w karatach (karat równa się wadze około trzech kropli wody czystej, dokładniej 205 miligramom). Największy djament, zwany *Excelsior*, waży 1000 karatów, drugi z rzędu *Koh-i-noor*—800 karatów, dalej idą Orłów, Szach, Wielki Mogol. Największe szlifiernie djamentów znajdują się w Amsterdamie. Djament służy przeważnie jako ozdoba, a także do krajania szkła na t. zw. zęby świdrów djamentowych, używanych do wiercenia twardych skał.

Djametralny—leżący na drugim końcu średnicy koła. Dlatego *djametralnie przeciwny* znaczy tyle, co zupełnie, pod każdym względem przeciwny.

Djana — bogini u starożytnych Rzy-

mian, w Grecji znana pod nazwą *Artemis* (ob.).

Djarjusz, dziennik, zapiski codzienne. Djarjuszami nazywano w Polsce także protokuły sejmowe, w których zapisywano uchwały i cały tok obrad codziennych.

Djecezja — w zarządzie kościelnym okrąg, na którego czele stoi zwykle biskup, superintendent i t. p. Granice djecezji katolickich zatwierdza papież samodzielnie, lub za porozumieniem się z rządem świeckim.

Djeta — systematyczne i racjonalne używanie i wybór potraw, zastosowany do stanu zdrowia pacjenta. Nauka *djetetyka* ocenia wartość potraw pod względem pożywności, strawności i wpływu na organizm ludzk.. W chorobach djeta odpowiednia bywa często bardziej pomocną, niż lekarstwa.

Djety, płaca dzienna; koszta utrzymania urzędników w podróży; płaca dodatkowa za pełnienie czasowo jakiego obowiązku.

Djonizjusz — imię dwuch władców czyli tyranów syrakuzańskich; pierwszy z nich, zwany *D. Starszym*, około r. 406 przed nar. Chryst. został tyranem Syrakuz i z dzikiem okrucieństwem rządził krajem aż do śmierci, t. j. do r. 367. Syn jego, *Djonizjusz Młodszy*, był tyranem od r. 367 do 345 przed Chr.; dwukrotnie był wypędzany z Syrakuz; umarł w ubóstwie w Koryncie.

Djonizjusz św. *Aeropagita*, nawrócony przez św. Pawła, poniósł śmierć męczeńską około roku 95; był pierwszym biskupem ateńskim.

Dławiec, ob. *Krup*.

Dłoń, ob. *Ręka*.

Dług *cywilny* oznacza wogóle należność, jaką *dłużnik* zobowiązał się uiścić na rzecz *wierzyciela*. Źródłem długu bywa najczęściej pożyczka, lecz mogą być taksamo i inne. Dług może być *terminowy* i *bezterminowy*, *prosty* i *solidarny*, *osobisty*, *rzeczowy*, *hipoteczny*, *wekslowy* i t. p.

Dług państwowy. Zdarza się częstokroć, a w ostatnich czasach staje się wprost nieuniknionem, iż przychody danego państwa (niekiedy i wielkich miast) nie wystarczają na zaspokojenie wszystkich wydatków, przewidywanych w preliminarzu budżetowym. W celu utrzymania równowagi budżetowej, państwa (ewentualnie miasta) uciekają się do zaciągania pożyczek za pośrednictwem banków krajowych (pożyczka wewnętrzna) lub zagranicznych (pożyczka zewnętrzna). Pożyczki takie nie stanowią już długu osobistego jednostek, lecz ciążą na całym ogóle i noszą nazwę *długu publicznego*.

Długosz *Jan*, pierwszy wielki dziejopis polski. Ur. r. 1415 w Brzeźnicy w ziemi Sieradzkiej. Kształcił się w Akademji Jagiellońskiej w Krakowie, gdzie dostał się do kancelarji sławnego w dziejach Polski biskupa krakowskiego, Zbigniewa Oleśnickiego (ob.). Oleśnicki poznał się rychło na niepospolitych

Fig. 106. Jan Długosz.
(Podług portretu z b. galerji Stanisława Augusta).

zdolnościach Długosza, zrobił go swoim sekretarzem przybocznym i używał do spraw najważniejszych. W r. 1435 przyjął Jan pierwsze święcenie kapłańskie i został kanonikiem krakowskim. Później jeździł do Rzymu i był przez króla Kazimierza Jagiellończyka używany jako poseł do państw zagranicznych. W dwunastu księgach opisał dzieje ojczyste od zamierzchłej przeszłości aż po dni swoje, ciągnąc opowiadanie do ostatniej niemal godziny życia. Był nadto wychowawcą synów królewskich. Umarł r. 1480. Ciało Długosza spoczywa w Krakowie na Skałce.

Długość, jeden z trzech wymiarów przestrzeni.

Długość geograficzna, ob. *Ziemia*.

Dłuto, narzędzie stalowe, lub żelazne, używane głównie do rzeźbienia w drzewie, lub minerałach. Dłuta bywają płaskie, lub półwalcowe; są także dłuta przeznaczone do różnych robót specjalnych.

Dm, skrócone oznaczanie decymetra, czyli dziesiątej części metra.

Dmochowski *Franciszek Ksawery*, ur. 1762 r., um. 1808 r., zasłużony patrjota, jeden z wybitniejszych przedstawicieli okresu pseudo-klasycznego w literaturze polskiej; był jednym z założycieli Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie; przełożył na język polski „Iljadę“ (ob.), napisał dzieło p. t. „Sztuka rymotwórcza“ i t. d.

Dmochowski *Franciszek Salezy*, ur. 1801 r., um. 1871 r., syn poprzedniego, bardzo przedsiębiorczy wydawca kilku czasopism i wielu romansów, tłumaczonych z języków obcych; pisał również powieści oryginalne (np. „Przekleństwo matki“), książki dla dzieci i dzieła o wychowaniu.

Dmochowski *Henryk*, ur. 1810 r., um. 1863 r. — znakomity rzeźbiarz polski; pod nazwiskiem *Henryka D. Saundersa* cieszył się w Stanach Zjednoczonych wielkim rozgłosem. Po powrocie do kraju w r. 1860 wykonał pomnik Barbary Radziwiłłówny, popiersie Syrokomli i inne.

Dmowski *Roman* — polityk i publicysta polski. Urodził się 9 sierpnia 1864 r.; kształcił się w III gimnazjum w Warszawie, następnie zaś skończył wydział nauk przyrodniczych w uniwersytecie warszawskim. W r. 1892 został aresztowany za sprawę „o przestępstwach politycznych, z powodu obchodu Konstytucji 3 maja 1791 roku“, i, po 5-miesięcznem więzieniu w cytadeli, skazany na jawny dozór policyjny z zakazem pobytu na obszarze ziem polskich (w Królestwie, na Litwie i Rusi). W r. 1895 wyjechał za kordon z planem założenia pisma, poświęconego sprawom życia narodowego, a ukazującego się poza sferą działania cenzury rosyjskiej. Pismem tem był *Przegląd Wszechpolski*, wydawany od r. 1895 we Lwowie. W r. 1898 R. Dmowski wyjechał na dłuższy pobyt do Anglji, w celu studjowania sprawy emigracji i osadnictwa, zaś w r. 1898 przedsięwziął podróż do Brazylji dla zbadania emigracji polskiej do tego kraju. Po powrocie, zamieszkał w r. 1900 w Krakowie, gdzie w dalszym ciągu redagował *Przegląd Wszechpolski*. W latach następnych odbył podróż do Stanów Zjednoczonych, do Kanady i do Japonji, wreszcie w r. 1906 powrócił do Warszawy. W r. 1907, w czasie wyborów do II Izby państwowej, wybrany został na posła z m. Warszawy; tenże mandat uzyskał w czasie wyborów do III Izby państwowej. W Dumie R. Dmowski odgrywał wybitną rolę, jako prezes Koła posłów polskich i pierwszorzędny działacz parlamentarny. W styczniu 1909 r. z powodu nadwątlonego zdrowia złożył mandat poselski. R. Dmowski wywarł poważny wpływ na rozwój życia politycznego w ostatniej dobie, jako jeden z twórców kierunku demokratyczno-narodowego; należy on do najwybitniejszych pisarzy politycznych polskich. Z pod pióra R. Dmowskiego, obok znacznej ilości artykułów i broszur, wyszły następujące książki: 1) „Studja nad szkołą rosyjską w Polsce“, 2) „Młodzież polska w zab. ros.“, 3) „Wychodźtwo i osadnictwo“, 4) „Niemcy, Rosja i kwestja Polska“, wreszcie wydana w jęz. francuskim 5) „La question polonaise“, która zwróciła

uwagę poważnych pism politycznych zagranicą i wywołała znaczne zainteresowanie.

Dmuchawka — rurka metalowa zgięta, służąca do podsycania płomienia strumieniem powietrza, który zarazem podnosi jego ciepłotę, kieruje płomień w żądaną stronę i nadaje mu pewne określone własności. Kierując dmuchawkę na zewnętrzną część płomienia, otrzymamy płomień niezbyt gorący i odtleniający. Kierując ją ku wewnętrznej części płomienia, tej, która świeci najsilniej, otrzymamy płomień gorący, w którym topi się i ulatnia wiele ciał, w zwykłym płomieniu niezmiennych. Działanie tego płomienia jest utleniające. *Dmuchawka gazowa* jest większa od zwykłej i bardziej skomplikowana.

Dna, ob. *Artrytyzm.*

Dni krzyżowe. Trzy dni (poniedziałek, wtorek i środa) przed Wniebowstąpieniem Pańskiem zowią się po łacinie *dies Rogationum*, albo po prostu *Rogationes*, t. j. dni prośby, postu i modłów z procesjami. W Polsce nazwano je dniami krzyżowymi dlatego, że po wsiach gdzie tylko jeden jest kościół, w te dni wychodzi ze procesja do krzyża.

Dniepr — jedna z większych rzek w Europie; bierze początek na wyżynie Waldajskiej, w pow. Bielskim, gub. Smoleńskiej, a przepłynąwszy przeszło 500 mil z północy na południe—wpada do morza Czarnego. Z dopływów Dniepru ważniejsze są: Berezyna, Prypeć, Soż i Desna. Z morzem Baltyckiem Dniepr połączony został trzema sztucznymi systematami wodnymi. Zaczyna być spławnym od Dorohobuża. Między Ekaterynosławiem a Aleksandrowskiem tworzy słynne *porohy Dnieprowskie*. Do morza Czarnego wlewa się rozległym *limanem*. Już w starożytności posiadał Dniepr ważne znaczenie, jako droga handlowa i wojenna; za czasów polskich przez długi czas stanowił granicę między Polską a Rosją i Tatarami.

Dniestr — rzeka w Europie, bierze początek w Karpatach (w Galicji); wijąc się, płynie na południo-wschód przez Podole galicyjskie, przekracza granicę austrjacko-rosyjską, oddziela Podole od Besarabji, poczem wpada do morza Czarnego szerokim limanem Akermańskim. Dniestr jest rzeką bardzo bystrą i mało przydatną do żeglugi. Z dopływów jego ważniejsze: Bystrzyca, Seret Zbrucz i Smotrycz.

Doba, czas potrzebny na obrót ziemi około swej osi, czyli czas od jednej do drugiej północy, lub od jednego do drugiego południa.

Dobosz, z węgierskiego, żołnierz bijący w bęben. Dziś tylko piechota doboszów posiada; za dawnych czasów cała niemal jazda europejska, a więc i polska, używała tak nazwanych *żelów*, czyli małych kotłów, w które bili doboszowie, jadący na czele chorągwi, lub hufca.

Dobra, osada w gub. Kaliskiej, pow. Tureckim, nad rzeką Nurmą, zwaną teraz Teleszyną.

Dobra. W ekonomji politycznej dobrami nazywają wszystkie przedmioty świata zewnętrznego, które człowiek za pożyteczne dla siebie uznaje, ceni i z przyrody wydobywa. Do wytwarzania dóbr potrzeba rozmaitych czynników, a mianowicie: 1)pracy, 2) kapitału, 3) natury i jej sił.

Dobroczynność w najobszerniejszem znaczeniu—skłonność świadczenia ludziom dobrego; w znaczeniu pospolitem—zbiór urządzeń i instytucji krajowych, mających na celu niesienie pomocy tym, którzy własną pracą utrzymać się nie mogą.

Dobromil, miasto powiatowe w Galicji, w Sanockiem, u podnóża Karpat nad rzeką Wyrwą, o 3 mile od Przemyśla, gniazdo starożytnej rodziny Herburtów; są tam szczątki wspaniałego ich zamku; miało niegdyś sławną drukarnię.

Dobrowski (właśc. *Doubrawsky*) *Józef*, ksiądz, ur. r. 1753, um. r. 1829, znakomity historyk czeski i badacz języków słowiańskich; zajmował się także dziejami Polski i językiem polskim.

Dobrudża, kraj nad morzem Czarnem, po prawym brzegu dolnego Dunaju, przedstawia skalistą wyżynę, której strome brzegi spadają ku morzu. Politycznie Dobrudża od r. 1878 należy do Rumunji.

Dobrzyń *nad Drwęcą*, osada w gub. Płockiej, w pow. Rypińskim, na granicy Prus.

Dobrzyń *nad Wisłą*, miasto w gub. Płockiej, pow. Lipnowskim, jedna z najdawniejszych siedzib polskich, niegdyś stolica osobnej ziemi i zakonu braci Dobrzyńskich. Dobrzyń posiadał niegdyś 7 kościołów i kolegjatę; z istniejącego dawniej zamku nie pozostało już żadnego śladu.

Dobrzyńscy Bracia, ob. *Bracia Dobrzyńscy*.

Dobrzyńska ziemia, obejmująca dzisiejsze dwa powiaty gub. Płockiej: Lipnowski i Rypiński, przez lat 200 była widownią walk Polski z krzyżakami. R. 1222 nadana braciom Dobrzyńskim przez Konrada księcia mazowieckiego, który im ją r. 1235 odebrał, a potem nadał młodszemu synowi swemu Bolesławowi; w r. 1287 wycierpiała straszne najście Prusaków; w 1329 r. opanowana przez zakon krzyżacki; w 1343 r. powrócona została Koronie. W 1409 r. krzyżacy znów wszczęli o nią wojnę, która zakończyła się zwycięstwem Polaków pod Tannenbergiem i Grünwaldem; jednak dopiero 1466 r. ostatecznie ziemia ta przyłączona została do Korony.

Dobrzyński *Ignacy Feliks*, znakomity muzyk polski, ur. r. 1807, um. r. 1867, ułożył, prócz wielu innych dzieł i pieśni, znany chorał (ob.), zaczynający się od słów: „Święty Boże".

Docent. W wielu uniwersytetach, oprócz profesorów zwyczajnych i nadzwyczajnych, istnieją jeszcze *docenci*, wykładający różne przedmioty, lecz nie posiadający praw profesorskich.

Dochodowy podatek, jest to podatek bezpośredni, osobisty, obarczający dochód danej osoby. W najogólniejszem tedy znaczeniu każda danina na rzecz państwa, czy gminy, uiszczana bezpośrednio przez opodatkowanego, w stosunku do dochodu rocznego, którym tenże rozporządza, jest podatkiem dochodowym.

Dochodzenie, czynność, polegająca na szukaniu i gromadzeniu poszlak i dowodów w danej sprawie, zwłaszcza karnej. W procesie karnym (ob.) dochodzenie jest czynnością wstępną, poprzedzającą śledztwo.

Dochód. Dochodem albo stosowniej *przychodem* z pewnego przedsiębiorstwa (gospodarstwa wiejskiego, handlu, przemysłu) nazywa się to, co *przychodzi*, przybywa nam z tego przedsiębiorstwa. Właściwym przybytkiem jest jednak tylko przychód czysty, to jest ta część całego, czyli surowego przychodu, która pozostaje po odtrąceniu kosztów produkcji, lub w handlu—kosztów nabycia.

Dodawanie, działanie, za pomocą którego kilka lub więcej liczb, albo ilości jednego gatunku, zwanych *liczbami dodajnemi, dodajnikami,* lub też *składnikami*, łączy się w jedną liczbę, którą nazywamy *sumą*.

Dog—duży pies rasy angielskiej lub duńskiej.

Dogmat — w znaczeniu ogólnem—twierdzenie naukowe, nie podlegające krytyce i uważane za pewnik; w religji dogmatem nazywa się niewzruszona zasada religijna, otrzymana drogą objawienia i przez Kościół do wierzenia podana, a zatem nie podlegająca żadnej krytyce, jak np. dogmat o Niepokalanem Poczęciu N. M. P. i inne.—Od wyrazu dogmat utworzyło się kilka mu pokrewnych, np. *dogmatyka* — nauka o zasadach wiary; *dogmatyczny* — zgodny z wiarą, opierający się na dogmacie;

dogmatyzm—system, metoda oparta na dogmacie i t. p.

Dok—miejsce w porcie, przeznaczone na budowę i naprawę okrętów. *Doki suche* są urządzone tak, że można w nich okręt osadzić na rusztowaniu

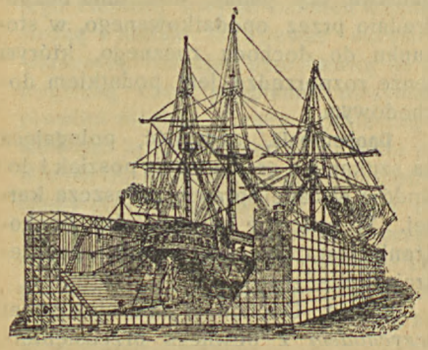

Fig. 107. Dok pływający, pontonowy.

z podpór, przy jednoczesnem usunięciu z pod niego wody przy pomocy szluzy lub pompy. *Doki mokre* służą za przystań.

Doktor—akademicki, czyli uniwersytecki tytuł, nadawany przez wydziały uniwersytetów tym, którzy przez pewien czas słuchali wykładów i złożyli przepisane egzamina. Uroczyste nadanie *doktoratu,* t. j. tutułu doktorskiego, nazywa się promocją. Stosownie do wydziałów, nadających tytuł doktora, można zostać doktorem teologji, praw, medycyny (czyli wszech nauk lekarskich) i filozofji. Osoby, które przyczyniły się do rozwoju nauki, bywają mianowane doktorami honorowymi.

Doktryna—teorja naukowa.

Doktryner—wyznawca bezwzględny pewnej zasady naukowej, niemożliwej do zastosowania w życiu.

Doktrynerstwo—oznacza ścisłe trzymanie się pewnej zasady, bez względu na to, że życie nie da się do niej przystosować; jest to zatem przewaga teorji, rozumowania opartego na zasadach naukowych *(doctrina)*, nad znajomością życia i warunków, wśród których ono się rozwija.

Dokumenta (z łac)—tak nazywano w dawnej polszczyźnie, a niekiedy i dziś akta urzędowe, lub prywatne, stwierdzające umowy, zobowiązania, fakty, zawierające dowody prawne i t. p.

Dola, etymologicznie znaczy: dział, udział; w znaczeniu: szczęście, powodzenie, los, przeznaczenie, była przez ludy pierwotne uważana niby za uosobienie i sobowtór człowieka, towarzyszący mu od urodzenia do zgonu.

Dola, waga rosyjska=$^1/_{288}$ łuta.

Dolar, moneta złota i srebrna wartości około 2 rb., używana w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, a także w rzeczypospolitej Argentyńskiej.

Dolina—jest to rozmaicie ukształtowane zagłębienie, leżące pomiędzy górami, lub przecinające płaskowzgórze. Wąska dolina o prostopadle spadających ścianach nazywa się wąwozem, lub kanionem. Kotliną zowiemy rozszerzone nieco miejsce doliny, zamknięte ze wszystkich stron stromemi ścianami. Doliny, przerzynające łańcuch górski prostopadle do jego kierunku, nazywamy *poprzecznemi,* biegnące zaś równolegle—*podłużnemi.*

Dolina—miasto powiatowe w Galicji; ma warzelnię soli.

Dolman, suknia turecka, noszona pod futrem, długa z obcisłymi rękawami, z jedwabiu, atłasu lub sukna. Używali jej przeważnie *janczarowie* (ob.). Od nich wzięli strój ten Polacy, u których wszakże rękawy dolmanu bywały podbite kosztownem futrem. Węgrzy nazywają dolmanem krótką kurtkę, obszytą barankiem, zwieszoną z lewego ramienia, jak to i dziś jeszcze widać u huzarów węgierskich.

Dolomit — inaczej nazwany szpatem gorzkim, jest to gatunek skały białej, lub zabarwionej. W skład jej wchodzi węglan magnezu i węglan wapnia. Tworzy w niektórych okolicach strome góry, skały, lub obszerne pokłady, w łonie których znajdują się często pieczary

(francuska Szwajcarja). Dolomit w używa się do budowy, na pomniki i w przemyśle chemicznym do wyrabiania soli gorzkiej, cementu i t. d.

Doły wilcze, środek obronny, groźny zwłaszcza dla kawalerji, używany do wzmocnienia warownego obozu, a polegający na tem, że przed zewnętrznymi rowami fortyfikacji wykopuje się w niewielkim od siebie oddaleniu doły, kształtu przewróconego stożka, głębokie na dwa metry, a wewnątrz nich wbija się pale ostro zakończone u góry. Koń i jeździec, wpadłszy do takiego dołu, wbijają się żywcem na pal. Nazwa wilczych dołów wzięta od podobnych myśliwskich urządzeń, dla chwytania żywcem wilków.

Dom, ogólna nazwa miejskiego budynku mieszkalnego, podczas gdy wyrazy: dwór, dworek, chata, chałupa, określają budynki mieszkalne wiejskie. W przenośni słowo „dom“ oznacza miejsce rodzinne, lub miejsce stałego zamieszkania.

Domejko *Ignacy*, ur. r. 1801, um. r. 1889, kolega szkolny Adama Mickiewicza i przyjaciel jego serdeczny, rozsławił imię polskie na drugiej półkuli świata jako uczony geolog, profesor, a w końcu rektor uniwersytetu w Santjago, w Chili. Pisał po polsku, po francusku i po hiszpańsku.

Domeny (łac. *dominium* — majątek pański) tak nazywają się dobra ziemskie i leśne, należące do państwa; dochód z nich obracany jest na pokrycie wydatków państwowych.

Domicjan *Tytus Flawjusz,* syn Wespazjana, cesarz rzymski, panował od r. 81 do 96 po nar. Chr.; znany w historji ze swego okrucieństwa; zamordowany został przez straż pałacową.

Dominik św. *de Guzman,* założyciel zakonu Dominikanów, ur. r. 1170 w Calahorra w Starej Kastylji, od r 1199 kanonik w Osma, r. 1205 ze swoim biskupem przybył do Francji północnej dla nawracania Albigensów; um. r. 1221 w Bolonji.

Dominikanie lub *bracia kaznodziejscy*—zakon założony przez św. Dominika de Guzman r. 1215 w Tuluzie, potwierdzony przez papieża Honorjusza III; zakon jałmużniczy, mający na celu nawracanie wymową niewiernych i pieczę o zbawienie dusz ludzkich; przyjął cokolwiek zmienioną regułę św. Augustyna, otrzymał przywilej słuchania wszędzie spowiedzi i mówienia kazań. Wkrótce pozyskał wielki wpływ. W XVIII wieku liczył przeszło 1.000 klasztorów, w 45-u prowincjach i 12-u kongregacjach. Ubiór zakonników biały z czarnym płaszczem i szarym spiczastym kapturem. — *Dominikanki,* założone w 1206 roku przez Dominika de Guzman, trzymają się tej samej reguły. — *Dominikanie w Polsce.* W r. 1223 powstał w Krakowie pierwszy klasztor Dominikanów, założony przez św. Jacka i św. Czesława; r. 1328 utworzono dla tego zakonu osobną prowincję polską, obejmującą Polskę, Czechy i Morawy. W prowincji tej i na Rusi liczył w różnych czasach około 200 klasztorów; zakon ten zasłynął wieloma mężami uczonymi i zasłużonymi dla literatury polskiej.

Dominium—własność ziemska, większy majątek ziemski.

Domino: 1) okrycie lub płaszcz maskaradowy; 2) gra z 28 kostek, z których każda zaopatrzona jest w dwie liczby od 0 (białe pole) do 6.

Dominus, wyr. łac., po polsku pan.—*Dominus vobiscum* znaczy: *Pan z wami.*

Dominować—panować, górować nad innymi.

Don, skrócone z łacińskiego *dominus*, tytuł używany najpierw przez papieży, tudzież w Hiszpanji przez królów, książąt i wysoką szlachtę. Od papieży i królów przeszedł tytuł ten później na dostojników duchownych i świeckich, a dzisiaj znaczy prawie tyle, co w języku polskim pan. Pani nazywa się w Hiszpanji *dona*, we Włoszech—*donna.*

Don, rzeka wypływająca ze środkowej wyżyny rosyjskiej, opodal miasta Tuły, płynie prawie równolegle do Dniepru; wpada do morza Azowskiego. Ważniejsze jego dopływy: Doniec z prawego, Choper i Manycz z lewego brzegu.

Donacja — nadanie przez rząd dóbr ziemskich w nagrodę za zasługi; darowizna.

Donatello—znakomity rzeźbiarz włoski, ur. 1386 r., um. 1468 r.; mieszkał stale we Florencji; był jednym z twórców nowoczesnej sztuki we Włoszech. Jego liczne rzeźby, wzorowane na arcydziełach greckich, odznaczają się prawdą, pełnią siły i życia.

Don Carlos, ob. *Karlos.*

Dongola—prowincja w Sudanie egipskim (w Afryce), środkowa część Nubji, położona nad brzegami Nilu pomiędzy 3-im a 4-ym wodospadem; kraina ta liczy obecnie 56.000 mieszk. i od r. 1899 wchodzi w skład posiadłości angielskich w Egipcie.

Don Juan (czyt. *Don'Żuan)*—bohater legendy hiszpańskiej, podobno Juan Tenorio, który żył za czasów króla Piotra Okrutnego; awanturnik, uwodziciel kobiet, szukający nieustannie przygód miłosnych; legenda opowiada, iż porwany został do piekła przez posąg komandora, którego przedtem zamordował i uwiódł mu córkę. — Legenda o Don Juanie jest tematem poematów Byrona, Molière'a i innych. Dzisiaj *donżuanami* nazywają mężczyzn lekkomyślnych, mających duże powodzenie u kobiet i uwodzących je bez skrupułów.

Donizetti *Kajetan (Gaetano)*, ur. 1797 r., um. 1848 r., słynny kompozytor włoski; tworzył opery, odznaczające się melodyjnością i wdziękiem; oprócz innych utworów muzycznych, skomponował około 70 oper, z których najlepsze: „Lukrecja Borgia", „Łucja z Lammermooru", „Belizarjusz", „Córka Regimentu", „Anna Bolena", „Faworyta" i inne. Umarł w obłędzie.

Don Kiszot (właściwie *Don Kichot)*, ob. *Cervantes Saavedra.*

Dońscy kozacy, ob. *Kozacy.*

Dońskiego wojska ziemia *(Obłast')*, po obu stronach środkowego i dolnego Donu, dotyka południowo-zachodnim kątem morza Azowskiego. Obejmuje 164.607 klm. kw. (około 3.000 mil kw.) wraz z ziemią Kałmyków; ludności zaś 2.600.000. Dzieli się na 8 okręgów. Miasto główne *Nowoczerkask.*

Dopełniacz (po łac. *genitivus)* — w gramatyce polskiej jeden z siedmiu przypadków, czyli form deklinacyjnych, drugi z kolei, odpowiadający na pytania *kogo? czego?*

Dopełnienie. W gramatyce nazywa się tak wyraz uzupełniający myśl zawartą w zdaniu; inaczej zowie się on przedmiotem zdania (objectum). Zwykle jest to imię, oznaczające osobę, lub rzecz, na którą zwrócona jest czynność, wyrażona przez czasownik.

Doré *Gustaw*, sławny rysownik i malarz francuski (um. r. 1883), utworzył prócz wielu innych prześliczne ryciny do Biblji czyli Pisma świętego.

Doria, stary ród szlachecki w Genui, z którego pochodził Andrzej, admirał, czyli wódz okrętów cesarza Karola V.

Dorohobuż, starożytne miasto powiatowe w gub. Smoleńskiej nad Dnieprem.

Doroszeńko *Piotr Dorofejowicz*, hetman Ukrainy, z początku trzymał z Polską, r. 1655 z pomocą Tatarów opanował hetmaństwo naddnieprzańskie, wzburzył kozaków i ogłosił się hetmanem Ukrainy, wrogiem Polski i Rosji. Książe Romodanowski z pomocą Sobieskiego uśmierzyli r. 1676 Ukrainę i obległszy Czehryń, wzięli do niewoli Doroszeńkę, który potem zamieszkał w Moskwie i tam umarł.

Dorota św., męczennica z czasów Dioklecjana. Święto jej obchodzi się 6 lutego.

Dorpat, *Derpt*, a dawniej i od r. 1894 znowu urzędownie *Jurjew*, miasto powiatowe w gub. Liflanckiej nad rzeką

Embachem, założone przez Jarosława I około r. 1090. Uniwersytet tutejszy, zawdzięczający powstanie swe Gustawowi Adolfowi, upadł r. 1710 i dopiero r. 1802 na nowo urządzony został. Jest tu znakomita bibljoteka, sławne obserwatorjum astronomiczne, ogród botaniczny, tudzież kilka innych instytutów i muzeów.

Dorsz, czyli *wątłusz* — ryba spokrewniona z miętusem, ale znacznie większa, barwy oliwkowo-zielonej. Waga jego przewyższa nieraz 100 funtów. Żyje wielkiemi stadami w morzach półkuli północnej. Wraz ze śledziem stanowi dorsz najważniejszy materjał pokarmowy dla mieszkańców wybrzeży. Mięso jego nosi rozmaite nazwy, zależnie od sposobu, w jaki jest przyrządzone: świeże, niesolone, z młodych ryb nosi nazwę *dorsza*, ze starych—*kebeljana;* niesolone, suszone na żerdziach na powietrzu nazywamy *stokfiszem;* solone, suszone na skałach—*klipfiszem;* solone w beczkach—*labe...anem.* Z tłustej wątroby dorsza wyciska się *tran* rybi, znany środek leczniczy.

Dortmund—miasto w Niemczech, w Westfalji, liczy około 150.000 mieszkańców; posiada znaczne huty żelazne i fabryki maszyn; w pobliżu są wielkie kopalnie węgla.

Doryda, po grecku *Doris*, mały górzysty kraj w Grecji, starożytne siedlisko Doryjczyków, których cztery miasta: Boion, Kitynion, Erineos i Pindos, stanowiły tak zwaną *Tetrapolis doryjską.* W dzisiejszej Grecji Doryda jest eparchją w prowincji Focydzie.

Doryjczycy *(Dorowie)*—jedno z pokoleń greckich, pochodzące według starego podania od *Dorosa*, syna Hellena. W czasach przedhistorycznych osiedli w Tesalji między Olimpem i Ossą, potem wraz z *Heraklidami* zajęli Peloponez (wędrówka Dorów), w którym dali początek Messenie, Argos, Sparcie i in. Charakter plemienny Dorów męski, surowy, poważny i stały zaznaczył się w odrębnym djalekcie i stylu architektonicznym.

Dorzecze, ob. *Rzeka.*

Dostawa—w znaczeniu handlowem i technicznem jest to przyjęcie i wypełnienie zobowiązania, wypływającego z umowy ustnej, lub piśmiennej o dostarczenie w danym czasie pewnej ilości przedmiotów, co do rodzaju i wartości szczegółowo określonych w umowie.

Dostojewski *Teodor*, ur. r. 1821, um. 1881 r., pisarz rosyjski, autor licznych powieści, których treść czerpał ze społecznych stosunków swego narodu. Najsławniejszem jego dziełem jest romans p. t. *Zbrodnia i kara*, przetłumaczony na język polski i wszystkie prawie języki europejskie.

Dośrodkowa siła, ob. *Ciążenie powszechne.*

Doświadczenie—tak nazywa się wiedza oparta na spostrzeżeniach. Doświadczenie może być *zewnętrzne* czyli *zmysłowe*, to jest takie, które zawdzięczamy działaniu zmysłów (wzroku, słuchu, dotyku i t. d.), lub *wewnętrzne*, którego treścią są wydarzenia naszego życia duchowego, myśli, uczucia nasze, wzruszenia poznawane przez świadomość wewnętrzną (ob.) bez udziału zmysłów. Wyraz *doświadczenie* bywa także często używany w tem samem znaczeniu, co wyraz *eksperyment* (ob.). *Doświadczalny*, ob. *Eksperymentalny.*

Dotyk, ob. *Czucie.*

Do ut des (z łac.), dam, jeśli ty dasz. Jest to zasada polityki międzynarodowej, nie dozwalająca na jakąkolwiek ofiarę na korzyść drugiego państwa, bez otrzymania za nią odpowiedniego odszkodowania.

Dover, miasto w Anglji, nad cieśniną Kaletańską, która oddziela Anglję od Francji. W tem miejscu jest ona tylko 30 kilometrów szeroka, wskutek czego Dover jest ważnem miastem przewozowem, komunikującem się z leżącem na-

przeciw miastem francuskiem Calais. Port w Dover jest twierdzą morską.

Dowcip, wrodzona właściwość umysłu wystawiania przedmiotów, wydarzeń i ludzi w świetle zabawnem, komicznem, najczęściej przez wyszukiwanie podobieństw między rzeczami na pozór nie mającemi z sobą nic wspólnego.

Dowodzenie, uzasadnienie prawd nieznanych, lub jeszcze wątpliwych, czyli wykazywanie zgodności między rzeczywistością a naszym o niej sądem, *przedmiotowe* oraz *podmiotowe*. Wszelki fakt, pojęcie, lub wniosek, służący na poparcie naszego twierdzenia, nazywamy *dowodem*, a logiczne ich nagromadzenie i zestawienie ze sobą—*dowodzeniem*.

Doyle *Conan Artur*, współczesny pisarz angielski, ur. 1859 r. Powieści jego wywołały liczne naśladownictwa, cieszące się niezasłużonem powodzeniem. Opowiadania te p. t. „Tajemnicze przygody Szerloka Holmesa“ posiadają niezdrowy pierwiastek sensacji i pozbawione są podkładu ideowego oraz jakiejkolwiek wartości artystycznej

Doza, to samo co *dawka* (ob.).

Dozór bóżniczny czyli *synagogalny* jest władzą reprezentującą gminę izraelicką, czuwającą nad wewnętrznym i zewnętrznym zarządem domów modlitwy, oraz zarządzającą funduszami gminy, przeznaczonymi na cele dobroczynne lub inne jej potrzeby.

Dozór kościelny. Pod dozorem kościelnym rozumiemy wogóle instytucję, zarządzającą majątkiem danego kościoła i dochodami, przeznaczonymi na jego utrzymanie.

Dozór policyjny. Dozorem policyjnym nazywamy nadzór, wykonywany przez władze państwowe nad osobami podejrzanemi o zamiar zakłócenia porządku prawnego w społeczeństwie, lub o dążenia przeciwne bezpieczeństwu państwa; gdy niema jeszcze prawnej zasady do pozbawienia tych osób wolności osobistej za pomocą przyaresztowania, policja wykonywa nad niemi nadzór jawny, lub tajny.

Doża, tytuł osoby, stojącej na czele rządów w dawnych rzeczachpospolitych Weneckiej i Genueńskiej.

Dożynki *(okrężne, wieniec, wyżynki)*—uroczystość wiejska, święcona w całej Słowiańszczyźnie, a szczególnie w Polsce i na Rusi przy ukończeniu żniwa. Śpiewy i tańce odbywają się zwykle na dworze dziedzica, któremu *przodownica*, t. j. najpierwsza żniwiarka, ofiaruje wieniec uwity ze zboża i kwiatów.

Dożywocie, prawo użytkowania do końca życia z majątku, będącego cudzą własnością.

Drab, żołnierz, piechur, wyraz pochodzący od staro-niemieckiego czasownika *draben*—iść lub biedz krokiem miarowym, dreptać. W języku polskim drab znaczy to samo, co *drągal, basałyk, niezgrabjasz, chłop rosły*.

Drabant, żołnierz pieszy, uzbrojony w halabardę. Za Augusta II i Augusta III drabanci stanowili straż królewską. W Szwecji zwano drabantami doborową jazdę, stanowiącą gwardję królewską. W Polsce w w. XVIII i pierwszej połowie XIX-go był w użyciu taniec, zwany *drabantem;* składał się on zwykle z marsza (wstępnego) lub poloneza i żywego oberka czyli wyrwasa.

Drabina, przyrząd, składający się z dwu drągów, połączonych równoległymi szczeblami, służy do wchodzenia na wysokie dachy, mury i t. p., niezbędny dla straży ogniowej i na okrętach, gdzie, spleciony ze sznurów, używa się do wchodzenia na maszty.

Drabki, koryto złożone z dwu ścian drabiniastych, do którego wkłada się siano, lub słomę dla zwierząt domowych; także drabiny gospodarskich wozów drabiniastych.

Dracena *(Smocze drzewo)* — rodzaj roślin z rodziny *liljowatych*, właściwy krajom zwrotnikowym, gdzie dosięga znacznej wielkości i kilku tysięcy lat wieku. Dostarcza żywicy czerwonej,

używanej w medycynie pod nazwą *smocza krew*. U nas hodują w cieplarniach niektóre gatunki, zawsze drobne.

Drachma: 1) waga aptekarska=1.8 uncji =3 skrupulom=1/4 luta; 2) moneta grecka=6 obolom=30 kop.

Draga—maszyna do kopania, wydobywania ziemi przy robotach grabarskich; do czyszczenia i pogłębiania rzek, kanałów, portów; do wydobywania żwiru, piasku z dna rzek i t. p. Dragę, przeznaczoną do kopania w gruncie

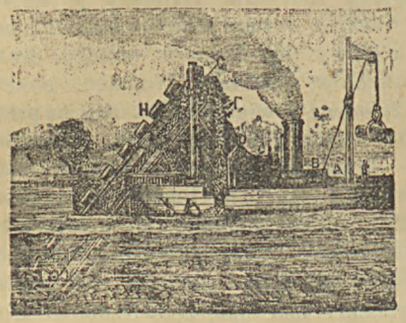

Fig. 103. Draga.

suchym, zowią dragą suchą lub *elewatorem* (ob.), pozostawiając nazwę „draga“ na oznaczenie przyrządów, pracujących w wodzie. Zależnie od rodzaju i wielkości roboty, dragi mają różną budowę i różną wielkość.

Draganek ma kilka znaczeń: 1) szewron, naszycie na rękawie munduru; 2) ptak z gatunku kulików, podług Kluka *tringa pusolla*, 3) rodzaj rośliny, zwanej po łacinie *dracunculus (bylica)*.

Dragoman, *drogman*, tłumacz, zwłaszcza Porty Otomańskiej przy poselstwach zagranicznych; był to zwykle chrześcijanin, greckiego pochodzenia, za pośrednictwem którego prowadzono dawniej układy dyplomatyczne z Dywanem.

Dragoni, rodzaj lekkiej jazdy, uzbrojonej w pałasze i karabiny, która bywała dawniej używana i do walki pieszej. Dzisiaj dragoni służą wyłącznie jako lekka jazda. W Polsce ukazali się dragoni po raz pierwszy w czasie wojny z Gustawem Adolfem, jako piechota, zaopatrzona w konie; w początku XVIII wieku przekształceni zostali w pułki konne.

Drake (czyt. *Drek) Franciszek*, ur. 1540 r., um. 1596 r., żeglarz angielski, brał udział w wojnie z Amerykanami, odbył podróż naokoło świata i poczynił znaczne odkrycia geograficzne. Według podania, on pierwszy przywiózł do Europy kartofle.

Drakon, archont (ob.) w Atenach, 620 r. przed Chr. ułożył nowe prawa, które z powodu swej surowości nie mogły wejść w wykonanie; ułożenie innych, łagodniejszych powierzono Solonowi.

Dramat (z greck. działanie)—utwór poetycki, w którym za pomocą rozmowy, mimiki, gestów i działania osób, występujących przed oczyma widzów, przedstawiamy żywo rozwijającą się walkę człowieka z losem, z innymi ludźmi, lub z duszą własną. Starcie się przeciwieństw, walka myśli, uczuć, dążeń, przekonań, interesów, popędów i namiętności jest istotą dramatu. Im walka ta jest żywsza, przeciwieństwa silniejsze, im prawdziwiej odtworzone są stany psychiczne działających osób, tem większe jest napięcie dramatyczne, tem silniej utwór wzrusza widza i słuchacza. Sztuka, której brak tego pierwiastku walki, nie jest dramatem. Można np. wystawić na scenie jeden dzień z życia pewnego człowieka, wprowadzić rozmowy i działanie, ale jeśli nie będzie tam walki z przeciwnościami, z ludźmi, z sumieniem—sztuka nie będzie dramatem i nie zainteresuje nikogo. Dawniej utwory dramatyczne dzielono na: komedję, dramat właściwy i tragedję. W komedji występował zazwyczaj najsilniej pierwiastek humorystyczny, a zakończenie, choćby po chwilowych smutkach i kłopotach, bywało pełne radości; w dramacie właściwym smutki i bóle życia ukazywano z potężną siłą; zazwy-

czaj nie łamały one jednak bohaterów sztuki i rozwiązanie dramatu bywało w części przynajmniej pogodne. Tragedja ukazywała nam takie posępne obrazy życia, gdy wolę człowieka kruszą okoliczności, walka z innymi ludźmi, lub z sobą samym. U współczesnych pisarzy wszystkie te rodzaje poezji dramatycznej zlewają się z sobą, przez co powstają utwory bliższe prawdy życia.

Dramaturgja—teorja poezji dramatycznej.—*Dramaturg* — poeta tworzący dramaty.

Dramatyczna sztuka ma za przedmiot sposoby wystawiania na scenie utworów dramatycznych. Początek sztuki dramatycznej sięga czasów bardzo odległych. Grecy jednak pierwsi ustalili zasady sztuki scenicznej.

Dranice, *dranie*, deszczułki darte, lub łupane z drzewa iglastego, grube ½ do 1 cala, używane do pokrywania dachów lub na płoty.

Drapacz, narzędzie rolnicze, budową swoją trzymające środek między ekstyrpatorem i broną, służy do poruszenia głębszych warstw roli, do kruszenia brył, do czyszczenia z chwastów i do pokrywania siewu jarzynowego, jeśli rola jest dobrze przed zimą uprawiona, przez co oszczędza się jedna orka i jedno pobronowanie. Drapacz buduje się z dość silnych beleczek drewnianych, zęby zaś ma grube, żelazne, spodem naprzód zagięte, opatrzone w radliczki.

Draper (czyt. *Dreper) Jan William,* ur. 1811 r., um. 1882 r., uczony amerykański, fizyk, chemik, fizjolog i historyk, autor „Dziejów rozwoju cywilizacji w Europie“ (przekład polski Korzona), „Fizjologji człowieka“, Rozwoju obywatelskiego Ameryki“, „Dziejów stosunku wiary do rozumu“ i wielu innych, z których kilka przetłumaczono na język polski.

Draperja, wyraz ten pochodzi od francuskiego *draps* (sukno), oznacza wszelką materję ułożoną w ozdobne fałdy o pięknie rysujących się linjach.

Drapieżne ptaki — nazwa rzędu ptaków, odznaczających się mniej lub więcej krótkim, grubym dziobem, silnie zakrzywionym na końcu. Nogi mają 4-o palcowe z ostrymi, zakrzywionymi szponami; skrzydła wielkie. Ptaki drapieżne żywią się przeważnie żywą, upolowaną zdobyczą (ciepłokrwistymi kręgowcami); niektóre jadają padlinę. Żyją parami pisklęta ich pokryte są puchem; przez dłuższy czas pozostają w gnieździe pod opieką rodziców. Dzielimy je na: 1) *dzienne* z oczami umieszczonemi z boku głowy: sęp, kondor, orłosęp, orzeł, myszołów, jastrząb, krogulec, sokoły i 2) *nocne* z wielkiemi oczami na przodzie głowy: puchacz, sowa, puszczyk.

Drapieżne zwierzęta — nazwa rzędu zwierząt ssących. Pazury mają silne, zakrzywione, ruchome (np. u kota) albo nieruchome (pies); uzębienie charakterystyczne: małe siekacze, kły duże, wystające nad inne, zęby trzonowe trojakiego rodzaju: przednie ścieśnione z boków, o ostrych sęczkach—krające; tylne o tępych sęczkach—trące; między nimi wyższy silniejszy ząb, zwany zębem mięsożernym. Drapieżne żywią się przeważnie mięsem zwierząt ciepłokrwistych, w części gadami i rybami, w części zaś pokarmem roślinnym. Stopień mięsożerności zależy od uzębienia; zwierze jest tembardziej mięsożerne, im więcej ma zębów trzonowych krających. Żywiące się mięsem i roślinami mają więcej zębów tnących. Koty mają tylko 2 zęby tnące (po jednym z każdej strony u góry), niedźwiedzie—8. Drapieżne rozmieszczone są po całej ziemi (wyjąwszy Australję). Oswojonych między niemi niewiele (kot, pies). Większość należy do zwierząt szkodliwych, tępi bowiem zwierzęta domowe, oraz zwierzynę. Użytecznemi są te wszystkie, które dostarczają futer. Dzielimy je na: 1) *palcochodne,* stąpające końcami palców; odznaczają się większą drapieżnością. Tu należą rodziny *kotów* (kot, lew, tygrys), *hijen*, *psów* (pies, wilk), *wiwer*, *kun* (łaska, tchórz). Te ostatnie stanowią przejście do 2) *stopochodnych,* stąpających całą stopą (niedźwiedź, borsuk).

Drastyczny—silnie działający; drażliwy, obrażający uczucie moralne.

Drawa, dopływ Dunaju, poczyna się w Tyrolu, przepływa Karyntję i Styrję, następnie wkracza do Węgier, tworząc granicę królestwa Chorwacko-Slawońskiego, i ubiegłszy 720 klm., wpada do Dunaju.

Drażliwość—zdolność istot żyjących do oddziaływania na pewne czynniki zewnętrzne, czyli *bodźce.* Drażliwość zdradza się w ogólności ruchem, a ujawniają ją nietylko zwierzęta, lecz i znaczna liczba roślin.

Drąg, ob. *Dźwignia.*

Drelich, albo *cwelich,* tkanina lniana, obecnie wyrabiana także z bawełny, o podwójnej lub potrójnej osnowie, używana na materace i namioty, wyrabiana najczęściej w desenie lub pasy kolorowe.

Drenowanie.—Grunty nazbyt przepojone wodą nie nadają się pod uprawę większości roślin gospodarskich. Drenowanie ma na celu odprowadzanie zbytecznej ilości wody z gruntów uprawnych.

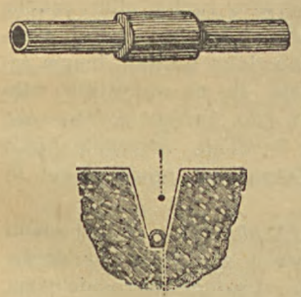

Fig. 109. a) Dwie rury drenowe, połączone trzecią o większej średnicy. b) Rów z ułożoną na dnie drenią w przecięciu.

Jest to pewnego rodzaju kanalizacja podziemna: na dnie wąskich rowków, tworzących po całem polu sieć kanałów, układają rury gliniane, przepuszczające wodę. Rur tych nie spaja się z sobą, tylko układa się tak, aby na spojeniach pozostały wąskie szpary, pozwalające wodzie przeciekać do wewnątrz. Wszystko to zasypuje się ziemią. Woda z gruntu sączy się powoli do rur (drenów), spływa niemi do rur szerszych, zbierających, a stąd do rowów, którymi odpływa do rzek, lub strumieni. Dreny winny być układane podług pewnego z góry obmyślanego planu tak, aby woda zewsząd spływać mogła do rowów, nigdzie się nie zatrzymując. Kształt tej sieci drenów zależy od kształtu powierzchni gruntu, od spadków i wyniosłości (wklęsłości), do których stosować się musi. Zamiast rur glinianych układać można na dnie rowu duże kamienie lub chrust; otwory między kamieniami i gałęziami tworzą kanały, oddające mniej więcej taką samą usługę, jak rury drenowe.

Dresura *(tresura),* przysposobienie zwierząt, zwłaszcza koni i psów, do pewnych oznaczonych celów; dresura koni jest właściwie ich *ujeżdżaniem.* Ćwiczenia rekrutów nazywa się także niekiedy *dresurą.*

Dreszcz. Chorobliwe uczucie zimna wraz z pomarszczeniem skóry (t. zw. *gęsia skórka),* drżeniem członków i dzwonieniem zębami, składają się na mniej lub więcej, ale zawsze przykre wrażenie dreszczu. Dreszcz powstaje wskutek różnorodnych przyczyn, z których najczęstszą jest wejście do krwiobiegu jakichś związków, zatruwających organizm.

Drewlanie, *Drewnianie,* plemię słowiańskie (bodryckie); mieszkali w okolicach rzeki Jesny (Jece, Jezel), lewego dopływu Łaby. Ślady języka ich, należącego do gałęzi *lechickiej* i przez narzecze kaszubskie ściśle spokrewnionego z językiem polskim, przetrwały aż do końca XVIII wieku, a nawet i później w niektórych rodzinach, które z dumą nazywają się jeszcze *Wendami.*

Drewlanie—plemię słowiańskie, niegdyś osiadłe we wschodniej części Wołynia. Nazwę Drewlan wywodzą uczeni od tego, iż w lasach mieszkali. W IX

wieku podbici zostali przez książąt kijowskich.

Drewniak, ob. *Wije.*

Drewno. — Tak nazywa się część twarda roślin, stanowiąca główną masę pnia drzew. Drewno wszystkich drzew powstaje z *wiązek naczyniowych* i składa się z komórek, włókien i cewek, mniej lub więcej zdrzewiałych. Z osobliwości układu wiązek tych u rozmaitych roślin wynika kształt ich pnia i wygląd drewna. Drewno u dwuliściennowych, w miarę starzenia się, ulega zmianom chemicznym, które objawiają się ciemniejszem zabarwieniem (zwłaszcza u niektórych drzew) i większą twardością. Taka część (głębsza) drewna nazywa się *twardzielą*. Młodsze warstwy, jaśniejsze i miększe, stanowią *biel*

Drezno—miasto stołeczne królestwa Saskiego, zbudowane po obu brzegach Łaby; liczy około 400 tysięcy mieszk., przeważnie protestantów; posiada znakomicie rozwinięty i różnorodny przemysł, słynną galerję obrazów, bibljotekę publiczną (400 tysięcy tomów), wiele pięknych gmachów, ogród botaniczny i t. d.

Drezyna—jest to mała platforma na kołach żelaznych, przeznaczona do jazdy po szynach dróg żelaznych. Charakterystyczną cechą drezyny jest to, że wprawia ją w ruch sam jadący przy pomocy przyrządu korbowego, lub odpychania się drągiem. Drezyna służy do rewizji drogi żelaznej, do jazdy na krótki dystans dla służby kolejowej.

Drętwa — ryba chrząstkowata; ciało jej płaskie, krążkowate, nie pokryte łuskami. Z obu stron głowy posiada przyrząd elektryczny, złożony z szeregu puszek pryzmatycznych, napełnionych galaretowatą substancją; do puszek tych wchodzą zakończenia nerwowe. Elektrycznością, wydzielającą się z tych baterji, drętwy ogłuszają drobne ryby i inne zwierzęta, służące im za pokarm. Drętwy żyją przeważnie w morzach południowych (ocean Indyjski, Atlantyk) i dochodzą tam do $1^1/_2$ m. długości; w morzu Śródziemnem żyją gatunki mniejsze, koło $^1/_2$ m. długości. Wielkie okazy są w stanie ogłuszyć człowieka.

Drganie, *wibracja, ruch drgający.* Jest to ruch ciał, lub ich cząstek, wyprowadzonych z położenia równowagi, ruch perjodyczny, to jest powtarzający się stale w tych samych odstępach czasu. Ruch ten odbywać się może w ciałach sprężystych, t. j. takich, których cząstki, skoro zostaną siłą wyprowadzone z położenia równowagi, powracają doń, skoro przyczyna, która je z położenia równowagi wyprowadziła, działać przestanie. Ruch drgający jest powszechny w przyrodzie, jako źródło wszelkich objawów fizycznych. Drgania ciała brzmiącego (np. struny) są źródłem głosu, a od ich szybkości zależy wysokość tonu. Drgania eteru stanowią objaw światła, a różna ich szybkość jest przyczyną rozmaitości barw i t. d.

Drgawki, skurcze mięśni, trwające bardzo krótko i powtarzające się bardzo szybko po sobie; powstają przy znacznem osłabieniu mięśni, przy podrażnieniu nerwów ruchu, albo czucia. Niekiedy ograniczone do małej przestrzeni (np. powieka górna), innym razem rozciągają się na wszystkie mięśnie szkieletu (ob. *Epilepsja, Histerja).* Znaczenie i leczenie drgawek bywa rozmaite, zależnie od powodującej je przyczyny.

Drjakiew *(Scabiosa)* — rodzaj roślin dwuliścieniowych z rodziny *szczeciowatych.* Kilka jej gatunków rośnie u nas *(drjakiew siarczysta, górna, nagieta* i in.). Niektóre hodują w ogrodach jako rośliny ozdobne. Niegdyś drjakwiami nazywano wszelkie maści, zwłaszcza zaś wyrabianą w Wenecji maść, znaną pod nazwą *Theriaca,* złożoną ze 100 rozmaitych leków.

Drobin, przedtem miasteczko, dziś osada w gubernji i powiecie Płockim, przy drodze bitej z Płocka do Mławy.

Drobina, wyraz proponowany zamiast nazwy *atomu* lub *cząsteczki,* nie ma jednak znaczenia ściśle określonego i w terminologji naukowej w ogólności przyjęty nie został.

Drobnoustroje, rośliny albo zwierzęta tak małe, że można je zobaczyć i o istnieniu ich się przekonać tylko przy pomocy szkieł silnie powiększających, czyli mikroskopów.

Droga, w znaczeniu naukowem przestrzeń przebyta przez ciało będące w ruchu. W znaczeniu powszedniem droga oznacza dogodne dla potrzeb komunikacji połączenie dwu miejscowości.

Droga mleczna, szeroka bialawa smuga, którą w czasie gwiaździstych bezksiężycowych nocy dostrzedz możemy na sklepieniu niebieskiem prawie w kierunku koła wielkiego. Blask ten oku nieuzbrojonemu wydaje się jednolitym, jednakże za pomocą teleskopów przekonywamy się, że droga mleczna jest zbiorowiskiem nieprzeliczonej ilości gwiazd. Ob. *Gwiazdy, Mgławice.*

Drogi bite, są to drogi budowane sztucznie, wysypane kamieniem tłuczonym *(szabrem),* który ubijany jest odpowiednimi walcami, dla nadania drodze twardej i gładkiej powierzchni. Drogi bite wykonane technicznie w ten sposób, jak je dziś widzimy, sięgają początków XIX wieku.

Drogi żelazne, ob. *Koleje żelazne.*

Drogie kamienie, są to minerały, odznaczające się przezroczystością, blaskiem i ogniem, tudzież niekiedy pięknem zabarwieniem i znakomitą twardością; należą do nich: djament, rubin, szafir, szmaragd, beryl, akwamaryn, chryzoberyl, chryzolit, topaz, cyrkon i hiacynt, granat (wschodni i czeski), turmalin, ametyst i opal.

Drohiczyn — starożytne miasto nad Bugiem, złożone z dwuch części: część położona po lewej stronie rzeki stanowi osadę w pow. Sokołowskim, gub. Siedleckiej, zaś część rozciągająca się po prawej stronie Bugu—jest miastem w gub. Grodzieńskiej; do r. 1815 obie połowy stanowiły jedną całość. Drohiczyn był niegdyś stolicą Jadźwingów; w w. XII Konrad ks. mazowiecki oddał zamek tutejszy i znaczne przestrzenie gruntów braciom Dobrzyńskim (ob.), z obowiązkiem bronienia granic Mazowsza od napadów, książe Bolesław sprzedał Drohiczyn i całą ziemię Drohicką Kazimierzowi Jagiellończykowi.

Drohobycz, powiatowe miasto w Galicji wschodniej, leży nad rzeką Tyśmienicą, liczy około 25.000 mieszkańców, przeważnie Żydów. Prowadzi bardzo ożywiony handel zbożem, skórami, płótnem i wyrobami garncarskimi. Bliskość kopalni wosku ziemnego w Borysławiu, największych na całym świecie kopalni i warzelni soli w Stebniku, przyczynia się także do podniesienia dobrobytu Drohobycza.

Dromader, ob. *Wielbląd.*

Drop' — ptak brodzący, stanowiący przejście do kurowatych; wielkości indyka (największy z lądowych ptaków europejskich). Dziób ma krótki, jak u kury; upierzenie żółtawo rdzawe

Fig. 110. Drop'.

w bronzowe pręgi; spód ciała biały; samiec ma po bokach podgardla zwieszające się rozpierzchłe pióra. Dropie biegają szybko, pomagając sobie skrzy-

dłami; latają ociężale i nisko. Zamieszkują stadami bezleśne równiny Europy środkowej i południowej; u nas nieliczne. Trzymają się chętnie pól uprawnych; żywią się zbożem, młodymi zasiewami, kapustą i t. p.; gnieżdżą się na ziemi. Nadzwyczaj czujne i trudne do podejścia. Mięso młodych smaczne i delikatne, starych—twarde.

Drozd — ptak wróblowaty, $1^1/_2$ raza dłuższy od wróbla, rudawo popielaty, brunatno nakrapiany. Zamieszkuje lasy umiarkowanych krajów Europy, Azji i Ameryki. Niektóre gatunki są u nas przelotne, inne miejscowe. Do przelotnych należy drozd, zwany *śpiewakiem*, jeden z najlepszych śpiewaków leśnych. Wszystkie drozdy są bardzo pożyteczne, zjadają bowiem mnóstwo owadów i ich larw; w jesieni żywią się jagodami jałowcu, jarzębiny i t. p. Mięso ich smaczne, zwłaszcza drozda, zwanego *kwiczołem*.

Drożdże—jest to ciastowata, brudnożółtawa masa, która, jak to widzimy pod mikroskopem, składa się z miljonów drobniutkich jednokomórkowych grzybków, zwanych również drożdżami lub komórkami drożdżowemi. Otrzymują ją przy wyrobie wódki, piwa, wina, wogóle napojów wyskokowych fermentowanych. Drożdże są fermentem, wywołującym w płynach, zawierających cukier, fermentację, która zamienia cukier na alkohol. Przy fermentacji wydziela się kwas węglany. Z tej przyczyny używają drożdży jako dodatku do pieczywa, w celu nadania mu dziurkowatości, i wtedy też ciasto rośnie (ob. *Chleb*). Ciasto polane ukropem, albo zbytnio zaprawione pomarańczową, lub cytrynową skórką, zgorzkniałem masłem, nieświeżemi jajami źle rośnie, ponieważ wrząca woda zabija drożdże, a olejki cytrynowy, pomarańczowy, kwasy masłowe i t. p. przyczyniają się do ich osłabienia. Sztuczna hodowla drożdży ma na celu oddzielenie od siebie pojedyńczych ich gatunków, gdyż nie wszystkie nadają się do użycia: pewne gatunki wytwarzają substancje bądź szkodliwe, bądź niemiłe w smaku, lub zapachu. Bardzo rozpowszechnione są drożdże prasowane, t. j. pozbawione pewnej ilości wody, bądź przez tłoczenie, bądź w centryfugach. Zarodniki drożdży znajdują się w powietrzu; jeżeli dostaną się do płynu sprzyjającego ich rozwojowi, powodują jego fermentację. Dlatego też soki owocowe tak łatwo ulegają fermentacji, gdy nie są zabezpieczone od przystępu powietrza.

Drób czyli *ptactwo domowe*. W kraju naszym głównie utrzymywane są: kury, indyki, perlice, gęsi, kaczki i gołębie, jako najużyteczniejsze; ku ozdobie zaś—mniej użyteczne: pawie i łabędzie.

Druch (czasami niewłaściwie *druh*)—człowiek życzliwy, przyjaciel, towarzysz; *drużba*—poseł od starającego się o pannę.—*Drużka* przyjaciółka, towarzyszka; *druchna*—panna asystująca przy ślubie.

Druciarz, pospolita u nas nazwa górali słowackich, chodzących po kraju i zajmujących się drutowaniem uszkodzonych naczyń glinianych, pobielaniem naczyń miedzianych, lub sprzedażą drucianych pułapek na myszy i szczury.

Drucki-Lubecki, ob. *Lubecki*.

Druidowie, kapłani u narodów celtyckich.

Druja, miasto w gub. Wileńskiej, pow. Dziśnieńskim, nad brzegiem Dźwiny, przy ujściu do niej rzeki Druiki. Dawniej było własnością Sapiehów i stąd zwało się także Sapieżynem.

Drukarstwo—sztuka uwielokrotniania mechanicznie pisma za pomocą układu

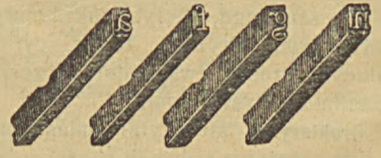

Fig. 111. Czcionki.

głosek ruchomych czyli czcionek. Zasada sztuki drukarskiej, wynaleziona w r. 1440 przez Jana Gutenberga, polega na następującej manipulacji. Ruchome *czcionki* odlewane są z aljażu, składającego się z ołowiu i antymonu; każda z nich ma formę prostokątnej płaskiej laseczki, na końcu której znajduje się wypukła litera, wycięta odwrotnie (fig. 111). W drukarni czcionki umieszczone i rozłożone są w szufladkach z przegródkami, które nazywają się *kasztami*. Przy kaszcie stoi *zecer*, czyli składacz (fig. 112), który czytając rękopis, bierze z przegródki czcionki stanowiące wyraz, ustawia je obok siebie na podstawkę metalową, która nazywa się *wierszownicą* czyli *winkielakiem* (fig. 113). Wyrazy oddziela od siebie przedziałkami metalowemi bez liter, które nazywają się *spacjami*. Z wyrazów tworzy wiersze, które oddziela od siebie *interlinjami*. Z wierszy układa stronice *(kolumny)*, a ze stronic

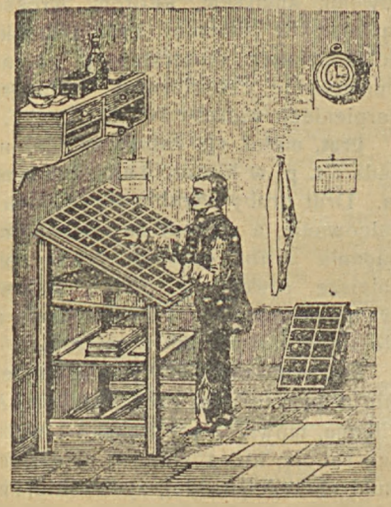

Fig. 112. Zecer, pracujący przy kaszcie z czcionkami.

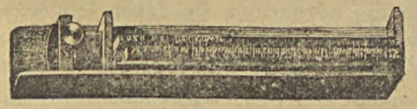

Fig. 113. Wierszownica, czyli winkielak z czcionkami.

arkusze *(formy)*. Formy te ściska w ramy metalowe *metrampaż*, wypełniając puste miejsca *justunkiem* (kwadratami metalowymi). Formę tak przygotowaną maszynista drukarni umieszcza w prasie drukarskiej. Prasa ta składa się z kilku walców różnej grubości, z których jeden dotyka rynienki z farbą drukarską i udziela tej farby innym. Jeden walec

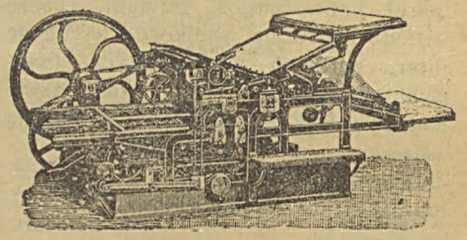

Fig. 114. Maszyna drukarska.

najniższy smaruje farbą formę z czcionkami, którą odpowiedni przyrząd w maszynie (fig. 114) podsuwa pod papier i odbija na nim, co było złożone. Papier nakłada ciągle *nakładacz* na walec który obracając się, przyciska arkusz do formy naczernionej. Ten sam walec, obracając się wraz z arkuszem, wysuwa go z drugiej strony już zadrukowany i układa jeden za drugim na płytę za pomocą przyrządu zwanego *wykładaczem*. Dawniej drukowano tylko na prasach pedałowych, lub ręcznych, obecnie zaś weszły w użycie prasy mechaniczne poruszane motorem parowym, gazowym lub elektrycznym. Znacznie prędzej odbywa się drukowanie przy pomocy prasy *rotacyjnej*. Na takiej prasie nie używa się już form z ułożonemi czcionkami, ale ich odlewów stereotypowych (ob. *Stereotyp*), nawiniętych na cylinder maszyny rotacyjnej; cylinder ten obraca się ciągle dokoła osi, dotykając wałka z farbą, który go nieustannie czerni. Pod cylindrem odwija się z rulonu papier, na nim zaś odbijają się litery znajdujące się na stereotypie. Na prasie rotacyjnej można drukować 20 tysięcy egzemplarzy na godzinę; przy-

rządy pomocnicze krają i składają arkusze tak, iż na drugim końcu prasy wychodzą gotowe już egzemplarze dziennika lub złożone arkusze książki. — Druk bywa rozmaity—od najmniejszych aż do największych rozmiarów liter. Podajemy poniżej wzory druku najczęściej używanego w książkach i nadawane im nazwy. Nazwy: diamant, nonparel, petit, burgos, garmont, cycero i t. d. oznaczają wielkość, wysokość liter, zarówno początkowych (wersalików), jak i małych, zaś nazwy: kursywa, fraktura, grotesk — oznaczają

Polska	nonparel
Polska	petit
Polska	garmont
Polska	cycero
Polska	kursywa (petit)
Polska	grotesk (petit)

ich kształt. W ten sposób petit może być zwyczajny, petit antiqua, petit kursywa, petit grotesk i t. p.

Drukowanie tkanin—polega na wytłaczaniu na nich kolorowanych wzorów, wyciętych wgłąb na płycie, lub na walcu miedzianym. Walec ten, posmarowany tak, aby farba weszła tylko we wgłębienia wzoru, pozostawiając tło czyste, odbija desenie na tkaninie, przechodzącej po nim i przyciskanej doń przez inny ciężki walec z lanego żelaza. W ten sposób przy odpowiednim rozkładzie walców miedzianych, odpowiednio wyrytowanych, można wycisnąć na tkaninie 2, 3, 4 i więcej kolorów, drukowanych kolejno jeden po drugim, otrzymując tkaninę wzorzystą i różnobarwną.

Drumla, jeden z najprostszych instrumentów muzycznych, składający się z osady metalowej i przytwierdzonych do niej języczków stalowych.

Drummonda światło — powstaje przy puszczaniu strumienia zapalonego gazu pioronującego (mieszaniny tlenu i wodoru) na kawałek niegaszonego wapna, które w nadzwyczaj wysokiej temperaturze tego płomienia rozpala się, dając oślepiająco jasny płomień.

Druskieniki—miejscowość kuracyjna w gub. Grodzieńskiej, nad Niemnem; posiada źródła solankowe, zawierające chlorek sodu, chlorek wapnia i chlorek magnezu. Przyjeżdżający na kurację do Druskienik leczą się kąpielami solankowemi, kumysem, kefirem, wreszcie kąpielami w Niemnie. Źródła druskienickie działają skutecznie w zołzach, reumatyzmie chronicznym, podagrze, cierpieniach wątroby i t. d.

Drut, metal, np. żelazo, miedź, mosiądz i t. p. w kształcie nici, lub sznurka. Drut gruby wyrabia się za pomocą walcowania, a cieńszy za pomocą przeciągania drutu grubego przez coraz mniejsze otwory w płytce stalowej, zwanej *drutownicą*. Fabryka drutu zowie się *drutownią* lub druciarnią.

Druzowie—plemię syryjskie, zamieszkałe w południowej części Libanu i Antylibanu, mówiące po arabsku i wyznające religię, która stanowi mieszaninę nauki chrześcijańskiej, żydowskiej i mahometańskiej. Rządzeni są przez gubernatora chrześcijanina, naznaczanego przez Turcję.

Drużba, ob. *Druch*.

Drużbacka *Elżbieta*, poetka polska z XVII wieku, ur. 1695 r., um. 1765 r. Jej dzieła zbiorowe wydał Józef Załuski r. 1752 w Warszawie. Poezje Drużbackiej odznaczają się czystością języka. Jej pisemka religijne noszą tytuły: „Życie króla Dawida", „Pokuta Marji Magdaleny i Marji Egipcjanki"; poemata świeckie: „Fabuła o księciu Adolfie"; najznakomitsze z drobnych wierszy: „Wiosna" i „Pochwała lasów".

Drużyna—pierwotnie tak zwano orszak książąt słowiańskich, złożony z wojowników, którzy towarzyszyli im na wojnie i stanowili ich radę przyboczną; następnie zwały się tak wojska. Drużyny były: *książęce, wojenne i wolne;* pierwsze utrzymywały się z tego, co im książe udzielił, drugie zaciągały się na czas wojny za umówiony żołd, a trzecie utrzymywały się z tego, co zdobyły własną ręką.

Drwęca, zwana także Drzewieńca albo Lubicz—rzeka, wypływająca z jeziora Dobrzyckiego w Prusiech Wschodnich, przechodzi przez Nowe Miasto, Brodnicę i przyjąwszy do swego koryta Rypienicę, stanowi od wsi Łapinóż aż do wsi Lubicz część granicy Królestwa Polskiego; pod wsią Złotorją, ubiegłszy 235 klm., wpada do Wisły.

Drylowanie, sposób rzędowo-okopowego uprawiania roślin, wprowadzony w nowszych czasach w rolnictwie i polegający na tem, że na polu dobrze uprawnem, za pomocą siewników stosownej konstrukcji, zwanych *drylami*, sadzi się rzędowo do pewnej głębokości nasienie wszelkich zbóż, warzyw i innych roślin gospodarskich.

Drzewce lub *drzewo*, dawna nazwa kopji, piki, dzidy, włóczni. Dzisiaj drzewcem nazywamy tylko drewnianą część lancy, lub dzidy, żelazne zaś jej okucie, ostro zakończone, zowie się *grotem*.

Drzewica, osada w gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, nad rzeką Drzewiczką, niegdyś należała do miast fabrycznych i słynęła piwami; posiada ruiny starożytnego zamku.

Drzewiecki *Józef*, ur. r. 1772, um. 1857, zaciągnął się w r. 1797 do legjonów polskich, utworzonych przez Dąbrowskiego, odznaczył się w wielu bitwach, zwłaszcza przy szturmie na Neapol. Powróciwszy w r. 1802 do domu, osiadł w rodzinnym majątku na Wołyniu, dopomagał Czackiemu (ob.) w pracy około podniesienia szkół i brał czynny udział we wszystkich działaniach obywatelskich. Pozostawił pamiętniki, wydane drukiem.

Drzewnik, ob. *Celuloza*.

Drzewo, roślina wznosząca się z korzenia pojedyńczym pniem i w pewnej wysokości rozwijająca się w koronę gałęzistą lub liściastą. Drzewo różni się od krzewu głównie tem, że krzew wypuszcza zwykle kilka gałęzi z korzenia. Przez sztuczną uprawę mogą być drzewa zamienione w krzewy i naodwrót. Zresztą przejście od krzewów do drzew jest tylko stopniowe. Co do budowy swej drzewa przedstawiają dwa główne typy, stosownie do tego, czy należą do roślin jednoliścieniowych, czy dwuliścieniowych.

Drzewo genealogiczne, ob. *Genealogja*.

Drzeworytnictwo. Na płytce drzewa bukszpanowego (dawniej gruszkowego) wycina się rysunek tak, aby wszystko to, co w rysunku ma być jasne, przedstawiało się w postaci wgłębień, zaś miejsca czarne (kreski, kropki) pozostały nienaruszone jako wypukłości. Posmarowawszy tak wyciętą płytkę farbą drukarską i przycisnąwszy ją w prasie do papieru, otrzymamy rysunek żądany; wypukłości, na których została farba drukarska, odbijają się czarno, wklęsłości niedotknięte farbą wyjdą biało. Wycinanie odbywa się przy pomocy cienkich stalowych dłutek, zwanych rylcami. Przy wycinaniu często robić trzeba bardzo cienkie, delikatne kreski, lub kropki, dlatego też *drzeworytnik* bez lupy obejść się nie może.

Drżączka—rodzaj *traw* o kształtnym wyglądzie, listkach serduszkowatych, drżących za podmuchem najlżejszego wiatru; kilka gatunków jej rośnie na łąkach, stanowiąc paszę średniej wartości.

Dualizm. Dualizmem (od łacińskiego *duo* to jest dwa) nazywa się pogląd filozoficzny, objaśniający wszystkie zjawiska życia istnieniem dwu zasadniczo różnych rodzajów substancji (ob.), mianowicie substancji duchowych i substancji cielesnych, lub materjalnych. Przeciwieństwo dualizmu stanowi *monizm* (ob.).—W polityce wyraz dualizm oznacza pewną formę ustroju państwowego, polegającą na połączeniu dwuch nieza-

wisłych od siebie państw. Przykładem takiego ustroju państwowego są Austro-Węgry, składające się z cesarstwa Austrjackiego i królestwa Węgierskiego.

Dubelt, ob. *Bekas*.

Dubeltówka, strzelba ręczna o dwu lufach.

Dubiecko — miasteczko na lewym brzegu Sanu, przy podkarkackim gościńcu z Przemyśla do Dukli.

Dubienka, miasto nad Bugiem w Królestwie Polskiem w gub. Lubelskiej; liczy 6.000 mieszkańców. Dubienka jest ważnem miejscem składowem dla spławu zboża na Bugu; pamiętna zwycięską bitwą Kościuszki nad wojskiem rosyjskiem r. 1792.

Dubisa—rzeka na Żmudzi, w dzisiejszej gub. Kowieńskiej.

Dublany, wieś w pobliżu Lwowa, w której znajduje się Akademja rolnicza, niższa szkoła rolnicza, szkoła gorzelnicza, tudzież stacja doświadczalna chemiczno-rolnicza.

Dublet — drugi egzemplarz (dzieła, medalu, rośliny); kamień drogi do wyrobów jubilerskich, złożony z górnej połowy prawdziwej i dolnej szklanej.

Dublin, stolica Irlandji, liczy przeszło 400.000 mieszkańców. Chociaż leży nad brzegiem morza Iryjskiego, nie jest miastem handlowem w takiej mierze, jak miasta angielskie. Powodem tego jest ubóstwo kraju.

Dubno, miasto pow. w gub. Wołyńskiej przy linji kolejowej Brody-Równo, nad rzeką Ikwą, liczy obecnie 15.000 mieszk. Niegdyś było siedzibą książąt Ostrogskich, po których pozostał tu piękny zamek. Jarmarki i kontrakty dubieńskie miały ustaloną sławę w Polsce. Dubno jest fortecą rosyjską.

Dubrownik, nazwa słowiańska Raguzy (ob.).

Duch, wyraz mający rozliczne znaczenia: w metafizyce oznacza istotę realną, samodzielną, samowiednią, niecielesną i nieśmiertelną. W połączeniu z organizmem fizycznym, będącym organem jego działania, duch zowie się *duszą*. W psychologji oznacza, w rozróżnieniu od ciała, podstawę naszego życia wewnętrznego, czyli t. zw. duchowego. Jako oderwane pojęcie logiczne oznacza zbiór panujących w pewnym czasie i społeczeństwie przekonań i poglądów: Duch ludzkości, Duch czasu.

Duch Święty. Duchem Świętym, podług nauki Kościoła chrześcijańskiego, nazywa się trzecia osoba Trójcy św.

Duchińska *Seweryna*, z domu *Żochowska*, znana przeważnie w literaturze naszej jako *Pruszakowa* (nazwisko z pierwszego małżeństwa), ur. 1825 r. Przeszło pół wieku cieszyła się dużym rozgłosem. Twórczość jej bardzo różnorodna: liczne prace dla młodzieży, oryginalne powieści i poezje, nacechowane gorącem uczuciem patrjotycznem, życiorysy ludzi zasłużonych, przekłady z literatury obcej—oto długoletni dorobek utalentowanej autorki.

Duchoborcy—sekta religijna w Rosji, która, jak mniemają, powstała na początku XVIII wieku; *duchoborcy* nie uznają boskości w Chrystusie, sakramentów św., hierarchji kościelnej i t. d., wyznają równość wszystkich ludzi; są przeciwni składaniu przysięgi i pełnieniu służby wojskowej.

Duchowieństwo, po łacinie *Clerus*, oznacza stan księży w ogólności. stąd mówi się: duchowny takiego a takiego wyznania, dla odróżnienia od ludzi stanu świeckiego. W wyznaniach zaś, w których istnieją kongregacje mnichów, używa się wyrażenia: *duch. świeckie* i *duch. klasztorne, zakonne, duch. Białe* (ob.) i *duch. Czarne* (ob.), a w tych, w których organizacja duchowieństwa jest hierarchiczna: *duch. Wyższe* (prałaci i biskupi) i *duch. niższe* (proboszcze i t. d).

Duda. Starodawny słowiański instrument dęty; składał się z dwuch piszczałek trzcinowych, różnej długości, złączonych jednym pyszczkiem (mundsztukiem), jak flety podwójne, greckie i rzymskie.

Dudek—ptak wróblowaty, pospolity na starym lądzie. Odznacza się długim, cienkim dziobem i wachlarzowatym czubem na głowie, który może dowolnie rozwijać i składać. Czub ma płowo-czerwony z czerwonemi zakończeniami, wierzch ciała barwy gliny, spód biały, skrzydła biało i czarno upstrzone. U nas—przelotny. Mieszka w lasach; gnieździ się w dziuplach; gniazda utrzymuje nadzwyczaj niechlujnie. Bardzo płochliwy. Żywi się owadami i gąsienicami, należy zatem do ptaków pożytecznych.

Dudevant *Aurora*, ob. *Sand Jerzy*.

Dudy, instrument muzyczny, znany w całej Europie od wieków, zwany także *kozą* albo *wołynką* i niewłaściwie *kobzą*. Składa się z miecha czyli worka ze skóry koziej, lub baraniej, z przyczepioną u jednego końca piszczałką czyli rurą, przez którą grający, gniotąc lewem ramieniem trzymany przed sobą miech, wpuszcza do instrumentu wiatr potrzebny do zadęcia szałamai czyli piszczałki, uczepionej u drugiego końca miecha; piszczałka wydaje wtedy ton niższy lub wyższy, stosownie do tego, którą z dziurek, znajdujących się na jej grzbiecie, dotknie grający, przebierając po nich palcami. Instrumentu tego jest kilka gatunków. Niegdyś u nas bardzo rozpowszechniony, przechował się głównie u górali. *Dudami* nazywają się też piszczałki metalowe w organach.

Duero (po port. *Douro)*, znaczna rzeka na półwyspie Pirenejskim; poniżej Oporto wpada do oceanu Atlantyckiego.

Duet (z włosk.)—muzyka, wykonana na dwuch instrumentach, lub śpiew na dwa głosy.

Dukat, zwany niekiedy *florenem*, a po polsku *czerwonym złotym*—moneta złota, którą w XIII wieku zaczęto wybijać we Florencji, a w Polsce za Władysława Łokietka; ostatnie dukaty polskie wyszły z mennicy warszawskiej 1831 r.; wartość ich wahała się między 3 a 5 rublami.

Dukla, miasteczko w Galicji w powiecie Krośnieńskim, liczy 3,000 mieszkańców.

Dukszty: 1) miasteczko w gub. i pow. Wileńskim, o 3 mile od Wilna; 2) miasteczko w gub. Kowieńskiej, pow. Jezioroskim.

Dukt — tak nazywają linję wyciętą w lesie, stanowiącą granicę między porębami.

Duma jest rodzajem utworów wierszowanych, zazwyczaj krótkich, które w sposób poważny i smętny opiewają wypadki dziejowe, lub bohaterów narodowych. W Polsce pisał dumy Niemcewicz (ob.), Zaborowski (ob.), a najpiękniejsze Bogdan Zaleski (ob.). *Dumkami* zowiemy pieśni ludu ukraińskiego, nacechowane smutkiem i tęsknotą.

Duma państwowa, ob. *Izba państwowa*.

Dumas (czyt. *Diuma) Aleksander* (ojciec), ur. r. 1803, um. r. 1870, wielkiej sławy pisarz francuski, jeden z najpłodniejszych autorów całego świata Dzieła Dumasa liczą się na setki, a składają je w większej części powieści historyczne i dramaty, w mniejszej — opisy podróży, artykuły dziennikarskie i prace najróżnorodniejszej treści. Najlepszymi jego dramatami są: „Henryk III“, „Karol VII“ i „Antony“; najlepszymi zaś powieściami: „Hrabia de Monte Christo“, „Trzech Muszkieterów“, „Muszkieterowie czyli w dwadzieścia lat później“ i „Wicehrabia de Bragelonnee“ (czyt. Brażelon) i t. d.

Dumas *Aleksander* (syn), ur. r. 1824, um. 1895, powieściopisarz i autor dramatyczny jak i ojciec, lecz mniej płodny od niego. Wielką sławę mają jego dzieła: „Półświatek“, „Dama Kameljowa“, „Djana de Lys“, „Dama w perłach“ i inne.

Dunaj oznacza w pieśniach słowiańskich rzekę wogóle (od pnia wspólnego z nazwami rzek Dniepr, Dniestr, Don, Dźwina, oznaczającymi wodę).

Dunaj—po Wołdze największa rzeka Europy. Bierze początek w Czarnym Lesie (Schwarzwaldzie) w Niemczech (w Badenie), płynie przez część Niemiec, Austrję, Węgry, poczem stanowi granicę Serbji, Bułgarji, Rumunji i Rosji; wpada do morza Czarnego trzema ramionami. W biegu swym dzieli się na Dunaj Górny, Środkowy i Dolny; długość jego wynosi 2.600 kil. Ważniejsze rzeki, do niego wpadające, są: z prawej strony: Iller, Lech, Izar, Inn, Enns, Litawa, Drawa, Sawa i Morawa (serbska); z lewej: Morawa (czeska), Cisa, Seret i Prut. Jako rzeka spławna, Dunaj ma duże znaczenie handlowe i polityczne.

Dunajec, najbystrzejsza rzeka galicyjska, wypływa z północnego stoku Tatr dwoma strumieniami: *Czarnym i Białym Dunajcem*, łączącymi się pod Nowym Targiem; tworzy na przestrzeni 3 mil granicę pomiędzy Węgrami a Galicją, i ubiegłszy 250 klm., wpada do Wisły w Królestwie Polskiem pod Opatowem.

Dunajewski: 1) *Albin*, ur. 1817 r. w Stanisławowie, um. r. 1894 w Krakowie, książe biskup krakowski i kardynał; 2) *Juljan*, ur. 1822 r., um. r. 1907, brat Albina, były profesor uniwersytetu Jagiellońskiego, znakomity mówca i mąż stanu, poprawił jako minister skarbu (od 1880 do 1891 r.) finanse Austrji.

Dunin *Piotr* ze Skrzynna, żył za czasów księcia polskiego Bolesława Krzywoustego na Śląsku i tem się w pamięci ludzkiej dobrze zapisał, że ufundował liczne klasztory i postawił wiele kościołów. Dzieje polskie opowiadają o wielu przygodach Dunina, który w końcu oślepiony przez syna Krzywoustego, księcia Władysława II, zmarł w roku 1153.

Dunin Sulgostowski *Marcin ze Skrzynna*, arcybiskup gnieźnieński, ur. 1774 r., um. 1842 r.; studja teologiczne ukończył w Rzymie, gdzie też w r. 1797 otrzymał święcenia kapłańskie; arcybiskupem został 1830 r.; na stanowisku tem odznaczył się gorliwością, za co w r. 1839 skazany został przez rząd pruski na półroczne więzienie. Na pamiątkę tego zdarzenia ks. Dąbrowski ułożył książkę do nabożeństwa, która pod nazwą *Dunina* doczekała się licznych wydań.

Dunkierka (po franc. *Dunkerque*), miasto warowne we francuskim departamencie Nord, nad morzem Północnem.

Duny.—Morze wyrzuca na niskie wybrzeża piasek, który następnie wysycha i unoszony przez wiatry, tworzy wały i pagórki piaszczyste, dochodzące do 100 metrów wysokości, nazywane *dunami*. Duny corocznie posuwają się w głąb lądu, zasypując grunty urodzajne.

Duplika (z łac.), w prawnictwie znaczy odpowiedź strony pozywającej na odpowiedź pozwanej, czyli na *replikę* (ob.).

Duplikat, drugi egzemplarz tej samej książki, dokumentu, kwitu.

Dur, ob. *Tyfus*.

Dur (z łac.), służy w muzyce na oznaczenie tonacji, których zasadę harmoniczną stanowi akord zwany *trójgłosem doskonałym* (t. j. akord z wielką tercją); tonacje te zowią się także twardemi, majorowemi, np. *C dur* albo *C major*.

Dürer *Albrecht*, sławny artysta niemiecki, ur. r. 1471 w Norymberdze, um. r. 1528. Jeden z najoryginalniejszych i najbardziej wszechstronnych artystów, jacy kiedykolwiek żyli; wyborny malarz, sztycharz, snycerz na drzewie, kości słoniowej, kamieniu i metalach, architekt i autor dzieł o sztuce. Liczba jego obrazów olejnych, a szczególnie ręcznych rysunków, drzeworytów i miedziorytów—bardzo wielka. Pierwszy wprowadził w miedziorytnictwie sztukę wygryzania i wynalazł środek odbijania drzeworytów w dwuch kolorach, wynalazł

szklaną taflę do kopjowania, udoskonalił odlewanie czcionek.

Duser (z franc.), słodkie słówko, pochlebne wyrażenie, komplement.

Dusiaty, miasteczko w gub. Kowieńskiej, pow. Jezioroskim.

Dusiciel, ob. *Boa*.

Düsseldorf, miasto w Niemczech nad Renem, liczy 150.000 mieszk. i należy do Prus. Niegdyś było stolicą udzielnych książąt, tak zwanych elektorów Palatynatu.

Dusza. Przez duszę rozumiemy to, co w nas myśli i czuje i co razem z ciałem stanowi naszą osobowość, nasze *ja*. Ponieważ dusza ciało nasze ożywia, przeto nazywamy w znaczeniu przenośnem duszą to wszystko, co jest gdziekolwiek przyczyną życia i ruchu.

Duszność—trudność oddychania, powstająca u zdrowych osób wskutek wzruszenia, silnego zmęczenia, biegania, a u osób chorych przy rozmaitych cierpieniach dróg oddechowych (przy astmie, krupie, zapaleniu oskrzeli, zapaleniu płuc i t. p.) i przy niektórych chorobach serca.

Duś, jezioro w Królestwie Polskiem, gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, obejmujące 910 morgów przestrzeni, głębokie od 48—120 stóp.

Dworzak *Antoni*, ur. r. 1841, um. 1904 r., znakomity kompozytor czeski, napisał wiele utworów muzycznych o charakterze wybitnie słowiańskim, oraz kilka śpiewów kościelnych i dwie opery (*Wanda* i *Dymitr*).

Dwernicki *Józef*, generał polski w wojnie narodowej przeciw Rosji w r. 1831. Ur. r. 1779, zaciągnął się po ukończeniu nauk do legjonów, służył pod księciem Józefem Poniatowskim w wojsku księstwa Warszawskiego i brał udział w wielkiej wyprawie cesarza Napoleona I na Moskwę w r. 1812. Odznaczył się walecznością i niepospolitemi zdolnościami wojskowemi. W r. 1831, zaraz po wejściu wojsk rosyjskich do Polski, odniósł zwycięstwo pod Stoczkiem, czem podniósł ducha armji polskiej. Po wielkiej bitwie na polach Grochowskich udał się na niebezpieczną wyprawę na Wołyń i Podole, przedarł się aż nad Styr, pod Borem pokonał nieprzyjaciela, bronił się odważnie wobec przemagających sił, aż przyciśnięty do granicy austrjackiej, musiał ją przejść i złożył broń. Od r. 1832 przebywał na obczyźnie; w r. 1849 powrócił do Galicji, gdzie umarł r. 1857.

Dworzanin. Na dworach królewskich i możniejszych panów znajdowali się dawniej ludzie, ćwiczący się do przyszłych posług krajowych; zajęciem ich głównem było służyć honorowo panu i towarzyszyć mu w wojennych i innych wycieczkach. Takich ludzi nazywano w Polsce *dworzanami*.

Dworzec kolejowy, budynek, przed którym zatrzymują się pociągi. W budynku tym mieści się zazwyczaj bufet i sale dla podróżnych.

Dwór, nazwa rezydencji pańskiej, a także otoczenie panującego, składające się z wysokich dostojników, którymi w Polsce np. byli: stolnik, cześnik, podkomorzy, krajczy i in.

Dwuliścieniowe — gromada roślin *jawnokwiatowych, okrytonasiennych*, zawierających w nasieniu dwa *liścienie*, które po rozwinięciu młodej roślinki przedstawiają się w postaci dwuch zielonawych mięsistych listków owalnych, więdnących następnie, skoro roślinka zabierze z nich substancje pożywne, potrzebne do jej wzrostu. Rośliny dwuliścieniowe stanowią przeważną większość roślin wyższych, zwłaszcza w krajach o klimacie umiarkowanym.

Dwunastnica, początkowa część jelita, czyli kiszki cienkiej, która poczyna się przy wyjściu z żołądka. Pokarmy strawione w żołądku muszą więc przejść najpierw przez dwunastnicę, nim dostaną się do dalszych części jelit, a w końcu do kiszek grubych.

Dwunastu tablic prawo, ob. *Decemwirowie*.

Dwupienne (*rośliny*), ob. *Kwiat.*

Dwupłciowość, *hermafrodytyzm.* — W świecie roślinnym i zwierzęcym znajduje się wiele istot, obdarzonych organami rozrodczymi męskimi i żeńskimi zarazem; takie istoty nazwane są *dwupłciowemi.*

Dwuskrzydłe *(owady)*—nazwa rzędu owadów. Owady te posiadają jedną tylko parę skrzydeł (błoniastych); pyszczek mają uzbrojony rurkowatym smoczkiem do ssania. Skrzydeł brakuje tylko niektórym (pchły). Na nogach posiadają tak zwane poduszeczki—2 lub 3 błonki, ułatwiające im chodzenie po gładkich powierzchniach, nawet grzbietem na dół. Dwuskrzydłe ulegają zupełnym przeobrażeniom, to znaczy, że z jajek lęgną się gąsienice, które następnie zamieniają się w poczwarki, a z nich wychodzą owady dojrzałe. Ilość poznanych gatunków przekracza 18.000, z których u nas znajduje się koło 5.000. Między nimi jest dużo szkodliwych, kąsających ludzi i zwierzęta domowe, składających jajka pod skórę, psujących zapasy mięsa, niszczących rośliny, ale i dużo użytecznych przez to, że uprzątają gnijące materje organiczne i tępią szkodliwe owady. Do ważniejszych należą: komary, bąki, gzy, muchy, pchły.

Dwutlenek, ob. *Tlen.*

Dwuwęglan sodu — połączenie sodu z kwasem węglanym, w którym ten ostatni znajduje się w dwa razy większej ilości, aniżeli w soli gryzącej, będącej również połączeniem kwasu węglanego z sodem. Jest to biała sól krystaliczna, łatwo rozpuszczająca się w wodzie, znana powszechnie z tego, iż używa się jej do przygotowania domowej wody sodowej.

Dyakowski *Bohdan,* znakomity popularyzator wiedzy przyrodniczej, ur. r. 1864; nauki pobierał w Warszawie. Liczne artykuły i rozprawy zamieścił we *Wszechświecie* i innych pismach. Oddzielnie ogłosił: „Rośliny pokarmowe w różnych krajach", „Nasz las i jego mieszkańcy", „Ptaki pożyteczne", „Zwierzęta współbiesiadnicze", „Z naszej przyrody", „Od Beskidu do Mazowsza" i inne.

Dybicz *Zabałkański Jan Karol Fryderyk Antoni,* generał i najwyższy wódz (feldmarszałek) rosyjski w wojnie z Turcją w r. 1829 i z Polską w r. 1831.

Dybowski *Benedykt,* dr. medycyny, ur. 1835 r., znakomity zoolog polski; od 1863 r. przez lat 20 przebywał na Syberji, gdzie zbadał miejscową faunę i zapoznał z nią Europę dokładniej, niż poprzednicy jego; prace swoje wydawał po niemiecku i po polsku.

Dychawica, choroba zwierząt, zdarzająca się najczęściej u koni, spowodowana cierpieniami dróg oddechowych, lub serca.

Dyck *Antoni van*—znakomity malarz holenderski, ur. 1599 r., um. 1641 r., uczeń i z początku naśladowca Rubensa, wszedł później na drogę samodzielnej twórczości i zwłaszcza jako portrecista stał się wprost niedoścignionym dla innych wzorem. Namalował przeszło 250 obrazów (przeważnie treści religijnej) i portretów, o niezwykłym wdzięku i sile wyrazu.

Dydaktyczna poezja (z greck. nauczam), rodzaj poezji, w której występuje najsilniej pierwiastek nauczający. Do poezji dydaktycznej zaliczają zwykle przysłowia, *epigramaty* (przypowieści), *satyry* i *właściwe poematy dydaktyczne*, zajmujące się obszernie przedmiotami moralności, religji, nauki i t. p.

Dydaktyka—część praktyczna pedagogiki, wskazująca metody nauczania. (Ob. *Pedagogika).*

Dydona, *Dido*, według podań greckich, siostra króla syryjskiego Pigmaljona założycielka Kartaginy.

Dyfteryt, ob. *Błonica.*

Dyfuzja, powolne przenikanie się wzajemne dwuch cieczy, lub gazów, do którego nie przyczyniają się żadne wpływy zewnętrzne. Jeżeli np. na warstwę wody w naczyniu nalejemy ostrożnie warstwę lżejszego od niej alkoholu, spostrzeżemy, że po pewnym czasie ciecze te zmieszają się, pomimo że naczynie chroniliśmy od wstrząśnień i zmian temperatury. Takie przenikanie może się odbywać nawet przez przegrodę, oddzielającą obie ciecze, np. przez pęcherz i inne błony zwierzęce, lub ciała dziurkowate, jak cegła. Podobnie zachowują się i gazy; wskutek dyfuzji przez ściany domów odświeża się powietrze w mieszkaniach.

Dygasiński *Adolf,* pedagog, publicysta i powieściopisarz polski, ur. r. 1839, wychowaniec b. Szkoły Głównej warszawskiej; zgasł r. 1902. Wydał szereg dzieł wielkiej wartości pedagogicznej, przyswoił literaturze naszej wybitne prace z dziedziny lingwistyki, filozofji i dziejów cywilizacji; w pracach publicystycznych rozsypał cenne myśli, owiane miłością postępu, swojskości i ludu. W r. 1892, podczas największego ruchu emigracyjnego z Królestwa do Brazylji, pojechał w ślad za wychodźcami i spostrzeżenia swe ujął w formę *Listów* do *Kurjera Warszawskiego* i powieści p. t. *Na złamanie karku.* Prócz tego pisał wiele pięknych nowel i powieści, w których odbija się barwnie przyroda polska i życie naszego ludu.

Dygnitarz, wyższy urzędnik w hierarchji rządowej; dygnitarzami w dawnej Polsce byli: biskupi, wojewodowie, kasztelanowie i t. d.

Dykasterja (z grec.), dawniej—sądownictwo. Obecnie używamy tego wyrazu w rozleglejszem znaczeniu na określenie władz rządowych, tak sądowych, jak administracyjnych.

Dykcja (z łac. *dictio),* sposób mówienia.

Dykcjonarz, ob. *Słownik.*

Dyktator, w rzeczypospolitej rzymskiej, w chwilach grożącego krajowi niebezpieczeństwa, powierzał senat lub konsulowie najwyższą i nieograniczoną władzę jednemu z wybitnych wodzów i mężów stanu na przeciąg najwyżej 6 miesięcy. Obecnie pod *dyktaturą* lub *władzą dyktatorską* rozumiemy władzę zupełnie, lub w bardzo szerokim zakresie nieograniczoną, władzę wyjątkową, nie opartą na istniejącem prawie państwowem i wyższą ponad wszelkie gwarancje konstytucyjne.—*Dyktatorski*—nakazujący.

Dykteryjka—krótka powiastka żartobliwa, opowiadanie dowcipne, anegdota.

Dylemat — dwojaki wniosek, rodzaj rozumowania, prowadzącego z dwuch przeciwnych założeń do jednego wyniku.

Dyletant—miłośnik sztuki lub nauki, oddający się jej z amatorstwa, nie z zawodu.

Dyliżans, powóz pocztowy, przewożący podróżnych za oznaczoną opłatą i w oznaczonym czasie z jednej stacji pocztowej do innych.

Dym—jest to mieszanina gazów, pary, oraz drobnych pyłków ciał stałych, niespalonych, lub spalonych niedokładnie. Przy zupełnem spaleniu ciała palne zamieniają się na niewidzialne dla oka gazy: kwas węglany, para wodna, azot i t. p., pozostawiając tylko niepalne popioły.

Dyma, *dymka,* tkanina bawełniana, lniana lub konopna, tkana w podobny sposób jak atłas, z tą tylko różnicą, że dyma nigdy nie bywa wzorzysta, lecz zazwyczaj jednobarwna, czasem zaś tkana w różnokolorowe pasy.

Dymienica, ob. *Bubon.*

Dymisja (z łac. *dimittere)* — uwolnienie, oddalenie; *dymisjonowany*—uwolniony.

Dymitr—imię kilku książąt ruskich. Na uwagę zasługuje car moskiewski *Dymitr,* znany w historji Rosji pod nazwą *Samozwańca I.* Był to jakoby mnich Grzegorz Otrepjew, który zbiegł z klasztoru czudowskiego do Polski i tu podawał się za księcia Dymitra, syna Iwana Groźnego, na którego zabójcy

nasłani przez cara Borysa Godunowa, wykonali zamach w Ugliczu, lecz otoczenie niemal cudownie zdołało go ocalić. Historją domniemanego dziedzica tronu moskiewskiego zainteresował się wojewoda Jerzy Mniszech i kilku możnych panów polskich; przy ich pomocy Dymitr w r. 1605 owładnął Moskwą i wstąpił na tron carski. Panował mądrze i ostrożnie niespełna rok, lecz małżeństwo z Maryną Mniszchówną, córką wojewody sandomierskiego i knowania nieprzychylnych mu bojarów wywołały powstanie w Moskwie; w dniu 17 maja 1606 r. Dymitr zamordowany został przez pospólstwo.

Dynaburg, ob. *Dźwińsk.*

Dynamika, ob. *Mechanika.*

Dynamit—materjał wybuchowy, składający się z jakiegokolwiek porowatego ciała (krzemionki, piasku, węgla, cukru i t. p.), napojonego nitrogliceryną. Wybucha tylko w zamkniętej przestrzeni na skutek silnego uderzenia, lub podpalenia go kapslem piorunującym; na wolnem powietrzu pali się żółtawym płomieniem; w temperaturze niżej zera nie eksploduje przy uderzeniu. Używają go do celów wojskowych, w przemyśle i w górnictwie do rozsadzania skał.

Dynamo-maszyna, ob. *Maszyna dynamo-elektryczna.*

Dynamometr lub *siłomierz* — jest przyrządem do mierzenia siły ciężkości (ciężaru), siły pociągowej lokomotyw, zwierząt, siły mięśni ludzkich, siły cisnącej i t. d. Zależnie od przeznaczenia, dynamometr miewa budowę bardzo rozmaitą.

Dynasta—dziedziczny władca, założyciel, lub członek dynastji.

Dynastja—jest to rodzina, w której tron przechodzi z ojca na syna, z syna na wnuka i t. d., pierwszy zaś jej protoplasta, który objął władzę z wyboru, czy w inny sposób, nazywa się założycielem dynastji.

Dyngus, *śmigus* — zwyczaj ludowy oblewania się wodą w drugie i trzecie święto Wielkiej Nocy. Początek tego zwyczaju musi być starożytny, skoro widzimy go zarówno w Azji u kolebki ludów aryjskich, jak i w Słowiańszczyźnie. U nas w Polsce zwyczaj ten utrzymuje się dotychczas, szczególnie wśród ludu, i zwykle w poniedziałek wielkanocny mężczyźni oblewają wodą kobiety, a we wtorek kobiety mężczyzn. Nazwy *dyngus* i *śmigus*, spolszczone z niemieckiego, nie dowodzą bynajmniej, aby i sam zwyczaj przeniesiony został z Niemiec.

Dynia — rodzaj roślin z rodziny *dyniowatych;* pochodzi z Indji, uprawiają ją w kilku gatunkach i bardzo licznych odmianach. U nas w ogrodach spotyka się następujące: *dynia tykwa*—ma owoce długie, maczugowate; *dynia kawon*, uprawiana na polach (tak zw. basztanach) w okolicach stepowych, na północ morza Czarnego, także na Bukowinie i t. d.; owoc jej soczysty, słodki, wielkości głowy ludzkiej, jadany na surowo. *Dynia harbuz* daje największe ze znanych owoców, ważące niekiedy do 2 centnarów.

Dyplom — dokument wydany przez wyższą władzę, lub zakład naukowy, nadający stopień naukowy, prawa, godności i t. p.; patent.

Dyplomacja: 1) nauka o prawidłach i zwyczajach, przyjętych w stosunkach wzajemnych państw, np. przy zawieraniu umów, porozumiewaniu się w różnych sprawach i t. p.; 2) umiejętność, raczej sztuka utrzymywania stosunków międzypaństwowych, kierowania zatem polityką międzynarodową. Do utrzymywania stosunków dyplomatycznych powołane są osobne urzędy, mianowicie: ministerja spraw zagranicznych, urzędy kanclerskie, poselstwa czyli ambasady (ob.), reprezentujące państwo i monarchę w innem państwie.—*Dyplomaci*, t. j. posłowie różnych państw, przebywający w jednem państwie, tworzą *ciało dyplomatyczne.*

Dyrekcja, dosłownie z łacińskiego kierunek, np. drogi, przenośnie zaś nadzór, zarząd i t. p. Stąd *dyrektorem* nazywa się urzędnik kierujący danym wydziałem, czy danem przedsiębiorstwem.

Dyrektorjat, kierownictwo sprawy, komitet złożony z kilku osób do kierowania interesem, zakładem, gminą, spółką, stowarzyszeniem i t. d. W pierwszej rewolucji francuskiej nazwę tę nosiła najwyższa władza rządowa, ustanowiona przez konstytucję z roku III (1795) a obalona r. 1799 przez Bonapartego.

Dyrektywa—kierunek zalecony, wskazany.

Dyrygent, prowadzący, kierujący; *dyrygować* — kierować chórem, orkiestrą.

Dyscyplina: 1) karność, porządek, rygor; 2) krótki bat o kilku rzemykach, lub sznurkach.

Dyscyplinarna kara, kara, nałożona na urzędnika przez jego władzę zwierzchnią; *dyscyplinarna władza*, władza przełożonych nad podwładnymi w sprawach służbowych.

Dysenterja czyli *krwawa biegunka*—zakaźna choroba kiszek (grubych), z gorączką, odęciem, bólami w brzuchu i ciągłem rozwolnieniem; wypróżnienia w tej chorobie są płynne z ropą, krwią i kawałkami błony śluzowej kiszek. W kiszkach tworzą się owrzodzenia. Choroba ta bywa często śmiertelna, wyzdrowienie zaś mozolne i długotrwałe. Dysenterja panuje najczęściej w krajach gorących, ale i u nas zjawia się epidemicznie. Zła woda do picia, zepsute pokarmy, zimne napoje, złe owoce i jarzyny—czynią organizm skłonnym do dysenterji. Leczenie polega na ścisłej djecie, środkach przeczyszczających, ciepłych okładach na brzuch i t. p. Wypróżnienia chorych trzeba dezynfekować kwasem karbolowym.

Dysertacja — piśmienna rozprawa naukowa, broniona publicznie przy ubieganiu się o stopień naukowy.

Dyskant lub *dyszkant*, wyraz muzyczny, znaczy najwyższy głos w śpiewie, czyli *sopran.*

Dyskonto—potrącenie procentu przy zapłaceniu wekslu przed terminem. Ob. *Eskonto.*

Dyskrecja — zachowanie tajemnicy, oględność; względność; powściągliwość; szanowanie cudzych tajemnic, delikatność.

Dyskrecjonalne prawo służy naczelnikom niektórych wyższych magistratur sądowych i nadaje im moc działania w razie potrzeby wbrew literze prawa, tam zwłaszcza, gdzie dla dobra służby, bezpieczeństwa publicznego i t. p. zachodzi tego konieczna potrzeba.

Dyskusja. Wszechstronne roztrząsanie jakiegokolwiek zagadnienia za pomocą rozmowy, prowadzonej przez kilku ludzi, nazywa się *dyskusją.* Dyskutować, znaczy prowadzić nad czemś dyskusję, roztrząsać jakąś kwestję.

Dysonans, akord złożony z dźwięków niezgodnych. W znaczeniu przenośnem wszystko, co wywołuje niezgodę, zakłóca spokój, sprowadza kłótnię.

Dyspensa (z łac.), uwolnienie wyjątkowe w pewnym danym przypadku, od przepisu prawa, udzielone przez właściwą władzę; w kościele katolickim np. pozwolenie na zawarcie małżeństwa pomimo przeszkód, zwolnienie od niektórych obowiązków religijnych, np. od postu.

Dysponent, w domu handlowym kierownik interesu. Dysponent jest zwykle upoważniony do podpisywania właściciela, czy naczelnika domu, na korespondencji, rachunkach, kwitach, a nawet i na wekslach.

Dyspozycja — polecenie, rozporządzenie, zarządzenie; usposobienie, skłonność; *w stylistyce*—układ odpowiedni części składowych tematu, rozkład, podział, rozłożenie.

Dysputa, *dysputacja*—spór uczony, słowna wymiana poglądów między uczonymi; ustna rozprawa naukowa, prowadzona wobec grona słuchaczów.

Dystans — odległość między dwoma punktami; odległość ściśle określona.

Dystrakcja — roztargnienie, rozrywka; przeszkadzanie.

Dystrybucja, rozdzielanie, rozdawanie. W Królestwie Polskiem nazywają dystrybucją sklep z tytuniem i cygarami; w Galicji sklep taki nazywa się trafiką.

Dystylacja, *destylacja*, czyszczenie pewnych ciał płynnych w ten sposób, że poddaje się je wrzeniu w naczyniach zamkniętych (retortach, alembikach, kociołkach), z których uprowadza się parę za pomocą odpowiedniej rury (zwanej chłodnicą). W rurze tej bądźto przez otaczające powietrze, bądź przez zimną wodę ochładza i skrapla się owa para, i tak oczyszczony już płyn zbiera się w stosownych naczyniach. Dystylacja służy najczęściej do czyszczenia spirytusu i wódek; także naftę i benzynę otrzymują za pomocą dystylacji surowego oleju skalnego.—*Dystylacja sucha drzewa* jest to silne ogrzewanie drzewa bez przystępu powietrza, w celu rozłożenia tegoż na szereg związków chemicznych, jak: kreozot, kwas octowy, spirytus drzewny i t. p. Odbywa się w specjalnych piecach, szczelnie zamkniętych, napełnionych szczapami drzewa i ogrzewanych od dołu. Wywiązujące się przy dystylacji gazy idą do kolankowato pozginanych rur, ochładzanych z zewnątrz. Pod wpływem zimna część wytworzonych produktów skrapla się i spływa na dół, a następnie do zbiornika. Obok produktów gazowych przy suchej dystylacji drzewa otrzymujemy części, rozpuszczalne w wodzie, które nazywają się *octem drzewnym*. Wreszcie trzecią część dystylatu z drzewa stanowi smoła drzewna lub dziegieć, z których to produktów wydobywają kreozot.

Dystynkcja — wyróżnienie, wytworność; sposób zachowania się, wynikający ze znajomości wytwornych zwyczajów towarzyskich.

Dysydenci — wyraz łaciński, znaczy różniący się w wierze, inowiercy; dawniej w Polsce nazywano tak wszystkich niekatolików, z wyjątkiem wyznawców cerkwi wschodniej, których nazywano dyzunitami. Luteranie, kalwini i bracia czescy w Polsce przystąpili na mocy *ugody sandomierskiej* 14 kwietnia r. 1570 do zjednoczonego kościoła, którego członkowie zostali równouprawnieni w prawach obywatelskich z katolikami przy zawarciu t. zw. pokoju religijnego, zaprzysiężonego przez króla w r. 1573.

Dytyramb, u Greków nazwa pieśni pochwalnych na cześć bożka Bachusa (ob.), dziś nazwa wzniosłych, pełnych natchnienia i polotu pieśni i hymnów.

Dywan—wyrazu tego używamy najczęściej w znaczeniu *kobierzec* (ob.); na wschodzie *dywan* oznacza kataster, spis podatków, a także w Turcji wielką radę państwa.

Dywdyk—według Ł. Gołębiowskiego jest to „najkosztowniejsza materja turecka z puchu kóz tybetańskich na tle jedwabnem. Robią z niej chustki i szale, dające się przeciągać przez pierścionek. Mają one gładki środek, obwiedzione wokoło szlakiem wzorzystym, z końcami w palmy i kwiaty, rozwożone przez Turków po Polsce, płacone były od kilkudziesięciu do 1.500 dukatów."—Orjentalista Muchliński mówi znów, że u nas wyraz *dywdyk* używał się w znaczeniu długiego bogatego przykrycia na konie, najczęściej jedwabnego, przetykanego złotem, barwy szkarłatnej; materja zaś zwała się *tyftykiem*.

Dywersja — odwrócenie, zboczenie, zmieniony kierunek; w sztuce wojennej odwrócenie uwagi i sił przeciwnika od właściwego celu, przez zajęcie go w innym punkcie.

Dywidenda—czysty zysk z przedsiębiorstwa udziałowego, rozdzielany między uczestników; podział.

Dywizja, oddział wojska, złożony ze wszystkich, lub kilku rodzajów broni i mogący podejmować samodzielne ruchy.

Dyzunici, tak nazywano w Polsce wyznawców kościoła grecko-katolickiego nieunickiego, t. j. tych, którzy nie przystąpili do unji z kościołem rzymsko-katolickim, dokonanej w Brześciu Litewskim r. 1596.

Dyżur, służba spełniana obowiązkowo w danym dniu, lub nocy, na podstawie stale ułożonego porządku służbowego. Dyżury znane są zarówno w służbie wojskowej, jak i cywilnej, przy urzędach pocztowych, przy kasach i t. d. Ten, który pełni służbę w danym dniu, nazywa się *dyżurnym*.

Dziad: 1) ojciec ojca, lub matki, przodek; 2) ubogi żebrzący starzec; 3) sługa kościelny najniższego rzędu, zwykle starzec na łaskawym chlebie plebanji.

Dziady — uroczystość na pół chrześcijańska i na pół pogańska, o której A. Mickiewicz we wstępie do swego genjalnego utworu p. t. *Dziady* tak mówi: „Jest to nazwisko uroczystości, obchodzonej dotąd między pospólstwem w wielu powiatach Litwy, Prus i Kurlandji, na pamiątkę dziadów, czyli wogólności zmarłych przodków. Uroczystość ta początkiem swoim sięga czasów pogańskich i zwała się niegdyś ucztą Kozła. W teraźniejszych czasach, ponieważ światłe duchowieństwo i właściciele usiłowali wykorzenić zwyczaj połączony z zabobonnemi praktykami i zbytkiem częstokroć nagannym, pospólstwo święci *Dziady* tajemnie, w kaplicach, lub pustych domach, niedaleko cmentarza. Zastawia się tam pospolicie uczta z rozmaitego jadła, trunków, owoców i wywołują się dusze nieboszczyków".

Działdów, po niem. *Soldau*, miasto w Prusach, w regencji Królewieckiej, nad rzeką Działdówką, blisko granicy Królestwa Polskiego; ma znaczne fabryki sukna, płótna, garbarnie, a w okolicy znajdują się kopalnie rudy żelaznej.

Działdówka, rzeka, ob. *Wkra*.

Działka, w botanice listek kielicha (ob.), stąd nazwa kielicha zrosło lub wielodziałkowego, trój lub pięciodziałkowego i t. d.

Działo albo *armata*—broń palna dużego kalibru, ciężka, używana przez *artylerję* (ob.). W bitwach staczanych w polu, używane są *działa polowe*, złożone z potężnej lufy, wewnątrz gwintowanej, osadzonej na *lawecie*, t. j. specjalnej mocnej podstawie na kołach. Z działa polowego strzelają *granatami*, *szrapnelami*, *kartaczami*. Chcąc nabić działo, otwieramy tylną część lufy i zakładamy najpierw pocisk, następnie zaś worek, mieszczący materjał wybuchowy, i zamykamy mechanizm. W tylnej części lufy znajduje się zapał, t. j. otwór, w który wkłada się rurka z masą piorunującą. Pociągając za sznurek, przywiązany do uszka drucianego przy rurce, wywołujemy wybuch mieszaniny, który zapala proch w lufie. Za działami idą specjalne furgony ze skrzynkami, zawierającemi amunicję. Prócz opisanego powyżej są także lekkie *działa górskie*, przewożone na grzbietach mułów, wielkie *działa oblężnicze*, używane do ostrzeliwania fortec, większe jeszcze *działa brzegowe* do obrony ufortyfikowanych brzegów morskich, oraz olbrzymie niekiedy *działa okrętowe*. Odlewa się wszystkie z bronzu lub stali w specjalnych zakładach.

Działoszyce, miasto w gub. Kieleckiej, pow. Pińczowskim.

Działoszyn, osada w gub. Kaliskiej, pow. Wieluńskim, nad rzeką Wartą.

Działyńscy. Zasłużona rodzina polska niedawno wygasła. *Działyński Ignacy*, ur. 1754 r., zm. 1797 r., generał wojsk koronnych, szef pułku im. Działyńskich. Wraz z bratem Franciszkiem Ksawerym posłował na sejm czteroletni. Obydwaj zapisali się do ksiąg stanu miejskiego. W r. 1793 i w początkach 1794 Ignacy pracował gorąco nad przygotowaniem powstania Kościuszki. Aresztowany i wywieziony na Sybir, powrócił w r. 1797. *Pułk Działyńskich* pierwszy pospieszył na pomoc ludowi w noc

17 kwietnia 1794 i stoczył z Rosjanami bitwę na Nowym Świecie. Pod Maciejowicami legł prawie cały.—*Działyński Adam Tytus* (ur. r. 1797, um. 1861 r.), syn Franciszka Ksawerego, założył bibljotekę w Kórniku; wydał swoim kosztem wiele starych dzieł polskich, pisał sam cenne książki i popierał gorliwie sprawy polskie w Księstwie Poznańskiem.—Z *Działyńskich Klaudyna Potocka* (ob. *Potocka*).

Dzianet, wyraz pochodzenia arabskiego, używany dawniej w Polsce na określenie dzielnego wierzchowca *(zawodnika)* rasy neapolitańskiej, hiszpańskiej, mantuańskiej, a nawet tureckiej.

Dziąsła — są to widoczne w ustach różowe części błony śluzowej, obejmujące zęby górne i dolne. U osób zdrowych są one ciemno-różowe, błyszczące i jędrne; u chorych bywają blade, lub szarawe.

Dzida, toż samo co *pika, włócznia*; składa się z długiego drzewca i osadzonego na niem zakończonego ostro żelaznego grotu.

Dzieduszyccy. Szlachecka rodzina polska, używająca tytułu hrabiowskiego. Z niej w naszem stuleciu pochodził dziejopisarz *Maurycy*, autor wielu książek, jak: „Piotr Skarga i jego wiek", „Zbigniew Oleśnicki" i innych. Um. r. 1877.— *Włodzimierz*, ur. r. 1825, zasłużył się na wielu polach pracy narodowej i obywatelskiej. Założył we Lwowie Muzeum imienia Dzieduszyckich, w którem zebrał okazy przyrodnicze z całego kraju. Umarł r. 1899.—*Wojciech* (ur. r. 1848, um. r. 1909), profesor uniwersytetu lwowskiego, pisarz wielostronny i płodny. Był posłem do Sejmu i prezesem Koła polskiego w Radzie państwa.

Dziedzina — wyraz dawny, który napotykamy już w jednym z najstarszych dokumentów polskich (z r. 1125). Oznacza pewien ograniczony, mniejszy lub większy obszar ziemi (bez względu czy to jest las, pole, łąka lub woda), będący w czyjemś władaniu faktycznem. Wyrazy: *dziedzic, dziedzictwo, dziedziczenie,* są już późniejsze, bo pochodzą od *dziedziny*.

Dziedziczność — przekazywanie potomkom swych właściwości fizycznych a także moralnych i umysłowych. Skutkiem dziedziczności, znajdujemy większe lub mniejsze podobieństwo między rodzicami a dziećmi. Rodzice mogą przekazywać dzieciom właściwości, które otrzymali w spadku po przodkach lub te, które sami nabyli. Ten ostatni rodzaj dziedziczenia ma bardzo ważne znaczenie dla hodowli zwierząt i roślin dzięki jej bowiem, przez dobór odpowiednich osobników, można pożądane cechy utrwalić w ich potomstwie i wytwarzać nowe rasy zwierząt domowych jako też odmiany roślin uprawnych. Obok *dziedziczenia ciągłego* czyli *nieprzerywanego,* występuje jeszcze *dziedziczenie przerywane* albo *ukryte,* kiedy u dzieci znajdujemy cechy nie rodziców, ale dalszych przodków. Objaw ten nosi nazwę *atawizmu.*

Dziedzilja, według Długosza, bogini małżeństwa; u niej polscy poganie wypraszali sobie potomstwo.

Dziegieć, smoła pędzona z kory brzozowej; jest to ciecz gęsta, ciemno-cisawa, woni właściwej; po powtórnem przepędzeniu wydaje ona olej blado żółty, tejże woni, którego najważniejszą częścią składową jest *betulina.* W technice dziegieć znajduje ważne zastosowanie przy wyprawianiu skór bydlęcych na juchty.

Dzieje, ob. *Historja.*

Dziejopisarstwo, ob. *Historjografja.*

Dziekan (z łac. *decanus*—dziesiętnik), urzędnik kościelny, mający zwierzchnictwo nad pewną liczbą parafji, składających *Dekanat* (ob.).—W uniwersytetach przełożeni wydziałów mają tenże tytuł, np. dziekan wydziału prawnego, lekarskiego i t. p.

Dzielenie, działanie arytmetyczne, za pomocą którego dowiadujemy się, ile razy jedna liczba, zwana *dzielnikiem* mieści się w drugiej, zwanej *dzielną.* Wypadek nazywa się *ilorazem.*

Dziennik, w najpowszechniejszem znaczeniu jest to czasopismo (ob.), poświęcone sprawom politycznym. Oprócz tego są jeszcze dzienniki: *dochodów i wydatków, dzienniki korespondencyjne* w biurach, *dzienniki podróży, wydarzeń* i t. p. Są także *dzienniki* używane w szkołach, służące do kontroli sprawowania uczniów i ich postępów w nauce.

Dziennikarstwo jest to gałąź literatury perjodycznej (ob. *Czasopismo*), przeważnie poświęcona polityce i sprawom bieżącym.

Dzień—czas od wschodu do zachodu słońca. Wskutek ukośnego położenia osi ziemskiej względem płaszczyzny ekliptyki (ob.), dzień pod różnemi szerokościami geograficznemi i w różnych porach roku bywa rozmaicie długi. Pod równikiem dzień i noc są sobie prawie równe; zupełnie równe są na wszystkich punktach kuli ziemskiej w czasach porównania dnia z nocą. Wyraz *dzień* służy często do oznaczania *doby.* Doba, czyli dzień astronomiczny, jest czasem całkowitego obrotu ziemi naokoło swej osi.

Dzierlatka czyli *Śmieciucha*—gatunek skowronka; nieco większa od niego i z czubkiem na głowie, powabna zgrabnością ruchów. U nas mniej liczna; nie odlatuje na zimę. Jest użyteczna.

Dzierzba — ptak wróblowaty, jasnoszary, skrzydła czarne z białemi pręgami; dziób zagięty na końcu, z wystającym zębem z obu stron. Dzierzby zamieszkują lasy lądu starego; u nas mniej lub więcej pospolite, zależnie od gatunku. Nadzwyczaj drapieżne i zuchwałe; żywią się owadami a także jaszczurkami, żabami, myszami i młodymi ptaszkami. Szkodliwe, gdyż łapiąc małe ptaszki, przyczyniają się do rozpowszechniania gąsienic, których same nie łowią. Z naszych dzierzb ważniejsze: *srokosz, dzierzba cierniokręt, gąsiorek.* Przelotne u nas, wyjąwszy srokosza.

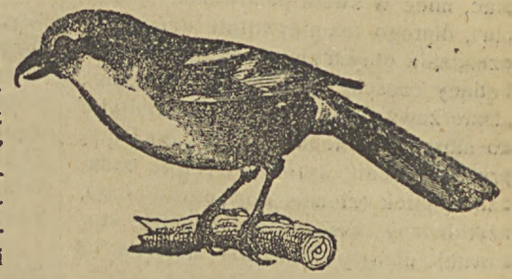

Fig. 115. Dzierzba srokosz.

Dzierzkowski *Józef*, ur. r. 1807, um. r. 1865. Między r. 1850 a 1863 należał do pisarzy, używających u nas bardzo głośnego imienia. Pisał przeważnie powieści, które zebrane razem, wyszły w roku 1875 w ośmiu tomach. Do najlepszych jego utworów powieściowych należą: „Salon i ulica", „Szpicrut honorowy" i „Król dziadów".

Dzierżanowska *Marja z Prażmowskich,* nauczycielka szkół polskich w Warszawie, autorka kilku podręczników do nauki języka i dziejów ojczystych, a nadewszystko niezmordowana działaczka na polu oświaty; ur. 1861 r. w gub. Lubelskiej, zm. 1908 r. w Warszawie; w r. 1894 aresztowana, a w r. 1896 zesłana została do Rygi na lat 2. Po powrocie do Warszawy wzięła żywy udział w poczynającym się wówczas ruchu oświatowym. Jej inicjatywie i gorliwości zawdzięczał swe powstanie Uniwersytet Ludowy; ona również przyczyniła się do założenia i znakomitego rozwoju Polskiej Macierzy Szkolnej. Jako członek zarządu głównego P. M. S. w r. 1907 skazana została na wyjazd za granicę, skąd powróciła w lutym 1908 r. Smutne losy umiłowanej instytucji i przejścia z lat ostatnich przyczyniły się do przedwczesnego zgonu Dzierż.

Dzierżawa—wyraz utworzony od staropolskiego *dzierżyć,* co znaczy „trzy-

mać, mieć w swem panowaniu, władaniu", dlatego też pierwotnie *dzierżawa* oznaczała obszar ziemi podległy komuś, będący częścią czyjegoś państwa, np.: „Dzierżawy polskie sięgały od Bałtyku do morza Czarnego i od Elby do Dniepru".—Obecnie wyraz *dzierżawa* oznacza majątek (ziemię, dom, ogród i t. p.), użytkowany czasowo na zasadzie stosownej umowy *(kontrakt dzierżawy)* i za stosowną opłatą *(czynsz dzierżawny)* nie przez właściciela, lecz przez tak zwanego *dzierżawcę*. Oprócz dzierżaw zwykłych, terminowych, są jeszcze tak zwane *dzierżawy wieczyste*, na mocy których grunt raz oddany w użytkowanie dzierżawcy za opłatą pewnego czynszu, przechodzi drogą spadku na spadkobierców tegoż dzierżawcy, a prawo pobierania czynszu, jaki zastrzegł sobie *nadwłaściciel* gruntu, przechodzi na jego spadkobierców.

Dzierżon *Jan*, ksiądz, zasłużony pszczelarz polski, pleban w Karlsmarkt, ur. 1811 r., um. r. 1880. Ulepszony ul jego wynalazku przyczynił się do postępu pszczelnictwa; zaleca rozmnażanie pszczół przez przenoszenie zarodowych plastrów. Prace swoje ogłaszał przeważnie w języku niemieckim.

Dziesiątkowanie, niegdyś surowa i straszna kara wojskowa, w której za przewinienie całego oddziału, każdy dziesiąty człowiek bywał karany śmiercią. W Polsce kara ta nie istniała nigdy.

Dziesięcina, ofiara Bogu lub bogom dziesiątej części zbiorów i płodów na utrzymanie ołtarza i duchowieństwa. Ze Starego Zakonu zwyczaj ten przeszedł do chrześcijaństwa. OO. Kościoła uznali go za przykazanie kościelne. Obecnie zwyczaj składania Kościołowi dziesięcin już nie istnieje.

Dziesiętna waga, ob. *Waga*.

Dziesiętne miary, ob. *Metryczny system*.

Dziesiętne ułamki, ob. *Ułamki*.

Dziesiętny czyli *decymalny układ liczenia*—system liczenia, którego podstawą jest liczba dziesięć.

Dziewałtów (po litewsku *Dieltuvas*—Boży przybytek), starożytny gród, sięgający bałwochwalskich czasów Litwy, dziś wieś w gub. Kowieńskiej, pow. Wiłkomierskim; nazywają ją jeszcze miasteczkiem.

Dziewanna—rodzaj roślin z rodziny *trędownikowatych*. *Dziewanna pospolita* rośnie w miejscowościach mniej żyznych. Kwiaty jej żółte używane są w chorobach piersiowych.

Dziewica Orleańska, ob. *Joanna d'Arc*.

Dziewiczy wieczór, *dziewicy wieczór, dziewic wieczór*—tak nazywają na Rusi, Litwie i Łotwie ostatni wieczór przed ślubem, który narzeczona przepędza w domu swych rodziców w gronie samych dziewcząt, śpiewających pieśni obrzędowe.

Dziewiczorództwo, albo *dzieworództwo* czyli *partenogeneza* jest to szczególny sposób rozmnażania się niektórych zwierząt, gdzie jajo bez zapłodnienia plemnikami (więc bez przyczynienia się samca) może rozwijać się w nowy osobnik. U pszczoły np. samce powstają zawsze z jaj niezapłodnionych; niektóre gatunki mszyc rozmnażają się przez całe lato przez jaja niezapłodnione, a dopiero pod jesień pojawiają się samce, a jaja przez nie zapłodnione trwają przez całą zimę, rozwijając się dopiero na wiosnę. Dzieworództwo zdarza się czasem u niektórych skorupiaków i robaków. Może ono zdarzać się także i u roślin. np. u jednego gatunku ramienicy.

Dziewięciornik--roślina z rodziny *rosiczkowatych*, odznacza się kielichem i koroną pięciolistkową, z pięciu łuseczkami miodnikowemi, torebką jednokomorową. U nas po łąkach wilgotnych i bagnistych rośnie *dziewięciornik łąkowy* o kwiatach białych. Kwitnie w sierpniu i wrześniu. Zawiera sok gorzkawy, ściągający, używany dawniej w lecznictwie.

Dziewosłąb, *swat, rajek, zerzec*, t. j. ten, który swata, rai, zrzeka stadło małżeńskie. Wyraz złożony z dwuch: dziewa i ślubić. U dawnej szlachty polskiej dziewosłąb rej wodził na weselu, a wszyscy jego rozkazów słuchać musieli, co dotąd widzimy u ludu wiejskiego w wielu okolicach kraju.

Dziewulski *Eugenjusz*, fizyk, ur. r. 1842, um. r. 1889, syn oficera wojsk polskich, kształcił się w uniwersytecie kijowskim i w Szkole Głównej warszawskiej, poczem został asystentem przy katedrze fizyki w Szkole Głównej, a następnie preparatorem przy tejże katedrze w uniwersytecie warszawskim. Był współredaktorem *Wszechświata* i *Pamiętnika fizjograficznego*. Ogłosił drukiem kilka prac specjalnych, jak: „Ołowianka i jej użycie przy mierzeniu głębokości wód", „Nachylenie magnetyczne w Warszawie" i inne.

Dzięcielina, ob. *Lucerna*.

Dzięcioł—ptak z *łażących*, odznacza się krępą budową ciała, sztywnym ogonem, długim klinowatym dziobem, na końcu zaostrzonym dłutkowato. Łazi wybornie po drzewach w kierunku pionowym, czepiając się kory pazurami i podpierając ogonem. Należy do najpożyteczniejszych leśnych ptaków, gdyż tępi mnóstwo owadów i larw, których wyszukuje pod korą drzew, stukając w nią dziobem. Znajduje się we wszystkich częściach świata, oprócz Australji. Krajowych dzięciołów posiadamy 8 gatunków, z których najpospolitsze są: *dzięcioł pstry, dzięcioł zielony, zielono siwy i czarny* — największy, rozmiarami dorównywający wronie.

Dzięcielarzawa, ob. *Bieluń*.

Dzięgiel — rodzaj roślin z rodziny *baldaszkowatych;* używa się w barwierstwie, w garbarstwie i w medycynie. *Dzięgiel arcydzięgiel* dosięga wysokości 3 łokci; rośnie dziko w krajach północnych, nawet w Grenlandji. Łodyga i korzeń arcydzięglu smażone w cukrze stanowią specjał poszukiwany. Wyciąg z korzenia aromatyczno-palący poprawia trawienie.

Fig. 116. Dzięcioł zielony i jego dziupla.

Dzik, ob. *Świnia*.

Dzikie Pola — w języku myśliwskim oznacza wydmy piaszczyste i jałowe nieużytki, na których żadna zwierzyna utrzymać się nie może. Polacy nazywali *Dzikiemi Polami* bezludne stepy, ciągnące się po obu brzegach dolnego Dniepru, od granic Polski ku morzu Czarnemu i Azowskiemu.

Dzikowska konfederacja, zawiązana w r. 1734 przy królu Stanisławie Leszczyńskim, a przeciw Augustowi III. Na czele jej stał Adam Tarło, starosta jasielski. Nie zdołała ona przeprowadzić swoich zamiarów.

Dziobak — zwierzę ssące jednootworowe, wielkości naszego tchórza, odznacza się oryginalną budową, przypominającą kreta; ciało pokryte rudawym

włosem, głowa zakończona płaskim, rogowym dziobem, podobnym do kaczego, nogi krótkie, palce spięte błoną. Zamieszkuje Australję i Tasmanję. Składa po 2 jajka, które umieszcza w gnieździe; młode karmią się mlekiem matki.

Dzioborożec — ptak z rodziny tukanów, zamieszkujący Afrykę i Azję zwrotnikową; odznacza się wielkim dziobem, z narośla u góry; dziób ten pomimo swego ogromu jest bardzo lekki, gdyż tkanka jego wewnętrzna jest gąbczasta i wypełniona powietrzem. Niektóre gatunki dochodzą wielkości indyka. Gnieżdżą się w dziuplach, przyczem na czas wysiadywania jajek i hodowania młodych samiec zamurowuje samicę w dziupli, pozostawiając niewielki otwór, przez który podaje jej żywność. Żywią się owocami, drobnymi ptakami i zwierzętami, a niekiedy padliną.

Dziryt, dzida na krótkim drzewcu, którą rzucano na nieprzyjaciela. Turcy i Arabowie dotąd uważają rzucanie dzirytem jako ćwiczenie rycerskie.

Dzisna, rzeka, dopływ Dźwiny (ob.).

Dzisna, miasto powiatowe w gub. Wileńskiej, nad Dźwiną, przy ujściu do niej Dzisny.

Dziurawiec, rodzaj ziół i krzewów o kielichu i koronie pięciolistkowej z licznymi pręcikami, zebranymi w 5 wiązek. *Dziurawiec pospolity*, zwany zielem *świętojańskiem*, jest gatunkiem, rosnącym u nas obficie po łąkach suchych w zaroślach. Liście jego odznaczają się prześwietlającemi kropkami gruczołowemi, przez co wyglądają jakby podziurawione. Kwiaty żółte, owoc jest torebką. Kwitnie w lipcu; ziele jego i kwiaty były używane w ludowem lecznictwie i w gusłach czarownic.

Dziurkowatość, własność ciał posiadania odstępów, wypełnianych inną substancją, niż substancja, stanowiąca te ciała, zwykle powietrzem lub wodą. W gąbce, chlebie i t. p. znajdują się otwory gołem okiem dostrzegalne; jeżeli dziurki te są tak małe, że już ich dostrzedz niepodobna, zowią się *porami*.

Dziwożony, u ludu na Podhalu boginki, to samo co rusałki, dziewczęta leśne, kuszące młodzieńców, unoszące dzieci do fantastycznych pałaców w krainie górskiej.

Dzwon. — Dzwon może być różnej wielkości, z rozmaitego materjału odlany, byle ten materjał był dźwięczny, t. j. za uderzeniem wydawał dźwięk doniosły i posiadał dużą twardość i moc. Dzwon musi być odlany w całości, z jednej sztuki metalu, w przeciwnym razie dźwięk jego staje się głuchy i chrapliwy. Przeważnie metal, używany na dzwony, jest aljażem z 80-iu części miedzi i 20-tu części cyny; wbrew ogólnemu mniemaniu, nie powinien zawierać srebra w większych ilościach, ponieważ wpływa ono niekorzystnie na głos. Dzwony odlewają również ze stali i z żelaza, głos ich jednak nie jest piękny. Odlewanie odbywa się tak samo, jak innych wyrobów metalowych lanych: najprzód artysta do spółki ze stolarzem i tokarzem wycinają z drzewa i gipsu model, z którego następnie zdejmują formę gliniana. W otrzymaną formę leją ostrożnie metal roztopiony; po ostygnięciu i odbiciu formy, surowy odlew obtaczają, piłują, cyzelują, a już do zupełnie wykończonego dzwonu dodają wewnątrz *serce*.

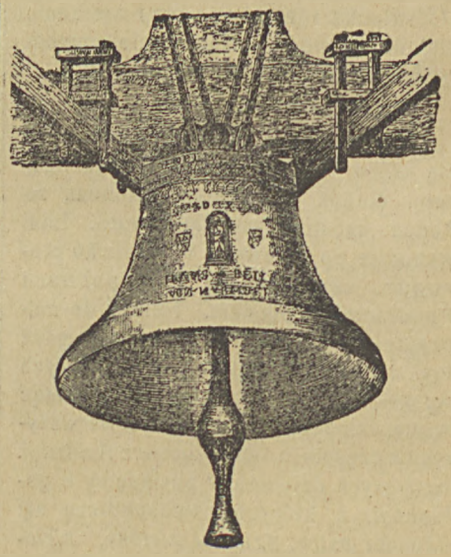

Fig. 117. Dzwon Zygmuntowski w katedrze krakowskiej na Wawelu.

Dzwon nurków—jest to przyrząd, pozwalający ludziom przebywać dłuższy czas pod wodą, prowadzić na dnie roboty ziemne, zakładać fundamenty pod mosty, wydobywać zatopione okręty, robić badania naukowe dna, obserwować życie zwierząt wodnych i t. p. Dzwon nurków bywa różnej konstrukcji i wielkości, a nazywa się dzwonem dlatego, że dawniejsze tego rodzaju przyrządy miały rzeczywiście kształt dzwonu. Jest to zazwyczaj obszerna żelazna skrzynia bez dna, zrobiona tak, aby spojenia nie przepuszczały ani wody, ani powietrza. Skrzynia ta zawieszona jest na linie, na której ją opuszczają do wody otwartem dnem na dół. Wskutek prężności powietrza woda wypełnia tylko dolną część skrzyni, u góry zaś pozostaje miejsce wolne, wypełnione powietrzem, które może pomieścić ludzi i dostarczyć im powietrza do oddychania. Powietrze to jest zawsze nieco ścieśnione i to tembardziej, im do większej głębokości dzwon został zanurzony. Do ciągłego odświeżania powietrza w dzwonie służy podwójna rura kauczukowa, łącząca wnętrze dzwonu z pompą ssąco-tłoczącą, znajdującą się na powierzchni wody, np. na okręcie.

Dzwonek (*Campanula*) należy do roślin zrosłopłatkowych; odznacza się kielichem pięciodzielnym, koroną dzwonkowatą o brzegu pięcio-wrębnym i pięciu pręcikach z rozszerzonemi nitkami u dołu. Owoc jest torebką. Są to zioła jednoroczne i dwuroczne. U nas rośnie dziko około 15 gatunków, jak np. *dzwonek skupiony* o kwiatach fjołkowo-błękitnych, pospolity na suchych łąkach, i *wielko-kwiatowy*; liści obu tych gatunków pod nazwą ziela szyjnego mniejszego i większego używano dawniej w zapaleniach gardła. Dzwonek *rapunkuł*, dziko rosnący na Podolu, był używany na jarzynę.

Dzwonek elektryczny, ob. *Elektryczność*.

Dzwoniec — ptak wróblowaty z rodziny *łuszczaków*, spokrewniony z ziębą, wielkości wróbla, barwy zielono-żółtej. Pospolity w całej Europie; u nas w części miejscowy, przeważnie jednak odlatuje na zimę. Gnieździ się na krzakach; śpiewa bardzo mile. Żywi się nasionami, zwłaszcza oleistemi, oraz pączkami; niszczy chwasty, ale nieraz wyrządza szkody w konopiach i ogrodach warzywnych.

Dzwoniec rolny, ob. *Grzebycznik*.

Dzwonnica, wieża, lub specjalne rusztowanie przy kościele, na którem umieszczone są dzwony.

Dzwono. Drewno, zgięte łukowato, stanowiące część wieńca kołowego u wozu, wyrabiane z brzostu, brzeziny, buczyny, grabiny, dębu, jesionu, lub wiązu. Dzwono z jednej sztuki, opasujące cały obwód koła, wyrabiane z jesionu, brzostu lub dębu, zowie się *obodem* lub *obwodziakiem*.

Dźwięk, ob. *Głos*.

Dźwignia czyli *drąg* jest to pręt niegiętki, służący do podnoszenia ciężarów, wogóle do przezwyciężania oporu. Odróżniamy w nim punkt podparcia, punkt działający na opór i punkt, na który bezpośrednio działa siła. Stosownie do układu tych trzech punktów, rozróżniamy trzy rodzaje dźwigni: 1) *dźwignia pierwszego rodzaju* ma punkt podparcia pomiędzy jednem a drugiem ramieniem. Przykładem tego drąga jest zwyczajna waga. 2) *dźwignia drugiego rodzaju* ma punkt podparcia na jednym końcu, na drugi koniec działa siła, a opór znajduje się pomiędzy jednym a drugim punktem. Przykładem tego

drąga są taczki. 3) *dźwignia trzeciego rodzaju* ma punkt podparcia także na końcu, na drugim końcu jest opór, siła zaś działa na punkt między obydwoma tamtymi punktami. Za przykład posłużą zwyczajne obcęgi.

Dźwina północna, rzeka, poczynająca się w gub. Wołogodzkiej, powstaje z połączenia rzek Suchony i Juga, kilku odnogami wpada do morza Białego, do *zatoki Dźwińskiej*. Długość Dźwiny, licząc z Suchoną, wynosi 1.257 klm. Z dopływów prawych najważniejsze są: Wyczegda i Pinega, z lewych—Waga.

Dźwina zachodnia, rzeka, wypływająca z jeziora Dźwińca, w gub. Twerskiej, wpada do zatoki Ryskiej dwiema odnogami; długa 1.024 klm. Dźwina połączona jest kanałem z Niemnem, z jeziorami Ilmen i Ładogą i z Newą, a także z systematem wód, spływających do morza Kaspijskiego. Z dopływów Dźwiny najważniejsze są: z prawej strony—Uświata i Dryssa, z lewej—Dzisna i Ułła.

Dźwińsk, do r. 1893 *Dynaburg (Dünaburg)*, miasto powiatowe i forteca pierwszorzędna w gub. Witebskiej, nad Dźwiną zachodnią.

Dżdżownik *(dżdżownica)* czyli *glista ziemna*—robak czerwonawy o ciele podłużnem, waleczkowatem, złożonem z licznych obrączek, zwęża się ono ku przodowi, a splaszcza do tyłu. Znajdujące się po bokach szczecinki, niedostrzegalne gołem okiem, służą mu zamiast nóg; oczu ani różków nie posiada. Dżdżowniki żyją w wilgotnej ziemi. Żywią się gnijącymi liśćmi, oraz roślinnemi cząstkami, zawartemi w ziemi, którą połykają, a następnie niestrawione jej części wydzielają na zewnątrz. Spulchniając w ten sposób ziemię i użyźniając ją swemi wydzielinami, są użyteczne. Do licznych nieprzyjaciół dżdżowników należą: krety, jeże, ryjówki, różne ptaki i t. d. Dżdżowniki używane są na przynętę do łowienia ryb.

Dżengis-chan, właściwie *Temudżyn*, słynny zdobywca mongolski, ur. 1155 r. w Azji, w r. 1204 obwołany został chakanem, t. j. księciem książąt, zaraz też rozpoczął podboje narodów sąsiednich: przekroczył mur chiński, zdobył Pekin, następnie zawojował Turkiestan, przekroczył granicę europejską i wtargnął do posiadłości książąt ruskich, których w r. 1223 rozgromił doszczętnie nad rzeką Kałką; po tem zwycięstwie cofnął się znów do Azji i wkrótce (1227 r.) umarł. Podboje jego opłaciła ludzkość utratą 5 do 6 miljonów ludzi; prócz tego w wyprawach wojennych zniszczył Dżengis-chan niezliczoną ilość dzieł sztuki, pomników, rękopisów i innych zabytków cywilizacji.

Dżonka, niezgrabna, ale lekka i szybka łódź żaglowa chińska.

Dżuma *(morowa zaraza)*—niebezpieczna choroba zakaźna, której główne objawy są: duże ropnie, pęcherze na skórze, rany gangrenowe i zapalenia naczyń i gruczołów limfatycznych. Na wschodzie panuje epidemicznie, w Europie rzadko się zdarza. Powstaje wskutek rozpleniania się zarazków, wytwarzających się w substancjach gnijących, potem udziela się od osoby chorej zdrowym. Dżuma bywa zwykle śmiertelną, przebieg nie trwa dłużej nad 10—12 dni; niekiedy jest tak gwałtowna, że prawie nagle zabija.

Dżungarja (chiń. *Tianszan-Pelu*), północno zachodnia część państwa Chińskiego, graniczącą na zachód z obwodem Semireczyńskim i jeziorem Issik-Kul, na północ z Syberją, na południe i wschód z prowincjami chińskiemi. Kraj górzysty, przecięty odnogami Altaju i Tian-Szanu. Mieszkańcy: Kałmyki, Kirgizi, Tatarzy, Dungany i chińscy kolonisci wojenni, zajmują się hodowlą bydła.

Dżygetaj czyli *kułan*—gatunek dzikiego osła, zajmujący miejsce pośrednie

ENCYKLOPEDJA
POPULARNA ILUSTROWANA.

Treść wszystkich gałęzi wiedzy ludzkiej,

podana przystępnie.

Tom II.

WARSZAWA.
Nakładem „Wiadomości Codziennych“
ulica Chmielna № 23.

1910.

Druk Piotra Ambroziewicza, Warszawa, Jasna 8.

E.

E — dwunasta głoska w alfabecie polskim (złożonym z 45 głosek) a trzecia z kolei samogłoska; jest samogłoską *czystą, miękką.* Samogłoska *e*, mająca brzmienie otwarte, dobitne, przechodzi niekiedy w mowie ludowej w *é (pochylone),* zbliżone do brzmienia środkującego między *e* a *i (y).* Oprócz *e* czystego mamy jeszcze w języku polskim *ę (nosowe).* Żaden wyraz czysto polskiego pochodzenia od *e* się nie zaczyna. *E* w fizyce oznacza elektryczność :+*E* dodatnią, a—*E* ujemną.

Ebers *Jerzy*, ur. r. 1837, um. r. 1898, niemiecki autor licznych powieści historycznych, zwłaszcza z dziejów starożytnego Egiptu, którego przeszłość odtwarzał ze ścisłością naukową.

Ebonit—kauczuk czarny, stwardniały, nazwany tak z powodu podobieństwa do hebanu. Otrzymuje się przez wulkanizowanie mieszaniny kauczuku z siarką, asfaltem i t. p. przy temperaturze 150° C. i pod ciśnieniem. Masa ta, z razu miękka, daje się przez prasowanie w formach urabiać w dowolne kształty. Ebonit można obrabiać na tokarni i polerować. Jest on złym przewodnikiem elektryczności. Używają go do wyrobu przedmiotów galanteryjnych, grzebieni i niektórych narzędzi chirurgicznych.

Ebro—rzeka w północnej Hiszpanji, wypływa z gór Kantabryjskich, uchodzi do morza Śródziemnego.

Ecce (czyt. *ekce)* **homo** (z łacińskiego)—dosłownie: oto człowiek. Słowa te wyrzekł Piłat, ukazując ludowi żydowskiemu ubiczowanego Jezusa. Malarze nazywają tak zwykle obrazy, przedstawiające głowę Chrystusa Pana w cierniowej koronie.

Ecclesia (czyt. *Ekklezja),* z grec., zgromadzenie wiernych, kościół.

Echo, *odbicie głosu.* — Fale głosu, napotykając ciała stałe, odbijają się od ich powierzchni, niby piłka od ściany, pod takim samym kątem, pod jakim w nie uderzają. Jeżeli powierzchnie, od których wydany głos się odbija, tak są ustawione, lub taką posiadają krzywiznę, że głos powraca do miejsca, skąd wyszedł, wówczas osoba, która go wydała, lub ktoś w pobliżu niej, słyszy po chwili jego odbicie, czyli *echo.* Zjawisko echa obserwujemy często w górach, w lasach, w wielkich komnatach. Echo zupełnie wyraźne powstaje dopiero wtedy, gdy odległość pomiędzy przedmiotem odbijającym głos a źródłem głosu wynosi więcej, aniżeli 20 metrów.

Eck *Jan Majer von,* katolicki teolog niemiecki, ur. r. 1486 w Eck, um. r. 1543; znany przeciwnik Lutra.

Ecuador, rzeczpospolita w Ameryce Południowej, ob. *Ekwator.*

Eczmiadzin, niegdyś miasto, obecnie wieś nad rzeką Arabanem w kraju Zakaukaskim, gub. Erywańskiej, rezydencja głowy *(katolikosa)* kościoła armeńsko-gregorjańskiego. Klasztor w Eczmiadzinie założony w r. 303 przez św. Grzegorza.

Edda, po szwedz. prababka—nazwa zbioru podań o bogach i bohaterach skandynawskich.

Eden — wyraz hebrajski, który znaczy dosłownie: *rozkosz*, używany często w znaczeniu *raj* (ob).

Edison *Tomasz Alwa*, słynny wynalazca amerykański, ur. r. 1847. Nauki pobierał jedynie w szkole elementarnej i w jedenastym roku życia sprzedawać zaczął gazety na pociągach kolei żelaznej. Następnie wstąpił jako operator nocny do biura telegraficznego; tu widok cudów elektryczności rozbudził w nim wrodzone zdolności wynalazcy. Ale gdy naczelnikowi swemu przedstawił projekt pewnego ulepszenia aparatów telegraficznych, uznany przezeń za warjata, stracił posadę. I kilka innych jeszcze pomysłów Edisona nie miało powodzenia; po pewnym czasie jednak zwrócono nań uwagę, i Edison zasłynął szeroko wielu wynalazkami, z których ważniejsze są: telefon, fonograf, megafon, mikrotazymetr. Posiada on od roku 1876 pracownię w Monlo-Park pod Nowym-Jorkiem, gdzie zajmuje się wyłącznie wynalazkami z dziedziny elektrotechniki.

Edredon, *miękkopiór*—ptak płetwonogi, spokrewniony z kaczką, ale nieco większy od niej; samiec jest na grzbiecie śnieżno-biały, brzuch, ogon i końce skrzydeł ma czarne, samica barwy brunatnej. Edredon mieszka na dalekiej północy; żywi się głównie mięczakami morskimi. Gnieździ się licznemi stadami na brzegach i skałach; samica wyściela gniazdo nadzwyczaj delikatnym puchem, wyskubanym z pod piersi i brzucha. Okoliczni mieszkańcy 2 razy do roku wybierają z gniazd edredonowych jaja i puch. Edredony stanowią prawdziwe bogactwo krajów północnych: jaja ich są bardzo smaczne, mięso niezbyt, ale jadalne; puch zaś, dla swej lekkości i delikatności, posiada wysoką wartość handlową.

Edukacja, ob. *Wychowanie.*

Edukacyjna Komisja, ob. *Komisja edukacyjna.*

Edward—imię kilku królów angielskich. *Edward I* (panował od r. 1042 do r. 1066), zwany Wyznawcą, przez Kościół policzony w poczet świętych.—*Edward III* w XIV wieku walczył zwycięsko przeciw Francji.—*Edwarda V* wraz z bratem Ryszardem, w chłopięcym wieku, zgładził stryj ks. Gloucester (w r. 1483). Na wypadku tym osnuł Szekspir tragedję, przejmującą grozą. — *Edward VI* panował w XVI wieku, i za jego panowania ugruntowany został w państwie protestantyzm.—*Edward VII* panuje obecnie w Anglji.

Edycja (z łac. *editio*), wydanie czyli wydrukowanie książki.

Edyga, *Edygej*—słynny wódz tatarski (um. 1431 r.). Pod osłoną osadzanych i detronizowanych przez siebie chanów rządził wszechwładnie przez lat dwadzieścia Złotą Hordą, czyli hordą Kipczacką. On to wraz z chanem Timur-Kutlukiem zadał wojskom litewsko-polskim, dowodzonym przez Witolda, straszną klęskę nad rzeką Worsklą r. 1399. On palił, niszczył i pustoszył kraje i miasta Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Wygnany z Hordy przez chana Dżellaledina, panował jako chan niezawisły nad ułusami (pokoleniami) czarnomorskimi, z których powstała później tak zwana Horda Krymska, groźny sąsiad Litwy i Polski. Edyga zginął w bitwie z jednym ze swoich współzawodników tatarskich.

Edykt (z łac.), rozkaz, rozporządzenie władzy, wyrok.

Edyl — w dawnym Rzymie urzędnik, czuwający nad bezpieczeństwem i porządkiem miasta; miał także nadzór nad budowlami.

Edymburg, stolica zjednoczonego z Anglją królestwa Szkocji, liczy z górą 316.000 mieszkańców. Zbudowany jest w okolicy skalistej, niedaleko portu morskiego Leith; stara część miasta ma domy wysokie do 10 pięter. Edymburg jest umysłowem ogniskiem Szkocji, siedzibą uniwersytetu i licznych towarzystw naukowych.

Edyp, legendowy bohater grecki, syn króla Lajosa i Epikasty, król Teb. Stosownie do przepowiedni, nieświadomy pochodzenia swego, zabił własnego ojca i poślubił matkę; gdy jako kara bogów za powyższe zbrodnie straszliwa zaraza padła na Teby, wyłupił sobie oczy i uszedł na wygnanie.

Efekt, znaczy dosłownie skutek. Zwykle oznaczamy tym wyrazem silne wrażenie, jakie dzieła sztuki, książki, mowy i t. p. wywołują w umysłach ludzkich.—*Efektownem* nazywa się to, co sprawia silne wrażenie.

Efemeryda — żyjątko krótkotrwałe; owad żyjący dzień jeden, jętka; w prześni—istota szybko przemijająca; pisemko ulotne. *Efemerydy*—tablice astronomiczne, w których podane jest położenie ciał niebieskich, obliczone na rok.

Efendi, tytuł honorowy turecki, dawany znaczniejszym urzędnikom duchownym i cywilnym, z wyjątkiem dworskich i wojskowych.

Efez, w starożytności jedno z dwunastu miast Jońskich w Azji Mniejszej, stanowiące środkowy punkt handlu dla Azji zachodniej. Słynęło ze wspaniałej świątyni Djany, którą liczono do cudów świata. W czasach rzymskich uważane było za główne miasto Azji Mniejszej. Następnie zdobywane kilkakrotnie i niszczone, podupadło zupełnie, i dziś jest tylko ubogą wioszczyną (Ajasluk).

Eflorescencja, ob. *Wykwitanie.*

Efor—w Sparcie członek władzy sądowej i administracyjnej, czuwający nad obyczajami królów i urzędników; nadzorca kościelny i szkolny.—*Eforka*—przełożona, nadzorczyni szkół żeńskich za czasów Księstwa Warszawskiego; dama klasowa.

Efraim, jedno z dwunastu pokoleń Izraelskich, zwane tak od drugiego syna Józefa; aż do czasów panowania Saula piastowało niezaprzeczoną hegemonję nad innemi pokoleniami; po śmierci Salomona odpadło wraz z 9 innemi pokoleniami od Jeroboama i utworzyło państwo Izraelskie.

Egejskie morze, część morza Śródziemnego między Grecją, Azją Mniejszą i Turcją, usiana licznemi wyspami, jak Kreta, Eubea, Cyklady i t. d.

Eger, ob. *Cheb.*

Egida, w podaniach greckich straszliwym ogniem płonąca, niezłomna tarcza Zeusa, symbol gniewu najwyższego boga Greków. Lecz była Egida także symbolem opieki, a w tem rozumieniu używa się i dzisiaj wyrażenia: iść, zostawać, walczyć pod czyjąś egidą.

Egina, mała wysepka grecka, położona naprzeciw Aten, w pośrodku zatoki Egineckiej, niegdyś w starożytności siedlisko oświaty i sztuki greckiej. Dziś wydobywają tu z ziemi liczne wykopaliska, świadczące o rozkwicie sztuk w tej miejscowości.

Egipt — kraj w północno-wschodniej Afryce, państwo lenne pod zwierzchnictwem Turcji, a protektoratem Anglji, rządzone przez monarchę samowładnego, noszącego tytuł khedywa, a zatwierdzanego przez Wielką Portę. Egipt obejmuje obszar 994.300 kilom. kw. (około 18.000 mil kw.) z 11.275.000 mieszk.; dzieli się na Egipt Wyższy, Średni i Niższy. Ludność, stanowią Fellahowie, potomkowie starożytnych Egipcjan, przeważnie zajmujący się rolnictwem, Arabowie, Koptowie, Turcy, Żydzi, Murzyni i inne narody. Język panujący — arabski; wyznanie—mahometańskie. Główne zajęcie ludności stanowi rolnictwo, czemu sprzyja przepływająca przez Egipt, olbrzymia rzeka Nil, która wylewami swymi corocznie zwilża ziemię, pozostawiając bardzo urodzajny iłowaty osad; przemysł Egiptu nieznaczny; przekopanie kanału Sueskiego (1869 r.) ożywiło nieco handel tutejszy. Stolicą kraju jest miasto Kair; do znaczniejszych miast należą: Ale-

ksandrja niedaleko ujścia Nilu, Suez nad kanałem Sueskim, Port Said i inne. Egipt należy do państw bardzo starożytnych i początek jego sięga 4.000 r. przed Nar. Chr. Panował w nim szereg dynastji, a pierwszym królem *(faraonem),* wspominanym w historji, jest Menes (3802 r. przed Nar. Chr.), założyciel miasta Memfis. Uważają go uczeni za założyciela pierwszej dynastji, która panowała 253 lata. Za panowania IV-ej dynastji cywilizacja Egiptu stała już bardzo wysoko; królowie Cheops, Chefren i Mencherin zbudowali potężne piramidy, świadczące o wielkich zdobyczach cywilizacyjnych Egipcjan. Największym rozkwitem i potęgą cieszyło się państwo Faraonów za panowania 12-ej dynastji (co przypada na drugą połowę trzeciego tysiąclecia przed Nar. Chr. P.), poczem już za 15-ej i 16-ej dynastji potęga ta rozkładać się zaczęła. Założycielem ostatniej, 26-ej dynastji faraonów, był Psammetich I (około r. 654 przed Chr.). Za panowania Psammeticha i jego następców państwo egipskie doszło znów do znacznego rozwoju i potęgi. Ale nie był ten nowy rozkwit trwałym. Za rządów Psammetichosa III w r. 525 przed Nar. Chr. Egipt zdobyty został przez Kambizesa, króla Persów i do r. 405 przed Chr. był prowincją perską; potem raz jeszcze odzyskał niezależność, którą cieszył się przez lat 65, ale już w roku 345 przed Nar. Chr. znów ujarzmiony został przez króla Persów Artakserksesa III. W r. 332 przed Nar. Chr., w okresie upadku monarchji perskiej, Egipt przeszedł pod panowanie Aleksandra Macedońskiego. W r. 305 po śmierci wielkiego zdobywcy na tron Egiptu wstąpił Ptolemeusz Lagos, Grek z pochodzenia, który przybrał tytuł królewski, dając początek nowej dynastji. Za rządów jego następców Aleksandrja stała się środowiskiem ówczesnej cywilizacji i nauki. W r. 30 przed Nar. Chr., za rządów królowej Kleopatry, zamieniony został na prowincję rzymską, a wskutek podziału cesarstwa rzymskiego, w r. 395 po nar. Chr. stał się częścią cesarstwa Wschodniego; później (r. 638) podbity został przez Arabów, następnie (1250 r.) — Mameluków, w końcu (1517 r.) przez Turków. W r. 1866 wielkorządca Egiptu, Izmail-Basza, otrzymał od W. Porty tytuł wicekróla (khedywa) i prawo dziedziczne do tronu egipskiego. Od r. 1882 Egipt podlega wpływom angielskim.—Religja starożytnych Egipcjan polegała na ubóstwianiu sił przyrody; wierzyli też silnie w nieśmiertelność duszy i powrót jej do ciała. Wynikiem tej wiary było balsamowanie zwłok i przechowywanie ich w specjalnych katakumbach i grobowcach, zbudowanych często w kształcie piramid. Wiele tych balsamowanych zwłok *(mumje)* przechowało się do czasów obecnych.—Nauki i sztuki w starożytnym Egipcie dosięgnęły wysokiego stopnia rozwoju; liczne pomniki piśmiennictwa egipskiego przechowały się do dziś i stanowią źródło, z którego uczeni czerpią wiadomości do niezmiernie ciekawej i bogatej historji Egiptu.—W dziedzinie sztuki staroegipskiej pierwsze miejsce zajmuje budownictwo, z którem związana była rzeźba. Najbardziej charakterystycznymi pomnikami sztuki są egipskie *piramidy*, *świątynie* i *obeliski.*

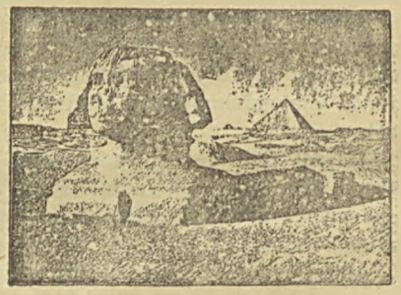

Fig. 1. Piramida Cheopsa i wielki sfinks.

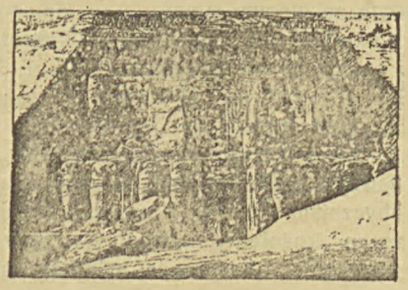

Fig. 2. Świątynia w skale w Abu Simbel. Front.

Egmont *Lamoral* hr., wódz hiszpański i namiestnik Flandrji w Niderlandach w XVI wieku. Należał do opozycji przeciw królowi hiszpańskiemu Filipowi II, za co został w r. 1568 ścięty w Brukselli. Na tle życia Egmonta, człowieka pełnego szlachetnych porywów, niemiecki poeta Goethe osnuł jedną z najpiękniejszych swoich tragedji.

Egoizm, ob. *Samolubstwo.*

Egzageracja, przesada.

Egzaltacja (z łac.)—szlachetne, podniosłe uniesienie, namiętne podniecenie uczucia i woli, doprowadzone do przesady. Początkowo wyraz ten stosowano do nastrojów religijnych, później do wysokiego stopnia natężenia uczuć patrjotycznych, moralnych, poetycznych, artystycznych.

Egzamin — przesłuchanie z postępu w nauce, sprawozdanie, badanie.

Egzarcha (z grec.), tytuł niektórych biskupów metropolitalnych na Wschodzie, godność pośrednia między metropolitą a patrjarchą. Niektórzy egzarchowie zależeli bezpośrednio od papieża, inni ulegali władzy patrjarchy konstantynopolitańskiego.

Egzegeza (z grec.), wyjaśnienie, wykład, mianowicie Pisma św.; objaśnianie naukowe biblji.—*Egzegeta,* uczony wykładacz Pisma św.—*Egzegetyka*, sztuka wykładania.

Egzekucja oznacza wykonanie wyroku sądowego środkami przymusowymi. W prawie karnem rozumie się przez egzekucję wykonanie kary, zwłaszcza kary śmierci.—*Egzekutorem* (wykonawcą), mianowicie podatkowym, nazywa się urzędnik, który ma obowiązek przymusowego ściągania opłat publicznych i podatków.—*Egzekutywa* oznacza władzę wykonawczą, urząd, który ma prawo i możność przymusowego wykonywania poleceń wydanych przez siebie, lub przez inne władze.

Egzekwie (z łac.), niegdyś wszelki obrząd pogrzebowy; obecnie nabożeństwo żałobne, czyli zaduszne. W języku liturgicznym wszystkie ceremonje przy zmarłych zowią się egzekwiami.

Egzema, *ekcema* — wysypka ropiejących pęcherzyków na powierzchni skóry, przeważnie na głowie, na twarzy i na nogach. U dzieci nieczysto utrzymywanych widzimy bardzo często egzemę na głowie.. Przyczyny bywają zewnętrzne i wewnętrzne (wadliwy obieg krwi, skrofuły i t. p.). Choroba ta jest częsta, upo-czywa i wymaga długiego leczenia.

Egzemplarz, jedna sztuka jakiegoś przedmiotu, np. książki, obrazu i t. p.

Egzenterowanie, wydobycie wnętrzności, wypatroszenie. Wyraz ten obecnie wyszedł prawie z użycia, dawniej oznaczano nim *sekcję* (ob.), czyli otwieranie ciał zmarłych w celu zbadania przyczyny śmierci. Egzenterowanie stanowi część oględzin sądowo-lekarskich.

Egzercycje, ćwiczenia dla wprawy; *egzercytować się*—wprawiać się, np. w grze fortepianowej, w obrotach wojskowych i t. d.

Egzorcysta — zaklinacz, mający władzę wypędzania złych duchów; w kościele katolickim tak się nazywa kleryk mający mniejsze, trzecie święcenie.

Egzorcyzmy (z greck.) — modły lub zaklęcia, używane w celu wypędzenia z człowieka złego ducha; stosowane były w pierwszych wiekach chrześcijaństwa przy chrzcie pogan, a obecnie wogóle przy chrzcie.

Egzorta—napomnienie, przemówienie religijne okolicznościowe; kazanie do młodzieży szkolnej, mowa pogrzebowa.

Egzotyczny — pochodzący z krajów

o innym klimacie, z ognisk odmiennej cywilizacji; cudzoziemski, obcy.

Egzotyczne rośliny i zwierzęta—są to wogóle takie rośliny i zwierzęta, które nie żyją w danym kraju, z powodu nieodpowiednich warunków klimatycznych. U nas pod tą nazwą rozumie się w szczególności rośliny i zwierzęta strefy gorącej oraz cieplej, jak: cytryny, pomarańcze, laury, palmy, ananasy. Rośliny takie muszą być u nas hodowane w oranżerjach, zwierzęta zaś, np.: małpy, lwy, tygrysy, słonie, papugi i inne trzymane są w ogrodach zoologicznych, w klatkach, w budynkach ogrzewanych.

Egzystencja—byt, istnienie.

Eiffel *Aleksander Gustaw,* inżynier francuski, ur. r. 1832, zajmuje się przeważnie budowaniem mostów kolejowych, ale najsławniejszem jego dziełem jest wieża, nosząca jego nazwisko, wzniesiona na polu Marsowem w Paryżu r. 1889. Wieża ta zbudowana z żelaza walcowanego, wysoka na 300 metrów, waży około $7^1/_2$ miljonów klg. Ogólny koszt budowy wyniósł $6^1/_2$ mil. franków; wieża ta w r. 1909 przeszła na własność państwa.

Ejragoła, miasteczko w gub. i pow. Kowieńskim, na lewym brzegu Dubissy, między Szednikiem a Rosieniami, niegdyś przez Krzyżaków zwane *Eroglen, Ergalle.*

Ejszyszki, osada w gub. Wileńskiej, pow. Lidzkim, niegdyś słynna targami na bydło i konie.

Ejtkuny, niem. *Eydtkuhnen,* osada w Prusiech Wschodnich, regencji Gąbińskiej, pow. Stołupiańskim, nad rzeką Leponą, oddzielającą Prusy od Królestwa Polskiego, stacja pograniczna pruska i komora celna wprost stacji Wierzbołowo-Kibarty.

Ekaterynburg *(Jekaterinburg),* miasto powiatowe w gub. Permskiej, nad rzeką Isetą; zarząd główny zakładów górniczych uralskich, fabryka kryształów, skład główny drogich kamieni, szkoła górnicza, mennica i rozmaite inne zakłady; liczy 60.000 mieszk.

Ekaterynodar, miasto główne obwodu Kubańskiego i Ziemi Kozaków Kubańskich, nad rz. Kubaniem.

Ekaterynosław, miasto gub. nad Dnieprem. Posiada wielkie fabryki żelaza (zakłady Tow. Briańskiego), mydlarnie, browary, fabryki tytuniu i liczy 125.000 mieszk. *Ekaterynosławska gubernja*, leżąca po obu stronach Dniepru, przedstawia obszar stepowy o gruncie czarnoziemnym; obfituje w węgiel kamienny, rudę żelazną i inne minerały, dzięki czemu posiada nader wysoko rozwinięty przemysł metalurgiczny.

Ekbatana — starożytna stolica państwa Medyjskiego, letnia rezydencja królów perskich; teraz, prawdopodobnie, *Hamadan.*

Ekierka, przyrząd rysunkowy, mający formę trójkąta prostokątnego; służy do kreślenia linji prostopadłych; dwie ekierki pozwalają dogodnie prowadzić linje równoległe.

Ekklesiastes (z grec. *mówca),* grecka nazwa jednej z ksiąg Starego Testamentu, napisanej przez Salomona i składającej się z 12 rozdziałów.

Ekklezjastyk (z grec. *ekklesia,* zgromadzenie ludzi, później gmina, kościoł), oznacza wogóle każdego duchownego, w szczególności atoli księdza świeckiego.

Eklektyk (z greck. wybierać), myśliciel, który nie mając samodzielnego ujętego w system poglądu na świat, bierze z różnych systemów to, co wydaje mu się prawdą i łączy w pewien całokształt.

Ekliptyka—linja, którą słońce zakreśla na niebie w ciągu roku. Ruch ten słońca jest pozorny: przyczyną jego— ruch ziemi naokoło słońca; wskutek tego widzimy słońce co miesiąc pośród innej z 12 gromad gwiazd, znajdujących się na jego drodze; po upływie roku znów widzimy słońce wśród gromady gwiazd, w której było przed rokiem. Gromada, w której słońce w danej chwili

się znajduje, towarzyszy słońcu przez dzień cały i z niem razem wschodzi i zachodzi. Można się o tem przekonać za pomocą wielkiej lunety, przez którą widać ruch gwiazd, nawet wśród białego dnia. Gdybyśmy nakreślili jedną wielką linję, przecinającą te 12 gromad, będących niejako etapami rocznej drogi słonecznej, spostrzeglibyśmy, że linja ta jest wielkiem kołem zakreślonem na kuli niebieskiej. Zauważono, że zaćmienia słońca i księżyca zdarzają się tylko wtenczas, kiedy księżyc jest w pobliżu tego koła: dlatego nazwano rzeczone koło *ekliptyką* (po grec. *zaćmienie).* 12 gromad gwiazd, znajdujących się na okręgu ekliptyki, składają pas Zwierzyńcowy, czyli *Zodjak* (ob.). Oś ziemska i równik ziemski są pochylone do ekliptyki. Kąt pochylenia równika do ekliptyki czyni $23^1/_2$ stopni. Kąt zmniejsza się z każdym rokiem prawie o 50 sekund, czyli równik staje się coraz bliższy ekliptyki. Gdyby dwa te koła zeszły się kiedyś z sobą, oś ziemska nie byłaby pochylona, mielibyśmy na całej ziemi nieustającą wiosnę. Ale te dwa koła zbliżają się tylko do pewnej granicy (do 20 stopni), poczem znowu się oddalają również do pewnej granicy (do 28 stopni). Równik niebieski przecina płaszczyznę ekliptyki w dwuch punktach, zwanych *punktami równonocnymi* (porównanie dnia z nocą). Punkty te są oddalone od siebie o 180 stopni. W jednym z tych dwuch punktów słońce znajduje się d. 21 marca, w drugim—dnia 22 lub 23 września; stoi ono wówczas nad równikiem ziemskim. Każdy z *punktów przesilenia* jest o 90 stopni oddalony od punktów równonocnych. Słońce w tych punktach najbardziej się oddala od równika: ku północy w czasie przesilenia letniego, kiedy stoi w gwiazdozbiorze Raka (d. 21 czerwca), ku południowi podczas przesilenia zimowego, kiedy stoi w gwiazdozbiorze Koziorożca (d. 21 grudnia). W tych dwuch stanowiskach *zboczenie* jego wynosi $23^1/_2$ stopni. Na *globusach ziemskich* (ob. *Globus)* widzimy narysowane koło, znaczące ślad ekliptyki, przeprowadzone od zwrotnika Raka do zwrotnika Koziorożca i przecinające się z równikiem ziemskim w dwuch punktach. Na płaszczyźnie ekliptyki leży droga ziemi w jej obiegu około słońca.

Ekonom. Pierwotnie wyraz ten oznaczał osobę zarządzającą domem, lub interesami innej osoby. U nas wyraz *ekonom* oznacza oficjalistę wiejskiego, dozorującego gospodarstwo na jednym folwarku.

Ekonomista—uczony, zajmujący się nauką ekonomji, gospodarstwa społecznego i piszący o tym przedmiocie.

Ekonomja polityczna. Treść i określenie nauki zwanej ekonomją polityczną nie są dotychczas ściśle ustalone, gdyż wśród uczonych panuje w tym względzie duża rozbieżność poglądów. Przedmiotem ekonomji politycznej jest działalność człowieka na polu gospodarczem oraz stosunki, powstające na tle tej działalności gospodarczej. Jedno z najbardziej rozpowszechnionych określeń głosi, że ekonomja polityczna—to gałąź nauki, która zajmuje się badaniem zjawisk wytwarzania, wymiany i podziału dóbr gospodarczych. Obok nazwy ekonomji politycznej, spotykamy również— nazwę *ekonomji społecznej* lub nauki o gospodarstwie społecznem. Zadania ekonomji pol. są dwojakie: 1) teoretyczne, t. j. badanie zjawisk gospodarczych i związku przyczynowego, jaki między nimi zachodzi, oraz 2) praktyczne, t. j. ustalenie zadań gospodarki społecznej i dróg, które do osiągnięcia tych zadań prowadzą. Stąd też obok teorji ekonomji powstała *polityka ekonomiczna* (naprz ekonomja rolnicza, ekonomja handlowa). Nauka ekonomji politycznej rozwijała się w miarę postępu życia gospodarczego. Właściwy początek dały jej prace t. zw. merkantylistów (w końcu XVI i w XVII wieku), którzy szczególną wagę przywiązywali

do sprawy obrotu pieniężnego i stosunków handlowych; zalecali oni ochronę handlu krajowego od współzawodnictwa zagranicznego, zdobywanie nowych rynków zbytu i t. d. W XVIII wieku wpływ zyskały poglądy innej szkoły ekonomicznej—t. zw. fizjokratów, która uważała rolnictwo za najważniejszą i najbardziej wytwórczą gałąź gospodarstwa społecznego. Przeciwnie, Anglik Adam Smith, nazywany ojcem ekonomji politycznej, w słynnej pracy p. t. „Badania nad przyrodą i przyczynami bogactwa narodów" (wydanej w r. 1776), obalił jednostronny pogląd fizjokratów i wykazał, że praca przemysłowa i handlowa posiada niemniejszą doniosłość od rolnictwa, i w równym stopniu jest produkcyjna. Zasadnicze poglądy Smitha rozwinął Dawid Ricardo. W ciągu wieku XIX niemało przyczyniły się do rozwoju ekonomji politycznej prace szeregu uczonych francuskich i niemieckich. Obok przestarzałego już kierunku t. zw. klasycznej ekonomji politycznej, obecnie najbardziej są rozpowszechnione: kierunek „etyczno-realny" oraz kierunek socjalistyczny, który—wobec badań naukowych ostatniej doby—stracił już grunt pod nogami. Bliższe zapoznanie się z ekonomją polityczną ułatwić może przystępnie napisana książeczka J. Steckiego o „Zasadach ekonomji społecznej". W Polsce nauka ekonomji politycznej rozwija się pomyślnie od lat kilkudziesięciu. Poważne zasługi położyli na tem polu: Józef Supiński, August Cieszkowski, Fryderyk hr. Skarbek (dziś już nieżyjący), dalej wymienić należy współczesnych ekonomistów polskich, jak: Leon Biliński, Stanisław Głąbiński, Wł. Czerkawski, J. Milewski, Stanisław i Władysław Grabscy, Zofja Daszyńska-Golińska, Witold Skarżyński, i wielu innych.

Ekran: 1) sprzęt niekiedy ozdobny, stanowiący zasłonę od światła słonecznego, od pieca, kominka; 2) zasłona, na którą w ciemnym pokoju rzucane bywają obrazy świetlne.

Eks, z łac.—dawny, były, niegdyś.

Ekscelencja, z łac. *doskonałość*, tytuł honorowy najprzód królów longobardzkich, potem frankońskich i cesarzów niemieckich do XIV wieku; teraz tytuł urzędowy ministrów, rzeczywistych radców stanu, rzeczywistych radców tajnych, najwyższych urzędników dworskich, generałów i ambasadorów. U nas służy arcybiskupom i biskupom.

Ekscentryczny (z łac.), położony zewnątrz punktu środkowego koła. Koła lub łuki kołowe nazywają się ekscentrycznymi, jeżeli ich punkty środkowe nie schodzą się z sobą, w przeciwstawieniu do *koncentrycznych*. *Ekscentryczny* w życiu—nazwa człowieka, którego postępowanie wybitnie odstępuje od przyjętych zwyczajów, stąd *ekscentryczność*—dziwactwo, przesada.

Ekscentryk, w machinach drążek metalowy w jednym punkcie osadzony na osi nieruchomej, a w drugim spoczywający na giętkiej krzywej osi obrotowej, albo krążek osadzony na osi nie w środku, połączony z drążkiem; służy do zmiany obrotowego ruchu na prostolinijny w jedną i drugą stronę, szczególnie przy maszynach parowych do nachylania, np. do regulowania przystępu pary do cylindra i t. d.

Ekscs (z łac.)—wykroczenie, nadużycie czego, wybryk; zbyteczny pobór, zdzierstwo.

Ekscytacja (z łac.), podniecanie, drażnienie, pobudzanie, przyspieszanie, podnieta, zachęta.

Ekscytator, rozbrajacz, ob. *Butelka lejdejska*.

Ekshumacja (z łac.), odgrzebanie, wyjęcie ciała nieboszczyka z grobu, dokonywane przeważnie w celach sądowych dla zbadania przyczyny śmierci, lub stwierdzenia tożsamości osoby zmarłego.

Ekskluzywa (exclusiva). Od czasu, kiedy wybór papieża zależy całkowicie od kardynałów, wpływ świecki przybrał formę ekskluzywy, czyli urzędowego zastrzeżenia, aby niemiły danemu rządowi kardynał (persona ingrata) nie był wybrany. Prawo ekskluzywy miał dawniej cesarz niemiecki, obecnie cesarz austrjacki, jako orężny opiekun Kościoła.

Ekskomunika (z łac.)—wyklęcie, wyłączenie z grona wiernych, — z Kościoła, rzucenie klątwy (ob. *Klątwa*).

Ekskrementy—odchody ludzkie, lub zwierzęce, kał, gnój.

Ekskursja (z łac.), wycieczka naukowa, głównie w celu zbierania okazów zwierząt, roślin lub minerałów.

Ekskuza (z łac.), uniewinnienie się, tłumaczenie się, przeproszenie.

Eksmisja (z łac.)—urzędowe wydalenie z nieruchomości (majątku, mieszkania) dziedzica lub dzierżawcy na mocy wyroku sądowego.—*Eksmitować*—wyrugować kogoś z nieruchomości.

Ekspansja (z łac.)—prężność, nagłe rozszerzanie się par zgęszczonych; w przenośni *ekspansją* nazywają dążność do rozszerzania się, np. państwa.

Ekspedycja (z łac.). Wyrazu *ekspedycja* używamy w paru znaczeniach: 1) oznacza on wysyłanie przesyłek pocztowych, kolejowych i t. p.; 2) załatwianie interesanta w sklepie, magazynie i t. p.; 3) biuro lub pokój, w którym odbywa się załatwianie interesantów i ekspedjowanie przesyłek; 4) wyprawę wojskową, podjętą w pewnym oznaczonym celu; *ekspedycją karną* nazywa się wyprawa wojskowa w celu uśmierzenia buntu; 5) wyprawę uczonych badaczów, przedsięwziętą w celach naukowych.

Ekspens (z łac.) — koszt, wydatek, rozchód; *ekspensować*—wydawać, łożyć na co, robić znaczny wydatek.

Ekspert, ob. *Biegły*.

Ekspertyza, badanie, dokonywane przez specjalistów, biegłych *(ekspertów)*, których opinja służy często za podstawę wyroku sądowego. Ekspertyza dotyczyć może oszacowania wysokości poniesionych strat, sprawdzenia tożsamości podpisu. *Ekspertyza lekarska* orzeka o stanie umysłowym osoby, gdy idzie o uznanie jej za bezwłasnowolną. *Ekspertyza sądowo-lekarska* rozstrzyga o przyczynach śmierci zmarłego, gdy są oznaki gwałtu, o stanie umysłu przestępcy i t. p.

Eksperyment lub *doświadczenie*—jest to wywołanie, wytworzenie drogą sztuczną (np. przy pomocy przyrządów, w laboratorjum) jakiegoś zjawiska, dokonane przez uczonego badacza w celach naukowych. Większość dzisiejszych nauk opiera się na doświadczeniu. Nauki lub działy nauk, które opierają się tylko na eksperymencie, zowią się *eksperymentalnemi;* tu należy *eksperymentalna* chemja i fizyka, w przeciwstawieniu do tychże nauk czysto *teoretycznych*, to jest zajmujących się tylko teorją zjawisk.

Ekspiracja (z łac.), w prawie: ukończenie, wyjście terminu oznaczonego, np. ekspiracja kontraktu, a z nim dzierżawy wsi, domu, mieszkania albo zastawu. W fizjologji—wydech, ob. *Oddychanie*.

Eksploatacja (z franc. *exploiter*). W pierwotnem znaczeniu pod eksploatacją rozumiano używanie takie pewnej rzeczy, aby przynosiła zysk. W tem znaczeniu mówiło się o eksploatacji majątku ziemskiego, kopalni, kolei żelaznej i t. p. Wyraz ten jednak nabrał z czasem ujemnego znaczenia, oznaczając nadużycie w wyciąganiu korzyści. Tak np. mówi się o eksploatowaniu czyli nadużywaniu łatwowierności, dobroduszności pewnego człowieka, o eksploatowaniu pracy robotników, gdy kapitaliści, płacąc robotnikom stosunkowo niskie wynagrodzenie, ciągną z przedsiębiorstwa nadmierne zyski.

Eksplozja czyli *wybuch* — nagłe wywiązanie się wielkiej ilości gazów, połączone z hukiem i ze skutkami mechanicznymi (rozsadzanie, rozrywanie, wyrzucanie) mniej więcej potężnymi. Ko-

cieł parowy np. eksploduje, gdy w nim nagle wielkie ilości wody zamienią się w parę, która nie znajduje ujścia. Wiele związków chemicznych eksploduje bądź pod wpływem zetknięcia z pewnemi ciałami, bądź pod wpływem takich czynników, jak tarcie, uderzenie, iskra, nawet światło. Związki potężnie eksplodujące, czyli materjały wybuchowe, są: proch strzelniczy, bawełna strzelnicza, sól Bertholleta, nitrogliceryna, dynamit i wiele innych.

Eksport (z łac.), wywóz, handel wywozowy za granicę, towary wywożone za granicę.

Eksporta albo *eksportacja,* wyprowadzenie zwłok umarłego z domu albo z kościoła na cmentarz. Wyprowadzeniu towarzyszy duchowieństwo i lud.

Ekspozycja (z łac.), wyłożenie, wyjaśnienie, wytłumaczenie; wystawianie kliszy fotograficznej na działanie światła; wystawa przedmiotów sztuki i przemysłu; w dramatach pierwsze sceny, w których widzowie zaznajamiają się z bohaterami i wątkiem sztuki; przedstawienie rzeczy.

Ekspres (z franc.), umyślny; pociąg nadzwyczajny na kolejach; posłaniec publiczny; umyślny list lub przesyłka, która po nadejściu musi być natychmiast osobno doręczona adresatowi.

Eksproprjacja (z łac.), wywłaszczenie (ob.), przymusowe odkupienie prywatnej własności (zwykle ziemskiej) przez państwo na użytek publiczny: drogi, cmentarze i t. p.

Ekstaza, stan zachwycenia, w który wpada człowiek tak zatopiony w pewnej drogiej mu myśli, że zjawiska zewnętrzne nie dochodzą do jego świadomości.

Ekstemporale, *extemporale, ex tempore* (z łac.), praca piśmienna, wypracowanie, wygotowane natychmiast po zadaniu bez przygotowania, np. w szkole w obecności nauczyciela.

Ekstensywny (z łac.), rozszerzający się, rozciągły, obszerny; *gospodarstwo ekstensywne*— prowadzone na dużych obszarach z małym nakładem, nienatężone.

Ekstern, *eksternista* (z łac.), zewnętrzny; uczeń przychodni, nie mieszkający w zakładzie naukowym; ten, co składa egzamin, przygotowawszy się przedtem prywatnie; w szpitalu—lekarz przychodni.

Eksterytorjalność, czyli pozakrajowość—prawo wyjątkowe, zgodnie z którem pewne osoby (szczególnie panujący i posłowie), znajdując się na terytorjum obcego państwa, nie podlegają obowiązującym w niem powszechnie przepisom prawnym.

Eksterytorjalny (z łac.), zagraniczny, niepodlegający prawom krajowym ogólnym.

Ekstra (z łac.), dodatkowy, nadliczbowy; nadzwyczajny; bardzo, nader; osobno, oprócz; rodzaj gry w piłkę.

Ekstradycja — wydanie przestępcy, który schronił się na terytorjum obcego państwa, rządowi tego państwa, którego obywatelem czy poddanym jest obwiniony o przestępstwo. Ekstradycja odbywa się zwykle na żądanie interesowanego rządu, który domaga jej się w celu osądzenia i ukarania winowajcy. Prawodawstwo, dotyczące wydawania przestępców, wyrobiło się właściwie dopiero w XIX wieku. Obecnie prawie między wszystkiemi państwami istnieją konwencje i traktaty, określające szczegółowo, jakiego rodzaju przestępcy ulegają ekstradycji.

Ekstrakt (z łac.), wyciąg z czego, np. z ziół, z mięsa.

Ekstrakty, tak nazywano w dawnej Polsce wypisy z ksiąg, czyli akt grodzkich, ziemskich lub jakichkolwiek wieczystych. Dzisiaj ekstraktami nazywają zwykle wszystkie wypisy urzędowe.

Ekstrapoczta, poczta wynajęta w godzinach nieobjętych rozkładem jazdy; szybka poczta.

Ekstrawagancja (z łac.), zachowywanie się przesadne, dziwactwo, nadużycie.

Ekstyrpator—jest to narzędzie, środkujące między pługiem i broną; służy do rozbijania, rozrzucania skib, odwróconych przez pług, do przykrywania nasion po dokonanym siewie, do wyrywania chwastów, korzeni; wogóle zaś do spulchniania gruntu, a czasem i podłoża, wskutek tego zastępuje niekiedy pług.

Ekwator, ob. *Równik.*

Ekwator, *Ecuador,* rzeczpospolita w Ameryce Południowej, utworzona w r. 1830 z dawnej prowincji hiszpańskiej. Obejmuje obszar (wraz z wyspami Galapagos) 307.243 kil. kw. (około 5.600 mil kw.) i liczy 1.272.000 mieszk. (w tem około 200.000 dzikich Indjan). Kraj to górzysty, bardzo urodzajny, ale zaludniony rzadko i nieuprzemysłowiony. Stolicą rzeczypospolitej jest miasto Quito.

Ekwilibrjum, ob. *Równowaga.*

Ekwilibrysta (z łac.), umiejący utrzymać równowagę w niezwykłych i trudnych warunkach: skoczek na linie, linochód.

Ekwipaż, pojazd, powóz z zaprzęgiem; w wojsku—cały przybór polowy oficerski, t. j. pakunek, sprzęty podróżne, konie wraz z ubraniem i powózką. W marynarce ekwipaż oznacza całą załogę okrętu.

Ekwiwalent, równoważnik, oznacza wogóle coś, co ma równą wartość, równe znaczenie, jest równoważnem.

Elaborat, wypracowanie, opracowanie jakiejś sprawy na piśmie (elaborat szkolny, urzędowy i t. p.).

Elastyczność, ob. *Sprężystość.*

Elba albo *Łaba,* rzeka tak wielka, jak Wisła, wypływa z gór Olbrzymich w Czechach. Na północnej granicy Czech przebija się Elba przez piaskowcowe góry, tworząc słynny z piękności wąwóz, zwany Czeską i Saską Szwajcarją. Opuściwszy Czechy, wpływa na Niż Niemiecki, który rozdziela na wschodni i zachodni; poniżej Hamburga wpada do morza Niemieckiego. Na przestrzeni niżowej wpadają do Elby: Hawela ze Szprewą z prawego brzegu i Saala z lewego. Od ujścia Weltawy pod Mielnikiem jest już Łaba rzeką spławną, a pod Hamburgiem mogą po niej pływać największe okręty morskie. Elba teraz, z wyjątkiem części górnej, rzeka czysto niemiecka, odgraniczała niegdyś Niemców od Słowian, którzy nazywali ją *Łabą.*

Elba, wyspa należąca do Włoch, położona blisko zachodnich brzegów Toskanji; cała górzysta, posiada rudy żelaza, które dobywali już Fenicjanie. Przez dziesięć miesięcy, od maja r. 1814 do lutego r. 1815, przebywał tu Napoleon I (ob.), jako wygnaniec.

Elberfeld, miasto w pruskim okręgu regencyjnym Düsseldorfskim, nad rzeką Wupper; jedno z najbogatszych i najważniejszych miast fabrycznych w Niemczech. Liczy 165.000 mieszkańców, posiada liczne zakłady fabryczne i wraz z przyległem miastem Barmen jest głównem siedliskiem niemieckiego przemysłu bawełnianego, wełnianego i jedwabnego.

Elbląg (niem. *Elbing*), miasto w Prusach Zachodnich, leży nad spławną rzeczką Elbląską i liczy 45.000 mieszkańców. Ma bezpośrednie połączenie wodne z Gdańskiem i Królewcem, jest bardzo handlowe i przemysłowe. Elbląg, założony w XIII w., należał do Krzyżaków, ale w r. 1454 poddał się dobrowolnie królowi polskiemu. Od roku 1773 należy do Prus. *Elbląski kanał,* zbudowany w roku 1860, łączy jezioro Druzno z Drwęcą.

Elbrus, *Elborus*, najwyższy szczyt gór Kaukaskich, na granicy Czerkasji i Imerecji, wysoki na 5.642 m. Tutaj, podług podań greckich, miał być przykuty Prometeusz.

Eldorado (z hiszp.), kraj złota, właściwie nazwa okolicy bardzo bogatej w złoto (podług doniesienia Orellana, towarzysza Pizarra), około (nieistniejącego) jeziora Parime w Gujanie, w Ameryce Południowej; stąd w poezji używać

zaczęto tego wyrazu na oznaczenie cudownej czarodziejskiej krainy.

Eleazar, trzeci syn Aarona, dozorca Lewitów, pełniących służbę bożą; po śmierci ojca był jego następcą w kapłaństwie; od niego wiodą ród wszyscy kapłani Izraela.

Elegancja (z łac.)—wdzięk, wykwintność, wytworność, wyszukany gust w ubiorze; ozdobność, dobry smak.

Elegja (z greck.) — utwór liryczny o smętnej, żałosnej treści. Kochanowskiego „Treny na śmierć Orszulki" uważane są za elegje. W XVIII wieku Franciszek Karpiński tworzyć zaczął elegje patrjotyczne. Poszedł za jego przykładem ks. Adam Czartoryski (Bard polski), Kazimierz Brodziński („Powrót z Włoch" i „Na śmierć ks. J. Poniatowskiego") i inni.

Elekcja (z łacińsk.)—wybór panującego. U wszystkich ludów europejskich istniała pierwotnie zasada obieralności wodzów, naczelników państwa, ale tylko w Niemczech przetrwała dłużej, a w Polsce rozwinęła się i stała jedną z głównych podstaw państwowego ustroju. W Niemczech do wyboru króla (właściwie potwierdzenia tylko dziedzicznych jego praw) należeli początkowo wszyscy książęta Rzeszy, ale od XIII w. w *elekcji* brało udział już tylko 7-u wielkich *elektorów*, czyli *Kurfürstów*. *Elekcja w Polsce.* W epoce piastowskiej zasada obieralności istniała współrzędnie z napływającemi z zachodu pojęciami o dziedziczności tronu. W epoce Jagiellońskiej dosięgnęła już wyższego stopnia rozwoju i elekcja Aleksandra Jagiellończyka odbywa się już przez formalne głosowanie posłów i senatorów. Po wygaśnięciu rodziny Jagiellonów zasada obieralności stanowczo bierze górę i odtąd król obierany jest przez pospolite ruszenie szlachty według zwyczaju, nieuświęconego żadnem prawem pisanem. Termin elekcji oznaczał pierwszy sejm w bezkrólewiu, zwany konwokacyjnym. Na pole elekcji zjeżdżali się senatorowie, posłowie województw, ziem i powiatów, obrani na sejmikach, i ogół szlachecki. Przybywali też reprezentanci miast znaczniejszych. Pole elekcji pod wsią Wolą (w pobliżu Warszawy) okopywano rowem i wałem, w którym były trzy bramy: dla Wielkopolski, Małopolski i Litwy. Dla senatu

Plan pola elekcyjnego pod Wolą.

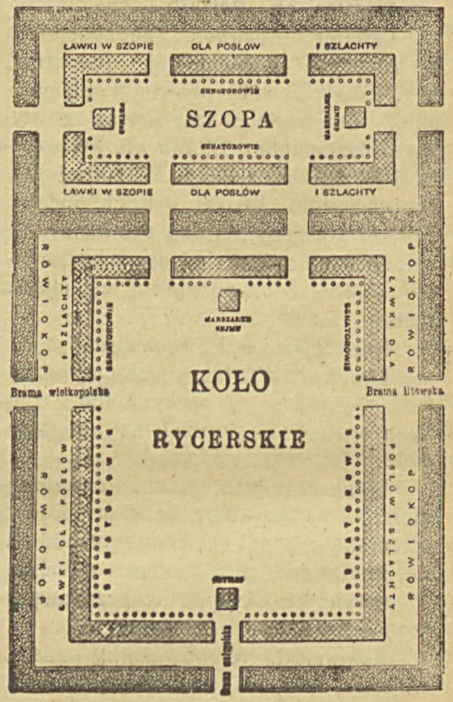

Fig. 3.

wznoszono namiot drewniany, zwany *szopą;* obok wyznaczano miejsce, *Koło rycerskie*, dla posłów szlacheckich. Pospolite ruszenie szlachty według województw, ziem i powiatów rozkładało się pod okopami. W dzień wyznaczony na elekcję senatorowie i posłowie udawali się pod okopy do swych województw. Najstarszy senator zalecał swym współwojewodzianom odpowiedniego kandydata, którego szlachta odrzucała lub przyjmowała okrzykiem: *vivat!* Dla ważności głosu wymagana była zgoda powszechna. Po zebraniu w ten sposób głosów województw, senatorowie i posłowie wracali do koła sejmowego, gdzie czekał na nich prymas z marszałkiem. Zbliżała się również do koła szlachta. Po odczytaniu głosów, prymas, objeżdżając w krąg ustawioną szlachtę, po trzykroć zapytywał, czy zgadzają się wszyscy na jednego. Po okrzyku *vivat, zgoda,* gdy nikt woli powszechności nie sprzeciwił się, prymas króla oznajmiał. Sejm czteroletni uchwałą konstytucyjną z dn. 3 maja 1791 r. zniósł obieralność królów, ustanawiając w Polsce tron dziedziczny, a zachowując tylko obieralność dynastji.—*Elekt*—wybraniec, król obrany, ale który w prawa monarsze wstępuje dopiero po koronacji.

Elektorowie, po niemiecku *Kurfürsten*, tak nazywali się książęta dawnego cesarstwa Niemieckiego, którzy posiadali prawo wybierania *(küren)* cesarza lub króla.

Elektra, córka Agamemnona (ob.) i Klitemnestry, wraz z bratem Orestesem pomściła krwawo śmierć ojca na własnej matce i jej kochanku Egistosie, który zamordował Agamemnona. Dzieje Elektry i jej rodzeństwa opiewali poeci greccy.

Elektrochemja, ob. *Elektroliza.*

Elektrodynamika, ob. *Elektryczność.*

Elektrofor—jest to jeden z najprostszych przyrządów do wywoływania elektryczności (statycznej); składa się z gładkiego krążka kauczukowego lub żywicznego, na którym spoczywa luźno drugi krążek metalowy, lub drewniany, oklejony cynfolją i zaopatrzony w izolującą rękojeść szklaną. Przyrząd ten funkcjonuje w następujący sposób: Najprzód natrzepujemy silnie krążek żywiczny kociem futrem, lisim ogonem, lub chustką jedwabną. Naelektryzowawszy go w ten sposób, kładziemy na nim krążek metalowy. Na położonym krążku metalowym, wskutek działania nań naelektryzowanego krążka żywicznego, wytwarzają się dwa ładunki różnoimiennej elektryczności (ob. *Indukcja):* jeden przyciągany przez krążek, drugi odpychany przez niego. Pierwszy ładunek znajduje się na stronie spodniej krążka metalowego, drugi na wierzchniej; ostatni usuwamy przez dotknięcie palcem powierzchni krążka: uchodzi on przez nasze ciało do ziemi; ładunek spodniej strony pozostaje na krążku. Uskuteczniwszy to, podnosimy krążek metalowy ku górze wraz z ładunkiem elektryczności, który na nim pozostał. Skoro teraz dotkniemy go palcem, uczujemy wstrząśnienie, przyczem daje się zauważyć iskra elektryczna, przeskakująca z krążka do palca. Zjawisko pochodzi stąd, że elektryczność zebrana na krążku metalowym wyładowuje się przez ciało do ziemi. Elektrofor można nazwać najprostrzą ręczną maszyną elektryczną.

Elektroliza. Gdy w jakiejkolwiek cieczy zanurzymy końce drutów, złączonych z obu biegunami baterji ogniw albo maszyny dynamo-elektrycznej, wtedy mogą się zdarzyć dwa wypadki. W pierwszym prąd elektryczny nie powstaje wcale, a taka ciecz nazywa się izolatorem (ciałem nie przewodzącem prądu elektrycznego). Izolatorami są takie ciecze, jak oleje, nafta, chemicznie czysta woda, stopione żywice i t. p. W drugim wypadku prąd elektryczny powstaje i płynie przez druty i ciecz, a taka ciecz nazywa się przewodnikiem prądu elektrycznego. Jeżeli przytem ciecz nie ulega żadnej zmianie chemicznej, nazywa się ona przewodnikiem pierwszej klasy; takimi są: rtęć i stopione metale. Ciecz, przewodząca prąd, ale ulegająca przytem zmianie chemicznej, nazywa się *elektrolitem*, a zjawisko chemiczne zachodzące w cieczy—*elektrolizą*. Końce drutów zanurzone w cieczy nazywają się *elektrodami;* elektroda prowadząca do bieguna dodatniego—*anodą,* druga zaś połączona z biegunem ujemnym—*katodą*. Elektroliza polega na wydzielaniu z elektrolitu, który jest za-

wsze cieczą chemicznie złożoną, jego składników. To wydzielanie odbywa się tylko na elektrodach. Z elektrolitów zawierających w sobie jakiś metal wydziela się tenże na katodzie. Na tem polega tak zwane *galwaniczne* złocenie, srebrzenie, niklowanie i t. p. przedmiotów metalowych. Jeżeli katoda jest odciskiem np. monety lub innego przedmiotu,

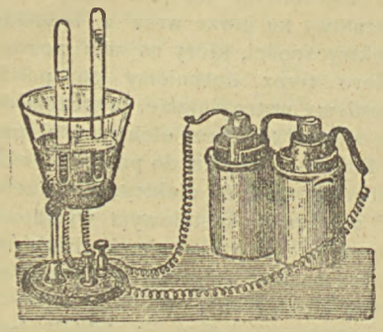

Fig. 4. Przyrząd do elektrolizy wody zakwaszonej

to metal (zwyczajnie miedź zawarta w rozczynie siarkanu miedziowego) osadza się na tym odcisku i tworzy dokładną podobiznę odciśniętego przedmiotu. Takie postępowanie nazywa się *galwanoplastyką*. Przez elektrolizę otrzymują też dziś fabrycznie niektóre metale (zwłaszcza glin) z ich połączeń chemicznych.

Elektromagnes—jest to magnes, który swą własność przyciągania zawdzięcza elektryczności. Jeżeli sztabę miękkiego żelaza okręcimy szczelnie drutem izolowanym i

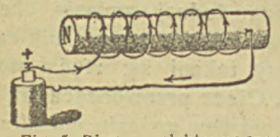

Fig. 5. Bieguny elektromagnesu.

przez ten ostatni przepuścimy prąd elektryczny, wtedy sztaba staje się magnesem; przestaje zaś nim być, staje się napowrót tem, czem była poprzednio, skoro tylko przerwiemy prąd, płynący po drucie. Tak okręcona sztaba prosta, lub zgięta w formie podkowy (fig. 5 i 6), nazywa się *elektromagnesem*. Jak każdy magnes, ma elektromagnes dwa bieguny: dodatni (+) B i ujemny (—) A, które jednak zmieniać się mogą przy zmianie kierunku prądu przebiegającego po drucie: wówczas biegun A staje się dodatnim, a B ujemnym. Elektromagnesy spotykamy jako części składowe machin dynamo-elektrycznych, w aparatach telegraficznych, w cewkach Rhumkorfa, w dzwonkach elektrycznych i t. d. Elektromagnesy bywają rozmaitych rozmiarów; największe mogą przyciągać masy żelaza, ważące po kilkanaście tysięcy funtów.

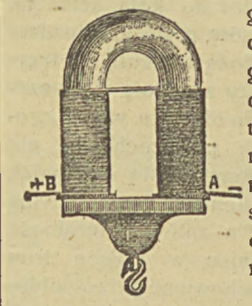

Fig. 6. Elektromagnes dwuramienny.

Elektromagnetyzm, ob. *Indukcja* i *Magnetyzm*.

Elektrometr—przyrząd do mierzenia napięcia elektryczności statycznej różnych ciał, np. powietrza. Przyrządów tego rodzaju istnieje znaczna liczba; najlepszym i najczulszym z nich jest elektrometr W. Thomsona; opiera się on na tej zasadzie, że dwa przewodniki, naładowane jednoimienną elektrycznością (np. oba dodatnią), odpychają się, a siła odpychania, a zatem i wielkość odepchnięcia jest tem większa, im silniej jedno lub oba ciała są elektrycznością naładowane; w ten sposób, przy pomocy zmierzenia wielkości odepchnięcia, możemy zmierzyć wielkość napięcia odpychających się elektryczności.

Elektroskop, przyrząd za pomocą którego można się przekonać, czy jakieś ciało jest naelektryzowane, do jakiego stopnia i jaką elektrycznością. Najprostszym elektroskopem jest lekka kulka z dobrego przewodnika elektryczności, zawieszona na nitce jedwabnej. Czulszy jest elektroskop tak zwany *dwulistkowy* (fig. 7). Są to dwa

skrawki pozłótki, zawieszone wewnątrz skrzynki metalowej, opatrzonej okienkami, na końcu drutu przetkniętego przez rurkę szklaną, umocowaną w nakrywce skrzynki. Wystający na zewnątrz drut kończy się zwyczajnie gałką, lub talerzykiem metalowym. Jeśli tej gałki dotknie ciało naelektryzowane, udziela się stan elektryczności gałce, drutowi i listkom pozłótki, a te jako naelektryzowane jednoimiennie rozchylają się tem bardziej, im wyższy jest stopień naelektryzowania ciała. Chcąc się przekonać, czy elektryczność udzielona elektroskopowi jest dodatnia, czy odjemna, dotykamy następnie jego gałki lakiem potartym o sukno. Jeśli wtedy rozchylenie listków wzrośnie, nabój elektroskopu był ujemny, jeśli zmaleje—dodatni.

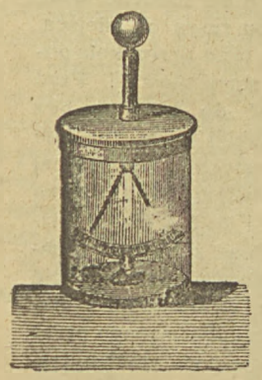

Fig. 7. Elektroskop.

Elektrostatyka, część nauki o elektryczności, obejmująca prawa rozkładu elektryczności na powierzchni przewodników różnych kształtów. Ob. *Elektryczność*.

Elektrotechnika, zastosowanie elektryczności do celów praktycznych. W zakres elektrotechniki wchodzą zatem: telegrafy, telefony, koleje elektryczne, oświetlenie elektryczne, galwanoplastyka, elektrometalurgja, elektromotory i t. p.

Elektroterapja — leczenie elektrycznością, — gałąź medycyny praktycznej. Liczba chorób, w których elektryczność z pożytkiem może być stosowana, jest dość znaczna, do takich należą: wiele chorób nerwowych, paraliż, kurcze, newralgje, wiele chorób mlecza pacierzowego, niektóre wypadki śmierci pozornej; elektryczności używają do rozgrzewania drutów przy wypalaniu ran, wrzodów, narośli, nowotworów i t. p.

Elektryczne dzwonki. Powszechnie używamy dziś w mieszkaniach dzwonków elektrycznych. Jeden z takich przyrządów widzimy na rysunku (fig. 8). Na-

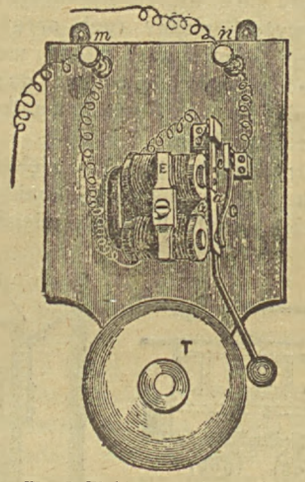

Fig. 8. Elektryczny dzwonek.

przeciw elektromagnesu E znajduje się kawałek miękkiego żelaza (a), przytwierdzony do sprężynki. Kiedy za pośrednictwem drutu przesyłamy z baterji elektrycznej (nieuwidocznionej na rysunku) prąd elektryczny do dzwonka, tenże z punktu *m* udaje się do elektromagnesu E, obiega w jego zwojach, stąd zaś przez sprężynę, kawałek miękkiego żelaza *a*, oraz sztabkę mosiężną *c*, powraca przez *n* do baterji. Elektromagnes pod wpływem prądu przyciąga żelazo *a* wraz ze sprężyną, na której ono jest umocowane. Wskutek tego zetknięcie pomiędzy *a* i sztabką *e* przerywa się, prąd przestaje płynąć, elektromagnes przestaje przyciągać sztabkę *a* i sprężynę, ta powraca do normalnego położenia, czyli znowu przychodzi w zetknięcie z mosiężną sztabką *c*. Dzięki temu, prąd znowu może przebiegać, jak na początku, przez elektromagnes, który po raz wtóry przyciąga

sztabkę *a*; powtarza się to ciągle raz za razem, w odstępach nadzwyczaj krótkich. Na końcu sprężyny jest umocowany młoteczek, który uderza w dzwonek *T*, wywołując bardzo szybkie dzwonienie. Prąd wpuszcza się do dzwonka przez proste przyciśnięcie guziczka: wówczas koniec drutu, idącego od baterji, łączy się z drutem dzwonka, wywołuje wyżej opisany ruch sprężyny, powodując dzwonienie, które ustaje, kiedy odejmujemy palec od guzika, przerywając tym sposobem komunikację baterji z dzwonkiem.

Elektryczne koleje. W większych miastach siłę pociągową koni przy tramwajach, czyli kolejach miejskich,

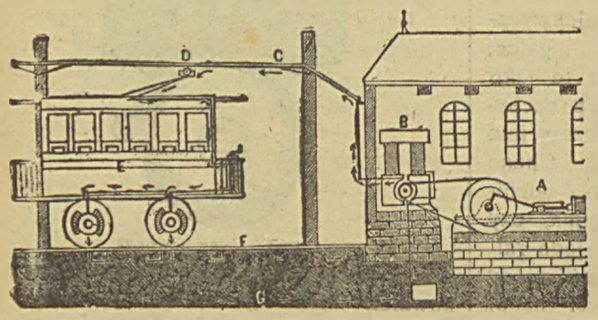

Fig. 9. Elektryczna kolej.

zastąpiono siłą motorów elektrycznych. Na stacji głównej, położonej zwykle przy końcu linji ruchu tramwajów, ustawiona jest *maszyna dynamo* (ob.), produkująca prąd elektryczny, i maszyna parowa, która wprawia w ruch maszynę dynamo. Wytworzony prąd przechodzi na przewodniki druciane, umieszczone na słupach wzdłuż linji, jak druty telegraficzne. Niekiedy druty idą nie nad ziemią, ale pod ziemią. Z tych przewodników tramwaj czerpie potrzebny mu prąd za pośrednictwem drążka, który ślizga się po drucie i łączy się z maszyną dynamo-elektryczną wagonu. Dynamo-maszyna tramwaju znajduje się tuż obok osi, lub też poprostu cewka maszyny jest na tejże osi osadzona i tworzy z nią jedną całość. Cewka maszyny dynamo obraca się, skoro przez nią przebiega prąd, i udziela ruchu osi, która wtedy zaczyna się obracać wraz z kołami, i wagon rusza z miejsca. Z maszyny dynamo prąd przez koła powraca szynami do stacji głównej. Prąd może się dostawać do tramwaju bez względu na to, w jakiej tenże znajduje się odległości od stacji wytwarzającej elektryczność, albowiem druty biegną równo z linją szyn i drążek ciągle ślizga się po niej. Chcąc zatrzymać tramwaj, dość jest przerwać komunikację pomiędzy motorem w tramwaju a drutami. Siłę prądu przepływającego przez motor elektryczny wagonu możemy regulować za pomocą specjalnego przyrządu, umieszczonego na platformie wagonu; zwiększając siłę prądu, powiększamy szybkość biegu wagonu i odwrotnie— bieg wagonu wolnieje, gdy do maszyny wprowadzamy prąd słaby. Po jednej linji może kursować jednocześnie kilka wagonów: każdy z nich korzysta z pewnej części głównego prądu, reszta zaś elektryczności biegnie dalej po przewodnikach. Prąd elektryczny może też z maszyny dynamo na stacji dochodzić do maszyny dynamo w tramwaju przez jedną z szyn, po których tramwaj się toczy. Wtedy drugą szyną powraca do stacji.

Elektryczne maszyny — przyrządy do wydobywania większej ilości elektryczności, niż te, jakie można otrzymać np. z elektroforu (ob.). Przyrządy te bywają rozmaite; każdy jednak składa się zazwyczaj z ciała pocierającego (przeważnie poduszki skórzanej, pokrytej amalgamatem cyny), ciała pocieranego (najczęściej tafli szklanej) i przewodnika (konduktora). Elektryczność, wzbudzona tarciem, przechodzi na przewodnik drogą indukcji.

Elektryczne światło powstaje wówczas, gdy elektryczność o większem napięciu przechodzi przez przewodnik, przedstawiający jej silniejszy opór (ob. *Elektryczność)* i którego cząstki zdolne są do rozgrzania się aż do świecenia. Przy przechodzeniu silnego prądu elektrycznego przez cienkie druty metalowe, lub przez węgiel, ciała te rozgrzewają się aż do białości, dając światło. Oba te sposoby wydobywania światła elektrycznego mają zastosowanie w praktyce. W lampach t. zw. łukowych, świecą iskry, przeskakując między dwoma ka-

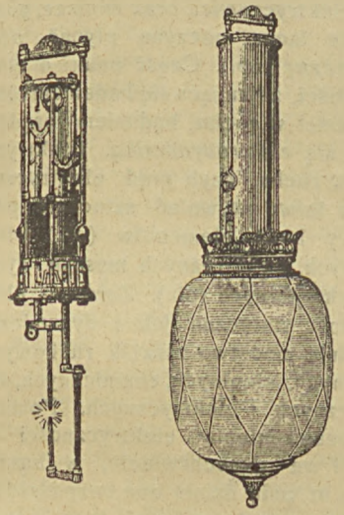

Fig. 10. Lampa elektryczna łukowa.

walkami specjalnie preparowanego węgla, które przy pomocy odpowiedniego automatycznego urządzenia, w miarę zużywania się, nieustannie się ku sobie zbliżają. Iskry, przeskakujące między końcami węgla, tworzą t. zw. *łuk Volty* (stąd lampy *łukowe)*. Łuk ten świeci oślepiająco, daje światło ostre, efektowne, drgające (wskutek przeskakiwania iskier). W lampach tak zw. żarowych świeci rozżarzony, wygięty pręcik z węgla, który przygotowują przez ostrożne zwęglanie specjalnie preparowanego i odpowiednio wyciętego grubego papieru, lub włókien roślinnych, np. bambusowych. Pręcik zamknięty jest w bańce szklanej, z której wyciągnięto powietrze; wskutek braku tlenu węgielek nie pali się, lecz rozżarza do białości, skoro przechodzi przez niego silny prąd elektryczny — dostający się poprzez druty, z którymi końce włókienka są połączone. Lampki te dają światło spokojne, żółtawe, wskutek tego nadają

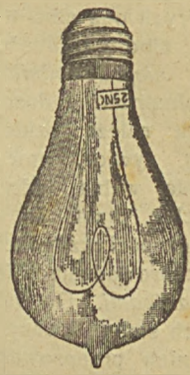

Fig. 11. Lampa elektr. żarowa.

się do oświetlania mieszkań, teatrów, czytelń, wystaw sklepowych i t. p. Prądu do lamp, tak żarowych jak łukowych, dostarcza maszyna dynamo-elektryczna, z którą lampki połączone są przy pomocy drutów.

Elektryczność jest—co do swej istoty—niedokładnie jeszcze poznaną siłą natury, pokrewną *magnetyzmowi* (ob.). Elektryczność i jej zjawiska należą do nadzwyczaj rozpowszechnionych w przyrodzie. Naturalną elektryczność spotykamy w postaci elektryczności atmosferycznej (ob.) jako pioruny, błyskawice, jako prądy galwaniczne ziemskie i t. p. Elektryczność sztucznie wytworzona przez człowieka nie należy już do rzadkości; dość wspomnieć telegrafy, telefony, światło elektryczne, motory fabryczne, dzwonki elektryczne i inne najrozmaitsze przyrządy różnej konstrukcji, wielkości i użytku. Elektryczność może być wywołana w najróżniejszy sposób: przez potarcie kawałka szkła o żywicę, bursztynu o sukno, przez natrzepanie futrem kauczuku; powstać: przy parowaniu wody, przy zetknięciu się dwuch różnych metalów, przy zbliżaniu magnesu do zwoju drutu i t. p. Elektryczność, powstawszy w jakiemś ciele, może się rozchodzić we wszystkich kierunkach i to z nadzwy-

czajną szybkością, większą od tej, z jaką biegnie światło. Jednak są ciała, po których ona albo wcale się nie rozchodzi, albo z trudnością. Ciała te zowią się *nieprzewodnikami, dielektrykami, izolatorami* (odosobniaczami). Do takich należą: szkło, siarka, kauczuk, róg, żywice, powietrze, dystylowana woda, wełna, jedwab i mnóstwo innych. Ciała nie zatrzymujące elektryczności przy rozchodzeniu się jej, t. j. przeprowadzające ją, zowią się *przewodnikami.* Do takich należą metale i ich stopy, kwasy, sole i t. p. Jedne z nich przeprowadzają elektryczność lepiej, jak np. miedź, srebro, platyna; inne gorzej, jak: żelazo, ołów, ciało ludzkie i t. p. Siła, z jaką przewodnik opiera się rozchodzeniu elektryczności, zowie się *oporem:* dobre przewodniki mają słaby opór, złe—wielki. Przy powstawaniu elektryczności zawsze dają się odróżnić dwa jej gatunki, dążące do połączenia się z sobą, a po połączeniu się ich — któremu towarzyszą zwykle takie zjawiska, jak: iskra elektryczna, ciepło, rozkład chemiczny i t. p.—oba znikają, neutralizując się. Wskutek tego, jeden z tych gatunków elektryczności nazwano *elektrycznością ujemną* (—), a drugi *dodatnią* (+), ponieważ, tak jak wielkości ujemne i dodatnie, łącząc się, dają zero. O ile elektryczności różnoimienne (t. j. ujemna i dodatnia) przyciągają się, dążąc do połączenia się, o tyle znów dwie jednoimienne elektryczności (dodatnia i dodatnia, ujemna i ujemna) lub naelektryzowane niemi ciała *odpychają* się wzajemnie. Elektryczność zebrana na ciele i oddzielona od ziemi przy pomocy złych przewodników (powietrza, rurki szklanej i t. p.) rozłoży się na powierzchni tegoż ciała, pozostając w równowadze, w spokoju. Ilość elektryczności, zebrana na przewodniku, zowie się jego *ładunkiem.* Taką elektryczność zowią *statyczną* (elektryczność w równowadze stałej). Elektryczność ta powstaje przy tarciu się ciał o siebie, a mianowicie nieprzewodników lub przewodników, ale starannie odosobnionych (izolowanych). Część fizyki zajmująca się badaniem tej elektryczności zowie się *elektrostatyką.* Drugi gatunek elektryczności, czyli elektryczność *w ruchu,* albo *dynamiczna,* albo *prąd elektryczny* zjawia się wówczas, kiedy obie elektryczności—ujemna i dodatnia—nie zatrzymują się na przewodniku, lecz płyną po nim, i po połączeniu się znikają. Wówczas po przewodnikach, łączących miejsce, gdzie się wytwarzają obie elektryczności, oraz miejsce, gdzie się one łączą, poczyna płynąć *prąd elektryczny* (ob.). Część nauki o elektryczności, zajmująca się badaniem elektryczności w ruchu, badaniem prądów, zowie się *elektrodynamiką.* Elektryczność w ruchu, czyli prąd elektryczny, można łatwo wywołać sztucznie przy pomocy bądź elementów (ob.) elektrycznych, bądź różnych maszyn dynamo-elektrycznych (ob.). Zarówno elektryczność statyczna jak i dynamiczna powoduje mnóstwo zjawisk ruchowych, świetlnych, cieplnych, chemicznych, magnetycznych i elektrycznych. Pomimo rozprzestrzenienia elektryczności na ziemi i we wszechświecie, w bardzo małym stopniu działa ona bezpośrednio na nasze zmysły: wskutek tego odczuwamy ją tylko wówczas, kiedy mamy do czynienia z silniejszymi jej przejawami. Do odkrywania i mierzenia małych ładunków i prądów elektrycznych służą przyrządy, zwane *elektroskopami* (ob.), *elektrometrami* (ob.), *galwanometrami* (ob. *Miary elektryczności).* Elektryczność oddaje człowiekowi nieocenione usługi na różnych polach pracy, w przemyśle, w życiu codziennem jako światło, jako siła mechaniczna, jako siła chemiczna, jako ciepło i *t. p.*

Elektryczność atmosferyczna. — Powietrze w każdej porze dnia i roku jest naelektryzowane słabiej lub silniej; wogóle w niższych warstwach słabiej, niżeli w wyższych. Skąd się bierze *elektryczność powietrzna* czyli *atmosferyczna,* tego jeszcze nauka stanowczo nie rozstrzygnęła. Objawem elektryczności atmosferycznej najbardziej znanym, są wyładowania jej w czasie burz elektrycznych, zwane *piorunami, błyskawicami.* Wybuchom wulkanów towarzyszą często silne wyładowania elektryczności atmosferycznej. Silne napięcie elektryczności atmosferycznej i jej wyładowania powodują nieprawidłowości w działaniu telegrafów i telefonów. (Ob. *Piorun).*

Elektryczność zwierzęca. W mięśniach i nerwach żywych zwierząt i ludzi można wykryć stosownymi przyrządami słabe prądy elektryczne, które są objawem *elektryczności zwierzęcej.* Niektóre ryby, jak np. drętwa (ob.), posiadają narządy, wytwarzające bardzo silne stany elektryczne, których rozbrojenie przy dotknięciu się takiej ryby porazić może zwierzę lub człowieka.

Element (z grec. *żywioł, pierwiastek).* W starożytnej Grecji przyjmowano 4 elementy: ogień, wodę, powietrze i ziemię, uważając je jako czworakie postacie, pod któremi materja nam się przedstawia. Ogień obejmował ciała nieważkie, t. j. światło i ciepło, woda—ciała ciekłe, powietrze—lotne, a ziemia—stałe. Dziś elementami nazywają ciała, nie dające się chemicznie rozłożyć (ob. *Pierwiastki).*

Element elektryczny lub *ogniwo galwaniczne* — jest to przyrząd do otrzymywania prądu elektrycznego. Uczony Volta przekonał się, że różnorodne metale przy zetknięciu się z sobą wytwarzają elektryczność. Ułożył więc miedziane blaszki na cynkowych i każdą taką parę poprzedzielał krążkami sukna, zmoczonego słoną lub kwaśną wodą. Przyrząd tak zbudowany nosi nazwę stosu Volty; może on dawać prąd elektryczny w drucie metalowym, łączącym jego biegun dodatni (końcową blaszkę miedzianą) z biegunem ujemnym (końcową blaszką cynkową). Tego samego dokonać można, zanurzając w zakwaszonej lub osolonej wodzie dwie blaszki: miedzianą i cynkową, złotą i cynkową, platynową i cynkową i t. d., tak, aby się z sobą w płynie nie stykały. Taka para blaszek różnorodnych, mających własność dawania prądu elektrycznego, skoro zostaną drutem połączone — nazywa się *elementem* albo *ogniwem galwanicznem (elektrycznem).* Kilka takich elementów, połączonych w ten sposób, iż cynk pierwszego łączy się za pośrednictwem drutu z miedzią drugiego i t. d., nosi nazwę *baterji elektrycznej* albo *galwanicznej.* Drut od miedzi pierwszej pary będzie biegunem dodatnim (+) baterji, drut od cynku ostatniej pary — jej biegunem ujemnym (—). Można także łączyć cynk z cynkiem i miedziane blaszki z miedzianemi. Zamiast miedzi, cynku i kwaśnej wody możemy używać innych metalów i płynów, działających na obie lub na jedną z blach, stąd też istnieje wielka rozmaitość elementów galwanicznych.

Elementarny, początkowy; prosty, łatwo zrozumiały.

Elementarne czyli *żywiołowe klęski.* Należą do nich: trzęsienia ziemi, wybuchy wulkanów, obsunięcia się gór, lawiny śnieżne, zapadnięcie się gruntu, burze, orkany, trąby powietrzne, cyklony, ulewy nadzwyczajne, nazywane oberwaniem się chmur, powodzie, grady, niezwyczajnie obfite śniegi, długotrwałe susze i t. d. Nazwę klęsk żywiołowych albo elementarnych otrzymały z powodu mniemania starożytnych, jakoby przyczyną ich było rozsrożenie się jednego lub kilku tak zw. żywiołów, czyli elementów: ziemi, powietrza, ognia lub wody.

Elementarz. Wyraz ten, powszechnie znany, oznacza teraz książkę, raczej książeczkę, służącą do nauki czytania i pisania. Pierwszymi twórcami elementarzy polskich byli: Jakób Parkosz z Żó-

rawicy, zmarły r. 1455, i Stanisław Zaborowski, zmarły w r. 1530.

Eleuterja (po grecku wolność, niepodległość) — nazwa uroczystości, obchodzonej przez starożytnych Greków dla uczczenia boga Zeusa, na pamiątkę wyzwolenia Grecji od Persów.—Nazwę tę nadano w Galicji stowarzyszeniu etycznemu.

Eleuzys, miasto w Attyce, sławne z tajemniczych obrzędów na cześć bogini Demetery i Persefony. Obrzędy te były symbolicznem upostaciowaniem zjawisk przyrody zimowego zamierania i wiosennego odradzania się natury.

Elew (z franc.), wychowaniec, uczeń.

Elewacja (z łac. *wzniesienie)*, w artylerji: kąt, który czyni oś działa z poziomem. W architekturze przedstawienie budynku w rzucie pionowym.

Elewator (z łac. *podnosić)* — przyrząd mechaniczny do przesypywania z dołu na górę mąki, zboża, gipsu, piasku (ob. *Draga)* i t. p., podnoszenia na stóg siana, słomy i t. p. Podstawą elewatora jest pas bez końca (t. zw. paternoster), rozpięty na dwuch walcach. Pas ten zaopatrzony jest w naczynia czerpiące, które podczas obrotu pasa napełniają się zbożem, mąką lub innemi ciałami, są unoszone do góry i tam wysypują swoją zawartość. Elewatory do podnoszenia słomy i siana, zamiast naczyń, mają na pasie osadzone zęby metalowe. Elewatory znajdują częste zastosowanie w wielkich młynach, magazynach zbożowych, młocarniach i t. p.

Elewator zbożowy jest to wielki śpichrz murowany, zbudowany podług wszelkich wymagań sztuki przechowywania zbóż, zaopatrzony w przyrządy oczyszczające, sortujące, nazwany tak z powodu wielkiego elewatora (ob.), który przesypuje zboże z dołu na górne piętra budynku. Ma ważne znaczenie handlowe z powodu przyjmowania zboża na skład i wydawania na nie obligów wartościowych.

Elida, *Elis*, urodzajna i dobrze uprawna prowincja grecka w Peloponezie; ważna była niezmiernie dla całej Grecji, z powodu odbywających się tam igrzysk olimpijskich. Elida słynęła z najpiękniejszych koni. Miasto jej główne *Elida* (Elis) odznaczało się świątyniami i innemi wspaniałemi budowlami, tak, że po Atenach i Koryncie było może najpiękniejsze w Grecji.

Eliksir, wyciąg lub odwar roślinny; płyn leczniczy; płyn z cudownemi własnościami.

Eliminacja (z łac.)—wyłączenie, wykreślenie z ksiąg; w algiebrze: usunięcie jednej niewiadomej dla uproszczenia zadania.

Elipsa, linja krzywa, zamknięta, mająca taki kształt, że suma odległości każdego jej punktu od dwuch wewnątrz jej obwodu leżących punktów, zwanych ogniskami, równa się długości linji prostej, poprowadzonej wewnątrz elipsy przez oba ogniska. Ta prosta nazywa się wielką osią elipsy; małą osią nazywa się prosta, wykreślona wewnątrz elipsy prostopadle do osi wielkiej w jej środku.

Elita (z łac.)—wybór czego, kwiat, np. młodzieży; towarzystwo wyborowe

Elizabetgród *(Jelisawetgrad)*, miasto powiatowe w gub. Chersońskiej, nad rzeką Ingułem; rozwija się bardzo szybko.

Elizabetpol *(Jelizawetpol)*, u tubylców *Handżi*, miasto gubernjalne w kraju Zakaukaskim, nad rzeką Handżą; jest siedliskiem biskupa ormiańskiego.

Elizejskie pola. Starożytni Grecy wyobrażali sobie, że dusze ludzi dobrych przebywają po śmierci w uroczej krainie, zwanej Elizejskiemi polami.—Tak nazywa się dziś w Paryżu szeroka ulica, wiodąca do lasku Bulońskiego, wysadzona drzewami i zabudowana pałacami po obu stronach.

Elizeusz, prorok izraelski, uczeń i towarzysz Eljasza, działał za królów Jorama i Jehu (896 — 856 przed Chr.); um. r. 840.

Eljasz, prorok izraelski, żył około r. 900 przed Chr. Występował przeciwko bałwochwalczemu kultowi Baala. Podanie głosi, że w oczach swego ucznia Elizeusza żywcem uwieziony został na ognistym wozie do nieba. Kościół rzymsko-katolicki obchodzi jego pamiątkę 20 lipca.

Eljasz-Radzikowski *Walery*, ur. r. 1840, um. r. 1903, malarz obrazów treści religijnej i historycznej, gruntowny znawca gór tatrzańskich.

Elki, futro z łasicy: męskie z łasicy kanadyjskiej, damskie z łasicy tchórza.

Elokwencja (z łac.), wymowność, łatwość i piękność wysłowienia, dar przekonywania i wzruszania innych, wymowa, krasomówstwo. *Elokwentny*—wymowny.

Elsner *Józef Ksawery*—kompozytor polski, ur. 1769 r. na Śląsku, um. 1854 r.; w młodym bardzo wieku zwrócił na siebie uwagę dużym talentem muzycznym; przez pewien czas był dyrektorem opery we Lwowie, a od r. 1799—w Warszawie. Napisał kilkanaście oper, 105 utworów treści religijnej; znane są nadto jego sonaty, arje, polonezy i mazury.

Elstera, rzeka, prawy dopływ Saali, wypływa z gór Kruszcowych w Saksonji i przepływa przez miasto Lipsk; sławna z tego, że w jej nurtach, podczas bitwy pod Lipskiem w r. 1813 zginął książe Józef Poniatowski.

Elukubracja (z łac.), rzecz z trudem ale bez talentu wypracowana (zwłaszcza piśmienna); rozprawa piśmienna; słaby utwór literacki.

Eluwjum, *grunt eluwjalny*, pokłady wierzchnie ziemi, które powstały z rozkładu skał i pozostały w miejscu pierwotnem.

El.... y, pseudonim *Asnyka* (ob.).

Elzewirowie *(Elzevier, Elzevirus)*, słynna holenderska rodzina drukarzy i księgarzy, która głównie w Lejdzie i w Amsterdamie 1583—1712 r. podeimowała wydawnictwa wielu ważnych dzieł przyczyniła się wielce do rozwoju drukarstwa.

Elżbieta św., córka króla węgierskiego Andrzeja II i Gertrudy z Karyntji, małżonka Ludwika landgrafa Turyngji i Hessji, żyła w XIII wieku i odznaczała się niezwykłem poświęceniem i miłosierdziem, wiodła życie surowe i pokutne. Ostatnie lata życia swego spędziła w Marburgu, gdzie jej relikwie pochowano w kościele, w srebrnej trumnie. Św. Elżbieta jest patronką zakonnic trzeciego zakonu, które nazywają się córkami św. Elżbiety, albo *Elżbietankami.*

Elżbieta. Imię kilku królowych i księżniczek, znanych w dziejach naszego kraju i innych państw europejskich: 1) *Elżbieta*, córka Łokietka, poślubiła Karola Roberta, króla węgierskiego i była matką Ludwika Wielkiego, króla Węgier i Polski, który powierzył jej rządy w Polsce w r. 1370. Zmarła r. 1380.—2) *Elżbieta,* córka Stefana, króla Bośnji, żona Ludwika, była matką królowej Jadwigi (zabita w r. 1387 w Chorwacji).—3) *Elżbieta Rakuszanka* (t. j. z domu Habsburskiego) była żoną Kazimierza Jagiellończyka, a matką Jagiellonów: Władysława, Jana Olbrachta, św. Kazimierza, Fryderyka kardynała i Zygmunta Starego (um. r. 1505).—4) *Elżbieta Rakuszanka*, pierwsza żona Zygmunta Augusta, żyła krótko (um. r. 1545).—*Elżbieta,* królowa angielska, panowała od r. 1558 do r. 1603 (ob. Anglja). — *Elżbieta,* cesarzowa rosyjska, córka Piotra Wielkiego, panowała w XVIII wieku (od r. 1741—1762 r.).—*Elżbieta cesarzowa austrjacka,* córka Maksymiljana-Józefa, księcia bawarskiego, ur. r. 1837, zaślubiona r. 1854 przez cesarza Franciszka Józefa I.—*Elżbieta Otylja Ludwika,* królowa rumuńska, jest autorką powieści i utworów poetyckich, które wydaje pod pseudonimem *Carmen Sylva.*

Ełk (niem. *Lyck)*, miasto główne

powiatu Łeckiego, regencji Gąbińskiej w Prusach Zachodnich. Zamek tutejszy, wzniesiony na wyspie jeziora, założony był r. 1272.—Ludność powiatu, przeważnie polska (Mazurzy), w r. 1528 przyjęła luteranizm.

Emalja—jest to substancja szklista, topiąca się w wyższej temperaturze, nierozpuszczalna w wodzie, ani w słabszych kwasach, nie zmieniająca się na świetle, na powietrzu, oporna na zmiany temperatury, używana do pokrywania powierzchni metalów w celu uczynienia ich nieczułymi na działanie kwasów, soli i innych metalów, nadania im gładkości, pięknego wyglądu, połysku, barwy. Skład emalji bywa różny. Biała emalja posiada najczęściej skład podobny do szkła: zawiera krzemionkę, kaolin oraz sole ołowiu, potasu, z dodatkiem boraksu; barwę, której nabiera po stopieniu, nadają jej dodane tlenki metaliczne. Surowa emalja przedstawia się w postaci proszku; przy emaljowaniu proszkiem owym, rozrobionym wodą, terpentyną i t. p. powlekamy powierzchnię metalowego przedmiotu; po wyschnięciu, stawiamy go w piec, w którym emalja topi się i przylega do powierzchni w postaci szklistej powłoki. Emalje ozdobne, artystyczne, na biżuterjach, naczyniach złotych, srebrnych i t. p. wykonywują się z wielką starannością.

Emancypacja (z łac.) jest to według prawa rzymskiego akt prawny, mocą którego ojciec rodziny (pater familias) wyzwala syna z pod władzy ojcowskiej, w zamiarze uczynienia go przez to człowiekiem niezawisłym (homo sui juris). *W prawie publicznem* i w stosunkach społecznych emancypacją nazywa się zniesienie lub ograniczenie przewagi jednej kategorji obywateli kraju nad drugimi, czy to pod względem wyznaniowym, czy stanowym, jak np. *emancypacja włościan*, t. j. uwolnienie ich od poddaństwa i pańszczyzny. Emancypacją kościoła od państwa, szkoły od kościoła nazywa się zupełna niezależność jednej strony od wpływu drugiej. *Emancypacja kobiet*, ob. *Kobieta*.

Emanuel I *Wielki*, król Portugalji, ur. r. 1469, wstąpił na tron r. 1495, uporządkował administrację państwa, kazał przygotować księgę praw, wysłał Vasco de Gamę i Kabrala na wyprawę morską, której celem było znalezienie drogi do Indji a następstwem opłynięcie przylądka Dobrej Nadziei; otworzył handel z Indjami, Chinami i Persją, um. r. 1521. Jego panowanie jest *złotym wiekiem* Portugalji.

Emblemat (z grec. *emblema*), znaczył u starożytnych wszelkiego rodzaju ozdoby architektoniczne, rzeźbiarskie i t. p. Dzisiaj emblemat znaczy to samo, co symbol, godło albo znak zwykle ozdobnego kształtu.

Embrjon czyli *zarodek*, *płód*—jest to organizm zwierzęcy w pierwszych stadjach rozwoju, do chwili zupełnego ukształtowania się i wyjścia na świat. *Embrjologją* nazywamy naukę o rozwijaniu się organizmów przed ich przyjściem na świat.

Emeryt, urzędnik, który wysłużył przepisaną ilość lat i uzyskał pensję dożywotnią.

Emerytura. Nazwą tą oznaczamy stałą płacę roczną, udzielaną przez państwo z jego funduszów urzędnikom państwowym, którzy po wysłużeniu pewnej ustalonej liczby lat zostają uwolnieni od służby. Emerytura ma na celu zapewnienie przyzwoitych środków utrzymania tym, którzy w długoletniej służbie dla dobra państwa i społeczeństwa stargali siły i zdrowie, stając się niezdolnymi do dalszej pracy i zarabiania w inny sposób na swoje utrzymanie.

Emetyk—związek potasu, antymonu i kwasu winnego. Przedstawia się w postaci kryształów bezbarwnych, smaku słodkawego, nieprzyjemnego. Rozpuszcza się w wodzie; jest silnym środkiem na wymioty; rozpuszczony w winie daje *winko emetykowe;* na skórze tworzy pęcherze. Używa się w farbierstwie. Tworzy się przez rozpuszczanie tlenku antymonu w roztworze winianu potasu.

Emfaza (z grec. *emphasis*). Emfazą nazywamy sposób przemawiania, pełen sztucznej wzniosłości, fałszywego patosu.

Emigracja. Emigracją nazywamy opuszczenie kraju ojczystego w celu osiedlenia się w innym. Emigracja może być rozmaita, albo pojedyńczych jednostek, które przenoszą się bądź na stałe, bądź tylko na pewien czas do obcego kraju, albo emigracja masowa, kiedy znaczna ilość mieszkańców pewnego państwa opuszcza je, udając się do innego. Pierwsza jest faktem zwykłym, nie przedstawia jednak takiej ważności, jak druga, która może wywrzeć nader doniosły wpływ na stosunki ekonomiczne i polityczne tak kraju, z którego pochodzi, jak i kraju, do którego się udaje.

Emigranci (z łac.), wychodźcy w celach ekonomicznych, albo tacy, którzy dla uniknienia prześladowania politycznego, lub religijnego opuszczają swoją ojczyznę na zawsze, albo z zamiarem powrotu, gdy zmienią się warunki zmuszające ich do opuszczenia ojczyzny.

Eminencja (z łac.)—tytuł kardynałów, nadany im przez papieża Urbana VIII. Niegdyś używali tego tytułu królowie, cesarze, a nawet biskupi.

Emir (z arab.), t. j. władca, w krajach mahometańskich tytuł wszystkich niezależnych naczelników pokoleń i wszystkich rzeczywistych i domniemanych następców Mahometa, mających przywilej noszenia zielonego turbanu.

Emisarjusz (z franc.), wysłaniec z tajemnem poleceniem zazwyczaj w celach politycznych, dla propagowania pewnych idei, porozumiewania się z tajnemi organizacjami politycznemi i t. p.

Emisja w skarbowości jest to puszczenie w obieg, czyli wydanie papierów wartościowych: akcji, obligacji, listów zastawnych i t. p., czy to przez rząd, bank państwowy, czy przez instytucje finansowe prywatne, przez rząd zatwierdzone.

Emmaus—miasteczko w Palestynie o 1½ mili na wschód od Jerozolimy znane z historji Nowego Testamentu.

Emocja (z łac.), wzruszenie, wzburzenie. *Emocjonalny*—skłonny do wzruszeń; bezpośrednio zależny od podrażnień nerwowych.

Empire (z fran., czyt. *ampir*)—cesarstwo; styl, kierunek estetyczny z czasów pierwszego cesarstwa francuskiego, usiłujący odtwarzać sztukę starożytną, grecko-rzymską.

Empireum (łac.) — najwyższa sfera niebieska, siedlisko światłości (Boga i rozkoszy), miejsce pobytu dusz błogosławionych; niebo, raj.—*Empirejski*—nieziemski, rajski, niebieski.

Empiryczne nauki, nauki oparte na doświadczeniu, tak nazwane w przeciwieństwie do nauk teoretycznych i spekulacyjnych.

Ems: 1) rzeka w Niemczech, ma źródło w Westfalji, wpada do Dollart, zatoki morza Niemieckiego; 2) miasteczko i kąpiele mineralne w pruskiej regencji Wiesbaden, o pół mili od Koblencji, położone w powabnej dolinie; źródła tutejsze należą do cieplic alkaliczno-ziemnych o temperaturze 28° — 50° Cels.; zalecane są w wielu dolegliwościach.

Emu czyli *struś australski* — ptak biegający, spokrewniony ze strusiem; nie ma jednak pięknych piór w skrzydłach i ogonie, całe bowiem upierzenie jego jest włosiste. Zamieszkuje Australję i Tasmanję.

Emulacja (z łac.), współzawodnictwo, współubieganie się. *Emulować*—współzawodniczyć, iść o lepsze, rywalizować.

Emulsja (z łac.)—płyn mleczny lub bladawo-siny, którego mleczność jest skutkiem zawieszenia w nim nieosiadających, drobniutkich kuleczek tłuszczu lub żywicy. Do emulsji naturalnych należy mleko (ob.). Emulsja tworzy się

skoro zmieszamy z wodą alkoholowy roztwór jakiejś żywicy, albo olejku lotnego, np. wody kolońskiej, perfum. Z każdego tłuszczu i wody można zrobić emulsję, zaprawiając wodę gumą lub kilkoma kroplami potażu gryzącego i kłócąc je silnie z tłuszczem w zakorkowanej butelce.

En carrière (z franc., czyt. *an karjer)*—galopem, cwałem, w największym pędzie.

Encyklika (z grec.), *okólnik,* dawniej zwało się tak każde pismo, wydane przez biskupa do gminy; później nazwę tę zastosowano tylko do pism, wydawanych przez samego papieża do biskupów.

Encyklopedja (z greck.).—Pod nazwą encyklopedji rozumiemy dzieła, obejmujące treść wszelkich gałęzi wiedzy ludzkiej. Taka encyklopedja nazywa się *powszechną.* Oprócz powszechnych są encyklopedje *specjalne,* poświęcone jednej tylko gałęzi wiedzy, np. medycynie—encyklopedja lekarska, rolnictwu—rolnicza, wychowaniu—wychowawcza albo pedagogiczna i t. p.—Encyklopedje bywają albo *systematyczne,* traktujące wiedzę według pewnej klasyfikacji, albo *alfabetyczne,* jak niniejsza i większość dzieł tego rodzaju. Już w wiekach starożytnych i średnich były próby układania w pewnym systematycznym porządku rozmaitych wiadomości; za pierwszą encyklopedję uważać jednak należy dzieło wydane pod tym tytułem w Paryżu przez Diderot'a i d'Alembert'a (tak zwanych *encyklopedystów* francuskich) między 1751 a 1772 r. Nastąpiły później liczne naśladownictwa.—W literaturze polskiej za pierwszą encyklopedję uważać należy *Nowe Ateneum,* wydawane między 1746 a 1756 r. przez ks. B. Chmielowskiego; potem ułożeniem encyklopedji zajął się biskup Ignacy Krasicki, wydając w r. 1781 *Zbiór potrzebniejszych wiadomości, porządkiem abecadłowym ułożonych.* Obecnie w zakresie encyklopedycznym posiadamy kilkanaście dzieł, naogół jednak literatura nasza w tym zakresie jest uboga.

Endemja — choroba panująca stale w pewnej miejscowości wskutek niehygjenicznych warunków, jak: niezdrowego gruntu, zanieczyszczonego zarazkami powietrza i wody, niezdrowych materjałów spożywczych i t. p. Febry błotne, kretynizm, wole, żółta febra i t. p. są *chorobami endemicznemi.*

En détail (z franc., czyt. *an detaj)* szczegółowo, drobnostkowo, częściowo, na małą skalę.

Endosmoza, ob. *Osmoza.*

Endymjon (mitologiczna postać grecka)– kochanek Seleny, bogini księżyca; uosobienie wiecznej młodości i rozkosznych marzeń.

Endywja — gatunek *cykorji,* zwany także *szczerbakiem.* Liście jej są jadalne jako sałata.

Eneasz (mityczna postać grecka) syn Anchizesa i Afrodyty, bohater trojański, uciekł z Troi, walącej się w gruzy i po długiem błąkaniu po morzach, przybił do ziemi Italskiej, gdzie nad Tybrem w krainie króla Latynusa osiadłszy, ożenił się z córką jego Lavinią. Syn jego *Eneasz Silvius* był założycielem miasta Alba Longa, które dało początek Rzymowi.

Enema, ob. *Lewatywa.*

Energja—w naukach fizycznych tak nazwano zapas sił, dzięki któremu ciało spełnia lub zdolne jest spełnić jakąś pracę mechaniczną, t. j. wprawić w ruch inne ciało, lub jego cząsteczki, wywołując zjawiska ciśnienia, ciepła, światła, elektryczności i t. p. Aby kamień położyć na wzniesionem rusztowaniu albo na górze, zużywamy pewną ilość energji (w postaci wysiłku mięśni przez czas przenoszenia kamienia). Lecz energja, zużyta na podniesienie kamienia, nie znikła; tkwi ona w kamieniu i odnajdzie się z chwilą, kiedy trzeba będzie rusztowanie usunąć lub kamień strącić z góry. Kamień spadać

będzie z taką siłą, jakiej było potrzeba na jego podniesienie. Ta siła, tkwiąca w kamieniu podniesionym, zowie się *energją potencjalną, statyczną* lub *utajoną.* Energja kamienia w chwili spadania zowie się *kinetyczną,* czyli *siłą żywą.* Posiada ją każde ciało, znajdujące się w ruchu, gdyż ma ono zdolność utracić ten swój ruch lub jakąś część jego i natomiast wprawić w ruch inne ciało, z którem się zetknie. Energja kinetyczna może się zmienić na potencjalną, albo też odwrotnie. Zamiana taka ciągnie się nieustannie; energja nigdy zniknąć nie może. Prawda ta nosi w nauce miano *prawa zachowania energji.* Światło słoneczne, działając na roślinę, traci swą energję na wytworzenie materji roślinnej. Gdy roślinę palimy, energja potencjalna owych materji roślinnych zamienia się na kinetyczną, oddając otrzymane od słońca światło i ciepło. Podobne zamiany spostrzegamy w energji elektryczności, magnetyzmu i t. p.

Energja w pojęciu psychologicznem oznacza siłę charakteru, sprężystość i niezłomność woli zdolnej i gotowej zawsze do czynu, dzielność, wytrwałość.

En face (czyt. *an fas,* z franc.), z przodu; *en masse* (an mass)—tłumnie, w wielkiej ilości; *en passant* (an passan)—w przechodzie, mimochodem.

Enfant terrible (czyt. *anfan terribl,* z franc.)—dosłownie: straszne dziecko, właściwie dziecko przemądre, które wtrącając się do rozmowy starszych, wprowadza ich w kłopot; stosują to wyrażenie czasem i do starszych.

En gros (czyt. *an gro,* z franc.) znaczy: w całości, naogół, a także na wielką skalę. *Engrosistą* nazywają kupca, który nie trudni się sprzedażą drobiazgową, czyli detaliczną, lecz sprzedaje towar wyłącznie w większych ilościach, a więc znowu kupcom, dla dalszej rozprzedaży.

Enns, rzeka w Austrji, poczyna się na południe od Rastadt w Salzburskiem i ubiegłszy 260 klm., wpada do Dunaju pod miastem *Enns.*

En profil (czyt. *an profil,* z fran.) znaczy: z boku—t. j. patrząc z boku.

Ensemble, z franc. (czyt. *ansambl),* znaczy: razem, całość, np. mówi się: ensemble w teatrze jest dobry, co znaczy, że wszyscy aktorowie grają dobrze, nie psując przedstawienia.

Entomologja—nauka o owadach; stanowi dział zoologji. Ob. *Owady.*

Entrée, z francusk. (czyt. *antre),* wejście, wchód, wstęp, a także pieniądze za wstęp, np. na przedstawienie w teatrze.

Entrepreneur, z francusk. (czyt. *antrprener)*—przedsiębiorca.

Entuzjazm (z francusk.)—szlachetny zapał; robić coś z entuzjazmem jest to robić z wielkim i chwalebnym zapałem. Człowieka, odznaczającego się entuzjazmem, nazywamy *entuzjastą.*

Enuncjacja (z łac.)—wysłowienie, wyrażenie zdania lub myśli, ważne oświadczenie, złożone ze strony rządu w parlamencie.

Eoceniczna formacja, *eoceniczne pokłady,* także *formacja paryska,* w geologji nazwa spodnich pokładów trzeciorzędowych, składających się z pokładów piasków, gliny i wapienia, mniej więcej piaszczystego, położonych obok siebie. Występują tu już muszle dosyć podobne do współczesnych.

Eo ipso (z łac.)—tem samem.

Eol—podług wierzeń starożytnych Greków władca i bóg wiatrów na dalekich morzach zachodnich; przebywał na wyspie Eolji, otoczonej spiżowymi murami i skałami.

Eolidzi, *Eolczycy*, jedno z czterech plemion helleńskich.

Eolska harfa, właściwie *harfa Eola*—instrument muzyczny strunowy, w którym dźwięki wywołuje powiew wiatru, uderzającego o struny.

Eos, ob. *Aurora.*

Epakty, t. j. *liczby dodatkowe*, liczba dni, jaka upływa od ostatniego nowiu

w roku do dnia 1 stycznia roku następnego; epakty wskazują zatem *wiek księżyca* w dniu Nowego roku.

Epaminondas, bohater grecki, największy obywatel, mąż stanu i wódz tebański, ur. około 418 r. przed Chr., ze znakomitej ale niezamożnej rodziny; zwyciężył Spartan pod Leuktrą, wywalczył Tebom wielkie znaczenie w Grecji; poległ chlubnie w obronie ojczyzny, w bitwie pod Mantineją r. 362 przed Chrystusem.

Eparch (z grec. *Eparchos)*—tak nazywał się u starożytnych Greków urzędnik, piastujący władzę wojskową lub administracyjną. Później miano to nadawano zarządcom poszczególnych prowincji, zwanych *eparchjami*. Obecnie w kościele grecko-katolickim djecezje biskupie lub arcybiskupie zowią się niekiedy *eparchjami,* a biskupi — *eparchami.*

Epiczna poezja, ob. *Epos.*

Epidemje *(choroby nagminne).*—Epidemją zwiemy chorobę powstającą nagle w pewnej miejscowości i dotykającą znaczną ilość osób jednocześnie. Przyczyną epidemji bywają zarazki, bakterje, rozpleniające się bardzo szybko przy sprzyjających warunkach, np. wskutek braku asenizacji, nieuwzględnienia wymagań hygjeny i t. p. Walka z epidemją polega na dezynfekowaniu miast, ulic, mieszkań, odzieży chorych; na niszczeniu bakterji w wodzie i produktach spożywczych (gotowanie), na odosobnieniu chorych, na skrupulatnem unieszkodliwieniu ich wydzielin. Do chorób epidemicznych należą: cholera, dysenterja, ospa, szkarlatyna, odra, influenza i t. d.

Epigoni (z grec. *Epigonoi),* t. j. później urodzeni; tak w podaniach greckich nazywają się synowie siedmiu bohaterów, którzy wyruszywszy przeciwko Tebom, wszyscy z wyjątkiem Adrasta, ponieśli śmierć. Synowie ich celem pomszczenia klęski ojców, przedsięwzięli w 10 lat później zbrojną wyprawę przeciw Tebańczykom i odnieśli nad nimi zwycięstwo. W literaturze i naukach nazywają epigonami takich ludzi, którzy nie będąc twórcami nowych kierunków, poprzestają na przetwarzaniu i rozpowszechnianiu form i pomysłów wielkich swoich poprzedników. Tak naprzykład: naśladowcy wielkich naszych poetów Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego są względem nich *epigonami.*

Epigraf (z greck.), wszelki napis, zazwyczaj treściwy na budowli, pomniku, medalu i t. p. W nowszych zaś czasach oznaczają tym wyrazem podpis, lub napis na spodzie ryciny, na czele książki, albo rozprawy, u nas także *godłem* nazywany, a wyrażający w niewielu słowach treść i ducha danego dzieła.

Epigrafika — nauka o odczytywaniu dawnych napisów na murach, kamieniach, pomnikach.

Epigramat. Epigramatami nazywamy krótkie dwu, najwyżej kilkuwierszowe utwory, zawierające jakąś myśl moralną lub postrzeżenie obyczajowe. Epigramatem nazywa się także krótki a złośliwy wierszyk, wymierzony przeciw pewnej osobie.

Epikur, filozof grecki, żył około r. 300 przed Chr. Uczył, że najwyższem szczęściem człowieka jest przyjemność, jaką daje życie cnotliwe i sumienne spełnianie obowiązków. *Epikurejczykiem* nazywa się wyznawca nauki Epikura. Ponieważ niektórzy nie zwracają uwagi na to, że Epikur zalecał jedynie przyjemność, jaką daje życie cnotliwe, i mniemają, że chodziło mu o przyjemność wogóle, przeto epikurejczykami nazywamy tych, co gonią za przyjemnościami zmysłowemi.

Epilepsja, ob. *Padaczka.*

Epilog (z greck. *Epilogos),* ostatnia część przemówienia lub rozprawy naukowej, w której autor streszcza zwykle główne punkta całego dzieła, albo daje dowody na ich poparcie, albo wreszcie z całego toku rozumowania ostateczny wyciąga wniosek. W powieściach epilogiem nazywa się zazwyczaj ostatni rozdział, w którym już po właściwem zakończeniu mieszczą się wiadomości o dalszych losach i kolejach postaci występujących w powieści. Najczęściej epilogu i prologu (ob.) używa się w dramacie.

Epir, kraj w północno-wschodniej stronie Grécji, bardzo górzysty i od strony morza mało przystępny. Z tego powodu nie rozwinęła się w Epirze oświata, a Epiroci (szczep illiryjski) byli w starożytności i dzisiaj są ludem górskim, zdrowym i tęgim, ale bez wyższej kultury. W starożytności mieli własnych królów, z których zasłynął tylko jeden, Pyrrhus (ob.). Epir był później prowincją państwa rzymskiego, po upadku Rzymu odzyskał samodzielność, ale w XV wieku dostał się pod panowanie Turków. Odtąd jest częścią państwa tureckiego prócz południowego okręgu Arta, który od r. 1832 należy do Grecji.

Episkopalizm (z łacińsk.), nauka błędna, według której najwyższa władza kościelna spoczywa w ręku biskupów, papież zaś jako pierwszy między równymi znajduje się pod powagą biskupów. System episkopalny występuje głównie w w. XV i objawia się na soborach w Konstancji i Pizie, upada jednak w w. XVI po soborze Trydenckim. Ostatni sobór watykański za czasów Piusa IX, ogłaszając nieomylność papieża w rzeczach wiary i obyczajów, potępił tem samem episkopalizm. W kościele ewangelickim prawa biskupów przeszły przeważnie w ręce władców świeckich. *Kościół episkopalny* angielski zachował godność i władzę duchowną biskupów, w przeciwstawieniu do tak zw. kościoła presbyterjańskiego, albo purytańskiego (ob.) i kościoła independentów, które odrzuciły całkowicie hierarchję kościelną.

Epistoła (z łac. *epistola* — list), wyraz używany często w dawnej polszczyźnie w znaczeniu pisma, listu wystosowanego do kogoś. Oznacza także część Mszy św. (po kolekcie), w której czyta się lub śpiewa wyjątek z jakiego listu apostolskiego, inaczej *lekcja.*

Epitafjum (z grec.)—napis na nagrobku; nagrobek.

Epitalamjum (z grec.)—pieśń weselna, wiersz ku uczczeniu państwa młodych.

Epitet (z grec.), jest to właściwie przymiotnik, położony przy rzeczowniku, dla odróżnienia nazwy danej rzeczy lub osoby od innych tegoż rodzaju. W mowie potocznej oznacza niekorzystny przydomek, dawany komuś, przezwisko.

Epizod (z grec.), ustęp poematu, powieści, historji, nie należący do głównej akcji; wypadek, zdarzenie, opis zdarzenia, zbaczający od głównego przedmiotu.

Epizootja czyli *pomorek, pomorowe choroby*—są to choroby zaraźliwe, napastujące jednocześnie większą ilość zwierząt. Do ważniejszych takich chorób należą: nosacizna, karbunkuł, księgosusz, zaraza płucna, zaraza pyska i racic, czerwonka u świń, cholera kur i inne. Przyczyną ich bywa zawsze jakiś zarazek (bakterja), znajdujący się w organizmie chorym; przenosząc się na zdrowe zwierzęta, wywołuje u nich tę samą chorobę.

Epoka (z grec.), okres czasu, obejmujący pewne wyraźne stadjum rozwoju historycznego; w astronomji—chwila, od której liczy się bieg ciała niebieskiego: planety, komety lub księżyca.

Epolety (z franc.), zwane z niemiecka *szlifami*, są to naramienniki, które niegdyś stanowiły część uzbrojenia; dziś służą tylko za odznakę oficerską u mundurów wojskowych i cywilnych.

Epos—wyraz pochodzenia greckiego, pierwotnie oznaczał: mowę, opowiadanie. Historycy literatury wyrazem tym oznaczają jeden z czterech głównych działów, na które podzielono utwory poetyckie. Ogólny dział epiki dzielą jeszcze na: epopeję właściwą, powieść poetycką, romans, nowelę, rapsod, gawędę, sielankę i t. d. Tu zaliczają także śpiewy historyczne, ballady, bajki, fantazje, jednem słowem wszystkie utwory, których formą najogólniejszą

jest opowiadanie. Zaczątki epiki dostrzedz można u ludów stojących jeszcze na niskim stopniu cywilizacji. Zazwyczaj są to pieśni o czynach bogów i bohaterów, które potem wiąże dłoń poety w jednolitą całość. Tak powstały najstarsze epopeje indyjskie i greckie. W literaturze polskiej najwięcej ceniony utworem epicznym jest „Pan Tadeusz“ Mickiewicza.

Epruwetka, *próbówka*, małe naczynie szklane, służące w laboratorjach do robienia prób i doświadczeń przy badaniach chemicznych.

Era — okres czasu zapoczątkowany niezwykle ważnem wydarzeniem dziejowem, od którego zaczyna się nowa rachuba lat. Era chrześcijańska zaczyna się od chwili urodzenia Chrystusa Pana; żydzi liczą lata od stworzenia świata, przypadającego wedle ich rachunku na 3761 lat przed urodzeniem Chrystusa. Era mahometańska, tak zw. *Hedżyra*, poczyna się w r. 622 ery chrześcijańskiej (od ucieczki Mahometa z Mekki do Medyny).

Erazm *Dezyderjusz*, ur. 1467 r. w Rotterdamie i stąd nazwany *Erazmem Rotterdamskim*, um. 1536 r.; uczony humanista niemiecki, autor i krytyk, popierał reformację, lecz nie godził się z Lutrem.

Erazm *Ciołek Vitellius*, dyplomata i biskup płocki w XVI wieku; skończył akademję krakowską ze stopniem doktora filozofji, r. 1501 został sekretarzem króla Aleksandra; dzięki królowi, choć nieszlachcic, został kanonikiem kapituły krakowskiej, r. 1503 biskupem płockim; odbywał wiele poselstw do papieży; był wielkim opiekunem i krzewicielem oświaty; na sejmie w Augsburgu miał sławną mowę, wzywającą chrześcijan do wojny przeciw Turkom; mianowany kardynałem; um. r. 1522.

Erb—pierwiastek, jego symbol chemiczny *Er*. Należy do bardzo rzadkich metalów, spotykany w nadzwyczaj małych ilościach. Zastosowania nie ma.

Erckman-Chatrian, wspólne nazwisko dwuch francuskich romansopisarzy, wydających pod tem mianem pisane do wspólki dzieła. *Erckman Emil*, ur. r. 1822 w Pfalzburgu w Lotaryngji, um. r. 1899; *Chatrian Aleksander*, ur. r. 1826 w okolicy Pfalzburga, um. r. 1890. Całą serję romansów poświęcili dwaj ci autorowie odtworzeniu epoki wojen rzeczypospolitej i pierwszego cesarstwa, wyśmienicie malując zwyczaje swego kraju w owym pamiętnym okresie.

Ereb, podziemie, kraj umarłych, piekło, wedle wyobrażeń starożytnych Greków.

Erekcja (z łac. *erectio*—podniesienie, wystawienie), oznacza założenie, fundację, ale nietylko kościołów, lecz wogóle gmachów.—Nabrzmienie niektórych tkanek ciała zwierzęcego, zwłaszcza tak zw. ciał jamistych narządów płciowych.

Erem—pustelnia; *eremita*—pustelnik.

Eretrja, teraz Palão-Castro, jedno z najdawniejszych miast greckich na wyspie Eubei; żeglugą i handlem urosło do wysokiego znaczenia, szczególnie w VI w. przed Chr.; mieszkańcy Eretrji założyli wiele kolonji w Tracji i Italji i podbili kilka wysp.

Erfurt, stolica obwodu regencyjnego prowincji saskiej w Prusach, od r. 1814 silna forteca drugiego rzędu; posiada mnóstwo starożytności i budowli godnych uwagi, jak np. katedrę gotycką z XII wieku.

Ergo (z łac.), a więc, a zatem.

Erie, najbardziej południowe z pięciu wielkich jezior kanadyjskich w Ameryce Północnej; powierzchnia jego obejmuje 25.800 klm. kw.

Eris, w mitologji greckiej bogini niezgody.

Erlau (madz. *Eger*, słow. *Jagier*), stolica komitatu Heveskiego na Węgrzech, posiada wielkie winnice, dostarczające wybornego wina czerwonego.

Ermitaż (z franc. pustelnia), miejsce ustronne w parkach, w wieku XVIII ulubiona ich ozdoba. — *Ermitażem* nazywa się wspaniały gmach w Petersburgu, przyległy do cesarskiego pałacu Zimowego; obejmuje on bibljotekę, zbiór antyków, medali i monet, galerję obrazów, zbiór rycin i rysunków oryginalnych.

Eros, bożek miłości, ob. *Amor*.

Erotomanja, *obłęd miłosny*.

Erotyczna poezja, rodzaj poezji lirycznej (ob.), która opiewa miłość. Wiersze tego rodzaju nazywają się *erotykami*; najważniejsze między nimi są anakreontyki (ob. *Anakreon*) i pieśni miłosne.

Erozja lub *wyżłabianie*. — Geologja oznacza tym terminem działanie żłobiące, jakie bieżąca woda, lodniki, deszcze, wiatry wywierają na powierzchnię ziemi. Zjawiska erozji po zjawiskach wulkanicznych są jednym z ważniejszych czynników, od których zależy postać powierzchni ziemi. Działania erozyjne datują się od najpierwotniejszych okresów geologicznych, od chwili, kiedy na wystygłej skorupie ziemskiej mogła się utrzymać woda.

Errare humanum est (łac.), błądzić jest rzeczą ludzką. Słowa Seneki Starszego.

Errata, wykaz błędów, zwłaszcza błędów drukarskich, zamieszczany na końcu lub na początku książki.

Erudycja (z łac.), uczoność, wysokie wykształcenie naukowe, rozległa wiedza w pewnym kierunku.

Erupcja, ob. *Wulkan*.

Eryk (szwedz. *Eirik*), imię skandynawskie, noszone przeważnie w wiekach średnich przez królów szwedzkich, duńskich, norweskich, książąt szlezwickich z rodu Abla, pomorskich i innych.

Erytreja, *Eritrea*, kolonja włoska w Afryce, nad morzem Czerwonem. Obejmuje 247.300 klm. kw., z ludnością 220.000 mieszk., śród których jest 3.500 Europejczyków.

Erywań, miasto gubernjalne na Kaukazie, zdobyte przez generała Paskiewicza, który za to został mianowany hrabią Erywańskim; od 1828 r. należy do Rosji; liczy 30.000 ludności.

Erzepki *Bolesław*, ur. r. 1852, współczesny badacz języka polskiego i dawniejszej jego literatury, bibljotekarz Towarzystwa przyjaciół nauk w Poznaniu.

Erzerum lub *Arzerum*, główne miasto wilajetu tejże nazwy w Turcji Azjatyckiej; leży u źródeł rzeki Kara-Su (Eufratu), pod względem wojennym i handlowym nader ważne.

Es, czwarty ton skali djatoniczno-chromatycznej; nuta *e* z bemolem.

Eschines (z grec. *Aischines*), najsławniejszy po Demostenesie mówca grecki, ur. w Atenach r. 389 przed Chrystusem.

Eschylos, właściwie *Aischylos*, znakomity poeta i twórca greckiej tragedji (ob.), żył w końcu VI i pierwszej połowie V wieku przed Chrystusem. Z bardzo licznych dzieł jego dochowało się do dziś siedm tragedji.

Escorial (czyt. Eskurjal) — klasztor w Hiszpanji, zbudowany przez króla Filipa II w kształcie najwspanialszego pałacu z kościołem, w którym są grobowce królów hiszpańskich. Bibljoteka Escorialu liczy wiele cennych dzieł i rękopisów.

Esencja. Esencjami nazywają wyciągi alkoholowe lub wodne z roślin, lub nasion wonnych, roztwory olejków eterycznych w alkoholu, używane w perfumerji i likiernictwie do przygotowania zapachów złożonych i aromatyzowania wódek i likierów.

Eskadra (z franc.), mała flota wojenna, czyli flotylla, zostająca pod osobnem dowództwem wice-admirała, kontradmirała, lub komandora.

Eskimo, *Eskimowie*, szczep, zamieszkujący wybrzeża podbiegunowe Ameryki Północnej, Grenlandji i wysp sąsiednich; nazwa Eskimo, która znaczy „zjadacze mięsa surowego“, nadana im została przez sąsiadów; we własnym

języku nazywają się oni *innuit*, t. j. ludzie. Ogólna liczba ich nie przekracza 40.000. Według jednych tworzą Eskimowie upośledzony odłam rasy amerykańskiej, według innych należą do rasy mongolskiej. Wzrostu są bardzo niskiego, twarz mają szeroką i płaską, wargę spodnią grubą, nos mały, włosy czarne i długie, palce krótkie, ciało miękkie i obwisłe. Są dobroduszni i uczciwi,

Fig. 12. Eskimowie z Labradoru.

gościnni, odważni, przywiązani do ziemi rodzinnej, lecz przytem leniwi i niedołężni. Odzież przysposabiają sobie z podwójnej skóry psów morskich, wywróconej włosem na wewnątrz. W lecie mieszkają w namiotach obłożonych skórami renów, w zimie w chatach ze śniegu. Pożywienie Eskimów składa się z mięsa renów, psów i ptaków morskich, ryb, jaj, tłuszczu psa morskiego i tranu, który im służy za napój. Polowanie na psy morskie i reny stanowi główne ich zatrudnienie.

Eskonto, *dyskonto, skonto, dyskont.* Tak się nazywa przy skupie *weksli* wynagrodzenie za opłacony już procent, albo sam procent, oraz sama czynność skupywania weksli.

Eskorta. Tak nazywa się zbrojny oddział wojska pod komendą osobnego dowódcy, towarzyszący transportowi pieniędzy, amunicji, prowiantu, bagaży wojskowych, chorych, rannych lub jeńców, dla zapewnienia ich bezpieczeństwa.

Eskulap, ob. *Asklepjos.*

Esparceta albo *sparceta* — rodzaj rośliny z rodziny *motylkowatych.* Ma łodygę podnoszącą się, liście pierzaste, bez wąsów; kwiaty różowe, zebrane w kłos; strąki krótkie, spłaszczone. Jest to roślina trwała, kilkoletnia, lubiąca grunt wapienny; na piasczystym lub gliniastym nie udaje się dobrze Wraz z lucerną i koniczyną należy do najlepszych roślin pastewnych; pszczoły bardzo chętnie nawiedzają jej kwiaty. Spotyka się u nas w stanie uprawnym jak również dziko.

Esperanto, język międzynarodowy sztucznie skombinowany przez L. Zamenhoffa.

Esplanada (z franc.), niezabudowana i wolna przestrzeń, którą pozostawia się w warownych miastach pomiędzy wałem cytadeli a samem miastem, aby nieprzyjaciel pod osłoną murów nie mógł podstępować pod cytadelę.

Essen, miasto w Prusach, liczące 80.000 mieszkańców, posiada wiele fabryk. Wśród nich słynie Kruppa fabryka stali lanej i dział.

Este, starożytny ród książęcy włoski. Z niego pochodzili książęta Modeny i Ferrary, którzy pielęgnowali sztukę i piśmiennictwo. Jedyna córka ostatniego księcia z tego rodu wyszła za Ferdynanda, najmłodszego syna Franciszka I cesarza niemieckiego i Marji Teresy, wskutek czego przyjął on do rodowego swego nazwiska Habsburg także nazwisko Este. Ostatni z tej gałęzi Habsburgów był Franciszek V książę Modeny, którą utracił w r. 1859, zmarł w r. 1875. Majątek po nim odziedziczył najstarszy syn arcyksięcia Karola Ludwika, *Franciszek Ferdynand Este*, obecny następca tronu austrjackiego.

Esteja, pseudonim Skórzewskiej, współczesnej nowelistki polskiej.

Ester, Izraelitka, zwana pierwotnie Hadasą (mirt); po śmierci ojca przyjęta za córkę przez wuja swego Mardocheusza i wychowana w Suzie, rezydencji zimowej króla perskiego Asswerusa (Kserksesa), który zaślubił ją pod imieniem Estery i poświęcił dla niej Amana, ulubieńca swego. Jej imieniem nazwaną została jedna z ksiąg Starego Testamentu.

Esterka, Zydówka, która miała być kochanką króla polskiego Kazimierza Wielkiego. Historja nie podaje o niej pewnych wiadomości. Opowiadają, że pochodziła z Opoczna, że za jej wpływem król nadał Żydom przywileje i t. d.

Estета (z greck.), rozważający wszystko ze stanowiska estetycznego; piszący o sztuce.

Estetyczny (z greck.)—zgodny z zasadami i poczuciem piękna; piękny.

Estetyk (z greck.)—znawca piękna, sztuki, człowiek mający poczucie piękna.

Estetyka (z greck.), nauka o objawach piękna, o poczuciu piękna w życiu, sztuce, literaturze; filozofja sztuki.

Estkowski *Ewaryst*, zasłużony pedagog, ur. r. 1820 w W. Ks. Poznańskiem, ukończył seminarjum w Poznaniu i w tymże zakładzie był przez pewien czas nauczycielem, potem pracował prywatnie na polu pedagogicznem; założył w Poznaniu Towarzystwo pedagogiczne; redagował różne czasopisma. Napisał: „Żywot uczciwego człowieka", „Książka do pierwszego czytania" i kilka dziełek ludowych; um. r. 1856.

Estlandzka gubernja, ob. *Estońska gubernja.*

Estońska gubernja, *Estlandzka gub., Estonja*, jedna z trzech rosyjskich gubernji Nadbałtyckich, obejmuje razem z częścią jeziora Pejpuskiego, tudzież wyspami Dagö, Worms i innemi 20.248 klm. kw. z 204.000 mieszkańców (Czuchońcy, Rosjanie i Niemcy). Głównem zatrudnieniem ludności jest rolnictwo i hodowla bydła. Miasto gubernjalne— *Rewel.* W XII i XIII w. kraj ten podlegał Duńczykom; w r. 1347 Waldemar IV sprzedał go Rycerzom Inflanckim, w r. 1561 Eryk XIV zajął go pod panowanie szwedzkie, pod którem pozostawał do r. 1710. Piotr W. zdobył tę prowincję i wcielił do cesarstwa Rosyjskiego.

Estrada, pomost wzniesiony na posadzce pokoju lub na placu, służący dla pomieszczenia katedry, mównicy, orkiestry; wzniesienie w sali tronowej.

Estragon — gatunek bylicy, zwany także *dragankiem;* hodowany do użytku kuchennego (do zup), na dodatek do sałaty, oraz do musztardy i octu estragonowego.

Estreicher *Karol*, znakomity bibljograf polski, ur. 1827 r., um. 1908 r.; po ukończeniu wydziału prawniczego w uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, przez pewien czas był bibljotekarzem bibljoteki publicznej w Warszawie (obecnie uniwersytecka), profesorem bibljografji w warszawskiej Szkole Głównej, a od r. 1868 bibljotekarzem bibljoteki Jagiellońskiej w Krakowie i profesorem uniwersytetu krakowskiego. Wydał w kilkunastu tomach dzieło pomnikowe p. t. „Bibljografja polska"; prócz tego opracował kilka wartościowych dzieł bibljograficznych, napisał kilka życiorysów, jak A. Mickiewicza, W. Pol, W. Puttkamera i inne, przetłumaczył około 30 komedji i dramatów i t. d. Wogóle Estreicher położył wielkie zasługi na polu nauki i piśmiennictwa polskiego.

Estremadura: 1) okolica w Hiszpanji, leżąca między Portugalją a Nową Kastylją, skrapiana Tagiem i Gwadjaną; hodowla bydła, owiec i kóz stanowi główne zajęcie jej mieszkańców; 2) prowincja portugalska, pomiędzy oceanem

Atlantyckim, Alemtejo i Beirą, z miastem stołecznem Lizboną. Jest to kraj przerznięty na północy pasmami gór, przedzielony rzeką Tagiem na dwie części.

Esy-floresy (Esy—od litery S, floresy—z łac. od flos, flores—kwiaty), girlandy, ozdoby w zygzaki, wężyki w architekturze, malarstwie i snycerstwie, jako też w starych rękopisach i pierwotnych drukach.

Eszelony (z franc. dosłownie szczeble drabiny), szyk bojowy, w którym każdy następny oddział jest bardziej cofnięty od poprzedniego, stojącego obok.

Etapy (z franc. *etape*, popas, wypoczynek), na traktach wojskowych miejsca, w których zgromadzone są zapasy żywności i środki transportowe dla potrzeby przechodzących wojsk. Miejsca takie bywają zwykle oddalone od siebie o jeden dzień drogi, a droga, przy której leżą, zowie się *drogą etapową*. Podobnież etapy urządzane bywają dla przeprowadzanych więźniów i zesłańców.

Etat, pensja, płaca służbowa, jako też suma przeznaczona na utrzymanie jakiejś władzy lub urzędu, stąd wyrażenie *być na etacie*, znaczy pobierać płacę podług stałej normy. Urzędnicy, tracący posadę z powodu reorganizacji władzy lub zniesienia danego urzędu, uważają się za *spadłych z etatu*.

Etażerka (z franc.), półki o kilku kondygnacjach, odsłonięte z boków, przeznaczone na książki i eleganckie drobiazgi; rodzaj patery, naczynie na wysokiej nóżce o kilku kondygnacjach.

Et caetera, skrócone *etc.* (łac.) — i tak dalej, i tam dalej, i inne, i t. p.

Eter. Dla wyjaśnienia niektórych zjawisk fizycznych przyjęli uczeni hypotezę (przypuszczenie) istnienia ciała, zwanego eterem. Jest to zdaniem ich materja niezmiernie subtelna, nieważka, wypełniająca zarówno przestrzenie międzyplanetarne, jak i najdrobniejsze, okiem ludzkiem niedostrzegalne przestrzenie między cząsteczkami ciał. Drganiem cząstek eteru objaśniają uczeni zjawiska światła, ciepła, elektryczności.

Etery, ciecze bezbarwne, nader lotne i łatwo zapalne, o silnym właściwym zapachu; otrzymuje się je przez dystylację wyskoku z kwasem siarkowym. Stanowią one środki znieczulające; para eteru, zmieszana z powietrzem, silnie wybucha. *Eteryczne olejki*—lotne, najczęściej silnie pachnące olejki, otrzymywane głównie z różnych roślin.

Etjopja. Tak się zwała u starożytnych część Afryki, leżąca na południe Egiptu i zamieszkana przez rasę czarną; w ściślejszem znaczeniu Etjopją nazywano dzisiejszą Nubję i Abisynję, okolice przerznięte Nilem. *Etjopowie* mieli barwę skóry czarną, byli dobrego wzrostu silnie zbudowani; żyli długo; łagodni i spokojni, lecz o niskim poziomie kultury, dzielili się na wiele pokoleń i mieli dość piękne i duże miasta.

Etna, największy i najwyższy z czynnych wulkanów europejskich; wznosi się w północno-wschodniej części Sycylji na równinach Katanji; sięga 3.313 metrów wysokości. Krater czyli otwór tego wulkanu ma 25 klm. kw. powierzchni i dochodzi 1.000 metrów głębokości.

Etnografja (z greck.), nauka o ludzie, jego obyczajach, sposobie życia, właściwościach umysłowych, pieśniach, legendach, wierzeniach; ludoznawstwo.

Etnologja (z greck.), nauka o ludach i o rasach ludzkich, plemionach, wraz z ich właściwościami anatomicznemi i obyczajowemi.

Etolja, jedna z części starożytnej Grecji, leżała między Lokrydą, Dorydą, Tesalją, Epirem, Akarnanją i zatoką Koryncką.

Etrurja (później *Tuscia*), kraina w starożytnej Italji nad morzem Tyreńskiem, okolona Apeninami, rzeką Macra i Tybrem; mieszkańcy jej *Etruskowie*, *Tusci* posiadali instytucje państwowe (rodzaj arystokracji kapłańskiej), wyznawali religję, opierającą się na czci ciał niebieskich; trudnili się rolnictwem, handlem i żeglugą; sztuki piękne wysoko stały w Etrurji; etruski styl budownictwa miał wielki wpływ na budownictwo rzymskie; pozostałe zabytki: naczynia gliniane, roboty kruszcowe i t. d. świadczą o wysokiej kulturze artystycznej Etrusków. Język etruski, którego szczątki przechowały się w napisach, jeszcze nie jest dostatecznie zbadany. Największy rozkwit potęgi Etrusków przypada między 800 a 500 r. przed N. Chr. Potem Etruskowie pokonani i podbici przez Rzymian, przez pewien czas zachowali swoją odrębność, ale za czasów Sulli wytępieni niemal doszczętnie, zniknęli z widowni świata.

Et tu, Brute, contra me! (łac.)— i ty, Brutusie, przeciwko mnie! —Słowa Juljusza Cezara, wypowiedziane do przybranego syna Brutusa, w chwili, gdy na czele spiskowców godził na jego życie.

Etuda, *etiuda* (z franc. ćwiczenie, studjum), utwór muzyczny, którego granie ułatwia studjującym muzykę nabycie wprawy i doskonałości technicznej.

Etyka (z greck. ethos—obyczaj), nauka o zasadach moralności, zajmuje się ustaleniem tych zasad i wskazuje sposoby zastosowania ich w życiu. Etyka jest *religijną* i stanowi część teologji (ob.), jeżeli opiera się na Objawieniu i nauce Kościoła; *filozoficzną* i stanowi część filozofji (ob.), jeżeli usiłuje rozwiązać swe zadanie jedynie przy pomocy rozumu.

Etykieta (z franc.): 1) przepisy określające zwyczaje i ceremonje ustalone na dworach monarszych; ceremonjał; forma obcowania przestrzegana w wyższych warstwach towarzystwa; 2) kartka z napisem, przytwierdzona do jakiegoś przedmiotu, oznaczająca jego zawartość.

Etyl (chem.), węglowodór ($C_2 H_5$), w stanie wolnym w przyrodzie nieznany. Rodnik całego szeregu ciał chemicznych organicznych, między innymi eteru etylowego, znanego powszechnie pod nazwą eteru, używanego w medycynie,— czasem używany jako krople do wódki celem podniesienia upajających jej własności.—Nazwa etyl pochodzi od etanu ($C_2 H_6$), gdyż przez odjęcie jednego atomu wodoru otrzymujemy etyl ($C_2 H_5$).

Etylen (chem.), węglowodór ($C_2 H_4$), nazwa pochodzi z tegoż szeregu, co etan i etyl, gdyż po odjęciu jednego atomu wodoru od etylu, otrzymujemy etylen. Rodnik grupy olefinów. Gaz wolny, ciężki, przy parowaniu ochładza się silnie, używany do otrzymywania sztucznych temperatur niskich w chłodnicach. Zmieszany z powietrzem, wybucha w zetknięciu z płomieniem.

Etymologja (z grec.), część gramatyki, nauka badająca pochodzenie wyrazów od ich pierwiastków i zmiany, jakim pierwiastki wyrazów podlegają w odmianach przez różne formy.

Eubea, wyspa (3.775 klm. kw., t. j. 63 mile kw.) na morzu Egejskiem, tuż przy wschodnim brzegu Grecji. Dzisiaj nazywa się także *Negroponte*. Liczy 90.000 mieszkańców i należy do Grecji.

Eucalyptus, ob. *Rozdręb*.

Eucharystja (z grec.), dosłownie dziękczynienie; Ostatnia Wieczerza Pańska, Sakrament Ciała i Krwi Pańskiej.

Eufrat, rzeka, wytryskująca na wyżynie Armenji opodal miasta Erzerum, przebija się przez góry Tauryjskie i płynie przez pustynię syryjsko-arabską. Tuż przed ujściem łączy się Eufrat z rzeką Tygrem; połączone rzeki zowią się Szat-el-Arab. Tygrys wypływa opodal źródeł Eufratu, ale płynąc wprost ku zatoce perskiej, dwukrotnie oddala się i zbliża do niego. Kraj między Eufratem i Tygrem położony nazywał się niegdyś Mezopotamją, t. j. Międzyrzeczem, i był w starożytności siedzibą potężnych państw: Babilonji i Assyrji. Przez sztuczne nawodnienie umiano

tam tak wyzyskiwać wylewy tych rzek, jak w Egipcie wylewy Nilu. Pod mahometańskimi rządami Turków kraje te zubożały zupełnie. Miasta: Mossul i Bagdad nad Tygrem i Basra nad Szat-el-Arabem mają jeszcze nieja'kie znaczenie handlowe.

Eugenja, cesarzowa francuska, żona Napoleona III. Ojcem jej był hrabia de Montijo, a matką córka konsula angielskiego w Maladze. Eugenja, słynna z piękności, w r. 1853 poślubiła Napoleona III. Jako cesarzowa wywierała wielki wpływ na politykę Francji. Od chwili upadku Napoleona III w r. 1870 i po śmierci jedynego syna Ludwika (w r. 1879), żyje Eugenja w samotności i ciszy.

Eugenjusz *Franciszek, ks. Sabaudzki,* znany w całej Europie pod nazwą *Księcia Eugenjusza,* najznakomitszy wódz swego wieku i biegły polityk, ur. r. 1663, um. r. 1736 w Wiedniu. Jako najmłodszy z pięciu synów Eugenjusza Maurycego, księcia Sabaudji, przeznaczony był do stanu duchownego, atoli odwaga i żywość charakteru wprowadziły go na inną drogę; urażony żartobliwem przyjęciem przez króla francuskiego Ludwika XIV prośby o zaliczenie go do muszkieterów gwardji, wszedł r. 1683 do służby wojskowej austrjackiej i nietylko jako wielki wódz, ale także jako mąż stanu aż do śmierci oddawał domowi austrjackiemu wielkie usługi.

Euklides *(Euklejdes),* matematyk, żył około r. 300 przed Chr. na dworze Ptolemeusza Lagi. Zebrał wszystkie za jego czasów znane prawdy matematyczne, rozwinął je, uporządkował i udowodnił; uważany jest za twórcę geometrji.

Eumenidy, pierwiastkowo *Erynje,* po łac. *Furje* (t. j. złośnice wściekłe)—w najdawniejszych mitach greckich siostry bogiń losu, służebnice sprawiedliwości, dręczycielki winowajców, mścicielki każdej zbrodni.

Eunuch (z greck.), kastrat, rzezaniec, trzebieniec. Eunuchami wogóle zwani są ludzie w sposób barbarzyński pozbawieni męskości, w szczególności zaś rzezańcy—niewolnicy, używani na Wschodzie przeważnie do strzeżenia haremów monarszych i magnackich.

Eupatrydzi (grec.), w starożytnych Atenach członkowie szlachetnych rodów, arystokracja.

Euphorbia, ob. *Wilczomlecz.*

Eureka, właściwie *Heureka* (z grec.—znalazłem). Okrzyk Archimedesa, gdy odkrył prawo oznaczania ciężaru ciał pogrążonych w cieczach.

Europa—część świata, w której żyjemy, obszarem po Australji najmniejsza, jedna z trzech, stanowiących t. zw. stary świat; swemu położeniu geograficznemu zawdzięcza Europa swoje znaczenie kulturalno-polityczne i historyczne. Europa z trzech stron oblana jest morzami, tylko na wschodzie wzdłuż gór *Uralskich* i nieco na południu wzdłuż gór *Kaukaskich* styka się ona z Azją. Na północy oblewa Europę ocean *Lodowaty Północny,* na zachodzie *Atlantycki.* Ten ostatni, wrzynając się głęboko w ląd dwoma rozgałęzionemi morzami: na północo-zachodzie *Bałtyckiem* i na południu *Śródziemnem,* tworzy liczne rozgałęzienia lądowe, t. j. półwyspy i wyspy. Morze Śródziemne oddziela Europę od Afryki, a jego północno-wschodnie rozgałęzienia (morze *Egejskie* i *Czarne)*—od Azji. Z półwyspów Europy do znaczniejszych należą: Skandynawski, Jutlandzki, Pirenejski, Apeniński, Bałkański i Krymski. Powierzchnia Europy (oprócz Kaukazu) wynosi 9.719.196 kil. kw. (około 176.700 mil kw.). Środkowa i południowa Europa jest krajem górskim. W wyższym, południowym pasie górskim leżą najwyższe w Europie góry, śniegiem pokryte *Alpy;* rozgałęzienia ich na południu tworzą góry *Bałkańskie, Apenińskie* i *Pirenejskie.* Na wschodzie wyrasta z Alp łańcuch gór *Karpackich,* ograniczający wraz ze wschodnią częścią Alp—nizinę *Węgierską.* Na wschód i na północ Alp ciągną się niższe góry *Średnie*: na zachodzie *Francuskie* i na północy *Niemieckie.* Północny pas górski, *Skandynawsko-Brytański,* jest oddzielony od lądu Europy morzami i sam dzieli się na dwie części morzem *Północnem;* pas ten wypełnia tylko w części rozgałęzienia północne, a mianowicie północno-wschodnią część półwyspu

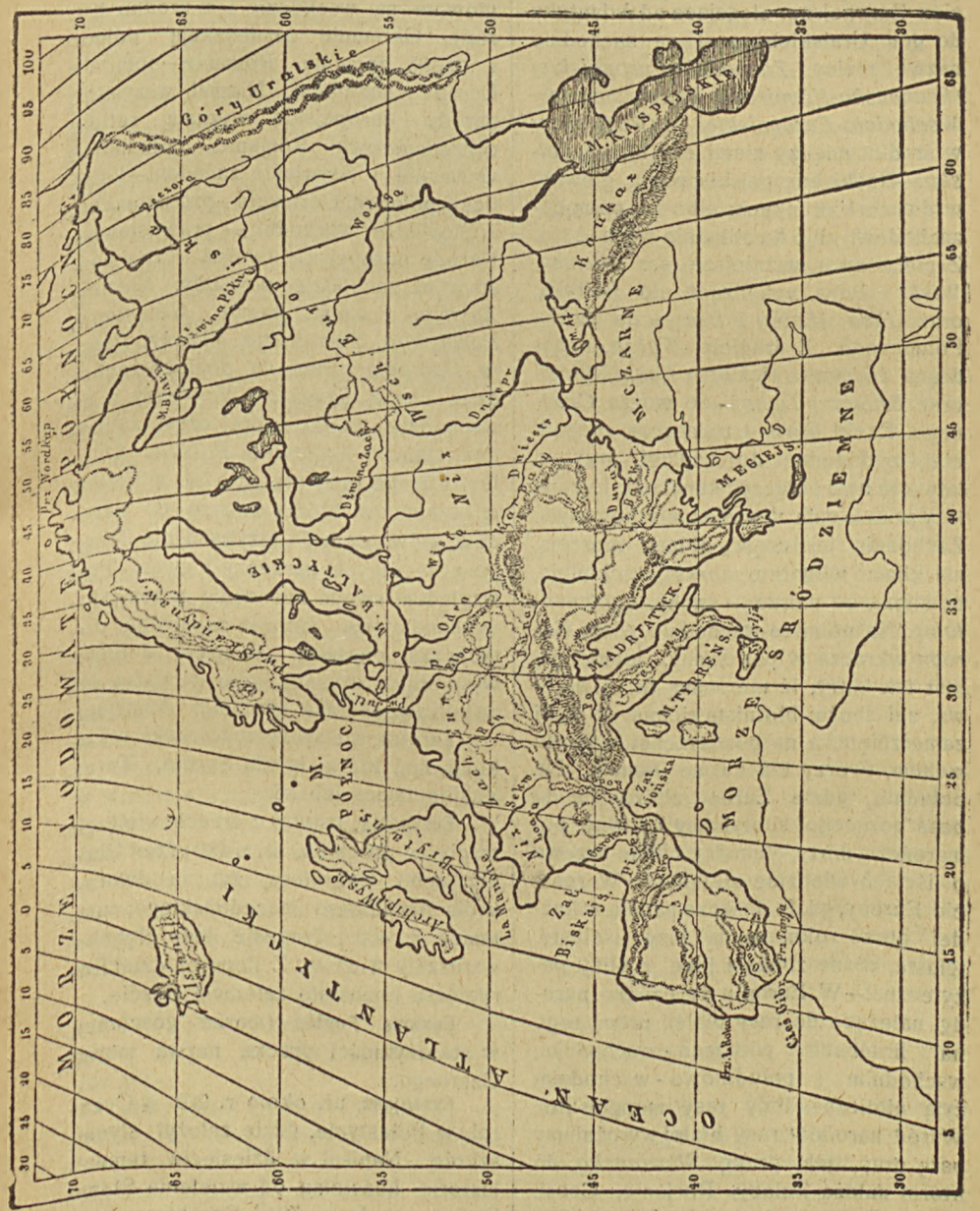

Fig. 13. Mapa fizyczna Europy.

Skandynawskiego i północno-zachodnią część wyspy *Wielkiej Brytanji*, oddzielonej od lądu cieśniną *La Mansz*. Nizina Europejska, sięgająca od Atlantyku do gór Uralskich, nosi na zachodzie nazwę niziny *Zachodnio-Europejskiej (Francusko-Niemiecka)* a na wschodzie— *Wschodnio-Europejskiej (Rosyjska);* w środku między niemi leży nizina *Polska*.—Rzeki europejskie płyną głównie w dwuch kierunkach: albo ku północo-zachodowi, albo ku południo-wschodowi. Z pierwszych ważniejsze są: *Niemen, Wisła* i *Odra*, uchodzące do Baltyku, oraz *Elba (Łaba)* i *Ren* — do morza Północnego. Z drugich: *Wołga*, uchodząca do morza (jeziora) *Kaspijskiego* oraz *Dniepr* i *Dunaj*—do morza *Czarnego*. Rzeki Europy, zwłaszcza zachodniej, są dogodne do żeglugi, przytem łatwo je było połączyć kanałami. Europa leży prawie cała w pasie umiarkowanym. Zachodnia jej część, oblana morzem, ma klimat wilgotny, *morski*; wschodnia, oddalona od morza — suchy, *kontynentalny*. Na północo-wschodzie, gdzie Europa wkracza w pas zimny, klimat jej jest tak ostry, iż nie rosną tu ani drzewa, ani zboża; błotnista ziemia, w głębi zamarznięta, a na powierzchni pokryta mchem, tworzy tak zwane *tundry*. Na południu, gdzie Europa zbliża się do pasa gorącego, spotykamy cytryny, pomarańcze, mirty, oleandry i inne drzewa o liściach wiecznie zielonych. W reszcie Europy, gdzie deszcze padają w każdej porze roku, rosną lasy liściaste, iglaste, różne zboża i inne rośliny pożyteczne.—W Europie żyją różne narody, należące do rasy białej; prócz tego na krańcach północno-wschodnim, wschodnim i południowo-wschodnim żyją nieliczne ludy rasy mongolskiej. Wśród narodów rasy białej wyróżniamy parę grup, jak grupę *Słowiańską*, do której należą Polacy, Rosjanie, Czesi, Rusini, Słowacy, Serbowie, Bułgarowie, Chorwaci i t. d.; grupę *Germańską*, do której zaliczamy Niemców, Szwedów, Holendrów, Anglików i t. d.; grupę *Romańską*, którą stanowią Francuzi, Włosi, Hiszpanie i t. d. Słowianie mieszkają głównie na wschodzie i w środku Europy, Germanie zamieszkują północ i część zachodu, Romanie—południe Europy zachodniej. Niemal wszystkie narody europejskie wyznają religię *chrześcijańską*: Romanie, południowi Germanie i Słowianie zachodni—katolicką, północni Germanie—protestancką, a Słowianie wschodni — prawosławną. Narody europejskie tworzą liczne państwa; na zachodzie powstały: *Niemcy, Austrja, Francja, Anglja, Hiszpanja, Portugalja, Szwajcarja, Włochy, Belgja, Holandja* i inne; na północo-zachodzie: *Danja, Szwecja* i *Norwegja*, a na wschodzie—*Rosja*, której część zachodnią stanowi *Królestwo Polskie*. Ogółem Europa liczy przeszło 390 miljonów mieszkańców, którzy tworzą 60 narodów, mówiących 53 językami, nie licząc poszczególnych narzeczy i gwar. Pod względem swego znaczenia przemysłowo-handlowego Europa zajmowała dotychczas pierwsze miejsce, dopiero w ostatnich czasach, jako poważna jej współzawodniczka wystąpiła Ameryka.

Eurotas, w starożytności rzeka w Lakonji, nad którą leżała Sparta. Teraz Vasilipotamos lub Iri.

Eurypides, ostatni z trzech wielkich tragików greckich, ur. r. 480 przed Chr., przyjaciel Sokratesa, żył na dworze króla Archelaosa macedońskiego; um. tamże r. 406. Tragedje jego głęboko wzruszały widzów. Z licznych dzieł Eurypidesa pozostało zaledwie 18-ście.

Euxinus Pontus (morze gościnne), w starożytności grecka nazwa morza Czarnego.

Euzebjusz, ur. około r. 270 w Cezarei, w Palestynie, gdzie założył słynną szkołę. Napisał w dziesięciu tomach historję kościelną od wcielenia Słowa Bożego aż do r. 324. Euzebjusz nosi tytuł ojca historji kościelnej. Um. około r. 340.

Evoe, evohe! (grec.)—okrzyk radości u Greków.

Evviva (włos.), niech żyje! wiwat!

Ewa, według Pisma św. pierwsza niewiasta, żona Adama i matka całego rodzaju ludzkiego.

Ewakuacja, znaczy tyle, co ustąpienie, opuszczenie. Mówimy o ewakuacji twierdzy, prowincji lub kraju, gdy wojska nieprzyjacielskie, zająwszy go chwilowo, następnie zeń wychodzą.

Ewangelicki kościół—odłam kościoła chrześcijańskiego, który w XVI w. odłączył się od kościoła rzymsko-katolickiego i utworzył odrębny kościół chrześcijański, zwany najpierw protestanckim, później ewangelickim. Z początku zwolennicy tego kościoła nazywali się protestantami, gdyż protestowali, czyli przeczyli wszelkim naukom i ustawom, które nie są oparte na biblji. Później zaczęli używać nazwy *Kościół Ewangelicki*, gdyż przyjmowali za podstawy wiary swej jedynie czystą Ewangelję, odrzucając podanie kościelne i naukę ojców Kościoła.

Ewangeliści, w najdawniejszym kościele chrześcijanie, którzy ciągnęli dalej nauki apostolskie; potem autorowie ewangelji Nowego Testamentu: Apostołowie Mateusz, Marek, Łukasz i Jan.

Ewangelja (z grec.), wesołe poselstwo; w kościele chrześcijańskim wiadomość o zjawieniu się obiecanego Mesjasza, stąd także tytuł 4 ksiąg Nowego Testamentu, opisujących życie Pana Jezusa i zawierających jego nauki; także ustęp z historji ewangelicznej, czytany w czasie mszy.

Ewazja (z łac.), ucieczka z więzienia; upadek sprawy wskutek niestawienia się w sądzie powoda; usprawiedliwienie się.

Ewentualnie (z łac.)—na wszelki wypadek, z zastrzeżeniem, warunkowo. *Ewentualność* — możliwość nastąpienia jakiego wypadku, zdarzenia. *Ewentualny* — możliwy, przypuszczalny.

Ewikcja (z łac. *evictio* — ubezpieczenie). W prawie polskiem znaczy zaręczenie za pewność nabycia. Ważna różnica zachodziła u nas między poręczeniem a ewikcją. Zaręczenie, poręczenie było wtedy, kiedy się kto obowiązywał za dług lub czyn drugiego zaspokoić wierzyciela, w razie gdyby dłużnik się nie uiścił. Ewikcja, nazywana także w staropolszczyźnie *warunkiem*, miała miejsce przy sprzedaży. Ten, co sprzedawał rzecz jakąś, obowiązany był zabezpieczyć nabywcę, że mu swoją własność sprzedał i że go nikt niepokoić nie będzie, a w razie procesu, że go sprzedawca wyręczy, zastąpi i w razie pokonania prawem, wszelką szkodę nabywcy zwróci.

Ewolucja, rozwój, stopniowe przeobrażenie. W naukach przyrodniczych *rozwój* organizmów drogą stopniowych i powolnych przekształceń od form najniższych i najprostszych do coraz doskonalszych (ob. *Darwinizm*). W sztuce wojennej oznacza wszelką zmianę szyku, we flocie — ruch i obroty floty.

Ex, przyimek łaciński, znaczący po polsku *z, ze*, położony przed wyrazami oznaczającymi urzędy, tytuły, godności osób, które przestały je już piastować, tłumaczy się przez *były, przeszły*.

Ex cathedra (czyt. *eks katedra*). Gdy papież, jako namiestnik Chrystusa, następca Piotra św., ogłasza jakiekolwiek rozporządzenie lub artykuł wiary, wtedy mówimy, że czyni to *ex cathedra*, to jest z mocy swego stanowiska, jako widoma głowa Kościoła. W podobnem znaczeniu mówimy także o innych ludziach, np. o profesorach, że wygłaszają zdania *ex cathedra* (dosłownie: z katedry).

Exemplum (łac.), dosłownie— przykład.

Exilium (łac.), dosłownie—wygnanie.

Ex jure, Ex lege (łac.) z mocy prawa, z ducha ustawodawstwa.

Ex libris (łac.), dosłownie z książek. Tak nazywa się wykonany niekiedy bardzo ozdobnie znak, który właś-

ciciel księgozbioru umieszcza na wszystkich swoich książkach.

Exodus (po grec.—*wyjście*), zowie się druga księga Mojżeszowa dlatego, że w niej jest mowa o wyjściu Izraelitów z Egiptu.—Wyjście jakiegoś stronnictwa z parlamentu.

Ex officio (łac.), skróc. *ex offo*, z urzędu, na mocy władzy urzędowi przysługującej, z urzędowego obowiązku.

Expatriatio, wyr. łac., spolszczony na *ekspatrjacja*—przymusowe lub dobrowolne bezpowrotne opuszczenie ojczyzny.—*Ekspatrjować się*—przenieść się na stałe do innego kraju, wynarodowić się.

Expedite, wyr. łac., dosłownie znaczy doskonale.

Exposé (franc.)—wyłuszczenie, wyjaśnienie, przedstawienie sprawy, sprawozdanie.

Ex promptu (łac.), bez przygotowania, naprędce, nagle.

Ex re (łac.), z okazji.

Eyck *Jan van*, sławny malarz niderlandzki, ur. r. 1390, um. r. 1440, uczeń swego starszego brata *Huberta;* założyciel i mistrz szkoły flandryjskiej, która wywarła nadzwyczajny wpływ na współczesny rozwój sztuki. Najgłówniejsze, wspólne obu braci dzieło jest „Pokłon przed Barankiem". Jest to obraz ołtarzowy z podwójnemi drzwiami, liczy przeszło 300 figur. Znajduje się w Gandawie. Jan pierwszy wprowadził malowanie olejne.

Eylau, ob. *Iława*.

Ezaw, imię biblijne, syn Izaaka i Rebeki, starszy, ale bliźni brat Jakóba. Był ojcem plemienia Edomitów czyli Idumejczyków.

Ezechjel, prorok izraelski, w r. 598 przed Chr. młodzieńcem uprowadzony był do Mezopotamji i tu w r. 592 wystąpił jako prorok. Działalność jego trwała 22 lata.

Ezel (po niem. *Oesel*), wyspa przy wejściu do zatoki Ryskiej, wchodzi w skład gub. Inflanckiej.

Ezop, właściwie *Aisopos*, Grek, miał żyć w VI wieku przed Chrystusem. Podanie niesie, że zebrał on bajki, opowiadane za jego czasów i nadał im charakter moralno-nauczający. Bajki, nazwane od niego *czopowemi*, przekładane były na wszystkie języki i dotąd są wzorem dla tego rodzaju utworów literackich.

F.

F—spółgłoska, zajmuje szóste miejsce w alfabecie łacińskim, a piętnaste w polskim (złożonym z 45 głosek). W języku naszym jest spółgłoską wargową, mocną, twardą, zmiękczającą się przed samogłoską *i* oraz spółgłoską *j*. W wyrazach czysto polskich spotyka się rzadko. W muzyce *f* lub *fa* jest nazwą jednego z siedmiu tonów skali muzycznej; przy podziale oktawy, poczynającej się od *c—f* zajmuje czwarte miejsce.

Fabjusz, ob. *Cunctator*.

Fabryka (z łac.)—jest to zakład przemysłowy, w którym przy współdziałaniu licznych sił roboczych, tak ludzkich, jak i maszynowych, przy zastosowaniu w najszerszym stopniu systemu podziału pracy, wytwarzają się masowo wyroby zwane *fabrycznymi*, w przeciwstawieniu do takichże wyrobów, wytwarzanych ręcznie i bez podziału pracy.

Fabuła (z łac.), dosłownie bajka, oznacza główny wątek, na którym osnute jest dzieło: dramat, epopeja lub powieść.

Facecja (z łac.), koncept zabawny, żarcik. Pod tym tytułem wychodziły u nas książki, obejmujące anegdoty i żartobliwe powieści.

Facecjonista (z łac.), człowiek żartobliwy, wesoły, dowcipniś.

Facet, facetka, wyrażenie gminne, pogardliwe w znaczeniu: osobistość jakaś nieszczególna; nazwa lekceważąca.

Fach (z niem.)—rodzaj zatrudnienia, specjalność, zawód, proceder; przegroda półki.

Facjata—środkowa część przedniej ściany domu, izba na poddaszu; żartobliwie—twarz, oblicze, osoba śmieszna, człowiek nieosobliwy.

Facjenda (z włos.)—handel, zamiana towarów, sprzedaż i kupno, frymark, spekulacja.

Facsimile (po łac.—uczyń podobnem), oznacza najściślejszą we wszystkich szczegółach podobiznę czy to manuskryptu, czy podpisu.

Factotum (z łac. czyń wszystko), człowiek używany do rozmaitych, a właściwie nieokreślonych, nieurzędowych posług. Z wyrazu tego przez zmianę porządku wyrazów powstał drugi: *totumfacki*, oba zaś oznaczają rezydenta przy dawnych dworach polskich, który za pobieraną pensję lub tylko za życie i mieszkanie, oraz podarki spełniał rozmaite posługi domowe i używany był do załatwiania niektórych spraw publicznych.

Faeton (z grec., t. j. błyszczący), w mitologji greckiej 1) przydomek bożka słońca; 2) syn Heliosa, na prośby swe otrzymał od ojca zezwolenie kierowania wozem słonecznym, lecz zbliżywszy się nadto ku ziemi, zapalił ją płomieniem, czem oburzony Zeus, raził go gromem i do Eridanu rzucił; 3) lekki, wytworny pojazd.

Fagot — instrument muzyczny dęty, drewniany, z dziurkami, klapkami i stroikiem, o dźwięku nosowym (ob. *Instrumenty muzyczne*).

Fahrenheit *Gabrjel Daniel*, fizyk i mechanik, ur. 1686 r. w Gdańsku, um. r. 1736. Głównie wsławił się poprawą termometru, wprowadziwszy do niego rtęć zamiast wyskoku winnego (ob. *Termometr*), urządził też areometr (ob.), który stał się wzorem późniejszych.

Fajans — nazwa wyrobów garncarskich z gliny lepszego gatunku i pokrytych nieprzezroczystą polewą, złożoną głównie z krzemianu cyny i ołowiu. Nazwa ta pochodzi od miasta *Faenza*, w którem tego rodzaju wyroby najpierw wyrabiać zaczęto.

Fajerant (z niem.)—koniec dnia roboczego u rzemieślników i robotników.

Fajerka (z niem.), otwór okrągły w płycie kuchni angielskiej; krążek żelazny lub obrączki zamykające ten otwór.

Fajerkasa (z angiel.), ubezpieczenie od ognia, opłata ogniowa.

Fajerwerki, ob. *Ognie sztuczne*.

Fajfer (z niem.), w wojsku polskiem muzyk wojskowy, który tylko przygrywał doboszowi na piszczałce.—Także nazwa odmiany gołębia, wywracającego koziołki w powietrzu.

Fajsławice, wieś w gub. Lubelskiej, pow. Krasnostawskim, niegdyś siedlisko arjanów. W r. 1863 zaszła tu jedna ze znaczniejszych potyczek.

Fakcja (z łac.), nieliczne stronnictwo polityczne, działające w widokach osobistych swego przywódcy; niezgoda, rozruch, spisek, zmowa.

Fakelcug (z niem.), pochód, korowód z pochodniami.

Fakir (z arab.), wogóle *ubogi.* Tak nazywają derwiszów mahometańskich. Nazwę tę stosują często, chociaż niewłaściwie, do pustelników hinduskich, prowadzących życie kontemplacyjne.

Fakt (z łac.)—rzecz dokonana, pewna; zdarzenie pewne, rzeczywiste; wypadek historyczny, czyn, okoliczność.

Faktor (z łac.), pośrednik, używany czasowo do załatwiania pewnych interesów. U nas wyraz ten oznacza właściwie stręczyciela, któremu zarazem dawane bywają rozmaite zlecenia.

Faktorje, założone w odległych krajach wielkie osady handlowe ze składami dla towarów przywożonych i wywożonych; zostają pod zarządem urzędników opatrzonych w szczególne pełnomocnictwa.

Faktura (z łac.): 1) rachunek wystawiony przez kupca innemu handlującemu; 2) szczegółowy wykaz przesłanych towarów; 3) techniczna budowa utworu muzycznego lub literackiego.

Fakultet, wydział uniwersytecki, ob. *Uniwersytet.*

Fala, kolejne wznoszenie się i opadanie cząstek w płynach, szczególniej widoczne w większych przyrodzonych zbiornikach wody.—*Falowanie* w fizyce—drganie miarowe cząstek materji, rozchodzące się promienisto lub kręgami z punktu, w którym jest źródło ruchu.

Falanga. Tak nazywano u starożytnych Greków ściśnięty szyk wojska, złożony zwykle z ośmiu rzędów w kształcie podłużnego czworoboku. Sławne były falangi macedońskie Aleksandra Wielkiego (ob.). Dzisiaj wyrażenie to oznacza silny, zwarty, jedną ławą idący zastęp.

Falanster. Socjalista francuski Fourier (um. r. 1837) proponował, aby wszystkich ludzi podzielić na *falangi*, t. j. rodzaj gmin po 2.000 osób. Falanga taka mieszkałaby razem w falansterze, pracowała wspólnie i owoce wspólnej pracy dzieliła między swoich członków. Rodzina i małżeństwo byłyby zniesione; dzieci wychowywanoby gromadnie. Fourier urządził nawet takie falanstery w Ameryce, ale nie zdołały się one utrzymać.

Falb *Rudolf,* meteorolog niemiecki, ur. r. 1838, um. r. 1903. Rozgłos zjednały mu przepowiednie trzęsień ziemi i innych katastrof, oparte na podstawie teorji, według której wszelkie ruchy atmosfery, oraz ciekłego wnętrza ziemi, podobnie jak przypływy i odpływy morza, zależą jedynie od przyciągającego działania słońca i księżyca. Pod względem naukowym teorja Falba nie posiada żadnej wartości, a praktyczna doniosłość jego przepowiedni jest również niewielka.

Falenty, wieś w pow. Warszawskim z pięknym pałacem, odwiedzanym przez królów polskich.

Faleński *Felicjan,* pisujący pod pseudonimem *Medarda* i *Felicjana,* ur. r. 1825 w Warszawie, utalentowany poeta i prozaik, przemieszkuje stale w Warszawie. Z utworów jego, oprócz drukowanych w pismach czasowych, wymienimy: „Kwiaty i kolce", „Z ponad mogił", „Odgłosy z gór", „Syn gwiazdy"—dramat, „Z daleka i z bliska"—powieść, „Meandry", „Pieśni spóźnione", „Altea"—tragedja, „Franczeska z Rawenny", „Królowa" — dramaty na tle wieków średnich; „Tam i z powrotem"—komedja, „Przekłady obcych poetów". Napisał także wyborne studjum: „Treny Jana Kochanowskiego".

Falieri, starożytna rodzina wenecka, która dała Rzeczypospolitej trzech dożów. Najsławniejszym z nich był Marino Falieri, dzielny wódz i polityk, uknuł spisek przeciw arystokracji, a gdy spisek wykryto, został ścięty r. 1355.

Falimierz *Stefan* wydał pierwsze w języku polskim dzieło o roślinach pod tytułem: „Falimierza Zielnik imprimowany (drukowany) w Krakowie r. 1535". Rodem z Rusi, był lekarzem nadwornym Jana Tarnowskiego.

Falkowski *Jakób Zebedeusz,* pijar, założyciel instytutu głuchoniemych w Warszawie, ur. 1775 r., um. 1848 r. Był profesorem w Łomży, Drohiczynie i Szczuczynie. W r. 1807 ks. Falkowski został rektorem szkół w Szczuczynie, a w 1817 r., po odbytej podróży do Wiednia i innych szkół specjalnych za granicą, otworzył w Warszawie instytut głuchoniemych, którego rektorstwo pełnił do r. 1831. Napisał kilka dziełek traktujących przeważnie o ulubionym przedmiocie, t. j. nauczaniu głuchoniemych.

Falkowski *Juljusz*, oficer wojsk polskich w r. 1831, ur. r. 1813, um. r. 1892, napisał: „Obrazy z życia kilku ostatnich pokoleń w Polsce", „Wspomnienia z r. 1848 i 1849", „Upadek powstania polskiego w r. 1831" i inne.

Falset (z włos.), nazwa muzyczna głosu męskiego, wydobywanego nie z pełnych piersi, ale z górnej części kanału oddechowego, czyli według przyjętego terminu „z głowy".

Falstaff *John,* nazwisko osobistości występującej w dramatach Szekspira. Jest to typ szubrawca, kobieciarza, samochwalcy, łgarza, pijaka, lekkoducha i rozpustnika, ale pełnego sprytu, dowcipu i przebiegłości przy pozornem nieokrzesaniu.

Falsyfikat (z łac.) — przedmiot, dokument lub pieniądz sfałszowany, podrobiony. *Falsyfikator*—fałszerz.

Fałat *Juljan* — (ur. r. 1853), malarz artysta polski; studja malarskie odbywał w Monachjum, kształcił się głównie na akwarelistę (ob. *Akwarela),* ale jest malarzem wielostronnym; celuje przedewszystkiem w odtwarzaniu życia myśliwskiego. Do ostatnich czasów był dyrektorem szkoły sztuk pięknych w Krakowie.

Fałda (z niem.), zmarszczka w tkaninie, zakładka; wygięcie warstw ziemi, powstałe wskutek kurczenia się skorupy ziemskiej.

Fałsz oznacza wogóle wszelkie umyślne naruszenie prawdy, wszelką nierzetelność; w prawie kryminalnem fałszem nazywa się wszelkie karygodne z chęcią zysku, wprowadzenie w błąd, bądź to za pomocą podrobienia, bądź przez zafałszowanie dobrego towaru.

Fama (z łac.), wieść, pogłoska, rozgłos.

Familijna rada—w prawie tak się nazywa zebranie członków rodziny, celem naradzenia się wspólnie nad interesami małoletniego, nieusamowolnionego. Instytucja rad familijnych weszła do kodeksu cywilnego polskiego w r. 1825 celem opieki nad małoletnimi, bezwłasnowolnymi i tymi, którzy wyrokiem ocznym skazani zostali na karę główną. Rada familijna składa się, nie rachując sędziego, z sześciu krewnych lub powinowatych, w połowie ze strony ojcowskiej, a w połowie ze strony macierzyńskiej. Do zwołania rady familijnej właściwym jest sąd pokoju lub sąd gminny tego miejsca, gdzie małoletni przed urządzeniem opieki ostatnie miał zamieszkanie. Jeżeli do małoletniego nie należy majątek nieruchomy ziemski prawem własności, albo zastawu, ani dzierżawa dóbr ziemskich lub folwarku—radę familijną zwołuje po miastach prezydent lub burmistrz, a po wsiach wójt.— W radzie familijnej prezyduje sędzia, prezydent, burmistrz lub wójt, zależnie od tego, kto ją zwoływał. Rada mianuje opiekuna głównego i opiekuna przydanego, oznacza wydatki małoletniego i t. p.—słowem pełni czynności administracyjne nad mieniem małoletniego.

Familja, ob. *Rodzina.*

Familja, ob. *Czartoryscy.*

Famulus, z łac. sługa. Famulusami nazywano w wiekach średnich giermków, usługujących rycerzom, magnatom, królom; w późniejszych czasach—służących u literatów i artystów.

Fanarjoci, Grecy, mieszkańcy Fanaru, przedmieścia Konstantynopola; po-

tomkowie dawnych szlachetnych rodzin greckich.

Fanatyzm (z łac.), gorliwość polityczna lub religijna, zaznaczająca się zajadłem prześladowaniem ludzi wierzących lub myślących inaczej.—*Fanatyk*—zagorzalec, zapaleniec religijny lub polityczny.

Fanfara (z franc.), w wojsku uroczysty sygnał na trąbkach przy oddawaniu honorów przełożonym; krótki utwór muzyczny na trąby, wyrażający radość lub tryumf; sygnał, hasło wykonane na trąbach.

Fanfaron (z franc.), samochwał, chełpliwy, pyszałek, modniś.

Fant, *fantowanie, fantować,* z niemieckiego *pfand, pfänden,* przedmiot ruchomy, zabierany dłużnikom, szkodnikom i złodziejom dla zabezpieczenia pretensji.

Fantasmagorja (z greck.)—przedstawienie duchów, widm i t. p. za pomocą specjalnych przyrządów, a zwłaszcza latarni czarnoksięskiej (ob.). W znaczeniu przenośnem urojenie, mamidło, widziadło.

Fantasta, człowiek kierujący się w życiu fantazją (ob.), a nie trzeźwym poglądem na rzeczy. *Fantastyczny* znaczy: niezgodny z rzeczywistością, dziwaczny.

Fantazja, ob. *Wyobraźnia.* W użyciu pospolitem fantazja znaczy to samo, co kaprys, zachcianka; czasem też przez fantazję rozumiemy odwagę. W muzyce fantazją nazywamy utwór, który nie jest ułożony wedle ustalonych prawideł, lecz w sposób mniej lub więcej dowolny.

Faraday *Michał* (1791—1867), fizyk i chemik angielski,—samouk, z początku uczeń introligatorski, później profesor uniwersytetu i słynny uczony. Skroplił chlor, badał temperatury niskie. Znane są: Faradaya prawa elektrolityczne — o rozkładzie cieczy pod wpływem prądu elektrycznego i Faradaya teorja o własnościach magnetycznych wszystkich ciał. *Farad* (fizyczne)—miara pojemności elektrycznej, nazwana tak na cześć Faradaya.

Fara, wyraz przerobiony z łac. i grec. *parochia* — okolica, djecezja, parafja. Jest przysłowie: Chuda fara, sam ksiądz dzwoni. Linde określa, że fara to są „obywatele do jednego pasterza należący i urząd pasterza nad nimi". Obecnie w miastach, gdzie jest kilka kościołów, *farą* nazywają kościół parafjalny.

Faraon—w Starym Testamencie używana nazwa królów egipskich, a głównie tego, za którego panowania Izraelici wydalili się z Egiptu.—Gra hazardowna, przy której grający stawiają na pojedyńcze karty przeciwko bankierowi.

Farba—w języku łowieckim znaczy krew zwierzęcia; stąd też, gdy zwierzę postrzelone ślad krwawy pozostawia na swojej drodze, mówi się że *farbuje.*

Farbierskie rośliny, rośliny, których różne części dostarczają materjałów farbierskich, dających się zastosować technicznie.

Farbierstwo—jest to sztuka nadawania różnym materjałom bezbarwnym żądanego koloru, przez zanurzenie ich w roztwory barwników. Tem różni się farbierstwo od malarstwa, od drukowania kolorowego, przy których farba zostaje nałożona na materjał za pomocą pędzli, klisz, walców. Farbować można wszelkiego rodzaju tkaniny, przędze, wyrobione z najróżniejszych materjałów: z lnu, wełny, bawełny, jedwabiu, konopi. Do barwienia używa się przeważnie barwników rozpuszczalnych w wodzie.

Farbniki, ob. *Barwniki.*

Farby—są to ciała mające własność nadawania barwy materjałom bezbarwnym. Różnią się one od barwników (ob.) tem, że nie rozpuszczają się w wodzie (w terpentynie, oleju, lakierze), lecz są w nich rozmieszane; stosują je bądź w postaci mniej lub więcej gęstych mazi (farby olejne, gwasze, farby akwarelowe), bądź też na sucho w postaci proszku lub kredy, np. pastele, kredki, ołówki. Barwią one w ten sposób, że pokrywają tylko powierzchnię przedmiotu, nie wsiąkając w głąb. Przeważająca większość ich jest pochodzenia mineralnego, tylko niektóre zwierzęcego lub roślinnego.

Farfura, *farfurka,* ob. *Porcelana.*

Farmaceuta (z grec.). Nazwa ta służy każdemu, zajmującemu się przyrządzaniem leków podług prawideł nauki, począwszy od ucznia aptekarskiego, a skończywszy na magistrze farmacji.

Farmacja—sztuka przygotowywania lekarstw i środków leczniczych podług recept, t. j. przepisów lekarzy. Dzieli się na *farmakognozję* (ob.), *farmakologję* (ob.), *chemję farmaceutyczną, farmaceutykę* czyli naukę o czynnościach mechanicznych, koniecznych przy przygotowywaniu lekarstw. Do farmacji należy również znajomość praw i przepisów państwowych, obowiązujących farmaceutów i aptekarzy, a zebranych w księdze, zwanej *Farmakopea.*

Farmakognozja—część farmacji, obejmująca naukę o ogólnych własnościach materjałów pochodzenia mineralnego, roślinnego, zwierzęcego, używanych do przygotowywania lekarstw.

Farmakologja—część farmacji, obejmująca naukę o działaniu środków leczniczych, zarówno naturalnych, surowych, jak i preparatów i mikstur, a również podająca ich skład chemiczny oraz pochodzenie, tworzenie się w naturze, sposoby zbierania i otrzymywania.

Farmakopea, ob. *Farmacja.*

Farmazon, z franc. *franc maçon,* wolny mularz. Tak nazywali Polacy uczestników wolnomularstwa (ob.), a lud dotąd tak nazywa ludzi pozbawionych wiary religijnej, czyli „niedowiarków".

Farmer (z ang.)—w Anglji i Ameryce dzierżawca folwarku, posiadacz folwarku.

Farniente, właściwie *Far-niente,* wyrażenie włoskie, znaczy: nic nie robić, próżnować; zwykle używane bywa na oznaczenie miłego spoczynku, zwłaszcza z dodaniem przymiotnika *dolce* (słodki).

Färöer, grupa skalistych wysepek na północnym Atlantyku, między Anglją a Islandją, należy do Danji.

Fars *(Farsistan,* starożytna *Persis),* największa prowincja Persji, rozległa około 300.000 klm. kw. (około 5.450 mil kw.), z ludnością około 1.000.000, rozciąga się od gorącego pasa nadbrzeżnego nad zatoką Perską do wewnętrznych gór Persji. Najważniejsze jej miasto *Szyraz.*

Farsa (z franc.), utwór sceniczny bez głębszej myśli, ale pobudzający do śmiechu, krotochwila. W znaczeniu przenośnem—plotka, niedorzeczność, bajka.

Farsz (z franc.), nadzienie z siekanego mięsa, ryb, bułki z cebulą i t. p.

Faryna—mączka cukrowa, składająca się z drobniutkich kryształków cukru. Cukier wychodzący z cukrowni, a nie rafinowany, przedstawia się w postaci mączki-faryny. Faryna zatem jest mniej czysta od cukru w głowach (w kawałkach lub w pudrze), mniej smaczna, ale za to tańsza.

Farys, po arabsku jeździec lub rycerz. Pod tym tytułem napisał Mickiewicz prześliczny poemat, w którym przedstawił jeźdźca, potykającego się na pustyni z licznemi niebezpieczeństwami. Karol Baliński skreślił także piękny wiersz pod tytułem *Farys wieszcz.*

Faryzeusze, sekta judaistyczna, wspominana już na 150 lat przed Chr., trzymała się ściśle zakonu Mojżeszowego, oraz tradycji i starych zwyczajów. W następstwie, popadłszy w hypokryzję, liczyła mnóstwo świętoszków i obłudników, jak to widać z Nowego Testamentu. Za czasów Machabejskich i Heroda, Faryzeusze posiadali wielką władzę i znaczenie: najwyższa rada (synedrium) była w ich ręku. Przeciwko Chrystusowi i jego nauce występowali ze szczególną zaciętością. W przenośni *faryzeuszem* nazywają obłudnika, człowieka przewrotnego.

Fasada, strona zewnętrzna każdego budynku, część frontowa, dająca pojęcie o stylu, w jakim budynek został wzniesiony.

Fasces, oznaki władzy u starożytnych Rzymian; składały się z pęku prętów, czyli rózg i siekiery, wystającej ze środka. Nosili je przed najwyższymi urzędnikami *liktorowie* (woźni).

Fascykuł, skróc. *fasc.* (z łac)—zwój papierów, dokumentów; zeszyt.

Fasola—roślina jednoroczna z rodziny *strąkowych*, uprawiana w całej Europie środkowej jako bardzo pożywna. Niektóre jej odmiany wyróżniają się wielkością i piękną barwą nasion. Fasolę używają za pokarm, bądź zieloną, bądź dojrzałą; jest bardzo pożywna, ale trudna do trawienia, zwłaszcza suszona.

Fason (z franc. *façon)*—rodzaj, sposób, kształt, forma lub krój. Mówi się np. o fasonie kapeluszy, sukien i t. p.

Fastów, *Chwasków*, miasteczko w pow. Wasilkowskim, gub. Kijowskiej, nad Unawą, przy drodze żel. Brzesko-Kijowskiej, oraz drodze Fastowskiej. Za Zygmunta III nazywało się *Nowy Wereszczyn*, od biskupa Wereszczyńskiego, który przyczynił się do rozwoju osady.

Faszoda, stolica dawnej prowincji egipskiej (mudiratu) tejże nazwy, miała koszary, szpital i służyła rządowi egipskiemu jako miejsce zesłania przestępców.

Faszyna—jest to walcowata, długa, kilkunastocalowej średnicy wiązka z gałęzi lub chrustu, używana w sztuce wojennej i inżynierskiej do robót ziemnych, mianowicie do szybkiego wznoszenia szańców i okopów, do zawalania rowów fortecznych przy szturmie, do szybkiego przeprowadzania dróg przez trzęsawiska i t. p. Inżynierowie używają faszyny do wzmacniania brzegów rzek, przy budowaniu tam brzegowych.

Fatalizm (z łac.), wiara w przeznaczenie, w los nieuchronny; ob. *Fatum*.

Fata-morgana, ob. *Miraż*.

Fatra, nazwa grup górskich w Karpatach zachodnich w północnych Węgrzech. *Mała Fatra* znajduje się na Orawie, *Wielka Fatra* w komitacie Turczańskim (Turocz). Obie granitowe grupy górskie, acz nieznaczne co do rozmiarów, są bardzo piękne, zwłaszcza w dolinie rz. Wagi.

Fatum (z łac.), los, przeznaczenie; u Greków i Rzymian najwyższe bóstwo, kierujące światem, któremu nawet bogowie olimpijscy oprzeć się nie mogli. Po grecku *Ananke* (ob.).

Fatyga (z franc.), utrudzenie, zmęczenie, usługa.

Faun, *Faunus*, staroitalski bóg urodzajów, opiekun rolnictwa, pasterstwa i bożek pól i lasów.

Fauna, od bożka pól i lasów, Faunusa, nazwa ogółu zwierząt, właściwych jakiejś krainie lub okolicy.

Faure *Feliks* (czyt. For), ur. r. 1841, um. r. 1899, był od r. 1895 do śmierci prezydentem rzeczypospolitej Francuskiej.

Faust, doktór, sławny czarnoksiężnik niemiecki, który miał żyć w XVI wieku. Według podania, Faust, nauczywszy się magji (sztuki czarnoksięskiej) w Krakowie, zapisał duszę djabłu i otrzymał od niego na usługi złego ducha, imieniem Mefistofeles. Przy pomocy Mefistofelesa dokazywał wielu sztuk cudownych, aż wreszcie jak swego porwał go djabeł do piekła. Klechda o Fauście jest przedmiotem licznych powieści gminnych i utworów poetyckich, między którymi najważniejszym i najpiękniejszym jest „Faust" Goethego (ob.).

Favre *Juljusz* (czyt. Fawr), mąż stanu francuski, um. r. 1880. W r. 1870 kierował obroną narodową w wielkiej wojnie przeciw Prusakom i podpisał rozejm, a potem pokój w Frankfurcie w r. 1871.

Fawor (z łac.), łaska, sprzyjanie, względy.—*Faworyt* — ulubieniec; *faworytka*—ulubienica, kochanka panującego

faworyzować — otaczać szczególnymi względami, sprzyjać.

Faworki, wstążki kolorowe u koszuli Krakowiaków. Także rodzaj ciasta kruchego, zwanego inaczej chróst.

Faworyty, ob. *Baki*.

Faza (z grec. *zjawisko)*, w pierwotnem znaczeniu nazwa rozmaitych postaci, czyli odmian, w jakich przedstawia nam się księżyc (ob.) i niektóre planety, jak Merkury i Wenus. Następnie wyrazem tym oznaczać poczęto pewien stopień rozwoju, pewien stan zjawisk perjodycznie powracających, wogóle pewną odmianę, postać, ukształtowanie się przedmiotu, zjawiające się w szeregu innych i t. d.

Feacja (geogr. star.), według Homera wyspa żyzna i rozkoszna, położona na północ od Itaki, zamieszkana przez gościnnych *Feaków;* dzisiaj wyspa ta nazywa się Korfu.

Feb, *Febus* (z grec.)—promieniejący, przydomek *Apollina* (ob.).

Febra, ob. *Zimnica*.

Fechtunek, *fechtowanie*—sztuka potykania się na szpady lub pałasze. Rozwija ona muskuły, nadaje gibkość nadzwyczajną stawom, przyczynia się do rozwinięcia klatki piersiowej i usuwa nawet pewne niedokładności w budowie organizmu. Jednocześnie ćwiczy i ducha, wyrabiając żywość i przytomność umysłu, szybki sąd, zimną krew. Jest to ćwiczenie gwałtowne, wymagające całego zasobu energji, jak wogóle wszelkie zapasy. Dlatego też nie można go zalecać ani dzieciom, ani ludziom osłabionym. W fechtunku używa się przeważnie trzech rodzajów broni siecznej: rapira, floreta i szpady; tą ostatnią posługują się przeważnie Francuzi, podczas gdy rapir liczy najwięcej zwolenników w Niemczech. Podczas ćwiczeń fechtunkowych, celem ochrony, używa się maski drucianej, przykrywającej twarz i głowę; rękawicy służącej do ochrony ręki, napierśnika, czyli plastrona dla zabezpieczenia piersi i specjalnych sandałów na nogi, przeszkadzających poślizgnięciu się. Na końcach floretu lub szpady nasadza się ochronną galkę; rapiry używane do ćwiczeń są niewyostrzone.

Federacja (z łac.), związek kilku samoistnych państw, połączonych z sobą w ten sposób, iż nazewnątrz tworzą jedno państwo, mają bowiem wspólną armję, wspólne finanse i wspólne kierownictwo spraw zagranicznych. Jeżeli takie państwa są monarchjami, mają jednego wspólnego monarchę, jeżeli istnieje w nich ustrój republikański—jednego prezydenta, jeden wspólny centralny parlament i rząd, obok którego istnieją rządy poszczególnych państw, odeń niezawisłe, bo mające samoistny zakres działania. Federacją republikańską są Stany Zjednoczone Ameryki Północnej i Szwajcarja, federacją monarchji jest cesarstwo niemieckie, gdzie poszczególne państwa mają nawet swoich monarchów, ponad którymi jednak stoi cesarz, jako kierownik całego z samodzielnych królestw i księstw złożonego cesarstwa Niemieckiego.

Federalizm, kierunek polityczny, dążący do utworzenia federacji z państw niejednolitych, a rządzonych centralistycznie (ob.). *Federalistami* zwą się zwolennicy tego kierunku politycznego. Przeciwieństwem federalizmu jest centralizm tak, jak federacja jest przeciwieństwem centralizacji (ob.).

Federwajs — jest to talk miałko sproszkowany (łojek). Używa się do pocierania różnych przedmiotów, zwłaszcza malowanych białą farbą klejową, w celu nadania im miękkiego połysku. Jest to proszek bardzo śliski, dlatego wysypują nim rękawiczki i obuwie, aby ułatwić wciągnięcie ich na rękę lub nogę.

Fedor — imię trzech carów moskiewskich: *Fedor I (Fieodor, Teodor)*, na tronie moskiewskim zasiadał od r. 1584 do 1598; wątły na ciele i umyśle, pobożny — rządy zdał całkowicie

szwagrowi swemu Borysowi Godunowowi. — *Fedor II*, syn Borysa Godunowa, wstąpił na tron 1605 r. i w tym samym roku zamordowany został przez stronników Dymitra Samozwańca (ob.). *Fedor III Aleksiejewicz*, panował od r. 1676 do 1682. Przez ożenienie się z Polką Agatą Gruszecką, na dwór moskiewski wprowadził zwyczaje polskie i ubiory.

Fejleton, ob. *Feljeton*.

Felc (z niem.), wyrażenie używane w stolarstwie i ciesielstwie. Jest to wycięcie zagłębienia pod kątem prostym w jednym z kantów deski lub belki.

Felczer, *cyrulik*, pomocnik lekarza, upoważniony do pełnienia podrzędnych zabiegów leczniczych, jak przystawianie baniek, zakładanie łatwiejszych opatrunków i t. p.; robi on wszystko pod kierunkiem lekarza; na własną rękę wolno mu wykonywać łatwiejsze operacje, jak np. rwanie zębów, lub udzielać pomocy w razie nagłego zasłabnięcia.

Feldfebel albo *felfeber*, czyli sierżant starszy—najstarszy stopniem podoficer w kompanji piechoty; pod jego władzą znajdują się wszyscy inni podoficerowie kompanji; odpowiada mu w jeździe stopień starszego wachmistrza.

Feldman *Wilhelm* (ur. 1868 r.), publicysta polski w duchu demokratyczno-postępowym, zwolennik asymilacji swych współwyznawców (żydów); pisuje także nowele, powieści i dramaty; ostatnio wydał obszerną pracę p. t. „Współczesna literatura polska (1864—1907)", która jako stronna wywołała liczne polemiki.

Feldmarszałek (z niem. *hetman polny*), w wielu armjach, zwłaszcza rosyjskiej, pruskiej i austrjackiej najwyższa godność wojskowa.

Feldspat, *spat polny, skaleń* — należy do najbardziej rozpowszechnionych minerałów; najczęściej spotykamy go w postaci wielkich kryształów, zawartych w kamieniu polnym. Zwykle ma barwę białą, szarawą, czerwoną. Spat polny wchodzi do składu wielu gatunków skał, jak: granit, porfir i t. d. Często spotkać go można w stanie krystalicznym, w postaci słupów, łatwo dających się łupać. Składa się z glinki, krzemionki i potasu; pod działaniem kwasu węglowego i wody wietrzeje, zamieniając się w glinę porcelanową, skoro woda wyługuje zeń rozpuszczalne sole potażu. Dodają go w stanie zmielonym do szkła.

Felicjanki, zgromadzenie zakonnic św. Feliksa, pod regułą ks. Kapucynów, trudniące się głównie wychowaniem ubogich sierot płci żeńskiej. Zgromadzenie to istniało do r. 1865 w Warszawie, w pałacu zwanym Bibljoteką Załuskich. Miały one w Warszawie jeszcze zakład filjalny przy ulicy Nowolipie i kilka na prowincji, między innemi w Grójcu i w Kałuszynie.

Felińska z Wendorffów *Ewa*, ur. r. 1793, um. r. 1859; za udział w spisku Konarskiego wysłana w r. 1839 do Berezowa, pozostawiła ciekawe pamiętniki z pobytu swego na Syberji a potem w Saratowie. Pisała nadto powieści, odtwarzające życie szlacheckie na Litwie w pierwszej połowie XIX w.

Feliński: 1) *Alojzy*, ur. r. 1771, um. r. 1820, wychowaniec szkół pijarskich, sekretarz Kościuszki, towarzysz prac Czackiego (ob.), wreszcie profesor i dyrektor liceum w Krzemieńcu. Jako pisarz wsławił Feliński imię swoje przekładami obcych poetów, tudzież tragedją oryginalną pod tytułem „Barbara Radziwiłłówna". Feliński jest autorem znanego hymnu, zaczynającego się od słów: „Boże coś Polskę"... 2) *Szczęsny Zygmunt*, ur. 1822 r., syn Gerarda i Ewy z Wendorffów, ukończył studja w Moskwie; wmieszany w ruch rewolucyjny 1848 r. w Poznańskiem, po upadku powstania podążył do Paryża, gdzie zbliżywszy się z Juljuszem Słowackim, osładzał poecie ostatnie bolesne chwile życia. Mając duszę wstrząśniętą do głębi wypadkami w kraju i w Europie, upatrując ocalenie w odrodzeniu moralnem narodu, wstąpił do stanu duchownego, odbył studja w akademji teologicznej w Petersburgu i został, po śmierci arcybiskupa Fijałkowskiego, arcybiskupem metropolitą warszawskim (w r. 1862). W r. 1863 wywieziony do Jarosławia. W r. 1883 zrzekł się arcybiskupstwa warszawskiego a otrzymał tytuł arcybiskupa Tarsu. Osiadł później w Galicji. Zmarł w Krakowie r. 1895.

Feljeton, *fejleton* (z franc. *Feuilleton*), zwany u nas także *odcinkiem*, jest to część dziennika, poświęcona lżejszym utworom, bądź czysto belletrystycznym, bądź też sprawozdaniom, recenzjom i t. p. Wyraz ten ma także drugie znaczenie: tak nazywamy pewną formę artykułu dziennikarskiego: lekką, błyskotliwą, a niepozbawioną głębszej myśli.

Felka, jest to nazwa: 1) szczytu w głównym grzbiecie Tatr, 2.218 metrów wysokiego; 2) doliny na południowych stokach tatrzańskich; 3) dwuch jezior w tej dolinie i 4) wioski na Liptowie.

Fellahowie (z arab. *fellah*—orać, a więc rolnicy, włościanie), mieszkańcy Egiptu, trudniący się uprawą roli, prawdopodobnie pomieszani z krwią arabską potomkowie dawnych Egipcjan.

Fen *(Föhn)*, gwałtowny i silny wicher, suchy i nadzwyczaj ciepły, wiejący w Alpach. Pod wpływem jego ciepła topnieją śniegi i obsuwają się lawiny (ob.). Wiatr ten jest zresztą właściwy wszystkim wysokim górom; w Tatrach znany jest pod nazwą *halnego wiatru*.

Fenacetyna, lekarstwo sporządzane z fenolu, a używane na ból głowy, migrenę, reumatyzm i t. p.

Fénelon (czyt. *Fenelą*) *Franciszek*, ur. r. 1651 we Francji, był nauczycielem i wychowawcą wnuków Ludwika XIV, a następnie arcybiskupem w Cambrai (czyt. Kambre); um. r. 1715. Główne jego dzieło „Przygody Telemaka" wielokrotnie było wydawane i przetłumaczone prawie na wszystkie języki.

Fenicja. Fenicją w starożytności nazywało się pobrzeże dzisiejszej Syrji, około 30 mil długie, 1—2 mil szerokie, ciągnące się od rzeki Eleutheros aż do przylądka Karmel; gęsto zaludniona, dzieliła się Fenicja na kilka państw, z których każde z królem na czele rządu, z ustawami arystokratycznemi. Najpotężniejsze były Sydon i Tyr. Fenicjanie pod względem handlu i przemysłu byli najznakomitszym ludem starożytności; słynęli jako nieustraszeni żeglarze, założyciele licznych osad; oni to prawdopodobnie wynaleźli szkło, purpurę i pismo głoskowe. Płody ich przemysłu były to wyroby z kruszcu i szkła, farby purpurowe, rzeźby z kości słoniowej, drzewa hebanowego i bursztynu Ubóstwiali naturę, uznając męski i żeński pierwiastek w siłach przyrody (bóstwa Baal, Astarte i t. d.); język ich zbliżony do hebrajskiego był jednem z narzeczy semickich.

Fenig (po niem. *Pfennig*), moneta z miedzi, używana w cesarstwie Niemieckiem. Sto fenigów stanowi jedną markę niemiecką.

Feniks, podobny do orła ptak bajeczny u starożytnych Egipcjan; palił się co 500 lat w swem gnieździe, poczem z popiołów powstawał nowy feniks. Obecnie jest symbolem wiecznego odradzania się, wstawania z martwych.

Fenol, ob. *Karbolowy kwas*.

Fenomen (z greck.), zjawisko, objaw niezwykły, osobliwość. *Fenomenalny*—niezwykły, nadzwyczajny, wyjątkowy, osobliwy, rzadki.

Feralne dni (z łac.), właściwie dni żałoby, pogrzebów, oznaczają w mowie zwyczajnej dni, które przesąd uważa za nieszczęśliwe, t. j. takie, w których każdemu może się przytrafić jakaś przygoda, czy nieszczęście. Lud uważa za feralne każdy poniedziałek i piątek i sądzi, że w te dni żadnego nowego przedsięwzięcia rozpoczynać nie należy

Ferdynand: 1) imię kilku cesarzy rzymskich i królów niemieckich z rodu Habsburgów. *Ferdynand I* żył w XVI wieku. Od niego począwszy (od r. 1526) panują Habsburgowie nad krajami niemieckimi (austrjackimi), czeskimi i węgierskimi. W r. 1556, po złożeniu korony przez Karola V, został Ferdynand cesarzem. Dwie córki Ferdynanda (Elżbieta i Katarzyna) były żonami króla polskiego Zygmunta Augusta.—*Ferdynandowie II i III* panowali w XVII wieku za czasów wojny trzydziestoletniej (ob.). Córką Ferdynanda II była Cecylja Renata, żona Władysława IV.—2)—*Ferdynand I*, cesarz austrjacki, panował od r. 1835 do 1848 r., otrzymał przydomek *Dobrotliwego;* z powodu słabego zdrowia mało zajmował się rządami, które prowadził kanclerz książe Metternich (ob.).—3) Wielu książąt niemieckich, królów hiszpańskich, portugalskich, sycylijskich i neapolitańskich nosiło to imię. — 4) *Ferdynand I król Kastylji* (w Hiszpanji) od r. 1035 do r. 1065, zyskał przydomek Wielkiego; *Ferdynand V katolicki* zaślubił Izabelę, królowę kastylską i połączył pod swojem berłem wszystkie prowincje Hiszpanji (um. r. 1516). — 5) *Ferdynand ks. Koburski,* ur. r. 1861, obecnie panujący car bułgarski.

Feretron (z łac.), nosidło, na którem noszono w dawnym Rzymie posągi podczas obchodów tryumfalnych. Stąd i do obrzędów kościoła katolickiego dostał się ten wyraz, jako nazwa ołtarzyków, zwłaszcza rzeźbionych, które noszą na procesjach.

Ferezja, z wyrazu tureckiego *feradże* i *feredże,* oznaczającego w Turcji suknię zwierzchnią z szerokimi rękawami i z wiszącym z tyłu kołnierzem. Polacy nazywali ferezją suknię zwierzchnią, nie przepasywaną, zwykle barwy czerwonej, noszoną najprzód przez panów, potem przez ludzi uboższych, naśladujących zwykle mody pańskie.

Fergański okręg, południowo-wschodnia prowincja Turkiestanu, położona na południe od Kaszgaru, graniczącą z wyżyną Pamiru i Bucharą, Syr Darją i obwodem Semireczeńskim; należy do Rosji.

Ferje (z łac.)—chwile wolne od pracy, dni odpoczynku, wakacje, święta.

Ferma, *farma* (z ang.)—folwarczek, dzierżawa, posiadłość ziemska.

Fermata, w muzyce—zatrzymanie się na pewnej nucie dłużej, niż wartość jej wymaga.

Fermentacja — jest to rozkład chemiczny niektórych związków organicznych, np. białka, cukru, tłuszczów pod wpływem działania *fermentów*. Fermentujące ciało musi być rozpuszczone lub zmieszane z dostateczną ilością wody; ta nie powinna zawierać ciał, działających dezynfekująco (zabijających fermenty, jak: kwasy mineralne, arszenik, sole miedzi, sole rtęci, ołowiu, smoły i t. p.); roztwór fermentujący powinien mieć odpowiednią, umiarkowaną temperaturę (mniej więcej temperaturę pokojową). Zagotowanie płynu, zabijając fermenty, wstrzymuje na pewien czas fermentację. Fermentacja w płynach poczyna się wskutek dostania się do nich z powietrza odpowiednich fermentów. Często jednak musimy je dodawać specjalnie: tak np. dodajemy do brzeczki drożdży, do kartofli—słodu, a następnie drożdży, chcąc otrzymać w pierwszym wypadku piwo, w drugim spirytus. Rozróżniamy różnego rodzaju fermentację: alkoholową, cukrową, octową, mleczną, masłową, gnilną, fermentację w organach trawienia.

Fermenty—są to organizmy lub ich wydzieliny, mające własność wywoływania w ciałach zmian chemicznych. Na ogół rozróżniamy dwa gatunki fermentów: 1) *organizowane*—do tych należą różne gatunki grzybków pleśniowych, grzybków pączkujących (jak np. drożdże), wreszcie grzybki rozszczepkowe (bakterje lub laseczniki, kokki); 2) *fermenty nieorganizowane*, będące

bądź wydzieliną grzybków, bądź wytworem roślin (djastaza), bądź najczęściej wydzieliną gruczołów zwierząt i człowieka. Do tych ostatnich należą: ptjalina, znajdująca się w ślinie, pepsyna, znajdująca się w soku żołądkowym, trypsyna, występująca w soku kiszkowym i t. p.

Fernambuk, ob. *Brezylja.*

Fernando-Po, wyspa w pobliżu Afryki w zatoce Gwinejskiej Atlantyku, górzysta i mało zamieszkana; należy do Hiszpanji. Do badaczy tej wyspy należał także polski podróżnik Rogoziński.

Ferować (z łac.), wydać wyrok, postanowić, orzec; nadawać, ofiarować.

Ferrara — prowincja włoska, była niegdyś księstwem samodzielnem, które dom d' Este (ob.) otrzymał od papieża. W r. 1598 przyłączono ją znowu do państwa Kościelnego, a w r. 1860 ostatecznie do królestwa Włoskiego.—Miasto *Ferrara* nad rzeką Po, było niegdyś rezydencją książąt d' Este i jednem z zamożniejszych miast włoskich. Obecnie liczy przeszło 30.000 mieszk., posiada bogate kościoły i pałace, uniwersytet i bibljotekę, obejmującą 100.000 tomów i 2.000 rękopisów.

Ferro ignique — wyr. łac., znaczy „ogniem i mieczem".

Ferro albo *Hierro,* wyspa u wybrzeży Afryki z grupy wysp Kanaryjskich, położona najdalej na zachód. Ponieważ niegdyś wyspę tę uważano za ostatni kraniec starożytnego świata na zachodzie, przeto przyjęto, że przez nią przechodzi pierwszy południk. (Ob. *Południk*).

Ferrotypja, *fotografja pośpieszna,* fotografja na czarno werniksowanej płycie żelaznej, powleczonej asfaltem; obraz taki, po wywołaniu w izbie ciemnej, posiada barwę jasno-szarą.

Fersen *Jan,* generał rosyjski, baron inflancki; brał udział w kilku wojnach. W r. 1792 wysłany do Polski, w czerwcu wziął Nieśwież; wygrał bitwę pod Maciejowicami i wziął do niewoli Tadeusza Kościuszkę.

Ferwor (z łac.), gorliwość, żarliwość, zapał, uniesienie.

Festival, uroczystość muzyczna urządzona na wielką skalę.

Feston (z franc.), ozdoba dekoracyjna w kształcie półwieńca z kwiatów, zieleni lub z barwnych tkanin.

Festyn, *fest* (z franc.)—uroczystość, bankiet, uczta, biesiada.

Fetwa, wyraz arabski, oznacza opinję czyli orzeczenie *muftego,* rozstrzygającą pewną wątpliwość prawną. Pewne kwestje religijne a nawet polityczne mogą być przedmiotem fetwy. Fetwa *Szeikaul-Islama*—potrzebna jest w Turcji do nadania sankcji każdej nowej ustawie państwowej oraz każdej ważniejszej reformie.

Fetyszyzm, jest to oddawanie czci boskiej fetyszowi. *Fetyszem* jest rzecz każda, której przypisują siłę czarodziejską, np. kamień, kieł zwierzęcia, wyrzynana figurka i t. p. Jest to najniższy stopień bałwochwalstwa; dziki wyznawca fetyszyzmu bez żadnego skrupułu odrzuca lub druzgocze w drzazgi fetysza, jeżeli ten okazuje się dla niego niepożytecznym. Fetyszyzm rozpowszechniony jest głównie między dzikimi ludami Afryki.

Feuda *w Polsce,* powiada dr. K. J. Gorzycki, należy wyróżniać od feudalizmu polskiego. Ten ma cechy narodowe polskie i charakteryzuje ustrój społeczny księstw piastowskich. Przeciwnie *feudami* w Polsce nazywamy tylko nieliczne ślady zachodniego prawa lennego, które w ustroju państwa polskiego były zawsze obcemi i wyjątkowemi naleciałościami. Jedynie tylko Śląsk uległ wpływowi lennego prawa niemieckiego, jako kraj wcześnie germanizacją dotknięty. Pomorze uległo także lennej germanizacji Zakonu niemieckiego, ale tylko częściowo.

Feudalizm czyli *lennictwo* — ustrój społeczno-polityczny, przy którym zie-

mia podzielona była między niewielką ilość właścicieli dziedzicznych i posiadających nadto prerogatywy władzy najwyższej. Ustrój ten istniał w wiekach średnich w Europie zachodniej, a zwłaszcza we Francji i Niemczech, ustalił się w wieku IX a szczytu rozwoju swego dosięgnął w XI i XII. Pan lenny był nietylko dziedzicem ziemi, która doń należała, lecz miał nadto prawo sądzenia ludzi sobie podwładnych, wypowiadania wojny, bicia monety i t. p. Szlachta feudalna dzieliła się na kilka warstw. Do najwyższej należeli we Francji np. „książęta i hrabiowie króla Francji", który był ich *suzerenem* (władcą, zwierzchnikiem), oni zaś jego *lennikami* lub *wasalami*. Poniżej stali *baronowie, kasztelanowie, rycerze*. Prerogatywy ich i obowiązki względem *suzerenów* były różne, stosownie do potęgi i znaczenia, jakie posiadali. Z feudalizmem związane jest ściśle poddaństwo chłopów, zdanych na łaskę i niełaskę panów feudalnych, oraz stan nieustającej wojny pojedyńczych panów pomiędzy sobą. Wpływ Kościoła oraz dążności jedynowładcze monarchów z biegiem czasu złamały i przekształciły ustrój feudalny.

Feuillants (franc., czyt. *Felljan*), bractwo Cystersów (ob.), od których klasztoru w Paryżu, podczas rewolucji, otrzymał nazwisko klub założony r. 1790 przez rewolucjonistów umiarkowanych; tu miewał klub ten swoje posiedzenia i 28 marca r. 1792 został rozpędzony przez Jakobinów.

Fez, dawniej niezależny sułtanat, obecnie część państwa Marokańskiego, leży nad brzegami morza Śródziemnego, przerznięty jest górami Atlas. Miasto *Fez*, jedna z dwuch stolic sułtana marokańskiego, a zarazem najbogatsze i najważniejsze miasto w kraju, ma około 150.000 mieszk., wiele wspaniałych meczetów, uniwersytet arabski, pałac sułtański i inne gmachy.

Fez, nakrycie głowy używane na wschodzie głównie przez Turków, Greków, tudzież w Egipcie. Jest to mała czapeczka, zwykle czerwona, przyozdobiona jedwabnym chwastem. Nazwa pochodzi od miasta Fezu, gdzie ją pierwotnie noszono.

Fezzan, a raczej *Fessan*, kraina na Saharze, złożona z grupy leżących przy sobie oaz, na południe od Tripolisu, ma około 350.000 klm. kw. przestrzeni. Stolicą kraju jest handlowe miasto *Murzuk*.

Fiat lux! (łac.), stań się światło! Słowa Boga, wyrzeczone przy stworzeniu świata.

Fibra, ob. *Włókno*.

Fibryna, ob. *Włóknik krwi*.

Fichte *Jan Bogumił*, znakomity filozof niemiecki, ur. 1762 r., um. 1814 r.; był profesorem filozofji w Jenie, Wejmarze i Berlinie; uważany jest za twórcę nowego systemu filozoficznego, będącego skończonym idealizmem subjektywnym. Pozostawił po sobie znaczną ilość dzieł, rozwijających główne zasady jego filozofji.—Pozatem Fichte znany jest jako gorliwy wielce patrjota niemiecki.

Fidjasz, największy z rzeźbiarzy greckich, ur. około r. 500 przed Chr., żył w Atenach za czasów Peryklesa; um. r. 434 przed Chr. w więzieniu, obwiniony o bluźnierstwo. Najznakomitsze dzieła jego: posąg Pallady Partenońskiej (w Partenonie) i kolosalnych rozmiarów posąg Zeusa (Jowisza) siedzącego na tronie, wyrobiony ze złota i słoniowej kości.

Fidży, w Australji grupa przeszło 200 wysepek, z których część tylko jest zamieszkana. Wyspy te mają brzegi skaliste, niedostępne, ale ziemię dosyć żyzną. Mieszkańcy do niedawna byli ludożercami.

Figa, ob. *Figowiec*.

Figaro, postać znanych komedji Beaumarchais'ego p. t. „Cyrulik sewilski" i „Wesele Figara". Jest to wesoły, dowcipny i przebiegły cyrulik, grający w tych sztukach główną rolę; Mozart i Rossini osnuli na tym temacie swoje klasyczne opery. Od tego czasu wyrazem Figaro oznaczają typ żywego, wesołego, przebiegłego i zręcznego intryganta.—*Figaro*—tytuł bardzo poczytnego dziennika paryskiego.

Figiel—żart niezłośliwy, albo psota niewinna.

Figowiec—rodzaj drzew, należy do rodziny *chlebowcowatych*. Figowiec zwyczajny pochodzi z Azji Mniejszej, jest rozpowszechniony w krajach nad morzem Śródziemnem; uprawia się w licznych odmianach na południu Europy, skąd do nas przywożą suszone jego owoce, czyli *figi*. Niektóre drzewa

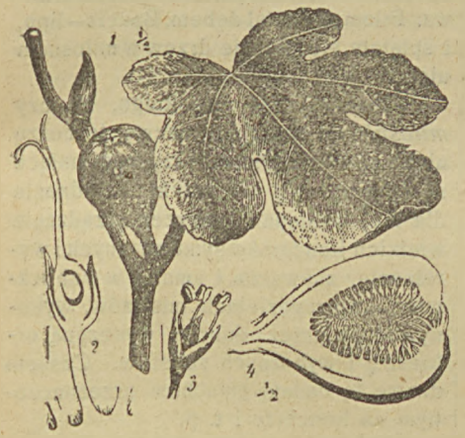

Fig. 14. Figowiec. 1. Gałązka z owocem. 2. Kwiat słupkowy (żeński). 3. Kwiat pręcikowy (męski). 4. Owoc przecięty podłużnie.

dostarczają ich dwa razy rocznie. Inne gatunki figowca, których liczą do 300, rosną również w strefie gorącej; z tych *figowiec elastyczny* (zwany pospolicie *fikus*), roślina ozdobna, hodowana dla pięknych liści, daje sok mleczny, zastygający w *kauczuk* czyli *gumę elastyczną*. *Figowiec świątnicowy* wydziela po nakłuciu przez pewien gatunek owadu *(czerwca)* rodzaj żywicy, zwanej szellakiem, używanej do politury. *Figowiec sykomorowy* czyli Sykomor daje bardzo trwałe drewno.

Figura (z łac.): 1) w geometrji—kształt, układ pewien punktów, linji, płaszczyzn. 2) w sztuce—postać ludzka albo zwierzęca. 3) w gramatyce i stylistyce—w ogólności wszelkie zboczenie od zwykłego sposobu wyrażania się, przenośnia. 4) krzyż przydrożny z wyobrażeniem Ukrzyżowanego. 5) w mowie potocznej—postać, kibić, skład ciała. 6) osoba zajmująca wysokie stanowisko. 7) w muzyce — sposób kształtowania motywów melodyjno-rytmicznych. 8) część tańca (mazura, kontredansa), stanowiąca jakby osobną całość. 9) w kartach—król, dama, walet.

Fijałkowski *Antoni*, ostatni biskup kamieniecki, ur. r. 1798 na Białorusi, um. r. 1883 w Petersburgu, był profesorem teologji dogmatycznej i historji kościelnej w byłym uniwersytecie wileńskim, a od r. 1831 rektorem ówczesnej akademji duchownej rzymsko-katolickiej w Wilnie. Od r. 1860 biskup kamieniecki, a od r. 1872 arcybiskup mohylowski i metropolita wszystkich kościołów rzymsko-katolickich w cesarstwie Rosyjskiem.

Fijołek—roślina zielna *dwuliścieniowa* z rodziny *fijołkowatych*. Rozmaite i liczne gatunki jej rosną na polach, miedzach, przy drogach, w lasach. Prócz *bratków* najbardziej znany jest fijołek *wonny* o kwiatach ciemno-fijoletowych, kwitnący wczesną wiosną. Korzeń jego zawiera pierwiastki gorzko-ostre. Robią z niego syrop i odwar, używany przy cierpieniach piersiowych.

Fijołek alpejski—nazwa niewłaściwie nadawana *gdule*. Ob. *Cyclamen*.

Fijołkowy korzeń, korzeń *kosaćca fijołkowego*, ob. *Kosaciec*.

Fikcja (z łac.), złudzenie, przypuszczenie, zmyślenie, wymysł, utwór wyobraźni, urojenie.

Fiksacja (z łac.) — 1) lekki obłęd, polegający na tem, że człowiek, opanowany pewną stałą ideą, ciągle myśli lub mówi o jednym przedmiocie; 2) utrwalenie rysunków i fotografji, aby nie ścierały się pod wpływem światła.

Fikus, ob. *Figowiec*.

Filadelfja, miasto w stanach Zjednoczonych, nad brzegiem Atlantyku, przy ujściu spławnej rzeki Delawary, liczy niespełna 1.500.000 mieszkańców. Od innych miast Ameryki różni się Filadelfja tem, że obok przemysłu i handlu pielęgnuje ze szczególną gorliwością umiejętności i sztuki. Jest to największe miasto w Stanach Zjednoczonych; uderza w niem szczególnie wielka ilość pomników, zbudowanych w stylu greckim.

Filantropja (z greck. *miłość człowieka)* — niesienie pomocy materjalnej ubogim—inaczej *dobroczynność.* Filantropją zajmują się pojedyńcze jednostki lub zorganizowane stowarzyszenia.—*Filantropem* nazywają człowieka miłującego ludzi i czyniącego im dobrze; człowieka bezinteresownego, ofiarnego na cele społeczne.

Filar albo *słup,* podpora pionowa przy budowlach, używana np. do podpierania sklepień, mostów, a także część muru między oknami i drzwiami.

Filareci, ob. *Filomaci.*

Filatelja, wyraz, oznaczający miłośnictwo marek pocztowych, których zbieracze nazywają się *filatelistami.*

Filc — materjał podobny do gęstej, zbitej tkaniny, lecz nie tkany z nitek, ale utworzony ze splątania i zbicia lekko zwilżonych rozgrzanych włosów różnych zwierząt: wełny owczej, szerści zajęcy, królików, małp i t. p. Wyrobiony już filc piorą, odbarwiają go i po wyżęciu prasują i suszą. Aby mu nadać większą spoistość i trwałość, napajają go roztworem spirytusowym szellaku, który zlepia włoski. Bywają różne gatunki filców: cieńsze, wyrobione z delikatniejszych włosków, zowią się *piłśnią*; t. zw. *kastor,* z którego przygotowują kapelusze (damskie), jest filcem, wyrobionym z szerści bobrowej lub jej falsyfikatów. Lepsze gatunki filców używają się na wyrób kapeluszy męskich i damskich, ciepłych pantofli, dywanów, derek i t. p. Filc używany przez fabrykantów fortepjanów wyrabia się z najlepszej wełny merynosowej. Ordynarnego filcu, zwanego wojłokiem, używają do owijania kotłów i cylindrów maszyn parowych, aby je ochronić od ochładzania się. Wojłokiem napojonym smołą kryją dachy.

Filemon, poeta grecki, um. r. 262 przed nar. Chr.; uważany jest wraz z Menandrem za twórcę nowszej komedji greckiej.

Filemon i Baucis. Istnieje starożytne podanie greckie o miłującej się parze małżonków, którą bogowie w szczególnej mieli łasce, a pod koniec życia zamienili ich w rosnące obok siebie drzewa. Filemon został dębem, Baucis—lipą, i splątały się gałęzie drzew w miłosnem ujęciu.

Filharmonja, z greckiego, znaczy *miłośnictwo muzyki;* nazwę tę noszą niektóre towarzystwa muzyczne, mające na celu uprawę tej sztuki i jednanie dla niej zwolenników przez urządzanie wielkich koncertów symfonicznych i wyrabianie znawstwa i smaku w publiczności na arcydziełach mistrzów, wykonywanych przez dobrze wyuczoną orkiestrę i wybornych solistów. Czasem nazwę tę nadają gmachom przeznaczonym na koncerty i t. p.

Filigran — jest to nadzwyczaj delikatny ręczny wyrób artystyczny z bardzo cieniutkiego drutu złotego lub srebrnego; drut ten wygina się i spaja tak, że tworzy niby koronkowe, pajęcze ornamenty, fantazyjne lub naśladujące kwiaty, liście i t. p. Filigranową robotą wykonywają oprawy do drogich kamieni, brosze, kolczyki i t. p. Wyroby te są bardzo kosztowne: wartość roboty często wielokrotnie przewyższa wartość zużytego metalu. W ostatnich czasach wyrabiają filigrany odlewane podług zrobionego modelu, z którego zdejmuje się drewnianą formę. Są one mniej subtelne i tańsze.

Filip św., Apostoł, rodem z Betsaidy; po Zmartwychwstaniu Pańskiem opowiadał Ewangelję we Frygji, Azji górnej i w m. Hierapolisie, gdzie w 87 roku życia został ukrzyżowany i ukamienowany. Pamiątkę jego Kościół obchodzi 1 maja.

Filip, w starożytności imię kilku królów macedońskich, w czasach nowszych królów francuskich i hiszpańskich, książąt burgundzkich i wielu innych. *Filip II, król macedoński,* był ojcem Aleksandra Wielkiego (ob.); w r. 338 przed Chr. dokonał podboju całej Grecji. *Filip II August,* król *francuski,* brał udział w trzeciej wyprawie krzyżowej w r. 1190. *Filip IV francuski,* zwany *Pięknym,* wojował z papieżem i skłonił go do przeniesienia Stolicy Apostolskiej do Awinionu (ob.). *Filip II,* król *Hiszpanji*, Indji, obojga Sycylji, ks. Medjolanu, Burgundji i Niderlandów, był od r. 1556 do r. 1598 najpotężniejszym monarchą w Europie. Despotyczny fanatyk, otoczył opieką inkwizycję; w swojej obecności kazał palić heretyków na stosach; stłumił swobody prowincji hiszpańskich, doprowadził do buntu Morysków (ob.) i do oderwania się Niderlandów. Zaprowadzeniem biurokratycznego ustroju w państwie zniszczył dobrobyt i pomyślność Hiszpanji, która od epoki jego panowania widocznie zmierza do upadku. Prowadził niepomyślne wojny z Francją, zbuntowanymi Stanami Niderlandów i z Anglją. W tej ostatniej uległa rozbiciu niezwyciężona dotąd flota hiszpańska.

Filip z konopi. Znane przysłowie: „Wyrwał się, jak Filip z konopi", jest wzięte z maloruskiego, gdzie *pylip* jest jedną z nazw zająca, nie zaś imieniem *Filip,* jak je na polski przełożono. Ażeby objaśnić przysłowie, dorobiono u nas potem bajeczkę o szlachcicu Filipie, dzielnym wojaku, dziedzicu wsi Konopie w Sandomierskiem i o jego wyrywaniu się (na sejmikach) bądź to ni w pięć ni w dziewięć, bądź też rozumnie i szlachetnie, ale nie w porę.

Filipika (z greck.) — wymierzona przeciw komuś gwałtowna mowa, ostre wystąpienie, pismo polemiczne. (Ob. *Demostenes).*

Filipiny albo *Filipińskie wyspy*, na połud.-wschodzie Azji—300 wysp różnej wielkości, największe z nich: Luzon i Mindanao. Filipiny mają żyzną ziemię i miły klimat, to też ryż, kawa, tytuń, trzcina cukrowa i t. zw. korzenie przednich gatunków są tam uprawiane w wielkich ilościach. Na wyspach tych jest wiele wulkanów. Stolica archipelagu Manila leży na wyspie Luzon; ma ogromne fabryki cygar i liczy 300.000 mieszkańców. Filipiny stanowiły od początku XVI wieku kolonję hiszpańską. W wojnie r. 1898 utraciła Hiszpanja Filipiny na rzecz Stanów Zjednoczonych.

Filiponi, odłam rosyjskiej sekty rozkolników, który w XVIII wieku osiedlił się na Mazurach pruskich. Od roku 1830 Filiponi mieszkają także w Królestwie Polskiem w gub. Suwalskiej.

Filipopol, miasto we wschodniej Rumelji, należącej od r. 1885 do Bulgarji (ob.), na półwyspie Bałkańskim; leży w urodzajnej, od wiatrów górami zasłoniętej dolinie górnej Marycy. Liczy około 46.000 mieszkańców i ma fabryki wyrobów bawełnianych i jedwabnych. Filipopol został założony jeszcze w starożytności przez króla macedońskiego Filipa.

Filipów, osada w gub. i pow. Suwalskim, nad rzeką Rospudą.

Filister. Wyraz ten, używany przez niemieckich bursów (ob.), oznacza człowieka, oddanego prozaicznym sprawom i interesom codziennego życia, niezdolnego do przejęcia się wyższą ideą.

Filistyni, naród niewiadomego dotąd pochodzenia, prawdopodobnie aryjski, mieszkał na wybrzeżu palestyńskiem poniżej Fenicji. W posiadaniu Filistynów było pięć miast, które utworzyły związek ku obronie od wspólnych nieprzyjaciół. Filistyni przejęli od ludów chananejskich język, kulturę i religję;

czcili Baala i Dagona. Jako naród wojowniczy, występowali Filistyni przeciw Izraelitom za czasów sędziów, króla Saula i Dawida. Dawid pokonał Filistynów i zawojował ich miasta.

Filja, z łac. *córka*—oddział głównego przedsiębiorstwa handlowego lub przemysłowego, prowadzony w innem miejscu pod tą samą firmą.

Filja, *filjalny kościół,* tak nazywa się kościół nie stanowiący samodzielnej parafji, lecz zależny od innego kościoła parafjalnego. Posługi duchowne w takim kościele spełnia proboszcz głównego kościoła lub jego wikarjusz; niekiedy wyznaczany jest do tego oddzielny kapłan, komendatarjusz, rektor.

Film *(filma),* błona kolodjonowa cienka i elastyczna, z której przygotowują się klisze do kinematografów.

Filoksera — owad półpokrywy, należący do mszyc, pomiędzy niemi najszkodliwszy. Bardzo drobny, barwy żółtawej, zielonawej lub brunatnej. Występuje w różnych postaciach, jak wszystkie mszyce. Filoksery są nadzwyczaj niebezpieczne dla winnic.

Filologja (z grec.), dosłownie miłość umiejętności, oznacza naukę, której celem jest poznanie i zbadanie całej greckiej i rzymskiej wiedzy starożytnej. Z czasem zaczęto nazywać także filologją naukę, która zajmuje się życiem duchowem innych starożytnych lub nowożytnych oświeconych narodów, a przedewszystkiem ich językami i literaturą. Filologja grecka i rzymska, w przeciwstawieniu do wszelkiej innej filologji, nazywa się *klasyczną* lub studjum humanistycznem. *Filolog* — badacz, który zajmuje się starożytną lub nowożytną filologją.

Filomaci. Filomatami czyli miłośnikami nauki nazywało się stowarzyszenie studentów uniwersytetu wileńskiego, założone w r. 1804. Towarzystwo to było jawne, a cel jego stanowiło: wzajemne popieranie się w pracy naukowej, dążenie do zdobywania wiedzy wprawdzie poza murami uniwersytetu, ale pod okiem i opieką profesorów. Związek filomatów, przestawszy istnieć w 1808 roku, wskrzeszony został, a raczej na nowo powołany do życia w okresie, gdy Adam Mickiewicz był słuchaczem uniwersytetu wileńskiego. W owym to czasie Tomasz Zan (ob.) zawiązał wraz z pięciu towarzyszami życia akademickiego: Mickiewiczem, Jeżowskim, Malewskim, Czeczottem i Pietraszkiewiczem, nowe towarzystwo Filomatów, w październiku 1817 roku. Nowi Filomaci, różni od poprzedników swoich tem, że byli towarzystwem tajnem, postanowili wpływać dodatnio na ogół uczniów, ogrzewać serca, podnosić ducha, dawać zachętę do szczerej pracy, niesplamionej ubocznymi względami na karjerę, dochody, stanowisko lub chlubę własną, podnietę do życia, pełnego cnoty, miłości i poświęcenia dla powszechnego dobra. Filomaci dobierali sobie członków powoli i ostrożnie, a gdy ich liczba urosła i ujrzeli dodatnie skutki swego działania, Zan postanowił związek rozszerzyć, wciągnąć weń więcej kolegów. Tak powstało r. 1820 towarzystwo *Filaretów*, t. j. przyjaciół cnoty, z ustaw swych podobne do towarzystwa Filomatów, ale poddane jego kontroli, opiece i kierownictwu. Podzieleni na grona, obierali sobie filareci w każdem gronie prezesów i urzędników, a wszyscy razem zostawali pod przewodnictwem jednego głównego, filareckiego prezesa i sekretarza. Umoralnianie się wzajemne, kierowanie młodzieży na drogę uczciwego spełniania obowiązków, budzenie i utrzymywanie ducha narodowego, przygotowywanie młodzieńców na zacnych obywateli-patrjotów,—oto były cele Towarzystwa. Działalność Filomatów, Filaretów i *Promienistych* (towarzystwo, które wyłoniło się z dwu poprzednich, ob. *Promieniści)* miała doniosłe skutki dla rozwoju kultury polskiej. Z grona tej młodzieży wyszli znakomici obywatele i pracownicy na różnych polach

pracy publicznej, wyszli pierwszorzędni pisarze i poeci. Adam Mickiewicz w tem gronie właśnie pieśniami filareckiemi rozpoczął wielki zawód poety. Ale usiłowania i zabiegi towarzystw wileńskich nie znalazły uznania u rządu rosyjskiego. W r. 1823 zaczęło się prześladowanie. Aresztowano wszystkich wybitnych Filaretów wileńskich, między nimi Zana i Mickiewicza; prowincja dostarczyła też więzieniom wielu młodzieńców, poszlakowanych o związki, choćby najdalsze, z aresztowanymi. Śledztwo prowadzone przez Nowosilcowa usiłowało nadać charakter polityczny stowarzyszeniom tajnym młodzieży. Ukończono je w r. 1824, uznano wielką liczbę uwięzionych za buntowników, a wyrok skazał ich na wygnanie w głąb' Rosji. Do wygnanych należał także Mickiewicz, który odtąd nie ujrzał już Litwy.

Filosemityzm (z greck.), kierunek przyjazny dla żydów.

Filozofja jest wyrazem pochodzenia greckiego i oznacza właściwie *umiłowanie mądrości,* a zatem dążenie do niej. W takiem też znaczeniu używali wyrazu tego mędrcy starożytni. Początkowo filozofja obejmowała całą wiedzę ludzką i nie znała obok siebie żadnych innych nauk, nie dzieliła się nawet na odrębne gałęzie i specjalności. Dopiero później, w miarę jak się zwiększał i rozszerzał materjał faktyczny, zebrany przez uczonych—z łona nauki ogólnej wyodrębniać się zaczęły nauki specjalne—astronomja, fizyka, bjologja i t. d., a jako nauka formalna o wielkościach —matematyka; tej zaś części nauki, która nie dała się wyodrębnić w jakąś specjalną naukę, pozostawiono nazwę filozofji. Pomimo to jednak zadanie filozofji jest niezmiernie rozległe. Zasadniczą część jej stanowi *metafizyka* (ob.), t. j. nauka, mająca za zadanie poznanie i zrozumienie wszechświata, którego cząstkę stanowi ludzkość. Do filozofji zaliczają jeszcze *etykę,* t. j. naukę o dobrem postępowaniu ludzi, *teorję poznania,* badającą warunki poznania naszej wiedzy i *estetykę,* zwaną filozofją sztuki. Wspólną cechą nauk filozoficznych jest to, że opierają się one na doświadczeniu wewnętrznem (ob. *Doświadczenie). — Filozofem* jest każdy, kto zajmuje się którąkolwiek z nauk, wchodzących w zakres filozofji. Do najsłynniejszych filozofów należą: w starożytnej Grecji: Sokrates, Platon, Arystoteles; w wiekach średnich: św Augustyn i św. Tomasz z Akwinu; w czasach nowożytnych: Giordano Bruno Kartezjusz, Bacon, Locke, Leibnitz, Hume, Kant, Schelling, Hegel, Fichte, Schopenhauer i inni. Za szczupłe są ramy niniejszej encyklopedji, abyśmy mogli dać choć ogólne zarysy dziejów filozofji, nauki starej niemal jak ludzkość, jej teorję i podział na poszczególne kierunki. Z dziełek, traktujących o filozofji, do popularnych należy *Filozofja* St. Brzozowskiego, w wydaniu M. Arcta.

Filtr, ob. *Filtrowanie.*

Filtrowanie, *przesączanie, cedzenie* —polega na przepuszczaniu mętnego płynu przez ciało dziurkowate, porowate—przez tak wąskie otworki, aby mógł przecisnąć się przez nie tylko czysty płyn, zawieszone zaś w nim drobinki ciał zostały zatrzymane. Takiemi ciałami porowatemi są: bibula (do filtrowania), flanela, warstwy piasku, glina na pół wypalona, koks, węgiel drzewny zmielony, węgiel kostny. Te ostatnie posiadają prócz tego własność przyciągania *rozpuszczonych* w wodzie substancji, szczególnie organicznych i wskutek tego nietylko filtrują wodę, lecz i czyszczą ją chemicznie. Do filtrowania używane są przyrządy, noszące nazwę *filtrów (sączków).* Rysunek (fig. 15) przedstawia filtr najprostszy z używanych w gospodarstwie domowem. Jest to skrzynia, przegrodzona warstwą porowatą A (np. węgla); w górną część lejemy wodę mętną, ta przechodząc

przez warstwę porowatą, oczyszcza się i spada kroplami do dolnej części, skąd może być czerpana przez kran. Istnieją jeszcze filtry różnych konstrukcji i przeznaczenia, używane do filtrowania nie-

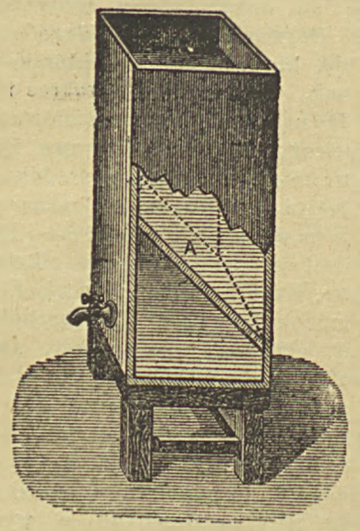

Fig. 15. Filtr.

tylko wody, lecz i innych płynów zimnych lub gorących. Filtry w wodociągach składają się z ułożonych na sobie warstw piasku, gliny, kamieni, niekiedy koksu (ob. *Wodociągi).*

Finał (z włos. *finale)* — koniec, zakończenie, ustęp końcowy, wynik.

Finanse. Finansami nazywamy gospodarkę skarbową państwa, a także środki pieniężne, którymi państwo rozporządza dla zaspokojenia swoich potrzeb, czyli spełnienia obowiązków względem społeczeństwa. Nauka, w jaki sposób środki te gromadzone i zarządzane być winny, nazywa się nauką finansów, nauką skarbowości albo gospodarstwa państwowego. Nauka ta ma za cel wskazanie, jak naczelna władza państwa gospodarować powinna, aby z najmniejszem obciążeniem obywateli pozyskać odpowiednie zasoby na pokrycie swoich wydatków, tudzież jak tymi zasobami szafować ku największej korzyści narodu.

Finansista—oznacza albo męża stanu, kierującego skarbowością swego kraju, albo uczonego, specjalnie poświęcającego się nauce finansów, albo najpospoliciej kupca, handlującego na wielką skalę pieniędzmi, t. j. dokonywającego różnego rodzaju obrotów pieniężnych, które wymagają większych zasobów materjalnych i szczególnej znajomości tych obrotów.

Fin de siècle (z franc., czyt. fę de sjekl), koniec wieku, schyłek wieku. Wyrazu tego używano pod koniec XIX stulecia na oznaczenie przejawiających się wówczas kierunków literackich i artystycznych.

Finezja (z franc.)—dowcip delikatny, subtelność, wyrafinowanie; bystrość, przenikliwość, chytrość, przebiegłość.

Fingala grota, na południowo-zachodnim brzegu wyspy Staffa, jednej z wysp Hebrydzkich. Jest to piękna i wielka grota, wsparta na wyniosłych kolumnach bazaltowych. W jej wnętrzu spadająca kroplami woda wydaje dziwnie melodyjne tony.

Finfa, puszczenie komuś dymu pod nos; lekceważąca niegrzeczność, obraza, przytyk, przymówka.

Finis (łac.) — koniec, zakończenie. *Finis coronat opus* — przysłowie łacińskie, dosłownie: koniec wieńczy dzieło.

Finisterre, *Capo Finisterre,* t. j. koniec ziemi, zowie się przylądek leżący na północno-zachodnim krańcu Hiszpanji.

Finlandja — wielkie księstwo, od r. 1809 należące do Rosji; obejmuje 373.604 kil. kw. (około 6.790 mil kw.), z 2.892.000 mieszk.; 86% ogółu ludności Finlandji stanowią *Finnowie,* wyznający religję ewangelicką. Pod względem administracyjnym Finlandja dzieli się na 8 gubernji; stolicą jest miasto *Helsingfors.* Na czele rządu stoi generał gubernator, mianowany przez rząd rosyjski, konstytucyjny sejm finlandzki, wybierany na zasadzie powszechnego prawa wyborczego, posiada charakter ustawodawczy.—Powierzchnia kraju jest górzysta, poprzerzynana licznemi jeziorami, rzekami, wąwozami i t. p. Klimat Finlandji zimny i zmienny. Główne zajęcie mieszkańców stanowi rolnictwo, użytkowanie lasów, myśliwstwo i rybołówstwo; przemysł i handel nieznaczny. Oświata stoi na bardzo wysokim stopniu; wśród Finnów niema prawie wcale analfabetów. Od XIV wieku Finlandja należała do Szwecji, jednak w r. 1809, na zasadzie traktatu Fryderyks hamskiego, przeszła pod panowanie rosyjskie.

Finowie, *Finnowie,* plemię rasy mongolskiej, należące do szczepu uralsko-ałtajskiego, który pierwotne siedlisko miał w Uralu i Ałtaju, a obecnie rozpościera się jeszcze w Azji północno-zachodniej i Europie północnej, a po części i w Europie południowej. Podzielić ich można na cztery rodziny: 1) *ugryjską* (Ostiacy, Wogulicze, Madziarowie); 2) *wołgo-bułgarską* (Czeremisi i Mordwini, oraz Czuwasi); 3) *permską* (Permiacy, Zyrjanie, Wotiacy); 4) *fińską* w znaczeniu ściślejszem (Finowie europejscy, jak Estończy i Liwowie, oraz Tepterowie i Treptiacy). Finnowie w znaczeniu ściślejszem, czyli *Czudowie,* zamieszkują wschodnie i północne wybrzeża morza Baltyckiego. Nazwę *Finnów* nadali im Niemcy, sami bowiem zowią się oni rozmaicie. W znacznej części pomieszali się z Germanami i Słowianami i przyjęli znaczną liczbę ich wyrazów oraz ich obyczaje.

Fińska zatoka, część morza Baltyckiego, pomiędzy Finlandją a brzegami gub. Estońskiej i Petersburskiej, długa 370 klm., szeroka od 50 do 110 klm.; z powodu licznych mielizn i skał niebezpieczna dla żeglugi.

Fionja, wyspa wchodząca w skład królestwa Danji, oddzielona od lądu, t. j. półwyspu Jutlandzkiego, wąską cieśniną, zwaną Małym Beltem, od głównej zaś wyspy duńskiej Zelandji cieśniną, zwaną Wielkim Beltem.

Firanka (z niem.)—zasłona, zwłaszcza u okna.

Fircyk, trzpiot, wiercipięta, wyraz ten był powszechnie używany za czasów króla Stanisława Augusta na oznaczenie ówczesnych elegantów i strojnisiów. Typ taki przedstawił Zabłocki w wybornej komedji „Fircyk w zalotach".

Firlej, osada w gub. Lubelskiej, pow. Lubartowskim, leży między dwoma jeziorami, założona r. 1557 przez Mikołaja Firleja z Dąbrowicy, wojewodę lubelskiego.

Firlej, nazwisko znakomitej rodziny polskiej z XV i XVI wieku, rychło wygasłej. *Mikołaj Firlej* był za Zygmunta I hetmanem (wodzem) wojsk polskich, brał udział w wojnie przeciw Krzyżakom, zdobył Kwidzyń, oblegał Królewiec. Odznaczył się także w wielu bitwach z Tatarami. Umarł r. 1527. Syn jego, *Piotr,* bił się walecznie pod Orszą; syn Piotra, *Mikołaj,* podpisał wiekopomną Unję Litwy z Polską w r. 1569. Brat jego, *Jan,* marszałek koronny, w r. 1572 podczas pierwszego bezkrólewia stanął na czele inowierców polskich. Umarł r. 1574. *Jan,* podskarbi wielki koronny za Zygmunta III, zastawił olbrzymie dobra swoje, aby zapłacić żołd wojsku.

Firletka—rodzaj roślin *goździkowatych;* u nas spotykają się gatunki: *firletka smółka*, odznaczająca się lepką przy kolankach łodygą; kwiaty ma duże karmazynowe; w ogrodach bywają one pełne. *Firletka biała*, pospolita wszędzie, dwuroczna; kwiaty wydają przyjemną woń. *Firletka leśna* trwała, o kwiatach czerwonych bezwonnych. *Firletka poszarpana,* bardzo pospolita na wilgotnych łąkach, o kwiatach różowych, których płatki rozdzielone na liczne strzępki są jakby poszarpane. Inne gatunki z Azji Mniejszej, Chin i Japonji spotykają się jako rośliny ozdobne.

Firma, nazwisko kupieckie, pod którem prowadzi się interes handlowy

lub fabryczny. Kodeks praw handlowych przepisuje pojedyńczym kupcom wybór nazwiska jako firmy i dozwala tylko na dodatki, dotyczące interesu lub osoby. Publiczne stowarzyszenia handlowe muszą w firmie zawierać imię przynajmniej jednego stowarzyszonego (towarzystwa komandytowe—nazwisko jednego z osobiście odpowiedzialnych); towarzystwa akcyjne zaś wybierają *firmę rzeczową*, oznaczającą przedmiot przedsiębiorstwa. Firma wpisuje się do publicznego regestru handlowego.

Firmament, ob. *Niebo*.

Firman, *ferman*, w Persji rozkaz, w Turcji każde wydane rozporządzenie w imieniu sułtana przez wielkiego wezyra, a więc każdy przywilej a nawet paszport podróżny.

Fis—w muzyce nazwa tonu F podwyższonego o pół tonu za pomocą krzyżyka; *fis major*—tonacja majorowa o 6 krzyżykach; *Fis minor*—tonacja minorowa o 3 krzyżykach; w gwarze warszawskiej wziąć kogo na fis znaczy podejść, okpić.

Fisharmonja (z włos.), instrument muzyczny klawiszowy, opatrzony miechem i pedałem; naśladuje dźwięki organów.

Fiskus, *fiscus* (łac.), tak się zwał w Rzymie za pierwszych czasów cesarstwa skarb koronny cesarski, w odróżnieniu od skarbu państwa lub senatu. Do fiskusa wpływały początkowo dochody tylko z prowincji, należących bezpośrednio do cesarza, później jednak, gdy cesarze stali się zupełnymi jedynowładcami, skarb cesarski zawarł w sobie skarb senatu, a pojęcie fiskus stało się obszerniejsze i oznaczało wogóle skarb państwa. Fiskus miał przymioty osoby prawnej, mógł przeto spadki przyjmować, majątki nabywać, układy zawierać i t. d., a prócz tego miał jeszcze w prawie cywilnem liczne przywileje sobie wyłącznie właściwe. Stąd *fiskalność*—skarbowość, *dobra fiskalne*—skarbowe, tudzież *fiskał*—urzędnik skarbu publicznego, czuwający nad całością funduszów skarbowych.

Fistuła, ob. *Przetoka*.

Fiszbin — nazwa rogowych prętów (tak zwanych wąsów), osadzonych w górnej szczęce i podniebieniu wielorybów. Dorosły wieloryb dostarcza kilkaset takich prętów, długich 2—4 metr. a 5 cm. szerokich. Fiszbin ma obszerne zastosowanie z powodu swej lekkości, giętkości i wytrzymałości.

Fiszer *Stanisław*, adjutant Kościuszki, wzięty do niewoli w bitwie pod Maciejowicami; po uwolnieniu w r. 1796 walczył w legjonach; po powrocie do kraju znów wstąpił do wojska i był szefem sztabu przy księciu Józefie Poniatowskim. Zginął w bitwie pod Borodinem.

Fiszorek albo *wiszorek* — wałeczek z bibuły lub irchy do rozprowadzania cieniów po rysunku.

Fiume, po słowieńsku *Rjeka*, jedyny port węgierski, położony nad zatoką Kwarnero (morze Adrjatyckie), liczy 40.000 mieszkańców. Fiume jest ogniskiem handlu Węgier z zagranicą i posiada rozwinięty przemysł.

Fizjognomja, *fizjonomja*—wyraz używany na oznaczenie nietylko rysów twarzy, lecz i jej wyrazu. Sztuka poznawania z fizjognomji charakteru człowieka nazywa się *fizjognomiką*.

Fizjokraci, szkoła ekonomistów francuskich w XVIII wieku, przyjmująca za zasadę, że natura jest źródłem wszystkich dóbr, że zatem gospodarstwo wiejskie jedynie przynosi zysk czysty, jako przewyżkę plonów nad kosztami uprawy ziemi. Rolnicy więc stanowią jedynie klasę ludzi produkujących, podczas gdy inne klasy społeczeństwa, nie przyczyniające się niczem do pomnożenia bogactwa narodowego, na to miano zasłużyć nie mogą i stanowią klasę nieprodukcyjną.

Fizjologja — gałąź nauk przyrodniczych, której treścią badanie i opis czynności prawidłowych, odbywających się w ustrojach żywych tak zwierzęcych, jak roślinnych. Fizjologja organizmu ludzkiego stanowi — obok anatomji (ob.)—podstawę całej wiedzy lekarskiej; dzieli się ona na tyle części, ile jest organów w ciele ludzkiem. Bez dokładnej znajomości fizjologji niepodobna stawiać rozpoznań (djagnoz) lekarskich, ani umiejętnie kierować leczeniem.

Fizyk. Wyraz ten oznacza nietylko człowieka, poświęcającego się nauce fizyki, ale także w niektórych krajach i urzędnika lekarskiego; w Królestwie Polskiem przy każdej komisji wojewódzkiej znajdował się dawniej *fizyk wojewódzki*, której to posadzie nadano następnie nazwę inspektora lekarskiego.

Fizyka, wyraz urobiony z greckiego *physis*, oznaczającego przyrodę. Fizyką w najogólniejszem, najszerszem znaczeniu, nazywamy naukę o zjawiskach przyrody; obejmuje ona zatem ogół nauk przyrodniczych; w znaczeniu ściślejszem jest to nauka o zjawiskach przyrody, przy których ciała zachowują istotne cechujące je własności, w przeciwstawieniu do chemji, badającej zjawiska, przy których istota ciał zupełnemu ulega przeobrażeniu. Fizyka dzieli się na mechanikę, czyli naukę o ruchu i równowadze ciał, akustykę, czyli naukę o głosie, optykę, czyli naukę o świetle, termikę, czyli naukę o cieple, wreszcie naukę o elektryczności i magnetyzmie. Fizyka opiera się na doświadczeniu, czyli eksperymencie i posługuje się matematyką. Ze względu na metodę odróżniamy *fizykę eksperymentalną*, która poszukuje prawdy głównie na drodze doświadczeń i fizykę *teoretyczną*, opartą przeważnie na spekulacji (rozumowaniu), kierowanej przez matematykę i kontrolowanej wynikami doświadczeń.

Fizyljer (po francusku *fusilier*), to jest żołnierz, uzbrojony w fuzję czyli broń palną. Za czasów saskich były dwa regimenty artylerji: jeden złożony z kanonjerów, czyli puszkarzy, którzy strzelali z armat, drugi zaś stanowił obronę i straż pierwszych i zwał się *fizyljerskim*. Następnie, za Stanisława Augusta, regiment fizyljerów utracił swoje stanowisko w artylerji i stał się pułkiem piechoty linjowej.

Fizys (z grec.), twarz, rysy twarzy; postać, wygląd.

Fjakr (z franc. powóz do najęcia, dorożka). Pewien mieszkaniec Paryża, który, trudniąc się furmanką, pierwszy wpadł na myśl zaprowadzenia powozów, wywiesił jako znak przed swoim domem obraz św. Fjakra; stąd jego powozy przezwano *fjakrami*. Również i woźnicom (dorożkarzom) nadają w Galicji nazwę *fjakrów*.

Fjordy — zatoki morskie głębokie i wąskie, o brzegach wysokich i skalistych. Najwięcej fjordów w Europie spotykamy na zachodnich i północnych wybrzeżach półwyspu Skandynawskiego. Są to właściwie doliny między górami, wchodzącemi w morze; prawdopodobnie pogłębiły je dawne lodowce, zsuwając się po nich do morza.

Flader albo *słój* — rozgałęzienie w drzewie wiązek włókiennych, które rozpościerają się w rozmaite strony, tworząc powyginane linje, częstokroć rozmaicie zabarwione. Drzewa, mające piękny flader, bywają najwięcej używane na forniry i inne wyroby stolarskie.

Flaga, ob. *Bandera i Chorągiew*.

Flamandja, ob. *Flandrja*.

Flamingo, ob. *Czerwonak*.

Flammarion *Kamil*, astronom i popularny pisarz francuski, ur. r. 1842. Był adjunktem obserwatorjum paryskiego, zajmując się głównie obliczeniami. Następnie oddał się wyłącznie literaturze popularno-naukowej. Z prac jego naukowych najważniejsza jest teorja ruchu wirowego planet. Wiele z jego dzieł, jak „Życie Kopernika", „Niebo", „Wielość światów zamieszkanych" — przełożono na język polski.

Flandrja — niegdyś hrabstwo w Niderlandach, podzielone obecnie między trzy państwa: Belgję, Holandję i Francję. Ludność jest częścią germańskiego (Flamandczycy), częścią romańskiego (Walonowie) pochodzenia. Część belgijska dzieli się na Wschodnią i Zachodnią Flandrję, część holenderska tworzy południową część prowincji Zelandji, a część francuska—zachodnią połowę departam. Nord.

Flanela, tkanina, w której wątek bywa z przędzy wełnianej czesanej, rzadziej bawełnianej; osnowę zaś tworzy zawsze przędza bawełniana gremplowana.

Flanka lub *flank*, bok, skrzydło, zwłaszcza skrzydło stanowisk, zajętych przez wojsko (także twierdz, fortów), w przeciwstawieniu do ich czoła, czyli frontów i tyłów czyli pleców. *Marsz flankowy* jest to marsz przed frontem nieprzyjaciela, któremu często świadomie odsłania się swoje boki, będąc przygotowanym na jego atak.

Flankiery odgrywają mniej więcej tę samą rolę w konnicy, co tyraljerzy w piechocie. Są to, po staropolsku mówiąc, harcownicy, czyli jeźdźcy, których wysyła się naprzód w rozsypce, dla uważania nieprzyjaciela i dla ochrony od strzałów głównego zwartego oddziału.

Flaubert (czyt. Flober) *Gustaw*, ur. r. 1821, um. r. 1880, znakomity powieściopisarz francuski. Europejską sławę zjednały mu powieści: „Pani Bovary" i „Salambo" („Córa Hamilkara"), tłumaczone na język polski.

Flawjusze, znakomita rodzina rzymska, z której pochodziło trzech cesarzy rzymskich: Wespazjan, Tytus i Domicjan (od 69 do 96 r. po Chrystusie).

Flądra, rodzaj ryb, stanowiący oddzielną rodzinę *flądrowatych* czyli *bokoptywów*, cechującą się brakiem pęcherza pławnego. Ciało ryb, należących do tej rodziny, jest bardzo wysokie, z boków ścieśnione, głowa zaś spłaszczona w czole i przekręcona na bok tak, iż oba oczy znajdują się po jednej stronie ciała. Z powodu tego kształtu flądry pływają na boku. Z należących

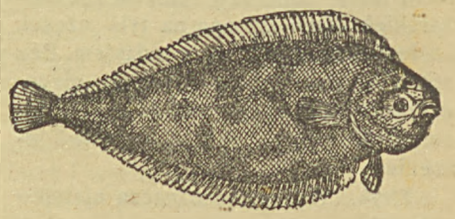

Fig. 16. Flądra.

tu rodzajów, czyli podrodzajów, najważniejsza flądra *właściwa*, której jeden gatunek *flądra mała* wpływa do rzek, gdy wszystkie inne żyją tylko w morzach. Wisłą dochodzi aż pod Warszawę.

Flegma czyli *śluz*—wydzielina błon śluzowych rozmaitych narządów (gardzieli, nosa, żołądka, oskrzeli, kiszek i t. p.). W stanie zdrowia wydziela się jej mało, tyle mianowicie, ile potrzeba dla zwilgocenia błony; w chorobach zaś kataralnych (w nieżytach) wytwarza się mnóstwo śluzu, który zostaje wydzielany na zewnątrz przez otwory ciała ludzkiego.—Wyraz flegma w znaczeniu przenośnem oznacza zimną krew, obojętność, powolność charakteru.

Fleksja, część gramatyki, która uczy deklinacji, czyli odmiany rzeczownika, przymiotnika, zaimka i liczebnika, tudzież odmiany czasownika, czyli konjugacji.

Fleming, dawna rodzina szlachecka na Pomorzu; doszła do znaczenia w Polsce w XVIII wieku, za czasów Augusta II i Augusta III. *Jakób Henryk* był generałem feldmarszałkiem i walczył przeciw Karolowi XII, królowi szwedzkiemu, ale nieszczęśliwie (pod Kliszowem r. 1702). *Jan Jerzy*, synowiec jego, przyjął wiarę katolicką, ożenił się z księżną Czartoryską, dorobił się wielkiego majątku a jedyną córkę Izabelę wydał za księcia Adama Czartoryskiego (ob. Czartoryska). Um. r. 1771.

Flet, *fletnia*, *fletrowers*—instrument muzyczny dęty, drewniany, w kształcie rurki z dziurkami i klapami; przy wydobywaniu dźwięków przykłada go się w poprzek do ust.

Flibustjer (z franc.), korsarz na morzach środkowej Ameryki; w przenośni—awanturnik, łotr, oszust.

Fligel-adjutant, ob. *Adjutant*.

Flinta (z niem.), fuzja myśliwska, strzelba, skałkówka.

Flintglas, ob. *Szkło*.

Flirt (z ang.), lekka, zalotna rozmowa, kokietowanie.

Flis, *flisak*, z niem. *Flösser* — oryl, żeglarz rzeczny, szkutnik, spławiający głównie drzewo i zboże do portów morskich. Klonowicz w słynnym swym poemacie p. t. „Flis", opisując spław zboża do Gdańska, objaśnił wszystkie nazwy właściwe językowi flisackiemu. Flis, kierujący końcem tratwy, czyli ostatnią *plenicą*, zowie się *calowy*.

Flizy — niegrube płyty z marmuru, granitu, piaskowca i t. p. specjalnie cięte piłami z wielkich bloków lub skał granitowych, przeznaczone do wykładania chodników na ulicach, placów, posadzki w kościołach, budowy schodów i t. p.

Floks, *płomyk*—rodzaj roślin *dwuliścieniowych*, z rodziny *poziołkowatych;* hodowane dla pięknych i wonnych kwiatów przeróżnych odmian i barw. Łatwo się rozmnażają przez nasiona lub sadzonki i udają się na wszelkim gruncie.

Flora, u Rzymian bogini wiosny i kwiatów (u Greków *Chloris*), nazywana małżonką Zefira.

Flora, ob. *Botanika*.

Floren (po łac. *florenus*), pierwotnie moneta złota, wielkości zwyczajnego dukata, bita we Florencji w XI wieku. W Austrji powstał z niej gulden złoty i gulden srebrny, którego oznaką były pierwsze dwie litery pierwotnej jego nazwy *fl*.

Florencja, jedno z najpiękniejszych miast we Włoszech, liczy z górą 206.000 ludności, leży wśród uroczej górskiej okolicy na żyznej dolinie rzeki Arno. Florencja ma świetną przeszłość. Przez wieki była samodzielną rzecząpospolitą, kwitnącą przemysłem i handlem. W XV wieku stanęli na jej czele Medyceusze (ob.), którzy zrobili z niej ognisko sztuk i nauk, wyposażyli w pałace i ogrody, w zbiory i bibljoteki. We Florencji znajduje się jedno z najbogatszych muzeów sztuki, tak zwane Uffizi, zbiór obrazów i rzeźb największych mistrzów włoskich i in. Dawne budowle, jak pałac Pitti, Strozzi i inne, kościoły i place są ozdobą miasta, odwiedzanego licznie przez podróżników, którzy przybywają aby napatrzeć się tym cudownym dziełom włoskiego ducha i kształcić się na tych wzorach. Florencja jest miejscem urodzenia lub działania wielu znakomitych ludzi, jak Dante, Michał Anioł, Leonardo da Vinci, Amerigo Vespucci, Macchiavelli, Galileusz i inni.

Floret: 1) rodzaj szpady z gałką skórzaną na końcu ostrza, używany przy nauce fechtunku; 2) gruba, szorstka przędza jedwabnicza, pierwszy oprzęd jedwabniczy.

Florjan św., ur. około r. 190, służył w wojsku rzymskiem i za cesarza Djoklecjana umęczony i utopiony w rzece Enns r. 230. Zwłoki jego z Lincu przeniesiono do Rzymu, a następnie za Kazimierza II do Krakowa (1184) i złożono na Kleparzu. Ogłoszony został patronem (obrońcą) od pożaru. Kościół rzymsko-katolicki obchodzi pamięć jego 4 maja.

Floryda, najbardziej ku południowi położony stan Ameryki Północnej, składa się z półwyspu Florydy, położonego pomiędzy oceanem Atlantyckim a odnogą Meksykańską i z wąskiego pasa ziemi, leżącego nad odnogą Meksykańską. Dzieli się na 45 hrabstw; stolicą stanu jest miasto *Tallahassee*.

Flota. Flotą zowię się już to znaczniejszy zastęp okrętów, który zostaje pod rozkazami jednego dowódcy, już

to ogół wszystkich okrętów wojennych danego państwa. Rozróżniając floty wedle ich przeznaczenia, mówimy o flotach *wojennych* i o flotach *kupieckich* czyli *handlowych*. Mniejsze oddziały floty wojennej nazywają się *eskadrami, dywizjami* lub *flotyllami*.

Flower, ob. *Strzelba*.

Fluid (łac. *fluidum*), płyn, ciało płynne, w dawnej fizyce nazwa domniemanych płynów nieważkich, mających tłumaczyć istotę wielkich czynników przyrody, jak: fluid elektryczny, fluid cieplikowy.

Fluksja—nazwa popularna zapalnego obrzmienia dziąseł albo policzków, zdarzającego się szczególniej często u osób, mających nadpsute zęby.

Fluktuacja (z łac.), falowanie, przelewanie się; w przenośni—zmiana, chwiejność, wahanie się, niestałość.

Fluor — pierwiastek, metaloid, symbol chemiczny *Fl*. Jest gazem, podobnym z wyglądu i zapachu do chloru. Barwę ma żółtawo-zielonawą, zapach ostry, gryzący. Niedawno dopiero otrzymano go w stanie wolnym; nadzwyczaj energicznie łączy się z wodą, szkłem, porcelaną, metalami, które nadgryza. Wolny fluor dotychczas nie ma zastosowania. W przyrodzie spotyka się najczęściej w połączeniu z wapniem jako minerał, zwany *fluspatem*.

Fluorescencja—jest to optyczna własność niektórych ciał pochłaniania pewnych gatunków promieni i wysyłania ich jako promieni innej barwy i własności. Fluorescencja objawia się szczególnie widocznie przy doświadczeniach z niewidzialnymi promieniami widma—pozafijoletowymi. Kawałek papieru napojony siarczanem chininy, wystawiony na działanie niewidocznych promieni widma, poczyna świecić fijoletowo. Ten sam roztwór chininy, który jest zupełnie bezbarwny, daje w świetle dziennem niebieskie odblaski. Szkło uranowe (zabarwione uranem na żółto), daje odblaski zielone, chlorofil—czerwone i t. d. Po raz pierwszy zjawisko to spostrzeżono w kryształach fluspatu—związku wapna z fluorem, skąd nazwa fluorescencji.

Fluorowodór, *fluorowodorny kwas*, połączenie fluoru z wodorem, gaz bezbarwny, ostrego zapachu; chciwie rozpuszcza się w wodzie, dając roztwór silnie kwaśny. Nagryza tak w stanie gazowym, jak i w roztworze szkło: dlatego używa się do wyżerania (trawienia) na szkle różnych rysunków, napisów i t. p. Przechowywać go należy tylko w naczyniach ebonitowych, ołowianych lub platynowych, bo wszystkie inne przegryza. Również niszczy gwałtownie tkanki organiczne (płuca, skórę i t. d.) i dlatego należy się z nim obchodzić bardzo ostrożnie.

Fluspat, *fluoryt (topnik)* — minerał, krystalizujący podług systemu regularnego; daje się łupać. Barwa fluspatu bywa rozmaita: biała, różowa, winnożółta, jasno-zielona, błękitna, fijoletowa; blask szklany, odłam kruchy. Pod względem chemicznym jest to związek wapnia z fluorem (fluorek wapnia). Topi się w ogniu. Oblany kwasem siarczanym wydziela kwas fluorowodorny. Znajduje się w Anglji i w Czechach, w sąsiedztwie rud cynowych, srebrnych i ołowianych. Fluspat ułatwia wytapianie kruszców, stąd bywa używany w hutach jako topnik (ob.), a także służy do wyrobu zbytkownych gracików, sprzętów i różnych naczyń.

Focjon *(Fokion)*, znakomity wódz ateński, mąż wypróbowanej cnoty, nieskazitelnego charakteru i wielkiego męstwa, ur. r. 402 przed Chr. Wielką sławę pozyskał sobie świetnem zwycięstwem, jakie odniósł 349 lub 348 r. pod Tamynae w Eubei nad Plutarchem, tyranem Eretrji, i wspierającymi go Macedończykami. Dzielnie bronił Grecji przeciwko nieprzyjaznym zamachom Filipa i Aleksandra Macedońskiego. Po śmierci Aleksandra uzyskał u Antypatra korzystne dla Aten warunki pokoju

Nagrodzony niewdzięcznością narodu, szukał przytułku w Focydzie u Polysperchonta, który wydał go Ateńczykom, a ci skazali na śmierć przez wypicie trucizny r. 318 przed Chr.

Focjusz, ur. 820 r., zm. 891. Sprawca rozłamu między Kościołem greckim i łacińskim. Będąc człowiekiem świeckim, wyniesiony został na stolicę patrjarszą w Konstantynopolu przez ulubieńca cesarza Michała III Porfirogenety, który pozbyć się pragnął bogobojnego patrjarchy, Ignacego. Focjusz, nie mogąc uzyskać u papieża Mikołaja I-go zatwierdzenia swej godności, przeciwnie obarczony przezeń klątwą, ogłosił na soborze w Konstantynopolu r. 864 Kościół zachodni za heretycki i nawzajem wyklął papieża. Jakkolwiek Focjusz przez następcę Michała pozbawiony został godności patrjarchy, zatarg między dwoma Kościołami nie został załagodzony, owszem z biegiem lat pogłębiał się i utrwalał, aż doszło do ostatecznego rozłamu, czyli schyzmy (ob.).

Focyda *(Phokis)*, kraina starożytnej Grecji, z górą Parnasem, zroszona rzeką Cefizu, obecnie wraz z Lokrydą stanowi jedną z *nomarchji* królestwa Greckiego.

Foka czyli *cielę morskie*.—Zwierzęssące płetwonogie, z ciałem ku tyłowi zwężonem; nogi krótkie, palce spięte błoną płetwową, tylna para skierowana w tył, niby ogon płetwowaty. Żyje gromadnie w morzach, szczególnie północnych; znajduje się ale mniej licznie i u wybrzeży Europy — w Atlantyku i morzu Baltyckiem. Pływa i nurkuje wybornie, na lądzie porusza się niezgrabnie i wychodzi nań tylko dla odpoczynku, ogrzania się na słońcu i karmienia młodych. Żywi się rybami i mięczakami. Szczególnie ważna jest dla nadmorskich mieszkańców północy, którym dostarcza mięsa, tłuszczu, skór, ścięgien do szycia, błon na żagle i szyby do okien, kości na narzędzia. Europejczycy urządzają wielkie wyprawy północne, szczególnie do Grenlandji, na połów fok dla ich tłuszczu oraz skór, nieprzepuszczających wody. Wskutek

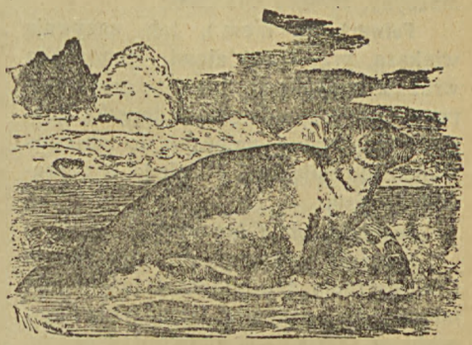

Fig. 17. Foka grenlandzka.

nieoględnych polowań, ilość fok znacznie się zmniejszyła.

Foksal (z ang.): 1) dworzec kolei żelaznej, banhof; 2) budynki w ogrodzie pozamiejskim, przeznaczone dla zabawy publicznej.

Folblut—koń angielski czystej krwi; piękny koń rasowy.

Foljał, *foljant, in folio*—gruba księga, złożona z kartek półarkuszowych.—Wyraz ten pochodzi od łacińskiego *folium*—liść.

Folklor — wyraz angielski, przyjęty i w innych językach na oznaczenie wiedzy ludowej. W zakres jej wchodzi sztuka ludowa a także krążące wśród ludu baśnie, przysłowia, legendy, zagadki, zabobony i t. p., czyli wogóle tak zwana literatura niepisana ludu, która w czasach nowszych stała się przedmiotem badań naukowych.—*Folklorysta*—znawca i badacz rzeczy ludowych.—*Folklorystyka* — nauka o pojęciach ludu, jego zwyczajach, twórczości i t. d.

Folowanie tkanin—jest to czynność, polegająca na ugniataniu wyrobionej już tkaniny w tym celu, aby splątać włoski jej nitek i uczynić w ten sposób tkaninę bardziej zbitą i nieprzezroczystą. Folują przeważnie sukno i barchany,

które bez folowania przeświecałyby i nie byłyby tak ciepłe. Folowanie tkanin odbywa się najczęściej przy pomocy maszyny, zwanej *foluszem*.

Folwark (z niem.), tak nazywają większą przestrzeń ziemi, stanowiącą wraz z budynkami, inwentarzem martwym i żywym oddzielną jednostkę gospodarczą, zwykle należącą do jakiegoś większego majątku i od niego w zarządzie zawisłą.

Fonetyka, ob. *Głosownia*.

Fonograf—przyrząd do zapisywania i odtwarzania dźwięków. Dźwięk jest falowaniem powietrza. Urządzenie fonografu na tem polega, że fale dźwiękowe uderzają błonkę, błonka drga odpowiednio do siły fali; z drugiej strony błony mamy ostry kolec, który pisze po woskowanym walcu, gdy błonka pod wpływem fali dźwiękowej się wypręży. Zapisane w ten sposób dźwięki utrwala się. Aby odtworzyć dźwięki, postępujemy odwrotnie: puszczamy walec w ruch, kolec ślizga się po rysach na walcu i porusza błonkę, a błonka powoduje fale powietrzne, które stają się dźwiękiem. Wynalazcą tego przyrządu jest Edison. Przyrząd ten udoskonalony pod różnemi nazwami (np. gramofonu, patefonu) znany jest powszechnie.

Fonologja, ob. *Głosownia*.

Fontainebleau, miasto leżące na południo-wschód od Paryża (14.000 ludności). Bardziej niż miasto znany jest tutejszy zamek królewski, potem cesarski, pełen historycznych wspomnień. Tu w r. 1814 podpisał Napoleon I zrzeczenie się tronu.

Fontanna, ob. *Wodotrysk*.

Fontaż (z franc.) — kokarda, węzeł fantazyjny.

Fon-Wizin *Djonizy*, dramaturg i satyryk rosyjski, ur. r. 1745, um. r. 1792. Największą sławę zjednał sobie znakomitą komedją satyryczną „Niedorosl".

Fordon, miasto w Wielkiem Księstwie Poznańskiem, w obwodzie regencji Bydgoskiej, przy ujściu Brdy do Wisły, ma zakład karny i wspaniały most kolejowy przez Wisłę.

Forela, ob. *Pstrąg*.

Forma (z łac. *kształt, postać*). W naturze wszystkie ciała stałe mają pewien kształt, zwany *formą*. W przemyśle formą nazywa się przyrząd, za pomocą którego można nadać danemu materjałowi kształt pożądany. W rzemiosłach formą nazywa się model, służący do nadania pewnym przedmiotom zamierzonej postaci. W drukarstwie formą nazywają ramę żelazną, obejmującą pewną ilość stronic czcionek, stanowiących przygotowany do odbicia arkusz druku. Nadto wyrazu forma używa się w znaczeniu ceremonji kościelnej, zwyczaju, przepisu, języka, stylu i t. p.— *Formy towarzyskie* — pewne przepisy, dotyczące zachowania się w towarzystwie, przestrzegane przez ludzi w stosunkach wzajemnych. — *Formalista* — trzymający się ściśle przepisów i form zewnętrznych, ceremonjant. — *Formalny*—zgodny z formą, przepisany, urzędowy, legalny i t. p. — *Formalności*—sposoby postępowania, wskazane urzędownie.

Formacja, ob. *Pokłady geologiczne*.

Formalina—ciecz złożona z 60 części wody i 40 części aldehydu mrówkowego; używa się do przechowywania ciał podlegających zepsuciu oraz do odkażania (dezynfekcji). Formalinowa para (formalina wrze przy 99° C—prawie jak woda) zachowuje również zdolności odkażające. Zapach przenikliwy i ostry, smak ostro kwaśny; jest to dość silna trucizna.

Format (z łac.) — kształt, wielkość, rozmiar np. książki, arkusza.

Formoza, po chińsku *Tajwan*, wyspa w Azji, na morzu Chińskiem. Grunt posiada żyzny, skropiony wielu rzekami, wydaje trzcinę cukrową, herbatę, banany, tytuń, pomarańcze, ananasy i t. p. Bogata jest także w zwierzęta swojskie, bawoły, małpy, ptaki rajskie i w ciała kopalne. Klimat tu gorący i niezdrowy; trzęsienia ziemi częste. Liczbę mieszkańców Formozy podają na 3.300.000. Od r. 1896 Formoza należy do Japończyków.

Formularz (z łac.)—1) wzór, przepis, schemat, według którego pisze się akty urzędowe, handlowe i t. p.; 2) stan służby.

Formuła (z łac.)—wyrażenie przyjęte lub przepisane przy układaniu aktu, podania i t. p.; wzór; wyrazy lub znaki uwidoczniające zwięźle jakieś twierdzenia naukowe. — *Formułować*—określić jasno i treściwie, ująć w ścisłe wyrażenie.

Fornier, *fornir*. Tak nazywają się w stolarstwie cienkie deseczki z kosztowniejszego drzewa, służące do pokrywania drzewa pośledniejszego gatunku, z którego wyrobione są sprzęty. Fornierów dostarcza mahoń, palisander, jesion i inne.

Forpoczty (z niem.), oddziały wojska, stawiane na posterunkach w odpowiedniej odległości od głównego korpusu, dla zabezpieczenia go od niespodziewanego napadu i dla obserwowania ruchów nieprzyjacielskich. Nowsi nasi pisarze wojskowi nazywają także forpoczty *posterunkami, czatami, strażami polowemi* lub *zewnętrznemi*.

Forster *Karol*, pisarz polski, ur. r. 1800, um. r. 1879, wybitny tłumacz dzieł obcych z zakresu ekonomji, polityki i historji; między innemi napisał dziełka p. t.: „Ludowi polskiemu zdrowe rady", „Klasom pracującym polskim" i inne.

Forszus (z niem.)—zaliczenie; pieniądze naprzód dane, zaliczka, zapomoga.

Fort, drobna forteczka, przeznaczona do bronienia przejścia przez rzekę, wąwóz i t. p. Podług nowego systematu nazywają też fortami odosobnione i samoistne fortyfikacje, założone w promieniu większej fortecy; celem ich jest albo panowanie nad ważnymi punktami w pobliżu twierdzy, albo też otoczenie jej w taki sposób, aby się nieprzyjaciel do niej nie mógł zbliżyć bez poprzedniego zdobycia tych fortów.

Forte (z włosk. *mocno*), wyrażenie, używane w muzyce na oznaczenie większego natężenia głosu. — *Fortissime*—bardzo silnie.

Forteca albo *twierdza*. — Jest to większa fortyfikacja murowana, stała, służąca do długotrwałej obrony miasta lub ważnej pod względem strategicznym okolicy kraju. Forteca składa się z kilku lub kilkunastu *fortów* czyli małych fortec, będących w związku ze sobą, oraz z mniejszych fortyfikacji, pomiędzy fortami usypanych z ziemi. Fortece są uzbrojone w ciężkie działa wielkiego kalibru, mają stałą załogę, mieszczą zapasy amunicji i żywności na wypadek oblężenia. W czasie wojny służą za schronienie dla wojsk i dla mieszkańców, uciekających przed nieprzyjacielem.

Fortel (z niem.)—sprytne podejście, podstęp, wybieg, sposób, środek.

Fortepjan, instrument muzyczny strunowy, wielkich rozmiarów. Składa się z wielkiej ilości strun, umieszczonych w rodzaju trójkątnego pudła i z klawiatury, to jest całego rzędu klawiszów, które przyciśnięte palcami, wprawiają w ruch młoteczki, uderzające o struny. Cały fortepjan spoczywa zwykle na trzech nogach. Fortepjan jest bardzo rozpowszechnionym instrumentem, służącym zarówno do gry solowej, jak i do akompanjamentu (ob.).

Fortuna, u Greków *Tyche*, rzymska bogini losu i szczęścia, przedstawiana w postaci kobiety z rogiem obfitości w ręku, wagami, sterem, kołem lub kulą.—W przenośni wyraz *fortuna* oznacza szczęście, los, a czasem mienie, majątek.

Fortyfikacja — sztuka umacniania miejsc ważnych dla celów strategicznych tak, iżby w nich mała liczba obrońców skutecznie opierać się mogła przeważającej sile nieprzyjacielskiej.

Forum, tak się nazywał w Rzymie

rynek, czyli plac otwarty, przeznaczony na targi, posiedzenia sądowe i zgromadzenia ludowe. Pierwotne *Forum*, zwane *Forum Romanum* albo *Forum Magnum*, leżało w środku miasta i ciągnęło się od północo-zachodu ku południo-wschodowi, od stóp góry Kapitolińskiej do wzgórza Welijskiego. We wszystkie strony wybiegały z niego ulice. Dzieliło się w podłużnym kierunku na dwie części: wschodnią—węższą, otoczoną świątyniami i publicznymi gmachami, zwaną *Comitium*, gdzie się odbywały najdawniejsze zgromadzenia rzymskie, i zachodnią—szerszą, czyli właściwe *Forum*, gdzie było miejsce dla targów, zgromadzeń ludowych i walk gladjatorskich. W nowszym języku sądowym *forum* oznacza sąd właściwy danej dzielnicy kraju, okrąg, na który rozciąga się prawnie działalność danego sądu.

Foryś, *forrejter* (z niem.), pomocnik furmana; żokiej siedzący na jednym z przodowych koni karety, zaprzężonej w cztery albo sześć koni.

Forytować (z franc.), popierać kogo lub czyjąś sprawę; zalecać; rekomendować, dopomagać.

Fosa—dół, przekop, rów.

Fosfor—pierwiastek, metaloid, symbol chemiczny *P*. Ponieważ fosfor nadzwyczaj łatwo łączy się z tlenem, więc w naturze w stanie wolnym nie występuje. Otrzymujemy go sztucznie w trzech różnych postaciach: 1) jako fosfor *żółty*, krystaliczny, o pięknym połysku, charakterystycznym fosforowym zapachu i silnie trujących własnościach; przy lekkiem potarciu zapala się; 2) jako fosfor *czerwony*, bezkształtny, powstający z pierwszego pod wpływem światła lub dłuższego ogrzewania w atmosferze kwasu węglanego; przedstawia się w postaci czerwono-czarnych kawałków, bez zapachu i smaku, nie zapala się przy pocieraniu, nie dymi ani fosforyzuje na powietrzu, nie posiada trujących własności; 3) jako fosfor *metaliczny*—w formie małych kryształków, czerwono przeświecających. Fosfor w związkach występuje w naturze dość często; spotykamy go w składzie fosforytu, apatytu; znajduje się w guanie; wchodzi w skład kości kręgowców; znajduje się w sokach zwierząt i roślin. Otrzymują go fabrycznie z kości zwierzęcych, zawierających około 20% —25% fosforu (w postaci fosforanu wapnia). Ze związków fosforu ciekawy jest *fosforowodór* — gaz silnie trujący, cuchnący zgniłemi rybami i do tego stopnia palny, że na powietrzu sam się zapala. Najważniejszym związkiem jest *pięciotlenek fosforu*, dający z wodą *kwas fosforowy*. Pięciotlenek tworzy się przy spaleniu fosforu. Jest to biały proszek, nadzwyczaj chciwie chłonący wodę, stąd też używany niekiedy jako środek osuszający. *Kwas fosforowy* — jeden z najsilniejszych kwasów, znanych nam jest to ciecz bezbarwna, bez zapachu. Z metalami daje liczne pożyteczne związki (sole), z których najważniejszym jest fosforan wapnia, występujący w kościach zwierząt, ich odchodach, w roślinach, w fosforytach. Kwas fosforowy jest również niezbędnym do życia roślin, stąd też gdy go zbraknie w roli, trzeba go jej dodać w postaci nawozów (fosforowych), do których należą—prócz gnoju—guano, fosforyty i superfosfaty. Sam fosfor używa się głównie do fabrykacji zapałek.

Fosforescencja — jest to własność niektórych ciał samoświecenia w ciemności, bez wydzielania ciepła. Do takich ciał należy przedewszystkiem fosfor, który roztarty w ciemności, świeci niebieskawem światłem, wydając świecące dymy. Tęż samą własność ma niekiedy próchno. Znany jest blask, jaki wydają robaczki świętojańskie. Przyczyna tych zjawisk świetlnych nie jest jeszcze znana. Przypuszczają, iż są one skutkiem powolnego utleniania się fosforu, tłuszczów drzewa — wogóle materji łatwopalnych.

Fosforyty — tak nazywają minerały (apatyt, fosforyt, koprolity, osteolity), zawierające w sobie kwas fosforowy. Ponieważ fosfor jest pierwiastkiem koniecznie potrzebnym do wzrostu roślin, fosforyty, zmielone na mąkę, stanowią ważny dla rolnictwa jednostronny nawóz mineralny. Wszystkie te minerały należą jednak do trudno rozpuszczalnych, są więc dla roślin trudno strawne, że się tak wyrazimy. Dla tego zamieniać je trzeba na *superfosfaty* czyli nadfosforany, polewając je kwasem siarczanym i solnym, które częściowo przeprowadzają owe minerały w związki łatwiej się rozkładające i łatwiej rozpuszczalne w wodzie, a zatem takie, które korzenie roślin łatwiej wessać i przyswoić sobie mogą. Superfosfaty robi się także z mąki kostnej (otrzymanej ze zmielenia kości, zużytych w cukrowniach), polewając ją również kwasami. Superfosfaty są droższe od fosforytów i od surowej mąki kostnej, ale działają prędzej i skuteczniej.

Fotodruk, ob. *Światłodruk*.

Fotofon—przyrząd do przenoszenia dźwięków na znaczne odległości za pomocą promieni światła.

Fotografja jest to sztuka utrwalania obrazów, otrzymywanych *w ciemni optycznej*. Pierwsze ku temu sposoby obmyślili w 1838 r. Niepce i Daguerre, stwarzając dagerotypy. Obecnie fotografja doszła do wysokiego stopnia udoskonalenia. Ogół czynności, jakie należy wykonać celem otrzymania fotografji danego przedmiotu, rozpada się na dwie części: 1) *otrzymanie kliszy*, 2) *otrzymanie kopji na papierze*. Dla otrzymania kliszy, albo inaczej *negatywu*, bierzemy płytę szklaną, pokrytą żelatyną, zawierającą wrażliwe na działanie światła sole srebra (bromek jodu i srebra). Płyta tak spreparowana, osłonięta dobrze od działania światła przy pomocy t. zw. *kasety*, umieszcza się w ciemni optycznej (fig. 18), nastawionej w ten sposób, aby na całą płytę B padał wyraźny obraz przedmiotu, który sfotografować chcemy. Obraz ten, składający się z cieni i świateł, działa na sole srebra w ten sposób, że w miejscach jasnych rozkłada je, w ciemnych zaś pozostawia bez zmiany. Po upływie pewnego czasu, zależnego od siły oświetlenia i od wrażliwości kliszy, a wynoszącym od kilku do 1/100 sekundy, *ekspozycja* jest ukończona; wtedy wyjmujemy kasetę z kamery i nie otwierając jej, przenosimy ją do pokoju z czerwoną szybą, gdyż światło tej barwy nie działa

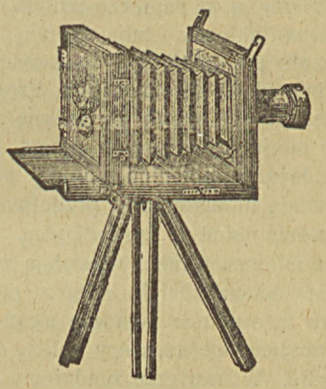

Fig. 18. Aparat fotograficzny.

na sole srebra i nie psuje otrzymanego obrazu. Potem przystępujemy do *wywołania* obrazu. Operacja ta polega na zanurzeniu kliszy w roztworze kwasu pyrogallusowego. Niewidzialny dotychczas obraz występuje zupełnie wyraźnie na kliszy: miejsca w oryginale jasne występują czarno, miejsca ciemne zaś pozostają bez zmiany, gdyż sole srebra nie uległy tutaj rozkładowi. Taki odwrotny obraz nazywa się *negatywem* albo *kliszą*. Gdybyśmy jednak wywołany obraz wynieśli na światło, to pod wpływem jego działania zatarłby się bardzo prędko i otrzymalibyśmy kliszę jednostajnie czarną. Należy go zatem uczynić nieczułym na światło, albo inaczej *utrwalić*. W tym celu obmywamy kliszę roztworem podsiarkanu sodu, który ma własność rozpuszczania tylko nierozłożonych przez światło soli sre-

bra. Usunąwszy te ostatnie, nie potrzebujemy się obawiać, że obraz się zatrze. Płyn ten zowie się *fiksażem.* Uskuteczniwszy to, płuczemy negatyw czystą wodą, suszymy go, pokrywamy lakierem przezroczystym i oddajemy *retuszerowi,* t. j. rysownikowi, poprawiającemu niektóre szczegóły obrazu, które wyszły niedokładnie. Teraz możemy przystąpić do *kopjowania.* Z jednej kliszy możemy otrzymać dowolną ilość kopji, t. zw. *pozytywów.* W tym celu kładziemy ją na papierze czułym, zawierającym chlorek lub azotan srebra a przeto posiadającym własność czernienia pod wpływem światła. Promienie słoneczne nie mogą przeniknąć czarnych nieprzezroczystych miejsc kliszy, więc leżące pod nimi punkty papieru pozostają niezmienione; przeciwnie zaś, promienie słońca przechodzą łatwo przez miejsca jasne i wywołują zaczernienia odpowiednich miejsc papieru. Skoro tą operacja zostanie ukończona, otrzymujemy obraz, który należy znowu utrwalić. W tym celu kładziemy go do fiksażu. Po obmyciu zadanie jest skończone; należy tylko wygładzić fotografję (satynować) i nakleić ją na karton. Fotografja ma dziś nadzwyczaj szerokie zastosowanie. Przy jej pomocy otrzymujemy portrety osób, zdjęcia miejscowości, odbicia szybkich ruchów, nieuchwytnych dla oka, jak ruchy ptaka w locie, konia skaczącego, kropli spadającej i t. p. Te ostatnie zdjęcia zowią się *momentalnemi;* wymagają one bardzo czułych płyt fotograficznych i szybkiego otwarcia i zamknięcia kamery, do czego służą t. zw. przyrządy *migawkowe.* Fotografja oddaje ogromne usługi astronomji, medycynie i chirurgji; przy jej pomocy kopjują obrazy mikroskopowe, widma ciał i pierwiastków, iskrę elektryczną; wykrywają fałszerstwa pisma, druku. W ostatnich czasach wynaleziono sposób fotografowania przedmiotów, wraz z ich właściwemi barwami. Otrzymane tym sposobem fotografje zowią się kolorowemi. Wynalazł je Lippman. Dotychczasowe zdjęcia tego ostatniego rodzaju pozostawiają jednak dużo do życzenia.

Fotograwura, ob. *Heljografja.*

Fotometr, przyrząd, za pomocą którego można się przekonać, ile światła dają rozmaite jego źródła, jak: świece, lampy naftowe, gazowe, elektryczne i t. d. Zwyczajnie porównywa się ilość światła, dostarczonego przez rozmaite źródła, ze światłem tak zwanej świecy normalnej (ob.). Mówiąc np.: lampa o 20 świecach normalnych, rozumiemy, że ta lampa daje tyle światła, co 20 świec normalnych razem. Fotometry bywają rozmaite, nieraz bardzo zawile zbudowane.

Fototypja, ob. *Światłodruk.*

Fourier *Karol Franciszek Marja,* socjalista francuski, ur. r. 1772, um. 1837 r. Powziął myśl nowego urządzenia społeczeństwa. System ten od twórcy swego nazwano *furjeryzmem.* (Ob. *Falanster).*

Foyer (z franc., czyt. foaje)—ognisko; sala albo korytarz ozdobny obok sali teatralnej, koncertowej lub sali posiedzeń, zwykle połączony z bufetem.

Fra (po włosku, skrócone *brat),* nazwa używana we Włoszech i Hiszpanji na oznaczenie zakonników, szczególnie żebrzących, to samo co braciszek klasztorny.

Fra-Bartolommeo, malarz florencki, ob. *Bartolommeo di San Marco.*

Fracht. Tę nazwę niemiecką nadaje się albo przedmiotowi, który powierza się do przewozu kolejom, towarzystwom żeglugi, przewoźnikom, szyprom i t. d., albo opłacie, uiszczonej za taki przewóz. W pierwszem znaczeniu *fracht* odpowiada wyrazowi *ładunek.*

Fra-Diavolo (t. j. *Brat-Djabeł),* właściwie *Michał Pezza,* Kalabryjczyk, ur. 1760 r., był naprzód mnichem pod imieniem Fra Angelo (brat Anioł), potem hersztem bandy rozbójników, w latach 1799 i 1806 przywódcą powstania

gorali przeciwko Francuzom. Pojmany, powieszony został w 1806 r. w Neapolu.

Fragment (z łac.), ułamek lub cząstka czegoś. Zwyczajnie używa się tego słowa na oznaczenie ułamków i szczątków dzieł pisarskich, np. fragment powieści, dramatu i t. p., można jednak mówić także: fragment rzeźby, obrazu utworu muzycznego.

Frampol, osada w gub. Lubelskiej, pow. Zamojskim, nad rz. Ładą; wielu mieszkańców Frampola trudni się tkactwem, a mianowicie wyrobem drelichów.

Framuga, właściwie sklepienie obłączyste, a także wszelka wklęsłość w ścianie, czy to w kształcie owalnym, czy prostokątnym, mogąca służyć za rodzaj szafy lub schowania.

France *Anatol (Jakób Anatol Thibault),* ur. 1844 r., współczesny znakomity poeta i powieściopisarz francuski. Charakterystycznym rysem jego umysłu jest pobłażliwy i pogodny sceptycyzm, który objawia się we wszystkich jego utworach.

Franche-Comté (czyt. Fransz-kąte), nazwa dawna prowincji francuskiej, położonej w górach Jura, w sąsiedztwie Szwajcarji i Niemiec. Główne miasto Besançon (Bezánsą).

Franciszek św. *(Seraficki)* z *Assyżu,* właściwie *Giovanni Bernardone,* ur. 1182 r. w mieście włoskiem Assisi, um. 1226 r. W wieku młodocianym prowadził życie światowe i lekkomyślne. W 25 roku zmienił tryb życia, rozdał całe mienie ubogim i poświęcił się usłudze w szpitalu trędowatych; następnie, otrzymawszy od opata Benedyktynów na górze Subiaco zrujnowany kościół i cząstkę gruntu, którą nazwał *Portiuncula,* osiadł tu i założył zakon reguły św. Franciszka *Braci Mniejszych* czyli *Minorytów* (Fratres Minores). Papież Grzegorz IX zaliczył go w poczet świętych, a jego pamiątkę obchodzą 4 października. Z licznych pism jego doszły do naszych czasów: listy, kazania, pisma ascetyczne, rozmowy, krótkie uwagi, pieśni duchowne.

Franciszek a Paulo św., ur. r. 1416 w mieście Pauli, w Kalabrji, um. r. 1507 we Francji. Od 14 roku żył jako pustelnik w grocie skalnej. Roku 1436 wybudował klasztor i kościół, a zarazem założył zgromadzenie *Braci Najmniejszych* (Fratres Minimi), czyli *Paulinów.* Pamiątkę jego obchodzą 2 kwietnia.

Franciszek Ksawery św., apostoł Indjan, ur. r. 1506 w Hiszpanji, um. r. 1552; nauki pobierał w Paryżu, a potem wykładał filozofję w kolegjum paryskiem, gdzie zaznajomił się z Ignacym Lojolą; zostawszy członkiem zakonu Jezuitów, przeznaczony był na misjonarza do Indji Wschodnich. Pamiątkę jego obchodzą 3 grudnia.

Franciszek, imię kilku panujących. *Franciszek I Stefan,* cesarz rzymski czyli niemiecki, z domu Lotaryńskiego, był mężem Marji Teresy, córki Karola VI z rodu Habsburgów i założycielem do dziś w Austrji panującego domu lotaryńsko-habsburskiego. Nad krajami dziedzicznymi Habsburgów panował wespół z żoną. Um. r. 1765. Z synów jego: Józef II i Leopold II byli cesarzami. Syn Leopolda, *Franciszek II,* panował od r. 1792 do r. 1835. Początkowe lata jego rządów przypadły na czasy bardzo burzliwe. Wojny z Francją sprowadziły na Niemcy i na Austrję wiele klęsk i nieszczęść, zwłaszcza odkąd na czele Francuzów stanął Napoleon Bonaparte (ob.). Wśród tych wojen upadło dawne cesarstwo Niemieckie; Franciszek II zrzekł się go w r. 1806, wprzód wszakże (w r. 1804) ogłosił się *cesarzem austrjackim.* Jako cesarz austrjacki Franciszek II walczył jeszcze przez lat wiele z Napoleonem; zwyciężony, musiał mu nawet dać za żonę córkę swoją; dopiero w r. 1813 i 1814 koalicja europejska, do której przyłączyła się i Austrja, pokonała Napoleona.—Imię Franciszka nosiło dwuch królów francuskich, z których *Franci-*

szek I panował w XVI wieku, prowadził wielkie wojny z Karolem V, cesarzem rzymskim i królem niemieckim; był panem potężnym i rycerskim.

Franciszek *Józef I*, cesarz austrjacki, ur. w Schönbrun 1830 r., wnuk cesarza Franciszka I, syn arcyks. Franciszka Karola i księżniczki bawarskiej Zofji. Wstąpił na tron w r. 1848, podczas wojny węgierskiej i ruchów powstańczych we Włoszech. Za panowania Franciszka Józefa dokonała się w Austrji doniosła przemiana wewnętrznego ustroju. Z monarchji absolutnej i centralistycznej stała się Austrja państwem konstytucyjnem i uwzględniającem szeroko swobodny rozwój poszczególnych narodowości, zostających pod berłem Habsburgów. Na dokonanie tego przewrotu wpłynęły klęski poniesione przez Austrję w wojnach z Włochami, Francją i Prusami. Franciszek Józef, monarcha szczerze konstytucyjny, cieszy się gorącą sympatją wszystkich narodów, wchodzących w skład jego państwa.

Franciszka Józefa Ziemia, kraina w pobliżu bieguna północnego, położona między 80 a 83 równoleżnikiem, odkryta przez austrjacką wyprawę podbiegunową w roku 1873.

Franciszkanie albo *Minorycі*, to jest *Bracia Mniejsi* (Fratres Minores), zakon założony przez św. Franciszka Serafickiego z Assyżu (ob.) i stąd zwany także *Serafickim;* był to pierwszy zakon jałmużniczy; wszakże z czasem pozwolono mu mieć fundusze w kapitałach i majątkach nieruchomych. Tacy Franciszkanie zwali się *Fratres Minores Conventuales,* inni zaś, trzymający się ściśle swojej reguły, noszą nazwę *Fratres de Observantia.* Pierwsi noszą obuwie, odzież czarną lekką i pasek cienki; drudzy pozostali przy habicie z grubej brunatnej wełny, przy powrozie i trepkach na bose nogi. W początkach XVIII wieku we wszystkich rozgałęzieniach zakonu św. Franciszka, do którego oprócz właściwych Franciszkanów należą także Bernardyni, Reformaci, Kapucyni i t. d., liczono 7.000 klasztorów męskich, a 115.000 mnichów, tudzież 1.000 klasztorów żeńskich a w nich 28.000 mniszek. Do zgromadzenia Franciszkanów należą jeszcze tak zwani *Tercjarze* (od r. 1221), to jest osoby świeckie, wykonywające przepisane przez regułę obrzędy. Do Polski Franciszkanie wprowadzeni zostali około 1232 r., a liczba ich klasztorów dochodziła tu niegdyś do stu. Pierwszy ich klasztor założony był w Krakowie 1232 r. przez Bolesława Wstydliwego.

Francja—piękny kraj w Europie zachodniej; obejmuje 536.464 kil. kw. (około 9.750 mil kwadr.) z ludnością wynoszącą niespełna 40 miljonów mieszk. Granice Francji stanowią: na zachodzie Atlantyk (zatoka Biskajska), na południu Pireneje (granica Hiszpanji) i morze Śródziemne (zatoka Ljońska), na wschodzie Alpy, góry Jura i Wogezy (granica Włoch, Szwajcarji i Niemiec), na północy Ardeny (gr. Niemiec i Belgji), na północno-zachodzie cieśnina Kaletańska i kanał La-Manche (La Mansz). Główną część Francji stanowi nizina francuska z niziną dolnego Rodanu, czyli prowansalską; na południo-wschodzie niziny francuskiej wznoszą się góry Średnie Francuskie, tworzące tak zwaną wyżynę Środkową. Z wyżyny tej oraz z Pirenejów i gór zachodnich (Alp, Jura i Wogezów) wypływa wiele rzek, wpadających do Atlantyku (Garonna, Loara, Sekwana i inne) i morza Śródziemnego (Rodan), tworząc wielkie niziny. Rzeki francuskie, obfite w wodę, połączone zostały ze sobą kanałami, ułatwiającymi komunikację. Klimat Francji przeważnie łagodny i gleba urodzajna — ułatwiają znakomicie rozwój rolnictwa, sadownictwa i uprawę krzewu winnego. Mieszkańcy Francji—Francuzi—oświeceni, skrzętni, pracowici, zdolni, przemyślni poza rolnictwem albo w związku z niem stworzyli bogaty przemysł fabryczny i nader ożywiony handel.—Religją panującą we Francji jest katolicyzm.—Francja stanowi obecnie rzeczpospolitą z prezydentem na czele rządu, obieralnym przez Zgromadzenie Narodowe na lat 7; kraj dzieli się na prowincje, a te na departamenty. Z prowincji najważniejszą jest *Ile de France* (Il de Frans) nad Sekwaną. Tutaj, gdzie wpadają do Sekwany główne jej dopływy, leży stolica Francji, *Paryż*,

Fig. 19. Mapa fizyczna Francji.

największe i najwspanialsze miasto na lądzie Europy. Przy ujściu Sekwany do morza leży ważny port Francji—*Hawr,* sprowadzający bawełnę dla fabryk francuskich. Dalej na zachód, na najbardziej ku północy i zachodowi wysuniętych częściach wybrzeża wznoszą się na stromych skałach Normandji i Bretanji silne porty wojenne. Na wschód od Ile de France leży słynna z winnic *Szampanja* (Champagne); w południowej Francji, w okolicy słynącej winnicami, wznosi się przy ujściu Garonny portowe miasto *Bordo,* prowadzące handel winem tejże nazwy. Z innych miast francuskich słynny jest *Ljon* nad Rodanem, posiadający ważne znaczenie handlowe. Z miejscowości leczniczych na uwagę zasługuje *Nicea* (Nizza).— W skład Francji wchodzi wyspa *Korsyka* na morzu Śródziemnem i liczne kolonje w Afryce, Azji i Ameryce.—Francję w starożytności nazywali Rzymianie Galją. Zamieszkiwały ją ludy, noszące nazwę Celtów albo Gallów. Juljusz Cezar zawojował ten kraj i uczynił zeń prowincję państwa Rzymskiego. Wślad za tem Rzymianie tłumnie przybyli do Galji, wprowadzając tu rzymską cywilizację i język łaciński. Po upadku potęgi rzymskiej kraj zajęli *Frankowie,* lud pochodzenia germańskiego. Zlawszy się z Gallami, narzucili swoją nazwę krajowi i ludności, przejęli natomiast język i cywilizację rzymsko-gallijską. Z pomieszania więc ludów i języków powstała dzisiejsza jednolita Francja, Francuzi i język francuski. Założycielem państwa frankońskiego był Chlodwig z rodu Merowingów, który przyjął 486 r. chrzest święty. Merowingowie panowali nad Francją do VIII wieku. Mistrze ich dworu (tak zwani majordomowie) z rodu Karolingów opanowali tron w r. 714. Karol Wielki rozszerzył swoją potęgę na Wschód aż po Odrę i Dunaj, zajął Włochy i otrzymał z rąk papieża w r. 800 koronę cesarską, odbudował zatem dawne cesarstwo rzymskie. Po śmierci syna jego Ludwika Pobożnego, trzej wnukowie Karola podzielili się (r. 843) państwem frankońskiem; zachodnia część utworzyła królestwo osobne, Francuskie. Po Karolingach panował w niem ród Kapetyngów od 987 do 1328 r., a w bocznej linji tak zwanych Walezjuszów do roku 1589 i Burbonów aż do roku 1792. Przez wieki pracowali królowie francuscy i toczyli liczne wojny, aby kraj cały poddać swej władzy. Z Anglją prowadzili stuletnią wojnę w XIV i XV wieku. Ludwik XI (um. roku 1484) zjednoczył państwo francuskie wewnętrznie; następcy postępowali dalej na tej drodze, a równocześnie mogli już pomyśleć o podbojach zagranicznych. Karol VII rozpoczął bezskuteczne wojny o Włochy, które prowadził dalej Ludwik XII i Franciszek I. Odszczepieństwo religijne (tak zwana reformacja) było przyczyną wojen domowych z t. zw. Hugonotami (wyznawcami Kalwina); władza królewska wśród zamieszek tych urosła, a minister Ludwika XII, Richelieu (czyt. Riszelje) i Ludwik XIV podnieśli znaczenie Francji w całej Europie. Wielkie wojny za Ludwika XIV wyczerpały skarb publiczny. Ludwik XV i XVI nie umieli go napełnić, ani też zadowolić potrzeb ludności; okazały się liczne niedostatki; nędza ludu, ucisk, nadużycia urzędników przyspieszyły wybuch wielkiej rewolucji (ob.) w roku 1789 i upadek władzy królewskiej. Francja ogłoszona została rzecząpospolitą w roku 1792; Ludwik XVI i żona jego, Marja Antonina znaleźli śmierć na rusztowaniu; rządy przeszły w ręce Konwencji, potem 5 dyrektorów (ob. Dyrektorjat), potem trzech konsulów, aż wreszcie jeden z nich, najzdolniejszy, Napoleon Bonaparte, został konsulem dożywotnim, a potem, w roku 1804, cesarzem. Pierwsze cesarstwo trwało do roku 1814 (ob. Napoleon I), poczem powrócili Burbonowie (Ludwik XVIII i Karol X), a po nowej rewolucji w lipcu roku 1830 zasiadł na tronie Francji Ludwik Filip z bocznej linji królewskiej Orleanów. Rewolucja w roku 1848 skończyła się wypędzeniem króla i ogłoszeniem drugiej rzeczypospolitej. Prezydentem jej został książe Ludwik Napoleon (syn brata Napoleona I, Ludwika), który w roku 1852 ogłosił się cesarzem. Było to tak zwane drugie cesarstwo (ob. Napoleon III), które upadło podczas nieszczęśliwej wojny z Prusami. Ogłoszona 4 września r. 1870 *trzecia Rzeczpospolita,* istnieje dotychczas.—*Literatura francuska* rozpoczyna się w XII i XIII wieku pieśniami trubadurów (ob.) i epicznemi powieściami, które w XIV i XV wieku rozwijają się w rycerskich romansach. Powstają pamiętniki, które odtąd ciągną się nieprzerwanem pasmem do najnowszych czasów. W XVI wieku żyje poeta Ronsard, Malherbe, powieściopisarz Rabelais (Rabele). W XVII wieku za Ludwika XIV literatura francuska rozkwita wspaniale; występują: Corneille, Racine, Molière, Lafontaine, Boileau. W XVIII wieku słyną: Rousseau, Montesquieu, Voltaire, Buffon, encyklopedyści; w XIX wieku: Chateaubriand, pani Staël, Scribe, Beranger, Sand, Lamartine, Hugo, Dumas (ojciec i syn), Flaubert, Feuillet, Daudet, Sardou, Zola, France, Bourget, Rostand; z uczonych: Guizot, Mignet, Thiers, Thierry, Comte, Tocqueville, Sainte-Beuve, Renan, Taine i wielu innych.

Frank *Jakób Józef Lejbowicz* — twórca sekty żydowskiej, zwanej z razu antytalmudystami, później frankistami. Ur. 1726 r. w Korolówce na Podolu, przechodził burzliwe koleje żywota. Przed prześladowaniem prawowiernych Żydów uciekł do Turcji i tam pozornie przyjął mahometanizm, oraz imię: Frank. Wkrótce jednak r. 1758 powrócił do Polski wraz ze swymi zwolennikami i pozornem przyjęciem obrzędów kościoła katolickiego wzbudził dla siebie ogólną sympatję. Ochrzczonym żydom nadawano nazwiska polskie i szlachectwo—porzucali też oni strój żydowski i obrzędy swojej wiary. (Z tej epoki mamy w Polsce wiele rodzin pochodzenia żydowskiego, spolszczonych, którym wszakże pozostała nazwa *frankistów).* Po pewnym czasie jednak powstało podejrzenie, że Frank podaje siebie za pomazańca Bożego, a nawróceni Żydzi nie połączyli się szczerze z Kościołem. Aresztowany i osadzony w twierdzy Częstochowskiej, używał tam Frank znacznej swobody i mógł szerzyć swoją naukę. Wypuszczony w r. 1772, wyjechał do Brna na Morawy, potem do Offenbach nad Menem. Przybrawszy tytuł barona, otoczył się książęcym dworem, utrzymywanym ze składek współwyznawców. Tam zmarł w r. 1791. Pochowany według obrzędów kościoła katolickiego i w asystencji księdza. Córka zmarłego, Ewa, próbowała kierować sektą, ale bez powodzenia Wyznawcy Franka pozostali przy narodowości polskiej i religji chrześcijańskiej.

Frank — francuska moneta srebrna, wartości około 40 kop.

Frankfurt 1) *nad Menem,* miasto w Prusach, w krajach nadreńskich (prowincja Hessen-Nassau), liczy 300.000 ludności. Położony blisko ujścia Menu do Renu w żyznej, pełnej winnic i ogrodów okolicy, w bliskości lesistych gór, należy do najpiękniejszych miast w Niemczech. Jest poważnem ogniskiem handlu (ma słynne jarmarki) i przemysłu niemieckiego (wyrabiają tu maszyny do szycia), jako też i ruchu pieniężnego (giełda frankfurcka). We Frankfurcie urodził się największy poeta niemiecki, Goethe (ob.); 2) *nad Odrą,* miasto w pobliżu Berlina, liczy 60.000 mieszkańców, położone jest nad spławną rzeką, w pobliżu połączeń kanałowych Odry z Wisłą i Łabą.

Franklin *Benjamin,* ur. w Bostonie 1706 r., zm. w Filadelfji 1790 r. Syn ubogiego właściciela mydlarni, wytrwałem samouctwem i wysiłkiem duchowym do-

szedł do znaczenia i rozgłosu w nauce i życiu politycznem swego kraju. Gdy Stany Ameryki Północnej zrzucić postanowiły panowanie Anglji, Franklin był jednym z pięciu redaktorów aktu niepodległości. Wysłany jako agent, a potem poseł do dworu francuskiego, umiał zjednać sympatję Francji dla sprawy oswobodzenia Ameryki; uzyskał u rządu francuskiego uznanie niepodległości Stanów i zawarcie traktatu przyjaźni i pomocy, czem nieocenioną usługę oddał swemu krajowi. W nauce doniosłe znaczenie miały badania Franklina nad elektrycznością; jest on autorem pierwszej teorji elektryczności—od niego pochodzą używane dotąd nazwy elektryczności *ujemnej* i *dodatniej;* wykazał stanowczo tożsamość błyskawicy z iskrą elektryczną; wyłożył teorję budowy piorunochronów i t. d.

Frankonja, nazwa siedzib germańskiego plemienia Franków. Z biegiem wieków, stosownie do wędrówek plemienia, przechodziła ta nazwa na różne kraje; dziś nazywa się Frankonją północna część Bawarji.

Frankowie, wielkie plemię germańskie, ukazuje się w III wieku po nar. Chr. nad niższym Renem, później podzielone na 2 odłamy: Franków *rypuarskich* z lewej strony Renu i Franków *salickich* w Batawji, którzy w V wieku posunęli się aż nad rzekę Sommę. Ci ostatni byli założycielami *państwa Franków,* które zostając najpierw pod władzą Merowingów, potem Karolingów doszło do potęgi, znaczenia i rosło coraz bardziej przez podbicie Burgundów, Turyngów i Bawarów. Państwo rozszerzyło się najbardziej za Karola Wielkiego, który podbiwszy niezależne dotąd ludy germańskie i przyłączywszy do swego państwa połowę półwyspu Apenińskiego, pozyskał tytuł cesarza rzymskiego (800 r.). Po śmierci syna jego Ludwika Pobożnego nastąpił podział wielkiego państwa Franków, dokonany przez traktat w Werdun, który (843 r.) kończy historję państwa frankońskiego; od tego momentu zaczyna się historja Niemiec i Francji.

Franzensbad, słynna miejscowość lecznicza, głównie chorób kobiecych, położona w północo-zachodnim zakątku Czech, w bliskości miasta Eger, czyli Cheb.

Fraszka, mała rzecz, drobnostka, bagatela. Dawniej nasi poeci drobne wiersze swoje nazywali *fraszkami.* Odznaczają się one żartobliwością, nie zawsze wolną od pewnej, zbytecznej nawet swobody języka, oraz zwięzłością i dosadnością formy, przez co odpowiadają epigramatom starożytnych. W tym rodzaju odznaczyli się Jan Kochanowski i Wespazjan Kochowski. Rej z Nagłowic nadał takim drobnym utworom tytuł *Figlików.*

Frater (łac.), brat, szczególniej braciszek zakonny. *Fraternitas*—braterstwo, bractwo, towarzystwo.

Fraucymer, pierwotnie mieszkanie dla kobiet, składających dwór pański lub królewski, później—kobiety na dworze, panie dworskie. Królowe polskie miały fraucymer, podzielony na górny (z magnackich rodzin) i dolny (z rodów szlacheckich).

Frauenburg, miasto w obwodzie pruskiej regencji Królewieckiej, na wschodnim brzegu zatoki Fryskiej, rezydencja biskupa warmijskiego; ma wspaniały kościół katedralny z grobowcem zmarłego tu Kopernika.

Fraunhofer *Józef,* uczony fizyk, ur. r. 1787, um. r. 1826, wynalazł i poprawił wiele przyrządów optycznych i odkrył w widmie słonecznem linje, zwane *linjami Fraunhofera* (ob. *Widmo).*

Frazeologja (z grec.), nauka o zdaniach lub zwrotach właściwych jakiemu językowi, albo też zbiór takich zwrotów. Wyrazem tym oznaczają także czcze, ale szumnie i pięknie brzmiące sposoby mówienia.

Frazes (z grec.), zdanie, wyrażenie, **zwrot, okres, ustęp** w mowie lub piśmie; sposób wysłowienia się; czcze słowa.

Freblanka, *freblówka* (z niem.), nauczycielka początkowa, ucząca według metody Fröbla (ob.).

Fredro: 1) *Jędrzej Maksymiljan* żył w XVII wieku (um. r. 1679), był posłem na Sejm, kasztelanem lwowskim i wojewodą podolskim. Pozostały po nim dzieła historyczne, wojskowe i „Przysłowia, albo przestrogi obyczajowe", w których wypowiedział wiele pięknych i mądrych zdań o życiu i sprawach ludzkich. — 2) *Aleksander,* najznakomitszy polski komedjopisarz, ur. r. 1793, um. 1876. W młodości walczył w szeregach

Fig. 20. Hr. Aleksander Fredro.

wielkiej armji Napoleona I i zdobył sobie krzyż legji honorowej i *virtuti militari.* W późniejszych latach tyle położył zasług jako znakomity pisarz dla sceny polskiej, że już nie wódz najwyższy, ale cały naród złożył mu w hołdzie medal złoty, ku czci jego wybity. Komedje jego są tak powszechnie znane, że wyliczać je tu wszystkie pokolei byłoby rzeczą zbyteczną. Któż bowiem nie zna jego „Zemsty", „Dożywocia", „Ślubów panieńskich", „Pana Jowialskiego", lub wybornego typu „Geldhaba" i wojskowych typów z komedji „Damy i Huzary". Słusznie nazwano Fredrę *ojcem komedji polskiej,* bo on ją właściwie stworzył i przyczynił się do jej późniejszego rozkwitu.—3) *Jan Aleksander,* syn poprzedniego, ur. r. 1829, um. r. 1891. Odziedziczył talent komedjopisarski po swoim wielkim ojcu i niektóre jego komedje, jak „Posażna jedynaczka", „Consilium facultatis", „Przed śniadaniem", „Drzemka pana Prospera" do dziś dnia bywają grywane na scenach polskich, budząc swoim humorem szczerą wesołość.

Fregata. Tak nazywał się dawniej silnie zbudowany, mogący szybko się poruszać okręt wojenny, który na wszystkich trzech masztach miał reje, dźwigał jedną baterję dział, prócz armat, ustawionych pod otwartem niebem na pokładzie. Nazwa ta zachowała się w tytule *kapitan fregaty,* co odpowiada stopniowi podpułkownika w piechocie.

Fregata—ptak morski z rodzaju płetwonogich, sam przez się nie większy od kury, ale z ogonem, mającym przeszło 1 metr długości; skrzydła wielkie i nadzwyczaj długie: sjąg ich dochodzi niekiedy 3 metr. Nogi krótkie; błona między palcami niewyraźna. Pływać nie umie, na lądzie ledwie się porusza, ale lata wyśmienicie, najszybciej ze wszystkich ptaków morskich. Żywi się w locie, chwytając ryby latające, albo odbierając zdobycz innym ptakom; zamieszkuje morza zwrotnikowe; gnieździ się na drzewach.

Freiburg, ob. *Fryburg.*

Freiburg w Bryzgawji, główne miasto badeńskiego obwodu tejże nazwy, niegdyś stolica Bryzgawji, nad rzeką Dreisam, u stóp gór Szwarcwaldu; ma wspaniałą gotycką katedrę. Jest rezydencją arcybiskupa i posiada uniwersytet katolicki, do którego należy bibljoteka z 250.000 tomów.

Frekwencja, uczęszczanie, odwiedzanie; napływ gości (np. do miejsca kąpielowego, w piękną okolicę).

Frenetyczny (z franc.), gwałtowny, niepowściągliwy, pochodzący z zachwytu, z zapału.

Frenologja (z greck.), umiejętność rozpoznawania charakteru i zdolności umysłowych człowieka na podstawie budowy czaszki, głoszona od r. 1786 przez F. J. Galla, który opierał się na przypuszczeniu, że wszystkie władze i czynności mózgu są umiejscowione i że wszystkie różnice w rozwoju mózgów ludzkich uwydatniają się na powierzchni czaszki. Nowsi uczeni stwierdzili niektóre poglądy Galla, ale całość jego teorji nie utrzymała się wobec ścisłych badań naukowych.

Fresko, ob. *Al fresko.*

Freyer *August,* organista, ur. r. 1803 pod Dreznem, um. roku 1883 w Pilicy, pow. Grójeckim, wydał dzieła pod tytułem: „Praktyczna szkoła na organy", „Księga chorałów".

Freytag *Gustaw* — wybitny poeta, komedjopisarz, publicysta i powieściopisarz niemiecki, pochodzący z rodziny polskiej, jednak bardzo nieprzyjaźnie usposobiony względem Polaków (co przejawia się np. w romansie p. t. „Soll und Haben"). Ur. 1816 r., um. 1895 r. Dzieła dramatyczne Freytaga („Walentyna", „Hrabia Waldemar" i inne), powieści historyczne i obyczajowe, mające niezaprzeczoną wartość, poezje, prace naukowe i publicystyczne wyszły w wydaniu zbiorowem w 22 tomach.

Friedland, miasto w pruskiej regencji Królewieckiej, pamiętne zwycięstwem Napoleona nad armją pruską i rosyjską 1807 r.

Friedrichsruh, zamek przy drodze żelaznej, wiodącej z Berlina do Hamburga, własność Bismarcka (ob.), gdzie też stale przebywał.

Fröbel *Fryderyk*—słynny pedagog niemiecki, ur. 1782 r., zm. 1852 r. Pierwszy zwrócił uwagę na wychowanie przedszkolne, na konieczność rozwijania sił duchowych i fizycznych dziecka od najpierwszych lat życia. W r. 1837 założył pierwszy t. zw. „ogródek dziecięcy", zakład, w którym dzieci miały być hodowane jako rośliny w ogrodzie, pod dodatnimi wpływami, w ciepłej atmosferze czystych uczuć i myśli. Później ogródków takich powstało więcej. T. zw. metoda Fröbla, wykładana przezeń na odczytach i w kilku dziełach, opiera się głównie na zbliżeniu dzieci do przyrody, zużytkowaniu wrodzonej im ruchliwości i popędu do kształtowania w zajęciach ruchomych i siedzących. Metoda Fröbla zyskała olbrzymie uznanie w świecie wychowawców, zwłaszcza u ludów germańskich. We Francji nie przyjęła się. U nas pierwszy „ogródek dziecięcy" otwarto w Warszawie w 1870 r. z inicjatywy Ad. Wiślickiego; z czasem rozpowszechniły się one w całym kraju, ale w zastosowaniu do dzieci polskich i treść ich i forma uległa znacznym zmianom.

Fronda, nazwa stronnictwa, które podczas małoletności Ludwika XIV, króla francuskiego, wystąpiło przeciwko absolutnej polityce dworu, kierowanej przez Mazarini'ego i w latach 1648—1652 wznieciło znaczne rozruchy. Na czele frondy stała wysoka szlachta i parlament. Żywy udział w rozruchach brała ludność Paryża. Z zamieszania tego władza królewska wyszła w końcu zwycięsko. Biorący w niem udział przeciwnicy dworu nazywali się *fronderami.* Obecnie wyrazu *fronda* używają często na oznaczenie odłamu danego stronnictwa.

Front—przód, czoło; w mowie potocznej—przednia strona budynku; w języku wojskowym—przód szyku bojowego; *służba frontowa* — czynna służba w wojsku.

Fronton albo *przyczółek*, szczyt trójkątny, czasem półokrągły, umieszczony nad gzymsem ściany frontowej budynku. Świątynie greckie miały zwykle piękne frontony.

Fructidor, miesiąc owoców; we francuskim kalendarzu republikańskim 12-ty miesiąc roku, przypadający pierwotnie

na czas od 18 sierpnia do 16 września, a od VIII do XIII r. Rzeczypospolitej na czas od 19 sierpnia do 17 września.

Fryburg *(Freiburg)* — kanton w zachodniej Szwajcarji, z ludnością 120.000, której trzy czwarte mówi po francusku, t. j. językiem urzędowym kantonu. Stolicą kantonu jest miasto *Fryburg,* leżące w pięknej okolicy nad rzeką Saaną. W r. 1890 założono tu uniwersytet katolicki, z wydziałem teologicznym.

Fryc—nie obeznany jeszcze z zajęciem, nowicjusz, początkujący.

Frycz *Modrzewski,* ob. *Modrzewski.*

Fryderyk Jagiellończyk, najmłodszy z sześciu synów Kazimierza Jagiellończyka, ur. r. 1468, był biskupem krakowskim, arcybiskupem prymasem gnieźnieńskim i otrzymał od papieża godność kardynalską. Zmarł w Krakowie r. 1503.

Fryderyk, imię: 1) kilku cesarzy rzymskich, a także królów *niemieckich. Fryderyk I,* zwany Rudobrody (Barbarossa), z rodu Hohenstaufów, panował od r. 1152 do r. 1190, walczył we Włoszech zwycięsko, także z papieżem Aleksandrem III, ale się ukorzył i uznał niepodległość papiestwa; podejmował wyprawę na Polskę w r. 1157 (Bolesław Kędzierzawy poddał się zwierzchnictwu cesarza), a wreszcie wyruszył w r. 1189 na wyprawę krzyżową, aby bronić Grobu świętego od Muzułmanów, i tam utonął w rzece Kalykadnos. Liczne legendy wiążą się ze wspomnieniem potężnego cesarza. Syn jego Fryderyk Szwabski założył zakon Panny Marji, zwany później zakonem Krzyżaków.—*Fryderyk II,* wnuk poprzedniego, odbył także wyprawę krzyżową, odzyskał Jerozolimę, walczył ustawicznie z papieżem Grzegorzem IX i Innocentym IV, który go wyklął. Przesiadywał najczęściej we Włoszech a o Niemcy prawie nie dbał. Znaczenie cesarzy we Włoszech skończyło się z Fryderykiem II, który uległ ostatecznie potędze Głowy Kościoła. — *Fryderyk III Piękny,* w XIV wieku panował krótko jednocześnie z Ludwikiem Bawarskim; pochodził z rodu Habsburgów.—*Fryderyk IV,* także z tego rodu, panował od r. 1440 do 1495, ale bardzo niezręcznie, wskutek czego utracił wszelką władzę, którą dopiero syn jego Maksymiljan w części odzyskał.—2) Nosili także to imię elektorowie brandenburscy i królowie pruscy: *Fryderyk Wilhelm,* zwany wielkim kurfürstem (czyli elektorem), panował od r. 1640 do r. 1688, łączył się z królem francuskim przeciw cesarzowi, pobił Szwedów pod Fehrbelinem (w r. 1675) i zabrał część Pomorza; łączył się ze Szwedami przeciw Polsce, chociaż miał od niej księstwo Pruskie, jako lenno. Na mocy pokoju w Welawie (1658) i w Oliwie (1660) otrzymał księstwo Pruskie na własność. Zbierał wojska, starał się o ich zaopatrzenie i uzbrojenie, aby módz skorzystać z każdego zawikłania politycznego.—*Fryderyk I,* syn kurfürsta, otrzymał w r. 1701 od cesarza tytuł króla i koronował się w Królewcu na króla pruskiego; postawił w Berlinie wspaniały pałac i inne budowle.—Syn jego *Fryderyk Wilhelm I* (od r. 1713 do 1740) powiększył wojsko, wprowadził ład w skarbowość państwową tak, że syn jego *Fryderyk II,* zwany w Prusach Wielkim (od r. 1740 do 1786), mógł już prowadzić wojny z cesarzową Marją Teresą; zabrał Austrji Śląsk; łączył się z Francją i Rosją i uchodził za bardzo potężnego władcę. W istocie był znakomitym wodzem i doskonałym zarządcą państwa, wprowadził wiele nowych urządzeń, wojsko swoje zaś wyćwiczył tak, że go inne państwa naśladowały w urządzeniu swych armji. Fryderyk II obmyślił i doprowadził do skutku pierwszy podział Polski.—*Fryderyk Wilhelm II,* synowiec jego i następca (od r. 1786 do r. 1797) dokonał drugiego podziału Polski w porozumieniu z Rosją w r. 1793 i trzeciego w r. 1795. — *Fryderyk Wilhelm III,* syn jego (od r. 1797 do r. 1840), został przez Napoleona I w r. 1806 na głowę pobity pod Jeną, musiał uciekać

z kraju, stracił połowę państwa, którą w części odzyskał po upadku Napoleona I. Podczas tych wojen stanął na czele Niemców, którzy z zapałem rzucili się do walki z cesarzem francuskim, czem zjednał sobie popularność. Uwolnił też chłopów od pańszczyzny.—*Fryderyk Wilhelm IV,* syn jego (od r. 1840 do r. 1861), w r. 1848 nadał Prusom konstytucję. Wybrany był w r. 1849 cesarzem niemieckim, ale odmówił przyjęcia korony.—*Fryderyk III,* syn Wilhelma I, był *cesarzem niemieckim* i królem pruskim bardzo krótko (od marca do czerwca 1888).—Nadto znani są w historji królowie Danji i Szwecji i liczni książęta niemieccy tego imienia.

Frygja, w starożytności kraina w Azji Mniejszej nad Hellespontem; początkowo zostawała pod rządami własnych królów, później przechodziła kolejno pod panowania perskie, lidyjskie i macedońskie, a od 133 r. przed Chrystusem stała się posiadłością rzymską. *Frygijczykowie* odznaczali się w tkactwie, wyszywaniu złotem i w grze na flecie.

Frykas—w dawnej Polsce potrawa cudzoziemska z różnych rodzajów mięsa: cielęciny, kapłonów i gołąbków, zaprawna białą polewką czyli sosem. Obecnie frykasami nazywają łakocie, przysmaczki, smakołyki.

Frykcja (łac. frictio), tarcie, rozcieranie. Wyraz ten obcy, zupełnie niepotrzebnie używany bywa, zwłaszcza na oznaczenie wcierań *z szaruchy,* stosowanych przeciwko *przymiotowi.*

Frymark (z niem. *Freimarkt),* umowa o zamianę przedmiotu jednego na drugi. W prawie polskiem specjalnie nazywano frymarkiem zamianę dóbr królewskich na prywatne.

Fryne, jedna z najsławniejszych heter (ob.) greckich; żyła w Atenach w IV wieku przed Chryst., wdziękami swymi ogromnego dorobiła się majątku. Najznakomitsi ludzie dobijali się o jej względy, i w późnym już wieku miała jeszcze tłumy wielbicieli, przepłacających jej życzliwość.

Fryslandja, *Fryzja,* prowincja północno-zachodnia Holandji. Powierzchnia jej jest wogólności płaska, przerznięta wielu kanałami, złożona po większej części z piasków, bagien i torfowisk, które tylko niesłychana cierpliwość i praca mieszkańców potrafiły przerobić na urodzajne niwy. Mieszkańcy zachowali starodawne obyczaje, język, ubranie; są w większej części wyznania reformowanego. Główne miasto—*Leuwarden,* główny port *Harlingen.*

Fryszerka, kuźnica, zakład w którym surowiec żelazny, przez przetopienie w ogniskach, przerabiany jest na żelazo sztabowe.

Frytura (z franc.), łój wołowy, przetopiony z masłem, olejem lub smalcem, używany na okrasę zamiast masła.

Fryz—w stylach klasycznych część belkowania zawarta między architrawem a gzymsem głównym, zdobna zazwyczaj wyobrażeniami pojedyńczych figur lub całych grup. Ze stylów klasycznych fryz przeniesiony został do stylu romańskiego, gotyku, baroku. W malarstwie pokojowem nazywają fryzem gładką część obramowania, zawartą pomiędzy wypukłościami i gzymsami.

Fryzja, ob. *Fryslandja.*

Fryzjer (z franc.) — specjalista od obcinania, czesania i układania włosów, robienia peruk i t. p.— *Fryzować*—trefić włosy, karbować, tapirować. — *Fryzura* — piękne uczesanie i ułożenie włosów.

Fryzowie—szczep germański, osiadły na wybrzeżu morza Północnego, znany już w starożytności; do połowy pierwszego stulecia ery chrześcijańskiej stanowił oddzielny lud Anglo-Fryzów; podczas wędrówek narodów posunął się znacznie ku zachodowi i wschodowi; w pierwszym wieku płacili daninę Rzymianom, ale później oswobodzili się i przez pewien czas zdołali utrzymać swą niezależność. W w. VII i VIII podbici

został przez Franków; pod ich panowaniem Fryzowie wywalczyli sobie dosyć niezależne stanowisko i tak przetrwali aż do XVI wieku. Później kraj na zachód od rzeki Ems należał do Niderlandów, a na wschód—do Niemiec. Podczas ostatnich dwuch wieków Fryzowie prawie zupełnie zarzucili swój dawny język i stali się ludem niderlandzkim.

Fuga—szpara, szczelina, połączenie; miejsce spojenia kawałków drzewa lub kamieni; wcięcie w kancie deski, w którą wchodzi wypukłość deski dopasowywanej.—Kompozycja muzyczna, w której temat, wypowiedziany przez jeden głos lub instrument, przejmowany i powtarzany jest przez inne głosy lub instrumenty.

Fuggerowie, rzemieślnicza i kupiecka rodzina w niemieckiem mieście Augsburgu; przez pracę i przedsiębiorczość doszła do wielkiego znaczenia. Pierwszy Fugger był tkaczem (um. roku 1409), synowie jego kupcami i bankierami. Handlowali oni z Polską i wywozili z Gdańska zboże. Zygmuntowi I Staremu dostarczali srebra, ponieważ dzierżawili kopalnie na Węgrzech. Od nich pochodzi krakowska i warszawska rodzina *Fukierów.* Gałęź niemiecka Fuggerów dostała już w XVI wieku tytuł hrabiowski, a w XIX wieku tytuł książęcy.

Fujarka, ob. *Piszczałka.*

Fu-kian albo *Fokian,* prowincja nadbrzeżna w państwie chińskiem, mająca 120,000 klm. kw., jedna z najbogatszych krain w Chinach, posiada 20½ mil. ludności. Główne jej płody są: ryż, herbata, pszenica, jarzyny, owoce, tytuń bawełna, cukier. Miasto stołeczne *Futszu.*

Fuksja cz. *ułanka* — rodzaj roślin *wiesiołkowatych,* pochodzących z Meksyku i Brazylji. Rosną one tam w miejscach cienistych i rodzą jagody. U nas pielęgnują w pokojach: *fuksję szkarłatną,* której kwiaty dzikie mają kielich szkarłatny, płatki fijoletowe, pod wpływem zaś sztuki ogrodniczej przybierają rozmaite odcienie; *fuksję baldaszkogronową* o dużych i obfitych kwiatach, *fuksję świetną*—o kwiatach szkarłatnych i inne.

Fuksyna—sztuczny barwnik anilinowy, otrzymywany drogą zawiłych reakcji z aniliny handlowej. Jest to metalicznie połyskujący proszek, rozpuszczalny w wodzie i alkoholu, którym nadaje barwę wiśniową.

Fular—lekka jedwabna materja; chustka jedwabna lub półjedwabna do noszenia na szyi.

Fulda, nazwa rzeki, wpadającej do Wezery, i miasta położonego w górach, u źródeł Fuldy. Miasto liczy 15.000 mieszkańców, sławne z najstarszego w Niemczech klasztoru Benedyktynów, założonego przez świętego Bonifacego, apostoła Niemiec.

Fulguryty, inaczej *strzałki piorunowe*—powstają w miejscu, gdzie piorun uderza w piasek i topi go swem gorącem. Mają postać szklistej, rozgałęziającej się wielokrotnie rurki, której długość dochodzi czasem 10 metrów.

Fulton *Robert,* ur. 1765, um. 1815 r., wynalazca okrętu parowego, zbudowanego w r. 1807 w Nowym Jorku. Dla braku funduszów musiał wynalazek ten bardzo tanio odprzedać i umarł w zupełnem ubóstwie.

Fumarole. Jednym z objawów wulkanicznych (ob.) jest wydobywanie się ze szczelin skalnych, w sąsiedztwie czynnych lub wygasłych wulkanów, pary i gazów, najczęściej gorących. Para taka przesycona jest zwykle bezwodnikiem siarkowym, bezwodnikiem węglowym, kwasem bornym, solnym i innymi. Zjawiska tego rodzaju nazywają się *fumarolami* i są pospolite w okolicach wulkanicznych, jak naprzykład w pobliżu Neapolu.

Fumy—próżność, nadętość, pycha, duma, zadzieranie nosa do góry, udawanie, blaga.

Fundacja, założenie instytucji świeckiej lub kościelnej; nadanie, zapis, ustanowienie; zakład wzniesiony własnym kosztem.

Fundament—podstawa; *fundamentalny*—podstawowy, a więc zasadniczy; w badaniach naukowych—to co jest niezachwianie pewnem. Podstawa każdej budowli nazywa się fundamentem.

Fundować—zakładać, ustanawiać, stawiać swoim kosztem, czynić ofiarę, obdarzać, czynić zapis; oprzeć co na zasadzie; robić komu przyjemność swoim kosztem, płacić za czyjąś przyjemność.

Fundusz — kapitał, gotówka; zasób pieniężny; *fundusz żelazny*—kapitał nienaruszalny; zapis, ofiara; *brać kogo na fundusz*—żartować z kogo.

Funkcja. W matematyce nazywa się tak każda ilość, której wielkość zależy od wielkości innej ilości. Tak naprz. wielkość drogi, którą przebiega kamień, spadający swobodnie z góry na dół, zależy od ilości czasu, który upłynął od chwili, kiedy kamień zaczął spadać. Mówimy więc: droga przebyta przez spadający kamień jest funkcją czasu, przez który trwało spadanie. W naukach, zajmujących się badaniem istot żywych, funkcja oznacza czynność. Naprz. funkcja żołądka, serca i t. p. Takież znaczenie ma ten wyraz w stosunkach społecznych.

Funt (po łac. *libra),* jednostka wagi, przyjęta w wielu krajach. *Funt polski,* ustanowiony r. 1819, równy był 405,504 grama i dzielił się na 16 uncji, 32 łutów, 128 drachm, 384 skrupułów, 9.216 granów, 50.688 graników, 405.504 miligramów. *Funt rosyjski,* równający się 409,515 grama, dzieli się na 96 zołotników, a zołotnik na 96 doli. *Funt aptekarski* we wszystkich prawie krajach wynosił 2/3 funta handlowego.

Funt sterling, złota moneta angielska, zawierająca 20 szylingów angielskich; przedstawia wartość około 10 rubli.

Furaż—używana w wojsku nazwa żywności dla koni. *Furażer* — żołnierz, starający się o furaż dla koni.

Furgon—wóz kryty płótnem, używany zwykle przez wojsko pod przewóz pakunków.

Furioso (włosk. szalenie), w muzyce: gwałtownie, mocno, namiętnie.

Furja—wściekłość, szał, zajadłość.

Furje, ob. *Eumenidy.*

Fusy—męty, zgręzy, osad opadający na dno; kawa opadająca na dno po ugotowaniu.

Futerał — pudełko, puzdro, pochwa.

Futor, nazwa używana na Ukrainie, oznacza mały folwark wśród stepów, w miejscu ustronnem, zdala od wsi.

Futro, odzienie zwierzchnie z pokrytych włosem skór zwierzęcych.

Futryna (z niem.), rama, najczęściej drewniana, w której osadzone są drzwi lub okna; inaczej odrzwia, uszak.

Fuzel lub *fuzle* (*niedogon*) stanowi uboczny szkodliwy produkt przy destylacji spirytusu. Woń ostra i nieprzyjemna, działanie na skórę i błonę śluzową bardzo drażniące. Fuzle są rozmaitego składu, zapachu i smaku, zależnie od tego, z jakiego materjału był pędzony spirytus. Przy zwykłym spirytusie pędzonym z kartofli fuzel składa się wyłącznie z alkoholu amylowego i ma zapach obrzydliwy. Wogóle fuzle są alkoholami wielozasadowymi (ob. *alkohole*) z przymieszką często olejków eterycznych i aromatycznych.

Fuzja, ob. *Strzelba.*

Fuzja—połączenie, zlanie się, zjednoczenie interesów (np. stronnictw politycznych).

G.

G—spółgłoska, w alfabecie polskim, złożonym z 45 głosek, zajmuje miejsce siedemnaste; jest spółgłoską wargową, mocną, twardą, zmiękczającą się przed samogłoską *i* oraz spółgłoską *j. G w muzyce* jest nazwą jednego z siedmiu tonów skali, czyli gamy muzycznej; ton ten nazywa się inaczej *sol.*

Gabara—statek rzeczny, o płaskiem dnie, bez masztów, zaopatrzony w ster i przeznaczony do ciężkiego ładunku. Gabary najczęściej prowadzone są przez statek parowy, zwany *holownikiem.*

Gabelsberger *Franciszek Ksawery,* wynalazca *stenografji* (ob.), ur. 1789 r. w Monachjum, um. 1849 r.

Gabinet (z franc.)—niewielki pokój, przeznaczony dla jednej osoby. *Gabinetami* zowią także zbiory okazów naukowych lub artystycznych *(gabinet zoologiczny, anatomiczny, sztuk pięknych* i t. p.). W dalszem znaczeniu *gabinetem* nazywa się miejsce poufnego zgromadzania się i załatwiania interesów, a w przenośni—rada i zgromadzenie ministrów *(gabinet ministerjalny).*

Gablota, *gablotka,* pudełko lub szafa oszklona, różnego kształtu, przeznaczona do przechowywania przedmiotów wystawionych na okaz.

Gaboriau *Emil* (czyt. Gaborio), ur. 1835, um. 1873 r., powieściopisarz francuski, autor powieści t. zw. kryminalnych, do których pomysły czerpał z praktyki sędziowskiej.

Gabrjel (po hebr. *mąż Boży* albo *moc Boża),* jeden z archaniołów (ob.), wspominany w Piśmie św., jako posłannik i zwiastun. On to w Nazarecie zwiastował N. Pannie urodzenie Zbawiciela.

Gacek, ob. *Nietoperz.*

Gać—w mowie staropolskiej oznacza groblę z faszyny, robioną zwykle między dwoma płotami. *Gacić* znaczyło robić pomost z drzewa i faszyny. Domostwa i chlewy dla zabezpieczenia ludzi i bydląt od zimna w silne mrozy *ogaca się* chróstem, słomą lub igliwiem.

Gadomski *Jan,* literat i dziennikarz, ur. 1859, um. 1907 r. w Warszawie. Pierwsze prace drukował w *Nowej Reformie,* potem był współpracownikiem *Świtu,* wreszcie redaktorem *Gazety Polskiej.* Napisał dramat p. t. „Larik".

Gady—nazwa gromady zwierząt kręgowych. Gady mają ciało przeważnie wydłużone (z wyjątkem żółwi); wyróżniamy w niem tułów, głowę z mniej lub więcej wyraźną szyją i ogon, nie odgraniczony wyraźnie od tułowia. Kończyny—krótkie albo ich brak (węże), skóra—okryta łuskami rogowemi albo tarczami kostnemi. Oddychają zawsze płucami, krew gadów czerwona, zimna (t. j. o temperaturze niskiej). Krążenie krwi podwójne, ale niezupełne, gdyż krew żylna miesza się z tętniczą w sercu, które posiada 2 przedsionki, ale jedną komorę. Gady znoszą jaja w skorupie jakby pergaminowej albo twardej wapiennej; tylko u niektórych (np. u żmii) młode przychodzą na świat żywe. Gady znajdują się we wszystkich strefach, ale największą ich rozmaitość i najrośleiszе formy spotykamy w krajach zwrotnikowych. Gady zapadają w sen zimowy w krajach umiarkowanych i zimnych, w sen letni — w gorących. Z małymi wyjątkami są drapieżne; użytecznych bardzo niewiele (żółwie, jaszczurki), zato dużo szkodliwych (większość wężów). Żyjące dziś gady dzie-

limy na 4 rzędy: 1) *Żółwie,* 2) *Jaszczurki,* 3) *Węże,* 4) *Krokodyle.*

Gadzina, ob. *Żmija.*

Gagat—(jet, dżet, bursztyn czarny, węgiel smołowy) — odmiana węgla brunatnego, barwy prawie czarnej, błyszcząca; daje się łatwo piłować i pięknie polerować; używana jest wtedy na wyroby galanteryjne i do ozdoby.

Gaik—obchód ludu polskiego, witający wiosnę, czyli nowe lato, znany w różnych okolicach pod nazwami: *gaj, gaik, maj, maik, nowe latko, turzyce;* odbywa się zwykle we wtorek po Wielkiejnocy lub na Zielone Świątki, a niekiedy niezależnie od tych świąt, w pierwszych dniach maja; na Podlasiu nadnarwiańskiem zwyczaj ten nazywa się *chodzenie z królewną.* Obchód polega na tem, że zwykle dziewczęta (czasem i chłopcy) stroją zieloną gałąź sosnową lub całą choinkę we wstążki, kwiaty, świecidła, dzwonki, czasem przywiązują na wierzchołku lalkę, mającą oznaczać królowę wiosny i obnoszą ze śpiewem po wsiach i dworach, winszując wszędzie doczekania „nowego latka" i śpiewając pieśni.

Gaj *Ludwik,* pisarz chorwacki, od którego zaczyna się narodowe piśmiennictwo Chorwatów w ubiegłym wieku. Ur. w r. 1809, um. r. 1872.

Gaje święte. U wszystkich ludów gaje święte, jako przybytki istot nadziemskich poprzedziły świątynie. Gaj ogrodzony stanowił najpierwotniejszy przybytek bogów. Drzewa gajów tych były poświęcone i nietykalne, a dostęp do świętej zagrody wzbroniony obcym i utrudniony swoim. W Biblji spotykamy częste wzmianki o gajach poświęconych bóstwom pogańskim. W starożytnej Grecji i Rzymie mnóstwo było gajów świętych, wśród których stawiano potem świątynie dla bogów. O Słowianach, że czcili gaje liczne mamy wzmianki u kronikarzy niemieckich. Co się tyczy Polski, to ślady gajów świętych przechowały się w niektórych nazwach miejscowych, np.: *Święte miejsce* (inaczej Bartny borek) w Przasnyskiem, *Święta lipa* w Wielkopolsce i t. d.

Gajówka, ob. *Pokrzewka.*

Gala, *galówka,* uroczystość dworska; strój używany przy uroczystościach dworskich; uczta.

Galac lub *Galacz,* miasto portowe w Rumunji, na lewym brzegu Dunaju, liczy 60.000 mieszkańców, stanowi główny punkt handlowy Mołdawji.

Galant, człowiek przesadnie grzeczny, nadskakujący, zwłaszcza kobietom. Grzeczność taka nazywa się *galanterją.*

Galanteryjne towary. Dawniej *towarami galanteryjnymi* nazywano przeważnie kosztowne przedmioty zbytku i sztuki; obecnie nazwa ta stosuje się raczej do tanich, lecz błyskotliwych cacek, służących bądź do ozdoby mieszkań, bądź do stroju.

Galar, rodzaj statku wodnego płaskiego, bez masztu, używanego w Polsce do spławu na rzekach. Statki te dzielą się na krakowskie, ulanowskie i bużne. Nazwa *galar* pochodzi zapewne od dawnych galer (ob.).

Galareta, napół stała, wilgotna, drgająca i nieco sprężysta masa, która tworzy się, jeżeli ostudzimy gorący roztwór jakiegokolwiek ciała klejowatego (klej roślinny lub zwierzęcy, żelatyna i t. p.).

Galas — narośl na liściu dębu, powstająca na skutek ukłucia owadu zwanego galasówką (ob.).

Galasiewicz *Jan* (właściwie *Galos),* artysta dramatyczny i autor sztuk ludowych, ur. 1849 r. Do r. 1890 występował na scenie, później jednak wskutek choroby musiał zawód ten porzucić. Jego sztuki ludowe: „Czartowska ława", „Aby handel szedł", „Wspólne winy", „Chata za wsią", „Dziewczę z chaty", „Ciarachy" i t. d. odznaczają się znajomością ludu i zręcznością sceniczną.

Galasówka — owad z *błonkoskrzydłych,* z odwłokiem ścieśnionym z boku i długiemi skrzydłami. Składa jajka w tkanki roślinne, które nabrzmiewając, tworzą narośl w postaci orzeszka. Larwa karmi się tkanką orzeszka, przeobraża się w nim i następnie, jako owad dojrzały, przegryza otwór i wylatuje. *Galasówka dębowa* tworzy u nas znane *dębianki* na liściach dębu. Galasówka różanka tworzy na krzakach róży narośle wielkości małego jabłka, pokryte włóknami, podobnemi do mchu.

Galen *(Galenus) Klaudjusz,* sławny lekarz, ur. 131 r. po n. Chryst. w Pergamie; praktykował tamże, potem w Rzymie; um. około 200 r.

Galena *(błyszcz ołowiu)* — minerał o silnym metalicznym blasku, barwy ołowiano-szarej, niezbyt twardy. Składa się z ołowiu i siarki. Minerał ten jest cenną rudą ołowianą i zawiera często domieszkę srebra, które się z niego wydobywa. Najobficiej znajduje się w Czechach i na Węgrzech.

Galera, statek wojenny, poruszany wiosłami, używany w wiekach średnich. Dziś nazywają *galerami* we Francji wszelkie roboty ciężkie, a skazanych na nie zbrodniary—*galernikami.*

Galerja, chodnik na dole lub na piętrze budynku pod nakryciem, z oszklonemi lub otwartemi ścianami, służy do przechadzki lub do połączenia oddzielnych części budowli. Najwyższe miejsce dla widzów w teatrze, pod samym sufitem, nosi nazwę paradyzu lub *galerji.—Galerja obrazów* jest to sala lub więcej sal, służących do pomieszczenia obrazów lub zabytków sztuki. Same też tego rodzaju zbiory zowią się galerjami.—W górnictwie– chodnik podziemny.

Galicja, niegdyś królestwo w północno-zachodniej Hiszpanji, obejmujące prowincje Coruna, Lugo, Orense i Pontevedra; bogata w lesiste góry i urodzajne pola; dobrze uprawiona; gospodarstwo rolne i hodowla bydła w stanie kwitnącym. Główne miasto *Santjago de Compostella.*

Galicja. Część dawnej Polski, zajęta przez Austrję i przyłączona do niej jako kraj koronny, nazywa się „Królestwem Galicji i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem"; liczy 78.532 kilometrów kwadratowych powierzchni, a przeszło 7 miljonów mieszkańców (ostatni spis ludności wykazał 7.316.000, w tej liczbie narodowości polskiej niespełna 4 miljony, ruskiej 3.074.000; religji rzymsko-katolickiej 3.350.000, grecko-katolickiej 3.104.000, żydowskiej 811.000). Położona na północnych stokach Karpat na porzeczu Wisły i Dniestru. Ostatni karpacki dopływ Wisły, rzeka San rozdziela Galicję na zachodnią i wschodnią. Pierwszą zamieszkują Polacy (tylko wzdłuż grzbietu gór po Dunajec mieszkają Rusini); leży ona cała w dorzeczu Wisły po jej prawym brzegu. Wielkie Księstwo Krakowskie znajduje się po lewym brzegu Wisły. Galicja na wschód od Sanu, t. j. wschodnia, należy do dorzecza Dniestru, częściowo Wisły (rzeka Bug), Dniepru (rzeka Styr) i Dunaju (rzeka Prut). Nie jest też Galicja wschodnia czysto podkarpacką krainą. Połać jej północna jest płaską wyżyną, poprzecinaną jarami dopływów Dniestru i geograficznie należy do Podola. Część zaś najbardziej północna, należąca do porzecza Bugu i Styru, przedstawia podmokłą równinę, część niżu Sarmackiego (ob. *Europa*). Dolinę Bugu od doliny Sanu oddziela niedość wysoki, ale wyraźny grzbiet, ciągnący się od Lwowa po Tomaszów, zwany Roztoczem. Galicję wschodnią zamieszkują Rusini, wśród których znajduje się wszakże wielu Polaków i to nietylko po miastach, ale i po wsiach, zwłaszcza na żyznej ziemi podolskiej. Galicja jest krajem przeważnie rolniczym. Lasy w niektórych częściach kraju bardzo przetrzebione, znajdują się jeszcze obficie w Galicji zachodniej, zwłaszcza w Karpatach; sosnowe w kotlinie sandomierskiej (między Wisłą i Sanem) i w kotlinie bużańskiej; bukowe na

Podkarpaciu całem; jodłowe i świerkowe lasy znajdują się w Karpatach, zwłaszcza na południowym wschodzie, gdzie jeszcze wielkie obszary pokryte są starodrzewem. Podole ma mieszane lasy liściaste, bardzo jednak liche; są to raczej zarośla, niż lasy. W górach przeważa gospodarka łąkowa i pastewna, więc hodowla bydła i owiec, zwłaszcza w Podhalu na halach i w Karpatach wschodnich na połoninach. Wielkie znaczenie pozyskało w ostatnich latach górnictwo; wydobywa się w Galicji w ogromnych ilościach ropę naftową i wosk ziemny, węgiel brunatny, a już od wieków sól kamienną i warzonkę. W Wielkiem Księstwie Krakowskiem wydobywają także węgiel brunatny, cynk, marmury i porfiry, w Tatrach—żelazo. Mimo to przemysł górniczy nie ma dla kraju tego znaczenia, jakieby mógł mieć, przy równoczesnym rozwoju przemysłu fabrycznego, którego brak dotychczas. Galicja więc wywozi za granicę nie mąkę, lecz zboże; nie gonty i deski, lecz drzewo; nie naftę i parafinę, lecz ropę. Straty, jakie tym sposobem Galicja ponosi, widoczne są w powszechnem ubóstwie, do którego przyczynia się także przeludnienie kraju, bo mając z górą 7 miljonów mieszkańców na 78.532 kilometrów kwadratowych, Galicja jest gęściej zaludniona, niż wszystkie prowincje Austro-Węgier, z wyjątkiem Czech, Moraw i Śląska. W rozmieszczeniu osad i miast widoczna jest w Galicji zawisłość od Karpat i rzek karpackich. Rozróżniamy miasta podkarpackie tam, gdzie rzeki stają się żeglowne, i wśródkarpackie, gdzie rzeki stają się spławne. Prócz tego niektóre miasta zawdzięczają swe powstanie traktom handlowym, jak stolica kraju Lwów, a także Rawa Ruska, Sokal Brody, Tarnopol, Buczacz, Husiatyn. Inne wreszcie stworzyło górnictwo, lub zawdzięczają swe powstanie wodom mineralnym. Szereg miast wśródkarpackich jest następujący: Biała, Żywiec, Nowy Targ, Nowy Sącz, Grybów, Gorlice, Biecz, Jasło, Krosno, Sanok, Turka, Skole, Dolina, Nadwórna, Delatyn, Kuty. Szereg miast podkarpackich tworzą: Oświęcim, Kraków, Bochnia, Tarnów, Dębica, Rzeszów, Jarosław, Przemyśl, Sambor, Drohobycz, Stryj, Kalusz, Stanisławów, Kołomyja, Śniatyn. W miastach i miasteczkach mieszka wielu żydów. Ogółem Galicja liczy 300 miast i miasteczek i 60,000 gmin wiejskich: z miast 9 mających wyżej 20.000 mieszkańców: Lwów (160.000), Kraków (100.000), Przemyśl (46.000), cztery miasta (Kołomyja, Tarnów, Stanisławów, Tarnopol) wyżej 30.000, dwa (Stryj i Jarosław) wyżej 20.000.—Kraj podzielony jest pod względem administracyjnym na 79 powiatów politycznych i dwa miasta (Lwów i Kraków) z własnym statutem, pod względem sądowym zaś ma dwa sądy apelacyjne: jeden w Krakowie dla zachodniej części kraju, drugi we Lwowie dla Galicji wschodniej i Bukowiny. Na czele *szkolnictwa* stoi od r. 1868 Rada szkolna krajowa (ob.). Szkoły ludowe, których w Galicji jest przeszło 4,100, dzielą się na dwie kategorje: ludowe wiejskie i ludowe miejskie. Celem wykształcenia sił nauczycielskich dla tych szkół istnieją seminarja nauczycielskie, których jest około 20. Do wyższych nauk bądź uniwersyteckich, bądź technicznych przysposabiają młodzież szkoły średnie (gimnazja i szkoły realne), bądź wydziałowe i zawodowe. Wyższemi szkołami zawodowemi są w Galicji: Studjum rolnicze przy Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie i Akademja rolnicza w Dublanach; nadto istnieje średnia szkoła rolnicza w Czernichowie, średnia szkoła gospodarstwa leśnego we Lwowie, kilka niższych szkół rolniczych i ogrodniczych i niższa szkoła leśna w Bolechowie. Wykształceniu sił handlowych służy Akademja handlowa we Lwowie i prywatna szkoła handlowa w Krakowie. Galicja posiada dwa uniwersytety: w Krakowie i we Lwowie, politechnikę jedną — we Lwowie. Polska Akademja Umiejętności ma siedzibę w Krakowie. Galicja jest przeważnie *krajem rolniczym*. Z ziemi uprawnej przypada 48,45% na gospodarstwo rolne, 25,76% na leśne, 22,77% na łąki, ogrody i t. p. Z płodów *górniczych* zajmuje w Galicji pierwsze miejsce produkcja soli (wartość rocznej produkcji wynosi około 20 mil. koron). Węgiel kamienny znajduje się w Galicji tylko w okręgu krakowskim (45 pokładów czarnego, 37 brunatnego węgla). Natomiast są bogate kamieniołomy i rozległe pokłady torfu, w który obfitują szczególnie powiaty nad górnym biegiem Dniestru (Sambor), nad Bugiem i Styrem. Produkcja rudy żelaznej i rudy ołowianej (w Kętach) jest niewielka; natomiast wartość rocznej produkcji rud cynkowych (galman i blenda cynkowa) przenosi 2 mil. koron (w okręgu krakowskim). Pod względem wosku ziemnego (ozokerytu) i nafty, zajmuje Galicja po Ameryce i Kaukazie trzecie miejsce na świecie, a produkcja obojga wynosi około 16 mil. koron rocznie.—*Dzieje.* Na obszarach dzisiejszej wschodniej Galicji mieszkali od wieków obok siebie Polacy i Rusini; należały one też bądź do Polski, bądź też tworzyły samodzielne księstwa ruskie. Księstwa te połączył Roman, kniaź włodzimiersko-halicki z początkiem XIII wieku, a Daniel, syn jego koronował się królem Halicza i Włodzimierza. (Dlatego też rząd austrjacki nazwał później zajęty kraj Galicją i Władimirją czyli Lodomerją). Po wygaśnięciu kniaziów ruskich w r. 1340 przeszedł Halicz i Włodzimierz pod panowanie królów polskich i odtąd przez 400 z górą lat tworzył kraj ten część państwa polskiego i dzielił z Polską dolę i niedolę. Rusini otrzymali od Polaków wyższą oświatę i ogładę, przynieśli Polsce w zamian obfitą w plony ziemię i wielu ludzi znakomitych w Kościele, w państwie i w nauce. Razem bronili się przed napadami Tatarów, Kozaków i Szwedów. Napady te były częste i zadały wiele klęsk opływającej niegdyś miodem i mlekiem ziemi i jej mieszkańcom. Austrja zajęła w r. 1772 część województwa krakowskiego i sandomierskiego, prawie całe województwo ruskie, zwane także Rusią Czerwoną, część bełzkiego i ziemi podolskiej, zniosła dawny podział, a wprowadziła nowy, naprzód na 6, potem na 18 cyrkułów. W trzecim podziale Polski w r. 1795 zagarnęła Austrja nadto kraj między Bugiem, Wisłą i Pilicą (z Krakowem), który otrzymał nazwę Nowej albo zachodniej Galicji. W r. 1809 straciła go Austrja na rzecz Księstwa Warszawskiego wraz z Zamościem, który dzierżyła od r. 1772. Cyrkuł tarnopolski od r. 1809 do 1815 należał do Rosji. W r. 1815 na kongresie wiedeńskim Austrja otrzymała Galicję w dzisiejszej rozciągłości prócz Krakowa, który tworzył wolne miasto aż do r. 1846, kiedy go wojska austrjackie obsadziły. — Dzieje Galicji pod panowaniem austrjackiem dadzą się podzielić na dwa główne okresy: pierwszy liczy prawie lat sto i jest czasem ciężkich doświadczeń. Rząd postępował z Galicją jak z krajem podbitym, zaprowadził język niemiecki w administracji i szkole, na podniesienie dobrobytu i oświaty nie chciał łożyć żadnych kosztów, każde swobodniejsze słowo gnębił; nasłano licznych urzędników Niemców lub Czechów i t. d. Drugi okres zaczyna się od nadania w r. 1860 konstytucji, a właściwie dopiero od 1867, odkąd powoli ale statecznie zaczął się stan rzeczy w Galicji zmieniać na lepsze: przywrócono narodowi ojczysty język w szkole, sądownictwie i administracji, pozwolono rozwijać się, kształcić i czuć po polsku, dano krajowi autonomję i samorząd. Z najważniejszych wypadków z historji Galicji przytaczamy następujące: W r. 1775 ustanowiono sejmy stanowe, zwane postulatowymi; w r. 1784 powstał uniwersytet, czyli najwyższa szkoła we

Lwowie, zmieniona 1805 r. na liceum, na nowo utworzona 1817. — W r. 1809 wkroczyło do Galicji wojsko polskie Księstwa Warszawskiego, zajęło Lwów i Kraków; w całym kraju zapaliło się powstanie. W r. 1817 otwarto na nowo zaniechane Sejmy stanowe; powstał Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. W r. 1833 miała miejsce wyprawa Zaliwskiego do Galicji. Następuje okres spisków i aresztowań. W r. 1846 wybucha powstanie w zachodniej Galicji, a równocześnie krwawa rzeź szlachty, dokonana przez chłopów, za podszeptem urzędników Metternicha. W r. 1848 w marcu błysnęła nadzieja lepszej przyszłości: konstytucja i uwolnienie chłopów od pańszczyzny. 1 listopada bombardowanie Lwowa przez generała austrjackiego Hammersteina; powrót do rządów absolutnych. W r. 1849 Agenor hrabia Gołuchowski zostaje namiestnikiem Galicji. W r. 1861 zbiera się Sejm. W r. 1863 na Galicję oddziaływa silnie powstanie polskie w Królestwie. W r. 1866—1867 dokonywa się przełom w stosunkach wewnętrznych, o którym wyżej mówiliśmy. Galicja otrzymuje samorząd gminny. Nowa organizacja kraju, przyprowadzona do skutku przez Gołuchowskiego, dzieli kraj na 74 powiaty, obsadza urzędy krajowcami. Rada szkolna krajowa obejmuje w zarząd szkoły ludowe i średnie. W roku 1869 język polski staje się językiem urzędowym w Galicji. W roku 1877 pierwsza, w r. 1894 druga wystawa krajowa we Lwowie dowodzi, że kraj rozwija się pod wielu względami pomyślnie.

Galicyzm—zwrot właściwy językowi francuskiemu, użyty w innym języku.

Galileja, kraj w Palestynie między doliną Jezreel od południa, rzeką Leontes od północy, rzeką Jordanem poniżej jeziora Genezaret od wschodu, a morzem Śródziemnem od zachodu. Kraj pełen wspomnień od najdawniejszych czasów: stolica Nazaret, jezioro Genezaret, góra Tabor i skalisty przylądek Karmel nad morzem są to pamiętne miejscowości z życia Zbawiciela; mała osada Tyr nad morzem stoi na miejscu niegdyś, przed 4.000 lat, najpotężniejszego miasta fenickiego, Tyrus; port morski Akka odgrywał ważną rolę podczas wypraw krzyżowych.

Galileusz *(Galileo Galilei)*, znakomity uczony włoski, ur. r. 1564, um. r. 1622, zajmował się głównie fizyką i astronomją. On to zrozumiał jeden z pierwszych, że, aby poznać prawa rządzące zjawiskami fizycznemi, trzeba przedewszystkiem jak najdokładniej przypatrywać się samym zjawiskom, powtarzając je, czyli robiąc doświadczenia. Praw przyrody nie można poznać drogą samego myślenia, nie można ich wymyśleć, ale trzeba je odczytać niejako samych zjawisk i doświadczeń. Tą drogą postępując, Galileusz odkrył prawo spadania ciał ciężkich, prawo ruchu wahadłowego i t. d. On też jeden z pierwszych zbudował lunetę (ob.), a kiedy skierował ją ku gwiazdom, spostrzegł pierwszy księżyce Jowisza (ob.). Przyjął i rozszerzał naukę Kopernika (ob.) o ruchu ziemi dokoła słońca, która wtedy miała jeszcze bardzo niewielu zwolenników.

Galimatias—zamieszanie, gmatwanina, zawikłanie, zamęt.

Galindja (w dokumentach łacińskich z XIII w. tak zwano ziemię Golędzinowską), kraina oddzielona rzekami Łęgiem, Skrwą i Orzycem od Mazowsza; Konrad Mazowiecki próżno kusił się o jej zdobycie; Krzyżacy nawracali ją r. 1254; na własność ich przeszła w r. 1255; leżą tu miasta: Niedzborz (Neidenburg), Pyż (Wartemburg), Szczytno (Ortelsburg). Obecnie kraj ten stanowi część Prus Książęcych (Wschodnich).

Gall *Jan*, współczesny kompozytor polski, ur. 1856 r. w Warszawie. Skończył konserwatorjum wiedeńskie. Po krótkim pobycie w Niemczech wrócił do kraju i objął we Lwowie kierownictwo towarzystwa „Echo". Skomponował około 300 pieśni, z których znaczna liczba cieszy się wielką popularnością, jak np. „Dziewczę z buzią jak malina".

Gallasowie, ludy afrykańskie, należące do etjopskiej gałęzi Hamitów, mieszkają we wnętrzu Afryki, na południu wyżyny Abisyńskiej; odznaczają się piękną postawą ciała, charakterem łagodnym a energicznym. Wyznają religję pogańską.

Galle *Henryk*—ur. 1872 r.; w uniwersytecie warszawskim uzyskał stopień kandydata nauk historyczno-filologicznych. Od r. 1898 pracuje na niwie krytyki historji literatury i pedagogji. Prace swoje umieszcza w różnych czasopismach, a przeważnie w *Tygodniku Ilustrowanym*. Wydał oddzielnie książki: „Historja XIX wieku", „Adam Asnyk", „Stylistyka" i wiele innych.

Gallja (po łac. *Gallia*) — u Rzymian nazwa dwuch prowincji: 1) *Gallja Przedalpejska (Gallia Cisalpina)*, czyli północna Italja między Alpami i Apeninami, podbita przez Rzymian około r. 190 przed nar. Chryst. i 2) *Gallja Zaalpejska (Gallia Transalpina)*—teraźniejsza Francja i Belgja, podbita przez Juljusza Cezara w latach 58—50 przed nar. Chryst.—Gallję zaludniali Gallowie czyli Celtowie (ob.).

Gallikański kościół, w wiekach średnich nazwa kościoła rzymsko-katolickiego we Francji (Gallia); posiadał on większą niż w innych krajach niezawisłość od kurji rzymskiej pod względem wewnętrznego zarządu. *Gallikanizm* oznaczał we Francji usiłowanie utrzymania autonomji kościelnej przeciwko dążnościom centralistycznym władzy papieskiej.

Gallus *Marcin*—pierwszy kronikarz polski. Był cudzoziemcem; przybył do Polski około r. 1000 i pierwotnie był zakonnikiem klasztoru św. Wawrzyńca, a zarazem kapelanem króla Bolesława Krzywoustego; umarł w Kruszwicy. Kronikę swoją pisał między rokiem 1110 a 1113. Najdawniejszy ten zabytek literatury polskiej w języku łacińskim składa się z trzech ksiąg. Księgę pierwszą zaczyna autor od podania o Popielu i Piaście—i doprowadza ją do urodzin Bolesława Krzywoustego; w dwuch następnych opowiada o czynach tego króla, kończąc na pielgrzymce Krzywoustego do grobu św. Wojciecha, t. j. do dnia 13 kwietnia 1113 roku. Najlepsze wydanie Kroniki Gallusa mieści się w *Pomnikach dziejowych Polski* A. Bielowskiego.

Galman — ruda cynkowa, barwy rozmaitej; składa się z krzemionki, tlenku cynku i wody; za potarciem świeci słabo w ciemności. Znajduje się u nas pod Olkuszem i na Śląsku. Z galmanu wytapia się cynk, służy także i do fabrykacji mosiądzu.

Galon—taśma złota lub srebrna na mundurze, liberji i t. d.

Galop, szybki bieg konia w podskokach, stąd *galopować* znaczy pędzić, a *galopadą* nazywa się szybki taniec.

Galvani *Ludwik Aloizy*, fizjolog i fizyk, ur. r. 1737 w Bolonji, um. r. 1798; był profesorem anatomji w mieście rodzinnem. Badając wpływ elektryczności na zwierzęta, odkrył nowe objawy elektryczne, które dały początek olbrzymiemu działowi fizyki, nazwanemu od jego nazwiska *galwanizmem*.

Galwaniczna baterja, ob. *Element elektryczny*.

Galwanizm albo *elektryczność galwaniczna*. Tak nazywano dawniej zjawiska elektryczne, wywoływane przy użyciu ogniw elektrycznych. Nazwa ta pochodzi od nazwiska uczonego włoskiego *Galvani'ego*.

Galwanizowanie — w technologji jest to pokrywanie przedmiotów z żelaza warstwą cynku w celu zabezpieczenia ich od rdzewienia. Po oczyszczeniu powierzchni żelaza (blachy, drutu) rozcieńczonym kwasem siarczanym, oraz wytarciu go piaskiem, następnie po zamoczeniu go w roztworze salmjaku

i wysuszeniu zanurzają je w roztopiony cynk, a po ostygnięciu powłoki cynkowej kładą w wodę i polerują mocno szczotką.

Galwanometr — przyrząd służący do mierzenia natężenia (siły) prądu elektrycznego. Galwanometry są zbudowane na zasadzie, że igła magnesowa zbacza od kierunku, jaki nadaje jej magnetyzm ziemski (t. j. od północy), skoro w pobliżu jej przepływa po drucie prąd elektryczny. Bardzo czułym na najsłabsze prądy jest galwanometr zwierciadlany Thompsona.

Galwanoplastyka. Prąd elektryczny, przechodząc przez roztwory soli metalicznych, rozkłada je (ob. *Elektroliza)* w ten sposób, że metal osadza się na biegunie odjemnym (katodzie), a kwas na dodatnim (anodzie). Takie działanie chemiczne prądu znalazło zastosowanie w galwanoplastyce, czyli sztuce otrzymywania metalowych kopji medalów, klisz i t. p. rzeczy, bez użycia ognia. Chcąc skopjować galwanoplastycznie np. medal, przygotowujemy odcisk wklęsły, czyli formę z metalu, albo też ze stearyny, gipsu, gutaperki, wosku i t. p. Przygotowawszy formę, zabieramy się do przyrządzenia kąpieli galwanoplastycznej, która ma rozmaity skład chemiczny, stosownie do tego, jakim metalem pragniemy pokryć odcisk. Jeżeli chcemy otrzymać kopję miedzianą, to używamy stężonego i nieco zakwaszonego kwasem siarczanym roztworu koperwasu miedzianego. Płyn wlewamy w szklane naczynie i na tem ostatniem kładziemy dwa grube pręty miedziane, które łączymy z biegunami elementu lub maszyny dynamo. Na drucie połączonym biegunem dodatnim zawieszamy blachę miedzianą, na drugim zaś formę. Prąd idący z elementu będzie rozkładał siarczan miedzi; kwas siarczany, wydzielając się na blasze miedzianej, będzie się stopniowo rozpuszczał, tworząc znów siarczan miedzi, a miedź z rozłożonego siarczanu osadzi się cieniutką delikatną warstewką na powierzchni formy; warstewka ta, po upływie 48 godzin stanie się dostatecznie grubą, ażeby ją można odjąć od formy. Będzie ona zupełnie dokładną kopją pierwotnego modelu, nie różniącą się od oryginału.

Galwanotyp—jest to dokładna kopja drzeworytu, wykonana z miedzi sposobem galwanoplastycznym; otrzymuje się przez odciśnięcie wyciętego drzeworytu w specjalnej masie i poddanie w ten sposób otrzymanej i wysuszonej formy zwykłym operacjom galwanoplastycznym (ob. *Galwanoplastyka).*

Gałęzowski *Seweryn*, ur. r. 1801, um. r. 1878, sławny lekarz; był profesorem lekarskiego wydziału w uniwersytecie wileńskim; po wojnie narodowej w r. 1831, w której brał czynny udział, musiał opuścić kraj i udawszy się do Meksyku, zasłynął jako znakomity lekarz. Później pozyskał wielką wziętość w Paryżu, gdzie opiekował się także szkołą, utworzoną dla młodzieży polskiej. Znaczny majątek zapisał na stypendja czyli zasiłki na podróże zagraniczne dla młodych uczonych polskich.—Synowiec Seweryna *Ksawery* znany jest w Paryżu jako znakomity lekarz chorób ocznych.

Gałka *Jędrzej z Dobczyna,* profesor Akademji Krakowskiej, jeden z nielicznych wyobrazicieli prądu reformatorskiego w Polsce w XV w.; napisał *Pieśń o Wiklefie.*

Gama *Vasco de,* sławny żeglarz portugalski, który pierwszy objechał Afrykę od południa, t. j. okrążył przylądek Dobrej Nadziei, w r. 1497 i odkrył drogę morską do Indji Wschodnich.

Gama — w muzyce szereg tonów, następujących po sobie w pewnej liczbie i w pewnym porządku. Gamy dzielą się na *djatoniczne* i *chromatyczne.* Djatoniczne składają się z siedmiu tonów i dzielą się na *gamy dur* (ob.) i *gamy mol* (ob.), które różnią się porządkiem, w jakim następują po sobie całe tony i półtony. Według tonu, od

którego gama się zaczyna, nadajemy jej nazwę; mówimy więc o gamie *C dur,* oznaczając tym sposobem tę gamę djatoniczną, której pierwszym tonen jest *C.*— Gama chromatyczna składa się z 12 półtonów.—W znaczeniu przenośnem przez *gamę uczuć* rozumiemy wszystkie możliwe albo przynajmniej bardzo liczne i rozmaite odcienia uczuć, do których człowiek jest zdolny.

Gambetta *Leon* (ur. 1838 r., zm. 1882 r.), patrjota i mąż stanu francuski, pochodził z rodziny żydowskiej, matkę miał francuskę. Podczas cesarstwa przywódca t. zw. *opozycji nieprzejednanej,* z chwilą wybuchu wojny francusko-niemieckiej poparł energicznie rząd we wszystkich usiłowaniach, zmierzających do obrony kraju. Po klęsce sedańskiej skłonił Izbę do ogłoszenia Rzeczypospolitej i złączywszy w swym ręku ministerja spraw wewnętrznych i wojny podjął heroiczną walkę z najazdem. Podniósł Francję na duchu, powołał całą ludność męską pod broń, stworzył nowe armje, zorganizował oddziały wolnych strzelców i uratował honor i byt Francji. Świetna wymowa, olbrzymie i wszechstronne zdolności, gorący patrjotyzm, wielka energja czynu wyróżniały niepospolitego tego człowieka. Po przywróceniu pokoju pracował nad utrwaleniem republikańskiej formy rządu we Francji, był prezesem izby deputowanych, w 1881 r. prezesem ministerjum. Umarł niespodzianie w sile wieku.

Gambja, rzeka w Afryce, w Senegambji; poczyna się w krainie górzystej Futa Dżallon i ubiegłszy 1.200 klm., wpada do oceanu Atlantyckiego.

Gambrinus, legendarny król flamandzki, domniemany wynalazca piwa. Bywa rysowany w postaci opasłego mężczyzny ze szklanicą pieniącego się piwa w dłoni.

Gamrat i *kamrat.* Z franc. *camerade,* włosk. *camerata* (oznaczających kompanję, zamieszkującą we wspólnej komorze) powstał w średnich wiekach wyraz spolszczony, oznaczający dobrego i wesołego towarzysza. *Gamratka* oznacza wesołą towarzyszkę, miłośnicę.

Gandawa, czyli *Gent*, miasto w Belgji, liczy 170.000 mieszkańców; celuje potężnie rozwiniętym przemysłem tkackim wełnianym, bawełnianym i lnianym. Tkactwem trudni się w Gandawie 25.000 robotników. Obok tego kwitnie tam ogrodnictwo (500 cieplarń). Zdumiewające roboty wodne, t. j. kanały żeglowne łączą Gandawę z morzem pod Ostendą, z Antwerpją i Bruksellą.

Ganek. Wystawka zewnątrz budynku na dole lub na piętrze, spoczywająca na słupach lub innych podporach, otoczona poręczą i nakryta lub nie nakryta dachem; służy do ozdoby budynku i pozwala korzystać z widoku na okolicę.

Ganges, główna rzeka Indji Wschodnich, święta dla Hindusów, półtrzecia razy tak długa jak Wisła (przeszło 3.000 klm.), a w wodę niezwykle bogata, bo przyjmuje setki dopływów z Himalajów, na które spada podczas pory mokrej więcej deszczów, niż gdziekolwiekindziej na świecie. Największy z licznych jej dopływów: Dżumna. Przed ujściem do zatoki Bengalskiej łączy się Ganges z Bramaputrą (ob.). Delta (t. j. ujście), którą tworzy Ganges z Bramaputrą, jest największą na świecie i liczy 16 ramion. Zachodnie ramię, Hugly, jest dostępne dla wszystkich okrętów. Tam też stanęło miljonowe miasto stolica Indji, Kalkuta. Dolina Gangesu, zwana w górnej części Hindostanem, w dolnej Bengalją, jest najurodzajniejszym i najbogatszym krajem świata. Moczary delty pokryte są gęstemi zaroślami („Dżungle"), w których ukrywają się tygrysy, lamparty i jadowite węże. Delta słabo jest zaludniona, ponieważ panuje na niej stale niebezpieczna febra.

Ganglion — jest to grupa komórek nerwowych, połączonych z sobą oraz

z włóknami nerwowemi przy pomocy wyrostków, wychodzących z każdej komórki. Każde włókno nerwowe bierze początek lub kończy się w ganglionach, które są dla nich *ośrodkami* nerwowymi — miejscami, w których idące po nerwie podrażnienie rozchodzi się następnie po części lub po całości systematu nerwowego. Grają one ogromną, choć mało dotychczas poznaną rolę w organizmie i spotykają się u wszystkich zwierząt, które posiadają jakiś system nerwowy. Ganglionem również nazywają okrągłą guzowatość, wielkości od ziarnka grochu do orzeszka, rozwijającą się najczęściej w okolicy napięstka ręki.

Gangrena *(zgorzel)* — jest to zniszczenie tkanki lub organu, wskutek ustania krążenia krwi w jego naczyniach włoskowatych. Rozmaite choroby naczyń krwionośnych wywołują gangrenę, mianowicie: anewryzmy, zapalenie żył, przewiązanie lub ucisk tętnicy albo żyły. W przypadkach tych albo tętnice są zatkane i nie dostarczają świeżej krwi tkankom, lub też żyły są zamknięte i krew nie może odpływać przez nie. Jeżeli gangrena zależy od zatkania się tętnic, to tkanka wysycha (gangrena sucha), jeżeli zaś żyły są zatkane, wówczas w tkance jest nadmiar krwi, która odpływać nie może (gangrena wilgotna). Przy gangrenie skóra czernieje, obrzmiewa lub też kurczy się i wysycha, temperatura opada, czucie zanika, części zgangrenowane gniją i cuchną; potem obumarłe części ciała oddzielają się, pozostawiając owrzodzenie, zabliźniające się powolnie. Niekiedy produkty rozkładu dostają się do krwi i wywołują zakażenie jej, zwykle śmiertelne. Leczenie zależy od przyczyny choroby. Należy starać się o podtrzymywanie krążenia krwi za pomocą rozcierania ciała ostrymi płynami i maściami. Oparzenia silne i odmrożenia są także gangreną, spowodowaną przyczynami cieplikowemi.—Amputacja części ciała bardzo często jest przy gangrenie konieczną.

Garb, ob. *Skrzywienie.*

Garbarstwo.—Świeża skóra zwierzęca niewyprawiona jest do użytku niezdatna, ponieważ łatwo gnije, drze się, wysycha i nasiąka wodą. Garbowanie ma na celu odjęcie skórze tych własności, mianowicie: uczynienie jej odporniejszą na gnicie, mocniejszą, mniej przesiąkliwą i nie tak czułą na brak wilgoci; w tym celu korzystamy z własności tkanek, składających skórę, które w połączeniu z garbnikami, ałunem, oraz innemi solami, dają nierozpuszczalne w wodzie i niegnijące związki. Przytem klej skóry traci swą lepkość, wskutek czego włókna skóry, po wyschnięciu, nie zlepiają się z sobą, a tworzą rodzaj filcu, co nadaje skórze miękkość i elastyczność. Proces garbowania dzieli się na trzy główne czynności: 1) czyszczenie skóry, czyli pozbawianie jej włosów oraz tłuszczu i tkanki łącznej; 2) właściwe garbowanie, polegające na napawaniu skóry garbnikiem, ałunem i t. p.; 3) wykończenie skóry jest trzecim aktem procesu garbarskiego. Ma na celu wygładzenie powierzchni, nadanie skórze elastyczności, barwy odpowiedniej i nieprzemakalności. Rozróżniamy trzy gatunki garbarstwa: 1) *czerwonoskórnictwo* czyli wyrób skór zwyczajnych; skóry takie używane są na pasy, buty, uprząż i t. p.; 2) *białoskórnictwo* (ob.); 3) *zamszownictwo,* czyli wyrób skór zamszowych na rękawiczki i t. p. W nowszych czasach wynaleziono nowe zupełnie sposoby garbowania delikatniejszych skór przy pomocy mydeł żelaznych, chromowych, glinowych.

Garbniki — są to substancje, występujące w korze i liściach niektórych roślin: dębu, sosny, jodły, olchy, wierzby, gorzkich kasztanów i t. p. Znajdują się również w obfitości w narośla na liściach dębowych, zwanych galasówkami lub dębiankami. Z licznych garbników najlepiej znamy *kwas garbnikowy* lub *taninę*, wyciąganą z dębianek. Ta ostatnia przedstawia się w postaci lekkiego proszku drobnokrystalicznego, brudno-słomkowej barwy, rozpuszczalnego w wodzie. Wszystkie garbniki mają smak cierpki, ściągający; występują także w niedojrzałych owocach, w czerwonem winie, w herbacie, łączą się ze składnikami świeżej skóry w związki nierozpuszczalne (ob. *Garbarstwo),* a następnie z niektóremi solami żelaza, np. koperwasem żelaznym dają czarny barwnik (ob. *Atrament).* Wszystkie mają własności antyseptyczne.

Garczyński *Stefan,* ur. w r. 1805 w Kaliskiem, poeta niepospolitych zdolności, wielkiej wyobraźni i gorącego uczucia; żołnierz w wojnie o niepodległość Polski r. 1831, przyjaciel Mickiewicza, zmarł na rękach jego w Awinjonie r. 1833. Spuścizna duchowa Garczyńskiego obejmuje zbiór drobniejszych wierszy i zamierzony na wielkie rozmiary niedokończony poemat pod tytułem „Wacława dzieje". Z pośród drobnych wierszy najpiękniejsze są: „Sonety wojenne", przedstawiające z wielką siłą i prawdą wypadki r. 1831.

Garda, *Lago di Garda,* największe jezioro we Włoszech, ma 366 kil. kw. powierzchni; leży na północy Włoch i wrzyna się w Alpy; słynie z piękności brzegów i wysp.

Gardafui *(Guardafui),* przylądek; stanowi najdalej na wschód wysunięty kraniec Afryki.

Gardenia *(Przepyszlin)* — roślina z rodziny *marzanowatych,* zwana także *jaśminem z Przylądka,* o kwiatach białych, pachnących. Spotyka się u nas jako roślina ozdobna.

Garderoba (wyraz francus.)—w dosłownem znaczeniu jest to pokój, przeznaczony na skład wierzchniej odzieży, bielizny i wogóle różnych ubiorów, zwłaszcza kobiecych; stąd nazwa *garderobianej,* czyli służącej, mającej nad nimi dozór. Wyraz garderoba używany jest również dla oznaczenia *ubieralni,* np. w *teatrach.* Często garderobą nazywają także samą odzież.

Gardłacz, dawna broń palna, rodzaj szturmaka, którego lufa w wylocie jest obszerniejsza, niż przy zamku.

Gardło — tylna część jamy ustnej, znajdująca się przed gardzielą. Zaczyna się od *języczka,* miękkiej podłużnej wyrośli, umieszczonej pośrodku gardła. Podczas łykania języczek kurczy się i zapobiega przenikaniu potraw i napojów do tylnych otworów nosa. Z boku gardła umieszczone są migdałki, a po za nimi gardziel właściwa.

Gardłowa sprawa nazywała się w sądownictwie polskiem taka, która mogła sprowadzić na przestępcę karę śmierci. Zarówno prawa koronne, jak litewskie, mówiąc o *karze śmierci,* nigdzie nie określały jej rodzaju. Gardłową sprawą było: zamach na życie króla, obraza majestatu, zdrada ojczyzny, podrabianie dokumentów i monety, ojcobójstwo, zgwałcenie dziewicy, zabójstwo z zasadzki, zadanie trucizny, rozboje i najazdy domów.

Gardziel leży z tyłu jamy ustnej, której jest przedłużeniem; ku górze łączy się z jamą nosową, ku tyłowi z tchawicą i z przełykiem. Pokarmy z jamy ustnej przechodzą przez gardziel i dostają się do przełyku; powietrze zaś z nosa lub z ust przechodzi przez gardziel do tchawicy.

Gargas *Zygmunt* — prawnik i działacz społeczny w Galicji; ur. 1876 r. w Rumunji, kształcił się w Galicji. Urządzeniem ankiety w sprawie teatrów włościańskich, wydaniem książki p. t. „Teatry chłopskie w Galicji" i założeniem w r. 1907 „Związku teatrów i chórów włościańskich" — przyczynił się wielce do podniesienia kultury ludu polskiego w Galicji. Prace jego prawno-ekonomiczne, wydane w kilku książkach, mają także niepoślednią wartość.

Garibaldi *Józef,* sławny bohater narodowy włoski (ur. 1807 r., zm. 1882 r.).

Życie swoje poświęcił sprawie ojczyzny i wolności. W r. 1854 zamieszany w spisek Mazziniego, skazany zaocznie na śmierć pędził życie tułacze we Francji, Tunisie, Brazylji. W r. 1848 na wieść o ruchu narodowym we Włoszech pospieszył do ojczyzny i na czele ochotniczego oddziału walczył mężnie z Austrjakami, potem w Rzymie przeciw Francuzom. Po upadku ruchów rewolucyjnych 48 r. przebywał w Tangerze, w Ameryce. W r. 1854 kupił Caprerę, skalistą wysepkę u brzegów Sardynji i poświęcił się rolnictwu, nie tracąc z oczu spraw narodowych. W r. 1856 przystąpił do związku narodowego włoskiego, mającego na celu zjednoczenie Włoch pod berłem dynastji Sabaudzkiej. W wojnie francusko-włosko-austrjackiej brał udział jako generał sardyński, a w maju 1860 r. na czele 1000 ludzi przedsięwziął sławną swoją wyprawę przeciw Ferdynandowi neapolitańskiemu, której rezultatem było zajęcie Sycylji i królestwa Neapolitańskiego, wywołanie powstania w całych południowych Włoszech i poddanie ich berłu Wiktora Emanuela. Po dokonaniu tych czynów bohaterskich, nie przyjąwszy żadnej nagrody, ani orderu powrócił Garibaldi na Caprerę. W latach 62 oraz 66 i 7 walczył przeciw wojskom państwa Kościelnego i francuskim o przyłączenie Rzymu do zjednoczonego królestwa Włoskiego. W r. 1870 pospieszył do Francji, by walczyć z Niemcami, jako dowódca wolnych oddziałów francuskich. Wielki zapał dla sprawy narodowej, rzutkość i energja w wykonaniu zamiarów, odwaga, bezinteresowność, czystość charakteru odznaczały Garibaldiego. Zarzucają mu jednak brak głębszego zmysłu politycznego.

Garizim—najwyższy wierzchołek pasma gór w Samarji, miejsce święte Samarytanów, wspominane w Piśmie Świętem.

Garmont, ob. *Drukarstwo.*

Garncarstwo—sztuka wyrabiania naczyń domowego użytku z mniej wyborowych gatunków gliny. Naczynia gliniane (garnki, miski, doniczki, dzbany i t. p.) wyrabiają *garncarze* przy pomocy prostego przyrządu, tak zwanego krążka garncarskiego. Wyrobiony i wysuszony przedmiot wstawiają w piec płomienisty w celu wypalenia; polewane przedmioty otrzymują przedtem warstwę glazury czyli polewy, która w najgorszych gatunkach składa się z roztworu soli kuchennej, w lepszych zaś z mieszaniny minji, gliny i utartego piasku. Pod wpływem gorąca glazura ta topi się, zakrywa pory znajdujące się w glinie i robi naczynie nieprzepuszczalnem. Do wyrobów garncarskich należy także *fajans* (ob.). Przedmioty ozdobniejsze wyciskają garncarze w formach rozmaitego kształtu.

Garniec, miara polska do rzeczy sypkich i ciekłych. Garniec nowej miary dzieli się na 4 kwarty, 16 kwaterek 32 półkwaterki; jest ósmą częścią ćwierci a trzydziestą drugą korca i dwudziestą piątą beczki; równa się 4 litrom.

Garnitur (z franc.): 1) dobór przedmiotów należących do jednego kompletu: mebli, sreber, klejnotów i t. p.; 2) całkowity ubiór męski.

Garnizon oznacza ogół wojska rozkwaterowanego podczas pokoju w pewnej miejscowości.

Garonna, główna rzeka w południ.-zachodniej Francji; bierze początek na ziemi hiszpańskiej w Pirenejach; przechodzi do Francji, złączywszy się z rzeką Dordogne, przybiera nazwę Żyrondy (Gironde), a ubiegłszy 650 klm., wpada poniżej Bordeaux do oceanu Atlantyckiego. Garonna przybiera blisko 50 rzek; spławna jest od Muret, a przy ujściu przeszło na milę szeroka i tak głęboka, iż mniejsze okręty mogą dochodzić aż do Bordeaux.

Garwolin, miasto powiatowe w gub. Siedleckiej, nad rzeką Wilgą, o 8 mil od Warszawy, przy trakcie lubelskim; liczy 5.550 mieszk.

Gaskonja, dawna prowincja na południo-zachód Francji, tak nazwana od *Gaskończyków*, którzy w VI wieku po Chr., wyparci przez Gotów ze swych siedzib w Pirenejach, tu się przenieśli.

Gasteln (słow. *Gostyń Iwoński),* wioska w austrjackiem księstwie Salzburskiem, posiada sławne źródła mineralne.

Gastronomja *(Gastrologja),* u starożytnych i obecnie jeszcze sztuka kucharska, znajomość wszystkiego, co ma związek ze smakiem i dobrem żywieniem człowieka.

Gastryczny, żołądkowy, jak np. gastryczne choroby, gastryczna febra (ob. *Żołądka choroby).*

Gasztold, znakomity ród litewski. *Albert* Gasztold należał do uczonych, którzy układali Statut Litewski w r. 1529; *Stanisław* był pierwszym mężem Barbary Radziwiłłówny, królowej polskiej.

Gaszyński *Konstanty,* ur. r. 1809, um. r. 1866, poeta i powieściopisarz, przyjaciel Zygmunta Krasińskiego. Po upadku powstania r. 1831, w którem brał czynny udział, udał się na obczyznę, tam napisał i wydał największą część dzieł swoich. Między poetycznymi utworami Gaszyńskiego, na które składają się przeważnie: pieśni, sielanki, elegje, ballady i sonety, najlepszymi są: pełen prostoty obrazek „Sielanka młodości", świetna satyra „Gra i karciarze", wreszcie śliczną formą odznaczają się „Trzy natchnienia". Niektóre piosnki Gaszyńskiego, szczególnie patrjotyczne, jak „Czarna sukienka", „Zgon Sowińskiego" i t. d. deklamowane i śpiewane są po dziś dzień w całej Polsce, jakkolwiek nazwisko ich twórcy nie każdemu jest znane.

Gatczyna, miasto z pałacem cesarskim, niedaleko Petersburga.

Gatunek, w systematyce historji naturalnej zbiór osobników jednego typu, najniższy stopień w klasyfikacji zoologicznej i botanicznej, ob. *Klasyfikacja.*— W mowie potocznej rodzaj, jakość.

Gaudeamus igitur, juvenes dum sumus—radujmy się, póki jesteśmy młodzi. Pierwsze wyrazy śpiewki łacińskiej, pochodzącej z XIII wieku, niewiadomo przez kogo skomponowanej, a śpiewanej dotąd przez młodzież uniwersytecką zwłaszcza w Niemczech.

Gauss *Karol Fryderyk,* sławny matematyk i astronom, ur. 1777 r. w Brunświku, był profesorem matematyki i dyrektorem obserwatorjum astronomicznego w Getyndze, umarł 1855 r. Wykonał hanowerski wymiar stopni, wynalazł słońcomierz, popierał usilnie naukę o magnetyzmie ziemi, wynalazł metodę kwadratury i zbogacił naukę wyższej matematyki znacznemi odkryciami.

Gawalewicz *Marjan*, ur. r. 1852 współczesny powieściopisarz i dramaturg polski. Z powieści jego największemi zaletami wyróżniają się „Filistry" i „Mechesy", z utworów dramatycznych—pełna werwy komedyjka „Hannibal ante portas, czyli Świdrzykowska jedzie" i dramacik „Dzisiejsi". W „Królowej Niebios" starał się Gawalewicz naśladować naiwną prostotę baśni ludowej i wpadł w pewną ckliwą manjerę. Wogóle twórczość jego nie posiada pierwiastków oryginalnych, świeżych, niema w niej głębi myślowej, siły uczucia i przekonania. Dodatnią jej stroną jest trafna obserwacja mniej złożonych zjawisk życia. Gawalewicz był przez lat kilka kierownikiem sceny amatorskiej, potem teatru ludowego w Warszawie, wreszcie t. zw. Teatru Małego, a w ostatnich czasach został kierownikiem artystycznym teatru miejskiego we Lwowie.

Gawarecki: 1) *Wincenty* (um. r. 1853), pisarz dziejów ziemi Płockiej; 2) *Zygmunt,* autor wielu dzieł rolniczych, jak np. „Włościanin polski" (1862 r.), „Sposoby powiększenia urodzajności drzew owocowych" (1892 r.) i innych.

Gawęda—utwór, zwykle wierszowany; zalicza się do poezji epicznej (ob.). Najlepsze gawędy wierszowane pisali u nas: Winc. Pol i Ludwik Kondratowicz.

Gawiński *Jan*—poeta polski w XVII wieku; nauki pobierał w Akademji krakowskiej, a następnie przebywał na dworze Ferdynanda Karola, biskupa wrocławskiego, syna Zygmunta III. W literaturze polskiej znany jest jako sielankopisarz. Sielanki jego odznaczają się swojską treścią, zamiłowaniem przyrody i pięknym językiem.

Gawjal, ob. *Krokodyl.*

Gawot, taniec i piosnka górali pirenejskich, przyjęta na dworze francuskim, a następnie rozpowszechniona w wyższych towarzystwach całej Europy.

Gawron—ptak wróblowaty, spokrewniony z krukiem, ale nieco mniejszy; cały czarny, z połyskiem szafirowym; nasada dziobu biała wa. Zamieszkuje środkową Europę i Syberję; u nas pospolity i miejscowy. Gawrony gnieżdżą się zawsze gromadami, po kilkanaście i więcej gniazd na jednem drzewie. Wyjadają na rolach pędraki i myszy, stąd bardzo użyteczne; niekiedy wprawdzie niszczą ziarno zasiewów; na ogół jednak, pożytek jaki przynoszą jest większy od szkody.

Gay Lussac *Ludwik Józef*, znakomity chemik i fizyk fran., ur. 1778 r., um. 1850 r. w Paryżu. Odkrył, że gazy w związki chemiczne łączą się objętościowo według stosunków prostych, posunął naukę o cieple, badał związki siarki, jodu i cjanu i podał liczne metody analityczne.

Gaz.—Każde ciało lotne nazywa się gazem. Gazy posiadają ciężar: jeżeli za pomocą *pompy pneumatycznej* wypróżnimy naczynie (zamknięte), zważymy je, a następnie napełnimy jakimkolwiek gazem i znów zważymy, przekonamy się, że naczynie próżne jest lżejsze, niż naczynie napełnione gazem. Gazy są *rozprężliwe*, to jest dążą do zajęcia jaknajwiększej przestrzeni: dlatego też będąc zamknięte w naczyniu, cisną na jego ściany. Pod wpływem ogrzewania gazy *rozszerzają* się; przeciwnie oziębiane — *zmniejszają* swą objętość; przytem, jeżeli są zamknięte, ciśnienie ich zwiększa się przy podwyższeniu temperatury, zmniejsza przy zniżeniu. Rurkę w jednym końcu zalutowaną napełnijmy gazem, a przez koniec otwarty wprowadźmy tłok: przekonamy się, że cisnąc na ten tłok, zmniejszamy objętość gazu. Z chwilą wszakże, gdy przestajemy cisnąć, gaz, odzyskuje poprzednią objętość, rozszerza się, wypycha tłok — co dowodzi *sprężystości* gazu. Ciało zanurzone w gazie traci na swej wadze tyle, ile waży gaz wypchnięty, podobnie jak ciało zanurzone w płynie (ob. *Archimedesa prawo*). Z tej przyczyny gazy gatunkowo cięższe od powietrza opadają w niem na dół; gazy lżejsze od powietrza unoszą się do góry (ob. *Balony*). Pod wpływem ciśnienia i oziębiania można każdy gaz zamienić na płyn a nawet na ciało stałe: w ten sposób skroplono lub zamieniono na ciała stałe kwas węglany, tlen, wodór, azot i t. p. Odwrotnie, pod wpływem wysokiej temperatury wiele ciał stałych i płynnych zamienia się na gazy, np. para wodna, eter, benzyna, alkohol, siarka i t. p. Wogóle wszystkie ciała, nie rozkładające się chemicznie przy wysokiej temperaturze, zamienić można na gazy. Stan gazowy nie jest więc stałą właściwością pewnych ciał, lecz zależy od stopnia temperatury i ciśnienia.

Gaz oświetlający—jest to jeden z produktów suchej dystylacji (ob.) węgla kamiennego (a także lignitu, torfu). Przy suchej dystylacji węgla otrzymujemy cztery gatunki produktów: 1) gazowy, który po oczyszczeniu daje gaz oświetlający, 2) płynny, rozpuszczalny w wodzie, zawierający przeważnie amonjak, stąd wodą amonjakalną zwany, 3) produkt ciekło stały, mazisty, t. zw. smołą gazową, 4) koks. Gaz oczyszczony płonie żółtawo-białym, czystym płomieniem, nie kopcącym, ani też nie wydającym nieprzyjemnych i szkodliwych odorów. Nie rozpuszcza się w wodzie; ma właściwy sobie zapach, jest trujący; zapala się łatwo: z powietrzem tworzy mieszaninę wybuchającą, która już nieraz była przyczyną pożarów, oparzelizn i zniszczenia. Dlatego też na noc należy szczelnie zamykać krany rur, przez które gaz dopływa.

Gaz rozweselający, ob. *Azotu tlenek.*

Gaza—rzadka, lekka tkanina jedwabna lub bawełniana, używana na sita (jedwabne), do przybierania sukien, kapeluszy, a szczególniej do opatrunku, jako bandaż. Gazę używaną na bandaże często przesypują jodoformem. Istnieje prócz tego gaza druciana, wyrabiana z bardzo cienkiego drutu mosiężnego, używana na rozmaitego rodzaju sita, głównie w młynach.

Gazda, wyraz węgierski, przyswojony mowie górali polskich, znaczy: kmieć, gospodarz. Używają się w gwarze pochodne od niego: *gaździna, gazdować, gazdowstwo.*

Gazela, ob. *Antylopy.*

Gazeta, dziennik, czasopismo, ob.

Gazolina, ob. *Nafta.*

Gazometr—przyrząd służący do zbierania i przechowywania, a częściej oznaczania ilości zużytego gazu oświetlającego. Składa się z kółka z łopatkami umieszczonego wewnątrz nieruchomego bębna, wypełnionego do połowy wodą. Gaz dostaje się rurką, napełniając po kolei przestrzenie między łopatkami i obracając kółko. Ponieważ gaz inną drogą nie może się dostać do palników, jak przez bęben, a przechodząc przezeń nie może nie obracać kółka, więc obrót tego ostatniego służy do oznaczania ilości zużytego gazu. Do liczenia obrotów kółka służy przyrząd, zwany licznikiem. Gazometr jest zamknięty tak, że nie można się dostać do jego wnętrza. Przestaje przepuszczać gaz, skoro brak w nim dostatecznej ilości wody lub skoro ta zamarznie: wówczas kółko nie obraca się i gaz nie przechodzi.

Gazowe wapno — produkt poboczny, otrzymywany przy fabrykacji gazu świetlnego. Jest to wapno, które służyło do oddzielania od gazu oświetlającego siarkowodoru i kwasu węglanego (ob. *Gaz oświetlający*). Posiada nieprzyjemną woń z powodu zawartości w niem siarkowodanu wapnia i siarku wapnia. *Gazowe wapno* stosuje się jako nawóz oraz w garbarstwie do odwłosienia skór.

Gazowe wody, ob. *Wody gazowe.*

Gazowy motor, ob. *Motory.*

Gazy kiszkowe *(wiatry)* — powstają częściowo z powietrza połykanego, głównie zaś z fermentacji, zachodzącej podczas trawienia pokarmów. Składają się z azotu, z kwasu węglanego, z wodoru (wszystkie trzy bezwonne) i z siarkowodoru, bardzo cuchnącego. Osoby, skłonne do obfitego wydzielania gazów powinny unikać potraw mącznych (chleba, kartofli, legumin), kapusty, surowizn i jaknajmniej pijać.

Gazy piorunujące—są to mieszaniny tlenu lub powietrza z gazami łatwo palnymi, jak wodór (ob.), gaz oświetlający, gaz błotny, gaz kopalniany. Przy zetknięciu z siarką lub płomieniem gazy owe spalają się nagle, a utworzone ciepło powoduje gwałtowne rozszerzenie się powietrza i produktów ich spalenia, co znowu powoduje wybuch. Mieszaniny te, stosownie użyte w odpowiednio urządzonych dmuchawkach, zabezpieczających od wybuchu, mają zastosowanie wskutek wysokiej temperatury, jaką dają przy spalaniu się. Używają ich do otrzymywania światła Drummonda (ob.), do topienia trudno topliwych metalów, np. platyny i t. d.

Gąbka—zwierzę, należące do jamochłonnych. Ciało gąbki składa się ze śluzowatej protoplazmy, poprzecinanej wewnątrz siecią kanałów; jest zaopatrzone w liczne otwory wchodowe i jeden lub kilka wyrzutowych. Przez pierwsze wchodzi woda, wraz z zawartemi w niej drobnemi żyjątkami, któremi się żywi gąbka; następnie, opłukawszy ka-

nały, wychodzi przez otwory wyrzutowe. Miękkie ciało gąbek wspiera się zwykle na szkielecie wapiennym, krzemionkowym lub też utworzonym z włókien rogowych. Gąbki są stworzeniami prawie wyłącznie morskiemi; żyją przytwierdzone do dna. Wody słodkie (między innemi i u nas) zamieszkuje jedna tylko *gąbka słodkowodna* (cz. *nadecznik),* tworząca na palach, kamieniach i t. p. śluzowatą powłokę, barwy zielonkawej lub brunatnej, z krzemionkowemi igłami wewnątrz. Gąbki rozmnażają się zwykle za pomocą jaj, z których wychodzą larwy ruchome, przytwierdzające się następnie do dna. Drobnowłóknisty rogowy szkielet gąbek odznacza się wielką sprężystością; po starannem oczyszczeniu ze śluzowatej protoplazmy i wysuszeniu gąbka idzie w handel, stanowiąc powszechnie znane gąbki do mycia.

Gąsawa, miasteczko w W. Księstwie Poznańskiem, nad jeziorem Gąsawą; tu dnia 14 listopada 1227 r. zamordowany został Leszek Biały (ob.).

Gąsienica jest to larwa czyli liszka motyli, ob. *Motyle.*

Gąsienicowe Stawy—stawy tatrzańskie w Tatrach Nowotarskich, w dolinie Suchej Wody, zwanej także doliną Stawów Gąsienicowych. Nazwę swą wywodzą od rodu górali zakopiańskich Gąsieniców.

Gąsienicznik — owad, należący do błonkoskrzydłych, z ciałem wydłużonem, szczupłem. Samica na końcu odwłoka posiada pokładełko, przy pomocy którego przekłuwa skórę i składa jajka w ciała innych owadów, a zwłaszcza gąsienic motyli. Wylęgłe larwy karmią się ciałem ofiary i powodują jej śmierć. Gąsieniczniki są bardzo użyteczne, gdyż tępią mnóstwo szkodliwych owadów. U nas pospolite.

Gąsior, nazwa dachówki szczytowej, wielkich naczyń szklanych i kuny żelaznej lub kłody dębowej, w którą dawniej za karę zamykano przestępców.

Gąsiorek — najmniejsza z naszych dzierzb, wielkości wróbla. Siwo-popielata, z grzbietem brunatno-czerwonym. Przelotna.

Gąsiorowski *Wacław,* powieściopisarz polski, ur. 1869 r. w Warszawie. Od pewnego czasu uprawia stale niwę powieści historycznej, wybierając tematy z epoki porozbiorowej dziejów narodu polskiego. Tu należy trzytomowa powieść p. t. „Huragan", liczne drobne epizody z okresu napoleońskiego, „Księżna Łowicka", „Emilja Plater" i inne. Gąsiorowski pisze z wielką łatwością i z łatwością zdobywa powodzenie, dotykając tematów tak drogich sercu czytelnika polskiego. Ale talentowi jego brak głębi; nie umie wznieść się na wyżyny tragizmu, przenikającego cały ten okres dziejów naszych.

Gdańsk — miasto główne Prus Zachodnich, położone przy ujściu do Wisły połączonych rzek Motławy i Raduni, w odległości 5 kilom. od morza Bałtyckiego; liczy przeszło 160.000 mieszkańców i prowadzi bardzo bogaty i ożywiony handel, głównie drzewem, zbożem i cukrem. Ogromną rolę w handlu Gdańska odgrywa Wisła, bo ruch towarów przeszło w 1/3 odbywa się tą drogą. Port morski Gdańska leży właściwie nieco dalej, pod Nowoujściem (Neufahrwasser), do samego miasta zaś podpływają tylko mniejsze okręty.—Gdańsk należy do miast starożytnych i od najdawniejszych czasów z powodu swego położenia miał duże znaczenie handlowe. Z Polską pozostawał w stałych stosunkach od XI wieku, lecz nie zawsze jej ulegał. W XIII w. należał do związku hanzeatyckiego miast; w r. 1310 dostał się pod panowanie Zakonu krzyżackiego, a r. 1454 przyłączony został do Polski. Otrzymał też od królów naszych liczne przywileje i stanowił prawie oddzielną rzeczpospolitą kupiecką; w tych czasach miasto wzrosło w potęgę i odgrywało ważną rolę w dziejach Polski. Przy drugim podziale Polski r. 1793 Gdańsk przyłączony został do Prus. Liczne pamiątki minionej świetności miasta spotyka się tu jeszcze na każdym kroku.

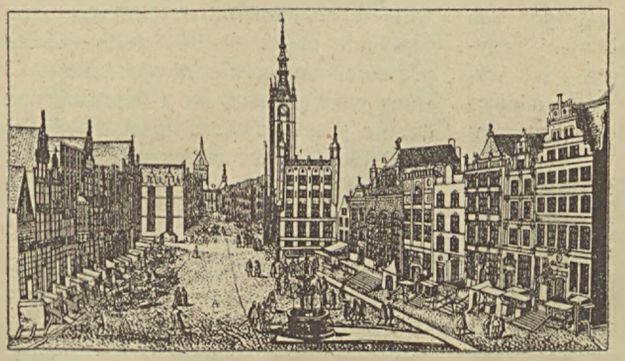

Fig. 21. Gdańsk: Ratusz i rynek w XVI w.

Gduła, ob. *Cyklamen.*

Gea (łac. *Tellus,* t. j. Ziemia), bóstwo starożytnych Greków; według Hezjoda powstało dopiero po Chaosie; bez zapłodnienia zrodziło Uranosa (niebo), góry, Pontosa (morze), potem, zapłodnione przez Uranosa, zrodziło Tytanów, Rheę, Temidę, Kronosa, Cyklopów i t. d.

Gedeon, sędzia izraelski, syn Joasa, z pokolenia Manassesa, wybawił Izraelitów z pod jarzma Madjanitów, odniósłszy zwycięstwo w dolinie Izrail, czem zapewnił długi pokój swemu ludowi.

Gedymin—wielki książe litewski, twórca potężnego państwa litewskiego, założyciel Wilna i Trok; tytułował się królem Litwinów i Rusinów. Wstąpił na tron po bracie swoim Witenesie w r. 1315, panował do 1341 r. Panowanie jego wypełniają walki z Krzyżakami i Kawalerami mieczowymi i wyprawy na książąt ruskich. Przeciw Krzyżakom sprzymierzył się Gedymin z królem polskim Wład. Łokietkiem w r. 1325. Gedymin skłaniał się do przyjęcia chrztu, pozwalał przebywać w Wilnie ks. franciszkanom, wznosił dla nich kościoły. Nawróceniu Litwy na katolicyzm przeszkodziły wówczas intrygi Krzyżaków, oraz opór Rusinów i przywiązanej do pogaństwa Żmudzi. Pracował Gedymin usilnie nad ufortyfikowaniem granic litewskich, udoskonaleniem armji i wprowadzeniem państwa swego w stosunki ze światem zachodnim.

Gefrajter czyli *podsierżant* (z niem. *Gefreiter*—uwolniony)—żołnierz uwolniony od niektórych powinności, ciążących na prostych żołnierzach.

Gehenna (hebrajskie)—znaczy piekło.

Geisslera rurki—są to różnych kształtów, owalne lub poskręcane fantazyjnie rurki szklane, w których przy pomocy pompki pneumatycznej (ob.) rozrzedzono powietrze, a następnie zalutowano je hermetycznie, zaopatrzywszy na obu końcach w druciki platynowe wtopione w szkło i sięgające do wnętrza. Jeżeli owe druciki połączymy z biegunami cewki Rhumkorfa (ob.) lub maszyny elektrycznej (ob.), to iskra elektryczna przechodząca przez rozrzedzone powietrze wywołuje w rurce piękne zjawiska świetlne. Jeżeli rozrzedzenie posunąć do ostatecznych granic, światło niknie, a natomiast zjawiają się tak zw. promienie X Röntgena (ob.) niewidzialne, lecz mające własność przenikania ciał nieprzezroczystych. Rurka taka nosi miano rurki Kruksa (ob.).

Gejzery—są to źródła gorącej wody, pary, albo błota, stanowiące pewien rodzaj małych, ciągle wybuchających wulkanów. W niektórych miejscowościach istnieje wielka liczba gejzerów, położonych obok siebie, jak np. w parku narodowym Jelloston w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, w Nowej Zelandji, na Islandji i t. d. Gejzery bywają różnej wielkości: jedne

wyrzucają wodę do wysokości stu metrów a nawet wyżej, inne na kilka metrów zaledwie. Zjawisko to jest natury wulkanicznej. Nauka nie zdołała dotychczas objaśnić w sposób zadowalniający przyczyny powstawania gejzerów i ich wybuchów. Woda gejzerów zawiera dużo substancji mineralnych, które po wypa-

Fig. 22. Gejzery na Islandji.

rowaniu wody osadzają się powoli naokoło otworu, tworząc rodzaj lejkowatej cysterny, zwanej kraterem. Większa część wyrzuconej wody wpada zazwyczaj napowrót do krateru, pozostała rozlewa się, dając początek niewielkim strumieniom mineralnym.

Geldrja, dawniej księstwo udzielne w Niderlandach, obecnie podzielone między Prusy i Holandję (od r. 1815).

Gemajner (z niem.)—prosty żołnierz, szeregowiec.

Gembarzewski *Bronisław*, malarz i historyk wojska polskiego, wydał „Wojsko polskie 1815—1830", z własnoręcznymi rycinami i rysunkami w tekście.

Gemma—jest to łacińska nazwa, pierwotnie używana na oznaczenie wszelkiego rodzaju drogich kamieni. Później nazywano tak tylko kamienie rzeźbione, a właściwie rzeźby, cięte w kosztownych kamieniach; wypukłe gemmy nazywają się *kameami*.

Gemza, ob. *Antylopy*.

Gencjana, ob. *Goryczka*.

Genealogja, ob. *Rodowód*.

Generacja, po polsku pokolenie, to jest wszyscy ludzie zrodzeni mniej więcej w jednym czasie, współcześnie żyjący i działający.

Generalne stany, deputowani w dawnej rzeczypospolitej Niderlandzkiej, wysyłani przez siedm zjednoczonych prowincji na ogólne zgromadzenie. Tę samą nazwę nosiło we Francji zgromadzenie przedstawicieli szlachty, duchowieństwa i mieszczaństwa, które potem przekształciło się w t. zw. *Zgromadzenie narodowe*.

Generalny, znaczy ogólny, powszechny, wspólny. Mówcą generalnym jest ten, który przemawia w imieniu kilku wtedy, gdy wskutek zamknięcia debaty (ob.) nie może już każdy z osobna przemawiać.

Generał, oficer najwyższego stopnia, który dowodzi większymi oddziałami wojsk, zazwyczaj rozmaitej broni. Najniższym stopniem generalskim jest stopień generał-majora, który, jako dowodzący zazwyczaj brygadą, nazywa się także brygadjerem. Wyższym stopniem jest godność generał-porucznika; trzecim stopniem jest generał broni. W *Polsce* tytuł generała służył w XVIII wieku tylko dowódzcom artylerji; za Augusta II także dowódzcom wojsk cudzoziemskich; za Stanisława Augusta i w Królestwie kongresowem zwali się także dowódcy pułków generałami.— *Generał-Sejmik* był to Sejmik kilku województw. *Generał-starosta* był to przełożony nad kilku grodami (generał wielkopolski, generał małopolski, t. j. krakowski.— *Generał ziem podolskich* był starostą kamienieckim i kilku innych grodów. Ostatnim generałem ziem podolskich był książe Adam Czartoryski.

Generał-gubernator, *gubernator generalny*, urzędnik, posiadający albo wyłącznie władzę cywilną, jak w Algierze, lub zarazem naczelne dowództwo nad wojskami danej prowincji, jak w posiadłościach angielskich i holenderskich w Indjach, oraz w Kanadzie i Niemczech, ale w tym ostatnim kraju mianowany bywa tylko podczas wojny lub w razie grożącego niebezpieczeństwa. W Rosji nad cywilnym i wojskowym okręgiem ma władzę stały lub czasowy generał-gubernator.

Genesis (z greck. — początek, powstanie)—nazwa pierwszej księgi Mojżeszowej, w której jest mowa o stworzeniu świata; inaczej *księga rodzaju*.

Genetyczny, odnoszący się do tworzenia, powstawania. Stąd *metoda genetyczna* jest to metoda badania, starająca się zbadać dane zjawisko od początku jego powstania.

Genewa—stolica kantonu tejże nazwy, najludniejsze i najzamożniejsze miasto Szwajcarji, prześlicznie rozłożone na południowo-zachodnim brzegu jeziora Genewskiego, po obu brzegach Rodanu; liczy razem z przedmieściami 100.000 miesz., mówiących po francusku, wyznania w większej części reformowanego. Genewa słynie z wyrobu doskonałych zegarków.

Genewska konwencja—umowa, zawarta przez wszystkie mocarstwa europejskie, Japonję, Persję i niektóre państwa południowo-amerykańskie w r. 1864, a rozszerzona w r. 1868 w Genewie; ma na celu złagodzenie okrucieństw wojny i strasznych jej skutków. Wedle tego układu nie wolno podczas bitwy strzelać do lekarzy, służby zajmującej się chorymi, szpitali i wozów dla nich przeznaczonych. Odznaką ludzi i sprzętów takich jest czerwony krzyż. Ranni mają w obozie nieprzyjacielskim znaleźć wzajemną opiekę. Ob. *Czerwony krzyż*.

Genewskie jezioro, Lemanem także zwane, największe na pogórzu alpejskiem; jest ono 75 kilometrów długie, w najszerszem miejscu 15 kilometrów szerokie; płynie przez nie rzeka Rodan. Otoczenie jeziora jest prześliczne: nad brzegami zakwitły liczne osady, w dali piętrzą się góry, pokryte wieczystym śniegiem.

Genezaret—jezioro zwane niekiedy *morzem Galilejskiem* lub *jeziorem Tyberjadzkiem*, często wspominane w Nowym Testamencie z powodu licznych cudów, dokonanych na niem lub w jego okolicy przez Chrystusa Pana. Leży w Galilei Niższej.

Genjusz—wyraz łaciński, oznaczający w pojęciu Rzymian ducha opiekuńczego, towarzyszącego każdemu człowiekowi od urodzenia do śmierci. Grecy nazywali takiego ducha *demonem*. W dzisiejszych czasach wyraz ten oznacza potężną, nadludzką niemal siłę duchową, właściwą niektórym jednostkom. W tem znaczeniu mówimy, że Napoleon posiadał genjusz wojenny lub Mickiewicz genjusz poetycki. Człowieka wyższego umysłu, obdarzonego wielkiemi zdolnościami, nazywają *genjalnym*, a często w przenośni *genjuszem*.

Genowefa św. żyła w V wieku po Chrystusie, urodziła się w Nanterre pod Paryżem. Genowefa prowadziła życie bardzo surowe, niosła pomoc ubogim i przyczyniła się wiele do rozwoju religji chrześcijańskiej między Frankami, zamieszkującymi dzisiejszą Francję. Naród francuski czci ją jako patronkę Paryża.

Gent, ob. *Gandawa*.

Gentleman (ang., czyt. *Dżentlmen*), oznacza w Anglji tych, którzy zajmują środkowe stanowisko między wyższą szlachtą a klasami roboczemi, zatem baronetów i wogóle wszystkich posiadających wyższe wykształcenie. W mowie potocznej wyraz ten oznacza człowieka wytwornych form towarzyskich, zacnego charakteru, człowieka honorowego.

Genua, *Genova*, miasto i silna twierdza we Włoszech nad *zatoką Genueńską*, liczy 235.000 mieszkańców, ma wspaniałe zabytki i gmachy; pięknie położona na stokach Apeninów, stromo spadających do morza. Port genueński jest najlepszym i największym z portów morza Śródziemnego, dzięki osłaniającym go od wiatru wysuniętym w morze tamom („Molo"), z których jedna jest

5 kilometrów długa. Genua była w wiekach średnich wielce potężną rzeczą-pospolitą żeglarską; z Wenecją prowadziła długie wojny. Odkrycie Ameryki zadało cios Genui i dopiero teraz, dzięki świetnym połączeniom kolejowym przez Apeniny i Alpy, przyszły dla żeglugi genueńskiej nowe czasy rozkwitu.

Genzerych *(Gaiserich)*, król Wandalów. Zdobywszy w r. 430 Kartaginę, uczynił ją stolicą potężnego państwa. Stworzył ogromną flotę, zdobył przewagę na morzu Śródziemnem, podbił Sardynję, Korsykę i część Sycylji. Wezwany w 455 r. przez cesarzowę Eudoksję na pomoc przeciwko Maksymowi, przybył do Rzymu, zrabował miasto, spustoszył brzegi Hiszpanji, Galję, Włochy i rzucił postrach na cesarzów Zenona i Leona; państwo jego w 58 lat później upadło pod ciosami Belizarjusza.

Geodezja, ob. *Miernictwo.*

Geoffroy Saint-Hilaire (czyt. Żoffrua Sen-t-Iler) *Stefan* — uczony francuski przyrodnik, ur. r. 1772, um. 1844 r. Napisał słynne dzieła: „Filozofja anatomji", „Filozofja zoologji" i inne. Jako twórca teorji o zmienności gatunków jest poprzednikiem Darwina. Według Geoffroy gatunki zmieniają się wskutek różnicy wpływów otoczenia oraz wskutek używania lub nieużywania organów. Wyjaśnił w swych dziełach przyczyny powstawania anomalji w organizmach i zapoczątkował teratologję, t. j. naukę o nienormalnościach w ustrojach roślinnych i zwierzęcych.

Geognozja, ob. *Geologja.*

Geografja jest nauką o ziemi: o jej wielkości, postaci, ruchach, o ukształtowaniu jej powierzchni, oraz o tem, jakie jestestwa ożywione (rośliny, zwierzęta, ludzie) zamieszkują jej powierzchnię i jakie społeczeństwa ludzkie uorganizowały się na ziemi, z uwzględnieniem różnic rasy, wyznań, sposobu zawiązania społeczeństw i sposobu życia. Sam obszar tej nauki wskazuje, że musi ją wspierać wiele innych umiejętności. Tak: wiadomości z astronomji i meteorologji tworzą geografję *matematyczną* czyli *fizyczną* (kosmografję), wyjaśniają stosunek ziemi do innych ciał niebieskich i zależność ich wzajemną. Meteorologja i klimatologja w geografji wyjaśnia klimat i zjawiska atmosferyczne, właściwe danej miejscowości. *Geologja*, podając przypuszczenia o początku ziemi i obraz jej rozwoju, pomaga geografji w wyjaśnieniu właściwości topograficznych i geologicznych danej miejscowości. Botanika i zoologja dostarczyły materjałów do geografji *roślin* i *zwierząt*, uczącej o rozmieszczeniu tych tworów na ziemi. Historja, ekonomja polityczna, polityka, statystyka idą z geografją *polityczną* ręka w rękę, objaśniając, często porównawczo, organizację państw, ich granice, stopień zaludnienia i stan ich obecny. Etnografja, antropologja, lingwistyka rozświetlają stosunki ras, narzeczy, obyczajów, religji. Geografja zastanawia się nad wpływem, jaki wywierają rozmaite czynniki przyrodzone, morza, rzeki, góry, klimat na zbiorowe życie ludzkie. Z pojedyńczych gałęzi geografji wymienimy: *orografję*—naukę o górach, ich postaciach, ich rozłożeniu na ziemi i przyczynach ich powstania; *hydrografję* z *oceanografją* — naukę o wodach (rzekach, jeziorach, błotach, morzach, oceanach); geografję *roślin* i *zwierząt; chorografję*—naukę o ludach, zamieszkujących rozmaite okolice ziemi. Pomocnicą geografji jest *kartografja*—nauka o kreśleniu i rozumieniu map, czyli kart, przedstawiających rozmaite części powierzchni ziemi. Oprócz geografji ogólnej mamy i specjalne, które stosują do poszczególnych celów naukowych lub praktycznych; mamy tedy geografję *historyczną*, np. geografję świata starożytnego, geografję wieków średnich i nowszych w rozmaitych epokach; geografję *handlową*, wskazującą główne miejsce,

skąd się otrzymują produkty surowe, najważniejsze miejscowości fabryczne, gdzie się te produkty przetwarzają, drogi handlowe, porty, jarmarki, obroty. Podobnież spotykamy się z geografją w całym szeregu nauk i zagadnień życia praktycznego, co czyni ją jedną z ważniejszych nauk.

Geologja — nauka o budowie i historji skorupy ziemskiej. W skład jej wchodzi poznanie ogólnych zjawisk i praw, według których odbywają się przemiany w skorupie ziemi, jak: działanie powietrza, wody i ognia na skały, na ich powstawanie, wietrzenie i t. d. Stanowi to przedmiot *geologji ogólnej* czyli *dynamicznej*, którą, stosownie do charakteru badanych zjawisk, dzielimy na *chemiczną* i *fizyczną*. Idzie dalej *geologja opisowa* czyli *geognozja*, badająca skład skorupy ziemskiej w rozmaitych jej punktach i głębokościach, a usiłująca na podstawie zdobytych wiadomości odtworzyć kształt lądów i mórz w dawniejszych okresach istnienia kuli ziemskiej. Jako pomocnicze nauki do geologji zaliczają się: *oryktognozja* i *petrografja*—t. j. nauki o skałach, wchodzących w skład skorupy ziemskiej, oraz *paleontologja*, czyli nauka o szczątkach zwierząt i roślin kopalnych.

Geometra—oznacza u nas miernicze-go, trudniącego się rozmierzaniem gruntów; często też nazwą tą oznacza się pierwszorzędnych matematyków.

Geometrja—początkowo była nauką miernictwa, czyli mierzenia powierzchni ziemi (wyraz *geometra* dotąd używa się na oznaczenie technika, trudniącego się rysowaniem planów i mierzeniem gruntów). Nauka geometrji atoli rozszerzyła się i obejmuje kreślenie i mierzenie, badanie wogóle wszelkich kształtów prawidłowych, t. j. takich, których sposób utworzenia się jest możliwy do ujęcia w liczby i w formuły matematyczne. *Geometrja płaska* cz. *planimetrja* mówi o linjach i figurach na płaszczyźnie, *geometrja przestrzenna* cz. *stereometrja*, inaczej *solidometrja* mówi o linjach i kształtach w przestrzeni, dowodzi ich własności, uczy obliczać objętość brył. Kształty bywają prostolinijne (jak np. kwadrat) i krzywolinijne (np. koło). Wszystkie figury prostolinijne dadzą się podzielić na *trójkąty;* wskutek tego zbadanie trójkątów stało się przedmiotem oddzielnej gałęzi geometrji, zwanej *trygonometrją*. Podaje ona sposoby obliczenia niewiadomych boków i kątów trójkąta, gdy mamy dostateczną liczbę rzeczy wiadomych (liczebnie) o tymże trójkącie; znalazła szerokie zastosowanie w miernictwie cz. *geodezji* oraz w astronomji. Dawna geometrja, znana jeszcze Grekom, opracowana systematycznie przez Euklidesa (300 lat przed Nar. Chr.), zwana *syntetyczną*, jest oparta na małej liczbie pewników, z których przez wnioskowanie dochodzi się do poznawania prawd coraz bardziej zawikłanych. Geometrja *analityczna*, stworzona przez Descartes'a (w pierwszej połowie XVII wieku), wprowadziła użycie równań algebraicznych do badania własności figur; geometrja *wykreślna* uczy przedstawiać na płaszczyźnie kształty znajdujące się w przestrzeni i jest niezbędną dla mechanika, budowniczego, inżyniera. Jako część geometrji wykreślnej wyodrębniła się *nauka perspektywy*, podająca prawidła rysowania przedmiotów, zależnie od większego lub mniejszego ich oddalenia od patrzącego i od punktu, z którego na te przedmioty patrzymy.

George Sand, ob. *Sand Jerzy.*

Georginja *(dalja)* — roślina trwała z rodziny *złożonych*, hodowana w ogrodach dla ozdobnych kwiatów. Istnieją liczne jej odmiany najrozmaitszych barw. Rozmnaża się z bulw. Liście ma pierzasto-dzielne, naprzeciwległe, duże. Koszyczki kwiatowe okazałe, do 4 cali w średnicy; w odmianach sztucznych prawie zawsze pełne. Pochodzi z Mek-

syku, lecz dziś po całym świecie rozpowszechniona. Bulwy jej mają woń właściwą i smak gorzkawo-mdły, zawierają wiele *inuliny*—rodzaj ciała cukrowego, właściwego tej roślinie.

Georgja—jeden ze stanów unji Północno-Amerykańskiej, obejmuje 154.000 kil. kw. z 2.216.000 mieszk. Główne miasto Atalanta.

Geotropizm—własność roślin, wskutek której pod wpływem przyciągania ziemi przybierają one oznaczony kierunek wzrostu, mianowicie pionowy, zarówno w górę, jak i ku dołowi, w głąb ziemi.

Gepard — zwierzę ssące, drapieżne, zajmujące miejsce pośrednie między grupą kotów i psów, mniejsze nieco od pantery. Odznacza się wysokiemi nogami i długim ogonem; sierść jasnożółta w brunatne i czarne centki. Zamieszkuje ciepłe okolice Afryki i Azji; daje się układać do polowania na jelenie, antylopy i t. p. zwierzęta.

Gepidowie, plemię germańskie, wspomniane po raz pierwszy około 280 r. po Chr., pokrewne Gotom. Z nad Bałtyku przeniosło się do północnej Panonji, gdzie miało na zachód za sąsiadów Wizygotów, na wschód Ostgotów; po śmierci Attyli wyswobodzeni z pod jarzma Hunnów, przenieśli się *G.* nad Cissę aż do Dunaju i za Dunaj nad niższą Sawę i Drawę. Państwo Gepidów obalił sprzymierzeniec Awarów Alboin, król longobardzki (566). Kunimund, król Gepidów, poległ wraz z częścią swego ludu, reszta zaś wchłonięta została przez Longobardów i Awarów.

Geranium, ob. *Bodziszek*.

Geranja, zwykła nazwa roślin doniczkowych, należących do rodzaju *pelargonji* (albo *muszkatel*, ob.), nie zaś do rodzaju *geranium*, czyli bodziszka.

Gérant (z franc., czyt. *żerant*)—zarządzający, zawiadujący przedsiębiorstwem handlowem; wspólnik przedsiębiorstwa, odpowiadający osobiście.

Germanizmy — wyrażenia i zwroty właściwe językowi niemieckiemu, używane wadliwie w mowie polskiej.

Germanja — starożytna nazwa łacińska krajów położonych na północ od Dunaju, zamieszkanych przez ludy pochodzenia niemieckiego. Naród niemiecki zwali Rzymianie *Germanami*.

Gero — słynny ze swej zaciekłości w tępieniu Słowian zachodnich margrabia i książe Marchji Wschodniej w X wieku; walczył z Wendami osiadłymi nad Łabą i Salą, nałożył haracz na ludy słowiańskie aż po Odrę.

Gerson *Wojciech*, malarz polski, ur. r. 1831, um. 1901 r. w Warszawie. Kształcił się w warszawskiej, następnie petersburskiej Akademji, wreszcie w Paryżu i Rzymie. Z wielką prawdą i odczuciem malował krajobrazy, zwłaszcza tatrzańskie, ale rozgłos zjednały mu obrazy treści historycznej. Wytrawny znawca sztuki, jak niemniej rzeczy ludowych, ułożył i wydał „Ubiory ludu polskiego". Wielką zasługę Gersona stanowi jego kilkudziesięcioletnia praca nauczycielska.

Gervinus *Jerzy Gotfryd*, urodzony roku 1805, um. r. 1871, znakomity historyk niemiecki i historyk literatury.

Gest — ruch członków ciała, towarzyszący mowie, a często zastępujący ją; znak, skinienie.

Getsemane (hebr. *get-szymany*), osada z ogrodem (ogrójec) oliwnym, u stóp *Góry Oliwnej* pod Jerozolimą; ze wzgórza tego był piękny widok na miasto. Tutaj często przebywał Jezus Chrystus.

Getynga *(Göttingen)*, miasto okręgowe w pruskiej prowincji Hildesheim, nad rz. Leiną, posiada uniwersytet, liczący przeszło 1.000 studentów, bibljotekę, złożoną z przeszło 500.000 tomów, muzeum sztuki, obserwatorjum astronomiczne, akademję rolniczą i kilka średnich zakładów naukowych.

Gębarski *Stefan*, pisarz polski dla ludu i młodzieży, ur. 1865 r. W r. 1889 po śmierci Jana Kantego Gregorowicza (Janka z Bielca) objął główne kierownictwo *Przyjaciela dzieci* i do dziś pismo to prowadzi. Prace swoje, na które złożyło się kilka powieści historycznych i obyczajowych, opowieści fantastycznych dla młodzieży i t. p., wydawał w książkach lub drukował w czasopismach. Największą poczytnością cieszyła się jego powieść z pierwszych wieków chrześcijaństwa p. t. „Markus i Aureljan".

Gędźba—muzyka; wyraz, pochodzący od starożytnego narzędzia, zwanego *gęślą*. *Gędzić* znaczy grać, *gędać*—grywać.

Gęsia skórka.—Pod wpływem zimna kurczą się włókienka mięsne przytwierdzone do torebek włosowych i podnoszą torebki włosowe, tworząc drobne wyniosłości, wskutek czego skórka staje się chropawą, podobną do oskubanej skóry gęsiej. W okresie dreszczów, przy gorączce, na skutek przerażenia, powstaje także t. zw. gęsia skóra.

Gęstość ciał, ob. *Ciężar właściwy*.

Gęś — powszechnie znany ptak domowy, płetwonogi, z dość dużym dziobem, zaostrzonym na końcu i zakończonym tak zwanym paznokciem; nogi mierne, osadzone ku środkowi tułowia. Gęsi domowe pochodzą od *gęsi dzikiej* czyli *gęgawy*, gnieżdżącej się stadami na niedostępnych bagnach i moczarach Europy północnej i Azji; u nas gęsi dzikie zjawiają się tylko przelotem na wiosnę i w jesieni. *Gęś domowa* należy do ptaków najdawniej oswojonych. Gęsi znoszą raz do roku, w lutym lub marcu 10—20 jaj, wyjątkowo drugi raz w jesieni, jeśli się im na wiosnę jaja podbiera. Ptaki te dostarczają mięsa, tłuszczu (smalec gęsi) i pierza. Bardzo cenioną przez smakoszów jest wątroba gęsia; w celu otrzymania możliwie wielkiej wątroby tuczą gęsi w specjalny sposób. Słyną z tego szczególnie okolice Strasburga, skąd rocznie wysyła się około 150.000 sztuk gęsi; waga wątroby odpowiednio hodowanej gęsi przechodzi nieraz 2 funty.

Gęśl: 1) instrument muzyczny, podobny do skrzypiec, ale cokolwiek mniejszy. Grywa się na gęśli zarówno przy pomocy smyczka, jak bez niego, potrącając struny palcami; 2) *gęśle*, dawny instrument muzyczny, podobny do cymbałek, na którym się jednak gra bez pałeczek, potrącając palcami o struny. Gęślami nazywają też górale karpaccy swoje skrzypki, mniejsze nieco od zwykłych i zaopatrzone tylko w trzy (zamiast cztery) struny.

Ghetto—nazwa dzielnicy żydowskiej w miastach włoskich i wschodnich a później i innych.

Giaur, znaczy po turecku niewierny. Tak nazywają Mahometanie ludzi nie wierzących w Mahometa, a zatem także chrześcijan. Pod tytułem „Giaur" napisał Byron poemat, który Mickiewicz przełożył na język polski.

Gibbon (czyt. Gibn) *Edward*, sławny historyk angielski, ur. w r. 1737, um. r. 1796. Głównem jego dziełem jest „Historja upadku cesarstwa rzymskiego".

Gibbon, małpa bezogoniasta, o nader długich przednich odnóżach, o sierści najczęściej delikatnej, prawie jedwabistej; niektóre gatunki gibbonów mają w gardle przyrząd, wzmacniający głos. Żyją w Indjach i na wyspach Sundzkich.

Gibellini—nazwa stronnictwa cesarskiego we Włoszech, przeciwnego Gwelfom, t. j. stronnictwu papieskiemu. Gwałtowne, zacięte walki toczyły się między temi stronnictwami we Włoszech w wieku XII, XIII i XIV.

Gibraltar, przylądek skalisty na południu półwyspu Pirenejskiego, wysoki 425 metrów, zamyka cieśninę Gibraltarską. Miasto sztucznie wzniesione na tej skale, silnie obwarowane, uchodzi słusznie za klucz do morza Śródziemnego. W r. 1704 zdobyli Gibraltar Anglicy i posiadają go dotychczas.

Gidle, wieś w gubernji Piotrkowskiej, powiecie Radomskowskim; posiada 3 kościoły: parafjalny, z drzewa modrze-

wiowego, wystawiony w r. 1059; kościół ks. Dominikanów z cudowną statuetką N. Marji Panny i trzeci kościół murowany, wzniesiony 1615 r.

Giejsztor (właśc. *Giepsztor) Jakób Kazimierz,* ur. 1827 r. na Litwie, um. 1897 r. w Warszawie; z wykształcenia prawnik, z zamiłowania szperacz i zbieracz starych i rzadkich ksiąg i dokumentów; jako znawca bibljografji, ocalił od zaguby wiele cennych dokumentów i umieścił je w pewnych rękach lub instytucjach. Chwytał też często za pióro i prace swe drukował w kilku czasopismach; był współpracownikiem „Encyklopedji Rolniczej“ i „Słownika geograficznego“.

Gielniów, osada w gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, nad rz. Brzuśnią. Ładysław z Gielniowa, błogosławiony, ob. *Ładysław.*

Giełda—jest to miejsce, w którem zbierają się osoby, prowadzące różne interesy handlowe, celem porozumiewania się, zbierania informacji i dokonywania tranzakcji w zakresie swych interesów. Innemi słowy: giełda to rynek, na który przybywają ci, co pragną uskuteczniać zakupy, oraz ci, co zamierzają dokonywać sprzedaży. Ponieważ bezpośrednie porozumienie się jednych i drugich byłoby z wielu przyczyn niedogodnem, przeto w tranzakcjach pośredniczyć zwykli *meklerzy,* czyli *agenci przysięgli,* obok których funkcjonuje cały szereg agentów prywatnych. Po ukończeniu zebrania giełdowego agenci z urzędu notują *kursy,* to jest ceny, według jakich na giełdzie uskuteczniano interesy; wykaz tych notowań nazywa się *cedułą* czyli *kurscettem* i posiada moc dokumentu urzędowego. Dowód na zawartą tranzakcję, wręczany stronom przez agenta a zawierający w skróceniu warunki tranzakcji, jak: nazwiska zawierających umowę, przedmiot i sumę obrotu, oraz kurs, nazywa się *szluscettem,* czyli *kartą umowy.* Wynagrodzenie, jakie otrzymuje mekler giełdy za przeprowadzenie tranzakcji, nazywa się *kurtażem.* Giełdy rządzą się swemi ustawami a na czele takich instytucji stoi zazwyczaj komitet. Z biegiem czasu giełdy, które służyły w jednej porze i w jednem miejscu za punkt zbiorowy dla wszystkich bez wyjątku osób, mających jakiekolwiek tranzakcje do załatwienia, rozpadły się i rozdzieliły na specjalne, gromadzące tylko interesantów jednej lub kilku pokrewnych z sobą gałęzi. Tym sposobem obok giełd pieniężnych istnieją towarowe i produktowe. W niektórych miejscowościach handlowych, prowadzących handel przeważnie towarami, niema innych giełd oprócz towarowych, gdy w innych funkcjonują wyłącznie giełdy pieniężne. Do miast, posiadających giełdę wyłącznie pieniężną, należy Warszawa. Na giełdach pieniężnych odbywa się handel różnemi wartościami pieniężnemi, jak: pożyczki państwowe i wogóle publiczne, akcje różnej kategorji, waluty służące do regulowania zobowiązań wekslami na inne miasta i t. p.

Giełgud *Antoni,* generał polski w wojnie narodowej w r. 1831. Wysłany ze znacznym oddziałem na Litwę, nie spełnił pokładanych w nim nadziei. Odniósł wprawdzie zwycięstwo pod Rajgrodem, ale Wilna nie zdobył, przeciwnie, poniósł dotkliwą klęskę pod jego murami i ustępował ku granicy pruskiej, którą 14 lipca przekroczył, by tam złożyć broń. W chwili przejścia granicy oficer Skulski zastrzelił Giełguda wystrzałem z pistoletu, wołając: „Tak giną zdrajcy“! Zdrajcą Giełgud nie był, ale przez niedołęstwo i nierozwagę zgubił wojsko i sprawę polską na Litwie.

Gierlach, najwyższy szczyt w Tatrach, zwany także *Garłuchem*, leży na południowej stronie głównego grzbietu Tatr i ma 2.662 metry wysokości.

Giermek, wyraz wzięty wprost z języka węgierskiego, w którym oznacza dziecko, chłopca, pacholę. Rycerze polscy od najdawniejszych czasów miewali do usługi przy boku swoim *giermków* lub *wyrostków,* których obowiązkiem było podawać lub odbierać konia, zbroję i wogóle służyć rycerzowi na paradach, gonitwach, w podróżach i na wojnie.

Gierymski *Maksymiljan,* znakomity malarz polski, ur. r. 1846, um. r. 1874. Uczył się malarstwa najpierw w Warszawie, potem w Monachjum, gdzie też stale przebywał i gdzie wszystkie niemal najgłośniejsze prace jego powstały. Na wielu wystawach zdobywał pierwsze nagrody i zyskał szereg odznaczeń. Przez znawców wysoko ceniony, wsławił się w Europie obrazem „Pochód Kozaków“, nabytym przez galerję monachijską.

Gierymski *Aleksander,* brat poprzedniego, ur. r. 1849, um. r. 1901, należał również do najpierwszych malarzy. Kształcił się w Warszawie, potem w Monachjum; złożył znakomite dowody swoich niezwykłych zdolności we wszystkich niemal rodzajach malarstwa. Głośne są jego obrazy: „Portret własny“, „Żydzi modlący się“, „Modlitwa“.

Giewont, góra w Tatrach, wysoka 1.900 metrów, tuż nad Zakopanem, znaną miejscowością leczniczą.

Giez — owad z dwuskrzydłych, odznacza się zmarniałym smoczkiem, krótkimi różkami i włochatem ciałem. Lata z brzękiem. Czerwie gzów żyją jako pasorzyty na rozmaitych zwierzętach ssących. *Giez owczy*, nieco większy od muchy, składa jajka w nozdrzach owiec; wylęgłe czerwie włażą do jamy czołowej, żyją tam przez kilka miesięcy, następnie wypadają przez nozdrza i w ziemi zamieniają się w poczwarki. Owce, napastowane przez te czerwie, parskają często, rzucają głową i jedzą mało. Usłyszawszy brzęk lecącego gza, cała trzoda owiec skupia się i spuszcza głowy ku ziemi, aby go nie dopuścić do nozdrzy. *Giez koński,* przeszło 2 razy większy od muchy, barwy brunatno-rdzawej, skrzydła ma białe z szarobrunatną przepaską; składa jajka (gnidy) na skórze koni, przyklejając je do włosów. Z jajek lęgną się czerwie, które koń oblizując skórę, połyka. Dostawszy się do żołądka, czerwie przyczepiają się do jego ścian i żywią się jego sokami, powodując schudnięcie i osłabienie zwierzęcia, kończące się często śmiercią. Po kilkomiesięcznym pobycie w żołądku, wydobywają się z kałem na zewnątrz i w ziemi zamieniają na poczwarki. Nie znamy radykalnego środka uwolnienia zwierzęcia od nich. *Giez bydlęcy*—wielkości końskiego, bardzo kosmaty, tułów ma żółty z czarnymi pręgami, skrzydła zielonawe. Składa jajka na skórze bydła; czerwie wgryzają się pod skórę i powodują powstawanie guzów jątrzących się, wskutek których zwierzęta chudną. Po 9-miesięcznym pobycie pod skórą, czerwie wypadają i w ziemi zamieniają się na poczwarki. Bydło tak boi się gzów, że usłyszawszy ich brzęk, ucieka jak szalone, zadzierając ogony; najczęściej biegnie do wody. W Ameryce Południ. żyje giez, którego czerwie dostają się pod skórę człowieka i powodują również powstawanie jątrzących się guzów.

Gig, w Anglji powóz otwarty, dwukołowy, często z tylnem siedzeniem dla służącego.—Na okrętach łódź przeznaczona dla kapitana.

Giganci (grec.), w mitologji greckiej ród nieprzyjaznych bogom olbrzymów. Podług Hezjoda byli oni synami Gei; piętrzyli góry, siląc się o zdobycie przybytku bogów, Olimpu; rażeni gromami Jowisza, przytłoczeni zostali wulkanami.

Gil—ptak wróblowaty, należący do *łuszczaków,* wielkości wróbla, z dziobem krótkim, grubym i twardym; górna jego część zakrzywiona na końcu. Upierzenie na grzbiecie popielate; głowa, skrzydła i ogon czarne; pierś i brzuch cynobrowo-czerwone. Pióra nosi gil zawsze nastroszone, wskutek czego wydaje się grubszym, niż jest w istocie. Zamieszkuje północne, oraz górzyste

kraje Europy i Azji; do nas przylatuje na zimę.

Gilakowie, plemię szczepu mandżurskiego, mieszkające nad rz. Amurem w pobliżu jej ujścia oraz na Sachalinie.

Gilda albo *gildja* (z niem.)—dawniej nazywało się tak stowarzyszenie, cech, czyli bractwo kupieckie. Obecnie gildą albo gildją nazywają się u nas opłaty podatkowe za prawo handlu i przemysłu i podział kupców na dwie klasy: wyższą (I gildja) i niższą (II-ga gildja), stosownie do wysokości wnoszonej opłaty za prawo handlu.

Giller *Agaton*, ur. r. 1831 w Opatówku pod Kaliszem, był członkiem rządu narodowego w powstaniu w r. 1863. Dzieje tego powstania opisał później w obszernem dziele i licznych wspomnieniach. Nadto skreślił wiele artykułów politycznych, broszur i rozpraw niemałej wartości. Skazany na Sybir, skąd uciekł do Galicji; ale i tutaj niedługo danem mu było mieszkać; musiał dalej na obczyźnie szukać schronienia (w Szwajcarji i w Paryżu). Przed śmiercią dopiero otrzymał pozwolenie zamieszkania u krewnych w Stanisławowie, gdzie umarł w r. 1887.

Gilotyna, narzędzie do ścinania głów skazanym na śmierć, używane we Francji od czasu Wielkiej rewolucji w r. 1789. Nazwa pochodzi od dra Guillotin, który pierwszy zaproponował zgromadzeniu prawodawczemu uśmiercanie przestępcy sposobem mechanicznym.

Gimnastyka oznacza ćwiczenie w wykonywaniu rozmaitych ruchów. Nazwa pochodzi z greckiego. Ćwiczenia gimnastyczne polegają w części na wykonywaniu rozmaitych ruchów rękami i nogami w rozmaitych postawach ciała, oczywiście wedle pewnych reguł. Takie ćwiczenia gimnastyczne nazywamy *ćwiczeniami wolnemi*. Podobne ćwiczenia wykonywa się także z ciężarkami czyli z ciążkami w rękach. Do ćwiczeń wolnych należą również ćwiczenia w bieganiu i skakaniu, tudzież pochody czyli marsze. W przeciwstawieniu do ćwiczeń wolnych rozróżniamy ćwiczenia na rozmaitych przyrządach gimnastycznych. Takimi przyrządami są: drabiny, drążek, poręczki, obręczki czyli kółka i t. p. Ćwiczenia gimnastyczne wyrabiają siłę i zręczność, jak niemniej wytrwałość, a przez to odwagę i pewność siebie; znakomicie przyczyniają się do utrzymania zdrowia.

Gimnazjum—nazywało się u starożytnych Greków miejsce, gdzie młodzież ćwiczyła się czyli gimnastykowała (ob. *Gimnastyka*). Obecnie nazywają się tak zakłady, do których wstępują uczniowie celem przygotowania się do uniwersytetu, czyli szkoły wyższej. Gimnazja są zatem *szkołami średniemi*.

Ginekologja (grec.)—nauka o chorobach kobiecych.

Giordano (czyt. *Dżiordano*) *Bruno*, głośny filozof włoski, ur. 1550 r. pod Neapolem; dominikanin; obwiniony o kacerstwo, uciekł do Niemiec, powrócił jednak do Włoch w r. 1600, gdzie został schwytany i jako kacerz spalony w Rzymie na stosie. Pozostało po nim kilka dzieł metafizycznych. Bruno był zwolennikiem teorji Kopernika (ob.).

Giotto (czytaj Dżiotto) *di Bondone*, sławny malarz włoski, który uważany jest niejako za twórcę narodowego malarstwa włoskiego, bo je wprowadził na nowe drogi i pierwszy zbliżył do życia i prawdy. Urodził się w r. 1266, um. r. 1337, pogrzebany w katedrze we Florencji. Giotto słynie przedewszystkiem jako mistrz t. zw. *fresków*, t. j. malowideł, wykonywanych na wilgotnym jeszcze murze. Malował wyłącznie rzeczy religijne. Unieśmiertelnił swoje imię nietylko jako malarz, ale także jako budowniczy; on to bowiem zbudował sławną na świat cały kampanilę, t. j. dzwonnicę w formie olbrzymiej wieży obok katedry we Florencji.

Gipiura (z franc.), rodzaj grubej koronki o wydatnym wypukłym deseniu; hafty ręczne na batyście.

Gips—minerał bardzo pospolity, tworzący całe pokłady lub skały. Jest to wodny siarczan wapnia. Czysta, biała i ziarnista odmiana gipsu nazywa się *alabastrem*. Kamień gipsowy wypalony i zmielony, a następnie zmieszany z wodą zagrzewa się i tworzy ciasto, które szybko twardnieje. Niepalonego gipsu używa się niekiedy jako kamienia budowlanego, w proszku—jako nawozu sztucznego. Gips palony ma obszerne zastosowanie w budownictwie jako domieszka do zaprawy wapiennej i do odlewania ozdób architektonicznych. Często służy do fałszowania mąki i krochmalu; używają go przy fabrykacji papieru dla nadania mu białości i ciężkości, do klarowania wina, a w chirurgji jako trwałych bandażów przy złamaniu kości.

Giraffa, ob. *Żyrafa*.

Giraj, ob. *Girej*.

Girard (czyt. Żyrar) *Filip Henryk*, Francuz, wynalazł około r. 1811 przędzalnię mechaniczną (fabrykę płócien), za co cesarz Napoleon I wyznaczył miljon franków nagrody. Pieniędzy tych jednakże nie otrzymał wynalazca, ponieważ nastąpiły wojny i upadek Napoleona. Dlatego wyniósł się z Francji, prowadził przędzalnię lnu pod Wiedniem, potem przybył do Królestwa Polskiego, gdzie niedaleko Warszawy założył fabrykę płócien. Miejscowość ta otrzymała nazwę Żyrardowa, a płótna wyrabiane w niej zowią się żyrardowskiemi. Girard dokonał jeszcze kilku wynalazków, a powróciwszy do Francji, zmarł w r. 1845.

Girej, także *Giraj*—dynastja chanów tatarskich w Krymie; początek dał jej Hadży Girej, który za Iwana Groźnego uznał się hołdownikiem Porty. Ostatni z rodu Szahin Girej zrzekł się tronu i Krym przeszedł w r. 1783 pod panowanie Rosji.

Girlanda lub *feston*—długa wiązanka z kwiatów, owoców, muszli lub liści, przewiązana u końca wstążkami. Przytwierdza się ją obu końcami tak, by zwieszała się ku dołowi, tworząc łagodne, wdzięczne wygięcie. Girlanda, wyrzeźbiona w kamieniu, w drzewie, gipsie stanowi bardzo często używaną ozdobę architektoniczną i snycerską.

Giro, ob. *Żyro*.

Gironde (czyt. Żyrond): 1) rzeka, dolny bieg Garonny (ob.). 2) stronnictwo polityczne w czasie wielkiej rewolucji. Ob. *Żyrondyści*.

Gisernia—jest to fabryka lub oddział fabryki, w którym odlewają się z odpowiednich form rozmaite wyroby metalowe: działa, dzwony, czcionki, części maszyn, kraty, figury, postumenty i t. d. (w zakładach takich nie wyrabiają rzeczy kutych, sztancowanych, walcowanych).

Gitara, instrument muzyczny strunowy, posiada siedm strun. Grając na gitarze, przebiera się palcami lewej ręki po strunach, podczas gdy palcami prawej ręki potrąca się struny.

Gizeh (czyt. Dżizeh), osada w Egipcie na lewym brzegu Nilu, naprzeciw dawnego Kairu; tu wysiadają podróżni, przybywający z Kairu w celu zwiedzania wielkich piramid.

Gizewjusz albo *Giżewski Herman Marcin Gustaw*, żarliwy obrońca spraw ludu polsko-mazurskiego w Prusiech wschodnich. Ur. w r. 1810 a przeznaczony przez rodziców do stanu duchownego, zostaje w r. 1835 kaznodzieją gminy polskiej ewangielickiej w Ostrudzie. Tam żywem słowem w kościele i szkole, a pisanem w gazetach i książkach pracował nad oświatą Mazurów i nad obroną ich praw wobec Niemców i rządu. Był redaktorem *Roczników słowiańskich*, w Ełku wydawał użyteczne bardzo czasopismo *Przyjaciel ludu łecki*. W r. 1848 wybrany posłem na sejm do Berlina, zmarł tegoż roku. Gizewjusza „Śpiewnik szkolny i domowy“ znajduje się dotąd po wszystkich chatach mazurskich w Prusiech.

Gladjatorowie byli to w starożytnym

Rzymie zapaśnicy, popisujący się publicznie na arenach cyrkowych siłą i zręcznością w walce na śmierć i życie. Zepsuty lud rzymski za czasów cesarstwa lubował się w igrzyskach gladjatorów.

Gladstone (czyt. Gledsten) *Wiljam Ewart,* ur. r. 1809, um. r. 1898, znakomity angielski mąż stanu, kilkakrotnie pierwszy minister, a także niepospolity uczony. Jako naczelnik rządu chciał nadać Irlandji (ob.) szersze prawa, i wniósł t. zw. Home-rule (samorząd), który przyjęła Izba gmin (niższa), ale wyższa odrzuciła (Izba lordów).

Glans (niem.), połysk, odblask, błyszczenie się; mieszanina krochmalu pszennego, boraksu, gumy arabskiej i gliceryny do krochmalenia bielizny.

Glasgow (czyt. Glezgo), największe miasto Szkocji, liczy 800.000 mieszkańców, leży na zachodniem wybrzeżu rzeki Clyde (czyt. Klajd) i jest połączone kanałami żeglownymi ze stolicą Edynburgiem i z kopalniami węgla kamiennego. Glasgow jest ogniskiem wielkiego przemysłu, handlu i żeglugi.

Glaspapier (z niem.)—techniczna nazwa papieru szmerglowego (ob. *Szmergiel),* używanego do wygladzania drzewa i metalów.

Glauberska sól, siarczan sodu, ob. *Sód.*

Glazura, ob. *Polewa.*

Gleba, ob. *Grunt, Rola.*

Gleczer, ob. *Lodowce.*

Glejt, z niemiec. *Geleit* (geleiten—prowadzić), list bezpieczeństwa, nazywany także „listem żelaznym". W wiekach średnich, gdy w Niemczech panowało powszechnie prawo pięści, glejty w znaczeniu konwojów zbrojnych, dodawanych podróżnym i kupcom, prowadzącym towary, były źródłem znacznego dochodu dla panujących. W Polsce, gdzie bezpieczeństwo było większe, niż w Niemczech, glejty dla podróżnych wydawano rzadko. To też w prawie polskiem glejt oznaczał właściwie wydawany bezpłatnie list królewski, zapewniający oskarżonemu bezpieczeństwo przejazdu i swobodnego stawienia się w sądzie dla wykazania swej niewinności.

Glejta, tlenek ołowiu, ob. *Ołów.*

Gliceryna—płyn gęsty, tłustawy, rozpuszczalny w wodzie, nie wysychający, słodki w smaku, nie trujący (w małych ilościach), bezwonny, bardzo często spotykany w świecie roślinnym i zwierzęcym, jest bowiem składową częścią tłuszczów i olejów. Otrzymuje się jako produkt uboczny przy fabrykacji mydeł i stearyny. Ponieważ gliceryna nie wysycha, a ma własność przyciągania wody, więc też powlekają i przesycają nią niektóre ciała, w celu ochronienia ich od wysychania. Skóra wyprawiona, skóra ludzka posmarowana gliceryną nie schnie, nie pęka; tej własności zawdzięcza gliceryna swe zastosowanie jako kosmetyk. Gliceryna należy do rzędu alkoholów, składa się z węgla, wodoru i tlenu; można ją otrzymać sztucznie drogą syntezy.

Glijować (z ang.) — rozpalać, rozżarzać wyroby metalowe, a następnie powolnie je ochładzać dla zmiękczenia.

Glin, *aluminium*—pierwiastek, metal (symbol chemiczny *Al).* W stanie wolnym nie spotyka się w naturze, zato w związkach należy do najpospolitszych. Otrzymują go obecnie przez rozpalenie silnym prądem elektrycznym mieszaniny tlennika glinu i proszku węglowego: węgiel łączy się z tlenem, uwalniając glin. Czysty glin przedstawia się jako bardzo lekki, biało-srebrny metal, topiący się przy 700°, nie zmieniający się i nie rdzewiejący ani w suchem, ani w wilgotnem powietrzu; z tego ostatniego względu i z powodu swej lekkości oraz twardości miałby dziś już bardzo obszerne zastosowanie, gdyby nie stosunkowo dość jeszcze wysoka jego cena; z tego powodu używa się przeważnie do wyrobów droższych. Glin daje z miedzią bardzo piękny bronz koloru złota, twardy i mocny, t. zw. *bronz glinowy.* Ze związków glinu ważnymi są: *ałun* (ob.); dalej *tlennik glinu, glinka* występująca w naturze w postaci drogich kamieni, jak: korund, szafir, rubin, topaz wschodni, ametyst; dalej *glina* zwykła, będąca mieszaniną krzemianu glinu z krzemionką; *kaolin* lub *glinka porcelanowa,* składająca się prawie z czystego krzemianu gliny.

Glina – *krzemian glinu* — substancja ziemista, będąca połączeniem glinki z kwasem krzemowym. Powstaje wskutek wietrzenia szpatu polnego. Czysta glina nazywa się porcelanową albo *kaolinem* i służy do wyrobu porcelany. W ogniu twardnieje, w silniejszym topi się częściowo i zamienia się na szklistą, wpół przezroczystą masę (porcelana). Najlepsze gatunki kaolinu pochodzą z Chin, Japonji, Saksonji, Bawarji, Francji. Znajduje się także w gorszym gatunku w Czechach, a u nas w Ćmielowie, w okolicy Iłży i służy do wyrobu *fajansu.* Istnieje dużo odmian gliny, jako to: glina *fajczana* czyli *kolońska,* biała i bardzo delikatna; *glina ogniotrwała; garncarska;* glina *strycharska,* zanieczyszczona piaskiem i tlenkami żelaza, a stąd żółto-czerwona lub brunatna, używana do wyrobu cegieł; dalej gatunek gliny, zwanej *folarską* lub *sukienniczą,* która chciwie pochłania tłuszcze i używa się przy folowaniu tkanin; nareszcie *ił* albo mulek, który tworzy w wielu okolicach obszerne pokłady. W skład marglu, ziemi ornej również wchodzi glina. Glina w różnych gatunkach ma nadzwyczaj liczne zastosowania: używa się do różnych wyrobów ceramicznych (ob. *Ceramika),* do wyrobu cegieł, dachówek, kafli, rur wodociągowych, drenowych; do stawiania pieców, do murowania.

Gliński *Michał Lwowicz,* kniaź ruski, żył i działał za panowania królów polskich Aleksandra i Zygmunta Starego. W r. 1506 zwyciężył na czele wojsk litewsko-polskich Tatarów pod Kleckiem. Po śmierci Aleksandra zamyślił Gliński sam zostać wielkim księciem litewskim. Uznał wprawdzie królem Zygmunta, który spiesznie przybył do Wilna na wieść o zgonie brata, rozpoczął jednakże zaraz bunt i zdradę. Zamordował marszałka Zabrzezińskiego, poddał się Wasylowi, wielkiemu księciu moskiewskiemu, który wpadł na Litwę. Wojska królewskie pobiły pod Orszą w r. 1508 zastępy Wasyla, ale Gliński przeszedł na stronę nieprzyjaciół, udał się do Moskwy i zdołał w r. 1514 przez zdradę niemieckich puszkarzy wziąć Smoleńsk, który odtąd przez wiek cały (do r. 1611) należał do Moskwy. Chociaż przez jakiś czas miał wielki wpływ na dworze moskiewskim i wydał synowicę swoją *Helenę* za Wasyla, zdrada nie wyszła na dobre Glińskiemu. Uwięziony w końcu przez w. księcia za nowe konszachty w Moskwie i oślepiony, zginął śmiercią głodową w r. 1534.

Gliński *Kazimierz*, ur. r. 1850 w Wasylówce w gubernji Kijowskiej, uczęszczał na wykłady uniwersyteckie w Krakowie, potem osiadł w Żytomierzu, wreszcie—na stałe w Warszawie, gdzie oddał się wyłącznie pracy literackiej. Z pod pióra jego wyszły dramaty: „Anna Firlejówna", „Almanzor", „Bolesław Śmiały" i inne, nowele, powieści obyczajowe i historyczne, poemat większych rozmiarów, odtwarzający pierwotne dzieje naszego kraju, zatytułowany „Królewska Pieśń", oraz rozproszone po różnych czasopismach drobne wiersze liryczne. W tych ostatnich jest Gliński szczerym serdecznym poetą, pełnym uczucia, bogatym w fantazję, barwność i polot. Daleko mniej talentu wykazał w utworach powieściowych, których budowa zwykle bardzo słaba zawiera jedną lub kilka scen pięknych, niesharmonizowanych z całością. „Królewska Pieśń" pisana oktawami posiada ustępy niezwykłej piękności.

Glista ziemna, ob. *Dżdżownica.*

Glistewnik pospolity czyli *jaskółcze*

ziele—chwast pospolity, o żółtych kwiatach, należący do rodziny makowatych. Przy nadłamaniu listków i łodyg wypływa z niego sok żółty, zawierający trujące alkaloidy. Używają go do niszczenia brodawek i innych narośli skórnych.

Glisty obłe—gromada robaków, mających ciało walcowate lub wrzecionowate. Oczy mają tylko niektóre gatunki, swobodnie żyjące; pozostałe obdarzone są jedynie dotykiem. Są przeważnie pasorzytami wewnętrznymi; niektóre żyją swobodnie w ziemi wilgotnej, w wodzie, occie i t. p. Pasorzyty wewnętrzne odbywają wędrówki, t. j. przenoszą się z jednego zwierzęcia (gospodarza) do drugiego: jajka lub młode robaki, wydane przez dorosłą glistę, przebywającą pasorzytnie w jakiem zwierzęciu, wydostają się na zewnątrz i pędzą przez czas jakiś swobodny żywot, nie mogą jednak rozwijać się dalej, jeśli się nie dostaną do nowego gospodarza. Z pomiędzy glist obłych zasługują na uwagę: 1) *glista ludzka* czyli *askaryda*, barwy żółtawo lub czerwonawo białej; zamieszkuje cienką kiszkę człowieka i niektórych zwierząt ssących; 2) *glista mała* czyli *glistnica* zamieszkuje kiszkę grubą człowieka, pospolita zwłaszcza u dzieci; 3) *trichina* (ob.); 4) *nitkowiec* i inne. Usunąć glisty można bardzo łatwo za pomocą kalomelu, cytwaru, santoniny.

Glisty płaskie — gromada robaków, mających ciało płaskie, zaopatrzone częstokroć w przysawki mięsiste. Budowę wewnętrzną mają zazwyczaj bardzo uproszczoną; oczy posiadają tylko niektóre gatunki, żyjące swobodnie. Glisty płaskie są przeważnie pasorzytami tak samo jak obłe i również odbywają wędrówki. Należą tutaj: *motylice, tasiemiec* i inne.

Gliwice, miasto na Śląsku pruskim, posiada kilka fabryk i hut żelaza; w pobliżu są kopalnie węgla. Niemcy przezwali je *Gleiwitz*.

Globus — jest to przyrząd do nauki geografji, naśladujący w minjaturze i w przybliżeniu kształt, ruch i powierzchnię kuli ziemskiej. Najprostszy składa się z kuli, umieszczonej na statywie, obracającej się około osi; na kuli zarysami mniej lub więcej szczegółowymi oznaczony jest kształt lądów, mórz, prądów morskich, rzek, gór i nizin; znajduje się na niej także siatka geograficzna, t. j. równik, równoleżniki, zwrotniki, koła biegunowe i południki, nakreślone co 10 stopni.

Gloger *Zygmunt*, zamiłowany badacz przeszłości i ludu naszego, ur. r. 1845. Od lat trzydziestu ogłasza drukiem swoje prace, odnoszące się głównie do ludoznawstwa i przeszłości ziem dawnej Polski, którą prawie całą zwiedził w pieszych wędrówkach. Oprócz licznych prac, drukowanych po czasopismach, wydał osobno w książkach: „Obchody weselne", „Pieśni ludu", „Skarbiec strzechy naszej", „Księgę rzeczy polskich", „Encyklopedję staropolską ilustrowaną" i t. d.

Glony, ob. *Wodorosty*.

Gloria in excelsis Deo (Chwała na wysokościach Bogu), hymn zwany większym, śpiewany w kościele rzymskokatolickim przy mszy zaraz po Kirye eleyson.

Glossa (grec.), wyjaśnienie wyrazu przestarzałego, wątpliwego znaczenia. *Glossator*—objaśniający to wyrażenie. *Glossarium*—zbiór objaśnień. W nauce prawa glossami nazywają się krótkie wyjaśnienia osnowy ksiąg praw Justynjańskich. W poezji *Glossa* jest poetycznem opracowaniem jakiegośkolwiek tematu w ten sposób, iż każda zwrotka kończy się wierszem, wziętym z tematu lub nim się zaczyna.

Gloucester (czytaj Gloster), nazwa hrabstwa w Anglji i jego stolicy. Gloucester przy ujściu rzeki Severn jest miastem portowem.

Gluck *Krzysztof Willibald* — słynny kompozytor niemiecki, ur. 1714 r., um. 1787 r.; napisał kilkanaście oper dużej wartości; niektóre z nich („Orfeusz", „Ifigenia", balet „Don Juan") do dziś są grywane w teatrach.

Glukoza, ob. *Cukier gronowy*.

Gluten jest mieszaniną ciał białkowych, znajduje się w ziarnach zbóż i traw, w różnych nasionach tuż pod skórką oraz pomiędzy ziarnkami skrobi. W wodzie nierozpuszczalny—pęcznieje łatwo;—obok skrobi najpożywniejsza część ziarn zbożowych. Z powodu własności odżywczych szczególniej pożądany przy djetach. Przez kłócenie mąki z wodą gluten się oddziela. W miejscowościach leczniczych wypiekają chleb „glutenowy", t. j. zawierający gluten w ilościach znaczniejszych niż zwykły.

Glutyna — ciało kleiste, znajdujące się w kościach, wiązadłach i chrząstkach organizmów zwierzęcych oraz w wielu glonach. Po ugotowaniu tych ciał glutyna występuje jako klej. Gotowana długo, przekształca się na galaretę trwałą. Przez dodanie ałunu, garbnika lub kwasów *hartuje* się, t. j. traci zdolność pęcznienia w wodzie. Wtedy ma zastosowanie jako klej stolarski. Stanowi główną część składową klejów kostnego, rybiego czyli karuku, żelatyny i t. p.

Gładysz—w mowie staropolskiej był to mężczyzna zniewieściały, elegant, starający się o krasę ciała. *Gładyszką* zwano piękną i zalotną dziewkę lub białogłowę.

Głagolica, nazwa najdawniejszego pisma słowiańskiego, utworzonego z abecadła greckiego. Głagolicą pisane są najstarsze księgi kościelne Słowian południowych. Dzisiaj używają jeszcze głagolicy tu i owdzie w Dalmacji, w księgach liturgicznych.

Głazy narzutowe—są to głazy różnej wielkości, przeważnie granitowe, spotykane często na polach w północnej części naszego kraju. Głazy narzutowe pochodzą ze Skandynawji i Finlandji. Zostały tu przyniesione przez olbrzymie lodowce, które w okresie czwartorzędowym w epoce lodowej sięgały w głąb Europy; po stopieniu lodowca głazy narzutowe zostały na miejscach, gdzie je obecnie znajdujemy. Głazy te stanowią wielką przeszkodę w rolnictwie, gdyż w ogromnej ilości zaścielają pola. Rozsadzają je dynamitem i używają na budowle i bruki. Z czasem, gdy rozpowszechni się sposób ich mielenia, będą bardzo cennym *nawozem*, gdyż zawierają potrzebny dla roślin potas w postaci szpatu polnego.

Głąb—łodyga krótka, gruba a mięsista, na wierzchołku dopiero wydająca liście, jak w kapuście głowiastej, jarmużu i t. d. *Głąbik* oznacza łodygę wyrastającą wprost z korzenia, bezlistną i noszącą tylko kwiaty, jak w pierwiosnku, konwalji, babce i t. d.

Głąbiński *Stanisław*—urodził się 25 lutego 1862 r. w Skolem, w Galicji, po ukończeniu gimnazjum w Samborze kształcił się na wydziale prawnym uniwersytetu we Lwowie, a następnie w Wiedniu i w Berlinie. Od r. 1895 jest profesorem zwyczajnym ekonomji politycznej w uniwersytecie lwowskim. Z pod pióra Głąbińskiego wyszedł cały szereg cennych prac naukowych: „O systemie fizjokratów ekonomji społecznej", „Wykład nauki skarbowej", „Idea samodzielności a finanse Galicji", tom pierwszy „Ekonomiki" i wiele innych. Od szeregu lat Głąbiński bierze również bardzo czynny udział w życiu politycznem Galicji. Wybrany w r. 1902 na posła do parlamentu wiedeńskiego (z miasta Lwowa), Głąbiński wstąpił do stronnictwa demokratyczno-narodowego. W Wiedniu, jako członek Koła posłów polskich w parlamencie, Głąbiński począł odgrywać coraz wybitniejszą rolę, w końcu zaś, po Dawidzie Abrahamowiczu, wybrany został na prezesa Koła polskiego; piastując tę godność, Głąbiński jest nietylko kierownikiem polityki polskiej w Wiedniu, ale i jed-

nym z najzdolniejszych działaczy w parlamencie wiedeńskim.

Głębokie—jezioro w gub. Siedleckiej, pow. Włodawskim, w pobliżu wsi Krasne, 136 morgów rozległe i do 20 sążni głębokie. Nazwę tę nosi wiele jezior polskich.

Głębokie, miasto w pow. Dziśnieńskim, gub. Wileńskiej, nad jeziorem t. n. Pamiętne zwycięską bitwą (6 listopada 1661), odniesioną przez Stefana Czarnieckiego nad wojskami moskiewskiemi Chowańskiego. W r. 1812 miał tu Napoleon główną kwaterę.

Głogów—miasto i forteca nad Odrą w regencji Lignickiej (na Śląsku Dolnym), posiada wspaniały zamek i liczne fabryki. Niegdyś stolica księstwa Głogowskiego, należącego do książąt śląskich z rodu Piasta. Głogów pamiętny jest z dzielnej obrony w r. 1109 podczas oblężenia przez cesarza Henryka V, toczącego wojnę z Bolesławem Krzywoustym.

Głos. Za pośrednictwem ucha odbieramy wrażenia, które nazywają się wrażeniami głosowemi; ich powód nazywa się głosem. Źródłem głosu jest zawsze jakieś ciało, zwane ciałem brzmiącem. Obserwując ciało brzmiące, czyli wydające głos, spostrzegamy, że jego cząstki odbywają mniej lub więcej prędkie ruchy drgające. Drganie to udziela się otaczającemu powietrzu i wytwarza w niem fale głosowe (ob. *Ruch falowy*), rozchodzące się na wszystkie strony. Fale te, wpadając do ucha, wywołują wrażenia głosowe. Fale głosowe rozchodzą się w powietrzu z prędkością około 340 metrów na sekundę. Prędkość ta rośnie nieco, gdy powietrze jest cieplejsze, a maleje w powietrzu zimnem. Podobnie jak w powietrzu, fale głosowe rozchodzą się także w ziemi i w wodzie. W wodzie jest prędkość głosu znacznie większa, niż w powietrzu. Fale głosowe, napotykając granicę środowiska, wśród którego się rozchodzą, odbijają się od niej, podobnie jak fale wodne od tamy. Na tem polega odgłos, czyli *echo*, t. j. powtarzanie się głosu odbitego od brzegu lasu, ściany, skał, gór i t. p. Głos, rozchodząc się od ciała brzmiącego na wszystkie strony, rozdziela się na coraz większą masę powietrza, niejako rozcieńcza się i staje coraz słabszym. W odległości 2 lub 3 razy większej od ciała brzmiącego słyszymy głos 4 lub 9 razy słabszy; mówimy więc: głos słabnie tyle razy, ile razy wzrasta kwadrat odległości słuchającego od ciała brzmiącego. Jeżeli głosowi nie pozwolimy rozchodzić się na wszystkie strony, wtedy nie osłabia się on tak bardzo z odległością. Na tem polega użycie *tuby*. Tuby są to lejkowato rozszerzające się rury, zwyczajnie blaszane, przez które wysyłany głos słyszy się w większej odległości, niż bez użycia tuby, ale tylko w tym kierunku, w który skieruje się tubę. Głosy bywają bardzo rozmaite, rozmaicie je też nazywamy. Obserwując ciała, wydające głosy takie, jak szczęk, zgrzyt, stuk, syk, szmer i t. p., spostrzegamy, że ich cząstki odbywają ruchy drgające, bezładnie powikłane i nieokresowe. Ciała zaś brzmiące, których cząstki drgają rozmaicie, ale w sposób ściśle okresowy, wydają głos, który nazywamy *dźwiękiem*. Dźwięki wydają instrumenty, czyli narzędzia muzyczne i narządy głosowe ludzi i ptaków śpiewających. Dźwięki mogą się różnić pomiędzy sobą w trojaki sposób: *mocą, wysokością* i *barwą*. Moc dźwięku, wydanego przez jakieś ciało, zależy od obszerności drgania jego cząstek; im silniej targniemy struny lub uderzymy w dzwon, tem obszerniejsze są drgania ich cząstek i tem mocniejszy słyszymy dźwięk. Struna silniej napięta, cieńsza lub krótsza wydaje dźwięk wyższy, niż napięta słabiej, grubsza lub dłuższa. Kiedy struna wydaje dźwięk wyższy, drgają jej cząstki z większą częstością. Bezwzględną wysokością dźwięku nazywamy częstość drgania cząstek ciała, wydającego dźwięk, czyli liczbę ich drgnień w ciągu jednej sekundy. Dźwięk o częstości 870 drgnień na sekundę jest dwa razy wyższy, niż dźwięk o częstości 435 drgnień na sekundę. Oprócz wysokości bezwzględnej mówimy też o tak zwanej *wysokości względnej* dźwięku. Jest to liczba, która wyraża, ile razy pewien dźwięk jest wyższy od innego. Dwa dźwięki o jednakowej mocy i jednakowej wysokości bezwzględnej mogą się przecie jeszcze różnić od siebie, jeśli jeden będzie wydany np. przez skrzypce, drugi przez flet. Powiadamy, że te dwa dźwięki różnią się barwą. Uważając drgania cząstek ciał, wydających dźwięki, spostrzegamy, że są to drgania ściśle okresowe, ale więcej albo mniej złożone. Tylko cząstki tak zwanych widełek strojowych, uderzonych miękkim młotkiem, odbywają drgania proste, t. j. takie, jakie wykonywa koniec wahadła. Głos, wydany przez takie widełki, jest głosem możliwie najprostszym; nazywamy go *tonem*. Każdy dźwięk jest głosem złożonym, w którym wprawne ucho zdoła wyróżnić mniejszą lub większą liczbę tonów, zwanych tonami harmonicznymi owego dźwięku. Od ich liczby, względnej wysokości i mocy zależy barwa dźwięku.— W *muzyce* nazywamy głosem całość tonów, które człowiek lub instrument muzyczny może wydać. Różni ludzie i różne instrumenty posiadają głosy o różnej wysokości, jedne składają się z głosów niższych, drugie z wyższych. Stosownie do tonów, które głos każdy obejmuje, poszczególne głosy mają osobne nazwy. Najniższy głos męski nazywa się *basem*, najwyższy — *tenorem*, w pośrodku leży *baryton;* najniższy głos kobiet i dzieci nazywa się *altem*, najwyższy — *sopranem* czyli *dyszkantem*, pośrodku leży *mezzosopran*.

Głos ludzki. Powietrze wydychane (wyjątkowo wszakże i wdychane) przechodząc przez krtań, gardło, usta i nos, gdy chcemy, może wprawiać w drżenie niektóre części wymienionych narządów, przez co powstają *dźwięki* i *szmery*. Dźwięki same stanowią *głos*, w połączeniu zaś ze szmerami — *mowę* (ob.). Głos ludzki powstaje w krtani zupełnie tak samo, jak dźwięk w piszczałce organu.

Głoski—są to pojedyńcze brzmienia, które powstają, gdy strumień powietrza, wydychany z płuc, napotykając w tchawicy struny głosowe, wprawia je w ruch i następnie moduluje się, znalazłszy w jamie ustnej rozmaicie ułożone narzędzia mówne, jak podniebienie, język, dziąsła i wargi. Stosownie do tego, czy organy mówne znajdują się w spoczynku, pozostawiając dla przepływającego między nimi powietrza swobodne przejście, czy też zachowują się czynnie, wykonywając ruchy, dzielimy głoski na *samogłoski*, t. j. dźwięki pochodzące od perjodycznych i regularnych drgań, i *spółgłoski*, t. j. szmery, powstające od drgań nieperjodycznych i nieregularnych.

Głosowanie—czyli czynność oddawania głosów przez członków danego zgromadzenia; na podstawie wypowiedzianego w ten sposób zdania poszczególnych członków tworzy się uchwała zgromadzenia. Głosowanie odbywa się zwykle po ukończeniu rozpraw oraz po postawieniu wniosku. Wymagana wówczas ilość pojedyńczych głosów stanowi o przyjęciu lub odrzuceniu danego wniosku. Głosowanie na członków naprz. zarządu danego stowarzyszenia jest to dokonywanie wyborów tego zarządu. Sposób głosowania określają ustawy poszczególnych stowarzyszeń. Najpoważniejsze znaczenie posiada głosowanie polityczne. Mianowicie w życiu politycznem wypadkowa głosów pewnej liczby jednostek danego narodu jest poczytywana za wyraz woli narodu. Prawo uczestnictwa w tem głosowaniu nazywa się politycznem prawem wyborczem. Wykonywanie politycznych praw wyborczych może się odbywać dwojako

albo wyborcy polityczni sami i bezpośrednio uchwalają naprz. projekt prawa (są to rządy bezpośrednie), albo też obierają przedstawicieli swoich (rządy przedstawicielskie). Niekiedy wyborcy polityczni wybierają tylko pewną liczbę wyborców, którzy następnie wybierają tych przedstawicieli (głosowanie pośrednie). Sama czynność oddawania głosów przez wyborców politycznych, zależnie od rozmaitych ustaw czyli ordynacji wyborczych, odbywa się rozmaicie; mamy tedy: 1) głosowanie zwykłe, gdy trzeba głosować na tylu posłów, ilu dana prowincja wybiera; 2) wybór z listy—gdy w każdym okręgu wyborczym każdy wyborca polityczny wypisuje na kartce tyle nazwisk, ilu posłów wybiera dana prowincja; 3) system proporcjonalny—który ma na celu doprowadzić do tego, żeby każde stronnictwo polityczne posiadało odpowiednią liczbę przedstawicieli w parlamencie, słowem, żeby w poszczególnych okręgach wyborczych większość nie pochłaniała mniejszości, które w sumie ogólnej stanowić mogą siłę b. znaczną, i t. d. Z praktycznego punktu widzenia ogromną doniosłość posiada pytanie, czy głosowanie odbywa się jawnie lub tajnie. Jedynie ten ostatni sposób głosowania zapewnia wyborcom politycznym możność składania swych głosów zgodnie ze swemi przekonaniami, nie potrzebując obawiać się zemsty ze strony wpływowych przeciwników. Bliższe szczegóły—ob. *Prawo wyborcze.*

Głosownia, *fonologja* — jest częścią gramatyki, która bada dźwięki czyli głoski mowy ludzkiej, określa ich własności i naturę, tworzy z nich grupy i działy, a wreszcie zastanawia się nad tem, jaki wpływ wywierają na siebie głoski i wśród jakich warunków łączą się z sobą, by stworzyć zgłoski, a ze zgłosek wyrazy.

Głośnik, *głołośnik.* Tak nazywamy dzisiaj garnki, wmurowywane niegdyś w ściany starożytnych cerkwi na Rusi i niektórych kościołów w Polsce. Wmurowywano je otworami do wnętrza świątyń, w celu powiększenia akustyki.

Głowa — jest częścią ciała, u człowieka górną, u zwierząt — przednią; u wyższych organizmów jest ona wyraźnie odznaczona od tułowiu; w miarę zaś posuwania się ku niższym organizmom, staje się mniej wyraźna, wreszcie u zwierząt najniższych zanika. W głowie mieszczą się najwyższe organy systematu nerwowego: mózg, móżdżek; najważniejsze organy zmysłów: wzrok, słuch, powonienie, smak. W głowie mieści się początek przewodu pokarmowego (jama ustna) wraz z organami do żucia i połykania, oraz gruczołami ślinowymi; w głowie mieści się początek przewodu oddechowego; wreszcie w głowie znajduje się część organu mowy, oraz wyrażenia uczuć (twarz). W głowie ludzkiej i wyższych zwierząt odróżniamy *czaszkę* i *twarz,* które jednak nie są wyraźnie anatomicznie oddzielone. Głowa, oprócz organów ważnych, posiada jeszcze dodatkowe, służące bądź do upiększenia jej, bądź jako broń; tu należy: zarost, pióra, grzebień, rogi i t. p. Jest ona ruchoma—u człowieka mniej, u niektórych zwierząt bardzo.

Głowacki *Bartosz,* właściwie *Wojciech Bartos,* włościanin ze wsi Rzędowic, który w bitwie Racławickiej pod wodzą naczelnika Kościuszki przyczynił się do zdobycia dwunastu dział. Poległ śmiercią bohaterską 6 czerwca 1794 r. w bitwie pod Szczekocinami.

Głowacki *Aleksander (Bolesław Prus)*—humorysta, feljetonista i powieściopisarz, ur. w Lubelskiem 1846 r., ukończył szkołę średnią w Lublinie i wydział fizyko-matematyczny w warszawskiej Szkole Głównej. Pierwsze prace swoje umieszczał w „Przeglądzie Tygodniowym", zbliżonym poglądami do t. zw. pozytywistów warszawskich. Od artykułów poważnych, w których usiłował zjawiska życiowe i społeczne ująć w formuły matematyczne, przeszedł wkrótce do humorystycznych feljetonów, iskrzących się dowcipem, ironją i sarkazmem, zwróconych satyrycznem ostrzem przeciw złym nałogom społeczeństwa naszego, uprzedzeniom, przesądom, słabostkom. Feljetonami tymi, umieszczanymi w kilku czasopismach jednocześnie, zdobył sobie Głowacki niezwykły rozgłos w kraju i wywierał duży wpływ. W nowelach p. t. „Anielka", „Grzechy dzieciństwa", „Antek" i innych wykazał dużo uczucia, co w połączeniu z niewyczerpanym nigdy humorem jednało mu coraz liczniejszych zwolenników. W 1885 r. napisał powieść społeczną p. t. „Placówka", w której zwrócił uwagę na przywiązanie chłopa polskiego do ziemi. Potem przyszły inne utwory powieściowe: „Lalka", „Emancypantki" i osnuty na historycznem tle starożytnego Egiptu, ale pełen aluzji do współczesności „Faraon". Są to wszystko dzieła niezmiernie interesujące. Z subtelnością umysłowi swemu właściwą kreśli w nich autor obrazy współczesnego sobie życia, rodzące się nastroje, poglądy, wahania. W powieściach tych widzimy nietylko rysowane przezeń postaci, ale wyczuwamy także duszę autora, wśród chaosu zjawisk życiowych boleśnie szukającą drogi. Nawet właściwe Prusowi zapoznawanie ogólniejszych zadań narodowych, trwożliwość pewna przed wszystkiem, co jest walką, wysiłkiem, ofiarą, charakteryzujące również tak wyraźnie okres historyczny, do którego należał, ułatwiają mu wnikanie w dusze współczesnych sobie ludzi, chwytanie najtajniejszych ich drgań. Głowacki pracuje wciąż jeszcze na polu piśmiennictwa, ale zdaje się, że najbujniejszy okres jego twórczości już przeminął.

Głowacz—niewielka (10—12 cm.) ryba, z dużą głową guzowatą lub kolczastą i szerokiemi bardzo płetwami piersiowemi. Pospolity w całej Europie w wodach bieżących, mających dno piaszczyste. Żywi się owadami, ikrą; mięso jadalne.

Głowaczów, osada w gub. Radomskiej, pow. Kozienickim, nad rz. Radomką, odległa o 4½ mili od Radomia.

Głowica, ob. *Kapitel.*

Głownia cz. *śnieć pyłkowa*—jest to grzybek pasorzytny, niszczący kłosy zbóż. Ma postać pyłku czarnego.

Głownia, inaczej brzeszczot, klinga, szabla sama bez wszelkiej oprawy, t. j. jelca czyli rękojeści (zwanych niekiedy głowicą) i pochwy.

Głowonogi—gromada *mięczaków* posiadających gębę uzbrojoną szczękami, językiem, oraz ramionami, zestawionemi w okółek; głowa wyraźna; na głowie dwoje wielkich oczu, jedna lub dwie pary skrzeli; niektóre posiadają skorupę zewnętrzną, inne wewnętrzną. Tu należą naprzykład kalamarnica, sepja, żeglarek, łodzik, oraz kilka gatunków zwierząt zaginionych, jak ammonity i inne.

Głód—jest to uczucie, zjawiające się wówczas, kiedy organizm zdrowy nie otrzyma codziennej, wystarczającej ilości pożywienia; jest zatem sygnałem, wskazującym, iż zapas materjałów odżywczych w organizmie jest na wyczerpaniu. Siedliskiem uczucia głodu są organy trawienia, naprzód żołądek a przy długotrwałym głodzie i dalsze części przewodu—kiszki. Uczucie to z początku jest przyjemne i zowie się wówczas *apetytem.* Później staje się przykre, z chwilą kiedy poczynają się zjawiać gniecenia w dołku, ssanie w kiszkach, osłabienie, bóle, mdłości, ból głowy, zdenerwowanie i t. p. Skoro głód trwa jeszcze dłużej, ostre bóle zazwyczaj słabną, pozostaje tylko osłabienie i stopniowe chudnięcie. W owych okresach, organizm nie mając dostarczonego pożywienia z zewnątrz, poczyna trawić, zużywać własne ciało, co naturalnie musi w końcu spowodować śmierć. Unikanie wszelkiego ruchu, wszelkiego wysiłku pozwala na dłuższe przetrzymanie głodu; systematyczne przyzwyczajanie

organizmu do znoszenia głodu może doprowadzić do tego, że człowiek wytrzymuje kilkodziesięciodniowe posty. Po silnem przegłodzeniu należy przyjmować pokarmy z ostrożnością, lekkostrawne, płynne (mleko, buljon).

Głóg—drzewko cierniste z rodziny *różowatych*, o ładnych białych kwiatach i czerwonych owocach. W postaci krzewów używa się na żywopłoty; rosnąc dłużej, staje się niekiedy znacznem drzewem. Drewno głogu twarde używa się na wyroby; kory używają do garbowania i w barwierstwie. Z owoców gdzieniegdzie wyrabiają spirytus. Kilka odmian hodują w ogrodach dla ładnych kwiatów.

Główno, osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Brzezińskim, przy zbiegu rzeczek Brzuśnia i Mroga, liczy około 3.000 m.

Główszczyzna — w prawie średniowiecznem tak nazywała się kara pieniężna, nakładana na zabójcę; w Polsce istniała do XVIII wieku. Kara ta była wypłacana rodzinie zabitego; prócz tego zabójca karany był więzieniem, czyli wieżą. W prawie litewskiem kary za zabójstwo były bardzo surowe, i oprócz zapłacenia wysokiej „główszczyzny", zabójca częstokroć skazywany był na karę śmierci.

Głuchoniemi. Osoby głuche od urodzenia, jakoteż te, które w dzieciństwie wskutek chorób (tyfus, zapalenie mózgu, szkarlatyna, zapalenie uszu) zupełnie utraciły słuch, nie słysząc mowy ludzkiej i nie mogąc przeto nauczyć się jej, pozostają *nieme*. Mogą one wydawać dźwięki, lecz nie potrafią ich urabiać w zgłoski mowy ludzkiej. W dawniejszych czasach głuchoniemi pozostawali przez całe życie bez nauki; obecnie istnieją rozmaite sposoby nauczania, dzięki którym pod względem umysłowego i moralnego rozwoju stanąć mogą na równi z innymi ludźmi. Między sobą głuchoniemi rozmawiają na migi, za pomocą alfabetu palcowego. Uczą także głuchoniemych mówić, t. j. wymawiać wyrazy; a choć słyszeć nie mogą, jednak po ruchach warg osób mówiących domyślają się ich łów; w ten sposób głuchoniemi mogą doskonale

Fig. 23. Alfabet głuchoniemych.

porozumiewać się z ludźmi normalnymi. Obok załączamy alfabet jednoręczny, za pomocą którego rozmawiają głuchoniemi.

Głuchota. Brak zupełny zdolności przyjmowania wrażeń słuchowych nazywamy głuchotą, zmniejszenie zaś możności słyszenia—*przytępieniem słuchu, niedosłyszeniem.* Przyczyny głuchoty lub przytępienia słuchu bywają różne; kalectwo to może być wrodzone lub nabyte przez uszkodzenie organów słuchu lub chorobą, bądźto pewnych części narządu słuchowego, bądź też tej okolicy mózgu, w której nerw słuchowy początek swój bierze. Głuchota zupełna, wrodzona, na szczęście niezbyt częsta, jako też obie nabyte, zależnie od zmian głębszych w uchu samem lub w mózgu, wyleczone być nie mogą nigdy; przytępienie zaś słuchu da się usunąć lub zmniejszyć znacznie w bardzo wielu razach za pomocą odpowiedniego leczenia, trwającego nieraz dość długo

Gluptak czyli gap—ptak płetwonogi, wielkości gęsi; upierzenie białe, skrzydła bardzo długie. Wybornie lata; na lądzie niezgrabny. Żywi się rybami, które łowi, rzucając się szybko z góry w wodę. Nie ucieka przed ludźmi, a napadnięty prawie się nie broni, pomimo znacznej siły i potężnego dzioba. Zamieszkuje morza północne. Ludzie podbierają jaja gluptaków i chwytają młode; mięso starych jest zbyt przesiąknięte tranem i niesmaczne; puch miękki i sprężysty, prawie dorównywa wartością edredonowemu.

Głuszec—ptak kurowaty. Obie płcie różnią się upierzeniem i wielkością: samiec nieco mniejszy od indyka, ma głowę i grzbiet czarny, pierś stalowozieloną z metalowym połyskiem, skrzydła brunatno-kasztanowate, ogon roztaczalny, czarny, białonakrapiany. Na

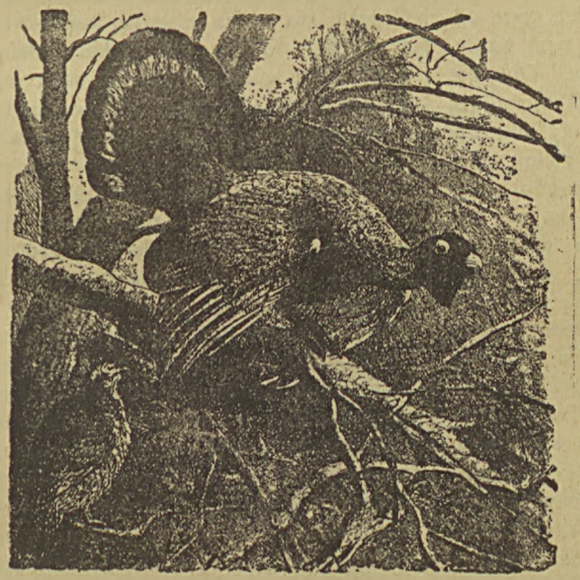

Fig. 24. Głuszec.

każdem okiem brodawkowata czerwona pręga; na podgardlu rodzaj brody ze sztywnych piór; nogi upierzone aż do palców. Samica o 1/3 mniejsza, rdzaworuda, czarno i biało upstrzona. Głuszec zamieszkuje lasy Europy i Azji środkowej oraz północnej. U nas miejscowy, ale obecnie dość rzadki, z powodu nadmiernego tępienia przez myśliwych. Samce w porze wiosennej słyną z zajadłego tokowania, którem tak się przejmują, że najłatwiej je wtedy upolować. Zwykle zaś ptaki te są ostrożne i płochliwe. Głuszce żywią się pączkami, jagodami, ziarnem i t. p.

Gmina. Z niemiec. przymiotnika *gemein*—wspólny, pospolity, powstał polski rzeczownik gmin, a z niem. rzeczownika *Gemeine*—gmina. Wyraz gmin był z dawna w języku polskim używany w znaczeniu niższego stanu miejskiego, ludności parafjalnej, do jednego kościoła należącej, wreszcie w znaczeniu ludu, pospólstwa, rzeszy, gromady, tłuszczy, tłumu, motłochu. W podobnem znaczeniu zaczyna się pojawiać u niektórych pisarzy naszych pod koniec wieku XVII i w XVIII wyraz gmina, ale jeszcze nie w znaczeniu takiej jednostki administracyjnej, jakiej prototypem przed powstaniem dominjów, dworów, włości kluczów, starostw, miało być *opole*. Dopiero nowa administracja kraju, po upadku Rzplitej przez rządy rozbiorcze wprowadzona, użyła z czasem wyrazu *gmina* jako urzędowej nazwy autonomicznej wiejskiej części powiatu, zarządzanej przez wójta. Dekret, wydany za czasów Księstwa Warszawskiego pod datą 20 lutego 1809 r., utożsamił pod względem prawnym gminy wiejskie i miejskie obejmujące wszystkich mieszkańców bez różnicy stanu na danej przestrzeni. Ten wszechstanowy charakter gminy utrzymany został przez konstytucję Królestwa Polskiego z r. 1815, której art. 84 opiewa, że gmina jest ostatniem ogniwem administracji krajowej. Postanowienie namiestnika z d. 30

maja 1818 r. dozwoliło tworzyć gminy z dóbr prywatnych i instytutowych, z warunkiem, aby we wsi było przynajmniej 10 dymów. Nie tworzono jednak w Kongresówce gmin tak małych, ale po kilka conajmniej lub kilkanaście wsi liczące. Zwykle więc gmina odpowiadała granicy większych dóbr lub połączonych w jedną kilku mniejszych i dostawała nazwę największego w jej obrębie majątku, którego właściciel zostawał urzędowym wójtem, utrzymującym oddzielnego oficjalistę do prowadzenia ksiąg ludności, wydawania rozmaitych świadectw, paszportów i do licznych czynności porządkowo-policyjno-administracyjnych, jak np. kontrola szarwarku, chwytanie złoczyńców, sądownictwo patrymonjalne, bezpieczeństwo publiczne, dobry stan mostów i drogowskazów i t. d. Wiele gmin odznaczało się wówczas pod tymi względami wzorowym porządkiem. Obecnie istniejący w Królestwie Polskiem ustrój gminny, został wprowadzony ukazem cesarskim z r. 1864-go. Do gminy należą zarówno właściciele gruntów włościańskich, jak i wszelkich innych, wykluczone zaś są od udziału w zebraniach osoby nie posiadające własności ziemskiej. Najwyższą władzą w gminie jest ogólne zebranie pełnoletnich właścicieli gruntów, leżących w obrębie gminy. *Zebranie gminne* odbywa się cztery razy do roku, i zatwierdza rozkład podatków i rachunek wydatków, wybiera wójta, pełnomocników gminnych i kasjera do kasy pożyczkowo-oszczędnościowej, może wybrać pisarza, postanawia o kupnie i sprzedaży nieruchomości i t. d. Wykonawcą postanowień zebrania jest *wójt,* który jednocześnie jest urzędnikiem administracyjnym, zależnym od naczelnika powiatu i obowiązanym do spełniania różnych czynności administracyjnych i dozoru policyjnego, ściągania podatków, ogłaszania praw i rozporządzeń, wydawania paszportów, wyznaczania kwater dla wojsk i t. d. W załatwianiu czynności kancelaryjnych pomaga wójtowi *pisarz*, który przez zebranie gminne wybrany być może. *Pełnomocnicy gminni* mają za zadanie pomaganie wójtowi w jego czynnościach i kontrolowanie funduszów gminnych. Oprócz pełnomocników gminy mogą wybierać: poborców podatków, nadzorców szkół i szpitali, stróżów leśnych i polowych. Gmina, obejmując zwykle kilkanaście wsi, dzieli się na *gromady,* łączące właścicieli gruntów z jednej wsi. Na czele gromady wiejskiej stoi *sołtys.* Księgi gminne, ulegające kontroli rządowej, winny być prowadzone w dwuch językach, rosyjskim i polskim, wszelkie inne zaś mogą być prowadzone wyłącznie po polsku. Ustrój gminny w Galicji różni się znacznie od takiegoż ustroju w Królestwie Polskiem. Opiera się on na ustawie państwowej z r. 1862. Gmina galicyjska obejmuje tylko jedną wieś, wyłączeni są z niej więksi właściciele ziemscy, czyli tak zwani *obszarnicy,* posiadający *obszary dworskie.* Na czele gminy stoi *wójt* i *rada gminna.* Samorząd gminny istnieje we wszystkich prawie państwach europejskich, w różne tylko jest ujęty formy. W Rosji został wprowadzony samorząd gminny po reformie włościańskiej w r. 1861-ym. Gmina nosi tam nazwę *wołosti* i ma zadanie administracyjne i sądowe. W Prusach gmina jest również najniższą jednostką administracyjną, obszary dworskie są z niej wyłączone. Istnieją tam rady gminne i wójtowie. Bliższe szczegóły o gminie w Królestwie Polskiem zaczerpnąć można z książek następujących: Henryk Konic i Franciszek Olszewski—„Podręcznik dla władz gminnych" (Warszawa 1886), Bolesław Koskowski—„Gmina wiejska, zarys samorządu gminnego w Królestwie Polskiem" (Lwów 1899); Antoni Marylski-Łuszczewski— „ odręcznik dla pełnomocników gminnych" (Warszawa 1904).

Gnejs, skała złożona z tych samych składników, co granit (ob.), ale wąsko warstwowana, czyli łupkowata. Wchodzi w skład najstarszych formacji (ob.), tak zwanych pierwotnych.

Gniazda—mniej lub więcej kunsztowne i trwałe mieszkanie, które robią sobie różne zwierzęta dla zabezpieczenia swych jaj lub swych młodych. Najbardziej znanemi są gniazda *ptaków.*

Gnicie—jest to rozkład materji organicznych, przeważnie azotowych (białek, ciał białkowatych), spowodowany rozwijaniem się różnych gatunków bakterji gnilnych. Jest zatem pewnym gatunkiem fermentacji (gnilnej). Towarzyszy jej wydzielanie się gazów bardzo cuchnących, w skład których wchodzą siarkowodór, siarka i t. p. Obok związków gazowych z rozkładającej się materji powstają liczne związki nielotne, z których niektóre, t. zw. ptomainy są straszliwemi truciznami.

Gnidy—jajka gzów, wszy i t. p. przylepione do włosów lub sierści.

Gniew, uczucie niezadowolenia, wybuchające gwałtownie, namiętnie; zależy od temperamentu.

Gniew, po niem. *Mewe,* miasto w dawnem województwie Pomorskiem, obecnie w pruskiej regencji Kwidzyńskiej, przy ujściu rz. Werysy (Ferse) do Wisły.

Gniewkowo, niem. *Argenau,* miasto w Wiel. Księstwie Poznańskiem, regencji Bydgoskiej, pow. Inowrocławskim; niegdyś było stolicą udzielnych książąt kujawskich na Gniewkowie, potem miastem grodowem ziemi tejże nazwy.

Gniewoszów, osada w gub. Radomskiej, pow. Kozienickim, w pobliżu lewego brzegu Wisły.

Gniezno, miasto powiatowe w W. Księstwie Poznańskiem, położone wśród wzgórz nad jeziorami Zielonkiem i Bielidłem, liczy 21.000 mieszkańców. Gniezno, jedno z najstarszych miast polskich, było pierwszą stolicą państwa polskiego i pierwszą stolicą Kościoła w naszym kraju. W r. 1000 utworzone zostało w Gnieźnie arcybiskupstwo, będące metropolją wszystkich biskupstw polskich. Arcybiskup gnieźnieński otrzymał z początkiem XV wieku tytuł prymasa polskiego (ob. *Prymas*). Po dawno minionych czasach zostały w Gnieźnie liczne, drogie sercu polskiemu pamiątki: tu spoczywają prochy Dąbrówki, tu jest trumna św. Wojciecha w katedrze, często wskutek pożarów przerabianej, otoczonej wieńcem kaplic i posiadającej starożytne spiżowe drzwi z wyobrażeniem zdarzeń z życia św. Wojciecha.

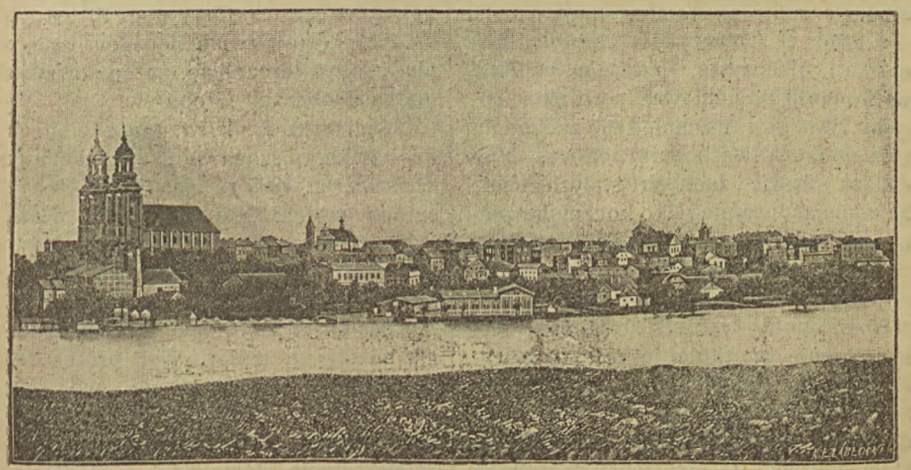

Fig. 25. Ogólny widok Gniezna.

Gnilec, ob. *Szkorbut.*

Gnom, bajeczna istota nadprzyrodzona, duch ziemny i górski; maleńki karzełek, strzegący ukrytych pod ziemią skarbów; krasnoludek.

Gnoma, wyraz grecki, oznacza myśl, mającą głębsze i ogólniejsze znaczenie, a wyrażoną poetycznie w zwięzłej formie, najczęściej w dwuwierszu (dystychu). „Zdania i uwagi“ Mickiewicza są gnomami.

Gnostycyzm—kierunek religijno-filozoficzny, szeroko rozpowszechniony w 2-gim wieku po N. Chr. Zwolennicy jego, *gnostycy,* uważali ten świat materjalny i grzeszny za utwór niższego bóstwa, demiurgosa, czyli budowniczego wszechświata, siebie zaś za tymczasowych niewolników owego demiurgosa, mających nadzieję wyzwolenia się z pomocą tej cząstki siły boskiej, która się światu, a mianowicie im dostała w udziale; od zbawienia odsądzali wszystkich, nie dzielących ich dociekań i poglądów.

Gnój, ob. *Nawóz.*

Gobeliny, cenne, artystycznie wyrobione dywany, naśladujące do złudzenia najpiękniejsze obrazy olejne. Fabrykę gobelinów założył pierwotnie w XVI w. pod Paryżem Idzi (Gilles) *Gobelin;* następnie nabyta na własność rządową, zjednała sobie znakomitą sławę.

Gobi, u Chińczyków *Szamo,* t. j. morze piasczyste, pustynia w Azji, w Mongolji południowej, podzielona górami *Tjanszan* na mniejszą zachodnią i na większą wschodnią połowę. Niema tu prawie żadnych stałych osad; zaludniają pustynię tylko koczujące plemiona, pochodzenia mongolskiego.

Goci, ob. *Gotowie.*

Godebski *Cyprjan,* ur. 1765 r., zm. 1809 r., poeta—legjonista, otrzymał wykształcenie w szkole pijarskiej w Dąbrowicy na Polesiu. Po ostatnim rozbiorze Polski organizował wychodźtwo do legjonów. Gdy propaganda ta została odkryta, G. wyjechał za granicę i w Rzymie wstąpił do legjonów. Mianowany adjutantem gen. Rymkiewicza, brał udział w bitwie pod Weroną, potem pod Hohenlinden, Lublaną i innych. Jednocześnie wydawał pisemko p. t. „Dekada“ (dziesięciodniówka), czytywane legjonistom przy rozkazach dziennych. Po pokoju lunewilskim zniechęcony powrócił do kraju, lecz z chwilą utworzenia Ks. Warszawskiego, wszedł znowu do służby wojskowej w stopniu pułkownika. Dn. 19 kwietnia 1809 r. w bitwie pod Raszynem na czele pułku swego legł bohaterską śmiercią. Z licznych utworów jego pisanych wierszem i prozą wyróżnia się przeniknięty entuzjazmem patrjotycznym „Wiersz do legjonów polskich“.

Godebski *Cyprjan,* wnuk poprzedniego, artysta-rzeźbiarz, ur. 1835 r., um. 1909 r.; kształcił się w Paryżu; znany jest zaszczytnie z kilkunastu dzieł, wykonanych w bronzie i marmurze, oraz kilku pomników; do mniej udatnych prac Godebskiego należy zbudowany w r. 1898 w Warszawie pomnik A. Mickiewicza.

Godfryd de Bouillon, książe Niższej Lotaryngji, ur. 1058 r., um. 1100 r., najstarszy syn Eustachego II-go hr. de Boulogne; w r. 1095 obrany został jednym z przywódców wyprawy krzyżowej, w czasie której w d. 19 listopada 1099 r., po 5-o miesięcznem oblężeniu, zdobył Jerozolimę, za co otrzymał godność obrońcy Grobu św.

Godlewska *Ludwika,* powieściopisarka polska, pisząca pod pseudonimem *Exterus*, ur. 1863 r., um. 1901 r. Powieściami swemi: „Po zdrowie“, „Kato“ i „Dobrane pary“, napisanemi z dużym talentem i przesiąkniętemi poważną myślą, wzbudziła duże zainteresowanie.

Godlewski *Emil,* współczesny botanik polski, ur. 1847 r. Był profesorem botaniki na uniwersytecie lwowskim, w akademji rolniczej w Dublanach, a obecnie na „Studjum rolniczem“ przy uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Badania jego głównie dotyczą

fizjologji oddychania i żywienia się roślin. Prace swoje drukuje po polsku i po niemiecku.

Godlewski *Marceli,* ksiądz, prałat, dr. św. teologji, prof. seminarjum duchownego w Warszawie, ur. 1865 r.; poza obowiązkami kapłańskimi, zajmuje się pracą publicystyczną i społeczną; redaguje *Kronikę Rodzinną* i *Pracownika Polskiego* i jest patronem Stowarzyszenia robotników chrześcijańskich w Warszawie.

Godło, znak umówiony lub powszechnie znany, np. oko w trójkącie jest godłem Opatrzności. Godłem albo klejnotem rodów szlacheckich jest znak ich pieczętny, albo herb (ob.). Słowa „godło“ używamy też w znaczeniu—szyld (ob.).

Godność: 1) przez nią przedewszystkiem rozumiemy poczucie wysokiej wewnętrznej wartości, stąd mówi się: godność osobista, godność moralna, godność narodowa, godność człowieka, godność natury ludzkiej i t. p.; 2) ponieważ każdy z nas czynami osobistymi dodawać winien swemu nazwisku blasku, przeto zamiast pytać o nazwisko mówimy: jak pańska godność; 3) w znaczeniu urzędu wyższego, dostojeństwa odróżniamy *godności świeckie, wojskowe* i *duchowne.*

Gody. Lata ery chrześcijańskiej liczymy od dnia narodzin Jezusa Chrystusa. Ponieważ w dniu Bożego Narodzenia styka się lato stare z nowem, czyli w mowie dawnych Słowian dwa „gody“, więc stąd powstała nazwa pierwszego miesiąca po tych godach—„stycznia“, i nazwanie świąt Bożego Narodzenia „Godami“. U ludu naszego „Gody“ znaczą czas od Bożego Narodzenia do Trzech Króli; w tym czasie wszystkie wieczory nazywano „świętymi“, wystrzegając się podczas tychże wszelkiej pracy, a tylko spędzając czas na wzajemnych odwiedzinach, ugaszczaniu i śpiewaniu pieśni. Ponieważ dwie takie uroczystości, jak Boże Narodzenie i rozpoczęcie nowego roku, uczyniły Gody najweselszą uroczystością doroczną, obchodzoną nietylko modlitwą ale i ucztowaniem, ucztowanie to nazywano od godów „godowaniem“, a wyraz „gody“ stał się synonimem każdej biesiady uroczystej, zwłaszcza weselnej, lubo w znaczeniu wesela wyraz „gody“ u ludu naszego nie jest używany.

Godzina jest dwudziestą czwartą częścią doby, dzieli się na 4 kwadranse, każdy po 15 minut, minuta zaś ma 60 sekund. Godziny doby zaczynamy liczyć od północy jako 12 godzin przedpołudniowych i 12 popołudniowych.

Godzinki, tak zowie się nabożeństwo ku czci Niepokalanego Poczęcia N. M. P., ułożone na wzór pacierzy kapłańskich (godzin kanonicznych), a jako krótsze od tamtych, zwane godzinkami.

Goethe *Jan Wolfgang* (czyt. Gete), największy poeta niemiecki i wogóle jeden z największych poetów ludzkości, ur. we Frankfurcie nad Menem 1749 r., um. w Wejmarze 1832 r. Pochodził z zamożnej rodziny mieszczańskiej, otrzymał staranne wykształcenie, studja prawnicze odbywał w Lipsku i Strasburgu. Już podczas studjów akademickich wydał zbiór poezji lirycznych i dwie komedje, ale dopiero ogłoszony drukiem w r. 1773 „Götz z Berlichingen“, tragedja z czasów reformacji, a zwłaszcza romans prozą p. t. „Cierpienia młodego Werthera“ (r. 1774) zdobyły mu odrazu wszechświatową sławę. W tym ostatnim utworze po raz pierwszy indywidualne uczucie ludzkie, uczucie miłości niepodzielanej, beznadziejnej od pierwszej chwili do końca przedstawione zostało z niesłychaną potęgą, zanalizowane głęboko i subtelnie. Odtąd Goethe tworzy bardzo wiele. W 1775 r. ks. Wejmarski zaprasza go na swój dwór, będący już ogniskiem życia umysłowego Niemiec, obdarza dygnitarstwami, zapewnia mu byt materjalny. Pobyt w Wejmarze przerywany tylko podróżami do Włoch jest jednem pasmem pracy twór-

czej poety. Tu powstaje dramat „Torquato Tasso“, „Ifigenja w Taurydzie“, romans prozą „Lata nauki Wilhelma Meistera“. W Rzymie wykończa poeta zaczętą dawniej tragedję „Egmont“. Po powrocie z Włoch wydaje poezje liryczne, pisze epopeję mieszczańską p. t. „Herman i Dorota“, allegoryczną satyrę p. t. „Reinecke-Lis“ i bardzo wiele innych. Wreszcie w 1808 r. wydaje rozpoczęte w najwcześniejszej młodości arcydzieło — „Fausta“. Przedstawił w nim wiekuiste dążenie ducha ludzkiego do poznania tego, co niepoznawalne, do szczęścia, do pełnej harmonji żywota. W późnym wieku dopełnił autor dzieło to, napisawszy II-gą część „Fausta“, która przy niepospolitych zaletach artystycznych, tchnie chłodem starości. Z ostatniego okresu życia poety pochodzi także jego pamiętnik p. t. „Z mojego życia—poezja i prawda“, napisany niezmiernie zajmująco i z wielkim wdziękiem. Charakterystyczną cechą twórczości Goethego jest głębia myśli, genjalne wnikanie w psychiczne procesy dusz ludzkich, bogactwo tonów od silnej radości życia do melancholji i rozpaczy. Dzieła późniejszego okresu odznaczają się spokojem, harmonją i chłodem. Poza twórczością poetycką Goethe zajmował się pracami naukowemi z dziedziny przyrody. Wydał kilka dzieł z tego zakresu.

Gog i Magog, nazwy bajecznego księcia i ludu, o których Biblja pisze, że napadną kiedyś ziemię Izraelską. Wyobrażano ich sobie jako olbrzymów niepokonanych. Stąd słowa „Gog i Magog“ stały się równoznaczne z nieznanym a strasznym wrogiem.

Gogol, ob. *Hohol.*

Goldwasser, wódka gdańska, słodka, tak nazwana od wrzuconych w nią drobnych skrawków złota malarskiego.

Goldynga, po niem. *Goldingen,* a po łotewsku *Kuldiga,* miasto powiatowe w gub. Kurlandzkiej, nad rz. Windawą. W r. 1583 zajęte przez wojska polskie pod wodzą Radziwiłła; do r. 1642 było stolicą książąt kurlandzkich; w r. 1659 oblegane przez Polaków, a następnie zdobyte przez Karola XII.

Goleń, ob. *Noga.*

Golfstrom, ob. *Prądy morskie.*

Golgota (po hebr. *Golgolitha,* t. j. miejsce kary), stąd góra Trupich Głów, a po łacinie *Calvaria,* leży na północo-wschód od Jerozolimy. Tu ukrzyżowany został Jezus Chrystus. W tem miejscu św. Helena, matka cesarza Konstantyna W., wystawiła kościół w IV w.

Golina, osada w gub. Kaliskiej, pow. Konińskim, o ½ mili od rz. Warty.

Goljat, nazwisko olbrzyma Filistyna z Gath; jego pojedynek z młodym Dawidem, późniejszym królem izraelskim, który zabił go kamieniem, rzuconym z procy, opisany jest w I księdze Królewskiej.

Golub, po niem. *Gollub*, miasto nad Drwęcą, w dawnych Prusach Królewskich, miało zamek obronny, który zajmowali kawalerowie mieczowi inflanccy. W r. 1422 Władysław Jagiełło, opanowawszy miasto, zdobył szturmem zamek, a wieże jego zburzyć rozkazał. Od pokoju toruńskiego 1466 r., Golub zaczął być starostwem niegrodowem w ziemi Michałowskiej.

Gołąb—ptak, należący do rzędu gołębi, odznacza się krótkim, cienkim dziobem, okrytym przy nasadzie miękką nabrzmiałą skórą; nogi jego krótkie, często upierzone do samej stopy; skrzydła długie; ogon krótki, zwykle roztaczający się wachlarzowato. Gołąb ma głos charakterystyczny, gruchający. Gołębie rozsiedlone są na całej kuli ziemskiej, budują gniazda bardzo niedbale na drzewach lub skałach; jaja wysiadują kolejno samiec i samica. Karmią młode papką z ziaren, rozmiękczonych wydzieliną wola (ob.); dorosłe żywią się wyłącznie ziarnem i nasionami. Gołębie, przynajmniej europejskie, są raczej użyteczne niż szkodliwe, niszczą bowiem więcej nasion chwastów, niż roślin uprawnych; korzyść przynoszą, dostarczając smacznego mięsa. Odznaczają się nadzwyczaj szybkim i wytrwałym lotem, oraz wyborną zdolnością orjentowania się, skutkiem czego używane bywają do przesyłania listów (gołębie pocztowe). Znanych jest około 400 gatunków gołębi. U nas mieszkają jako ptaki przelotne 3 gatunki: *gołąb grzywacz, gołąb siniak* i *gołąb kawka.* W klatkach chowana bywa u nas *synogarlica,* pochodząca z Afryki i Azji południowej. Dziś istnieje ogromna ilość odmian *gołębi domowych,* które wszystkie pochodzą od *gołębia skalnego.* Godniejszymi uwagi są: *wyrfle,* posiadające właściwość przewracania się w locie; *pawiki* — z szerokim ogonem, który roztaczają wachlarzowato; *gardłacze, pocztowe* i inne.

Gołąbska konfederacja była związkiem stronnictwa szlacheckiego, zawiązanym w r. 1672 w Gołębiu (w wojew. Lubelskiem) ku obronie króla Michała Korybuta przeciwko t. zw. malkontentom, którzy chcieli go zdetronizować i na tronie polskim osadzić księcia francuskiego. Konfederacja ta miała jednocześnie na celu zwołanie pospolitego ruszenia dla odparcia Turków, oblegających Kamieniec. Gdy pospolite ruszenie zbierało się pod Gołębiem, Kamieniec poddał się, a zagony tureckie pomknęły aż pod Zamość. Powolność działania i złe drogi w porze jesiennej zatrzymały pospolite ruszenie pod Lublinem. Tymczasem zawarty został haniebny pokój Buczacki. Niedługo potem szlachta rozjechała się do domów. Istnienie swoje konfederacja gołąbska zakończyła w d. 10 marca 1673 r. po zawarciu zgody w Ujazdowie.

Gołębiowski *Łukasz,* ur. 1773, um. 1849 r., archeolog i historyk, wydał kilka prac historycznych, odnoszących się do dziejów polskich, tudzież dzieła, które mają za cel bądź zapoznanie z życiem ludu polskiego, bądź przedstawienie zwyczajów i obyczajów szlachty w dawniejszych czasach, jak: „Lud polski, jego zwyczaje i zabobony“, „Ubiory w Polsce“, „Domy i dwory“, „Gry i zabawy“. Gołębiowski był obok Czarnockiego (ob.) jednym z pierwszych ludoznawców w Polsce.

Gołogóry, miasteczko w Galicji, powiecie Złoczowskim, tak nazwane od pasma pagórków, które ciągną się od Karpat ku Krzemieńcowi.

Gołoledź. — Drobny deszcz, padając na zamarzłą ziemię, nie wsiąka w nią, ale zamarza, tworząc na ziemi szklistą powłokę lodową, którą nazywamy *gołoledzią.* Gołoledź tworzy się również i wówczas, kiedy po krótkotrwałej odwilży nagle następuje znów mróz; roztopiona powierzchnia śniegu marznie nagle, tworząc śliską powłokę.

Gołonóg, wieś i osada górnicza w pow Będzińskim; leży przy odnodze drogi żel. Wiedeńskiej, łączącej się z koleją Iwangrodzko-Dąbrowską.

Gołuchowski *Agenor,* hr., ur. 1812 r., uczęszczał na uniwersytet we Lwowie, poczem wstąpił do służby rządowej. W r. 1849 został namiestnikiem Galicji. Na stanowisku tem zjednał sobie zaufanie cesarza, który powołał go w r. 1859 na pierwszego ministra austrjackiego. Za krótkiego urzędowania jego wyszedł t. zw. dyplom październikowy w roku 1860, rozpoczynający rządy konstytucyjne w Austrji, które Gołuchowski chciał oprzeć na podstawie autonomji (ob.) krajów koronnych. Kierunek ten jednakże nie utrzymał się, wskutek czego Gołuchowski w grudniu 1860 r. ustąpił. Powołany powtórnie na namiestnika Galicji w roku 1866, dzięki zmianie stosunków w Austrji, rozpoczął Gołuchowski działanie obfite w owoce dla kraju i narodu. Posady rządowe, zajmowane przez obcych, przeszły w ręce krajowców, język polski zapanował w urzędach i sądownictwie; w szkołach zaczęto uczyć w języku ojczystym. Pełen energji i stanowczości w postępowaniu, usuwał nagromadzone nieporządki, strzegł karności i prawa, statecznie dą

żąc do poprawy stosunków społecznych w kraju, podupadłym przez stuletnią niedbałą gospodarkę. W roku 1868 ustąpił znowu z Namiestnictwa, które objął po raz trzeci w roku 1871 i piastował do śmierci, t. j. do r. 1875.

Gołuchowski *Agenor* (młodszy), hr., syn poprzedniego, ur. 1849 r., austrjacki mąż stanu. Po skończeniu studjów uniwersyteckich poświęcił się zawodowi dyplomatycznemu; przez pewien czas był posłem w Bukareszcie, a następnie ministrem spraw zagranicznych i ministrem dworu.

Gombin, *Gąbin*, miasteczko w gub. Warszawskiej, pow. Gostyńskim, nad rz. Nidą, przy trakcie pocztowym z Płocka do Łowicza; tutejszy kościół parafjalny jest bardzo starożytny.

Gomółka *Mikołaj*, kompozytor polski, rodem z Krakowa, uczył się muzyki we Włoszech, um. 1609 r. Wydał w Krakowie 1580 r. dzieło p. t. „Melodje na psałterz polski", zawierające muzykę na cztery głosy mieszane do 150 psalmów Dawida w tłumaczeniu Jana Kochanowskiego. Psalmy Gomółki mają odrębny charakter narodowy polski; niektóre przypominają pieśni ludowe.

Gomulicki *Wiktor*, ur. 1851 r. w Ostrołęce, współczesny poeta, nowelista i powieściopisarz. Szkołę średnią skończył w Warszawie, poczem uczęszczał na wydział prawny Szkoły Głównej. Pierwsze utwory swoje umieszczał w *Przeglądzie Tygodniowym*, potem w różnych innych czasopismach, wreszcie zbierał w osobnych wydaniach. Wyróżniają się one piękną, kunsztowną formą, wypowiadają smutki i radości osobiste i nie osobiste, są zawsze subtelne i świadczą o wysokiej kulturze umysłowej ich twórcy. Gomulicki jest zamiłowanym badaczem przeszłości Warszawy, czyni poszukiwania archeologiczne, opisuje stare zabytki. Z przeszłości Warszawy zaczerpnął też motywy do paru pięknych swoich powieści.

Goncourt (czyt. Gąkur) *Edmund* i *Juljusz*, powieściopisarze francuscy, pierwszy ur. 1822 r., um. 1896 r., drugi ur. 1830 r., um. 1870 r.; w 1851 r. rozpoczęli działalność literacką i od tego czasu pracowali wspólnie, pisząc liczne powieści obyczajowe i historyczne, posiadające dużą wartość artystyczną. Niektóre z powieści Goncourtów przetłumaczone zostały na język polski.

Gonczarow *Jan Aleksandrowicz*, powieściopisarz rosyjski, ur. 1812 r., um. 1891 r. Powieści Gonczarowa celują bystrością charakterystyki i wytwornością stylu.

Gondola—płaska, długa łódka, z małym namiotem pośrodku, używana w Wenecji do jazdy po kanałach tamecznych. Wioślarz gondoli nazywa się *gondoljerem*.

Gong, *gong-gong, czung, tu, tamtam*—instrument muzyczny chiński, wydający dźwięk za uderzeniem; jest to okrągły i wklęsły talerz, wyrobiony ze stopu srebra, ołowiu i miedzi; ma dźwięk jasny i bardzo donośny.

Goniądz, miasto w pow. Białostockim, gub. Grodzieńskiej, nad rz. Biebrzą, istniało już w XIII wieku.

Gonitwy, rodzaj turniejów odbywanych bez ostrej broni w celu okazania zręczności w jeździe i robieniu bronią, chwytaniu pierścienia i t. d. Gonitwy na ostre trwały jeszcze za Zygmunta Augusta; zwykle ustają dopiero za Augusta II.

Gonta *Iwan* krwawo zapisał imię swoje w dziejach Polski i Rusi. Będąc setnikiem Kozaków wojewody kijowskiego, Potockiego, połączył się z Żeleźniakiem, który podniósł z poduszczania Rosji bunt czerni kozackiej, tak zwaną Koliszczyznę. Razem napadli w roku 1768 na Humań i sprawili tam straszną rzeź wśród mieszkańców. Później został Gonta pokonany, schwycony i ukarany śmiercią. Ob. *Koliszczyzna*.

Gonty, płyty w kształcie deseczek podłużnych, z jednej strony cieńszych,

z drugiej zaopatrzonych rowkiem. Robią je z drzewa łupliwego, sosnowego zazwyczaj; służą do pokrycia dachów.

Gonzaga, stary ród książęcy włoski, panujący w mieście Mantui; pochodziła z niego Marja Ludwika (ob.), królowa polska, żona Władysława IV i Jana Kazimierza.

Gopło—jezioro na Kujawach, na granicy Królestwa Polskiego i Wielk. Księstwa Poznańskiego, ma 37 kilom. (około 5 mil) długości i 4 kilom. ($^1/_2$ mili) szerokości; głębokość Gopła sięga 17 sążni. Jezioro tworzy wiele zatok i zakrętów; jest na niem kilka wysp i półwyspów. Okolice Gopła uważać należy za kolebkę państwa polskiego: tutaj leży starożytna Kruszwica, w której mieszkali pierwsi książęta polańscy; na jednej z wysp znajdują się ruiny słynnej Mysiej wieży, znanej z podań o Popielu.

Goraj, osada w gub. Lubelskiej, pow. Zamojskim, nad rz. Ładą; ludność trudni się garncarstwem (obfitość gliny garncarskiej), tkactwem i t. p.

Gorączka—jest tylko objawem rozmaitych chorób, a nie chorobą samodzielną. Temperatura ciała (normalna 37, 5° C) podnosi się do 38, 39, 40, 41° C, tętno ulega znacznemu przyspieszeniu (normalnie 70 na minutę u dorosłego), ciało pali, błony śluzowe jamy ustnej i nosa schną, chory ma silne pragnienie. Gorączka zjawia się albo napadami (przy zimnicy czyli febrze), lub też trwa stale. Napad gorączki rozpoczyna się dreszczami, ziębieniem, przyspieszeniem pulsu, kończy obfitem poceniem się i spadkiem ciepłoty. Podczas gorączki daje się choremu napoje kwaskowate (lemonjada), zaleca mu się powstrzymanie od pokarmów i leżenie w łóżku.

Gorączka biała, ob. *Delirium tremens*.

Gorczyca—roślina zielna jednoroczna, z rodziny *krzyżowych*, kwitnąca w zbożach w czerwcu i lipcu. Gorczyca *czarna* uprawia się w Europie i Ameryce Północnej; gorczyca *biała*—w Europie południowej. Nasiona obu gatunków używane są do przyrządzania *musztardy*. Naprzód wyciskają z nich *olej* bardzo dobry do oświetlania; z pozostałych wytłoczyn po przefermentowaniu ich, po utarciu i dodaniu rozmaitych ostrych i aromatycznych przypraw, przygotowują musztardę. Z mąki gorczycznej robią synapizmy.

Gorczycznik czyli *pszonak*, rodzaj roślin *krzyżowych*. Najzwyklejszy jest *gorczycznik pospolity*, zwany także *rzeżuchą zimową*; kwitnie w maju i czerwcu. Cała roślina ma smak rzeżuchy i dlatego gdzieniegdzie na sałatę bywa używana.

Gorczyński *Adam*, ur. 1805 r., um. 1876 r., pisał pod pseudonimem Jadama z Zatora dramaty, poezje liryczne i powieści, tłumaczył też na język polski Schillera.

Gorczyński *Bolesław*, ur. 1880 r., studja uniwersyteckie odbywał w Krakowie, od lat kilku pisuje utwory sceniczne („Bagienko", „W noc lipcową", „Inteligent", „Karuzel" i inne), obfitujące w postaci żywe i prawdziwe, dowcip, zręczną technikę, a niekiedy i momenty dramatyczne.

Gordyjski węzeł. — Starożytni historycy greccy opowiadają, iż król Frygji, Gordyos, zawiązał bardzo kunsztowny węzeł, którego nikt nie umiał rozwikłać. Węzeł ten umieścił król w świątyni Jowisza, przepowiadając jednocześnie, iż ten, kto go rozwiąże, stanie się panem Azji. W kilkaset lat potem Aleksander Wielki (ob.), przybywszy do świątyni, przeciął węzeł mieczem (333 r. przed nar. Chr.), a podbijając znaczne obszary Azji, spełnił starą przepowiednię. Odtąd każdą zawikłaną sprawę nazywają *węzłem gordyjskim*, a nagłe i energiczne jej rozstrzygnięcie—*przecięciem węzła gordyjskiego*.

Gorecki *Antoni*, ur. 1787 r., um. 1861 r., poeta-żołnierz napoleoński i uczestnik w wojnie o niepodległość Polski 1831 r.;

wydał kilka zbiorów poezji, między którymi najlepszy: „Poezje Litwina“ (1834 r.). Pisał przeważnie wiersze drobne, szczególnie zaś bajki i satyry, odznaczające się dowcipem i gładką formą. Z poważnych jego wierszy najpiękniejszymi są obrazki z życia wojennego Polaków, dumy i utwory balladowe, jak: „Zdobycie wąwozów pod Somosierrą“, „Śmierć Jasińskiego“, „Duma o Zakrzewskim“, „Śmierć zdrajcy ojczyzny“ i t. p.

Görgey *Artur,* generał węgierski w wojnie przeciw Austrji w r. 1849. Objąwszy po Dembińskim naczelne dowództwo, odniósł kilka zwycięstw, dał odsiecz miastu Komornu i zdobył Budę. W chwili upadku powstania został dyktatorem, ale pobity pod Komornem, poddał się wojskom rosyjskim i austrjackim pod Vilagosem.

Gorkij *Maksym*—pseudonim współczesnego pisarza rosyjskiego *Aleksego Pieszkowa.* Ur. 1868 r., jest samoukiem; był terminatorem u szewca, później kuchcikiem, piekarczykiem, robotnikiem portowym, wreszcie pisarkiem. Napisał cały szereg opowiadań z życia proletarjatu rosyjskiego, t. zw. „bosiaków“. Jest to pisarz utalentowany, brak mu jednak głębszej wiedzy, co się daje odczuć w jego utworach, przesiąkniętych tendencyjną nienawiścią do klas uprzywilejowanych, oraz bezgranicznym pesymizmem.

Gorgony, w mitologji greckiej trzy potworne kobiety z wężami na głowach; widok ich przemieniał człowieka w kamień. *Głowa Gorgony*—symbol okropności, zgrozy.

Gorlice, miasto powiatowe w Galicji Zachodniej, nad rzeką Ropą, prowadzi handel zbożem i płótnem. Gorlice posiadają rafinerje nafty, fabryki kwasu siarczanego, młyny parowe, a w okolicy znajdują się pokłady oleju skalnego i wosku ziemnego.

Görlitz, po polsku *Zgorzelec,* miasto powiatowe w regencji Lignickiej, jest najznaczniejszem po Wrocławiu miastem na Śląsku, leży nad rzeką Nisą, ma 70.000 miesz.

Goryca i *Gradyszcze,* uksiążęcone hrabstwo w cesarstwie Austrjackiem, z miastem Gorycą; to ostatnie leży w dolinie rzeki Soczy (Isonzo) w pięknej, pełnej winnic okolicy, liczy 25.000 mieszkańców, przeważnie Włochów. Po niemiecku Goryca zwie się *Görz.*

Goryczka, czyli *gencjana* należy do roślin *goryczkowatych,* odznaczających się liśćmi przeciwległymi, rzadziej okółkowymi, całobrzegimi. Kwiaty ich mają kielich trwały, koronę lejkowatą lub dzwonkowatą, pręciki są do rurki korony przyrosłe. Do tego rodzaju należą rośliny zielne, których jest około 150 gatunków znanych. Korzenia goryczki, zawierającego substancję gorzką—*gencjanę,* używa się w medycynie.

Goryl—największa z małp, wielkości człowieka. Głowa z czołem w tył po-

Fig. 26. Goryl.

danem; nos płaski, kły silne i znacznie większe od innych zębów (wszystkich 32, jak u człowieka). Przednie kończyny długie, sięgają niżej kolan. Sierść czarna, rzadka; twarz, uszy i dłonie nagie, barwy śniadej. Zamieszkuje lasy nad Gabunem (Niższa Gwinea w Afr.); żywi się owocami, jajami, małymi ptaszkami. Przebywa przeważnie na ziemi, chodzi zwykle na czworakach. Nadzwyczaj silny, odważny i dziki; rzuca się na ludzi i gniecie ramionami przeciwnika albo ciska nań gałęziami; spotkanie z nim jest wielce niebezpieczne.

Gorzelnictwo — jest to umiejętność wyrabiania spirytusu (gorzalki). Najczęstszym materjałem, z którego u nas wyrabiają spirytus, są kartofle i żyto. W innych miejscowościach otrzymują go z wytłoczyn winnych (koniak), z resztek trzciny cukrowej (rum), z ryżu (arak), z kukurydzy i t. p. Spirytus powstaje tu z mączki lub cukru, zawartych w materjałach, użytych do przeróbki; przemiana dokonywa się dzięki fermentacji alkoholowej, wywołanej specjalnymi grzybkami, zwanymi *drożdże.* Wyrób spirytusu z kartofli dzieli się na: 1) oczyszczenie, opłukanie kartofli; 2) ugotowanie ich na parze wodnej w t. zw. parnikach i następnie utarcie w kadzi zacierowej tak, aby stanowiły gęstą papkę, zwaną technicznie zacierem; 3) do ostudzonego do 60° zacieru, znajdującego się w kadzi zacierowej, dodają najprzód *słodu,* aby przez fermentację cukrową zamienić nierozpuszczalną w wodzie mączkę na rozpuszczalną maltozę (gatunek cukru). Proces ten nazywa się technicznie zcukrzaniem zacieru; 4) do zcukrzonego zacieru dodają drożdży, które przemieniają maltozę (cukier) w alkohol, wydzielając obficie kwas węglowy; 5) po skończeniu fermentacji przystępują do wydobycia z przefermentowanej papki (zacieru) utworzonego alkoholu przez dystylację w przyrządach dystylacyjnych. Otrzymany w ten sposób surowy spirytus zawiera dużo wody oraz fuzle, wskutek czego cuchnie mocno i nie nadaje się do picia, ale można go używać w wielu celach technicznych. Oczyszczenie spirytusu z fuzli i nadmiaru wody przez powtórną dystylację jest ostatnim procesem gorzelnictwa. Operacja ta zowie się rektyfikacją, a spirytus taki rektyfikowanym. Z małemi zmianami w ten sam sposób otrzymują spirytus z żyta, kukurydzy i t. p. Resztki kartofli, pozostałe po oddystylowaniu spirytusu, zowią się *wywarem* lub *brahą* i stanowią bardzo dobrą paszę dla bydła. Dalsza przeróbka spirytusu na różne gatunki wódek, likierów nie należy do gorzelnictwa; zajmują się tem dystylarnie oraz specjalne fabryki wódek i likierów. Fabryka wyrabiająca spirytus zowie się *gorzelnią,* kierownik jej—*gorzelanym.*

Gorzka sól, ob. *Magnez.*

Gorzkie leki, jak np. goryczka *(gentiana),* centurja i wiele innych działają pobudzająco na czynność trawienia i zaostrzają apetyt.

Gorzkie wody, ob. *Wody mineralne.*

Gorzkie żale, zbiór pieśni o Męce Pańskiej, śpiewany tylko w czasie Wielkiego postu, a nazwany tak od pierwszego wiersza początkowej pieśni: „Gorzkie żale przybywajcie!“ Śpiewanie tych pieśni nazywają Pasją (t. j. Męką) i lamentacją, a cały zbiór drukuje się dziś pod tytułem „Rozmyślanie Męki Pana Naszego Jezusa Chrystusa“.

Gosiewski *Wincenty,* syn *Aleksandra,* wojewody smoleńskiego, wojownik polski z wieku XVII; jako rotmistrz brał czynny udział w oczyszczeniu z kozactwa pogranicza Litwy w r. 1648, wyprawie na Kijów i w układach pokojowych w Białocerkwi. W r. 1654 został hetmanem polnym litewskim. Na tem stanowisku, będąc przeciwnikiem hetmana wielk. litewsk. Janusza Radziwiłła i tocząc z nim walkę, przyczynił się Gosiewski do klęski wojska polskiego, poniesionej z rąk Szwedów pod Sepielińcami. W r. 1655 przeszedł na stronę Szwedów, lecz niedługo opamiętał się, za co został uwięziony, ale zdołał zbiedz,

podburzył Litwę i rozbił Szwedów i Elektora pod Prostkami; odebrał zagarniętą część Litwy, a ruszywszy na Inflanty, utwierdził tu panowanie Rzeczypospolitej. W nowej wojnie z Moskwą pobił pod Kownem Wołyńskiego, lecz przy zawieraniu pokoju, zdradą pochwycony został i wzięty do niewoli (1659 r.), w której przebył do r. 1662. Niedługo po powrocie, podczas zamieszek w kraju, rozsiekany został w Ostryniu przez skonfederowane wojsko. Będąc w niewoli, napisał „Zwierciadło nikomu nie pochlebiające".

Gosiewski *Władysław*, matematyk, ur. 1844 r. w Lubelskiem; matematykę studjował w Szkole Głównej w Warszawie, oraz w Paryżu. Po powrocie do kraju objął obowiązki urzędnika w Tow. Kred. m. Warszawy i wykładał jednocześnie matematykę w szkole handlowej. W r. 1891 został członkiem korespondentem Akademji Umiejętności w Krakowie, a w r. 1888 Kasa im. Mianowskiego przyznała mu pierwszą nagrodę za rozprawę „O związku pomiędzy zasadą najmniejszego działania a najprawdopodobniejszym układem". Prace Gosiewskiego z dziedziny matematyki mają dużą wartość naukową.

Gosławski *Maurycy*, ur. r. 1802, poeta, walczył o niepodległość Polski 1831 r., tułał się za granicą po upadku powstania, zmarł jako więzień polityczny w Stanisławowie 1834 r. Urodzony na Podolu, opiewał wdzięki tej krainy w poemacie pod tytułem: „Podole", pisał oprócz tego pieśni patrjotyczne i wiersze różnej treści, pełne zapału i uniesienia.

Gosławskie jezioro leży w pow. Konińskim, gminie Gosławice, łączy się z jeziorem Mikorzyńskiem.

Gospoda znaczyła dawniej to samo, co dom zajezdny w mieście lub przy gościńcu publicznym, jak również każda kwatera czasowa nietylko w domu zajezdnym, ale w każdym domu prywatnym, u szlachcica, mieszczanina, w klasztorze lub plebanji. Gospoda jest to mieszkanie czasowe w domu cudzym.

Gospodarstwo leśne, ob. *Leśnictwo*.

Gospodarstwo społeczne, ob. *Ekonomja polityczna*.

Gospodarstwo wiejskie—jest to wielka gałąź przemysłu, mająca na celu możliwie doskonałe wyzyskanie gruntu, t. j. wytworzenie z najmniejszym nakładem pracy i kapitału możliwie największej ilości pożytecznych produktów roślinnych i zwierzęcych. Gospodarstwo wiejskie dzieli się na dział *hodowli roślin*, zajmujący się wytwarzaniem produktów roślinnych, i *hodowli zwierząt* (ob.), wytwarzający produkty zwierzęce. Nauka gospodarstwa wiejskiego dzieli się na *agronomję* (naukę rolnictwa), *naukę o hodowli zwierząt*, *naukę o techniczno-przemysłowem* i *handlowem prowadzeniu* gospodarstwa. Gospodarstwo wiejskie pozostaje w ścisłym związku z gałęziami przemysłu, zajmującemi się przeróbką produktów. Do takich należą: cukrownictwo, gorzelnictwo, młynarstwo, piwowarstwo, serowarstwo i t. p. Stąd też nauka gospodarstwa, specjalnie i obszernie traktowana, obejmuje i te gałęzie przemysłu.

Gostomski *Walery*—literat, historyk literatury, ur. 1854 r., wyższe wykształcenie otrzymał w Rydze, prace swoje z zakresu krytyki i literatury drukował w *Ateneum* i *Bibljotece Warszawskiej*; wydał oddzielnie: „Historję literatury powszechnej", „Z przeszłości i teraźniejszości" i inne.

Gostynin, miasto powiatowe w gub. Warszawskiej, nad rzeką Skrwą. Miasto Gostynin należało w XIII wieku do książąt kujawskich, a następnie do książąt mazowieckich; w roku 1462 zostało po bezpotomnem zejściu książąt mazowieckich Ziemowita i Władysława wcielone do korony przez Kazimierza Jagiellończyka. W zamku tutejszym, istniejącym do końca XVIII wieku, przebywali w latach 1611 — 12 znani

z dziejów wojny moskiewskiej jeńcy wojenni, książęta Szujscy: car Wasil i bracia jego Dymitr i Iwan. Wieża pozostała z tego zamku, razem z częścią ocalonych murów, przerobiona została ostatnimi czasy na kościół ewangelicki.

Gostyń, miasto powiatowe w W. Księstwie Poznańskiem, liczy 3.600 mieszkańców, posiada starożytny kościół z XIII wieku.

Goszczyn, osada w gubernji Warszawskiej, w powiecie Grójeckim, o 2 mile od Grójca, w bliskości Pilicy.

Goszczyński *Seweryn*, poeta, ur. r. 1801 na Ukrainie, wychowaniec szkół bazyljańskich w Humaniu, towarzysz i przyjaciel Bohdana Zaleskiego, żołnierz w wojnie o niepodległość Polski 1831 r., potem tułacz po obcych krajach, ostatnie lata życia spędził we Lwowie, gdzie umarł 1876 r. Goszczyński pisał wierszem i prozą utwory liryczne, opisowe i powieściowe. Najlepszymi z nich są: „Zamek kaniowski", poemat osnuty na tle buntów kozackich i rzezi 1768 r., „Sobótka", w której znajdujemy poetycznemi barwami opisany obchód tej uroczystości ludowej u górali tatrzańskich, „Król zamczyska" i zbiór wierszy pod tytułem „Trzy struny".

Gościec, ob. *Reumatyzm*.

Gościniec różne miewa znaczenia: drogi publiczne, trakty pocztowe i szosy nazywają się gościńcami; gościńcem nazywa się także *podarunek*, przywieziony z podróży.

Gość. Wyrazu *gość* używano w dawnych czasach na oznaczenie rycerza, przybywającego z obcych stron, by oręż swój oddać na usługi gospodarza. Później gośćmi nazywano przybyszów, osiadających w kraju na pewnych prawach. Kupca-cudzoziemca, jeżdżącego w celach handlowych, również nazywano *gościem*. Obecnie *gościem* nazywa się każdy znajomy lub przyjaciel, przybywający w odwiedziny.

Goślicki *Wawrzyniec*, ur. r. 1530, um. r. 1607, biskup poznański, pisarz polityczny i znakomity mówca, zajmował w Rzeczypospolitej przy końcu XVI wieku stanowisko wybitne. Bardzo piękną jest jego mowa na przywitanie króla Zygmunta III 1587 r.

Gotenburg, po szwedzku *Göteborg*, po Sztokholmie najznaczniejsze miasto Szwecji, przy ujściu rzeki Göta-Elf, naprzeciw wyspy Hisingen, z którą połączony jest wielkim mostem żelaznym; ma 105.000 miesz., port i prowadzi rozległy handel żelazem, drzewem i rybami.

Gotlandja — nazwa: 1) południowej części Szwecji z miastami Malmö, Göteborg, Kalmar; 2) wyspa na Bałtyku, ze stolicą Wisby; należy do Szwecji.

Gotowie *(Goci)*—plemię germańskie, które w czasach przedhistorycznych przybyło ze Skandynawji; w wieku IV przed Chryst. zamieszkiwało pobrzeża Niemna; w wieku I po nar. Chryst. rozpostarło się już na wybrzeżach Wisły, a w w. III zjawiło się na pobrzeżach morza Czarnego, zawładnęło Dacją (ob.) i posunęło się dalej na wschód aż do rzeki Donu. Odtąd Gotowie zaczęli wywierać znaczny wpływ na skład Europy zachodniej. Zetknięcie się ich z Rzymianami spowodowało wojny, ciągnące się z małemi przerwami przez 300 lat; w pierwszem starciu Rzymian z Gotami w r. 251 w Mezji poległ cesarz rzymski Decjusz. Następnie Gotowie ponawiali kilkakrotnie wyprawy na półwysep Bałkański i do Azji Mniejszej, aż przez cesarza Konstantyna odparci zostali za Dunaj. Wkrótce potem państwo gockie podzieliło się na dwie części, przedzielone Dniestrem: państwo *Ostgotów (Ostrogotów)* na wschodzie i państwo *Westgotów (Wizygotów)*—na zachodzie; nad pierwszymi panowała rodzina Amalów, drugich władcami byli Balci. Przy wtargnięciu Hunnów Ostrogoci zostali przez najezdników pokonani, Wizygoci zaś pod ich naciskiem

usunęli się do Tracji i kraj ten ujarzmili. W V-ym wieku nastąpiły dalsze zdobycze Wizygotów: pod dowództwem walecznego Alaryka (ob.) zdobyli Rzym (410 r.), potem wkroczyli do Galji i Hiszpanji, gdzie utrzymali się przez czas dłuższy. Przybyli do Hiszpanji Arabowie, po stoczonej w r. 711 zwycięskiej bitwie, sprawili upadek państwa wizygockiego.—Wracając do Ostrogotów, zaznaczyć wypada, iż pogromcy ich, Hunnowie, prędko pokonani zostali, wskutek czego Ostrogoci znów się wzmogli i pod koniec wieku V-go założyli rozległe państwo, obejmujące Italję z Sycylją, Dalmację, Recję i Prowancję. Niedługo jednak przetrwało to państwo i w r. 556 zniesione zostało.—Chrześcijaństwo zaczęło się krzewić między Gotami w IV wieku.

Gotycki styl, ob. *Budownictwo.*

Gotyckie pismo, ob. *Pismo.*

Gounod *Karol,* znakomity kompozytor francuski, ur. 1818 r., um. 1893 r. Napisał wiele kompozycji kościelnych, kantat, kilka symfonji i utworów do śpiewu, ale głównie sławę i popularność zjednały mu opery: „Faust", „Romeo i Julja" i inne. Głównemi zaletami talentu Gounod'a są: liryzm, głęboka znajomość harmonji, wielka erudycja muzykalna i mistrzowskie zużytkowanie technicznych środków sztuki.

Gowarczów, osada w gub. Radomskiej, pow. Koneckim, nad strugą Rząsawą i rz. Drzewicą.

Goworek, wojewoda sandomierski, przyjaciel i opiekun Leszka Białego. Po śmierci Mieczysława Starego panowie krakowscy, a głównie wojewoda krakowski Mikołaj, postawił Leszkowi za warunek powołania go na tron oddalenie Goworka; Leszek odmówił.

Goździk — rodzaj roślin z rodziny *goździkowatych.* Wśród naszej flory spotykamy kilka jej gatunków, rosnących dziko: *goździk kosmaty, kartuzek, główkowaty, kropkowany* i t. d. W ogrodach hodowany jest *goździk ogrodowy* o wielkich, wonnych, pięknych kwiatach rozmaitej barwy. Jest to ziele trwałe, często podkrzewinowate; rośnie dziko w Europie południowej; zdziczały w Europie środkowej kwitnie od czerwca do września. Pochodzi z Afryki.

Goździkowate — rodzina roślin *dwuliścieniowych,* wolnopłatkowych. Należą tu przeważnie rośliny ozdobne i uprawne: *len, goździk, firletka, lepnica, mokrzyca* i inne.

Goździkowiec korzenny — drzewo pochodzące z wysp Mołuckich. Zasuszone jego pączki kwiatowe dostarczają *goździków korzennych,* używanych jako przyprawa do potraw.

Góra Kalwarja, miasto w pow. Grójeckim, gub. Warszawskiej, nad Wisłą, odległe o 1/4 mili od Czerska; z Warszawą połączone koleją wąskotorową. Tu, na wzgórzu, zwanem Kalwarją, wymurował w końcu XVII wieku biskup Wierzbowski kościół św. Krzyża. Tenże biskup urządził tu Kalwarję na wzór i wymiary jerozolimskiej, skąd pochodzi nazwa miasta Kalwarji.

Góralczyk *Kazimierz,* pseudonim *Anczyca,* ob.

Górale są to w ogólności mieszkańcy gór, w szczególności zaś mieszkańcy naszych gór, t. j. Karpat. Niedostępność dolin górskich sprawiła, że nasi górale dzielą się na liczne odłamy. Rozróżniamy między nimi: Podhalan, Łemków, Bojków, Huculów i innych. Sposób życia górali jest wszędzie bardzo do siebie zbliżony; rolnictwo w okolicach górskich już ustaje, tylko owies i ziemniaki z trudem uprawiać można. Pasterstwo, spław drzewa i przemysł domowy, wędrówka za robotą lub handel stanowią główne zajęcie ludu górskiego. Przywiązanie do biednej swej krainy, poczucie wolności, dzielność fizyczna i popędliwość, duże zdolności umysłowe i artystyczne—oto cechy naszych górali, zwłaszcza Podhalan.

Górka, znakomity ród polski w XV i XVI wieku, wcześnie wygasły, posiadał dobra w Wielkopolsce. *Łukasz,* um. r. 1475, wojewoda poznański, brał udział w sprawach państwa i wojnach za Kazimierza Jagiellończyka. Inny *Łukasz,* kasztelan poznański i generał wielkopolski, przywiózł do Polski Barbarę, żonę Zygmunta Starego, i otrzymał od cesarza tytuł hrabiowski. Owdowiawszy, został biskupem kujawskim. Um. r. 1542. Jego syn *Andrzej,* kasztelan, hetman polny koronny, sprzeciwiał się na Sejmie piotrkowskim małżeństwu Barbary Radziwiłłówny z Zygmuntem Augustem. Um. r. 1551. *Łukasz,* wojewoda poznański, miał za żonę sławną Halszkę z Ostroga (ob.).—*Stanisław,* wojewoda poznański, najzamożniejszy i najdumniejszy pan wielkopolski, poplecznik Zborowskich i partji austrjackiej, chcącej na tronie polskim osadzić arcyksięcia Maksymiljana; przeciwnik Jana Zamoyskiego; um. r. 1592; był ostatnim z rodu.

Górnicki *Łukasz*, ur. r. 1527, um. r. 1603, historyk i polityk, jeden z najlepszych pisarzy polskich XVI wieku. Między dziełami jego, najważniejsze jest „Dworzanin Polski". Książka ta, napisana na wzór włoski, kreśli nietylko wizerunek doskonałego dworzanina, ale także obyczaje wyższych stanów w Polsce i jest cennem i pięknem źródłem, z którego poznać możemy, jak żyli przodkowie nasi przed trzystu laty. Język polski zawdzięcza Górnickiemu wiele, bo pod piórem jego został uszlachetniony i udoskonalony, nabrał wdzięku, ogłady i giętkości.

Górnictwo—gałąź przemysłu, zajmująca się wydobywaniem z ziemi pożytecznych minerałów, jako to: metali, ich rud, kamieni szlachetnych, kamieni budowlanych (marmury, granity, piaskowce, łupek i t. p.), glin, ziem, oraz takich materjałów, jak węgiel, nafta, ozokeryt, sól kuchenna, minerały nawozowe (fosforyty, koprolity, guano, sole stasfurckie), ziemie ałunowe, gips, wapno, farby i t. p. Każdy z tych materjałów inne ma własności, inaczej leży w ziemi, inne nastręcza trudności przy wydobywaniu, stąd też górnictwo jest umiejętnością obszerną, posiłkującą się nauką mineralogji, geologji, chemji, inżynierji i t. p.; w górnictwie używa się wielu metod i środków, jemu tylko właściwych. Górnictwo nie zajmuje się przeróbką lub obróbką wydobywanych minerałów; należy to do działań metalurgji. Górnictwo bywa wykładane w specjalnych instytutach i szkołach górniczych.

Górowanie czyli *kulminacja* nazywa się przejście gwiazdy (lub słońca) przez południk. Wtedy zajmuje gwiazda najwyższe możliwe położenie nad poziomem pewnego miejsca na ziemi. Stąd też *punkt kulminacyjny* znaczy tyle, co najwyższy albo najważniejszy.

Góry—są to znaczne wyniosłości na powierzchni kuli ziemskiej. Najniższa część góry, łącząca się z równiną, nazywa się *podnóżem,* najwyższa—*wierzchołkiem* albo *szczytem,* który łączy się z podnóżem *zboczami* czyli *stokami.* Góry mogą być bardzo wysokie, a jednak nie robić imponującego wrażenia, jeżeli wznoszą się z wysokiego podnóża, i odwrotnie. Chcąc mieć prawdziwe pojęcie o wysokości jakiejś góry, należy mierzyć takową od poziomu oceanu do wierzchołka; wtedy otrzymujemy wysokość bezwzględną. Najwyższa góra na świecie: Everest w Himalajach—wznosi się na 8.800 metrów, to jest na milę przeszło nad poziom morza. Najwynioślejszy szczyt Alp, Montblanc, ma 4.800 metrów; góry Łomnica i Gerlach w Tatrach—ponad 2.600 m.; góra Ś-to Krzyzka—600 m. Góry bywają zgromadzone bezładnie w *grupy* lub też ciągną się jedna za drugą w prostej lub łamanej linji, tworząc łańcuch; dwa lub więcej równoległych łańcuchów nazywamy *pasmem* górskiem. Zagłębienia, oddzielające pojedyńcze góry łańcucha, noszą nazwę *dolin poprzecznych;* podobne zaś przerwy pomiędzy równo-

leglymi łańcuchami nazywają się *dolinami podłużnemi.* Pojedyńcze góry lub pasma, stojące ze sobą w pewnym określonym związku, stanowią *układ gór.* Góry w pewnej wysokości mają wierzcholki pokryte wiecznym śniegiem. Poziom, na którym zaczyna się *linja śnieżna,* jest zależny od szerokości geograficznej. Wchodząc na wysoką górę, położoną w sąsiedztwie równika, znajdujemy się kolejno we wszystkich klimatach, poczynając od gorącego, a kończąc na lodowato-zimnym. Przyczyną powstawania gór jest kurczenie, pękanie i wznoszenie się skorupy ziemskiej wskutek oziębiania się jej, jak również działania ogni podziemnych, za sprawą których z lawy i popiołów utworzyły się wulkany.

Górzno albo *Gurzno,* miasteczko w dawnej ziemi Dobrzyńskiej, dzisiaj w pruskiej regencji Kwidzyńskiej, w pobliżu granicy Królestwa Polskiego.

Graafa pęcherzyk, ob. *Jajnik.*

Grab—niewielkie drzewo, należące do rodziny *miseczkowatych,* dość pospolite w lasach strefy umiarkowanej. Drewno jego twarde, dobre jest na opał i na węgiel, również na wyroby, wymagające mocnego materjału, jak trzonki do narzędzi, śruby i t. d. Kwitnie przed rozwinięciem liści w kwietniu i maju. Jego bazie pręcikowe są okrągławe i kątowe, słupkowe i z przysadkami. W ogrodach grab używa się do tworzenia *szpalerów.*

Grabarz—owad z rzędu tęgopokrywych, 2 cm. długi, czarny, z 2-ma pomarańczowemi przepaskami na pokrywach skrzydeł. Pospolity u nas i w całej Europie. Samice składają jajka na trupach różnych drobnych zwierząt, które przedtem zagrzebują w ziemi, podkopując się pod nie; trupami tymi żywią się wylęgłe później z jajek larwy. Usuwają padlinę, są więc bardzo użyteczne.

Grabla, *Grabstwo.* W starej polszczyźnie nie mówiono hrabia, lecz *grabia,* a brzmienie to pozostało dotąd jeszcze w tytułach: margrabia, murgrabia, burgrabia, falcgrabia; również mówiono i *grabina* w znaczeniu hrabiny.

Grabie — powszechnie znane narzędzie ręczne, mające zastosowanie w rolnictwie i ogrodnictwie. Używa się go do spulchniania i równania ziemi oraz do usuwania resztek roślinnych z przekopanej ziemi, do zgrabiania siana, kłosów, perzu i t. d. Grabie bywają albo drewniane, albo też żelazne. Do zgrabiania siana używa się grabi drewnianych, o gęstych zębach. *Grabie konne* służą do grabienia siana, do zbierania kłosów ze ściernisk i t. p. Budowa przyrządu bardzo prosta: umocowane z tyłu giętkie stalowe pręty zabierają źdźbła zbóż lub siano podczas ruchu przyrządu (ciągnionego przez konia). Skoro zbierze się dostateczna ilość siana, robotnik powożący z siedzenia, przy pomocy rączki podnosi grabie do góry, wskutek czego zgrabione kupki siana pozostają na łące. Przyrząd to bardzo użyteczny, lecz wymaga równego gruntu bez kamieni.

Grabież jest jedną z form przywłaszczenia sobie cudzego mienia. Należyte pojęcie o tem przestępstwie można wyrobić sobie tylko przy zestawieniu go z *kradzieżą,* której jest formą najbardziej spotęgowaną. Kradzież jest zabraniem cudzej własności, dokonanem pokryjomu. Gdy zaś owe zabranie cudzego mienia odbywa się jawnie, w obecności poszkodowanego lub innych ludzi, to czyn staje się *rabunkiem* albo grabieżą.

Grabowska *Elżbieta,* kochanka, a później tajemnie poślubiona żona Stanisława Augusta, ostatniego króla polskiego, osoba bardzo piękna, ale pozbawiona uczuć podnioślejszych i bez wartości moralnej.

Grabowski: 1) *Ambroży,* ur. r. 1782, um. 1867 r. Syn organisty w Kętach, przybył w r. 1797 do Krakowa i poświęcił się zawodowi księgarskiemu. W r. 1817 założył własną księgarnię. Zajmował się badaniem starożytnych zabytków krakowskich, opisał „Groby królów polskich", „Kraków i jego okolice" i wydał wiele innych pożytecznych książek. 2) *Bronisław,* ur. r. 1841, nauczyciel gimnazjalny w Częstochowie, pisarz i tłumacz wielu dzieł, wydawał od r. 1874 „Kalendarz ludowy częstochowski", badał zwyczaje ludu i t. d. 3) *Michał,* ur. r. 1805, um. r. 1863, jeden z pierwszych badaczy i znawców piśmiennictwa polskiego; rozprawami i dziełami, jak: „Myśli o literaturze polskiej", „Literatura i krytyka", tudzież całym szeregiem artykułów, umieszczanych po czasopismach, przyczynił się w swoim czasie znacznie do ugruntowania i zrozumienia narodowej poezji polskiej. Obok tego pisał Grabowski sam powieści, osnute na tle dziejów i życia Ukrainy: „Koliszczyzna i stepy", „Stannica Hulajpolska", „Pamiętniki domowe", „Pan Starosta Kaniowski", a w młodym wieku także poezje („Melodje ukraińskie") nie bez wartości. Używał często przybranego nazwiska *Edward Tarsza.* 4) *Stefan,* generał polski, walczył pod komendą Kościuszki w wojnie narodowej w r. 1794, był wzięty do niewoli i zesłany na Sybir. Uwolniony, wstąpił do legjonów i należał do wojsk Księstwa Warszawskiego. W wielkiej bitwie pod Lipskiem wpadł znowu w ręce rosyjskie. Potem służył w administracji wojskowej Królestwa Polskiego. Um. r. 1847.

Grabowski *Ignacy,* ur. 1866 r. w ziemi Płockiej, kształcił się w kraju i za granicą; obdarzony dużym talentem pisarskim, Grabowski pisuje przeważnie utwory dramatyczne wierszem i prozą, nowele i opowiadania. Dla teatru napisał: „Burza", „Bez wyjścia", „Rodzeństwo", „Franek Cygan", „Król Stanisław August", a ostatnio komedję „Sokół", odznaczoną na konkursie im. J. Słowackiego.

Grabski *Stanisław* — jeden z najwybitniejszych ekonomistów polskich. Urodził się w r. 1871 w Borowie w pow. Łowickim, po ukończeniu V gimnazjum w Warszawie, kształcił się na uniwersytetach w Warszawie, Berlinie, Paryżu i Bernie (w Szwajcarji). W r. 1894 uzyskał stopień naukowy doktora filozofji. Prace naukowe, ogłaszane z początku po niemiecku, zjednały mu uznanie wśród uczonych (zwłaszcza książka *Zur Erkenntnisslehre der Volkswirtschaftlichen Erscheinungen).* Z pośród licznych prac St. Grabskiego, ogłaszanych po polsku, najważniejsze są: obszerne dzieła o historji idei gospodarczych w Polsce w XIX w., rozprawa o teorji wartości (wydana przez Akademję Umiejętności), studja o polityce agrarnej oraz o historji wsi polskiej, i inne. Działalność profesorską rozpoczął St. Grabski jako docent uniwersytetu w Bernie, następnie był docentem uniwersytetu w Krakowie, profesorem akademji rolniczej w Dublanach, wreszcie w r. 1909 mianowany został profesorem zwyczajnym ekonomji politycznej na uniwersytecie we Lwowie. Obok pracy naukowej, St. Grabski bierze czynny udział w życiu politycznem, jako jeden z przywódców stronnictwa demokratyczno-narodowego w Galicji.

Grabski *Władysław* (brat Stanisława), urodził się w r. 1873 w Borowie, w pow. Łowickim; kształcił się w gimnazjum V w Warszawie, a następnie na wydziale rolniczym uniwersytetu w Halli (w Niemczech) i w szkole nauk politycznych w Paryżu. Po powrocie do kraju, Wł. Grabski niebawem wyróżnił się jako gorliwy pracownik w stowarzyszeniach rolniczych, równocześnie zaś począł ogłaszać szereg prac naukowych z zakresu spraw rolnych; z pod pióra jego wyszła dwutomowa „Historja Towarzystwa Rolniczego", będąca właściwie historją sprawy włościańskiej w Królestwie Polskiem w w. XIX, „Materjały do sprawy włościańskiej" (t. I), „Stosunki służbowe robotniczo-rolne" i wiele innych. Wybierany na

posła do I, II i III Izby Państwowej, jako kandydat stronnictwa demokratyczno-narodowego, Wł. Grabski poświęcił się pracy parlamentarnej, zwłaszcza rozważanym w Dumie zagadnieniom ekonomicznym i finansowym, i wydał w ostatnich czasach szereg broszur i rozpraw z tej dziedziny (między innemi cenne prace o udziale Królestwa Polskiego w dochodach i wydatkach państwowych).

Grabów: 1) osada w gub. Kaliskiej, powiecie Łęczyckim, blisko Neru, odległa o 2 mile od Łęczycy. 2) Grabów nad Odrą.

Graca—narzędzie używane w ogrodnictwie, składające się z długiego trzonka i osadzonego na niem poprzecznego żelaznego ostrza. Narzędzie to służy do oczyszczania z chwastów dróżek, ścieżek i t. p. Wyrabiają także i konne grace. Gracą nazywają także narzędzie żelazne trójkątne z rękojeścią, służące do rozrabiania wapna.

Gracja. Tak nazywano w Rzymie boską niby istotę, uosobienie wdzięku, wesołości i t. p. Pierwotnie znano trzy tylko gracje, z czasem namnożyło się ich więcej. Dzisiaj zowiemy gracją każdy wdzięk, a przedewszystkiem niewieści.

Grad i krupy — są mniej częstą postacią opadu niż np. śnieg, deszcz, rosa. Powstają skutkiem zaburzeń w wyższych warstwach atmosfery. Ziarnka gradu bywają tak drobne, jak ziarnka pieprzu, ale dochodzą niekiedy wielkości jaja gęsiego. Ziarnko gradu składa się z jądra jakby śnieżnego, otoczonego większą lub mniejszą ilością powłoczek lodowych; postać ma nieforemną, zbliżoną do kulistej. W klimacie umiarkowanym grad częściej się zdarza, niż w gorącym i zimnym i częściej w dzień, aniżeli w nocy; u nas grad pada najczęściej w lecie; zwykle krótko, nie dłużej nad kilka, najwyżej 15 minut; wypada z niewielkiej przestrzeni nieba, z jednej jakiejś grupy chmur i wskutek tego okolica dotknięta klęską gradową bywa to zwykle wąska smuga. W jak sposób powstaje grad, nie wyjaśniono dotąd dostatecznie. Ziarnka *krup* lub *kaszki* są mniejsze, niż gradowe, składają się wyłącznie z bryłek śnieżnych, bez powłoki lodowej. Zdarzają się najczęściej wczesną wiosną lub późną jesienią, zwykle pomięszane z deszczem.

Gradacja, ob. *Stopniowanie*.

Gradec, ob. *Graz*.

Graduał, wyjątek z psalmu, śpiewany podczas mszy pomiędzy Epistołą i Ewangelją.

Gradus (z łacińskiego), w budownictwie wyraz rzadko używany, oznacza stopień schodów; także stopnie podstaw pod świeczniki na ołtarzach.

Graficzny (z grec. *grafein*—pisać), tyczący się pisma lub rysunku, stąd *figury graficzne*, to jest: znaki piśmienne, rysunkowe. *Obraz graficzny, przedstawienie graficzne*—wyobrażenie rysunkowe danych liczebnych, zebranych z obserwacji lub z dochodzenia statystycznego. *Sztuki graficzne*—sposoby uwielokrotnienia pisma, zatem drukarstwo, litografja, drzeworytnictwo, miedziorytnictwo.

Grafika, w najogólniejszem znaczeniu jest to sztuka rysowania, malowania, wreszcie pisania. W znaczeniu ściślejszem jest to sztuka pisania znaków, służących do wyrażania pojedyńczych dźwięków danego języka.

Grafit — krystaliczna odmiana czystego węgla. Występuje w naturze dość często w postaci żył w ziemi, mianowicie w Czechach, na Morawji, w Dolnej Austrji, w Styrji, w Anglji, w Kalifornji i t. d. Spala się bardzo trudno, kwasy nie działają nań. Używa się do fabrykacji ołówków, a zmieszany z gliną do wyrobu tygli ogniotrwałych (t. zw. pasawskich); nacierają nim żelazo w celu ochronienia go od rdzewienia.

Grafjon, narzędzie używane do rysunku, składa się z trzonka, na którym osadzone są nieruchomo, złączone śrubką, dwie płaskie, stalowe nóżki, zwężające się ku końcom i zaostrzone, pomiędzy które wprowadza się tusz, służący do wykonania rysunku.

Grafologja. Tak nazywa się sztuka odgadywania charakteru człowieka z jego pisma. Grafologja służy dotąd raczej do zabawki, aniżeli do poważnych celów.

Grafometr, ob. *Dioptra*.

Graham *Tomasz*—chemik angielski, ur. 1805 r., um. 1869 r.; badał głównie prawa dyfuzji (ob.) oraz własności gazów; dokonał kilku ważnych wynalazków w dziedzinie chemji. — *Chlebem Grahama* nazywają chleb wypiekany z śrutowanej pszenicy. Chleba tego używają przeważnie cierpiący na żołądek.

Grajcar (po niem. *Kreutzer*) — niedawno wycofana z obiegu drobna moneta austrjacka, stanowiąca 100-ą część guldena (ob.); obecnie 2 halerze.

Grajewo, osada w gub. Łomżyńskiej, stacja pograniczna i komora celna na drodze żelaznej z Brześcia Litewskiego do Królewca.

Grajnert *Józef*, poeta i pisarz, przedewszystkiem ludowy. Urodzony w roku 1831 we wsi Kowalach w Wieluńskiem, od młodu pokochał lud i poświęcił mu swoje pióro. Napisał pomiędzy innemi: „Podarek dla ludu naszego“, „Historja o Gabrjelu Hołubku“, „Dziwne przygody Lorka Ślązaka“, „Rok w pieśni“. Przez kilka lat był wydawcą i redaktorem wielce zasłużonego czasopisma ludowego w Warszawie, pod tytułem *Zorza*.

Grakchowie, *Gracchi* — *Tyberjusz* i *Gajus*, Rzymianie, synowie znakomitego rodu Sempronjuszów. Zachęcała ich do czynów matka Kornelja. Wywołali oni w Rzymie rozruchy i dali początek zaciętej walce między stronnictwami arystokratycznem i demokratycznem. Tyberjusz zginął w starciu ulicznem w roku 133, Gajus kazał się zabić wiernemu niewolnikowi w roku 121. Działalność ich polityczna skierowana była ku wewnętrznej reformie państwa, mającej na celu podniesienie z upadku średnich i najniższych warstw obywatelstwa rzymskiego.

Gralewski *Jan*, ksiądz, ur. 1868 r. w gub. Płockiej, kształcił się w gimnazjum III w Warszawie, a następnie w warszawskiem seminarjum duchownem. Po otrzymaniu święceń kapłańskich, spędził rok na prowincji, następnie przeniósł się do Warszawy, gdzie niebawem został prefektem w szkole realnej, jednocześnie zaś udzielał lekcji religji w szkołach prywatnych. Po zgonie ś. p. księdza Krupińskiego, ks. Jan Gralewski mianowany został rektorem kościoła po-pijarskiego w Warszawie. Młody kapłan zasłynął niebawem jako złotousty kaznodzieja, którego nauki ściągały tłumy inteligencji i młodzieży. Wybierany na posła do I i do II Dumy, ks. Jan Gralewski poświęcił się zagadnieniom szkolnictwa i niejednokrotnie przemawiał z trybuny parlamentarnej w sprawach, dotyczących tej dziedziny. W ostatnich czasach ks. Gralewski założył w okolicach Warszawy wzorowy zakład wychowawczy, oparty na najnowszych wskazaniach nauki pedagogicznej W okresie istnienia Polskiej Macierzy Szkolnej, ks. Gralewski należał do liczby jej kierowników, jako członek zarządu tej instytucji.

Gram—jednostka wagi systemu metrycznego, ciężar jednego centymetra sześciennego wody dystylowanej przy 4° ciepła;—prawie 1/13 łuta.

Gramatyka jest nauką o właściwościach danego języka w mowie i piśmie. Dzieli się na: 1) *Głosownię*, czyli *fonologję* lub *fonetykę*, t. j. naukę o dźwiękach (głoskach), ich naturze i przemianach, którym ulegały i ulegają w wymawianiu. 2) *Morfologję*—naukę o tworzeniu się wyrazów, oraz ich odmianach, i stąd dzieli się na dwie części: a) *słoworód* lub *etymologję* (o tworzeniu się wyrazów) i b) naukę o odmianach czyli *fleksję* (o deklinacji i kon-

jugacji). 3) *Składnię (sintaxis)*, naukę o zwrotach, właściwych danemu językowi, o budowie zdań, wzajemnym stosunku jednych jego części do drugich. W zakres gramatyki wchodzi też *pisownia (ortografja)*, zawierająca zastosowanie w *piśmie* zasad, wyłożonych w poprzednich działach gramatyki. Zadanie gramatyki może być czysto praktyczne, gdy podaje ona przepisy, jak danym językiem mówić i pisać należy, albo też teoretyczne, naukowe—i wtedy wyjaśnia nam rozwój danego języka przez ciąg stuleci; gramatyki takie noszą nazwę *historycznych*. *Gramatyką porównawczą* nazywa się taka, która objaśnia zjawiska danego języka przez porównywanie z jednym lub kilku innymi językami; wykazuje ich stosunek wzajemny, wpływ, zależność, pochodzenie.

Gramofon, ob. *Fonograf*.

Gran, ob. *Aptekarskie wagi*.

Granada, nazwa kraju i jego stolicy w południowej Hiszpanji. Miasto liczy 80.000 mieszkańców; leży w żyznej dolinie u stóp śnieżnych gór Sierra-Nevada i zalicza się do najbogatszych i najpiękniejszych w Hiszpanji. Granada była niegdyś stolicą arabskich kalifów i liczyła blisko pół miljona mieszkańców; ruiny wspaniałych pałaców (Alhambra i Alkazar) dają tylko blade wyobrażenie o przepychu jej w owych czasach. Hiszpanie zdobyli Granadę w roku 1492.

Granat—kamień barwy ciemno-czerwonej; napotyka się w skałach w postaci ziarn lub brył krystalicznych, często znacznej wielkości; skład chemiczny bardzo skomplikowany, główny składnik krzemionka. Z wielu odmian najwyżej ceniony jest granat szlachetny, przezroczysty, wiśniowo-czerwony, używany w jubilerstwie. Tańszy znacznie jest granat czeski (pyrop), z którego robią naramienniki, naszyjniki i t. p. przedmioty do ozdoby. Bywają także granaty zielone, cynamonowo-różowe (kanele), a nawet zupełnie czarne (melanit). Wszystkie te odmiany są jednak małej wartości.

Granat zwyczajny—drzewko z rodziny *mirtowatych*, którego owoce, zwane granatami, są jadalne: zawierają pod twardą i suchą skorupą liczne nasiona,

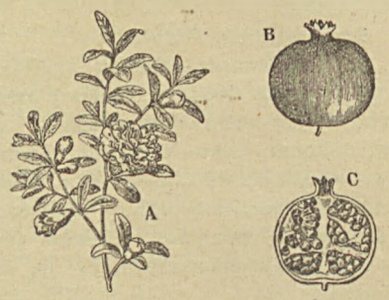

Fig. 27. Granat. A gałązka kwitnąca; B owoc; C jego przecięcie podłużne.

otoczone przejrzystym, soczystym, różowym miękiszem, o smaku przyjemnym kwaskowym, lekko ściągającym. Hodują je we Francji i w Hiszpanji.

Granat—pocisk działowy, stożkowato-walcowatej postaci, z lanego żelaza lub stali, wydrążony wewnątrz i wypełniony prochem albo innym jakim materjałem wybuchowym. Z przodu granatu mieści się przyrząd, podobny do dużego kapiszona, w którym znajduje się masa piorunująca. Kiedy taki pocisk uderzy o twardy cel, jak np. o mur, wał lub powierzchnię ziemi, wówczas kapiszon eksploduje i zapala nabój prochu, umieszczony wewnątrz. Wybuch rozrywa ściany granatu na wielką liczbę mniejszych i większych odłamków, które rozlatują się na wszystkie strony, sprawiając zniszczenie. Dawniej używano granatów ręcznych. Oddziały wojska, używające granatów, nazywano *grenadjerami*.

Grandowie (hiszp. *grandes*), od XIII wieku w Kastylji tytuł najznakomitszych członków rodzin wyższej szlachty, którym służyło pierwszeństwo do najwyższych godności w państwie; później szlachtę dworską podzielono na 3 klasy

grandów. Podczas rewolucji godność grandów została zniesiona, następnie wznowiona wskutek przywrócenia dawnego porządku rzeczy; nie posiadają jednakże dawnych przywilejów.

Graniastosłup, bryła w kształcie słupa, którego ściany boczne są równoległobokami. Może być trójścienny, czworo-ścienny i t. d. Graniastosłup jest prosty, jeśli wszystkie jego ściany są prostokątami, inaczej jest skośny. Graniastosłup nazywa się także *pryzmatem*.

Granica w rozumieniu prawnem oznacza linję, otaczającą część powierzchni ziemi, do kogoś należącą. Naruszenie granicy, jako naruszenie własności, tworzy podstawę do skargi o granicę. Granice między dwoma państwami mogą być naturalne (rzeki, góry, morza) albo sztuczne, t. j. wykreślone na mapie i pociągnięte od kopca do kopca. Naruszenie granicy, jej przekroczenie, bywa powodem częstych nieporozumień międzynarodowych, których skutkiem bywa czasami wypowiedzenie wojny. Dla obrony granic wznoszą państwa twierdze graniczne, mające na celu przeszkodzić nagłemu wtargnięciu nieprzyjaciela i nie pozwolić mu na marsz i rozwinięcie sił zbrojnych.

Granica, punkt graniczny, zwany dawniej *Maczki*, w gub. Piotrkowskiej, pow. Będzińskim, na granicy cesarstwa Austrjackiego, posiada komorę celną i główną stację drogi żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej.

Granit—jest to skała złożona z kryształów trzech minerałów: *miki, kwarcu i szpatu polnego*. Pierwszy i ostatni z tych minerałów miewają różne barwy; stąd rozmaitość barw granitu: bywają czerwone, szare, zielone, fijoletowe, czarne. Granit spotyka się we wszystkich łańcuchach gór. Większa część *głazów narzutowych*, spotykanych u nas w północnej części kraju, składa się z granitu, naniesionego niegdyś z Finlandji i Skandynawji. Użytkowanie z granitu jest dość ograniczone, ponieważ wskutek twardości, nie łatwo go obrabiać; używają go na budowle, na fundamenty, filary mostów, na flizy do wykładania chodników, bruki i t. p. Granit na powietrzu wietrzeje wskutek rozkładania się szpatu polnego, który pod wpływem wilgoci i kwasu węglowego, wody i powietrza, stopniowo rozsypuje się w glinę.

Granulacja—ziarniste gruczołki, tworzące się na wewnętrznej stronie powiek i na gojących się ranach. Ob. *Ziarnina*.

Grasować (z łac.)—szerzyć się, panować (o chorobach); włóczyć się, nawiedzać często, przebywać w jakiej miejscowości w celu grabieży. — *Grasant*—łupieżca, grabieżca.

Gratis (z łac.) — bezpłatnie, darmo.

Gratulacja (z łac.)—powinszowanie, życzenie.

Gratyfikacja — dodatkowe wynagrodzenie, wypłacane urzędnikom i oficjalistom, niezależnie od stałego uposażenia.

Gravelotte, wieś w Lotaryngji, położona o 11 klm. na zachód od Metzu, pamiętna bitwą, stoczoną 18 sierpnia 1870 r. pomiędzy wojskami francuskiemi a niemieckiemi, w której Francuzi stracili 13.000 ludzi i prawie tyleż Niemcy.

Grawerowanie, ob. *Rytownictwo*.

Grawitacja, ob. *Ciążenie powszechne*.

Graz (po słowieńsku *Gradec*), miasto stołeczne Styrji, nad rzeką Murą, liczy 140.000 mieszk.; rezydencja namiestnika, sejmu, wydziału krajowego styryjskiego, najwyższego sądu krajowego, tudzież biskupa. Miasto odznacza się pięknem położeniem i ładnemi ulicami; posiada liczne i rozmaite fabryki, ożywiony handel, wiele różnych instytucji społecznych i dobroczynnych; z zakładów naukowych: uniwersytet, wyższą szkołę techniczną, akademję handlową.

Grażdanka (pismo świeckie), nazwa liter i czcionek rosyjskich, jakiemi od czasów Piotra W., mianowicie od r.

1708, aż dotąd drukują się książki rosyjskie. Litery te są przeróbką dawnego pisma starosłowiańskiego albo cerkiewno-słowiańskiego, zwanego *cyrylicą* (ob.), używanego w Rosji od czasu wprowadzenia tam ksiąg religijnych staro-słowiańskich, t. j. od połowy wieku XI-go.

Grążel—roślina, ob. *Grzybień.*

Grdyka, ob. *Krtań.*

Grecja — królestwo konstytucyjne w Europie, obejmujące południową część półwyspu Bałkańskiego i wyspy przyległe (Cyklady, Eubea i inne); obszar jej wynosi około 65.000 kil. kwadr. z 2.632.000 mieszk.; ludność Grecji stanowią Nowo-Grecy, nazywający się sami Hellenami, a kraj swój Helladą; są oni potomkami dawnych Hellenów z domieszką krwi słowiańskiej. Grecja jest krajem górzystym i skalistym, o glebie nieurodzajnej, miejscami tylko przydatnej do uprawy; znaczniejszych rzek nie posiada; klimat ciepły i przeważnie suchy; rolnictwo, handel i przemysł rozwinięte słabo. Głównymi przedmiotami wywozu są rodzynki, wino greckie, jedwab, gąbki i oliwa. W ostatnich latach powstało w Grecji kilka dróg bitych i linji kolejowych, oraz żeglowny kanał Koryncki, oddzielający półwysep Peloponez od reszty kraju i przecinający Grecję w najwęższem jej miejscu (3 kilometry) na przesmyku Korynckim. Słynne w starożytności miasta i porty greckie nie mają dziś prawie żadnego znaczenia i są niewielkiemi miasteczkami, albo zgoła wioskami; tylko *Ateny*, stolica kraju, w ostatnich czasach podniosły się nieco. — *Grecja starożytna*, zwana *Helladą*, zajmowała niemal cały półwysep Bałkański, liczne wyspy na morzach przyległych oraz Azję Mniejszą i południe Włoch. Dzieliła się na wiele krain i państw samodzielnych. Grecję północną tworzyły Epir i Tessalja; środkową: Akarnanja, Etolja, Lokryda, Tokis, Beocja i Attyka; południową wreszcie, czyli Peloponez, składały: Arkadja, Achaja, Elida, Messenja, Lakonja i Argolida. Mieszkańcy Grecji starożytnej—*Hellenowie*, stali na wysokim poziomie kulturalnym. Przodowały zwłaszcza dwa plemiona i państwa: plemię doryckie w Lakonji i jońskie w Attyce. Lakonja zawojowała wkrótce prawie cały Peloponez. Stolica Lakonji. Sparta, była otwartym obozem; Spartanie żyli razem, spożywali pożywienie żołnierskie i ćwiczyli się w robieniu bronią. Zwali się także Lacedemończykami. Na czele państwa stało dwuch królów i rada starszych (geruzja). Zgromadzenie wszystkich obywateli (apellai) zatwierdzało jej wnioski i wybierało urzędników (eforów). Za twórcę praw swoich uważali Likurga.—Attyce nadał nowy ustrój Solon (ob.). Na czele państwa stali (po ustąpieniu królów) archontowie, areopag (rada starych), Wielka Rada (bule z 500 członków) i zgromadzenie ludowe (ekklesia). Były to urządzenia demokratyczne, które zapewniały ludowi wielki udział w władzy. Po kilkakrotnych usiłowaniach wybitnych obywateli (jak tyran Pizystrat) zapanowania nad Attyką, wprowadzono prawo (t. zw. ostracyzm), które pozwalało każdego obywatela niebezpiecznego dla państwa wydalić z kraju za pomocą głosowania powszechnego. Prócz Aten i Sparty rozwinęły się także Teby w Beocji. Przez ogniową próbę przeszły państwa greckie, kiedy Persowie rozpoczęli wojny z Grekami, podbili osady greckie w Azji Mniejszej, a potem napadli na Grecję. *Z wojen perskich* wyszła jednakże Grecja zwycięzko (Miltiades odparł ich pod Maratonem 490 r., Spartanie bronili się dzielnie pod Termopilami, Temistokles rozbił okręty perskie pod Salaminą 480 r.). Wskutek tych wojen wzrosło ogromnie znaczenie Ateńczyków, którzy odtąd przez wiek cały stoją na czele związku morskiego Greków. Ateny rozwijają się wspaniale za czasów *Peryklesa;* kwitną tam sztuki, nauki i dobrobyt. Wskutek tego wzrasta zawiść Spartan do Ateńczyków i wybucha w końcu długa bratobójcza *wojna peloponeska* (od r. 431 do 404). Ateńczycy tracą w niej swoje pierwszeństwo (hegemonję) wśród Greków; przechodzi ono na Spartę, która go także długo utrzymać nie może. Persowie mieszają się znowu w sprawy greckie. Chwilowo zyskują sobie Teby przewagę, a Epaminondas walczy zwycięsko na ich czele. Niebawem jednakże, korzystając z wewnętrznych niepokojów, rozpoczyna podbój Grecji *Filip,* król *macedoński* i dokonywa go w r. 338 przed nar. Chr. w bitwie pod Cheroneją. Syn jego, Aleksander Wielki, prowadzi Greków na Persów. Po upadku jego państwa tworzą się w Grecji, zawisłej od Macedonji, związki polityczne (achajski, etolski). W r. 146 przed nar. Chryst. zawojowali Grecję Rzymianie i zamienili ją na swoją prowincję. W kilkaset lat potem powstało tu nowe państwo *Bizantyńskie* (ob. *Bizancjum),* którego dzieje są poniekąd dalszym ciągiem starożytnej Grecji. W tym czasie kraj zalały liczne rzesze Gallów, Słowian i in.; ludność dawniejsza znikła prawie zupełnie lub zmieszała się z przybyszami. Po starożytnych Grekach pozostały liczne zabytki sztuki i piśmiennictwa, świadczące o potędze ich ducha i niepospolitych zdolnościach ich umysłu. We wszystkich gałęziach wiedzy wydali oni mężów znakomitych, których dzieła do dziś są podziwiane. — *Język grecki,* należący do wielkiej gałęzi języków indo-europejskich czyli aryjskich, dzielił się w starożytności na narzecza: doryjskie, eolskie i jońskie; był nadzwyczaj wykształcony i do dziś w szkołach używają go jako środka do rozwijania umysłów młodzieży, której otwiera przystęp do arcydzieł stworzonych przez starożytnych Greków.—*Literatura grecka,* do dziś jeszcze podziwiana, miała licznych przedstawicieli; w okresie najdawniejszym (do wojen perskich) najwybitniejszymi poetami byli: Homer, Hezjod, Pindar, Ezop, Safo; uczonymi (filozofami): Tales, Pitagoras; w epoce średniej (do r. 300 przed nar. Chr.) poeci: Eschylos, Sofokles, Eurypides, Arystofanes; filozofowie: Demokryt, Sokrates, Platon, Arystoteles, Diogenes, Epikur; dziejopisarze: Herodot, Tucydydes, Ksenofont; znakomitym mówcą był Demostenes; w ostatnim okresie, przed upadkiem Grecji zasłynął poeta Teokryt i uczeni: Polybios, Plutarch, Strabon, Ptolomeusz, Archimedes.—*W sztuce,* zwłaszcza w budowniczej, i rzeźbie byli Grecy wzorem dla wszystkich następców. Sposoby ich budowania (style dorycki i joński) naśladowano powszechnie. W epoce Peryklesa wystawiono w Atenach prześliczne świątynie na Akropolis (Propyleje, Partenon) i teatry. Fidjasz zasłynął jako najznakomitszy rzeźbiarz.—*Nowa Grecja.* Po upadku Rzymu stanowiła Grecja część cesarstwa Bizantyńskiego; za wojen krzyżowych powstały w niej niektóre drobne państewka rycerzy francuskich. Turcy, zawojowawszy cesarstwo Bizantyńskie, podbili także wkrótce Grecję, która od r. 1460 do r. 1828 podlegała sułtanom (Peloponez należał od 1699 r. do 1718 r. do Wenecji). Ze zmieszania się różnych ludów utworzyła się nowogrecka ludność, która dopiero z końcem XVIII wieku rozpoczęła usiłowania, celem wyzwolenia się z niewoli tureckiej. Powstały liczne związki polityczne (heterje), które wywołały w r. 1821 *wojnę o niepodległość Grecji.* Narody europejskie pospieszyły z pomocą Grekom, a Rosja, Anglja i Francja zawarły w tym celu układ i pobiły Turków na morzu pod Navarynem w r. 1827. Grecja osiągnęła w r. 1828 niepodległość, a po wojnie rosyjsko-tureckiej ogłoszono ją w r. 1830 królestwem. Królem Grecji uznały mocarstwa *Ottona,* księcia bawarskiego (w r. 1832), który zamieszkał w Atenach i nadał krajowi w r. 1844 konstytucję.

Wskutek zamieszek w r. 1862 utracił Otton tron. Zgromadzenie Narodowe powołało na następcę jego księcia Wilhelma duńskiego, który objął rządy jako Jerzy I. Za zachowanie neutralności podczas wojny rosyjsko-tureckiej r. 1877—1878 otrzymała Grecja część Epiru i niemal całą Tessalję. Wojna z Turcją w r. 1897, gdyby nie pośrednictwo mocarstw europejskich, przyprawiłaby Grecję o utratę części kraju. W r. 1898 następca tronu greckiego ks. Jerzy, został gubernatorem wyspy Krety. Ostatnie rozruchy i spiski polityczne w Grecji, których świadkami jesteśmy, doprowadzić mogą do poważnych zmian w ustroju tego państwa.

Grecki ogień, mieszanina palna i wybuchająca, wzmiankowana już w r. 330 za Konstantyna Wielkiego. Składała się zapewne z saletry, siarki, węgla, smoły, żywicy, oleju, ale skład ten w różnych czasach ulegał zmianie. Używano greckiego ognia jako środka wojennego, np. w r. 678 przeciw Arabom podczas oblężenia Konstantynopola.

Greckie cesarstwo, ob. *Bizancjum.*

Grecko-katolicki Kościół, inaczej *Kościół Wschodni,* a w Rosji zwany *K. Prawosławnym* powstał w wieku XI (1054 r.) przez oderwanie się pewnej części wyznawców od Kościoła Katolickiego. Nie uznaje on powagi papieża w rzeczach wiary, odrzuca istnienie czyśca, dogmat o Niepokalanem Poczęciu Najśw. Marji Panny i dogmat o pochodzeniu Ducha Świętego od Boga Ojca i Syna Bożego; odprawia nabożeństwa w języku ojczystym mieszkańców danego kraju i udziela Komunji pod dwiema postaciami. Wyznawcami kościoła grecko-katolickiego są: Rosjanie, Grecy, Serbowie i Bulgarzy. — Duchowni kościoła wschodniego noszą długie włosy, spadające na plecy, nie golą bród i wchodzą w związki małżeńskie.

Grecko-unicki Kościół. Po ostatecznym podziale Kościoła chrześcijańskiego na Wschodni, czyli Grecki (prawosławny) i Zachodni, czyli Rzymsko-katolicki—papieże rzymscy dążyli nieustannie do ponownego połączenia obydwuch odłamów. Parokrotne próby nie odniosły pożądanego skutku; najpomyślniej powiodła się zamierzona oddawna *unja* dopiero na soborze Florenckim w r. 1439. Przybyli na ten sobór duchowni obrządku greckiego zgodzili się na połączenie z kościołem rzymsko-katolickim i uznanie papieża za głowę Kościoła pod warunkiem, że nabożeństwa będą odprawiane przez nich nie po łacinie, lecz w języku narodowym (t. j. greckim lub słowiańskim), że Komunja św. udzielana będzie pod dwiema postaciami i że duchowni będą mogli żenić się przed otrzymaniem święceń kapłańskich, ale tylko raz jeden; dogmaty Kościoła katolickiego, jak: naukę o pochodzeniu Ducha św., naukę o czyścu i t. p. przyjęto całkowicie. *Unja* ta jednak nie została uznana przez wszystkich wyznawców Kościoła wschodniego. W Polsce wprowadzono ją wśród Rusinów dopiero w r. 1596 na zjeździe w Brześciu Litewskim, a następnie potwierdzono w r. 1720 na zjeździe w Zamościu. Tym sposobem utworzył się u nas oddzielny Kościół *grecko-unicki,* zwany także *Kościołem katolickim obrządku greckiego.* Po upadku Polski unja na Litwie i Rusi zniesiona została w r. 1839, a w gub. Lubelskiej i Siedleckiej w r. 1875. Wyznawców jej zmuszono do przyjęcia prawosławia. Po ogłoszeniu tolerancji religijnej w d. 30 kwietnia 1905 r., większość dawnych unitów wróciła na łono kościoła katolickiego.

Greenwich (czyt. *Grynicz),* miasto w hrabstwie Kent, na prawym brzegu Tamizy, stanowi przedmieście Londynu i sławne jest z obserwatorjum narodowego, wystawionego w r. 1675, przez które astronomowie angielscy, a za nimi wszyscy inni przeprowadzają pierwszy południk.

Gregaryny — mikroskopijne drobne żyjątka z typu pierwotniaków. Ciało ich ma kształt robakowaty, wewnątrz składa się z ziarnistej protoplazmy z jądrem, na zewnątrz zaś otoczone jest powłoką bez rzęs. U niektórych gatunków przedni koniec ciała oddzielony jest od reszty i tworzy jakby główkę z haczykami. Wszystkie gregaryny są pasorzytami, mieszkają w przewodzie pokarmowym, oraz innych organach wewnętrznych zwierząt kręgowych i bezkręgowych, zwłaszcza wijów i owadów. Poruszają się, kurcząc ciało; pobierają tylko płynny pokarm, który przenika do wnętrza przez zewnętrzną powłokę. Niektóre gatunki, napastujące człowieka, mogą stać się nawet powodem jego śmierci.

Gregorjański kalendarz, ob. *Kalendarz.*

Gregorjański śpiew, poważny śpiew kościelny jednogłosowy, nie oznaczony ścisłym taktem, zaprowadzony przez papieża Grzegorza Wielkiego.

Gregorowicz *Jan Kanty,* ur. 1818 r. w Warszawie, zm. 1890, powieściopisarz i publicysta. Uczęszczał do szkół pijarskich, a potem zamieszkawszy w Sandomierskiem zbliżył się do ludu wiejskiego, poznał jego obyczaje, poglądy, wierzenia i postanowił pracować dla podniesienia jego oświaty i dobrobytu. Osiadłszy w Warszawie 1849 r., oddał się pracy literackiej i publicystycznej. Redagował „Gazetę Rolniczą", „Gazetę Codzienną", „Wolne żarty", pismo dla ludu p. t. „Kmiotek" wreszcie „Tygodnik Mód i Powieści" oraz pismo dla młodzieży p. t. „Przyjaciel dzieci". Pod jego redakcją pismo to doszło do wysokiego stopnia doskonałości, ulubione przez małoletnich czytelników. Dla ludu pisywał pod pseudonimem *Janka z Bielca;* wydawał „Książeczki obrazkowe", „Elementarze", „Obrazki historyczne" i t. d., które w okresie przedpowstaniowym w wielkiej ilości rozchodziły się po kraju. Cicha jego praca przyniosła krajowi, może niedostatecznie docenione, plony.

Greifenberg, kąpiele żelazisto-alkaliczne w Wyższej Bawarji, nad jeziorem Ammer.

Gremjum, wyraz łaciński, dosłownie oznaczający łono, w przenośni zaś: komplet, grono osób. *In gremio* — w komplecie.

Gremplowanie. Do wyrobu sukien, kortów i wogóle materjałów włochatych nie używa się nitek gładkich; chcąc je pokryć włoskami i uczynić je nierównemi, czeszą je twardą szczotką lub walcem, nabitym igłami, dla podniesienia w górę możliwie wielkiej ilości włókienek lub włosków. Ta właśnie czynność czesania zowie się gremplowaniem. Włoski owe, po utkaniu materjałów, splatają się z sobą, dając tkaninę gęstszą i bardziej zbitą. Czynność, która ma na celu możliwie najdokładniejsze splątanie owych włosków, zowie się *folowaniem.* Folowanie zatem jest niejako dalszym ciągiem gremplowania: pierwszego dokonywamy na tkaninie, drugiego na nitkach.

Grenadjer—żołnierz wyborowych oddziałów piechoty. Nazwa pochodzi od wyrazu *granat,* pierwotnie bowiem grenadjerzy byli uzbrojeni w ręczne granatki, używane do rażenia nieprzyjaciół podczas szturmu.

Grenlandja, największa wyspa, obejmująca z górą 2 miljony kilometrów kwadratowych, znajduje się na północ od Ameryki Północnej, oddzielona od niej cieśniną Davisa i Baffina. Prawie cała Grenlandja leży w strefie zimnej i jest, jeżeli nie najzimniejszym, to najbardziej lodowatym krajem świata; płyta lodowa, pokrywająca całą Grenlandję, z wyjątkiem wybrzeży, gruba jest do 2.000 metrów. Kraj, słabo zaludniony, posiada na zachodniem wybrzeżu w kilkudziesięciu wioskach do 10.000 mieszkańców—Eskimów, trudniących się połowem ryb i wielorybów. Mieszka tam

też kilkuset Duńczyków. Grenlandja stanowi własność Danji.

Gribojedow *Aleksander,* pisarz dramatyczny rosyjski, ur. 1793 r. w Moskwie, minister pełnomocny przy dworze perskim; zamordowany w Teheranie podczas rewolucji 1829 r. Najsławniejszym jego utworem jest komedja w 4 aktach pod tyt. „Gorie ot uma".

Grieg *Edward,* głośny kompozytor norweski, ur. r. 1843 w Bergen. Napisał koncerty na fortepjan, sonaty, pieśni, kwartet smyczkowy i inne. Grieg jest przedstawicielem szkoły czysto norweskiej, opartej na motywach narodowych. Dzieła jego, zwłaszcza pieśni i chóry, służą jako czynnik propagandy politycznej w Norwegji.

Grillparzer *Franciszek* (ur. 1791 r. w Wiedniu, um. 1871 r. tamże), wybitny i płodny dramaturg niemiecki; sztuki jego bardzo są cenione przez Niemców.

Grimm: 1) *Jakób Ludwik,* ur. r. 1785, um. r. 1863, sławny uczony niemiecki, wydał znakomitą gramatykę, historję i słownik języka niemieckiego, mitologję i starożytności niemieckie, a w końcu podania niemieckiego ludu i znany powszechnie zbiór bajek dla dzieci, przełożony na język polski. 2) *Wilhelm Karol,* ur. w r. 1786, um. r. 1859, brat poprzedniego, uczestnik i towarzysz jego pracy, znakomity badacz języka i starożytnej literatury niemieckiej.

Grobla — nasyp mocny, o ścianach mniej więcej regularnych, zbudowany z kamieni, ziemi, drzewa, gliny, faszyny i t. p., przeznaczony do zatrzymywania wód przy młynach, zwracania ich w żądanym kierunku, do wzmacniania brzegów rzek. Grobla wybudowana na błotach i trzęsawiskach stanowić może mocną, dogodną drogę. Zwykle budują ją na fundamencie z kamieni. Groble często zaopatrywane bywają w szluzy.

Groch—rodzaj roślin z rodziny *strąkowych* (motylkowatych), obejmujący rośliny zielne, roczne, o łodygach najczęściej łażących lub wspinających się, liściach nieparzysto-pierzastych, o listkach jajowatych lub owalnych, strąkach jednokomorowych, wielonasiennych. Groch *polny* rośnie dziko w Europie południowej i na Podolu; kwiaty ma białe, niewielkie; zasiewają go często na paszę dla drobiu; od niego prawdopodobnie przez hodowlę powstał groch *zwyczajny,* uprawiany w całej Europie, którego dwie widujemy odmiany: jedną kwitnącą biało i wydającą ziarna białe, drugą mającą kwiaty brudno purpurowe lub błękitnawe, nasiona buro upstrzone, mniej smaczne i mniej pożywne; oprócz tego liczne odmiany pielęgnują w ogrodach, jak groch *cukrowy, wielkogroch,* groch *bałdaszkowy (bukietowy, wieńcowy), kwadratowy, karłowaty* i inne. Ziarna grochu należą do roślin bardzo pożywnych, zawierają bowiem wiele mączki (w zielonych 12, w dojrzałych 50 odsetek) i materji azotowych (w zielonych 5—6, w dojrzałych 22 odsetki); łodygi zaś z liśćmi (grochowiny) stanowią wyborny pokarm dla bydła. *Groch czarny,* ob. *Wyka, groch włoski* albo *turecki,* ob. *Fasola, groch wilczy,* ob. *Lucerna.*

Grochodrzew, ob. *Robinia.*

Grochownik *(Caragana)* — roślina strąkowa o kwiatach żółtych, podobna do akacji. Gatunek jej *grochownik drzewiasty,* pochodzący z Syberji, hodowany bywa u nas w ogrodach pod nazwą *akacji syberyjskiej.* Inny gatunek—*grochownik krzewiasty,* mniejszy i bardziej rozgałęziony, rośnie dziko na Podolu.

Grochowski *Stanisław ks.,* jeden z najcelniejszych poetów polskich, ur. 1540 r., kończył szkoły w Pułtusku; wstąpił do stanu duchownego i otrzymał plebanję w Czersku (1595 r.); skłonność jednak do satyry i uszczypliwe poezje, a głównie satyra „Babie koło", rozdrażniły na niego duchowieństwo, tak że osiadł pod Kruszwicą w Pieckach, a następnie w Krakowie, gdzie przekazawszy całe swe szczupłe mienie klasztorom i ubogim, um. r. 1612. Był wzorowym pisarzem, odznaczającym się wyborną polszczyzną, a prace jego są ozdobą dawnej literatury.

Grochów—wieś pod Warszawą, świadek kilku wielkich wydarzeń w dziejach naszych. W r. 1656 toczyła się tam trzydniowa bitwa ze Szwedami. W r. 1809 generał Sokolnicki odniósł pod Grochowem zwycięstwo nad wojskiem austryjackiem. —Najpamiętniejsze są wszakże boje grochowskie, stoczone w dniach 20, 21 i 25 lutego 1831 r. między wojskiem polskiem a rosyjskiem.

Groddeck *Golfryd Ernest,* profesor wileńskiego uniwersytetu, wykładał literaturę łacińską i grecką. Uczniem jego był Adam Mickiewicz. Groddeck umarł r. 1826 w Wilnie.

Grodno, miasto guber. nad Niemnem, liczy przeszło 46.000 mieszkańców. Grodno, położone na linji zetknięcia się trzech bratnich ludów: Polaków, Litwinów i Białorusinów, a w sąsiedztwie państwa krzyżacko-pruskiego, było ważnym posterunkiem i twierdzą. Stefan Batory zmarł w zamku grodzieńskim w r. 1586; ostatni król polski, Stanisław August, podpisał tu zrzeczenie się tronu w r. 1796. W Grodnie obradowały wielokrotnie sejmy polskie. Ostatni, smutnej pamięci *Sejm grodzieński* (1793 r.), zatwierdził drugi podział Polski.

Grodzicki *Stanisław,* jezuita, sławny teolog, kaznodzieja i matematyk, ur. r. 1541 w Poznaniu, w r. 1568 wstąpił do zakonu jezuitów w Rzymie; wróciwszy do kraju, wykładał teologję w Wilnie; zarządzał kolegjami: w Pułtusku, Jarosławiu, Krakowie i Poznaniu, gdzie um. r. 1613.

Grodzisk, osada w gub. Warszawskiej, pow. Błońskim, nad rzeczką Mrową, przy st. kol. żel. Warszawsko-Wiedeńskiej, o 4 mile od Warszawy. Siedziba władz powiatowych powiatu Błońskiego.

Grodzisk *(Grätz),* miasto powiatowe w W. Ks. Poznańskiem, 3.800 mieszk. Posiada 3 kościoły katolickie i 1 ewangelicki.

Grodzisko, miejsce wycieczek z Ojcowa, nad Prądnikiem, w powiecie Olkuskim; tu na skale znajduje się t. zw. pustelnia św. Salomei.

Grog, napój angielski, przygotowywany z rumu, koniaku, araku, cukru i wody gorącej.

Gromada, ob. *Gmina.*

Gromada (w historji naturalnej), ob. *Klasyfikacja.*

Gromnica, gruba świeca, zwykle z żółtego wosku, tak nazwana od gromu, czyli piorunu; zapalano ją bowiem podczas piorunów i grzmotów. Gromnice poświęcają się w kościele 2 lutego, t. j. w dzień Oczyszczenia N. M. P. i Ofiarowania Jezusa w świątyni, które też święto z tej racji *Gromniczną* się zowie. W ręku umierającego gromnica ma mu przypominać, że z gorejącą lampą dobrych uczynków powinien oczekiwać przyjścia Oblubieńca.

Grono. Rodzaj kwiatostanu, w którym z osi kwiatowej, zwanej osadą, wyrastają w odstępach równodługie szypułki, zakończone kwiatem, nazywa się w botanice gronem.—*Grono osób* znaczy tyle, co kilka, kilkanaście.

Gronostaj—zwierzę ssące drapieżne, podobne do łasicy, ale nieco większe, ma spód ciała biały, wierzch zaś cynamonowo-rudy w lecie, koniec ogona czarny; w zimie bieleje cała jego sierść, z wyjątkiem końca ogona, który pozostaje czarny. Zamieszkuje lesiste okolice Europy i Azji, zwłaszcza bardziej na północ; u nas dość pospolity. Żywi się drobnemi ssącemi, a jest raczej użyteczny, niż szkodliwy, tępi bowiem myszy, szczury, norniki. Zimowe skórki gronostajów są wysoko cenione; używają ich na płaszcze królewskie.

Groom (ang., czyt. *grum),* mały lokaj, chłopak towarzyszący państwu w przejażdżce konnej.

Gross (z niem.), dwanaście tuzinów.

Grosz. Gdy skutkiem spekulacji monarchów i panów feudalnych, mających prawo bicia monety, denar (ob.) malał i podlał, co niezmiernie utrudniało cyrkulację pieniężną, postanowiono wówczas zaprowadzić reformę mennicżną. Najprzód więc we Francji, w połowie XIII wieku, ukazały się starannie wybijane „grube“ denary, *denarii grossi* i od nich to poszła skrócona nazwa *Grossus* (gruby), a z niej spolszczona nazwa grosza; nazwano tak najprzód grosze praskie, bite od r. 1300 do 1305 r. przez Wacława, króla czesko-polskiego. Kazimierz Wielki w latach 1337 — 1346 wybijał podobne grosze krakowskie. Ponieważ później do wieku XVI nie wybijano już groszy podobnych w Krakowie, w obiegu znajdowały się tylko

Fig. 28. Grosz krakowski Kazimierza Wielkiego.

szerokie grosze praskie. Dawniejszy lekki denar stał się wobec groszy praskich i krakowskich monetą zdawkową i od r. 1396 przyjmowany był w cenie 1/12 grosza szerokiego. Od XVI wieku skarb koronny polski wprowadza do rachunków swoich większą jednostkę, a mianowicie złoty, czyli floren, dukat i wówczas to (r. 1507) edyktem Zygmunta I przyznano groszowi wartość 1/30 złotego. Skutkiem ciągłego podlenia i zmniejszania się wartości monet, tak w Polsce jak i w innych krajach, złoty polski przestał być synonimem monety złotej; za Augusta III Sasa spadł już tylko do wartości 30 tu groszy miedzianych, jakie z pewnemi przerwami wybijano w Warszawie od r. 1752, t. j. od czasów saskich do r. 1841. Obecnie groszem nazywa się drobna moneta miedziana, wartości 1/3 kopiejki.

Groszek—rodzaj roślin *strąkowych;* liczne jego gatunki rosną u nas dziko. *Groszek łąkowy* kwiaty ma żółte, koloru siarki; stanowi dobrą paszę dla bydła i bywa w tym celu zasiewany; *groszek główkowy* ma kwiaty wielkie, czerwone; bulwy jego upieczone są jadalne; nazywają je *orzechami ziemnymi; groszek leśny* ma łodygę skrzydełkowatą, kwiaty różowe, wielkie; *groszek błotny* ma kwiaty czerwonawe lub błękitnawe; *groszek siewny,* rosnący dziko na Podolu, zasiewany bywa w ogrodach na użytek kuchenny; *groszek wodny* z Europy południowej, hodowany bywa w ogródkach dla ozdoby.

Grot, żeleźce, ostrze włóczni albo strzały; oszczep, strzała, włócznia, dzida, spisa; chorągiew; w przenośni — cios, raz.

Grotesk, tak pierwotnie nazywano wszelki fantastycznie powikłany rodzaj ornamentów; później zaś używano tego wyrazu na oznaczenie wszystkiego, co jest karykaturalnie przesadzone.—*Grotesk* jest też nazwą jednego z rodzajów czcionek.

Grotius *Hugo,* uczony i mąż stanu holenderski, ur. r. 1583, um. r. 1645, badał stosunki, zachodzące między państwami i narodami, i pierwszy skreślił wiele zasad t. zw. prawa międzynarodowego.

Grottger *Artur,* wielkiej sławy malarz i rysownik polski. Urodził się w Ottyniowicach, w Galicji Wschodniej, 1837 r., umarł we Francji w r. 1867. Grottger należał do tych wyjątkowych ludzi, którym Bóg już w kolebce niemal daje znamię genjuszu. Jako chłopię małe Grottger rysował już rzeczy piękne i zadziwiał zdolnościami; odbywszy naukę w szkole sztuk pięknych w Krakowie i w akademji wiedeńskiej, doszedł w sztuce do takiej doskonałości, że zachwyt i podziw dziś budzi w całym świecie. Grottger dla cudzoziemców jest tylko wielkim artystą, dla nas jeszcze czemś więcej, bo wielkim Polakiem, który boleści narodu swego i jego bohaterstwo uwiecznił. Rysował bardzo dużo i szybko, jakby przeczuwał, że śmierć zaskoczy go w najbujniejszej sile młodości i talentu. Do najsłynniejszych utworów Grottgera należą: „Polonia“, siedm obrazów, przedstawiających sceny z pamiętnego roku 1863, „Lituania“ (t. j. Litwa), sześć dużych

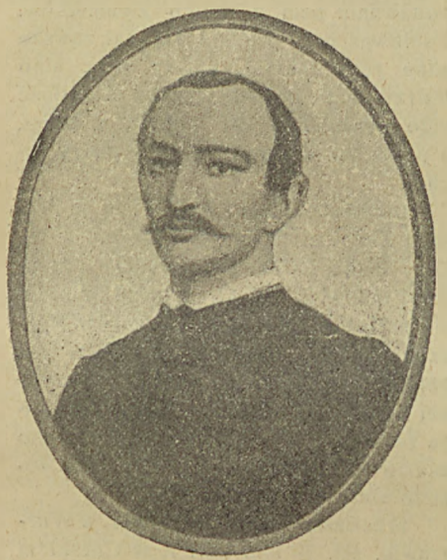

Fig. 29. Artur Grottger.

rysunków, w których artysta oddał sceny z powstania na Litwie, i „Wojna“, szereg rysunków kredkowych w liczbie jedenastu, na których z przedziwnem mistrzostwem i wysoce poetycznem natchnieniem oddana jest straszliwa groza wojny: mordy, pożogi, dzikość, rabunki i t. d. Było to ostatnie wielkie dzieło Grottgera; wykonał je we Lwowie w r. 1866.

Gród, tak nazywano miejsce warowne, okopane i zabezpieczone od napadu nieprzyjaciół. W czasach Piastowskich grody były drewniane; od czasów Kazimierza W. coraz więcej powstaje zamków murowanych. W pobliżu grodów tworzyły się osady rzemieślnicze i handlowe; powstawały miasta. Za Piastów grodami zawiadywali włodarze i przystawowie, a potem kasztelanowie, którzy władzę tę sprawowali do wieku XV. W tym wieku i nawet poprzednio władza sądowa karna w wielu grodach przeszła w ręce starostów, którzy dla tego zwali się grodowymi; mieli oni moc sądzić w sprawach o najazd, podpalanie, rozbój i inne usiłowania zbrodnicze. Do grodu należało także chwytanie zbrodniarzy i wykonywanie wyroków. Członkami sądu grodowego byli: sędzia, podstarości i pisarz, który utrzymywał akta i księgi grodzkie.

Gródek, miasto powiatowe w obwodzie Lwowskim, nad rzeką Wereszycą, pamiętne śmiercią Władysława Jagiełły, 3 maja r. 1434.

Grójec — miasto powiatowe w gub. Warszawskiej, nad rzeczką Molnicą, przy trakcie bitym z Warszawy do Krakowa. Dawniej zwano go *Grodziec,* co dowodzi starożytności osady, która musiała być niegdyś obronnym gródkiem. Miasto miało liczne przywileje od książąt mazowieckich i królów polskich, okazały ratusz i ulice brukowane. Słynęło z wybornego piwa, a struny muzyczne wyrabiane w Grójcu szły nawet za granicę. Tu urodził się ks. Piotr Skarga Pawęski. Wojny szwedzkie zniszczyły miasto i przyczyniły się do jego upadku.

Grubodzióh—ptak wróblowaty; należy tak jak wróbel do łuszczaków, ale jest odeń 1 1/2 raza większy. Odznacza się grubym i mocnym dziobem; upierzenie brunatne, na skrzydłach biała przepaska. Pospolity w całej Europie, u nas w części przelotny, w części miejscowy. Przebywa w lasach liściastych i ogrodach, żywi się różnemi nasionami, ale nadewszystko lubi twarde pestki tarek, wiśni, czereśni, które ze szczególną zręcznością wyłuskuje, a następnie zjada zawarte w nich jądro. Stąd bardzo szkodliwy w ogrodach owocowych.

Gruboskórne — nazwę tę nadaje się zwierzętom ssącym o ciężkiej budowie ciała, okrytym grubą skórą, która porasta rzadkim włosem lub szczeciną. Należą one do 3-ch rzędów: *słoni, nieparzysto-kopytnych* (hipopotam, nosorożec, tapir) i *parzysto-kopytnych* (świnie).

Gruczoły — narządy służące do wydzielania płynów, potrzebnych organizmowi: gruczoły ślinowe wydzielają ślinę; trzustka wydziela sok trawienny; wątroby wydzieliną jest żółć; nerek— mocz; gruczołów piersiowych — mleko, łzawych—łzy i t. d. Wzdłuż biegu naczyń limfatycznych, rozgałęzionych po całem ciele, znajdują się w pewnych odstępach gruczołowate wyniosłości, służące prawdopodobnie do zatrzymywania nieczystości i bakterji, krążących w limfie. Są to *gruczoły limfatyczne.* W nich tworzą się ciałka limfatyczne, czyli bezbarwne ciałka krwi. Główne grupy gruczołów limfatycznych znajdują się na szyi, na karku, pod pachami, koło łokcia, w pachwinach. Oprócz tych powierzchownych istnieją także wewnętrzne gruczoły limfatyczne: w płucach, w kiszkach i t. d. W popularnej mowie gruczołami zwą ostre i chroniczne obrzmienia gruczołów limfatycznych w pachwinach, pod pachami, za uszami i t. d. Gruczoły te, podrażnione najdrobniejszem zapaleniem jakiejkolwiek tkanki pobliskiej części ciała, natychmiast obrzmiewają, stają się bolesnymi, a bardzo często zjawia się w nich ropa.

Gruda—choroba koni i bydła. 1) *Gruda u koni* bywa *ochronna,* objawiająca się w formie wysypki ospowej na tylnej powierzchni pęcin, i *gruda z nieczystości,* jaka się zwykle zdarza u koni w czasie roztopów i odwilży, skutkiem brnięcia w błocie, zawierającym dużo składników wapna. Choroba ta zaczyna się zapaleniem skóry na tylnej powierzchni pęcin, zaczerwienieniem, tworzeniem się pęcherzyków, wrzodów szczelinowatych, a w następstwie prowadzi często do zgorzeli, zgrubienia i przerostu skóry. 2) *U bydła* zdarza się t. zw. *gruda wywarowa,* cechująca się powstawaniem wyprysku na tylnych kończynach, skąd może się rozprzestrzenić na całą skórę. Gruda ta powstaje nie tylko przez karmienie bydła wywarem, otrzymanym z pewnych gatunków ziemniaków, ale także przy żywieniu kartoflami surowymi lub gotowanymi, a nawet przy podawaniu naci z takich ziemniaków. Ponieważ przy grudzie tej jest zawsze silne rozwolnienie, należy więc albo wstrzymać podawanie wywaru, albo ilość jego ograniczyć do połowy i mniej, a natomiast dodawać więcej paszy suchej.

Grudziądz, miasto nad Wisłą w Prusach Zachodnich, w ziemi Chełmińskiej, liczy 20.000 bardzo przemysłowej i ruchliwej ludności. W Grudziądzu zbierała się szlachta na sejmiki za czasów Rzeczypospolitej. Obecnie wychodzi tam polska „Gazeta Grudziądzka". W pewnej odległości od miasta wznosi się silna twierdza. Po niemiecku przezwano miasto to *Graudenz,* gdy w r. 1772 dostało się pod rządy pruskie.

Grudzińska *Joanna,* ur. 1799 r. w Warszawie, zm. 29 list. 1831 r. w Carskiem Siole. Wychowana na modnej pensji francuskiej, piękna, inteligentna, poślubiła w r. 1820 W. ks. Konstantego Pawłowicza, który wprzód zrzekł się był praw swoich do tronu rosyjskiego na rzecz młodszego brata Mikołaja. Tegoż roku wyszedł manifest, oznajmiający o nadaniu cesarzewiczowi Konstantemu dóbr łowickich i pozwalający małżonce jego przybrać tytuł księżny Łowickiej. W nocy 29 listopada 1830 r. podczas napadu na Belweder Joanna ukryła W. ks. wśród niewiast swoich, ocalając mu tym sposobem życie. Zmarła w pierwszą rocznicę powstania listopadowego.

Grudziński *Stanisław* (ur. 1852 r. na Ukrainie, um. 1884 r. w Warszawie), przedwcześnie zmarły poeta i powieściopisarz polski niepoślednich zdolności; ogłosił drukiem kilka powieści, poematów, zbiór nowel i jeden utwór dramatyczny.

Grundwaga (z niem.) — deska trójkątna, z której wierzchołka zwiesza się sznurek z ciężarkiem na końcu, używana przez cieśli i mularzów do oznaczania linji pionowej.

Grunt.—Gruntem w rolnictwie nazywamy zwierzchnią warstwę ziemi, przedstawiającą się w postaci mieszaniny drobnych ziarnek różnych minerałów, powstałych z rozkruszenia skał, oraz szczątków ciał roślin i zwierząt; do tego dodać należy wodę i rozpuszczone w niej substancje, oraz powietrze. Skład chemiczny gruntu bywa najrozmaitszy i rozmaite też są własności gruntu. Pod względem rozdrobnienia mechanicznego bywają również różne gatunki gruntów: jedne składają się z drobniutkich cząsteczek minerałów—są to grunty ciężkie, trudno przepuszczające wodę, zatrzymujące ją długo; grunty lekkie składają się z grubszych ziaren, łatwiej przepuszczających wodę; te wysychają łatwiej. Najważniejszymi gatunkami gruntów są: *grunt gliniasty* — zawierający około 50% gliny; pochłania dużo wody, zatrzymuje ją długo, ogrzewa się słabo, mówimy że jest zimny, posiada dużą spójność, wskutek tego trudno go uprawiać; w czasie deszczu tworzą się na nim długo stojące kałuże; podczas suszy wysycha, tworząc twardą skorupę. *Grunt piaszczysty* zawiera co najmniej 75% piasku (czysty piasek jest zupełnie nieurodzajny). Łatwo przepuszcza wodę, łatwo wysycha, łatwo rozgrzewa się, długo zatrzymuje ciepło, daje się łatwo uprawiać; jeżeli zawiera w sobie próchnicę i skały rozpuszczalne, jest urodzajny. *Grunt wapienny* zawiera około 75% węglanu wapna (kredy), przyjmuje dużo wody i łatwo się ogrzewa; jest to grunt wilgotny i ciepły; rośliny na nim rozwijają się wcześniej i wcześniej dojrzewają, ale bardzo cierpią od suszy letniej. *Grunt glinkowaty* składa się z piasku i gliny, ma własności pośrednie między gruntem gliniastym i piaszczystym. *Grunt marglowy* jest mieszaniną gliny, piasku i węglanu wapna, posiada zatem własności gruntów gliniastego, piaszczystego i wapiennego, tylko w mniejszym stopniu. *Grunt próchniczny* zawiera dużo próchnicy (ob.). Należy do najurodzajniejszych gatunków gruntu — zowią go *czarnoziemem.* Do tego gatunku gruntu należy np. ziemia inspektowa. Od ogólnych tych własności gruntu zależy jego urodzajność.

Gruntować — opierać, zasadzać; utwierdzać; badać, dochodzić czego; zgłębiać, szukać gruntu, dna; *w malarstwie*— nakładać pierwszym kolorem, dawać tło.

Gruntowy podatek, ob. *Podatki.*

Grunwald, wieś w Prusach Wschodnich, pamiętna bitwą, w której wojska polskie i litewskie, pod wodzą króla Władysława Jagiełły i wielkiego księcia Witolda, pobiły na głowę wojska niemieckie Zakonu krzyżackiego. Stoczono ten bój krwawy 15 lipca 1410 r. pod Dąbrownem, tuż obok Grunwaldu i Tannenberga. Zginął wtedy mistrz wielki Zakonu Ulrych von Jungingen; 52 chorągwie krzyżackie dostały się w ręce Polaków. Zakon nigdy już nie podźwignął się po tej klęsce, chociaż jej Polacy nie wyzyskali od razu w zupełności. Zwycięstwo grunwaldzkie położyło tamę posuwaniu się Niemców ku wschodowi.

Grupa—zestawienie, ułożenie pewnej liczby przedmiotów lub osób w jakąś całość; grono, układ, malownicze zestawienie. *Grupować*—układać, ustawiać w grupy, dobierać; segregować.

Grusza, znany gatunek drzew z rodziny *różowatych;* rośnie dziko w lasach całej Europy, także po miedzach i polach. Gałęzie ma mniej lub więcej cierniste, liście okrągławe lub okrągławo-jajowate na długich szypułkach, zebrane w baldaszkogrona. Owocem jest *gruszka.* Drewno dzikiej gruszy

jest bardzo poszukiwane do wyrobów stolarskich. Hodowlą otrzymano z dzikiej gruszy mnóstwo odmian szlachetnych, obecnie przeszło 700. Można je podzielić na letnie, jesienne i zimowe. Grusze rozmnażają się najlepiej z ziarnek, a uszlachetniają przez szczepienie, oczkowanie i łączenie; wymagają gruntu ciepłego, głębokiego, tłustego i nieco piaskowatego.

Gruszecki *Artur,* współczesny powieściopisarz polski, ur. 1853 r. na Pokuciu; studja uniwersyteckie odbywał we Lwowie i Krakowie. Jest to umysł poważny, zaprawiony w młodości do pracy naukowej, a liczne powieści Gruszeckiego z życia różnych warstw społecznych odznaczają się talentem pisarskim i dużym zmysłem obserwacyjnym. Pierwsze swe utwory powieściowe („Krety", „Szarańcza", „Szachraje", i inne) wzorował Gr. na Zoli, lecz ustrzegł się w nich przesady naturalistycznej. Ostatnie powieści Gruszeckiego są nieco słabsze od poprzednich.

Gruszyczka — roślina z rodziny *gruszyczkowatych;* liczne jej gatunki rosną w lasach wilgotnych i cienistych; odznaczu się ładnymi kwiatami, jakby urobionymi z wosku, białymi lub różowymi. Liście zwykle w okólce przy ziemi. Pospolitsze są: *gruszyczka okrągłolistna, gruszyczka średnia, gruszyczka mniejsza i gruszyczka jednostronna.*

Gruz albo *rumowisko*—pozostałość ze zburzonego muru, okruchy cegieł i kamieni. Gruzu suchego używają na podsypkę pod podłogi.

Gruzini, ob. *Gruzja.*

Gruzja, zwana teraz Georgją, kraj na Kaukazie, odznaczający się pięknością przyrody i urodzajnością ziemi, był do końca XVIII wieku niezależny. Od r. 1799 należy do Rosji i tworzy gubernję Tyfliską i Kutaiską. Gruzini albo Gruzyjczycy (380.000) są ludźmi rasy białej; rośli i piękni, pełni odwagi i zręczności. Wyznają przeważnie religję grecko-katolicką. *Gruzini* mają piśmiennictwo, sięgające X wieku.

Grużewski *Tadeusz* — wybitny publicysta polski, urodził się r. 1875, kształcił się w gimnazjum w Częstochowie, następnie zaś w Charkowie i na wydziale matematycznym uniwersytetu Jagiellońskiego. Pracę publicystyczną rozpoczął pod kierownictwem R. Dmowskiego w *Przeglądzie Wszechpolskim.* Szereg artykułów G. „O państwowości rosyjskiej", drukowanych w tem piśmie, ukazał się następnie w osobnem wydaniu. W r. 1906, jako znany już publicysta, został kierownikiem tygodnika *Myśl Polska,* wychodzącego w Warszawie. W ostatnich czasach jest współpracownikiem *Kurjera Warszawskiego* i *Gońca.*

Gruźlica czyli *suchoty.* — Przyczyną choroby tej, bardzo wśród ludzi rozpowszechnionej, są według nowoczesnych badań profesora Kocha i innych specjalne bakterje gruźlicze, zagnieżdżające się najczęściej w płucach osób źle odżywianych, słabowitych, wyniszczonych chorobami, życiem niehygjenicznem, pracą zawodową i t. p. Bakterje te mogą rozpleniać się nie tylko w płucach, lecz i w innych narządach, np. w oponach mózgowych, w skórze (wilk), w gruczołach limfatycznych, w kościach, w stawach, w otrzewnej, w wątrobie, w śledzionie, w tkankach kanału pokarmowego, w narządach moczowych i t. d. Najczęstszem jednak siedliskiem ich są płuca. Suchoty rozwijają się zwykle pomiędzy 18 a 30 rokiem życia; częściej ulegają im kobiety, niż mężczyźni, a biedni częściej, niż bogaci. Aczkolwiek samej choroby nie dziedziczy się, jednak usposobienie do niej, t. j. mniejsza odporność organizmu, jest cechą dziedziczną; widzimy też nieraz całe rodziny w licznych pokoleniach dziesiątkowane przez suchoty płucne. Początki suchot są prawie niedostrzegalne; później zjawia się uporczywy suchy kaszel, kłócie w piersiach, lekka gorączka, a przy badaniu odkrywa lekarz świszczące szmery w jednym lub w obu wierzchołkach płuc. Jednocześnie chorzy tracą apetyt, źle sypiają, pocą się i chudną. Zmiany patologiczne w płucach zaznaczają się coraz bardziej, kaszel wzmaga się, oddech staje się szybszym, powierzchowniejszym, chorzy dostają biegunki, pocą się coraz bardziej, bledną, gorączkują, często plują krwią, spluwają też dużo szarej gęstej plwociny, wreszcie po dłuższym lub krótszym czasie umierają wskutek ogólnego wyniszczenia (kacheksja). W czasie tej sprawy w płucach rozwijają się drobne szare guziczki, zwane *gruzełkami,* a będące wynikiem drażniącego działania specyficznych bakterji; gruzełki te przechodzą w ropienie i pozostawiają (po wykrztuszeniu plwociny ropnej) puste miejsca, zwane *jamami* (kawernami). Suchoty t. zw. *galopujące* są gruźlicą o przebiegu bardzo gwałtownym i szybko niszczącym cały organizm. Leczenie suchot, jak dotychczas, nie zawsze jest pomyślne. Osoby, skłonne do nich wskutek dziedziczności lub słabej budowy ciała, powinny być zawczasu wzmacniane za pomocą doskonałego odżywiania, hygjenicznego mieszkania, świeżego powietrza, obmywań zimną wodą, gimnastyki i t. p. Wszelkie przeziębienia i katary powinny być u nich starannie leczone. W razie zdeklarowanej już choroby zalecają lekarze pobyt na południu podczas zimy, a w lasach jodłowych i w górach podczas lata. Środków lekarskich używają tylko dla uspokojenia oddzielnych objawów, jako to kaszlu, bólów, bezsenności. *Suchoty płucne są zaraźliwe,* wobec czego osoby zdrowe, a szczególniej dzieci powinny unikać styczności z suchotnikami (pocałunków, jadania i picia ze wspólnych naczyń, używania ich bielizny i t. d). Przy *suchotach gardlanych* gruzełki rozwijają się w krtani; są one najczęściej w związku z suchotami płucnemi; niszczą struny głosowe i atakują cały organizm.

Gry. Wyraz *gra* jest skróceniem wyrazu *igra.* W języku staropolskim igra oznaczała zabawę i rozrywkę w ogólności. Były więc: igry dziecinne, igry na instrumentach gędziebnych, igry na koniach i t. d. Wiele igier czyli zabaw poszczególnych otrzymało nazwę gier.

Gryf, bajeczne zwierzę wielkości i mocy lwa, o czterech łapach, dwu skrzydłach, z zakrzywionym dziobem ptaka. Zwierzę to widzimy na herbach u różnych narodów.

Gryfina, żona Leszka Czarnego, księcia krakowskiego, zaślubiona mu w r. 1265, córka księcia ruskiego Rościsława i księżniczki węgierskiej Anny. Przeżyła męża i przyzwala na tron polski Wacława II, króla czeskiego, ale gdy Czesi ponieśli klęskę, ujechała z nimi z Polski do Czech, gdzie zmarła między r. 1303 a 1309.

Gryka, *hreczka, tatarka,* roślina uprawna z rodziny *rdestowatych,* pochodzi z Azji środkowej. Łatwo udaje się na gruntach piasczystych i gdzieniegdzie zastępuje zboża; z mąki gryczanej robią kluski, placuszki i t. p., lecz ziarno przerabia się głównie na *kaszę gryczaną;* gryką żywią także drób.

Grymas — dąs, skrzywienie twarzy dla wyrażenia niechęci, niesmaku lub niezadowolenia; nieuzasadnione niezadowolenie; kaprys.

Grynszpan—octan miedzi, ob. *Miedź.*

Grypa, ob. *Influenza.*

Gryzelda Batorówna, synowica króla Stefana Batorego, była żoną hetmana i kanclerza Jana Zamoyskiego.

Gryzetka (z franc.)—szwaczka, modystka i t. p., utrzymująca stosunek miłosny ze studentem, artystą i t. p.

Gryzonie—nazwa rzędu zwierząt ssących. Odznaczają się specjalnem uzębieniem: siekaczów mają tylko 4, po 2 u góry i u dołu (tylko zające mają u góry 4, ustawiane w 2 szeregi). Siekacze

te są bardzo długie, łukowato zgięte i ciągle narastają; ale że się ciągle ścierają przy gryzieniu, zachowują więc długość właściwą. Jeśli zwierzę nie ma co gryźć, wyrastają mu one nadmiernie, nie pozwalając zamykać gęby i powodują śmierć. Dlatego to gryzonie potrzebują ciągle gryźć coś twardego. Kłów nie mają; trzonowe zęby są pokryte zmarszczkami lub sęczkami tak, że nierówności ich zawsze są skierowane wpoprzek korony. Służą one do rozcierania pogryzionych pokarmów. Stopy są uzbrojone pazurami. Wymiary gryzoniów są zwykle niewielkie. Zwierzęta te żyją na całej kuli ziemskiej, gdzie tylko znajduje się roślinność. Żywią się korzeniami, korą, liśćmi, niektóre tylko są wszystkożerne (myszy). Należą przeważnie do wielkich szkodników, szczególniej myszy, nornice, chomiki; oswojonych między niemi niema. Niektóre dostarczają smacznego mięsa i skórek (zające, króliki, bobry). Znaczna część spędza zimę w śnie zimowym; niektóre wznoszą bardzo kunsztowne budowle (bobry). Gryzonie odznaczają się wogóle wielką płodnością, przez co stają się jeszcze szkodliwszymi. Należą tu rodziny: *wiewiórek* (wiewiórka, suseł, świstak), *koszatek*, *myszy* (myszy, szczury, nornice), *bobrów*, *zajęcy*, *jeżozwierzów*, *skoczków* i nieliczna rodzina gryzoniów *kopytkowych* (świnki morskie).

Grządziel jest częścią pługa, służącą do połączenia wszystkich jego części składowych; bywa żelazna lub drewniana.

Grzbiet, ob. *Kręgosłup*.

Grzbietoród—gatunek żaby, zamieszkujący Brazylję i Gujanę. Samiec nakleja jajka samicy na jej grzbiecie; wtedy skóra między niemi nabrzmiewa tak, że dla każdego jajka tworzy się na niej osobne zagłębienie. W zagłębieniach tych rozwijają się jajka, a następnie żaba nosi w nich kijanki dopóty, dopóki te nie odbędą swych przeobrażeń.

Grzebiące ptaki, ob. *Kurowate*.

Grzebień, przyrząd z rogu, kości lub kauczuku twardego do czesania włosów dla utrzymania ich w niezbędnej czystości. Wyrabiają także grzebienie z szyldkretu, miedzi, stali, srebra i złota.—*Grzebieniem* nazywa się także mięsisty, skórny wyrostek koralowy na wierzchu głowy ptasiej lub na dziobie prostopadle stojący, jak u kury.

Grzebiołka, *grzebółka*, ob. *Jaskółka*.

Grzech. Według nauki Kościoła grzechem jest dobrowolne przekroczenie przykazania Bożego lub Kościelnego. Grzech bywa: *pierworodny*, popełniony przez pierwszych ludzi w raju, a ciążący na nas, jako ich potomkach i *uczynkowy*, który popełnia człowiek po dojściu do rozumu z własnej woli. Grzechy uczynkowe dzielą się na grzechy mniejszej wagi, czyli *powszednie* i grzechy ciężkie, czyli *śmiertelne*.

Grzechotka, *trajkotka*, zwana na Podlasiu także chrząszczem, narzędzie drewniane, używane powszechnie po kościołach w Wielkim tygodniu, a mianowicie, gdy po przedzwonieniu na Gloria w Wielki czwartek dzwony milkną, grzechotka służy do zwoływania ludu na nabożeństwo i przy Mszy oraz na procesji, co trwa aż do Gloria w Wielką sobotę, a nawet w kościołach polskich aż do procesji rezurekcyjnej. Na Anioł Pański w tym czasie zwołuje także grzechotka.

Grzechotnik—jeden z najbardziej jadowitych wężów. Dochodzi do 2 metr. długości; na końcu ogona posiada grzechotkę, utworzoną z pustych rogowych pęcherzyków, którą sprawia szelest. Zamieszkuje Amerykę; żywi się drobniejszemi ssącemi, ptakami i gadami. Krajowcy jadają jego mięso.

Grzegorz św. *Nazjanzeński*, ojciec Kościoła, ur. r. 328 w Kappadocji, z ojca poganina, matki chrześcijanki, um. r. 390; w r. 30 swego życia przyjął chrystjanizm, został kapłanem, a później biskupem w Konstantynopolu; wkrótce jednak zrzekł się biskupstwa. Występował przeciwko Arjanom (stąd przezwany Teologiem). Kościół grecki i rzymski obchodzą jego pamiątkę 9 maja.

Grzegorz św., zwany *Wielkim*, urodził się około r. 540; pochodził ze starej rzymskiej senatorskiej rodziny. W młodości poświęcił się zawodowi prawniczemu i został pretorem (sędzią) w Rzymie, ale wkrótce złożył swój urząd, zbudował 7 klasztorów benedyktyńskich za własne pieniądze i sam wstąpił do klasztoru. W r. 590 przyjął godność papieską, jako Grzegorz I, którą sprawował ku wielkiej chwale Kościoła. Przyczynił się wielce do zaprowadzenia chrześcijaństwa w Anglji, do podniesienia życia duchownego i karności kościelnej. Napisał wiele cennych dzieł, z których sławne są jego reguły pastoralne. Jest on także twórcą śpiewu kościelnego, zwanego gregorjańskim (ob.). Święto jego obchodzimy dnia 13 lutego. Imienia Grzegorza używało 16 papieżów. Z tych najsławniejszy był *Grzegorz VII*, z rodu Niemiec Hildebrand, który walczył z cesarzem Henrykiem IV i zmusił go do ukorzenia się przed stolicą apostolską w Kanosie (w roku 1077). Nakazał księżom bezżenność (celibat), bronił niezawisłości Kościoła od władz świeckich. Umarł r. 1085.

Grzegorz z Sanoka — filolog, filozof i krytyk polski, ur. pod Sanokiem r. 1406. Mając lat dwanaście, udał się do Niemiec, a po pięcioletnim tam pobycie wrócił do kraju i zamieszkał w Krakowie, gdzie został księdzem. Objaśniał przez pewien czas w Akademji utwory autorów starożytnych, wkrótce jednak wezwany przez Jana Tarnowskiego został nauczycielem jego synów. Następnie przebywał na dworze wojewody węgierskiego, Jana Hunyadego. Po latach kilku powrócił do kraju, gdzie r. 1451 otrzymał arcybiskupstwo lwowskie. Umarł w Rohatynie r. 1477. Był wybitnym filozofem i humanistą, dzieła jego jednak zaginęły. Kallimach w życiorysie Grzegorza z Sanoka przekazał nam poglądy jego na wiele kwestji.

Grzegorzew, osada w gub. Kaliskiej, pow. Kolskim, nad strugą zw. Kąpiel.

Grzmot, ob. *Piorun*.

Grzybień—rodzaj roślin dwuliścieniowych z rodziny *grzybieniowatych*; gatunki jego rozpowszechnione są od krajów zwrotnikowych do umiarkowanych. U nas spotykają się dwa gatunki wodne: *grzybień biały* i *grzybień żółty*. Liście ich wielkie, okrągłe pływają po wodzie na wyrastających z dna ogonkach. Pierwszy, zwany *lilją wodną*, ma białe, wonne kwiaty, otwierające się z rana, w dni pogodne; *grzybień żółty*, czyli *grążel* ma kwiaty żółte i jest mniejszy. Na wodach Nilu rosną gatunki: *grzybień błękitny* i *grzybień lotusowy*.

Grzyby—tworzą gromadę roślin *bezkwiatowych, plechowych*. Należą tu organizmy rozmaitego kształtu i wielkości: jedne zaledwie widzialne pod mikroskopem, inne dosięgające wagi kilku funtów. Nie zawierają wcale *chlorofilu*, są więc albo *pasorzytami*, żywiącymi się sokami żywych roślin i zwierząt, lub *roztoczakami*—toczącymi ich szczątki. Rozmnażają się za pomocą drobnych cialek, zwanych *zarodnikami*, które w grzybach kapeluszowych znajdują się zwykle u spodu czapki, a gdy dojrzeją wysypują się i są roznoszone przez wiatr. Do rozwoju wymagają wiele wilgoci. Grzyby należą do najszybciej rozmnażających się organizmów. Gdy zarodnik upadnie na grunt odpowiedni, rozwija się z niego początkowo t. zw. *grzybnia*, złożona z cieniutkich, mikroskopowych włókien, zwanych *strzępkami*; niebawem strzępki zbijają się w jedną masę, kształtu maczugi, która wyrastając, tworzy to, co pospolicie nazywa się grzybem, a co jest tylko jego *ciałem owocowem*, t. j. miejscem wytwarzania się zarodników. Rola grzy-

bów w przyrodzie jest olbrzymia. Niektóre z nich są pasorzytami bardzo szkodliwymi dla roślin rolniczych, np. *rdze* i *śniecie,* zarazek kartoflowy, choroba winorośli i inne. Choroby niektórych owadów—między innymi jedwabnika — spowodowane są przez grzyby, nie mniej jak pleśniawka u ludzi. Do grzybów należą *pleśnie,* rozwijające się na konfiturach, owocach suszonych, pleśnie niszczące niezabezpieczone drzewo, jak np. t. zw. *grzyb drzewny* i t. d. Również i *drożdże,* powodujące *fermentację* cukru, t. j. przemianę jego na alkohol, a tak ważne w przemyśle, są grzybkami mikroskopijnymi. Z grzybów większych niektóre są *jadalne,* inne—*trujące.* Niema żadnych cech pewnych, po których możnaby odróżnić jedne od drugich, więc z powodu podobieństwa zewnętrznego wielu gatunków dość często bywają wypadki zatrucia. Do najważniejszych grzybów jadalnych należą: *borowik, pieprznik* czyli *liścian, opieńki, pieczarka, rydz, trufle* i inne. Z grzybów jadowitych najniebezpieczniejsze są te, które wyglądem przypominają grzyby jadalne. Do borowika podobny jest *świniak* lub grzyb ponury, dalej bardzo niebezpieczny *szatan* oraz *goryczak.* W rzędzie *surojadek* lub *gołąbków* istnieje kilka gatunków trujących: wszystkie mają smak ostry, często gorzki. Dużo grzybów trujących, jak *bedłka wełnianka, rydz kosmaty* i t. d. są podobne do rydzów. Do pieczarki wzrostem i budową bardzo jest podobny *muchomor żółtawy,* jeden z najjadowitszych grzybów. Inne muchomory, również bardzo trujące, mają charakterystyczny kształt i kolor, tak że pomylić się co do nich może tylko oko niewprawne. Grzyby *smardze* są z tego względu bezpieczne, że niema między nimi ani jednego gatunku jadowitego. Trucizna grzybów działa bądź jak trucizny ostre na śluzowe błony przewodu pokarmowego, wywołując zapalenia, bóle, kurcze, wymioty, rozwolnienie i t. d., bądź też działa na nerwy odurzająco i trująco; pierwsze działają szybko, drugie powolnie, często dopiero w 24 godzin po zjedzeniu. Środki zaradcze w wypadkach otrucia są: wymioty, przeczyszczenie, a następnie zimna woda z eterem; jaknajśpieszniej wezwać należy lekarza.

Grzymisława, księżna krakowska córka Jarosława Wsiewołodowicza, żona Leszka Białego (1207); po śmierci męża usunięta przez Konrada Mazowieckiego do Sandomierza, a stamtąd do Czerska; odznaczała się dobroczynnością, wstąpiła do klasztoru franciszkanek w Zawichoście i tam w r. 1258 umarła.

Grzywa—długie włosy, wyrastające u niektórych zwierząt od szczytu głowy wzdłuż górnej krawędzi szyi do kłębu, np. u koni, niektórych odmian dziko żyjących owiec i t. p.

Grzywacz, ob. *Gołąb.*

Grzywna, oznacza obecnie karę pieniężną, wymierzaną sądownie. Wyrażenie to pochodzi z bardzo dawnych czasów, ale uczeni nie godzą się co do jego początków. W Polsce grzywna sądowa oznaczała karę pieniężną, jak dzisiaj; ale grzywną menniczą była pewna ilość monety, stanowiąca w obiegu pewną całość. Grzywna polska np. liczyła 48 groszy srebrnych; grzywna kolońska równała się 67 dukatom. Grzywna nazywa się po łacinie *marca* (czyt. marka).

Guadalquivir, *Gwadalkwiwir*—jedna z większych rzek półwyspu Pirenejskiego, bierze początek na górze Sierra Cazorla, przechodzi przez najżyzniejsze części Hiszpanji, i ubiegłszy 550 klm. wpada do oceanu Atlantyckiego.

Guadarrama, *Sierra de Guadarrama*, pasmo gór w Hiszpanji, na granicy Starej i Nowej Kastylji.

Guadiana, *Gwadjana,* jedna ze znaczniejszych rzek półwyspu Pirenejskiego, bierze początek w hiszpańskiej prowincji Albacete, w górach Sierra Alcarraz, następnie, znikłszy na długości kilku mil pod ziemią, przepływa przez

puste w większej części okolice nadbrzeżne; ubiegłszy 820 klm., wpada do oceanu Atlantyckiego.

Guano — masa koloru brunatno-żółtego, cuchnąca, złożona z wydzielin zwierząt (zwłaszcza ptaków wodnych, pomieszanych z ich piórami, szczątkami ciał, oraz częściami ziemistemi), zmienionych chemicznie pod wpływem gnicia i czynników atmosferycznych. Guano używane bywa głównie na nawóz dla znacznej zawartości fosforanów, a także azotu; używa się w postaci proszku, którym posypują rolę w stosunku od 250 do 620 funtów na morgę. Sztuczne guano wyrabia się z wszelkich odpadków zwierzęcych. Największe pokłady naturalnego guana znajdują się w Peruwji na wybrzeżach, obfitujących w ptaki morskie. W południowej Europie jaskinie zamieszkałe przez gromady nietoperzów zawierają również znaczne pokłady guana. U nas znajdowały się takowe w grotach Ojcowa, dziś są już prawie całkowicie wyczerpane.

Guarani, jedno z najliczniejszych plemion indyjskich w Ameryce Południowej, które w rozmaitych swoich odroślach rozciąga się na rozległych przestrzeniach między rzekami Paraną, Paragwajem i Urugwajem.

Guardaful, ob. *Gardafui.*

Guatemala, *Gwatemala,* mała rzeczpospolita w Ameryce środkowej, bardzo górzysta, pełna wulkanów, trapiona przez trzęsienia ziemi, o klimacie, zwłaszcza na wybrzeżach, bardzo gorącym i niezdrowym. Częste rozruchy sprawiły, że kraj ten, przez Hiszpanów, Kreolów i Indjan zamieszkany, jest bardzo ubogi, przemysłu nie ma żadnego, a rolnictwo podupadło. Główne miasta znajdują się na wyżynie, zwróconej do Oceanu Spokojnego; tam .też leży stolica *Gwatemala,* licząca 60.000 ludności i tam znajdują się jedyne, dwie małe linje kolei żelaznej.

Gubałówka, rozległy grzbiet wzgórzysty, ciągnący się od wschodu na zachód, nad Zakopanem, w pow. Nowotarskim w Galicji. Wysokość Gubałówki dochodzi 1.198 metrów.

Gubernja, tak się nazywają w niektórych państwach pewne większe okręgi administracyjne, które znowu dzielą się na mniejsze podziały, nazywane powiatami, obwodami, okręgami i t. d. Na czele gubernji stoi jej główny zarządca, noszący nazwisko *gubernatora;* biuro, gdzie się koncentruje zarząd gubernji, nazywamy *rządem gubernjalnym;* pomocnik gubernatora nosi u nas tytuł *wice-gubernatora.* Obecnie Królestwo Polskie dzieli się na 10 gubernji. W Rosji prócz gubernatorów cywilnych, naczelników zarządu cywilnego, istnieją jeszcze gubernatorowie wojenni, którzy są naczelnikami wojskowymi w gubernjach.

Gujana *(Gwijana)*—kraj w Ameryce Południowej, między rzekami Orinoko a Amazonką, lesisty i urodzajny; dzieli się na: 1) *Gujanę angielską* na północy, z głównem miastem Georgetown; 2) *Gujanę holenderską* (część środkowa) ze stolicą Paramaribo; 3) *Gujanę francuską,* czyli *Kajennę* (część południowa), będącą dawniej miejscem wygnania dla przestępców francuskich; głównem miastem tej części Gujany jest Kajenna. Prócz tego znaczna część Gujany zostaje w posiadaniu Brazylji i Wenezueli.

Gulardowa woda, ob. *Ołów.*

Gulden, moneta dawniej złota (od słowa niemieckiego „Gold“ nazwana), obecnie srebrna. W Austrji monetą obiegową był do roku 1900 gulden srebrny, liczący 100 krajcarów, czyli centów, nominalnej wartości 60 kop.

Guma — węglowodan, wypływający jako lepki sok z nacięć lub miejsc chorobliwie wyradzających się wielu drzew, np. wiśni, śliwek, brzoskwiń, drzew akacjowych; sok z tych ostatnich znany jest w handlu pod nazwą *gumy arabskiej;* największe jej ilości pochodzą z Sudanu, z nad Senegalu, Gambji.

Guma arabska, przedstawiająca się bądź jako twarde, szkliste kawałki, bądź po utarciu, jako biały proszek, używa się do klejenia papieru i wogóle rzeczy delikatnych, galanteryjnych, nie wymagających wielkiej mocy. Wchodzi w skład atramentu, farb akwarelowych. Takim samym sokiem jest inna guma, zwana *tragantem* (ob.). Gumy wypływające z naszych drzew owocowych nie mają zastosowania w przemyśle. Gumą zowią także *kauczuk* (ob.) i *gutaperkę* (ob.).

Gumiguta—żywica śluzowa, rozpuszczalna w wodzie. Jest to zasuszony sok rośliny smaczeliny i gumigutnika, rosnących w Indochinach i na Cejlonie. Przedstawia się w postaci ciemno-żółtych kawałków o ostrych brzegach i gładkiej powierzchni odłamu. Daje bardzo piękną żółtą farbę, używaną szczególniej w malarstwie akwarelowem; w medycynie używa się jako środek rozwalniający. Gumiguta jest lekko trująca.

Gumno — plac otoczony zabudowaniami służącemi do przechowywania zboża; zaliczają się do gumna stodoły, brogi i sterty.

Gumplowicz *Ludwik*—znakomity socjolog, urodził się w r. 1838 w Krakowie; kształcił się w uniwersytecie krakowskim i wiedeńskim. W r. 1876 rozpoczął wykłady w uniwersytecie w Grazu, gdzie pracował do końca życia jako profesor prawa publicznego. Zmarł w r. 1909. Pierwsze prace G. dotyczyły przeważnie zagadnień historycznych („Prawodawstwo polskie względem żydów", „Konfederacja Barska" i inne), następne—prawa państwowego i socjologji. Do najbardziej znanych dzieł G. należą: wydany po polsku „System socjologji" (1887) oraz wydane po niemiecku: „Rasse und Staat", „Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich-Ungarn", „Lehrbuch des oesterr. Staatsrechs" i wiele in. Zdaniem G., państwo jest zorganizowanem panowaniem mniejszości nad większością. Wielkie znaczenie przypisuje on pierwiastkom rasowym w rozwoju dziejowym. Walka rozmaitych „grup" stanowi treść istotną dziejów. Teorja państwa prawo-rządnego — według G. — jest bezpodstawna.

Gunia, wełniana gruba suknia wierzchnia, koloru brunatnego lub białego, używana przez górali.

Gurja, kraj na Kaukazie, południowa część Gruzji, niegdyś księstwo niezależne, od r. 1810 prowincja rosyjska, stanowi obecnie pow. Ozurgecki, gub. Kutaiskiej.

Gusła, to samo co *czary*, ob.

Gust. Gustem nazywamy upodobanie pewnych rzeczy. Mieć „dobry gust" znaczy tyle, co trafnie odróżniać rzeczy piękne od niepięknych. O rzeczach, które nam się podobają, mówimy, że są *gustowne*, że są zrobione „z gustem". Gust estetyczny znaczy to samo, co poczucie piękna. Wyrażenie: „z gustem" znaczy tyle, co „z całą przyjemnością".

Gustaw, imię kilku królów szwedzkich, pamiętnych w dziejach swego narodu. *Gustaw I Waza* był pierwszym królem z rodu Wazów, po wypędzeniu Duńczyków ze Szwecji. Wiele legend narodowych osnuto na przygodach Gustawa, zanim zasiadł na tronie w r. 1523. Jako król szwedzki nadał chłopom i mieszczanom prawo uczestniczenia w sejmie. Przyjął i wprowadził do Szwecji wiarę protestancką. Um. r. 1560. *Gustaw II Adolf* był wielkim wojownikiem, prowadził zwycięskie wojny z Rosją, Polską i cesarzem niemieckim. Padł na pobojowisku pod Lützen w r. 1632. *Gustaw III* panował w wieku XVIII (od r. 1771 do roku 1792); *Gustaw IV Adolf*, syn i następca jego, stracił Finlandję w r. 1808 na rzecz Rosji; złożony został z tronu i dokonał życia za granicą w r. 1837. (Ob. *Szwecja*).

Guślarz. Tak nazywali się ci, co grając na gęśli i śpiewając obchodzili wsie i osady. Ponieważ często guślarzom przypisywano siłę i władzę nad przyrodzoną, przeto przez guślarza rozumiano też czarownika, a przez *gusła* czary (ob.).

Gutaperka—wyschnięty sok mleczny, wypływający z nacięć rośliny zwanej *Isonandria gutta;* posiada barwę brunatno-żółtawą. Jest to masa miękka, ciągliwa, mało elastyczna; daje się nagniatać w palcach, rozciągać na błony; przy stu stopniach topi się; rozpuszcza się w siarku węgla, w olejku terpentynowym na gorąco, w chloroformie; posiada nieprzyjemną mdławą woń. Tak samo jak kauczuk, łącząc się z siarką na gorąco, twardnieje, przestaje się rozpuszczać w wyżej wymienionych płynach, zamieniając się na gutaperkę wulkanizowaną. Wyrabiają z niej rury, płyty, pilki, zabawki gumowe, dodając dla taniości różnych proszków, jak gips, kreda i t. p. Największe jej ilości zużywane są na izolację drutów, przeprowadzających prąd elektryczny pod wodą lub w ziemi.

Gutenberg *Jan*, właściwie *Henne Gensfleisch von Solgeloch*, wynalazca sposobu wytłaczania liter za pomocą czcionek ruchomych, zatem sztuki drukarskiej; ur. 1397 r. w Moguncji, um. r. 1468 tamże; po rozmaitych kolejach życia, od 1450 r. utrzymywał najpierwszą drukarnię.

Gutzkow *Karol*, ur. r. 1811, um. r. 1878, poeta i powieściopisarz niemiecki wybitnych zdolności. Najlepszy jego utwór dramatyczny „Uriel Acosta" przełożono na język polski.

Guwerner, przydany młodym chłopcom nauczyciel i nadzorca. Takie samo znaczenie ma wyraz guwernantka. Guwernerów i guwernantki sprowadzano do Polski najczęściej z Francji.

Guzy — są to mniejsze lub większe wypukłości na powierzchni ciała lub wewnątrz organizmu; odróżniamy guzy normalne od patologicznych: pierwsze są to nieszkodliwe wyniosłości, będące normalnemi właściwościami kształtu danego organu, np. guzy czołowe. Niepokojącymi są guzy chorobliwe, czyli *tumory*. Guzy, powstające wskutek stłuczenia, są najmniej niebezpieczne; gorsze są te, które powstają z nagromadzenia i rozrośnięcia się niektórych tkanek; a najgorsze te, które utworzywszy się, mają następnie skłonność do ropienia, krwawienia. Do tych ostatnich należy *rak, sarkom, róża, wilk* i t. p. Są to guzy *złośliwe*, powodujące często śmierć, powracające nawet po najstaranniejszem ich wycięciu. Niema organu, na którymby nie mogły powstać guzy i to najrozmaitszego gatunku. Wszystkie one leczą się chirurgicznie, to jest przez wycięcie.

Gwadalkwiwir, ob. *Guadalquivir*.

Gwadelupa—wyspa w Indjach Zachodnich, obejmuje 1.603 kil. kw., posiada 170.000 mieszk. Głównem miastem i punktem handlowym wyspy jest Basse-Terre. Gwadelupa wraz z pięciu małemi, przylegającemi do niej wysepkami, należy do Francji.

Gwadjana, ob. *Guadiana*.

Gwałt—bezprawne przełamanie cudzego oporu przez wywarcie na przedmiot opierający się przemagającej siły. Gwałt może być wywarty na osoby lub rzeczy. Gwałt przeciwko osobom może być dokonany siłą *fizyczną*, np. użyciem broni, lub *moralną*, np. pogróżkami. Celem gwałtu może być przymuszenie kogoś do pozwolenia na coś, do dania lub zrobienia czegoś, do zamilczenia o czemś. Gwałt wywarty na rzeczy ma na celu przełamanie fizycznego ich oporu, np. przebicie ściany, wysadzanie drzwi i t. d. Zobowiązanie, wymuszone gwałtem, nie jest ważne.

Gwara albo *narzecze ludowe*, oznacza mowę ludu w danej miejscowości lub okolicy kraju, w przeciwstawieniu do języka ogólnego warstw ukształceńszych całego narodu, czyli do języka ogólnoliterackiego.

Gwarancja, w prawie cywilnem znaczy to samo prawie, co poręka, rękojmia, ewikcja (ob.); w prawie publicz-

nem jest jednym ze środków wzmocnienia ufności, a raczej zabezpieczenia się co do wykonania układów i zobowiązań, zawieranych między państwami. Niekiedy gwarancja może się stosować i do stosunków wewnętrznych państwa, np. utrzymania konstytucji, wykonania amnestji i wtedy nie jest stosunkiem międzynarodowym, lecz poręką stosunku między władzą państwową a narodem.— *Gwarancją* lub *zagwarantowaniem pożyczki* nazywa się albo zapewnienie, dawane przez rząd spółkom akcyjnym, że z kapitału, łożonego na przedsięwzięcia dobra ogólnego, np. na budowę kolei żelaznej, osiągną przynajmniej jakieś minimum procentów, albo zapewnienie dawane nabywcom obligacji pożyczkowych, że państwo ewentualnie dotrzyma zobowiązania, zaciągniętego przez prywatne towarzystwa, jeżeli to ostatnie nie będzie mogło wykonać zobowiązania.

Gwardja (z franc.), w pierwotnem znaczeniu straż przyboczna książąt i monarchów, obecnie zaś w ogólności wyborowe oddziały wojska rozmaitej broni.

Gwardjan, po łac. *guardianus*, przełożony w klasztorach, zwłaszcza franciszkańskich, wybierany na 3 lata przez prowincjała i definitorów klasztornych na kapitule prowincjonalnej. U bernardynów i reformatów był wybierany na rok jeden, ale generał zakonu mógł dyspensować go na czas dłuższy. Zajmowali też gwardjanowie w klasztorach bernardyńskich w Polsce i po lat kilkanaście swoje stanowisko.

Gwarek, Gwarectwo (z niem. *Gewerk*). Ziemia uważana pierwotnie za wyłączną własność panujących, w dobie piastowskiej przeszła w znacznej części co do swej powierzchni w posiadanie rycerstwa i duchowieństwa, co do skarbów jednak wewnętrznych, t. j. kopalnych, stanowiła jeszcze nadal królewszczyznę i monarsze tylko przysługiwało prawo upoważniać pewne osoby do użytkownictwa górniczego za dziesięcinę z kruszców dobytych lub pewną opłatę, zwaną *olborą*. Przemysłowcy tacy z różnych stanów: szlachty, mieszczan i kmieci pochodzili; byli to krajowcy i cudzoziemcy, zwani z niemiecka *gwarkami*, a ich spółki, czyli towarzystwa, które zawiązywali, zwały się *gwarectwami*.

Gwasze — gatunek farb malarskich, wodnych (dających się rozrabiać w wodzie), przygotowanych przez dokładne zmieszanie i utarcie proszków farb z wodą i klejami (klejem zwyczajnym, karukiem, kazeiną). Od farb akwarelowych tem się różnią, że są gęste, a nie twarde; wskutek tego można gwaszami malować wprost, nie rozrzedzając ich wodą. Farb gwaszowych używają do malowania dekoracji teatralnych, do malowania na materjach (atłasie, aksamicie), ekranach, wreszcie do malowania obrazów i rysunków t. zw. gwaszowych.

Gwatemala, ob. *Guatemala*.

Gwelfy — w wiekach średnich we Włoszech stronnictwo, przeciwne zwierzchnictwu cesarzy niemieckich nad Włochami; prowadziło długoletnią walkę ze stronnictwem cesarskiem (*Gibellinami*—ob.). Nazwę swą otrzymali od księcia *Welfa VI*, przywódcy stronnictwa.

Gwiazda morska—zwierzę, należące do typu szkarłupni; zamieszkuje morza (przeważnie u wybrzeży, niektóre gatunki w głębinach). Ma ciało spłaszczone—najczęściej z 5 ma promieniami, niektóre miewają ich więcej (do 40)—okryte twardym zwapniałym szkieletem. Na spodniej stronie znajduje się otwór gębowy, oraz, wzdłuż promieni, szeregi nóżek, opatrzonych przyssawkami, przy pomocy których zwierzę czepia się dna i pełza. Gwiazda morska żywi się drobnemi stworzeniami, szczególniej mięczakami.

Gwiazdka. Gwiazdką zowie się w potocznej mowie wigilja Narodzenia Pańskiego, stąd, że w ów dzień zawieszano u powały gwiazdki, uklejone z różnokolorowych opłatków, na pamiątkę gwiazdy, przyświecającej w Betleemie.

Gwiazdozbiór czyli *konstelacja*—jest to zbiorowisko gwiazd, objęte stale jedną jakąś nazwą. Podział nieba gwiaździstego na gwiazdozbiory jest dowolny, zarówno jak i nazwy, które przeważnie przeszły do nas z odległej starożytności. Dzisiejsze mapy dokładne, otrzymane drogą fotografji i ścisłych pomiarów, bardzo zmniejszają znaczenie owych nazw i podziałów, dokładne bowiem wskazanie długości i szerokości położenia danej gwiazdy na niebie, najlepiej ją określa. Gwiazdy zebrane w jeden gwiazdozbiór nie stanowią wcale jakiejś jednej całości, jakiegoś systematu, ponieważ dwie pozornie tuż koło siebie leżące gwiazdy, choć się nam wydają bliskiemi siebie, w rzeczywistości jednak mogą znajdować się w olbrzymich od siebie odległościach, tak że wpływ ich wzajemny równy jest prawie zeru. Nauka zajmująca się badaniem położenia gwiazd na niebie, niejako ich geografja, zowie się *Astrognozją*.

Gwiazdy — są to ciała niebieskie, świecące własnem światłem, jak słońce, ale nieporównanie odleglejsze od ziemi niż słońce. Ob. *Astronomja*.

Gwicht (z niem.) — ciężarek do ważenia, który kładziemy na szalę wagi.

Gwinea — dawna złota moneta angielska, wartości 21 szylingów—10 rb.

Gwinea—część zachodnia lądu afrykańskiego; dzieli się na *Gwineę Północną* czyli *Wyższą* i *Południową* czyli *Niższą*. Cały ten pas nadbrzeżny obejmuje w sobie na północy wielką *zatokę Gwinejską*, która tworzy dwie zatoki mniejsze: Benin i Biafra. Najbardziej północną część wybrzeża stanowi *Gwinea Portugalska*, dalej następuje *Gwinea Francuska*, a wreszcie kolonja brytańska — *Sierra Leone*. Prócz tego w Gwinei znajdują się kolonje niemieckie i państwa murzyńskie: Liberja, Aszanti, Benin, Dahomej i inne. Klimat Gwinei jest zwrotnikowy, niezmiernie gorący i dla Europejczyków przeważnie nieznośny. Roślinność niezmiernie bujna i bogata. Żyją tu lwy, lamparty, antylopy, koty morskie, małpy i inne. Mieszkańcy należą przeważnie do plemienia Negrów i stoją na bardzo niskim poziomie cywilizacji. Głównym artykułem handlu wywozowego jest olej palmowy, kauczuk i kość słoniowa.

Gwint, ob. *Śruba*.

Gwoździe. Gwoździem nazywa się kolec metalowy, w jednym końcu ostro zakończony, w drugim zaopatrzony w główkę. Gwoździe żelazne bywają rozmaitego rodzaju i rozmaicie wyrabiane, a mianowicie: gwoździe kute, gwoździe mechaniczne, szpilkowe albo sztyfty, wyrabiane na zimno, lane, tapicerskie. Ze względu na użytek bywają *szpernale* czyli łatowe, *bretnale*, czyli deskowe, *zamkowe*, *gontale* i t. p.

Gzyms—w budownictwie jest poziomo biegnącem wystąpieniem muru, złożonem z równoległych listew, wałków, żłobków, służącem bądź jako ozdoba, bądź też przeznaczonem do zabezpieczenia od deszczu muru, ornamentacji fryzu, okien i t. p. W takich wypadkach zowie się *gzymsem okapowym*. Gzyms biegnący na szczycie muru frontowego domu, tuż pod dachem, zowie się *głównym*. Gzymsy z gliny palonej, drzewa, stanowią ozdoby kominków, pieców, szaf, kredensów; listwa, która służy do zawieszania firanek i portjer, zowie się także gzymsem.

H.

H—spółgłoska, ósma litera alfabetu łacińskiego, a 18-ta polskiego (złożonego z 45 głosek). Jest spółgłoską gardłową, słabą, zmiękcza się na *ż* i na *ź;* nie jest ona rodzimą polską, lecz jako modyfikacja spółgłoski *g* przybyła z języka czeskiego lub ruskiego. — We wzorach chemicznych *H* oznacza wodór, *Hg*—rtęć.—W muzyce *h* jest siódmym tonem gamy djatonicznej.

Habakuk, prorok hebrajski, około 600 r. przed Chr., w czasie pierwszych napadów Chaldejczyków na Judeę; proroctwa jego głównie się do tych napadów odnoszą.

Habdank, ob. *Abdank*.

Habeas corpus znaczy dosłownie: *miej swe ciało*—rozumie się: w bezpieczeństwie. Tak się nazywa sławne prawo angielskie z r. 1679, mocą którego poddany angielski nie może być uwięziony bez przeprowadzenia przedtem śledztwa sądowego i bez nakazu sędziego.

Habilitacja oznacza pozyskanie prawa na wykłady w uniwersytecie przez dysputę publiczną nad pracą naukową, przedstawioną przez kandydata do katedry profesorskiej *(rozprawa habilitacyjna); habilitować się* znaczy: prawo to uzyskać.

Habit, suknia zakonna męska lub żeńska (po łac. *habitus* od *habeo—mam).*

Habsburg, ród cesarski, panujący dzisiaj w Austro-Węgrzech. Nazwisko to pochodzi od zamku Habsburg, w Szwajcarji, który zachował się do dzisiaj. Ostatni męski potomek tego rodu Karol VI zmarł w r. 1740, córka jego Marja Teresa wyszła za Franciszka, księcia lotaryńskiego. Potomstwo ich jest zatem z rodu habsbursko-lotaryńskiego.

Häckel *Ernest*, profesor zoologji w Niemczech, ur. r. 1834, znany jako gorliwy obrońca i krzewiciel nauki Darwina (ob. *Darwinizm*).

Haczyk. Wszelki pręcik lub drucik zakrzywiony, z końcem zaostrzonym lub nie, zowie się haczykiem.

Hades, w mitologji greckiej — bóg świata podziemnego, syn Kronosa i Rhei, małżonek Persefony, nazywany później *Plutonem*. Hadesem również nazywano jego państwo podziemne, t. j. piekło.

Hadziacz—miasto pow. w gub. Połtawskiej przy ujściu rzeki Gruni do Psołu; pamiętne ugodą, zawartą 16 września 1658 r. pomiędzy hetmanem kozackim Janem Wyhowskim a komisarzami króla Jana Kazimierza. Mocą tego traktatu kozacy ponownie przeszli pod panowanie Polski.

Hadziewicz *Rafał* — malarz polski, twórca obrazów treści historycznej i religijnej, ur. 1804 r., um. 1886 r.; kształcił się w kraju i zagranicą; przez dłuższy czas pozostawał na stanowisku profesora Warszawskiej szkoły sztuk pięknych. Jego obrazy treści religijnej zdobią wiele kościołów polskich.

Haft, sztuka wykonywania igłą ozdób na tkaninach i na skórze. Sztuka ta kwitła już w starożytności; w wiekach średnich uprawiana była głównie przez zakonnice, następnie podupadła, obecnie zaś rozwija się, zwłaszcza w wielkich warsztatach, gdzie do wyszywania ozdób na tkaninach służą osobne maszyny, mające budowę podobną do maszyn do szycia.

Haga—miasto w Holandji południowej, stolica Niderlandów i rezydencja króla; leży w odległości 5 kilom. od morza Północnego i liczy przeszło 200 tysięcy mieszk. W r. 1899 i 1907 odbywały się w Hadze konferencje pokojowe.

Hainan—wyspa na morzu Południowo-Chińskiem; należy do prowincji chińskiej Kantonu, oddzielona od lądu stałego cieśniną *Hainan*. Obejmuje 36.200 kil. kw. powierzchni z 3 miljonami mieszk. (Chińczyków i krajowców). Posiada olbrzymie bogactwa naturalne.

Haiti—u wybrzeży Ameryki Środkowej, jedna z czterech wysp tworzących Wielkie Antylle. Odkryta została w r. 1492 przez Kolumba i nazwana przezeń *Hispaniolą*, a później na cześć jego ojca Dominika — *San Domingo*. Wraz z drobnemi sąsiedniemi wysepkami Haiti obejmuje 77.253 kil. kw. powierzchni z niespełna 2 miljonami mieszk. Podzielona jest obecnie na dwa państwa: rzeczpospolitą Haiti i rzeczpospolitą San Domingo. *Rzeczpospolita Haiti* obejmuje 26.676 kil. kw. powierzchni z $1^1/_2$ milj. mieszk.; stolicą jej jest miasto *Port-au-Prince* (czyt. Porto Pręs).

Hajdamacy, kozackie bandy rozbójnicze, napadające na kraje polskie, w czasie upadku Rzeczypospolitej w XVIII wieku. W r. 1768, za konfederacji barskiej, wśród ogólnego zamieszania w kraju, a za poduszczeniem Rosji, hajdamacy pod wodzą Żeleźniaka, z którym połączył się Gonta (ob.), sprawili straszną rzeź w Humaniu, w którym wyrznięto około 15.000 ludzi.

Hajduk: 1) żołnierz z dawniejszej piechoty węgierskiej; 2) lokaj w stroju węgierskim na dworach wielkich panów.

Hajota — pseudonim współczesnej powieściopisarki i poetki, Heleny Janiny z Boguskich Szolc-Rogozińskiej, ur. 1862 r. w Sandomierzu. Liczne jej nowele, poezje i powieści nie wyróżniają się wielką głębią myśli, ale posiadają dużo subtelnego wdzięku, uczuciowości, liryzmu i trafnej obserwacji życia. Hajota opisywała także wrażenia swoje z podróży po Afryce.

Hak, gwóźdź, mający zamiast głowy zagięcie.

Hakatyści, hakata. Tak nazywają powszechnie członków „Towarzystwa ochrony kresów wschodnich" (Ostmarkverein), zawiązanego przez Niemców w W. Ks. Poznańskiem, rzekomo dla ochrony niemieckich interesów ekonomicznych, a w rzeczywistości dla prześladowania i gnębienia żywiołu polskiego. Nazwę tę nadano im od liter H. K. T., od których zaczynają się nazwiska założycieli Towarzystwa: Hansemanna, Kennemanna i Tiedemanna.

Hala: 1) tak zowią górale tatrzańscy polany wśród górskich szczytów, porosłe bujną trawą i mogące służyć za pastwiska dla trzód. 2) Hala *(halla)*, u Rzymian i Greków budowla równoznaczna z portykiem. Obecnie pod nazwą hali rozumie się zwykle budynek kryty, podłużny, z obu stron otwarty, przeznaczony na miejsce handlu różnymi towarami, zwłaszcza materjałami spożywczymi. Również poczekalnie na stacjach dróg żelaznych, oraz galerje kryte w zakładach kąpielowych i ogrodach publicznych, służące do przechadzki w czasie deszczu, zwykle nazywane są halami.

Halabarda, długi oszczep, zakończony żelazną okszą czyli siekierą dwupiórą, przedstawiającą z jednej strony płaskie, szerokie ostrze siekiery, z drugiej ostry koniec, na kształt oskarda. Broni tej w średnich wiekach używali żołnierze, zwani *halabardnikami*.

Hálek *Wiktor (Witiezsław)*, ur. r. 1835, um. r. 1874, znakomity poeta czeski, którego „Pieśni wieczorne" wyszły w przekładzie polskim Wł. Bełzy.

Halerz, drobna moneta w Czechach i w Polsce w XVI wieku. Grosz liczył 12 halerzy. Dziś w Austrji nazywają halerzem setną część korony.

Halévy *Jakób Fromental*, kompozytor francuski, ur. r. 1799 w Paryżu, dyrektor tamtejszego konserwatorjum; um.

r. 1862 w Niceł. Najsłynniejszem z dzieł jego jest opera p. t. „Żydówka".

Halicz, miasto w Galicji, w powiecie Stanisławowskim, liczy 4.000 mieszkańców. Halicz był niegdyś stolicą udzielnego *księstwa halickiego*, utworzonego w XII wieku. Daniel, kniaź halicki, otrzymał od papieża koronę królewską (panował od r. 1255 do r. 1264); syn jego, Lew przeniósł stolicę do założonego przez siebie Lwowa. Koloman, syn Andrzeja II, króla węgierskiego, chwilowo zajmował tron halicki i odtąd królowie węgierscy używali także tytułu królów Halickich. W r. 1340 przyłączył Kazimierz Wielki Ruś do Polski, przy której pozostawał Halicz do pierwszego rozbioru, t. j. do r. 1772. Austrja nazwała wtedy cały zabrany przez siebie kraj królestwem halickiem, Halicją czyli Galicją (ob.).

Halifax, miasto i hrabstwo w północnej Anglji, nad rz. Hebble. Przemysł jego zasadza się głównie na wyrobie tkanin kamgarnowych, wełnianych, bawełnianych, sukien, maszyn, oraz przedmiotów żelaznych i stalowych.

Halikarnas, słynne w starożytności miasto w Azji Mniejszej, nad morzem Egejskiem, stolica królów karyjskich, zburzona przez Aleksandra W. Tamże Mauzoleum. (Ob. *Cuda świata*).

Halle, po polsku *Halla*, miasto nad rzeką Solawą w Prusach, liczy 115.000 mieszkańców, ma uniwersytet i szkołę rolniczą, bibljotekę i liczne zbiory.

Halley *Edmund*, słynny astronom i matematyk angielski, ur. 1656 r., um. 1742 r. Już w 20 ym roku życia opracował metodę oznaczania punktów odsłonecznych i mimośrodków planetarnych; wkrótce potem udał się na wyspę Ś-tej Heleny w celu sporządzenia karty nieba południowego; później zajął się badaniem magnetyzmu ziemskiego; w tym celu odbył parę dalekich podróży. Ogłosił 78 rozpraw z rozmaitych działów astronomji i fizyki. Metodą Newtona obliczył drogi 24 komet, a w szczególności komet z r. 1531, 1607 i 1682, przytem wyraził domysł, że są one jedną i tą samą kometą, zjawiającą się perjodycznie, której powrót zapowiedział na r. 1759, co się też ziściło; kometa otrzymała wskutek tego jego nazwisko. *Kometa Halleya*, oglądana później w r. 1835 i ostatnio w roku bież., t. j. 1910, systematycznie co 75 lat i kilka miesięcy, jak obliczył E. Halley, powraca w nasze sfery. Oprócz wymienionych powyżej, E. Halley dokonał wielu doniosłych odkryć w dziedzinie astronomji.

Halszka z Ostroga—córka ks. Ostrogskiego i Beaty z Kościeleckich, żyła w w. XVI za panowania Zygmunta Augusta. Zabiegi możnych panów o rękę bogatej dziedziczki, osieroconej przez ojca, zamąciły na pewien czas spokój w Rzeczypospolitej. Halszka, uwożona, zaślubiana tajemnie, wydzierana sobie nawzajem przez konkurentów do jej ręki, uległa w końcu obłędowi. Umarła w Szamotułach, w zamku Łukasza Górki. Józef Szujski obrał ją za bohaterkę jednego ze swoich dramatów.

Halucynacje *(Omamy)*. — Niekiedy wskutek zmian w mózgu, doznają ludzie wrażeń fałszywych, t. j. nie mających prawie nic wspólnego z rzeczywistością: np. słyszą dźwięki, które nie istnieją, widzą przedmioty, których w rzeczywistości niema i t. p. Zmiany te występują napadowo; potem na dłuższy przeciąg czasu znikają i znów powracają. Rozmaite wstrząśnienia moralne, jakoteż różne stany chorobliwe bywają przyczyną halucynacji. Umysłowo chorzy, osłabieni, gorączkujący, tacy, którzy przyjęli wewnątrz opjum, haszysz, belladonę i t. p. doznają halucynacji.

Halwa, *hajwa (tur)* — słodkie ciasto zrobione z orzechów, miodu i oleju konopnego, używane jako przysmak.

Hamak, łóżko wiszące, używane przeważnie przez majtków. Składa się z płótna lub siatki prostokątnej i przechodzących przez kółka sznurów, na których hamak zawieszać można na hakach. Hamaki okrętowe służą za łóżka dla majtków i dla podróżnych, nie posiadających oddzielnych kajut.

Haman, ob. *Aman*.

Hamburg, największe miasto portowe Niemiec, na prawym brzegu Elby, o 15 mil od jej ujścia. Elba jest już w tem miejscu tak głęboka, że największe okręty morskie mogą wpływać do portu hamburskiego. Sława Hamburga, jako miasta handlowego i żeglarskiego, sięga XIII w., gdy powstał związek miast handlowych, t. zw. *Hanza*; Hamburg odegrał w nim ważną rolę. Teraz, obdarzony przywilejami wolnego portu, liczy razem z przedmieściami i Altoną, przeciwległem miastem, należącem do pruskiej prowincji Szlezwigu, 1.000.000 mieszkańców. Handel Hamburga, głównie płodami kolonjalnymi, bawełną, tytuniem, wyrobami kauczukowymi i t. p. dosięga wartości 2 miljardów rubli rocznie; 10.000 okrętów morskich, napełnionych towarami, przypływa corocznie i tyleż odpływa z Hamburga, a kilkadziesiąt tysięcy statków rzecznych dowozi doń towary z wnętrza kraju. Z Hamburga wyjeżdża największa ilość wychodźców do Ameryki Północnej.

Hamerling *Robert*, ur. r. 1832, um. w Gracu r. 1889; poeta niemiecki; epopeja jego *Ahaswerus w Rzymie* tłumaczona na język polski.

Hamernia albo *kuźnica*—jest to fabryka, w której wyrabiają grubsze przedmioty żelazne i stalowe zapomocą kucia młotami maszynowymi.

Hamlet, legendowy książe duński, który zabił ojczyma, mordercę swego ojca. Na tle podania o nim osnuł Szekspir sławną tragedję, pod tytułem *Hamlet*.

Hamsun *Knut* (ur. 1860 r.), wybitny pisarz norweski, pochodzący z ludu; samouk, który własną pracą i wybitnemi zdolnościami zdobył sobie sławę nietylko w Norwegji, lecz i poza jej granicami. Powieści jego: „Głód", „Pan", „Victoria" i inne tłumaczone były na języki obce.

Hamulec — przyrząd mechaniczny, przeznaczony do powstrzymywania kół w ruchu, szczególniej zaś kół pociągów, tramwajów, wozów, powozów, rowerów. Zasada hamulca polega na wywieraniu ucisku na obracające się koła i wytwarzanie przez to silnego tarcia, które obrót kół zmniejsza lub wstrzymuje i wskutek tego zwalnia lub tamuje zupełnie ruch hamowanego wozu.

Handel. Wymiana i handel w obszernem znaczeniu są to pojęcia prawie jednoznaczne. Handel może być bezpośrednio zamienny, gdy za towar bierze się towar, ale taką cechą odznacza się tylko na niskim stopniu cywilizacyjnego rozwoju społeczeństwa, na wyższym zaś szczeblu tego rozwoju towar wymienia się na pieniądze lub inne znaki wartościowe. Właściwem zadaniem handlu jest pośrednictwo i ułatwianie obiegu towarów z rąk wytwórcy do rąk spożywcy. Pośrednictwo to ma wielką doniosłość społeczną i gospodarczą, bo ułatwia zaspakajanie wszelkich potrzeb, jakie życie ludziom nastręcza. Z tego stanowiska zadanie handlu nietylko polega na czynieniu zadość potrzebom materjalnym, t. j. na dostarczaniu przedmiotów do funkcji życiowych, w uporządkowanem społeczeństwie służących, jak np. odzieży, pożywienia i t. p., ale handel wkracza często i w duchową dziedzinę, jak np. wtedy, gdy dostarcza książek, potrzeb naukowych, nut, obrazów, aparatów kościelnych i t. p. Zaspakajanie ludzkich potrzeb przez taki podział dóbr ziemskich, iż w danem miejscu zabiera się to, co zbyteczne, a w innem zapełnia braki — stanowi główny cel i że tak powiemy sztukę handlu, która, jako czynność, stale spełniająca tę wymianę, ogarnia najszerszą sferę stosunków społecznych. U narodów, będących na niskim szczeblu kultury, handel nie obejmuje tak rozległych horyzontów i dla tego pozostają tu róż-

ne potrzeby niezaspokojone. Czynienie zaś zadość potrzebom i upodobaniom pobudza usiłowanie i pracę i jest jednym z największych bodźców cywilizacyjnych. Handel nowoczesny, gromadząc w każdym zakątku wyroby i przedmioty użytku wszystkich stref i wszystkich narodów, wyszukując źródła, w których powstają wytwory albo nowe, albo lepsze od dawnych lub dostępniejsze w cenie, pośrednicząc w wymianie dóbr wszechświatowych i wyręczając jednostki w bezpośredniej czynności zamiennej, przyczynia się do łatwego podziału zajęć i do cywilizacyjnego doskonalenia się społeczeństw.

Händel *Jerzy Fryderyk,* słynny kompozytor niemiecki, ur. 1685 r., um. 1759 r.; od r. 1710 do śmierci przebywał w Londynie, gdzie zajmował pierwsze miejsce w świecie muzycznym. Tworzył bardzo dużo i był kompozytorem wszechstronnym, głównie zaś zjednały mu sławę jego oratorja religijne.

Handicap (z ang., czyt. *hendikep),* wyścig konny, przy którym waga, jaką dźwigać ma każdy koń, jest zastosowana do jego wieku i siły; gra o zakład z forami.

Hanka *Wacław,* ur. r. 1791, um. r. 1861, poeta i uczony czeski, założyciel Macierzy (Matici) czeskiej; wsławił się przez odkrycie „Królodworskiego rękopisu", zawierającego prastare pieśni czeskie. Odkrycie to obudziło zapał niezmierny w narodzie czeskim. Niektórzy utrzymują, że „Królodworski rękopis" jest podrobieniem, dokonanem w celach patrjotycznych.

Hannibal—słynny wódz kartagiński, ur. 247 r. przed Chryst.; już w 9-ym roku życia swego na rozkaz ojca Barkasa zaprzysiągł wieczną nienawiść Rzymowi. Zostawszy wodzem naczelnym wojska kartagińskiego w Hiszpanji, Hannibal wkrótce zawojował cały ten kraj, zdobył sprzymierzony z Rzymem Sagunt, co się stało powodem wypowiedzenia przez Rzymian wojny, znanej w historji pod nazwą *drugiej wojny punickiej.* W wojnie tej Hannibal odniósł kilka świetnych zwycięstw, przeprawił się przez Alpy do Italji i zagroził nawet Rzymowi. Rzymianie jednak, odciąwszy Hannibala od jego kraju, zmusili go w końcu do opuszczenia Italji, przenieśli wojnę do Kartaginy, gdzie odnieśli pod Zamą w roku 202 zupełne zwycięstwo. Hannibal uciekł przed ich zemstą do Azji, naprzód do króla Syrji Antjocha, potem do króla Bitynji Prusjasza, ale wszędzie ścigali go mściwi Rzymianie, żądając wydania wielkiego wodza. Wreszcie, wydany im, odebrał sobie życie, zażywszy truciznę w r. 183 przed Chrystusem.

Hanower, obecnie rozległa prowincja pruska, dawniej księstwo, a od r. 1815 do r. 1866 samodzielne królestwo niemieckie, obejmujące wschodnią część niemieckiego niżu, pełną torfowisk i piasczystych pustkowi. Sławny jest chów bydła hanowerskiego. Książęta hanowerscy (Jerzy I—IV i Wilhelm II), byli od r. 1714 do 1831 królami angielskimi. Ostatni król hanowerski Jerzy V został przez Prusy za pomoc, daną Austrji w r. 1866, pozbawiony tronu. Ludność Hanoweru wyznaje przeważnie religję katolicką. Stolica tejże nazwy, położona w środku obszaru nad rzeką Leiną (dopływ Wezery), liczy 250.000 mieszkańców.

Hantle — przyrząd do ćwiczeń gimnastycznych, składający się z dwuch kul żelaznych lub drewnianych, połączonych z sobą krótką rączką (zwykle używa się para); ciężarki, ciążki.

Hanza (w języku staroniemieckim *związek), Hanzeatyckie miasta, Hanzeatycki Związek,* tak się nazywał związek, zawarty w r. 1241 pomiędzy Hamburgiem a Lubeką, celem szerzenia stosunków handlowych i obrony od rozbójników lądowych i morskich. Do związku tego przystąpił wkrótce Brunświk. Miasto Lubeka było głową związku, który powoli tak wzrastał, że ogarnął 85 miast. Miasta te dzieliły się na cztery klasy; do pierwszej klasy należały miasta wendeńskie i zawendeńskie z miastem głównem *Lubeką;* do drugiej — miasta Kliwji, Marchji, Westfalji i Holandji z miastem głównem *Kolonją;* do trzeciej — miasta saskie i brandenburskie z miastem głównem *Brunświk;* do czwartej—miasta pruskie i inflanckie z miastem głównem *Gdańsk.* Celem Hanzy było: oprócz obrony kupców od rozbojów i grabieży, utrzymanie wyłącznego handlu w stronach północno-wschodnich i północno-zachodnich, wyjednanie jak najrozleglejszych przywilejów dla miast hanzeatyckich, tudzież zaradzanie wszelkim nieporządkom i nadużyciom. Najwyższa władza związkowa należała do deputowanych miast, zebranych na sejmie, odbywającym swe posiedzenia w Lubece. Jakkolwiek Hanza ani przez cesarzów, ani przez państwo niemieckie nie była nigdy formalnie uznana, używała przecież wszędzie wysokiego poważania i wprowadzała swobodnie swoje towary do Anglji, Szwecji, Danji i Rosji, dzierżyła w swem ręku Zund, walczyła zwycięsko z wielu królami i państwami, zakładała wyborne komunikacje wodne, kanały i skutecznie przeciwdziałała gwałtom i rozbojom. Zmiana okoliczności i układów politycznych sprowadziła powolny upadek Hanzy; w r. 1630 odbył się jeszcze sejm hanzeatycki w Lubece, ale na nim tylko miasta Hamburg, Lubeka i Brema połączyły się jeszcze nanowo; do tego związku w szczególnych przypadkach przystępował jeszcze i Gdańsk, chociaż już nie liczył się właściwie do Hanzy. W r. 1810 trzy miasta hanzeatyckie zostały przyłączone do Francji, a w r. 1815 odzyskały swą niezawisłość i uznane zostały za miasta wolne; poczem odnowiły *hanzeatycki związek,* który jednak był już tylko czczym tytułem bez treści.

Hańba. W starodawnym języku polskim spotkać można wyraz *gańba* (od ganić) w znaczeniu plamy na czci, na honorze, charakterze, życiu jakiego człowieka. Potem z czeska zaczęto wyraz ten wymawiać *hańba.*

Hańcza—nazwa dwu lewych dopływów Niemna, w gub. Suwalskiej, wypływających z dwu jezior tejże nazwy: 1) bardziej północna *Biała* bierze początek z jeziora w powiecie Sejneńskim; 2) bardziej południowa *Czarna*—z jeziora w powiecie Suwalskim.

Haracz, z tureckiego i arabskiego *charadż* — pogłówne, podatek, płacony Wielkiej Porcie przez wszystkich chrześcijan pełnoletnich, zamieszkałych w granicach państwa Ottomańskiego. Do Polski wyraz ten dostał się w czasie ciągłych wojen z Tatarami i Turcją, i znaczył wszelki okup, czyli kontrybucję wymuszaną na jakiemś mieście, zamku, prowincji.

Harakiri (dosłownie: rozcięcie brzucha), sposób samobójstwa, który stanowił dawniej przywilej szlachty japońskiej; samobójstwo takie bywało dobrowolne lub na rozkaz władzy, a w tym ostatnim wypadku skazany wymierzał sobie tę karę uroczyście, w obecności przyjaciół.

Harap (z niem. *herab*—tu, tutaj, tu na dół, na tu)—w języku polskim oznacza: 1) okrzyk myśliwski, kończący łowy. Gdy w polu charty pochwycą zająca, myśliwy, dobiegający do nich konno, woła z daleka: „a harap!" jako przestrogę, żeby zająca nie rozerwały. Stąd przysłowie: „już po harapie" oznacza: „już po wszystkiem", lub przysługę oddaną po niewczasie. 2) Rodzaj bata myśliwskiego, służącego do karcenia nieposłusznych psów.

Harce, rodzaj pojedynków czyli utarczek pojedyńczych rycerzy przed ogólną bitwą. Harce w powszechnym były zwyczaju, a historja prawie każdej walnej bitwy wspomina o poprzedniem wyzywaniu się *harcowników* „na rękę". Wyjeżdżać na harc przed bitwą można było tylko za pozwoleniem lub rozka-

zem wodza. Polacy mieli sławę najpierwszych w świecie *harcerzy*.

Harem (po arab. *zakazane*, nieprzystępne, święte), tak nazywają mahometanie odosobnione mieszkanie kobiet, do którego wstęp dozwolony jest tylko mężowi.

Harfa, *arfa*, instrument muzyczny strunowy, składający się z trójkątnej ramy dość wielkich rozmiarów, na której napięte są struny. Grając na harfie, stawia się ją pionowo przed sobą, tak, iż struny idą z góry ku dołowi i potrąca się je palcami obu rąk.

Harmattan, suchy i gorący wiatr wiejący perjodycznie przez 7—8 dni na zachodnich brzegach Afryki, od wnętrza lądu ku oceanowi Atlantyckiemu.

Harmonika—tak nazywają się różne instrumenty muzyczne, wśród których najlepiej znaną jest harmonika miechowa, składająca się z czworobocznego miecha, zaopatrzonego po obu stronach w deszczułki z dziurkami i klapami.— Grając na harmonice, trzyma się ją obu rękami, ściska i rozciąga na przemian miech, a palcami przebiera się po klapach.

Harmonja—jest to takie zestawienie, połączenie, powiązanie pewnej ilości dźwięków (w muzyce), barw (w malarstwie), brył, linji, płaszczyzn (w rzeźbie, architekturze), wreszcie kwiatów, tkanin, świateł i t. p. (w sztuce dekoracyjnej), które może być dla ludzi estetycznie wykształconych źródłem przyjemnych wrażeń artystycznych. W tym właśnie sensie mówimy o harmonji tonów, barw, kształtów i t. p. Muzyka ma swoją *naukę harmonji*, wykładającą prawa harmonijnego (estetycznego) łączenia dźwięków w kompozycje muzyczne. Nieharmonijne połączenie zowie się *dysharmonją*.

Harpja—ptak drapieżny, spokrewniony z jastrzębiem, ale większy nawet od orła. Odznacza się silnym dziobem i bardzo długimi palcami o długich zakrzywionych szponach. Zamieszkuje lasy Ameryki środkowej i południowej; nadzwyczaj drapieżny, napada i porywa małpy, leniwce, ptaki; wyrządza znaczne szkody w zwierzętach domowych, na które się rzuca nawet w obecności człowieka.

Harpje—w mitologji greckiej potwory w postaci ptaków drapieżnych z głowami kobiet, nigdy nienasycone i wiecznie łaknące; w przenośni—człowiek zły, chciwy, czyhający na cudze dobro i zdobywający je niegodziwymi środkami.

Harpun lub *harpuna*—ciężki żelazny oszczep, zakończony ostrzem trójkątnem, zaopatrzony w haki, umocowany na linie, której drugi koniec trzyma rzucający. Używa się go do połowu wielorybów. Sam harpun ma 2 stopy długości, zaś drewniana rękojeść 4 do 5 stóp. Obecnie polują na wieloryby harpunami, wyrzucanymi z małych dział nabijanych prochem.

Hartmann *Karol Robert Edward*, filozof niemiecki, ur. 1842 r., um. 1907 r., pisał dużo w różnorodnych kwestjach; w metafizyce (ob.) starał się połączyć teorję Hegla z teorją Schopenhauera.

Hartowanie, nadawanie materjałom większej wytrzymałości, dokonywa się w różny sposób, zależnie od materjału. Ob. *Stal, Szkło*.

Harun *Al Raszid*, t. j. *sprawiedliwy* (Abu Dżafar)—słynny Kalif arabski, rządził od 786 r. do 809 r.; pod jego panowaniem Bagdad stał się najmożniejszem miastem wschodu; Harun zamiłowany był w naukach i sztukach pięknych; zwyciężył Bizantyńczyków i Chazarów. Um. r. 809 w Tus. Pamięć jego uczczono w pieśniach i powieściach p. t. „Tysiąc nocy i jedna".

Harvey (czyt. *Harwi*) *Wiljam*, słynny lekarz angielski, ur. r. 1578, w r. 1615 profesor anatomji w Londynie; um. r. 1658. Uczynił ważne odkrycia co do obiegu krwi, utworzył nową teorję płodzenia („Omne animal ex ovo").

Harz, góry w Niemczech pomiędzy Saalą i Wezerą; ciągną się na terytorjum Prus, Brunświku i Anhaltu. Najwyższy szczyt Brocken—1142 metr. Kopalnie srebra, żelaza, miedzi, cyny i siarki.

Hasło, znak, wyraz lub okrzyk, na który gromadzili się żołnierze jednego oddziału, rozpoznawali się przyjaciele od nieprzyjaciół podczas boju. Dzisiaj jeszcze warty, gdy się zmieniać mają lub przepuścić kogo przez miejsce strzeżone, używają hasła, zwanego *parolem*. Przenośnie używa się wyrazu *hasło* na oznaczenie jakiejś myśli, jakiegoś dążenia lub celu, ku któremu zmierzają jednostki lub gromady.

Haszysz (z indyjskiego), wyciąg z konopi indyjskich, odurza, koi ból; palony w fajce, jak tytuń, sprowadza utratę przytomności i halucynacje.

Haubica—rodzaj działa krótszego od armaty a dłuższego od moździerza; służy specjalnie do wyrzucania granatów.

Hauke *Józef hrabia*, ur. r. 1834, służył w wojsku rosyjskiem na Kaukazie; na wieść o powstaniu 1863 r. pospieszył do Polski i brał w niem gorący udział pod nazwiskiem Bosak-Hauke. Później walczył po stronie Francuzów przeciw Prusakom i poległ w r. 1871 pod Dijon (Diżą).

Hauptmann *Gerhard* — współczesny dramaturg niemiecki, ur. 1862 r. na Śląsku. Z początku zostawał pod wpływem Ibsena, niebawem jednak okazał się oddzielną i niepospolitą indywidualnością twórczą. Wśród dramatów jego wyróżniają się: „Tkacze", utwór, którego treścią jest rozpaczliwa dola robotników i przemoc wielkiego kapitału, „Hanusia" i „Dzwon zatopiony". Dwa te ostatnie dzieła, pełne uczuciowości głębokiej i nieporównanej fantazji, sięgające w tajemnicze głębie dusz ludzkich, grane były na wszystkich scenach europejskich z olbrzymiem powodzeniem.

Havre (czyt. Hawr), obwarowany port francuski przy ujściu Sekwany, liczy 142.000 mieszkańców. Havre jest obok Marsylji najważniejszym portem Francji.

Hawajskie wyspy czyli wyspy *Sandwich* (Sendwicz) wynurzają się z wód na samym środku Oceanu Spokojnego. Utworzone przez wybuchy wulkanów, które na wyspach tych po dziś dzień zadziwiają swoją potęgą. Wulkan Mauna Loa (4.000 metrów wysokości) posiada dwa potężne kratery (otwory); jeden z nich ma 10 kilometrów obwodu i jest wypełniony wiecznie wrzącem jeziorem ognistej lawy. Ziemia wulkaniczna wysp Hawajskich jest bardzo żyzna, a łagodny i ciepły klimat sprzyja uprawie trzciny cukrowej, ryżu i bananów. Mieszkańcy Polinezyjczycy. Wyspy Hawai są posiadłością Stanów Zjednoczonych; położone na środku odległej drogi między Ameryką, Australją i Japonją, stały się ważną stacją żeglugi światowej. Stolicą jest *Honolulu*; posiada dobry port.

Hawana, stolica wyspy Kuby, wspaniały port morski; piękne położenie, bujna podzwrotnikowa roślinność i sztuka uczyniły z Hawany jedno z najpiękniejszych miast Ameryki. Jest też Hawana ogniskiem wywozu produktów antylskich (ob.), a szczególnie tytuniu, cygar i cukru; liczy 230.000 mieszkańców.

Haydn *Józef*, sławny muzyk i kompozytor niemiecki, ur. 1732 r., um. 1809 r., twórca współczesnej muzyki instrumentalnej; napisał do 800 utworów muzycznych, z których wyróżniają się: „Stworzenie świata", „Cztery pory roku" i inne.

Hazard, przypadek, los, traf, przedsięwzięcie niebezpieczne. Gry, w których powodzenie zależy nie od umiejętności i uzdolnienia, lecz od trafu gry, przy których wiele zyskać ale i wiele stracić można, nazywamy *hazardownemi*.

Heban — gatunek drzewa o pięknie czarnej barwie; jest twardy i daje się polerować. Otrzymuje się z rdzenia różnych gatunków drzew, rosnących

w Indjach, na wyspach Ś-tego Maurycego, na Madagaskarze. Hebanu używają na wyroby kosztowniejsze, jak laski, rączki do parasolek, noży, instrumentów chirurgicznych, w postaci forniru—do wykładania kosztowniejszych wyrobów stolarskich, szczególnie w zestawieniu z kością słoniową.

Hebe (łac. *Juventas),* mitologiczna bogini młodości, córka Zeusa i Hery (Jowisza i Junony), napełniała puhary bogów przy ucztach na Olimpie.

Hebel, narzędzie złożone z drewnianej osady i płaskiego żelazka stalowego; służy do strugania i równania drzewa na wyroby stolarskie i ciesielskie.

Hebel łąkowy, przyrząd zrobiony w kształcie szufli, zaopatrzony z przodu w nóż stalowy, z boków w kółka do założenia zaprzęgu, z tyłu w rękojeść, używany do zrzynania kretowisk, w ogólności do równania powierzchni łąk.

Hebrajczykowie, *Hebreje* — według podań biblijnych, naród pochodzenia semickiego, potomkowie patrjarchy Abrahama, którzy z Jakóbem, wnukiem Abrahama i Józefem, synem Jakóba, w liczbie 70 osób przenieśli się z ziemi Chanaan do Egiptu i tu w ciągu 430 lat tak się rozmnożyli, iż stali się bardzo licznym narodem. Uciskani przez Egipcjan, Hebrejowie (Izraelici) pod wodzą Mojżesza opuścili Egipt, aby powrócić do swej dawnej ojczyzny. Po 40-letniem błąkaniu się w pustyni, przeszli rzekę Jordan pod wodzą następcy Mojżesza—Jozuego i zdobyli kraj położony na wschód od tej rzeki, nazwany potem Palestyną. W głównych zarysach dzieje ich przedstawiają się jak następuje: Kraj podzielony został między 12 pokoleń; władza zwierzchnicza spoczywała w ręku arcykapłana z pokolenia Lewi i tak zwanych sędziów. W początkach XI wieku przed Chryst. zaprowadzono władzę królewską; pierwszym królem został Saul; po nim panował Dawid, który znacznie rozszerzył granice państwa; za następcy jego, króla Salomona, naród Izraelski przeżywał świetny okres dziejów. Po śmierci Salomona państwo rozpadło się na dwie części: *królestwo Izraelskie,* obejmujące 10 pokoleń i *królestwo Judzkie*, złożone z dwu pokoleń: Judy i Benjamina. Wskutek podziału, wewnętrznych niesnasek, rozprzężenia i napadów narodów sąsiednich—oba państwa chyliły się do upadku. W r. 722 przed Chryst. nastąpił upadek królestwa Izraelskiego, które podbił Salmanassar, król Asyrji; w r. 588 przed Chryst. upadła Judea, zawojowana przez Nabuchodonozora, króla Babilonu, który zburzył Jerozolimę i uprowadził Hebrajczyków nad brzegi Eufratu. Co do dalszych dziejów narodu hebrajskiego ob. *Żydzi.*

Hebrajski język był jednem z głównych narzeczy mowy semickiej.—Mówili nim w cokolwiek odmiennych djalektach Hebrajczycy, czyli Izraelici, Filistyni, Fenicjanie i inni. Język hebrajski jest jednym z najstarożytniejszych; uwieczniony w księgach Starego Testamentu. Od czasów niewoli babilońskiej język hebrajski ulegać zaczął coraz silniej wpływowi narzecza chaldejskiego które w końcu wyrugowało go zupełnie z ust ludu. Język hebrajski pozostał językiem kapłanów i uczonych. Dawny alfabet hebrajski wziął początek z hieroglifów egipskich. W V w. przed Chryst. wyszedł już z użycia. Obecnie używane *pismo hebrajskie,* od kształtu swego czworokątnem zwane, zbliża się do pisma palmireńskiego; upowszechniło się ono po powrocie żydów z wygnania.

Hebrydy—grupa 521 skalistych wysp na oceanie Atlantyckim, u zachodniego brzegu Szkocji, należy do Wielkiej Brytanji, obejmuje 7.555 klm. kw. z ludnością 45.300. Hebrydy zdobyte zostały w IX wieku przez Norwegczyków, później jednak uległy orężowi Szkocji, z którą razem dzieliły złe i dobre losy.

Hedżas albo *Hidżas*, najdalej ku północy wysunięta, zachodnia część pustyni Arabskiej, leżąca między zatoką Suez a Mersa-Hali; kraj po większej części nieurodzajny; tu znajdują się święte miasta mahometańskie—Mekka i Medyna, tudzież porty Janbo i Dżydda.

Hegel *Jerzy,* jeden z najsławniejszych filozofów niemieckich, ur. r. 1770, um. r. 1831. System filozoficzny Hegla opiera się na zasadzie bezwzględnej jedności myśli i bytu. Zasada ta wyraża się w twierdzeniu, że wszystko rozumne jest rzeczywistem i wszystko rzeczywiste—rozumnem. Przenosząc twierdzenia te w sferę życia społecznego, głosił Hegel, że moralność urzeczywistnia treść rozumu powszechnego w rodzinie, społeczeństwie i państwie. Ideałem państwa jest monarchja. Filozofja Hegla miała wielkie powodzenie nietylko w Niemczech, lecz także w Polsce, gdzie do jej rozpowszechnienia przyczynili się najbardziej Trentowski i Kremer.

Hegemonja, z greck., znaczy tyle, co „przewaga", „pierwszeństwo"; używa się tego wyrazu, mówiąc o przewadze jednego narodu lub państwa nad innemi. Tak np. mówi się o hegemonji Sparty lub Aten nad innemi państwami greckiemi, a znaczy to, że wówczas kierownictwo spraw ogólno-greckich obejmowała Sparta lub Ateny.

Heidelberg—stare miasto niemieckie w wielk. księstwie Badeńskiem, w pięknem położeniu nad rzeką Nekarem, liczy około 36.000 mieszk.; posiada słynny uniwersytet (założony 1386 r.) z wielką bibljoteką, ogrodem botanicznym, obserwatorjum astronomicznem i bogatymi zbiorami. Nad miastem dominują wspaniałe ruiny zamku elektorskiego, w którego piwnicach znajduje się olbrzymia „beczka heidelberska" (zawierająca 236.000 butelek).

Heidenstein *Reinhold,* dziejopisarz polski, ur. r. 1556, um. r. 1620, opisał po łacinie wyprawy moskiewskie Batorego; był sekretarzem królewskim i powiernikiem Zamoyskiego; wysyłano go kilkakrotnie w poselstwach zagranicznych.

Heilpern *Maksymiljan,* przyrodnik, ur. r. 1856 w Warszawie, studjował nauki przyrodnicze w uniwersytecie warszawskim, od 1881—1884 r. przebywał jako skazaniec na Syberji w gub. Jenisejskiej, gdzie badał florę syberyjską. W r. 1891 został dyrektorem szkoły rzemiosł w Warszawie. Przeprowadził badania nad przemysłem piekarskim i ogłosił znaczną liczbę rozpraw w czasopismach. Oprócz tego wydał znaczną ilość dzieł popularno-naukowych z dziedziny przyrody.

Heine *Henryk* —znakomity poeta niemiecki, ur. 1799 r., zm. 1856 r. Pochodził z rodziny żydowskiej; wychowany w wierze starozakonnej, przeszedł potem na chrystjanizm. Studjował prawo w Bonn, Getyndze i Berlinie, a jednocześnie zaczynał pisywać pierwsze swe utwory poetyckie. Potem przyszły prace publicystyczne, krytyki i spory literackie i polityczne. Głównie jednak sławę swą zawdzięcza Heine swoim lirykom, pełnym gorącego uczucia, wdzięku, melancholji a jednocześnie ironicznych zgrzytów i sarkazmu. Do arcydzieł Heinego zaliczają „Księgę pieśni" oraz pisane prozą „Obrazy z podróży". W polityce był zwolennikiem zasad liberalnych.

Hejnał, pieśń poranna, odgrywana dawniej na wieży marjackiej w Krakowie, na kilka tygodni przed Bożem Narodzeniem, na cześć N. Marji P., po północy aż do świtu, a złożona z trzech części (na 3 trąby). Wyraz *hejnał* jest pochodzenia węgierskiego: *hajnal* (jutrzenka). Hejnał do dziś dnia jest odgrywany na wieży marjackiej codziennie, jednocześnie niemal z każdem uderzeniem godziny na zegarze.

Hekate, u Greków i Rzymian bogini księżyca i w dalszem rozwinięciu mytu —wszelk ich nocnych strachów i czarów; czczona posągami na rozstajnych drogach.

Hekatomba — w starożytnej Grecji uroczysta ofiara ze stu wołów na cześć bogów; w przenośni—mordercza walka, rzeź wielu osób.

Hekla, wulkan na wyspie Islandji.

Heksametr jest rodzajem wiersza, złożonego z sześciu stóp, zwanych daktylami, które jednakowoż mogą być zastąpione spondejami lub trochejami (ob. te wyrazy). Heksametr, utworzony przez Greków i Rzymian i używany przez nich w poezji opisowej i opisowo-pouczającej, naśladowali także poeci nowocześni. W literaturze polskiej posługiwał się nim pierwszy Mickiewicz w „Powieści Wajdeloty" (w „Konradzie Wallenrodzie"), a po Mickiewiczu stosowano go wielokrotnie, szczególnie w przekładach utworów greckich i rzymskich.

Hektar, ob. *Metryczny system.*

Hektograf — przyrząd do przygotowywania kopji z pisma bez pomocy druku, prasy drukarskiej, kamieni i t. p. Hektograf składa się z masy elastycznej, otrzymanej przez rozgrzanie 1 części żelatyny, 3 części gliceryny i 2 części wody; mieszaninę tę wylewa się na równą powierzchnię i ostudza. Oprócz tej masy konieczny jest specjalny, gęsty atrament, zawierający bardzo skoncentrowany roztwór jakiegoś anilinowego barwnika. Atramentem tym piszemy grubo na papierze, który przykładamy następnie pismem do płyty żelatynowej, wskutek czego pismo na niej pozostaje. Przykładając następnie do tak odbitego pisma ćwiartki lekko zwilżonego papieru i przyciskając je lekko, otrzymujemy na nich kopje. Jeżeli całą czynność wykonamy starannie, możemy otrzymać do stu wyraźnych odbitek; ostatnie są zawsze bledsze.

Hektogram, ob. *Metryczny system.*

Hektolitr, ob. *Metryczny system.*

Hektometr, ob. *Metryczny system.*

Hektor, mężny obrońca Troi, opiewany przez Homera. Hektor był synem Pryama, króla Trojańskiego, i Hekuby, a mężem Andromachy. Ponieważ zabił Patrokla, przyjaciela najdzielniejszego z Greków Achillesa, wyzwał go Achilles na pojedynek, w którym Hektor zginął.

Hela, wąski półwysep w Prusach Zachodnich, oddziela zatokę Kurońską od morza Baltyckiego.

Helcel *Antoni Zygmunt,* ur. roku 1808, um. r. 1870, znakomity uczony i profesor uniwersytetu Jagiellońskiego, zajmował się dawnem prawem polskiem i napisał z tego zakresu wiele rozpraw i dzieł, między któremi pierwszorzędnej wartości są: „Starodawnego prawa polskiego pomniki". Jako poseł na Sejm krajowy i do Rady państwa, jako polityk, walczący wytrwale o prawa narodu, zapisał imię swoje w rzędzie najlepszych obywateli.

Helena miała to być w starożytnej Grecji kobieta przedziwnej urody. Mówiono, że ojcem jej był Zeus i Leda, żona króla lacedemońskiego. Helena wyszła za mąż za króla spartańskiego Menelaosa, ale uwiódł ją Parys, królewicz trojański i zabrał do Troi, co miało być powodem do wielkiej wyprawy Greków na Troję, opiewanej przez Homera.

Helena św., żona cesarza Konstancjusza Chlorusa, matka cesarza Konstantyna W. W podeszłym wieku, przyjąwszy chrześcijanizm, postanowiła odnaleźć krzyż, na którym Chrystus Pan został ukrzyżowany, i znalazłszy go z dwoma innymi, rozróżniła cudownym sposobem. Na górze Kalwarji zbudowała wspaniały kościół pod nazwą Grobu Zbawiciela. Um. około r. 328, jako mniszka. Kościół obchodzi jej pamiątkę 2 marca i 18 sierpnia.

Helgoland, mała skalista wysepka na morzu Niemieckiem, położona naprzeciw ujścia Elby; są tam sławne kąpiele morskie.

Helikon, teraz *Zagora,* góra w zachodniej Beocji, opiewana przez starożytnych poetów, jako siedlisko muz

Na jej szczycie znajdował się rozkoszny gaj i świątynia, poświęcona Apollinowi i muzom.

Heliogabal, cesarz rzymski, poprzednio arcykapłan bożka Elagabala w Syrji, człowiek rozwiązły, marnotrawny i zły; został przez żołnierzy zamordowany w r. 222 po Chrystusie.

Heliograwiura, ob. *Światłodruk.*

Helios, nazywany u Rzymian *Sol,* grecki bóg słońca, syn tytana Hyperjona i Thei, wyobrażany jako młodzieniec na złotym rydwanie, zaprzężonym w 4 rumaki, z włosami z promieni słonecznych.

Heliotrop *(Brodawiec)*—roślina zielna z rodziny *szorstkolistnych,* znane są liczne gatunki dziko rosnące. Heliotrop ogrodowy ma drobne kwiatki liljowe, o przyjemnym zapachu. Można z nich dobywać esencję; ta jednak, któ rej używają w perfumerji, jest zrobiona sztucznie.

Heliotrop (minerał) — odmiana chalcedonu (ob.); jest używany jako półdrogi kamień na wyrób kamei, na pieczątki, sygnety i t. p.; pół przezroczysty, posiada barwę ciemno-zieloną, oraz piękne czerwone i żółte łatki i żyły.

Heliotropizm — własność nie których części roślin rozrastania się w kierunku padających na nie promieni światła lub w kierunku wprost przeciwnym. Pierwszy rodzaj heliotropizmu nazywa się *dodatnim (kuświetlność),* drugi—*ujemnym (odświetlność).* Pierwszy właściwy jest pędom zielonym, drugi korzeniom i niektórym wąsom. Wskutek heliotropizmu, rośliny znajdujące się w cieniu, wypuszczają pędy ku stronie, gdzie jest najwięcej światła. Liście mają własność heliotropizmu *poprzecznego,* wskutek którego zwracają się najszerszą powierzchnią ku światłu, co również ważne jest dla sprawy przyswajania kwasu węglowego z powietrza, gdyż w ten sposób przyjmują najwięcej promieni świetlnych, koniecznych do spełnienia tej funkcji (ob. *Chlorofil).* Niektóre jednak australijskie gatunki drzew odwracają liście od słońca, ustawiając je brzegiem do niego; wskutek tego dają bardzo mało cienia.

Hellada, *Hellas,* starożytne siedlisko Hellenów, pierwotnie miasto, następnie pas ziemi w południowej części Tessalji, a z czasem i cała Tessalja.

Hellenowie, jedno z plemion zamieszkujących starożytną Grecję; wedle podania, otrzymało swą nazwę od Hellena, syna Deukaljona i Pyrrhy, albo Zeusa i Doryppy. Od jego synów i wnuków: Eola, Dorusa, Jona i Acheusa poszły pokolenia Eolów, Dorów, Jończyków i Achajczyków, które zajęły całą Grecję na 1500—1200 przed Chr. Później nazwą tą obejmowano cały naród grecki. Panujący obecnie w Grecji król Jerzy I przybrał urzędowy tytuł *króla Hellenów.*

Hellespont, właściwie morze Helli, starożytna nazwa dzisiejszej cieśniny Dardanelskiej (ob.).

Helmholtz *Herman Ludwik,* fizjolog i fizyk, jeden z najgenjalniejszych badaczów wszystkich czasów, ur. 1821 r. w Poczdamie pod Berlinem, um. 1894 r.; on pierwszy wysunął i sformułował zasadę zachowania siły, w rozprawie p. t. „Ueber die Erhaltung der Kraft"; na tej zasadzie opiera się cała fizyka i fizjologja nowsza. Helmholtz wynalazł oftalmoskop (ob.), przez co wprowadził na nowe tory sztukę leczenia oczu. Niemniej ważne odkrycia poczynił on w dziedzinie nauki o barwach, głosie, elektryczności i t. d.; postawił też na gruncie racjonalnym fizjologję czucia i procesów nerwowych, wprowadzając fizykochemiczne metody badania. Najznakomitszymi dziełami Helmholtza są: „Handbuch der physiologischen Optik", „Die Lehre von den Tonempfindungen" i inne.

Helmold, najstarszy kronikarz Słowian, mieszkający nad morzem Baltyckiem, żył w XII wieku i opisał dawniej-

sze pogańskie wierzenia i zwyczaje słowiańskie.

Heloci byli to niewolnicy w starożytnej Grecji (w Sparcie), dawni mieszkańcy tych ziem, podbici przez Greków. *Helotyzmem* nazywa się postępowanie z ludźmi jak z niewolnikami lub zachowanie się niewolnicze.

Helsingfors, nad zatoką Fińską miasto stołeczne wielkiego ks. Finlandzkiego. Jest jednem z najważniejszych miast Finlandji; posiada 2 warowne porty, piękne ulice i wiele wspaniałych gmachów; liczy do 70.000 mieszk.; jest rezydencją senatu finlandzkiego.

Helweci, *Helwetowie*, stare celtyckie plemię w dzisiejszej Szwajcarji; za namową Orgetoryxa, jednego ze swojej starszyzny, wtargnęli w dzierżawy rzymskie do Galji, lecz Cezar w bitwie pod Bibracte (58 r. przed Chr.) zmusił ich do powrotu na stare siedziby i do uległości. Kraj ich (Helwecja), podzielony na 4 okręgi, rozciągał się od jeziora Genewskiego do Bodeńskiego.

Helweckie wyznanie są to główne zasady wiary, którą dziś wyznają Szwajcarzy. Podstawy wyznania tego dał Zwingli, potem dopełniali je Kalwin i Bullinger. Nie powstało od razu, ale układano je na zjazdach w Bazylei Fryburgu i innych miastach szwajcarskich. Najważniejsze jest wyznanie helweckie pierwsze z r. 1536, składające się z 27 artykułów i helweckie drugie z r. 1566, zawarte w 30 artykułach. To ostatnie uznali za swoje małopolscy zwolennicy reformacji.

Hełm, *szyszak*, nakrycie głowy, zrobione z blachy metalowej lub grubej skóry okutej w metal; stanowiło, obok pancerza i tarczy, jedną z głównych części składowych zbroi. Hełm używany był już przez Egipcjan i Asyryjczyków, Greków i Rzymian. W wiekach średnich hełmy były żelazne, najczęściej z przyłbicami. Obecnie hełmu metalowego używa tylko ciężka jazda. Ob. *Kirasjer*.

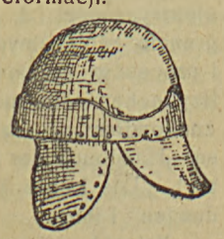

Fig. 30. Hełm piechoty polskiej z wieku XIV.

Fig. 31. Hełm husarski z nanośnikiem spuszczonym z w. XVII.

Fig. 32. Hełm króla Jana Sobieskiego; brak mu nanośnika.

Hematyt — odmiana czerwonej rudy żelaznej (błyszczu żelaza), minerał będący prawie czystym tlennikiem żelaza (połączenie tlenu z żelazem). Hematyt jest cenną rudą żelazną; sproszkowany, używa się jako farba czerwono-brunatna.

Hemoglobina—jest to barwnik, nadający krwi (ciałkom czerwonym krwi) jej barwę czerwoną. Składa się z ciała białkowego—*globuliny*, oraz z czerwonego barwnika—*hematyny*, zawierającej żelazo. Hemoglobina gra wielką rolę w sprawie oddychania, ponieważ łatwo łączy się z tlenem powietrza w płucach i następnie oddaje go tkankom, dostawszy się do nich wraz z krwią. Taka połączona z tlenem hemoglobina zowie się *oksyhemoglobiną*.

Hemoroidy—są to niewielkie, miękkie, krwawe guzy w okolicach odbytu powstające wskutek rozrostu i obrzmienia żył, rozgałęziających się w odbytnicy. W żyłach tych krew często się ścina w twardawe skrzepy, wskutek czego powstaje miejscowe bolesne zapalenie. Choroba ta jest bardzo rozpowszechniona, szczególniej wśród osób, wiodących życie siedzące i jedzących zbyt wiele. Przeciw obrzmiałym hemoroidom stosuje się przepłukiwania, zimne okłady z wody gulardowej i inne środki; przy bardzo silnym zaś ich rozroście usuwają je za pomocą przypalania kwasem saletrzanym lub wycięcia.

Henkiel *Djonizy*, współczesny pisarz polski, poeta, publicysta i krytyk, ur. r. 1844 w gub. Kijowskiej. W 1870 r. rozpoczął zawód literacki. Był współpracownikiem „Tygodnika Ilustrowanego", „Wieńca", „Gazety Polskiej", „Bibljoteki Warszawskiej". W pismach tych pomieszczał krytyki literackie i teatralne, artykuły polityczne, wiersze i t. d. Prace jego krytyczne wyróżniają się subtelnem poczuciem piękna i doskonałem znawstwem przedmiotu.

Henryk, imię wielu panujących książąt, królów i cesarzy. Na tronie *angielskim* siedziało ośmiu Henryków. Pełne przygód żywoty Henryka IV, V i VI dały Szekspirowi osnowę do jego tragedji. Henryk VIII odstąpił od Kościoła katolickiego, ogłosił sam sześć artykułów wiary; prowadził życie rozwiązłe i miał sześć żon. Um. r. 1547.— Królów *francuskich* tego imienia było czterech: Henryk III panował przedtem w Polsce (ob. *Henryk Walezy*). Henryk IV panował od r. 1589 do roku 1610, należy do najlepszych władców Francji, której dobrobyt podniósł przez popieranie handlu i rzemiosł, przez wprowadzenie dobrej administracji i t. d. Zginął zamordowany przez fanatyka Ravaillaca. — W *Niemczech* panowało siedmiu Henryków, z których sześciu ostatnich było zarazem *cesarzami*. Henryk I Ptasznik (um. r. 936), z domu saskiego, umocnił granicę państwa; Henryk II (um. r. 1024) Święty prowadził wojny z Bolesławem Chrobrym; Henryk III (um. r. 1056) należał do najpotężniejszych cesarzy, rozkazywał w Niemczech i we Włoszech, ulegały mu Czechy i Polska; Henryk IV prowadził wojnę z papieżem Grzegorzem VII; wyklęty, ukorzył się w roku 1077 w Kanossie, ale wojny nie zaniechał; Henryk VII z domu luksemburskiego udał się na koronację do Włoch gdzie witał go Dante (um. roku 1313).— Z *książąt śląskich* z rodziny Piastów panował w Wrocławiu *Henryk I Brodaty*, ur. r. 1166, um. r. 1238, pan mądry i potężny, dobry gospodarz w kraju, był opiekunem Bolesława Wstydliwego i zażywał w całej Polsce wielkiego znaczenia. Syn jego *Henryk II Pobożny*, syn św. Jadwigi, zginął chlubną śmiercią na pobojowisku pod Lignicą 15 kwietnia 1241 r. w bitwie z nawałą tatarską (Mongołów). *Henryk III*, syn jego, odbudował Wrocław (um. roku 1266). *Henryk IV Probus* (uczciwy), otrzymał tron krakowski za staraniem Niemców, mieszczan krakowskich, uchodził bowiem za Niemca, a nawet pisał wiersze niemieckie, ale przecież, jako Piast z rodu, czuł się księciem polskim. Um. r. 1290. *Henryk V* i *VI*—byli jego następcami we Wrocławiu.

Henryk Walezy—król francuski i polski, ur. 1551 r., um. 1589 r. Trzeci syn Henryka II i Katarzyny Medicis, obrany w 1573 r. na króla polskiego, przybył w 1574 r. do Krakowa i tam ukoronowany. Koronę polską przyjmował niechętnie, a warunków, zawartych w Pactach Conwentach, wypełnić nie chciał. Śmierć starszego brata, Karola IX, króla Francji i obawa, by go ktoś inny do tronu francuskiego nie ubiegł, skłoniła Henryka do potajemnego opuszczenia Polski. Nie czekając upoważnienia Stanów Rzeczypospolitej na tę podróż, Henryk uciekł nocą z Krakowa. Gdy nie stawił się na wyznaczony mu przez sejm termin powrotu, przystąpiono do

nowej elekcji, którą zwołano na 5-go listopada 1575 r. Jako król francuski Henryk toczył wojny domowe z protestantami, nie przebierając w środkach,

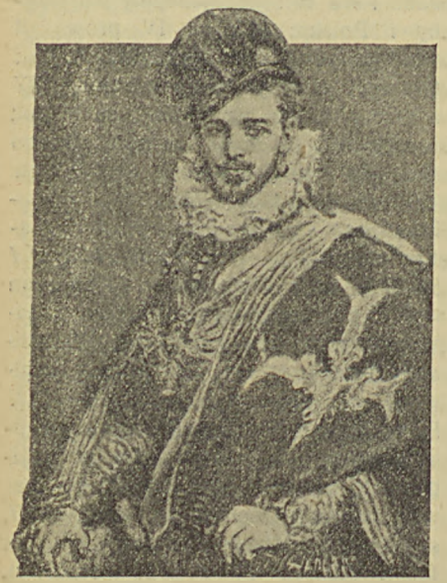

Fig. 33. Henryk Walezy.

trucizną i sztyletem pozbywając się wrogów i współzawodników. Zginął z ręki mordercy Jakóba Clément.

Hera, po łacinie *Juno*, była to, wedle wyobrażeń greckich, bogini małżeństwa. Hera była zazdrosną małżonką Jowisza (Zeusa), najwyższego boga Greków i Rzymian.

Herakles, ob. *Herkules*.

Heraklides, filozof i historyk grecki, rodem z Heraklei nad morzem Czarnem, nazywany także *Pontyjskim;* żył około 328 r. przed Chr., dowodził, że ziemia obraca się naokoło swojej osi i że firmament niebieski pozostaje w spokoju.

Heraklidowie, w starożytnej Grecji synowie i potomkowie Herkulesa, szczególniej ci, którzy według podania z pomocą Doryjczyków walczyli o swoje prawo do Peloponezu, odziedziczonego po sławnym przodku i w 80 lat po wojnie trojańskiej objęli władzę w Argos, Lakonji i Messenji.

Heraklit, filozof grecki, z Efezu; żył około r. 500 przed Chr., uczył, że istotą wszechrzeczy jest ogień i że dlatego wszystko ustawicznie się zmienia, w ciągłym będąc ruchu, jak płomień. Nauka Heraklita wyraża się krótko w zdaniu *wszystko płynie.*

Heraldyka, nauka o herbach.

Herat, prowincja Afganistanu z miastem stołecznem tejże nazwy. Prowadzi wielki handel z Indjami; niedawno miasto silnie ufortyfikowane przez Anglików. Klimat łagodny, grunt urodzajny.

Herb, znak czyli godło, używane naprzód na zbroi, t. j. na tarczy lub hełmie. Znaki te stały się później godłami rycerskich rodów i przechodziły dziedzicznie z ojca na synów. Każdy ród miał swój znak, swój herb, przez panującego uznany lub nadany. W starożytności herbów nie było, dopiero w wiekach średnich, zwłaszcza podczas wojen krzyżowych, z końcem XI a z początkiem XII wieku, nastają herby. Na turniejach (zabawach rycerskich) każdy rycerz nosił na tarczy swój herb. Od XIII do XV wieku powstają we wszystkich krajach a także w Polsce herby jako znaki pieczętne rodzin. Przedtem rody polskie miały znaki na chorągwiach oddziałów swoich, a nadto *zawołania* (t. j. hasło, którem się zwoływali na wojnie członkowie rodu). Jako znaki herbowe służyły albo linje, dzielące w różny sposób tarczę (były to herby t. zw. heroldowe, najdawniejsze), albo figury: zwierzęta, np. lew, pies, koń (często zmyślone, np. gryf), rośliny, księżyc, słońce albo wreszcie dzieła rąk ludzkich (np. brama, most, trąba, topór, podkowa i t. p.). Nad tarczą herbową dodawano później hełm który również ozdabiano figurami, czyli tak zw. klejnotem (rogi, skrzydła, pióra, ludzie, zwierzęta i t. p.). O herbach poucza nauka, zwana *heraldyką*. Kładziono też na herbach czasami krótkie

zdania, t. zw. dewizy (ob.). Państwa, miasta, gminy, stowarzyszenia przybierały sobie także herby. Herb Polski stanowiła tarcza, podzielona na cztery pola: na dwuch był orzeł srebrny, na dwuch zaś rycerz na koniu (Pogoń litewska), także srebrny. Herbem Warszawy jest syrena (kobieta z rybim ogonem, przedstawiająca greckie bóstwo wodne); Krakowa—orzeł biały, Lwowa—lew kroczący, Poznania — dwa klucze i t. d. Od herbów nazywano też dzieje rodzin szlacheckich *herbarzami*, ponieważ szeregowano je pod wspólnymi herbami. U nas pierwszy opisał herby polskie Jan Długosz w XV wieku; układali herbarze: Paprocki w XVI w., Niesiecki w XVIII w. i wielu innych.

Herbarz, ob. *Herb*.

Herbata — jest krzewem z rodziny

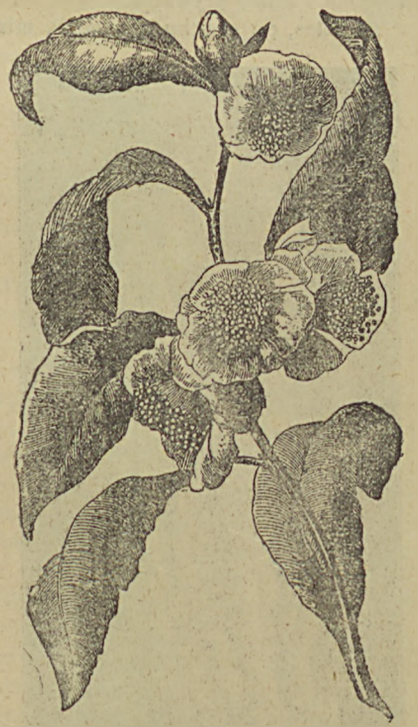

Fig. 34. Gałązka herbaty z kwiatem.

kameljowatych zawsze zielonem. Ojczyzną herbaty są Chiny. Pozostawiona sama sobie dorasta do 32—40 stóp; uprawa jednak wstrzymuje jej wzrost tak, iż nie przewyższa 8 stóp wysokości. Liście tego krzewu stanowią powszechnie znaną i w ogromnej ilości używaną *herbatę;* odmiany *czarna* i *zielona* pochodzą z tegoż samego gatunku, tylko że liście pierwszej przed wysuszeniem poddają się fermentacji. Liście herbaty bywają zbierane dwa razy do roku, na wiosnę i w jesieni; zbiór zaczyna się, gdy drzewka dosięgną 4-ch lat wieku. Przed zasuszeniem, liście poddaje się dość licznym manipulacjom, następnie przechowuje się je w skrzyniach, chroniących od przystępu światła i powietrza. Podniecające własności swoje zawdzięcza herbata alkaloidowi *teinie*, zawartej również i w kawie. W Europie piją tylko napar, stanowiący napój podniecający, łagodzący i aromatyczny; w Tybecie prócz tego zjadają uwarzone liście, przyprawiane tłuszczem. W Europie zużywa się herbaty kilkadziesiąt miljonów funtów rocznie; w Chinach i Japonji używają jej wszystkie klasy ludności.

Herburt *Jan*, ur. r. 1508, um. r. 1576. Nauki wyższe pobierał w Akademji Krakowskiej, gdzie studjował prawo i filozofję. Po ukończeniu studjów udał się za granicę, powróciwszy zaś do kraju, został sekretarzem Zygmunta Augusta, następnie podkomorzym przemyskim, a później kasztelanem sanockim. W r. 1563 z polecenia sejmu ułożył zbiór praw, mających otrzymać moc obowiązującą, a na życzenie króla wydał go po łacinie i po polsku, ustalając tym sposobem polską terminologję prawną; skrócił kronikę Kromera i ogłosił drukiem.

Hercegowina—kraj górzysty w północno-zachodniej części półwyspu Bałkańskiego; obejmuje 9.140 kil. kw. z 220.000 mieszk., przeważnie Słowian (Serbów i Chorwatów). Kraj ten w starożytności stanowił część Ilirji, z biegiem czasu dostał się pod panowanie

Turcji, a w. r. 1878, połączony z Bośnią (ob.), oddany został w okupację wojskową Austrji; w r. 1908 Austrja dokonała aneksji Bośni i Hercegowiny, t. j. przyłączyła te kraje do swych posiadłości, nadając im ustrój i prawa konstytucyjne.

Hercen *Aleksander,* głośny pisarz i rewolucjonista rosyjski, znany pod przybranem imieniem *Iskandera*, ur. r. 1812 w Moskwie, um. r. 1870 w Paryżu. Kilkakrotnie więziony i wysyłany do odległych miast rosyjskich, Hercen opuścił w końcu Rosję i przeniósł się za granicę; tam też pisał i drukował swoje prace publicystyczne. Zwrócił na siebie uwagę rewolucyjną gazetką swoją p. t. *Kołokoł* (Dzwon), wydawaną w Londynie.

Herder *Jan Gotfryd,* ur. r. 1744, um. r. 1803, znakomity pisarz niemiecki, wywarł dziełami swemi głęboki wpływ na rozwój życia duchowego i piśmiennictwo niemieckiego narodu. Jako autor, niepospolicie wielostronny, pisał dzieła z zakresu różnych nauk, a nadto odznaczył się jako poeta i tłumacz. Sławę wiekopomną zapewniły mu szczególnie *Głosy narodów w pieśniach,* zawierające świetne przykłady śpiewów ludowych rozmaitych narodów; zbiorem tym zwrócił uwagę na bogactwa ludowej poezji, pogardzane długo przez uczonych i poetów.

Hererowie, *Herero, Damara*—szczep murzyński, należący do plemienia Bantu; mieszka w południowo-wschodniej Afryce; liczą Hererów do 100.000. Uprawiają oni tylko tytuń; żywią się korzeniami roślin dziko rosnących i zdobyczami myśliwstwa. Zostali podbici przez Niemców. Okrucieństwo niemieckie pobudziło Hererów (w r. 1904) do zbrojnego powstania przeciw gnębicielom. Męstwo Hererów zgniecione jednak zostało siłą brutalną i bezwzględnością Niemców.

Heretyk—chrześcijanin, odrzucający prawdy, które prawdziwa religja do wierzenia podaje, a wyznający błędną naukę; odszczepieniec, kacerz. Ob. *Kacerstwo.*

Herezja, ob. *Kacerstwo.*

Herkulanum, właściwie *Herculaneum,* w starożytności jedno z najznakomitszych miast Kampanji, leżało na wybrzeżu pomiędzy Neapolem a Pompeją. Za panowania Tytusa, w 79 r. po Chr., wraz z przyległemi miastami Pompeją i Stabią, zostało całkowicie zasypane podczas wybuchu Wezuwjusza przez gwałtowne potoki lawy i deszcz popiołu. Następnie strumienie lawy kilkakrotnie zalewały miasto, które wskutek tego znalazło się na 60—100 stóp pod powierzchnią ziemi. Dopiero w XVIII stuleciu zaczęto odkopywać Herkulanum i zdołano z pod lawy wydobyć wiele przedmiotów sztuki, odkryto ulice, świątynie i domy prywatne.

Herkules, po grecku *Herakles*, miał

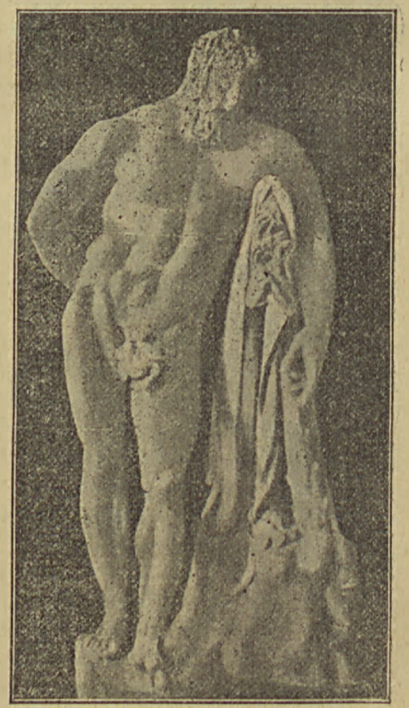

Fig. 35. Herkules Franezyjski.

to być najsilniejszy człowiek, a zarazem najodważniejszy i najsławniejszy mąż. Grecy starożytni opowiadali dziwy o Herkulesie. Wykonał on dwanaście robót powierzonych mu przez króla Eurysteusza, z których każda przechodziła siły nie jednego, ale wielu ludzi, np. oczyścił stajnie Augjasza (ob.), zgładził dzikie zwierzęta i t. p. Nadto miał on oddzielić Europę od Afryki, t. j. oderwać dzisiejszy Gibraltar od Ceuty i dlatego nazywano w starożytności te dwa przylądki *słupami Herkulesa.*

Herkules — olbrzymi owad z rzędu chrząszczów, spokrewniony z naszym rohatyńcem, największy ze znanych chrząszczów. Samiec posiada 2 ogromne rogi, z których jeden wyrasta z czoła, drugi zaś z grzbietu. Barwa ciała czarna, pokrywy skrzydeł oliwkowozielone. Samica znacznie mniejsza, bez rogów. Zamieszkuje Amerykę zwrotnikową.

Hermafrodytyzm, *dwupłciowość,* połączenie obu płci u jednego osobnika, jest zjawiskiem normalnem u niższych zwierząt i roślin, nienormalnem zaś u zwierząt wyższych. W ostatnim wypadku przedstawia albo pomnożenie części płciowych (zewnętrzne części płciowe męskie lub żeńskie, wewnętrzne męskie i żeńskie), albo też zewnętrzne części należą do jednej płci, wewnętrzne zaś do drugiej. Przy prawdziwym hermafrodytyzmie części płciowe są niewykształcone. Częstokroć uznanie kogoś za hermafrodytę polega na pomyłce.

Hermeneutyka (wyr. grecki), sztuka wykładania, objaśniania tekstu, a głównie Biblji.

Hermes, bóstwo greckie, któremu w Italji odpowiadał *Merkury* (ob.). Był synem Zeusa i plejady Mai. Pierwotnie bóg wiatru, następnie pasterzy, poseł Zeusa, przewodnik dusz do Hadesu. Zwinny, przebiegły, był nadto bogiem kupców i złodziei.

Hermetyczny—niedopuszczający powietrza, szczelnie, ściśle przylegający, zamykający.

Herod — imię kilku wielkorządców (królów) Judei: 1) *Herod Wielki,* założyciel dynastji, wybitny wojownik i chytry polityk; słynął z okrucieństwa. Zarządzał Galileą, będąc jeszcze młodzieńcem; w r. 37 przed nar. Chryst. został królem Judei; um. 4 r. po nar. Chryst. Wytępił niemal cały ród Machabeuszów, jako potomków prawowitych królów narodu żydowskiego, w tej liczbie i żonę swą, córkę króla judzkiego Hirkana II; zamordował też syna swego Antypatra. 2) *Herod Antypas,* syn poprzedniego, tetrarcha galilejski; na jego rozkaz zamordowano św. Jana Chrzciciela; wygnany został przez cesarza Kaligulę do Lugdunu, gdzie zmarł. 3) *Herod Agryppa I,* wnuk Heroda Wielk., otrzymał z łaski cesarzów Kaliguli i Klaudjusza całe państwo swego dziada; um. 44 r.

Herodot, najstarszy dziejopisarz grecki. Opisał wojny Greków z Persami, podał wiele wiadomości o krajach i ludach starożytnych. Nazywano go dlatego ojcem dziejopisarstwa. Ur. r. 484, um. r. 424 przed Chr.

Heroina (z grec.), znaczy bohaterka.

Heroizm (z greck.), bohaterstwo, wspaniałomyślność, gotowość poświęcenia się. Bohaterskie wiersze i poematy nazywamy heroicznymi.

Herold, urzędnik królewski, uroczyście ogłaszający wolę władcy narodowi. Starożytni królowie greccy posługiwali się już heroldami. W wiekach średnich urządzali heroldowie zabawy rycerskie (turnieje) i dozorowali ich, przestrzegając, aby rycerze znaki swoje (herby) na tarczach mieli i t. p. Dlatego *heroldją* nazywa się urząd, który rozpatruje dowody szlachectwa, czyli bada legitymacje szlacheckie. W Królestwie Polskiem urząd ten istniał od r. 1831 do 1861.

Heron, matematyk i mechanik, żył w Aleksandrji około 150 — 100 r. przed

Chr. Wynalazł t. zw. „banię Herona", znajdującą zastosowanie w sikawkach ogniowych i t. p. przyrządach.

Herostrat — Grek, który dla wsławienia się podpalił w r. 356 przed Chr. słynną świątynię Djany w Efezie; w przenośni Herostratem nazywamy człowieka, szukającego sławy ze złych uczynków, niszczyciela cennych zabytków i dzieł sztuki.

Herschel—nazwisko rodziny wybitnych astronomów: *Fryderyk Wilhelm*, ur. r. 1738, odkrył przy użyciu zbudowanego przez siebie teleskopu planetę Urana, dwa księżyce Saturna, wiele gwiazd podwójnych i mgławic. W pracy pomagała mu siostra jego *Karolina*, która sama wielu odkryć dokonała. Zmarł r. 1822. Jego syn *Jan Fryderyk*, także znakomity astronom, ułożył kilka cennych katalogów gwiazd, um. r. 1871.

Herszt, przywódca, z niem. *erst*— t. j. pierwszy, dawniej wyraz w znaczeniu dodatniem używany; teraz używa się go tylko w znaczeniu ujemnem: herszt zbójców, złoczyńców i t. p.

Herulowie, *Erulowie*, staro-germańskie plemię, pierwotnie osiadłe nad morzem Czarnem. Około połowy III wieku Herulowie towarzyszą Gotom w ich wojennych pochodach, potem są sprzymierzeńcami Hunnów; po upadku państwa Hunnów założyli przy końcu V wieku potężne mocarstwo nad Dunajem; znikają z widowni historycznej po zwyciężeniu Ostrogotów.

Herzl *Teodor*, ob. *Sjonizm*.

Heryng *Zygmunt*, ekonomista polski, ur. r. 1854 w Warszawie, kształcił się w Wiedniu i Petersburgu, gdzie skończył instytut górniczy. Napisał studjum ekonomiczne p. t. „Rubel", „Gawędy ekonomiczne", „Logika ekonomji" i inne.

Herzog (czyt. *Hercog*), tytuł książęcy niemiecki, odpowiadający łacińskiemu *dux*, a francuskiemu *duc*. Wyższy od zwykłego tytułu książęcego Fürst (franc. *prince*. Po polsku jeden i drugi wyraz tłumaczy się przez książe. U starożytnych Germanów herzog oznaczał najwyższego wodza.

Hesperydy, w mitologji greckiej nimfy, córki Nocy, podług innych córki Zeusa i Temidy, zamieszkiwały góry Atlasu; w ich ogrodach *(ogrody Hesperyd)* drzewa rodziły złote owoce, których strzegł smok Ladon. Zdobycie tych złotych owoców było jedną z dwunastu prac dokonanych przez Herkulesa.

Hessja *(Hessen-Darmstadt)*—nazwa jednego z księstw niemieckich. Państewko to 10 razy mniejsze od Galicji, znajduje się w północnej części kotliny górnego Renu, a jest bardzo gęsto zaludnione. Rozwinięte wysoko rolnictwo, w górach chów bydła, w dolinach Renu i pobocznych uprawa sławnego wina reńskiego („Rüdesheimer"), uprawa tytuniu i sadownictwo dostarczają mieszkańcom obfitych środków do życia; nie brak też wielkiego przemysłu po miastach. Stolicą jest *Darmstadt*, największem i najsławniejszem miastem Moguncja; w Giessen znajduje się uniwersytet.

Hessja Nassauska *(Hessen-Nassau)*—prowincja pruska, obejmuje 15.694 kil. kw. z 2 miljonami mieszk.; kraj górzysty, rozciąga się na północ między źródłami Wezery a przełomem Renu w górach łupkowych. W górach chów bydła i przemysł domowy stanowią główne gałęzie zarobku. Górale z Westerwaldu, podobnie jak nasi w Karpatach, wędrują po kraju z koszykami lub jako druciarze. Przemysł w miastach (stolica Kassel, główne miasto *Frankfurt nad Menem*, uniwersytet w Marburgu) dosyć znaczny. Znaną jest prowincja hesska nadewszystko z licznych miejsc kąpielowych, jak Wiesbaden, Homburg, Selters, Ems.

Heterja (z greck.)—przyjaźń, związek; w starożytnej Grecji pospolita nazwa wszelkiego w jakimkolwiek celu zawiązanego stowarzyszenia, zwłaszcza klubów politycznych; w nowszych czasach nazwą tą oznaczano przeważnie tajne stowarzyszenia w nowożytnej Grecji, mające na celu wyswobodzenie kraju tego z pod jarzma Turcji.

Hetery (z greck. *przyjaciółki*)—tak się nazywały u starożytnych Greków zalotnice, kurtyzany, kobiety lekkiego prowadzenia. Niektóre z nich, dzięki swym zdolnościom umysłowym, miały duże znaczenie w polityce. Do najsłynniejszych należą: Aspazja, Thais i Fryne.

Hetman (z niem. *hauptmann*), naczelny wódz sił zbrojnych w Polsce przedrozbiorowej. Tytuł i urząd hetmana spotykamy na Litwie od czasów króla Aleksandra; w Krakowie Zygmunt Stary mianuje po raz pierwszy hetmanem polnym Sieniawskiego (wielkim hetmanem był wówczas Jan Tarnowski); odtąd następuje szereg hetmanów wielkich i polnych, koronnych i litewskich. Wielka była władza hetmańska. Sejm z 1590 r. uchwalił, że: „artykuły (rozporządzenia) hetmana mają być ważne jako sejmowe postanowienie; kogokolwiek skarze więzieniem, na gardle, albo na poczciwości, tak ma być ważno, jakoby to na sejmie było postanowiono". Urząd hetmana zwyczajowo stał się dożywotnim; oznaką władzy hetmańskiej była buława. Między hetmanami widzimy największych mężów Polski: Zamoyskiego, Żółkiewskiego, Chodkiewicza, Czarnieckiego, Sobieskiego. Za Sasów, kiedy wojsko Rzeczypospolitej zmniejszone zostało do 24 tysięcy, hetmanowie stali się figurantami, używającymi na szkodę kraju olbrzymiej swojej władzy. Reforma Czartoryskich 1764 r. ograniczyła władzę hetmanów. Sejm czteroletni naczelną władzę nad wojskiem powierzył królowi, a armję przezeń powołaną do życia prowadzili w bój generał-lejtnantowie: Józef Poniatowski, Judycki, Zabiełło. Ostatni hetmanowie, niegodni tego tytułu (Ksawery Branicki i Seweryn Rzewuski), przystąpili do Konfederacji Targowickiej.

Heureka, ob. *Eureka*.

Heweljusz *Jan*, astronom, ur. w Gdańsku 1611 r., um. tamże 1687 r.; kształcił się w Gądeczu, Warszawie i w Lejdzie, podróżował potem po Europie, wreszcie osiadł na stałe w mieście rodzinnem, gdzie zbudował własnym kosztem obserwatorjum i zajął się ulubioną astronomją. Wynikiem prac i dociekań Heweljusza było kilka dzieł astronomicznych, które dotychczas zachowały swoją wartość. On pierwszy zajął się szczegółowem zbadaniem księżyca; jeden z gwiazdozbiorów przez siebie oznaczonych nazwał Tarczą Sobieskiego.

Hezjod, jeden z najstarszych poetów greckich, miał żyć w VIII lub IX wieku przed Chr., napisał prócz innych dzieł „Dni i prace", w których opiewał zajęcie rolnika, dawał wskazówki gospodarzom i t. d. Na język polski tłumaczyli go Jacek Przybylski i Felicjan Faleński.

Hiberna albo *Hyberna* (z łac.), leże zimowe, w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej opłata uiszczana z królewszczyzn i dóbr kościelnych, na żywność dla wojska, ustanowiona w r. 1649.

Hic jacet (wyr. łac.), tu spoczywa. Formuła, kładziona na nagrobkach i wskazująca miejsce wiecznego spoczynku człowieka zmarłego.

Hic mulier (łac.), oto kobieta! kobieta energiczna, praktyczna, dająca sobie radę w sprawach życia, obdarzona charakterem męskim i silnym; herod baba.

Hidalgo, albo *Fidalgo*, szlachcic hiszpański.

Hierarchja *(święte panowanie)*, stopniowanie godności i urzędów kościelnych. W kościele katolickim są trzy stopnie hierarchji: biskupstwo, kapłaństwo i djakonat nazywają się stopniami wyższymi; z czasem powstały cztery niższe stopnie. Na czele rządu świętego stoi biskup rzymski, jako następca św. Piotra, ma on pierwszeństwo w Kościele tak co do godności, jak co do

władzy. Papież sam a biskupi całego świata katolickiego w połączeniu z papieżem tworzą Kościół nauczający i stanowią tak zwaną *hierarchję juryzdykcyjną*, czyli władzę rządzącą. Kapłani i djakonowie wyręczają biskupów w pełnieniu urzędu nauczycielskiego i kapłańskiego. Wyraz *hierarchja* bywa również używany na oznaczenie stopniowania godności świeckich; rozróżniamy więc hierarchję wojskową i urzędniczą, a w urzędniczej znowu hierarchję polityczną, sądową i t. d.

Hieroglify, czyli święte pismo, były to najstarsze znaki pisarskie Egipcjan. Najdawniejsze, właściwe hieroglify przedstawiały w obrazkach słowa, które chciano napisać, np. słowo „koń" pisano, rysując konia. Takie pismo było jednak bardzo niedogodne i dlatego z czasem pisać zaczęto w ten sposób, że obrazkiem oznaczano zgłoskę początkową pewnego powszechnie znanego wyrazu i obrazek ten już stale służył na oznaczenie tej zgłoski we wszystkich innych wyrazach. Takich znaków miano 2.000 i posługiwano się nimi w najstarszych znanych nam napisach egipskich.

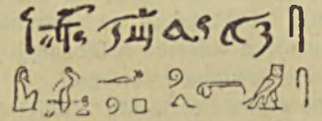

Fig. 36. Semet-f-pu Tehuti.
(Jego przewodnikiem jest bóg Thot).
Wiersz górny—pismo hieratyczne; dolny — hieroglify.

Z czasem upraszczano je i skracano, wskutek czego wyrobiło się naprzód pismo używane przez kapłanów egipskich (t. zw. hieratyczne), a potem pismo jeszcze prostsze do użytku codziennego, t. zw. demotyczne. Pierwotny wszakże charakter pisma hieroglificznego utrzymał się w Egipcie do III wieku po Chrystusie, t. j. do czasu, gdy z alfabetu greckiego powstało tam nowe pismo, zwane koptyjskiem.

Hieromancja (z grec.), wróżbiarstwo z ofiar, szczególnie z wnętrzności zwierząt poświęcanych na ofiarę.

Hieronim św. urodził się około 831 r. w Stridowie w Dalmacji. Przetłumaczył Pismo św. Starego i Nowego Zakonu na język łaciński. Pisał nadto dzieła polemiczno-dogmatyczne i historyczne. Należy do najuczeńszych ojców Kościoła i ma tytuł doktora Kościoła.

Hijacynt — rodzaj roślin z rodziny *liljowatych*. Liczne odmiany *hijacynta wschodniego* o miłej woni i kwiatach rozmaitej barwy, hodują w ogrodach i wazonach. Otrzymuje się roślinę z cebul, wsadzonych w ziemię; można ją też wyhodować w czystej wodzie; wtedy roślinka rozwija się z materjałów zapasowych, zawartych w cebuli.

Hijacynt—minerał, należący do gromady drogich kamieni. Jest to krzemian tlenku *cyrkonu;* kolor jego jest najczęściej brunatno-czerwony, zwany hijacyntowym, a połysk mocno szklisty. Znajduje się na wyspie Cejlon, w Czechach, na Śląsku, w Saksonji i we Francji.

Hijena — zwierzę ssące, drapieżne, zajmujące miejsce pośrednie między rodziną kotów i psów. Pysk ma wydłużony; nogi tylne krótsze od przednich,

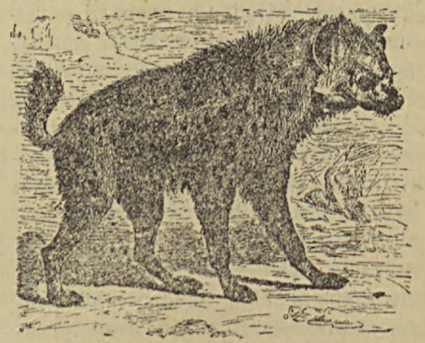

Fig. 37. Hijena centkowana.

wskutek tego grzbiet jest zawsze spadzisty ku tyłowi. Zamieszkuje Afrykę i Azję zachodnią i południową; w dzień ukrywa się w jaskiniach, w nocy wychodzi na żer. Karmi się padliną; jest zwierzęciem tchórzliwem; zuchwałą staje się jedynie pod wpływem głodu; wówczas porywa nawet domowe zwierzęta i dzieci. Wogóle jest zwierzęciem użytecznem (niszczy bowiem padlinę). *Hijena centkowana* większa, barwy rudawo szarej w czarne centki, mieszka w Afryce; *hijena pręgowana,* nieco mniejsza, mieszka w Afryce i Azji.

Hildebrand, nazwisko rodowe papieża Grzegorza VII (ob.) a stąd *Hildebrandyzm*—hierarchiczny jego system kościelny i wszechwładztwo papieskie.

Hildesheim, księstwo, do 1802 r. biskupstwo, obecnie obwód regencyjny pruskiej prowincji Hanoweru.

Himalaja, *Himalajskie góry* — najwyższy na kuli ziemskiej łańcuch gór, długi na 2.400 kil. i 220 kil. szeroki, oddziela półwysep Indostan od Tybetu. Najwyższy szczyt — *Gaurisankar* albo *Everest* ma 8.840 metrów (przeszło milę). Budowa geologiczna tych gór niejednostajna, typu alpejskiego; szlachetnych kruszców mało; wydobywają tam miedź i żelazo. Klimat w górach Himalajskich różnorodny—od zwrotnikowego do podbiegunowego, zależnie od wzniesienia nad poziom morza; to samo powiedzieć można o roślinności tych gór. Mieszkańcy, zwani *ludami himalajskimi,* w liczbie około 7 miljonów, trudnią się rolnictwem i hodowlą owiec.

Hindostan, ob. *Indje.*

Hindowie, *Indowie*—nazwa nadawana wszystkim plemionom azjatyckim, zamieszkującym Indje Przedgangesowe w Azji. W Indjach samych nazwę Hindów nadają wyznawcom braminizmu, których liczba wynosi 208 miljonów.

Hindukusz (t. j. góra indyjska), pasmo gór w Azji, położone pomiędzy doliną Indu i Amu-Darji, stanowi granicę pomiędzy krajami należącymi do cywilizacji indyjskiej, a państwami Uzbeków w Azji środkowej. Jest południowo-zachodniem przedłużeniem Karakorum.

Hiob albo *Job* — patrjarcha biblijny; w *księdze Hioba*, włączonej do Pisma Św. Starego Testamentu, opisane są wszystkie bolesne doświadczenia, jakie zsyłał Pan Bóg na sługę swego Hioba; cierpliwie i z pokorą przyjmował on wszystkie klęski, czem zasłużył sobie na błogosławieństwo Boże.

Hipodrom (z grec. *hippos* — koń i *dromos* — bieg), miejsce, na którem jeszcze za czasów Homera odbywały się wyścigi wozowe. U Rzymian miejsce hipodromu zastąpił *Circus* (ob. Cyrk), który przecież w krajach greckich, będących pod panowaniem rzymskiem, zachował nazwę hipodromu.

Hipokryzja (z grec.), obłuda, udawanie, nieszczerość; *hipokryta*—obłudnik.

Hipopotam, zwierzę ssące, niezgrabnej i ociężałej postaci, długości do 3½, a wysokości na półtora metra, pokryte skórą grubą, prawie nagą. Potężny, wałkowaty kadłub wspiera się na niskich, grubych nogach czteropalcowych;

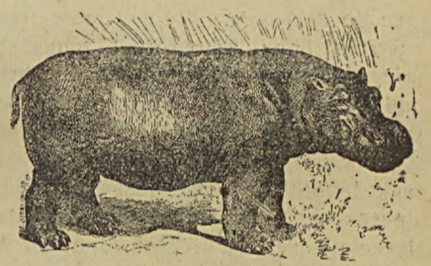

Fig. 38. Hipopotam.

na palcach ma hipopotam kopytka. Żyje w wodach dorzecza Nilu, na ląd wychodzi w nocy, dla spożywania roślin nadbrzeżnych; robi czasem znaczne szkody. Polują nań dla mięsa, tłuszczu i grubej, bardzo twardej skóry.

Hipoteka, *hypoteka* — wyraz grecki, znaczy *poddanie pod odpowiedzialność* —jest to instytucja, zabezpieczająca prawa właścicieli, oraz osób trzecich do nieruchomości. Hipoteka jest zarazem kontrolą własności i kontrolą długów obciążających nieruchomość. Księ

ga hipoteczna składa się z czterech działów, z których: dział I wskazuje z czego się majątek składa, t. j. jaką obejmuje nieruchomość; dział II obejmuje tytuł własności i wykazuje właściciela; dział III wykazuje jakie są ścieśnienia i ograniczenia właściciela, oraz jakie są na dobrach ciężary i służebności; dział IV obejmuje właściwą kontrolę długów ciążących na dobrach. U nas pomysł hipoteki odnieść należy do r. 1588, do konstytucji, dotyczącej ważności zapisów (Vol. leg. II f. 1219), a stanowiącej, że kto pierwszy będzie miał prawo i zapis, tego będzie *potioritas*. Pierwszeństwo liczy się od wpisu w aktach, pod których juryzdykcją znajdują się dobra. Przeniesienie z niewłaściwych akt do właściwych, nazywano *oblatą*. Prusacy udoskonalili urządzenie hipoteczne i dzisiejsza nasza hipoteka jest na wzór pruskiej urządzona. Regulację praw hipotecznych ustaliły u nas wydane w r. 1818 i r. 1825 ustawy hipoteczne obowiązujące do dziś dnia. Według praw francuskich, długi hipoteczne obciążały wszystkie nieruchomości dłużnika, były one niezawisłe od wpisu, to jest obciążały dobra, chociaż nie były wpisane, stąd zwano je tajnemi. U nas organizacja hipoteki obecnie jest inna, długi hipoteczne bowiem obciążają te tylko nieruchomości, na których hipotece są wpisane. Hipoteka jest więc jawnem legalnem, specjalnem zabezpieczeniem praw wierzycieli. Jawność hipoteki zasadza się na tem, że każda czynność hipoteczna musi być umieszczona w wykazie hipotecznym i przeto staje się widoczna dla każdego; legalność jej zasadza się na prawie, mocą którego każda czynność, aby mogła być wpisana do wykazu, musi pozyskać zatwierdzenie *wydziału hipotecznego*, t. j. instytucji przeznaczonej do kontrolowania czynności hipotecznych; specjalnością zaś jej jest zasada, że na każdej nieruchomości, mającej księgę własną, należy szczegółowo zabezpieczyć swe prawa. Wreszcie ważnym przywilejem hipoteki jest pierwszeństwo, o którem wyżej, oparte na zasadzie *prior tempore, potior jure*.

Hipoteza — jak się zowie w nauce ważne przypuszczenie, nie poparte dostateczną ilością dowodów, ale bardzo prawdopodobne. Wiele prawd, jak obrót ziemi około słońca, przez pewien czas były hipotezami, zanim stały się niezbitą prawdą naukową. Dziś istnieje sporo takich prawd, które noszą miano hipotez. Do takich należy np. przypuszczenie o zaludnieniu planet, hipotezy o powstaniu ziemi i t. p.

Hipparch, Grek, założyciel astronomji naukowej obszerniejszej, żył między 160 a 125 r. przed Chr. Sporządził pierwszy katalog gwiazd stałych, w którym oznaczył położenie 1080 gwiazd. Niemniej zasłużony jest w geografji, gdyż pierwszy wprowadził pojęcie długości i szerokości geograficznej. Hipparch przypisywał ziemi nieruchomość i uważał ją za środek świata.

Hipokrates, najsławniejszy lekarz grecki, zwany ojcem medycyny, ur. r. 460 przed Chr., podróżował po Grecji, Azji Mniejszej, Scytji, Libji; um. r. 357 albo 377 przed Chr. Odsłonił tajemnice Asklepjadów i zastosował je do życia, ugruntował naukę o przesileniach w chorobie i djetetykę.

Hippokrates *z Chios*, matematyk grecki, żył w Atenach w V wieku przed Chr. Napisał pierwszy podręcznik geometrji, obliczył powierzchnię figury, zawartej między dwoma łukami kołowymi, zwanej od niego księżycem Hippokratesa.

Hiram, król Tyru, z którym Dawid i Salomon zostawali w przyjaznym stosunku. Dawidowi posłał on drzewo cedrowe i robotników do budowy pałacu; pomagał także Salomonowi przy budowie świątyni jerozolimskiej.

Hirsch *Maurycy* baron, finansista i filantrop żydowski. Dorobił się ogromnego majątku na przedsiębiorstwie budowy dróg żelaznych w Turcji, na przebiegłych spekulacjach giełdowych i na pożyczkach. Straciwszy żonę i syna jedynaka, poświęcił się podniesieniu stanu materjalnego i moralnego swych współwyznawców. Roku 1890 ofiarował 12 miljonów zł. reńs. na założenie dla nich szkół rolniczych i rzemieślniczych w Galicji i na Bukowinie. Drugie 12 miljonów zł. reńs. poświęcił na założenie osad rolniczych i rzemieślniczych w Ameryce Północnej dla wychodźców żydowskich z Rosji. Wreszcie najhojniejszą ofiarę, bo 50 miljonów franków, złożył w r. 1891 na żydowskie Towarzystwo kolonizacyjne, które opracowało szeroki plan osadnictwa żydowskiego w rzeczypospolitej Argentyńskiej i innych krajach Ameryki Południowej.

Hirszband *Napoleon*, literat pisujący pod pseudonimem *Cezarego Jellenty*, ur. r. 1861 w Warszawie. Zawód literacki rozpoczął około r. 1880 współpracownictwem w *Prawdzie* i *Ateneum*. Z pism jego wymieniamy: „Byron w urywkach“, „Studja i szkice filozoficzne“, „W przesileniu“, „Wszechpoemat“, „Forpoczty“, „Galerja ostatnich dni“ i inne.

Histerja—choroba systematu nerwowego; do licznych jej objawów zaliczają spazmy, drgawki, przejściowe paraliże, nerwobóle, zaburzenia w sferze uczuć i umysłu, dziwactwa, kaprysy, kłamliwość i t. p. Histerja bywa często dziedziczną. Osoby nerwowe, widząc u innych objawy histerji, same na nią zapadają. Najczęściej choroba ta występuje u osób płci żeńskiej. Histeryczki skłonne są do katalepsji i snu hypnotycznego. Choroba ta jest prawie nieuleczalna.

Histologja—część anatomji, obejmująca badanie tkanek i komórek, składających ciało ludzkie, zwierzęce i roślinne. Badania swe histologja przeprowadza za pomocą mikroskopu, ponieważ owe pierwiastki istot ożywionych są tak drobne, że bez pomocy silnych powiększeń ani dostrzeżone, ani badane być nie mogą.

Historja—nauka, odtwarzająca w żywem słowie przeszłość ludów. Bada ona wydarzenia dziejowe, przewroty, wznoszenia się i upadki państw i stara się opisać je zgodnie z prawdą, a badając i opisując, dochodzi ich związku między sobą i przyczyn, wykazuje, jak wynikają jedne z drugich, wiążąc się w nieprzerwany łańcuch dziejowego rozwoju ludzkości. Historja dzieli bieg dziejów na okresy wedle pewnych najwybitniejszych cech danej epoki. Powszechnie przyjęto dzielić historję na *powszechną*, obejmującą dzieje całej ludzkości i *krajową*, obejmującą żywot historyczny jednego z poszczególnych narodów. Historja powszechna dzieli się zwykle na *starożytną*, zawierającą dzieje ludzkości do upadku Zachodniego cesarstwa Rzymskiego (IV w.), *średniowieczną*—do odkrycia Ameryki (wiek IV do końca XV), *nowożytną*—do wielkiej rewolucji francuskiej (1789 r.) i *najnowszą* — do chwili obecnej. U społeczeństw stojących na niskim stopniu cywilizacji spotykamy tylko luźne zapiski historyczne, notowane rok po roku — są to tak zwane *roczniki (annales)*, potem zjawiają się *kroniki*, opowiadania, najczęściej bezkrytyczne i niezawsze wiarogodne, później dopiero powstaje i rozwija się t. zw. *historja pragmatyczna*, badająca przyczyny i skutki wypadków, oparta na źródłach i dokumentach, czyli historja we właściwem znaczeniu tego wyrazu. Za ojca historji uznawany jest mędrzec grecki Herodot.

Historja literatury, ob. *Literatura*.

Historja naturalna—dawniej używana nazwa, która obejmuje zoologję, botanikę, mineralogję, geologję i paleontologję, a głównie ich część opisową. Dziś termin ten używa się przeważnie w dziełach popularnych i podręcznikach szkolnych, które zawierają systematycz-

ny zbiór opisów najważniejszych zwierząt, roślin i minerałów.

Historjografja (z greck.) — pisanie historji, dziejopisarstwo, źródła historyczne, dzieła treści historycznej.

Historjozofja (z greck.) — rozpoznawanie praw, rządzących faktami dziejowymi; filozofja historji, wykład filozoficzny zasad historji.

Historjonowie — tak nazywali się w starożytnym Rzymie początkowo komedjanci, sprowadzani z Etrurji, a później także aktorzy, występujący w komedjach i tragedjach.

Hiszpanja—królestwo na półwyspie Pirenejskim; graniczy na północ z oceanem Atlantyckim, Francją i Andorrą, na zachód z oceanem Atlantyckim i Portugalją, na południe i wschód z morzem Śródziemnem i cieśniną Gibraltarską. Hiszpanja jest krajem nawskroś górzysym; przedstawia ona wielką wyżynę, wokół otoczoną górami i przerzniętą łańcuchem gór Kastylskich; prócz gór wewnętrznych (Kantabryjskie, Iberyjskie i Betyjskie) na północy Hiszpanji ciągną się Pireneje, a na południu Sierra Newada. Z rzek Hiszpanji do oceanu Atlantyckiego wpadają: Duero, Tag, Gwadjana i Gwadalkwiwir; do morza Śródziemnego wpada Ebro. Wraz z wyspami Balearskiemi i Kanaryjskiemi powierzchnia Hiszpanji wynosi 504.507 kilom. kw.; 19 miljonową ludność królestwa stanowią Hiszpanie, naród, który wytworzył się z pomieszania Iberów i Celtów, a także Fenicjan, Rzymian, Gotów i Wandalów; oprócz tego przymieszkę pewną stanowią Moriskowie, pochodzący od Maurów i Baskowie; cała niemal ludność jest katolicka. Główne zajęcie mieszkańców Hiszpanji stanowi rolnictwo, hodowla koni i owiec, a poniekąd rybołówstwo; przemysł górniczy i fabryczny znajduje się na drodze rozwoju; handel skoncentrował się głównie w ręku Francuzów i Anglików. Oświata w zaniedbaniu, co charakteryzuje olbrzymi procent (68%) analfabetów. Od r. 1876 Hiszpanja posiada ustrój konstytucyjny z królem dziedzicznym i parlamentem na czele. Stolicą państwa jest miasto *Madryt*.— Z licznych i bogatych dawniej kolonji hiszpańskich w Azji, Ameryce i Afryce pozostały Hiszpanom tylko nieznaczne posiadłości w Ameryce Południowej i Afryce. — Będąc pomostem między Europą i Afryką, przechodziła Hiszpanja różne koleje. Fenicjanie, Kartagińczycy i Rzymianie, Wandale, Goci i Arabowie pustoszyli ten kraj lub panowali w nim po kolei. Państwo Arabskie (Maurytańskie) powstało w 711 r. na południu Hiszpanji i trwało kilka wieków, w ciągłych będąc wojnach z północnemi chrześcijańskiemi krainami półwyspu. W wieku XI rozpadło się na małe państewka. Przez małżeństwo Ferdynanda katolickiego z Aragonji z Izabelą z Kastylji w r. 1479 połączyły się z sobą dwie najpoważniejsze chrześcijańskie dzielnice Hiszpanji. Wyposażony przez króla Ferdynanda, Krzysztof Kolumb w r. 1492 odkrył Amerykę i objął ją w posiadanie w imieniu Ferdynanda i Izabeli; w tymże roku upadła ostatnia twierdza i ostoja Maurów—Granada — a Hiszpanja połączona została w jedno wielkie chrześcijańskie państwo. Córka Ferdynanda i Izabeli, Joanna, wyszła za Filipa I z rodu Habsburgów, którzy panowali w Hiszpanji od r. 1516 do 1700. Karol I był jednocześnie cesarzem niemieckim (pod imieniem Karola V) i władcą licznych krajów w Europie (Niderlandy) i w Ameryce; syn jego— Filip II—wprowadzeniem ustroju biurokratycznego podkopał potęgę Hiszpanji; za następców jego: Filipa III i IV i Karola II dawna potęga królestwa Hiszpańskiego znika: naród zgnuśniał i zubożał, handel i przemysł przechodzi w obce ręce. Po wymarciu Habsburgów hiszpańskich zawrzała długoletnia wojna o tron, t. zw. wojna hiszpańska sukcesyjna. Utrzymali się *Burbonowie*, którzy panowali do r. 1808. Za ich panowania

kraj upadał coraz więcej; posiadłości hiszpańskie (Niderlandy, Medjolan, Neapol, Gibraltar, Minorka i t. d) przeszły w ręce innych mocarstw. Napoleon I, cesarz Francuzów, odebrał tron hiszpański Burbonom i w r. 1808 osadził na nim brata swego Józefa, ale Hiszpanie powstali przeciw nowemu królowi. W walce tej pomagali im Anglicy, przy których pomocy w r. 1812 Hiszpanja otrzymała konstytucję. Po upadku Napoleona powrócili na tron Burbonowie. Ferdynand VII, który panował do r. 1833, obalił konstytucję z r. 1812, wskutek

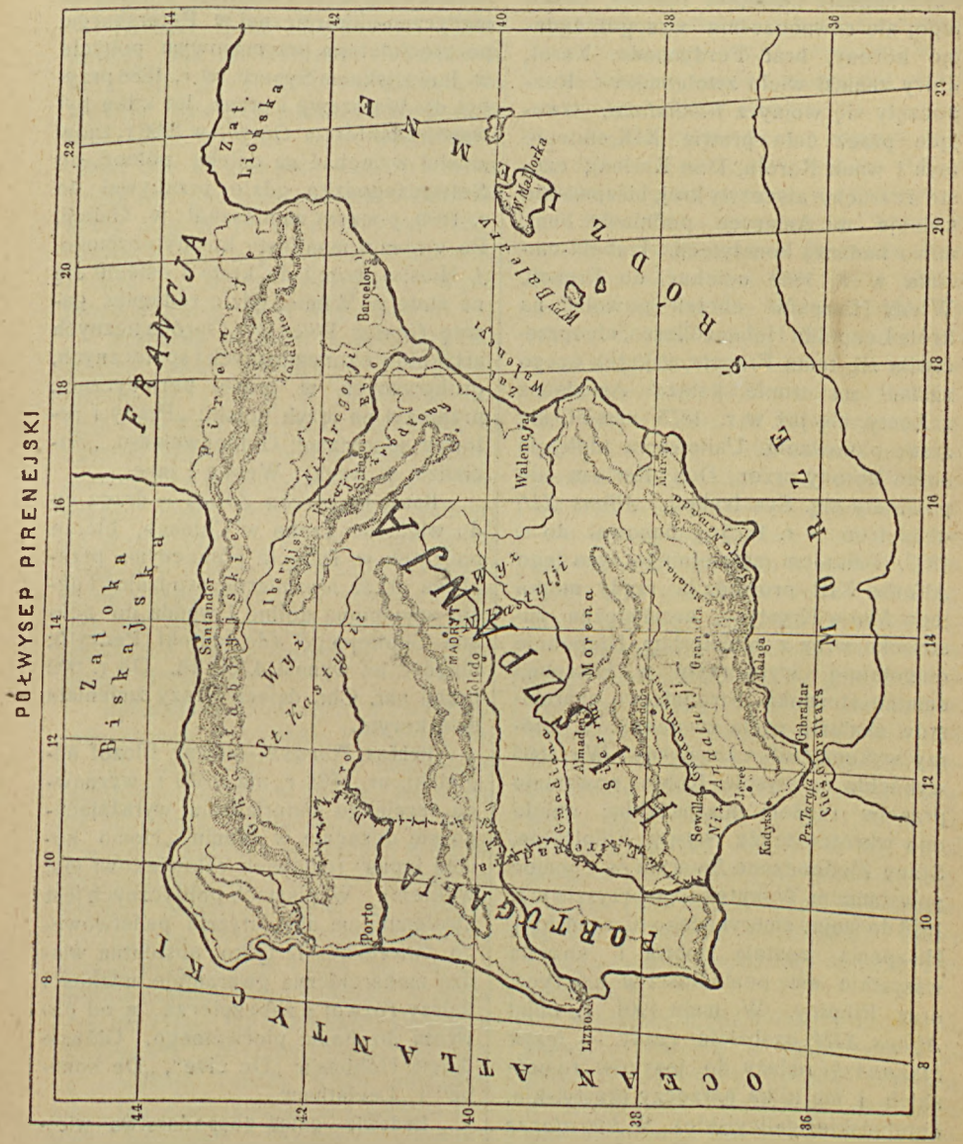

Fig. 39.

czego wybuchło powstanie, pokonane z pomocą Francuzów w r. 1823. Południowo-amerykańskie kraje, podległe Hiszpanji, ogłosiły się niezawisłymi. Po Ferdynandzie nastąpiła Izabela, córka jego; ale równocześnie wystąpił, żądając korony, brat Ferdynanda, Karol, który znalazł wielu zwolenników. Rozpoczęły się wojny z *Karlistami,* trwające przez całe prawie XIX stulecie (syn i wnuk Karola, Don Karlos); częste rozruchy niszczyły kraj, hiszpańskie kolonje w Ameryce podniosły bunt, mimo nadanej konstytucji. Izabela musiała w r. 1868 uciekać do Francji. Wtedy Hiszpanie chcieli powołać na króla Leopolda Hohenzollerna, ale sprzeciwiła się temu Francja, wskutek czego zasiadł na tronie książe Amadeusz z Aosty, ale już w r. 1873 musiał się zrzec panowania. Usiłowania zdobycia sobie korony przez Don Karlosa nie powiodły się. Syn Izabeli, *Alfons XII,* objął tron w r. 1875 i panował do r. 1885. Imieniem małoletniego syna jego Alfonsa XIII prowadziła rządy matka jego Marja Krystyna, arcyksiężna austrjacka, wraz z ministerjum. Niepokoje długoletnie wytworzyły w Hiszpanji smutne stosunki. Stronnictwo anarchistów znalazło wielu zwolenników, którzy wykonali kilka zamachów. W r. 1895 wybuchło na wyspie Kubie powstanie przeciw rządom hiszpańskim; objęło ono wkrótce także wyspy Filipińskie. Stany Zjednoczone Ameryki dały pomoc powstańcom. Wskutek tego przyszło w r. 1898 do wojny amerykańsko-hiszpańskiej. Hiszpanja została pobita i straciła wszystkie swe posiadłości w Ameryce, oraz Filipiny. W maju 1901 r. objął *Alfons XIII* osobiście rządy. — *Język hiszpański* należy do języków romańskich i ma kilka narzeczy (kastylskie, katalońskie, galicyjskie). *W literaturze* najsławniejsze są: z X i XI wieku: pieśni o Cydzie; z XVI wieku: „Don Kichot", napisany przez Cervantesa; z XVII dramaty Calderona i Lope de Vega.

Hiszpańska mucha, ob. *Kantaryda.*

Hlasko *Józef* — literat i publicysta polski, ur. 1856 r. w Przesiemieńcach pod Połockiem w gub. Witebskiej, kształcił się w Warszawie i w akademji medyczno-chirurgicznej w Petersburgu; po pięcioletnim przymusowym pobycie w Jenisejsku na Syberji, w r. 1888 przybył do Warszawy i przez lat kilka był współredaktorem *Głosu;* w 1896 r. znów musiał wyjechać na daleką północ, do Solwyczegodzka, gdzie przebywał do r. 1899, poczem zamieszkał w Galicji. Po wydaniu manifestu konstytucyjnego, J. Hlasko wrócił do kraju i osiedlił się na stałe w Wilnie, gdzie redaguje gazetę *Goniec Wileński.* Oprócz licznych artykułów ekonomicznych i społecznych, drukowanych w prasie perjodycznej, przełożył na język polski: „Prądy i reformy społeczne" Goldenweisera, „Socjalizm w Anglji" Webba i inne.

Hoang-ho *(rzeka Żółta)* — druga co do wielkości rzeka w Chinach, bierze początek w Tybecie północnym, przepływa przez niezmiernie urodzajną i gęsto zaludnioną dolinę i wpada do oceanu Spokojnego (do zatoki Peczyli); długość jej wynosi 4.700 kil. Od r. 602 przed nar. Chr. dziesięć razy zmieniała swe koryto.

Hobbes *Tomasz*—sławny filozof angielski, ur. 1588 r., um. 1679 r., wyznawca skrajnego materjalizmu, wyrażającego się dosadnie w zdaniu „Homo homini lupus" (człowiek człowiekowi jest wilkiem). W pismach politycznych jest zwolennikiem absolutyzmu państwowego, twierdząc, iż tylko absolutna władza monarchiczna gwarantuje ludzkości dalszy rozwój i zabezpiecza ją od powrotu do stanu pierwotnego. Główne dzieła Hobbes'a: „De cive", „De homine" i „Leviathan".

Hodowla—gałąź gospodarstwa wiejskiego, zajmująca się przemysłową eksploatacją zwierząt domowych, roślin i t. p. w celu otrzymania z nich możliwie największych zysków.

Hoene-Wroński, ob. *Wroński.*

Hoesick *Ferdynand* (czyt. *Hezik),* ur. r. 1867 w Warszawie, współczesny autor kilku drobiazgowych monografji z zakresu historji literatury.

Hoffman *Karol Aleksander,* pisarz polski, mąż Klementyny z Tańskich, ur. r. 1798, um. r. 1875. Po ukończeniu studjów prawnych poświęcił się pracom literackim. Z prac jego wymieniamy „Rzut oka na stan polityczny Królestwa Polskiego pod panowaniem rosyjskiem przez ciąg lat 15, od r. 1815 do 1830", „Historja reform politycznych w dawnej Polsce", „Cztery powstania". Wydał także powieść „Król wygnaniec".

Hoffmann *Wilhelm,* podpisujący się *Ernest Teodor Amadeusz,* pisarz niemiecki, ur. 1776 r. w Królewcu, um. 1822 r. w Berlinie, przez lat kilka, za czasów Księstwa Warszawskiego, był urzędnikiem w Poznaniu, Płocku i Warszawie; pisarz pełen fantazji, skłonny do sceptycyzmu, gryzącej ironji, gorzkiego szyderstwa i wesołego a nieraz dziwacznego humoru; w nowelach jego jest coś demonicznego. Na tle jego opowiadań osnuto operę p. t. „Opowieści Hoffmanna".

Hoffmanowa *Klementyna z Tańskich,* żona Karola Aleksandra Hoffmana, ur. r. 1798, um. r. 1845, jedna z najbardziej zasłużonych kobiet w Polsce. Jej pisma dla młodzieży, natchnione czystą miłością kraju, budzące w sercach młodych czytelników zacne i szlachetne uczucia, wpłynęły jaknajkorzystniej na kierunek wychowania. Dzieła Hoffmanowej miały bardzo dużo wydań i dziś są jeszcze chętnie czytane przez młodzież. Oprócz pism dla dzieci, jak „Wiązanie Helenki", „Rozrywki", „Pamiątka po dobrej matce",—wydała Tańska kilka powieści, jak: „Jan Kochanowski w Czarnym Lesie", „Karolina", „Krystyna", „Pamiętnik Franciszki Krasińskiej" — tudzież obszerne dzieło o powinnościach kobiet. Jej układu jest także „Książka do nabożeństwa dla Polek". Umarła bezdzietnie, ale na jej pomniku w Paryżu znajduje się napis: „Wszystkie dzieci polskie były jej dziećmi".

Hogarth *William,* ur. r. 1697, um. r. 1764, słynny angielski miedziorytnik, rysownik i malarz; wsławił się zwłaszcza humorystycznymi obrazami, które przedstawiały wady i ułomności współczesnego społeczeństwa.

Hogland, największa z wysp w zatoce Fińskiej, górzysta i lesista. Od r. 1743 należy do państwa rosyjskiego.

Hohenlohe — poprzednio hrabstwo a potem księstewko w obwodzie frankońskim, skasowane w r. 1809 i oddane pod zwierzchnictwo Wirtembergji i Bawarji.—Z rodu książąt Hohenlohe pochodził głośny mąż stanu *Hohenlohe-Schillingsfürst Klodoweusz,* ur. 1819 r., um. 1901 r.; jemu to głównie zawdzięczają Niemcy utworzenie związku państw niemieckich pod panowaniem jednego cesarza; był on pierwszym wiceprezesem parlamentu niemieckiego, później namiestnikiem Alzacji i Lotaryngji, a w końcu kanclerzem niemieckim i prezesem gabinetu pruskiego.

Hohenstaufen — zamek w Wirtembergji (obecnie ruiny), był gniazdem rodzinnem sławnej dynastji niemieckiej *Hohenstaufów,* panującej od r. 1138 do 1254. Z dynastji tej pochodziło kilku królów niemieckich i cesarzy rzymskich, jak: Fryderyk I, II, Henryk VI. Z Hohenstaufami walczyli w XII i XIII wieku Welfowie o koronę w Niemczech, a wojna tych dwuch rodów dobrze znana jest w historji niemieckiej. Spory z papieżami spowodowały upadek Hohenstaufów.

Hohenzollern, ród książęcy niemiecki, panujący obecnie w królestwie Pruskiem i dzierżący koronę cesarską w Niemczech. Gniazdem rodzinnem Hohenzollernów jest zamek Zollern lub Hohenzollern, położony na północnem podgórzu Alpejskiem w Szwabji. Hohenzollernowie piastowali w w. XIII godność burgrafów Norymbergi i roz-

dzielili się na dwie gałęzie: *frankońską*, która otrzymała r. 1363 tytuł książęcy, w r. 1415 księstwo (elektorstwo) brandenburskie, i gałąź *szwabską*. Elektorowie brandenburscy z linji frankońskiej zdobyli sobie poważne stanowisko w Niemczech, zwłaszcza od czasów reformacji, gdy stanąwszy na czele książąt protestanckich, weszli w związki z Francją przeciw cesarzom.—Ostatni mistrz krzyżacki Albrecht, pochodził z rodu Hohenzollernów. Złamawszy śluby zakonne, przyjął protestantyzm i otrzymał od Polski Prusy książęce, jako lenno. Po wygaśnięciu następców jego w prostej linji, Zygmunt III w r. 1618 inwestyturę Prus książęcych nadał Janowi Zygmuntowi, elektorowi brandenburskiemu, pochodzącemu z tegoż samego rodu. W r. 1657 pokojem Welawskim, Fryderyk Wilhelm ks. Pruski i elektor brandenburski wyzwolił się z obowiązków lenniczych względem Polski. W r. 1701 elektor Fryderyk przyjął tytuł króla pruskiego, a w r. 1871 ogłosił się król pruski Wilhelm cesarzem niemieckim pod imieniem Wilhelma I. Z linji Hohenzollernów szwabskich pochodzi panujący obecnie w Rumunji dom królewski.

Hohol *Mikołaj (Gogol-Janowski)*, syn Wasyla, wybitny powieściopisarz i satyryk rosyjski, ur. r. 1809, um. r. 1852. Celniejsze utwory jego są: „Taras Bulba", „Rewizor" i „Martwe Dusze"; zwłaszcza ta ostatnia powieść wyróżnia się głębokością idei, dokładnym obrazem obyczajów, artystycznem odtworzeniem charakterów i doniosłem znaczeniem narodowem.

Hokus-pokus (prawdopodobnie przemienione słowa Mszy świętej *hoc est corpus*—oto ciało)—formułka, używana podczas wykonywania sztuk magicznych.

Holandja, niekiedy nazwa ta, choć niewłaściwie, dawana jest królestwu *Niderlandzkiemu;* niewłaściwie dlatego, bo kraj, o którym mowa, ma nazwę urzędową *Niderlandy* (ob.), a nazwa Holandji służyła tylko na oznaczenie królestwa, trwającego od r. 1806 do r. 1810. Obecnie więc pod Holandją rozumie się jedynie 2 prowincje królestwa Niderlandzkiego, stanowiące niegdyś główne części hrabstwa Holandji, a dziś noszące nazwę północnej Holandji i południowej Holandji. Obie te prowincje stanowią kraj płaski i niski, w wielu miejscach niższy od powierzchni morza i zabezpieczony od zalewów przez duny i tamy. Rzeki jego główne są: Ren i Maas. Prowincje to najbogatsze i najbardziej kwitnące w całych Niderlandach.

Holbein. Pod tem nazwiskiem znany był cały ród malarzy niemieckich, począwszy od r. 1400. *Hans Holbein starszy* (um. r. 1524 w Isenheim w Alzacji), uważany jest w Niemczech za założyciela augsburskiej szkoły malarskiej.—*Hans Holbein młodszy*, urodzony w Augsburgu r. 1498, um. r. 1543, był najznakomitszym mistrzem sztuki niemieckiej, twórcą wspaniałej „Wieczerzy Pańskiej", „Tańca szkieletów", wielu portretów i t. d.

Holender, maszyna do rozdrabiania gałganów w papierniach (ob. *Papier);* także rodzaj wiatraka.

Holewiński *Władysław*, znakomity prawnik, ur. 1834 r.; jako profesor uniwersytetu warszawskiego, wykształcił cały zastęp zdolnych prawników; należał do komisji, układającej nowy kodeks cywilny rosyjski. Ogłosił drukiem kilka doskonałych prac z zakresu prawa.

Holofernes, znany w dziejach biblijnych wódz króla asyryjskiego Nabuchodonozora, zabity przy oblężeniu Betulji przez Judytę, która oddała mu się, a potem uśpionego zabiła.

Holować — na łańcuchach lub na linach wlec statki pod wodę.—*Holownik*, statek używany do holowania innych statków.

Holsztyn — dawne księstwo, stanowiące obecnie południową część prowincji pruskiej Szlezwig-Holsztyna, położone między Elbą, Trawą i morzami Baltyckiem i Niemieckiem; obejmuje 8.385 kil. kwadr. z 560 tys. mieszk.; Holsztyn w r. 1866 odebrany został Danji i przyłączony do Prus.

Hołd. Hołdem nazywano u nas obrzęd, przez który podlegli Polsce książęta: mazowieccy, pruscy i hospodarowie wołoscy, przysięgali na wierność z obowiązkiem uiszczania pewnej daniny, lub dostawiania na pomoc w razie wojny pewnej liczby rycerstwa, przyczem otrzymywali chorągwie.

Hołobie, łuk drewniany nad głową konia, przytwierdzony do podwójnego dyszla. Hołobli używają dla jednego konia lub dla środkowego przy zaprzęgu, złożonym z trzech koni w jednym rzędzie.

Homar — skorupiak, spokrewniony z rakiem rzecznym, ale znacznie większy, dochodzi bowiem 60 cm. długości i 20 funtów wagi. Zamieszkuje morze Północne i ocean Atlantycki, trzymając się głównie brzegów. Mięso jego jest smaczne i bardzo cenione. Połowem homarów trudnią się głównie nadbrzeżni mieszkańcy Norwegji, Francji i Ameryki Północnej.

Homel, miasto powiatowe w gub. Mohylowskiej, na prawym brzegu rzeki Soży.

Homeopatja—metoda leczenia oparta na trzech głównych zasadach: 1) że należy podawać choremu takie lekarstwo, które zażyte w większej dozie, wywołuje skutki *podobne* do objawów danej choroby, w myśl zasady, że „podobne leczy się podobnem" *(similia similibus curantur);* 2) że dawki lekarstw powinny być możliwie małe; 3) że lekarstwa powinny być stosowane w stanie możliwie czystym, t. j. nie w postaci mikstur czyli mieszanin. W tych punktach homeopatja różni się od *alopatji* (ob.), która leczy środkami *przeciwdziałającymi*, zwalczającymi objawy danej choroby, stosuje lekarstwa w dawkach znaczniejszych i w postaci mikstur. Co się tyczy innych zasad wiedzy lekarskiej — rozpoznawania chorób (djagnozy), djetetyki, hygjeny i t. p. homeopatja i alopatja nie różnią się zasadniczo. Twórcą homeopatji był dr. *Hahnemann* (um. r. 1843).

Homer, właściwie *Homeros*, jest nazwiskiem legendarnego poety greckiego, którego utwory cenione są tak samo dziś, jak przed lat tysiącami. O życiu jego niema żadnych pewnych wiadomości; podanie niesie, że żyć miał w IX wieku przed Chr., że był ślepym śpiewakiem, pochodził z Jonji i t. d. Homera czyni podanie autorem dwu wielkiej piękności poematów epicznych: *Iljady* (ob.) i *Odyssei* (ob.). Krytyka naukowa jednak podanie to odrzuciła i uznała Odysseę za utwór znacznie późniejszy od Iljady.

Home-rule (czyt. homriul), własny rząd lub autonomja, której domagają się Irlandczycy od Anglji. (Ob. Gladstone).

Homeryczny śmiech, śmiech bardzo głośny, szczery, serdeczny. Wyrażenie to powstało pod wpływem kilku ustępów dzieł Homera, w których jest mowa o „nieugaszonym śmiechu" bogów.

Homiletyka jest częścią tak zw. teologji praktycznej, obejmuje prawidła i przepisy umiejętnego układania i wypowiadania kazań.

Homilja jest to jasny i prosty wykład jakiego wyjątku z Pisma świętego, z zastosowaniem moralnem dla zbudowania słuchacza.

Homo (łac. człowiek). *Ecce homo:* oto człowiek! — (Bóg-człowiek: Jezus-Chrystus). *Homo novus*, dosłownie: człowiek nowy, mówi się o osobie, która dotychczas nie była znana, a staje się nagle głośną. *Homo sapiens* (łac.)—człowiek mądry, rozumny; nazwa przyrodnicza gatunku człowieka.

Honduras, jedna z pięciu rzeczypospolitych Ameryki Środkowej. Oblana na północ i północo-wschód przez część

morza Karaibskiego, zatokę Honduras, graniczy od północo-zachodu z San-Salvadorem, a od południo-wschodu— z Nikaragują; obszar powierzchni wynosi około 120.000 klm. kw., ludność— około 600.000.

Hong-kong, wysepka naprzeciw Kantonu, największego portu chińskiego, zajęta przez Anglików w r. 1842, odgrywa w handlu chińskim bardzo ważną rolę. Port Victoria, założony przez Anglików, liczy już 150.000 mieszkańców.

Honolulu—na wyspie Owahu główne miasto wysp Hawajskich (ob.), należących obecnie do Stanów Zjedn. Ameryki Północnej; bardzo ważny port na oceanie Spokojnym; liczy 23.000 mieszk.

Honor (z łac.) — cześć, dobre imię, godność, zaszczyt; *honory* — zaszczyty, dostojeństwa, odznaczenia; *oddawać honory* (w wojsku)—prezentować broń, spełniać przepisane oznaki uszanowania. Człowiek, mający poczucie godności osobistej, nieskazitelny, prawy — jest człowiekiem *honorowym*. *Urzędem honorowym* nazywa się urząd bezpłatny. *Sąd honorowy* — to samo co sąd polubowny; *sprawa honorowa* — sprawa, w której idzie o honor; *rozprawa honorowa*—pojedynek.

Honorarjum—wyraz używany na oznaczenie wynagrodzenia za pracę umysłową, a więc honorarjum nauczyciela, lekarza, literata, adwokata. Między zwykłem wynagrodzeniem a honorarjum zachodzi ta różnica, że pierwsze w zasadzie jest następstwem umowy, drugie zaś stanowi dobrowolne odwzajemnienie się za usługi, których właściwie nie można na pieniądze ocenić.

Honorat, ojciec kapucyn *(Wacław Florentyn Kożmiński)*, ur. 1829 r., w r. 1848 wstąpił do zakonu kapucynów w Lubartowie, później był w Warszawie, gdzie zasłynął jako znakomity kaznodzieja, obecnie przebywa w klasztorze w Nowem Mieście. Z pod pióra o. Honorata wyszło dużo pięknych prac religijnych.

Honwed, *Honvedy* (po węgiersku *obrońca ojczyzny)*, wyraz ten oznaczał niegdyś na Węgrzech *pospolite ruszenie*. Za ostatniej rewolucji węgierskiej (1848 i 1849) nazywano honwedami oddziały ochotników te tylko, które się zaciągały na pewien czas, oraz wojska tak zwane mobilizacyjne. Następnie honwedami nazywać zaczęto całą siłę zbrojną węgierską.

Horacjusz, właściwie *Quintus Horatius Flaccus* (po polsku *Horacy)*, znakomity poeta rzymski, żyjący w I wieku przed Chrystusem, ulubieniec cesarza Augusta, pisał utwory liryczne (Ody, Pieśni), satyryczne i dydaktyczne (Listy); między tymi ostatnimi zasługuje na uwagę poemat „O sztuce poetyckiej". Horacy wywarł głęboki wpływ na literaturę narodów nowożytnych, to też naśladowano go szeroko i tłumaczono na wszystkie języki; z bardzo licznych przekładów polskich wymienić należy: Dmochowskiego, Niemcewicza, Siemieńskiego, Mottego.

Horacjusze, nazwisko starożytnego patrycjuszowskiego rodu rzymskiego. Do niego należeli i trzej bracia *Horacjuszowie*, o których podanie rzymskie mówi, że za Tullusa Hostyljusza stanęli do walki z 3 braćmi *Kurjacjuszami* z Albalongi; dwaj z Horacjuszów zginęli w tej walce, ale trzeci pokonał i zabił wszystkich Kurjacjuszów. Albalonga przeszła wskutek tego pod panowanie Rzymian.

Horda, *Orda*, z tureck. *Ordu* i *Ordy*— obóz. U nas wyraz ten oznaczał pierwotnie obóz sułtański, czyli armję sułtańską, a z nią i koczujące pokolenia tatarskie, osławione barbarzyńskimi napadami na nasze ziemie. Z hord tatarskich znane są w naszych dziejach: nogajska, zawajska, astrachańska, perekopska i złota.

Horodło, miasteczko nad rzeką Bugiem, w powiecie Hrubieszowskim, pamiętne odnowieniem i uroczystem zaprzysiężeniem unji Litwy z Polską w r. 1413. *Unja Horodelska* była już nietylko związkiem obu państw, połączonych w r. 1386 przez ślub Jadwigi z Jagiełłą, ale skojarzeniem się Polaków z Litwinami „w imię miłości braterskiej", „dla dobra obu narodów" (jak akt unji opiewa). W Horodle przyjęła, zwyczajem prawa polskiego, szlachta polska bojarów litewskich do swoich herbów, t. j. rody polskie dały im za pozwoleniem króla swoje znaki pieczętne i przywileje ze szlachectwem związane.

Horodniczy, tak się nazywał w dawnej Litwie jeden z urzędników ziemskich, będący w stopniu swej godności pomiędzy cześnikiem a skarbnikiem; pierwotnie był to przełożony nad grodami, czyli zamkami warownymi.

Horodyszcza były to miejsca, obwarowane wałem, w których w bardzo dawnych czasach Słowianie schodzili się na biesiady, ofiary i zabawy lub kryli się przed wrogami. Dziś jeszcze wskazują narzucone w puszczach leśnych wały, opowiadając że kiedyś były tam horodyszcza.

Horodyszcze, dawniej miasteczko a obecnie osada w gub. Siedleckiej, pow. Włodawskim.

Horodziec, miasteczko w gub. Grodzieńskiej, powiecie Kobryńskim, na trakcie z Pińska do Kobrynia, oraz nad kanałem Królewskim, łączącym Pinę z Muchawcem; tu w r. 1784 Stanisław August dopełnił aktu otwarcia kanału.

Horoskop (grec.), w astrologji przepowiednia losu człowieka ze stanu gwiazd w chwili przyjścia jego na świat; w przenośni—wogóle wróżba przyszłości.

Horrendum (łac.), rzecz straszna, okropność.

Hortensja—piękny, gałęzisty krzew, o dużych lśniących, trwałych liściach, kwiaty na wierzchołkach łodyg ma zebrane w wielkie baldachy, barwy biało-różowej. Kwitnie od początku lata do późnej jesieni.

Horyń, znaczniejsza rzeka w gub. Wołyńskiej i Mińskiej, bierze początek w pow. Krzemienieckim i ubiegłszy mil 100, wpada do Prypeci.

Horyzont, ob. *Widnokrąg*.

Horyzontalna linja, ob. *Poziom*.

Hosanna, z hebrajskiego, oznacza wyraz wesela, okrzyk radości i dosłownie przetłumaczyć się nie da. Św. Hieronim wykłada znaczenie tego wyrazu: „zbaw nas, który mieszkasz na wysokościach". Okrzykiem hosanna witano Zbawiciela, wjeżdżającego do Jerozolimy.

Hospitant (łac.), w uniwersytetach galicyjskich słuchacz uniwersytetu nie zapisany do rzędu studentów, lecz uczęszczający na prelekcje w charakterze gościa, wolnego słuchacza.

Hospodar w języku słowiańskim znaczy gospodarza. Tytuł ten dawany bywał panującym na Litwie, oraz książętom Wołoskim i Multańskim.

Hostja jest to chleb, używany w kościele chrześcijańskim przy pożywaniu sakramentu Wieczerzy Pańskiej, czyli Komunji św. W kościele rzymsko-katolickim ma on być sporządzany z czystej mąki pszennej, rozczynionej naturalną wodą i pieczony *nad ogniem*. Ma to być zatem chleb niekwaszony czyli przaśny; przeciwnie kościół grecki używa chleba kwaszonego, którego i kapłan rzymsko-katolicki użyć może w razie konieczności. Kościół rzymsko-katolicki używa hostji cienkiej jak opłatek dlatego, żeby pożywającemu uprzytomniało się natychmiast, iż to nie jest pokarm cielesny, lecz duchowy. Kościół ten dzieli hostję na *wielką*, którą pożywa kapłan przy mszy i wystawia ku publicznej czci i chwale, oraz na *małą*, której udziela wszystkim wiernym (w Komunji).

Hotel (z franc.) — w mieście dom zajezdny, w którym na doby wynajmować można pokoje z urządzeniem domowem i usługą.

Hotentoci, *Hottentoci*, najdawniejsi mieszkańcy południowego przylądka

Afryki; różnią się stanowczo od Negrów. Charakterystycznemi ich cechami są: cera oliwkowa, niska czaszka i wystające kości policzkowe, wargi grube, nos spłaszczony i usta wystające. Czyści hotentoci, bez żadnych przymieszek obcych, znajdują się tylko w republice Orańskiej. Ogólna ich liczba wynosi około 100.000. Zajmują się głównie polowaniem i hodowlą bydła; inne prace pozostawiają kobietom. Gminy ich żyją patrjarchalnie: każda rodzina ma swego naczelnika, a naczelnicy ci ulegają starszemu, który ma władzę nad grupami, należącemi do jednego plemienia.

Howowie, właściwie *Huwowie,* naród panujący na Madagaskarze, zamieszkiwał środkową, górzystą prowincję Imerina, skąd podbojami rozciągnął władzę nad częścią wschodnią i zachodnio-północną wyspy. Howowie należą do plemienia malajskiego i różnią się wielce od Negrów, od których stoją znacznie wyżej pod względem rozwoju umysłowego.

Hozjusz *Stanisław,* biskup warmiński i kardynał, mąż dla kościoła katolickiego wielce zasłużony, pisarz i uczony, wytrwale walczył z reformacją. Urodził się w Krakowie w r. 1504 z rodziny mieszczańskiej nazwiskiem Hosz, pisał się zaś z łacińska Hosius. Nauki pobierał w uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, potem we Włoszech, dokąd go swoim kosztem wysłał Piotr Tomicki, biskup krakowski. Powróciwszy jako doktór praw do Polski, został Hozjusz sekretarzem królewskim, kanonikiem warmińskim, krakowskim i sandomierskim, biskupem chełmińskim, a w końcu biskupem warmińskim (w r. 1551). Odbywał kilka poselstw do cesarza z polecenia króla. Walcząc gorliwie i niestrudzenie przeciw szerzącej się wtedy herezji, napisał w r. 1551 „Wyznanie wiary katolickiej", które później powszechnie przyjęto w całym świecie katolickim. W r. 1558 wysłany do Rzymu, został w r. 1561 kardynałem i legatem papieskim na sobór w Trydencie, któremu wielokrotnie przewodniczył. Z ramienia Ojca św. jeździł także do cesarza Maksymiljana II, aby go utrzymać w wierze katolickiej, co mu się w zupełności udało. Powróciwszy do Polski, starał się o przyjęcie i zachowanie uchwał soboru trydenckiego, zwalczał wszędzie różnowierstwo, sprowadził Jezuitów do Polski w r. 1565, pracował piórem i słowem razem z Kromerem, koadjutorem biskupstwa warmińskiego, nad utrzymaniem wiary katolickiej w Warmji. Powołany przez papieża Grzegorza XIII do Rzymu, zmarł we Włoszech w r. 1579.

Hrabia, tytuł niektórych rodzin szlacheckich, nadawany im przez monarchów; pośredni między baronem a księciem. Słowo to pochodzi od wyrazu niemieckiego „graf", z czego utworzył się naprzód „grabia", a potem „hrabia". Hrabia niemiecki (comes) był pierwotnie urzędnikiem królewskim nad obwodem kraju, zwanym dlatego hrabstwem. Później nazwa ta przywiązała się do ziemi (t. j. do tego obwodu) i kto ją posiadał przez nadanie lub dziedzictwo, używał tytułu hrabiego i władzy udzielnej, która wyrobiła się z czasem w hrabstwach. Na początku XIX wieku zniesiono w Niemczech udzielne hrabstwa, pozostały jednakże tytuły hrabiów, jako rodowe godności. W Polsce nie było tytułów, wyróżniających szlacheckie rody. Niektóre wszakże rodziny polskie (jak Górkowie, Tarnowscy), otrzymały w XVI wieku tytuł hrabiowski od cesarzy rzymskich i dlatego nazywano je „hrabiami rzymskiego cesarstwa". Po podziałach otrzymały w Galicji i Królestwie liczne rodziny polskie, mające w rodzie senatorów (kasztelanów, wojewodów i t. p.), tytuł hrabiowski od cesarza. Papież przyznaje tytuł hrabiego papieskiego.

Hrubieszów, miasto powiatowe w gub. Lubelskiej, nad rzeką Huczwą. W ostatnich czasach Rzeczypospolitej dobra Hrubieszowskie wraz z miastem stanowiły zamożne starostwo. Za rządów austrjackich nabył starostwo Hrubieszowskie Stanisław Staszic (ob.), który szlachetną wiedziony myślą uchylenia poddaństwa, całe dobra swoje zapisał na korzyść włościan i mieszczan hrubieszowskich i zawiązał jednocześnie towarzystwo rolnicze hrubieszowskie dla doskonalenia rolnictwa i przemysłu. Piękna ta instytucja Staszica zostawała pod kontrolą komisji rządowej spraw wewnętrznych i duchownych, a widoczny wzrost tak samego miasta, jak i dobrobyt rolników hrubieszowskich, był najchlubniejszem świadectwem rozumu i szlachetnych zamiarów dobroczyńcy tej okolicy. Obecnie miasto Hrubieszów liczy około 15.000 mieszk., posiada kościół katolicki, dawny Dominikański, progimnazjum męskie, utrzymywane z legatu Staszica. Fundacja Staszica zostaje obecnie pod zarządem urzędników rosyjskich.

Huba — tak nazywają rosnące na drzewach grzyby, z których wyrabiano *hubkę,* używaną da wniej do rozniecania ognia. W tym celu rozcinano ją na cienkie plastry, które wygotowywano w roztworze saletry a następnie nacierano miałem prochowym.

Hube *Romuald*—znakomity prawnik polski, ur. 1803 r., um. 1880 r.; w zawodzie prawniczym kształcił się w uniwersytecie warszawskim i Berlinie; był profesorem uniwersytetu w Warszawie i Petersburgu, członkiem i prezesem komisji do rewizji i ułożenia praw Królestwa Polskiego, stałym członkiem rady stanu Królestwa i t. d. Liczne prace, Hubego z dziedziny prawa świadczą o jego głębokiej znajomości przedmiotu i stanowią bogaty materjał dla wszystkich oddających się prawoznawstwu.

Huba, ob. *Huba.*

Hucuły są plemieniem ruskiem, zamieszkującem doliny górnego Prutu, Czeremoszu i Suczawy, trudnią się spławem drzewa i hodowlą bydła, a zwłaszcza owiec, wypasanych na połoninach. Niemniej ważną rolę w gospodarce Huculów odgrywa przemysł domowy; wyrabiają oni wzorzyste tkaniny, naczynia gliniane i majolikowe. Lud to piękny, dorodny, kochający się w malowniczych strojach.

Huczwa — rzeka w gub. Lubelskiej, bierze początek w pow. Tomaszowskim, przepływa przez pow. Hrubieszowski i wpada do Bugu.

Hudson—rzeka w Ameryce Północnej, 521 kil. długa; pod Nowym Jorkiem wpada do zatoki Nowego Jorku; jako rzeka głęboka i szeroka, po której mogą żeglować wielkie okręty, ma duże znaczenie handlowe.

Hudsońska zatoka, *Hudsońskie morze*—morze wewnętrzne, przy brzegach posiadłości angielskich w Ameryce Północnej, połączone za pośrednictwem długiej *cieśniny Hudsońskiej* z oceanem Atlantyckim, a za pośrednictwem kanału Foxa z morzem Lodowatem. Zatoka Hudsońska jest żeglowna tylko 4 miesiące w roku, gdyż przez resztę czasu pokrywa ją gruba i niebezpieczna dla okrętów kra.

Huf, *hufiec* — zastęp, gromada; w szczególności zastęp zbrojny, oddział wojska niezbyt liczny, zostający pod jedną komendą; u dawnych pisarzów wojskowych polskich toż samo co chorągiew, czyli dzisiejszy szwadron. U nowszych jednak ma rozmaite znaczenie.

Hugo *Wiktor*—wielki poeta, powieściopisarz i publicysta francuski, ur. 1802 r., zm. 1885 r. Rewolucjonista w poezji i polityce; jako poeta, stanął na czele młodego pokolenia romantyków przeciw przestarzałemu klasycyzmowi francuskiemu. W polityce był republikaninem, radykalnym demokratą, zaciętym przeciwnikiem Napoleona III-go. Z dzieł jego najsławniejszemi są powieści: „Nędznicy", „Katedra Najświętszej Marji Panny", „Pracownicy morza", „Człowiek śmiechu", „Rok 1793";

z dramatów: „Hernani“ i „Marion de Lorme“. Wielkiem powodzeniem cieszyły się również liczne zbiory lirycznych jego wierszy. W dziełach swoich jest Hugo obrońcą uciśnionych, oskarżycielem namiętnym wszelkiej przemocy i niesprawiedliwości. Rozmiłowany jest, jak wszyscy zresztą romantycy, w charakterach potężnych, duszach szlachetnych, które odnaleźć umie we wszystkich obozach i na wszystkich stopniach drabiny społecznej, w scenach jaskrawych i wstrząsających. Potrafi jednak malować także uczucia tkliwe i miękkie. Genjalną i obfitą twórczością swoją przez długi czas wywierał silny wpływ na umysłowość całej Europy.

Hugo Kapet, głowa domu Kapetyngów (ob.), trzeciej dynastji panującej we Francji. Ogłoszony 987 r., po śmierci bezdzietnego Ludwika V, ostatniego z Karlowingów, królem Francji, przekazał koronę synowi swemu Robertowi; um. 996 r.

Hugonoci—tak nazwano wyznawców nauki Kalwina we Francji w XVI wieku. Hugonoci utworzyli zwarte stronnictwo polityczne, na którego czele stanął admirał Coligny (czyt. Kolini). Rozpoczęły się długoletnie wojny domowe, przerywane chwilowemi zawieszeniami broni. W r. 1572 dnia 24 sierpnia, w *noc św. Bartłomieja*, wyprawił rząd w Paryżu i na prowincji krwawą rzeź, w której zginęło około 40.000 Hugonotów, wśród nich Coligny. Nie ustały wskutek tej rzezi wojny, przeciwnie: Hugonoci bronili się zażarcie. Dopiero król francuski Henryk IV przywrócił w państwie pokój, wydawszy t. zw. *edykt nantejski* (w mieście Nantes r. 1598), w którym zabezpieczył wolność religijną Hugonotom. Zniesienie edyktu nantejskiego w r. 1685 spowodowało wiele rodzin innowierców do wywędrowania z kraju do Niemiec, z wielką szkodą dla Francji.

Hull, miasto portowe i hrabstwo we wschodniej Anglji, przy ujściu rzeki Hull do Humbert; jest jednem z najważniejszych miast nadmorskich Anglji, jako punkt komunikacyjny z północną Europą. Wyborny port tutejszy osłoniony jest fortecą.

Humanitarny (z łac.)—ludzki, łagodny, oparty na oświacie i miłości bliźniego.

Humanizm (humaniora — to co ludzkie). W dziejach kulturalnego rozwoju ludzkości nazywają tak uczeni powstający w dobie Odrodzenia (ob.) zwrot do starożytnej kultury grecko-rzymskiej i walkę z umysłowem barbarzyństwem wieków średnich. Humaniści zapoznawali współczesnych z arcydziełami literatury i sztuki starożytnej; znajomość łaciny i greki wysunęli na plan pierwszy w wykształceniu człowieka; życie nowoczesne nawrócić pragnęli do form starożytnych. Kolebką humanizmu były Włochy w w. XIV. Stamtąd prąd ten rozchodził się po Europie. Do Polski zawitał w początkach XV stulecia. Wybitnym jego przedstawicielem był wtedy Grzegorz z Sanoka. Okresem największego rozwoju kierunku humanistycznego u nas był w. XVI.

Humań *(Uman)*, miasto powiatowe w gub. Kijowskiej (dawniej w pow. i województwie Bracławskiem), nad rz. Humańką, pamiętne rzezią (ob. Gonta), dokonaną tu 1768 r. przez zbuntowane kozactwo. O ćwierć mili stąd leży sławna wieś *Zofjówka*, uczczona poematem Stanisława Trembeckiego.

Humber, jedna z główniejszych rzek Anglji, poniżej miasta Hull wpada do morza Północnego. Z głównemi rzekami Anglji połączona jest za pomocą kanałów.

Humboldt *Karol Wilhelm*—znakomity uczony niemiecki i mąż stanu, ur. 1767 r., um. 1835 r. Działalność literacka *H.* była wielostronna, główną jednak jego zasługą są prace z dziedziny językoznawstwa (lingwistyczne).

Humboldt *Aleksander* — znakomity przyrodnik niemiecki, ur. 1769 r., um. 1859 r., jeden z wybitniejszych uczonych XIX wieku; pracami swemi posunął on znacznie naprzód naukę geografji, geologji i biologji. W celach naukowych odbył kilka podróży, podczas których poczynił liczne spostrzeżenia, ogłoszone następnie drukiem.

Humbug—wyraz używany w Ameryce Północnej na oznaczenie fortelu, zmierzającego do wyciągania od kogoś pieniędzy; odpowiada niemieckiemu wyrazowi „Schwindel“. Królem humbugu nazywano słynnego przedsiębiorcę amerykańskiego, *Barnuma*.

Hume (czyt. Jum) *Dawid*, filozof i historyk angielski, ur. 1711 r. w Edymburgu, um. 1776 r. Oprócz wielu dzieł filozoficznych, w których wyłożył własną teorję przyczynowości, napisał historję Anglji do r. 1688.

Humerał—lniana chustka biała, służąca do pokrycia szyi, część ubioru kapłańskiego przy odprawianiu mszy, przyjętego na Zachodzie dopiero w VIII wieku.

Humor (z łaciń.), w pierwotnem znaczeniu wilgoć, od której harmonijnego rozłożenia w ludzkiem ciele zależało, wedle mniemania starożytnych lekarzy, duchowe i fizyczne zdrowie jednostki. Wskutek tego wyraz ten otrzymał później znaczenie dobrego, wesołego usposobienia, a w końcu XVIII wieku stał się ogólnie używanem wyrażeniem pojęcia najwyższej formy komizmu. Humor jest to w rzeczy samej komizm, ale komizm zrodzony ze smutku. Dla *humorysty* nie istnieje przywara jednostek, ale tylko ogólna jakaś wada, niedorzeczność, głupstwo. Jednakże i sam humorysta należy do tego świata niedorzeczności, który go tak smuci. Wie on o tem i dlatego staje się dobroduszny, nawet miły; śmieje się sam z własnej boleści, ale się śmieje „przez łzy“. Wzruszenie takie, wśród samego śmiechu uwydatniające się, jest właśnie istotną cechą humoru; gdzie wzruszenia tego niema, tam niema humoru, jeno dowcip lub satyra. Prawdziwych humorystów było i jest na świecie niewielu.

Humoreska — krótki utwór literacki albo muzyczny, pełen pogodnego humoru.

Humus, ob. *Próchnica*.

Hunnowie, azjatycki koczowniczy lud; po zwycięstwie nad Alanami, którzy zostali sprzymierzeńcami Hunnów, przekroczył pod wodzą Balamira rzekę Don 375 r.; zburzył państwo ostrogockie Hermanryka i zajął, podzielony na wiele niezależnych plemion, płaszczyzny pomiędzy Wołgą i Dunajem. Za czasów Attyli (ob.) stanowiła płaszczyzna Cissy środkowy punkt posiadłości Hunnów. Po śmierci Attyli (454 r.) powstały spory pomiędzy jego synami. Ludy podbite wyswobodziły się; Ellak, którego Attyla naznaczył swoim następcą, poległ w walce z Gepidami, i Hunnowie cofnęli się poza Prut i Dniepr, gdzie znów pozostawali pod władzą pojedyńczych książąt. Od 468 r. nazwisko ich znika z historji.

Hura, *hurra*. Wyraz ten jest wzięty z tureckiego i oznacza dosłownie „zabij“! Za czasów istnienia janczarów, gdy sułtan czynił ich przegląd, wydawali oni ten okrzyk, mając na myśli przyszłą walkę z nieprzyjaciółmi. Dzisiaj używany jest w znaczeniu wprost przeciwnem: „vivat! niech żyje!“

Huragan, ob. *Wiatr*.

Hurko *Józef*, generał i feldmarszałek wojsk rosyjskich, ur. r. 1828, odznaczył się w wojnie z Turcją w r. 1877 przeprawą przez Bałkany, gdzie dał dowody męstwa. W r. 1883 mianowany został generał-gubernatorem Królestwa Polskiego; stanowisko to zajmował do r. 1894. Umarł r. 1901.

Huron, jezioro w Ameryce Północnej, dotyka od wschodu i północy Dolnej Kanady, od zachodu i południa Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej; ma 61.340 klm. kw. rozległości i połączone jest kilku rzekami z jeziorami: Michigan, Erie, Ontario i Nipissing.

Huronowie, właściwie *Wyandoci*—potężne niegdyś, a obecnie nieliczne pokolenie Indjan w Ameryce Północnej, osiadłe na wschodnim brzegu jeziora Huron (ob.). Należą do najbardziej ucywilizowanych z pośród wolnych plemion indyjskich.

Hurtowny. Hurtem znaczy „naraz". *Handel hurtowny* jest to handel na wielką skalę, „en gros" (ob.). *Hurtownik*—kupiec, trudniący się takim handlem.

Huryski *(Huryssy)*—piękne dziewice, które wedle pojęć religijnych Mahometa będą nagrodą wiernych w raju.

Hus *Jan*—reformator religijny czeski, ur. r. 1369, zm. 1415 r. Syn ubogiego wieśniaka, na uniwersytecie praskim studjował teologję, około r. 1400 przyjął święcenia kapłańskie i jako kaznodzieja zdobył sobie wkrótce niezwykły rozgłos. Przejąwszy z dzieł Wiklefa (ob.) pewne pomysły reformatorskie, występować począł przeciw zepsuciu księży, sprzedaży odpustów i t. d., czem ściągnął na siebie podejrzenie o herezję. Jednocześnie rosły zastępy jego zwolenników, do których należał i król czeski Wacław. W r. 1415, otrzymawszy od soboru, który zebrał się był w Konstancji, wezwanie, by przybył dla oczyszczenia się z zarzutów, a od cesarza Zygmunta list żelazny, zapewniający mu bezpieczeństwo, pospieszył Hus, by poglądów swoich bronić przed soborem. Przesłuchiwany nader stronnie, bez pozwolenia mu obrony i wyjaśnień, mimo glejtu cesarskiego skazany został jako heretyk na karę stosu i spalony publicznie. Hus nauczał między innemi, że wierni przyjmować powinni komunię pod dwiema postaciami, co stało się później jednym z podstawowych artykułów wiary *Husytów* (ob.).

Husarze albo *usarze* była to w XVI i XVII wieku ciężka jazda polska, ubrana w zbroje żelazne, uzbrojona w długą lancę, ozdobioną proporcem (chorągiewką). Szabla u boku, koncerz (miecz długi) pod kolanem, młot do rozbijania zbroi na sznurze i pistolety dopełniały uzbrojenia. Do pancerzy przypinali husarze na plecach skrzydła z piór żórawich; zarzucali lamparcią skórę przez ramię; konie ich były również ubrane strojnie w długie, po turecku zwieszone czapraki, haftowane srebrem i złotem. Za szeregami husarskimi postępowały szeregi pachołków, zwanych *osiadaczami,* których każdy husarz mógł mieć

Fig. 40. Husarz na koniu.

dwuch lub trzech. Ci pachołcy uzbrojeni byli także w lance, mieli pancerze, wilcze skóry przez plecy i skrzydła z poślednich piór. Jazda husarska, pędząc do ataku, wydawała szum skrzydłami, a uderzała walem. Rozbijała zazwyczaj nieprzyjacielskie szyki odrazu. Do obrotów wojennych była wszakże za ciężka i dlatego później w XVIII wieku służyła już tylko do parady.

Husyci—stronnicy i wyznawcy nauki Husa, którzy po śmierci jego wywołali w Czechach zaburzenia i wojny domowe, trwające z przerwami od 1419 do 1437 r. Ruch husycki miał charakter podwójny: walki religijnej z Kościołem rzymskim i narodowej z cesarzem niemieckim Zygmuntem, bratem króla czeskiego Wacława i uznanym jego następcą. Z husytami połączyli się wszyscy wrogowie Niemców i domu Luksemburskiego. Już w pierwszym roku tych walk błysnęła husytom myśl ofiarowania korony czeskiej Jagielle, ale politycy polscy odrzucili propozycję; podjął ją Witold i jako namiestnika swego wysłał do Czech Zygmunta Korybutowicza, który nie potrafił jednak opanować kraju szarpanego walką różnych stronnictw Husyci odnieśli kilka świetnych zwycięstw nad armją cesarską, ale zwalczani przez inne stronnictwa czeskie ostatecznie zatryumfować nie mogli. Na soborze w Bazylei 1433 r. za cenę wierności Kościołowi przyznano Husytom prawo wykonywania 4-ch artykułów praskich, które były podstawą ich dążeń religijnych. Nie przyjęło jednak tego układu stronnictwo nieprzejednanych i walki nie ustały; zanosiło się nawet na nową wielką wojnę, której wybuch wstrzymała śmierć cesarza (ob *Czechy).*

Husiatyn, *Usia tyn,* miasto powiatowe w Galicji, oddzielone rzeką Zbruczem od miasteczka Husiatyna, położonego w gub. Podolskiej, pow. Kamienieckim.

Huta — fabryka, zakład, w którym wytapiają lub przetapiają metale, szkło. Są to zazwyczaj zakłady wielkie, fabrykacja jest w nich prowadzona na wielką skalę. Istnieją huty żelazne, szklane, cynkowe i t. p. (Ob. *Stal, Szkło).*

Hutnictwo. Wyraz hutnictwo w znaczeniu ogólnem określa część chemji stosowanej, która uczy jak z rozmaitych rud wydobywać metale i podaje sposoby, którymi czynność ta dokonywa się najkorzystniej. Nauka hutnictwa dzieli się na ogólną i szczegółową, opisującą wszystkie lub tylko pewien produkt hutniczy. Według tego mamy hutnictwo żelaza, srebra, cyny i t. p.

Hutten *Ulrych von*—pisarz niemiecki, rycerz i poeta, ur. 1488 r., um. 1523 r., jeden z wybitniejszych przedstawicieli humanizmu w Niemczech, piórem i słowem walczył z władzą papieską i Kościołem; gorący zwolennik Lutra.

Huzary (z węgier. *husz* — dwadzieścia i *ar*—żołd), lekka jazda węgierska, zjawiająca się po raz pierwszy już w XIII w., gdy z 20 szlachty stawiany był jeden jeździec do jazdy regularnej; dzisiaj we wszystkich niemal wojskach europejskich zaprowadzona w stroju przypominającym strój węgierski. U nas spotykamy huzarów tylko za czasów Księstwa Warszawskiego w ilości dwu pułków.

Hydra — 1) w podaniach starożytnych Greków potwór o dziewięciu głowach, które po odcięciu wyrastały na nowo; potwora tego zabił Herkules;—2) *hydra* czyli *stułbia*—rodzaj polipa słodkowodnego, pospolitego we wszystkich wodach stojących i bieżących zwolna; ciało jego ma kształt drobnego woreczka z jednym otworem, otoczonym w około 6—8 czułkami;—3) wyspa na morzu Egejskiem.

Hydrant—kran pożarny, kurek przy rurze wodociągowej, do którego można przykręcać węża gumowego przy gaszeniu ognia albo polewaniu ulicy.

Hydrauliczna prasa, ob. *Prasa.*

Hydrauliczne wapno, ob. *Cement.*

Hydraulika, *hydrodynamika,* ob. *Mechanika.*

Hydrogenium, nazwa łacińska *wodoru* (ob.).

Hydrografja—część geografji fizycznej, zajmująca się opisem wód na kuli ziemskiej. Badanie morza pod względem naukowym obejmuje się obecnie nazwą *oceanografji. Hydrograficzne*

karty są to karty, na których podane są tylko rzeki danego kraju, przyczem uwzględnia się zwykle i arografję, czyli rozkład gór.

Hydromechanika — część fizyki, a w szczególności mechaniki, zajmująca się badaniem praw równowagi i ruchu cieczy; dzieli się zatem na dwie części: *hydrostatykę* i *hydrodynamikę*. Ob. *Mechanika*.

Hydrometr, przyrząd służący do oznaczania ciężaru, gęstości, szybkości i innych własności wody.

Hydropatja — sztuka leczenia wodą; gałąź medycyny. Ob. *Hydroterapja*.

Hydrostatyka, ob. *Mechanika*.

Hydroterapja *(Wodolecznictwo)*—leczenie chorób za pomocą zimnej wody. Wodolecznictwo należy zarówno do hygjeny, jak i do medycyny, t. j. można je stosować w celu: wzmacniania zdrowych lecz osłabionych i zapobiegania w ten sposób chorobom na przyszłość; lub też do leczenia różnych chorób, szczególnie nerwowych. Główne zabiegi wodolecznicze polegają na stosowaniu obmywań, oblewań, okładów, opasek, wycierań, prysznicu, kąpieli zimnych i t. p. Systematycznie prowadzona kuracja, pod okiem lekarskiem i w zakładach leczniczych bywa bardzo skuteczna; nieumiejętnie zaś stosowana i bez kontroli bywa powodem przeziębień, zdenerwowania i t. p.

Hygjena—nauka o zachowaniu zdrowia ludzkiego i o sposobach, sprzyjających fizycznemu i umysłowo-moralnemu rozwojowi istot ludzkich. Hygjena dzieli się na *ogólną*, badającą wpływ gruntu, powietrza, wody, pożywienia, napojów, odzieży, mieszkań, na zdrowie ludzi, na ich długowieczność, i określa warunki życia, przy których zdrowotność jest największa, które są najpomyślniejsze dla rozwoju. Hygjena *szczegółowa* stawia sobie też same zadania, lecz stosuje je do specjalnych grup ludzi, jak np. dzieci, dorosłych, starców, mężczyzn, kobiet, zawodów przemysłowych, zajęć i t. p. Odróżniamy jeszcze hygjenę *publiczną* od hygjeny *prywatnej*. Postawione na zasadzie badań wnioski i przepisy pierwszej, zostają wprowadzone w życie przez państwo, które je podnosi do godności praw obowiązujących wszystkich. Hygjena prywatna określa i przepisuje warunki życia hygjenicznego dla osób prywatnych; nie są one nakazane prawem, lecz nie mniej obowiązują każdego głębiej myślącego członka społeczeństwa.

Hygrometr—przyrząd, używany w meteorologji (ob.) w celu oznaczenia wilgotności powietrza. Hygrometry bywają rozmaite; bardzo rozpowszechnione są np. strunowe. Struna przyrządzona stosownie wydłuża się w powietrzu wilgotnem, a skróca w suchem. Taka struna porusza albo wskazówkę, która wskazuje stopień wilgotności, albo też figurkę, która np. kryje się w domku w czasie wilgotnym, a wysuwa się z niego podczas suszy.

Hygroskopijne ciała—są to ciała silnie chłonące wilgoć z powietrza; do takich należy wapno niegaszone, chlorek wapnia, wata oczyszczona czyli hygroskopijna, sól kuchenna i t. d. Używają ich do osuszania wilgoci (z murów, z powietrza, z ran).

Hymen był u starożytnych Greków nazwą: 1) pieśni weselnej, śpiewanej podczas odprowadzania panny młodej do domu męża; — 2) bożka wesel, którego wyobrażano sobie pod postacią chłopczyka skrzydlatego, niosącego palącą się pochodnię i zasłonę żółtą.

Hymn, wyraz z języka greckiego, oznacza utwór liryczny, opiewający z wielkim polotem myśli i uczucia jakąś osobę, przedmiot, wypadek lub okoliczność niezwykłego znaczenia. — Hymny tworzy się np. ku czci Boga („Ciebie, Boga, chwalimy..."), świętych, wielkich i zasłużonych ludzi, doniosłych wypadków dziejowych i t. p.

Hypatja *z Aleksandrji*, córka matematyka Teona i małżonka filozofa Izydora, sławna urodą, czystością obyczajów i uczonością; nauczając filozofji, starała się połączyć nowo-platonizm z nauką Arystotelesa; zamordowana 415 r. po nar. Chryst. w czasie zaburzeń ludowych.

Hyper, z greck.—nadmiar czegoś, np. *hyperprodukcja* — nadmiar wytwórczości.

Hyperbola, linja krzywa, należąca wraz z *elipsą* (ob.) i *parabolą* (ob.) do t. zw. *stożkowych*. Powstaje z przecięcia dwuch powłok stożka kołowego płaszczyzną. Jest krzywą płaską, złożoną z dwuch gałęzi nieskończonych, mającą tę własność, że różnica odległości każdego jej punktu M od dwuch punktów stałych F i F', jest stałą; mianowicie:

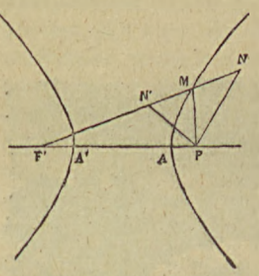

Fig. 41. Hyperbola.

$$MF' - MF = AA'.$$

Na tej własności polega sposób kreślenia hyperboli przy pomocy linjału i nitki. Te punkty F i F' nazywają się *ogniskami* hyperboli, MF i MF'—*promieniami wodzącymi* punktu M; FF'—*odległością* ogniskową. Punkty A i A' nazywają się *wierzchołkami*.

Hyperborejczycy (greck., t. j. mieszkający za Boreaszem albo wiatrem płn.)— u starożytnych nazwa nieznanych im krajów północnych i zachodnich, których mieszkańcy nie byli wystawieni na wiatr północny, co zatem, wedle pojęć ówczesnych, cieszyli się wieczną wiosną i życiem 100-letniem przy zupełnych siłach.

Hyperides, znakomity mówca ateński i polityk, towarzysz Demostenesa w jego walce przeciwko partji macedońskiej, uciekł po nieszczęśliwej bitwie pod Krannonem 322 r. przed nar. Chryst. na wyspę Eginę; tutaj stracony został na rozkaz Antypatra.

Hyperprodukcja (grec.) —nadprodukcja, wytwórczość większa, niż zapotrzebowanie.

Hypnos (po łac. *Somnus)*, bożek snu; według mitycznych opowieści greckich syn Nocy, brat bliźni Śmierci, z którą mieszka w głębokich ciemnościach przy wnijściu do Hadesu.

Hypnotyzm — jest to sen, wywołany sztucznie, bez użycia leków (środków nasennych, narkotycznych), lecz przez specjalne zabiegi. Sen taki czyli *hypnozę* wywolujemy za pomocą działania środków, powodujących zmęczenie umysłu, np. przez działanie światła na wzrok lub też za pomocą spojrzenia, energicznie utkwionego na osobę wrażliwą. Po kilku chwilach twarz hypnotyzowanego nabiera wyrazu ekstazy, a ciało jego pozostaje w nadanem mu położeniu, choćby najnienaturalniejszem: jest to sztuczny stan *kataleptyczny* (ob. *Katalepsja)*. Przy dłuższem hypnotyzowaniu osobnik wydaje głębokie westchnienie i zapada w *letarg* (opada bezwładnie w tył). Przytomność w obu wypadkach zniesiona. Wiele osób wrażliwych zapada w sen hypnotyczny li tylko pod wpływem energicznego nakazu hypnotyzera (śpij! uśnij!). Naciskając głowę zahypnotyzowanego, wywołuje hypnotyzer stan *somnambuliczny*, podczas którego osoba uśpiona niewolniczo spełnia rozkazy hypnotyzera, widzi, rozmawia, lecz pozbawiona jest własnej woli. Dla obudzenia uśpionego wystarcza zwykle dmuchnąć mu w twarz, skropić ją kilku kroplami wody lub też powiedzieć: obudź się! Z hypnotyzowaniem należy być ostrożnym, ponieważ hypnoza nie jest stanem obojętnym i może sprowadzić chorobę (ob. także *Suggestja*).

Hypochondrja—ogólna choroba ustroju nerwowego, podczas której chorzy wyłącznie i przesadnie zajmują się własnem zdrowiem i osobą, wmawiają w siebie rozmaite choroby, przesadzają znaczenie zwyczajnych objawów fizjologicznych a również i patologicznych.

humor ich bywa zgryźliwy, ponury; są podejrzliwi; czasem wpadają w obłąkanie. Hypochondrja nie jest chorobą śmiertelną, lecz bardzo przykrą, zarówno dla pacjentów, jako też dla ich otoczenia i dla lekarzy.

Hyzop, ob. *Izop*.

I.

I — samogłoska podniebienna; nosi nazwę miękkiej, ponieważ ma własność miękczenia poprzedzającej ją w wyrazie spółgłoski, dlatego też miękkość owej spółgłoski nie bywa przed *i* oznaczana; często też w wyrazach *i* przestaje być głoską (między spółgłoską a samogłoską), lecz zastępuje znak zmiękczenia (ʹ), np. *siać*, zam. *śać*. Po spółgłoskach *cz, sz, ż, dż, rz* samogłoska *i* zastępowana bywa przez *y*.

Iberja, w starożytności kraj na Kaukazie, obejmujący dzisiejszą Gruzję. Także nazwa Hiszpanji i Luzytanji (Portugalji). *Iberowie* stanowili odrębny szczep, dotąd przez uczonych niedostatecznie zbadany; potomkami ich, jak wykazują badania lingwistyczne, są Baskowie (ob.). *Półwysep Iberyjski* znaczy toż samo, co półwysep Pirenejski.

Ibis—ptak brodzący, spokrewniony z bocianem i czaplą; nieco mniejszy od tej ostatniej. Upierzenie białe, lotki barwy granatowej; naga głowa, szyja i nogi tudzież silny, zakrzywiony dziób brunatno-czarny. Ibis żywi się płazami, gadami oraz rybami; zamieszkuje Egipt i Nubję; był czczony przez starożytnych Egipcjan. Istnieje przeszło 20 gatunków ibisów, zamieszkujących gorętsze kraje wszystkich części świata.

Fig. 42. Ibis czczony.

Ibsen *Henryk* — znakomity poeta i dramaturg norweski, ur. 1828 r., um. 1904 r. Niemal samouk, gdyż dla braku środków już w 16-ym roku życia zmuszony był rozpocząć pracę na własne utrzymanie, nie zaniedbując jednak samokształcenia. Pracą i niezwykłemi zdolnościami zdołał pokonać przeszkody i wybić się ponad tłum. Już w r. 1850 widzimy go na stanowisku redaktora pisma satyrycznego; niedługo potem obejmuje kierownictwo teatru w Bergen, a w r. 1857 zostaje dyrektorem teatru w Chrystanji; jednocześnie

dużo pisze—przeważnie utwory dramatyczne, w których z całą bezwzględnością chłoszcze przesądne i zacofane społeczeństwo norweskie. Utwory liryczne Ibsena uważane są słusznie za perły literatury norweskiej. Liczne przekłady na języki cudzoziemskie zjednały Ibsenowi sławę w całym świecie cywilizowanym. Na język polski przełożono dramaty: „Upiory“, „Nora“, „Dzika kaczka“, „Mistrz Solness“, „Rosmersholm“ i inne.

Ichneumon czyli *szczur Faraona* — zwierzę ssące, drapieżne, stanowiące przejście od wiwer do kun, tak co do postaci, jak i co do wielkości. Ciało wydłużone, krótkie nogi i bardzo długi ogon; sierść ma zielonawo-szarą. Ichneumon jest nadzwyczaj krwiożerczy i pożera mnóstwo drobniejszych stworzeń, wypija jaja ptasie; zakrada się do kurników, wyrządzając tam znaczne szkody. Zamieszkuje północną Afrykę, gdzie doznaje obecnie wielkiego prześladowania za swą szkodliwość. Dawniej—czczony, gdyż sądzono, że pożera jaja krokodylów.

Ichtjologja — nauka o rybach (ob.), ich budowie anatomicznej, zwyczajach; zawiera ich opis i klasyfikację; stanowi część zoologji.

Idea — z greck., dosłownie znaczy: wygląd, postać, kształt, i w tem też znaczeniu używany był ten wyraz w języku greckim; później jednak (od V wieku przed nar. Chryst.) zaczął się ustalać jako termin filozoficzny, oznaczający ostateczną zasadniczą formę, do której sprowadza się wszelkie zjawisko; z biegiem wieków, wraz ze zmianą poglądów, zmieniał on mniej lub więcej wyraźnie swoje znaczenie.— Dziś ideą nazywamy wszelką myśl, która wywiera silny wpływ na życie jednostek, a nawet całych narodów; cel dążeń, przekonanie, za które człowiek jest zdolny walczyć, a nawet życie oddać.

Idealizm (z łac.) — kierunek filozoficzny, przeciwny *realizmowi* (ob.), według którego my nie znamy przedmiotów, tylko wrażenia od nich odbierane, te więc jedynie mają dla nas byt rzeczywisty.—W mowie potocznej *idealizmem* nazywamy dążenie do jaknajwyższej doskonałości; kierowanie się ideałami i ideami a lekceważenie warunków rzeczywistych; wreszcie marzycielstwo. — Miano *idealisty* otrzymuje zwykle marzyciel, zapatrujący się na życie idealnie, nie tak jak rzeczywistość wskazuje.

Ideał.—Niema na świecie osoby lub rzeczy, któraby była doskonałą pod każdym względem. Możemy jednak wyobrazić sobie, wymarzyć coś nieskończenie doskonałego, jakiś wzór niedościgniony. Otóż taki wymarzony, a w rzeczywistości niedościgniony wzór nazywamy *ideałem*. *Idealizowanie* jest to podnoszenie rzeczywistej wartości lub piękności przedmiotu, wyobrażanie sobie, że coś jest doskonałem.

Identyczny (z łac.)—taki sam, jednakowy, równoznaczny.—*Identyfikować*—brać jedno za drugie; uważać dwa przedmioty za jednakowe; utożsamiać.

Ideologja—nauka o pojęciach, o ideach; w mowie potocznej — marzycielstwo. — *Ideolog* — marzyciel, człowiek niepraktyczny, utopista.

Idjosynkrazja (kojarzenie pojęć)—niczem nieuzasadniony wstręt do pewnych rzeczy, zapachów, smaków i t. d. Idjosynkrazja występuje często wskutek zmian, zachodzących w ciele, i wtedy jest przemijająca, np. kobiety podczas ciąży czują wstręt do niektórych potraw, które zwykle chętnie jadają. Pewne idjosynkrazje trwają przez całe życie.

Idjota, ob. *Idjotyzm*.

Idjotyzm — zwyrodnienie umysłowe, objawiające się przez brak zdolności tworzenia pojęć oderwanych, brak pamięci, rozumowania, wnioskowania, woli, a nawet niemożność utrwalania w pamięci prostych wrażeń zmysłowych. Zazwyczaj, choć niezawsze, towarzyszy

mu niekształtność czaszki (czaszka spłaszczona lub stożkowata, zbyt wielka lub zbyt mała i t. p.). Mózg idjotów jest rozwinięty wadliwie. Idjotyzm bywa następstwem wczesnych uszkodzeń mechanicznych czaszki (skaleczenia, zgniecenia) lub też chorób dziedzicznych (epilepsja, obłąkanie, opilstwo i t. p.). Niekiedy rodzice są zdrowi i dziecko w pierwszych latach rozwija się prawidłowo, lecz potem idjocieje skutkiem złych warunków hygjenicznych, pedagogicznych i t. d. Idjoci miewają niekiedy skłonności i wybuchy niebezpieczne dla otaczających. Życie ich zwykle niedługie. Idjotyzm jest zazwyczaj nieuleczalny.

Idumejczykowie albo *Edomitowie,* lud pochodzenia semickiego, pokrewny z Izraelitami. Wywodzili swój początek od Ezawa, brata Jakóba; mieszkali na południo-zachodniej granicy Palestyny w małej górzystej krainie *Idumei* (Edom).

Idylla—obrazek z życia sielskiego, sielanka; poemat sielankowy, bukolika.—*Idyliczny*—sielankowy, pasterski, prosty, niewinny.

Idzi św., ur. w Atenach około roku 640, udał się do Francji, gdzie pędził życie pustelnika. Później założył na pustyni, gdzie przebywał, klasztor, obok którego powstało miasto St. Gilles (św. Idzi).

Ifigenja (Iphigenia), dziewica grecka która wedle podania miała być przez rodziców (Agamemnona i Klitemnestrę) ofiarowana bogom, lecz uniesiona przez boginię ocalała i była kapłanką w dalekiej Taurydzie. Tęskniła tam długo za ojczyzną, aż ją brat Orestes szczęśliwie uwiózł do kraju. Na tle jej życia napisali tragedje poeta grecki Eurypides i niemiecki—Goethe.

Iganie, wieś w powiecie Siedleckim, pamiętna zwycięską bitwą wojska polskiego z rosyjskiem 10 kwietnia 1831 r. Wojskiem polskiem dowodził pod Iganiami generał Prądzyński; działami kierował Józef Bem.

Igelstrom *Józef,* dyplomata, generał rosyjski, z rodu Inflantczyk. On to z rozkazu posła Repnina uwięził i wywiózł w głąb Rosji w roku 1768 czterech senatorów polskich, t. j. biskupów: Sołtyka i Załuskiego oraz dwuch Rzewuskich. Podczas wybuchu wojny narodowej w roku 1794 był posłem i generałem wojsk rosyjskich w Warszawie. Wysłał wtedy Denisowa i Tormasowa przeciw Kościuszce, sam zaś postanowił bronić się w Warszawie. Denisow i Tormasow ponieśli klęskę pod Racławicami; w Warszawie wybuchło 17 kwietnia powstanie wojska i mieszczan, na których czele stanął szewc Jan Kiliński. Igelstrom stracił 1.500 w zabitych i tyluż w jeńcach (między którymi było dwuch generałów), poczem uciekł ku Marjampolowi, gdzie go wspomógł pruski generał Wolky. Rozgniewana Katarzyna odebrała wtedy dowództwo Igelstromowi i wysłała na Warszawę najtęższego z generałów rosyjskich—Suworowa.

Iglaste rośliny, ob. *Szyszkowe.*

Igilca—niewielka ryba morska, cienka i długa, barwą i kształtem przypominająca rośliny wodne, między któremi ukrywa się tak, że nie sposób prawie jej spostrzedz. Zamieszkuje ocean Atlantycki; w Europie pospolita w morzu Śródziemnem i Niemieckiem.

Igła. Igły do szycia wyrabiają z drutu stalowego, który zapomocą maszyny krają na kawałki podwójnej długości igły. Kawałki te zaostrzają z obu stron na kamieniu i w połowie długości wybijają zapomocą stosownej foremki maszynowej dwie główki płaskie, które następnie na małej prasie przekłuwają i obie igły rozdzielają. Igły hartują w gorącej oliwie, wskutek czego stają się czarne, poczem składają je w duże zwoje (jakoby kiszki) i maglują, wskutek czego ocierają się one o siebie i polerują. Igły do szycia maszyną mają uszka w końcu ostrym a nie grubszym, jak igły do szycia ręcznego.

Igły chirurgiczne — są to narzędzia służące do zszywania ran. Igły chirurgiczne wyrabiają się z najlepszej stali, polerują i zaopatrują na powierzchni płaskiej dolnej lub górnej stosownem uszkiem, przez które przewleka się nitka.—Igły bywają rozmaitej wielkości i kształtu.

Igła magnetyczna czyli *magnesowa*, ob. *Magnetyzm.*

Ignacy św.: 1) biskup Antjochji, jeden z Ojców Kościoła, zmarł jako męczennik około r. 107 w Rzymie. Dzień jego święta obchodzi się 1 lutego. 2) *Ignacy Loyola św.*, urodził się r. 1491 w Hiszpanji, pochodził ze szlacheckiej zamożnej rodziny i był z początku oficerem w służbie cesarza Karola V. Podczas oblężenia Pampelony raniony ciężko, musiał przez dłuższy czas leżeć w łóżku. Czytając żywot Chrystusa i świętych pańskich, postanowił porzucić świat i założyć nowy zakon. Słuchał teologji przez 7 lat na uniwersytecie w Paryżu, gdzie zjednał sobie kilku wybitnych mężów, których przysposobił na przyszłych członków zakonu. Papież Paweł III zatwierdził zakon przez niego założony, który nazwał się zakonem Towarzystwa Jezusowego (ob. *Jezuici).* Św. Ignacy um. 31 lipca 1556 r.

Ignorancja, nieuctwo, t. j. brak wiadomości, jakie każdy człowiek posiadać powinien. *Ignorantami* nazywamy ludzi, którzy zdradzają brak elementarnych wiadomości naukowych.

Igor *Rurykowicz,* ur. r. 865, po śmierci Olega (913) wielki książe kijowski; pokonał powstanie Drewlan. Urządził wyprawę na państwo Wschodnie; wojska jego zrabowały brzegi Bosforu (r. 941), lecz następnie ciężką poniósł klęskę; we trzy lata potem zebrał siły, ale do wojny nie przyszło, gdyż posłowie greccy złożyli mu okup. Zabity został przez Drewlan pod Korostenem (945).

Igrzyska — u starożytnych Greków wszelkie ćwiczenia, mające na celu wyrobienie siły muskularnej ciała, zręczności i zwinności ruchów, obok męstwa i hartu; były to więc walki atletów, gladjatorów, wyścigi konne i wozowe, a następnie zapasy publiczne w dziedzinie sztuk i nauk. Najsławniejszemi w starożytności igrzyskami były: olimpijskie, pytyjskie, nemejskie i istmijskie.

Ihumen, przełożony klasztoru w Kościele wschodnim.

I. H. S. (skróc.)—Jesus hominum Salvator, t. j. Jezus Zbawiciel ludzi, albo Jesum habemus socium, t. j. Jezusa mamy za towarzysza — monogram będący symbolem Jezuitów.

Ikar, *Ikaros,* w podaniach greckich syn Dedala, więziony wraz z ojcem w Labiryncie na wyspie Krecie, uwolnił się z więzienia za pomocą skrzydeł zrobionych z wosku; gdy atoli na skrzydłach tych zbliżył się do słońca—skrzydła stopniały, Ikar spadł i zginął w morzu. Stąd *Ikarami* nazywają ludzi, którzy, przeceniając siły własne, doznają potem zawodu.

Ikona (z greck.), w kościele wschodnim obraz Chrystusa, Matki Boskiej i innych świętych, malowanych zazwyczaj na desce drewnianej. Stąd u Słowian prawosławnych *Ikonopiś, Ikonopisanije* oznacza umiejętność malowania obrazów Świętych.

Ikonoborcy — odszczepieńcy, którzy nie oddają czci obrazom, a nawet potępiają wszelki wizerunek. Sekta ta przedostała się do Rosji z państwa Bizantyjskiego, gdzie po raz pierwszy cesarz Leon III zakazał w r. 726 oddawania czci obrazom.

Ikonografja (z greck.)—opisanie starożytnych obrazów i posągów; badanie obrazów, rzeźb i utworów sztuki chrześcijańskiej pod względem religijno-historycznym.

Ikonostas, w świątyniach kościoła wschodniego przegroda, oddzielająca

sanktuarjum (ołtarz) od nawy kościelnej, opatrzona w troje drzwi, z których środkowe (większe), zwane *królewskiemi,* dostępne są tylko dla kapłanów.

Ikra—jajka rybie, które ryby składają w wielkiej ilości naraz, a z których po zetknięciu się z mleczkiem rybiem, rozwijają się młode rybki. Ikra niektórych ryb używa się na wyrób kawioru.

Ikwa, rzeka na Wołyniu, uchodzi do Styru pod Targowicą.

Ile-de France, prowincja Francji, ob. *Isle de France.*

Ili, jedna z ważniejszych rzek Azji Wyższej, bierze początek w Tartarji chińskiej w górach Tjanszan; poniżej Kuldży przechodzi do państwa Rosyjskiego i, ubiegłszy 1500 klm., wpada do jeziora Bałkasz.

Ilirja—najpierw oznaczała kraje na wschodniej stronie morza Adrjatyckiego, zamieszkane przez Ilirów; następnie zaczęto tak nazywać cały półwysep Wschodni czyli Bałkański. W I w. z krajów tych urządzona została prowincja rzymska, zwana *Illyricum.* W w. VI i VII większą część Ilirji zajęli Słowianie, a wygnawszy Awarów, założyli państwo *chorwackie, serbskie* i *bulgarskie;* w części zaś zachodniej osiedlili się Słoweńcy (Korutańcy). W r. 1809, wskutek traktatu wiedeńskiego, cesarz Napoleon I wskrzesił nazwę Ilirji, utworzywszy z południowych prowincji cesarstwa Austrjackiego *Prowincję Iliryjską,* obejmującą część Korutan, pow. Bielacki, Krainę, Istrję, Gorycję, część Chorwacji oraz Dalmację. Po ponownem przyłączeniu tych krajów do cesarstwa Austrjackiego w r. 1815, utworzone zostało z Korutan, Krainy, Gorycji, Istrji nowe *królestwo Iliryjskie,* składające się z dwu gubernji, ze stolicami w Lublanie i Tryjeście. Od r. 1849 królestwo Ilirji wcielone do cesarstwa Węgro-austrjackiego obejmuje trzy obwody administracyjne: księstwo Karyntję, księstwo Krainę i Pomorze.

Iljada, właściwie *Ilias,* jest jednym z największych utworów literatury greckiej, który tradycja przypisuje Homerowi (ob.). Opiewa ona w 24 pieśniach wypadki dziesiątego roku wojny Trojańskiej. Na język polski przekładał już część Iljady Jan Kochanowski.

Illinois — stan i rzeka w Ameryce Północnej. *Stan Illinois* ma 146.720 kil. kw. rozległości z przeszło 4 miljonami mieszk., trudniących się głównie rolnictwem i chowem bydła. *Rzeka Illinois,* 416 kilometrów długa, wpada do rz. Mississipi.

Ilmen, jezioro w Rosji, w gub. Nowogrodzkiej, przestrzeni 918 klm. kw. Z Ilmenu wypływa rz. Wołchow.

Ilnicka *Marja z Majkowskich,* poetka polska, ur. r. 1825, um. 1895 r. Jako poetka, przeważnie liryczna, władała I. dobrze językiem ojczystym, a utwory jej zalecają się prostotą, natchnieniem, ciepłem uczucia i rzewnością, graniczącą niekiedy z sentymentalnością. Od 1865 r. była Ilnicka redaktorką pisma tygodniowego *Bluszcz.*

Iloczyn, ob. *Mnożenie.*

Iloraz, ob. *Dzielenie.*

Ilość, w matematyce wszelka wielkość ogólna, niewyznaczona ani co do swej jedności, ani wielokrotności. Ilości stanowią podstawę rachunku algebraicznego, gdzie oznaczają się głoskami alfabetu.

Iluminacja (z łac.) — nadzwyczajne oświetlenie gmachów, ulic z powodu jakiejś szczególnej uroczystości.

Ilustracja — jest to rycina, dodana do drukowanego tekstu, w celu: 1) lepszego wyjaśnienia rzeczy, o których się w tekście mówi; 2) przyozdobienie tegoż tekstu i całego dzieła. Niektóre jednak ryciny, dodawane do tekstu, nie są ilustracjami, mianowicie wówczas, kiedy są one *istotą* wydawnictwa, tekst zaś jest tylko wyjaśniającym je dodatkiem.

Iluzja, omamy zmysłowe, błędne wyobrażenia o przedmiocie istniejącym

w rzeczywistości. Także nadzwyczaj lekka, jedwabna, na różne kolory barwiona, przezroczysta tkanina, używana do ubrań damskich.

Il, glina garncarska, ob. *Glina.*

Iława, niem. *Deutsch Eylau,* miasto w pruskiej reg. Marienwerder, stacja węzłowa dróg żelaznych Toruń-Osterode i Marienburg-Mława.

Iławka, niem. *Preussisch-Eylau,* miasto powiatowe w obwodzie pruskiej regencji Królewieckiej.

Iłowajskij *Dymitr,* ur. 1832 r., historyk rosyjski i autor kilku podręczników do nauki historji powszechnej i historji Rosji. Podręczniki Iłowajskiego pełne są fałszów historycznych i nadzwyczaj tendencyjne, a jako takie nie mają żadnej wartości naukowej.

Iłów, mała osada należąca do księstwa Łowickiego, w gub. Warszawskiej, pow. Sochaczewskim.

Iłża, osada w gub. Radomskiej, pow. Iłżeckim, nad rz. Iłżanką. Znajdują się tu ruiny starożytnego zamku, z którego pozostała część wieży świadczy jeszcze o jego piękności. Dawnym zabytkiem Iłży jest tutejszy kościół parafjalny, zbudowany około 1480 r. Obecnie Iłża liczy 4000 miesz.—*Iłżecki powiat* ma prawie 37 mil kw. rozległości. Miasta niema żadnego, osad jest 10, a gmin 24.

Imaginacja, ob. *Wyobraźnia.*

Imatra, wodospad na rz. Wuoksie, pod wsią Imatrą i Saltałą, w gub. Wyborskiej (w W. Ks. Finlandzkiem), spadający ze skały granitowej 20 metrów wysokiej.

Imbir—jest to suszony korzeń imbiru zwyczajnego, rośliny właściwej strefom gorącym (Indjom Wschodnim i Chinom). W handlu spotykamy go najczęściej ususzonym, w dwuch gatunkach, jako imbir biały i brunatny. Oba mają smak i zapach nieco zbliżony do kamfory, który zawdzięczają olejkowi lotnemu, zawartemu w specjalnych dużych komórkach korzenia. Prócz tego istnieje w handlu imbir, osmażany w cukrze. Używają imbiru jako przyprawy do potraw, a również w medycynie jako środka podniecającego.

Imerecja, *Imeretja,* starożytna *Kolchida,* następnie część *Gruzji.* Królestwo Imerecji zajęte zostało w r. 1804 przez wojska rosyjskie i ostatni jej król Salomon II przyjął poddaństwo rosyjskie. W r. 1810 usiłował odzyskać niezależność, i skutkiem tego Imerecja zamieniona została w prowincję kraju Kaukaskiego; obecnie stanowi część gub. Kutaiskiej.

Imeretyński *Aleksander,* książe, generał rosyjski, ur. roku 1837 z książęcej rodziny w Gruzji, dowódca wojsk w wojnie turecko-rosyjskiej 1877—78 r., od roku 1896 generał-gubernator Królestwa Polskiego; um. 1900 r.

Imiesłów, forma gramatyczna imienna, urobiona ze słów; na wzór przymiotników imiesłowy odmieniają się jak imiona przez rodzaje, liczby i przypadki, a na wzór słów przez czasy; właściwym powodem powstania ich było skrócenie mowy, np. uczeń piszący, zamiast: uczeń, który pisze.

Imię, w gramatyce nazwa klasy wyrazów, służących na oznaczenie bądź osoby lub rzeczy *(rzeczowniki* i zastępujące je *zaimki),* bądź też ich przymiotu lub też ich własności *(przymiotniki,* niektóre *zaimki, liczebniki).* W imionach rozróżniamy rodzaje, po większej części z zakończenia, oraz rozmaite względy i stosunki, w jakich się znajduje, nazwane przypadkami i liczbami, a to przez przyczepienie końcówek, lub też niekiedy przez zmiany, zachodzące wewnątrz wyrazu. Do imion zaliczają się także formy słowne, odmieniające się przez przypadki, t. j. imiesłowy. Co się tyczy podziału imion, to najważniejszy na: *pierwotne* lub *drugorzędne,* urobione z innych imion. Inne podziały (np. na żywotne i nieżywotne, zmysłowe i oderwane

własne i pospolite i t. p.) są utworzone w celach praktycznych.

Imię jest nazwą osobistą, odróżniającą daną jednostkę ludzką od jej braci i sióstr, wśród tej samej rodziny. *Nazwisko* stanowi miano osoby wspólne całemu rodowi, dziedziczne. *Przydomkiem* z kolei zwie się dodatek do nazwiska, dla odróżnienia jednej gałęzi rodu od drugiej, np. Korybut Wiśniowiecki.

Imitacja, ob. *Naśladownictwo.*

Imigracja (z łac.), przybycie osadników obcych do jakiego kraju z zamiarem stałego osiedlenia się; napływ obcej ludności, przywędrowanie.

Imperator (łac.), tak się nazywał w szerszem znaczeniu u Rzymian głównodowodzący armją. Ponieważ tytuł imperatora nosili późniejsi cesarze, przeto z czasem nabrał on tego samego znaczenia, co cesarz.—*Imperium* — cesarstwo.

Imperjał, złota 10-rublowa moneta rosyjska, dzieląca się na dwa półimperjały. Dawne imperjały mają od 1895 r. wartość 15 rubli srebrnych, a nowe imperjały i półimperjały, wartości 10 i 5 rubli, zmniejszone zostały w odpowiednim stosunku.

Impertynencja (z łac.)—niegrzeczność, grubjaństwo, zuchwalstwo, obelga.—*Impertynent,* grubjanin, zuchwalec, obrażający.

Impet (łac.)—pęd, siła; zapęd, uniesienie.—*Impetyk*—człowiek porywczy, popędliwy, gwałtowny.

Imponować (z łac.) – wzbudzać poszanowanie, podziw lub obawę; chcieć przewodzić nad kim; okazywać swoją wyższość; pysznić się.

Import, przywóz towarów z zagranicy. Za pomocą importu ludność zaspakaja swoją potrzebę towarów, których sama wytworzyć nie może albo których nie może wytworzyć równie dobrze lub tanio. *Importowany towar* robi konkurencję krajowemu i przez to może szkodzić krajowym producentom. Dlatego import bywa ograniczony clami ochronnemi.

Impotencja, niemoc płciowa u mężczyzn.

Impresarjo (z włosk.) — przedsiębiorca, urządzający przedstawienia teatralne, koncerty i zawierający w tym celu umowy z artystami.

Impresjonizm, nowa szkoła malarska, stworzona przez francuskiego malarza Edwarda Maneta, polegająca na przelaniu na płótno plam kolorowych w stosunku właściwym jednych do drugich, bez głębszego studjowania szczegółów i z pominięciem strony rysunkowej. W obrazach wyznawców tej szkoły natura przedstawia się jako zbiór różnych tonów, obok siebie położonych i rozjaśnionych światłem atmosfery, celem uchwycenia wrażenia, jakie przyroda, oblana światłem dnia lub słońca, sprawia na człowieku w pierwszej chwili, to jest nim zdoła on sobie widziane przedmioty zanalizować. Wpływ impresjonizmu odbił się także na twórczości poetyckiej. Mianem *impresjonistów, dekadentów* lub *symbolistów* oznaczamy takich pisarzów nowoczesnych, którzy usiłują wrażenia rozmaitych przedmiotów oddać z fizyczną niemal wiernością, a właściwie opisać lub przedstawić je w ten sposób, aby wywołały one w nas wrażenie identyczne z tem, jakiego doświadczamy przy zetknięciu się z niemi w rzeczywistości.

Impreza—zamysł, przedsięwzięcie, przedsiębiorstwo, np. teatralne, koncertowe.

Imprimatur, po łacinie znaczy: *niech się drukuje.* Formuła, używana dawniej i u nas przez cenzurę, a oznaczająca pozwolenie na druk książki. Później utrzymała się tylko w cenzurze duchownej, a w świeckiej zastąpiono ją przez „wolno drukować".

Impromptu (franc., czyt. ęprątiu)—rzecz zrobiona naprędce bez przygotowania; wiersz lub utwór muzyczny zaimprowizowany.

Improwizacja— wygłoszenie mowy, wiersza lub jakiego innego utworu bez przygotowania i namysłu, odrazu, słowem żywem, nie pisanem. Ludzi, posiadających taką niezwykłą zdolność, nazywamy *improwizatorami.* Najsławniejszym w Polsce improwizatorem był Adam Mickiewicz, z którego improwizacji zachowało się tylko kilka. Sławna „Improwizacja Konrada" w trzeciej części Dziadów jest arcydziełem, wysnutem w chwili wielkiego natchnienia. Poetka Jadwiga Łuszczewska (Deotyma) wypowiadała odrazu po kilkadziesiąt i kilkaset wierszy z nadzwyczajną łatwością, często na zadany umyślnie temat. Człowiek improwizujący znajduje się w stanie duchowego podniecenia.

Impuls (łac.)—zachęta, bodziec, pochop, popęd, podnieta, wprawienie w ruch.

Imputacja (łac.)—obwinienie; *imputacyjny*—zawierający obwinienie; *imputować* — obwiniać, posądzać, przypisywać.

In articulo mortis (łac.)—w ostatniem niebezpieczeństwie. Kościół udziela rozgrzeszenia tylko po odbyciu spowiedzi, lecz odstępuje od tego warunku *in articulo mortis,* t. j. wobec grożącej lada chwila śmierci.

Inauguracja (łac.)—uroczyste otwarcie, rozpoczęcie, uroczyste wprowadzenie na urząd, uroczyste zdanie do użytku (gmachu, zakładu). *Inauguracyjna mowa*—uroczyste zagajenie. *Inaugurować*—rozpocząć coś uroczyście.

In blanco (włosk.)—blankiet wekslowy nie wypełniony, opatrzony tylko podpisem.

Incognito (łac.)— wyraz określający człowieka, który dla ukrycia swego społecznego stanowiska, uniknięcia owacji lub odwrócenia od siebie uwagi z jakichkolwiek powodów, zmienia swoje nazwisko i tai swój stan rzeczywisty. Królowie i członkowie rodzin panujących, dla większej swobody w podróży i uwolnienia się od ceremonjałów powitania, odbywają niekiedy wycieczki *incognito.*

In corpore (łac.)—wszyscy razem, całem gronem, w pełnym składzie.

Ind—metal, pierwiastek chemiczny, symbol chemiczny *In;* z wyglądu podobny do platyny, ale miękki. Należy do pierwiastków bardzo rzadko w naturze spotykanych.

Indagacja—badanie, przesłuchiwanie, t. j. czynność, której dokonywa np. sędzia śledczy, przeprowadzający dochodzenie w pewnej sprawie karnej.

Indemnizacja — wyraz łaciński, znaczy: odszkodowanie, wynagrodzenie szkody, zrządzonej komuś przez to, że mu bądź za jego zgodą i przyzwoleniem, bądź nie pytając się o jego pozwolenie, a więc przymusowo, odjęto, czy to własność jakiego przedmiotu, czy jakieś prawo lub przywilej, w drodze ustawy, dla dobra powszechnego.

Index lub *indeks,* wyr. łaciński, znaczy spis rzeczy na końcu książki. *Index librorum prohibitorum,* czyli spis książek zakazanych przez cenzurę kościelną, wychodzi od r. 1557 w Rzymie.

Indiana, *Indjana*, jeden ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Półn., leży między stanami: Michigan, Ochio, Kentucky i Illinois, obejmując 94.140 klm. kw. rozległości.

Indjanie, pierwotni mieszkańcy Ameryki, tak nazwani przez pierwszych odkrywców Nowego Świata, mniemających, że znaleźli w nim ostatni kraniec Indji. Indjanie stanowią odrębną rasę ludzi, nazywaną także od ich cery *rasą czerwoną,* a od ich ojczyzny *rasą amerykańską.* Pod względem fizycznym różnią się od ras innych ciemnomiedzianym kolorem skóry, gładkimi, czarnymi włosami, wydatnymi, na szerokiej, ale nie płaskiej twarzy, rysami, czołem ku tyłowi przytłoczonem i gęsto obrosłem długimi włosami. Indjanie pod względem duchowym stoją niżej od rasy kaukaskiej.

Indje wschodnie składają się z dwuch ogromnych półwyspów w południowej Azji: Indji Przedgangesowych i Zagangesowych. Pierwszy oblewa zatoka Arabska i Bengalska, części Oceanu Indyjskiego; drugi znajduje się jeszcze dalej, na samym południowym wschodzie Azji. Indje Przedgangesowe są krajem najbogatszym na całej kuli ziemskiej. Himalaja i Iran stanowią północną ich granicę, na południe od Himalajów roztacza się rozległa równina, której połać wschodnią przepływa Ganges—jest to kraj, zwany *Hindostanem;* połać zachodnią przepływa Indus; dorzecze Indusa jest żyzne tylko w górnej części, zwanej *Pendżab,* t. j. Pięciorzecze. Rodzi się tam nietylko zboże wszelkiego rodzaju i ryż, ale też wywożą corocznie ogromne ilości bawełny, opium, cynamonu, chininy, kawy i herbaty. Równina ta, silnie zaludniona, ma dziesięć miast, liczących przeszło 100 tysięcy mieszkańców, stolica zaś Kalkuta liczy ich miljon. Na południu Hindostanu rozpościera się trójkątny półwysep, zwany *Dekanem.* Jest to wyżyna, stromo spadająca ku zachodowi, a przechodząca w bagnistą nizinę ku wschodowi; jest ona mniej żyzna, zato obfituje w złoża wszelkich drogich kamieni: djamentów, szmaragdów i t. p. Gęsto zaludniony jest Dekan tylko na wybrzeżach, gdzie ludność trudni się przemysłem i handlem. (Na zachodniem wybrzeżu jest port Bombay, na wschodniem port Madras). Całe Indje wschodnie należą do Anglji, a król angielski ma tytuł cesarza indyjskiego. Indje Przedgangesowe są 7 razy większe od Austrji i liczą 300 miljonów mieszkańców. Ludność należy do białej rasy, zowie się Hindusami, osiągnęła wysoką oświatę, ma starożytną literaturę (t. zw. sanskrycką) i rozwinęła rodzimy przemysł. Powszechną religją w Indjach jest Braminizm, nie brak jednak wyznawców Buddaizmu i Islamu. Indje Przedgangesowe nie są nawet w przybliżeniu tak ważne, jak wschodnie, z powodu wielkiej górzystości. Tam się znajduje samoistne królestwo Sjam, a reszta należy do Anglików i Francuzów (ob. Annam i Malakka). *Z historji indyjskiej* wiemy, że Indowie przybyli na 2000 lat przed Chrystusem do tych żyznych krajów z północy, wyparli stamtąd lub zawojowali Murzynów i niebawem rozwinęli wielką oświatę, o której świadczą ich księgi święte, zwane Wedami, religijne i prawne, zwane Manu, i wiele innych (epopeje Mahabharata i Ramajana). Podzielili się niebawem na kasty (stany), z których kapłańska kasta, czyli Braminów i kasta wojowników stanęły nad resztą ludności, t. zw. parjasami, z którymi obchodzono się gorzej, niż z niewolnikami. Przeciw Braminom, w obronie ubogich, wystąpił w VI wieku Budda. Aleksander W., podbijając Azję, dotarł aż do Indji i zajął Pendżab. Po jego śmierci uwolnili się książęta indyjscy od zależności, ale walczyli ciągle z ludami dzikimi, koczowniczymi, napadającymi bogate ich kraje. W średnich wiekach panowali nad częścią Indji Arabowie, przez których ręce szedł cały handel Europy z Indjami. Potem zawojowali je Mongołowie. Przy końcu XV wieku znalazł pierwszy Vasco de Gama (ob.) morską drogę z Europy do Indji. Wskutek tego powstały tam liczne kolonje portugalskie, holenderskie i francuskie, a wreszcie angielskie. Anglicy podbijali powoli, ale statecznie, książąt indyjskich — a w roku 1858 stali się panami Indji Wschodnich.

Indje Zachodnie oznaczają odkryty przez Kolumba i jego następców archipelag pomiędzy obydwoma lądami Ameryki, od ujścia Orinoko, aż do półwyspów Florydy i Yucatan. Gromady te są: Małe Antylle, Haiti, Jamajka, Kuba i wyspy Lukajskie. Na wyspach tych panuje bogata roślinność, właściwa Ameryce. Liczbę mieszkańców Indji Zachodnich dzisiejsze wykazy statystyczne podają na mniej więcej 6.000.000, w czem europejczyków 2.500.000, reszta murzynów i mulatów.

Indo-europejskie ludy, ob. *Aryjczycy.*

Indostan, ob. *Indje Wschodnie.*

Indukcja czyli *wpływ* jest zjawiskiem fizycznem z zakresu nauk magnetycznych, elektrycznych i elektromagnetycznych. Polega ona na własności zarówno magnetyzmu jak i elektryczności wywoływania się wzajemnie, to znaczy, że elektryczność może wywołać nową elektryczność w innym przewodniku; magnetyzm może spowodować stan magnetyczny innych ciał (magnesujących się); również elektryczność może wywołać magnetyzm i odwrotnie—magnetyzm—elektryczność. Ponieważ przy tych wszystkich zjawiskach bezpośrednie zetknięcie działających ciał nie jest konieczne, a nawet czasem szkodliwe; ponieważ to działanie odbywa się z pewnej odległości, przeto nazwano je *indukcją* (czyli *wpływem).* Rozróżniamy indukcję *magnetyczną, elektryczną* i *elektromagnetyczną.—W filozofji indukcją* albo *metodą indukcyjną* nazywa się wnioskowanie ze spostrzeżeń i doświadczeń o prawach i przyczynach ogólnych; droga badań od szczegółów do ogółu.

Indulgencja, ob. *Odpust.*

Indult (z łac.)—w ogólnym języku prawnym oznacza termin wyznaczony komuś do wykonania danego zobowiązania. W języku kościelnym zowie się zezwolenie władzy duchownej na małżeństwo z pominięciem jakiego przepisu, np. w czasie, w którym śluby małżeńskie są wzbronione kościelnie, lub po ogłoszeniu mniejszej, niżby należało liczby zapowiedzi; dyspensa.

Indus, wielka rzeka w Indjach Przedgangesowych, wpada do morza Arabskiego, tworząc deltę długą na 150, a szeroką na 250 klm.; długość rzeki wynosi 3.200 klm.

Industrja (z łac. pilność), wielki przemysł, czyli przemysł fabryczny, w odróżnieniu od rzemiosł.

Indyferentyzm (z łac. — *obojętność),* jest to obojętność na sprawy ważne, np. na kwestje religijne, polityczne, moralne.

Indygenat (z łac. indigena — krajowiec)—tak zwało się w Rzeczypospolitej Polskiej przypuszczenie szlachcica zagranicznego do przywilejów szlachty krajowej. Pragnący uzyskać indygenat, oprócz wykazania zasług, uczynionych Rzeczypospolitej, powinien był udowodnić swoje zagraniczne szlachectwo od dziada i nabyć w kraju dobra. Dyplom na udzielony indygenat wydawał król, przed którym też indygenowany obowiązany był wykonać przysięgę na wierność Rzeczypospolitej i królowi. Liczba idygenatów od najdawniejszych czasów aż do końca istnienia Rzeczypospolitej wynosi 355.

Indygirka, rzeka w gub. Jakuckiej; ubiegłszy 1.400 klm., wpada czterema odnogami do m. Lodowatego.

Indygo—barwnik błękitny, znany już w odległej starożytności. Rozleglejsze zastosowanie zyskał dopiero w w. XVI. Indygo, w związku z cukrem—w postaci t. z. *indykanu*—znajduje się w soku wielu roślin, a głównie *indygowca* (ob.). W handlu indygo występuje zwykle w kawałkach. Nie rozpuszczalne w wodzie, rozpuszcza się w kwasie siarczanym; z takiego roztworu można wydzielić rozpuszczalne w wodzie indygo, czyli t. z. *indygo-karmin,* nie różniący się barwą od zwykłego. Indygo przez odtlenienie przechodzi w białą *biel indygową,* która rozpuszcza się w wodzie, a na powietrzu szybko przyjmuje tlen i zamienia się znowu na indygo błękitne. Indygo używa się do barwienia jedwabiu, wełny, płótna, perkalu. Jest to jeden z najtrwalszych barwników, jakie znamy. Nie działa nań ani powietrze, ani światło. Ze względu na ważność indyga, starają się otrzymać je sztucznie. Istnieje już kilka metod otrzymywania go,

niestety są one jeszcze nazbyt skomplikowane, wskutek tego indygo sztuczne jest droższe i nie może jeszcze wytrzymać konkurencji z naturalnem.

Indygowiec—roślina z rodziny strączkowych, której liście dają cenną farbę: *indygo*. Dostarczają jej dwa gatunki indygowca: *indygowiec farbierski,* rosnący w Azji zwrotnikowej, oraz *indygowiec amerykański* z Ameryki zwrotn. Oba gatunki uprawiane są na wielką skalę w Indjach, na Jawie, w Egipcie, Brazylji i Meksyku.

Indyjski archipelag, ob. *Malajski Archipelag*.

Indyjski ocean, wielka kotlina morska na wschodniej półkuli, między Afryką, Azją, Australją i oceanem Południowym, obejmuje 73.325.872 klm. kw. (1.331.675 mil kw.) przestrzeni. Zwrotnik Koziorożca dzieli go na dwie części: północną i południową. Północna, ograniczona z trzech stron lądem, wrzyna się głęboko w ląd azjatycki, tworząc kilka wielkich odnóg, jako to: morze Czerwone, odnogę Perską, morze Arabskie i odnogę Bengalską.

Indyk—znany ptak domowy o czerwono-sinych brodawkach (koralach) na nagiej skórze głowy i szyi i zwieszającej się z ponad dzioba narośli tegoż koloru, należy do kurowatych, pochodzi z Ameryki, gdzie i dziś jeszcze żyje w lasach w dzikim stanie, zwłaszcza w Meksyku. Dziki indyk różni się od swojskiego tem, że ma zawsze upierzenie bronzowe z połyskiem metalicznym, na grzbiecie i ogonie paski zielone i czarne, pióra sterowe ogona bronzowo i czarno nakrapiane. Indyki dzikie i swojskie żywią się pokarmem roślinnym (ziarnami, jagodami, liśćmi i t. p.) oraz zwierzęcym (pędraki, ślimaki, jaszczurki, nawet węże).

Indywidualizm, pogląd, według którego jednostka powinna zająć wobec otoczenia stanowisko niezależne, krępując się jak najmniej względami na ogół. Indywidualista, czyli wyznawca indywidualizmu sądzi, że przystosowywanie się do wymagań ogółu zaciera różnice między ludźmi, sprowadza wszystkich do jednego przeciętnego poziomu i nie pozwala jednostkom wybitnym rozwinąć przyrodzonych zdolności. Dlatego indywidualizm występuje zawzięcie przeciw demokracji, socjalizmowi, wogóle przeciw kierunkom, które jednostkę pragną podporządkować całkowicie ogółowi. Jednym z najświetniejszych przedstawicieli indywidualizmu spółczesnego jest Nietsche (ob.).

Indywidualność. Wyraz ten oznacza ogół cech, któremi jednostka (rzecz lub osoba) pewnego rodzaju różni się od innych jednostek tego samego rodzaju. *Indywidualnem* nazywamy to, co stanowi właściwość pewnej tylko jednostki.

Indywiduum, jednostka, osobnik, w przeciwieństwie do tłumu, grupy, gromady, społeczeństwa, jako zbioru pewnej ilości jednostek.

Inercja, ob. *Bezwładność*.

In extenso, wyrażenie łacińskie, znaczące „w rozciągłości“ (w całej rozciągłości), używane dla oznaczenia, że jakiś dokument, mowa, list i t. p. przytoczony jest lub zakomunikowany nie w skróceniu, ale od początku do końca.

Infamja, bezecność, bezecne postępowanie. W znaczeniu *prawnem* nazywa się tak utrata czci, ograniczenie praw obywatelskich, jako następstwo czynów karygodnych. W prawie *polskiem* skazanie na utratę czci, czyli ogłoszenie kogoś wyrokiem sądowym za bezecnego albo *infamisa,* pociągało za sobą nietylko ograniczenie w używaniu praw, ale wywołanie z kraju, t. j. banicję.

Infant, *infantka*, z łaciń. *infans*—dziecię, tytuł książąt i księżniczek domu królewskiego (oprócz następców tronu) w Hiszpanji i Portugalji.

Infanterja, ob. *Piechota*.

Infekcja, ob. *Zarazek*.

Infekcyjne choroby, ob. *Choroby zakaźne*.

Infirmerja, budynek lub część gmachu, przeznaczona na pielęgnowanie chorych; właściwie szpital urządzony na małą skalę.

Inflancka gubernja, ob. *Liflandzka gub.*

Inflanckie województwo, pierwotnie zwane *Wendeńskiem,* od miasta stołecznego Wenden, stanowiło część Inflant (ob.). Ustanowione było konstytucją sejmową za Stefana Batorego 1582 r. po odzyskaniu Inflant od Moskwy wespół z województwami Parnawskiem i Dorpackiem. Miało wojewodę, biskupa i kasztelana. Kiedy 1660 r. mocą traktatu Oliwskiego większa część Inflant dostała się Szwedom, część południowo-zachodnia województwa Wendeńskiego z Rzeżycą, Lucynem i Dynaburgiem utrzymała się przy Polsce pod nazwą województwa *Inflanckiego*. A ponieważ i miasto Wenden, stolica województwa, zostało utracone, senatorowie wendeńscy, nie wyłączając biskupa, poczęli odtąd nazywać się inflanckimi.

Inflanty, po łacinie *Livonia*, kraj, należący teraz do Rosji, położony nad morzem Bałtyckiem; dolną Dźwiną oddzielony od Kurlandji; od północy sąsiadujący z Estonją, ma 47.030 kilometrów kwadratowych powierzchni, a 1.300.000 mieszkańców. Będąc przedłużeniem wyżyny Bałtyckiej, obfituje w jeziora (Pejpus największe), jest miejscami piasczysty i pełny zwałów żwirowych i głazów; lasy sosnowe, tu i owdzie olszyna i dębina pokrywają jeszcze znaczne i zwarte obszary; w lasach wiele zwierza. Dawni mieszkańcy, fińscy Estowie i Liwowie, prawie całkiem wyginęli; na południu siedzą przeważnie Łotysze, w miastach koloniści niemieccy, wielu Polaków, Rosjan i Żydów. Główne miasta: Dorpat (Jurjew), a nad wybrzeżem morskiem, zamkniętem wydmami, nieliczne przystanie: Parnawa i Ryga przy ujściu Dźwiny nad zatoką Ryską. *Historja Inflant* wyjaśnia różnorodność jej ludności. Długo pozostawali Liwowie w pogaństwie. Pierwszy kazał im naukę Chrystusową Mainhard, który został w roku 1170 arcybiskupem w Rydze, założonej wtedy przez kupców bremeńskich. Arcybiskupi utworzyli z początkiem XIII wieku, celem walki i obrony przeciw dzikim mieszkańcom, zakon Kawalerów Mieczowych. Zakon ten rychło połączył się z zakonem Krzyżaków (w roku 1234); odtąd zwrócił się przeciw arcybiskupom i zawojował cały kraj nad morzem Bałtyckiem. Arcybiskupi szukali pomocy w Polsce, a już Kazimierz Wielki był ich protektorem. W XVI wieku począł zagrażać Inflantom wielki książe moskiewski. I dlatego w roku 1561 mistrz kawalerów mieczowych Kettler dobrowolnie poddał Inflanty królowi Zygmuntowi Augustowi, za co otrzymał w lenno jako księstwo świeckie Kurlandję, oddzieloną wtedy od Inflant. Stefan Batory obronił Inflanty od napadów Iwana Groźnego, cara moskiewskiego i podzielił je w roku 1582 na trzy województwa: Dorpackie (Derpskie), Wendeńskie i Parnawskie. Za Zygmunta III Szwedzi pod Gustawem Adolfem zdobyli Inflanty (w roku 1629); usiłowania Polaków, aby je odzyskać, były daremne. Po długich wojnach otrzymała Polska pokojem oliwskim 1660 r. tylko część Inflant, t. zw. Inflanty polskie, czyli województwo inflanckie z miastem Dynaburgiem, które pozostawały przy niej do r. 1772. Podczas wojen z Karolem XII zajęła Rosja Inflanty szwedzkie i Estonję (1721 r.); przy pierwszym zaś podziale Polski resztę kraju.

Influenza czyli *grypa*—choroba zakaźna, zaraźliwa, zdarzająca się epidemicznie, najczęściej w porach deszczowych i chłodnych. Symptomaty: kaszel, katar, gorączka, zaburzenia w trawieniu, wymioty, rozwolnienie, osłabienie ogólne, bóle głowy w okolicy czoła i la-

manie w członkach, w stawach, w krzyżu, bezsenność, utrata apetytu, czasem bredzenie, oraz silne rozdrażnienie nerwów. U młodych i silnych przechodzi szybko i bez dalszych skutków; u słabowitych i starszych osób pozostawia długotrwałe osłabienie; czasem bywa śmiertelna, szczególniej u ludzi podeszłych wiekiem. Leczenie polega na zastosowaniu djety odpowiedniej, leżeniu w łóżku, użyciu środków napotnych i wzmacniających.

In folio, zowie się największy format książki drukowanej lub pisanej; arkusze takiej książki nie są złożone we czworo, ośmioro i t. d., lecz najwyżej we dwoje.

Informacja, pouczenie, objaśnienie; *informować* kogoś: pouczać, objaśniać. *Informować się*—znaczy dowiadywać się.

Infuła, mitra, czyli nakrycie głowy, używane przez biskupów. Składa się ono z dwuch płaskich, u góry spiczasto kończących się okładek, powleczonych jedwabną materją z dwiema taśmami,

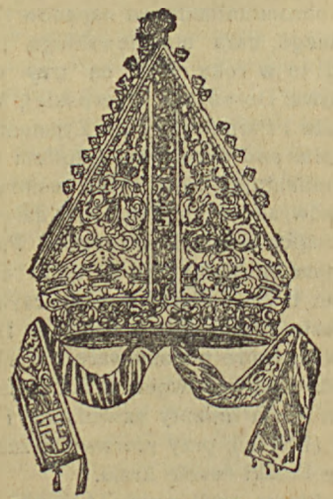

Fig. 43. Infuła polska z XV wieku.

spadającemi z tyłu. Użycie jej z początku nie było powszechne, zdaje się, że dopiero w X wieku ustalone zostało. W liturgji greckiej infuła jest podobna do mitry książęcej, czyli korony, jakiej używali książęta. Mitra jest symbolem niezachwianych zasad i niezmordowanej wiary apostolskiej, jaką się ma odznaczać biskup. *Infułat* jest to ksiądz świecki lub zakonny, który wprawdzie nie jest biskupem, ale ma przywilej papieski używania infuły i innych ubiorów biskupich w czasie odprawiania uroczystej Mszy św. i przy obrzędach kościelnych. Zakonnik, który ma prawo noszenia infuły, nazywa się opatem; takimi są np. przełożeni niektórych klasztorów.

Infuzorje, ob. *Wymoczki.*

Ingerencja (z łac.)— uprawnienie do wykonywania kontroli lub wywierania wpływu na czyjąś działalność; mieszanie się do czegoś, wtrącanie się; wpływanie.

Ingredjencja, dodatek, część składowa mieszaniny.

Ingres (ingressus episcopi), uroczyste objęcie przez nowego biskupa rządów djecezji, polegające na wejściu ceremonjalnem do kościoła katedralnego. Ceremonje przyjęcia bywają różne, stosownie do miejscowych zwyczajów; wspólne wszystkim jest to, że kapituła wita we drzwiach katedry nowego biskupa, a przed wielkim ołtarzem odbywają się modły o pomyślność jego rządów.

Inhalacja — zastosowanie lecznicze, polegające na wprowadzaniu lekarstwa w postaci pary lub pyłu do przewodu oddechowego przez wdychanie. Najczęściej służą do tego rozpylacze. Inhalacje stosują się w chorobach dróg oddechowych (nosa, gardła, oskrzeli, płuc), w suchotach, dyfterycie, katarach i t. p.

In hoc signo vinces, w skróc. I. H. S. (łac.) —„pod tym znakiem zwyciężysz". Cesarz rzymski Konstantyn podczas bitwy z Maksencjuszem miał dostrzedz na niebie krzyż z napisem: *In hoc signo vinces* i uważając ten cud za daną sobie wskazówkę z nieba, został jawnie chrześcijaninem i religję chrześcijańską

uznał za panującą w cesarstwie Rzymskiem.

Inicjały (z łac. initium, t. j. początek)—wielkie litery początkowe, używane dla uwydatnienia i ozdoby w drukach i rękopisach; początkowe litery imienia i nazwiska.

Inicjatywa (z łac.) — pierwszy krok, pierwszy popęd ku jakiemuś działaniu, zapoczątkowanie; prawo inicjatywy np. parlamentu lub rządu—prawo podawania projektów pod obrady i do przyjęcia. *Inicjator*—projektodawca, człowiek od którego wyszedł pierwszy projekt.

Injekcja, zastrzyknięcie pod skórę. Niektóre środki lekarskie dla szybszego działania wprowadzają się bezpośrednio pod skórę, skąd drogą wessania przechodzą do krwi.

Inkaso (handl.) — ściąganie należności; *inkaso weksli*—ściąganie należności za weksle. *Inkasent*—ściągający należności.

Inkaust, ob. *Atrament.*

Inklinacja (łac.)—skłonność, pociąg do czego, przychylność; w fizyce nachylenie.

Inkluz (z łac. *inclusus* — zamknięty, osadzony). Inkluzem nazywali ludzie zabobonni mniemanego ducha, zamkniętego w jakimś przedmiocie, czy narzędziu, monecie lub orzechu podwójnym, i jakoby niosącego ludziom pomoc i powodzenie. Przedmioty takie noszono przy sobie „dla szczęścia"; był np. pieniądz, który właścicielowi swemu pieniądze sprowadzał, a puszczony między ludzi, powracał z innymi pieniędzmi i t. p.

Inkowie, *Inkasowie*, *Inka*, tak nazywali się władcy Peru przed zdobyciem tego kraju przez Hiszpanów (1533 r.). Pierwotna historja Peru zupełnie jest nieznana. Podania tylko i ruiny świadczą o dawno zaniklej potędze i wysoko posuniętej cywilizacji tego kraju.

Inkrustacja.—Jeżeli w jakim twardym materjale, np. w kamieniu, drzewie, stali, znajduje się wrośnięty lub wprawiony jakiś inny twardy materjał w ten sposób, że tworzy na jego powierzchni wyraźne, ostro odcięte desenie, które, sięgając pewnej głębokości, nie ustępują nawet po oszlifowaniu, wówczas takie wrośnięcie, czy przeniknięcie się materjałów zowiemy inkrustacją; mówimy wówczas, iż drzewo jest inkrustowane kryształami, np. węglanu wapna, żelazo inkrustowane srebrem, heban kością słoniową i t. p. Inkrustacje bywają naturalne i sztuczne: pierwsze spotykamy w świecie minerałów, a szczególniej skamieniałości; drugie w postaci wyrobów kunsztu złotniczego, stolarskiego i t. p.

Inkryminować (z łac.) — obwiniać, oskarżać o zbrodnię; *inkryminacja* — obwinienie, oskarżenie.

Inkubacja.— Okresem inkubacyjnym zwie się w medycynie przeciąg czasu od chwili przypuszczalnego wniknięcia zarazków (bakterji) do organizmu, czyli od chwili zarażenia się, aż do ukazania się pierwszych objawów choroby. W czasie inkubacyjnym zarazki rozpleniają się w sokach i tkankach ciała, nie zdradzając swej obecności żadnymi objawami. Okres ten bywa rozmaitej długości, stosownie do rodzaju choroby i warunków, śród których znajdzie się zarazek: *wścieklizna* rozwija się w dziewięć, czasem 40—60 dni po ukąszeniu, niekiedy nawet po kilku miesiącach; inkubacja *odry* trwa 7—14 dni, szkarlatyny 3—5 i t. d.

Inkunabuły (łac.)—najpierwsze druki, (dziś bardzo rzadkie), drukowane od wynalazku druku do połowy XVI wieku.

Inkwizycja *(Inquisitio haeretica pravitatis, Sanctum officium)*, tak się nazywał w Kościele katolickim urząd duchowny, przeznaczony do ścigania i karania odstępców od nauki Kościoła. Początki tej instytucji sięgają pierwszych wieków naszej ery, ale ostatecznie inkwizycję jako urząd stały utworzył dopiero Sobór w Tuluzie w r. 1229, a to wskutek powstania i szerzenia się

w owym czasie znacznej liczby nowych sekt, szczególniej Albigensów. Przepisy soboru były bardzo surowe, biskupi jednak niezbyt chętnie je wykonywali. To też papież Grzegorz IX w 1232 r. mianuje dominikanów inkwizytorami, niezależnymi od biskupów. Podczas procesów, wytaczanych heretykom, uciekano się do tortur, w liczbie kar była kara śmierci (przez uduszenie i spalenie na stosie). Papież Paweł III w roku 1542 ustanowił w Rzymie główny *trybunał inkwizycyjny*, który rozszerzył potem Sykstus V. Pod wyroki Inkwizycji podpadały nie tylko sprawy o wierzenia religijne, ale także czarodziejstwo, stosunki z djabłami, a nawet (w Hiszpanji) takie wykroczenia, jak cudzołóstwo i wielożeństwo. Najsrożej i najdłużej (aż do XIX wieku) działała Inkwizycja w Hiszpanji. W wykonywaniu czynności Inkwizycji brały też udział władze świeckie. Często polityka posługiwała się Inkwizycją jako narzędziem. W Polsce Inkwizycja istniała, jak we wszystkich innych krajach katolickich, zostawiła po sobie nieco drobnych wspomnień, ale doniosłego znaczenia nie miała. W prawie *inkwizycja* znaczy— śledztwo.

Inn, największy dopływ górnego Dunaju. Wypływa z Alp środkowych w Szwajcarji, przepływa Szwajcarję południową i północny Tyrol, dążąc w kierunku północno-wschodnim, zamknięty ze wszech stron wyniosłymi grzbietami Alp. Koło Kufsteinu, położonego na niedostępnej skale, skręca w kierunku północnym do Niemiec na wyżynę bawarską, tworzy granicę między Niemcami i Austrją i uchodzi do Dunaju obok Passawy.

Innsbruck (czyt. Insbruk), stolica Tyrolu, liczy 38.000 mieszkańców. Leży nad rzeką Inn, wśród pięknego alpejskiego krajobrazu, nad ważną drogą, prowadzącą do Włoch przez główny grzbiet Alp przełęczą Brennerską. W Innsbrucku jest uniwersytet.

Innocenty. Imię trzynastu papieży, z których najsławniejszym był *Innocenty III* (od r. 1198 do r. 1216). Bronił on wytrwale praw Kościoła wobec władzy świeckiej, zwłaszcza przeciw cesarzom z niemieckiego rodu Hohenstaufów (ob. *Niemcy*), odebrał dobra kościelne we Włoszech; miał takie znaczenie i wpływ, że słuchali go wszyscy monarchowie Europy. Pod koniec życia zwołał Innocenty III sobór do Lateranu r. 1215, aby przyprowadzić do skutku wyprawę krzyżową i wydać rozmaite przepisy przeciw kacerstwu. *Innocenty XI* panował od r. 1676 do r. 1689; przyczynił się do wyprawy Jana III pod Wiedeń, zawiązał przymierze państw katolickich przeciw Turkom w r. 1684.

In octavo (łac.) w ósemce. Format książki, której kartka obejmuje ósmą część arkusza, a ponieważ arkusze bywają różnej wielkości, więc i książki mogą być *in octavo majori* (ósemka większa) i *in octavo minori* (ósemka mniejsza).

Inowłódz—dawniej miasto, a obecnie osada położona w gub. Piotrkowskiej, pow. Rawskim, po obu brzegach Pilicy, ma zwaliska starego zamku, w którym królowa Bona często przebywać miała, i szczątki bardzo starożytnego kościoła św. Idziego, wystawionego na górze r. 1082 przez króla Władysława Hermana. Inowłódz liczy obecnie około 1600 mieszkańców.

Inowrocław, *Inowłocław* (po niem. *Hohensalza)*—miasto, dawniej w województwie Inowrocławskiem na Kujawach, a obecnie w pruskim okręgu regencyjnym Bydgoskim. Stare to miasto polskie leży w żyznej ziemi Kujawskiej, w łonie której znajdują się pokłady soli kuchennej. Inowrocław posiada starożytny kościół św. Mikołaja i ruiny jeszcze starożytniejszego (wzniesionego w XI wieku) kościoła Panny Marji. Liczy przeszło 20.000 mieszk., przeważnie Polaków.

In partibus infidelium (łac., znaczy: w prowincjach niewiernych), tytuł dodawany sufraganom, t. j. biskupom, nie mającym własnych djecezji, a sprawującym różne obowiązki przy biskupach djecezjalnych; powstał w XIII wieku. Nazwa takich biskupstw pochodzi od miejscowości, w których sprawowali niegdyś władzę lub mieli sprawować biskupi. Biskup in. p. infid. nie ma żadnej juryzdykcji, ani prawa używania biskupiego krzesła. Obecnie takich biskupów zowią tytularnymi.

I. N. R. I., skróc.: Jesus Nazarenus Rex Judaeorum, t. j. Jezus Nazareński król Żydowski. Napis na tablicy przybitej do krzyża, na którym umarł Chrystus.

Inscenizacja (z łac.)—przysposobienie sztuki teatralnej do wystawienia na scenie; wprowadzenie czegoś na widownię życia w warunkach zawczasu obmyślanych. *Inscenizować* — wprowadzać na scenę teatralną, na widownię życia.

Inserat, ogłoszenie w gazecie, zwane także anonsem. Ostatnia lub kilka ostatnich stron dzienników zadrukowanych jest zazwyczaj inseratami, za które płaci się od wiersza. *Inserować* znaczy ogłaszać w gazetach.

Inspekcja, dosłownie: obejrzenie, naoczne zbadanie, np. sądowe oględziny trupa, miejsca zbrodni lub gruntu spornego. Przez inspekcję rozumie się także stałą kontrolę, t. j. nadzór ze strony władz państwowych, które nazywają się wówczas także *inspekcjami*, a ich członkowie *inspektorami*. Inspekcje takie zaprowadzone są tam zwłaszcza, gdzie chodzi o czynność, wymagającą zawodowej wiedzy i zręczności, jak w szkolnictwie, w leśnictwie, górnictwie, budownictwie, rolnictwie, w wojsku i t. d.

Inspekty—są to skrzynie wypełnione ziemią bardzo żyzną i pulchną (tak zw. inspektową), zawierającą dużo próchnicy (ob.) i przykryte oszklonemi oknami, które mogą być podnoszone (w dni ciepłe i słoneczne) oraz nakrywane matami (na noc). Skrzynie te obłożone są nawozem, zazwyczaj końskim, który rozkładając się, wytwarza ciepło, potrzebne do ogrzania inspektów. Taka sama warstwa nawozu i w tym samym celu znajduje się często pod warstwą ziemi, w której rosną młode roślinki. Inspekty są zatem rodzajem szklarni, cieplarni, przeznaczonej do hodowania w klimacie chłodnym i zabezpieczenia wczesną wiosną od mrozu roślin, które chłodu znieść nie mogą. Sieją w nich nasiona na rozsadę niektórych roślin, jak ogórki, melony, pomidory i t. p. oraz jarzyny, które mają wcześniej ukazać się na targu (nowalje).

Instalacja, wprowadzenie na pewne stanowisko, na urząd. Także urządzenie pewnego przedsiębiorstwa, nagromadzenie niezbędnego materjału, jak np. instalacja fabryki, instalacja elektryczna.

Instancja (z łac. instantia), oznacza zwykle prośbę za kimś wnoszoną. W sądownictwie instancjami nazywają stopnie zależnością związanych z sobą organów sądowych: sądy najniższe zowią się sądami pierwszej, wyższe z kolei — drugiej instancji i t. d. Urzędy administracyjne posiadają również stopniowanie, do nich więc także może być zastosowany wyraz instancja.

Instrukcja, wskazówka, objaśnienie, pouczenie, przepis, a także rozkaz lub polecenie, dokładnie określone. Instrukcje daje np. przełożony podwładnemu, który ma wykonać pewne czynności; władza wydaje instrukcje, jak w pewnych wypadkach należy postępować. Posłowie, wysyłani do obcych państw, otrzymują instrukcje od swego rządu i t. p.—*Instrukcje sejmikowe w Polsce* były to spisane na sejmikach żądania i życzenia braci-szlachty, które wręczano jako „naukę“ posłom wybranym na Sejm Walny. Posłowie, będący w Polsce przedstawicielami swoich województw, musieli przestrzegać ściśle danej im instrukcji, którą oblatowano

czyli wpisywano do ksiąg sądowych. Ob. *Sejm w Polsce.*

Instrument, narzędzie, *przyrząd*, zwłaszcza przyrząd muzyczny lub przyrząd do badań naukowych, jak przyrząd fizyczny, chirurgiczny.

Instrumentacja—nauka układania nut na orkiestrę; ułożenie utworu muzycznego na instrumenty. *Instrumentalna muzyka*—wykonana wyłącznie na instrumentach muzycznych (bez śpiewu); muzyka orkiestrowa. *Instrumentować*—rozpisać nuty melodji muzycznej na instrumenty.

Instrumenty muzyczne—przyrządy do wydobywania dźwięków, mających zastosowanie w muzyce. Dźwięk jest drganiem, które może być w różny sposób wydobywane. Najprostszym sposobem jest *uderzenie* czemś twardem w przedmiot, mogący wydać dźwięk żądany. Do takich należą najprostsze instrumenty, jak *bęben* i jego odmiany: kocioł, tamburino, w których częścią dźwięczącą jest skóra naprężona; dalej trjanguł, dzwonki janczarskie, talerze, w których dźwięczy metal, uderzony o metal. Drugim gatunkiem instrumentów są tak zw. instrumenty *szczypane,* do których należą: harfa, gitara, teorban, lira, cytra. W tych instrumentach dźwięczą wyciągnięte struny, szczypane albo szarpnięte szybko końcem palca lub pierścionkiem. W instrumentach *smyczkowych* czyli rzniętych, do których należą: gęśl, skrzypce, altówka, wiolonczela, kontrabas — dźwięk powstaje wskutek pociągania lepiącym się nieco (z powodu nasmarowania kalafonją) smyczkiem z włosia końskiego po strunach. Instrumenty *dęte:* trąby i ich odmiany (róg, kornet, waltornia), piszczałka, flet, klarnet, fagot i t. p., wreszcie organ, fisharmonia (katarynki, arystony i t. p.) wydają dźwięki wskutek drgania strumienia powietrza, wdmuchiwanego w instrument ustami lub przy pomocy miechów (organy). Fortepjan stanowi jakby coś pośredniego między instrumentami szczypanymi a kategorją najpierwotniejszych instrumentów, w których dźwięk powstaje przez uderzenie; w fortepjanie dźwięk powstaje przez uderzenie młotków drewnianych, okrytych filcem lub skórą w wyprężone struny metalowe.

Instygator, dosłownie ten, który pewien ruch wywołał, instygował, t. j. kogoś podburzał, zachęcał do jakiegoś czynu, zazwyczaj karygodnego. W Polsce nazywano instygatorem publicznego oskarżyciela, działającego w imieniu prawa, zatem dzisiejszego prokuratora państwa. Tak zwani zaś *instygatorowie trybunalscy* byli to starsi woźni przy trybunałach.

Instynkt. Przypatrując się życiu zwierząt, spostrzegamy u nich liczne czynności, jakoby z góry obmyślane i rozważone. Do takich czynności należy naprz. budowanie gniazda, chronienie się przed zimą do krajów południowych i t. d. Ponieważ nie przypuszczamy, aby tego rodzaju zachowanie się wynikało rzeczywiście z rozumnego zastanawiania się nad środkami i skutkami działania, przeto przypisujemy zwierzętom tylko wrodzony popęd do wykonywania takich czynności. Popęd ten nazywamy instynktem. Czynności instynktowe znajdujemy także u ludzi (naprz. ssanie niemowląt); ale im bardziej rozwija się u człowieka rozum, tem więcej znikają czynności instynktowe. *Instynktowymi* nazywamy ruchy, które wykonywamy bez namysłu. Mówimy naprz., że, widząc zbliżający się ku nam wóz, ustępujemy „instynktowo" z drogi.

Instytucja, z łacińsk. dosłownie: urządzenie, zakład, a używa się w różnych znaczeniach. Tak naprz., mówiąc o zakładach dobroczynnych, o towarzystwach naukowych, istniejących w celu spełniania zakreślonych im w statucie zadań, nazywamy je „instytucjami". Instytucjami zowiemy też: banki, kasy oszczędności, towarzystwa zaliczkowe

i t. d., dodając do wyrazu „instytucje" przymiotnik „finansowe". Instytucja stanowi zazwyczaj osobę prawną (ob.).

Instytut. Instytutami wogóle nazywają zakłady publiczne lub prywatne, głównie jednak zakłady naukowe (np. instytut politechniczny, weterynaryjny, górniczy i t. p.), lub wychowawcze (np. instytut moralnej poprawy). Z pośród zakładów naukowych, noszących miano instytutów, piękną pamięć pozostawił po sobie *Instytut agronomiczny i leśny w Marymoncie pod Warszawą,* założony w r. 1816, a zamknięty w 1861 r. Kierownicy tego instytutu mieli na celu nietylko gruntowne fachowe wykształcenie powierzonej im młodzieży, ale i rozbudzenie w niej poczucia obowiązków obywatelskich.

Insurekcja, *insurgencja* (z łac.) — powstanie, rokosz. *Insurgent*—powstaniec.

Insygnia są to oznaki władzy, urzędu lub dostojeństwa. Oznakami np. władzy monarszej są: korona, berło i jabłko; oznakami godności uniwersy-

Fig. 44. Insygnia (korona, berło i jabłko królewskie), znalezione w grobie Kazimierza Wielkiego w r. 1869.

teckich (szkół najwyższych) t. zw. berła akademickie, które niosą przed profesorami sługy uniwersyteccy (pedele) podczas uroczystych obchodów.

Insynuacja (z łac.)—podszeptywanie, przypisywanie komuś czynu przez niego niepopełnionego; stąd: insynuować, podmawiać, wmawiać w kogo.

Intabulacja. 1) Tak nazywano w Polsce inwentarz majątku nieruchomego, wniesiony do ksiąg sądowych; 2) wniesienie, czyli wpisanie do ksiąg hypotecznych (tytułu własności, długów i t. d.).

Integralny (łac.) — tworzący całość, pełny, całkowity.

Intelektualizm, pogląd filozoficzny, który objaśnia wszystko, co istnieje za pomocą czynników, z natury swej podobnych do umysłu ludzkiego, ale odeń wyższych, więc np. umysłu Boskiego. *Intelektualizm społeczny*—pogląd opierający urządzenia społeczne na wyrozumowanych teorjach i postanowieniach. *Intelektualny* — rozumowy, umysłowy.

Inteligencja (z łac.). Filozof niemiecki Kant inteligencją nazywa zdolność umysłową, dzięki której możemy sobie uprzytomniać przedmioty niedostępne dla zmysłów. W znaczeniu najpowszechniej przyjętem *inteligencją* nazywamy wyższe zdolności umysłowe, wysoki rozwój życia umysłowego. — *Inteligentnym* nazywamy człowieka zdolnego, wykształconego i umysłowo rozwiniętego. Wszyscy ludzie wykształceni wyżej stanowią osobną klasę społeczną, t. zw. *inteligencję.*

Intencja (łac.) pobudka, zamiar, chęć, zamysł, myśl; *na intencję:* na korzyść czyją, na spełnienie jakiegoś zamiaru.

Intendent (z łac.)—zawiadowca, nadzorca; w organizacji wojskowej intendentem jest naczelny zawiadowca administracji wojskowej, czuwający nad wypłatą żołdu i opatrzeniem wojska w żywność i ubranie, *intendenturą* zaś—władza zajmująca się pod zwierzchnictwem intendentów administracją wojskową. Dostarcza żywności, odzieży i innych potrzeb.

Intensywny (z łac.)—natężony, stąd *intensywność* — natężenie, siła, moc, usilność, zwiększone działanie. *Intensywne gospodarstwo* — gospodarstwo prowadzone z dużym nakładem pracy i pieniędzy.

Intercyza — nazwę tę nosi umowa majątkowa, zawierana przez przyszłych małżonków. Według kodeksu cywilnego z r. 1825, obowiązującego w Królestwie, *intercyza* musi być zawarta przed ślubem przez akt urzędowy. Zawierać umowę przedślubną mogą nietylko pełnoletni; prawo to służy również małoletnim, zdolnym do wstąpienia w związki małżeńskie.

Interdykt, ob. *Klątwa.*

Interes (łac.)—sprawa; omówienie sprawy, załatwienie sprawunku; spekulacja; korzyść, zysk; przyczyna pobudzająca do wzięcia udziału w czemś; zakład handlowy lub przemysłowy, przedsiębiorstwo; powab, właściwość zaciekawiająca, budząca zajęcie. *Interesy* — stan majątkowy; być *w interesach* — być w kłopotach pieniężnych, mieć długi; *polityka interesu*—jednostronne poszukiwanie korzyści, bez względu na dobro ogółu. *Interesant*—ten, co przyszedł załatwić jakiś interes.

Interlaken, stacja kolejowa i przystań statków parowych w Szwajcarji, w kantonie Bern; leży w pięknej, dobrze osłoniętej dolinie, pomiędzy dwu jeziorami; 568 m. nad poziomem morza; klimat górski, wilgotno-ciepły. Słynne na cały świat uzdrowisko.

Interlokutor (z łac.) — uczestnik rozmowy.

Intermezzo (z włos., czyt.: intermecco), wstawka, wkładka. Nazywa się tak utwór muzyczny lub dramatyczny, którym wypełnia się przerwę między jednym a drugim aktem dramatu lub opery. Wogóle też zdarzenie, które niespodzianie przerywa tok wypadków.

Internacjonalny, międzynarodowy, odnoszący się do wzajemnych stosunków państw i narodów. *Internacjonalny związek (Internacjonał).*—związek międzynarodowy robotników, międzynarodówka, utworzona w r. 1864 w Londynie; duszą jej był Karol Marks.

Internat (z łac. *internus,* wewnętrzny), zakład wychowawczy, w którym młodzież mieszka i wychowuje się.

Internować (z łac.)— osadzać kogoś w danej miejscowości bez prawa dowolnego jej opuszczenia. Jest to rodzaj kary. *Internowanie* — usunięcie kogoś od granicy ku wnętrzu kraju; jest to postępowanie rządu względem emigrantów zagranicznych, mocą którego ci ostatni przymuszeni bywają usunąć się od granicy, gdzie ich pobyt mógłby być niebezpiecznym dla państwa sąsiedniego.

Interpelacja, dosłownie: zapytanie, a zwłaszcza zapytanie, zawierające w sobie jakiś zarzut. W Sejmie lub Radzie Państwa nazywa się interpelacją zapytanie, wystosowane przez posłów do rządu, dlaczego w pewnej sprawie tak a nie inaczej postąpił, jak zamyśla załatwić pewne sprawy i t. d.

Interpretacja (z łac. *interpretatio),* znaczy tłómaczenie, objaśnienie tego, co jest niezrozumiałe i wątpliwe. Stąd najszersze zastosowanie ma *interpretacja* w prawie, gdzie często myśl prawodawcy z powodu niedokładności, niejasności redakcji jest wątpliwą i niepewną.

Interpunkcja jest to użycie znaków pisarskich (przecinków, średników, kropek i t. d.) w piśmie i przepisy, czyli reguły, nauczające, kiedy je kłaść należy.

Interregnum, ob. *Bezkrólewie.*

Interrex—dosłownie znaczy: międzykról, rządca Rzplitej w czasie bezkrólewia. Takim międzykrólem był w Polsce pierwszy dostojnik w kraju, arcybiskup gnieźnieński. Sejm konwokacyjny w r. 1573 nadał mu moc zwoływania sejmików i sejmów po śmierci królewskiej. Odtąd prymas po śmierci każdego króla ogłaszał narodowi uniwersałem śmierć królewską, zbierał sejmiki i sejmy, załatwiał pomniejsze sprawy państwa, o większych donosił senatowi, opatrywał wszystko, czynił wnioski do obrad, we wszystkiem radząc się senatorów, ale do narodu przemawiał sam (ob. *Prymas, Bezkrólewie).*

Interview (angielsk., czyt. *interwju),* widzenie się z kim, schadzka, rozmowa, wywiad; w języku dziennikarskim zowie się tak rozmowa dziennikarza z człowiekiem sławnym, politykiem, dyplomatą, artystą, wielkim pisarzem i t. d., prowadzona dla zasięgnięcia lub pochwycenia w zręcznej wymianie słów ważnych wiadomości politycznych, albo też szczegółu z osobistego życia danej znakomitości.

Interwal, *interwał* (z łac.)—odstęp, przedział, pauza. W muzyce odległość tonu jednego od drugiego; stosunek dwuch dźwięków ze względu na ich wysokość.

Interwencja, dosłownie: pośrednictwo. Używa się tego wyrazu: 1) na określenie działania mocarstwa jednego na rzecz drugiego lub mieszania się jednych państw w sprawy państw drugich. Tak naprz. mówimy, że podczas ostatniej wojny Grecji z Turcją *interwenjowały* (wykonywały interwencję) wielkie państwa europejskie, celem doprowadzenia do skutku pokoju. Interwencja może być pokojowa (dyplomatyczna) lub też zbrojna (militarna), kiedy mocarstwo popiera swe pośrednictwo siłą zbrojną. 2) Na określenie czynności osoby trzeciej, biorącej udział w sporze już istniejącym (prawnym). *Interwenjent* albo żąda przedmiotu sporu dla siebie (interwencja główna), albo przyłącza się ze swem żądaniem do jednej ze stron spór wiodących (pomocnicza); czasami łączą się te dwa rodzaje interwencji. 3) O interwencji w prawie wekslowem, ob. *Żyro.*

Intonacja (z łac.), znaczy w muzyce trafne wzięcie właściwego tonu. Intonacją nazywają także śpiew duchownego przed ołtarzem, na który odpowiada mu chór.

Intrata — dochód, zysk z majątku. *Intratny*—przynoszący znaczny dochód.

Introdukcja, wstęp, wprowadzenie. W muzyce jest to część wstępna, początek niektórych utworów muzycznych.

Introligatorstwo, rzemiosło zajmujące się oprawą książek i wyrobem przedmiotów kartonowych (ob. *Karton*). Wykwintne introligatorstwo zalicza się do przemysłu artystycznego.

Intronizacja (z łac.)—wyniesienie na tron, szczególniej Papieża; uroczyste objęcie tronu biskupiego.

Intruz (z łac.)— natręt, gość nieproszony, narzucający się; uzurpator, wdzierca.

Intryga (z łac.), wikłanie stosunków między ludźmi w jakimś ukrytym celu. W powieściach i utworach dramatycznych nazywa się tak układanie zmyślonych zdarzeń w sposób zawiły i sztuczny, aby uwagę czytelnika lub widza przykuć i zająć go bardziej. *Intrygować*—waśnić, różnić, podszczać; często jednak wyrazu tego używają w znaczeniu: zaciekawiać, dawać do myślenia. *Intrygant*—człowiek zajmujący się intrygowaniem, działający skrycie, podstępnie.

Intuicja (łac.— oglądanie). Wyrazem tym różni myśliciele różne określali pojęcia. Mistycy średniowieczni rozumieli, jak św. Augustyn, że „dusza może sama przez się bez pośrednictwa ciała oglądać prawdę“ i tę własność duszy nazywali *intuicją.* Starożytni filozofowie niektórzy sądzili podobnie, że można poznawać istotę rzeczy intuicyjnie, to jest bezpośrednio rozumem czy umysłem, bez udziału spostrzeżeń zmysłowych. Obecnie najczęściej mówi się o intuicji artystycznej, to jest zdolności tworzenia całości artystycznych i odczuwania piękna, niezależnie, jakoby, od myśli refleksyjnej.

Inwalid (z łac.)—żołnierz z powodu kalectwa lub słabości niezdolny do dalszej służby frontowej. Od czasu za-

prowadzenia wojsk stałych wszystkie państwa przyjęły na siebie opiekę nad inwalidami, zabezpieczając ich byt odpowiednią płacą, lub urządzając dla nich *domy inwalidów*, w których znajdują stosowne pomieszczenie i utrzymanie. W dawnej Polsce różnemi konstytucjami sejmowemi z wieku 17 i 18 uchwalano zasiłki dla inwalidów; w wojsku polskiem między r. 1815—30 istniał korpus inwalidów i weteranów.

Inwazja (z łac.)—najazd, wtargnięcie, napad zbrojny, połączony z rozlewem krwi.

Inwentarz. Przez inwentarz rozumiemy przedewszystkiem ogół należących do jakiegoś majątku przedmiotów, a dalej spis tych przedmiotów. Spisywanie inwentarza zowią *inwentaryzacją*. W gospodarstwie wiejskiem zowią *żywym inwentarzem* zwierzęta gospodarskie, *martwym* zaś maszyny i narzędzia. *Dobrodziejstwem inwentarza* nazywa się prawo spadkobiercy do zażądania urzędowego spisania inwentarza majątku dziedziczonego, co ma ten skutek, że spadkobierca odpowiada wtedy za długi zmarłego tylko o tyle, o ile do ich pokrycia majątek dziedziczony wystarcza.

Inwestytura (z łac.)—nazywano tak dawnymi czasy uroczyste nadanie komuś prawa posiadania jakiejkolwiek nieruchomości; wyraz ten oznacza wogóle to samo, co nadanie lenności; w prawie zaś kościelnem nadanie lenności biskupowi przez symbol pierścienia i pastorał. *Spór o inwestytury* jest to spór między papieżami a cesarzami niemieckimi, wybuchły skutkiem tego, że papież Grzegorz VII wydał 1075 r. tak zwane *prawo inwestytury*, mocą którego zabronił pod grozą klątwy inwestytury świeckiej, t. j. nadawania lenności osobom duchownym przez panów świeckich.

Inżynier—technik zajmujący się zdejmowaniem planów, budową dróg, mostów, twierdz i t. p.

Inżynierja, nauka o wykonywaniu budowli lądowych, t. j. dróg, kolei, tunelów i mostów, jako też budowli wodnych, ubezpieczeń brzegów przy regulacji rzek, budowy kanałów, grobli, śluz, zbiorników, wodociągów i kanałów miejskich; zajmuje się także budową portów morskich i przystani rzecznych, nawadnianiem i osuszaniem gruntów (meljoracje rolne). W szerszym zakresie obejmuje inżynierja także górnictwo, budowę maszyn i okrętów, budowę fabryk i zakładów przemysłowych. Inżynierja wojskowa wykonywa wszelkie budowle dla celów wojskowych i wojennych. Inżynierowie nabywają wiadomości zawodowych w szkole wyższej, zwanej akademją techniczną, albo *politechniką*. Jedyna polska politechnika znajduje się we Lwowie.

Ipekakuana, ob. *Wymiotnica*.

Irade — tak się nazywa najwyższy rozkaz sułtana tureckiego, wystosowany do wezyra (t. j. najwyższego ministra) a ogłoszony publicznie.

Iran, właściwie *Eran*, wielkie płaskowzgórze Azji (ob. tom I, fig. 48), ciągnące się od gór Hindukusz aż do zatoki Perskiej i morza Arabskiego. Obejmuje ono Afganistan, Beludżystan oraz właściwą Persję. Wyżyna Irańska ma 2.700.000 klm. kw. (około 49.000 mil kw.) powierzchni, spada ona bardzo stromo ku Indusowi, na zachód zaś przechodzi tarasami w niziny Mezopotamji. *Irańskie języki*, którymi mówią ludy zamieszkujące Iran, należą do języków aryjskich. Najważniejszymi śród nich są: język staroperski, dochowany w napisach klinowych, język Awesty, czyli świętych ksiąg staroirańskiej religji, i nowoperski.

Irawaddi, wielka rzeka w Indjach zagangesowych, bierze początek we wschodniej części gór Himalajskich w Tybecie. Wchodzi w rozległą równinę Birmanji, przepływa ją i, ubiegłszy mil 460, wpada kilku ramionami do Pe-

gu—zatoki oceanu Indyjskiego, tworząc rozległą i urodzajną deltę.

Irbit, miasto powiatowe w gub. Permskiej, słynne z wielkiego jarmarku, odbywającego się w niem co rok przez cały miesiąc luty st. st.

Ircha, ob. *Zamsz*.

Iris: 1) u Greków bogini tęczy, używana przez bogów za posłankę do ludzi; 2) roślina, zwana po polsku *kosaciec* (ob.).

Irkuck, największe miasto w Syberji, liczy przeszło 52.000 mieszkańców, leży przy kolei syberyjskiej i drodze handlowej, wiodącej do Chin, z któremi prowadzi wielki handel, zwłaszcza herbatą.

Irlandja — jedno z trzech królestw państwa Wielkiej Brytanji. Jest to wielka wyspa na oceanie Atlantyckim, oddzielona od Anglji morzem Irlandzkiem (por. fig. 25, tom I-szy, str. 75). Powierzchnia Irlandji wynosi 84.252 kil. kw.; grunt wogóle równy, ze znaczną ilością jezior, torfowisk, bagien; góry niewysokie, skaliste; klimat łagodny, nieco wilgotny; głównem zajęciem Irlandczyków jest hodowla bydła i owiec, czemu sprzyja obfitość łąk, a głównym produktem rolnym i najważniejszem pożywieniem są kartofle. Ludność Irlandji (około 5 miljonów) stanowią głównie Irlandczycy, z pochodzenia Celtowie; mają oni swój odrębny język i wyznają religję katolicką. Ubóstwo kraju powoduje znaczną emigrację do Ameryki, wskutek czego ludność Irlandji od pewnego czasu z roku na rok się zmniejsza. Stolicą kraju jest Dublin; znaczniejszym portem—Belfast.—Niemal do końca XII wieku Irlandja stanowiła niezależne państwo. W r. 1171 wtargnęli na wyspę Anglicy i zmusili króla irlandzkiego Roderyka do uznania się lennikiem korony angielskiej. Odtąd posuwali Anglicy coraz dalej swoje zabory, skutkiem czego Irlandja stała się polem straszliwych gwałtów i zawichrzeń. Irlandczycy przyjęli wiarę chrześcijańską w V wieku; przyniósł im ją Szkot św. Patryk; w VIII wieku wysyłali licznych misjonarzy do krajów pogańskich Europy i do Islandji; pozostali też wiernymi Kościołowi katolickiemu, kiedy Anglicy opuścili go w XVI stuleciu. Z tego powodu zaostrzyła się nienawiść narodowa między Irlandją i Anglją; Irlandczycy próbowali kilkakrotnie odzyskać wolność, ale Anglicy stłumili wszystkie ich powstania, a w r. 1801 „unją ostateczną“ przyłączyli Irlandję do Anglji. Katolicy irlandzcy doznawali w ciągu XVI i XVII wieku ciężkich prześladowań, pozbawieni praw obywatelskich (które przywrócono im dopiero w r. 1828). W tym czasie skonfiskowali Anglicy w Irlandji wiele majątków ziemskich, na których dawni ich właściciele zostali dzierżawcami. Żądania zwrotu ojcowizny nie odnosiły skutku, dlatego też ponowiły się w ubiegłym wieku spiski i zamachy (związek Fenjanów), a tłumna emigracja wyludniła kraj. W r. 1898 Irlandja otrzymała samorząd miejscowy, a w r. 1903 nową reformę agrarną, polegającą na stopniowym wykupie ziemi z rąk landlordów i oddaniu jej w ręce drobnych dzierżawców Irlandczyków.

Irokezowie, *Irokowie*, plemię Indjan w północno-wschodnich Stanach Zjednoczonych Ameryki; jest już bardzo nieliczne (kilkanaście tysięcy ludzi) i przeważnie wiedzie życie osiadłe.

Ironja—po polsku przekąs, lekkie, delikatne szyderstwo; sposób mówienia, polegający na rozmyślnem użyciu wyrazów, sprzecznych z myślą właściwą.

Irredenta (*Italia irredenta*, t. j. nieodzyskane Włochy), związek polityczny we Włoszech, dążący do zjednoczenia wszystkich krajów, o ludności włoskiej, z królestwem Włoskiem.

Irtysz, rzeka w Syberji zachodniej, prawie dwa razy większa od Wisły, wypływa z południowych stoków Ałtaju, a tak obfita w wodę, że przepływając rozległy i bezwodny step, jest na całej przestrzeni żeglowną. Irtysz otrzymuje

dopływy Iszym i Tobol i wpada do rzeki Obu z lewego jej brzegu.

Iryd lub *irydjum*—metal, pierwiastek, symbol chemiczny *Ir*. Podobny do platyny, lecz cięższy od niej gatunkowo; jeszcze trudniejszy do stopienia. Należy do metalów bardzo rzadkich i bardzo trudnych do otrzymania w stanie czystym.

Irygacja, ob. *Nawodnienie*.

Irygator, przyrząd służący do opłukiwania ran lub wymywania wnętrz dostępnych organów. Składa się z naczynia blaszanego lub szklanego, od dna którego odchodzi wydłużona szyjka, połączona rurką gutaperkową z kanką, czyli kranikiem.

Irytacja — podrażnienie, rozdrażnienie nerwów, występujące wskutek silnego wybuchu gniewu, przykrości życiowych i t. p.

Iryzujące szkło, *szkło tęczowe*, szkło przezroczyste, bezbarwne lub zabarwione, połyskujące barwami tęczowemi. Otrzymuje się przez wystawienie szkła gorącego jeszcze na pary mieszaniny azotanu baru, azotanu strontu i chlorku cynku. Szkło takie otrzymał najpierw Pantoszek w r. 1866. Podobnież można wyrobom glinianym nadawać polewę iryzującą.

Ischia (czyt. Iskia), wyspa w zatoce Neapolitańskiej, na której znajdują się słynne kąpiele zdrojowe i morskie.

Ischias (*scyjatyka*)—newralgja kończyny dolnej (nogi), bardzo bolesna, szczególniej, gdy chory chodzi, kaszle lub naciska na nogę. Choroba ta polega na zapaleniu nerwu *kulszowego* (stąd *Rwa kulszowa*), spowodowanem przeziębieniem, artrytyzmem lub innemi przyczynami. Przebieg długi i uporczywy. Leczenie: łaźnie, masaż, elektryczność, salicylan sodu, chinina, morfina.

Ischl, słynne zdrojowisko w arcyksięstwie Austrjackiem, leży wśród gór, w cudownem położeniu, jakiem niewiele miejsc leczniczych poszczycić się może. Najważniejszą składową częścią wód tutejszych jest sól kuchenna w znacznej ilości. Leczenie skuteczne w chorobach dróg oddechowych (katar oskrzeli, gardzieli i nosa) i trawiennych (katar żołądka).

Isère (*Izara*)—lewy dopływ Rodanu, bierze początek na górze Iseran w dep. francuskim Sabaudji.

Iskander bej, właściwie *Aleksander Iliński*, ur. 1814 r. Wyjechawszy z kraju po wypadkach 1830—1 r., zwiedził Chiny, walczył w Portugalji, Persji, Algierze, służył w Węgrzech w 1848 r. w szeregach madziarskich, poczem dostał się do Turcji, przyjął islamizm i odbył z Omerem Paszą wyprawy do Bośnji i Czarnogórza; ranny w Krymie pod Eupatorją w 1855 r., otrzymał godność Ferik-paszy.

Iskra, drobna bryłka rozpalona, najczęściej oderwana cząstka ciała rozżarzonego lub płonącego, padająca w pewnej odległości. Przy uderzaniu stali o krzemień, temperatura tak znacznie się podnosi, że odrywane cząstki żelaza rozżarzają się i odbiegają, jako iskry, których niegdyś używano do niecenia ognia (ob. *Krzesiwo*). Iskra, występująca przy wyładowywaniu elektrycznem, nazywa się *iskrą elektryczną* (ob. *Elektryczność*).

Islam (z arab.)—nazwa religji mahometańskiej. Ob. *Mahomet*.

Islandja — górzysta wyspa w północnej części oceanu Atlantyckiego, położona między Norwegją a Grenlandją; obejmuje 104.785 kil. kw. powierzchni z 78.500 mieszk. Wyspa ta jest pochodzenia wulkanicznego i obecnie jeszcze obfituje w wulkany czynne (największy z nich Hekla) oraz źródła wody gorącej, wysoko bijące w górę, czyli tak zw. *gejzery*. Rzeki na Islandji są niewielkie, lecz głębokie o licznych wodospadach. Klimat surowy, niesprzyjający uprawie roli. Islandję odkryli w VIII wieku zakonnicy irlandzcy; od r. 1380 stanowi ona własność Danji.

Isle de France, dawna prowincja francuska, kolebka państwa francuskiego, dziedziczny kraj Kapetyngów.

Ispahan, największe po Teheranie miasto w Persji i stolica okręgu, do XVIII w. rezydencja monarchów perskich, liczyła jeszcze w XVII stuleciu do 700.000 mieszkańców, z których obecnie zaledwie 60.000 pozostało; oddawna słynie z fabrykacji wyrobów bawełnianych i broni, która uchodzi dotąd jeszcze za najlepszą w kraju.

Isprawnik, *sprawnik*, naczelnik władzy policyjnej powiatowej w Rosji.

Issa albo *Ussa*, rzeka w gub. Grodzieńskiej, powiecie Słonimskim, wpada z prawego brzegu do rz. Szczary, na południe miasta Słonima.

Issyk Kul, jezioro w środkowo-azjatyckich posiadłościach Rosji, w obwodzie Semireczyńskim, pomiędzy dwiema odnogami Ałtaju; obejmuje 6.655 kil. kw. powierzchni. Okolice jego zamieszkane są po większej części przez Kirgizów.

Istota. Wyraz ten w różnych wypadkach rozmaite przybiera znaczenia. Oznacza byt indywidualny, to jest to, co istnieje samodzielnie i wyodrębnia się pewną sobie właściwą naturą, a więc osobnika żywego, albo byt duchowy. Mówimy więc: istota żywa, istota Boska, istota ludzka i t. d. *Istotą rzeczy* nazywają filozofowie najpowszechniej to, co w każdem zjawisku jest stałem i niezmiennem, najważniejszem, podstawowem, rdzennem. *Istotą rzeczy* nazywają także myśliciele byt zasadniczy, Boga.

Istrja, mały półwysep, stanowiący część południową pobrzeża austrjackiego, oblany dwiema zatokami Adrjatyku: Trjesteńską od zachodu (nad nią leży główny port handlowy Austrji—Trjest), i zatoką Quarnero (Kwarnero) od wschodu, nad którą w zacisznym zakątku znajdują się słynne kąpiele morskie—Abazja. Na południowym krańcu półwyspu leży silnie obwarowany główny port wojenny Austrji — Pola. Istrja ma ziemię skalistą i mało żyzną; uprawa wina, handel i żegluga stanowią najważniejsze zajęcie ludności słoweńskiej, serbskiej i włoskiej.

Iszym, rzeka w Syberji, wypływa ze stepu Kirgisko-Kajsackiego, wpada do Irtysza; długa 1.675 klm.

Itaka, mała wysepka grecka, położona na morzu Jońskiem przy greckiem wybrzeżu. Na Itace mieszkać miał bajeczny bohater grecki Odyseusz. (Ob. *Odyseja*).

Italja, nazwa używana w starożytności na oznaczenie półwyspu Apenińskiego, t. j. dzisiejszego królestwa Włoskiego. Ob. *Włochy*.

Ite, missa est—znaczy: „Idźcie, msza skończona". Tak się kończy zwykle msza św. w obrządku łacińskim. Wyrażenie to pochodzi, jak się zdaje, od słów Chrystusa: „wstańcie, pójdźmy stąd," które wypowiedział po ostatniej wieczerzy w Wielki Czwartek do uczniów swoich. „Ite, missa est" wypowiada się w takiej mszy, w której jest „Gloria in excelsis," zaś we mszy bez Gloria lub gdy msza jest żałobna, wtedy zamiast „Ite, missa est" używa się „Benedicamus Domino" lub „Requiescant in pace" (we mszy żałobnej).

Iwa, ob. *Wierzba*.

Iwan — imię kilku wielkich książąt i carów moskiewskich. *Iwan Daniłowicz Kalita* zajmował tron wielkoksiążęcy od r. 1328 do 1341, zajął się energicznie skupianiem udzielnych księstw ruskich, nie przebierając w środkach.— *Iwan III Wasilewicz* na tronie moskiewskim zasiadł r. 1462 i panował do r. 1505. Skupił resztę księstw ruskich w swoim ręku i przestał być hołdownikiem Złotej hordy tatarskiej. Ożeniwszy się z Zofją, siostrzenicą ostatniego cesarza greckiego, przyjął dwugłowego orła bizantyńskiego za herb swego państwa i ogłosił się „carem"; prowadził wojny

z Polską i Szwecją.—*Iwan IV Wasilewicz*, zwany *Groźnym*, car samowładca i wielki książe moskiewski, panował od r. 1547 do 1584 r.; znany jest w historji z okrucieństwa i srogości. Zniszczył zupełnie Nowogród, posądzony o sprzyjanie Polsce, podbił carstwo Kazańskie i Astrachańskie i dwukrotnie prowadził niepomyślne dla Moskwy wojny z Polską. Pod koniec życia przyłączył do Moskwy Syberję, zawojowaną przez Jermaka.

Iwangród, twierdza w powiecie Puławskim, gub. Lubelskiej, przy ujściu Wieprza do Wisły, założona 1824 r. na miejscu wsi Dęblin (ob.).

Iwaniska, osada w gub. Radomskiej, pow. Opatowskim, nad rzeką Koprzywianką, przy trakcie pocztowym z Opatowa do Staszowa.

Iwanowice, dawniej miasto prywatne, dziś osada w gubernji Kaliskiej i powiecie tejże nazwy, odległe od miasta Opatówka o dwie mile.

Iwo Odrowąż z Końskich, błogosławiony, biskup krakowski. Syn Saula Komesa z Końskich w Sandomierskiem. Nauki pobierał w Paryżu, gdzie przyjął regułę kanoników św. Wiktora. W 1218 r. został biskupem krakowskim. Słynął z pobożności i miłosierdzia; zaprowadził w Polsce zakon Dominikanów i cały kraj, na który się władza jego rozciągała, przyozdobił kościołami. Zasiadał w synodzie gnieźnieńskim w r. 1226. Umarł, powracając z Rzymu, w mieście Burgu pod Modeną, 21 lipca 1229 r.; zwłoki sprowadzono z Włoch dopiero 1615 r.

Iwonicz, wieś w Galicji, w pow. Krośnieńskim, na północnym brzegu Karpat, odległa o 24 mile od Krakowa i Lwowa, posiada słynne źródła wody słono-jodowej, słono-jodo-bromowej i siarczanej. W bliskości znajdują się bagna gazem błotnistym przesiąkłe; gaz przez szczeliny obficie się wydobowający, odprowadzany bywa przez rury do zakładu inhalacyjnego. Wody iwonickie skuteczne są w zolzach, reumatyzmie, newralgji i t. d.

Izaak — patrjarcha żydowski, syn Abrahama i Sary, żył na blisko dwa tysiące lat przed nar. Chryst., pojął za żonę Rebekę, która powiła mu dwuch synów: Ezawa i Jakóba.

Izabela, córka Zygmunta Starego, króla polskiego, i Bony, była żoną Jana Zapolji, króla węgierskiego, a matką Jana Zygmunta Zapolji. Po rychłej śmierci męża (w roku 1540) doznała wielu nieszczęść. Umarła roku 1559. *Izabela*, królowa kastylijska, i *Izabela*, królowa hiszpańska, ob. *Hiszpanja*.

Izajasz, pierwszy z czterech wielkich proroków, żył w VII wieku przed Chrystusem i poniósł śmierć męczeńską. Napisał on księgę, składającą się z 66 rozdziałów, w której przepowiada zniszczenie królestwa Żydowskiego przez Sancheryba, klęskę Sancheryba, niewolę babilońską, upadek królestwa Babilońskiego i przyjście Mesjasza.

Izara, dopływ Dunaju, bierze początek w Tyrolu, skąd wchodzi do Bawarji i ubiegłszy 352 klm., wpada do Dunaju.

Izasław, imię wielu książąt ruskich z rodu Rurykowiczów od X do XIII w.

Izba czyli *świetlica, komnata, pokój*. Z czasem, wyrazu *izba* zaczęto używać na oznaczenie pewnych instytucji, jak np. *Izba poselska*, oznaczając tym wyrazem nietylko salę, w której zasiadają posłowie, lecz i samo zgromadzenie posłów. — *Izbą sądową* nazywa się w państwie Rosyjskiem wyższa instancja sądowa, rozpoznająca apelacje od wyroków i decyzji sądów okręgowych i sądząca sprawy większej wagi.—*Izbą edukacji narodowej* nazywała się za czasów Księstwa Warszawskiego instytucja, której powierzone zostały sprawy szkolne i wogóle oświatowe.

Izba państwowa czyli *Duma*—instytucja prawodawcza w Rosji, stanowi izbę niższą parlamentu rosyjskiego; powołana do życia Ukazem z d. 19 (6) sierpnia 1905 r.; obecną organizację otrzymała 5 marca (20 lutego) 1906 r.; początkowo składała się z 524 posłów, powołanych na zasadzie kurjalnego, pośredniego prawa wyborczego, niebawem jednak (Ukazem z d. 16 (3) czerwca 1907 r.) liczba posłów zmniejszona została przeszło o stu, z wyraźnem ograniczeniem Polaków i mieszkańców Kaukazu. Izba państwowa zwoływana jest na pięć lat, przyczem prawodawca zastrzegł sobie możność rozwiązania jej przed upływem terminu; przysługuje jej prawo inicjatywy ustawodawczej i interpelowania ministrów, lecz projekty prawodawcze i interpelacje muszą być podpisane conajmniej przez 30 posłów, a ministrowie mogą odmówić odpowiedzi na interpelacje, motywując swą odmowę. Uchwalone przez Izbę wnioski prawodawcze przechodzą z kolei pod obrady izby wyższej — Rady państwa, a po przyjęciu ich tam przekazywane są do sankcji monarszej. Wogóle zakres wpływów Izby na bieg polityki państwa jest bardzo niewielki, gdyż z pod jej kompetencji wyjęto cały szereg najważniejszych spraw.

Izbica — nazwa dwuch osad w Królestwie Polskiem: 1) *Izbica* w pow. Kolskim, gub. Kaliskiej, posiada starożytny kościół; 2) *Izbica* w pow. Krasnystawskim, gub. Lubelskiej, nad Wieprzem.

Izdebska *Władysława z Rogozińskich*, ur. 1829 r., um. 1902 r., zasłużona autorka wielu opowiadań dla dzieci i młodzieży.

Izmael, wedle słów Biblji, syn Abrahama i jego niewolnicy Hagary, wypędzony z matką na puszczę, stał się protoplastą kupieckiego narodu *Izmaelitów*, który rozszerzył się na półwyspie Synajskim i w północnej Arabji. Od Izmaelitów pochodzą dzisiejsi Arabowie.

Izmaił, miasto powiatowe w gub. Besarabskiej, nad odnogą Dunaju, liczy 33.000 mieszkańców. W r. 1812 dostało się cesarstwu Rosyjskiemu; przez traktat paryski 1856 r. przyłączone zostało do księstwa Mołdawskiego, od r. 1877 znowu należy do Rosji.

Izobary, *izobaryczne linje*—linje na mapie, łączące miejscowości o jednakowem ciśnieniu barometrycznem.

Izochimeny — linje na kartach geograficznych, łączące miejscowości o jednakowej temperaturze średniej zimowej.

Izokrymy, linje na kartach geograficznych, łączące miejsca o jednakiej temperaturze najniższej zimowej.

Izolacja, *odosobnienie*. We wszelkich chorobach zakaźnych, szerzących się drogą zarażania się jednego osobnika od drugiego, konieczną jest izolacja czyli odosobnienie chorego, aby zapobiedz szerzeniu się choroby i tym sposobem źródło zarazy zniweczyć.

Izolatory — są to przyrządy rozmaitego kształtu, zrobione z ciał, będących bardzo złymi przewodnikami elektryczności, których używamy w celu odosobnienia (izolacji) elektryczności zebranej na przewodniku lub płynącej po nim (np. po drucie). Do takich ciał należą: szkło, kauczuk, żywica, siarka, jedwab, wełna i t. p. Bez izolatorów nie moglibyśmy ani zebrać elektryczności, ani jej przeprowadzić, ponieważ natychmiast uszłaby do ziemi. Drut izolowany jest to drut okręcony jedwabiem, powleczony gutaperką, polakierowany. Izolatory spotykamy w maszynie elektrycznej, w kondensatorze i t. p., jako podstawki; w ekscytatorze—jako rączkę; białe fajansowe dzwonki, na których zawieszają druty telegraficzne i telefoniczne, są również izolatorami.

Izop, czyli *hyzop*—rodzaj roślin z rodziny *wargowych*. Rośnie na południu Europy i na Podolu. Ma woń aromatyczną i smak gorzkawy, trochę parzący. Wyciąg z kwiatów używa się przeciwko katarom płucnym.

Izotermy, *linje izotermiczne*, linje na kartach geograficznych, łączące

miejsca jednej półkuli północnej lub południowej, mające jednakową temperaturę roczną.

Izotery, linje na mapie, łączące punkty ziemi o jednakowej średniej temperaturze letniej.

Izrael (hebr.—*bojownik Boży*), tak nazwany został patrjarcha Jakób, następnie przeszedł ten przydomek na jego potomków, a później na cały naród hebrajski.

Izyda, jedno z głównych bóstw starożytnych Egipcjan, bogini płodności przyrody. Zwierzęciem jej poświęconem była krowa. Cześć Izydy rozszerzyła się później po Grecji i Italji.

Izydor Oracz św. pochodził z ubogiej rodziny w Madrycie; żył przy końcu XI i na początku XII wieku. Pracował bardzo gorliwie jako rolnik i odznaczył się niezwykłem zamiłowaniem do modlitwy. Jest patronem rolników.

J.

J—w języku polskim spółgłoska podniebienna albo średniojęzykowa. Litera *j* weszła w użycie dopiero w wieku XIX, przedtem zaś zamiast niej używano w piśmie polskiem liter *i* albo *y*, np. woysko, iest i t. p.—Znak *J* w chemji jest symbolem jednego atomu jodu (ob.).

Jabłecznik, albo *cydr*, napój orzeźwiający, podobny do wina, otrzymywany przez fermentację soku jabłkowego, podobnie jak wino z soku winogronowego.

Jabłko królewskie, kula złocista z krzyżem na wierzchu, starodawne godło władzy królewskiej i cesarskiej. W skarbcu królów polskich znajdowało się w XVIII wieku pięć jabłek: 3 szczerozłote a 2 srebrne pozłacane.

Jabłkowy kwas, kwas organiczny, złożony z węgla, tlenu i wodoru, powstający w różnych owocach. Oczyszczony tworzy bezbarwne kryształki kwaśne, łatwo rozpuszczalne w wodzie.

Jabłonków, *Jabłunków*, miasto na Śląsku austrjackim, w okręgu Cieszyńskim, malowniczo w Beskidach położone. W pobliżu słynna przełęcz *Jabłonkowska*, prowadząca do Węgier; przechodzi przez nią droga bita, oraz kolej żelazna, przeprowadzona przez tunel 606 metrów długi.

Jabłonna, wieś w gub. i pow. Warszawskim na prawym brzegu Wisły, niegdyś własność biskupów płockich, Karola Wazy, księcia Józefa Poniatowskiego. Stacja drogi żel. Nadwiślańskiej.

Jabłonne góry *(Jabłonnyj chrebiet)*, pasmo gór w Syberji Wschodniej, stanowiące dalszy ciąg gór Sajańskich; łączy się na północo-wschód z górami Stanowemi i kończy na południo-wschodzie stepem Gobi czyli Szamo.

Jabłonowska *Anna* z Sapiehów, wojewodzina bracławska (ur. r. 1727, um. r. 1802), była panią wielkiego serca i rozumu. Zajmowała się sama zarządem dóbr swoich, napisała i ogłosiła drukiem w r. 1785 w Siemiatyczach na Podlasiu we własnej drukarni: „Ustawy powszechne dla dóbr moich rządzców", w których, prócz przepisów dla urzędników dworskich, pomieściła naukę o uprawie różnych zbóż, o przysposobieniu lekarstw i napojów, o lasach, a w końcu o porządku po wsiach. Myśl o dobru ludu przyświecała w całem dziele autorce, będącej wzorową gospodynią i opiekunką włościan.

Jabłonowski. Rodzina Jabłonowskich, używająca od połowy XVIII wieku tytułu książęcego, wydała kilku zasłużonych mężów. Najznakomitszym z nich był *Stanisław Jan*, ur. r. 1634, um. r. 1702, hetman wielki koronny za czasów króla Jana III, któremu towarzyszył we wszystkich wyprawach: pod Chocim, Lwów, Żurawno i Wiedeń. W dobrej szkole uczył się rzemiosła wojskowego. Za młodu służył pod Czarnieckim, czynny był przy obronie Krakowa przeciw Szwedom, chodził z tym wielkim wodzem na Rakoczego i do Danji. Potem służył pod Sobieskim, do którego wyniesienia na tron się przyczynił. W r. 1685 obronił się na Bukowinie potrójnej przewadze Tatarów; w r. 1694 rozgromił ich pod Hodowem, w rok później ocalił miasto Lwów od zniszczenia, stoczywszy z Tatarami rozpaczliwy bój na „Murowanych mostach" i wśród domów Krakowskiego przedmieścia. Na pamiątkę tej obrony stoi pomnik hetmana na „Wałach hetmańskich" we Lwowie.—2) *Jan* (um. r. 1731), syn Stanisława, napisał wiele dzieł („Skrupuł bez skrupułu", „Rozmowy umarłych Polaków"), w których wskazywał wady współczesnych i wzywał do poprawy. — 3) *Józef Aleksander* (um. r. 1777), wojewoda nowogrodzki, przebywał najczęściej za granicami kraju, założył w Lipsku naukowe towarzystwo, zwane „Societas Jablonoviana", do dziś istniejące, pisał wiele naukowych książek, za które Akademja francuska mianowała go swoim członkiem.—4) *Władysław* służył w legjonach polskich, które poprowadzić musiał na wyspę San Domingo, gdzie umarł w r. 1802.—Z rodu książąt Jabłonowskich było jeszcze kilku wybitnych ludzi w XIX wieku.

Jabłonowski *Aleksander Walerjan*—jeden z najbardziej zasłużonych historyków polskich, urodził się 19 kwietnia 1829 r. we wsi Gozlinie na Mazowszu, kształcił się w gimnazjum w Białymstoku, a następnie na wydziale filologiczno-historycznym w uniwersytetach w Kijowie i Dorpacie. Po kilkuletniej pracy pedagogicznej, przedsięwziął J. podróż naukową do Berlina, Londynu, Paryża, Wiednia wreszcie na Bałkany, które dwukrotnie szczegółowo zwiedzał i badał. W r. 1867 zesłany został administracyjnie do gub. Penzeńskiej. Niebawem, w r. 1870 wyrusza J. na Wschód i zwiedza Azję Mniejszą, Egipt, Turcję. W tymże roku powraca do Warszawy, gdzie zamieszkał na stałe. W r. 1875 rozpoczyna J. wraz ze ś. p. prof. Adolfem Pawińskim cenne wydawnictwo „Źródeł dziejowych", które po śmierci Pawińskiego (r. 1896) prowadzi już sam do ostatnich czasów. W wydawnictwie tem ukazał się szereg poważnych prac naukowych A. Jabłonowskiego, mianowicie: „Krzysztof Grzymułtowski, wojewoda poznański", „Starostwa ukrainne w pierwszej połowie XVII wieku", „Ziemia Wołyńska w połowie XVI wieku", „Sprawy wołoskie za Jagiellonów", „Wołyń i Podole", „Ukraina", „Ziemie ruskie — Ruś czerwona". Obok mnóstwa rozpraw w wydawnictwach perjodycznych, w „Słowniku geograficznym", w „Wielkiej Encyklopedji ilustrowanej", przedsięwziął J. olbrzymią pracę wydania naukowego „Atlasu historycznego" wschodnich dzielnic dawnego państwa Polskiego. W r. 1900, na cześć jubileuszu 500-lecia uniwersytetu krakowskiego wydał J. znakomite i pomnikowe dzieło p. t. „Akademja kijowsko-mohylańska—zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi". W r. 1910 ukazał się tom pierwszy zbiorowego wydania pism czcigodnego uczonego. A. Jabłonowski jest członkiem czynnym Akademji Umiejętności w Krakowie i kilku towarzystw naukowych.

Jabłonowski *Władysław*—urodził się w r. 1867 w Żabokrzyczu na Podolu; po ukończeniu gimnazjum w Białej Cerkwi kształcił się w uniwersytetach w Genewie (gdzie uzyskał stopień licencjata nauk społecznych), w Paryżu i w Lipsku. W r. 1893 zamieszkał w Warszawie i poświęcił się pracy naukowej i literackiej; był członkiem redakcji *Głosu,* nadto zamieszczał w *Ateneum* studja z zakresu literatury polskiej i zagranicznej. W kwietniu r. 1894, za udział w ówczesnej manifestacji, Wł. Jabłonowski został aresztowany i skazany na zesłanie do gub. Orenburskiej. Po powrocie z wygnania pracuje w dalszym ciągu na polu nauki i literatury. Z pod pióra jego wychodzą: studja o Słowackim p. t. „Dusza poety", zbiór rozpraw naukowo-literackich p. t. „Chwila obecna—dążności i usposobienia" (w r. 1901), studja o pisarzach zagranicznych p. t. „Wśród obcych" (r. 1906), „Rozprawy i wrażenia literackie" (r. 1908); ostatnia jego książka p. t. „Dookoła Sfinksa" (r. 1910) zawiera gruntowne oryginalne i niezmiernie pouczające studja o umysłowości rosyjskiej. Szereg rozpraw pióra Wł. Jabłonowskiego ukazywał się w *Bibljotece Warszawskiej,* w *Gazecie Polskiej,* w *Gazecie Warszawskiej,* w *Myśli Polskiej,* w *Przeglądzie Narodowym* i in. Wł. Jabłonowski od najmłodszych lat należy do grona ludzi, którzy stworzyli kierunek myśli, będący podstawą ruchu demokratyczno-narodowego. Obóz ten właśnie powołał go do pracy parlamentarnej: d. 21 maja 1909 r. Wł. Jabłonowski wybrany został z m. Warszawy na posła do Izby Państwowej i mandat ten piastuje obecnie.

Jabłoń, drzewo z rodziny *różowatych*, odznacza się liśćmi krótko ogonkowymi, kosmatymi od spodu o brzegach piłkowanych, kwiatami różowawymi i szyjkami słupka zrosłemi do połowy. Rośnie u nas dziko po lasach jako drzewo, mające do 5 metrów wysokości, o koronie niskiej i szerokiej; wydaje owoce: jabłka drobne i kuliste, przypłaszczone, cierpkie i kwaśne. Dzika jabłoń skutkiem hodowli wydała rozliczne odmiany szlachetne, których obecnie liczą do 1500. Odmiany uszlachetnione otrzymuje się szczepiąc zrazy szlachetne na pieńkach dziczek. Drewno jabłoni nie jest tak twarde, jak gruszkowe, nadaje się jednak do wyrobów tokarskich.

Jacek św., ze znakomitej rodziny Odrowążów, urodził się w roku 1183, ukończył wyższe nauki w Pradze i w Bolonji, gdzie otrzymał stopień doktora obojga praw. Po powrocie do kraju został kanonikiem katedry krakowskiej. Później wstąpił do klasztoru Dominikanów.

Jachowicz *Stanisław*, ur. 1796 r., zm. 1857 r., pedagog i filantrop, pochodził z Dzikowa w Galicji. W Stanisławowie kończył gimnazjum niemieckie, we Lwowie wydział filozoficzny niemieckiego wówczas uniwersytetu. W r. 1818 przybył do Warszawy i, zająwszy skromny urzędzik, oddał się poza tem pracy nauczycielskiej, najczęściej bezpłatnej. Jak świadczą współcześni, posiadał „cudowny dar wykładu", a nadto zapał i umiłowanie namiętne swego zawodu. Największą dlań rozkoszą było rozbudzanie pojęć, rozwijanie młodych umysłów. Zaczął pisać dla dzieci. Pierwszy zbiorek jego wierszyków pedagogicznych wyszedł w r. 1824 p. t. „Bajki i powieści". W r. 1830 zaczął wydawać „Dziennik dla dzieci". W tymże roku ogłosił „Rozmowy Mamy z Józią", zawierające pogadanki z różnych dziedzin. Są to trzy najważniejsze prace Jachowicza—jedne z najlepszych w tym rodzaju w całej literaturze europejskiej. Jako filantrop działał szczególniej od r. 1832, kiedy został członkiem Towarzystwa Dobroczynności w Warszawie. Jego ofiarność, bezgraniczne współczucie dla wszelkiej nędzy i niedoli przypominają rysy z życia niektórych

świętych. Kochany i szanowany powszechnie zmarł w Warszawie.

Jacht, statek spacerowy o jednym maszcie i jednym pokładzie z trzema żaglami, odznacza się szybką jazdą.

Jackowski *Maksymiljan,* ur. 1816 r., um. 1905 r., ekonomista i wielce zasłużony działacz społeczny w Poznańskiem; przez lat przeszło 30 był patronem kółek rolniczych włościańskich i niezmordowanym pracownikiem na niwie narodowej, społecznej i ekonomicznej wśród włościan zaboru pruskiego.

Jacquard (czytaj Żakar) *Józef,* ur. r. 1752, um. 1834 r. Francuz, pracował najpierw jako uczeń u introligatora, potem w lejarni czcionek. Obdarzony niepospolitemi zdolnościami, wynalazł ulepszony (mechanicznie poruszany) warsztat tkacki, czem wyświadczył ludzkości wielkie dobrodziejstwo.

Fig. 45 Jadwiga.

Jadwiga św., żona Henryka Brodatego, księcia śląskiego, a matka Bolesława, księcia lignickiego, Konrada, księcia głogowskiego, Henryka II Pobożnego i trzech córek. Około r. 1203 założyła klasztor Cystersek w Trzebnicy, wpływała bardzo zbawiennie na swego męża, godziła wojujących ze sobą książąt.

Jadwiga *królowa polska,* najmłodsza z córek Ludwika Andegaweńskiego, króla Węgier i Polski, ur. w r. 1372, w 1374 poślubiona, przyjętym w owe czasy, t. zw. ślubem na przyszłość, Wilhelmowi, ks. austrjackiemu, wychowywała się w Wiedniu pod kierunkiem matki Wilhelma, ks. medjolańskiej. Następstwo tronu polskiego zapewnione zostało jej lub jej siostrze Marji aktem koszyckim 1374 r. Po śmierci Ludwika niechęć panów polskich do małżonka Marji Zygmunta Brandenburskiego czyniła bardziej pożądaną kandydaturę Jadwigi. Po okresie szarpiących Polskę niepokojów i walk wewnętrznych, przybyła Jadwiga do Krakowa w październiku 1384 r. i ukoronowana została koroną Piastów. Prawdopodobnie na skutek istniejącego już dawniej porozumienia, w parę miesięcy potem przybyło do Krakowa poselstwo ks. litewskiego Jagiełły z prośbą o rękę Jadwigi i zarazem obietnicą nawrócenia Litwy na wiarę chrześcijańską i połączenia ziem litewskich z Polską. Mimo usilnych zabiegów Wilhelma, wbrew osobistym swoim uczuciom i pragnieniom Jadwiga

po pewnym czasie zgodziła się zawrzeć małżeństwo z Jagiełłą przez wzgląd na interes Polski i na tryumf wiary świętej. Zaślubiona Jagielle w r. 1386, w roku następnym odbywa wraz z małżonkiem podróż apostolską na Litwę i tegoż samego roku sama na czele zbrojnych zastępów odzyskuje Ruś Czerwoną, nieprawnie za Ludwika przez Węgrów zajętą. Krótkie jej wspólne z Jagiełłą panowanie wypełnione jest dziełami wielkiego cywilizacyjnego znaczenia: założeniem Kolegjum dla młodzieży litewskiej przy wszechnicy w Pradze, osadzeniem w Krakowie Benedyktynów słowiańskich dla obsługi duchownej ziem ruskich, zabiegami około wskrzeszenia podupadłej akademji Kazimierzowej. Na politykę wpływała w kierunku pokojowym. Uwielbiana przez męża i naród, któremu poświęciła szczęście, zmarła przedwczesną śmiercią 1399 r. W testamencie prosiła Jagiełłę o poślubienie wnuczki Kazimierza Wielkiego, Anny Cylejskiej, dla powiązania ścisłym węzłem nowej dynastji z poprzednią; klejnoty swoje przeznaczyła na wznowienie akademji krakowskiej.

Jadźwingowie, zwani także *Jaćwieżą*, lud pokrewny dawnym Prusakom i Litwinom, już dawno wygasły. Zamieszkiwali obszary dzisiejszego Podlasia i napadali często w wieku X (do XII) na Mazowsze, aż podbici przez Polskę, zmieszali się z naszym narodem i zniknęli zupełnie z widowni.

Jafet, trzeci syn Noego. Jego potomkowie *(Jafetyci)* podług podania rozmnożyli się głównie w północnej Azji i Europie, i dlatego Jafet uważany jest za protoplastę Armeńczyków, Medów, Greków, Traków i t. d., a podług podań arabskich—i Turków.

Jaffa — starożytne miasto w Syrji i port na wybrzeżach morza Śródziemnego, odległe o 9 mil od Jerozolimy. Zostaje pod panowaniem Turków.

Jagiellonowie— ród królewski, panujący w Polsce od r. 1386 do 1572 r. Akty w Krewem (1385) i w Wołkowysku (1386) położyły fundament pod panowanie Jagiellonów w Polsce. Postanowiono tam małżeństwo królowej polskiej Jadwigi z Jagiełłą w. ks. litewskim, chrzest Litwy i unję polsko-litewską. Pod panowaniem Jagiellonów osiągnęła Polska najwyższy stopień potęgi zewnętrznej i wewnętrznego rozwoju, a gdy najstarszy z synów Kazimierza Jagiellończyka, Władysław, powołany został na tron czeski i węgierski, władała panująca w Polsce rodzina królewska obszarem około 22 tysięcy mil kw. Najwybitniejszymi przedstawicielami *idei jagiellońskiej* byli pierwszy i ostatni z Jagiellonów. Oni to dążyli najusilniej do zlania narodów i państw litewskiego i polskiego w jedną zgodną i spójną całość na podstawie równości i braterstwa „jako równych do równych, wolnych do wolnych ludzi", aby było „jedno nierozdzielne i nieróżne ciało, a także nieróżna, ale jedna spólna Rzeczpospolita, która się ze dwu państw i narodów w jeden lud zniosła i spoiła". Z ich myśli i czynów wytworzyło się to, co nazywamy dziś *ideą jagiellońską*. W pojęciu tem mieści się obok wspomnianej wyżej równości obu narodów i silna dążność niesienia kultury zachodnio-europejskiej na dalekie obszary wschodnie, a wraz z nią idei swobód republikańskich, przez wyższe warstwy narodu polskiego tak wcześnie osiągniętych. Dynastja jagiellońska nie wydała żadnego wielkiego wojownika (Władysław Warneńczyk i Ludwik czesko-węgierski zginęli młodo w bojach z Turkami); polityka Jagiellonów przeważnie pokojowa mieściła w sobie poważne błędy, brzemienne w nieobliczalne następstwa. Do błędów takich zaliczyć trzeba obojętne zachowanie się Kazimierza Jagiellończyka wobec zagarnięcia Nowogrodu przez w. ks. moskiewskiego, uległość Zygmunta I wymaganiom Habsburgów i oddanie Prus Wschodnich w lenno Albrechtowi Brandenburskiemu. Mimo tych pomyłek naród polski ze czcią i wdzięcznością wspomina ten swój ród królewski, nie skalany żadnym zbrodniczym czynem, oddany gorąco sprawom ojczyzny.

Jagielnica, miasteczko w Galicji nad rzeczką Czerkaską, w pow. Czortkowskim.

Jagiełło Władysław, ob. *Władysław II Jagiełło.*

Jaglica *(trachoma)*, choroba oczu, polegająca na zapaleniu ziarnistem łącznicy spojówki, objawia się rozwojem wystających otworów okrągłych, szaro czerwonawych, zwłaszcza w okolicy fałdy przejściowej, które są zbiorem ciałek limfatycznych. Jaglica należy do najgroźniejszych chorób ocznych, a to z powodu długotrwałego przebiegu, zmian następnych, jakie powoduje w rogówce, i zaraźliwości; leczenie jej jest bardzo trudne. Zmiany, sprowadzane w rogówce, polegają na tworzeniu się łuszczki, która stopniowo zajmuje coraz większy obszar i osłabia wzrok, a niekiedy prowadzi do zupełnej ślepoty. Napastuje zwłaszcza ludność ubogą, żyjącą w złych warunkach hygjenicznych.

Jagły, ob. *Proso.*

Jagoda — owoc mięsisty, soczysty, zawierający w sobie drobne nasiona, jak w porzeczce, agreście, winorośli, berberysie, borówce. Jeżeli owoc utworzony jest z licznych, mięsisto-soczystych, jedno nasionowych jagódek, osadzonych na wspólnym osadniku, zowie się *wielojagodą*, jak np. malina lub poziomka.

Jagody czarne, ob. *Borówka.*

Jagody czerwone, ob. *Poziomka.*

Jaguar — zwierzę ssące, drapieżne, z rodziny kotów, podobne z postaci do tygrysa, ale nieco mniejsze; pokryty jest miękką, połyskującą sierścią, barwy czerwonożółtej z czarnemi centkami, ułożonemi pierścieniowato. Zamieszkuje lasy Ameryki Południowej. Jest najniebezpieczniejszym z miejscowych drapieżców: napada na konie, bydło, jelenie, napastuje również człowieka.

Fig. 46. Jaguar.

Skóra jego jest mało ceniona; mięso jadalne, ale niezbyt smaczne.

Jajko czyli *jaje*—pojedyńcza komórka, wytwarzająca się w ciele samic, a mająca tę własność, że jest w stanie wytworzyć nowy organizm. Z jajek powstają wszystkie zwierzęta, z wyjątkiem niektórych niższych. Jajko składa się z protoplazmy, zawierającej kuliste jądro *(pęcherzyk zarodkowy)* z jąderkiem *(plamką zarodkową)*; zazwyczaj naokoło tych części mieści się jeszcze *błona żółtkowa*, zawierająca zapas pokarmu odżywczego dla rozwijającego się zarodka. Jajka mają kształt i wymiary bardzo rozmaite. Jajka zwierząt żyworodnych są wogóle małe (u ssących np. średnica ich wynosi około $^1/_2$ milim.). U zwierząt jajorodnych ilość żółtka odżywczego jest większa, a z niem i samo jajko które może dochodzić znacznych rozmiarów, jak np. u ptaków. Główną częścią ich jajka jest biała plamka na t. zw. żółtku, w niej bowiem znajduje się pęcherzyk zarodkowy; to co nazywamy białkiem i żółtkiem, stanowi materjał odżywczy; z zewnątrz otacza jajko skorupa; między nią i błonką białka na jednym końcu jajka znajduje się przestrzeń, napełniona powietrzem. Białko i żółtko jajka zawierają substancje białkowe, tłuszcz i sole mineralne; z tego powodu jajka mają licz-

ne zastosowania. Dostarczają one zdrowego i posilnego pokarmu. Tu na pierwszem miejscu należy postawić jaja ptasie, a zwłaszcza kurze. Oprócz jaj ptasich używamy jeszcze na pokarm ikry, czyli jaj rybich, t. zw. kawioru, stanowiącego ważny przedmiot handlu.

Jajniki są to organa czyli narządy, w których powstają jajka; znajdują się w jamie brzusznej u samic zwierząt i u kobiety. Po wycięciu jajnika samice stają się niepłodnemi. Choroby, sprawiające spustoszenia lub znaczne zmiany w budowie jajników, powodują także niepłodność.

Jak czyli *wół tybetański,* należy do zwierząt przeżuwających, rodziny pustorogich. Jest to zwierzę wielkie, ociężałe. Długość 425 cm., wysokość 190 cm. Długie, cienkie włosy zwieszają się prawie do ziemi. Barwa brunatno-czarna. Żyje w stanie dzikim i swojskim w Tybecie. Używany bywa jako zwierzę wierzchowe, dostarcza mięsa i mleka; skóra i włosy nadają się do rozmaitych użytków.

Jakobini—tak nazywali się we Francji członkowie stronnictwa (klubu) politycznego, założonego w 1789 r., którzy wywierali decydujący wpływ na bieg wielkiej rewolucji francuskiej z r. 1789. Stronnictwo to otrzymało nazwę od klasztoru św. Jakóba w Paryżu, który obrało za siedzibę swego klubu. Należeli doń najskrajniejsi i najgwałtowniejsi rewolucjoniści, jak np. Robespierre, Marat, Danton, St. Just i inni. Klub Jakobinów z Robespierre'm na czele w r. 1792—3 dosięgnął szczytu znaczenia i zagarnął w swoje ręce kierownictwo sprawami publicznemi we Francji. Rządy Jakobinów zaznaczyły się krwawym terorem i energiczną obroną przed zewnętrznym nieprzyjacielem. Z upadkiem Robespierre'a 1794 r. upadło i jego krwawe stronnictwo.

Jakób, syn Izaaka, wnuk Abrahama, trzeci i ostatni patrjarcha; protoplasta narodu hebrajskiego.

Jakób św. Dwuch apostołów Chrystusa Pana nosiło to imię: 1) *Jakób Starszy* czyli *Większy,* syn Zebedeusza a brat św. Jana Ewangelisty, był jednym z pierwszych uczniów Pana Jezusa, przemieszkiwał najczęściej w Jerozolimie, gdzie skazany został na śmierć przez Heroda Agryppę r. 42 po nar. Chryst. 2) *Jakób Młodszy* czyli *Mniejszy,* syn Alfeusza, był pierwszym biskupem w Jerozolimie; został ukamienowany za naukę Chrystusową; napisał on list, zwany powszechnym, wystosowany do nawróconych żydów.

Jakób I i II, królowie angielscy w XVII wieku. Jakób I, syn Marji Stuart, panował po Elżbiecie od roku 1603; Jakób II, syn Karola I, a wnuk Jakóba I, stracił w r. 1688 koronę na rzecz Wilhelma Orańskiego. Obaj zostawili złą pamięć w historji swego narodu. Imię „Jakób" nosiło też pięciu królów Szkocji.

Jakuci, naród pochodzenia tatarskiego, mieszkający w Syberji nad rzeką Leną; dzielą się na 195 pokoleń, liczących około 200.000 głów. Żyją rozproszeni, po jednej albo po dwie jurty, w miejscach zdatnych do hodowli bydła, które stanowi główne ich utrzymanie; trudnią się przytem myśliwstwem i rybołówstwem, handlem futrami i t. p. Urzędownie należą do kościoła prawosławnego, w rzeczywistości jednak są dotąd poganami.

Jakuck, miasto główne prowincji Jakuckiej, na lewym brzegu odnogi Leny. Jest głównym punktem handlu futrami.

Jalapa czyli *wilec przeczyszczający* — roślina pochodząca z Meksyku. Z bulw jej otrzymuje się *żywica,* która jest bardzo silnym środkiem przeczyszczającym. Bulwy sproszkowane posiadają tę samą własność.

Jałmużnik, pierwotnie zwano tak zakonnika, który miał powierzony sobie zarząd funduszami powstającymi z jałmużny, później na dworach królewskich

dostojnika duchownego, zawiadującego funduszami wsparć; obecnie we Francji zowią się jałmużnikami kapelani wojskowi.

Jałowiec—roślina *iglasta,* należąca do rodziny *cyprysowatych. Jałowiec pospolity,* bardzo u nas rozpowszechniony, jest krzewem *dwupiennym* o mięsistych, drobnych szyszkach, zwanych pospolicie jagodą. Używają ich do nadania woni nalewkom, same zaś gałązki jałowca—do kadzenia i wędzenia. Wędliny litewskie szczególny swój smak zawdzięczają dymowi jałowca. Z drewna *jałowca wirginijskiego,* rosnącego w Ameryce Północnej, robią oprawy do ołówków; inne gatunki dają wonne żywice. Jagody jałowca jedzą chętnie niektóre ptaki; u nas robią z nich niekiedy piwo jałowcowe.

Jałta, miasto powiatowe i portowe w gubernji Tauryckiej, leży w prześlicznem położeniu na połud. brzegu Krymu. Ulubione miejsce letniego pobytu. W pobliżu pałac cesarski Liwadja.

Jama ustna—u człowieka jest objęta szczękami górną i dolną, podniebieniem, policzkami; jest początkiem przewodu pokarmowego i dróg oddechowych. Od przodu otwarta i opatrzona zwierającemi się wargami; od tyłu kończy się gardłem i łączy z gardzielą oraz jamą nosową, lecz może być od nich oddzielona przy pomocy miękkiego podniebienia i języczka. Jama ustna jest narządem do przyjmowania pokarmów; mieszczą się w niej organy żucia (zęby), smaku (język), część narządów mowy oraz gruczoły trawienne (ślinowe); służy także do oddychania, a szczególnie do wydychania.

Jamajka, jedna z wielkich Antyllów, czyli wysp zachodnio-indyjskich, obejmuje 10.859 klm. kw. powierzchni; należy do Anglji. Głównymi artykułami wywozu są: cukier, arak, kawa, imbir, ryż i t. d. Na czele rządu stoi gubernator angielski. Największym portem i najważniejszym punktem handlowym wyspy oraz stolicą jej jest miasto Kingston.

Jamb—dwuzgłoskowa stopa (miara) wiersza, składająca się z pierwszej krótkiej i drugiej długiej zgłoski. Wiersz ułożony jambami nazywa się *jambicznym.*

Jamnik, *taks*, ob. *Pies.*

Jamochłonne—nazwa jednego z typów państwa zwierzęcego. Zaliczone tu zwierzęta posiadają budowę promienistą, t. j. wszystkie ich narządy ułożone są prawidłowo naokoło punktu środkowego. Ważną ich cechą jest brak osobnego przyrządu do trawienia; w ciele ich znajduje się jedna tylko wspólna jama, służąca jednocześnie do trawienia pokarmów oraz krążenia soków odżywczych. Postać mają rozmaitą; prawie wszystkie mieszkają w morzach; niektóre tworzą kolonje, dużo jest osiadłych. Należą tutaj: *żebropławy, stułbiochełbie, korale, gąbki.*

Jampol, miasto powiatowe w gubernji Podolskiej, na lewym brzegu Dniestru, przy ujściu do niego Rusawy, ma 7.000 mieszkańców.

Jan św.: *Jan Chrzciciel,* syn kapłana Zacharjasza i Elżbiety, krewnej N. Marji Panny, przyszedł na świat na 6 miesięcy przed Chrystusem P. W 30 roku życia wystąpił na pustyni Judzkiej i nad Jordanem jako prorok, zachęcający lud do poprawy i zwiastujący przyjście Mesjasza; przyjmujących jego naukę i żałujących za grzechy chrzcił wodą w rzece Jordanie i dlatego zwany jest *Chrzcicielem.* Na żądanie Salome, pasierbicy Heroda Antypasa, ścięty został z rozkazu tego ostatniego. — *Jan Ewangelista* i Apostoł, syn Zebedeusza, rybak, najulubieńszy uczeń Chrystusa Pana. Za cesarza Domicjana wysłany został na wyspę Patmos, gdzie napisał Objawienie (Apokalipsę); uwolniony, osiadł w Efezie i tu spisał swą Ewangelję oraz trzy listy apostolskie; umarł w podeszłym wieku. — *Jan Złotousty* czyli

Chryzostom, znakomity mówca, ojciec Kościoła; żył w IV wieku po Chrystusie, był patrjarchą konstantynopolskim; pozostało po nim 67 kazań, kilkaset Homilji i wiele innych pism. — *Jan Kanty*, ur. 1397 r. w m. Kętach, um. 1473 r.; nauki pobierał w akademji krakowskiej, poczem został kapłanem i profesorem teologji w tejże akademji; słynął jako doskonały mówca, życie prowadził niezmiernie surowe, pracowite i bogobojne; wywierał znakomity wpływ na powierzoną mu młodzież akademicką. Pochowany w Krakowie w kościele św. Anny; w poczet świętych zaliczony 1767 r.— *Jan Nepomucen*, właściwie *Jan z Pomuka*, Czech, żył w Pradze w wieku XIV; studja teologiczne odbył w uniwersytecie praskim. był powiernikiem arcybiskupa Jana i głównym wikarjuszem arcybiskupstwa; w sporze z królem Wacławem IV poniósł śmierć męczeńską przez utopienie w Weltawie w r. 1393. — *Jan Kapistran*, rodem Włoch, żył od r. 1386 do 1456 r.; wstąpił do zakonu Franciszkanów i wsławił się jako kaznodzieja we Włoszech, Niemczech, Węgrzech, Czechach i Polsce (w Krakowie przebywał 9 miesięcy); kazania swe miewał po łacinie, a tłómacze ogłaszali je w języku krajowym; przyczynił się do zreformowania reguły zakonu Bernardynów; pozostawił po sobie dużo pism; brał udział w wojnie krzyżowej przeciwko Turkom 1456 r.— *Jan z Dukli* (błogosławiony), ur. 1414 r. w m. Dukli, tam też um. 1484 r.; nauki kończył w akademji krakowskiej, poczem udał się w pustynne wówczas Karpaty, gdzie spędził 3 lata na postach i modlitwie; następnie został Franciszkaninem, a gdy przybyli do Polski Bernardyni – przeniósł się do ich klasztoru. W poczet błogosławionych zaliczony 1737 r.

Jan — imię 23 papieży, z których sławniejsi: *Jan I św.*, rządził Kościołem od r. 523 do 526; przez Teodoryka, króla Ostrogotów, wtrącony został do więzienia i tam umarł. — *Jan VIII* (od r. 872 do 882) rozszerzył władzę papieską, wyklął patrjarchę Focjusza (ob.), był więziony przez Karlomana; listy jego mają duże znaczenie historyczne.— *Jan XXII* (od r. 1316 do 1334), utwierdził stolicę papieską w Awinjonie, toczył; walkę z Ludwikiem Bawarskim o prawa papieskie; napisał kilka dzieł.

Jan — imię kilku królów czeskich, z których *Jan Luksemburczyk*, zwany *Ślepym* (ur. r. 1296, um. 1346 r.), rościł sobie prawo do korony polskiej po Wacławie II i wskutek tego prowadził z Polską wojny; pokojem Welehradzkim, zawartym w r. 1335, uzyskał od Kazimierza Wielkiego Śląsk. Jan Luksemburski należał do tak zwanych błędnych rycerzy i walczył wszędzie, gdzie tylko mu się nadarzała sposobność, aż poległ w bitwie pod Crécy (czyt. Kresi). Był on synem cesarza Henryka VII, a ojcem Karola IV.

Jan bez ziemi—z domu Plantagenetów król angielski, ur. 1167 r., um. 1216 r. człowiek nikczemny i okrutny; korzystając z nieobecności brata swego Ryszarda Lwie Serce, znajdującego się wówczas w niewoli austrjackiej, zagarnął jego dziedzictwo i ogłosił się królem, niebawem jednak zmuszony był oddać bratu ziemię i koronę. Po śmierci Ryszarda (1199 r.) został królem Anglji; panowanie jego było niemal jednem pasmem okrucieństw; prowadził wojny z Francją i swymi wasalami francuskimi; wojny zakończyły się odpadnięciem wasalów tych od Anglji; pod koniec życia (1215 r.) zmuszony był podpisać „Wielką kartę swobód" (Magna Charta libertatis).

Jan Olbracht—król polski, trzeci syn Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety austryjackiej—ur. r. 1459, obrany na króla 1492 r., zm. 1501 r. Otrzymał staranne wykształcenie pod kierunkiem Długosza i Kallimacha; najmłodszy z braci, rycerskiego usposobienia, rokował najświetniejsze nadzieje. Najważniejszym faktem jego panowania jest ułożony na sejmie w Piotrkowie 1496 r. i potwierdzony przez króla statut piotrkowski. Postanowiono tam, że odtąd nie wolno mieszczanom kupować dóbr ziemskich; wzbroniony im jest dostęp do wyższych godności duchownych; szlachta ma prawo sprowadzać z zagranicy towary wszelkie bez cła; chłopi wyjęci są z pod sądownictwa ogólnego, a poddani sądom swoich dziedziców; szlachcic ma prawo poszukiwać zbiegłego kmiecia i sprowadzić go napowrót do swojej wioski; z synów chłopskich jeden tylko

Fig. 47. Jan I Olbracht.

opuścić może rolę dla nauki lub rzemiosła. Statut piotrkowski ugruntował przewagę szlachty nad innymi stanami. Drugim ważnym wypadkiem tego panowania jest niepomyślna wyprawa na Turcję, zakończona pogromem rycerstwa polskiego, dokonanym przez zdradliwych sprzymierzeńców Wołochów (r. 1494). Za panowania Jana Olbrachta zostawała Litwa z Polską w stosunku bardzo luźnym, obrawszy sobie na wielkiego księcia młodszego z królewiczów —Aleksandra.

Jan Kazimierz Waza, król polski i w. ks. litewski, syn Zygmunta III i Konstancji austrjackiej, ur. r. 1609, um. r. 1672, panował od r. 1648—68. Zmienny, wrażliwy, młodość miał pełną niezwykłych wydarzeń, żywot królewski niespokojny i zmącony klęskami. Za życia ojca brał chlubny udział w wojnach szwedzkiej i moskiewskiej, potem wstąpiwszy do służby cesarza Ferdynanda, walczył przeciw Francuzom. Przez dwa lata więzień francuski, potem w Rzymie nowicjusz zakonu jezuitów; zwolniony od ślubów zakonnych przez papieża i obdarzony purpurą kardynalską, wraca do Polski jako człowiek cywilny i po śmierci Władysława IV usilnie ubiega się o tron. Objąwszy panowanie w chwili zawieruchy kozackiej, usiłował z początku zażegnać waśń w sposób pokojowy. Gdy okazało się to niemożliwem, w ostatecznej rozprawie pod Beresteczkiem (1651 r.) pokonał nieprzyjaciela. W r. 1654 oddali się kozacy pod opiekę Moskwy, co wywołało wojnę moskiewską, a jednocześnie nastąpił pamiętny najazd szwedzki (1655 r.). Król uszedł na Śląsk, skąd, po sławnej obronie Jasnej Góry, wydał uniwersał, wzywający do obrony ojczyzny nietylko szlachtę, ale i ludzi „wszystkich kondycji i stanu". Po zawiązaniu się konfederacji tyszowieckiej powrócił do kraju, zawarł rozejm z Moskwą, przymierze z Austrją i Danją. Bohaterski opór narodu, powodzenia dyplomatyczne króla przyprawiały Szwedów o coraz większe niepowodzenia. Sprzymierzeniec ich Rakoczy, ks. siedmiogrodzki, pokonany musiał uchodzić; elektor Brandenburski opuścił Karola Gustawa, uzyskawszy zwolnienie od hołdu; w końcu i Szwedzi musieli ustąpić z Polski. Pokój w Oliwie 1658 r. zakończył wojnę szwedzką. Polska utraciła Inflanty za Dźwiną. Wznowiono teraz wojnę z Moskwą, która zakończyła się rozejmem andruszowskim (na lat 13). Przy Moskwie pozostał Smo-

eńsk, Siewierz, Czernihów i całe południowe Zadnieprze. Po ukończeniu wojen zewnętrznych wybuchła wojna domowa--rokosz Lubomirskiego w obronie wolnej elekcji, która król. a zwłaszcza królowa (Marja Ludwika Gonzaga, poprzednio żona Władysława IV) pragnęła zastąpić przyznaniem jeszcze za życia króla następstwa po Janie Kazimierzu francuskiemu ks. d'Eughien. Król pokonany pod Częstochową, a następnie pod Mątwami zrzec się musiał piastowanych zamysłów. Zgnębiony niepowodzeniami, pełen najgorszych na przyszłość przewidywań, złożył koronę. Do żegnających go na sejmie stanów przemówił słowami upomnienia i smutnej wróżby upadku Rzeczypospolitej.

Fig. 48. Jan II Kazimierz.

Jan III Sobieski — król polski, sławny pogromca Turków i Tatarów. Ur. 1624 r. w Olesku, pobierał nauki w Krakowie, za granicą dopełniając wykształcenia. Wcześnie ujawniał wielkie talenty wojskowe. W r. 1655 podczas wielkiego najazdu szwedzkiego początkowo przystąpił do Szwedów, ale już w 1656 r. wymówił służby swoje Karolowi Gustawowi i zwrócił się przeciw niemu. Jako chorąży koronny brał udział w 3-dniowej bitwie pod Warszawą, potem w wyprawie moskiewskiej i zwycięskiej bitwie pod Cudnowem i wielu innych. Po śmierci Czarnieckiego w 1666 r. otrzymał buławę polną, a w r. 1668 mianowany w. hetmanem koronnym, po sławnej rozprawie z hordą tatarską pod Podhajcami. W sprawie elekcji trzymał Sobieski z dworem i w bitwie pod Mątwami dowodził. Za panowania Michała Wiśniowieckiego przeszedł do opozycji, dążąc wraz z innymi magnatami do detronizacji niedołężnego króla. Nie przestawał jednak oddawać znakomitych usług orężnych Rzeczypospolitej w wojnach z Kozakami i Tatarami. Hańbę traktatu buczackiego zmył pogromem Turków pod Chocimem 1673 r. Zwycięstwem tem zdobył sobie po śmierci Michała koronę Pol ki (r. 1674). Po elekcji pospieszył natychmiast na dalsze boje z Turkami i Tatarami. W r. 1675 zwyciężył Tatarów pod Lwowem, a w r. 1676 zawarł rozejm w Żórawnie, którym przekreślił haniebne warunki traktatu buczackiego i odzyskał 2/3 Ukrainy. Ostatnim wielkim czynem orężnym Sobieskiego była odsiecz wiedeńska 1683 r. Wyprawa 1686 r. przeciw Turcji nie udała się, a traktat z Moskwą przez Grzymułtowskiego zawarty zatwierdzał utratę wielu prowincji; i ostatnia wyprawa mołdawska 1691 r. zakończyła się niepowodzeniem. Wśród sporów rodzinnych, intryg, których ogniskiem był dwór królowej (Marji Kazimiery d'Arquien) wśród coraz większego wewnętrznego rozstroju Rzeczypospolitej gasł bohater tylu pól wojennych. Umarł w Wilanowie 1696 r.

Fig. 49. Jan III Sobieski.

Jana, rzeka na Syberji w prowincji Jakuckiej; długa 1.030 klm., wpada do morza Lodowatego.

Janczarka, strzelba niekalibrowa, dawniej używana przez janczarów, następnie zaś w niektórych wojskach nieregularnych, a mianowicie przez Kozaków.

Janczarowie—była to piechota turecka, utworzona z dzieci chrześcijańskich, które zabierano rodzicom w krajach podległych sułtanowi, wychowywano w wierze mahometańskiej i zaprawiano do rzemiosła wojennego. Znano dobrze janczarów w Polsce za czasów napadów tureckich: uderzali w nieładzie z krzykiem „Allach!", mordowali i łupili bez litości. Stali się oni niebezpieczni nawet dla sułtanów, wskutek czego Mahmud II zniósł w r. 1826 oddziały janczarskie, a 15.000 janczarów kazał zgładzić. *Janczarska muzyka*—pierwotnie muzyka, wykonywana przez wojsko janczarskie, odznacza się niezmierną hałaśliwością, spowodowaną użyciem licznych bębnów, talerzyków mosiężnych i t. p. instrumentów.

Janczewski *Edward,* ur. 1846 r., profesor botaniki w uniwersytecie krakowskim, autor wielu prac naukowych.

Janek *z Bielca,* pseudonim Jana Kantego Gregorowicza (ob.).

Jang-tse-kiang, czyli rzeka *Niebieska,* albo tylko *Kiang,* rzeka w Chinach, stanowi główną podstawę komunikacji wodnej tego państwa; długa około 5.300 klm., wpada do morza Wschodniego.

Janicki *Klemens*, znakomity poeta łaciński, ur. 1516 r. z rodziców wieśniaków, nauki pobierał w Poznaniu, następnie w Padwie, gdzie za utwory swoje otrzymał w 1540 r., zwyczajem ówczesnym, przywilej na uwieńczonego poetę i doktora filozofji; um. w Krakowie 1543 r. Jako owoc krótkiego żywota zostawił niewielki, ale bardzo piękny zbiór wierszy, opiewających jużto jego własne rzewne uczucia, jużto wypadki dziejowe i ludzi, wśród których żył i działał. Na język polski przełożył jego utwory Ludwik Kondratowicz.

Jankowski: 1) *Czesław*, ur. r. 1857, poeta i dziennikarz współczesny, współpracownik kilku czasopism warszawskich. 2) *Edmund,* ur. r. 1849 w Warszawie, znawca ogrodnictwa, założyciel Towarzystwa ogrodniczego warszawskiego, napisał wiele dzieł z tego zakresu, jak: „Sad przy chacie", „Podręcznik dla ogrodników" i t. d. 3) *Józef,* ur. 1865 r., współczesny poeta. 4) *Placyd,* ur. r. 1810, um. r. 1872, pisał powieści humorystyczne (pod przybranem nazwiskiem John of Dycalp) na wzór Dickensa.

Janocki *Jan Daniel*—bibljograf polski, ur. 1720 r., um. 1786 r. Z pochodzenia Niemiec-ewangelik, nazwiskiem Jänisch. W Dreźnie poznał go biskup Józef Andrzej Załuski i skłonił do przyjęcia katolicyzmu i wyjazdu do Warszawy, gdzie powierzył mu bibljotekarstwo słynnej bibljoteki Załuskich. Pozostawione przez Janockiego dzieła bibljograficzne (po łacinie i po niemiecku) są niezmiernie ważne dla dziejów naszej literatury.

Janowiec, osada w gub. Radomskiej, pow. Kozienickim, naprzeciw Kazimierza nad Wisłą. Znajdują się tu ruiny wielkiego zamku, dziś jeszcze zdumiewające swoją okazałością; łączy

się z niemi wiele wspomnień historycznych.

Janowiec—rodzaj krzewów z rodziny motylkowatych, o liściach pojedyńczych i kwiatach żółtych, strąku wielonasiennym, ścieśnionym. *Janowiec barwierski* rośnie po suchych łąkach lub brzegach lasów w Europie środkowej; u nas również pospolity. Używają go do barwienia tkanin na żółto. Prócz tego spotykamy u nas: *janowiec kolczasty* i *kosmaty*.

Janów *Ordynacki*—miasto powiatowe w gub. Lubelskiej, nad rz. Białą; posiada wspaniały kościół murowany i pomnik z kamienia ciosowego, wzniesiony na cześć Tadeusza Kościuszki.

Janów *Podlaski* czyli *Biskupi*—osada w gub. Siedleckiej, pow. Konstantynowskim, nad rzeczką Krzywką, niedaleko Buga; posiada kościół katedralny, ufundowany 1428 r. przez wielk. księcia Witolda; od r. 1818 do 1866 Janów był rezydencją biskupów djecezji Podlaskiej.

Janów—osada w gub. Płockiej, pow. Przasnyskim nad rz. Orzycem; posiada komorę celną.

Janów—osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Częstochowskim; posiada kościołek filjalny.

Jansen *Korneljusz,* ur. 1585 r., um. 1638 r., profesor uniwersytetu w Lowanjum, przeciwnik Jezuitów i dogmatyki scholastycznej; wydał rozbiór dzieł św. Augustyna, w którym wyraził zasady niezgodne z nauką Kościoła o wolnej woli, za co został przez papieża Urbana VIII potępiony. — Zwolennicy Jansena nazywali się *Jansenistami.*

Janus — dawne bóstwo rzymskie, przełożone nad rokiem i dniem, władca pokoju i wojny, opiekun wejść i wyjść. Przedstawiano go z berłem i kluczem, także z dwiema twarzami—młodocianą i starą, zwróconemi w dwie strony świata.

Janusz—imię trzech książąt mazowieckich: *Janusz I,* zwany Starszym, książe mazowiecki, ruski, dziedzic na Czersku, Warszawie, Zakroczymiu, Ciechanowie, ur. około r. 1340 z Ziemowita III księcia na Mazowszu i Eufemji księżny śląskiej, objął władzę w r. 1379, panując sprawiedliwie i mądrze, brał udział w wojnie Jagiełły z krzyżakami (1410 r.), um. r. 1429. — *Janusz II,* książe mazowiecki, ruski oraz ziem: Płockiej, Rawskiej, Sochaczewskiej, Gostyńskiej, Ciechanowskiej, objął rządy w r. 1463; po śmierci króla Kazimierza Jagiellończyka był pretendentem do korony polskiej; um. r. 1495. — *Janusz III,* ostatni książe mazowiecki, panujący w warszawskiem i czerskiem, ur. r. 1502, objął rządy r. 1524, upamiętnił imię swoje dwoma statutami— jeden przeciwko kacerzom, drugi przeciw mężobójcom; um. r. 1526.

Januszkiewicz *Eustachy,* ur. r. 1805, um. 1874 r. Ukończył nauki w uniwersytecie wileńskim i zajmował się interesami dóbr Radziwiłłowskich. Po upadku powstania listopadowego, w którem brał udział jako adjutant Różyckiego, emigrował i osiadł na stałe w Paryżu, gdzie założył znaną księgarnię, wydawał wiele dzieł, dotyczących Polski i był jednym z najbardziej wpływowych i czynnych ludzi na emigracji.

Japonja—potężne państwo wyspiarskie na wschodnich morzach Azji, składa się z pięciu dużych wysp: Nipon, Jesso, Sikok, Kiuszu, połowy Sachalinu, półwyspu Korei (zaanektowanego w r. 1910) i mnóstwa małych wysepek. Obszar jej (razem z Koreą, Formozą i połową Sachalinu) wynosi 671.572 kil. kw. (około 12.210 mil kw.), a zaludnienie przeszło 60 miljonów mieszkańców. Klimat Japonji jest umiarkowany, zdrowy, gleba urodzajna, góry obfitują w bogactwa mineralne; plagą kraju są częste trzęsienia ziemi. Pracowity i zdolny naród japoński przyjął od Chińczyków kulturę i religję (Buddaizm), zmienił jak Chińczycy swój kraj w starannie uprawiony ogród (ryż, pszenica, herbata), ale ich przewyższył, przyjmując europejskie wynalazki, t. j. telegrafy, koleje, maszyny parowe i rozwijając u siebie wielki przemysł na wzór Europy. Stolicą Japonji jest Tokio (czyli Jeddo), olbrzymie miasto z dwu miljonową blisko ludnością; tam rezyduje Mikado (cesarz) japoński. Wyroby japońskie, sprowadzane do Europy, w szczególności bronzy, porcelana malowana, wyroby emaljowane, makaty jedwabne i t. p. są bardzo gustowne i trwałe, to też znajdują chętnych nabywców. Ornament na wyrobach japońskich przedstawia najczęściej postaci osób, zwierząt i kwiatów, pojmowanych nie tak, jak one przedstawiają się w naturze, lecz we właściwy Japończykom sposób, czyli w stylu japońskim, odznaczającym się wielką fantazją i swobodą. Smok słońce i pismo japońskie, ciągnące się, z dołu do góry, spotykane są często w ornamencie japońskim. — Najnowsza historja Japonji dowodzi, jak szybko może naród, wstąpiwszy na dobrą drogę, rozwinąć się i wzrosnąć w siły materjalne i moralne. Japończycy pozostawali przez długie wieki w odosobnieniu, odpychali od siebie wszystkie wpływy zewnętrzne, prześladowali misjonarzy chrześcijańskich i t. p.—i żyli, jak Chińczycy, w martwym zastoju. Dopiero w połowie XIX wieku obudzili się jakoby ze snu i zabrali do pracy; otworzyli swoje porty Amerykanom, Anglikom, Rosjanom i t. d. Poczęli wysyłać młodych, zdolnych ludzi na naukę do Europy, organizować kraj, wojsko, flotę na wzór europejski. Cesarz ich (Mikado) Mutsuhito stanął na czele tego ruchu postępowego. W r. 1890 weszła w wykonanie dawno obiecana konstytucja; w Tokio założono uniwersytet i politechnikę. Niebawem znaleźli się mądrzy i zdolni doradcy Mikada, wśród nich markiz Jamagata, Ito i inni. Skutki wytężonej pracy narodowej okazały się w wojnie z Chinami w r. 1894, zakończonej pokojem w Simonoseki (1895 r.). Zwycięska Japonja otrzymała wtedy półwysep Liaotung i wyspy Formozę i Pescadores. Związawszy się traktatem w r. 1902 z Anglją, postanowiła Japonja przeszkodzić dalszemu postępowi Rosjan, którzy zajęli Mandżurję, kraj należący do Chin. Japończycy zażądali stanowczo od Rosji, aby wojska jej opuściły zajętą Mandżurję, a ponieważ układy do niczego nie doprowadziły, d. 6 lutego 1904 r. rozpoczęli pamiętną wojnę. Wojna ta zakończyła się przegraną Rosji. Na mocy traktatu, zawartego w Portsmouth (w Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn.) w 1905 r. Japończycy otrzymali południową połowę wyspy Sachalinu, a także 90-letnią dzierżawę półwyspu Laotuńskiego z Portem Artura i protektorat nad Koreą. Niezadowoliło to jednak Japonji—i w r. 1910 dokonała ona formalnej aneksji (pokojowego przyłączenia) Korei, obszernego cesarstwa na lądzie azjatyckim. Obecnie Japonja stanowi potęgę, z którą liczą się wszystkie mocarstwa. Literatura japońska jest bardzo stara i bardzo bogata. Oprócz utworów literatury współczesnej mają Japończycy mnóstwo pieśni mitologicznej i historycznej treści, epopeję „Fejke monogatary", opiewającą dzieje rodu Fejke, ułożoną przez Inkinago w XII wieku, dramaty i romanse, które pochodzą z bardzo dawnych czasów (z wieku VIII i następnych).

Jar — parów, wądół, nazwa rozpowszechniona na Ukrainie i na Podolu, a nadawana większym lub mniejszym rozpadlinom czy wyrwom, jakiemi w tamtych stronach porznięte są równiny nadrzeczne.

Jard, *yard*—miara angielska, równa 3 stopom.

Jarłyk, *jerłyk* (po tur. dokument, odezwa), za czasów panowania Mongołów w Rosji wyraz ten oznaczał manifesty i przywileje, wydawane przez chanów. Obecnie oznacza dokumenty celne.

Jarmark (z niem.), zjazd kupców, sprzedawców i nabywców; odbywa się zwykle w stałych terminach i stale oznaczonych miejscowościach. Zjazdy takie urządzane są celem ułatwienia i ożywienia handlu.

Jarmolińce, miasto w gub. Podolskiej, pow. Płoskirowskim, u źródeł Uszycy; odbywa się tu wielki jarmark w dniu św. Piotra i Pawła.

Jarmuż, ob. *Kapusta.*

Jarochowski *Kazimierz* — historyk polski, ur. 1829 r., um. 1888 r. Ogłosił drukiem dużo doskonałych prac historycznych, przeważnie z epoki t. zw. saskiej („Dzieje panowania Augusta II", „Z czasów saskich spraw wewnętrznych, polityki i wojny", piękne „Opowiadania historyczne" i wiele innych), prócz tego napisał mnóstwo rozpraw, pomieszczanych w czasopismach. Wszystkie prace Jarochowskiego odznaczają się gruntownością i umiejętnem przedstawieniem rzeczy. Wogóle jako historyk i publicysta zajmuje w literaturze naszej stanowisko wybitne.

Jarosław, imię kilku książąt ruskich, z których słynie książe kijowski i nowogrodzki Jarosław Włodzimierzowicz Mądry (um. roku 1054). Wydał on t. zw. „Prawdę ruską", najdawniejszy zabytek prawodawstwa z roku 1016, skreślony w języku ruskim. Miał także zbudować wspaniałą cerkiew św. Zofji w Kijowie i założył miasto Dorpat (Jurjew).

Jarosław *Bogorja ze Skotnik*, arcybiskup gnieźnieński, słynął z nauki. Za młodu uczył się w uniwersytecie w Bolonji, gdzie został w roku 1316 wybrany rektorem. Odbudował on z gruntu katedrę gnieźnieńską i założył wiele zamków. Był doradcą Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego.

Jarosław, miasto powiatowe w Galicji, liczy 20.000 mieszkańców. Położony nad spławną rzeką Sanem, przy gościńcu między Krakowem a Lwowem, był Jarosław zawsze ważnem ogniskiem handlu i przemysłu. Znajduje się tam dystylarnia nafty, fabryki świec parafinowych i woskowych, kafli, mączki kościanej i t. p.

Jarosław *(Jarosławl)*, miasto gubernjalne w Rosji przy ujściu Kotorosty do Wołgi, od 1219 r. zostawało pod rządem udzielnych książąt, z których ostatnim był Andrzej (r. 1607); liczy obecnie 75.000 mieszkańców i posiada liczne fabryki; prowadzi nader ożywiony handel.

Jarstwo, żywienie się wyłącznie pokarmem roślinnym. Ob. *Wegetarjanizm.*

Jarząbek—ptak *kurowaty*, spokrewniony z głuszcem i cietrzewiem, wielkości kuropatwy; upierzenie jarzębate, t. j. złożone z piór różnej barwy: siwych, czarnych, kasztanowatych i t. p. Przebywa w całej północnej i środkowej Europie, ale pospolitszy w krajach zimniejszych i w górach; u nas miejscowy. Trzyma się gęstych lasów, zwłaszcza szpilkowych, żywi się jagodami jałowcu, jarzębiny, kaliny i t. p. Lata ciężko, ale biega nadzwyczaj szybko; gnieździ się w krzakach. Dostarcza smacznego mięsa.

Jarzębina, *jarząb*, niewielkie drzewo z rodziny *różowatych*, o liściach pierzastych i czerwonych jadalnych jagodach. Drewno jarzębiny mocne, poszukiwane jest przez tokarzy i mechaników; używa się zwłaszcza na trzonki do narzędzi stolarskich. Jagód używają do zaprawiania wódki jarzębówki i na konfitury.

Jarzmo—tak nazywa się uprząż na woły. Oprócz chomonta, używanego niekiedy dla wołów, stosuje się także jarzmo drewniane dwojakiego rodzaju: *czołowe* i *karkowe*, które może być albo pojedyńcze na jednego wołu, albo podwójne na parę wołów.

Jarzyny. Tym wyrazem oznaczają pospolicie rośliny ogrodowe, kuchenne, zwane inaczej *warzywami*, lub też polne, ziarniste, jak np. bób, groch, fasolę, soczewicę jadalną. Niekiedy i zboża jare, a szczególniej owies i jęczmień, zwą również jarzynami. Nazwa ta pochodzi od staro-słowiańskiego wyrazu *jar, jaro,* znaczącego wiosna, dlatego, że rośliny te zasiewa się zazwyczaj wiosną.

Jasełka, *jasła.* Tak nazywano zbity z desek żłób dla dawania drobnej karmi zwierzętom, jak również nosze do noszenia ludzi i ciężarów. Od wyrazu tego wzięto nazwę dla przedstawień religijnych, wyobrażających żłobek z Dzieciątkiem Jezus w szopce, Najświętszą Pannę, św. Józefa, trzech Króli, przybywających z hołdem i t. d.

Jasieński *Jakób*, rodem z Wilna, jako inżynier wojskowy służył w wojsku litewskim. W r. 1792 w stopniu pułkownika kierował artylerją w nieszczęsnej kampanji północnej. W r. 1794 stanął na czele powstania w Wilnie, rozbroił wojsko rosyjskie i wziął do niewoli. Podczas szturmu Pragi 4-go listopada dowodził lewem skrzydłem i tu w czasie walki krwawej, już na samem przedmieściu, objętem pożogą, zginął. Należał Jasieński do odłamu radykalnego wśród ówczesnych działaczy; wierzył w teror rewolucyjny i stosował go, o ile miał władzę w ręku. Obdarzony pewnym talentem literackim, pisywał drobne utwory liryczne i satyryczne, które w owym czasie podobały się ogólnie.

Jasiołda—rzeka, bierze początek w gub. Grodzieńskiej, powiecie Prużańskim, wpada z lewego brzegu do Prypeci. Długa 36 mil, z których na 23 żeglowna. Stanowi część kanału Ogińskiego, za pośrednictwem którego łączy się Niemen z Dnieprem.

Jaskier, rodzaj roślin z rodziny *jaskrowatych (glaucoma)*, obejmujący do 300 gatunków, właściwych głównie strefie umiarkowanej północnej. Z wielu gatunków najpospolitszym po łąkach naszych jest jaskier *ostry* i jaskier *jadowity*; obydwa są bardzo trujące. Wypadki zatrucia zdarzają się zresztą rzadko, gdyż zwierzęta, instynktem wiedzione, zwykle omijają te rośliny, Po wysuszeniu tracą jaskry własności trujące i mogą być bez obawy z paszą spożywane. Po ogrodach kwiatowych hodują jaskier *azjatycki* o kwiatach dużych, wszelkich barw oprócz niebieskiej.

Jaskółcze ziele, ob. *Glistewnik.*

Jaskółka—ptak *wróblowaty* z krótkim, spłaszczonym dziobem, z długiemi ostremi skrzydłami i widelkowatym ogonem; lata bardzo szybko i w locie chwyta owady. Tępi ich mnóstwo i dla tego bardzo użyteczna. Osiedla się koło mieszkań ludzkich, gniazda lepiąc z mułu lub gliny, w kształcie koszyczka, otwartego u góry lub zaopatrzonego w otwór z boku. Pospolita w umiarkowanych krajach Europy i Azji, aż do koła biegunowego, ale wszędzie przelotna. Zimuje w Afryce. Na wiosnę wraca zawsze do miejsc, gdzie się poprzednio gnieździła. U nas żyją 3 gatunki: *dymówka*—największa i najpospolitsza, niebieskawo-czarna na grzbiecie, gnieździ się wyłącznie pod dachami lub w kominach; *oknówka*—nieco mniejsza i czarniejsza na grzbiecie, gnieździ się wyłącznie pod dachami; *brzegówka (grzebiółka)* — najmniejsza, z krótkim ogonem, gnieździ się w norach nad brzegami wód.

Jaskra, choroba oczu, polegająca na zapaleniu tęczówki i naczyniówki, a więc wewnętrznych części oka. Objawia się napadami gwałtownych bólów oka i głowy, połączonych z zaczerwienieniem i stwardnieniem oka. Choroba ta prowadzi do niechybnej utraty wzroku, jeżeli się jej nie powstrzyma zawczasu przez odpowiednią operację, która jest jedynym środkiem ratunku. W rzadkich przypadkach już po pierwszym lub drugim napadzie jaskry pozostaje znaczne upośledzenie wzroku lub prawie zupełne ociemnienie. Oko ociemniałe przez jaskrę wygląda zupełnie prawie tak, jak zdrowe, tylko źrenica ma odblask zielonawy. Taki stan zowią także zieloną zaćmą.

Jaskrowate — rodzina roślin *dwuliścieniowych, rozdzielno-płatkowych.* Kielich i korona pięciomiarowe; pręcików wiele, również jak i słupków. Są to rośliny zielne o liściach bez przylistków. Należą tu: *jaskier, sasanka, ostróżka, tojad, piwonja* i t. d.

Jasło, miasto powiatowe w zachodniej Galicji, liczy do 5000 mieszkańców; leży w szerokiej, płaskiej i dość żyznej karpackiej kotlinie. W kościele farnym tutejszym słynie cudowny obraz Matki Boskiej, zwanej Węgierską. W powiecie Jasielskim znajdują się liczne kopalnie nafty.

Jasna Góra, ob. *Częstochowa.*

Jasnota, rodzaj roślin *wargowych,* o łodydze czterokrawędziowej, liściach szorstkich, sercowatych, naprzeciwległych, o kwiatach z obfitymi miodnikami, w kątach liści zebranych w okółki. Najzwyklejsza jest *jasnota biała* czyli *głucha pokrzywa* o kwiatach białych, chwast w całej Europie bardzo pospolity. Do innych gatunków należą: *plamista, purpurowa* i t. d.

Jasnowidzenie, ob. *Telepatja.*

Jaspis — minerał, odmiana kwarcu jednolita, zabarwiona żółto, szaro-czerwona albo ciemno-zielona, z plamkami purpurowemi. Jaspisu używają do wyrobu pieczątek w pierścieniach i t. p.

Jassy, miasto w Rumunji, niegdyś stolica Mołdawji, liczy około 100.000 mieszkańców; ożywiony handel tutejszy znajduje się w ręku Greków, Ormian i Żydów.

Jastruń *(chryzantema, złocień, złotokwiat)*—roślina z rodziny *złożonych.* U nas rośnie dziko *jastruń pospolity* czyli łąkowy o promieniach białych i żółtym środku. *Jastruń zbożowy* ma zarówno środek jak i promienie żółte, rośnie gdzieniegdzie na polach. *Jastruń indyjski* jest podkrzewem, pochodzącym z Chin i Japonji, o kwiatach ozdobnych, często pełnych, barwy purpurowej, liljowej, różowej, białej i żółtej, hodowany u nas w doniczkach.

Jastrząb, rodzaj ptaków z rzędu drapieżnych, z rodziny sokołów, ma dziób krótki i zakrzywiony, skrzydła krótkie, do połowy ogona sięgające, zaokrąglone, nogi wysokie, z długimi palcami, o mocno zakrzywionych i bardzo ostrych pazurach; karmi się tylko żywym łupem, jest odważny, za łupem ugania się uporczywie. Gnieździ się na drzewach niezbyt wysokich. U nas znajdują się dwa gatunki: *jastrząb właściwy,* zwany *kurnikiem, kuropatwiarzem* lub *gołębiarzem,* szkodnik niszczący zwierzynę i ptactwo domowe, i *krogulec,* żywiący się ptaszkami drobniejszymi, przez niektórych zoologów oddzielany rodzajowo od poprzedniego.

Jastrzębiec, rodzaj roślin *koszyczkowych,* obejmujący byliny o kwiatach żółtych. Z 200 gatunków, właściwych Europie i Azji północnej, rośnie u nas dziko 25; najpospolitszy—*jastrzębiec kosmaty,* rośnie wszędzie po miejscach suchych, słonecznych, skąpotrawiastych. Inne gatunki rosnące po łąkach dają dobre siano; poznać je łatwo po brudno-żółtym puchu, pozostającym w koszyczkach po okwitnieniu.

Jastrzębiec *Wojciech,* urodzony w Łubnicach pod Staszowem, syn ubogich rodziców, poświęciwszy się stanowi duchownemu, był najprzód biskupem poznańskim, potem krakowskim, a w roku 1423 arcybiskupem gnieźnieńskim. Jako kanclerz koronny czynny brał udział w sprawach państwa. W r. 1433 był jednym z rozjemców w sporach z Krzyżakami, a 1434 r. układał się z nimi o pokój. Założył miasto Jastrzębiec w 1436 r.

Jastrzębowski *Wojciech,* ur. 1799 r., um. 1882 r., profesor botaniki, zoologji, mineralogji i fizyki w b. instytucie w Marymoncie; po r. 1858 mianowany komisarzem leśnym do uprawy lasów rządowych i ustalenia wydm piaszczystych w Broku. Jastrzębowski był umysłem niepospolicie spostrzegawczym, człowiekiem wielkiej pracy, niezmiernie lubionym przez uczącą się młodzież. Ważniejsze jego prace: „Kompas polski", „Historja naturalna zastosowana do potrzeb życia praktycznego" i wiele innych.

Jasyr, *jassyr,* niewola u Turków; wyraz pochodzi od wyrazu tureckiego *ésir*—jeniec.

Jaszczur — skóra z grzbietu konia lub osła dzikiego, słabo garbowana. Charakteryzujące ją groszkowanie otrzymuje przez wyprasowanie jej między płytami metalowemi, na których wyryte są regularne groszkowate wklęsłości. Jaszczuru używają na pochwy szabel, na okładki do książek, na portmonetki, papierośnice i t. p. przedmioty. Dawniej wyrabiano go tylko na wschodzie; dziś—wszędzie.

Jaszczurki—zwierzęta z klasy *gadów,* mają ciało wydłużone, okryte łuskami lub tarczami, 2 pary nóg, rzadziej jedną parę, niekiedy zaś są beznogie (padalce). Palce ich nóg uzbrojone są pazurami, a szczęki zębami. U oczu mają ruchome powieki. Jaszczurki są różnej postaci i wielkości. Wszystkie prawie mają zręczne i szybkie ruchy; żyją we wszystkich częściach świata, obficiej jednak w okolicach równika; są to zwierzęta wyłącznie lądowe. Żywią się drobnemi ssącemi, ptaszkami, mięczakami, nadewszystko zaś owadami i robakami. Przynoszą więc pewną korzyść tępieniem szkodliwych owadów; wogóle zaś wszystkie jaszczurki są stworzeniami zupełnie nieszkodliwemi, niema między nimi jadowitych, niebezpiecznem bywa jedynie ukąszenie niektórych gatunków amerykańskich. Jaszczurki przeważnie znoszą jaja z pergaminową powłoką; niektóre są żyworodne. Tu należą: *jaszczurki właściwe,* niewielkie, nadzwyczaj zwinne zwierzątka, trzymające się miejsc suchych i kamienistych, wystawionych na słońce. Wszelkie opowiadania o ich jadowitości pozbawione są podstawy. Najpospolitsze u nas są: *jaszczurka zwyczajna* barwy szaro-zielonej, oraz *jaszczurka żyworodna,* szaro-brunatna; rzadszą jest *jaszczurka zielona* cała pięknego zielonego koloru. Oprócz jaszczurek właściwych należy tu jeszcze *kameleon, smok latający, legwan, bazyliszek, padalec* i inne.

Jaszczurkowy *(Jaszczurczy)* **związek** był to związek rycerstwa i miast pruskich, od godła czyli znaku przyjętego tak zwany. Powstał przy końcu XIV wieku, a dążył do wyzwolenia mieszkańców Prus z pod panowania znienawidzonego Zakonu krzyżackiego. W r. 1454 poddały się Prusy królowi polskiemu.

Jaszczurówka, źródło w Tatrach w dolinie Olczyskiej pod Zakopanem, jedyna w Polsce cieplica (ob.). Stała ciepłota jej wody wynosi 21° C.

Jaśkowski *Jan Nepomucen,* ur. 1807 r., um. 1882 r., poeta polski, pisał liryczne utwory, bardzo w swoim czasie popularne, np. „Ballada jakich wiele".

Jaślinek, rodzaj bylin z rodziny jaskrowatych. U nas rośnie *jaślinek alpejski* w Karpatach, odznaczający się błękitnymi kwiatami dzwonkowatymi. Hoduje się także jako ozdobna roślina w wazonach i ogródkach kwiatowych.

Jaśmin — roślina pnąca, z rodziny *jaśminowatych;* kwiatki ma drobne, białawe, niepozorne, pięknie pachnące. Nieliczne jego gatunki pochodzą z Chin, Arabji; u nas hodują go w cieplarniach i w pokoju. Nazwą „jaśmin" obdarzają u nas inną zupełnie roślinę: jaśminiec pospolity (ob.), podobny do jaśminu tylko z zapachu.

Jaśminiec—rodzaj roślin o kwiatach wonnych, należący do rodziny *jaśminowatych.* Niektóre gatunki jego rosną dziko w Europie południowej; dla wonnych kwiatów hodują je w ogrodach i cieplarniach. Należy tu *jaśminiec wonny* czyli *pospolity,* zwany u nas niewłaściwie *jaśminem.*

Jatagan, szabla turecka, raczej nóż obosieczny, mający 60 centymetrów długości, w ozdobnej pochwie, zatykany za pas.

Jawa, wyspa w archipelagu Zundzkim. Obszar jej wynosi około 130.000 kil. kwadr. Znajduje się tam kikadziesiąt wulkanów; trzęsienia ziemi czynią ciągłe spustoszenia. Mimo to należy Jawa do najgęściej zaludnionych krajów świata (25 miljonów mieszkańców), ponieważ ziemia jej jest niezwykle żyzna. Doliny wydają masy ryżu i trzciny cukrowej, wyżej wznoszą się plantacje słynnej kawy, jeszcze wyżej plantacje herbaty. Jest kolonją holenderską; stolicą wyspy jest *Batawja*.

Jawnokwiatowe, czyli *nasienne*. Jest to dział roślin, posiadających pręciki i zalążki, z których wykształcają się nasiona z zarodkiem (zarodkowe). U jednych zalążki nie mieszczą się w słupku: są to *nagozalążkowe*, u drugich kryją się w słupku: są to *skrytozalążkowe*. Z zalążków dojrzewają nasiona, w których znajduje się zarodek, złożony z młodego pędu i korzonka z jednym (jednoliścienne), dwoma (dwuliścienne) lub kilkoma liścieniami (większa część iglastych).

Jawor *(platan)* — rodzaj roślin *dwuliścieniowych*, z rodziny *jaworowatych*, o korze białej, łuszczącej się w szmaty, o liściach dłoniasto dzielnych i kulistych baziach kwiatowych. Dwa gatunki jaworu spotykają się w parkach jako drzewa ozdobne: *jawor wschodni*, pochodzący z Azji Mniejszej, i *jawor zachodni*, przywieziony z Ameryki Północnej. Drewno jaworowe twarde, dobrze przyjmuje politurę, poszukiwane jest na wyroby tokarskie. Dolna powierzchnia liści jaworu okryta jest puszkiem, który podczas suchej pogody oddziela się i, unosząc w powietrzu, powoduje podrażnienie organów oddechowych.

Jaworów, miasto w Galicji, nad rzeką Szkłem, liczy 10.000 mieszkańców; niegdyś ulubione miejsce pobytu króla Jana III.

Jaworze (po niem. *Ernsdorf*)—miasto na Śląsku austrjackim, w pow. Bielskim, u stóp Beskidów. Osada klimatyczna i zakład hydropatyczny.

Jaworzno, miasteczko niedaleko Krakowa, posiada obfite pokłady węgla i rudy żelaznej.

Jazda, broń, czyli gatunek wojska (konnica lub kawalerja), które potyka się konno dla większej szybkości ruchów; jest to broń zaczepna, przydatna wyłącznie tylko do walki oko w oko; z broni palnej robi użytek rzadko, jest najkosztowniejsza i najmniej wytrzymała ze wszystkich broni; konia do boju zaczęto używać początkowo w Azji i Afryce, potem w Europie; we Francji w XVII wieku powstały oddziały szwoleżerów (chevaux legers); w 1590 roku zaprowadzono tam konnych arkebuzjerów, nazwanych potem dragonami. Wojny napoleońskie nadały jeździe nowy popęd i rozwój wskutek zaprowadzenia dywizjonów. Obecnie rozróżniają w jeździe wojsk europejskich: kirasjerów, dragonów, ułanów, huzarów; kirasjerzy stanowią ciężką jazdę, huzarzy—lekką, dragoni zaś i ułani—linjową; jądro lekkiej jazdy w Rosji stanowią kozacy. *Jazda polska* w różnych okresach rozwoju dziejów krajowych stanowiła zawsze jądro narodowej siły zbrojnej, odznaczając się nadzwyczajną dzielnością i świetnością. W historji jazdy polskiej można odróżnić pięć wybitnych okresów. W pierwszym okresie podczas wojen Bolesławów widzimy liczne konne hufce ciężko zbrojnego rycerstwa, w drugim okresie, za panowania ostatnich Piastów i Jagiellonów, występuje pospolite ruszenie szlachty. Okres trzeci, który można nazwać okresem wojska stałego, jest okresem najwyższej sławy i świetności jazdy polskiej; w r. 1562 zaprowadzono stałe, zaciężne wojsko pod nazwą kwarcianego, złożone z samej jazdy, w skład której wchodzili: kopijnicy, czyli chorągwie husarskie, chorągwie pancerne, strzelcy, dragoni, rajtarzy, chorągwie Tatarów litewskich oraz Lisowczyków. W okresie czwartym, od końca XVII wieku po koniec panowania Stanisława Augusta, jazda rozdzielona została na autorament polski i cudzoziemski. Do cudzoziemskiego, zorganizowanego z niemiecka, liczyli się prócz dwuch pułków konnej gwardji królewskiej—dragoni; polski autorament składał się z chorągwi husarskich, pancernych, lekkich i pułku ordynacji ostrogskiej; w r. 1775, urządzając kawalerję narodową, skasowano zupełnie husarzy i pancernych. Okres piąty obejmuje czasy porozbiorowe; jazda polska przyjmuje w tym czasie ogólno-europejską organizację i taktykę, zachowując z dawnej tradycji lancę (kopję husarską) i wskrzeszając na polach bitew całej niemal Europy dawną sławę naszej konnicy.

Jazdów albo *Jazdowo*, ob. *Ujazdów*.

Jazgarz — niewielka ryba ciernioptetwa, spokrewniona z okuniem. Odznacza się małym pyskiem z gęstymi zębami. Płetwa grzbietowa wysoka z bardzo ostrymi i długimi promieniami. Ryba ta jest pospolita we wszystkich prawie słodkich wodach Europy; żywi się owadami, robakami, ikrą. Mięso ma smaczne, ale ościste.

Jazłowiec, miasteczko na Podolu w powiecie Buczackim w Galicji; liczy z górą 3.200 ludności. W XVI i XVII wieku było silnie obwarowane (z dawnego zamku utrzymały się znaczne resztki), słynęło z handlu, który pozostawał w ręku Ormian. Obecnie jest w Jazłowcu klasztor Niepokalanek z zakładem wychowawczym dla dziewcząt.

Jazłowieccy, możny ród polski w XVI wieku. *Jerzy Jazłowiecki*, hetman wielki koronny, zapisał imię swoje w bojach z Tatarami, odbywał ważne poselstwo do Turcji w roku 1564; słynął jako bogaty pan na Rusi. Umarł roku 1575. Syn jego *Mikołaj* pojmał Jankułę, samozwańczego hospodara wołoskiego, który ukarany został śmiercią we Lwowie. Ostatni z tego rodu—*Hieronim* umarł roku 1607

Jazon—według mitycznej legendy greckiej, przywódca wyprawy Argonautów (ob.) do Kolchidy po złote runo.

Jazygowie, lud koczowniczy, należący do szczepu Sarmatów, zajmował w wiekach starożytnych rozległe stepy na północ od morza Czarnego. Przywędrowali Jazygowie w te strony od wschodu w ostatnich wiekach przed Chrystusem, a za panowania cesarzy rzymskich posuwali się coraz dalej ku zachodowi, aż do dolnego biegu Dunaju. Ślad Jazygów ginie od czasu najazdu Hunów (r. 371). Naruszewicz i Szafarzyk byli zdania, że Jadźwingowie to szczątki Jazygów.

Jaź, rodzaj ryb z rodziny *karpiowatych*, odznacza się zębami na kościach gardłowych; płetwa grzbietowa i podogonowa o niewielkiej liczbie promieni, obie bez kolca w przodzie. Jaź znajduje się u nas w rzekach i jeziorach całego kraju, nie jest jednak pospolity; mięso jego żółtawe, mniej jest cenione niż leszcza.

Jaźń (od *ja*), oznacza w filozofji to, co jest punktem centralnym samowiedzy, czyli poczucia siebie samego jako istoty myślącej, czującej i niezmiennej, w przeciwstawieniu do zmian świata zewnętrznego. *Cogito ergo sum*—myślę więc jestem—tak sformułował Descartes poczucie własnego istnienia. Jaźni nie należy utożsamiać z indywidualnością cielesną; tkwi ona głębiej, stanowiąc idealne jądro naszej istoty, dlatego nikt nie jest w stanie odczuć bezpośrednio i rzeczywiście żadnej jaźni, prócz swojej własnej. W systemach metafizycznych kwestja istoty jaźni, t. j. podmiotu myślącego (subjekt), oraz jego stosunku do przedmiotu spostrzeganego (objekt) odegrała rolę pierwszorzędną. Wszystkie prawie systematy idealistyczne uważały jaźń za główną treść bytu.

Jaźdżewski *Ludwik*, ksiądz, prałat, ur. 1838 r. w Poznaniu, kształcił się w mieście rodzinnem i w uniwersytecie

w Monachjum; w r. 1861 uzyskał stopień doktora teologji i święcenia kapłańskie; jest dobrym kaznodzieją. Kilkakrotnie obierany był na posła do parlamentu niemieckiego.

Jądra — istotna część składowa organów płciowych męskich, gruczoły wyrabiające nasienie męskie. U mężczyzny jądra są parzyste i zwieszają się w worku jądrowym (mosznie). Jądra są przedzielone na kilkaset stożkowatych części; w każdej z nich znajduje się bardzo długa, cienka i mocno zwinięta rurka; wnętrze tej rurki wysłane jest nabłonkiem, w którego komórkach rozwijają się nitki nasienne; następnie nitki się oswabadzają i wydalają przez kanał przyjądrza.

Jądro, ob. *Komórka.*

Jąkanie—trudność wymawiania zgłosek; zależy od nieprawidłowych czynności narządów mowy: języka, podniebienia, warg, krtani, mięśni oddechowych. Systematyczne leczenie przez specjalistę (lekarza-pedagoga) znacznie poprawia, a nawet w zupełności usuwa tę wadę. Osoby jąkające się powinny zawsze mówić wolno, wyraźnie i wybijając ręką takt rytmiczny zgłosek, podobnie jak początkujący przy nauce muzyki.

Jeddo, miasto w Japonji, ob. *Tokio.*

Jedlińsk, osada w gub. i pow. Radomskim, nad rzeką Radomką. W XVI i XVII w. istniała tu sławna szkoła i zbór kalwiński; obecnie jest wspaniały kościół parafjalny, wystawiony r. 1752 przez Andrzeja Załuskiego, biskupa krakowskiego.

Jedlnia, a właściwie *Jedlna* — wieś w pow. Kozienickim, gub. Radomskiej, bardzo starożytna, niegdyś ulubione miejsce pobytu Władysława Jagiełły i jego rodu, pamiętna ułożeniem r. 1430 statutu, który w trzy lata potem ogłoszony był w Krakowie.

Jednokopytowe — nazwa nadawana dawniej zwierzętom ssącym, mającym na każdej nodze po jednym wyraźnie rozwiniętym palcu, uzbrojonym w kopyto; dwa inne, słabo rozwinięte, ukryte są pod skórą. Zaliczano tu konie i osły; obecnie włączono je do rzędu nieparzystokopytnych.

Jednoliścieniowe rośliny — gromada roślin *okrytonasiennych*, które kiełkują jednym *liścieniem*. Budowa łodygi i liści wyróżnia je od *dwuliścieniowych*. Jeśli to są rośliny drzewne, to pień ich, zwykle wysoki i jednostajnie gruby *(kłodzina)*, zakończony jest u góry koroną liści; na przekroju nie widzimy *słojów rocznych* jak u dwuliścieniowych, lecz przekroje *wiązek naczyniowych*, które przebiegają tu, nie łącząc się z sobą; również niema kory ani rdzenia. Liście zwykle są pojedyńcze, a żyłki ich przebiegają równolegle, bardzo się tem wyróżniając od liści dwuliścieniowych. W budowie kwiatów przeważa liczba 3 i 6. Jednoliścieniowe naszych krajów są przeważnie ziołami; zwrotnikowe są niekiedy olbrzymiemi drzewami. Główne należące tu rodziny są: *liljowate, kosaćcowate, trawy, palmy, storczykowate.*

Jednopienne, ob. *Kwiat.*

Jednorożec, ob. *Narwal.*

Jednostka, jakaś dobrze określona wielkość, której używamy do mierzenia innych wielkości tego samego rodzaju. Tak np. metr jest to pewna długość, której używamy do mierzenia innych długości, jest więc jednostką długości. W fizyce są trzy zasadnicze jednostki: centymetr, gram i sekunda. Z nich budują się wszystkie inne jednostki. Do najbardziej wydoskonalonych układów jednostek należy układ (system) *metryczny* (ob.).

Jedwab, ob. *Jedwabnik.*

Jedwabnik *morwowy* —motyl z grupy prządek, z ciałem grubem, włochatem, barwy żółto-białawej, z ciemnemi pręgami na skrzydłach. Gąsienica jego karmi się wyłącznie liśćmi białej morwy. W 30 dni po wyjściu z jajka otacza się oprzędem, w którym dojrzewa

w poczwarkę. Nici tych oprzędów dostarczają jedwabiu. Jedwabnik morwowy pochodzi z Azji południowej, gdzie żyje dziko. Jajka zniesione w jesieni, przechowują się do wiosny w miejscach niezbyt ciepłych (np. w piwnicach). Na wiosnę, kiedy zaczną się rozwijać liście morwy, wystawia się jajka na działanie ciepła + 20° do + 30°, a wylęgłe z nich gąsienice przenosi się do obszernych sal, gdzie się je karmi liśćmi morwowymi. Gąsienice jedzą nadzwyczaj żarłocznie, rosną, zrzucają kilka razy skórę, a po 30 dniach przestają się żywić.

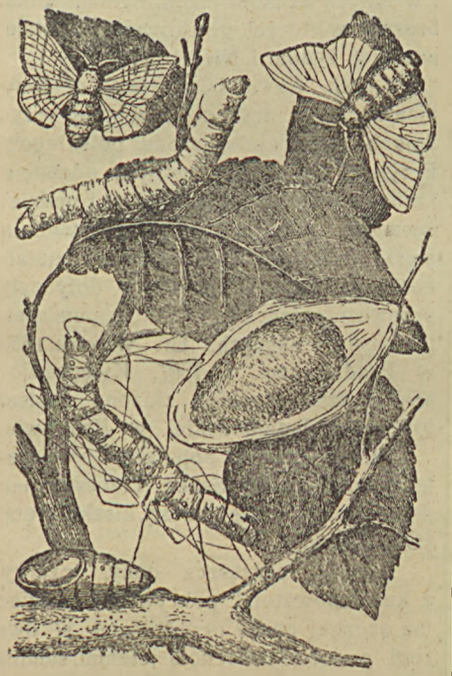

Fig. 50. Jedwabnik na liściach morwy: dwa owady dorosłe, dwie gąsienice, z których jedna w trakcie obwijania się jedwabiem; kokon i wyjęta z niego poczwarka (leżąca na gałązce).

Wówczas przenosi się je do oprzędzarni, napełnionych chrustem brzozowym, do którego gąsienice przymocowują nitkę wydzielaną z gruczołów przędnych i następnie owijają się nią całkiem, tworząc tak zw. oprzęd, czyli *kokon*; na wysnucie kokonu gąsienica potrzebuje około 4 dni. Oprzęd ma kształt i wielkość jaja gołębiego, barwę białą lub żółtawą, a składa się z luźnej warstwy na zewnątrz, a wewnątrz z jednociągłej podwójnej nitki. Po 15 dniach z oprzędu wychodzi motyl i wkrótce potem zaczyna znosić jajka. Wydobywając się, motyl psuje oprzęd, to też dla otrzymania dobrego jedwabiu należy zapobiedz wylęganiu się owadów, zabijając poczwarki zawarte w oprzędach, przez poddanie ich działaniu pary wodnej lub gorącego powietrza (+ 60° do + 70°). Pewną część oprzędów pozostawia się dla otrzymania z nich motyli, a następnie jajek. Oprzędy, których poczwarki zostały zabite, zanurza się w wodzie ogrzanej, dla zmiękczenia kleistej powłoki nitek. Zdjąwszy z nich zewnętrzną luźną warstwę, nawija się na motowidło nitkę, otrzymaną przy rozwijaniu oprzędu. Ponieważ pojedyńcza nitka jest zbyt cienka, łączy się więc razem nitki z kilku oprzędów; spajają się one łatwo, dzięki swej kleistej powłoce. Taki jedwab nosi nazwę *surowego* i bywa, zależnie od sposobu przygotowania, kręcony lub niekręcony (pela). Barwę posiada zwykle żółtawą; dla usunięcia takowej poddaje się go bieleniu i farbowaniu. Jedwab daje się farbować na wszelkie kolory. Tkanina jedwabna odznacza się mocą, lekkością, połyskiem, dając po zabarwieniu przepyszne kolory. Najważniejsze gatunki tkanin jedwabnych są: adamaszek, atłas, materje, aksamit prawdziwy, czesuncza i t. p.

Jefferson (czyt. Dżefersn) *Tomasz*, znakomity mąż stanu Ameryki Północnej, przyczynił się do jej wyswobodzenia z pod panowania angielskiego, ułożył akt niezależności w roku 1776, został prezydentem Stanów w roku 1801 (do roku 1809). Umarł roku 1826.

Jehowa, wyr. hebr., w tłum. dosł.— *Wieczny:* hebrajska uroczysta nazwa

Boga; *Jehowa Zebaoth* — Pan światów, Pan nad pany.

Jelca, *jedlca*, obłąk na rękojeści szabli i wogóle wszystko to, co służy do zasłony pięści przy rękojeści, krzyż, kratka lub blacha u korda, karabeli, szpady, miecza.

Jelec, rodzaj ryb z rodziny *karpiowych*, o ciele okrągławem i z wielką głową. *Jelec właściwy* jest pospolity w naszych wodach; dorasta zaledwie 25 cm. długości; jest koloru srebrzystego, z płetwami blademi; odznacza się zwinnością w pływaniu i częstem wyskakiwaniem na powierzchnię wody. Mięso jelca jest mało cenione. *Kleń*, 60 cm. długi, na grzbiecie czarno-zielony, pospolity jest w wodach Europy środkowej; mięso jego ościste również nie jest cenione.

Jeleń, pełnorożny przeżuwacz, dochodzący do 2 metrów długości, a $1^1/_2$ wysokości, smukły i zgrabny, sierść ma

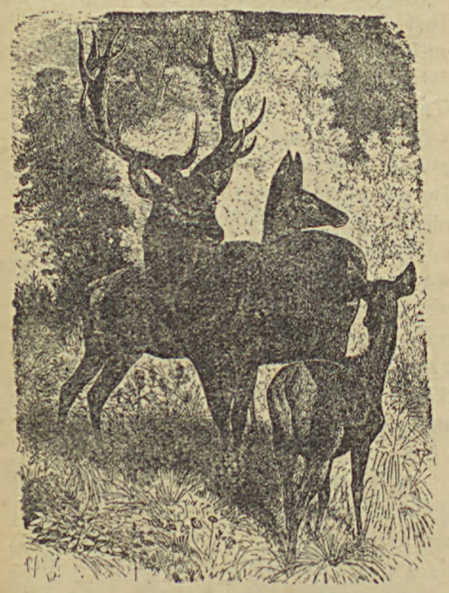

Fig. 51. Jeleń: samiec, samica i młode.

płowo-śniadą; samica (łania) bezrożna. Ojczyzną jego jest Europa i Azja, lubi gęste lasy i górzyste okolice (u nas prawie wytępiony). Żywi się trawą, liśćmi, pączkami. Samiec zrzuca rogi w lutym, a w lipcu odrastają mu nanowo, przyczem przybywa mu co rok jedna rosocha; zdarzały się jelenie o 26 rosochach, dziś o 20 już są rzadkie. Pokrewny jeleniowi, ale nieco mniejszy jest *daniel*. Ojczyzną jego są kraje nad morzem Śródziemnem; u nas znajduje się w zwierzyńcach i parkach.

Jeleński *Jan*, ur. 1845, um. 1909 r., literat i publicysta, od r. 1882 redaktor i wydawca antysemickiej *Roli*. Oprócz licznych artykułów, drukowanych w *Roli* i w innych czasopismach, ogłosił kilka broszur, w których gwałtownie powstaje przeciw żydom i Niemcom.

Jelinek *Edward*, wysoce ceniony pisarz czeski, uzyskał zaszczytny przydomek „przyjaciela narodu polskiego". Przyjaźń dla Polski, gorące odczucie i zrozumienie wielkości, bólów i nadziei naszego narodu, były przewodnią myślą pisarskiej i politycznej działalności Jelinka. Dzieła jego dotyczyły przeważnie rzeczy polskich, pamiątek lub pisarzy naszych. Ur. w roku 1855 w Pradze, um. r. 1897. Księgozbiór swój z dzieł czeskich złożony zapisał bibljotece Jagiellońskiej w Krakowie.

Jelita — nazwa popularna, oznaczająca wogóle całą kiszkę cienką, więc dwunastnicę, kiszkę czczą, kiszkę krętą. (Ob. *Kiszki*).

Jelonek, chrząszcz duży, czarny, z kasztanowatemi pokrywami; samiec ma szczęki górne przedłużone w dwa rogi, podobne rosochom jelenim, samica ma szczęki zwyczajne. Żyje w dąbrowach, żywiąc się sokiem, ciekącym z nadgryzionych przezeń gałązek. Składa jaja w próchniejące dęby, gdzie pędraki jego żyją do 5 lat, nim zamienią się w poczwarki.

Jelski: 1) *Aleksander*, ur. r. 1834, ziemianin i literat, pisał wiele w zakresie ekonomji, ludoznawstwa i etnografji. 2) *Konstanty*, ur. r. 1838, um. r. 1896, podróżnik i przyrodnik, odbywał

wycieczki do Krymu i do Ameryki Południowej, gdzie zebrał i opisał wiele nieznanych dotąd gatunków zwierząt.

Fig. 52. Jelonek. U dołu samiec, u góry samica.

Jełczenie jest to rozkład tłuszczów, pod wpływem wilgoci i ciepła, na glicerynę i wolne kwasy tłuszczowe—stearynowy i oleinowy, które nadają zjełczałym produktom gorycz i zapach i czynią je niezdatnymi do użycia.

Jemioła—roślina pasorzytna z rodziny *gązewnikowatych*. Owoc jej jest jagodą białą, przejrzystą. Rośnie na wielu drzewach owocowych, jak grusza, jabłoń, tudzież na innych, jak klon, wierzba, topola, sosna, rzadziej na dębach. Szkodzi szczególnie drzewom owocowym.

Jemiołucha, *jemiołuszka*—ptak wróblowaty, wielkości wróbla, z czubkiem na głowie, barwy czerwonawo-szarej; podgardle i lotki czarne; te ostatnie ozdobione u końców poprzecznemi pręgami białemi, żółtemi i czerwonemi. Jemiołuchy żyją na północy, do nas zalatują w zimie, w okolice obfitujące w jarzębinę i jałowiec. Łowią je wówczas i sprzedają razem z kwiczołami.

Jen (właściwie *Yen*), jednostka monetarna japońska wartości około 2 rubli; w użyciu są monety złote wartości 2 5, 10 i 20 jenów.

Jena, miasto nad rzeką Saalą, w wielkiem księstwie Sasko-Wejmarskiem, siedlisko słynnego uniwersytetu, bibljoteki i innych zbiorów. Jena pamiętna jest wielką bitwą, stoczoną tutaj 14 października 1806 r., w której Napoleon I, dowodząc armją liczącą 106.000 ludzi, pokonał 130.000 Prusaków.

Jeniec, człowiek wzięty w niewolę wojenną. Dawniej obchodzono się z jeńcami bardzo surowo; obecnie są oni pod opieką prawa wojennego. Po wojnie następuje zwykle wymiana jeńców. Wypuszczają niekiedy jeńca na słowo honoru, to znaczy pod warunkiem, że nie będzie brał udziału w dalszej walce. Jeniec, który złamie słowo, dostawszy się powtórnie do niewoli, traci prawo nietykalności życia.

Jenike *Ludwik*, ur. 1818 r. w Warszawie, um. 1903 r. Poświęciwszy się pracy literackiej, umieszczał różnorodnej treści artykuły w czasopismach warszawskich; w r. 1852 objął redakcję „Księgi świata", a w r. 1859 „Tygodnika Illustrowanego", którym zajmował się przez lat 27 z niestrudzoną gorliwością. Z prac jego literackich największą wartość posiadają przekłady z Göthego przetłómaczone zostały przezeń: „Herman i Dorota", „Torquato Tasso", „Faust" część pierwsza, „Reinecke—lis" i inne.

Jenisej, rzeka syberyjska, powstaje z połączenia dwu rzek: Ułu-Keme i Bej-Keme, przerzyna góry Sajańskie i wpada do morza Lodowatego. Długa 4.750 klm

Jenner *Edward*, lekarz, wynalazca szczepienia ospy, ur. 1749 r. w Anglji, um. 1823 r. Pierwsze szczepienie wykonał w czasie panującej zarazy 14 maja 1796 r. i o wynalazku swoim wydał specjalne dziełko. Jako zbawca ludzkości, uzyskał 1802 r. 10.000, a 1807 r. 20.000 funt. st. wynagrodzenia narodowego, tudzież prawo obywatelstwa w mieście Londynie; znosić musiał jednak wiele przykrości od ludzi zazdrosnych i osobistych wrogów.

Jeremjasz, żył w VII wieku przed Chr. za króla żydowskiego Jozjasza i jego następców. Przez całe życie występował przeciwko fałszywym prorokom, potępiał błędy królów, jako też swego narodu, a widząc, że naród nie chce się poprawić, przepowiedział zburzenie miasta i niewolę babilońską. Królowie żydowscy Joachim i Sedecjasz prześladowali go, a podczas oblężenia Jerozolimy Sedecjasz kazał go wtrącić do studni. Po zniszczeniu miasta Nabuchodonozor uwolnił Jeremjasza i pozwolił mu zostać w Judei. Jeremjasz poniósł śmierć męczeńską w Egipcie, ukamienowany przez własnych rodaków. Był on jednym z czterech wielkich proroków; od niego pochodzi księga proroctwa Jeremjasza, jako też lamentacje czyli *treny Jeremjaszowe.*

Jermak *Timofiejew*, ataman kozaków, zdobył dla Rosji Syberję, um. 1584 r.

Jerozolima czyli *Jeruzalem*, t. j. miasto pokoju, stolica dawnej Palestyny, leży nad strumieniem Cedron, liczy obecnie 45.000 mieszkańców. Z początku nazywała się Jebus i była w posiadaniu plemienia Jebuzyjczyków. Król Dawid zdobył to miasto i odtąd nazywało się Jerozolimą. Dawid zbudował tam twierdzę Millo i otoczył miasto murem. Syn jego Salomon upiększył i rozszerzył to miasto. Za panowania królów judzkich była Jerozolima kilka razy zdobywana, aż ostatecznie król babiloński Nabuchodonozor zniszczył miasto i świątynię Salomona. Za króla perskiego Cyrusa odbudowali żydzi na nowo Jerozolimę i postawili świątynię tak zwaną Zorobabela. Herod Idumejczyk, mając wpływy w Rzymie, otrzymał tytuł króla żydowskiego, odnowił świątynię Zorobabela na górze Moria, a na górze Sjon zbudował zamek królewski. Tytus, syn cesarza Wespazjana, zniszczył w r. 70 po Chrystusie Jerozolimę zupełnie, przyczem świątynia została spalona, jak to było przepowiedziane przez samego Chrystusa Pana. Od czasów Tytusa Jerozolima nie wróciła już nigdy do dawnej swej świetności, jest jednak miejscem drogiem dla żydów, a przedewszystkiem dla chrześcijan, i ściąga wielu pielgrzymów do grobu Chrystusa, który się tam znajduje.

Jersy-City (czyt. Dżersi Sity), miasto w północno-amerykańskim stanie New Jersey, położone nad rzeką Hudson, naprzeciwko Nowego Jorku, ma przeszło 200.000 mieszk., olbrzymie elewatory zbożowe i liczne fabryki.

Jerycho, w starożytności handlowe i zamożne miasto w Palestynie, w dolinie Jordanu; w r. 1605 przed Chr. zostało zdobyte przez żydów, następnie było siedzibą szkoły proroków. Obecnie nazywa się *Ericha*, albo *Richa*, i składa się z kilkunastu chat, zamieszkanych przez Fellahów.

Jerzy św., patron wojowników, pochodził według podania z arystokratycznej rodziny z Kapadocji; wstąpił do wojska rzymskiego za Djoklecjana, lecz kiedy cesarz rozpoczął prześladowanie chrześcijan, Jerzy wyrzucał mu okrucieństwo, za co w r. 303 zginął śmiercią męczeńską. Przedstawiają go w postaci konnego rycerza, przebijającego włócznią smoka. Pamiątkę jego święci kościół katolicki 23 kwietnia.

Jerzy—imię wielu panujących: 1) *Królowie Wielkiej Brytanji—Jerzy I, II, III i IV* byli jednocześnie elektorami hannowerskimi; *Jerzy V*, obecnie panujący król Wielkiej Brytanji i cesarz Indji, ur. 1865 r., wstąpił na tron angielski po ojcu swoim, Edwardzie VII, w r. 1910.— 2) *Jerzy z Podjebrad* (albo *Podjebradzki*), ostatni z czeskiego rodu król Czech jeden z najznakomitszych mężów swego czasu i narodu, dzielny wojownik i doskonały polityk, bronił skutecznie Czechy przed zamachami ze strony sąsiadów—Węgrów i Niemców; na tron czeski wstąpił po śmierci Ładysława Pogrobowca r. 1458, faktycznie jednak rządził już Czechami znacznie wcześniej. Był zwolennikiem nauki Husa, za co został wyklęty przez papieża Pawła II i wskutek czego walczyć musiał z Maciejem Korwinem, królem węgierskim, który z woli papieża chciał tronem czeskim zawładnąć. Ale Jerzy utrzymał się przy koronie, którą w r. 1470 przekazał, z pominięciem swych synów, Władysławowi, synowi króla polskiego Kazimierza Jagiellończyka.—3) *Jerzy I, król Grecji* (właściwe imię Wilhelm), drugi syn króla duńskiego Chrystjana IX. ur. 1845 r., na tron grecki wstąpił 1863 r. Panowanie jego niczem ważnem nie zaznaczyło się w dziejach Grecji.

Jerzyk—ptak wróblowaty, spokrewniony z jaskółką, ale nieco większy; rdzawo-czarny z biało-popielatym gardziołkiem; dziób mały, haczykowaty, głęboko rozcięty; skrzydła długie, spiczaste, dłuższe od widełkowatego ogona; nogi krótkie, upierzone aż do palców, z mocnymi pazurami; u nas przelotny; gnieździ się stadami na wieżach, starych murach, skałach. Żywi się owadami, które chwyta w locie. Odznacza się wyśmienitym i nadzwyczaj wytrwałym lotem. Użyteczny, gdyż tępi bardzo wiele szkodliwych owadów.

Jesień, ob. *Pory roku.*

Jesion, rodzaj drzew z rodziny *oliwowatych.* Do tego rodzaju należy około 50 gatunków. U nas rośnie tylko *jesion zwyczajny*, dochodzący 30 m. wysokości. Liście ma nieparzystopierzaste, kwiaty bez kielicha i korony. Kwitnie w kwietniu, przed wypuszczaniem liścia. Kory jesionu używa się w garbarstwie, drewna zaś białego, twardego i trwałego—jako wybornego materjału na sprzęty.

Jesiotr—ryba o smukłej, wydłużonej postaci; ma skórę chropawą, z 5-ma podłużnymi szeregami tarczek kostnych; pysk wielki i długi, z szeroką paszczą, bezzębną u spodu. Jesiotry żyją w morzach umiarkowanej strefy na półkuli północnej; na wiosnę wpływają do rzek dla składania ikry. Wędrują wówczas ogromnemi stadami i bywają poławiane w wielkich ilościach. Jesiotry dostar-

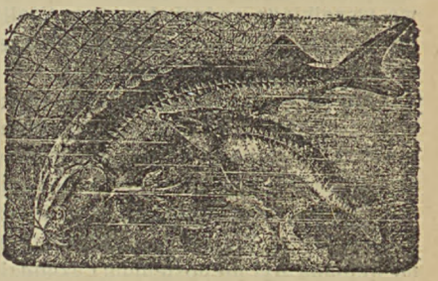

Fig. 53. Jesiotr zachodni.

czają smacznego mięsa, t. zw. *wiziny* oraz *ikry*, przerabianej na kawior, a także pęcherzy pławnych, z których wygotowuje się *klej rybi* cz. *karuk*, używany do klarowania piwa, wina i t. p. Największym z jesiotrów jest *wyz* (od tego pochodzi nazwa *wyzina*), poławiany w rzekach wpadających do mórz Kaspijskiego i Czarnego, zwłaszcza w Wołdze. W tych samych rzekach, a także w tych, które wpadają do morza Białego i zatoki Fińskiej, znajduje się najmniejszy z jesiotrów — *sterlet* (czyli *czeczuga*), dostarczający najsmaczniejszego i najbardziej cenionego mięsa. W Wiśle poławia się *jesiotr zachodni.*

Jeske *August Antoni*, ur. 1836 r. w W. Ks. Poznańskiem, um. 1875 r. w Warszawie. Będąc nauczycielem domowym, odczuwał silnie braki naszego piśmiennictwa pedagogicznego, postanowił zatem podjąć wydawnictwo podręczników, odpowiadających potrzebom

naszej młodzieży i opartych na najnowszych metodach nauczania. Napisał między innemi: „Metodyczną geografję“, „Arytmetykę dla dzieci“, „Gramatykę języka polskiego“, „Małą stylistykę“ i inne. Usiłował w wykładzie swoim i w wydawnictwach przeprowadzić systematycznie metodę indukcyjną, opartą na nauczaniu poglądowem.

Jeske-Choiński *Teodor*, ob. *Choiński.*

Jesso albo *Jeso,* najbardziej na północ wysunięta wyspa z 4-ch wielkich wysp japońskich. Klimat ma zimny, grunt niezbyt urodzajny, obfitujący we wszelkiego rodzaju kruszce. Stolicą wyspy jest Sapporo, a najważniejszem miastem portowem Hakodate.

Jezierski *Franciszek Salezy,* znakomity publicysta, ur. 1740 r., pierwotnie prawnik, następnie wojskowy, straciwszy w służbie obozowej niewielkie mienie, wstąpił do zgromadzenia księży Misjonarzy w Warszawie i wyświęcony na kapłana był niepoślednim kaznodzieją. Podczas sejmu czteroletniego pracował wspólnie z Kołłątajem nad projektami reformy państwa. Ogłaszał wiele broszur i dzieł rozmaitej treści, walcząc zawsze siłą rozumowania lub bronią dowcipu i śmieszności przeciwko wadom i pojęciom staroszlacheckim. Nienawidził możnowładców; nie lubił szlachty; śmiało brał w obronę mieszczan i lud wiejski. Um. 1791 r. w Warszawie.

Jeziorna: 1) rzeka w gub. Warszawskiej, pow. Grójeckim, wpada do Wisły; 2) wieś fabryczna o $2^1/_2$ mili od Warszawy. Należy do niej osada zwana *Jeziorna Bankowa*—wielka fabryka papieru, od 100 lat przeszło istniejąca.

Jezioro — jest to niewielki (w stosunku do mórz) zbiornik wody stojącej, wypełniającej zagłębienie ziemi. Dzielimy jeziora na *zamknięte* czyli *wewnętrzne,* nie mające odpływu do morza; w takich woda bywa słona (np. morzę Martwe, jezioro Elton, Słone i t. p.), oraz na *otwarte, rzeczne* lub *zewnętrzne,* mające odpływ do morza. Woda w nich jest słodka. Wielkie jeziora mają prądy stałe, oraz przypływy i odpływy; stanowią często bardzo wygodną drogę wodną, nawet dla wielkich okrętów. Oprócz naturalnych, istnieją jeziora sztuczne, utworzone przez zatamowanie groblami rzek, wykopanie dołu i t. p. Są one zazwyczaj niewielkich rozmiarów i noszą miana *stawów, sadzawek.*

Jezierosy, obecnie *Nowoaleksandrowsk,* miasto powiatowe w gub. Kowieńskiej, położone między jeziorami Osą i Osidą.

Jezuici czyli *Towarzystwo Jezusowe.* W czasach, gdy reformacja szerzyła się w Europie, wystąpił na widownię zakon Jezuitów, założony w r. 1534 przez św. *Ignacego Loyolę* (ob.). *Do Polski* przybył w r. 1552 pierwszy Jezuita Piotr Kanizjusz. Biskup Warmiński Hozjusz sprowadził w r. 1564 Jezuitów do Braunsberga — poczem szybko rozszerzyli się oni w Polsce. Król Stefan Batory oddał im akademję wileńską. Mieli w XVII wieku liczne szkoły średnie i wyższe, a nadto domy czyli t. zw. rezydencje. Zakonne Stowarzyszenie Ojców Jezuitów składa się z nowicjuszów, którzy po dwuch latach dopiero składają pierwsze śluby i stają się koadjutorami i profesorami, i z profesorów, którzy składają cztery śluby i wybierają z pośród siebie generała zakonu, przebywającego w Rzymie. Jezuici trudnią się wychowaniem młodzieży (konwikty i szkoły jezuickie bardzo liczne w XVII i XVIII wieku), misjami w dalekie kraje pogańskie i służbą Bożą. Papież Klemens XIV zniósł (z powodu politycznej działalności zakonu) bullą z 21 lipca 1773 r. Towarzystwo Jezuitów, ale Pius VII przywrócił jego istnienie w r. 1814.

Jezus Chrystus—druga osoba Trójcy św., Syn Boży, który za sprawą Ducha Św. stał się człowiekiem, aby zbawić i odkupić ludzkość z niewoli szatana. Narodził się w królestwie Judzkiem, w miasteczku Betleem, za panowania cesarza Augusta z Marji, pochodzącej z rodu króla Dawida i będącej oblubienicą cieśli Józefa. Dalszy żywot Jezusa Chrystusa, Jego nauka i czyny dowiodły, iż był jednocześnie Bogiem i Człowiekiem. Szły za Nim rzesze ludu, które słuchały Jego prostej, lecz głębokiej nauki, uczeni zaś, faryzeusze i kapłani patrzyli Nań nienawistnem okiem i zgubę Mu gotowali. Jakoż w trzecim roku publicznej nauki Chrystusowej a w trzydziestym trzecim Jego życia, został pojmany i wydany w ręce niesprawiedliwych sędziów, którzy oskarżywszy Go o chęć oderwania królestwa Judzkiego od Rzymu, skazali na śmierć krzyżową. Śmierć ta jednak była tryumfem prawdy nad fałszem, nieprawością i obłudą, w trzecim dniu bowiem po swem umęczeniu i złożeniu do grobu wstał Jezus Chrystus z martwych i przez dni czterdzieści przebywał jeszcze na ziemi, ukazywał się swym uczniom i umacniał ich w swojej nauce. A potem własną mocą, w obliczu Apostołów, wzniósł się do nieba, aby zasiąść po prawicy Ojca Niebieskiego. Jezus Chrystus, jak to wyżej zaznaczono, przyszedł na świat, aby zbawić ludzkość. Ludzie, zmazani grzechem pierworodnym, z ciążącem na nich piętnem Kaina, nie mogli uczynić zadość sprawiedliwości Bożej, bo Bóg jest istotą nieskończoną, a człowiek jest istotą ograniczoną, wskutek tego uczynki człowieka i całej ludzkości mają wartość skończoną. Potrzeba więc było, aby ukazała się na ziemi taka istota, któraby miała w sobie naturę ludzką, aby mogła cierpieć, ale zarazem i naturę Boską, aby cierpieniom tym nadać wartość nieskończoną i w ten sposób uczynić zadość sprawiedliwości Boskiej. Tą istotą był Jezus Chrystus, który za całą ludzkość umarł na krzyżu i sprawił, że każdy, kto wierzy w Chrystusa, należy do Jego prawdziwego Kościoła i według Jego nauki żyje, na mocy zasług Chrystusowych może być zbawiony.

Jeż — zwierzę ssące, owadożerne; odznacza się ciałem ciężkiem o krótkich nogach z tęgimi pazurami; pyszczek ryjkowaty; skóra na grzbiecie pokryta kolcami. Jeż napadnięty, ściąga głowę i łapki pod brzuch i zwija się w kłębek najeżony kolcami. Zamieszkuje całą Europę, wyjąwszy krańców północnych, znajduje się również w Azji. Grzebie sobie nory w ziemi i w nich spędza dzień; na żer wychodzi w nocy; żywi się wyłącznie pokarmem zwierzęcym, jak: owady, robaki, myszy, węże; poluje nawet bez szkody dla siebie na żmije. Jest bardzo żarłocznym i dlatego wielce użytecznym. Szkód w ogrodach nie robi żadnych. Na zimę zapada w sen. Daje się łatwo oswoić.

Jeż T. T., ob. *Miłkowski Zygmunt.*

Jeżowiec—zwierzę z typu szkarłupni; ma ciało kuliste, spłaszczone w kształt bocheneczka chleba, osłonięte skorupą, złożoną z dwuch szeregów zwapniałych tabliczek. Tabliczki jednego szeregu opatrzone są w ruchome kolce; położone zaś między niemi, są podziurawione otworkami, przez które przechodzą rurkowate różki, zakończone przyssawkami. Otwór gębowy znajduje się na spodniej, spłaszczonej stronie ciała. Jeżowce zamieszkują morza, zwłaszcza u brzegów; są pospolite i w Europie; żywią się roślinami. Nadbrzeżni mieszkańcy jadają gotowaną ikrę niektórych gatunków.

Jeżozwierz, *jeżatka*—zwierzę ssące, wielkości lisa, należące do gryzoniów, ciało ma niezgrabne, pokryte długiemi szczecinami na głowie i karku, oraz jeszcze dłuższymi kolcami brunatno i biało obrączkowanymi; kolce te są wewnątrz puste (używane są na obsadki do piór). Jeżozwierze zamieszkują północną Afrykę i południową Europę; przebywają samotnie w norach, które kopią w ziemi; żywią się korzeniami, liśćmi, owocami, a także owadami. Po-

mimo groźnego wyglądu, są one zupełnie nieszkodliwe.

Jeżów, osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Brzezińskim, nad strugą Jeżówką. Znajduje się tu bardzo starożytny kościół, budowy gotyckiej, założony przez Piotra Dunina.

Jeżyna lub *ostrężyna*—krzew kolący z rodziny *różowatych*, należący do rodzaju *maliny;* kwiaty ma różowe lub białe. Niektóre odmiany hodują się w ogrodach dla ozdoby. Owoc czarny, przypominający kształtem malinę, jest jadalny.

Jęczmień (*na oku*) — niewielki guziczek na brzegu powieki (najczęściej górnej), początkowo twardy i bolesny; po kilku dniach bieleje, mięknie i pęka, przyczem wydziela się zeń ropa, jak z wrzodzianki. Powodem formowania się: zmęczenie oczu, kurz, usposobienie limfatyczne. Nie trzeba go kataplazmować, bo puchlina przez to powiększa się; smarować należy waseliną, olejkiem migdałowym; po pęknięciu wycisnąć i przemyć.

Jęczmień — rodzaj zboża z rodziny *trawiastych;* posiada źdźbło nie omszone, liście równo wązkie; kwiaty zebrane w kłos; niektóre z nich opatrzone długą ością. Używa się u nas przeważnie do wyrabiania piwa lub na żer dla drobiu. W krajach północnych, gdzie nie rosną już inne zboża, wypiekają z niego rodzaj chleba, który jest ciężki i mało pożywny. Istnieją w uprawie liczne gatunki i odmiany jęczmienia: *czarny, ryżowy, orkisz,* z którego wyrabiają kaszę orkiszową i inne.

Jędrzejewicz *Jan,* astronom i lekarz, ur. 1835 r., um. 1887 r. Od r. 1862 osiadł w Płońsku, gdzie własnem staraniem założył obserwatorjum prywatne, w którem dokonywał ważnych obserwacji. Występował także jako prelegent w Warszawie, a oprócz prac zamieszczanych w czasopismach ogłosił obszerną „Kosmografję".

Jędrzejów, osada, przedtem miasteczko w gub. Kieleckiej, siedziba powiatu tejże nazwy. Początek Jędrzejowa sięga XII wieku. Znajdujące się tu gmachy klasztoru po-cysterskiego należą do najpiękniejszych pomników budownictwa polskiego; kościół, do klasztoru należący, jest jedną z najwspanialszych świątyń w Polsce; założony w r. 1149; mieści w sobie kości Wincentego Kadłubka.

Jędza, ob. *Baba.*

Jętki—owady z rzędu prostoskrzydłych; mają ciało szczupłe, zakończone 2-ma lub 3-ma długiemi szczecinkami i 2 pary delikatnych skrzydeł. Latają tłumnie podczas pogodnych letnich wieczorów nad wodami. Są bardzo wątłe, żyją dobę i krócej, nie biorąc żadnego pożywienia. Jajka składają na wodzie, a wylęgłe z nich larwy żyją w niej 2—3 lat, nim się przemienią w owad dojrzały. Jętki bywają używane na przynętę dla ryb.

Języczek—jest przedłużeniem miękkiego podniebienia; znajduje się między gardłem a gardzielą, pośrodku migdałków; przy szeroko otwartych ustach można go łatwo widzieć. Mięsisty ten wyrostek posiada zdolność kurczenia się i przeszkadza dostawaniu się pokarmów do jamy nosowej, którą przy połykaniu zamyka.

Język — mięsisty i bardzo ruchliwy narząd, w jamie ust umieszczony. Skóra języka pokryta jest drobnemi wyniosłościami, które zowią *brodawkami smakowemi;* odbierają one wrażenia smakowe. Język jest więc organem zmysłu smaku. Prócz tego język pomaga przy żuciu pokarmów, które podsuwa pod zęby, współdziała przy połykaniu i przy urabianiu głosu w dźwięki mowy.

Język (w znaczeniu *mowy ludzkiej*)— zbiór wszystkich wyrazów i zwrotów, będących własnością pewnego narodu lub ludu, a służących jako środek wzajemnego porozumiewania się. Dawniej myślano, że w prastarych czasach był ogólny jeden język, z którego z biegiem wieków dopiero powstały setki języków, istniejących obecnie na ziemi. Dzisiaj jednak nauka, zwana *lingwistyką,* zmieniła to przekonanie i na podstawie badań swych twierdzi, że już w zamierzchłej przeszłości była większa liczba prajęzyków, z których wyszły języki inne. Zastanawiając się dalej nad całą mnogością języków i porównywując je między sobą, poznano, że niektóre z nich podobne są do siebie bardzo i stanowią grupy od innych grup różne. Na tej podstawie ustanowiła nauka rodowód, czyli genealogję języków. Genealogja języków ustaliła naprzód ogólne gałęzie języków, potem familje, czyli rodziny, a wreszcie wskazała, które języki do której familji i gałęzi należą. Jedną z najważniejszych między gałęziami językowemi, a najbliżej nas obchodzącą jest gałęź aryjska, czyli indo-europejska, obejmująca języki, którymi mówią narody, zamieszkujące pierwotnie olbrzymie przestrzenie od Indji azjatyckich aż do zachodnich krańców Europy, czyli Aryjczycy. Aryjczycy lub Arjowie (ob.) mówili przed tysiącami lat jednym językiem, który nazywamy praaryjskim. Z czasem, Aryjczycy, rozszerzając się, podzielili się na Aryjczyków azjatyckich i europejskich, a zarazem i pierwotny ich język rozdzielił się na dwa języki: aryjsko-europejski i aryjsko-azjatycki. Do familji azjatyckiej należą języki indyjsko-irańskie, do aryjsko-europejskiej: litewsko-słowiański, germański i grecko-italski. Najważniejszymi w familji indyjsko-irańskiej są języki: staroperski i sanskryt. W familji aryjsko-europejskiej z grupy litewsko-słowiańskiej powstał język litewski i słowiański, a z ogólnego słowiańskiego (prasłowiańskiego) język polski, czeski, słowacki, łużycki, wielkoruski czyli rosyjski, małoruski, białoruski, bułgarski, serbski i słoweński, tudzież umarły dziś staro-bułgarski (zwany także staro-słowiańskim) i połabski. W podobny sposób z ogólnego języka germańskiego wyłoniły się: język niemiecki, angielski, duński, szwedzki i in.; z języka grecko-italskiego—łaciński i grecki. Języki: francuski, hiszpański i włoski są do siebie bardzo zbliżone i pochodzą od języka łacińskiego. Drugi podział języków, który nauka postawiła, opiera się na wewnętrznej ich budowie, czyli *morfologji.* Człowiek wyraża swoje myśli nietylko wyrazami, które mu daje jego język, ale także za pomocą uwydatnienia wszystkich stosunków, o które mu chodzi, przez nadanie różnych form tym wyrazom. W ten sposób powstały części mowy, rodzaje, liczby, czasy, osoby, tryby i t. d. Polak naprz., chcąc powiedzieć, że dom jest ojca, używa wyrazu dom i drugiego przypadku od ojciec, t. j. ojca; gdy jest więcej ojców, niż jeden, używa osobnej formy liczby mnogiej: ojcowie; chcąc powiedzieć komu, żeby pisał, mówi: pisz; że ktoś dawno pisał, używa formy pisał i t. d. Z tych przykładów widzimy, że uwydatnianie tych rozmaitych stosunków w języku polskim odbywa się przez dodawanie do niezmiennych części wyrazów (pierwiastków) pewnych zakończeń, które całkiem stapiają się z pierwiastkiem w formy. Języki, które w tym względzie postępują tak, jak język polski, a należą tu wszystkie języki indo-europejskie, nazywają się odmiennymi, czyli *fleksyjnymi.* Drugą grupę języków stanowią języki zlepkowe, czyli *aglutynacyjne.* Natura ich polega na tem, że, chcąc wyrazić wyżej wymienione stosunki, używają pewnych stałych zakończeń, które dodają do pierwiastków, nie stapiając ich jednak z sobą. Trzecią wreszcie grupę stanowią języki oddzielające, czyli *izolujące.* Języki te mają tylko jednozgłoskowe wyrazy (pierwiastki), nie znając części mowy, rodzajów, liczb, pierwiastków i t. d., a jeżeli chcą uwydatnić te względy, to czynią to w ten sposób, że kładą swoje wyrazy na pewnych, ściśle oznaczonych miej-

scach w zdaniu, akcentują je raz tak, raz inaczej, gestykulują i t. d.

Joanna d'Arc (czyt. Dark), *Dziewica Orleańska,* żyła na początku XV wieku, a była córką wieśniaków francuskich z Szampanji. Słysząc o wielkich klęskach, zadanych Francji przez wojska angielskie, o upadku męstwa i wytrwałości wśród Francuzów, przejęta wielką miłością ojczyzny i natchniona przez widzenia religijne, które miała, opuściła w r. 1429 dom rodziców, udała się na dwór królewski i uprosiła, aby wolno jej było ruszyć do oblężonego przez nieprzyjaciół miasta Orleanu. Tam słowem i czynem zagrzewała do boju, a włożywszy zbroję rycerską i dosiadłszy konia, poprowadziła sama wojska francuskie przeciw Anglikom, których rozpędziła. Niebawem odniosła drugie zwycięstwo i przebojem utorowała drogę królowi Karolowi VII do Reims, gdzie się koronował. Siedemnastoletnia dziewczyna dokonała czynów, na które nie zdobyli się mężowie. Potem poszła na Paryż, ale tam odniosła ranę. Wtedy schwytano ją i wydano Anglikom. Postawiona przed sąd ludzi zabobonnych, uznana została za czarownicę, skazana na śmierć i spalona na stosie 30 maja 1431 r. w mieście Rouen. W dwadzieścia lat później zrewidowano proces i przekonano się, że była całkiem niewinna. Naród francuski czci Dziewicę Orleańską, jako swoją wielką bohaterkę. Kościół katolicki zaliczył ją w poczet błogosławionych.

Joannici, najstarszy zakon rycerski, założony r. 1070 w Jerozolimie przez kupców z Amalfi; po zdobyciu Jerozolimy przez sułtana Saladyna (r. 1187), przeniósł się z początku do Ptolomaidy, następnie na wyspę Rodos, a po jej zajęciu przez Turków na wyspę Maltę, gdzie przybrał nazwę *Rycerzy Maltańskich* i przebywał aż do r. 1800. W XIX wieku Joannici stracili swe posiadłości; pozostała tylko kapituła i cztery przeoraty (w Rzymie, Wenecji, Neapolu i Pradze), istnieje także gałąź Joannitów hiszpańskich.

Job, ob. *Hiob.*

Jocher *Adam Benedykt,* ur. r. 1791, um. 1860 r., profesor i bibliotekarz uniwersytetu wileńskiego, jeden z najznakomitszych bibliografów polskich. Pomnikowem jego dziełem, lecz nieskończonem, jest „Obraz literatury i nauk w Polsce", którego wyszły trzy ogromne tomy.

Jockey (czyt. dżokiej), jeździec zawodowy, przedewszystkiem zaś jeździec na wyścigach konnych. *Jockey klub*, towarzystwo popierające sprawę wyścigów konnych.

Jod—metaloid, pierwiastek, symbol chemiczny *J.* W zwykłej temperaturze jest ciałem stałem, krystalicznem, koloru szarego o metalicznym połysku; ogrzewany, zamienia się w parę o barwie pięknie fioletowej. Rozpuszczony w wodzie, daje ciecz barwy bronzowej, t. zw. *wodę jodową.* W stanie wolnym nie znajduje się w naturze. W związkach jest dość pospolity, chociaż zawsze tylko w niewielkich ilościach. Spotykamy go w wodzie morskiej, w związkach z sodem, magnezem i w wodach mineralnych (jodowych); znajduje się w ciałach niektórych roślin morskich, zkąd go wydobywają przez spalenie i wylugowanie wodą popiołu, zawierającego związki jodu z sodem, magnezem i t. p. czyli *jodki.* Jodki te ogrzane z kwasem siarczanym i braunsztajnem, wydzielają jod, który paruje wraz z wodą. Jodu w roztworze wodnym lub spirytusowym używa się w medycynie pod nazwą *jodyny,* jako środka drażniącego. Jod tworzy z wodorem, podobny do kwasu solnego, kwas *jodowodorny,* który sam nie ma zastosowania, natomiast łączy się z tlenkami metalów, które rozpuszcza, dając solejodki; niektórych używa się w medycynie, jak: *jodek potasu* (związek jodu z potasem), *jodek sodu, jodek żelaza, jodek srebra* używany bywa do przygotowywania płyt fotograficznych. Z azotem tworzy jod związek, który wybucha z hukiem za najlżejszem potrąceniem. Jod łączy się z wieloma związkami organicznymi, dając, między innymi, *jodoform.*

Jodła—rodzaj drzew *szyszkowych,* którego 18 gatunków rośnie w krajach umiarkowanych i zimnych półkuli północnej. W krajach górzystych tworzy jodła gęste lasy. Najpospolitszą jest *jodła właściwa,* rosnąca na górach Europy, do wysokości 1.500 metrów. U nas wielkość jej dosięga 160 stóp; żyje przeszło 200 lat. Drewna jej używa się na maszty i wyroby ciesielskie. Żywica jodły dostarcza terpentyny.

Jodoform—tworzy się przy działaniu jodu na alkohol zwyczajny z dodaniem potażu. Jest to krystaliczny proszek, o pięknie żółtej barwie, o silnym charakterystycznym zapachu, przypominającym trochę szafran. Posiada własności antyseptyczne, używa się więc do zasypywania ran. Ze względu na własności usypiające, w większych dozach użyty jest trujący.

Jodyna, ob. *Jod.*

Johannesburg, miasto w południowej Afryce, w rzeczypospolitej Transwalskiej, założone 1886 r., liczy przeszło 100.000 mieszk.; w okolicy znajdują się najobfitsze kopalnie złota, które dostarczają 1/6 wszystkiego złota, dobywanego na kuli ziemskiej.

John Bull (ang., czyt. *Dżon Böll),* właściwie: Jan wół, żartobliwa nazwa, dawana ludowi angielskiemu; gburowaty Anglik.

Jokai *Maurycy*, sławny powieściopisarz, poeta i publicysta węgierski, ur. 1825 r. w Komornie, zm. 1907 r. Skończywszy wydział prawny, oddał się literaturze i polityce. Patrjota gorący, brał żywy udział w ruchu powstańczym 48 i 49 r. Po nieszczęśliwem zakończeniu walki tułał się jako zbieg, wreszcie powrócił do kraju, by wiernie służyć ojczyźnie piórem swojem, pełnem barw i entuzjazmu. Z historycznych jego powieści największem powodzeniem cieszyły się: „Złote czasy Siedmiogrodu", „Biała Pani Liwoczańska", „Aż do śmierci" i t. d. Odtwarzał także z talentem stosunki współczesne, redagował czasopisma. Powieści jego w przekładach na wszystkie języki europejskie rozeszły się po całym świecie. Wiele tłumaczono na język polski.

Jakohama, największy handlowy port japoński, nad zatoką Jeddo, koleją żelazną połączony z Tokio; w mieście, liczącem przeszło 300.000 mieszkańców, znajdują się wielkie składy towarów europejskich.

Jolanta albo *Helena*, błogosławiona, była córką Beli IV, króla węgierskiego, a żoną Bolesława Pobożnego, księcia kaliskiego. Odznaczała się wielką bogobojnością i cnotami. Wstąpiwszy po śmierci męża do klasztoru Klarysek w Gnieźnie, umarła tam po r. 1297.

Jonasz, prorok hebr. za czasów Jeroboama II; miał z rozkazu Jehowy skłonić do pokuty mieszkańców Niniwy, ponieważ zaś ociągał się z tym i na okręcie chciał opuścić Palestynę, został w czasie burzy rzucony w morze i połknięty przez rybę, która go trzeciego dnia wyrzuciła na ląd. Wtedy wypełnił rozkaz boski.

Jongleur, ob. *Żongler.*

Jończykowie—w starożytności plemię greckie, które, według podań, zamieszkiwało z początku Azję Mniejszą, a z biegiem czasu zajęło przeciwległe wybrzeża lądu europejskiego. W połowie wieku XI część Jończyków, wyparta ze swych siedzib przez Achajów, znów powróciła do Azji Mniejszej i założyła 12 kwitnących miast (Efez, Milet, Smyrna i t. d.). Od imienia Jończyków cały pas nadbrzeżny z wyspami Chios i Samos otrzymał nazwę *Jonji.*

Jońskie morze jest częścią Śródziemnego; położone między południowemi Włochami a Grecją; cieśnina Otranto łączy je z Adrjatykiem. Na morzu tem

znajdują się *wyspy Jońskie* wzdłuż zachodniego wybrzeża Grecji. Jest ich siedem większych: Korfu, Paxos, Leukas, Itaka, Kefalonja, Cerigo, Zante i spora ilość mniejszych. Od roku 1815—1862 tworzyły rzeczpospolitą Zjednoczonych wysp Jońskich; potem oddane Anglikom, połączone zostały w r. 1863 z królestwem Grecji.

Jordan, niewielka rzeka, przecinająca z północy na południe Palestynę; źródło ma u stóp góry Hermon, płynie wartko wprost na południe i przepływając naprzód bagno Merom, potem jezioro Genezareth, czyli Tiberias, uchodzi do jeziora zwanego morzem Martwem.

Jordan, pseudonim *Juljana Wieniawskiego* (ob.).

Jordan *Henryk*, lekarz, ur. r. 1842, um. 1900 r., był profesorem w uniwersytecie Jagiellońskim. Kosztem własnym założył park w Krakowie, nazwany od jego imienia *parkiem Jordana*, przeznaczony na zabawy i ćwiczenia gimnastyczne dzieci i młodzieży, czem oddał miastu niepospolitą usługę. Ogłosił dzieła: „Nauka położnictwa dla użytku położnych ułożona", „Nauka położnictwa dla użytku uczniów i lekarzy".

Joubert (czyt. Żuber): 1) *Bartłomiej*, ur. r. 1769, zginął w bitwie pod Nowi 1799 r., generał wojsk francuskich. 2) *Piotr*, ur. r. 1831, um. 1900 r., naczelny wódz i obok Krügera i Pretoriusa przywódca Boerów w wojnie z Anglją; odniósł kilka ważnych zwycięstw.

Jour fixe (czyt. Żur fiks) znaczy dosłownie: stały dzień; dzień wyznaczony na przyjmowanie gości.

Jowialny, dowcipny, wesoły, żartobliwy. „Nie źle, gdy pora, być jowialnym, byle nie trefnisiem"—powiadano w dawnej Polsce.

Jowisz, ob. *Zeus*.

Jowisz — największa z planet; objętość jej jest blisko 1.300 razy większa od ziemi przy gęstości przeszło 4 razy mniejszej; średnia jej odległość od słońca jest 5 razy większa, niż odległość ziemi. Obiegu około słońca dokonywa w ciągu 12 prawie lat; obrotu około swej osi—w ciągu 10 blisko godzin. Świeci jasno żółtem światłem jako najjaśniejsza z gwiazd, widzialna przez noc całą (Wenus, która miewa blask jeszcze silniejszy, ukazuje się tylko wieczorem i rano). Dokoła Jowisza krąży 5 księżyców. Spostrzeżenia nad księżycami Jowisza doprowadziły do obliczenia szybkości światła.

Jozafata Dolina — obszerna dolina obok Jerozolimy, na której, według słów Pisma św., ma się odbyć Sąd Ostateczny.

Jozue—podług podania hebrajskiego następca Mojżesza na stanowisku przywódcy Izraelitów; miał zdobyć znaczną część ziemi Chananejskiej, którą podzielił pomiędzy 12 pokoleń Izraela i przez lat 25 rządził tem nowem państwem.

Jósika *Mikołaj*, baron, romansopisarz, ur. 1796 r., um. 1865 r.; najprzód wojskowy, następnie rolnik, brał czynny udział w pracy nad odrodzeniem narodowości węgierskiej i w powstańczym ruchu węgierskim. W r. 1834 rozpoczął zawód literacki jako zdolny romansopisarz.

Józef—ostatni patrjarcha żydowski, syn Jakóba i Racheli, przez braci swoich sprzedany Madjanitom, handlarzom niewolników, przybył do Egiptu; tutaj dzięki zręcznemu wykładowi snów wywyższony został do godności pierwszego ministra; otrzymał za żonę córkę Asnada, arcykapłana z Heliopolis, która urodziła mu 2 synów—Manassesa i Efraima; sprowadził swego ojca wraz z 11-u braćmi do Egiptu, gdzie otrzymali ziemię Gessen.

Józef św., oblubieniec Najśw. Marji Panny — pochodził w prostej linji od króla Dawida i był ubogim cieślą w Nazarecie. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa nie obchodzono pamiątki św. Józefa osobnem świętem; z biegiem jednak czasów cześć dla tego świętego wzrosła.

Józef z Arymatei, członek najwyższego sądu w Jerozolimie, tajemny uczeń Jezusa, którego zwłoki wyprosiwszy u Piłata, pogrzebał we własnym ogrodzie.

Józef I, cesarz rzymsko-niemiecki, z rodu Habsburgów, syn cesarza Leopolda I, panował od r. 1705 do r. 1711.

Józef II, syn Franciszka I i Marji Teresy, ur. r. 1741, został po śmierci ojca (r. 1765) cesarzem i rządził wspólnie z matką w krajach austrjackich do roku 1780, w którym objął sam panowanie. Józef zaprowadził liczne i doniosłe zmiany w państwie; wydawał szybko jedne po drugich rozporządzenia, t. zw. patenty; niektóre z nich były nawet bardzo ważne i pożyteczne (np. zniesienie poddaństwa osobistego w r. 1781; uniwersał o powinnościach roboczych z r. 1786, patent tolerancji, t. j. o równouprawnieniu wyznań i t. d.), inne wszakże wywołały wielkie oburzenie we wszystkich krajach, zwłaszcza zaś w Węgrzech i Niderlandach. Cesarz zniósł wiele klasztorów a Kościół podporządkował zupełnie władzy państwowej. Przyczynił się do pierwszego podziału Polski w r. 1772, zawarł w r. 1781 sojusz z Katarzyną II i prowadził z nią razem od r. 1788 wojnę przeciw Turcji. Wojna ta mimo kilku zwycięstw wojsk austrjackich nie powiodła się; tymczasem ludy, podległe Habsburgom, burzyły się z powodu doraźnych reform. Józef, zmartwiony niepowodzeniami, zawiedziony w swoich marzeniach i ciężką chorobą dotknięty, umarł r. 1790.

Józefczyk *Andrzej*, pedagog, ur. 1816 r., um. 1878 r., syn ubogiego mieszczanina z Pilzna, uczył się w miasteczku rodzinnem, oraz w Jaśle i Tarnowie. Był „na filozofji" we Lwowie, a po jej ukończeniu zapisał się na teologję. Księdzem nie został, bo wprzód znalazł się w więzieniu za szerzenie oświaty i przebył tam $5^1/_2$ roku. Był nauczycielem w seminarjum nauczycielskiem w Krakowie i został jego dyrektorem. Umieścił wiele artykułów w czasopismie *Szkoła*. Osobno ogłosił: „Listy pedagogiczne brata do siostry" (o wychowaniu dzieci do 7-go roku życia); „Nauka geometrji" i inne.

Józefina *Marja Róża*, cesarzowa francuska, pierwsza żona Napoleona I, ur. 1763 r. na Martynice, z domu Tacher de la Pagerie, 1796 ślubem cywilnym z Napoleonem Bonaparte połączona (kościelne błogosławieństwo nastąpiło dopiero 1804 r. na żądanie papieża), 1804 r. uwieńczona koroną cesarską, 1809 r. rozwiedziona z Napoleonem, żyła odtąd w Evreux w Nawarze, zachowując tytuł i pensję cesarzowej; um. 1814 r.

Józefów, os. w gub. i pow. Warszawskim, gminie Pruszków, posiada wielką fabrykę cukru.

Józefów nad Wisłą, osada w gub. Lubelskiej, pow. Puławskim, na prawym brzegu Wisły, ma piękny kościół pobernardyński.

Józefów *(Ordyńcki)*, osada w gub. Lubelskiej, pow. Biłgorajskim, nad rzeką Nepryszką. Pod Józefowem zginął 24 kwietnia 1863 r. i tam jest pochowany poeta Mieczysław Romanowski.

Jubilat (z łac.)—ten, który obchodzi (lub obchodził) jubileusz swojej działalności.

Jubilerstwo, oprawianie drogich kamieni, fabrykacja klejnotów i handel nimi. *Jubilerem* nazywamy fabrykanta klejnotów, trudniącego się oprawianiem czyli osadzaniem drogich kamieni, obrobionych poprzednio przez szlifierzy.

Jubileusz — w znaczeniu kościelnem jest to odpust zupełny, udzielony dla ważnych przyczyn. Jubileusz bywa zwyczajny i nadzwyczajny. Zwyczajny jest ten, który odbywa się w pewnych okresach czasu. Papież Bonifacy VIII ogłosił rok 1300 jako rok jubileuszowy i postanowił, aby co lat 100 obchodzono jubileusz. Klemens VI skrócił ten okres do 50 lat, Urban VI do 33 lat a Paweł II do 25 lat. Nadzwyczajny jubile-

usz ogłasza Kościół z powodu niezwykłych wypadków lub potrzeb chrześcijaństwa, zwykle przy wstąpieniu na tron nowego Papieża. Poza tem jubileuszem nazywa się rocznica 25-a, 50-a lub setna jakiegoś zdarzenia, obchodzona uroczyście.

Jucht — skóra wołowa lub końska, garbowana w korze wierzbowej, napojona dziegciem, który jej nadaje trwałość i właściwy zapach, powleczona na spodniej stronie ałunem, gruba ale miękka i elastyczna, używana przeważnie na obuwie.

Juda, czwarty syn patrjarchy Jakóba i Lei, protoplasta pokolenia Judy. By ocalić życie Józefowi, poradził braciom, ażeby go sprzedali kupcom izmaelskim. Potomstwu jego przepowiedział Jakób zwierzchnictwo nad innemi pokoleniami Izraela. Z jego pokolenia pochodzili królowie żydowscy oraz narodził się Mesjasz.

Judaizm, wyrazem tym oznaczamy w ogólności religję, literaturę, poezję, prawa, podania religijne i idee narodu żydowskiego, wytworzone w ciągu wieków, uwydatnione w księgach Starego Testamentu, w Talmudzie, Kabale i innych księgach żydowskich.

Judasz Machabeusz, ob. *Machabejczycy*.

Judasz Iskarjota (tak nazwany od miasta rodzinnego Karioth) z pokolenia Judy, jeden z 12 apostołów i zarazem skarbnik zgromadzenia, według opowiadań ewang. zdradził Jezusa, wydawszy go kapłanom żydowskim za 30 srebrników, a potem z żalu pozbawił się życia.

Judea, kraj obejmujący południową część Palestyny, sławną ze wspomnień i pamiątek z życia Zbawiciela. Pamiątkowemi miejscowościami są tutaj: Jerolima, dotąd jeszcze stolica kraju, Jerycho, Betleem, Hebron, Arymatea, Emmaus na wyżynie, Jaffa, Gaza na wybrzeżu i t. d.

Judyta, izraelitka, wdowa z Betulji. Gdy Holofernes, wódz Nabuchodonozora, oblegał Betulję, ona udawszy się do jego obozu, wdziękami swoimi potrafiła go sobie zjednać i gdy zasnął, odcięła mu głowę, uwalniając tym sposobem miasto od oblężenia.

Jugurta, król Numidji, waleczny i niepospolitych zdolności, ale przytem przewrotny człowiek, w zbrodniczy sposób pozbył się braci stryjecznych, z którymi miał razem panować, a zawikławszy się przez to w wojnę z Rzymianami, przekupił wodzów rzymskich i zawarł z nimi pokój. Dopiero wódz rzymski, Metellus, zdołał go pokonać, a następca jego Marjusz przywiózł Jugurtę do Rzymu, gdzie w więzieniu zginął śmiercią głodową w r. 104 przed Chrystusem.

Juhasy (z węgier.), pasterze owiec w Tatrach i w ogólności w całych Karpatach; z trzodami swemi przepędzają lato na pastwiskach górskich.

Jukatan, ob. *Yukatan*.

Juki (z tur.) — torby skórzane, tłomoki ładowane na konie, muły i t. p.

Juljan, cesarz rzymski, ur. 331 r. po Chrystusie (panował od 361 do 364 r.), otrzymał przydomek *Apostaty*, t. j. odstępcy, gdyż porzucił wiarę chrześcijańską i wrócił do pogaństwa. Rządził sprawiedliwie i usunął wiele nadużyć; zostawił kilka dzieł, pisanych prozą, poezje zaś i polemiczne utwory jego zaginęły.

Juljański kalendarz, ob. *Kalendarz*.

Juljusz I św., papież, rządził Kościołem katolickim od 337 do 352 r.

Juljusz II, papież, panował od 1503 r. do 1513 roku. Wielki polityk i wojownik, sam wiódł swe zastępy na wojny, podejmowane w celu połączenia całych Włoch pod rządami papieży. Śmierć przerwała jego działania.

Jundziłł *Stanisław Bonifacy*, botanik polski, ks. pijar, ur. r. 1761 w maj. Jasieniec, um. 1847 r. Przez dłuższy czas piastował godność profesora uniwersytetu wileńskiego i założył w Wilnie ogród botaniczny. Główniejsze jego

dzieła są: „Opisanie roślin litewskich podług układu Linneusza“, które przyczyniło się nie mało do poznania bogactwa roślin naszych, „Botanika zastosowana“, „Zoologja krótko zebrana“, i wiele innych.

Jungfrau, szczyt alpejski, w kantonie Berneńskim w Szwajcarji, mający 4.167 metrów wysokości. Na szczyt Jungfrau zbudowano drogę żelazną.

Jungmann *Józef Jakób*, ur. 1773 r., um. 1847 r., znakomity uczony, językoznawca i historyk literatury, przyczynił się do obudzenia narodowego ruchu czeskiego. Najznakomitszemi dziełami jego są: „Historja literatury czeskiej“ i pomnikowy „Słownik języka czeskiego“.

Junior, skróc. *jun.*, wyraz łac., dosłownie—*młodszy*.

Junkier (z niem.)—tak zwano niegdyś w Niemczech młodszych synów książąt panujących, obecnie zaś miano to służy synom szlachty, władającej dobrami ziemskiemi, nieposiadającym żadnych innych tytułów.—W wojsku rosyjskiem *junkrami* nazywają uczniów szkoły junkierskiej, kształcących się na oficerów.

Juno, *Junona*, ob. *Hera*.

Junosza *Klemens*, pseudonim Klemensa *Szaniawskiego* (ob.).

Jupiter, *Jowisz*, bóstwo rzymskie i greckie, ob. *Zeus*.

Jur św., nazwa ruska *św. Jerzego* (ob.).

Jura—góry wapienne formacji przeważnie jurajskiej, która od nich otrzymała swą nazwę. Kilka pasm górskich w środkowej Europie nosi nazwę Jury. Na północo-zachód od Alp, między rz. Rodanem pod Genewą aż po Ren pod Bazyleą ciągnie się *Jura Szwajcarska* (francusko-szwajcarska); w przedłużeniu jej za Renem, wzdłuż lewego brzegu górnego Dunaju, wznosi się *Jura Szwabska;* dalej, poza kotliną Ries, zatacza łuk ku północy do źródlisk rzeki Menu *Jura Frankońska*. Cechą tych gór jest niezbyt wielka wysokość (1.000 do 1.500 metrów); obfitują w pieczary i brak im płynącej wody i źródeł. Pasmo wzgórz, ciągnące się od Krakowa przez Olkusz, Częstochowę pod Wieluń, jest też zbudowane z wapienia jurajskiego, wskutek tego nazywają je niekiedy *Jurą Polską*.

Jurajska *(jurasowa, jurska)* **formacja**—nazwa jednej z dawniejszych formacji geologicznych, stanowiących tak zwane *pokłady drugorzędowe;* otrzymała nazwę od gór Jura (w Szwajcarji), gdzie ją najpierw bliżej zbadano. Obfituje zwłaszcza w wapienie skaliste i zajmuje miejsce środkowe w szeregu warstw mezozoicznych; leży nad formacją trjasową a pod kredową.

Jurborg, *Jurburg* — miasto w pow. Rossieńskim, gub. Kowieńskiej, nad Niemnem; jedno z najstarożytniejszych miast żmudzkich, nazywa się po litewsku *Jurbarkas;* ma kościół katolicki, komorę celną, pocztę, telegraf i t. p.

Jurgielt. Nazwa ta pochodzi od niemieck. *Jahrgeld*, t. j. płaca roczna, i pojawia się u nas w w. XVI. *Jurgieltnikami* nazywano tych, którzy pobierali jurgielt, t. j. płacę roczną.

Jurjew, nazwa urzędowa miasta *Dorpatu* (ob.).

Jurta (z tatarsk.)—chata, namiot pilśniowy ludów koczujących — Kirgizów i Tatarów; mieszkanie zimowe Kamczadałów.

Jury (z ang., czyt. *żüri)*—1) w Anglji sędziowie przysięgli z wyboru, w liczbie dwunastu, powołani do rozpatrywania spraw; 2) komisja, złożona ze znawców, oceniająca wartość dzieł sztuki lub przemysłu i przyznająca nagrody, np. na wystawach, konkursach i t. p.

Jurydyka. Sądy grodzkie czyli miejskie nazywano w Polsce jurydykami, rokami i roczkami. *Jurydykami* nazywano także części miasta lub przedmieścia, należące do szlachty lub duchowieństwa, które na skutek specjalnego przywileju królewskiego lub uchwały sejmowej miały swoje własne rządy i sądy oddzielne i stanowiły jakby

miasta w mieście, a przytem wolne były od wszelkich podatków i opłat na rzecz miasta.

Jurysdykcja (z łac.)—zakres działania i sądzenia danego sądu co do obszaru i jakości spraw; okrąg sądowy.

Juryskonsult, *juryskonsultant* (z łac.)—radca prawny przy pewnej instytucji; adwokat, prowadzący sprawy jakiejś instytucji w sądach.

Jurysprudencja (z łac.)—1) gruntowna znajomość prawa; 2) zbiór zasad prawnych; 3) sposób wyrokowania sądu w danych sprawach.

Jus, po łacinie *prawo* (ob.).

Jussieu (czyt. *Żissie)*—rodzina sławnych botaników we Francji. W wieku XVIII zasłynęli trzej bracia: *Antoni, Bernard* i *Józef,* którzy zbogacili naukę wielu cennemi spostrzeżeniami z życia roślin. Synowiec ich *Antoni Wawrzyniec* (ur. 1748 r., um. 1836 r.) jest twórcą układu systematycznego roślin; syn jego—*Adrjan* (um. 1853 r.) był profesorem botaniki, wydał kilka dzieł z tej dziedziny.

Justitia *(Justycja)*—w mitologji rzymskiej bogini sprawiedliwości, u Greków zwana *Temis (Temida)* albo *Dike.* W późniejszych czasach przedstawiano ją z szalą, mieczem i zawiązanemi oczyma.

Justynjan I — cesarz bizantyjski, ur. 482 r., um. 565 r., z pochodzenia Słowianin. Panowanie jego obfite było w wydarzenia o dużem znaczeniu cywilizacyjnem. Najwięcej wsławił się przez zaprowadzenie nowego prawodawstwa (kodeks Justynjana). Za panowania Justynjana I Konstantynopol upiększony został całym szeregiem wspaniałych kościołów (np. św. Zofji). Opiekował się przemysłem i handlem. Przy pomocy wodza swego, Belizarjusza, rozszerzył znacznie granice cesarstwa wschodniorzymskiego.

Juszkiewicz *Jan,* ur. 1815 r. na Litwie, um. 1886 r., badacz języka litewskiego; wraz z bratem swoim *Antonim* opracował w tym zakresie kilka dzieł.

Juta—roślina zielna, właściwa krajom zwrotnikowym; z łodygi jej otrzymują się włókna, które służą do wyrabiania tkanin meblowych, na worki i masy papierowej. Uprawa juty odbywa się na wielką skalę w Indjach wschodnich.

Jutlandja, prowincja duńska, zajmuje północną część półwyspu Jutlandzkiego; stanowi właściwą *Danję* (ob.).

Jutrzenka — zorza poranna (ob. *Zorza*). Jutrzenką nazywa się także *gwiazda zaranna,* czyli planeta *Wenus* (ob.), gdy świeci przed wschodem słońca.

Jutrznia—jest to pierwsza część kościelnego porannego nabożeństwa, nazwana tak dlatego, iż w klasztorach odprawiano ją przed wschodem słońca. Jutrznia składa się z trzech części: 1) wezwania *(invitatorium),* 2) trzech *nokturnów,* złożonych z trzech psalmów, trzech antyfon i trzech lekcji i 3) *laudes,* tak nazwanego od pierwszych słów psalmu „Laudate Dominum" (Chwalcie Pana).

Juvenalis *(Decimus Junius),* znakomity satyryk rzymski, żył w I i II wieku po nar. Chryst. Bliższe szczegóły jego życia nie są znane. W satyrach swoich znakomity poeta chłostał niemiłosiernie wady, występki i zepsucie Rzymian.

K.

K—spółgłoska gardłowa; w języku polskim jest spółgłoską pierwotną, twardą, wargową mocną. W języku łacińskim głoska *k* oznaczana jest przez literę *c.*—W chemji *K* jest symbolem potasu (kalium).

Kaaba — główna świątynia mahometańska w Mekce oraz kaplica w tejże świątyni. W kaplicy tej, przybranej w bogate dywany, znajduje się wmurowany czarny kamień, uważany za świętość, do którego muzułmanie zwracają

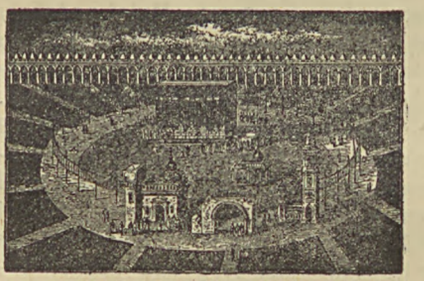

Fig. 54. Świątynia Kaaba w Mekce w stanie dzisiejszym.

się z modlitwami. Nim pielgrzym wejdzie do Kaaby, obowiązany jest obejść ją 7 razy, przyczem pocałować kamień, który wskutek tego stał się już wklęsłym. Kaplica otwierana jest tylko trzy razy do roku.

Kabała albo *Kabbała,* nazwa mistycznej nauki żydowskiej, znaczy „tradycja tajemna". Początki nauki tej bardzo dawne; rozwijali ją myśliciele żydowscy w wieku VII i VIII po nar. Chr., potem w XII, XIII i XIV w. w Hiszpanji. Wówczas to powstała księga „Zohar" (t. j. blask), zawierająca najważniejsze poglądy kabalistów na istotę Boga, powstanie świata, przechodzenie dusz i t. d. Kabalista Lurje w wieku XVI, odstąpiwszy od mistyczno-filozoficznych dociekań, stworzył doktrynę kabalistyczną, w której rolę główną odgrywają praktyki ascetyczne, modły i cuda za pomocą amuletów. Nauka ta doprowadziła w Polsce do utworzenia żydowskiej sekty *chasydów,* źle widzianej przez prawowiernych talmudystów. W księgach kabalistycznych jest mowa także o sztuce przepowiadania przyszłości, a że do wróżb tych oddawna używano kart, powstała zatem szeroko rozpowszechniona u nas *kabała* wróżbiarska.

Kabarda, okręg gub. Terskiej, w kraju Zakaukaskim. Mieszkańcy *Kabardyńcy,* plemię Czerkiesów, w liczbie około 70.000, trudnią się hodowlą bydła, wyrobem burek, sukna i wojłoków.

Kabaret (z franc.)—rodzaj teatrzyku przy restauracji, w którym autorowie sami wykonywują swoje utwory, popisują się śpiewacy i śpiewaczki, deklamatorowie i t. p.

Kabat, *kabacik,* od wyrazu perskiego *kaba,* znaczącego krótki kaftan. „Kabatkowie" — przezwisko mieszkańców okolicy jeziora Łebskiego, noszących długie kabaty.

Kabel, drut telegraficzny, łączący dwie miejscowości, przedzielone morzem. Jest to linewka z drutu miedzianego, otoczona warstwą gutaperki, następnie oprzędzona sznurkami, doskonale zatłuszczonymi, a wreszcie to wszystko oplecione grubymi drutami żelaznymi, powleczonymi galwanoplastycznie miedzią. Kabel taki o grubości 10 centymetrów spuszcza się na dno morskie. Cieńsze kable bez żelaznego zabezpieczenia wyrabiają do zakopywania w ziemi, celem prowadzenia

prądu elektrycznego ulicami miasta, do oświetlenia elektrycznego i t. p. celów.

Kabeljan, ob. *Dorsz.*

Kabina: 1) budka do kąpieli w morzu; 2) kajuta okrętowa; 3) pokój w zakładzie kąpielowym.

Kabrjolet (z franc.)—powóz dwukołowy, rzadziej czterokołowy, jednokonny. W powozach pocztowych *kabrjoletem* nazywa się oddział przedni, otwarty, z jednym tylko rzędem miejsc.

Kabul, miasto w Azji, stolica Afganistanu (ob.), liczy 60.000 mieszkańców.

Kabylowie—naród pochodzenia berberyjskiego w Tunisie i Algierji, gdzie liczba ich do 760.000 ma wynosić. Są mahometanami, zajmują się rolnictwem i hodowlą bydła, oraz niektórymi rodzajami przemysłu.

Kacerstwo czyli *herezja*, nauka przeciwna dogmatom wiary, w które Kościół katolicki wierzyć nakazuje. *Kacerzem* lub *heretykiem* jest chrześcijanin, który wyznaje wiarę przeciwną dogmatom religji katolickiej.

Kachetja, kraina w gub. Tyfliskiej, na lewym brzegu rzeki Kury. Mieszkańcy, *Kachetyńcy*, należą do plemienia gruzińskiego, trudnią się głównie uprawą wina.

Kacyk, tytuł dawnych władców krainy Peru w Ameryce.

Kaczka—ptak płetwonogi, spokrewniony z gęsią, ale mniejszy, o bardziej krępej budowie ciała, z krótszemi skrzydłami i nogami usuniętemi w tył—wskutek czego kaczki mają chód chwiejny i niezgrabny. *Kaczki dzikie* są u nas ptakami przelotnymi. Najpospolitszą jest *kaczka krzyżówka;* oprócz krzyżówki znajdują się u nas: *cyranka, cyraneczka, podgorzałka* i inne. *Kaczka swojska* pochodzi od krzyżówki. Z powodu łatwości żywienia i licznych korzyści, jakie przynosi (mięso, jaja, pierze)—hodowla kaczek rozpowszechniła się wszędzie. Dla swej wielkiej żarłoczności są one nadzwyczaj użyteczne w ogrodach, gdzie niszczą mnóstwo szkodliwych ślimaków i gąsienic, ale nie należy ich puszczać na stawy zarybione.

Kaczkowski *Zygmunt*, ur. 1826 r., zm. 1896 r., znakomity powieściopisarz i publicysta, pochodził z ziemi Sanockiej w Galicji, kształcił się we Lwowie, Przemyślu, Samborze, wreszcie przez krótki czas w Wiedniu. Pierwsze prace swoje umieszczał w „Dzienniku mód paryskich", potem w „Pamiętniku literackim". Rozgłos zdobył po raz pierwszy drobnym obrazkiem szlacheckiego życia w dawnej Polsce p. t. „Bitwa o chorążankę". Odtąd ten rodzaj utworów jego wielkiem cieszył się powodzeniem. Historyczne powieści Kaczkowskiego: „Ostatni z Nieczujów", „Bracia Ślubni", „Grób Nieczui", „Anuncjata" tysiące miały czytelników. Pociągało ku nim barwne, wyraziste odtwarzanie przeszłości. Mniej podobały się utwory Kaczkowskiego osnute na tematach współczesnych: „Kato", „Wnuczęta", „Dziwożona", „Bajronista" i t. d. Po dłuższej przerwie w r. 1887 napisał powieść p. t. „Abraham Kitaj" i „Olbrachtowych rycerzy", w których nakreślił znakomicie obrazy cywilizacji polskiej w XV wieku. Refleksja chłodna brała w Kaczkowskim górę nad uczuciowością i fantazją, dlatego dzieła jego przemawiają więcej do myśli, niż do wyobraźni i uczucia czytelników.

Kaczyniec *błotny*—roślina z rodziny *jaskrowatych*, rosnąca na łąkach wilgotnych i bagnach. Kwiaty ma jaskrawo-żółte, z wiosną pokrywające obficie łąki; pączków kwiatowych kaczeńca używają zamiast kaparów; żółte kwiaty, spożyte przez krowy, są przyczyną żółtawej barwy mleka i masła.

Kadencja: 1) właściwy akcent w układzie wierszy; 2) spadek harmonijny dźwięków w muzyce; takt, miarowość; harmonijne zakończenie muzycznego okresu; forma akordu; 3) czas urzędowania przeznaczony dla pewnych osób (dla członków sądu, sejmu i t. p.).

Kadet, wychowaniec szkół wojskowych, kształcący się na oficera. Szkoły wojskowe w różnych krajach nazywają się *szkołami* lub *korpusami kadetów*. Szkołę kadetów w Polsce utworzono w październiku 1766 r.; kapitanem kadetów był król Stanisław August, komendantem i porucznikiem Adam ks. Czartoryski. Szkoła miała za zadanie nietylko kształcić wojskowych, ale i budzić w nich uczucia obywatelskie. W szkole kadetów uczono literatury starożytnej, wymowy, języka i t. d. Zorganizowano szkołę na wzór jakoby zakonu rycerskiego, który rozpoczynał się od nowicjatu; utrata broni i epoletów była karą za złe prowadzenie się. Nosili kadeci mundur granatowy, ponsowe wyłogi, mieścili się w pałacu Kazimierowskim *(koszary kadeckie)*. Między 1815 a 1830 r. korpus kadetów zależał od ministra wojny, był zakładem wojskowym, liczącym 220 kadetów w 2 kompanjach. W 1832 r. rozwiązano tę szkołę.

Kadłub, część ciała ludzkiego lub zwierzęcego, pozostała po odjęciu od niego głowy i kończyn; to samo co *tułów*.

Kadłubek *Wincenty*, błogosławiony, kronikarz, ob. *Wincenty Kadłubek*.

Kadm — pierwiastek, metal, symbol chemiczny *Cd* (*Cadmium);* z wyglądu podobny do cynku; zbliżony do niego we własnościach chemicznych.

Kadry (z franc.) — komplet zapasowych oficerów i podoficerów, potrzebnych w razie zorganizowania oddziału wojska; żołnierze i oficerowie, mający obowiązek kształcenia nowozaciężnych.

Kaduk oznaczał: 1) w prawie polskiem spadek bezdziedziczny i beztestamentowy. Majątek, pozostawiony bez testamentu przez kogoś, kto nie miał spadkobierców prawnych, przechodził jako t. zw. puścizna *prawem kaduka* (jure caduco), po opłaceniu długów, na króla; 2) chorobę św. Walentego, t. j. padaczkę, ponieważ lud sądził, że taki chory opętany jest przez djabła, którego nazywał także kadukiem. W tem znaczeniu mówiono: idź do kaduka.

Kady (z arab.), sędzia albo prawnik uczony u narodów mahometańskich.

Kadyks, starożytne miasto i port nad Atlantykiem, na wybrzeżach południowej Hiszpanji, liczy 65.000 mieszkańców, prowadzi ożywiony handel winem i owocami.

Kadzidło—jest to mieszanina różnych substancji, które przy ogrzewaniu wydzielają przyjemnie pachnące dymy. Tu należą różne żywice i balsamy, jak: balsam peruwjański, myrra, dalej ambra, ziarna jałowcu i t. p.

Kadź, naczynie o formie beczki znacznych wymiarów, używane zwłaszcza w gorzelniach i mieszczące w sobie zacier.

Kafar czyli *baba*—przyrząd składający się z rusztowania i dużego ciężaru, który przy pomocy bloków, trybów i lin, poruszany siłą pary lub rąk ludzkich, wznosi się do góry, a następnie, puszczony raptownie, spada na dół, działając tak, jak silne uderzenie młota. Służy do wbijania pali w ziemię lub w dno rzeki przy stawianiu mostów, budowaniu tam, bulwarków, fundamentów na gruntach błotnistych i t. p.

Kafarnaum lub *Kapernaum*, miasto w Galilei, nad jeziorem Genezareth, przy drodze handlowej z Damaszku do m. Śródziemnego; zbudowane przez Żydów po powrocie z niewoli; miejsce częstego pobytu Jezusa, wsławione Jego cudami.

Kafle (z niem. *Kachel*), wyroby gliniane, stanowiące zewnętrzną powierzchnię pieców. Do wyrobu kafli używa się tłustej gliny, zmieszanej z piaskiem i długo wystawianej na wpływy atmosferyczne. Koniecznym warunkiem dobroci kafli jest należyte ich wysuszenie; po wypaleniu pokrywane są polewą.

Kafrowie—szczep zamieszkały w południowo-wschodniej części Afryki, należy do grupy narodów Bantu (ob.); dzielą się na drobne plemiona, zosta-

jące pod rządem oddzielnych naczelników, panujących z władzą nieograniczoną. Po długich walkach kraj Kafrów i Zulów przyłączony został do ziemi Przylądkowej pod nazwą *Kafrerji Brytańskiej.*

Kaftan, w Turcji szata zwierzchnia. Dawniej kaftan udzielany był przez sułtana jako dowód łaski i odznaczenia; obecnie zamiast kaftana sułtan przyznaje ordery i wynagrodzenie pieniężne, dawny zwyczaj istnieje jednak w Persji i Azji środkowej, gdzie kaftan ma nazwę *chal'at* (chałat). Forma tej odzieży przeszła także do Rosji, Polski i Węgier.

Kaganiec zakłada się zwierzętom złośliwym dla uniemożebnienia im kąsania ludzi lub zwierząt. *Kagańcem* lub *kagankiem* nazywa się także naczynie, w którem pali się z knota tłuszcz, np. olej; używano go powszechnie przed wynalezieniem świec i lamp naftowych.

Kahał (z hebr.)—zarząd wyznaniowy gminy żydowskiej.

Kahlenberg *(Kalenberg Wienerwald),* pasmo gór w niższej Austrji, odnoga Alp Noryckich, dochodząca aż do brzegów Dunaju pod Wiedniem.

Kahorlik, miasteczko w pow. Kijowskim, w pobliżu Rzyszczowa; niegdyś, osobne starostwo.

Kaifasz, właściwie *Józef Kajofas* arcykapłan żydowski w czasie, kiedy Piłat Poncki rządził Judeą; miał czynny udział w skazaniu na śmierć Jezusa Chrystusa i w późniejszem prześladowaniu Apostołów.

Kain, podług podania biblijnego pierworodny syn Adama i Ewy, rolnik, zabił swego brata Abla z zazdrości, że ofiara tegoż miłej przez Boga była przyjęta.

Kainit — minerał, będący podwójną solą chlorku potasu i siarczanu magnezu; ze względu na dwa zawarte w nim a konieczne dla wzrostu roślin pierwiastki: potas i siarkę — jest cennym nawozem sztucznym. Występuje grubemi warstwami w pokładach soli w Stasfurcie pod Magdeburgiem, koło Kalusza w Galicji i innych.

Kair lub *Cairo*—stolica nowożytnego Egiptu, liczy około 640.000 mieszkańców. Miasto wzniesione przez Arabów w VIII w. na miejscu starożytnej stolicy Memfis, tam gdzie Nil swą Deltę poczyna, na prawym brzegu rzeki, u stóp skalistych gór, zwanych Mokkatam, jest jednem z najpiękniejszych miast na Wschodzie. Zdobi je 400 meczetów, rozliczne bazary, t. j. sklepy wielkie z wyrobami przemysłu i kawiarnie.

Kajak, łódź grenlandzka z jednym tylko otworem na pokładzie, służącym na pomieszczenie wioślarza, który porusza łódkę za pomocą jednego tylko wiosła dwuskrzydłowego.

Kajdany — więzy, pęta żelazne na ręce i nogi.

Kajman, ob. *Krokodyl.*

Kajuta—pokój pod pokładem statku dla podróżnych lub starszyzny okrętowej.

Kakadu, ob. *Papuga.*

Kakao, ob. *Kakaowiec.*

Kakaowiec—drzewo z rodziny *łykoszowatych,* niezbyt wysokie, podobne trochę do wiśni. Pochodzi z Ameryki zwrotnikowej, obecnie uprawiane w Azji i Afryce. Owoce kakaowca wyrastają wprost z pnia, są długie na kilka cali, owalne, żółte, kształtu ogórka, o łupinie twardej. Zawierają one wewnątrz słodko cierpkawą miazgę i około 50 białych ziarn (nasion) wielkości bobu. Po rozbiciu łupiny, wyłuskują ziarna z miazgi, układają w kupki, przykrywają matami i pozostawiają na kika dni, póki wskutek procesu fermentacyjnego nie nabiorą barwy bronzowej. Potem ziarna te suszą, tłuką, rozcierają i wyciskają z nich tłuszcz, t. zw. *masło kakaowe,* lub palą i mielą zawarte w nich oleiste jądra. W ten sposób otrzymuje się proszek barwy bronzowej, znany pod nazwą *kakao.* Kakao ugotowane na wodzie lub mleku i ocukrzone daje napój pożywny i wzmacniający. Kakao

służy do wyrobu *czekolady.* W ziarnach kakaowca zawiera się niewielka ilość

Fig. 55. Kakaowiec.

alkaloidu—*teobrominy,* która działa podniecająco.

Kakofonja, złe i niemiłe brzmienie w muzyce, przeciwne *eufonji;* wadliwa wymowa, niestrojność instrumentów.

Kaktus — rodzina roślin *dwuliściennych,* odznaczających się kształtem odrębnym, niespotykanym wśród innych gatunków roślin. Są to rośliny mięsiste, nie mające liści, tylko łuski, kolce lub włosy. Kwiaty mają dwupłciowe, kielich zrosły z zawiązkiem owocowym, koronę wielopłatkową. Owoc—jagoda mięsista, u niektórych gatunków jadalna. Rosną głównie w okolicach zwrotnikowych Ameryki, lecz także w Europie południowej, w Afryce, w Chinach. Pożytek z nich niewielki i niektóre dostarczają owoców, niektóre lekkiego drzewa, innych jak *opuncja,* używa się na żywopłoty. U nas kaktusy hodują w mieszkaniach dla ozdoby, z powodu form dziwacznych i pięknych kwiatów.

Kalabrja, południowo-zachodnia ku Sycylji zwrócona górzysta kończyna półwyspu Apenińskiego (Włoch). W starożytności kwitły tam greckie kolonje; teraz zaniedbana, jest siedliskiem osławionych włoskich bandytów. Do plag tego kraju należą częste trzęsienia ziemi.

Kalafjor, ob. *Kapusta.*

Kalafonja albo *kolofonja* — część składowa żywicy terpentynowej, pozostała po oddystylowaniu olejku terpentyny (terpentyny czystej); przedstawia się w postaci twardej, kruchej, szklistej masy, piwnego koloru. Używają jej do wyrabiania pochodni, do nacierania smyczków w instrumentach rzniętych; połączona z wodanem glinu, daje lepkie, nierozpuszczalne w wodzie mydło, używane przy wyrobie papieru klejowego (niewsiąkliwego).

Kalahari, wielka, trawą porosła pustynia w południowej Afryce, ciągnie się od południowych brzegów jeziora Ngami do rzeki Oranje.

Kalambur, dowcipna gra słów, polegająca na jednakowem brzmieniu wyrazów o różnem znaczeniu, np. „Poszedł po lak (Polak) do sklepu".

Kalamity—są to skamieniałe szczątki roślin przedpotopowych, spotykane głównie w formacji węgla kamiennego; z wyglądu, budowy, pokrewne były naszym skrzypom, lecz przewyższały je wielkością, miały bowiem rozmiary drzew wielkich, podczas gdy skrzyp nasz jest zielem drobnem.

Kalander, rodzaj maszyny, złożonej z dwuch lub więcej poziomo leżących walców, między którymi przeciąga się tkaniny lub papier, dla nadania im połysku i gładkości. Kalandrów używa się przy apreturowaniu tkanin; magiel korbowy jest także rodzajem kalandru.

Kalarepa, ob. *Kapusta.*

Kalatówki, piękna polana w Tatrach nowotarskich, na płd. Kuźnic, u wejścia

do Doliny Kondratowej. Powyżej polany, z pośród głazów wapiennych, wypływa szeroki potok, uważany za źródło Dunajca Białego.

Kalchas, sławny wróżbita grecki w obozie Greków podczas oblężenia Troi.

Kalcyt, ob. *Wapień.*

Kaledonja, tak nazywała się u Rzymian wyżyna szkocka na północ od zatok Clyde i Forth, między któremi wódz rzymski Juljusz Agricola ustanowił granicę rzymskiej prowincji Brytanji.

Kalejdoskop. — Jeżeli przedmiot jest umieszczony pomiędzy dwoma płaskiemi zwierciadłami, które są nachylone względem siebie pod kątem ostrym, to wskutek wielokrotnego odbicia, patrzący widzi w lustrze wiele odbić tegoż przedmiotu, układających się z pewną symetrją względem siebie; im nachylenie jest większe, tembardziej wzrasta liczba obrazów. Na tej zasadzie opiera się *kalejdoskop.* Przyrząd ten składa się z tekturowej rurki, wewnątrz której znajdują się dwa zwierciadła, nachylone względem siebie pod kątem 45°, albo też 3 zwierciadła, nachylone pod kątem 60°. Z jednego końca tej rurki kładzie się pomiędzy dwa szkiełka, z których zewnętrzne jest matowe, rozmaitego kształtu przedmioty, jako to odłamki kolorowych szkiełek, kawałki koronki, materji, mech, listki, świecidełka i t. d., z drugiego zaś końca patrzy się. Przedmioty te, odbijając się kilkakrotnie w zwierciadłach, tworzą piękne i symetryczne układy, które zmieniają się przy każdem przekręceniu kalejdoskopu, wskutek zmiany położenia szkiełek, listków i t. p. Kalejdoskop jest używany przez rysowników do wyszukiwania wzorów, deseni na obicia, materje i t. p.; służy także jako zabawka.

Kalendarz—system, zasada podziału czasu na pewne stałe okresy. Za podstawę przy układaniu kalendarza, tak samo, jak w mierzeniu czasu, przyjęto zjawiska astronomiczne, a mianowicie: ruch ziemi około słońca odmierza lata; ruch jej około osi własnej odmierza doby (dnie); ruch księżyca około ziemi—miesiące. Cztery charakterystyczne położenia ziemi względem słońca w punktach równonocnych: przysłonecznym i odsłonecznym, dzielą rok na cztery pory roku. Tydzień jest mniej więcej czasem trwania jednej lunacji (kwadry) księżycowej. Ponieważ kalendarz oparty jest na zjawiskach astronomicznych, więc też i ścisłość, prostota, stałość jego muszą się zwiększać w miarę postępu astronomji. Istotnie wszystkie dawniejsze kalendarze są zawiłe; podziały są nierówne, oznaczanie czasu trudne. Tak np. kalendarz żydowski ma lata sześciorakiej długości. Nasz kalendarz, zwany *Gregorjańskim,* nie powstał odrazu, lecz po długich doskonaleniach. Jedną z trudności kalendarzowych było ścisłe oznaczenie długości roku, t. j. czasu obiegu ziemi około słońca. Za Juljusza Cezara na czas ten liczono 365¼ dni, za Grzegorza XIII-go przyjęto 365 dni 5 godz. 49 min. 2 sek. Drugą trudność stanowi to, że rok nie równa się *okrągłej ilości* dni, lecz ułamkowej. Stąd też gdyby jednego roku przyjęto, że nowy rok zaczyna się akurat o 12-ej w nocy, to następny już musiałby się zacząć o godz. 5 min. 49 sek. 12 rano, trzeci o 11-ej min. 38 sek. 24 przed południem i t. d. Aby temu zapobiedz, rozpoczynamy każdy rok o 12-ej w nocy (opuszczając owe 5 godz. i t. d.), lecz za to co cztery lata zbieramy opuszczone godziny i dodajemy w lutym jeden dzień; rok taki zowie się przestępnym i cyfra jego musi się dzielić przez cztery. I przy takiej rachubie zupełna ścisłość nie jest do osiągnięcia. Mianowicie cztery razy wzięte 5 godz. 49 min. 12 sek.=23 godz. 16 min. 48 sek., nie zaś całej dobie. Dodajemy co cztery lata *za dużo* o 45 min. i 12 sek., co w ciągu 128 lat uczyni całą dobę, którą należy *odrzucić.* W tym celu Grzegorz XIII-ty postanowił, że lata kończące wiek nie są przestępnemi, jeżeli ich *setki nie dzielą się przez cztery.* W ten sposób 1600 rok był przestępnym, 1700, 1800, 1900 nie, będzie nim dopiero rok 2000, pomimo, że wszystkie są latami czwartemi. Złagodzono więc różnicę, ale jeszcze nie ściśle; należałoby to robić co 128 lat. Wszystkie te błędy, popełniane w ciągu 15 wieków, poczynając od Juljusza Cezara, wyniosły w czasach Grzegorza XIII *dziesięć* dni, a wynosiłyby już 13, gdyby kalendarz Gregorjański nie został poprawiony; kalendarz *Juljański* (starego stylu) jest to zachowany bez poprawek kalendarz Juljusza Cezara. Kalendarz poprawiony przez Grzegorza XIII-go zowią *Gregorjańskim. Kalendarzami* zowią również wydawnictwa, zawierające podział czasu (dni, miesięcy, pór roku), wraz z podaniem świąt stałych i ruchomych (zależnych od Wielkanocy, która niema stałej daty i wypada w niedzielę po pierwszej pełni, po porównaniu wiosennem), wykazem świętych na każdy dzień, oznaczeniem ścisłem wschodu i zachodu słońca i długości dnia, lunacji księżyca. i t. d. Od XVIII-go wieku kalendarze zamieniły się na wydawnictwa, zapełnione artykułami naukowymi, wiadomościami ze statystyki, polityki, literatury, gospodarstwa i t. p. Dawniejsze zawierały przepowiednie i horoskopy astrologiczne. Kalendarze astronomiczne zowią się także *efemerydami.*

Kaleta—sakiewka, sakwy, woreczek skórzany, zwykle przymocowany do pasa.

Kalewala, epopeja narodowa fińska, złożona z wielu pieśni ludowych, opiewających bajeczne dzieje Finlandji. Pieśni te po raz pierwszy zebrał i wydał Lönnrot w r. 1835.

Kaliber—jest to nazwa średnicy rury, szczególniej zaś lufy (u wylotu) broni palnej, także średnicy rurki termometru, barometru i t. p. Rura prosta, która na całej długości wszędzie ma jednakowy kaliber (średnicę), zowie się *kalibrową.* Wielkość kalibru podaje się zwykle w milimetrach: kaliber 18 znaczy, iż lufa broni ma u wylotu 18 mm. średnicy.

Kalichlorikum, ob. *Chloran potasu.*

Kalif. Kalifami, a raczej *Chalifami,* nazywali się następcy Mahometa, jako władcy wiernych i naczelnicy duchowieństwa muzułmańskiego; *chalifatem* nazywali średniowieczni historycy łacińscy państwo, założone przez kalifów, które się później na drobniejsze części rozpadło.

Kalifornja, kraj w Ameryce, położony na zachodnich wybrzeżach Oceanu Spokojnego, dzieli się na 2 części: 1) *Nowa* albo *górna Kalifornja,* należąca do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (410.140 kil. kw., t. j. 7448 mil. kw., a 1½ miljona mieszkańców) ma piękne góry Sierra Newada na wschodzie i łańcuch nadbrzeżny, przerwany tam, gdzie uchodzą do morza główne rzeki, odwadniające szeroką równinę kalifornijską. Tam też znajduje się największe miasto Kalifornji i port morski San Francisco. W r. 1848 odkryto w Kalifornji bogate kopalnie złota. Od tego czasu wydobyto tam więcej złota i rtęci, niż gdziekolwiek indziej na świecie. Uprawa roli daje słynną kalifornijską pszenicę. 2) *Stara* czyli *dolna Kalifornja.* o 1/3 mniejsza, należąca do Meksyku, tworzy wydłużony ku południowi półwysep, oddzielony zatoką kalifornijską od stałego lądu. Jest ona także bogata w złoto, srebro i rtęć; w zatoce poławiają perły.

Kaligrafja—sztuka pięknego pisania.

Kaligula, *Gajus Caesar,* trzeci cesarz rzymski, panujący od r. 37 do 41 r. po Chr. Srogi, lubieżny, rozrzutny aż do szaleństwa, ogłosił się bogiem; przeszedł z wielkiem wojskiem przez Ren, lecz nie dokonawszy żadnych podbojów, powrócił po pewnym czasie; powziął zamiar wytępienia senatu i rycerzy, lecz wśród tych zamysłów zamordowany został przez spiskowych 41 r.

Kalina—rodzaj roślin z rodziny *przewiertniowatych;* różne jej gatunki rosną we wszystkich klimatach, jako krzewy: pospolita u nas i w całej Europie w miejscowościach wilgotnych. *Kalina zwyczajna* ma liście szerokie, trójklapowe, ząbkowane, pod spodem omszone, kwiaty podwójne, wewnętrzne — małe, żółtawo-białe, zewnętrzne — większe, białe (ostatnie są płonne); jagody szkarłatne. Jedną z jej odmian hodują w ogrodach dla pięknych kwiatów białych, zebranych w duże okrągłe bukiety, zwane kulami śnieżnemi (Boule de Neige).

Kalina *Antoni,* ur. 1846 r., profesor gramatyki porównawczej języków słowiańskich w uniwersytecie lwowskim, założyciel „Towarzystwa ludoznawczego we Lwowie" i czasopisma „Lud", poświęconego badaniom etnograficznym; autor wielu prac naukowych.

Kalinka *Walerjan,* ksiądz, historyk polski, ur. 1826 r., zm. we Lwowie 1886 r. Nauki gimnazjalne i uniwersyteckie kończył w Krakowie. W młodości konspirator, zwolennik walk społecznych i wyznawca haseł braterstwa ludów, po zawodach r. 46, 48 i 63 zbliżył się do obozu konserwatywnego w Galicji, a jako historyk zajął stanowisko przyjazne względem Rosji, upatrując w uległości dla niej jedyną drogę ocalenia Rzeczypospolitej w XVIII stuleciu. Najważniejszemi dziełami Kalinki, przeniknionemi do głębi wskazaną powyżej tendencją, są „Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta" i „Sejm Czteroletni". W r. 1868 wstąpił Kalinka do zakonu o.o. zmartwychwstańców, nie zaniedbując mimo to prac historycznych i publicystyki. Ostatnia jego książka nosi tytuł: „Generał Dezydery Chłapowski".

Kalinowski *Marcin,* wojewoda bracławski i hetman polny koronny, już od lat młodych zaprawiał się do rzemiosła żołnierskiego. Po ukończeniu nauk za granicą, rozpoczął służbę wojskową; w wojnie moskiewskiej r. 1633 był ciężko ranny. Potem objął straż na kresach, odpędzał dzielnie Tatarów i gromił buntujących się Kozaków. Ale w r. 1648 dostał się wraz z hetmanem Mikołajem Potockim do niewoli. Powróciwszy po dwu latach do ojczyzny, znowu służył jej wiernie: dowodził lewem skrzydłem w zwycięskiej bitwie pod Berestecczkiem, walczył pod Batohem, gdzie z orężem w ręku poległ śmiercią bohatera (d. 13 czerwca 1652 r.).

Fig. 50. Herb miasta Kalisza.

Kalisz — miasto gubernjalne w Królestwie Polskiem, należy do najstarożytniejszych osad w Polsce. Był kolejno głównem miastem województwa stolicą księstwa, a obecnie ogniskiem gubernji i powiatu. Leży w widłach rzeki Prosny, w pobliżu obecnej granicy pruskiej. Z Warszawą, jak również z pobliskiem Ostrowiem (w Poznańskiem) połączony jest koleją żelazną. Posiada znaczny przemysł fabryczny (wyrób koronek, fortepjanów i t. p.); liczy około 30.000 mieszk. Z pośród pięciu istniejących tu kościołów katolickich, najdawniejszy jest kościół św. Mikołaja, założony za czasów Leszka Białego (około 1220 r.).

Kalkowanie—jest to kopjowanie rysunków lub pisma przy pomocy *kalki. Kalka* zaś jest to przezroczysty papier lub płótno, na którem rysować można ołówkiem albo piórem. Kalkę kładzie się na rysunek, który ma być skopjowany, i następnie wodzi się ołówkiem po przeglądających konturach rysunku. Chcąc z kalki przenieść rysunek na papier, zaczerniamy spód kalki węglem lub sproszkowaną kredką czarną, kładziemy zaczernioną stroną na czysty papier i kostką, śpiczasto lecz nie ostro zakończoną, prowadzimy po linjach rysunku, lekko naciskając. Dzięki temu, na papierze zjawia się rysunek żądany.

Zamiast zaczerniania można użyć specjalnego papieru, powleczonego farbą czarną lub niebieską, która z łatwością odbija się na papierze podczas kopjowania.

Kalkulacja, obliczenie, zwłaszcza obliczenie spodziewanych dochodów i wydatków przy rozpoczęciu jakiegoś przedsiębiorstwa. *Kalkulant*—urzędnik w biurze obrachunkowem; *kalkulować*—obliczać.

Kalkutta — główne miasto Indji brytańskich i rezydencja angielskiego wicekróla Indji Wschodnich; jest najważniejszem miastem handlowem w Indjach; liczy około 700.000 mieszk., a z przedmieściami blisko 850.000.

Kallenbach *Józef,* ur. 1863 r., historyk literatury; wyższe studja odbywał w uniwersytecie krakowskim. W r. 1891 został profesorem literatur słowiańskich we Fryburgu, a od r. 1908 jest profesorem uniwersytetu lwowskiego. Z licznych rozpraw Kallenbacha i drobnych szkiców najcenniejszem dziełem jest „Adam Mickiewicz" (2 tomy). W ostatnich czasach zajmował się Kallenbach twórczością Zygmunta Krasińskiego.

Kallimach *Filip Buonaccorsi,* z pochodzenia Włoch, ur. 1437 r.; wyższe wykształcenie odebrał we Florencji i w Rzymie, gdzie studjował nauki humanistyczne, a jednocześnie uprawiał poezję. Długi czas tułał się po świecie, był w Egipcie, Grecji, Turcji, na Węgrzech, a ostatecznie przybył do Polski. Tu poznał się z Grzegorzem z Sanoka i był przez niego polecony królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi, który mu powierzył wychowanie synów swoich. Po wstąpieniu na tron Jana Olbrachta otrzymał starostwo gostyńskie. Umarł w Krakowie w r. 1496. Znakomity ten humanista dzieła swoje pisał po łacinie, a treść do nich czerpał przeważnie z dziejów i literatury polskiej. Najsławniejsze z nich są: „Żywot Grzegorza z Sanoka", „O królu Władysławie, czyli o klęsce Warneńskiej", „Historja spraw Attyli, króla". W rękopisie pozostawił „Żywot kardynała Zbigniewa Oleśnickiego".

Kalmar, starożytne miasto w Szwecji południowej, położone na wyspie Quarnhorn, pamiętne *Unją Kalmarską* z roku 1397, która połączyła Szwecję Norwegję i Danję w nierozerwalne potrójne królestwo. Nie trwała jednak Unja Kalmarska dłużej, niż jedno stulecie.

Kalmus, ob. *Tatarak.*

Kalomel *(chlorek rtęci)*—biały proszek bez smaku i zapachu, nie trujący, przez lekarzy stosowany w małych dawkach, jako środek mocno przeczyszczający, przeciwzapalny i dezynfekujący kanał pokarmowy.

Kalorescencja czyli *kalcescencja*—zjawisko fizyczne, pod pewnymi względami podobne do fluorescencji (ob.); tak jak w tej ostatniej promienie jednego gatunku światła, padając na pewne ciała, zmieniają się na promienie innego gatunku, tak samo w kalorescencji ciemne promienie ciepła, padając na cienką blaszkę platynową lub kawałek węgla, rozpalając je, zmieniają się na światło.

Kalorja, jednostka ciepła, ob. *Ciepłostka.*

Kaloryfery są to przyrządy, służące do ogrzewania przestrzeni mieszkalnych, różniące się tem od pieców i kominów, że ciepło ich wywiązuje się w jednem wspólnem ognisku i rozchodzi po wszystkich częściach budynku. Według tego, czy ogrzewanie odbywa się przez rozprowadzenie powietrza, pary lub wody, kaloryfery dzielą się na powietrzne, parowe i wodne; ciepło rozprowadza się po gmachu za pomocą rur.

Kalorymetr, ob. *Kalorymetrja.*

Kalorymetrja—część nauki o cieple, zajmująca się mierzeniem *ilości* ciepła, co jednak nie znaczy, że mierzy *temperaturę,* ponieważ temperatura jest tylko jedną z zewnętrznych oznak obecności ciepła w ciele; dwa ciała, np. że-

lazo i porcelana, ogrzane do *jednej i tej samej temperatury*, zawierają *różne ilości ciepła*. Jednostką miary jest *kalorja*, czyli ciepłostka; jest to ilość ciepła, potrzebna do ogrzania wody od 0° do 1° C. Stąd też, jeżeli mówimy, że do stopienia kilograma lodu potrzeba 79,25 ciepłostek, to znaczy tyle ciepła, któreby ogrzało 79,25 kilogr. wody od 0° do 1° C. Na tem opiera się jedna z metod mierzenia ilości ciepła; ogrzane ciało, które co do zawartości ciepła zmierzyć chcemy, kładziemy w lód, ważymy stopioną i wyciekłą wodę, a następnie podług tego robimy obliczenia ilości ciepła, trzymając się wyżej podanej cyfry 79,25. Przyrząd zbudowany w celu mierzenia ilości ciepła zowie się *kalorymetrem*.

Kalumnja — oszczerstwo, potwarz; *kalumnjator*—oszczerca.

Kalwarja w Jerozolimie, ob. *Golgota*.

Kalwarja, miasto powiatowe w gub. Suwalskiej, nad rz. Szeszupą. Nazywa się niekiedy *Kalwarją żydowską*.

Kalwarja *pod Wilnem*, wieś obok Werek w pow. Wileńskim, posiada kościół i klasztor dawniej Dominikanów, otoczone kilkunastu kaplicami, założone przez biskupa wileńskiego Jerzego Białłozora r. 1564, gdzie w uroczystość zesłania Ducha św. tłumy ludu na odpust przybywają.

Kalwarja *Zebrzydowska*, miasteczko w Galicji, w obwodzie Wadowickim. Na pochyłości lesistej góry Żar wznosi się kościół, klasztor Bernardynów i 46 kapliczek, założone r. 1602 przez wojewodę krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego, na wzór kaplic w Jerozolimie.

Kalwarja *Żmudzka*, miasteczko w pow. Telszewskim, gubernji Kowieńskiej. Kościół tutejszy wraz z klasztorem Dominikanów fundował 1642 r. Jerzy Tyszkiewicz, biskup żmudzki.

Kalwin *Jan* (właśc. *Caulvin* lub *Cauvin*), reformator religijny i twórca (wraz z Zwingljuszem) kościoła ewangelicko-reformowanego, ur. 1509 r., um. 1564 r. Napisał „Institutiones christiane religionis“ („Zasady religji chrześcijańskiej“) i w dziele tem wyłożył zasady swej nauki, odrzucającej wszelkie źródła prawdy Objawionej poza Pismem św. Nauka Kalwina została potępiona przez Kościół na soborze w Lozannie, a Kalwin zmuszony był opuścić Genewę i szukać schronienia w Strasburgu. Po niejakim czasie znów powrócił do Genewy, gdzie zaprowadził konsystorz i zgromadzenie starszych, mające czuwać nad czystością obyczajów i karnością kościelną. Rząd ten nie przebierał w środkach i działał z niezwykłą surowością: wielu opozycjonistów i przeciwników skazano na śmierć, a więcej jeszcze wydalono z kraju, W ten sposób Genewa stała się siedliskiem reformowanego protestantyzmu. Nauka Kalwina *(kalwinizm)* znalazła w Polsce licznych zwolenników, zwanych powszechnie *kalwinistami*.

Kał—jest to mieszanina niestrawionych, niezużytkowanych przez organizm pokarmów, wydzielin różnych gruczołów przewodu pokarmowego, głównie śluzu materji żółciowych.

Kałamarnica, rodzaj głowonogów dziesięcioramiennych, o ciele nagiem, walcowem, ze skorupą rogową; żyje w morzu Śródziemnem i oceanie Atlantyckim; żywi się drobnymi rakami, sama staje się łupem większych ryb; jest jadalna.

Kałgujew, wyspa na oceanie Północnym, należy do gub. Archangielskiej. Roślinność ma bardzo ubogą, grunt bowiem w lecie odmarza zaledwie na $^1/_2$ metra. Jest niezaludniona, latem tylko przybywają myśliwi dla zbierania puchu edredonowego i połowu dzikiego ptactwa.

Kałka, dopływ rzeki Kalmjusa, wpadającej do morza Azowskiego. Pamiętna jest bitwą, stoczoną na jej brzegach r. 1223 pomiędzy książętami ruskimi i Połowcami a Tatarami.

Kałmucy *(Kałmycy)*, najliczniejsza gałąź szczepu mongolskiego, przebywająca częścią w Chinach, częścią zaś w Rosji nad brzegami Jaiku, Wołgi i Donu. Wiodą życie koczownicze.

Kaługa, miasto gubernjalne w Rosji, na lewym brzegu Oki, liczy 50.000 mieszk., ma 35 cerkwi, posiada liczne fabryki wyrobów skórzanych.

Kałusz, miasto powiatowe w Galicji nad Siwką (dopływem Dniestru): posiada kopalnie i warzelnie soli oraz kopalnie kainitu.

Kałuszyn—miasto w gub. Warszawskiej, pow. Mińsko-Mazowieckim, nad rzeczką Witawką, liczy do 12.000 mieszkańców.

Kałużnica, chrząszcz duży, owalny, lśniąco czarny, o nogach wiosłowatych. Przebywa w wodzie, o zmroku lata, szukając innych wód; jaja składa w kokon flaszeczkowaty, pływający po wodzie; przyjmuje pokarm roślinny; gąsienica żywi się zwierzątkami wodnemi.

Kama, największy dopływ rzeki Wołgi. Kama otrzymuje liczne i obfite wody i uchodzi poniżej Kazania do Wołgi. Znaczenie Kamy dla żeglugi powiększa to, że spławny kanał Katarzyny łączy ją z Dźwiną Północną, a więc Morze Lodowate z Kaspijskiem.

Kamaryla (z hiszp.), oznacza w języku politycznym bezprawne i zgubne wpływy ulubieńców lub ulubienic monarszych na bieg spraw publicznych.

Kamasz — rodzaj wierzchniej pończochy sukiennej lub włóczkowej od stopy do kolan, zapinanej na guziki lub ściąganej; obuwie z krótką cholewką.

Kambizes, król perski i medyjski, syn i następca Cyrusa, po którym wstąpił na tron w 529 r. przed Chr.; zawojował Egipt, Libję i Cyrenę, lecz w wyprawie przeciw Etjopom głód zmusił go do odwrotu; um. 522 r. w drodze do swojego państwa. Okrutny i podejrzliwy tyran.

Kambodża, państwo w Indjach zagangesowych, pod zwierzchnictwem Francji, liczy około 800.000 mieszkańców, osiedlonych głównie nad brzegami rzek, w chatach, opartych na palach bambusowych. Głównem ich zajęciem est uprawa ryżu, bawełny i tytuniu.

Kamczadale, naród, należący do grupy plemion północnych, zamieszkujących Kamczatkę połud. i najbardziej północne wyspy Kurylskie, wskutek pijaństwa i chorób ginie coraz bardziej. W zimie mieszkają w jamach, pokrytych darnią i ziemią, w lecie w chatach budowanych na wysokich rusztowaniach.

Kamczatka, półwysep na wschodnich wybrzeżach Syberji, oddziela morze Berynga od morza Ochockiego. Kraj ten, wzdłuż którego ciągnie się szereg czynnych wulkanów (najwyższy Kluczew wznosi się 5.200 metrów), należy do najmroźniejszych i najbardziej pustynnych miejsc na ziemi.

Kamea, ob. *Gemma*.

Kameduli, zakon, założony przez św. Romualda, zakonnika benedyktyńskiego w XI wieku. Pierwsza siedziba ich była w Camaldoli w Toskanji (Włochy). Zakonnicy ci noszą biały habit, prowadzą życie pustelnicze w milczeniu, oddając się głównie modlitwie, śpiewaniu psalmów i surowym postom, wolny zaś czas spędzając na pracy ręcznej. Do Polski wprowadził ich Mikołaj Wolski, marszałek nadworny króla Zygmunta III. Osiedlili się oni wtedy na Bielanach pod Krakowem, gdzie dotychczas pustelnicza ta osada istnieje, potem na Bielanach pod Warszawą i t. d.

Kameleon — zwierzę, należące do jaszczurek, nieco większe od jaszczurki zwyczajnej (fig. 57). Jest barwy zielonej, którą jednak może zmieniać dowolnie na inną. Zamieszkuje lasy Azji Mniejszej, Afryki Północnej, oraz Hiszpanji; bywa trzymany w domach do łowienia much.

Kamelja—krzew z rodziny *cistronkowatych*, o bezwonnych kwiatach bezszypułkowych, hodowany w cieplarniach dla kwiatów pięknych kształtem (podobnych do róży) i mających wiele

rozmaitości w kolorze. Liczba tych odmian dochodzi do 400. Pochodzi z Azji.

Fig. 57. Kameleon.

Kamera. Kamerą nadworną nazywała się dawniej władza, do której należał zarząd dóbr i dochodów państwowych. Stąd zachowało się jeszcze nazywanie dóbr i lasów państwowych *kameralnymi.*

Kamerdyner — szatny, pokojowiec, służący, oddający usługi bezpośrednio panu.

Kamerton—jest to małe stalowe narzędzie muzyczne w kształcie widełek, opatrzone rączką również stalową; wydaje za uderzeniem pewien oznaczony ton (A). W ostatnich czasach wyrabiają kamertony dęte w postaci maleńkich kieszonkowych piszczałek o jednym tonie (A). Kamerton używa się przy strojeniu instrumentów muzycznych, aby wszystkie dostrojone były do jednego tonu (la).

Kamerun, szczyt wulkaniczny na zachodniem wybrzeżu Afryki, w zakątku zatoki Gwinejskiej, mający z górą 4000 metrów wysokości. Około niego wznosi się grupa nieco niższych gór wulkanicznych. Kraj dokoła nich w głąb lądu zajęli Niemcy. Kolonje te zowią się *Kamerunem.*

Kamfora — gęsta żywica, wypływająca z nacięć, zrobionych na pniu drzewa kamforowego (ob. *Kamforowiec).* Jest to substancja biała, tłusta w dotknięciu, pół-przezroczysta, o znanym charakterystycznym zapachu, palącym smaku, nierozpuszczalna w wodzie, rozpuszczająca się łatwo w alkoholu, ulatniająca się szybko na powietrzu (ulatnianie to można powstrzymać, dodając do kamfory nieco tłuczonego pieprzu); ma zastosowanie w medycynie, jako środek pobudzający, oraz przeciw opuchlinie.

Kamforowiec—drzewo z rodziny *wawrzynowatych,* rosnące w lasach Chin, Kochinchiny i Japonji, z którego wydobywa się *kamfora* (ob.), stanowiąca składową część olejku lotnego kamforowca. Otrzymuje się ona z drewna i liści, które gotują w wodzie; ulatniająca się wraz z parą kamfora, ochłodzona, osiada na plecionkach ze słomy ryżowej, umieszczonych wewnątrz odbieralnika aparatu destylacyjnego. Jest to kamfora surowa, szary proszek, z którego przez oczyszczenie wydobywają zwyczajną kamforę (ob.).

Kamgarn—tkanina z lepszej przędzy wełnianej czesankowej.

Kamienie (w medycynie). —W organizmie ludzkim, przy pewnych chorobach, w pęcherzu moczowym, w nerkach, w pęcherzyku żółciowym tworzą się twarde złogi, zwane kamieniami.

Kamienie polne, ob. *Głazy narzutowe.*

Kamienie szlachetne, ob. *Drogie kamienie.*

Kamienie sztuczne—są to zazwyczaj mieszaniny piasku ostrego, często i żwiru, z jakimś *cementem* (ob.), sprasowane w mocnej prasie, która im jednocześnie nadaje kształt cegieł, kamieni szlifierskich, młyńskich, brył prostokątnych, osełek, tafelek i t. p.

Kamieniec Litewski, miasteczko w powiecie Brzeskim, gub. Grodzieńskiej, nad rz. Lśną, zbudowane w w. XIII przez Włodzimierza Filozofa, panującego na Włodzimierzu; z dawnych swoich zabytków przechowało dotąd ruiny wieży obronnej.

Kamieniec Podolski, główne miasto gub. Podolskiej, liczy 35.000 mieszkańców. Wzniesiony na niedostępnej skale, oblanej z trzech stron rzeką Smotryczem (lewy dopływ Dniestru), był niegdyś nader silną twierdzą w Rzeczypospolitej polskiej. Świetną przeszłość grodu przerywały czasy niedoli, częstych oblężeń i trudnej obrony. Od r. 1662 do 1699 pozostawał Kamieniec w rękach Turków, którzy wiele kościołów zamienili na meczety mahometańskie. Za Rzeczypospolitej kwitnął w Kamieńcu handel, który prowadzili ze Wschodem liczni i bogaci Ormianie.

Kamieniecki *Mikołaj,* wojewoda krakowski, a od 1505 r. hetman koronny. W r. 1509 wojował z Wołochami i świetne nad nimi odniósł zwycięstwo; w r. 1512 pokonał Tatarów pod Łopuszną; um. 1515 r.

Kamienna, rzeka w Królestwie Polskiem, bierze początek pod Odrowążem i ubiegłszy mil 10, wpada do Wisły pod Wolą Pawłowską.

Kamienne wyroby, ob. *Ceramika, Porcelana.*

Kamienskoje, osada fabryczna w obwodzie Wojska Dońskiego, nad Dońcem. Jest siedliskiem władz administracyjnych okręgu Donieckiego.

Kamień, jednostka wag nowopolskich czyli warszawskich, jest ćwiercią centnara i zawiera 25 funtów, chociaż w niektórych gałęziach handlu liczono na kamień 32 funty.

Kamień filozoficzny, ob. *Alchemja.*

Kamień kotłowy — jest to osad, tworzący się na wewnętrznych ścianach kotła parowego w postaci twardej skorupy, z czasem coraz bardziej grubiejącej; składa się głównie z kryształów gipsu, węglanu wapnia, które osadzają się w miarę parowania wody.

Kamień litograficzny, ob. *Wapień.*

Kamień młyński, ob. *Młyn.*

Kamień piekielny czyli *lapis,* ob. *Srebro.*

Kamień probierczy, zwany *kamieniem lidyjskim,* jest to łupek (gatunek skały) barwy czarnej albo ciemno-szarej, używany przez jubilerów do rozpoznawania metali szlachetnych. Pocierając przedmiotem metalowym po kawałku kamienia probierczego, robimy na nim błyszczącą kreskę, którą następnie zwilżamy rozcieńczonym kwasem azotnym (serwaserem). Jeżeli przedmiot jest złoty, to kreska nie znika, bo złoto nie rozpuszcza się w kwasie azotnym. W razie przeciwnym, mamy do czynienia z metalem nieszlachetnym.

Kamień siny, ob. *Miedź.*

Kamień wapienny, ob. *Wapień.*

Kamieńczyk, osada w pow. Radzymińskim, gub. Warszawskiej, nad Bugiem, do którego wpada tu rzeka Liwiec. Dawniej nazywał się *Kamieniec Mazowiecki.*

Kamieńsk, *Kamińsk,* osada w pow. Piotrkowskim, przystanek dr. żel. Warszawsko-Wiedeńskiej.

Kamieński: 1) *Maciej,* ur. r. 1734 na Węgrzech, umarł r. 1821 w Warszawie, muzyk polski, utworzył wiele pieśni i polonezów, napisał kilka oper, granych w Warszawie; 2) *Henryk,* dzielny generał wojsk polskich w wojnie narodowej r. 1831, zginął w bitwie pod Ostrołęką; już jako dowódca szwadronu odznaczył się w r. 1808 pod Somo-Sierra; 3) *Antoni,* ur. 1861 r. w Wilnie, znakomity rysownik i malarz, mieszka w Warszawie.

Kamiński *Gustaw,* technolog i powieściopisarz, znany pod pseudonimem *Gamastona,* ur. 1848 r., kształcił się w warszawskiej szkole Głównej i w instytucie technologicznym w Petersburgu. Napisał: „Fata morgana", „Lamparcie życie", „Fotografje bez retuszu".

Kamionka, osada w pow. Lubartowskim, gub. Lubelskiej, o 1½ mili od Lubartowa.

Kamlot—tkanina wełniana (pierwot-

nio z wełny angorskiej), utkana jak zwyczajne płótno lniane; osnowę ma z kilku nitek, wątek zaś z pojedyńczej. Kamlot jedwabny jest to tkanina lekka, której osnowa składa się z dwuch nitek różnokolorowych, wątek zaś jest pojedyńczy i innej barwy, niż nitki osnowy.

Kamocka *Józefa*, ur. r. 1830, obrawszy zawód nauczycielski, oddawała mu się z zapałem. Była autorką kilku dziełek z zakresu nauki szkolnej języka polskiego, zbioru powiastek p. t. „W imię dobra i prawdy" oraz kilku bardzo lubionych dotychczas, pełnych uczucia książek do nabożeństwa, p. t. „Bądź wola Twoja", „Zdrowaś Marja" i inne. Na parę lat przed śmiercią powołano ją na stanowisko przełożonej Schronienia nauczycielek. Um. 1897 r.

Kamocki *Walenty*—okulista zamieszkały w Warszawie, ur. 1858 r., medycynę studjował w uniwersytecie warszawskim. Poza praktyką lekarską, spostrzeżenia swe z zakresu okulistyki drukuje w pismach fachowych lub ogłasza w oddzielnych książkach. Prace jego zbogacają rzetelnie literaturę lekarską.

Kampanja, dzisiejsza *Terra di Lavoro*; w starożytności prowincja, leżąca na zachodniej stronie południowej Italji; z powodu swej żyzności i piękności przyrody, zwana była przez Rzymian *Regio felix*.

Kampanja: 1) wyprawa wojenna, wojna; 2) pewien okres pracy w przedsiębiorstwach przemysłowych, np. zimowa lub jesienna kampanja w cukrowniach, w gorzelniach.

Kampesz, *kampeszowe drzewo* — drzewo z rodziny *strąkowych*, rosnące w strefie zwrotnikowej; drewno jego czerwone, używa się do barwienia; zawiera *hematoksylinę* (ob.).

Kampinos, wieś w powiecie Sochaczewskim, gub. Warszawskiej, posiada kościół parafjalny drewniany; otaczające wieś lasy, zwane *Puszczą Kampinoską*, obejmowały niegdyś około 15 mil kw. i sięgały Warszawy.

Kamyszyn, miasto powiatowe w gub. Saratowskiej, na górzystym brzegu Wołgi, przy ujściu do niej rz. Kamyszenki; prowadzi ożywiony handel zbożem i solą.

Kana, miasteczko w Galilei, w pobliżu Kafarnaum; pamiętne, że tam Chrystus Pan wodę w wino przemienił.

Kanada — olbrzymia kolonja angielska, obejmująca północną część kontynentu Ameryki i granicząca na południe ze Stanami Zjednoczonymi. Przestrzeń Kanady wynosi 9.659.400 kil. kw., a zaludnienie 6 miljonów. Głównem zajęciem mieszkańców jest rolnictwo; hodowla bydła stoi na wysokim stopniu rozwoju; poza tem mieszkańcy trudnią się rybołówstwem, myśliwstwem, górnictwem i t. d. Bogactwa kopalne Kanady są olbrzymie, lecz dotychczas mało wyzyskane; przemysł znajduje się jeszcze na niskim stopniu rozwoju; handel również niewielki. Pod względem politycznym Kanada jest państwem związkowem, złożonem z siedmiu prowincji i dziewięciu obwodów; władza wykonawcza spoczywa w ręku gubernatora generalnego, mianowanego przez Anglję; władzę prawodawczą posiada parlament związkowy. Stolicą i rezydencją władz jest m. *Ottawa*.

Kanalizacja — urządzenie miejskie, mające na celu stałe i możliwie szybkie odprowadzanie z miast (mieszkań, podwórzy, ulic, miejsc ustępowych, fabryk i t. d.) zbytecznej wody i wszelkich odpadków i nieczystości. Kanalizacja jest to sieć podziemnych, murowanych kanałów, biegnących zazwyczaj pod środkiem ulic, zaopatrzonych co pewien odstęp w otwory wejściowe, którymi w razie potrzeby można zejść do kanału, oczyścić go, wykonać w nim wszelkie naprawy. Kanały te są różnej wielkości: najwęższe, t. zw. *przykanaliki*, prowadzą nieczystości z pojedyńczych domów do kanałów szerszych, biegnących pod ulicą; te prowadzą nieczystości do jeszcze szerszych, t. zw. *kolektorów*, które wreszcie kończą się w największym *kolektorze głównym*, odprowadzającym ostatecznie nieczystości do rzeki lub na pola irygacyjne. Urządzenie kanalizacji pociąga za sobą wiele innych urządzeń i robót miejskich, jak np.: wyregulowanie poziomu ulic, skanalizowanie domów, urządzenie dobrych równych bruków i rynsztoków i t. d. Zaprowadzenie kanalizacji, jeżeli ta dobrze jest urządzona, podnosi zdrowotność miasta, zapewniając mieszkańcom wiele udogodnień.

Kanał—rów szeroki, ściek murowany, podziemny do odprowadzania wody i nieczystości; sztucznie zrobiona rzeka, odprowadzającą wodę z rzeki do rzeki, z morza do morza; ulica wodna w Wenecji; przewód w organizmie (np. kanał pokarmowy i t. p.).

Kanały—sztuczne drogi wodne, przeprowadzane w celach komunikacyjnych; łączą rzeki spławne, wpadające do odległych mórz, albo morza bezpośrednio ze sobą, ułatwiając tym sposobem transporty wodą z jednego z nich na drugie. Najsłynniejszym jest kanał Sueski, łączący Morze Śródziemne z Czerwonem; znajduje się też na ukończeniu kanał Panamski, w Ameryce środkowej, który połączy ocean Atlantycki ze Spokojnym. W Królestwie Polskiem lub też na pograniczu znajdują się następujące kanały: Kanał *Augustowski* łączy Niemen z Biebrzą a tem samem z Narwią i Wisłą; kanał *Ogińskiego* jest połączeniem Jasiołdy, dopływu Prypeci, z rzeką Szczarą, dopływem Niemna. Kanał Ogińskiego łączy tedy morze Czarne z Baltyckiem. Kanał *Żmudzki*, czyli Windawski łączy rzekę Dubissę, wpadającą do Niemna, z Windawą, uchodzącą do morza Baltyckiego.

Kanarek—ptak wróblowaty, należący wraz z wróblem do rodziny łuszczaków; powszechnie znany. Pochodzi z wysp Kanaryjskich, które i dziś zamieszkuje w stanie dzikim; w Europie wszędzie rozpowszechniony w klatkach. Śpiewa przyjemnie. Dzikie kanarki mają barwę oliwkowo-żółtą z czarno-brunatnemi pręgami na grzbiecie; oswojone są jaśniejsze. Kanarki biorą pokarm wyłącznie roślinny: drobne nasiona, delikatne listki i t. p.

Kanaryjskie wyspy znajdują się na oceanie Atlantyckim, niedaleko północno-zachodnich wybrzeży Afryki, należą do Hiszpanji, słyną z żyzności. Na każdej z tych wysp wznosi się wygasły lub czynny jeszcze wulkan; najwyższy—na wyspie Teneryfie, dosięga 3.700 metrów wysokości. Ważną też jest wyspa Ferro (ob.).

Kancelarja, po staropolsku: izba pisarska, miejsce, w którem przechowywane były archiwa i skąd wychodziły wszelkie akta. Znaczenie to i dzisiaj się zachowało; kancelarje istnieją przy wszystkich znaczniejszych władzach, a wtedy naczelnicy ich noszą tytuł *dyrektorów kancelarji*. Kancelarja oznacza także biuro utrzymywane przez rejentów, obrońców i t. d.

Kancjonał, zbiór śpiewów i pieśni nabożnych. Pod nazwą kancjonałów wychodziły dawniej śpiewniki protestanckie, dopiero w końcu zeszłego wieku zaczęto wydawać kancjonały katolickie. W Polsce znane są kancjonały ks. Soleckiego i ks. Siedleckiego.

Kanclerz, w wiekach średnich dworski urzędnik, który przygotowywał dyplomaty i inne akta, pochodzące od monarchy i na nich wraz z monarchą się podpisywał. W Niemczech elektor i arcybiskup moguncki był *arcykanclerzem* państwa; w Anglji *lord kanclerz* jest prezesem izby wyższej. W niektórych krajach *kanclerz państwa* jest prezesem rady ministrów. W Niemczech od czasu powstania cesarstwa istnieje kanclerz Rzeszy (Reichskanzler). W Rosji minister spraw zagranicznych miewa tytuł kanclerza lub wice-kanclerza.

Kanclerze w Polsce. Na dworach kró-

lów i książąt byli kanclerze urzędnikami do spisywania akt; ich pomocnicy nosili tytuł podkanclerzych; kanclerze koronni występują za Władysława Łokietka naprzód, jako polscy (wielkopolscy), a następnie krakowscy. Z urzędu pilnowali praw, przemawiali w imieniu króla, wnosili propozycje króla na sejmy i pisali uniwersały. W 1507 r. ustanowiono, aby jeden kanclerz był duchownym, drugi świeckim. Na Litwie urząd kanclerza zjawia się dopiero po Witoldzie. Królowa miała także swojego kanclerza; kanclerzami akademji krakowskiej byli biskupi krakowscy, wileńskiej – biskupi wileńscy.

Kandelabry, u starożytnych świeczniki do utrzymywania świec, lamp oraz do palenia kadzideł, wyrabiane często ozdobnie i zbytkownie z bronzu i marmuru. Nazwa ta służy też obecnie wytwornym i kosztownym świecznikom.

Kandja, ob. *Kreta.*

Kandydat, starający się o urząd, o posadę, o godność; dążący do czego; ubiegający się o co; stopień akademicki niższy od magistra. *Kandydat do posad sądowych* — aplikant, praktykant sądowy, mający dyplom z ukończenia uniwersytetu; pomocnik, zastępca.

Kangur — największe ze zwierząt *workowatych;* młode po urodzeniu nosi

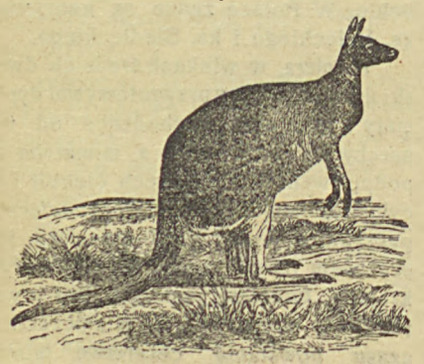

Fig. 58. Kangur wielki.

pod brzuchem w worku, utworzonym z fałdów skóry; odznacza się dziwną budową: przednie nogi i przednia część ciała słabo rozwinięta; tylna zaś, jako też tylne nogi i ogon, nadzwyczaj grube i silne. Wsparłszy się na swych grubych i tęgich nogach oraz na ogonie, kangur daje skoki kilka metrów długie, a przeszło 2 wysokie. Kangury zamieszkują południową Australję oraz Tasmanję; trzymają się rodzinami lub małemi stadkami na równinach, porosłych trawą, którą się żywią. Kangury dostarczają futra i bardzo smacznego mięsa.

Kania — ptak drapieżny, dzienny, nieco większy od jastrzębia. Żywi się ptakami, nie przechodzącymi wielkością kuropatwy; jada też szczury, myszy, owady, nie gardzi padliną, ostatecznie jednak więcej przynosi szkody, niż korzyści. Gnieździ się na ziemi.

Kanianka — rodzaj roślin z rodziny *powojowatych,* której liczne gatunki stanowią bardzo uciążliwe pasorzyty traw łąkowych, koniczyny i lnu. Nasiona kanianki bywają zwykle zmieszane z nasionami traw pastewnych; z tego powodu kanianka jest chwastem, trudnym do wytępienia.

Kanikuła—gorące dni w lecie, upały; szaleństwo, wścieklizna.

Kanin, półwysep w gub. Archangielskiej, nad morzem Białem.

Kaniów, miasto na Ukrainie, na prawym brzegu Dniepru, poniżej Kijowa; liczy 10.000 mieszkańców. Było widownią krwawych zapasów z Tatarami, Turkami, Kozactwem i hajdamaczyzną.

Kanon: 1) porządek, prawidło, ustawa, określa zatem coś niezmiennego i stałego. Z tego powodu nazwano kanonem skład ksiąg Starego i Nowego Zakonu, należących stale do Pisma św.; 2) ta część Mszy św., która się zaczyna po prefacji, a kończy się według jednych na komunji kapłana, według drugich zaś przed modlitwą Pańską; 3) w *muzyce* oznacza rodzaj śpiewu chóralnego, w którym jeden głos śpiewa pewną część utworu, a gdy dojdzie do oznaczonego miejsca, zaczyna drugi głos od początku, a tamten śpiewą równocześnie część drugą, potem zaczyna tak samo trzeci głos i t. d.

Kanonada — strzelanie z dział, trwające czas dłuższy.

Kanonicy są to duchowni przy kościołach katedralnych lub kolegjackich, którzy tworzą osobne ciało, kapitułę, i pomagają biskupowi djecezjalnemu w zarządzie djecezją. W X i XI wieku kanonicy dzielili się na *regularnych,* którzy wspólnie mieszkali i składali ślub ubóstwa, jako też kanoników *świeckich* przy kościołach katedralnych i kolegjatach, którzy mieszkali osobno i dzielili się między sobą dochodami. Jako obowiązki ich wymieniają rezydencję przy kościele, obecność w chórze i znajdowanie się na zebraniach kapitulnych. Używają oni pewnych oznak w ubiorze, jako to rokiety, mantoletu, mucetu i t. d. Są prócz tego *kanonicy honorowi,* którzy posiadają tylko tytuł kanoników i honorowe oznaki, a zresztą nie mają przyznanych sobie żadnych praw.

Kanoniczki, niewiasty, prowadzące życie wspólne według reguły kanoników, zastosowanej do kobiet. Dzielą się na kanoniczki regularne i świeckie. Kanoniczki *regularne* są zakonnicami, bo składają trzy zwykłe śluby; kanoniczki *świeckie* zobowiązują się tylko do celibatu i posłuszeństwa. Z biegiem czasu fundacje kanoniczek świeckich przekształciły się na zakłady, w których utrzymuje się ubogie córki rodów szlacheckich, nie obowiązując ich do zakonnej klauzury, ani celibatu. Taką fundację zrobiła w Warszawie Józefa hr. Zamoyska w r. 1745, przeznaczając na nią znaczne kapitały.

Kanoniczne prawo, ob. *Prawo kanoniczne.*

Kanoniczne przeszkody. Są to pewne warunki, wymagane przez prawo naturalne, Boskie i kościelne, aby małżeństwo mogło być ważne i godziwie zawarte. Gdzie tych warunków braknie, tam zachodzi przeszkoda kanoniczna. Przeszkody są dwojakie: *unieważniające,* które sprawiają, że związek małżeński, przy takich przeszkodach zawarty, jest odrazu niedozwolony i nieważny; *wzbraniające,* które wprawdzie zabraniają zawierać związek małżeński, sprowadzając na przekraczających to prawo kary kościelne, ale małżeństwo, przy takich przeszkodach zawarte, uważa się za ważne.

Kanonizacja, akt uroczysty, na mocy którego ogłasza papież, jako Głowa Kościoła, że zmarły sługa Boży jest w niebie, i że tu na ziemi ma mu być oddawana cześć jako świętemu. Kościół przeprowadza tę rzecz bardzo dokładnie w procesie beatyfikacyjnym a poruczа ten proces kongregacji świętych obrzędów.

Kanonjer, żołnierz przeznaczony do obsługi działa, czyli artylerzysta szeregowy.

Kanonjerka, niewielki statek wojenny do obrony wybrzeży, uzbrojony jedną lub kilkoma armatami.

Kant *Emanuel,* jeden z najwybitniejszych filozofów niemieckich, ur. r. 1724, um. r. 1804. Zasłużył się głównie badaniami nad podstawą i granicami wiedzy ludzkiej, przez co przyczynił się w wysokim stopniu do rozwoju tak zwanego krytycyzmu (ob.) filozoficznego, który dotąd nie przestał wywierać stanowczego wpływu na filozofję. Nie mniejszą zasługę Kanta stanowi szczytny sposób, w jaki pojmował obowiązki moralne człowieka.

Kantabryjskie góry, ogólna nazwa zachodniego pasma nadbrzeżnego, stanowiącego przedłużenie Pirenejów, które na przestrzeni mil 80 ciągnie się od wyniosłych płaszczyzn Alawy na wschodzie, aż do przylądku Finisterre na zachodzie i jest jakby północną krawędzią płaskowzgórz Kastylskich.

Kantar — uździenica bez wędzidła do wiązania konia u żłobu; uzda,, służąca do zaczepiania lejców i utwierdzania wędzidła.

Kantaryda czyli *mucha hiszpańska*—owad tęgopokrywy, złoto-zielonego koloru, z długiemi pokrywami skrzydeł. Żyje w Europie i Syberji; zjawia się tłumami, zwłaszcza w czerwcu i obsiada drzewa i krzewy, szczególniej bez, jarzębinę i jesiony. Kantarydy zawierają ostrą ciecz—*kantarydynę*, która na skórze wywołuje pęcherze. Z tego powodu mają zastosowanie w lecznictwie; ususzone i roztarte dostarczają materjału na *wezykatorje*.

Kantata—utwór muzyczny o nastroju poważnym, przeznaczony do śpiewu chóralnego z towarzyszeniem instrumentu.

Kanton, okręg, obwód, nazwa jednostek administracyjnych, na które dzielą się pewne kraje; w Szwajcarji nazwa kraików uważanych za samodzielne republiki.

Kanton, olbrzymie miasto, liczące miljon mieszkańców, jeden z największych portów morskich w Chinach, potężne ognisko fabryczne tkanin jedwabnych, wyrobów papierowych, lakowych, rzeźb z kości słoniowej i t. d. Kanton leży na południowych wybrzeżach Chin.

Kantor—kancelarja kupiecka; biuro fabryki, banku i t. p.; duży stół w sklepie, za którym stoją sprzedający; duży stół na papiery, dotyczące interesów; biuro, biurko. — *Kantor* — śpiewak kościelny, przewodniczący w chórze.

Kantyczki, albo *kancjonaliki*, t. j. książeczki, zawierające w sobie zbiór pieśni polskich nabożnych, zwłaszcza pastoralek i kolęd, Narodzenie Chrystusa Pana opiewających.

Kantyna, pierwotnie flaszka polowa, obecnie zwykła nazwa sklepów, urządzanych w koszarach, gdzie żołnierze nabywać mogą rzeczy dla nich niezbędne.

Kanut albo *Knut*—imię sześciu królów duńskich, z których najznakomitszy: *Kanut II Wielki* (1014 — 1035 r.) podbił Anglję, zrównał wobec prawa Duńczyków z Anglikami, dał krajowi swemu rozumne prawa; w r. 1028 podbił Norwegję.

Kanwa albo *stramina*, tkanina z grubej bawełny, tkana w równą, rzadką kratkę, przeznaczona na roboty włóczkowe.

Kańczuk lub *kańczug* (z turec.)—bicz, spleciony z krótkich pasków rzemiennych, osadzony na rękojeści drewnianej.

Kaolin, ob. *Glina*.

Kap, ob. *Przylądek*.

Kap, *Kaplandja, Kapska Ziemia, Ziemia Przylądkowa*, dawniej posiadłość niderlandzka, a dziś angielska na południowym krańcu Afryki, graniczy na północ z Południowo-Zachodnią Afryką niemiecką, angielskim krajem Beczuanów i rzecząpospolitą Południowo-Afrykańską, na południo-wschód z Natalem, Oranje i z oceanem Indyjskim, a na południe i zachód z oceanem Atlantyckim. Przestrzeń ta obejmuje 572.057 klm. kw.

Kapa—1) ubiór kościelny kapłański, używany przy niektórych obrzędach zamiast ornatu, zapinany pod szyją na klamrę, niekiedy zwany *pluwjał*; 2) przykrycie na łóżko, na konia; 3) daszek nad ogniskiem lub blachą kuchenną.

Kapadocja, tak się zwała w starożytności kraina, leżąca we wschodniej części Azji Mniejszej, między morzem Czarnem, Armenją, górami Antitaurus, Paflagonją i Frygją.

Kapar — niewielkie drzewko cierniste o kwiatach blado-różowych, rosnące w krajach zwrotnikowych, uprawiane i na południu Europy. Kapary, używane na przyprawy do potraw, są to marynowane w occie i soli pączki kwiatowe tejże rośliny, przyjemne w smaku z powodu zawartej w nich lekko ostrej substancji.

Kapela, pierwotnie nazwa stałych chórów kościelnych, zwłaszcza kapeli papieskiej w Rzymie, przeniesiona następnie i na orkiestry, a obecnie do tych ostatnich głównie stosowana. Na

czele kapeli znajduje się dyrygent, zwany *kapelmistrzem*.

Kapelan, duchowny, zawiadujący kaplicą przy kościele lub w domu prywatnym; zowie się tak także ksiądz wojskowy.

Kapelmistrz, ob. *Kapela*.

Kapelusz—nakrycie głowy mężczyzn i kobiet, najrozmaitszej postaci i z różnych wyrabiane materjałów.

Kapetowie, *Kapetyngowie*, ob. *Capet*.

Kapilarność, ob. *Włoskowatość*.

Kapiszon: 1) tyle co kaptur lub kapuza, umieszczona przy płaszczu, do osłonienia głowy od deszczu lub wiatru. 2) kapturek z blachy miedzianej, mający na denku pewną ilość mieszaniny eksplodującej; służył do zapalania naboju w strzelbach dawnego systemu.

Kapitalista — posiadacz kapitałów; utrzymujący się z procentów od kapitału.

Kapitalizm. Mówiąc o roli kapitału we współczesnem życiu gospodarczem, mamy głównie na myśli sumy pieniężne, zapewniające właścicielowi dochód, bez względu na to, czy chodzi o procent od pożyczki, o kupno i sprzedaż gotowych towarów, o ulokowanie pieniędzy w nieruchomościach i t. p., lub o bezpośrednie wydatkowanie kapitałów pieniężnych w celu wytwarzania nowych wartości. *Kapitalistyczny ustrój* życia przemysłowego polega na tem, że właścicielami narzędzi pracy (kosztownych maszyn, wprawianych w ruch siłą pary, elektryczności i t. p.) są przedsiębiorcy — kapitaliści. Muszą oni posiadać pewien kapitał pieniężny, w celu nabycia i konserwacji maszyn, oraz najmu robotników. Ci ostatni reprezentują tylko fizyczną siłę roboczą i nie posiadają ani narzędzi pracy, ani zasobów środków egzystencji. Dalej kapitalizm współczesny charakteryzuje brak stosunków bezpośrednich między producentami (wytwórcami) a konsumentami (spożywcami) wytworów; te ostatnie nazywamy towarami. Pośrednikami między wytwórcą a spożywcą jest osobna warstwa kapitalistów. Wreszcie wymianę towarów ułatwia rozwój środków komunikacji, umożliwiający wytwarzanie towarów, przeznaczonych na najbardziej odległe rynki zbytu. Cechy gospodarki kapitalistycznej z daleko większą siłą występują w dziedzinie przemysłu, niż w rolnictwie.

Kapitał. W znaczeniu podmiotowem, indywidualnem, nazywamy kapitałem intratną część majątku. W znaczeniu przedmiotowem, społecznem kapitałem nazywamy wszelkie wytwory, przeznaczone do produkcji i usług społecznych, bez względu na osobę posiadacza i bez względu na to, czy przynoszą komu intratę lub nie (np. wodociągi, bibljoteki i t. d. są nieintratnym kapitałem społecznym). Wedle przedmiotów i przeznaczenia kapitałów dzielimy je na: 1) kapitały nieruchome (związane z ziemią) i ruchome; 2) Kapitały pieniężne i wartościowe (weksle, listy zastawne, akcje i t. d.); 3) Kapitały stałe czyli zakładowe i obrotowe. Ze stanowiska indywidualnego kapitałem stałym nazywamy kapitał, który stale przynosi dochód (zysk, czynsz, procent, dywidenda i t. p.), ze stanowiska społecznego zaś kapitał, który w czasie produkcji lub świadczenia usług społecznych zużywa się powoli. Kapitałem obrotowym nazywamy taki, który w czasie produkcji lub świadczenia usług społecznych zupełnie się zużywa, przeistacza lub służy do wymiany (naprz. surowce przeznaczone do obrobienia, opał, światło, pieniądze na zakup surowców, na zapłacenie robotników i t. d.). Kapitałem narodowym nazywają sumę kapitałów w społeczeństwie.

Kapitan, dawny tytuł zwierzchnika wojskowego, używany najpierw we Francji, przybył do nas wraz z autoramentem cudzoziemskim. Obecnie w wojskach europejskich oznacza dowódcę kompanji w piechocie; w kawalerji oficer odpowiedniego stopnia, t. j. do-

wódca szwadronu, zowie się rotmistrzem. W marynarce kapitan jest dowódcą okrętu, lecz stopień jego jest znacznie wyższy od stopnia kapitana w wojsku lądowem.

Kapitel czyli *głowica*—jest to górne zakończenie kolumny lub pilastra, a także górna część ornamentacji okien.

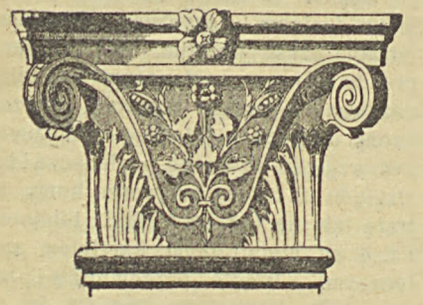

Fig. 59. Kapitel pilastra. Renesans wczesny.

Kolumnowe kapitele bywają różnych stylów. Do najważniejszych należą kapitele: egipski, dorycki, joński, korynckí, romański, gotycki i t. d.

Kapitol—był to zamek w starożytnym Rzymie, siedlisko świętości narodowych i świątynia Jowisza, najwyższego boga Rzymian.

Kapitulacja (z łac.), wogóle oznacza układy, zwłaszcza mające charakter międzynarodowy lub prawnopaństwowy, zawarte w formie oficjalnej, w szczególności zaś jest to umowa, jaką oblężeni zawierają z nieprzyjacielem, przy oddawaniu mu oblężonego miasta, fortecy lub obozu.

Kapitularze: 1) prawa i ustawy, wydawane przez królów frankońskich; 2) wyciągi z ksiąg ustaw kościelnych, ogłaszane przez biskupów; 3) zebrania kapituły (ob.).

Kapituła—rada kanoników przy katedrze lub kolegjacie, zajmująca się sprawami kościoła; rodzaj senatu biskupiego, zarządzającego djecezją po śmierci biskupa.

Kaplica — mały kościołek; boczna część kościoła, posiadająca ołtarz i tworząca oddzielną całość; oddzielny pokój z ołtarzem w domu prywatnym, zakładzie publicznym lub na okręcie do odprawiania nabożeństwa.

Kapłaństwo — w kościele katolickim duchowna godność, którą po udzieleniu święceń niższych (ostjarjusz, lektor, egzorcysta i akolita) i wyższych (subdjakon i djakon) otrzymuje uzdolniony alumn z rąk biskupa. Kapłaństwo jest sakramentem i nadaje prawo odprawiania mszy św. i wszelkich obrzędów kościelnych, słuchania spowiedzi, rozgrzeszania, udzielania sakramentu chrztu, Ciała i Krwi Pańskiej, małżeństwa i ostatniego Olejem św. namaszczenia. Kościół ewangelicki sakramentu kapłaństwa nie uznaje.

Kapłon, kogut, któremu wycięto jądra, celem łatwiejszego tuczenia; mięso ma smaczniejsze od koguciego.

Kapral (z franc.)—to samo co podoficer; w niektórych wojskach nazwa ta oznacza najniższy stopień podoficerski.

Kapri, ob. *Capri*.

Kaprys—chimera, grymasy, dziwactwo, zachcianka; rodzaj utworu muzycznego.

Kapsel lub *kapsla* oznacza wogóle jakąś osłonę, w której umieszczony jest pewien przedmiot. Kapslem nazywają także pokrywkę metalową lub papierową na korek i górną część szyjki butelki.

Kapsułka — banieczka, pęcherzyk, wyrobiony z mieszaniny żelatyny z gliceryną, napełniony lekarstwem i zaklejony. Służy do tego, aby choremu przy połykaniu leku oszczędzić jego nieprzyjemnego smaku i woni.

Kaptować — zjednywać, ujmować, zniewalać sobie.

Kapsztad, główne miasto ziemi Kapskiej w Afryce południowej; posiada wiele pięknych gmachów publicznych, uniwersytet, kilka większych fabryk i liczy do 100.000 mieszkańców.

Kaptur, nakrycie głowy, ostro zakończone, używane głównie przez kobiety i mnichów.

Kaptury, *Kapturowe sądy*—w Polsce tymczasowe sądy szlacheckie, wymierzające sprawiedliwość w czasie bezkrólewia; nazwał je tak Przyłuski za Zygmunta Augusta, zapewne na znak, iż po śmierci monarchy noszono kaptury żałobne. Wojewodowie mieli prawo zwoływać szlachtę w celu doraźnych wyroków w sprawach zaburzeń publicznych i wykroczeń kryminalnych. Następnie szlachta wybierała sędziów do odpowiednich grodów na czas bezkrólewia. Ostatni raz sądy kapturowe odbyły się po śmierci Augusta III.

Kapua, miasto warowne we Włoszech w pobliżu Neapolu. O godzinę drogi stąd leżą zwaliska starożytnej Kapui, zburzonej przez Wandalów w V wieku po Chr.

Kapucyni powstali w XVI wieku, założeni przez bernardyna Mateusza z Bassi. Nazwa kapucynów pochodzi od wyrazu łacińskiego caputium, t. j. kaptur, który nosił ojciec Mateusz, a następnie wszyscy jego zwolennicy. Kaptur ten różnił się nieco od franciszkańskiego, gdyż był dosyć długi i spiczasto zakończony. Papież Klemens VII potwierdził zakon kapucynów w r. 1525. Kapucyni oddali wielkie usługi Kościołowi, zajmując się głównie ludem. Zakon ten powstał we Włoszech, rozszerzył się jednak bardzo prędko po całym świecie, a do Polski przyszedł za czasów króla Jana III. *Kapucynki* powstały w Neapolu roku 1538 za staraniem Marji Laurencji Longa. Trzymają się one reguły Klarysek ścisłych i noszą ich habit.

Kapusta—roślina z rodziny *krzyżowych*, uprawiana od najdawniejszych czasów. Kwiaty ma żółtawe, owoc—łuszczyna w kształcie strąka. Przez uprawę powstały liczne jej odmiany. Kapusta *ogrodowa*, stosownie do uprawy, daje albo liście, albo łodygę, lub też pąki kwiatowe jadalne; do pierwszych należą: *kapusta zimowa, włoska, pąkowa, brukselska, głowiasta* (używa się do kwaszenia), *jarmuż;* jadalną łodygę daje *kapusta kalarepa;* jadalne pączki i szypuły kwiatowe — *kapusta kalafjor*; *kapusta brukiew* daje jadalny korzeń, rozrastający się w górnej części do wielkości głowy ludzkiej. *Kapusta rzepa* uprawia się bądź dla korzenia, bądź dla nasion, z których wyciska się olej.

Kapustnik, ob. *Bielinek*.

Kara. W najobszerniejszem rozumieniu tego wyrazu karą nazywa się każda dolegliwość, która spotyka sprawcę jakiegoś złego uczynku, jako skutek spełnienia przezeń tego ostatniego. Z tego punktu widzenia pod pojęcie kary podchodzić będzie nawet t. zw. *kara naturalna*, która tkwi w wyrzutach sumienia, tudzież w szkodliwych dla zdrowia następstwach niektórych zdrożności. Inne znaczenie ma kara, jako instytucja życia społecznego. Z tego stanowiska wyraża ona dolegliwość, która z woli władzy, przełożonej nad jakąś osobą, ma spotkać tę ostatnią z powodu popełnienia przez nią pewnego postępku nagannego. To pojęcie kary, aczkolwiek już mniej obszerne od poprzedzającego, zawsze jeszcze okaże się bardzo szerokiem, gdyż obejmować będzie kary, nakładane z woli nietylko państwa, ale także innych organów, przełożonych nad osobami, które spełniły coś karygodnego *(kary dyscyplinarne i pedagogiczne)*. Jest nareszcie trzecie i to najściślejsze pojęcie kary, jako dolegliwości, która z woli państwa i na mocy wyroku sądowego ma spotkać jakąś osobę z powodu popełnienia przez nią pewnego przestępstwa. Jest to *kara sądowa*, unormowana przez prawo karne i różniąca się zarówno od kar dyscyplinarnych i pedagogicznych, jak od wszelkich innych skutków przestępstwa, choćby niektóre z nich miały materjalnie być całkiem do kary podobne.— Kary sądowe bywają rozmaite, a mianowicie: 1) kara śmierci; 2) kary cielesne (obecnie nader rzadko stosowane); 3) kary odjęcia czci i praw politycznych.

lub cywilnych; 4) kary majątkowe, pieniężne i konfiskata, wreszcie 5) kary pozbawienia wolności—te są najczęściej używane, i dlatego jest ich wiele rodzajów. Często kary powyższe są połączone, tak, iż za jedno przestępstwo wymierzana jest np. kara zamknięcia, połączona z utratą praw i karą pieniężną.

Karabela, szabla tatarska, krzywo wygięta, wąska, dość cienka i lekka, której Polacy od czasów Zygmunta I używali do uroczystego stroju, jako godła rycerskiego swego powołania.

Karabin — strzelba żołnierska. We Francji, Niemczech i Włoszech *karabinem* nazywa się strzelba, używana przez konnicę, stąd nazwa *karabinjer* oznacza strzelca konnego; nazwa ta jednak obecnie mało jest używana.

Karacena, pancerz giętki, przystający do ciała, wyrobiony na wzór rybiej łuski z drobnych blaszek metalowych, podbitych skórą.

Karaczan, ob. *Karaluch.*

Karadżicz *Wuk Stefanowicz,* najznakomitszy poeta serbski, ur. r. 1787, um. r. 1864 w Wiedniu. Napisał: „Narodne srbske pjesne, poslovice, pripowijetke". Zwłoki jego przewieziono w r. 1897 z Wiednia do Belgradu.

Karadżordża czyli *Jerzy Czarny*, ur. r. 1752, pochodził z włościańskiej rodziny serbskiej, służył w wojsku austrjackiem, potem dorobił się majątku na handlu nierogacizną. W r 1804 stanął na czele powstańców przeciw Turcji i rządził krajem do r. 1813. W tym roku wojska tureckie zajęły Serbję, a Jerzy Czarny uciekł do Węgier. Gdy się później zjawił w kraju, za rządów Miłosza Obrenowicza, zdradzony przez swych osobistych nieprzyjaciół, zamordowany został w r. 1817. Obecnie znów ród jego panuje w Serbji w osobie króla Piotra I Karadżordżewicza. (Ob. *Serbia*).

Karaibskie morze — część oceanu Atlantyckiego, ograniczona z północy Wielkiemi, a ze wschodu Małemi Antylami, z innych stron dotyka stałego lądu Ameryki.

Karaimi albo *Karaici,* sekta żydowska, która powstała w VIII wieku; nie uznają oni Talmudu (ob.), a trzymają się tylko Biblji. Najwięcej Karaitów mieszka na Krymie; są także ich odłamy na Litwie, Wołyniu i w Galicji.

Karakorum, olbrzymi łańcuch gór w północno-zachodnich Himalajach, graniczy na wschód z górami Kuen-luen, na zachód z Bolor-Dagiem. Ze stoków Karakorumu spływają dopływy Indu. Najwyższe wierzchołki dochodzą 8.600 metr. wysokości.

Karakuły — delikatne futro z czarnych baranków krymskich.

Karaluch czyli *karaczan* — owad prostoskrzydły, barwy brunatnej. Samiec posiada krótkie skrzydła; samice zazwyczaj bezskrzydłe. Karaluchy przebywają gromadnie w budynkach zamieszkałych, zwłaszcza kuchniach, piekarniach i t. p.; dzień spędzają w ukryciu, w nocy wyłażą na żer; jedzą wszystko, co tylko mogą ugryźć i stąd bardzo uciążliwe. Z karaluchem spokrewniony jest *persak,* zwany także *prusakiem* lub *francuzem*, znacznie odeń mniejszy, żółty; również uprzykrzony, ale nigdy nie spotyka się z karaluchem, który wypiera go zewsząd.

Karambol — w grze bilardowej uderzenie dwuch innych kul kulą, którą się gra; niespodziane zetknięcie, starcie się z sobą, potrącenie się.

Kara Mustafa, wielki wezyr sułtana Mustafy IV od 1676 r. W r. 1683 wyprawił się z ogromnem wojskiem na zdobycie Wiednia. Pobity przez króla polskiego Jana III pod Wiedniem, a następnie pod Parkanami, został przez sułtana skazany na śmierć.

Karamzin *Mikołaj*, ur. 1765 r. dziejopisarz rosyjski, napisał historję Rosji do r. 1611 w 11 tomach. Um. 1826 r.

Karaś — ryba, spokrewniona z karpiem i podobna do niego z postaci, ale mniejsza, z wyższym grzbietem i bez wąsów. Waga karasia rzadko kiedy przewyższa 1 funt. Zamieszkuje wody stojące o dnie szlamistem. Żywi się roślinami, a także owadami, robakami i t. p. Mięso smaczne. Odmianę karasia stanowi t. zw. *złota rybka,* pochodząca z Chin, a hodowana u nas bardzo często w akwarjach pokojowych.

Karat, drobny ciężarek, używany do ważenia djamentów, znaczy cokolwiek mniej niż 206 miligramów.

Karawaka, *karawika,* krzyż o dwu przecznicach, stawiany podczas epidemji, mający na sobie 7 krzyżyków i 18 liter początkowych modlitw łacińskich; książeczka do nabożeństwa, objaśniająca znaczenie tego krzyża (od miasta hiszpańskiego Caravaka, słynącego krzyżem cudownym).

Karawana, gromada podróżnych lub kupców na wschodzie (w Persji, Arabji i Turcji), ciągnących razem na koniach, mułach lub wielbłądach do miejsca przeznaczenia. Wypoczywają w domach zajezdnych, nazywających się *karawanserajami.*

Karbol, *karbolowy kwas* czyli *fenol,* połączenie chemiczne, powstające, między innemi, przy suchej destylacji węgla kamiennego. W czystym stanie jest ciałem białem, krystalicznem, bardzo łatwo rozpuszczalnem w wodzie. Na powietrzu brunatnieje i rozpływa się. Odznacza się silnym, niemiłym, właściwym sobie zapachem. Jest dobrym środkiem dezynfekcyjnym. W stanie stężonym niszczy tkanki organiczne i jest silną trucizną.

Karbonaryzm (z włos. *carbonari*, t. j. węglarze)—tajny związek polityczny o charakterze rewolucyjnym, który w pierwszych czterech dziesięcioleciach XIX w. ogarnął siecią swoich organizacji Europę zachodnią, sięgał Niemiec i Polski. Początki tego związku są nieznane, niektórzy historycy wywodzą go z bardzo dawnych czasów. Znaczniejszą rolę odgrywać zaczął we Włoszech podczas wojen napoleońskich. *Karbonarjusze,* czyli *węglarze* dążyli do zniesienia wszelkiego ciemięstwa, przeciwdziałali despotyzmowi, zwalczali reakcję. Był to związek międzynarodowy, ale każda z należących doń grup narodowych działała na rzecz swego kraju. Wyprawa partyzancka Zaliwskiego w r. 1833 była częścią ogólnego ruchu rowolucyjnego, zamierzonego przez związki węglarskie. W r. 1834 powstała w Szwajcarji na wniosek Mazziniego silna organizacja węglarska, związek federacyjny narodów pod nazwą *Młodej Europy.* Jako składowe jej części weszły organizacje tajne *Młodych Włoch, Młodych Niemiec, Młodej Szwajcarji i Młodej Polski.* Emisarjusze: Szymon Konarski, Seweryn Goszczyński i inni działali w charakterze wysłańców tej organizacji, szerząc zasady wolności, równości wszystkich ludzi i przygotowując kraj do wybuchu rewolucji. Po r. 1840 organizacja węglarska zaczyna upadać i na rewolucję r. 1848 nie wywiera już podobno żadnego wpływu.

Karbowiak *Antoni* dr., profesor szkoły przemysłowej w Krakowie, ur. 1856 r., ogłosił kilka cennych prac o szkołach w dawnej Polsce.

Karbunkuł — nazwa szczególnie pięknych i wielkich okazów czerwonego granatu szlachetnego i rubinu.

Karbunkuł *(wąglik, antraks złośliwy)* —niebezpieczna choroba zwierząt, szczególnie przeżuwających, powstająca wskutek zarażenia się bakterjami węglikowemi, czyli karbunkułowemi. Pod wpływem tych bakterji następuje zakażenie krwi, połączone z utratą sił, a na powierzchni ciała tworzą się często guzowatości wrzodziejące. Choroba ta jest epidemiczna; ofiarą jej pada nieraz wszystko bydło w danej okolicy; a nietylko chore zwierzęta są źródłem zarazy, lecz także ich skóra, włosy, rogi, kopyta, ciała zwierząt dawniej padłych na zarazę a przypadkiem wykopanych i t. d. Ludzie mający z by-

dłem do czynienia zarażają się nieraz od niego, zapadają na karbunkuł *(czarną krostę)* i umierają z tej choroby; nieraz i muchy przenoszą karbunkuł na ludzi; tworzy się on najczęściej na karku i bywa zwykle leczony za pomocą operacji.

Karczew, osada w gub. Warszawskiej, pow. Mińsko-Mazowieckim, gm. Otwock, nad strumykiem Jagodną, o 1 wiorstę od Wisły, a $3^1/_2$ mili od Warszawy.

Karczewski *Wacław*—literat polski pisujący pod pseudonimem *Marjana Jasieńczyka*, ur. 1855 r. w Iłżeckiem, kształcił się w Krakowie, obecnie przebywa w Szwajcarji. Napisał szereg nowel i powieści, w których wykazał duży talent i głębszą znajomość psychologji. Z prac jego wyróżniają się powieści: „Mieczek Wieliski", „W Wielgiem", dramat „Lena" i t. d.

Karczochy czyli *artyszoki* należą do roślin koszyczkowatych; wyglądają jak wielki oset. Osadnik i mięsiste liście okrywy są jadalne. Pochodzą z południowej Europy.

Karczowanie — jest to czynność wyciągania z ziemi korzeni drzew, pozostałych po ścięciu lasu. Ma ono na celu: oczyszczenie gruntu i uczynienie go zdatnym pod uprawę roślin gospodarskich; wydobycie korzeni, przedstawiających wartość jako drzewo opałowe, lub do innych celów, jak: otrzymania przez suchą destylację smoły, terpentyny.

Karczówka, wysoka i skalista góra pod Kielcami, niegdyś słynna z kopalni ołowiu; wznosi się na niej niewielki klasztor ks. Bernardynów, z ciekawym posągiem św. Barbary.

Kardynalny (z łac.)—główny, zasadniczy, fundamentalny.

Kardynał, najwyższy po papieżu dostojnik kościelny, należy do senatu papieskiego. Papież Mikołaj II przyznał w r. 1059 kardynałom prawo wybierania papieża.

Kardynał — ptak wróblowaty, należący do rodziny łuszczaków, znacznie większy od wróbla, pięknej szkarłatnej barwy, z czubkiem na głowie. Zamieszkuje południowe stany Ameryki Północnej; powszechnie znany z powodu ślicznego upierzenia.

Karelja *(Korelja)*, obecnie część gub. Kuopioskiej i Wyborskiej w w. ks. Finlandzkiem, niegdyś zaś zwała się tak niezaludniona kraina, stanowiąca część dzisiejszej Finlandji, gub. Petersburskiej, Ołonieckiej i Archangielskiej. *Korelowie*, jedna z główniejszych gałęzi plemienia fińskiego, sądząc z etymologicznego znaczenia nazwy, byli pierwotnie narodem pasterskim i dopiero później zajęli się rolnictwem. Liczba ich dochodzi do 300.000.

Karjatyda—postać ludzka rzeźbiona z kamienia, służąca w budynkach zamiast kolumn albo krokszytnów.

Karjejew *Mikołaj*, historyk i publicysta rosyjski, ur. 1850 r., był profesorem uniwersytetu petersburskiego. Napisał dzieło p. t. „Upadek Polski w literaturze historycznej" i inne tyczące się spraw polskich.

Kark—tylna strona szyi.

Karliński *Kacper*, dowódca warownego zamku Olsztyna (1588 r.). Straciwszy już poprzednio pięciu synów w obronie ojczyzny, przy oblężeniu tegoż zamku przez Niemców, poświęcając najmłodszego syna, prowadzonego z mamką podczas szturmu na czele hufców niemieckich, sam wycelował działo i dał ognia. Dziecię zginęło, ale Niemcy cofnęli się od murów Olsztyna.

Karliści, tak nazywali się we Francji stronnicy Karola X, czyli starszej linji Burbonów, zwani dzisiaj *legitymistami;* w Hiszpanji zaś stronnicy don Karlosa (ob. *Hiszpanja*), pretendenta do korony hiszpańskiej.

Karlsbad *(Karolowe wary)*, miasto w powiecie Chebskim (Eger), w Czechach, przy ujściu rzeki Ciepłej (Tepl) do Odry, jedna z najsławniejszych w Europie miejscowości mineralno-

leczniczych. Wody karlsbadzkie śród wszystkich podobnych zdrojowisk niewątpliwie zajmują pierwsze miejsce. Są to wody ciepłe (od 49,7° do 73,8° C.), bogate w kwas węglany i sole mineralne, w kwas siarczany, fosforany i chlorki potasu, sodu, magnezu, wapnia, glinu, żelaza; nadto małe ilości fluspatu, krzemionki, bromków i t. d. Najobficiej napotykają się siarczan, węglan sodu i sól kuchenna.

Karlsbadzka sól, mieszanina 22 części siarczanu sody, 1 cz. siarczanu potasu, 18 cz. dwuwęglanu sodu i 9 cz. soli kuchennej. W roztworze 6 gramów w 1 litrze wody używa się jako środek przeczyszczający.

Karlsruhe, stolica W. księstwa Badeńskiego, położona w niewielkiej odległości od Renu, liczy około 90.000 mieszkańców.

Karłatka—palma karłowata, rosnąca na południu Europy (w Hiszpanji i Sycylji) i na północnym brzegu Afryki. U nas hoduje się w cieplarniach. Z liści robią koszyki; owoce są jadalne.

Karłowicz *Jan*, jeden z najznakomitszych uczonych polskich, badacz rzeczy ludowych, mitologji i językoznawca, ur. 1836 r. na Litwie, um. w Warszawie 1903 r. Najważniejszemi dziełami Karłowicza są: „Słownik języka polskiego" (praca, podjęta wespół z A. Kryńskim i W. Niedźwieckim. Karłowicz umarł przed jej wykończeniem), „Słownik gwar polskich" i „Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia, używanych w języku polskim". Ponadto liczne rozprawy z zakresu historji etnografji, językoznawstwa stanowią niezmiernie bogaty i cenny plon pracy Karłowicza. W r. 1887 objął redaktorstwo „Wisły", miesięcznika, poświęconego ludoznawstwu, który pod jego kierunkiem zajął jedno z pierwszych miejsc śród czasopism europejskich tego rodzaju. W „Wiśle" pomieszczał odtąd liczne swoje rozprawy, sprawozdania i drobne przyczynki.

Karmazyn, nazwa barwy ciemnoczerwonej, z odcieniem błękitnym; przenośnie wyraz ten oznaczał szlachcica dawnego rodu, dlatego, że karmazynowa barwa żupana służyła w Polsce tylko wyższej szlachcie.

Karmel — masa cukrowa brunatna, gorzkawa, pozbawiona wody przez odparowanie na ogniu, służąca do barwienia wódek, sosów i t. p.

Karmelici, zakon żebrzący, powstał w XII wieku na *górze Karmel* w Palestynie, założony przez Bertolda z Kalabrji, który tam z kilkoma towarzyszami pędził życie pustelnicze. Papież Honorjusz III potwierdził regułę tego zakonu 1226 r. Wypędzeni przez Saracenów, przybyli Karmelici do Europy, gdzie zmienili życie pustelnicze na wspólne zakonne. W XV w. podzielili się na trzy korporacje, to jest na obserwantów, czyli Karmelitów bosych, trzymających się ostrej reguły, konwentualnych z regułą łagodniejszą i tercjarzy z oddzielną regułą. Do Polski przybyli pod koniec XIV wieku i założyli u nas liczne klasztory.—*Karmelitanki* powstały w XV wieku; Karmelitanki bose przybyły do Polski w XVI wieku.

Karmin—czerwony barwnik, znajdujący się w ciele samiczek koszenili — owadu z gatunku *czerwca*, żyjącego w Środkowej Ameryce i na Przylądku Dobrej Nadziei. Owady te suszone, moczą w wodzie, zaprawionej amonjakiem lub alkoholem; tym sposobem otrzymuje się karmin. Karmin służy głównie do farbowania wełny. W wodzie nie puszcza, lecz światło go niszczy.

Karnacja — w malarstwie: oddanie barwy skóry; koloryt ciała ludzkiego; cera.

Karnawał, dosłownie z łacińskiego *caro vale*, to jest „mięso, bywaj zdrowe". W ten sposób od wieków różne ludy chrześcijańskie przed nadchodzącym wielkim postem żegnały mięso wesołemi zabawami i ucztami mięsnemi.

Zabawy te we Francji i Włoszech, gdzie najpierw powstał karnawał, przypominały żywo pogańskie uciechy ku czci Bachusa. Karnawał rzymski, a zwłaszcza wenecki, jest dotąd szeregiem zabaw ulicznych, w których bierze udział cała ludność. W dawnej Polsce też były zabawy karnawałowe, zapustne, z maskaradami i kuligami.

Karnes—jest to ozdoba architektoniczna w rodzaju wąskiej listwy, mającej w przekroju kształt litery *S*, służy do upiększenia i urozmaicenia gzymsów, ram, sztabików, wogóle wszelkiego profilowania.

Karnkowski *Stanisław*, ur. r. 1525, um. r. 1603, był najpierw biskupem kujawskim, a od r. 1578 arcybiskupem gnieźnieńskim. Koronował w r. 1576 Stefana Batorego i Annę Jagiellonkę. Napisał wiele dzieł, które świadczą o jego rozumie i dbałości o sprawy publiczne. Należy do najznakomitszych książąt Kościoła.

Karol, imię wielu władców. *Karol Wielki* był królem Franków i cesarzem rzymskim (ob. *Francja*), panował od r. 768 do r. 814. Prowadził on długie wojny z Sasami, których pobił i krwawo za bunty ukarał; zajął królestwo Longobardzkie we Włoszech północnych, pokonał Bawarów, dotarł aż nad Dunaj i rozbił wielki obóz dzikiego ludu Awarów, zhołdował sobie książąt słowiańskich w dzisiejszej Austrji i Czechach, wyprawiał się na Arabów w Hiszpanji. Słuchały go liczne ludy: uznawało za pana wielu książąt. Wielkie swoje państwo podzielił na okręgi, zwane hrabstwami, nad nimi postawił urzędników swoich (hrabiów i margrabiów), których czynności dozorowali posłowie królewscy. Popierał oświatę, handel i rzemiosła; zakładał klasztory i szkoły. Dbał bardzo o rozszerzenie wiary chrześcijańskiej wśród ludów pogańskich, szedł w tem ręka w rękę z papieżem i Kościołem. Papież Leon III koronował Karola W. w r. 800 na cesarza rzymskiego (ob.), a Paschalis III uznał go *świętym*. Zwłoki Karola spoczywają w Akwizgranie, w zbudowanej przez niego katedrze. Naród niemiecki snuł wiele legend i pieśni o Karolu W.— Z cesarzy rzymskich *(niemieckich)* sławni byli: *Karol IV*, król niemiecki i czeski, który panował od r. 1347 do r. 1378. Wydał on bullę złotą, t. j. ustawę, która określała dokładnie, jak ma być wybierany odtąd cesarz; założył w r. 1348 uniwersytet w Pradze; Czechy zawdzięczają wiele Karolowi IV.— *Karol V* pochodził z domu Habsburgów, panował w Hiszpanji, Neapolu i Niderlandach od r. 1516, w Niemczech jako cesarz od r. 1519 do r. 1556. Państwo jego, do którego należały także kraje odkrytej w r. 1491 Ameryki, było tak wielkie, że mówiono, iż w niem słońce nigdy nie zachodzi. Ale panowanie Karola nie należało do szczęśliwych. W Niemczech wrzała wojna domowa z powodu niesnasek religijnych (ob. *Luter*); Turcy podstępowali dwakroć aż pod Wiedeń; z królem francuskim Franciszkiem I wiódł Karol ciągłe wojny. Znękany chorobami, rozgoryczony niepowodzeniem, złożył koronę w r. 1556, a w dwa lata później umarł.—*Karol VI* cesarz, ostatni potomek Habsburgów (ob.), był ojcem Marji Teresy. Um. r. 1740.—*Karol I i II*, królowie *angielscy* (ob. *Anglja*). Królowie *francuscy*, ob. Francja; *hiszpańscy*— ob. Hiszpanja.—*Karol IX Wielki*, król *szwedzki*, jako książe Sudermanji zbuntował się przeciw bratu swemu Zygmuntowi III, królowi szwedzkiemu i polskiemu i ogłosił się królem w r. 1607; podniósł górnictwo i ulepszył prawa. Um. r. 1611.—*Karol XII*, król szwedzki, syn Karola XI, ur. się w r. 1682. Zaczepiony przez Piotra, cara rosyjskiego, Augusta II, elektora saskiego i króla polskiego, oraz Fryderyka IV króla duńskiego, podjął przeciw nim wojnę zmusił Danję do zawarcia pokoju w Travendal (r. 1700), pobił wojska rosyjskie pod Narwą, przeszedł zwycięsk o przez Polskę i zajął Warszawę. Augusta II pokonał pod Kliszowem (8 lipca 1702 r.), poczem wszedł do Krakowa, ogłosił bezkrólewie w Polsce i kazał wybrać królem Stanisława Leszczyńskiego. Wszystkie miasta polskie obsadził załogą szwedzką (prócz Gdańska); zdobył w r. 1704 szturmem Lwów, odbywał po kraju liczne marsze, wymuszając wszędzie wielki okup, łupiąc i uciskając mieszkańców. W Altransztadzie w r. 1706 zrzekł się August II korony polskiej i zawarł pokój z Karolem, który pozostał w Polsce, a w r. 1708 ruszył przeciw Piotrowi. Mazepa, hetman kozaków, przyłączył się do tej wyprawy. Pod Połtawą, 8 lipca 1709 r., poniósłszy zupełną klęskę, Karol XII umknął do Turcji, którą skłonił do wojny z Rosją. Wojna ta spełzła na niczem, ponieważ Piotr W., otoczony przez wojska tureckie nad Prutem, przekupił wielkiego wezyra (w r. 1711). Turcja wypowiedziała w końcu gościnność Karolowi, a gdy nie chciał wyjechać, wzięto go w niewolę (w Demotyce). W r. 1714 dopiero powrócił do Szwecji, dokąd też przeniosła się wojna. Bronił dzielnie Stralsundu, napadł potem na Norwegję, ale tam przy oblężeniu twierdzy Fridrichshall w r. 1718 poległ od kuli działowej. Wódz to był szybki w postanowieniach, stanowczy w wykonaniu swoich zamiarów; nieustraszony, nie cofający się przed niczem żołnierz; człowiek porywów wielkich i pomysłów nadzwyczajnych; Szwecję i Polskę chciał zwrócić przeciw Rosji, by rozszerzaniu się jej ku zachodowi położyć kres. Awanturnicza natura jego psuła wszakże dobre plany, sterała szybko siły króla i jego wojsk. W rezultacie nietylko nie powstrzymał Rosji, ale przyczynił się niemało przez zniszczenie Polski i podkopanie potęgi szwedzkiej do jej wzrostu (ob. *Polska, Szwecja*).—*Karol XIV*, król szwedzki, z rodu Francuz, Jan Bernadotte, syn adwokata z Pau, ur. roku 1764, żołnierz w wojsku francuskiem, który doszedł aż do stopnia generała. Karol XIII przybrał go w roku 1810 za syna i uczynił następcą tronu. Umarł roku 1844. Ożeniony z córką kupca z Marsylji, Dezyderją Clary, stał się założycielem rodu do dziś panującego w Szwecji.—*Karol I*, z rodu Hohenzollernów, obecnie panujący król Rumunji, ur. r. 1839, powołany do Rumunji na tron książęcy 1867 r., ogłosił się w roku 1877 niezależnym (od sułtana) władcą i przyłączył się do wojsk rosyjskich w wojnie przeciw Turcji. Koronował się jako król w roku 1881.

Karol Boromeusz św. pochodził ze znakomitego rodu Boromeuszów, zamieszkałego we Włoszech. Żył w w. XVI, był arcybiskupem Medjolanu i kardynałem. Jako biskup odznaczał się niezmordowaną pracą około podniesienia swej djecezji i niezwykłą hojnością dla ubogich.

Karolek, ob. *Kminek*.

Karoli *Władysław*—literat, ur. 1869 r. w Warszawie, kształcił się w szkole handlowej Kronenberga. Od lat wielu pomieszcza poezje, nowele, artykuły społeczne i popularno-naukowe w różnych pismach polskich. Za prace naukowe o fotografji otrzymał dyplomy honorowe i dyplomy uznania zagranicą. Wydał kilka zbiorków swych poezji lirycznych.

Karolingowie, *Karlowingowie*—nazwa dynastji frankońskiej, której przedstawiciele, począwszy od Pepina Małego (751 r.), zajmowali tron francuski; ród Karolingów wygasł w r. 987 na Ludwiku V (ob. *Francja*).

Karolińskie wyspy, *Karoliny*, inaczej *Nowo-Filipińskie* wyspy, leżą na oceanie Wielkim i stanowią jeden z archipelagów australskich. Mieszkańcy, Malajczycy, są dobrze zbudowani, silni, wysokiego wzrostu i łagodnego charakteru. Forma ich rządu jest monarchiczna; król panuje nad jedną lub kilku wyspami i przekazuje rządy synowi lub

bratu. Wyspy te stanowią kolonję hiszpańską.

Karp — ryba, należąca do rodziny *karpiowatych;* ma ciało lekko spłaszczone, okryte wielkiemi łuskami; koło gęby 4 wąsy. Ubarwienie zmienne, najczęściej jednak grzbiet ciemno-oliwkowy, brzuch jasny, a płetwy ciemno-fijoletowe. Wielkość rozmaita: od 40 cm. do 1 m., a nawet i $1^1/_2$ m.; podobnież waga dochodzi 16 a nawet i 20 kg. Pochodzą z Azji. Dzięki swej małej wybredności w pokarmie, łatwemu przystosowywaniu się do miejscowych warunków i wielkiej płodności, jak również dla smacznego mięsa, nadają się wybornie do hodowli i dziś są bardzo rozpowszechnione w Europie.

Karpaty, największe góry na ziemiach polskich. Rozpoczynają się nad Dunajem koło Preszburga i zataczają półkole, otwarte ku południowi, kończące się znowu nad Dunajem. Tam wąwóz Żelaznej Bramy, przez którą się przebija Dunaj, oddziela Karpaty od Bałkanów (ob.). Długość łańcucha Karpat wynosi 1.200 kilometrów, szerokość w części zachodniej i wschodniej 350, w części środkowej 120 klm. W części zachodniej tworzą Karpaty obok głównego łańcucha, ciągnącego się od przełęczy Jabłonkowskiej do Łupkowskiej, zwanego *Beskidem,* kilka grup górskich, bardzo różnorodnych budową i krajobrazem; najwyższe z nich są *Tatry* (ob.), dochodzące do 2.700 metrów wysokości. Szerokie, dobrze zaludnione doliny podłużne wciskają się tam w głąb gór, bogatych w kruszce. Wschodnia część Karpat rozszerza się w rozległą wyżynę Siedmiogrodu, otoczoną górami krawędziowemi; te wznoszą się najwyżej na południu i zowią się *Alpami Fogaraskiemi* (2.500 mtr.). Część środkowa łuku, najwęższa, wznosi się w Czernej Horze do 2.000 metrów, jest bardzo lesista, a ludność trudni się przemysłem drzewnym i wypasem bydła. Karpaty węgiersike obfitują w kruszec, polskie (w Galicji) w sól kamienną i naftę Z Karpat wypływa Wisła, Dniestr, Cisa i wiele dopływów tych rzek.

Karpiński *Franciszek,* ur. w okolicach Stanisławowa r. 1741, um. r. 1825 w Choro wszczyźnie; poeta odznaczający się głęboką pobożnością, łagodnym liryzmem i żywem uczuciem miłości ojczyzny. Pisał prozą i wierszem różnego rodzaju utwory, najwyżej jednak stanął w wierszach lirycznych, zbliżonych bardzo do poezji ludowej, i w pieśniach religijnych, z których wiele, jak np. „Kiedy ranne wstają zorze", „Bóg się rodzi, moc truchleje", „Boże z Twoich rąk żyjemy" i t. d. śpiewa lud dotąd po wszystkich ziemiach polskich.

Karpowicz *Michał,* znakomity kaznodzieja polski, doktór teologji, biskup wigierski, ur. 1744 r., zyskał wielką popularność tak przez dar wymowy, jak i wzorowe urządzenie djecezji wigierskiej; um. 1803 r.; wydał drukiem mnóstwo kazań.

Kars—miasto warowne w kraju Zakaukaskim, nad rzeką Arpaczajem, od r. 1877 należy do Rosji; stanowi ważny punkt strategiczny i jest głównem miastem *obwodu Karskiego.*

Karskie morze, część północnego morza Lodowatego, między Nową Ziemią, wyspą Wajgaczem, gubernją Archangielską i Tobolską. — *Karska zatoka* jest odnogą północnego morza Lodowatego, przy północno-wschodnich brzegach guberni Archangielskiej i północno-zachodnich — Tobolskiej; wpada do niej rzeka Kara.

Karst, ob. *Kras.*

Karta, ob. *Mapa.*

Kartacze — kulki, wielkości wiśni, któremi strzela się z dział polowych na niewielką odległość. Kartacze mieszczą się w blaszanej puszce, którą wstawia się w lufę działa. Po strzale puszka pęka i kartacze rozlatują się, niby śrót ze strzelby myśliwskiej.

Kartaczownica—małe działo o jednej lub kilku lufach, z mechanizmem, który umożliwia wyrzucanie po kilkaset pocisków na minutę; broń ta jest bardzo skuteczna dla odparcia ataku, dokonywanego ścieśnionymi szeregami. W ostatnich czasach miejsce kartaczownic zajęły działa rewolwerowe, szybkostrzelne.

Kartagina leżała na półn. wybrzeżu Afryki, w okolicach dzisiejszego Tunisu. Wedle mitycznych podań założyli to miasto w IX w. przed Chr. Fenicjanie tyryjscy pod wodzą Dydony (ob.). Miasto rozwinęło się w potężne państwo, z którem Rzymianie prowadzili długie i zacięte boje, aż w końcu zburzyli je w r. 146 przed Chr.—*Nowa Kartagina,* która powstała wkrótce na gruzach dawnej, kwitła w II i III wieku po Chrystusie, ale została 647 r. zburzona przez Arabów.

Kartel. W prawie międzynarodowem kartelem nazywa się szereg układów, normujących stosunki polityczne i ekonomiczne pomiędzy kilku państwami, np. w sprawach handlowych i celnych, w sprawie wymiany korespondencji, postępowania z jeńcami, wydawania ich i t. p. W gospodarstwie społecznem oznacza *syndykat, zmowę* kilku firm przemysłowych jednej gałęzi, mającą na celu podniesienie cen ich wyrobów lub też utrzymanie tych cen na takiej wysokości, któraby zapewniła należyty zysk przedsiębiorcom.

Kartezjusz René, ob. *Deskartes.*

Kartofel czyli *ziemniak*—roślina, należąca do rodzaju *psianki*, odznaczająca się wielkiemi bulwiastemi zgrubieniami łodygi podziemnej, w których nagromadza się obficie mączka, jako zapas pożywny dla wyrastających z bulw młodych pędów. Kartofel pochodzi z Chili, gdzie spotyka się w stanie dzikim. Przywieziony do Europy, rozpowszechnił się dopiero w końcu XVIII stulecia. Dziś jest jedną z najważniejszych roślin gospodarskich. Zawierając przeważnie tylko mączkę i bardzo mało ciał azotowych, kartofel stoi jako pożywienie znacznie niżej od zbóż, ale że jest tańszy, przeto przeważnie spożywają go klasy uboższe. Tuczą nim trzodę chlewną; służy do wyrabiania *krochmalu* i do fabrykacji *spirytusu.* Kartofel uprawiany jest u nas wszędzie i w bardzo licznych odmianach. Rozmnaża się przez sadzenie bulw, z oczek których wyrastają młode rośliny. Najlepiej sprzyjają uprawie jego grunty lekkie, przepuszczające wodę.

Karton—jest to właściwie rysunek lub malowanie, wykonane na grubym papierze, mające służyć jako wzór do fresku, gobelinu, dywanu, tapety i t. p. Stąd taki gruby papier zowie się *kartonowym,* w skróceniu zaś *kartonem.* Obecnie *karton* jest również nazwą pewnego gatunku tektury gładkiej, białej, na której można rysować. Kartonu używają na wyrób pudełek, na lekką oprawę książek i t. p.

Kartuzi, zakon, założony przez św. Brunona 1085 r. w pustyni, zwanej *La Chartreuse* (Kartuzja), o 4 godziny od Grenobli; ustawy tego zakonu otrzymały 1170 r. potwierdzenie papieskie. Oprócz zwyczajnych ślubów zakonnych Kartuzi zachowują ciągłe milczenie i nie używają żadnych potraw mięsnych. Każdy zakonnik mieszka w osobnej celi *(laura),* którą wolno mu tylko raz na tydzień opuścić; nawet pożywienie przyjmują w swoich celach, zasiadając do wspólnego stołu tylko w święta. W ziemiach dawnej Polski znajdowało się sześć klasztorów kartuskich.

Karty do grania znane były już w starożytności na dalekim wschodzie, służąc wszakże tylko do kabały i wróżbiarstwa. W Europie pojawiły się w wieku XIII i upowszechniły się tak szybko, iż celem powstrzymania hazardu musiały być zabronione. Dla Karola VI we Francji ułożono karty w tej postaci, w jakiej do dzisiaj są używane. Do Polski przyszły karty od Niemców.

Karuk, ob. *Klej.*

Karuzel — 1) dawne konne igrzyska

rycerskie; 2) urządzenie do zabawy, składające się z koła, obracającego się na pionowej osi, z siedzeniami lub z drewnianymi końmi na obwodzie.

Karwina, wieś na Śląsku austrjackim w powiecie Frysztackim, licząca 14.000 mieszkańców, przeważnie Polaków. Są tu kopalnie węgla kamiennego.

Karykatura—przesadne przedstawienie czego aż do śmieszności; wizerunek czyjś w postaci dziwacznej i śmiesznej; dziwoląg.

Karyntja, czyli *Korutany*, kraj koronny Austrji, leży w Alpach, w dolinie Drawy i kilku jej dopływów, ze wszech stron otoczony wysokimi grzbietami gór alpejskich; doliny są tam 400 do 600 metrów wzniesione, to też klimat jest ostry. Głównem zajęciem mieszkańców jest gospodarstwo łąkowe, hodowla bydła, górnictwo i hutnictwo (żelazo, ołów i cynk). Wielkich miast niema; stolicą jest Celowiec (Klagenfurt). Karyntja ma 10.327 kilom. kw. przestrzeni i liczy 370.000 mieszkańców.

Karzeł—w dawnej polszczyźnie *niziołek, łokietek*, człowiek niezmiernie niskiego wzrostu; wzrost karli należy do wyjątków i można go uważać za zboczenie w rozwoju. Podania starożytne o narodach pigmejskich (ob. *Pigmeje*) są zmyślone; wzrost niższy nad metr stanowi wszędzie wyjątek.

Kasa, właściwie skrzynia, w której przechowują się pieniądze; w obszerniejszem znaczeniu izba lub część biura czy kantoru, gdzie odbywa się pobór i wypłata pieniędzy, a stąd i samo biuro, które temi czynnościami się zajmuje, nazywamy często kasą. *Kasa oszczędności* jest to instytucja, gdzie przyjmują na przechowanie i oprocentowanie zaoszczędzone sumy; w razie potrzeby można je z łatwością podnieść, a przez czas zostawania w kasie przynoszą odsetki.

Kasacja, zniesienie, unieważnienie, zaprz. wyroku, postępowania sądowego, przywileju, umowy, testamentu, kontraktu i t. d.

Kasandra, w podaniach greckich córka Pryama, króla Troi, posiadała, wedle podania, dar proroczy. Przepowiedziała upadek Troi i nieszczęścia, które spadną na ród Pryama. Dlatego złą wróżbę zowiemy dziś jeszcze „przepowiednią Kasandry".

Kasjer — skarbnik, zawiaduje kasą, przyjmuje należności i dokonywa wypłat; sprzedający bilety na widowiska.

Kask, nakrycie głowy żołnierza, które po wprowadzeniu broni palnej zastąpiło dawny hełm rycerski. Obecnie kaski używane są głównie przez straże ogniowe.

Kaskada, ob. *Wodospad.*

Kaspijskie morze—z jezior wewnętrznych największe na kuli ziemskiej, położone na granicy Europy i Azji między Rosją, Persją i Turcją, obejmuje 438.688 kil. kw. powierzchni.

Kasprowicz *Jan*—jeden z najznakomitszych współczesnych poetów polskich, ur. 1870 r. w W. Ks. Poznańskiem, pochodzi z rodziny włościańskiej. Był też w pierwszych utworach swoich głównie piewcą niedoli ludu, zanim wzniósł się do tematów ogólniejszych narodowych i wszechludzkich. Utwory Kasprowicza wyróżniają się niepospolitą siłą, jędrnością, a zarazem głębią myśli i posępną barwą uczuć. Wyszły w osobnych wydaniach: „Z chłopskiego zagona", „Anima Lachrymans", „Krzak dzikiej róży", „Bunt Napierskiego", „Dies irae", „Święty Boże, Święty Mocny!" i inne; nadto dał nam Kasprowicz wiele przepięknych przekładów z poetów angielskich, niemieckich, greckich i t. d.

Kassel, miasto w Niemczech, nad rzeką Fuldą, jest miastem głównem prowincji pruskiej Hessen-Nassau.

Kasta—zamknięty w sobie, wyodrębniający się pewien stan w narodzie; pewna klasa oddana wyłącznie jednemu zawodowi, przekazywanemu dziedzicznie.

Kastaniety, grzechotki w kształcie dwuch łupin orzecha, związanych wstążką, używane przy tańcach narodowych hiszpańskich dla uwydatnienia rytmu tanecznego. Tancerka przytwierdza je do wielkich palców u rąk.

Kastet—broń w kształcie spojonych pierścieni, wzmacniających siłę uderzenia pięścią; także broń, złożona z giętkiej trzciny z ciężką ołowianą gałką na końcu lub też z rękojeści z kulą na rzemyku.

Kastor i Polluks, mityczni synowie Zeusa, zwani Dyoskurami, według wyobrażenia starożytnych Greków półbogi, bracia bliźnięta, którzy żyli w wielkiej przyjaźni i miłości wzajemnej.

Kastracja (trzebienie, u koni wałaszenie, u baranów skopienie, u kogutów kapłonienie, wogóle u zwierząt czyszczenie, mniszenie) — uskutecznia się zarówno u samców, jak i u samic, a polega na usunięciu gruczołów płciowych (jąder albo jajników). Kastracja wywołuje widoczne zmiany w usposobieniu i wyglądzie zwierząt, a pozbawiając je popędu płciowego, czyni je spokojniejszemi, zdolniejszemi do pracy i skłonniejszemi do tycia.

Kastylja, główna środkowa część i jądro dzisiejszej Hiszpanji (ob.); dzieli się na dwie wielkie prowincje, dawniej królestwa—Starej i Nowej Kastylji.

Kasyno (z włosk. *Casino*—domek)—rodzaj resursy, miejsce zebrań i zabaw publicznych, klub.

Kasza *(krupy)*, ziarno zboża jarego lub ozimego, otłuczone w stępach albo zmielone grubo w młynach, zwanych *krupiarkami*, nie na mąkę, lecz na krupki i oczyszczone z plew. *Kasza gryczana, krakowska, radomska* otrzymuje się z gryki, *kasza perłowa*—z jęczmienia, *kasza jaglana*—z prosa, *kasza drobna, pszenna*—z pszenicy i t. d.

Kaszel bywa skutkiem podrażnienia którejkolwiek części dróg oddechowych bądź obcem ciałem (np. dym, kurz i t. p.), lub też przez rozmaite stany chorobliwe. Kaszel stanowi kilka lub kilkanaście nagłych i silnych wydechów; towarzyszący mu dźwięk jest skutkiem drgania strun głosowych w krtani. Przy zaksztuszeniu się, zachłyśnięciu i t. p. powstaje kaszel, który wkrótce przemija; w innych przypadkach trwa on zwykle długo i bywa objawem rozmaitych chorób, np. zapalenia płuc, krtani, opłucnej, nieżytu oskrzeli, kokluszu, odry, krupu, influenzy, suchot płucnych i t. p.

Kaszelot, *kaszalot*, ob. *Wieloryb.*

Kaszewski *Kazimierz*—krytyk-filolog i tłumacz arcydzieł literatury powszechnej, ur. 1825 r., um. 1910 r. Po ukończeniu szkół w Warszawie, był przez pewien czas sekretarzem Szkoły Głównej. Jako wytrawny i sumienny krytyk, napisał mnóstwo recenzji i rozpraw, dotyczących historji, filozofji i beletrystyki; ponadto pozostawił doskonałe przekłady Eschylosa i Sofoklesa oraz wydał „Historję literatury greckiej".

Kaszgar—prowincja i miasto w Turkiestanie wschodnim. Miasto Kaszgar liczy do 80.000 mieszk. i posiada cytadelę, fabrykę wyrobów złotych i srebrnych, fabrykę tkanin i t. p. Jest bardzo ważnym punktem handlowym dla Azji środkowej.

Kaszkiet, dawniej rodzaj hełmu lub szyszaka, dzisiaj czapka męska z daszkiem.

Kaszmir, państwo hołdownicze w Azji, leży w dolinach zachodnich Himalajów; hołduje ono tylko pozornie Anglikom. Lud trudni się hodowlą kóz i tkaniem z ich wełny słynnych *szalów kaszmirskich*. Na wzór ich tkane ukośnie cienkie tkaniny z wełny czesanej czyli gremplowanej nazywamy także *kaszmirami*.

Kasznica *Józef*, ur. r. 1834, um. r. 1887, profesor prawa w szkole Głównej w Warszawie, a potem w uniwersytecie lwowskim, autor kilku cennych dzieł z zakresu wiedzy prawniczej.

Kasztan gorzki czyli *kasztanowiec*

pospolity — należy do rodziny kasztanowcowatych i nic nie ma wspólnego z kasztanem jadalnym (ob.). Pochodzi z Tybetu, dostał się do Europy w XVI stuleciu. Pospolity u nas w parkach, ogrodach, alejach. Dochodzi znacznych rozmiarów. Liście ma duże pięciopalczaste, kwiaty białe lub różowe, zebrane w duże grona piramidalne. Owoc w skorupie zielonej, kolczastej nie jest jadalny. Drewno dobre jest na wyroby; kora zawiera garbnik; z owoców dobywa się krochmal.

Kasztan jadalny — drzewo należące do rodziny *miseczkowatych*. Owoce jego są suche i otoczone kolczastą skorupą zieloną; stanowią one pożywienie, bardzo pospolite w krajach południowych; u nas jadane są, jako przysmak. Odmianę jego stanowi *maron*, otrzymywany przez szczepienie. Drewno używa się na wyroby stolarskie, tokarskie i kołodziejskie.

Kasztelan. Za czasów piastowskich, od połowy XII wieku, Polska dzieliła się na okręgi, zwane *kasztelanjami*, ponieważ ich stolicą był gród, po łacinie *castellum* zwany. Na czele kasztelanji stał kasztelan, który ściągał podatki na rzecz monarchy, utrzymywał porządek, kierował sądami i dowodził hufcami swego okręgu. Zastępcą jego był wojski. Później przeszła znaczna część czynności kasztelana na starostę; wiele kasztelanji zniesiono, urząd zaś kasztelański stał się urzędem senatorskim, t. j. oznaczał członka senatu polskiego (ob.). Kasztelanów było 87, podzielonych wedle starszeństwa kasztelanji, na większych i mniejszych. Kasztelan czyli „Pan" Krakowski był najwyższym senatorem świeckim i siedział przed wojewodami.

Kaszubowie, szczep polski, mówiący nieco odmiennem narzeczem, mieszka w Prusach Zachodnich po lewym brzegu Wisły, w dorzeczu Brdy, Czarnej Rzeki i Leby. Liczba Kaszubów wynosi conajmniej 120.000 dusz. Miasta ich nazywają się: Puck, Kartuza, Wejherowo, Kościerzyna i Tuchola. Dawniej był szczep Kaszubów bardzo liczny; zajmował całe Pomorze, a książęta meklemburscy zwali się jeszcze w wieku XIII książętami kaszubskimi.

Kat wykonywa karę śmierci, wymierzoną na podstawie wyroku, wydanego przez właściwe sądy, a podpisanego przez monarchę. Mianują go dzisiaj władze sprawiedliwości. W Polsce nazywano go „mistrzem sprawiedliwości".

Katafalk, wzniesienie lub rusztowanie ozdobne, na którem umieszczają trumny ze zwłokami.

Kataklizm — wylew, potop, wogóle wielki przewrót w naturze.

Katakumby, cmentarze podziemne w Rzymie, w których pierwsi chrześcijanie schodzili się na wspólne modlitwy, aby ujść prześladowania pogańskich cesarzy rzymskich.—Budowle murowane, przeznaczone do chowania ciał zmarłych.

Katalepsja—choroba nerwowa, objawiająca się zupełną utratą zdolności wykonywania ruchu; członki chorego stają się sztywne i zachowują położenie nadane im przez osoby obce, chociażby pozycje te były jaknajniewygodniejsze. Rozmaite powody, jako to: wzruszenia, zmartwienia, uderzenie, nadmiar jedzenia i t. d. wywołują ataki kataleptyczne, które rozwijają się powolnie lub też następują tak nagle, że chory zachowuje pozycję, w jakiej się znajdował w danej chwili; czucie zanika, lecz chory widzi i słyszy. Po pewnym czasie napad nagle ustaje. Leczenie ma na celu uspokojenie systemu nerwowego za pomocą środków moralnych i leków.

Katalog, wykaz, spis przedmiotów należących do jakiego zbioru, poczet; spis książek księgarni, bibljoteki i t. p.

Katalonja, niegdyś księstwo, należące do korony aragońskiej, stanowi krańcową, północno-wschodnią część Hiszpanji i obejmuje obecnie cztery prowincje: Garonę, Barcelonę, Tarragonę i Leridę. Rozległości ma 32.197 klm. kw.

Kataplazmy, okłady ciepłe i wilgotne, robione w celach leczniczych. Robią je z materji kleistych i ogrzanych, najczęściej z siemienia lnianego; obecnie często z płatów, w wodzie maczanych i zabezpieczonych ceratą od szybkiej utraty ciepła. Kataplazmy powodują większy napływ krwi, rozgrzewają i rozmiękczają zropienie części, zajętych sprawą zapalną; kataplazmy po bańkach i pijawkach przykładane podtrzymują krwawienie.

Katapulta, ob. *Balista.*

Katar, ob. *Nieżyt.*

Katarakta, ob. *Wodospad.*

Katarakta, czyli *zaćma*—zaćmienie wzroku, powstające wskutek częściowej lub całkowitej utraty przezroczystości soczewki oka lub torebki, otaczającej soczewkę: promienie światła nie mogą przedostać się do nerwu wzrokowego, wskutek tego chory nie widzi. Katarakta rozwija się powolnie; występuje szczególnie u osób starych, zwykle na obu oczach jednocześnie; daje się usunąć za pomocą specjalnej operacji chirurgicznej, zadaniem której jest wydobycie zmętniałej soczewki. Osoby chore na cukromocz dostają często katarakty.

Katarynka, instrument muzyczny, składający się z szeregu piszczałek, z walca nabitego ćwieczkami i miecha; wszystko to umieszczone w pudle. Ćwieczki obracającego się walca odmykają w pewnym porządku piszczałki, a powietrze z miecha, wchodząc w nie, wydaje dźwięki. Walec i miech wprawia się w ruch za pomocą korby poruszanej ręką.

Katarzyna Jagiellonka, królowa szwedzka, córka króla polskiego Zygmunta Starego i Bony Sforzy, ur. 1526 r., zaślubiona Janowi, księciu finlandzkiemu (1526 r.), uwięziona wraz z mężem przez króla szwedzkiego Eryka, doznawała ciągle różnych prześladowań i nędzy, aż do chwili złożenia przez Eryka korony w ręce jej męża (1568 r.); po wstąpieniu Jana na tron szwedzki, koronowana w Upsali (1569 r.), pracowała usilnie nad przywróceniem wiary katolickiej w Szwecji, założyła seminarjum dla młodzieży duchownej w Brunsberku. Powszechnie kochana, um. 1583 r.; pozostawiła syna Zygmunta, który pod imieniem Zygmunta III panował w Polsce i córkę Annę.

Katarzyna Austrjacka, królowa polska, córka Ferdynanda I i Anny Jagiellonki, żona Zygmunta Augusta (ob.).

Katarzyna, imię kilku królowych i cesarzowych. *Katarzyna* z włoskiego rodu *Medici*, była żoną Henryka II, króla *francuskiego*, wywierała wielki wpływ na rządy za panowania męża i synów, do których należał także Henryk III, król polski i francuski (ob. Henryk Walezy). Przypisywano jej powszechnie udział w nocy św. Bartłomieja (ob. Hugonoci). Um. 1589 r.—*Katarzyna I*, żona ces. *rosyjskiego* Piotra W. Po śmierci Piotra panowała w Rosji od r. 1725 do r. 1727 —*Katarzyna II*, cesarzowa rosyjska, panowała od r. 1762 do r. 1796. Ur. r. 1729, była córką księcia niemieckiego z rodu Anhalt-Zerbst, a żoną Piotra III. Po śmierci męża rządziła samodzielnie. Jej dziełem, w znacznej mierze, były podziały Polski.

Kataster albo *kadaster* — ocenianie posiadłości ziemskich i ich produktów, dochodu i t. d. w celu opodatkowania; częstokroć sam podatek, nałożony wskutek takiego ocenienia, nazywają *katastrem.*

Katastrofa, stanowczy, nagły a nieszczęśliwy zwrot w życiu człowieka lub narodu.

Katecheta — nauczyciel religji, prefekt. *Katechetyka* — nauka wykładania religji w formie pytań i odpowiedzi.

Katechizm—w ogólności treść jakiejkolwiek nauki, zawarta w krótkich pytaniach i odpowiedziach, przystępnych dla ludu. Nazwa ta jednak jest prze-

ważnie stosowana do wykładu zasadniczych podstaw wiary, ułożonego w pytaniach i odpowiedziach.

Katechu czyli *ziemia japońska* — znana w handlu pod postacią twardych bryłek. Jest to wysuszony sok drzewa *Accacia Catechu.* Zawiera dużo garbnika i dlatego używa się w garbarstwie oraz w medycynie, dla swych własności ściągających.

Katechumen—tak nazywano w pierwszych wiekach chrześcijaństwa poganina lub żyda, który przygotowywał się do przyjęcia chrztu.

Katedra (z greck.), właściwie stolica, stąd kościołem katedralnym zowiemy kościół, przy którym znajduje się stolica biskupia i kapituła.—W szkołach i uniwersytetach: ustawiony na podniesieniu fotel, z którego wykłada nauczyciel lub profe sor.

Kategorja—podział p ojęć, które rozważamy; klasa, dział, rodzaj, gatunek.—*Kategoryczn nie*—dokładnie; stanowczo, ściśle.

Kateter *(cewnik)*—przyrząd lekarski, służący do wypuszczania moczu z pęcherza moczowego oraz płynów z innych jam ciała w razie ich chorobliwego zatrzymania się. Jest to długa rurka, tępo zakończona, zrobiona z materjału elastycznego albo metalu, dająca się dowolnie wyginać. Może też służyć jako sonda do badania wnętrza pęcherza moczowego, np. co do obecności i wielkości kamieni pęcherzowych, a także do wykonania niektórych operacji (przyżegania) oraz do wprowadzania lekarstw do pęcherza moczowego.

Kato — imię dwu znakomitych Rzymian: 1) *Kato Starszy* (234—149 r. przed nar. Chryst.) jest wzorem cnót obywatelskich, podbił większą część Hiszpanji, był nieprzejednanym wrogiem Kartaginy i przy każdej sposobności powtarzał: „Kartagina powinna być zburzona". 2) *Kato Młodszy* (95 — 46 r. przed nar. Chryst.) był trybunem ludowym, następnie pretorem; z początku przeciwnik, a potem stronnik Pompejusza, walczył przeciw Cezarowi; dowiedziawszy się o zwycięstwie Cezara, nie chciał przeżyć upadku rzeczypospolitej i odebrał sobie życie.

Katod, ob. *Elektroliza.*

Katolicki kościół, zgromadzenie wiernych, których głową widzialną tu na ziemi jest papież, czyli biskup rzymski. *Katolicyzm* jest to całokształt nauki Kościoła katolickiego, o ile ona odnosi się do prawd wiary i obyczajów, do nauki o sakramentach, do hierarchji kościelnej, do całego wreszcie życia chrześcijańskiego w kościele katolickim. Zasadniczą cechą katolicyzmu jest jego niezmienność w nauczaniu prawd wiary i obyczajów, a z drugiej strony ta właściwość, że pomimo swej niezmienności odpowiada potrzebom dusz ludzkich we wszystkich stuleciach. Katolicyzm przedstawia religję Chrystusa w całej pełni; religja ta ma tę moc, że potrafi zadowolić umysł głębokiego filozofa, a uspokoić serce i przynieść spokój prostaczkowi. Katolicyzm stawia swym wyznawcom nieomylną powagę Kościoła nauczającego, nie zabija jednak samodzielnego sądu, nie zabrania badań i poszukiwań, ale żąda od każdego, aby był roztropnym w swem działaniu, nie schodził na manowce, a oparty na silnej wierze, jako na fundamencie, do tego zdążał, aby nauką utrwalił się w wierze.

Katolikos, tytuł patrjarchów kościoła grecko katolickiego oraz Głowy kościoła armeńsko-katolickiego.

Katorga (ros.)—ciężkie roboty, wykonywane przez zesłanych za karę; przenośnie ciężka, męcząca praca.

Katowice, miasto na Śląsku pruskim, liczy 18.000 mieszkańców; posiada wiele fabryk.

Kattegat, cieśnina pomiędzy wschodnimi brzegami Jutlandji a zachodnim krańcem Szwecji; łączy się na południu przez Wielki i Mały Bełt oraz Zund z morzem Bałtyckiem.

Katylina *(Lucius Sergius Catilina)*, ur. 108 r., um. 62 r. przed nar. Chryst., patrycjusz rzymski, który w r. 63 przed nar. Chryst. utworzył słynny spisek przeciw rządowi, udaremniony przez Cycerona (ob.); niedługo potem zginął Katylina w bitwie z wojskami rządowemi pod Pistorją.

Kaucja—zabezpieczenie, suma składana jako rękojmia dotrzymania umowy i stanowiąca odszkodowanie w razie niedopełnienia zobowiązań; gwarancja.—*Kaucjonowany*—człowiek lub instytucja składająca kaucję.

Kauczuk czyli *guma elastyczna*—otrzymuje się z soku mlecznego niektórych roślin zwrotnikowych, między innemi z *fikusa elastycznego* i z *drzewa kauczukowego.* Największe ilości kauczuku pochodzą z lasów strefy zwrotnikowej Azji i Ameryki. Czysty kauczuk przedstawia się w postaci prawie bezbarwnej, półprzezroczystej, elastycznej masy; w wodzie nierozpuszczalny, rozpuszcza się w siarku węgla; w połączeniu z siarką, zowie się kauczukiem *wulkanizowanym;* jeżeli dodamy dużo siarki, w takim razie przybiera czarną barwę, traci zupełnie rozciągliwość: zowie się wówczas *ebonitem*; słabo wulkanizowany staje się twardszym, oporniejszym na kwasy, nie rozpuszcza się w siarku węgla, nie twardnieje pod wpływem zimna i nie mięknie łatwo przy ogrzaniu. Niewulkanizowanego kauczuku używają jako gumy do wycierania plam ołówkowych, do wyrobu rur, płyt, płócien nieprzemakalnych; ze słabo wulkanizowanego wyrabiają kalosze, walce do maszyn drukarskich, wyżymaczki, rury do wody i gazu; z ebonitu przygotowują grzebienie, sztuczne fiszbiny, oprawy do binokli, części niektórych przyrządów lekarskich i t. p.

Kaukaz, potężne, żadną przełęczą nie przerwane pasmo górskie, rozciągające się (7.300 kilometrów) między morzem Czarnem a Kaspijskiem, znacznie wyższe od Alp. Najwyższy szczyt Elbrus wznosi się 5.640 metrów. Południowe stoki Kaukazu mają obfite deszcze i łagodny klimat (latorośl winna rośnie dziko w lasach), północne, pozbawione deszczu, są nieżyznym stepem. Kraj, w którym leżą te góry, jako też wyżyna Armenji aż po górę Ararat, jest rosyjską prowincją, zwaną Kaukazem. Ludność Kaukazu jest bardzo różnorodna. W części północnej na stepach koczuje mongolski lud Kałmuków, na wyżynie południowej osiedli Ormianie; góry zaś były od wieków schroniskiem bitnych i niezawisłych szczepów: Gruzinów, Mingrelczyków, Czerkiesów i wielu innych, które z trudem zawojowali Rosjanie. Najważniejszym płodem surowym Kaukazu jest nafta, tryskająca w niezmiernej obfitości na brzegach morza Kaspijskiego (ob. Baku). Stolicą kraju jest Tyflis; inne ważne miejscowości są: Kars, Erywań i Władykaukaz.

Kaulbach *Wilhelm*—znakomity malarz niemiecki, ur. 1805 r., um. 1874 r.; namalował dużo obrazów, odznaczających się wielką poprawnością rysunku i doskonałą kompozycją.

Kauteryzacja (wypalanie)—czynność lekarska, mająca na celu: 1) *usunięcie* chorej, nienormalnej części w ciele, np. granulacji (ob.), małych narośli, guzów (polipów), ropy, wrzodzików; 2) *zniszczenie* zarazka w ranie, zwłaszcza po ukąszeniach przez jadowite węże, skorpiony, wściekłe psy i t. p.; 3) *podrażnienie* i *dezynfekcję* naskórka w miejscach, którym grozi zapalenie, wrzody i t. p.

Kautsky *Karol Jan*, ekonomista niemiecki o zabarwieniu socjalistycznem, ur. 1854 r. W r. 1874 przystąpił do partji socjalistycznej. Należy do jej marksowskiego odłamu i popularyzuje idee Marksa i Engelsa.

Kauzyperda (łac.) — adwokat, przegrywający sprawę skutkiem swej niezręczności; lichy prawnik.

Kawa, ob. *Kawowe drzewo.*

Kawaler, według dawnego znaczenia—żołnierz konny, rycerz, szlachcic; dzisiaj: 1) człowiek posiadający order, czyli odznakę honorową (kawaler orderu); 2) mężczyzna nie żonaty.

Kawalerja, ob. *Jazda.*

Kawalkada — orszak konny, towarzystwo, jadące konno.

Kawas — żołnierz policji i żandarm w Turcji.

Kawior — jest to solona i starannie z błonek i śluzu oczyszczona ikra niektórych większych ryb rzecznych, jak: jesiotr, bieluga, sum, sterlet, łosoś. Najlepszy kawior wyrabiają w Astrachaniu z ryb, poławianych w Wołdze.

Kawka—ptak wróblowaty, spokrewniony z krukiem, wielkości gołębia, barwy czarnej; tył głowy i kark siwe; charakterystyczną cechę kawki stanowi biała tęczówka. Kawki są u nas pospolite i przeważnie miejscowe. Gnieżdżą się w lasach, a najchętniej na wysokich budynkach, wieżach, skałach, Żerują po polach, tępiąc robaki, ślimaki i myszy, są przeto użyteczne.

Kawon, ob. *Arbuz.*

Kawowe drzewo czyli *kawowiec* — należy do rodziny *marzanowatych;* uprawiają je obecnie we wszystkich krajach gorących. Dosięga 12-u metr. wysokości. W 3-im roku zaczyna dawać owoce; mają one wielkość wiśni i zawierają wewnątrz po 2 ziarna, używane na napój, zwany *kawą.* Najcenniejsza jest kawa *mokka,* pochodząca z Arabji; gorsze jej gatunki pochodzą z wysp Burbon, Martyniki, Haiti i z Venezueli. Napój, zwany kawą, jest odwarem palonych ziarn kawowych. Głównym składnikiem kawy jest *kofeina* — alkaloid, mający własności podniecające; stąd też kawa, pita w wielkich ilościach, denerwuje i rozdrażnia. Oprócz kofeiny zawiera kawa nieco substancji pożywnych (węglowodanów, białka), ale w ilości niewielkiej. Kawa z mlekiem i cukrem, t. zw. *biała,* jest napojem bardzo przyjemnym i pożywnym; pożywność jego pochodzi głównie od dodanego mleka i cukru.

Kazamaty—silnie sklepione piwnice pod wałami twierdzy, używane jako składy materjałów palnych lub więzienia.

Kazanie, jest to religijny, na Piśmie św. oparty, wykład prawd chrześcijańskich, zastosowany do uroczystości kościelnej lub szczególnego obchodu, w którym to razie nazywa się kazaniem *przygodnem.*

Kazanowscy, dawny ród polski, pochodzenia włoskiego. *Marcin,* wojewoda podolski i hetman polny koronny, na czele własnej chorągwi brał udział w wojnach za Zygmunta III. W bitwie pod Cecorą dostał się do niewoli. Um. r. 1636.—*Adam,* marszałek nadworny, był osobistym przyjacielem Władysława IV. Ob. *Radziejowski.*

Kazanów, osada w gub. Radomskiej, pow. Iłżeckim, nad rz. Chotczą.

Kazań, miasto gubernjalne w Rosji, niegdyś stolica tatarskiego carstwa Kazańskiego, leży na prawym brzegu Wołgi, powyżej ujścia Kamy; liczy 140.000 mieszkańców. Ludność ma bardzo różnorodną, złożoną z Rosjan, Tatarów i in.; prowadzi ożywiony handel z Europą i Azją. W Kazaniu znajduje się uniwersytet.

Kazeina, ob. *Sernik.*

Kazimierz, dawniej miasto, a obecnie osada *nad Wisłą* w gub. Lubelskiej, pow. Puławskim, w malowniczem położeniu, wśród wzgórz; posiada 3 kościoły; z dawnych zabytków—ruiny zamku, strażnicę okrągłą, kilka śpichrzów, stojących pustkami i kilka staroświeckich kamienic. Miasto zawdzięcza swe powstanie Kazimierzowi Wielkiemu, który zbudował tu zamek obronny, śpichrze i założył miasto.

Kazimierz, przedmieście Krakowa, ob. *Kraków.*

Kazimierz, zwany *Biskupim*, starożytna osada w gub. Kaliskiej, pow. Słupeckim, założona w miejscu pustelni zamieszkiwanej przez towarzyszy św. Wojciecha, pomordowanych, podobno, przez żołnierzy Bolesława Chrobrego. Na łące za Kazimierzem stracony został przez Karola XII Patkul (ob.).

Fig. 60. Kazimierz Odnowiciel.

Kazimierz, zwany *Łęczyckim*, osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Łódzkim, nad rz. Nerem, o 2 mile od Zgierza.

Kazimierz św., królewicz, przyszedł na świat r. 1458 jako trzeci syn króla Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety austrjackiej. Już od dzieciństwa brzydził się najmniejszem przewinieniem. Potajemnie nosił na sobie włosienicę, sypiał na gołej podłodze, a znaczną część nocy przepędzał na modlitwie. Ślubował Bogu czystość i zachował ją do końca życia. W r. 1474 brał udział w wyprawie do Węgier, od r. 1475 dopomagał ojcu w rządach, odznaczając się rozumem i dobrą radą. Umarł 4 marca 1484 r. Zwłoki jego spoczywają w Wilnie, w kościele katedralnym św. Stanisława. Pamiątkę św. Kazimierza obchodzi Kościół d. 4 marca.

Kazimierz Odnowiciel, zwany także *Mnichem*, król polski, ur. 1016 r., panował od 1034 — 1058 r. Syn Mieczysława II-go i Ryksy, księżniczki niemieckiej, w młodości oddany do niemieckiego klasztoru, przyjął śluby zakonne. Po śmierci ojca, podczas trwających w Polsce zamieszek i najazdu czeskiego, wezwany przez dostojników polskich na tron i poparty przez cesarza, który nie życzył sobie wzrostu potęgi czeskiej, przybył do Polski. Pokonawszy pogański bunt Mazowszan i Pomorzan, odzyskał także zajęty przez Czechów Śląsk i podniósł podupadłą budowę państwa polskiego. Kroniki opowiadają ogólnikowo o pokojowej pracy Kazimierza nad odrodzeniem Polski, o szczególniejszej opiece, jaką otaczał Kościół katolicki.

Kazimierz II *Sprawiedliwy,* najmłodszy z synów Bolesława Krzywoustego, objął władzę nad dzielnicą krakowską, a zatem i zwierzchnictwo nad innemi księstwami polskiemi w r. 1177. Panował do r. 1194. Zjednoczył pod swojem berłem dzielnicę Krakowską, Sando-

Fig. 61. Kazimierz Sprawiedliwy.

mierską, Mazowsze, Kujawy i znaczną część Wielkopolski. Uznawali jego zwierzchnictwo książęta śląscy i pomorscy. Wyniesienie swoje zawdzięczał

poparciu możnowładztwa, które zjazdem w Łęczycy (r. 1180) utorowało sobie

Fig. 62. Kazimierz Wielki.

drogę do wpływania nadal stale na rządy państwa. Kazimierz Sprawiedliwy w r. 1193 odniósł stanowcze zwycięstwo nad łupieżczem plemieniem Jadźwingów; z jego ramienia władali w Brześciu i Haliczu ks. ruscy Roman i Włodzimierz. Zmarł nagle, prawdopodobnie otruty.

Kazimierz III *Wielki,* król polski, ostatni z rodu Piastów, panował od r. 1333—1370 r. Objąwszy państwo, zrujnowane najazdem krzyżackim, zagrożone przez Czechów, wyczerpane z sił i zasobów pieniężnych, uznał konieczność zwrotu do polityki pokojowej i układem w Trenczynie 1335 r. ustąpił na rzecz króla czeskiego Jana praw swych zwierzchniczych nad Śląskiem i ks. Płockiem, w zamian za zrzeczenie się przez tegoż tytułu króla polskiego. W tym samym roku zawarł w Wyszehradzie układ z Krzyżakami, na mocy którego Pomorze stało się własnością Zakonu, w zamian za zwrot Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej. Ustaliwszy pokój, podjął Kazimierz dzieło wewnętrznej organizacji państwa i pracę nad ekonomicznym rozwojem kraju. Z jego rozkazu ułożony został zbiór praw, zatwierdzony na zjeździe w Wiślicy 1347 r., zwany *Statutem Kazimierza* lub *Statutem Wiślickim.* W r. 1364 wydał przywilej fundacyjny akademji Krakowskiej, tworząc na wschodzie Europy pierwsze wielkie ognisko oświaty. Wznosił król murowane zamki, fortyfikacje dokoła miast, budował śpichrze, drogi, mosty, tamy, urządzał splawy na rzekach, otaczał opieką handel i rzemiosła, bronił kmieci przed uciskiem rycerzy, czuwał nad ścisłem wykonywaniem prawa. Za jego rządów wzrastała ludność, miasta podnosiły się z upadku, powstawały nowe osady, Polska rosła w moc i znaczenie. Ubytki terytorjalne na zachodzie i północy wynagrodził przyłączeniem Rusi Czerwonej (r. 1340). W braku męskich potomków przekazał tron polski synowi siostry swojej, Ludwikowi, królowi węgierskiemu.

Kazimierz IV *Jagiellończyk,* król polski, syn Władysława Jagiełły, panował

Fig. 63. Kazimierz Jagiellończyk.

od r. 1447—1492 r. Najważniejszym faktem jego panowania było odzyskanie

Pomorza. Po 12-to letniej upartej wojnie z Krzyżakami, pokój w Toruniu 1466 r. otworzył Polsce dostęp do Bałtyku. W rozwoju urządzeń wewnętrznych państwa polskiego panowanie Kazimierza IV przyniosło organizację stałą sejmików i sejmu oraz statuty Nieszawskie, gwarantujące stanowi rycerskiemu sądownictwo własne, wybieralne i zapewniające, iż odtąd żadna nowa uchwała ani podjęcie wyprawy wojennej nie nastąpi bez woli i wiedzy sejmików.

Kazimierz—1) *książe kujawski, sieradzki i łęczycki,* syn Konrada I, prowadził walkę z bratem swym Ziemowitem (1254 r.), pobity jednakże przez Bolesława Kaliskiego i Bolesława Wstydliwego (1259 r.), zabrane zamki oddał i z bratem się pogodził; um. 1268 r. Drugi syn jego panował w Polsce jako *Władysław Łokietek;* 2) Kazimierz, *książe łęczycki,* syn poprzedniego, prowadząc wojnę z Witenesem, W. ks. litewskim (1294 r.), zdradziecko podczas zawieszenia broni napadnięty, poległ w boju; 3) Kazimierz *ks. warszawski i płocki* (1341—1354), syn Trojdena, ks. czerskiego, otrzymawszy po ojcu Warszawę jako stolicę swego księstwa, obwarował ją i tak tu, jak i w ziemi Płockiej upamiętnił imię swoje dbałością o dobro kraju i podniesienie miast; um. w Płocku 1354 r.

Kazirodztwo, stosunek cielesny między krewnymi i powinowatymi. Rozciąga się on do tych stopni, które stanowią przeszkody, unieważniające małżeństwo. Prawo kościelne, a także prawo świeckie surowo karze ten występek.

Kazuar — ptak biegający, spokrewniony ze strusiem, mniejszej postawy. Głowa i szyja nagie, barwy granatowej, na głowie narośl w kształcie hełmu, z boków szyi zwieszają się dwa czerwone płaty. Czarne pióra, pokrywające tułów, mają wygląd włosia. Kazuary zamieszkują wyspy Moluckie, Nową Gwineę, północną Australję. Żywią się roślinami.

Kazuistyka (z łac.), część teologii i moralności, zajmująca się zasadami, według których rozstrzygane być winny wątpliwości sumienia lub kolizje powinności. Moralista, trudniący się rozstrzyganiem podobnych wątpliwości, zowie się *kazuistą.*

Kądziel. Len, wełna lub konopie, przygotowane do przędzenia na kołowrotku, zowią się kądzielą. Ponieważ przędzenie było udziałem niewiast, kądziel przeto od najdawniejszych czasów u wielu narodów była symbolem zniewieściałości i zadomowienia. „Kądzielą" zowie się przenośnie w języku polskim linja żeńska, tak jak „mieczem" męska. Krewni matki są krewnymi „po kądzieli".

Kąkol—roślina z rodziny *goździkowatych,* jest jednym z najdokuczliwszych chwastów, zanieczyszczających zboże. Kwiaty ma różowo-fijoletowe. Czarne nasiona kąkolu, domieszane do ziarn zbożowych w większej ilości, nadają mące nieprzyjemny smak, ciemną barwę i własności trujące.

Kąpiel. Kąpiele działają hygjenicznie i leczniczo. *Kąpiele hygjeniczne* mają na celu czystość ciała; bywają chłodne (rzeczne lub w wannach) i letnie (28—32°). Ciepła kąpiel nie powinna trwać dłużej nad 30 minut, dłuższa— osłabia. *Kąpiele lecznicze* bywają rozmaite: bardzo gorące, ciepłe, letnie, chłodne i bardzo zimne; *kąpiele mineralne,* t. j. z dodatkiem soli mineralnych (w ich rzędzie mieszczą się kąpiele błotne, w szlamie, np. w Ciechocińskim i Buskim) i *roślinne* (w ziołach) także tu należą. Kąpiele *morskie i rzeczne* dobre są dla osób silnych i zdrowych, którym odświeżają i hartują ciało podczas skwarów letnich, powiększają apetyt, przyspieszają krążenie krwi i przemianę materji. Dla osób słabowitych, bardzo nerwowych, dla małych dzieci i starców — bywają szkodliwe. Podczas kąpieli zimnej należy energicznie poruszać się, a wy-

szedłszy z wody, szybko się ubrać i iść na przechadzkę, albo się gimnastykować. Przed kąpielą nie należy jeść dużo. Osobnym rodzajem kąpieli hygjenicznych i lecznicznych są łaźnie parowe i prysznice.

Kąt—w planimeterji jest to nachylenie dwu linji, leżących na jednej płaszczyźnie. Punkt, w którym się te linje przecinają, nazywa się *wierzchołkiem* kąta, a obie linje nazywają się jego *ramionami*. Kątowi odpowiada łuk koła, zakreślonego jakimkolwiek promieniem z wierzchołka kąta i zawarty między ramionami kąta. Odpowiedniość wyraża się w ten sposób, że ile stopni ma łuk, tyleż stopni ma i kąt. (Ob. *Koło*). Kąt, mający 90 stopni, nazywa się prostym; kąt, mający mniej niż 90 stopni, nazywa się ostrym, a więcej niż 90 st.—rozwartym. Każdy kąt, mający mniej niż 180 stopni, nazywa się wklęsłym, a mający więcej niż 180 stopni—wypukłym.

Kefir. — Jeżeli do mleka krowiego dodamy specjalnego fermentu, zwanego *grzybkiem kefirowym*, wówczas zawarty w mleku cukier pocznie fermentować, zamieniając się w ciągu kilku dni częściowo na alkohol, częściowo na kwas mleczny, tworząc płyn alkoholowy, musujący, przyjemny w smaku, posilny i upajający, zwany *kefirem*. Kefir ma zastosowanie w medycynie; zalecają go w tych samych wypadkach, co i kumys.

Kenig *Józef*, ur. 1821 r., um. 1900 roku, redaktor „Gazety Warszawskiej" i współpracownik kilku innych czasopism, zasłużony publicysta.

Kennan *Jerzy*, ur. 1845 r., podróżnik amerykański, badał brzegi morza Kaspijskiego i Kaukaz, zwiedził Syberję i studjował urządzenia więzień rosyjskich. Książka jego o Syberji wyszła w polskim przekładzie.

Kent, hrabstwo w południowowschodniej Anglji, niegdyś udzielne królestwo; później tytułu hrabiów i książąt Kent używali członkowie rodziny panującej

Kepler *Jan*, znakomity astronom, ur. 1571 r., zmarł 1630 roku. Znając naukę Kopernika o budowie naszego układu słonecznego, poznał on dokładniej drogi i ruchy planet i opisał je w tak nazwanych trzech prawach Keplera: 1) drogi wszystkich planet są to elipsy; słońce znajduje się w jednem z ognisk tych elips; 2) każda planeta, krążąc po elipsie, to się zbliża, to oddala od słońca; część drogi, bliższą słońca, przebiega ona z większą prędkością, niż część odleglejszą; 3) planety poruszają się po swych drogach z prędkością, która jest tem mniejsza, im większa jest ich średnia odległość od słońca.

Kerczeński półwysep, najdalej na wschód wysunięta część półwyspu Tauryckiego (Krym), wraz z leżącym naprzeciwko półwyspem Tamańskim, tworząca *cieśninę Kerczeńską*, która łączy morze Czarne z Azowskiem. Leżą tutaj sławne od najdawniejszych czasów miasta: Teodozja, Kercz, Jenikale.

Kermes, ob. *Alkermes*.

Kettler *Gothard*, ostatni mistrz Kawalerów mieczowych w Inflantach i pierwszy książe kurlandzki.

Kępa, piaszczysta wyspa na rzece, pokryta zaroślami; wyspa zarośnięta wysokiemi drzewami zowie się *ostrowem*.

Kętrzyński *Wojciech*, historyk polski, ur. 1838 r. w Prusach, wychowany i kształcony w duchu niemieckim, poczuł się jednak Polakiem i z wielkim pożytkiem dla społeczeństwa polskiego pracuje. Jest członkiem czynnym Akademji Umiejętności w Krakowie oraz pełni obowiązki dyrektora Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie. Napisał wiele cennych dzieł historycznych.

Kętrzyński *Stanisław*, syn poprzedniego, również historyk, kształcił się w Galicji, napisał kilka prac historycznych, mających trwałe znaczenie naukowe.

Kiachta, osada handlowa w Syberji, na granicy chińskiej, już w starożytności ważny punkt handlowy, w którym prawdopodobnie Grecy spotykali się z Chińczykami. Do roku 1860 przechodziły przez Kiachtę wszystkie transporty, zwłaszcza herbaty, lecz po otwarciu dla handlu całej granicy chińsko-rosyjskiej poczęło zmniejszać się znaczenie Kiachty.

Kiau-czou (czau), miasto w prowincji chińskiej Szantung, w odległości 10 km. od zatoki tejże nazwy. Z powodu zamordowania dwuch misjonarzy niemieckich w Szan-tungu, eskadra niemiecka wylądowała tu w r. 1897 i zajęła cały obszar bez walki. R. 1898 zawarły Niemcy z Chinami traktat, na mocy którego cała zatoka i leżące na niej wyspy oraz znaczne obszary lądu na południe i północ od wejścia do zatoki, zostały z prawem zwierzchnictwa wydzierżawione cesarstwu Niemieckiemu na 99 lat.

Kibitka, namiot Kirgizów koczujących, pokryty tkaniną pilśniową; także wóz, używany w Rosji, pokryty matami, zabezpieczającymi przed niepogodą.

Kichanie — jest to objaw normalny lub chorobliwy, rozpoczynający się niespodzianie głębokim, mimowolnym (odruchowym) wdechem, po którym następuje silny, parskający wydech, najczęściej przez nos. Rozmaite bodźce (światło, kurz, zapachy, śluz) drażniące bezpośrednio lub pośrednio błonę śluzową nosa i jamy nosowej, sprowadzają kichanie; przy katarze jest ono stałym i przykrym objawem.

Kiciński—1) *Pius*, wsławił się jako poseł na sejm czteroletni piękną, pełną ognia i przekonywającą wymową. On to pierwszy wyrzekł w sejmie, że nie uważa się za posła jednego powiatu, ale całego narodu; on nastawał w porywającej mowie na ukaranie Targowiczan. Później był senatorem Królestwa Polskiego. Um. r. 1828. 2) *Bruno*, syn Piusa, ur. 1796 r., poeta i literat, wydawał wiele czasopism polskich od r. 1815 w Królestwie i w Galicji; um. 1844 r.

Kicki *Ludwik*, ur. 1799 r., generał polski w wojnie narodowej r. 1831, jeden z najdzielniejszych wojowników, odznaczył się pod Grochowem, zginął pod Ostrołęką 26 maja 1831 r.

Kiejdany, miasto w gub. i pow. Kowieńskim, nad rzeką Niewiażą. Niegdyś własność ks. Radziwiłłów, którzy założyli tu r. 1628 słynną szkołę ewang.-reformowaną. Jest tu kościół farny bardzo starożytny.

Kiejstut, syn Gedymina, wielkiego księcia litewskiego, stryj Władysława Jagiełły, ojciec Witolda, dzielny wojownik Litwy pogańskiej przeciw Krzyżakom, mąż nieugiętego charakteru. Um. r. 1382.

Kiel, znaczny port wojenny i handlowy niemiecki u zachodnich wybrzeży Bałtyku, liczy około 100.000 mieszkańców, ma szkołę żeglarską i uniwersytet. W r. 1895 otwarto dla morskich okrętów między Kielem a ujściem Elby kanał żeglowny, łączący Bałtyk z morzem Niemieckiem.

Kielce—miasto gubernjalne w Królestwie Polskiem, położone w malowniczej okolicy nad rzeczką Silnicą, ma stację kolei dąbrowskiej i zbudowanej w r. 1910 kolei Herby-Kielce. Posiada trzy kościoły katolickie, dawny zamek, w którym mieści się rząd gubernjalny, a pod miastem kopalnie marmuru. Założenie Kielc odnoszą kronikarze do r. 1173. — *Gubernja Kielecka* utworzona została z południowo-zachodniej części gub. Radomskiej; dzieli się na 7 powiatów.

Kielich, ob. *Kwiat*.

Kielich—naczynie, używane przy obrzędach kościelnych, zwykle metalowe, złożone z kubka, trzonu i podstawy.

Kiełb — ryba karpiowata, spokrewniona z płotką, ale mniejsza od niej. Żyje gromadami w rzekach i rzeczkach, trzymając się przeważnie dna. Pospo-

liła w całej Europie. Mięso jadalne stanowi bardzo dobry pokarm dla pstrągów i szczupaków. Wskutek tego jest użyteczną dla hodowców ryb.

Kiełek, ob. *Zarodek*.

Kiełkowanie. Tak nazywa się rozwój zarodka, wydobywającego się z nasienia, przyczem pęd młody przebija ziemię i wznosi się ponad jej powierzchnię, równocześnie zaś korzonek w przeciwnym kierunku wrasta w ziemię, szukając cienia i wilgoci.

Kiepert *Henryk*, geograf i kartograf, ur. r. 1818 w Berlinie, um. 1899 r. Był to jeden z najuczeńszych geografów i najznakomitszych kartografów tegoczesnych.

Kierat czyli *maneż* — machina złożona, której zadaniem jest zastosowanie siły zwierząt do poruszania różnych maszyn rolniczych. Kierat przejmuje i przenosi działanie siły pociągowej na machinę, nadto zmienia ruch poziomy kołowy na ruch obrotowy wału transmisyjnego, zwiększając zarazem chyżość obrotu tegoż wału.

Kierbedź *Stanisław*, ur. 1810 r., um. 1899 r., inżynier, zbudował most żelazny na Wiśle pod Warszawą, kościół św. Stanisława i most w Petersburgu; był czynny przy budowie kolei z Warszawy do Petersburga i z Petersburga do Moskwy.

Kiermasz—doroczny jarmark, połączony z wesołemi uroczystościami ludowemi.

Kiernozia, osada w gub. Warszawskiej, pow. Gostyńskim.

Kierpce, ob. *Chodaki*.

Kiesa, *kieska*, wyraz perski, używany i przez Turków, u których *kise kiese* oznacza wszelki woreczek, więc i sakiewkę na pieniądze, torebkę z materji, haftowanej złotem, na listy, worek na tytuń, czyli kapciuch, wreszcie worek, mieszczący w sobie sumę 500 piastrów tureckich. Od wyrazu kiesa pochodzi także *kieszeń*, dawniej *kieszynia*.

Kieson: 1) wóz na amunicję; 2) cylinder żelazny, zapuszczony w wodę, w którym po wypompowaniu wody, muruje się filar pod most; wielka skrzynia żelazna bez dna, używana do prac pod wodą.

Kijanka, ob. *Żaba*.

Kijów, jedno z najstarożytniejszych miast słowiańskich, od r. 882 — 1169 r. stolica Rusi, następnie główne miasto województwa kijowskiego, obecnie miasto gubernjalne gubernji t. n., leży na prawym brzegu Dniepru, w malowniczem położeniu, rozłożony na górach i dolinach. W X i XI wieku był już miastem znakomitem, posiadał 400 cerkwi i bardzo znaczną liczbę mieszkańców, słynął z obszernego handlu z Zachodem i Wschodem. Zdobyty r. 1017 przez Bolesława Chrobrego, w r. 1124 uległ zupełnemu prawie zniszczeniu przez straszliwy pożar. W r. 1240 chan mongolski Baty zdobył Kijów i zburzył go prawie do szczętu, tak, że długo nie mogło miasto przyjść do poprzedniej wielkości; następnie należał Kijów do rzeszy halicko-ruskiej Daniela, potem władali nim książęta ruscy pod zwierzchnictwem mongolskiem aż do r. 1320, w którym opanowany przez Gedymina, w. ks. litewskiego, wcielony został do jego państwa. Na sejmie Unji lubelskiej 1569 r. województwo Kijowskie wcielone zostało do Korony. Wreszcie pokojem Grzymułtowskiego (r. 1686), Kijów z okręgiem i częścią zadnieprską woj. Kijowskiego odstąpiono Rosji. Obecnie Kijów składa się z trzech części: Starego Kijowa albo Zofijska, Pieczerska i Padołu; liczy 250.000 mieszkańców i należy do miast handlowych. Prócz wielkiego jarmarku, znanego pod nazwą *Kontraktów kijowskich* (od 7 stycznia do 1 lutego), odbywa się tu jeszcze 5 jarmarków mniejszych.

Kikoł, osada w gub. Płockiej, pow. Lipnowskim, o 8 wiorst od Lipna.

Kilimek (z tur.), gruby, wełniany dywanik domowej roboty, dera, koc.

Kiliński *Jan*, ur. około 1755 r., mieszczanin warszawski, szewc z zawodu. Obdarzony zaufaniem mieszczaństwa warszawskiego, był członkiem Rady miejskiej. W r. 1794 wszedł do sprzysiężenia, przygotowującego powstanie w Warszawie. W nocy 17 kwietnia 1794 r. stanął na czele zbrojnego ludu. Rezultatem walk 3-dniowych była ucieczka ambasadora rosyjskiego Igelstroma; 2200 żołnierzy rosyjskich legło na ulicach—4500 dostało się do niewoli. Kiliński został członkiem Rządu tymczasowego, a następnie mianowany pułkownikiem. Pod koniec powstania pojmany w niewolę przez Prusaków, wydany Suworowowi, wywieziony został do Petersburga i tam osadzony w więzieniu. Cesarz Paweł I wrócił mu wolność. Szewc pułkownik powrócił do Warszawy i zamieszkawszy w kamienicy własnej przy Wąskim Dunaju, dokonał spokojnie burzliwego żywota. Um. w r. 1817. Kiliński zostawił ciekawe pamiętniki.

Kilo (grec. tysiąc), wyraz używany w połączeniu z innemi miarami i wagami metrycznemi, jak kilogram, kilolitr, kilometr. Ob. *Metryczny system*.

Kilof, narzędzie górnicze, rodzaj młota zaostrzonego.

Kilogram, ob. *Metryczny system*.

Kilometr, ob. *Metryczny system*.

Kilsztok — oziębiacz; część aparatu destylacyjnego, w którym odbywa się ochładzanie i skraplanie pary; w browarach przyrząd do chłodzenia piwa, chłodnica.

Kiła, ob. *Syfilis*.

Kindżał (z tur.) — długi nóż turecki obosieczny, zakrzywiony, rodzaj sztyletu.

Kinematograf, przyrząd optyczny, który sprowadza przed oczy widza szereg kolejnych, szybko przesuwających się obrazów przedmiotu pozostającego w ruchu; widz ulega złudzeniu, jakby widział sam przedmiot w ruchu. Jest to właściwie tylko udoskonalona latarnia czarnoksięska i polega na tejże samej zasadzie. Rysunki do kinematografu otrzymuje się za pomocą fotografji momentalnej. Obrazy rozmieszczone kolejno na długiej wstędze, a następnie silnie oświetlone lampą elektryczną, przesuwają się przed objektywą latarni czarnoksięskiej, która powiększony ich obraz rzuca na ekran, gdzie ukazuje się widzom.

Kinematyka, ob. *Mechanika*.

Kinetyka, ob. *Mechanika*.

Kinga św. (*Kunegunda*), córka króla węgierskiego Beli IV, żona Bolesława Wstydliwego, króla polskiego, urodziła się w r. 1234. Od młodości służyła wiernie Bogu i nakłoniła męża swego zaraz po ślubie do zachowania czystości. Po śmierci męża mieszkała stale w klasztorze Klarysek w Starym Sączu, piastowała tam urząd ksieni, a przepowiedziawszy dzień swojej śmierci, zasnęła spokojnie w r. 1292.

Kinkiet, ob. *Lampa*.

Kiosk—ozdobna altana w ogrodzie; rodzaj altany oszklonej do sprzedawania gazet; duży, obszerny słup na ulicy, na którym przylepiają ogłoszenia.

Kioto, miasto główne japońskiej prowincji Yamashiro w południowej części wyspy Nippon, posiada stację drogi żelaznej, pięknie zabudowane ulice, mnóstwo świątyń i pałac mikada. *Kioto* było dawniej największem miastem w państwie i do r. 1868 stolicą mikada.

Kipczak, tak nazywano step, ciągnący się między Donem a Wołgą, gdzie koczowali Połowcy, a po założeniu hordy przez Batego, nazwa ta służyła wszystkim posiadłościom od brzegów Dniepru do stepów Kirgiskich. Stolicą był Seraj na brzegu Achtuby. Ruś po przegranej nad Kałką zostawała w zależności od chanów kipczackich przez dwa wieki. Około 1356 r. nastąpiło rozdwojenie w Kipczaku. W 1480 r. zburzono Seraj i w kilkanaście lat potem upadła Złota Horda, podzieliwszy się na

chaństwa: Kazańskie, Astrachańskie, Krymskie i Syberyjskie.

Kiper—piwniczy, zajmujący się przygotowywaniem wina na handel.

Kipling *Rudyard,* ur. r. 1865, pisarz angielski, podróżował wiele po Indjach wschodnich, Chinach, Japonji i Ameryce, gdzie wreszcie stale zamieszkał. Wsławił się opowiadaniami z życia Europejczyków, osiadłych w Indjach, a zwłaszcza prześlicznemi baśniami, w których kreśli życie zwierząt w puszczach indyjskich („Księga Puszczy") w sposób niezwykle barwny i zajmujący.

Kirasjerzy, ob. *Jazda.*

Kirchholm, miejscowość w Inflantach, w powiecie Ryskim nad Dźwiną, pamiętna zwycięstwem Jana Karola Chodkiewicza (ob.) nad Szwedami, 27 września r. 1605.

Kirgizi, szczep mongolski, koczujący na ogromnych przestrzeniach w południowej Syberji u źródeł Jeniseju i Obu, około jeziora Aralskiego i na północnych brzegach morza Kaspijskiego.

Kirkor *Adam Honory,* ur. 1818 r., pisarz i archeolog, opisał wiele cmentarzysk i zabytków starożytnych polskich, ruskich i litewskich. Napisał dziełko pod tytułem: „Przechadzka po Wilnie" i wiele innych. Podpisywał się często *Jan ze Śliwina.* Um. r. 1886.

Kirys, pancerz, napierśnik, zbroja z blachy żelaznej, zabezpieczająca piersi od pchnięcia bagnetu i kul karabinowych.

Kisiel *Adam,* wojewoda kijowski, potomek starodawnego rodu ruskiego, pośredniczył kilkakrotnie w układach między Kozakami i Rzecząpospolitą, skłonił ich do ugody w r. 1637, zawarł z Chmielnickim układ perejasławski w r. 1649 i białocerkiewski w r. 1651. Umarł w r. 1658.

Kisielewski *Jan August,* ur. 1876 r. w Galicji, studja naukowe odbywał w uniwersytecie krakowskim, dał się poznać jako zdolny dramatopisarz, tworząc dramaty: „W sieci", „Karykatury" i „Sonatę".

Kisłowodzk, osada i miejscowość kąpielowa na Kaukazie. Tutejsze szczawy alkaliczne używane są do kąpieli i do picia przy chorobach kobiecych i reumatyzmie.

Kissingen, miasto w Bawarji nad Saalą frankońską, w pięknej okolicy; jest jednem z najbardziej zwiedzanych w Niemczech miejsc leczniczych. Źródła tutejsze należą do szczawów żelazisto-słonych, zimnych; zawierają przeważnie sól kuchenną.

Kiszka, starodawny ród szlachecki na Litwie. *Stanisław* Kiszka na Ciechanowcu, wojewoda smoleński, towarzyszył z pocztem swoim królowi Olbrachtowi na Bukowinę w r. 1497, bronił dzielnie granic wschodnich od napaści ks. moskiewskich. Um. roku 1508. — *Janusz* walczył pod Kirchholmem pod wodzą Chodkiewicza, brał udział w wyprawie pod Smoleńsk w r. 1611, został wielkim hetmanem litewskim i wojewodą połockim. Um. r. 1653.—*Leon* Kiszka, mąż uczony, był grecko-unickim metropolitą kijowskim. On to przyczynił się do zwołania synodu unickiego do Zamościa w r. 1720. Nadto wydał kazania Pocieja, skreślił dzieje Kościoła ruskiego i t. d. Umarł roku 1728.

Kiszki—stanowią większą część kanału pokarmowego ludzi i zwierząt; zaczynają się od odźwiernika żołądka (ob.), a kończą się na odbycie. Dzielą się na kiszki *cienkie* i *grube.* Cienkie składają się z *dwunastnicy, czczej* i *biodrowej* i tworzą długi kanał, w rozmaitych kierunkach zagięty (pętlice kiszkowe). Przytwierdzone są do kolumny kręgowej za pomocą *krezki,* stanowiącej zdwojenie *otrzewny. Kiszka gruba* składa się z *kiszki ślepej* (po prawej stronie brzucha na dole), z kiszki *obwodowej,* opasującej jamę brzuszną wzdłuż boków i od góry, i z kiszki *prostej* lub *odbytnicy,* zakończonej *odbytem.* Na wewnętrznej

powierzchni kiszek cienkich znajduje się mnóstwo *gruczołów śluzowych,* wydzielających *sok kiszkowy,* który zawiera fermenty, służące do trawienia.

Kiszyniów, główne miasto gub. Besarabskiej, nad rzeką Bykiem, dopływem Dniestru, liczy 110.000 miesz., przeważnie Rumunów; mieszkańcy zajmują się rolnictwem, sadownictwem, uprawą szczepu winnego oraz prowadzą bardzo ożywiony handel.

Kit—mieszanina ciastowata lub płynna, mająca własność twardnienia, albo twarda przy niskiej temperaturze, a topiąca się w wyższej; kitu używają do spajania porcelany, szkła, kamieni, do zatykania szpar, dziur, np. w okrętach, w kotłach parowych, do spojeń w rurach gazowych i wodociągowych, do umocowywania szyb w ramach okien, łączenia części szklanych z metalowemi w przyrządach do doświadczeń fizycznych i t. p. Jest wiele gatunków kitu, służących do różnych użytków.

Kita, *kitka,* ozdoba w kształcie czuba lub ogona, używana najczęściej dla odznaki przy hełmach wojskowych, kaszkietach i kapeluszach.

Kitajka—tkanina jedwabna, z oczyszczonego jedwabiu, gładka, równa, cienka, tkana w sposób podobny, jak zwykłe płótno lniane.

Kitowicz *Andrzej,* ksiądz, ur. 1728 r., um. r. 1804, jest autorem świetnie napisanych „Pamiętników", odnoszących się do dziejów panowania dwu ostatnich królów polskich — Augusta III Sasa i Stanisława Poniatowskiego, tudzież „Opisu obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta".

Kiu-siu, jedna z głównych wysp Japonji, obejmuje wraz z kilku przyległemi wysepkami 43.615 klm. kw.; miasto główne Nagasaki.

Kiwi, ob. *Nielot.*

Klaczko *Juljan,* ur. w Wilnie 1825 r., pochodził z zamożnej rodziny żydowskiej. Publicysta i esteta europejskiej sławy, pisywał po polsku, hebrajsku, francusku i niemiecku. Obok licznych studjów nad literaturą polską i zagraniczną, pomieścił w miesięczniku francuskim („Revue des deux mondes") cały szereg „Studjów dyplomatycznych" z zakresu dziejów Polski. W r. 1870 powołany na poufnego doradcę kanclerza austrjackiego, w tym samym roku wybrany na posła do sejmu galicyjskiego, potem do Rady Państwa i Delegacji austro-węgierskiej, ściągnął na siebie nienawiść Bismarcka subtelnem przenikaniem jego planów politycznych. Po wojnie francusko-pruskiej, zniechęcony do polityki, Klaczko oddał się całkowicie studjom nad historją sztuki. Wtedy powstały śliczne „Wieczory florenckie", studja nad Dantem i Odrodzeniem włoskiem. Prace te odznaczają się niezmiernie subtelnem i głębokiem wczuciem się autora w dusze wielkich twórców i w ducha omawianych epok.

Klafter, dawna niemiecka miara długości, wynosząca 6 stóp, zatem sążeń.

Klagenfurt, ob. *Celowiec.*

Klaka (z franc.), sztucznie wywołane oklaski. *Klakier* — najęty za pieniądze klaskacz.

Klamra—żelazo, zagięte haczykowato po obu końcach; służy do spajania drzewa albo ścian; sprzączka, zapinka, agrafa, nawias.

Klan, ob. *Clan.*

Klapa. Wyrazu klapa używamy w kilku znaczeniach: 1) pokrywa, zamykająca otwór w jakimś przyrządzie (np. w pompie), otwierająca się w jedną tylko stronę. W kotłach parowych urządzenie takie, znane pod nazwą *klapy bezpieczeństwa,* ma na celu automatyczne wypuszczanie pary z kotła, gdy ciśnienie zwiększy się w nim nadmiernie i grozi niebezpieczeństwem (eksplozją). 2) Wentyl w dętych instrumentach, przez podniesienie którego zmienia się ton. 3) Wyłogi u surduta. 4) Bankructwo, nieudanie się czego żartobliwie nazywamy *klapą.*

Klarnet, instrument muzyczny (ob.)

dęty, drewniany, zaopatrzony w klapy, rozmiarami podobny do fletu, ale odmiennej od niego budowy. U jednego bowiem końca klarnet rozszerza się cokolwiek, u drugiego zaś, który grający wkłada do ust, mieści się obsada w kształcie dzioba.

Klarowanie, czynność, której celem jest uwolnienie płynu od zawartych w nim mętów. Zwykle samo pozostawienie mętnego płynu (np. wina) w spokoju wystarczy do tego celu. Przyspieszamy i ułatwiamy klarowanie przez dodanie ciał klejowatych (białka, żelatyny i t. p.).

Klaryski, ob. *Bernardynki.*

Klasa—stan w społeczeństwie; gromada pokrewnych osobników (w historji naturalnej); oddział uczniów w szkole, a także pokój, w którym się uczą; stopień w hierarchji urzędów, orderów; odpowiednie do opłaty miejsce w wagonie, na statku i t. p.

Klasycy. U Rzymian nazywali się tak obywatele, którzy wedle ustawy Serwjusza Tuljusza należeli do pierwszej i najbardziej wpływowej w państwie klasy. W II w. po Chr. Gellius przeniósł tę nazwę na pisarzów pierwszorzędnych i odtąd weszła ona w tem znaczeniu w powszechne użycie. Każdy prawie naród najświetniejszą epokę swej literatury nazywa *klasyczną,* a pisarzów z tego okresu *klasykami*; w ściślejszem zaś znaczeniu nazywają się *klasykami* najcelniejsi pisarze starożytnej Grecji i Rzymu. Stąd też wyraz *klasyczny* ma niekiedy to samo znaczenie co *antyczny.*

Klasyfikacja—jest to układ naukowy podobnych i pokrewnych sobie przedmiotów w grupy, podług konsekwentnie przeprowadzonego systemu. Klasyfikacja ułatwia orjentowanie się w danym zakresie wiedzy oraz zapamiętanie cech charakterystycznych jednostek, czy przedmiotów, z którymi mamy do czynienia. Szczególnie ważna jest w naukach przyrodniczych opisowych. Za podstawę klasyfikacji można wziąć cechę zupełnie dowolną, np. ilość nóg u zwierząt, ilość pręcików u roślin i t. p.; będzie to klasyfikacja *sztuczna,* gdyż w tej samej grupie znajdą się razem osobniki, mające jedną tylko cechę wspólną, różniące się zaś zupełnie co do innych. Prostszą jest klasyfikacja *naturalna,* przy której bierzemy za punkt wyjścia ogólne podobieństwo między osobnikami, a nie jedną jakąś cechę szczegółową. Klasyfikacja naturalna w naukach biologicznych oparta jest na budowie organizmów zwierząt i roślin oraz sposobie ich powstawania. Podstawową jej grupą jest *gatunek*, t. j. zbiór wszystkich osobników, okazujących podobieństwo we wszystkich prawie szczegółach budowy. Do jednego np. gatunku „koń" zaliczamy wszystkie okazy koni, do gatunku „wół"—wszystkie woły (krowy), żyjące w różnych miejscach ziemi i t. p. Jeżeli jakiś gatunek posiada szerokie rozmieszczenie geograficzne, to zazwyczaj osobniki jednej miejscowości różnią się pewnemi stałemi cechami od osobników innej. Mówimy wówczas, że te i tamte stanowią *odmiany* czyli *rasy* danego gatunku (np. konia: koń arabski, perszeron i t. p.). Przy porównaniu z sobą gatunków, możemy zauważyć, że niektóre z nich mają więcej cech wspólnych, niż inne. Otóż z takich podobnych gatunków tworzymy jedną większą grupę—*rodzaj* (wilk, szakal, lis, pies swojski i t. p.); podobne rodzaje łączymy w jeszcze większe grupy — w *rodziny* (koty, psy i t. p.), te znów w *rzędy* (czwororęczne, nietoperze, drapieżne i t. p.), rzędy w *gromady* czyli *klasy* (ssące, ptaki, gady, ryby i t. p.), a te ostatnie w *typy* (kręgowce, jamochłonne i t. p.), których zbiór stanowi grupę, zwaną państwem, czyli *królestwem* (zwierząt, roślin, minerałów). Najogólniejszem ze wszystkich skupień (grup) danego państwa jest *typ;* osobniki, należące do jednego typu, mają wprawdzie niewiele cech wspólnych, ale za to cechy te należą do *najważniejszych.*

Klasztor, od łacińskiego *claustrum* (miejsce zamknięte). Pierwsi zakonnicy, zrywając ze światem, wynosili się zazwyczaj na pustynię, by w życiu pustelniczem, pozbawionem wygód i uciech doczesnych osiągnąć wyższy stopień doskonałości duchowej. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa wiele pustelni takich powstało na wschodzie, zwłaszcza w Syrji i Egipcie. Kolonje pustelników, oddających się pod kierunek jednego wybranego męża, nazywano *laurami.* Przekonawszy się o korzyściach życia wspólnego, zaczęli asceci budować domy o szczupłych celach i w kaplicy lub kościele gromadzić się na wspólne nabożeństwa. Tak powstały klasztory i organizacje zakonne męskie i żeńskie, przeważnie oparte na zasadach surowego posłuszeństwa przełożonym i wyrzeczenia się wszelkich radości życia. W krajach zachodniej Europy życie ascetyczne rozwinęło się znacznie później i przeważnie w formie klasztornej, nie pustelniczej. Klasztory zachodnie oddały też daleko większe usługi cywilizacji, niż wschodnie. Były one ogniskami światła śród barbarzyńskich mroków średniowiecza. Zakonnicy szerzyli chrześcijaństwo, trzebili lasy, podnosili poziom rolnictwa, nauk i sztuk, wznosili wspaniałe budowle, malowali obrazy treści religijnej, gromadzili księgi, przepisywali rękopisy.

Klatka—przestrzeń zamknięta ścianami, złożonemi zazwyczaj z prętów drewnianych lub żelaznych, grubszych lub cieńszych, względnie do swego przeznaczenia. W klatkach zamykamy ptaki i zwierzęta, zwłaszcza drapieżne.

Klatka piersiowa—jest to jama, znajdująca się w górnej części kadłuba, ograniczona z boków żebrami, z tyłu kręgosłupem, z przodu mostkiem, od dołu—przeponą. Znajdują się w niej płuca, serce i początki głównych pni naczyń krwionośnych.

Klaudjusz, imię dwu cesarzów rzymskich: 1) *Tiberius Drusus Caesar,* ur. 10 r. przed Chr. w Ljonie, po zamordowaniu Kaliguli (41 r. po Chr.), został obwołany cesarzem przez pretorjanów; ulegał wpływowi małżonki swojej Messaliny; rozpustny, leniwy i podejrzliwy skazywał na śmierć tysiące niewinnych obywateli; przyjaciel nauk, budował nowe wodociągi, wspierał ubogich; um. 54 r. po Chr., otruty przez następną żonę swoją, Agrypinę. 2) *Klaudjusz II Markus Aureljusz*, jako mężny wódz po zamordowaniu cesarza Galliena 268 r. po Chr. wyniesiony został na tron; um. 270 r.

Klauzula (łac.) — zastrzeżenie, warunek, zamieszczony w dokumencie prawnym. *Klauzula egzekucyjna* — nakaz wykonawczy z mocy aktu lub wyroku.

Klauzura (łac.)—ciasna przestrzeń, cela klasztorna, a także pustelnia; klauzura klasztorna oznacza zamknięcie, niedopuszczające styczności ze światem.

Klawicymbał, instrument muzyczny o klawiszach i strunach metalowych, tej samej konstrukcji co fortepjan, dzisiaj zupełnie zarzucony.

Klawikord, instrument muzyczny. Mechanizm jego składał się z cienkich mosiężnych strun i z płatków miedzianych, osadzonych na końcach klawiszów, które przez tarcie wywoływały drganie strun. Ton był bardzo cienki, ale z miłym srebrnym dźwiękiem.

Klawisz, w instrumentach muzycznych płytka drewniana, osadzona na sztyfciku, która za naciśnięciem porusza się i uderza młotkiem, umieszczonym na drugim jej końcu, w strunę, wydającą dźwięk.

Klawjatura, cały zbiór klawiszów danego instrumentu muzycznego.

Klątwa, po łacinie *ekskomunika*, pozbawia człowieka łączności z Kościołem. Jest to jedna z najcięższych kar kościelnych i dzieli się na większą i mniejszą. Klątwa mniejsza zabrania przyjmować Sakramenta (obecnie nie

istnieje, gdyż Pius IX zniósł ją w r. 1869). Klątwa większa ściąga następujące skutki: 1) zabrania udzielać Sakramentów, jako też je przyjmować, 2) wyklucza od słuchania Mszy świętej, 3) od korzystania z pogrzebu chrześcijańskiego i t. p. Klątwa tak długo ciąży na winowajcy, dopóki tenże nie poprawi się i nie podda wyrokowi Kościoła.— Innym rodzajem klątwy kościelnej jest *interdykt,* zakaz, wydawany przez papieża lub biskupa, odbywania w pewnej miejscowości obrzędów kościelnych. Bywał on zazwyczaj skutkiem jakiejś winy, popełnionej przez całe społeczeństwo. Interdykt nie zabraniał sprawowania Sakramentów w razie potrzeby, ale pozbawiał ludność wszystkich publicznych uroczystości kościelnych.

Klecha, był u nas w XVI w. sługą kościelnym i sługą księdza parafjalnego; osobistość zazwyczaj wysoce poważana przez lud.

Klechda, podanie ludowe. K. W. Wójcicki ogłosił zbiór klechd.

Kleck, miasto w dawnem województwie i powiecie Nowogródzkim, pamiętne zwycięstwem Glińskiego nad Tatarami w 1506 r.

Kleczew, osada w gubernji Kaliskiej, powiecie Słupeckim, odległa o 3 mile od Konina.

Klej czyli *gluten*—jest to ciało białkowate, nie występujące jako takie w ciałach zwierząt; otrzymują je sztucznie przez gotowanie tkanek łącznych, skóry, rogu jeleniego, pęcherzy rybich i t. p. Odróżniamy: klej kostny, klej z nóżek baranich, żelatynę, klej rybi czyli karuk. Ostatnie należą do gatunków najlepszych, najczystszych. Każdy klej w zimnej wodzie pęcznieje, w gorącej rozpuszcza się na półpłynną kleistą masę, a po oziębieniu ścina się, dając galaretę. Własność tę traci przez zbyt długie gotowanie, szczególniej z kwasami i ługami. Klej używa się w stolarstwie do klejenia drzewa. Używają go także na formy do odlewów gipsowych, cukierniczych; do wyrobu farb gwaszowych; do klejenia papieru; żelatyny używamy w kucharstwie do galaret; hartowanego kleju do wyrobu sztucznych fornierów; karuk z kwasem octowym daje klej do klejenia szkła, porcelany; używa się karuku także do *klarowania* wina i innych płynów.

Klejnot, z języka staroniemieckiego, w którym *klein—ot* znaczył: mała własność, kosztowność. W czasach, gdy sztuka pisania była rzadką, podpisy zastępowano znakiem herbowym, noszonym zawsze przy sobie w formie pieczątki na pierścieniu. Znak taki wycinany bywał na drogich kamieniach, stąd wyraz klejnot stał się synonimem zarówno herbu, jak złota i drogich kamieni, a nawet skarbów moralnych.

Klejnoty, ob. *Drogie kamienie.*

Klekotka, *kołatka,* narzędzie wyrobione z deszczułki drewnianej, umieszczonej na rękojeści; w deseczkę uderzają ruchome młotki drewniane. Narzędzia tego zamiast dzwonów i dzwonków używają w kościołach rzymsko-katolickich w okresie od wielkiego czwartku do wielkiej soboty włącznie.

Klemens, imię 14 papieży, z których Klemens I, zmarły jako męczennik w roku 102, zaliczony jest w poczet świętych. Święto jego 23 listopada.

Kleń, ob. *Jelec.*

Kleofas, jeden z uczniów Chrystusa, któremu nazajutrz po Zmartwychwstaniu swojem ukazał się Pan Jezus.

Kleopatra, ostatnia królowa egipska, z dynastji Ptolomeuszów, ur. 66 r. przed Chrystusem, wysoko wykształcona, czarującej urody, była kochanką Juljusza Cezara a potem Antonjusza. Po przegranej pod Akcjum (r. 30 przed Chr.) i samobójstwie Antonjusza, odebrała sobie życie, jak głosi podanie, przez przysadzenie jadowitej żmii do piersi.

Kleparz, przedmieście Krakowa.

Klepisko, *boisko, tok*—miejsce w stodołach, przeznaczone do młócenia zboża cepami.

Klepka, ob. *Beczka.*

Klepsydra: 1) używany dawniej przyrząd do mierzenia czasu; składał się z dwu kieliszków w końcach szerszych zamkniętych, a połączonych z sobą węższymi; napełniano go piaskiem lub wodą; piasek, przesypując się, lub woda przepływając z jednego kieliszka w drugi, służyły do mierzenia czasu; 2) zawiadomienie o śmierci i pogrzebie danej osoby, nalepiane na murach.

Kleptomanja, obłęd umysłowy, polegający na chorobliwej skłonności do kradzieży.

Kler, *duchowieństwo* (ob.).

Kleryk—alumn seminarjum duchownego, jeszcze nie wyświęcony na księdza.

Klerykalny (ob. *kler*), sprzyjający, popierający interesy kleru, duchowieństwa. *Klerykalizm* — kierunek stawiający interesy duchowieństwa na pierwszym planie.

Kleszcz — drobne zwierzątko z gromady *pająków;* ma głowę, tułów i odwłok zrośnięty w jedną całość; 4 pary nóżek, zakończonych haczykami; gęba uzbrojona małą ssawką, również z ostrymi haczykami. Kleszcze żyją na ssących (szczególnie na psach, owcach), przekłuwają ssawką ich skórę i wysysają krew. Niekiedy napastują nawet człowieka. Trzymają się tak mocno skóry, że nie sposób wyciągnąć z niej kleszcza bez oderwania mu głowy; a że pozostawienie jej powoduje owrzodzenie, najlepiej posmarować kleszcza wyciągiem tytuniowym lub naftą, a wówczas sam odpada.

Kleszcze *(cęgi, obcęgi),* jest to narzędzie, składające się z dwu dwuramiennych drążków, poruszających się około wspólnego czopa.

Klijent *(klient).* Tak nazywał się w starożytnym Rzymie ubogi obywatel w stosunku do opiekującego się nim możniejszego patrycjusza, który zwał się patronem. Patron dostarczał klijentowi różnych przedmiotów na utrzymanie domu, wyposażał jego córki, płacił za niego i za synów jego okup, gdy wzięci byli w niewolę, uiszczał zań wszystkie kary sądowe. Klijent natomiast czuwać musiał nad interesami patrona, bronić jego osoby i majątku, a głównie stawać przed sądem we wszystkich sprawach. Obecnie *klijentem* nazywa się osoba, która powierza swoje interesy adwokatowi, notarjuszowi i t. p.; stały odbiorca jednego handlu, fabryki, zakładu rzemieślniczego nazywa się również *klijentem.*

Klika — grono ludzi, związanych wspólnym interesem w celu najczęściej nieszlachetnym; szajka, zgraja.

Klimat—jest to ogół warunków atmosferycznych danej miejscowości; z warunków tych najważniejszym jest stopień ciepła powietrza, czyli temperatura, lecz ważną także rolę grają: wilgotność powietrza, wiatry, chmury, opady atmosferyczne i t. d., a także większa lub mniejsza zmienność tych czynników. Ze względu na temperaturę podzielono ziemię na pięć *stref* czyli pasów klimatycznych: *pas gorący* czyli *międzyzwrotnikowy* lub *zwrotnikowy,* posiadający przeciętną temperaturę dzienną przez rok cały gorącą i prawie jednakową; *dwa pasy umiarkowane,* w których pomiędzy temperaturą lata i zimy występuje znaczna różnica; *dwa pasy biegunowe,* w których przeważnie panuje zimno. Lecz nietylko większe lub mniejsze oddalenie od równika ma wpływ na klimat danego kraju. Okolice bardziej wzniesione nad poziom morza są chłodniejsze, niż niziny. Sąsiedztwo morza i właściwe nadmorskim okolicom zachmurzenie oraz częstość opadów, wpływają łagodząco na skwary letnie i na mrozy zimowe, wytwarzając łagodny *klimat morski;* odwrotnie—w *klimacie lądowym* bywa lato upalne i zima ostra. Wysokie góry także wywierają często wpływ na klimat krajów, między którymi się ciągną; tak na południu Karpat są wyborne winnice, a na pół-

nocy zaledwo się utrzymują i daleko lichszy dają plon. *Klimat górski* odznacza się powietrzem rozrzedzonem, wolniejszem od pyłu, niżeli powietrze równin, niebem często zachmurzonem, a stąd chłodniejszy jest w lecie, cieplejszy w zimie.

Klimkiewiczów—osada fabryczna, górnicza, nad rzeką Kamienną, o $^1/_2$ wiorsty od Ostrowca, w gub. Radomskiej, pow. Opatowskim.

Klimontów—osada w guberni Radomskiej, pow. Sandomierskim, nad rzeką Koprzywianką. Znajdują się tu dwa wspaniałe kościoły.

Klin—jedna z najprostszych maszyn. Jest to trójkątny kawał drzewa lub żelaza, który zakłada się w szczelinę i wbija. Im klin jest węższy i bardziej wydłużony, tem łatwiej wbić go można. Zastosowania klina są wielorakie: nóż, nożyczki, siekiera, gwóźdź, igła, pług—są rodzajami klina.

Klinga—głownia u pałasza, brzeszczot (ob.).

Klinger *Maks* — znakomity malarz i rzeźbiarz niemiecki, ur. 1857 r.; z pod pędzla jego wyszło dużo cennych obrazów.

Klinika—oddział szpitalny, przeznaczony do studjów lekarskich i dla nauki studentów medycyny. Każda gałąź medycyny praktycznej posiada uniwersytecką klinikę, pozostającą pod kierunkiem profesora, któremu pomagają asystenci, zwani u nas ordynatorami kliniki.

Klinkier, ob. *Cegła*.

Klinowe pismo—sposób pisania bardzo rozpowszechniony w starożytnej Azji, którego cechą charakterystyczną jest, iż składa się ze znaków w postaci klinów lub strzałek. Z kombinacji tych znaków utworzyło się kilka typów pisma klinowego, z których najbardziej były rozpowszechnione: staro-perskie, armeńskie i babilońsko-asyryjskie. Przez długi czas pismo klinowe stanowiło dla narodów nowożytnych zagadkę, dopiero na początku ubiegłego stulecia zaczął je odczytywać Grotenfend, a później Rawlinson i inni.

Fig. 64. Klinowe pismo staro-perskie.

Klisza, płyta metalowa, będąca kopią drzeworytu lub innego przedmiotu, służąca do odbijania rycin; w fotografji płyta szklana, na której otrzymuje się obraz w ciemni optycznej.

Kliszów lub *Klisów*, wieś w gub. Kieleckiej, pow. Pińczowskim, nad rzeką Nidą, pamiętna bitwą, stoczoną na jej polach 20 lipca 1702 r. między królem szwedzkim Karolem XII, popierającym sprawę Stanisława Leszczyńskiego, a Augustem II.

Klizopompa — jest to irygator (ob.), zastosowany do dawania sobie lewatywy.

Kloaka — ustęp, wygódka; stek odchodowy u ptaków i płazów.

Klodoweusz I *(Chlodwig*, t. j. Ludwik), król Franków, z dynastji Merowingów, syn Childeryka I, ur. 466 r. po Chr., obwołany został królem Franków. Klodoweusz jest założycielem potęgi frankońskiej, a więc i pierwszym twórcą późniejszej monarchji francuskiej. Po śmierci Klodoweusza państwem jego podzielili się czterej jego synowie: Childebert, Teodoryk, Klodomer i Klotar

Klomb—symetrycznie zasadzona kępa trawy, kwiatów albo krzaków, pielęgnowana dla ozdoby placu albo ogrodu.

Klon — rodzaj drzew z rodziny *klonowatych*. U nas trafia się najczęściej *klon pospolity*, należący do wielkich drzew i rosnący w lasach grupami lub pojedyńczo. *Klon jaworowy* dorasta do 100 stóp wysokości. *Klon krzewowy* ma zaledwie 4 do 6 stóp wysokości. *Klon tatarski* rośnie w południowej Rosji. Z innych gatunków zasługuje na uwagę: *klon cukrowy*, rosnący w Ameryce Północnej; z otworów, wyświdrowanych w jego pniu, wypływa słodki sok, który po odparowaniu daje prawie czysty cukier.

Klondyke, miejscowość w Kanadzie Brytańskiej (w Ameryce Północnej), w pobliżu koła biegunowego. Posiada bardzo obfite kopalnie złota, odkryte w 1896 r.

Klonowicz *Fabjan Sebastjan*, ur. około r. 1550 w Wielkopolsce, um.

Fig. 65. Sebastjan Fabjan Klonowicz.

r. 1602 w Lublinie; odznaczył się jako pisarz gromiący odważnie wady swego społeczeństwa; celował przytem w barwnych i żywych opisach ziemi ojczystej. Pisał po łacinie i po polsku. Z pism łacińskich Klonowicza zasługują na wymienienie: „Zwycięstwo bogów", wytykające wady szlachty i „Roxolania", opis Rusi wierszem, przełożony na język polski przez Kondratowicza; z polskich zaś: „Worek Judaszów", satyra na występki i zdrożności XVI w., i „Flis czyli spuszczanie statków Wisłą", świetne obrazy natury nadwiślańskiej i wizerunki z życia i obyczajów flisów polskich.

Klopstock *Fryderyk Bogumił*, ur. r. 1724, um. 1803 r., znakomity poeta niemiecki. Z utworów jego najsławniejsze są ody i epopeja religijna „Mesjasz".

Kiosz—szklane nakrycie w kształcie dzwonu lub półkuli; abażur szklany u lampy.

Klown, błazen cyrkowy (ob. *Clown)*.

Klozet—sprzęt z kublem wewnątrz, służący do wypróżnień, z urządzeniem do zasypywania proszkiem lub spłukiwania wodą; miejsce ustępowe.

Klub, właściwie znaczy w języku angielskim pałkę, kij sękaty; następnie przeniesiono tę nazwę na zapłatę, którą w towarzystwie pijących jeden uiszczał za wszystkich, a później jeszcze przezwano klubem sam lokal, w którym odbywały się biesiady oraz towarzystwo, zbierające się w takim lokalu. W połowie XVII w. nazwa ta występuje po raz pierwszy w znaczeniu zgromadzenia, którego członkowie schodzą się w jakimś wspólnym poważniejszym celu. Na stałym lądzie, w czasie rewolucji francuskiej, rozpowszechniły się *kluby polityczne*, między którymi najgłośniejszym był klub Jakobinów.

Klucz, narzędzie do otwierania zamków (ob. *Zamek)*. W technice *kluczem* nazywa się przyrząd do zakręcania i wykręcania szrub i muter, w budownictwie zaś—głaz, który ciśnieniem swem utrzymuje inne części budowli; w muzyce kluczem nazywa się znak graficzny, umieszczany na początku, niekiedy zaś i w środku kompozycji.

Klucznik. W miastach dawnymi cza-

sy nazywano klucznikami odźwiernych miejskich, czyli stróżów, którzy na noc zamykali bramy miast i kluczów tychże strzegli. Po dworach polskich nazywano *klucznikami* szafarzy, a *kluczni-cami* szafarki i ochmistrzynie domowe. Są ślady, że zachodni Słowianie w czasach pierwotnych mieli urzędników, zwanych *klucznikami*.

Kluk *Krzysztof*, znakomity przyrodnik polski, ur. w Ciechanowcu na Podlasiu 1730 r. Wstąpił do stanu duchownego 1761 r.; wszystkie wolne chwile poświęcał niezmordowanie badaniu flory krajowej; własnym kosztem założył ogród botaniczny. Zm. 1796 r. Wydał dzieła: „Roślin potrzebnych i pożytecznych opisanie", „Zoologja", „Dykcjonarz roślinny", „Botanika dla szkół narodowych" i inne.

Kłwów, osada w gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, nad rzeczką Sławną.

Kładzko, miasto na Śląsku (dzisiaj pruskim), należało niegdyś do Polski, potem do Czech. Po niemiecku przezwano je *Glatz*.

Kłajpeda, ob. *Memel*.

Kłąb, ob. *Korzeń*.

Kłącz lub *korzeniak* — tak nazywa się łodyga podziemna, właściwa wielu roślinom. Różni się od korzenia nietylko budową anatomiczną, lecz i tem, że rośnie *poziomo* i wydaje *liście*. W kłączach roślina zbiera zazwyczaj duże zapasy materji odżywczych.

Kłobucko, dawniej miasto, dziś osada w gubernji Piotrkowskiej, pow. Częstochowskim, nad rzeką Okszą.

Kłoda. Odziom, odziomek, kloc drzewa grubego, bez gałęzi, zwie się kłodą. Z pni takich przez wydrążenie ich i wprawienie dna robiono naczynia zwane kłodami, służące do chowania tak sypkich, jak i mokrych rzeczy. Gdy później zaczęto wyrabiać naczynia klepkowe, nazwa kłody przeszła na beczkę dębową do kwaszenia kapusty. Kłodą zwał się także pniak drzewa rozpiłowany wzdłuż na dwoje, z wyciętemi na ręce lub nogi, służący do przymykania przestępców lub pojmańców.

Kłodawa, osada w gub. Kaliskiej, pow. Kolskim, nad rzeczką Rgilówką.

Kłodzina, *trzon, słupiec* — łodyga drzew jednoliścieniowych, zwłaszcza palm.

Kłokoczka, rodzaj krzewów o kwiatach z kielichem pięciodziałkowym i koroną pięciopłatkową, zebranych w długie grona. U nas w okolicach południowych rośnie w lasach kłokoczka *pierzastolistna*. Sadzą ją także w ogródkach kwiatowych.

Kłonice, drążki, podtrzymujące drabiny wozu.

Kłos — jest to nazwa pewnego ułożenia kwiatostanu, w którym wzdłuż ogólnej pojedyńczej szypułki, osadzonych jest wiele bezszypułeczkowych lub krótkoszypułeczkowych kwiatów. Większa część naszych zbóż i traw pastewnych ma kwiaty ułożone w kłos. Żyto, pszenica lub jęczmień przedstawiają typową formę kłosa. Lecz są także kłosy jajowate lub brzuchate, jak np. u niektórych traw kwaśnych.

Kłosownica — rodzaj *traw*, pokrewnych jęczmieniowi. U nas rosną dwa jej gatunki: *kłosownica leśna*, lubiąca cień; nadaje się do obsiewania zacienionych trawników, i *kłosownica pierzasta*.

Kłosówka, czyli *miątwa*—rodzaj traw, spokrewnionych z owsem. U nas rosną dwa gatunki: *kłosówka wełnista* lub *trawa miodowa*, ma wiechę czerwonawą, zarówno jak i liście—pokrytą meszkiem; bardzo rozpowszechniona; rośnie na wszelkich gruntach. *Kłosówka miękka* — podobna do poprzedniej, lecz wiechę ma zielonkawo-szarą; jest rzadsza.

Kłódka jest to zamek przenośny zawieszony na kabłąku u skobla.

Kłus, chód koński, trzymający pod względem prędkości środek między stępem a cwałem, stąd *kłusak*—koń odznaczający się rzadkim przymiotem dobrego kłusa, któremu galop innego konia wyrównać nie może.

Kłusownictwo—samowolne polowanie na cudzym gruncie.

Kłuszyn, wieś w gub. Smoleńskiej, pamiętna wielkiem zwycięstwem hetmana Żółkiewskiego nad wojskiem moskiewskiem w r. 1610.

Km, *klm*, skrócone oznaczenie kilometra.

Kmieć. U ludów słowiańskich nazwa ta oznaczała wyłącznie ludzi, zajętych uprawą ziemi, jednakże nietylko drobnych rolników, ale i wielkich posiadaczy, wielmożów. W Polsce średniowiecznej również miano to służyło niekiedy także magnatom; później zlewa się z pojęciem wolnego włościanina. Przed kolonizacją niemiecką była to kategorja ludności rolniczej bogdaj najliczniejsza w Polsce. Już wtedy jednak posiadając wolność osobistą, nie posiadali ziemi na własność. Oni to obowiązani byli do rozlicznych posług państwowych, podatków, danin i t. p. Z chwilą przejścia gruntów w posiadanie prywatne (okres dzielnicowy) ludność ta uległa nadto różnym daninom na rzecz nowego, bezpośredniego pana. W wieku XIV i XV spotykamy kmieci, osadzonych na prawie niemieckiem i na prawie polskiem. Jednych i drugich wiązały z panami kontrakty. Płacili panom umówione czynsze. Na nadużycia zanosili skargi do sądów niemieckich lub polskich, w ostateczności do króla. Pod koniec XV wieku, przy zmienionych warunkach politycznych i ekonomicznych, zaczyna się ze strony szlachty dążenie do ograniczenia swobody osobistej kmieci, do przypisania ich do ziemi. Ważnym w tym względzie jest statut piotrkowski z 1496 r., konstytucje sejmowe z r. 1520 i 1532 r. Następuje stopniowa przemiana kmieci wolnych w poddańcze chłopstwo.

Kminek czyli *karolek* — roślina trwała z rodziny *baldaszkowatych*, o listkach pierzastych, drobnych, niewycinanych, rosnąca dziko, przeważnie na łąkach górskich. Uprawiana w wielu miejscach, głównie dla nasion aromatycznych, które dodają do likierów, do niektórych lekarstw, do pieczywa, pierników i t. p.

Kmita. Kmitowie należeli w XIV, XV i XVI wieku do znakomitych rodów polskich i posiadali znaczne majątki w ziemi ruskiej. Najbardziej znany jest Piotr Kmita z czasów Zygmunta Starego, wojewoda sandomierski i krakowski, człowiek niespokojny i niesprawiedliwy, stronnik królowej Bony. Jego dziełem w znacznej części była *Kokosza wojna* (ob.) pod Lwowem r. 1537; on to sprzeciwiał się małżeństwu Zygmunta Augusta z Barbarą. Um. r. 1553.—Ród Kmitów wygasł w XVI wieku.

Kmotrzy, czyli *rodzice chrzestni*, są przez Kościół katolicki zarówno przy chrzcie, jak i bierzmowaniu uważani za świadków przyjęcia do społeczności wiernych.

Knapski *Grzegorz*, ksiądz Jezuita, ur. r. 1564, um. r. 1638, jeden z najpierwszych słownikarzy naszych, przysłużył się wielce językowi polskiemu wydaniem znakomitego słownika, zatytułowanego po łacinie „Skarbiec polsko-łacińsko-grecki".

Knebel—narzędzie do zatykania ust.

Knecht—parobek; dawniej w Niemczech—prosty żołnierz.

Kneipp *Sebastjan*, ksiądz, proboszcz w Wörishofen, w Bawarji, wymyślił nowy sposób leczenia wodą i hartowania ciała ludzkiego, aby nie popadało łatwo w choroby. Napisał on „Moje leczenie wodą", „Poradnik", „Jak żyć potrzeba" i t. d. Umarł r. 1897.

Kniahini, właściwie *księżna*, żona kniazia (ob.). W pierwiastkowem znaczeniu kapłanka, wieszczka z czasów pogańskich. Na Rusi panna młoda przez cały czas obrzędu weselnego nosi tytuł *kniahini*.

Kniaziewicz *Karol*, generał polski,

wódz legjonów, mąż wielkiej odwagi i poświęcenia. Ur. r. 1762 w Kurlandji, ukończył szkołę kadetów w Warszawie, poczem wstąpił do artylerji i brał udział w wojnie 1792 r. Już jako major przyłączył się do powstania Kościuszki, był szefem sztabu Zajączka, odznaczył się przytomnością umysłu pod Chełmem, otrzymał godność generała na polu bitwy pod Gołkowem, bił się pod Maciejowicami. Na pierwszą wieść o legjonach polskich pospieszył do Włoch, aby zaciągnąć się w ich szeregi. Obok Dąbrowskiego zdobył sobie Kniaziewicz, jako wódz i żołnierz, wielką sławę w rozlicznych bitwach, zwłaszcza pod Hohenlinden. W wielkiej wojnie r. 1812 bił się pod Smoleńskiem, Moskwą i nad Berezyną, gdzie został ranny. Osiadł później na Wołyniu i oddał się gospodarstwu. W r. 1831 wyjechał do Paryża. Odtąd żył na emigracji. Umarł w r. 1842.

Kniaź, *kneź*, w Słowiańszczyźnie mąż przewodzący drużynie lub też panujący władca. Na Rusi panujący władcy nazywali się *kniaziami*, a kniaź, roszczący pretensje do władzy zwierzchniczej nad wszystkimi innymi kniaziami udzielnymi, nazywał się *wielkim kniaziem*. Potomkowie ruskich rodów panujących, nawet wywłaszczonych, nazywali się także kniaziami.

Kniaźnin *Franciszek Dionizy*, poeta polski, ur. r. 1750. Ks. Adam Czartoryski, generał ziem podolskich, oceniwszy zdolności Kniaźnina, powołał go do Puław w charakterze sekretarza. Tu cały czas wolny poświęcał poezji, pisząc ody, sielanki, bajki, utwór liryczny p. t. „Rozmaryn“, wiersze okolicznościowe, tragedje: „Temistokles“, „Hektor“, oceny dramatyczne i t. d. Tłumaczył również Ody Horacego, Pieśni Anakreonta i Osyana. W r. 1795 dostał obłędu. Um. w r. 1807.

Knidos *(Stadia)* — w starożytności główne miasto związku Doryckiego w Małej Azji, posiadało kilka świątyń Wenery, którą nazywano boginią Knidyjską.

Kniprode *Winrich*, wielki Mistrz Zakonu Krzyżackiego od r. 1351 do 1382. Rządy jego przypadają na czasy największej potęgi Zakonu. (Ob. *Krzyżacy*).

Knot, ob. *Świeca*.

Knox *Jan*, przywódca reformacji w Szkocji, ur. 1505 r., um. 1572 r.; z początku był duchownym katolickim i nauczycielem teologji i filozofji scholastycznej; na tem stanowisku rozpoczął już propagandę na rzecz reformacji; prześladowany, parokrotnie uciekał z kraju i udawał się do Genewy, aż dopiero w r. 1560, po wprowadzeniu reformacji w Szkocji, został kaznodzieją w Edymburgu.

Knut, rodzaj rzemiennego bata, którego koniec opatrzony jest żelazną kulą i drutem. Używany w Rosji.

Knyszyn, miasto w powiecie Białostockim, gub. Grodzieńskiej, niegdyś wśród puszcz ulubiona siedziba króla Zygmunta Augusta, który tu, jako wielki miłośnik myśliwstwa i koni, chętnie przebywał i tu nawet zmarł 1572 r. Z dawnego dworu królewskiego i pysznych ogrodów nie pozostało już żadnego śladu.

Koadjutor (z łac.), w kościele rzymsko-katolickim zowie się tak prałat dodany do pomocy arcybiskupowi, biskupowi lub opatowi.

Koalicja, zjednoczenie wielu potęg, w celu zwalczenia jednego wspólnego przeciwnika. Zbliżenie się kilku przeciwnych stronnictw politycznych dla zwalczenia innego. *Ministerjum koalicyjne* składa się z przedstawicieli różnych stronnictw politycznych.

Kobalt, pierwiastek, symbol chemiczny *Co*, metal, którego połączenia odznaczają się pięknem zabarwieniem, najczęściej czerwonem lub błękitnem. Zwłaszcza szkło, stopione z połączeniami kobaltu, przybiera barwę ciemnobłękitną, a następnie zmielone daje

trwałą i piękna farbę, znaną pod nazwą *smalty*. Otrzymuje się także inne barwniki i farby z połączeń kobaltu (zieleń kobaltowa, bronz kobaltowy i inne).

Kobe, miasto okręgowe prowincji japońskiej Setsu, położone na wybrzeżu południowem wyspy Hondo, łączy się z sąsiedniem miastem *Hiogo* w jedną całość, liczącą 150.000 mieszkańców.

Kobierce, dywany, tkaniny wzorzyste, używane do pokrywania mebli, ścian i posadzek w mieszkaniach.

Koblencja *(Koblenz)*, miasto stołeczne pruskiej regencji t. n., położone w prowincji Nadreńskiej, przy ujściu Mozeli do Renu, najwarowniejsza twierdza pruska.

Kobryń, miasto powiatowe w gub. Grodzieńskiej; środkiem przepływa Muchawiec.

Koburg, miasto stołeczne księstwa Sasko-Koburskiego, położone nad rzeką Itz. Posiada liczne fabryki i prowadzi ożywiony handel.

Kobuz — ptak drapieżny z rodziny sokołów. Mniejszy od raroga. Upierzenie ma na grzbiecie ciemno-popielate, na brzuchu białe lub płowe. Poluje na drobne ptactwo.

Kobyłka, owad, *skoczek* (ob.).

Kobza, instrument muzyczny z drzewa dereniowego o trzech lub jednej bardzo grubej strunie, kształtem zbliżony do gitary angielskiej. Przeszła ona od ludów tatarskich i turkomańskich do kozaków. Niekiedy nazwę tę nadają *dudom* (ob.).

Koc, sukno grube, kosmate na obie strony, białe lub kolorowe.

Koch *Robert* — lekarz i bakterjolog niemiecki, ur. 1843 r. W r. 1882 odkrył bakterje gruźlicy, a w rok później—laseczniki cholery. Ulepszył technikę badań bakterjologicznych; przeprowadzał doświadczenia nad leczeniem gruźlicy za pomocą odkrytej przezeń tuberkuliny, lecz doświadczenia te, budzące w swoim czasie wielkie zainteresowanie, nie dały żadnych pozytywnych rezultatów.

Kochanowski *Jan*, wielki poeta polski, ur. r. 1530 w Sycynie, um. 1584 r. Nauki pobierał w uniwersytecie krakowskim i w Padwie. Uważany jest za twórcę poezji polskiej, pierwszy bowiem słowo polskie ujął w artystyczne formy, przez starożytnych poetów wypracowane. Język, forma, styl i wiersz polski jemu zawdzięczają najwięcej. Miłośnik ojczyzny i złotej wolności, cieszył się uznaniem króla Stefana, szacunkiem i przyjaźnią największych w narodzie współczesnych mu mężów: Zamoyskiego

Fig. 66. Jan Kochanowski.

Myszkowskiego i in., którzy go w jego dworze Czarnoleskim nawiedzali. Z dzieł Kochanowskiego najważniejsze: „Psałterz“, „Odprawa posłów greckich“, dramat okolicznościowy, w którym z pod form imion greckich wybija się zatarg króla i Zamoyskiego ze Zborowskimi, „Proporzec“, „Satyr“, „Fraszki“, „Sobótka“. Stworzył też wiele drobnych wierszy lirycznych. Największe wrażenie wywarły na współczesnych i najwdzięczniejszą pamięć zyskały u potomnych „Treny“, wyśpiewane przez poetę po śmierci umiłowanej córeczki. Ból ojcowski przemawia z nich z równą mocą dziś, jak przed laty.

Kochinchina—kolonja francuska w Indjach Wschodnich. Kraj ten jest to

wielka, przeważnie błotnista równina, pocięta rzekami. Klimat gorący i dla Europejczyków szkodliwy. Mieszkańcy uprawiają pieprz, trzcinę cukrową, ryż, tytuń, bawełnę, wyrabiają arak i t. d.; kraj obfituje w piękne lasy. Przemysł mało rozwinięty i ogranicza się głównie do wyrobu tkanin jedwabnych.

Kochowski *Wespazjan*, poeta i historyk polski, ur. r. 1633, um. 1700 r. W 18 roku brał udział w bitwie pod Beresteczkiem, potem przez 10 lat służył żołniersko, głównie przeciw Szwedom. Resztę życia wypełniała mu gospodarka, urzędowanie i praca dziejopisarska i poetycka. Z historycznych dzieł jego najważniejsze są pisane po łacinie roczniki („Annalium Poloniae"), od r. 1648 doprowadzone do 1672 r., bardzo obfite w szczegóły. Z poetyckich, pisanych po polsku, najwięcej posiadają wartości wiersze liryczne, a wśród nich ody historyczno-polityczne, ilustrujące wypadki krajowe.

Kocia muzyka — nieharmonijny hałas i zgiełk, powstający z bicia w bębny, gwizdania, krzyku, huku, wycia i t. p., urządzany w celu wykazania jakiejś osobie niezadowolenia publicznego.

Kocie oko, ob. *Kwarc*.

Kocieł, wielkie, zaokrąglone naczynie metalowe, różnej postaci, zależnie od celu, do jakiego służy. *Kotłami* nazywają także narzędzia muzyczne w rodzaju bębna.

Kocieł parowy—aparat przeznaczony do wytwarzania pary wodnej, w celu zasilania nią maszyn parowych lub zastosowania jej do ogrzewania, gotowania i t. p. Są różne systemy kotłów parowych. Najbardziej używanym materjałem na kotły jest walcowana blacha żelazna; miedź jest lepsza, ale znacznie droższa. W każdym kotle, niezależnie od jego kształtu i przeznaczenia, rozróżniamy trzy części składowe: 1) kocieł właściwy, 2) palenisko, 3) uzbrojenie, czyli przyrządy zabezpieczające kocieł od eksplozji; do takich przyrządów należą: klapa bezpieczeństwa, manometr, wodowskaz, wentyl powietrzny, krany do puszczania i zatrzymywania pary, wreszcie przyrząd do zasilania kotła świeżą wodą.

Kock, starożytna osada w gub. Siedleckiej, pow. Łukowskim, nad Wieprzem. Tu zginął r. 1809 sławny Berek Joselowicz, dowódca szwadronu huzarów Księstwa Warszawskiego, któremu za miastem usypano dotąd jeszcze widoczną mogiłę.

Kock *Paweł* (czyt. Kok)—romansopisarz francuski, ur. 1793 r., um. 1871 r. Opisywał w licznych romansach życie ludu paryskiego i niższych warstw społeczeństwa, przedstawiając je z całym realizmem.

Koczkodany, długoogoniaste afrykańskie małpy, z dużymi schowkami policzkowymi. Żyją gromadnie po lasach, żywią się owocami, owadami, jajami ptasiemi. Oswajają się łatwo.

Koczujące ludy, czyli *nomadowie*, albo narody pasterskie —zajmują się wyłącznie hodowaniem bydła, nie mają stałych siedzib, lecz przenoszą się z miejsca na miejsce dla wyżywienia swych trzód. Nomadowie stoją na wyższym stopniu uobyczajenia, aniżeli ludy myśliwskie i rybołówcze, ale na niższym od ludów rolniczych i zaliczane są do kategorji barbarzyńców. W Europie znajdują się jeszcze resztki plemion koczujących nad morzem Czarnem pochodzenia tatarsko-tureckiego i na dalekiej północy szczepu fińskiego. Do nomadów zaliczyć należy i Cyganów (ob.), jakkolwiek nie zajmują się oni hodowlą bydła. W Azji, Afryce, i Ameryce spotykamy bardzo wielu koczowników.

Kodak, przenośna kamera fotograficzna z błonami emulsyjnemi (filmem) zamiast klisz.

Kodeina — alkaloid wydobywany z opium; w większych dawkach silnie trująca; w małych działa narkotycznie, jak morfina.

Kodeks. Wyrazu kodeks używa się pospolicie w znaczeniu systematycznego zestawienia przepisów prawa, tyczących się pewnego działu stosunków społecznych, np. kodeks cywilny, kodeks handlowy, kodeks kar głównych i poprawczych.—Kodeksy prawne noszą zwykle nazwę od panujących, którzy je kazali zebrać, np. kodeks Justynjana, kodeks Napoleona i t. p.

Kodeks Napoleona. Pod tą nazwą rozumie się ustawa prawa cywilnego, ogłoszona za rządów Napoleona I we Francji. Jest to systematyczny, doskonale opracowany zbiór norm, regulujących najważniejsze stosunki obywatelskie, t. j. tyczące się praw osobistych, rzeczowych, rodzinnych, spadkowych i zobowiązań. Właściwymi twórcami kodeksu byli mianowani w r. 1800 przez Napoleona Bonapartego członkowie specjalnej komisji: Portalis i Tronchet. Kodeks ten wszedł w użycie we Francji w r. 1804; początkowo nazywał się „cywilny kodeks francuski", a dopiero w r. 1807 otrzymał nazwę *Kodeksu Napoleona*. Ustawa ta odznacza się jasnym, ścisłym, łatwo zrozumiałym stylem; tworzy ona równość praw i obowiązków obywatelskich, znosi różnice klasowe i t. p. Dzięki wpływom i podbojom Napoleona, kodeks cywilny francuski wprowadzony został niemal w całej zachodniej Europie, a od 1 maja 1808 r. w Księstwie Warszawskiem, zaś od r. 1815 w granicach Królestwa Polskiego, gdzie dotychczas z nieznacznemi zmianami się utrzymał.

Kodeń — osada nad Bugiem w gub. Siedleckiej, pow. Bialskim; dawna siedziba Sapiehów, którzy tu w wieku XVI zbudowali kościół parafjalny i umieścili w nim cudowny obraz Matki Boskiej, przywieziony z Rzymu. Kościół ten w r. 1875 zabrano na cerkiew, a obraz cudowny Matki Boskiej przewieziono do Częstochowy, gdzie dotąd mieści się w osobnej kaplicy kościoła jasnogórskiego.

Kodycyl—w prawie rzymskiem akt, wyrażający ostatnią wolę, nie ujęty przecież w uroczyste formy testamentu. Obecnie kodycylem zowią każdy przypisek, nawet późniejszej niż testament daty, zmieniający niektóre rozporządzenia testamentu głównego.

Kodyfikacja — układanie i zestawianie, według określonego planu i porządku, przepisów prawa, wydanych różnymi czasy.

Koedukacja — kształcenie chłopców i dziewcząt wspólnie, w tych samych szkołach.

Kofeina—alkaloid zawarty w ziarnkach i liściach drzewa kakaowego, w herbacie chińskiej i paragwajskiej, w ziarnach kawy. Działa głównie na nerwy, w większych dozach powoduje bicie serca, uderzenia krwi do głowy, bezsenność, drżenie członków, konwulsje, a w nawet śmierć.

Kogut, ob. *Kura*.

Kohorta, oddział starożytnych wojowników rzymskich, odpowiadający mniej więcej dzisiejszemu bataljonowi wojsk europejskich.

Kojałowicz *Wijuk Wojciech*, Jezuita, znakomity historyk, ur. r. 1609 w Kownie, um. 1679 r. w Wilnie; uczył filozofji i teologji w Akademji wileńskiej i był jej prokanclerzem. Obdarzony wyższemi zdolnościami i talentem pisarskim, zamiłowany w rzeczach ojczystych, poświęcał czas wolny od zajęć zakonnych naukom, a zwłaszcza studjom historycznym. Najważniejszem dziełem Kojałowicza jest historja Litwy w dwu częściach.

Kojarzenie się stanów psychicznych, albo *asocjacja*. Jest to związek jakiegoś danego stanu pamięci, albo wrażenia zmysłowego z poprzednimi stanami pamięci, albo z poprzedniemi wrażeniami zmysłowemi. Związek ów polega na tem, że obecność pewnego stanu psychicznego pociąga za sobą odtworzenie innego wspomnienia, np. kwiat róży wywołuje wspomnienie jej zapachu

miejsca, gdzie rosła, nazwy i t. d. Kojarzą się ze sobą nawzajem wszelkie stany psychiczne, uczucia, pojęcia, wyobrażenia, wrażenia zmysłowe, popędy i t. d. Łatwość i bogactwo skojarzeń rozstrzygają w wielkiej mierze o napięciu t. zw. uzdolnień.

Koka — krzew hodowany w Boliwji i Peru; dosięga 2 metrów wysokości. Liście jego zawierają *kokainę*.

Kokaina—związek chemiczny, alkaloid, składający się z węgla, wodoru, tlenu i azotu, wyciągnięty z liści rośliny peruwjańskiej *koka*. Są to białe kryształki, słabo rozpuszczalne w wodzie, łatwiej w alkoholu, bezwonne, smaku gorzkawego, o działaniu silnie znieczulającem.

Kokand, *Kokan* — dawniej państwo w Turkiestanie, zamieszkane przez Tadżików, Uzbeków i Kirgizów. W r. 1853 Kokańcy utracili niepodległość i uzależnieni zostali od Rosji, choć jeszcze do r. 1876 mieli własnego chana. Dopiero w roku 1876, na skutek powstania, chanat został zniesiony, a kraj Kokańców, uznany jako niepodzielna część Rosji, otrzymał nazwę okręgu *Fergańskiego*. Stolicą chanatu było miasto *Kokan*.

Kokarda. Tak nazywano najpierw we Francji węzeł z wstążki, noszony jako godło stronnictw politycznych, a następnie jako odznakę narodową.

Koklusz *(kształtsiec)* — jest chorobą zakaźną i łatwo udzielającą się; najczęściej napastuje dzieci i przejawia się napadami charakterystycznego, męczącego kaszlu. Niekiedy towarzyszą mu *konwulsje*, a następstwem lub komplikacją choroby bywa zapalenie płuc. Zazwyczaj raz tylko w życiu przechodzi się koklusz. Najskuteczniej na wyleczenie kokluszu wpływa zmiana miejsca pobytu i świeże powietrze.

Kokon, oprzęd, który wytwarzają gąsienice różnych owadów, by się w nim zasklepić przy przeobrażaniu w poczwarki. Kokony jedwabników (ob.) dostarczają nam jedwabiu.

Kokornak *pospolity* — roślina z rodziny *kokornakowatych;* kwiat ma jasnożółty; w kraju naszym rośnie dziko, wijąc się po płotach i krzakach; napotyka się jednak dosyć rzadko. Ma własności trujące.

Kokorycz—roślina z rodziny *dymnicowatych*. Znamy kilka jej gatunków. *Kokorycz bulwowa* lub *pełna* rośnie w zaroślach i gajach; ma kwiaty fijoletowo-purpurowe; górny płatek tworzy ostrogę; owoc — torebka pękająca w kształcie łuszczyny; posiada bulwiasty kłącz o własnościach lekko ściągających. Podobna do powyższej *kokorycz wydrążona* ma bulwę korzeniową nieco większą, wydrążoną i łuszczynkę dłuższą; bulwy jej mają też same własności co poprzedniej.

Kokoryczka, czyli *babikrówka*, rodzaj pokrewny konwalji, ma kłącze podziemne, wałkowate, kwiaty białe, u wierzchołka zielonawe, jednostronne, zwisłe, jagody kuliste, ciemnofijolkowe lub czerwonawe. U nas rośnie kilka gatunków, z których najzwyklejsza jest kokoryczka *kanciasta,* pospolita w lasach cienistych.

Kokos—rodzaj *palm;* gatunek *kokos orzechodajny* należy do najużyteczniejszych roślin. Jest to wyniosła palma, uprawiana obecnie we wszystkich krajach podzwrotnikowych. Wydaje t. zw. *orzechy kokosowe* wielkości głowy ludzkiej, wyrastające w grupach z pomiędzy liści korony i zawierające wewnątrz bardzo smaczne i pożywne *mleko kokosowe*; ze stwardniałego białka, którem wyłożona jest łupina, mającego smak podobny do migdałów i również jadalnego, wyciska się *olej,* używany do wyrobu mydeł. Z nacięcia pni wypływa sok, który przez fermentację daje *wino palmowe*. Z liści robią koszyki lub używają ich do krycia dachów. Drewno kokosowe idzie na budulec i rozmaite wyroby.

Kokosza wojna, w dziejach Polski nazwa *rokoszu* (ob.) szlacheckiego z r. 1537, zwróconego przeciw królowi i senatorom, a żądającego wykonywania istniejących w kraju praw.

Kokoszka albo *kurka wodna*—ptak brodzący z grupy chróścieli, wielkości kawki. Upierzenie ma brunatno-czarne, pod spodem stalowo-popielate; dziób krótki, na głowie skórkowa łysina barwy czerwonej; nogi zielone, zakończone długimi palcami bez płetw. Kokoszka przebywa w gąszczach nad stawami i bagnami, dobrze pływa i nurkuje. Żywi się roślinami, owadami, robactwem, ikrą rybią. U nas kokoszki są pospolitymi ptakami przelotnymi; mięso ich nie zbyt smaczne.

Kokota (franc.), ulicznica, kobieta upadła.

Koks—materjał opałowy, gąbczasty, lekki, barwy grafitowej, twardy, składa się z węgla i soli mineralnych, nie zawiera związków węgla, szczególniej zaś lotnych; z tego ostatniego powodu trudno zapala się i płonie prawie bez ognia i dymu; wymaga silnego cugu i specjalnych pieców, daje za to bardzo wysoką temperaturę, wskutek tego jest cennym materjałem opałowym, posiadającym ogromne zastosowanie w hutnictwie, przy wytapianiu i obrabianiu metali. Otrzymują go przez prażenie węgla kamiennego w zamkniętych retortach (drogą suchej destylacji), lub też jako produkt uboczny przy fabrykacji gazu oświetlającego.

Kokular *Aleksander*, malarz historyczny i portrecista, ur. 1793 r.; w 1832 r. założył szkołę malarską w Warszawie, następnie był profesorem w szkole sztuk pięknych; um. 1846 r. w Warszawie.

Kolacja. Wyrazu tego używamy najczęściej w znaczeniu *wieczerza* (posiłek wieczorny); w innem znaczeniu wyraz kolacja oznacza obsadzenie urzędu szkolnego albo kościelnego.

Kolano — stanowi część kończyny dolnej, łączącą udo z golenią. Staw kolanowy składa się z dolnego końca kości udowej i z górnych końców piszczeli i strzałki (dwie kości goleni); prócz tego, na przedniej stronie kolana znajduje się okrągła kość, zwana *rzepką* (jabłko). Wszystkie te kości połączone są z sobą za pomocą bardzo silnych więzów, pozwalających na dwa rodzaje ruchów: zginanie nogi w kolanie i wyprostowywanie jej.

Kolator. Kto kościół wybudował i funduszem go opatrzył, ten nietylko sam, ale i jego potomkowie mają nadane sobie od Kościoła prawo „prezenty", t. j. wybierania i przedstawiania biskupowi kapłana na wakujące w tym kościele beneficjum, czyli prawo *koalicji,* albo patronatu i zwani są w mowie pospolitej *kolatorami,* lubo w prawie kanonicznem noszą nazwisko *patronów*.

Kolba—1) rękojeść strzelby; 2) kwiatostan w rodzaju kłosa, o szypułce grubej, okrytej kwiatami bezszypułkowymi; 3) naczynie szklane w kształcie pękatej flaszki, lecz bez zgrubionego dna. Kolby używa się w laboratorjach chemicznych do przechowywania i do ogrzewania płynów; w kolbach dokonywają się reakcje chemiczne.

Kolberg, ob. *Kołobrzeg*.

Kolberg *Oskar,* jeden z najwybitniejszych pracowników na polu ludoznawstwa krajowego, ur. r. 1814, zm. 1890 r. w Krakowie. Przez całe życie niezależnie od swoich zajęć zawodowych (był muzykiem i urzędnikiem kolei, wreszcie tułaczem po cudzych ogniskach domowych), zbierał gorliwie materjały etnograficzne, zaczynając od pieśni ludowych, a potem coraz bardziej rozszerzając zakres swych badań. Owocem olbrzymiej jego pracy jest dzieło p. t. „Lud, jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce" w 23-ch serjach, a nadto dalszy jego ciąg pod odrębnymi już tytułami, wreszcie niezliczona ilość rozpraw

i drobniejszych artykułów. „Lud“ stanowi wielki dorobek ludoznawstwa polskiego.

Kolce są twardymi, ostrokończastymi wyrostkami naskórka roślinnego (np. u róży), nie należy ich mieszać z cierniami, które są pędem skróconym (np. u tarni).

Kolchida, tak nazywali starożytni żyzną krainę w Azji, położoną na wschodniem wybrzeżu morza Czarnego, obejmującą dzisiejszą Mingrelję i Abchazję; słynęła w starożytności jako cel wyprawy Argonautów po złote runo (ob. *Argonauci*).

Kolcow *Aleksy*, poeta liryczny rosyjski, ur. 1809 r. w Woroneżu, um. tamże 1842 r.

Kolczatka — zwierzę ssące jednootworowe, jajorodne, spokrewnione z dziobakiem. Z postaci najwięcej przypomina jeża, gdyż jest tak samo okryta kolcami. Pyszczek bezzębny, wydłużony w wąską rurkę; język długi, lepki i wysuwalny, służy jej do chwytania owadów, którymi się żywi. U łap wielkie pazury, przy pomocy których grzebie nory w ziemi. Znosi naraz jedno jajko, które następnie nosi w torbie podbrzusznej. Młode karmią się mlekiem matki. Zamieszkuje Australję i Nową Gwineę.

Kolczuga, zbroja, składająca się z samych kolców, czyli ogniw metalowych, misternie z sobą połączonych, zabezpieczająca przed kulą i strzałą. Zbroja taka, używana w XVI i XVII w., złożona była z koszulki po pas, z rękawami sięgającymi niżej ramion, i czepca, który okrywał głowę i spadał na kark, zakrywając szyję od cięcia. Zbroję taką wdziewano na kaftan łosi lub ze skóry bawolej.

Kolczyki, *kolce*. U ludów pierwotnych i starożytnych istniał zwyczaj przekłówania płatka ucha i umieszczania w nim ozdób, mniej lub więcej kosztownych, zwanych kolcami lub kolczykami. Zwyczaj ten przetrwał do dziś.

Kolebka, łóżeczko dziecinne na biegunach do kołysania; w piastowskiej Polsce powóz dla kobiet.

Kolega — towarzysz pracy, współuczeń.

Kolegjalność, *kolegjalny system*, system, przy którym sprawy rozstrzygają się w kolegjum, to jest nie głosem jednego, lecz na zebraniu kilku urzędników danego wydziału.

Kolegjata—kościół, przy którym znajduje się zgromadzenie kanoników, będące pod głównym zarządem biskupa djecezjalnego; gmach z mieszkaniami dla duchownych.

Kolegjum jest to pewna ilość osób, złączonych wspólnym urzędem. Stąd osoby, sprawujące razem pewien urząd, albo choćby oddające się podobnemu zajęciu, nazywają się wzajemnie *kolegami*.—*Kolegjum kardynalskie* jest to senat Kościoła katolickiego, złożony z kardynałów. Za życia papieża występuje senat ten jako ciało doradcze. Po śmierci Głowy Kościoła zebranie kardynałów, czyli kolegjum kardynalskie, przystępuje do wyboru nowego papieża.—Szkoły, zwłaszcza wyższe, lub wykłady na uniwersytecie nazywają się także kolegjami.

Kolej, droga utorowana przez koła, w szczególności droga żelazna (ob. *Kolej żelazna*), także następstwo, porządek szczegółów, jak kolej płodozmianu i t. p.

Kolej elektryczna, ob. *Elektryczne koleje*.

Kolej żelazna (*droga żelazna*)—jeden z najważniejszych sposobów komunikacji. Drogą jest tu podwójna linja szyn stalowych (kolej), po których toczą się wagony, ciągnięte przez motor. Szyny ułożone są i przybite do podkładów drewnianych, leżących na równym nasypie. Szerokość rozstawienia szyn, czyli szerokość toru, jest we wszystkich krajach prawie jednakowa i wynosi 1,435 metra; toż samo u nas na kolei warszawsko-wiedeńskiej. Wszystkie koleje w państwie Rosyjskiem są szerokotorowe; szerokość ich toru wynosi 1,524 m. Na linjach o małym ruchu idzie tylko jeden tor (linje jednotorowe), na bardziej ożywionych—dwa i więcej; ilość obok siebie biegnących torów na stacjach wielkich wynosi czasem kilka dziesiątków. Linje te mogą się łączyć, rozchodzić i krzyżować; do tego służą specjalne szyny i urządzenia. Do łączenia rozgałęzień linji służą zwrotnice, które przysuwając lub odsuwając szyny to do jednej, to do drugiej z szyn zewnętrznych, mogą przeprowadzić pociąg z jednej linji na drugą. Nierówności gruntu nastręczają przy budowie drogi kolejowej wiele trudności. Jeżeli grunt obniża się, trzeba budować duże *nasypy*, jeżeli na drodze trafi się parów, dolina, wówczas budują *wiadukty*; przez błota trzeba budować *groble*; przez rzeki i wodospady przerzucać kosztowne i skomplikowane w budowie *mosty*. Przeciwnie, jeżeli wytknięta droga trafi na wyniosłości, trzeba je przekopać, lub jeżeli wysokość ich jest bardzo znaczna—przeprowadzić przez nie *tunel*. Górskie linje dróg żelaznych prawie w całości składają się z nasypów, wiaduktów i tunelów. W niektórych wypadkach do jazdy na spadzistościach, jeżeli spadki są duże, używają szyn *zębatych*. Jazda bowiem na zwykłych szynach, jeżeli droga podnosi się jeden metr na 80 metrów, przy szybkim biegu jest ciężka i niebezpieczna. Rozróżniamy rozmaite gatunki dróg czyli kolei żelaznych. Ze względu na stronę ich techniczną znamy drogi żelazne jedno, dwu i więcej torowe; podziemne, przechodzące tunelem pod ulicami miasta, pod rzeką i t. p.; nadziemne, zbudowane na arkadach, słupach żelaznych, przechodzące po nad domami i ulicami miast; koleje wiszące, linowe, zębate. Ze względu na rodzaj motoru rozróżniamy: koleje żelazno-parowe (najbardziej dziś rozpowszechnione), koleje konne, koleje elektryczne, koleje pneumatyczne.

Kolekcja — zbiór przedmiotów jednego rodzaju, mających wartość naukową lub artystyczną.

Kolekta—1) modlitwa, którą kapłan odmawia za lud zgromadzony podczas Mszy św.; 2) składka zbierana w kościele na cel dobroczynny; 3) sprzedaż biletów loteryjnych.

Kolektor—zbieracz: 1) sprzedający losy loteryjne; 2) zbieracz elektryczności w maszynie elektrycznej; 3) w kanalizacji: kanał główny, odprowadzający nieczystości do rzeki albo na pole irygacyjne.

Kolektywizm—kierunek ekonomiczny, dążący do ustroju społecznego, opartego na własności zbiorowej narzędzi i materjałów (środków) produkcji oraz do rozdziału zysków; wspólność.

Kolender lub *korjander* — roślina z rodziny *baldaszkowatych*. *Kolender siewny* uprawiają dla nasion, które służą za przyprawę do potraw, wędlin, marynat i likierów.

Kolęda, *kolada*, *koleda* (od łac. Calendae), czas od Bożego Narodzenia do trzech Króli, przypadający w okresie zimowego przesilenia słonecznego i połączone z nim uroczystości. Pod nazwą kolęd rozumieją też pieśni, śpiewane w wyżej oznaczonym czasie, oraz rozdawane dary. Ślady pogańskiego obrzędu zachowały się w przebieraniu się za rozmaite zwierzęta, jak tur, wilk, niedźwiedź lub żóraw. Śpiewane obecnie pod nazwą kolęd pieśni są pochodzenia chrześcijańskiego i opiewają narodzenie Pana Jezusa.

Kolibry — ptaki z rzędu wróblowatych; żyją w Ameryce, przeważnie Południowej. Należą do najmniejszych ptaków; odznaczają się zgrabną postacią i świetnem upierzeniem o metalicznym połysku, zwłaszcza samce. Gniazda zawieszają na listkach lub cienkich gałązkach. Najmniejszy z kolibrów (3½ cm. długi) buduje gniazdko nie

większe od łupiny orzecha włoskiego i znosi jajka wielkości grochu.

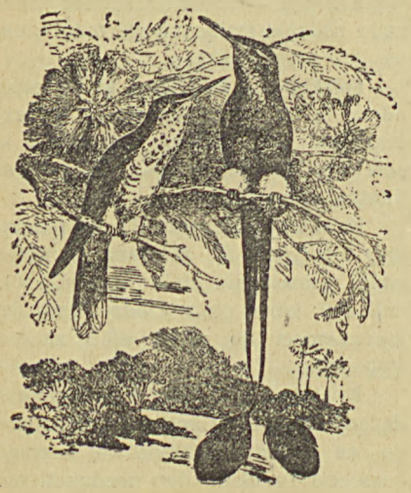

Fig. 67. Kolibry.

Koligacja (łac.), pokrewieństwo, powinowactwo.

Koliszczyzna, nazwa buntu hajdamackiego (czasy Stanisława Augusta), który w dziejach zapisał się krwawo pod drugą jeszcze nazwą „Rzezi humańskiej".

Kolizeum, ob. *Coloseum.*

Kolizja — zbieg przeciwnych sobie interesów, uczuć, zasad albo artykułów prawa; sprzeczność, niezgodność.

Kolja—naszyjnik ozdobny ze złota, srebra i klejnotów.

Kolka, w potocznej mowie ból kłujący, wywołany niekiedy sprawą zapalną opłucnej, czasem lekkiem zaburzeniem w kiszkach.

Kollar *Jan,* poeta, kaznodzieja i uczony czeski, ur. r. 1793, um. roku 1852, wydał zbiór wierszy pod tytułem: „Córa Sławy" (przełożony na język polski). Był jednym z twórców panslawizmu (ob.).

Kolno, miasto powiatowe w gub. Łomżyńskiej, nad strugą Łabną.

Kolodjum czyli *kolodjon* — jest to roztwór bawełny strzelniczej w mieszaninie alkoholu i eteru, — płyn gęsty, który na powietrzu szybko traci eter i alkohol, pozostawiając nielotną bawełnę strzelniczą w postaci cienkiej przezroczystej błonki. Używa się do opatrunku ran; służy do wyrobu klisz i papierów fotograficznych t. zw. kolodjonowych; wyrabiają z niego baloniki dziecinne, zabarwiając go aniliną.

Kolokacja—wyposażenie; wykaz wierzycieli podług kolei, jaką mają być spłaceni; wieś szlachecka, podzielona na części, należące do różnych właścicieli.

Kolonista—osadnik, właściciel małej posiadłości, zwykle obcego pochodzenia.

Kolonizacja—osadnictwo.—*Kolonizator*—dzielący majątek na kolonje i sprzedający je kolonistom.

Kolonja, stolica pruskiej prowincji

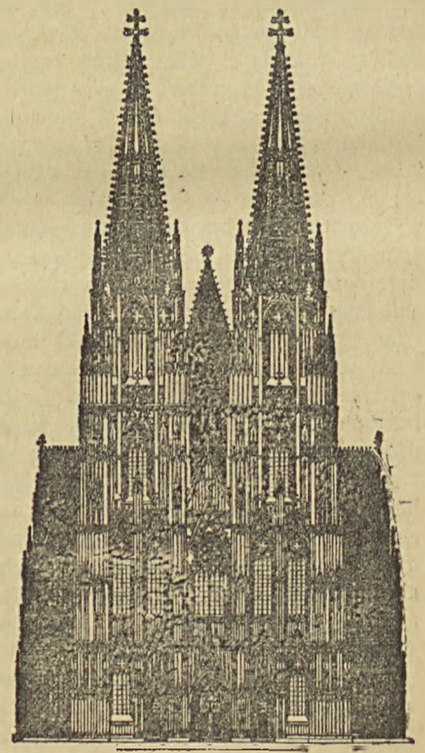

Fig. 68. Katedra w Kolonji.

Nadreńskiej, warownia pierwszego rzędu, położona po obydwu brzegach

Renu; ma 320.000 mieszkańców. Pośród znacznej liczby wspaniałych budowli zasługuje na szczególną wzmiankę kościół katedralny—jedno z najwspanialszych dzieł budownictwa gotyckiego. Kolonja jest głównym punktem składowym handlu nadreńskiego i posiada port wolny i zimowy, liczne fabryki (między innemi sławne—wody kolońskiej); prowadzi bardzo rozległy handel. Jeszcze przed panowaniem rzymskiem w Niemczech była Kolonja ważną osadą i pod rządami Rzymian kwitnęła pod nazwą *Colonia Agrippina.*

Kolonjalne towary, są to towary sprowadzane z odległych, zamorskich krain. Nazywają je tak, bo zwykle produkowane bywają w kolonjach (np. herbata, kawa, korzenie i t. p.).

Kolonje. Osady na nowinach, w okolicach dotąd nie zamieszkałych, bądź też w kraju obcym, między ludnością innoplemienną, nazywamy kolonjami. Kolonjami nazywają też całe skolonizowane kraje. Najkorzystniejszą jest kolonizacja krajów zamorskich, zamieszkanych i to z rzadka, przez ludy dzikie. Zdobywając takie kraje i kolonizując je, zapewniają sobie państwa nowe, rozległe pola zbytu dla swoich towarów, zyskują nowe obszary, na których znajduje zajęcie i chleb nadmiar ludności, powiększają swoją potęgę. Mała Anglja, dzięki swoim kolonjom, jest, obok Rosji, największem mocarstwem świata.

Kolonje letnie—tak nazywamy utworzone z inicjatywy prywatnej i utrzymujące się z ofiarności publicznej instytucje, zajmujące się wysyłaniem na wieś na czas letni dzieci ubogich i słabowitych w celu poprawienia stanu ich zdrowia.

Kolońska woda (od miasta Kolonja)—rodzaj perfum, mieszanina najlepszego spirytusu z olejkami: lawendowym, bergamotowym, pomarańczowym i goździkowym.

Kolor, ob. *Barwa.*

Kolorado, ob. *Colorado.*

Koloryt, *kolorystyka* — 1) umiejętne zestawienie barw w obrazie, ubarwienie; 2) różnica głosów w instrumentach muzycznych.

Kolos—olbrzymi, nadnaturalnej wielkości posąg, zbudowany na cześć jakiego bóstwa lub bohatera. Najsławniejszym w czasach starożytnych był *kolos Rodyjski,* zbudowany na wyspie Rhodos około r. 290 przed Chr. na cześć Heliosa, boga słońca.

Koloszwar, po niem. *Klausenburg*, główne miasto madziarskiej części Siedmiogrodu oraz komitatu tejże nazwy, nad brzegami Małego Samosza, w malowniczej dolinie, otoczonej wyniosłemi górami.

Kolporterja, roznoszenie po domach, rozwożenie po wsiach książek, wydawnictw zeszytowych, obrazów.

Kolubryna, starodawne działo, bardzo wydłużonego kształtu.

Kolumb *Krzysztof,* odkrywca Ameryki, ur. w r. 1456 w Genui, był najsłynniejszym żeglarzem wszystkich wieków. Żył w czasie, gdy poszukiwano drogi morskiej do Indji Wschodnich i Chin. Kolumb, który w licznych wyprawach morskich poznał Atlantyk od Islandji po Gwineę, wpadł na pomysł popłynięcia do Indji nie na wschód, lecz na zachód, t. j. przez Atlantyk, a że kulę ziemską przedstawiał sobie znacznie mniejszą, niż jest w rzeczywistości, uważał to przedsięwzięcie za łatwe. Świat współczesny nie dzielił jego przekonania i długo nie mógł Kolumb znaleźć środków na wykonanie swego planu. Wreszcie królowa hiszpańska Izabela dała mu trzy małe okręty, na których dnia 3 sierpnia 1492 r. wyruszył z portu Palos (opodal Kadyksu) i po wielu przeciwnościach, burzach morskich i buntach załogi, chcącej wracać do domu, wylądował na wyspach Antylskich dnia 15 października tegoż roku. W czterech następnych podróżach odkrył Amerykę środkową i południową

oraz wyspę Kubę. Chociaż po pierwszej wyprawie witał Kolumba naród hiszpański i oboje królestwo jako bohatera, później nie doznał wdzięczności; kazano go raz nawet okuć w kajdany. W zgryzocie umarł w r. 1506. Kolumb sądził do śmierci, że odkrył drogę do Indji. Dlatego też i teraz Antylle i Bahama w Ameryce środkowej zowiemy Indjami, ale Zachodniemi.

Kolumbja—1) Rzeczpospolita południowo-amerykańska, utworzona z dawnego wicekrólestwa hiszpańskiego — Nowej Granady; obejmuje 1.206.000 kil. kw. z 4½ miljonami ludności. Granice Kolumbji stanowią: od półn. Costarica i morze Karaibskie, na wsch. Venezuela i Brazylja, na połud. Peru i Ecuador, na zach. Ocean Spokojny. Stolicą kraju jest miasto Bogota. — 2) Okręg związkowy w północno-amerykańskich Stanach Zjednoczonych; stanowi go miasto Waszyngton i okolica.—3) Rzeka w Ameryce Północnej, bierze początek w *Kolumbji Brytańskiej* i wpada do oceanu Spokojnego.

Kolumna czyli *słup*—część składowa wielu budynków, a także ozdoba architektoniczna lub samodzielna budowla stawiana na placach i będąca zwykle podstawą jakiegoś pomnika. Zazwyczaj kolumna składa się z trzech części: *głowicy* czyli *kapitelu,* stanowiącego górne jej zakończenie; *bazy,* będącej jej dolnem zakończeniem i części środkowej kolumny, czyli *trzona.* Niekiedy kolumna stoi jeszcze na podstawie—*postumencie.*

Kolumna—jest to nazwa oddziału wojska, ustawionego w szyku takim, że posiada czoło wąskie, boki zaś długie; jest to więc szyk krótki a głęboki, zwarty, nierozwinięty, najwłaściwszy dla wojska w pochodzie po zwykłych drogach.

Kolumnada—budynek lub część jego; składa się z dwu lub więcej rzędów kolumn, nakrytych lekkim, płaskim dachem, bez bocznych ścian; służy jako przedsionek, podjazd, krużganek, chodnik, galerja, portyk i t. p.

Koła, półwysep rosyjski, położony między morzem Białem i oceanem Lodowatym, obejmuje 99.000 klm. kw.; jest krajem górzystym.

Koła świetlne — są to kręgi światła, widoczne niekiedy dokoła słońca i księżyca. Najczęściej kręgi te są białe, choć zdarzają się także i zabarwione tęczowo. Koła świetlne barwne są wynikiem *załamania* się promieni świetlnych w kropelkach wody, zawieszonych w powietrzu, białe zaś przypisywane są *odbiciu* obrazów słońca (lub księżyca) od kryształów lodu, również będących w powietrzu i skutkiem siły ciężkości opadających zwolna, pionowo ku ziemi. W naszym klimacie koła świetlne częściej towarzyszą księżycowi; małe koła świetlne, otaczające księżyc w czasie mgły w górnych warstwach atmosfery, nazywają *lisią czapką.* Na dalekiej północy, gdzie kryształki lodu gęstszą masą zalegają powietrze, częściej też bywają widoczne kręgi świetlne dokoła słońca.

Koła wodne—motory, służące do spożytkowania pracy mechanicznej, dostarczanej przez wodę, spadającą bądź to pionowo, bądź też płynącą z pewną prędkością pochyłem korytem. Prawie wszystkie motory hydrauliczne mają kształt kół, opatrzonych na obwodzie płaskiemi lub krzywemi łopatkami, albo skrzynkami. Woda, wpływając z pewną prędkością na takie łopatki lub też spływając do skrzyneczek, w pierwszym razie działaniem prędkości, w drugim zaś razie działaniem swego ciężaru, udziela kołu swą energję.

Koła zębate czyli *trybowe*—stanowią część bardzo wielu przyrządów i maszyn. Gdy jedno z tych kół wprawimy w obrót, to zęby (tryby) jego, zaczepiając się o zęby kół sąsiednich, także je w obrót wprawiają. Prędkość ruchu koła mniejszego jest tyle razy większą od prędkości ruchu koła większego ile razy promień koła większego jest większy od promienia koła mniejszego—albo, co na jedno wychodzi, ile razy więcej zębów jest na kole większem, niż na kole mniejszem. Jeżeli osie obu kół zębatych są równoległe, natenczas koła takie nazywamy *czołowemi.* Jeżeli osie nie są równoległe, wtedy zazwyczaj obu kołom nadaje się postać ostrokręgów (stożków) ściętych.

Kołacz, placek wielki, zwykle kolisty, czasem podługowaty, z mąki pszennej lub żytniej. Jak na Rusi korowaj, tak u wszystkich warstw narodu polskiego kołacz był w dawnych wiekach obrzędowem ciastem weselnem.

Kołatek—niewielki owad chrząszczowaty. Ciało ma wałkowate, ciemno-brunatne, rożki nitkowate, średniej długości. Owady te toczą ściany i sprzęty drewniane; uderzaniem głowy o drzewo sprawiają rodzaj kołatania (stąd nazwa), które wyraźnie słychać, zwłaszcza w nocy. Są szkodliwe, trudno je wytępić.

Kołbiel, osada w gub. Warszawskiej, pow. Mińsko-Mazowieckim, nad Świdrem.

Kołczan (z tat.), *sajdak,* pochwa na strzały; właściwie ta część sajdaka, w której przechowywano strzały.

Kołduny, potrawa tatarska, używana u nas i na Litwie; są to pierogi z mięsa baraniego lub wołowego, z dodatkiem łoju lub szpiku, zawinięte w ciasto i podawane na gorąco.

Kołłątaj *Hugo,* pisarz i działacz polityczny, ur. 1750 r. w Niecisławicach, w Sandomierskiem. Nauki pobierał w Akademji krakowskiej. Zostawszy księdzem, pojechał do Rzymu, gdzie otrzymał stopnie doktora teologji i prawa. Po powrocie do kraju został członkiem Towarzystwa do ksiąg elementarnych; w r. 1777 powierzono mu wizytację i reformę upadającej Akademji Krakowskiej, w r. 1782 został jej rektorem. W r. 1786 mianowany referendarzem w. lit., stał się duszą stronnictwa reform, zwanego później patrjotycznem. W liście do Stanisława Małachowskiego „O przyszłym sejmie“ ujął cały program polityczny swego stronnictwa. Na postanowienia sejmu Wielkiego wpływał pismami swemi i swojej kancelarji (t. zw. Kuźnicy), a nadto i osobistą agitacją. W r. 1791 został podkanclerzym koronnym. Po niefortunnej kampanji 1792 r. głosował za przystąpieniem do Targowicy. Zmuszony do emigrowawania z kraju, zajął się w Dreźnie opracowaniem zbiorowego dzieła p. t. „O ustanowieniu i upadku Konstytucji 3-go maja“. W powstaniu Kościuszkowskiem był członkiem Rady najwyższej narodowej i głową stronnictwa terrorystycznego. Po upadku powstania r. 1794 dostał się do więzienia w Ołomuńcu, z którego wyszedł w r. 1802. Zamieszkał wtedy na Wołyniu, a po ustanowieniu Księstwa Warszawskiego powrócił do Warszawy, gdzie umarł w r. 1812. Znakomity publicysta, mąż stanu i polityk, wydał oprócz powyżej wymienionych: „Prawo polityczne narodu polskiego“, „Uwagi nad Ks. Warszawskiem“ i inne.

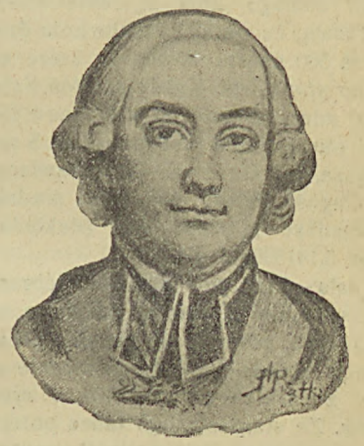

Fig. 69. Hugo Kołłątaj.

Koło — w geometrji, inaczej *okrąg koła,* jest linją krzywą, zamkniętą, mającą tę własność, że każdy punkt na niej jest jednakowo oddalony od punktu

będącego wewnątrz tej linji i zwanego *środkiem koła*. Linja prosta, idąca od środka do okręgu, nazywa się *promieniem koła*. Wszystkie promienie tego samego koła są sobie równe. Każda część okręgu koła nazywa się *łukiem*. Linja prosta, poprowadzona między jakimikolwiek dwoma punktami okręgu koła, nazywa się *cięciwą*. Cięciwa tem jest krótsza, im bardziej jest oddalona od środka koła. Cięciwy, przechodzące przez środek koła, zowią się *średnicami*. Średnica równa się podwójnej długości promienia. Wszystkie średnice tegoż samego koła są sobie równe. Przyjmują, że okrąg każdego koła dzieli się na 360 części równych, które nazwano *stopniami*. Każdy stopień dzielą na 60 minut, minutę na 60 sekund. Długość okręgu koła jest przeszło 3 razy większa, niż średnica. Chcąc zmierzyć tę długość, należy zmierzyć średnicę i pomnożyć ją przez 3,14 (dokładniej przez 3,1415926).

Koło —znaczyło dawniej zebranie, zgromadzenie na naradę narodową województwa, powiatu lub ziemi. Podczas sejmów elekcyjnych, zgromadzenie posłów ziemskich zwano *Kołem rycerskiem*. Ze starodawnego tańca polskiego, nazywanego *kołem*, miał powstać dzisiejszy polonez.

Koło, miasto pow. w gub. Kaliskiej, nad Wartą, pamiętne kilku zjazdami szlachty i panów polskich, a mianowicie w latach: 1572, 1590 i 1607. Posiada starożytny kościół parafjalny gotycki, jeden z piękniejszych zabytków architektury XV wieku, ratusz, kościół z klasztorem Bernardynów. W stronie południowo-zachodniej, pośród obszernych łąk i bagnisk, leżą zwaliska starożytnego zamku.

Koło rozpędowe albo *zamachowe* jest to ciężkie i duże koło przy maszynie parowej i innych maszynach, wyrównywające swoim zamachem bieg maszyn, który bez takiego koła nie mógłby być regularny. Im jednostajniejszy ma być ruch maszyny, tem większe i cięższe musi być koło zamachowe.

Kołobrzeg, po niemiecku *Kolberg*, miasto, leży na Pomorzu, nad Baltykiem, liczy 15.000 mieszkańców i znane jest z kąpieli morskich i solankowych.

Kołodziejstwo, rzemiosło, mające za zadanie wyrób kół do wozów i powozów. Stelmach, który wyrabia wozy, bywa zarazem kołodziejem.

Kołomyja, miasto powiatowe w Galicji wschodniej, na Pokuciu, leży na lewym brzegu Prutu, liczy 35.000 mieszkańców. Przemysł garncarski i majolikowy rozwija się tam w ostatnich latach; nadto trudni się ludność tamtejsza tkactwem i handlem nierogacizny. W ostatnich czasach odkryto w okolicy pola naftowe, co spowodowało szybki wzrost miasta. Od Kołomyi pochodzi nazwa narodowego ruskiego tańca i śpiewki: *kołomyjka*.

Kołowaciznа jest to choroba mózgowa, występująca u jagniąt w wieku od 5—12 miesięcy, rzadziej w starszym wieku. Przyczyną tej choroby jest osiedlanie się w mózgu zarodków tasiemca, przebywającego w jelitach psa owczarskiego. Z odchodami takich psów dostają się na ziemię pierścienie wspomnianego tasiemca wraz z jajkami, a następnie z trawą do przewodu pokarmowego owiec, gdzie, po rozpuszczeniu się w soku żołądkowym osłonki jajek, wydobywają się z nich zalążki, które po przebiciu ścian żołądka i kiszek odbywają wędrówkę do mózgu, albo też do rdzenia pacierzowego, tu rozwijają się w pęcherze, dochodzące do wielkości jaja kurzego, wypełnione płynem wodnistym; na wewnętrznej powierzchni tych pęcherzyków znajdują się główki tasiemca (niekiedy do 500). Po spożyciu takiego pęcherza przez psy, którym często mózg z owiec kołowaciznią dotkniętych rzucają, tasiemce rozwijają się znowu w ich przewodzie pokarmowym.

Kołowrót—jest to przyrząd, maszyna,

służąca do podnoszenia, ciągnięcia, windowania ciężarów, holowania statków i t. p., przy użyciu siły mniejszej, aniżeli ta, która potrzebna byłaby do podniesienia tegoż ciężaru bez pomocy przyrządu. Kołowrót składa się z walca, zwykle drewnianego lub żelaznego, i koła, stale osadzonego na nim. Walec jest umieszczony na czopach i może się obracać. Na walcu jest nawinięty sznur, do którego przymocowujemy ciężar, który podnieść trzeba. Kołu nadajemy ruch albo za pomocą sznura, umieszczonego na jego obwodzie, albo za pomocą szprych, kołków, osadzonych na tymże obwodzie. Częstokroć zamiast koła używamy wprost korby. Walcowi nadajemy często położenie pionowe; tak zbudowany kołowrót zowie się *kabestanem* albo *kołowrotem okrętowym;* służy do ciągnięcia ciężarów w kierunku poziomym.

Kołowrotek, przyrząd, używany do przędzenia nici ze lnu, konopi, bawełny lub jedwabiu.

Kołpak — wysoka czapka futrzana, w szczególności nakrycie głowy huzarów węgierskich, używane także w innych wojskach.

Kołtun polega na splątaniu włosów głowy w masę zbitą, kłakowatą. Pierwszą przyczyną kołtuna jest wysypka mokrząca skóry uwłosionej, zwykle pryszczyca, powstająca samorzutnie na gruncie zaburzeń swoistych przemiany materji lub częściej przez nieustanne drażnienie i drapanie skóry w związku z obecnością wszy, wskutek zaniedbania porządku, zwłaszcza podczas długotrwałych i wyniszczających chorób, jak dur, gruźlica, przymiot i t. d. Czesanie włosów, sklejonych wydzieliną lepką pryszczycy staje się niemożliwe z powodu bolesności tej operacji; kołtun splata się więc i zanieczyszcza coraz bardziej, a nieunikniona już teraz obecność pasorzytów potęguje pryszczycę, stwarzając w ten sposób błędne koło, z którego jedynem wyjściem jest obcięcie włosów kołtuniastych i leczenie systematyczne pryszczycy.

Kołyma, rzeka w Syberji wschodniej, bierze początek w podgórzu pasma Stanowego i, ubiegłszy 1.789 klm. w kierunku północno-wschodnim, wpada do morza Lodowatego.

Koływań, miasto w guberni i powiecie Tomskim, na lewym brzegu rzeki Obi, posiada wielkie cesarskie zakłady szlifowania kamieni, a mianowicie porfiru, jaspisu, marmuru i in. W pobliżu leżą *góry Koływańskie*, odznaczające się bogactwem rudy srebrnej.

Komandor—1) posiadający najwyższy stopień jakiego orderu; 2) naczelnik zakonu rycerskiego. — *Komandorja*— własność ziemska, kościelna, oddana do użytku rycerzom.

Komandytowa spółka, ob. *Spółka*.

Komar—owad dwuskrzydły. Odznacza się szczupłem ciałem, długimi rożkami oraz długiemi a cienkiemi nogami. Pyszczek uzbrojony rurkowatym smoczkiem, w którym znajdują się ostre szczecinki. Szczecinkami przekłuwa skórę lub tkanki roślinne i rurką wysysa soki. Samice karmią się krwią ludzi i zwierząt ciepłokrwistych, samce sokami roślinnymi. Samice składają jajka w wodach stojących, w których też żyją ich larwy i poczwarki. Przeobrażenie komara odbywa się w ciągu 4—5 tygodni.

Komarnica — owad dwuskrzydły, podobny do komara, ale znacznie większy. Żywi się wyłącznie sokami roślin. Larwy mieszkają w wilgotnej ziemi, żywiąc się korzonkami i gnijącemi roślinami. U nas pospolita.

Komarów, osada w gub. Lubelskiej, pow Tomaszowskim.

Komarówka—niewielka osada w gub. Siedleckiej, pow. Radzyńskim.

Komasacja, *zcalenie gruntów*. Tak nazywa się połączenie, drogą zamiany z sąsiadami, w jedną całość rozrzuconych i rozkawałkowanych gruntów. Po skomasowaniu gospodarstwo tworzy

jeden lub parę dogodnych do uprawy kawałków gruntu.

Kombinacja—połączenie, zestawienie przedmiotów albo pojęć, aby tworzyły pewną zgodną całość; łączenie pojedyńczych pojęć dla wyprowadzenia wniosków; pomysł, wymagający uwzględnienia licznych okoliczności; układ, umowa.

Komedja — utwór sceniczny, przedstawiający w sposób wesoły, satyryczny wady i śmieszności danych jednostek lub danego społeczeństwa (ob. *Dramat).* — Przenośnie—zbieg zabawnych albo nieprawdopodobnych okoliczności; zabawne widowisko, śmieszność; udawanie, zmyślenie, obłuda.

Komenda, w strategji wojskowej oznacza dowództwo nad pewnym oddziałem wojska, musztrę, podług której wojsko wszelkiej broni wykonywa obroty wojenne, albo też mniejszy oddział wojska, wysłany na podjazd.

Komendant—dowódca oddziału wojskowego, twierdzy i t. p.

Komentarz — wyjaśnienie, przypisek, służący do objaśnienia dzieł niezrozumiałych.—*Komentator,* pisarz, układający komentarze.

Komeński *Jan Amos,* Czech, słynny pedagog, ur. 1592 r., um. 1670 r., kształcił się w Niemczech i w Anglji; po powrocie do kraju został duchownym w Jednocie braci czeskich, w końcu był jej ostatnim biskupem; prześladowany za należenie do sekty, opuścił kraj ojczysty i przez czas dłuższy przebywał w Polsce, gdzie doznał bardzo gościnnego przyjęcia. Będąc znakomitym nauczycielem i wychowawcą, krzewił zasadę harmonijnego rozwoju władz umysłowych i cielesnych; uprościł system nauczania i pierwszy zastosował metodę poglądową. Pozostawił sporo cennych dzieł pedagogicznych.

Komety—są to ciała niebieskie, okrążające słońce, podobnie jak planety, ale po drogach bardziej zawiłych. Ich budowy nie poznano jeszcze dokładnie. Wyglądają jak gwiazdy, mniej lub więcej jasne, otoczone bladym obłoczkiem, z którego czasem wystrzela jakoby rózga świecąca, nieraz olbrzymiej długości. Tylko niewiele komet dostrzedz można gołem okiem, inne widać przez lunety. (Ob. *Astronomja).*

Komfort—wygody życia; urządzenie dostatnie, wytworne i eleganckie; wykwint.

Komiczność, *komika, komizm*—zdolność rozśmieszania, tkwiąca w kim albo w czem. — *Komiczny*—zabawny, śmieszny, wzbudzający wesołość.

Komik, nazwa ta oznacza autora komedji, komedjopisarza, albo też, i to częściej, aktora, grającego role komiczne.

Komin jest to kanał murowany w ścianie i wystający nad dach. Osobno stojący komin służy w fabrykach do odprowadzania dymu i wytwarzania przeciągu, potrzebnego do dobrego palenia. Kominy fabryczne bywają w tym celu do 30 metrów wysokie. Lokomotywy mają wprawdzie niskie kominy, ale tam powiększa się przeciąg tym sposobem, że do komina wpuszcza się prąd pary, zużytej w maszynie. Zagłębienie w ścianie pokoju z ogniskiem tuż nad ziemią i z kanałem kominowym nazywa się *kominkiem* i służy do szybkiego ogrzania pokoju; kominki bywają bardzo ozdobnie budowane.

Komis — zlecenie, poruczenie załatwienia jakiego interesu; *dać w komis*: powierzyć na sprzedaż towary i przyznać sprzedającemu prawo potrącenia sobie od ich ceny umówionego procentu, zwanego *komisowem.*

Komisant—kupiec, działający na rachunek mocodawcy, a także na własny rachunek, ale otrzymujący zlecenia od głównego kupca albo producenta. Pospolicie jednak nazywają komisantem kupca, trudniącego się wykonywaniem zleceń co do dostarczania towarów. Komisantem w potocznej mowie nazywa się także subjekt handlowy.

Komisarz, w ogólnem znaczeniu urzędnik przeznaczony do specjalnych obowiązków, np. komisarz ekonomiczny, leśny, administracyjny, policyjny i t. p. W niektórych okolicach kraju nazywano dawniej komisarzami plenipotentów i rządców dóbr prywatnych. Komisarzem sądowym nazywa się u nas komornik sądowy.

Komisja (z łac.), to samo co komitet, t. j. zgromadzenie, delegowane z większego grona, w celu przeprowadzenia jakiej poruczonej sobie oddzielnie czynności. Komisjami zwały się także u nas niektóre władze rządowe kraju, z misją bądź ogólną, jak np. *komisje wojewódzkie* (późniejsze *Rządy gubernjalne), komisje rządowe* (do r. 1831 ministerja właściwych wydziałów); bądź też z misją szczególną, jak np. *komisja radomska, komisja centralna likwidacyjna, komisja emerytalna, komisja kwaterunkowa* i t. p. *Komisje rządowe,* po wypadkach 1831 r. ustanowione były w charakterze naczelnych władz Królestwa Polskiego; naczelnicy ich nosili tytuł dyrektorów głównych prezydujących. Były one następujące: *Komisja rządowa wyznań religijnych i oświecenia publicznego, Komisja rządowa sprawiedliwości, Komisja rządowa spraw wewnętrznych i Komisja rządowa przychodów i skarbu.* Komisje te, w myśl polityki jednoczenia kresów z Cesarstwem, stopniowo były znoszone i funkcje ich przekazywane ministerjom rosyjskim.

Komisja edukacyjna ustanowiona została na sejmie 1775 r. na wniosek Joachima Chreptowicza, podkanclerzego litewskiego, który zaprojektował, by dóbr i funduszów, pozostałych po zniesionym w 1773 r. zakonie Jezuitów, użyć na edukację młodzieży. Ustanowiono w tym celu komisję pod prezydencją ks. Ignacego Massalskiego, biskupa wileńskiego, do której składu wchodzili pierwotnie: książe Michał Poniatowski, Sułkowski, Chreptowicz, Ignacy Potocki, Adam Czartoryski, Andrzej Zamoyski i Poniński. Później liczba członków została znacznie powiększona, między innymi weszli do niej: Juljan Niemcewicz i znany ekonomista Hieronim Strojnowski. Sekretarzem był Grzegorz Piramowicz, kasjerem Lelewel (ojciec Joachima), a jednym z urzędników Franiczek Zabłocki. Tym sposobem zachwiana politycznie Rzeczpospolita polska ustanowiła i zorganizowała pierwsze w Europie ministerjum oświaty i wychowania publicznego. Uchwała sejmowa (r. 1775) oddawała pod nadzór i zarząd Komisji wszystkie generalne akademje, gimnazja, kolonje akademickie, szkoły publiczne, żadnej nie wyłączając. Sejm 1793 r. rozszerzył jeszcze bardziej jej atrybucje. Komisja edukacyjna przebywała stale w Warszawie i odbywała posiedzenia swoje dwa razy na tydzień w gmachu bibljoteki Załuskich, zostającej pod jej zarządem. Członkowie Komisji żadnej płacy nie brali. Wysłani przez Komisję lustratorowie organizowali tymczasowo kolegja pojezuickie, przekształcając je w 6-cio klasowe szkoły narodowe. Niestety, majątki i fundusze jezuickie zostawały pod rozporządzeniem wyłonionych z sejmu komisji rozdawniczych: koronnej i litewskiej, których niektórzy członkowie (Ignacy Massalski, Adam Poniński i Młodziejowski) ogromne poprzywłaszczali sobie sumy, pozwalając również innym na grabież funduszów edukacyjnych (jak np. ks. Antoniemu Sułkowskiemu, który wziął 584.658 złp.). Wskutek wdania się w to Komisji edukacyjnej, sejm (1776) oddał jej nadzór nad funduszami, zniósłszy Komisje rozdawnicze. Wysłany na Litwę Józef Wybicki ocalił resztę majątku Komisji przed drapieżnością Massalskiego. Komisja podzieliła kraj na *wydziały* naukowe, których było w koronie sześć: wielkopolski, mazowiecki, wołyński, ukraiński, i oddzielny pijarski, wszystkie szkoły tego zgromadzenia obejmujący; na

Litwie zaś cztery: litewski, nowogródzki, poleski i żmudzki. W każdym z tych okręgów były szkoły wydziałowe i podwydziałowe (niby gimnazja i progimnazja dzisiejsze). Na wniosek Ignacego Potockiego zainicjowała Komisja powstanie *Towarzystwa ksiąg elementarnych,* którego członkami byli między innymi: Kołłątaj, Piramowicz, Jan Śniadecki, Kopczyński, prezesem Ignacy Potocki. Wezwało ono uczonych tak w kraju, jak i zagranicą (Condillac) do napisania dobrych podręczników szkolnych, przeznaczając za każdy od 50—150 dukatów honorarjum autorskiego. Piśmiennictwo polskie zbogaciło się powstałą nagle całą literaturą pedagogiczną. Przy akademjach krakowskiej i wileńskiej założono seminarja nauczycielskie i zreformowano same akademje. Do reformy akademji krakowskiej delegowała komisja sławnego ks. Hugona Kołłątaja (ob.). W r. 1783 ogłoszone zostały pełne zalet pedagogicznych i przeniknione duchem obywatelskim „Ustawy komisji narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane". Zaprowadzono wizytatorów szkół, zakładano przy szkołach bibljoteki, zbiory naukowe ustanowiono medale złote i srebrne dla pilnych uczniów, wysyłano zdolniejszych za granicę, dla ubogich urządzano konwikty. Krzątano się koło szkół elementarnych, dla których wydano plan nauki i podręczników. Grzegorz Piramowicz napisał rozprawę p. t. „Powinności nauczyciela, mianowicie zaś w szkołach parafjalnych", wyborną i po dziś pełną wartości książkę. Michał Poniatowski, prymas, założył (1787) w Kielcach i w Łowiczu szkoły dla kształcenia nauczycieli parafjalnych. Pensje żeńskie poddano nadzorowi rektorów szkół wydziałowych. Ostatnie posiedzenie Komisji edukacyjnej odbyło się dnia 10 kwietnia 1794 r. Rozbiór Polski położył kres jej działaniu. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego powstała na wzór Komisji edukacyjnej Izba edukacji publicznej pod przewodnictwem Stan. Potockiego; członkami jej byli między innymi: Staszyc, Kopczyński i Linde. Po pięcioletniem istnieniu (na początku 1812) zamieniona została Izba edukacji na Dyrekcję edukacji publicznej.

Komisjoner, w handlu to samo, co komisant (ob.), poza tem posłaniec publiczny lub wogóle oficjalista, otrzymujący zlecenia.

Komitat, nazwa okręgów, na które dzielą się Węgry. W Węgrzech jest 65 komitatów, w Kroacji 8. Na czele komitatu stoi starszy żupan.

Komitet, zebranie kilku osób, działających w imieniu większego zgromadzenia, najczęściej utworzone na jego zlecenie lub z jego wyboru, dla przygotowania spraw bieżących albo dla wykonania zapadłych postanowień. U nas istniały i w części istnieją jeszcze komitety, wyznaczone do szczególnych czynności, jak np. do budowy kościołów, ich restauracji lub innych robót publicznych. Bywają także i komitety stałe, jak np. w Towarzystwie kredytowem ziemskiem i t. p.

Komitywa—zażyłość, przyjazne stosunki; orszak, otoczenie, drużyna, świta.

Komiwojażer (fr. commis-voyageur), subjekt, komisant podróżujący. Zadaniem jego jest wyszukiwanie nabywców, przyjmowanie zamówień na towar i t. p.

Komnenowie, ród władców bizantyńskich, którzy wywodzili się z Włoch i od r. 1057—1185 w Konstantynopolu, a od 1204—1461 w Trapezuncie zasiadali na tronie. Ród ten wydał 18 cesarzów, 9 królów i wielu niezależnych książąt.

Komonica, rodzaj roślin motylkowatych strefy umiarkowanej, obejmujący niektóre znane rośliny pastewne. *Komonica zwyczajna,* wszędzie u nas pospolita, ma liście trójlistkowe z dwoma przylistkami, kwiaty żółte dość wielkie, skupione po kilka na końcach gałązek

stróki proste, kilkonasienne. Należy do najużyteczniejszych roślin pastewnych.

Komora celna, władza rządowa i gmach, w którym pobierane jest cło od towarów zagranicznych.

Komornik. Wyraz ten ma rozliczne znaczenia. Komornik lub komorzy był to w Polsce, za czasów piastowskich, urzędnik dworski.—Komorników mieli także do pomocy wojewodowie, kasztelanowie, starostowie, podkomorzowie i t. d. Był w Polsce także komornik górniczy dla spraw górniczych. Komornik graniczny rozpoznawał spory graniczne na gruncie i rozsądzał je.—Komornik sądowy wykonywał i egzekwował wyroki sądowe prawomocne. — Komornikami nazywają się włościanie, którzy nie mając własnego domu, mieszkają za opłatą komornego w cudzej chacie.

Komorowska *Gertruda* była córką Jakóba Komorowskiego, kasztelana sanockiego. Szczęsny Potocki, syn wojewody kijowskiego Franciszka Salezego, pokochał i poślubił tajemnie piękną pannę Komorowską. Dumny wojewoda zniewolił syna niebawem do wyrzeczenia się żony, rozkazał swoim kozakom uwieźć przemocą Gertrudę z domu ojca do klasztoru we Lwowie, ale po drodze usłużni pachołkowie udusili ją poduszkami i wrzucili w przerębel. Działo się to w drugiej połowie XVIII wieku. Dzieje nieszczęśliwej Gertrudy dały poecie Malczewskiemu wątek do pięknego poematu p. t. „Marja". J. I. Kraszewski opisał je w powieści „Starościna Bełzka".

Komorowski *Ignacy,* muzyk i kompozytor, ur. 1825 r. w Warszawie. Z kilkudziesięciu pięknych pieśni jego, największy rozgłos zdobyła „Kalina" (słowa Lenartowicza), świadcząca o talencie kompozytora. Um na chorobę piersiową 1857 r.

Komosa — rodzaj roślin z rodziny *komosowatych,* do której należą buraki, lebioda i t. p. Kilka jej gatunków rośnie u nas dziko jako chwast. *Komosa biała,* roślina jednoroczna, w młodości wygląda niby mąką osypana; jeden z pospolitszych chwastów; bydło jada ją niechętnie. *Komosa wielkolistna* — o wielkich liściach sercowatych w zęby; dla bydła, szczególnie świń, szkodliwa; liście przyprawione jak jarmuż ludziom nie szkodzą; nasiona sprowadzają wymioty. *Komosa cuchnąca,* wydaje przykry odór zgniłych śledzi, używa się jako lek w chorobach nerwowych. *Komosa zielona*—pospolity chwast; liście jej jadają jako jarzynę.

Komórka roślinna lub zwierzęca jest to mikroskopijna cząstka ciała, składająca się z *zarodzi,* czyli *protoplazmy, jądra* i zewnętrznej *błony komórkowej.* W skład ciała ludzkiego wchodzi niezliczone mnóstwo komórek. Tak np. w jednej kropli krwi można naliczyć kilka miljonów komórek, które zowiemy ciałkami krwi (ob. *Krew).* Komórki, wchodzące w skład ciała ludzkiego, są bardzo rozmaite; różnią się między sobą rozmiarami, kształtem i składem swoim wewnętrznym. Jedne są kuliste, inne płaskie, inne walcowate, inne mają postać wrzecion lub długich nitek (włókien), a znowu inne są rozgałęzione albo mają liczne wypustki, które im nadają kształt gwiazdkowaty. Charakterystycznem wszakże dla każdej komórki jest to, że w niej zawarty jest pęcherzyk, zwany jądrem komórkowem. Jądro samo ma zawiłą budowę, podobnie jak cała komórka; jądra rozmaitych komórek różnią się między sobą także wielkością i kształtem; w niektórych komórkach jądro z czasem zanika. Komórki w ustroju rozmnażają się przez dzielenie się; tym sposobem człowiek, zwierzę i roślina rosną. Jednakże i u dorosłego człowieka mnożą się komórki, zwłaszcza niektóre, gdyż rozmaite części ciała ciągle się zużywają. Przez całe życie jedne komórki ciała naszego giną, nowe powstają przez dzielenie się innych. Każdy ustrój (człowiek, zwierzę

lub roślina) powstaje z jednej pierwotnej komórki, którą zowiemy jajkiem, a rozrasta się drogą dzielenia się komórek.

Kompanja (z franc.), właściwie towarzystwo, a stąd spółka handlowa albo przedsiębiorstwo na większą skalę, podjęte siłami zbiorowemi. W wojsku *kompanją* zowie się oddział, złożony ze 100—200 ludzi, zostający pod dowództwem kapitana, z 2 lub 3 poruczników.

Kompas morski, ob. *Busola.*

Kompas słoneczny, ob. *Zegar słoneczny.*

Kompensata albo *kompensacja*—wyrównanie wzajemnych różnic, należności i pretensji; wynagrodzenie.

Kompetencja — zakres władzy albo wiedzy, upoważniający do decydowania i wyrokowania w danej sprawie; znajomość rzeczy. — *Kompetentny* — mający prawo rozstrzygać daną sprawę albo kwestję; biegły w czem, świadomy rzeczy.

Kompilacja—utwór literacki, którego treść poczerpnięta jest z dzieł innych autorów; zbieranina z prac obcych bez podania źródła. — *Kompilator* — autor układający swoje dzieło na podstawie prac innych autorów.

Kompleksja—budowa ciała, temperament, usposobienie.

Komplement—pochlebstwo, grzeczne słówko.

Komplet—ogół osób, których obecność wymagana jest przy załatwianiu danej sprawy; pełny zbiór danych przedmiotów; całość.—*Kompletny*—cały, zupełny.

Komplikacja — zawikłanie, splątanie, zbieg różnorodnych okoliczności.

Komponować — tworzyć, snuć z wyobraźni dzieło sztuki; tworzyć dzieła muzyczne; zmyślać, opowiadać rzeczy zmyślone.

Kompost—jest to mieszanina na pół przegniłych szczątków roślin (zielska, torfu, słomy, naci, przegniłych kartofli, zepsutych jarzyn i t. p.), gnoju, odpadków gospodarskich (obierzyn, wnętrzności, padłych zwierząt, pomyj), odpadków fabrycznych, śmieci z miast, szlamu ze stawów i t. p., słowem mieszanina wszystkiego, co było kiedyś rośliną lub zwierzęciem, co zawiera w sobie pierwiastki, mogące służyć jako nawóz. Komposty przygotowują się w *kompostarniach,* t. j. dołach urządzonych tak, jak gnojowiska. Kompost taki musi leżeć lat parę, zanim dobrze przegnije. Używa się jako doskonały nawóz.

Kompozycja — utwór, dzieło sztuki; utwór muzyczny; ćwiczenia szkolne na dany temat; układ, zmyślenie; mieszanina metali.—*Kompozytor*—autor utworu muzycznego.

Kompres, kawałek płótna lub gazy, zmoczony w wodzie i wyciśnięty albo też przepojony danym środkiem lekarskim, służący jako okład chorego miejsca. Jeżeli kompres ma zachować ciepło i wilgoć, pokrywa go się ceratą lub flanelą, a wtedy nosi nazwę *kompresu rozgrzewającego.*

Kompromis—akt, mocą którego strony zgadzają się na załatwienie sporu sądem polubownym; zgodne zakończenie sporu, ugoda, układ, porozumienie.

Kompromitacja — narażenie się na wstyd, śmieszność albo hańbę, zawstydzenie, ośmieszenie się.

Komputowe wojsko—znaczyło u nas wojsko stałe, utrzymywane ze skarbu Rzeczypospolitej. Wyraz *komput* w późniejszem prawodawstwie polskiem znaczył to samo, co spis, mianowicie ludności.

Komtur, u Krzyżaków: przełożony nad okręgiem kraju w czasie pokoju, a w czasie wojny dowódca większego oddziału wojska.

Komuna—1) gmina miejska, posiadająca samorząd; 2) powstanie w Paryżu 1871 r., na czele którego stanęła gmina paryska, dążąca do utworzenia we Francji samodzielnych gmin, połączonych w republikę federacyjną.

Komunalny, należący do gminy; *komunalne podatki*—podatki gminne.

Komunał—zdanie znane przez wszystkich, oklepane, wytarte, powszednie, ogólnik.

Komunik, w Rzeczypospolitej polskiej lekka jazda, bez wozów z żywnością; *komunikiem*—konno.

Komunikacja. Wyraz ten pochodzi od wyrazu łacińskiego, który znaczy udzielać, znosić się z kim, a także łączyć. Przez komunikacje albo środki komunikacyjne rozumiemy więc drogi rozmaitego rodzaju: lądowe i wodne, poczty, telegrafy, telefony i t. d., które służą do łączenia z sobą miejsc oddalonych, do przenoszenia z miejsca na miejsce osób, towarów i wiadomości. Od środków komunikacyjnych wymaga się: taniości, szybkości, bezpieczeństwa, regularności i wygody.

Komunikat—dokument, udzielany stronie drugiej do rozpatrzenia; piśmienne zawiadomienie, wiadomość udzielona.

Komunizm (z łac. od *communis* — wspólny), polityczno-społeczny systemat, który dąży do zniesienia w zakresie stosunków materjalnych różnic między ludźmi, a więc przedewszkiem znosi własność prywatną i na jej miejsce stawia wspólność majątkową wszystkich obywateli, tak, że według teorji komunistycznej powinien każdy owoc swej pracy poświęcić dobru ogólnemu, a wzamian uzyskać na swój udział część równą wszystkim innym. Komunizm tem się różni od *socjalizmu,* że ten ostatni nie znosi własności osobistej, lecz tylko dziedziczną, że zatem dozwala każdemu na posiadanie dobra nabytego własną pracą, w tem zaś zbliża się z nim, że jeden i drugi dążą do reformy dotychczasowych stosunków i zniesienia różnic majątkowych, istniejących między ludźmi. Komunizm uważać można zatem za rozwinięcie ostateczne socjalizmu.

Komunja święta jest to pożywanie Ciała i Krwi Pańskiej pod postaciami chleba i wina. Wyraz ten pochodzi od łacińskiego *comunio,* wspólne bowiem uczestnictwo wiernych w przyjmowaniu Najświętszych Tajemnic jednoczy ich tak z Chrystusem, którego pożywają, jak i pomiędzy sobą węzłem nadprzyrodzonej miłości i braterstwa w Chrystusie Panu.

Komutator—przyrząd do przerywania albo zmiany kierunku prądu elektrycznego (ob. *Maszyna dynamo-elektryczna).*

Komża—krótka biała szata (skrócona alba), używana przez kapłanów i przez świeckich, posługujących kapłanowi przy sprawowaniu obrzędów świętych.

Konak (po tur. dom), w Turcji mieszkanie ludzi bogatych, w szczególności wyższych urzędników, stąd konak oznacza często stan urzędniczy.

Konar *Alfred* (właściwe nazwisko: *Aleksander Kinderfreund),* ur. 1862 r. w Warszawie, zdolny powieściopisarz polski. Ogłosił drukiem: „Siostry Malinowskie", „Panny", „Bankruci" i inne.

Konarski *Stanisław,* pijar, reformator zakonu pijarskiego w Polsce i szkoły polskiej, pisarz polityczny i poeta,

Fig. 70. Stanisław Konarski.

ur. 1700 r., um. 1773 r. w Warszawie. Kształcił się najpierw w konwikcie pijarskim w Piotrkowie, potem w Rzymie i Paryżu. Z czynów jego na polu pedagogji najważniejszym jest nakreślenie nowych ustaw dla wszystkich szkół

pijarskich i założenie w Warszawie nowej szkoły p. n. *Collegium nobilium,* która przygotowała Polsce znaczny zastęp światłych i uczciwych obywateli. Jako pisarz polityczny, wsławił się Konarski dziełem p. t. „O skutecznym rad sposobie“ (1763), w którym przyczynę bezrządu, panującego w Polsce w dobie saskiej, upatrywał w wadliwym trybie sejmowania, zwalczał *liberum veto* (ob.), rzucał myśl dziedziczności tronu.

Konaszewicz *Piotr*, z przydomkiem *Sahajdaczny,* jeden z najznakomitszych bohaterów polskiej kozaczyzny; z prostego ukraińskiego kozaka wyniesiony na godność hetmańską, łączył w sobie wszystkie zalety mężnego i nieustraszonego wojownika; wierny stale Rzplitej i królowi, oddał nieocenione usługi Polsce; w wyprawach Żółkiewskiego i Chodkiewicza przeciw Moskwie wielkie położył zasługi; w pamiętnej bitwie pod Chocimem (1621 r.) męstwem swem i odwagą zyskał na nowo hetmaństwo, którego niechętni pozbawić go chcieli za to, że zaprowadził w wojsku kozackiem ład i porządek. Um. 1622 r.

Koncentracja—skupianie, gromadzenie do jednego punktu środkowego, ogniskowanie, ześrodkowywanie, napływ, ściąganie w jedno miejsce (np. wojska); nasycanie roztworu, zgęszczenie.

Koncept (z łac.)—właściwie każdy pomysł; w mowie potocznej dowcip, myśl pocieszna. Konceptem zowią także pierwszy rzut jakiejś pracy piśmiennej, zwłaszcza w kantorach i biurach, dlatego i urzędnicy, sporządzający bruljony takich rzutów, noszą nazwy odpowiednie: *koncypjenta, koncypisty* (bardzo rozpowszechnione w Galicji), a także papier lichszego gatunku, używany do takich rzutów, zwie się *konceptowym.*

Koncert: 1) wykonanie utworów muzycznych przez jednego lub wielu artystów wobec zgromadzonych słuchaczów; 2) większy utwór muzyczny pisowy; 3) porozumienie, zgodne działanie mocarstw.

Koncerz, tak zwał się wielki miecz obosieczny, do walki oburącz, 7 stóp długi, z których dwie na samą rękojeść przypadało; najczęściej bywał bez pochwy, przytroczony u siodła i służył do przebicia leżącego już nieprzyjaciela. Używała ich w Polsce konnica ciężko zbrojna w XIV i XV wieku.

Koncesja — przyzwolenie, przywilej na jakie przedsiębiorstwo, wydany przez władzę; ustępstwo, ustąpienie.—*Koncesjonarjusz*—otrzymujący koncesję, przywilej, pozwolenie.

Koncha, ob. *Muszla.*

Koncyljum, ob. *Concilium.*

Konczyński *Tadeusz,* dramaturg i powieściopisarz współczesny, ur. 1875 r. w Krakowie; napisał: „Kajetan Orug“, „Śladem tęsknoty“—powieść, „Otchłań“—dramat i inne.

Kondemnata—wyrok skazujący, wydany zaocznie z powodu niestawienia się obwinionego w sądzie; potępienie.

Kondensacja, powiększanie gęstości, zgęszczanie, skraplanie par i gazów za pomocą znacznego ciśnienia i oziębienia. (Ob. *Skraplanie).*

Kondensator (z łac. zgęszczacz), przyrząd służący do zgęszczania lub skraplania. W machinach parowych o niskiem ciśnieniu nazwę tę nosi przyrząd przeznaczony do skraplania uchodzącej pary. W nauce o elektryczności kondensatorem zowie się przyrząd przeznaczony do zagęszczania elektryczności; w najprostszej postaci składa się on z dwu płyt metalowych, oddzielonych odosobniającą warstwą werniksu, a z drugiej strony zaopatrzonych w rękojeści szklane; płyta kondensatora może być odszrubowana od rękojeści i połączona z elektroskopem; elektroskop służy do wskazywania elektryczności bardzo słabej gęstości. Działanie jest tu takie samo, jak w butelce lejdejskiej (ob.), która jest tylko odmiennie urządzonym kondensatorem.

Kondeusz, ob. *Condé.*

Kondolencja—ubolewanie, wyrażone z powodu czyjejś boleści, nieszczęścia, zgonu i t. p.

Kondor, ob. *Sęp.*

Kondratowicz *Ludwik*, poeta, znany pod pseudonimem *Władysława Syrokomli,* ur. 1823 r. w Smolkowie (gub. Mińska), um. 1862 r. Kształcił się w Nieświeżu u Dominikanów, gdzie ukończył tylko 5 klas; braki wykształcenia dopełniał później samodzielną pracą. Osiadłszy na ubogiej dzierżawie w Załuczu nad Niemnem, oddał się pracy autorskiej, tworząc wiersze okolicznościowe, gawędy, przekładając na język polski dawnych naszych poetów łacińskich. Tam powstał „Urodzony Jan

Fig. 71. Ludwik Kondratowicz (Syrokomla).

Dęboróg“—najpiękniejszy z utworów Syrokomli. Później przyszły: „Janko Cmentarnik“, „Kęs chleba“, „Zgon Acerna“, „Stare Wrota“, „Nocleg hetmański“, „Ułas“, „Kasper Karliński“ (dramat) i wiele, wiele innych. Walcząc z biedą, zmuszony do utrzymywania licznej familji, nie mógł poeta pogłębić i rozwinąć wielkiego swego talentu. Pisał wiele, powtarzając się niekiedy, puszczając w świat rzeczy słabe i nieopracowane dostatecznie. Braki te okupywał gorącem umiłowaniem Polski i jej przeszłości, rzewnem braterskiem uczuciem dla ludu (Lalka). Gorący demokrata, ukochał ludzi w siermięgach i szlachecki tłum szaraczkowy; nienawidził wielkich panów. W utworach jego znać głębokie odczucie przyrody; lot poetycki Syrokomli niezbyt silny; pieśń jego unosi się tuż nad ziemią, wpatrzona w jej smutki i niedole.

Kondukt, jest to uroczysta, publiczna, najczęściej żałobna procesja, orszak pogrzebowy.

Konduktor: 1) pomocnik inżyniera, mający nadzór nad robotami; 2) urzędnik odbierający bilety albo opłatę za przejazd w pociągu kolejowym, tramwaju, omnibusie i t. p.; 3) przewodnik w maszynie elektrycznej; piorunochron.

Kondycja (z łac.): 1) Warunek główny w umowach, kontraktach. 2) Służba, obowiązek: „Iść na kondycję“—wziąć na siebie obowiązki guwernera. 3) W dawnej polszczyźnie wyraz ten oznaczał stan i położenie towarzyskie człowieka, mówiono np., że jest kondycji szlacheckiej, miejskiej, wiejskiej.

Kondygnacja—układ, przedziały znajdujące się jedne nad drugimi, półki; piętra w budynku, w wieżach; stopnie; wiązania z belek.

Konfederacja — w najogólniejszem znaczeniu — związek państw, stanów albo prowincji w imię wspólnego interesu. W Rzeczypospolitej polskiej — związek zbrojny; formował się w bezkrólewiu lub za życia króla dla osiągnięcia pewnych celów publicznych. Po śmierci każdego króla zwoływany sejm konwokacyjny, czyli przyzywny, stawał się „generalną Konfederacją stanów“, zawiązywaną w celu utrzymania w kraju bezpieczeństwa. Za życia królów formowały się konfederacje w chwilach wewnętrznych przesileń lub zewnętrznego najazdu. Wiązały się w obecności króla lub bez niego dla celów najrozmaitszych: walki z nieprzyjacielem, zabezpieczenia zagrożonych swobód narodowych i t. p. Tworzenie konfederacji nie było przez prawo opisane.

Zwykle szlachta jednego województwa, zebrawszy się w miejscu przygodnem, dla osiągnięcia zamierzonego celu tworzyła związek, do którego wzywała obywateli całej Rzeczypospolitej. Na dane przez nią hasło wszystkie województwa, ziemie i powiaty, zarówno koronne, jak litewskie, formowały podobne związki i w tym samym celu. Każda konfederacja spisywała akt, w którym wyrażone były przyczyny zawiązania i cele; obierała marszałka, któremu dodawała konsyljarzy. Marszałkowie i konsyljarze z Wielkopolski i Małopolski, zjechawszy się w miejscu umówionem, łączyli się w konfederację generalną koronną; litewscy w ten sam sposób formowali konfederację generalną litewską. Każda z nich obierała marszałka generalnego, któremu przydawała konsyljarzy. Następnie zjeżdżała się zwierzchność obu konfederacji generalnych i formowała konfederację generalną obojga narodów, na czele której stali dwaj marszałkowie generalni z konsyljarzami. Jeżeli konfederacja miała za cel walkę zbrojną z nieprzyjacielem zewnętrznym lub wewnętrznym, zwierzchność obu konfederacji mianowała dowódców sił zbrojnych, zwanych regimentarzami. Niekiedy w danem miejscu zawiązywała się od razu konfederacja generalna, która nakazywała przystępować do siebie wszystkim województwom, ziemiom i powiatom, jeżeli nie chciały uchodzić za nieprzyjaciół ojczyzny. Czasami na czele konfederacji stawali nie marszałkowie, lecz hetmani (Konfederacja Tyszowiecka 1655). Konfederacje przybierały nazwę od miejscowości, w której zostały zawiązane. Generalność konfederacka miała władzę nieograniczoną, dyktatorską. Marszałkowie z konsyljarzami stanowili większością głosów uchwały *(sancita)*, obowiązujące całą Rzeczpospolitą. Opierających się tym uchwałom, generalność pociągała przed swoje sądy. Jeżeli podczas trwania konfederacji generalnej przypadał sejm, marszałkowie konfederacji wydawali uniwersały, zwołujące sejmiki przedsejmowe. Sejm taki zwał się konfederackim. Przewodniczyli mu zwykle marszałkowie konfederaccy. Sejm konfederacki czy to podczas bezkrólewia, czy za życia króla stanowił wszystkie uchwały większością głosów (zawieszał zatem *liberum veto)*. Konfederacja trwała dopóty, dopóki nie osiągnęła swego celu, poczem rozwiązywała się, powierzając dalsze kierownictwo spraw publicznych królowi i *radzie walnej,* złożonej z senatorów, marszałków konfederacji i konsyljarzy. Ostatnia konfederacja zawiązana była r. 1812.

Konfederat. Tak nazywano każdego uczestnika konfederacji.

Konfederatka, czapka o czterech rogach, wysoka, karmazynowa lub granatowa, obszyta czarnym, siwym lub kasztanowatym barankiem, zawsze na prawe ucho zwieszana. Dodawano do niej dla ozdoby pióro czaple w osadzie srebrnej, a nawet złotej i kamieniami sadzonej. Kształt takich czapek był znany oddawna, ale przyjęty powszechnie przez konfederatów barskich w latach 1768—1771, wziął od nich nazwę. Z czapki takiej, przez dodanie do niej daszka nad oczy, wytworzył się kaszkiet ułański.

Konfekcja, handel gotową odzieżą, zwłaszcza damską.

Konferencja, tak nazywają wszelkie narady dyplomatyczne przedstawicieli mocarstw, przedwstępne obrady przed kongresem, niekiedy i same narady kongresu. W języku sądowym konferencjami nazywają zebrania kilku prawników dla narady nad jakąś sprawą. Konferencjami nazywają także odczyty naukowe i literackie.

Konfesjonał jest to krzesło, w którem według rytualu kościelnego zasiada kapłan podczas słuchania spowiedzi.

Konfidencja — zażyłość, poufałość; zwierzenie poufne, wiadomość powierzona w zaufaniu.—*Konfidencjonalnie*— poufnie, poufale.

Konfiguracja—ukształtowanie, układ plastyczny.

Konfirmacja—potwierdzenie wyroku; utwierdzenie w wierze; u ewangelików uroczystość ponowienia przymierza chrztu przed pierwszą komunją.

Konfiskata—zabranie przez władzę przedmiotu, którego posiadanie jest niedozwolone lub stanowi istotę przestępstwa; zabranie majątku na rzecz skarbu za przestępstwo polityczne.

Konfitury, są to owoce smażone w cukrze.

Konflikt—zatarg, starcie się sprzecznych interesów.

Konfraternia — bractwo świeckie albo religijne; związek, stowarzyszenie.

Konfrontacja albo *stawiennictwo do oczu,* środek używany w postępowaniu karnem polegający na tem, że przestępców lub świadków, wogóle osoby, których zeznania są z sobą niezgodne, stawiają jednocześnie przed sądem w celu sprostowania ich zeznań i wykrycia prawdy.

Konfucjusz, właściwie *Kung-Fu-Tseu*—mędrzec chiński i reformator religijny, ur. 551 r., um. 479 r. przed Chr.; pochodził ze znakomitej rodziny chińskiej; sprawował różne urzędy państwowe, aż do ministra włącznie lecz po upływie pewnego czasu wyrzekł się zaszczytów i zaczął szerzyć wśród swych współobywateli nową naukę, mającą za podstawę cnotę wogóle i miłość bliźniego w szczególności. Nauka Konfucjusza wkrótce po śmierci nauczyciela została przyjęta przez Chińczyków; w II-im wieku przed nar. Chryst. uznano go za świętego, a nauka jego stała się kultem religijnym, dotąd wyznawanym w Chinach. Konfucjusz pozatem odegrał wybitną rolę w życiu społeczno-politycznem Chin.

Konfuzja—zmieszanie, zakłopotanie, zawstydzenie.

Kongestja — zbytni napływ krwi do naczyń krwionośnych jakiegokolwiek organu. Są więc ostre i chroniczne kongestje mózgu, płuc, wątroby nerek, śledziony i t. d. *Kongestja mózgowa* (uderzenie krwi do głowy) odznacza się zaburzeniami lub chwilowym zanikiem świadomości, sparaliżowaniem ruchów i czucia; niekiedy bywa śmiertelną. Ostra *kongestja płuc* jest także dosyć poważnem cierpieniem, odznaczającem się dusznością, kaszlem, obfitem wykrztuszaniem plwociny. Chroniczna jej forma przejawia się stałą gorączką i ogólnem osłabieniem.

Konglomerat czyli *zlepieniec.* — Z gruzów, powstałych wskutek zwietrzenia skały na deszczu, pod działaniem wody, śniegu lub lodu, tworzą się mieszaniny, które czasami zlepiają się w jedną masę. Takie twory noszą nazwę *zlepieńców* albo *konglomeratów.* Luźne zaś odłamki nazywamy *gruzami* albo *szczerkami.*

Kongo—1) olbrzymia rzeka w Afryce zachodnio-równikowej, po Nilu największa z rzek afrykańskich; ubiegłszy 4600 kil., wpada do oceanu Atlantyckiego. 2) Państwo neutralne w Afryce środkowej, założone przez Belgijczyków, a w r. 1885 uznane przez wszystkie mocarstwa i oddane pod władzę zwierzchniczą króla belgijskiego; obejmuje 2.253.000 kil. kw. z 15½ miljonami mieszk., przeważnie z plemienia Bantu; siedliskiem władz administracyjnych jest m. *Boma;* znaczenie handlowe posiada m. *Banana*, przy ujściu rzeki Kongo do oc. Atlantyckiego. 3) Kolonja portugalska w Afryce, położona na wybrzeżu oceanu Atlantyckiego, na południe rz. Kongo; niegdyś znaczne państwo murzyńskie. 4) Kolonja francuska w zachodnio-równikowej Afryce, między niemieckim Kamerunem a portugalską Angolą; obejmuje 1.200.000 kil. kw. z 10 miljon. mieszk.; ważniejsze miasta: Brazzaville i Libreville.

Kongregacja znaczy zgromadzenie, zwłaszcza zgromadzenie osób duchownych, np. kongregacje klasztorne. *Kongregacja kardynałów* jest to wydział,

złożony z kardynałów i dodanych im do pomocy prałatów, którym papież powierza poszczególne sprawy Kościoła. Z pomiędzy licznych kongregacji papieskich znane są: kongregacja *de propaganda fide* (rozszerzania wiary), kongregacja inkwizycji i t. d.

Kongres: 1) w prawie międzynarodowem nazywa się tak zebranie posłów albo monarchów wielu państw, zwołane dla zawarcia pokoju lub ustalenia warunków pokoju już zawartego, wreszcie dla rozstrzygnięcia jakiejkolwiek kwestji z prawa międzynarodowego. 2) W Sta. nach Zjednoczonych — zgromadzenie prawodawcze. 3) We Francji zgromadzenie deputowanych i senatorów razem. 4) Zjazd uczonych, przemysłowców i t. p.

Koniak, nazwa wódki bardzo cenionej, wyrabianej w Cognac we Francji, lub na jej wzór fabrykowanej i gdzieindziej. Koniak oryginalny wyrabia się z win białych, uprawianych w okolicach Cognac, Angoulême i Barbesieux.

Konio *Henryk,* wybitny prawnik, ur. 1830 r.; jest redaktorem *Gazety Sądowej.* Z licznych jego prac na szczególne wyróżnienie zasługują: „Podręcznik dla władz gminnych w Królestwie Polskiem", „Samorząd gminny w Królestwie Polskiem w porównaniu z innymi krajami europejskimi" i inne. W r. 1907 H. Konica powołano na posła do II-ej Izby Państwowej.

Koniczyna — rodzaj roślin z rodziny *strąkowych,* którego liczne gatunki rosną u nas dziko. Niektóre są uprawiane jako rośliny pastewne. *Koniczynę czerwoną* zasiewają zwykle na wiosnę z jęczmieniem lub owsem, po których zżęciu koniczyna rozrasta się. *Koniczynę cielistą* zasiewają w sierpniu lub wrześniu; jest wrażliwa na przymrozki. *Koniczyna biała* najłatwiej się udaje na każdym gruncie; zasiewa się na wiosnę. Koniczynę białą zwykle wypasają; cielistą dają jako paszę świeżą, czerwoną zaś w stanie przywiędłym; zielona koniczyna łatwo wywołuje rozdęcie kiszek u bydła.

Koniecpol, osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Radomskowskim, położona nad rzekami Pilicą i Białką, gniazdo znakomitej niegdyś rodziny Koniecpolskich, założona 1443 r.

Koniecpolski *Stanisław* należy do najdzielniejszych i najsławniejszych hetmanów. Potomek starodawnej rodziny, wcześnie zaprawiał się do służby Rzeczypospolitej. Pod Zamoyskim, Żółkiewskim i Chodkiewiczem walczył na rozlicznych polach krwawych bitew, był świadkiem i współdziałaczem ich wielkich zwycięstw i wiekopomnej chwały, a kiedy ich nie stało, wziął osieroconą po nich buławę. Pod Cecorą w r. 1620 wzięty był do niewoli tureckiej i dopiero po czterech latach powrócił do ojczyzny. W rok później pobił Tatarów pod Dźwinogrodem, potem pod Martynowem, a w r. 1644 zadał nieprzejrzanym zastępom tatarskim walną klęskę pod Ochmatowem. Od r. 1625 do r. 1629 stawiał czoło największemu wojownikowi owych czasów, królowi szwedzkiemu Gustawowi Adolfowi, w Prusiech i obronił je w znacznej części, aż do zawarcia rozejmu ze Szwecją w r. 1629. Um. r. 1646 w Brodach.

Königgrätz, po czesku *Kralowy Hradec,* miasto i twierdza w Czechach, pamiętna wielką bitwą wojsk austrjackich i pruskich (które stały pod Sadową) dnia 3 lipca 1866 r. Rozstrzygająca ta bitwa wypadła na niekorzyść Austrji, której armja doznała zupełnej klęski.

Königsberg, ob. *Królewiec.*

Konik morski, czyli *pławikonik* — ryba spokrewniona z iglicą, ale znacznie mniejsza. Ciało ma krótkie, przysadziste, barwy czerwonawej, wydłużone w dość długi, chwytny ogon, głowa i szyjka podobne do końskiej—stąd nazwa. Pospolity w oceanie Atlantyckim i sąsiednich morzach.

Konik polny—niewielki owad prostoskrzydły, barwy rozmaitej (zielonej, bronzowej, czerwonej i t. d.) ze znacznie wydłużonemi nogami ostatniej pary, wskutek czego dobrze skacze. Samce wydają cierkający głos, przez pocieranie tylnych nóg o skrzydła. Koniki pospolite są wszędzie na łąkach i polach żywią się roślinami, ale szkód wielkich nie wyrządzają. Szkodliwszą jest natomiast pokrewna z nimi szarańcza (ob.)

Fig. 72. Konik morski.

Konik zwierzyniecki, jest to uroczystość narodowa, obchodzona w Krakowie w oktawę Bożego Ciała, na pamiątkę zwycięstwa odniesionego w tym dniu 1281 r. nad Tatarami, przy pomocy jednego z włóczków krakowskich (trudniących się spławem na Wiśle). Główną osobą tej uroczystości jest młody, rzeźki mężczyzna, przebrany za Tatara i wyprawiający rozmaite harce na drewnianym koniku.

Konin, miasto powiatowe w gub. Kaliskiej, nad Wartą, bardzo starożytne. Miało dawniej zamek, spalony podczas wojny przez króla szwedzkiego, Karola XII. Jest tu piękny, starożytny kościół parafjalny z kilku dawnymi pomnikami i dawny klasztor Reformatów.

Konitrud — rodzaj roślin z rodziny *trędownikowatych. Konitrud zwyczajny* rośnie na mokrych łąkach, nad rzekami; kwiaty ma białe lub cieliste, z ciemnemi żyłkami. Zawiera pierwiastek gorzki, silnie przeczyszczający i powodujący wymioty.

Koniusza Góra, leży w krakowskiem, niedaleko Proszowic; okolice jej obfitują w marmur.

Koniuszy, przełożony nad stajniami; jeden z dostojników na dworach królewskich. Jeszcze za Jagiełłów i za króla Stefana rządzili koniuszowie stadami królewskiemi, póź niej nosili tylko tytuł, a obowiązki ich pełnili podkoniuszowie nadworni. Tytuł koniuszych ziemskich nie przyjął się w koronie, ale na Litwie istniał do ostatnich chwil Rzeczypospolitej.

Konjugacja—odmiana czasowników (słów), inaczej *czasowanie.*

Konjunktura — zbieg okoliczności pomyślnych lub niepomyślnych, które wyzyskać można w swoim interesie lub przeciw którym trzeba szukać środków zaradczych. Np. pomyślne konjunktury handlowe oznaczają takie ułożenie się stosunków targu, że korzystny zbyt jakiegoś towaru jest zapewniony i t. p.

Konklawe, ob. *Conclave.*

Konkluzja — zakończenie, np. mowy, rozprawy; wynik rozumowań, wniosek ostateczny, streszczenie. *Konkludować*—wyprowadzać ostateczne wnioski, streszczać, zakończyć mowę, rozprawę.

Konkordat—jest to umowa zawarta między papieżem jako głową Kościoła katolickiego a monarchą lub naczelnym zwierzchnikiem świeckim jakiegoś kraju w rzeczach dotyczących Kościoła. Z dawnych czasów najsławniejszym jest konkordat wormacki z r. 1122, zawarty między papieżem Kalikstem II a cesarzem niemieckim Henrykiem V, który uregulował spór o inwestyturę (ob.).

Konkordja (łac.) — zgodność, zgoda.

Konkretny. W filozofji pojęcie to przeciwstawia się pojęciu: „abstrakcyjny", „oderwany". Konkretnem jest to, co nie jest oderwanem od rzeczywistości, każda rzecz lub zjawisko rozpatrywane oddzielnie, nie pozbawione cech indywidualnych. Tak np. wyraz „stół" jest pojęciem abstrakcyjnem, gdy mówimy o stołach wogóle, ale jest pojęciem konkretnem, gdy omawiamy pewien dany stół, o określonej barwie, kształcie, rozmiarach i t. d.

Konkubinat, życie na wiarę, pożycie małżeńskie nie uświęcone ślubem kościelnym. Religja chrześcijańska występowała zawsze i występuje przeciw tego rodzaju pożyciu.

Konkurencja — *współzawodnictwo* ekonomiczne, czyli współubieganie się w pracy gospodarczej o zbyt swoich towarów lub swych usług. Zasady wolnej konkurencji, a więc swobody współzawodnictwa, a nawet walki na polu ekonomicznem zostały zaszczepione przez fizjokratów, zwolenników teorji, iż handel powinien być pozostawiony samemu sobie. Wskutek tego wyrodził się prąd wolno-handlowy, opierający się na przekonaniu, że swoboda współzawodnictwa gospodarczego najprawidłowiej reguluje stosunki, gdyż ma za skutek wytężenie największej usilności w zabiegach zarobkowych, budzi ducha przedsiębiorczości i inicjatywy, zniewala do oddawania spożywcy towaru po najniższej cenie, powiększa zbyt i zmusza do starania się o podnoszenie jakości wyrobu, a więc do ulepszeń i wynalazków. W naszych czasach pod działaniem nowych faktów i doświadczeń ekonomicznych osłabła znacznie wiara w zbawienność konkurencji, jako bodźca pomyślności gospodarczej. Konkurencja na polu pracy przedsiębiorczo-przemysłowej odbiła się zwłaszcza ujemnie na stosunkach klas robotniczych, które znalazły się w zależności od pracodawców, usiłujących współubieganiem o taniość produkcji zmniejszać jej koszta, a więc albo obniżać płacę robotników, albo podnosić intensywność ich pracy. Z drugiej znów strony okazało się, że różne stopnie kultury i przygotowania przemysłowego różnych krajów nie dają im równych szans w walce. Tak więc z jednej strony obrońcy interesów robotniczych (socjaliści różnych odcieni), a z drugiej rządy, dbające o rozciągnięcie opieki nad rozwojem przemysłu w swoich krajach, poczęły dążyć do ograniczenia wolnej konkurencji. Prawo ekonomiczne konkurencji ma oczywiście i teraz swą siłę na każdym poszczególnym rynku zbytu; ale w całej swojej rozciągłości jest skrępowane bądź polityką ceł opiekuńczych, bądź reglamentacją stosunków robotniczych, bądź nakoniec syndykatami, czyli koalicjami, które sami przedsiębiorcy zawierają między sobą, aby osłabić ujemne skutki produkowania bez planu, t. j. na zasadzie wolnej konkurencji. Konkurencją rolniczą nazywa się u nas współzawodnictwo obcych płodów rolnych, które dotkliwie zaszkodziło bytowi ziemian. Tak zwana konkurencja amerykańska, na rynku międzynarodowym, obniżająca ceny europejskich płodów rolnych, a następnie bezpośrednia konkurencja zboża rosyjskiego, wywołana taryfami różniczkowemi, wykazały skutki bardzo ujemne dla naszych interesów rolniczych. I na tem więc polu ujawnił się protest przeciw wolnej konkurencji.

Konkurs (z łac.)—współubieganie się o stanowisko naukowe lub wyznaczoną nagrodę za jakąś pracę literacką albo artystyczną. W prawie handlowem *konkursem* nazywa się wystąpienie przed sąd wierzycieli przeciwko *niewypłacalnemu* dłużnikowi. Proces *konkursowy,* inaczej *upadłościowy,* ma na celu zebrać i zrealizować wszystkie aktywa niewypłacalnego dłużnika, następnie wykazać i sprawdzić wszystkie pasywa upadłego, a nareszcie rozklasyfikować wierzycieli i przeprowadzić między nimi rozdział masy czynnej.

Konnica, ob. *Jazda.*

Konopacki *Szymon,* pisarz polski, ur. 1790 r., um. 1884 r.; kształcił się na prawnika; sprawował różne urzędy w Królestwie Kongresowem i na Rusi. Oprócz drobniejszych poezji ogłosił: „Chronologja dziejów Królestwa Polskiego", „Starosta Wilczek" (powieść) i inne. Ciekawe bardzo są wydane niedawno „Pamiętniki Szymona Konopackiego" i „Moja druga młodość".

Konopie—roślina z rodziny *pokrzywowatych,* pochodząca z Azji, obecnie uprawiana w bardzo wielu krajach umiarkowanych i podzwrotnikowych. Jest to roślina zielna, jednoroczna, o liściach palczasto-rozdzielnych, *dwupienna*; konopie słupkowe nazywa u nas lud *głowatkami* lub *brankami*; zaś pręcikowe—*płoskonkami* lub *suszkami.* Indyjska odmiana konopi dochodzi do 9 m. wysokości; jej liście, kwiaty i pędy wydzielają substancję żywiczną, z której wyrabiają na Wschodzie *haszysz*—truciznę, działającą na system nerwowy: zażycie jej sprawia nadzwyczajne podniecenie i sprowadza sen obfity w widzenia. Używają haszyszu również do palenia, dodając do tytuniu. W krajach umiarkowanych konopie uprawiają przeważnie dla włókien, nadzwyczaj mocnych (rośliny słupkowe dają włókna trwalsze, niż pręcikowe). Dla dobycia włókien poddają konopie takim samym obrotom, jak *len.* Włókno konopne jest mocniejsze od lnianego, ale grubsze; wyrabiają z niego sznury, szpagaty, płótna grube (żaglowe) i t. d. Odpadki przy tej fabrykacji stanowią t. z. *kłaki* lub *pakuły,* używane do czyszczenia blach, do pakowania, do zatykania szpar w okrętach, w rurach gazowych i t. p. Nasienie konopi służy do karmienia ptaków; wyciśnięty z niego *olej,* łatwo wysychający, używa się w malarstwie. Rozłarte z wodą nasiona dają mleczko, używane w medycynie jako środek łagodzący.

Konopnicka *Marja,* ur. 1846 r. w Suwalskiem, um. we Lwowie 1910 r., poetka wielkiego talentu, gorącego słowa i myśli głębokiej. Treść jej licznych dzieł poetyckich wypełniona jest mocnem ukochaniem ziemi, przyrody ojczystej i przeszłości kraju, współczuciem niedolom ludu, krzywdom wszystkich cierpiących i uciśnionych, pragnieniem powszechnej sprawiedliwości, swobody, braterstwa. Umiała Konopnicka uczucia swe wypowiadać z niezwykłą mocą i pięknością, umiała porywać utworami swymi i przejmować do głębi. To też stała się wkrótce, obok Sienkiewicza, najpopularniejszą z pisarzy współczesnych. Jej liryki powtarzano wszędzie, jej nowele budziły podziw i zachwyt; książeczki dla dzieci wdziękiem swoim i fantazją, śpiewnością, liryzmem rzewnym i głę-

Fig. 73. Marja Konopnicka

bokim wzruszały i dzieci i dorosłych. Najpotężniej przemawiała Konopnicka, ilekroć dotknęła spraw ojczystych, minionej chwały i męczeńskich kolei narodu. Ostatniem jej dziełem jest epopeja ludowa p. t. „Pan Balcer w Brazylji". Postanowiła poetka dać w niej obraz duszy naszego ludu w przełomowym okresie jego istnienia. Poemat pełen jest ustępów przedziwnej piękności.

Konowalstwo, ob. *Weterynarja.*

Konrad, imię kilku królów (Konrad II koronowany był w r. 1027 na cesarza rzymskiego) i książąt niemieckich, a także książąt polskich (mazowieckich i śląskich). Z tych najwięcej znany jest *Konrad I książe mazowiecki* i kujawski, syn Kazimierza II Sprawiedliwego a brat Leszka Białego. Był to człowiek niespokojny i kłótliwy, wiódł ustawiczne boje z książętami śląskimi, napadał na dwór biskupa krakowskiego Prandoty, za co został wyklęty, aż złamany niepowodzeniami, umarł r. 1247. On to sprowadził do Polski zakon Krzyżaków (ob.).

Konsekracja, *poświęcenie.* Przez konsekrację rozumie się zwykle ten akt podczas Mszy św., mocą którego przeistacza się chleb i wino w Ciało i Krew Jezusa Chrystusa. Poświęcenie biskupa zowie się również konsekracją.

Konsekwencja znaczy: następstwo, skutek albo też zgodność następnych myśli lub czynów z poprzednimi. *Konsekwentnymi* nazywamy ludzi, którzy posiadają ustalony pogląd na świat i zgodnie z nim działają.

Konsens — przyzwolenie władzy na jakieś przedsiębiorstwo; zgoda.

Konserwacja, *konserwowanie* (z łac. przechowywanie), przyrządzanie materjałów łatwo ulegających zepsuciu w taki sposób, by mogły się długo bez zmiany przechowywać; utrzymywanie czegoś w dobrym stanie, np. konserwacja drogi, konserwacja zabytków sztuki. *Konserwatorem* nazywa się ten, kto ma utrzymywać coś w dobrym stanie.

Konserwatorjum (z łac.), wyższa szkoła muzyczna, w której muzyka wykładana jest teoretycznie i praktycznie.

Konserwatysta, *konserwatywny* (z łac.), wyraz używany w polityce, oznacza człowieka dążącego do utrzymania istniejącego stanu rzeczy, zatem przeciwnego postępowi i wszelkim, zwłaszcza gwałtownym, reformom. *Konserwatyzm* opiera się na poszanowaniu tradycji i historycznych zdobyczy przeszłości. Przeciwstawieniem konserwatyzmu jest *liberalizm.*

Konserwy, pokarmy lub przyprawy odpowiednio przygotowane, zabezpieczone od zepsucia, pomieszczone w puszkach blaszanych, naczyniach kamiennych lub szklanych, albo też w stanie suchym. Służą do zaopatrywania okrętów i wojsk w wyprawach.

Konskrypcja—coroczne powoływanie młodych ludzi do odsłużenia powinności wojskowej, pobór do wojska, spis, branka.

Konsola—niewielka podpórka, podstawka, przybita do ściany, najczęściej posiadająca kształt ozdobnego klina, zwróconego ostrym końcem ku dołowi, służy do umieszczania na niej figur, popiersi, świeczników i t. p., do podtrzymywania gzymsów, kapiteli okiennych i t. p. Konsolą zowią również lekki stolik, posiadający tylko przednie dwie nogi, od tyłu zaś przybity do ściany; umieszczają go zwykle pod zwierciadłem, ustawiając na nim różne ozdobne drobiazgi.

Konsorcjum, jest to spółka, zawarta dla przeprowadzenia jakiegoś interesu lub przedsiębiorstwa.

Konstabl, ob. *Constable.*

Konstancja, miasto w wielkiem księstwie Badeńskiem (w Niemczech); leży u wyjścia Renu z jeziora Badeńskiego a liczy 30.000 mieszkańców. Odbywał się tutaj *konstancjeński Sobór* od r. 1414 do r. 1418 w celu usunięcia schizmy w Kościele (było wtedy równocześnie 3 papieży), stłumienia nauk kacerskich i „naprawienia Kościoła co do głowy i członków". Na soborze tym potępiono naukę Husa (ob.) i wybrano papieżem Marcina V.

Konstanty: 1) syn cesarza Pawła I, był dowódcą wojsk polskich w Królestwie Polskiem od r. 1816 do r. 1830; mieszkał w tym czasie w Warszawie i ożenił się z Joanną Grudzińską, córką szlacheckiego rodu polskiego; ze względu na to małżeństwo i z innych zapewne względów zrzekł się następstwa tronu po starszym bracie Aleksandrze I. Zmarł podczas wojny, 27 czerwca 1831 r. 2) Syn cesarza Mikołaja I, dowódca okrętów rosyjskich na Bałtyku, był w r 1862 i 1863 namiestnikiem Królestwa Polskiego, dążył na tem stanowisku do zjednania sobie narodu, ale rychło został odwołany.

Konstantyn *Wielki*, cesarz rzymski od r. 306 do 337; uznał pierwszy wiarę chrześcijańską za religję państwową (r. 323). Pokonawszy swoich przeciwników, przeniósł stolicę z Rzymu do Bizancjum, które przezwał Konstantynopolem. Um. r. 337; policzony jest w poczet świętych.

Konstantynopol, w starożytności *Bizancjum*, przez Słowian zwany *Carogrodem*, po turecku zaś *Istambuł*, *Stambuł*—jest stolicą Turcji europejskiej, liczy około miljona mieszkańców. Wznosi się uroczo na kilku wzgórzach nad morzem Marmora u wejścia do Bosforu, nad głęboko wrzynającą się zatoką, zwaną Złotym Rogiem, a stanowiącą znakomity port. Po północnej stronie Złotego Rogu znajdują się przedmieścia Pera i Galata, zamieszkane przez Europejczyków. Z drugiej strony Bosforu leży, już w Azji, miasto Skutari, które zalicza się także do Konstantynopola. Na granicy dwuch części świata, położone miasto słynęło oddawna z rozległego handlu. Za czasów greckich i rzymskich zwało się Bizancjum; dopiero Konstantyn W. dał mu dzisiejszą nazwę. Z budowli słynną tam jest świątynia św. Zofji, wybudowana w VI w. przez cesarza Justynjana. Świątynię tę, będącą wzorem stylu bizantyńskiego, zamienili Turcy na meczet.

Konstantynów, osada fabryczna w gub. Piotrkowskiej, pow. Łódzkim, nad Nerem, o 1 milę od Łodzi. Miasteczko zamieszkane prawie wyłącznie przez robotników fabryk tkackich.

Konstantynów, osada w gub. Siedleckiej, pow. Konstantynowskim, nad rz. Pesznią, o 1 milę od Janowa.

Konstatować—stwierdzać, sprawdzać, zaznaczać, wykazać istnienie faktu; notować.

Konstelacja—*gwiazdozbiór* (ob.).

Konsternacja—przerażenie, osłupienie z przestrachu; przygnębiające, przykre zdumienie; zdenerwowanie się, zakłopotanie.

Konstrukcja—w znaczeniu technicznem jest to składanie w całość pojedyńczych części czy to budowli, czy machiny lub jakiegoś przyrządu, odpowiednio do zasad wytrzymałości i trwałości materjału. W mechanice konstrukcja oznacza nadanie odpowiedniego kształtu i wysokości częściom maszyn jakoteż i całej maszynie, z uwzględnieniem celu, któremu ma służyć, i podług pewnych prawideł.

Konstytucja, od wyr. łacińsk. *constitutio*, oznacza: 1) w medycynie i fizjologji—budowę fizyczną człowieka, którą charakteryzuje wzrost, waga i budowa klatki piersiowej; inaczej *kompleksja.* 2) Konstytucjami zwały się w Polsce wszystkie uchwały sejmowe, pisane po polsku, w odróżnieniu od postanowień łacińskich, zwanych *statutami.* 3) Obecnie *konstytucją* nazywa się najczęściej ustawa państwowa, określająca formę rządu, prawa osób panujących, prawa polityczne obywateli, dopuszczanych do udziału w rządzie i prawodawstwie za pośrednictwem wybranych przez siebie reprezentantów; dalej ustawa

konstytucyjna określa wzajemne stosunki władz, zawiera przepisy, dotyczące zmiany konstytucji i t. p. Taką ustawą państwową była konstytucja ogłoszona w Polsce r. 1791 pod nazwą *Ustawy 3 maja. Konstytucja w Rosji* nosi urzędową nazwę *praw zasadniczych;* prawa te wydane zostały w dniu 6 maja 1906 r. i zawierają: powołanie do udziału w prawodawstwie przedstawicieli narodu (Duma i Rada państwowa), określenie praw Monarchy i przedstawicielstwa narodowego, ich stosunek wzajemny i t. p., lecz konstytucja rosyjska nie zawiera dotychczas punktów, określających prawa obywateli państwa.

Konstytucyjny rząd, *konstytucyjna monarchja, konstytucyjny systemat, konstytucjonalizm,* forma rządu monarchicznego, w którym prawa monarchy ograniczone są ustawą (konstytucją), dopuszczającą do współudziału reprezentantów ludu. Monarcha posiada władzę wykonawczą, ale nie może wydawać praw bez przyzwolenia reprezentantów ludu, wybieranych przez ogół i tworzących zgromadzenie, posiadające władzę prawodawczą. Ponieważ w Europie zachodniej pierwsze takie zgromadzenie powstało w Anglji i zowie się po angielsku parlamentem, więc i rząd konstytucyjny nazywa się także *parlamentarnym.* Do przywilejów parlamentu należy, oprócz wydawania praw, uchwalanie budżetu i kontrola nad rządem, którego przedstawiciele — ministrowie, mogą być pociągani do odpowiedzialności sądowej. Konstytucjonalizm zaprowadzony został we wszystkich prawie państwach europejskich, nie wszędzie jednak przybrał jednakie formy i nie wszędzie została zastosowana ściśle zasada, że każdorazowa większość parlamentu decyduje o wyborze ministrów i głównych urzędników państwowych. Ta forma ścisłego konstytucjonalizmu zwie się *parlamentaryzmem.* Parlamentaryzm istnieje tylko w Anglji, Włoszech, Belgji i kilku drobniejszych państwach monarchicznych. W Niemczech, Rosji i Austrji rząd konstytucyjny nie liczy się z zasadą parlamentaryzmu i nie uwzględnia większości.

Konsul—był to najwyższy urzędnik w rzeczypospolitej rzymskiej. Lud wybierał co rok dwuch konsulów z pomiędzy najznakomitszych obywateli, władza ich równała się królewskiej, lecz później ograniczono ją przez utworzenie nowych urzędów (trybunów, cenzorów i t. p).— Obecnie nazywa się konsulem urzędnik, wysłany do obcego państwa, a mający opiekować się w niem handlowemi sprawami i interesami obywateli swego mocarstwa. Urząd jego nazywa się *konsulatem.* Konsulowie podlegają ministrom spraw zagranicznych.

Konsultacja, narada, zwłaszcza narada lekarska. Porada prawna.

Konsumcja, ob. *Spożycie.*

Konsygnacja — wykaz, spis towarów powierzanych lub wysyłanych do sprzedania na rachunek wysyłającego; w wojsku: rozkaz aby żołnierze nie opuszczali koszar i byli gotowi na każde zawołanie.

Konsyljum (łac. *Consilium)*—narada kilku lekarzy co do choroby i leczenia chorego; dlatego też lekarzy nazywają często *konsyljarzami.*

Konsystorz—władza duchowna i kancelarja do załatwiania spraw administracji duchownej i sądownictwa duchownego, znajdująca się przy każdej stolicy biskupiej i będąca pod przewodnictwem biskupa. Pozatem *konsystorzem* nazywa się narada w Watykanie, odbywająca się pod przewodnictwem Papieża, w sprawach większej doniosłości.—W kościele ewangelickim istnieją również *konsystorze,* mające nadzór nad sprawami kościoła i jego ministrami.

Konszachty—tajemne porozumiewanie się, układy, stosunki podejrzane.

Kontakt — łączność, związek, zetknięcie, złączenie, w szczególności zetknięcie przewodników elektrycznych.

Kontemplacja—wpatrywanie się w co z zapomnieniem o zewnętrznym świecie; głębokie rozmyślanie, rozważanie; zatapianie się w rozpamiętywaniu zagadnień religijnych.

Konterfekt—portret, wizerunek, podobizna; obraz, wzór.

Kontrabanda — towar, nieprawnie wprowadzony do kraju lub z niego wyprowadzony i rzemiosło ludzi, trudniących się przemycaniem przez granicę towarów zakazanych.

Kontrabas, największy z instrumentów smyczkowych czyli rzniętych, zwykle o czterech strunach; lud nasz zowie go *maryną.*

Kontrakt (z łac.)—jest to umowa, przez którą jedna lub więcej osób zobowiązują się względem jednej lub więcej innych osób do dania, czynienia albo nieczynienia czegoś (art. 1101 kod. Napoleona, u nas obowiązującego).

Kontrapunkt. Tak się w muzyce nazywał pierwotnie głos, który drugiemu stale towarzyszy; stąd przez kontrapunkt rozumiemy dziś część nauki o kompozycji muzycznej, podającą prawidła, wedle których w pewnych warunkach należy łączyć ze sobą głosy w utworach muzycznych.

Kontrast—zestawienie rzeczy, pojęć, wyobrażeń zupełnie przeciwnych, aby spotęgować wrażenie i uwydatnić pewne cechy; przeciwstawienie, przeciwieństwo.

Kontrasygnować — podpisywać akt urzędowy, już przez kogoś innego podpisany. W państwach konstytucyjnych każdy akt rządowy, wydany i podpisany przez monarchę, musi być kontrasygnowany przez odpowiedzialnego ministra.

Kontrawencja — uchybienie przeciw przepisom stemplowym, kara za nieużycie papieru stemplowego.

Kontredans, *kadryl,* taniec pierwotnie angielski, tańczony w 4, 6 lub więcej par, z 5 lub 6 figurami.

Kontrola—nadzór, dozór, wglądanie w co, sprawdzanie; władza nadzorująca; księga do zapisywania osób, czynności, obrotów pieniężnych, podlegających nadzorowi.—*Kontroler*—urzędnik nadzorujący lub sprawdzający czynności innych, czy wszystko się dzieje podług przepisów.

Kontrybucja (z łac.), podatek wojenny, nakładany jednorazowo przez nieprzyjaciela na zdobyty kraj, okolicę lub miejscowość jaką, lub też nakładane przez rząd na własnych poddanych jednorazowe ciężary dla pokrycia nadzwyczajnych wydatków państwowych, a niekiedy także kara nakładana na obywateli własnego kraju.

Kontur — linja, stanowiąca granice przedmiotów; rysunek, przedstawiający kształt przedmiotu, zarys.

Kontusz, część polskiego stroju, używana od XVI do XVIII w. a nawet do połowy XIX w. Była to długa wierzchnia suknia z długimi rozciętymi rękawami, zwanymi wylotami, które zarzucało się na ramiona. Kontusz wdziewało się na żupan, a w biodrach owijało pasem. Nie był to jednak strój codzienny, ale świąteczny, na codzień używano tylko żupana. Nosiła go nietylko szlachta, ale także mieszczanie; nietylko mężczyźni, ale również kobiety i dzieci, a wtedy strój ten zwał się *kontusikiem.*

Kontuzja — mniej lub więcej ważne uszkodzenie ciała wskutek uderzenia, upadku, ucisku i t. p. Kontuzja wywołuje pęknięcie naczyń włoskowatych podskórnych i wylew krwi pod skórę (siniak). Kontuzją nazywamy obrażenie skóry, spowodowane kulą działową lub karabinową, przelatującą tuż koło ciała; skóra w tem miejscu sinieje jak od uderzenia; uderzającem ciałem jest tu powietrze, rozepchnięte gwałtownie przez przelatującą kulę. Co do kontuzji od piorunu, ob. *Piorun.*

Kontynent, ląd stały, ob. *Ląd.*

Kontyngens (wojskowość): 1) Ilość wojska, którego ma dostarczyć miasto, prowincja lub kraj w razie wybuchu wojny albo przy każdym poborze wojskowym

2) Ilość wojska, dostarczanego przez sprzymierzone mocarstwa do wspólnej armji.—*Kontyngens liwerunkowy*—podatek w naturze (zsypka zboża), ustanowiony w Polsce 1790 r. dla pomnożenia wojska, następnie w 1817 r. zamieniony na pieniądze, a w r. 1849 podwojony dla dworów i probostw.

Kontynuacja — dalszy ciąg, przedłużenie. *Kontynuować* — prowadzić jaką czynność w dalszym ciągu, ciągnąć dalej.

Konwalja—jest zielem trwałem, czyli byliną, dziko rosnącą po lasach cienistych w Europie i w Ameryce Północnej. Z kłącza jej wyrastają dwa liście kształtu jajowatego, w wierzchołku zaostrzone, a z ich boku głąbik kwiatowy z gronkiem kwiatów białych, wonnych, dzwonkowatych, jednostronnie zwisłych. Kwitnie w maju i czerwcu.

Konwenans — przyjęte formy towarzyskie, zwyczaje, obowiązujące ludzi dobrze wychowanych, przyzwoitość.

Konwencja — termin, wyrażający to samo pojęcie co *traktat* (ob.) i niekiedy nieodróżniany od niego. W prawie międzynarodowem nadają jednak każdemu z tych terminów nieco inne znaczenie: nazwa traktatów jest stosowana do umów donioślejszych, posiadających zwykle charakter polityczny, natomiast umowy mniejszej wagi noszą nazwę konwencji. Konwencje międzypaństwowe dotyczą spraw najrozmaitszych.

Konwent—zebranie zakonników, posiadających prawo głosu na obradach pod przewodnictwem przełożonego. Konwentem nazywano zebranie już to członków poszczególnego klasztoru, już to zgromadzenie przedstawicieli klasztorów jednego zakonu z prowincjałem na czele. Czasami nazywano konwentem ogół zakonników jednego klasztoru.

Konwersacja—rozmowa potoczna.

Konwersja jest to zamienienie jednego długu na inny, np. krótkoterminowego na długoterminowy, wysokoprocentowego na niżejprocentowany. Jeśli robimy konwersję w ten sposób, że rozmaite liczniejsze długi zamieniamy na jeden większy, to nazywa się to *konsolidacją*.

Konwikt. Pod nazwą konwiktów rozumiano u nas zakłady naukowe, w których znajdowali się jedynie pensjonarze. Pomiędzy takimi zakładami słynął konwikt pijarski, założony przez Konarskiego w Warszawie przy ulicy Miodowej, a później przeniesiony na Żolibórz (ob.).

Konwisarz—odlewający wyroby z cyny; rzemieślnik, lejący dzwony, rusznice, działa, *ludwisarz, puszkarz*.

Konwój, pierwotnie oddział konny, który zasłaniał osobę wodza, posła lub zabezpieczał prowadzoną broń i t. p.; obecnie każdy do tego celu użyty oddział wojska.

Konwulsje, ob. *Drgawki*.

Koń—zwierzę ssące z rzędu nieparzystokopytnych. Różni się od innych zwierząt tego rzędu następującemi cechami: na każdej nodze wyraźnie rozwinięty jeden tylko palec, zaopatrzony kopytem; ogon od samej nasady porosły długim włosem; na szyi grzywa. Koń należy do najużyteczniejszych i najdawniej oswojonych zwierząt domowych. Ojczyzną jego są prawdopodobnie stepy Azji środkowej, na których i dzisiaj żyje stadami dziki *tarpan*, przypuszczalny przodek domowych koni. Po za tarpanami niema właściwie dzikich koni, są tylko zdziczałe, zamieszkujące liczniemi stadami stepy Azji, a nadewszystko Ameryki; wszystkie one dają się oswoić stosunkowo łatwo. *Konie swojskie* różnią się od dzikich i zdziczałych większą zgrabnością kształtów, choć zresztą, dzięki hodowli i krzyżowaniu wytworzyły mnóstwo ras i mają bardzo rozmaitą postać, wielkość i maść. Konie odznaczają się pojętnością, łagodnem usposobieniem, jeśli się z nimi dobrze obchodzić; łatwo przywiązują się do człowieka, a że przytem obdarzone są znaczną siłą i wytrzymałością, zajęły oddawna jedno z pierwszych miejsc między zwierzętami domowemi. Używane są do zaprzęgu, jazdy pod wierzch, wożenia ciężarów i uprawy roli. Koń po śmierci dostarcza skóry, włosia, kopyt, kości na węgiel kostny oraz mięsa, które jest w użyciu szczególnie u koczujących ludów na Wschodzie, w ostatnich zaś czasach coraz więcej wchodzi w użycie i w Europie. Z mleka klaczy wyrabia się kumys (ob.). Konie mogą być używane z pożytkiem do pracy od 4 do 20 roku życia; przed 4-ym mają szkielet nie zupełnie skostniały, to też użyte wtedy do pracy, nie mogą należycie się rozwinąć i tracą siły. Koń żyje do 30, 40, a czasem nawet i do 60 lat. Hodowla koni stanowi ważną gałąź gospodarstwa. Liczne *rasy* koni można zebrać w dwie grupy, podług ich geograficznego rozpowszechnienia: 1) *konie wschodnie*, które dostarczyły materjału do wszystkich szlachetniejszych odmian europejskich. Przedstawiają one dwa typy: a) *koń arabski*, najszczytniejsza rasa, kształtnej postaci, wzrostu średniego, maści zazwyczaj siwej lub gniadej; odznacza się lekkością ruchów, rączością i wytrzymałością, zdatny do jazdy i lekkiego zaprzęgu. b) *Koń tatarski*, małego wzrostu, o brzydkich kształtach; niewybredny w jadle, szybki i wytrzymały może robić po 100 kilometrów bez odpoczynku. 2) *Konie europejskie* przedstawiają wogóle wielką rozmaitość. *Konie dońskie*, średniego wzrostu i niełądne, ale niewybredne; wyborne pod wierzch, stąd bardzo poszukiwane do lekkiej kawalerji; oraz *rysaki* (kłusaki), wysokie, niezupełnie harmonijnej budowy, ale niezrównane w chodzie kłusem, o nadzwyczaj jednolitych i żywych ruchach. *Koń sarmacki* czyli *staropolski* jest rasą zaginioną; dzisiejsze konie polskie nie posiadają wyraźnych cech, z wyjątkiem małych, ale silnych górskich *koni huculskich*. Z koni niemieckich ważniejsze: *konie oldenburskie*, wysokie, dobrze zbudowane, zdatne do zaprzęgu i celów rolniczych; *meklemburskie*—mniejsze od nich, ale ciężkie, rosłe, dobre do ciągnięcia ciężarów. Z francuskich — *normandzkie* — rosłe i okazałe, zdatne do zaprzęgu; z cięższych —*perszerony, flamandzkie i bulońskie*. *Koń angielski* odznacza się ciałem szczupłem, wydłużonem, na cienkich nogach; sierść ma delikatną, połyskującą, zazwycza skaro-gniadą (ciemnobrunatną); rasa ta powstała z arabskiej, wskutek umiejętnej hodowli; bardzo rącza, ale mało wytrzymała.

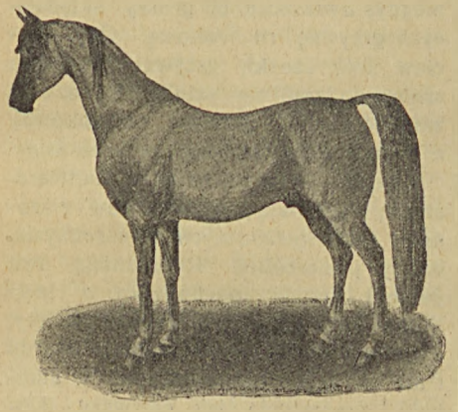

Fig. 74. Koń staropolski.

Koń morski, ob. *Mors*.

Koń parowy—jest to jednostka miary, służąca do wyrażania w liczbach mocy różnych motorów, t. j. natężenia, z jaką te pracować mogą. Jeden koń parowy wyraża natężenie pracy, potrzebnej do podniesienia w przeciągu jednej sekundy 75 kilogramów na wysokość jednego metra. Siła „koń parowy" jest większa od siły pociągowej przeciętnego konia roboczego: maszyna o sile sześciu koni parowych musiałaby być zastąpiona dziewięciokonnym kieratem.

Koń rzeczny, ob. *Hipopotam*.

Kończyny, wyrostki ciała zwierzęcego rozmaitego kształtu, służące do wykonywania ruchów, a więc: ręce, nogi,

skrzydła, wąsy, macki i t. d. Liczba ich, postać, budowa są bardzo rozmaite, stąd rozmaite są ruchy zwierząt.

Koński ząb, ob. *Kukurydza.*

Końskie, miasto powiatowe w gub. Radomskiej, pow. Koneckim, niegdyś gniazdo znakomitej rodziny Odrowążów. Ma starożytny kościół parafjalny, założony w XII wieku.

Końskowola, osada w gubernji Lubelskiej, pow. Puławskim, odległa od Puław o 1 milę. Niegdyś było to miasto fabryczne i ludne, po wypadkach r. 1831 bardzo upadło.

Kooperacja *(współdzielczość).* Wielce ujemnym objawem współczesnego życia ekonomicznego jest fakt, że pracownik znaczną część zarobków swoich ustępować musi pośrednikom różnego rodzaju. Przeciw temu objawowi, szukając obrony, wpadli ludzie na myśl tworzenia kooperacji. Kooperacja jest stowarzyszaniem się osób zainteresowanych w celu uniknięcia wydatków napośrednictwo i t. p. Kooperacja, wypowiadając wojnę pośrednikom, usiłuje ograniczyć ich liczbę do minimum, wymaganego przez produkcję i wymianę, dąży do tego, ażeby pracownicy byli, o ile możności, sami dostawcami i nie tracili na rzecz pośredników większej części swoich zarobków. Poleca im tedy stowarzyszanie się, wspólną produkcję, zakupy i pożyczki wspólne, oraz podział miedzy siebie produktów, zakupów i pożyczek, przyczem zaoszczędzają sobie wynagrodzenie przedsiębiorcy, kupca i bankiera. Wynikają stąd trzy główne działy kooperacji: kooperacja w produkcji *(wytwórcza)*, gdy pracownicy stowarzyszają się w celu wspólnego produkowania; kooperacja w konsumcji *(spożywcza)*, gdy pewna liczba osób łączy się w celu wspólnego zakupywania artykułów żywności i przedmiotów użytku domowego; nareszcie kooperacja w kredycie *(kredytowa)*, gdy stowarzyszeni wnoszą do wspólnej kasy swoje oszczędności i dla powiększenia swych zasobów przyjmują depozyta, gotowiznę i t. p., jak to czynią bankierzy.

Kooperatywa—stowarzyszenie współdzielcze.

Kooptacja (łac.), przybranie albo wybór uzupełniający nowych członków, przez zgromadzenie dawniej powołane, celem wzmocnienia jego składu, *kooptować*—dokonywać w ten sposób wyborów.

Koordynacja — współrzędność pojęć, faktów, wydarzeń; ujęcie ich w celowy, stały do siebie stosunek. *Koordynować*—ujmować w stosunki i normy, odpowiadające celowi.

Kopa, w ogólności sztuk 60 jakichkolwiek przedmiotów jednorodnych, niegdyś zwłaszcza, 60 groszy, składających grzywnę rachunkową. Gdy Wacław, król czeski, grzywnę czystego srebra podzielił na sztuk 60, zaczęła zanikać pamięć grzywny rachunkowej, a wszedł w zwyczaj rachunek na *kopy*.

Kopal — żywica, jedna z najtwardszych, wypływająca z pni drzew z rodziny *terpentynowatych*; przezroczysta, barwy jasno-żółtej. Rozróżniają dwa gatunki kopalu: pochodzący z Indji Wschodnich i z Afryki jest najtwardszy; kopal amerykański jest mniej twardy i nie tak łatwo rozpuszcza się w alkoholu i terpentynie, jak pierwszy. Kopalu używają do przygotowania szybko schnących lakierów (spirytusowych) i werniksów.

Kopalnie—miejsca pod powierzchnią ziemi (płyciej lub głębiej położone), z których dobywamy pożyteczne minerały. Jeżeli pokład minerału leży tuż pod powierzchnią ziemi, dostajemy się doń, odrzucając tylko zwierzchnią warstwę. Taka kopalnia, przedstawiająca się w postaci szerokiej rozpadliny, zowie się *odkrywką*. Często jednak cenne minerały leżą głęboko długim i szerokim pokładem, albo w postaci gniazd, do których przedewszystkiem trafić trzeba. Wydobywanie w takich razach

połączone jest z wieloma trudnościami. Zaczyna się od kopania głębokich studzien, starannie ocembrowanych lub obmurowanych. Studnia taka zowie się *szybem*. Nad nią ustawiają zabudowania fabryczne kopalni, mieszczące windę, maszyny, pompujące wodę i wentylujące. Od szybu, wzdłuż i wszerz pokładu, idą poziome lub pochyłe *chodniki*, *ganki* i *galerje*, obijane deskami czasem obmurowywane. Na końcach chodników i galerji robotnicy łamią minerał oskardami lub rozsadzają go przy pomocy materjałów wybuchowych, rozbite kawałki pakują na wózki, ciągnione przez konie lub popychane przez ludzi po szynach; odwożą one minerał do spodu szybu, gdzie dostaje się na windę, która wyciąga go na powierzchnię ziemi. Jeżeli pokład minerału jest bardzo gruby i nie obsypuje się, jak np. sól kamienna, w takim razie wydobywają go bez tworzenia wąskich i niskich galerji; po wydobyciu minerału pozostają wówczas wielkie hale, podpierane tu i owdzie poustawianymi filarami. Taki widok przedstawia wnętrze kopalni soli w Wieliczce. Sposobem chodnikowym wydobywają u nas w Dąbrowie Górniczej węgiel kamienny. Do nieszczęśliwych a trudnych do przewidzenia wypadków kopalnianych należą wybuchy zabójczych lub palnych gazów (ob. *Błotny gaz*), zalewy wodą a częściej wodą, zmieszaną z błotem która nagle wypływa z podziemnych zbiorników, wypełniając sobą chodniki i galerje. Taka szlamista woda w języku górników zowie się *kurzawką*.

Kopciuszek, córka królewska, prześladowana przez zazdrosne siostry. Według podania ludowego, pięknością i dobrocią zjednała sobie serce królewicza, który się z nią ożenił. Istnieje wiele utworów literackich, osnutych na tle tej legendy.

Kopczyński *Onufry*, ksiądz zakonu Pijarów, ur. 1735, um. 1817 r., napisał pierwszą systematyczną gramatykę języka polskiego, pod tytułem „Gramatyka dla szkół narodowych“ (r. 1781). Przez dzieło to, przeznaczone do nauki szkolnej, jako też przez drugie, pod tytułem „Gramatyka języka polskiego“ (r. 1817), położył Kopczyński fundament wszystkich niemal późniejszych gramatycznych badań języka polskiego.

Kopenhaga, stolica Danji, ma 350.000 mieszkańców, zalicza się do najpiękniejszych miast Europy. Położona na wyspie Zelandji, nad cieśniną Zundem, jest ważnym portem handlowym i wojennym.

Koper—roślina z rodziny *baldaszkowatych* o kwiatach żółtych; kwitnie od lipca do września. Ma zapach przyjemny. Używa się jej jako przyprawy kuchennej. W medycynie służą nasiona i liście kopru, jako środek pobudzający. Korzenie, mające woń marchwi, są jadalne.

Kopernik *Mikołaj*, najznakomitszy astronom, twórca astronomji nowożytnej, ur. 1473 r. w Toruniu, z rodziców Polaków, kształcił się w Akademji krakowskiej, gdzie studjował matematykę, medycynę i teologję; był uczniem Wojciecha Brudzewskiego i przyjacielem Marcina z Olkusza; w r. 1496 uzyskał godność kanonika we Frauenburgu, a wkrótce potem został scholastykiem

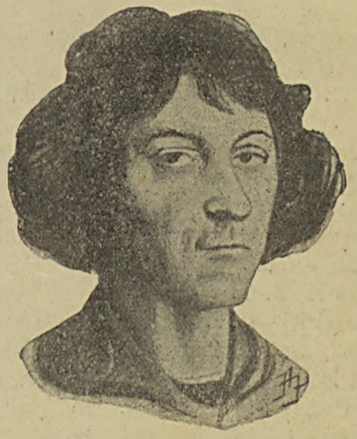

Fig. 75. Mikołaj Kopernik.

katedry biskupiej we Wrocławiu. Zapewniwszy sobie byt materjalny, udał się Kopernik na dalsze studja naukowe do Bolonji, Rzymu, Padwy i Ferrary. Po ukończeniu studjów, zajął się pracą naukową. Z pod pióra jego wyszło kilka genjalnych prac astronomicznych, w których (głównie w „De revolutionibus orbium coelestium") wyłożył swój „system heliocentryczny", obalający dotychczasowe mniemanie, że ziemia stoi nieruchomo, a dokoła niej krążą po kołach słońce, księżyc i gwiazdy; dowiódł natomiast, iż planety krążą dokoła słońca, a wraz z niemi i ziemia, która jest także jedną z planet. Um. 1543 r.

Koperta — torebka płaska, zwykle papierowa, w którą wkładają list, bilet wizytowy i t. p. i na której piszą adres; przykrywka zegarka.

Koperwas, ob. *Żelazo i Miedź.*

Kopiec—pagórek sztuczny, usypany. Służył u nas, jak i gdzieindziej, do wytykania granic posiadłości ziemskich.—*Kopiec Kościuszki*—na wzór mogił Krakusa i Wandy, pomnik usypany z ziemi w r. 1822 i 1823 na górze Sikorniki, pod Krakowem, dla uczczenia bohatera narodowego.

Kopiejka, zdawkowa moneta miedziana rosyjska, będąca setną częścią rubla i równająca się 2 groszom polskim.

Kopja, w pierwotnem znaczeniu odpis, w ogólności zaś odtworzenie oryginału w jakikolwiek sposób. *Kopjowanie* jest to uwielokrotnianie pisma lub rysunku drogą mechaniczną.

Kopja, ob. *Lanca.*

Koprolity—są to kamyki okrągławego kształtu, znajdujące się w niektórych miejscowościach w ziemi lub na jej powierzchni. Przypuszczają, że jest to skamieniały kał zwierząt kopalnych. Zawierają dużo fosforu i po zmieleniu na proszek używają się za nawóz (ob.).

Koprzywianka *(Wrona, Kania, Lipówka)*, rzeka, bierze początek w pow. Sandomierskim, pod wsią Bogorją i ubiegłszy 6 mil, wpada dwiema odnogami do Wisły.

Koprzywnica, osada w gub. Radomskiej, pow. Sandomierskim, nad Koprzywianką, w odległości mili od jej ujścia do Wisły. Miasteczko to, bardzo starożytne, powstało z opactwa Cystersów, które tu w r. 1185 założył wojewoda Mikołaj Bogorja.

Koptowie. Potomkowie dawnych Egipcjan, wyznający religję chrześcijańską. Wraz z Fellachami mahometańskiej wiary stanowią rdzenną, odwieczną ludność Egiptu.

Kopulacja, ob. *Szczepienie drzew.*

Kopuła, sklepienie okrągłe, półkuliste lub splaszczone, zamykające budynki okrągłe, albo też budynki mające za plan kwadrat lub ośmiokąt.

Kopytnik — rodzaj roślin z rodziny *kokornakowatych;* kopytnik *pospolity*— mała roślina zielna, o jednym kwiecie, zwisłym, brudnopurpurowym, ma korzeń ostry i wonny, który sprawia wymioty jak ipekakuana; liście wywołują przeczyszczenie, proszek z nich pobudza do kichania.

Kopyto — utwór rogowy, otaczający jakby pochwą z boku i od spodu ostatni staw palców zwierząt kopytowych, które zależnie od ilości palców i kopyt, dzielimy na *parzysto* i *nieparzystokopytowe.* Kopyta parzystokopytowych, przeżuwających wogóle, a zaś bydła rogatego w szczególności noszą nazwę *racic.* Niesłusznie uważa się często racice za rozdwojone kopyto; są to bowiem 2 oddzielne kopyta (odpowiednio do dwóch palców), ustawione tak, że wyglądają jakby jedno rozdwojone. Kopyta koni, mułów, osłów, pracujących szczególnie na bruku, muszą być zabezpieczone podkową.

KONIEC TOMU DRUGIEGO.

Biblioteka Pedagogiczna w Radomiu

58533